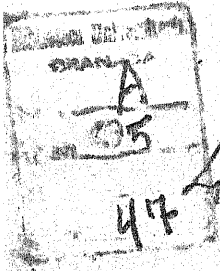

dupl

~~3. a. 4-17~~

4 a - 5 - 2

2 400 50
PB
MADE IN POLAND

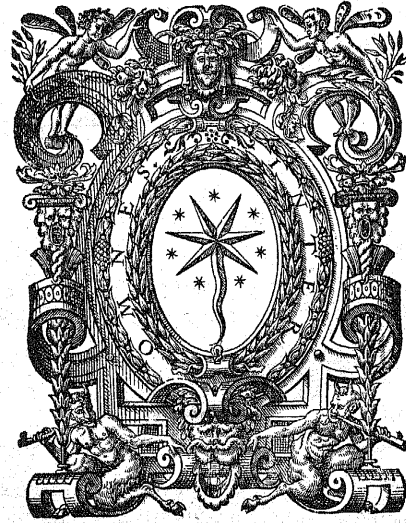
43-34

R. 3185

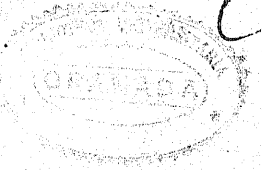
IESAIAE PROPHETAE

vetus & noua ex Hebraico uersio,
Ex Libreria deo. Gerono de la da
Cum commentario, in quo utriusque ratio redditur,
uulgatus interpres à plurimorum calumniis uindictur; & loci
omnes, quibus sana doctrina aduersus hæreticos, atque
Iudæos confirmari potest, summo studio,
ac diligentia explicantur;

F. FRANCISCO FORERIO VLYSSIPONENSI
S. Theologiae professore Dominicano, & Concio-
natore Regio AVCTORE.

*Vij. Corref. es libro
porformacion del d. 37.
de que se purgan
1639
D. Miguel de
P...*

CVM PRIVILEGIIS.

Venetis, ex Officina Iordani Zileti, 1563.

HENRICO INFANTI
PORTUGALLIAE

*S. R. E. Reuerendissimo Cardinali,
Archiepiscopo Eburenfi, &c.*

F. FRANCISCVS FORERIVS S. D.

Ut sunt, serenissime, atque optime princeps, tibi à Deo Opt. Max. dona impertita, ut omnes, qui pietatem colunt, te diligant, atque admirentur. sed in regnis Portugallia nullus est, qui mentis, ac iudicij compos sit, quin tibi panè uni acceptum referat, quòd tutus uiuat in patria, otio fruatur, ius suum obtineat, ac denique domi, militiaeque benè rem gerat. quæ uerò à te ineatur ratio in rebus tanta prudentia administrandis, nec est huius mei instituti nunc explicare, nec si esset, tu pro tua singulari modestia facilè ferres. sed unum tantum uolo omnibus compertum esse, atque testatum, alios quidem Lusitanorum nominis, tibi multa, ac magna, me uerò omnia minima, uel maxima debere. simulac enim ex Gallia redij, quòd me cum aequalibus meis quamplurimis Rex ille animi planè regij, frater tuus IOANNES III, studiorum causa miserat, cuius memoria cum maximo desiderio in animis omnium bonorum semper inhærebit, statim me in fidem tuam recepisti, tantoque studio profecutus es, quod ad hanc usque diem semper apparuit illustrius, ut ueteribus beneficiis noua continenter addendo, mei uehementer ornandi te nec animus, nec ratio unquam defecerit. Cùm igitur tuus ego sim totus, nihilque habeam boni, quod tibi iure optimo non adscribatur, ad te etiam Iesaias meus deferatur necesse est. nam etsi scio te nullum non tempus habere nimis occupatum, propter rerum molem, quibus præes, & curas, quæ te maximè distrahunt; dum regina, quæ sanctitate, ac prudentia omnium fidem superat, ad maximas omnes res gerendas tuo consilio utitur; neque posse de tuis occupationibus tantum temporis detrahere, quod satis

fit ad hunc librum perlegendum : tamen cum sacrarum litterarum studio, nihil tibi sit antiquius, in quibus maximos fecisti progressus, si quid incidit in lectione Iesaiæ, ut usu solet accidere, (in re præsertim tantis tenebris circumfusa) in quo hæreas, ac nostram sententiam requiras; dare poteris aliquot operas subcisiuas huic nostro commentario. deinde cum eius partem, quam uoles, attigeris; si tibi uidebitur, trades iuuenibus illis, qui sunt in academia sacrarum litterarum: quam tu, cum summa tua laude, atque impensa incredibili, in tua ciuitate Eburense instituisti, cui etsi uiros præfeceris, ut par erat, doctrina & sanctitate excellentes: (qui uelim pro sua singulari probitate, ac maxima beneuolentia, qua eorum societatem propter religionem, & uitæ rationem semper habui coniunctissimam, ut si quæ fuerint obreptorum calumniæ, me ab omnibus uindicerent) tamen studiosis illis iuuenibus industriam nostram, atque operam, non inutilem, aut parum iucundam spero fore. Habes princeps optime, ac religionis antistes, assertor, & uindex uoluntatem meam: tu pro tua singulari humanitate, ac studio, quo me semper es profecutus, eo animo hæc, meque ipsum accipies, quo à me tibi traduntur. quod te facturum omnino, cum cupio, tum etiam confido. Vale. Tridenti Kal. Martij.

F. FRANCISCVS FORERIVS

AD SANCTISS. PATRES

in concilio Tridentino
congregatos.

*U*m superioribus annis, patres amplissimi, in regnis Portugallia à principibus nostris, qui semper summa prudentia circumspiciunt, ne qua praua doctrina in animos suorum irrepat, libris quærendis, atque examinandis præfectus essem, qui ab exteris gentibus ad nos afferuntur; omniaque scriptorum genera perlegerem; plebrosque huius ætatis uiros bonos, ac doctos animaduerti, id genus scribendi sequi, quod nostrorum patrum memoria fuerat usurpatum, nimirum subortas hæreses impugnare, hæreticorum hominum errores euertere, ac penitus tollere, pro ecclesia Christi propugnare, ut ueritatem Christianæ doctrinæ, uelut à maioribus acceperunt, sartam tectam conseruarent, aduersariorum scripta impugnando, & collatis signis cominus cum hostibus manus conferendo. dolent enim nimis, atque acerbissime ferunt, uiri Christiana pietate præstantes, fratrum suorum calamitatem: & quamuis eos uideant à uera catholice ecclesie sententia abstractos, ad hostes totius humani generis defecisse; non possunt de illorum interitu solliciti, non nisi summo conatu, ut è diaboli laqueis exemptos, ad sanam, castamque doctrinam perducant. Hoc scribendi genus tam diligenter, tam doctè, tam copiosè, atque enucleatè superioribus temporibus non nulli persecuti sunt; ut in hac parte, nihil iam catholici utri desiderare, neque ullam excusationem miserari illi, & planè perditis suorum errorum afferre possint: in quibus obstinatissimi persistunt, non tam quod se rectè sentire intelligant, quam ut opinionem retineant, quam sine ulla ratione tueri coeperunt. nec desistent, quoad impenitentia plebecula probarint, se esse uerborum Dei ueros interpretes, ac sacrosanctæ scripturæ sensum tenere, sibique diuinitus omnia transfundi. sperant enim illi diabolica superbia obcæcati, quandiu nobis occurrent, & priorem suam interpretationem apud indoctos inculcent, nihil de sua existimatione de-

tractum iri, cuius rei cum ego eorum scripta uolendo, certissima uiderem argumenta; non poteram facile pati, praesertim sentiens diuinis oraculis, ac sanctissimis scriptis tantam iniuriam fieri, quae Deus Opt. Max. pro summo beneficio, tanquam lignum uitae aduersus mortem, tanquam ad afferendam lucem aduersus tenebras, tanquam fontem aquae iugis in solitudine, ac singulare perfugium in maximis angustiis reliquit, ab hominibus ad suam, & ceterorum pestem, atque aeternos cruciatus animorum transferri. Quae res, sanctissimi patres effectit, ut me operae pretium facturum existimarem, si omnes libros prophetarum, ac Iob, Davidis, & Salomonis explicarem, ac germanam, catholicamque sententiam summa diligentia, ac studio, singulis dictionibus examinatis, dicendiisque formulis Hebraeorum obseruatis, elicerem, ac promulgarem. opus sane spissum est, atque operosum: quod etiam haud scito, an unquam unus homo praestare possit. tamen cum ecclesiae Christianae caritas me impulerit, ac desiderium maximum, quo teneor, ut fratres in deuijs errantes, & ad interitum festinantes, ad rectam uiam, & salutis certissimum portum reueniant; non arbitror mihi temeritatis notam inurendam a pijs uiris, ac uestri similibus, praesertim cum uiderint me operam non omnino luisse, nam in singulis libris locos complures obscurissimos ita illustraui, ut nemo amplius haerere possit. sunt alij paene innumerabiles, quibus Iudaei, atque haeretici huius temporis utebantur ad doctrinam Christianam labefactandam: nosque ueram uerborum significationem interpretantes, aduersariis arma nec opinantibus, abstulimus. Hanc belli gerendi rationem non parum commodam puto: qua aditus, atque exitus hostibus praeccluduntur, commعات interceptantur, aquae deriuantur, & sine sanguine illorum uires penitus exhauriuntur. hoc ipsum facere mihi uidentur, qui e sacris literis ueram, germanamque sententiam elicientes, locos omnes, quibus impiorum perfidia conuinci possit, qui in prauum sensum omnia detorquent, illustrent; atque ita interpretandos esse, ex similium collatione confirmant. ex quo, aut quantumuis refragantes, ueritatem fateri compellimus, aut eo detrudimus, ut cum omnium hominum tanti sceleris detestatione dicant, a spiritu sancto, pugnantia afferri. quam rationem eo libentius amplector, quod non solum praesentes, ac superiorum temporum haereses tollit, sed etiam ceteras omnes, quae in posterum ab inferis possint emergere. nihil enim diabolica fraus specie religionis animis sceleratorum, uel imperitorum affixit, aut affiget, quod non aliquo modo, locis quibusdam diuinorum oraculorum, aut decurtatis, aut peruersè interpretatis tinctum sit, eorumque auctoritate confirmari uideatur. quod uerissimum esse testatur uel haeresis ea, quae nuper exorta

est, ex quasi abortis Lutheri, quae spiritui obsequendum esse iubet, ac scripta diuina omnia habet nauca, & ab ipsa scriptura robur petit. si quis igitur difficilioribus omnibus locis, maximeque obscuris lucem attulerit, ac sincerum sensum, & litteralem, ut uocant, promulgarit; quem Deus, quasi intra uiscera uerborum inclusit; quo uno aduersus haereticos pugnamus; non parum adiumenti Christi ecclesiae attulisse uidebitur. praeterea apud neminem uestrum controuersum esse, sed apud omnes, ut pios decet, certum, atque concessum puto, eam operam non esse parum laudandam, quae summo studio suscepta est, ad pristinam auctoritatem ueteris, docti, ac sanctissimi interpretis confirmandam: quam hoc tempore impiorum iniquitas labefacere conata est, praesertim cum superioribus annis hoc idem sanctissimum concilium, ut par erat, nulla ex parte diminutam esse uoluerit. quae ego certe si non perfeci, saltem uolui: ob eam enim causam rursus Hebraea in Latinum sermonem conuerti, ut uerbum pro uerbo reddens, quoad eius fieri potuit, ostenderem in commentario sententiam, quam uulgatus interpres reddidit, ab Hebraicis uerbis non abhorreere. nontamen eo inficias esse aliquot locos, qui ab eo fortasse magis commodè conuerti potuerunt: sed iidem ipsi, qui in eum illudunt, & tragœdias maximas excitant, mea sententia, saepe ita uerterunt, ut foedius uerti uix possint. ob eamque rem nihil est causae, cur eorum nomine de eius auctoritate uel minimum quidem detrahatur. quod ut quasi legentibus ob oculos ponerem, interdum in examinandis dictionibus fui longior, in primis praesertim capitibus: facillimum enim esse aiunt, uerbis tenus ueteris interpretis auctoritatem tueri; sed si scripta scriptis conferantur, id fieri posse nullo pacto contendunt. in primis igitur nos capitibus accuratius uerba contulimus, ut in reliquis & apud Iesaiam, & apud ceteros prophetas, licet locos tantum difficiles explicemus, tamen eandem industriam posuisse, omnes existiment: neque uerbum quidem esse omissum, cuius significationem, atque usum non perpenderimus. Haec uero à nobis nemo eo animo dicta esse existimet, quod uel tantulum de ceterorum industria detrahatur, aut gloriolam ullam manem, & quasi nebulas, ad solis calorem breui euanescentem, aucupemur. tantum enim abest, ut huiusmodi uanitatibus trahar, ut quam miserrimos eos omnes iudicem, qui harum rerum studio tenentur, & fructum alium laborum suorum expectant, quam eum, qui omnibus apud dominum IESVM est repositus, idemque singulis profectus est redditurus. quem, ueluti spero, & eiusdem pietate fretus expectato, reddat & mihi, & ceteris omnibus, qui ipsum, ut par est, pie, &

cassè coluerint; atque omnia sua studia, ad laudandam tanti nominis maiestatem conuerterint. quamobrem si nostram operam, uobis, sanctissimi patres, probari intellexero; reliquos libros, quos habeo iam absolutos, propediem foras dabo: sin minus uestro iudicio admonitus recundam; mihiq; satis erit, meum studium erga Christi ecclesiam, atque hoc sanctissimum concilium semel esse testatum. *Valete.* Dat. Tridenti Kalen. Martij.

E I V S D E M A D A M I C O S IN COMMENTARIVM IESAIÆ

Præfatio.

Ntè quàm ad institutum meum uenio, uobis, fratres, atque amici, qui me aliquod opus uigiliarum mearum edere compulstis, reddenda est ratio meæ uoluntatis, atque propositi: ceteri enim, qui me non norunt, ex ea intelligent, quid à me in hoc commentario sit expectandum: ac si fortè institutum meum probauerint, ad reliqua legenda aggredi poterunt; sin minus, operam suam aliò transferent, at uobiscum loquar confidentius: non enim mihi ullo pacto persuaderi potest, quin huiusmodi labores nostri uobis pergrati futuri sint, præsertim cum ob eam potissimum causam suscepti fuerint, ut qui non dum certam rationem studiorum tenent, hanc sequi possint, ex qua plurimum mihi felicitatis (quod Deo semper acceptum feram) provenisse nunquam diffitebor. Sed scio ex uobis esse non nullos, qui à me multò maiora expectarint. nam, ut non ex animo meo nunc loquar, sed ex uestris uerbis, ut sæpe in sermonibus mihi dixistis, quidam magnam de me opinionem conceperunt ex concionibus, quas per uiginti annos in aula regia, & apud ciues meos Vlysiptonenses aut præsentès audire, aut absentes fortasse, ut sæpe fit, ab iis, qui adfuerant, uehementer laudari intellexerunt. uidebar enim (absit arrogantia uerbis, & omnia diuinæ bonitati adscribantur) iuxta Pauli doctrinam rectè tractare uerbum ueritatis, ac locos ex scripturis citatos, commodè interpretari, atque ad Christianorum, & fratrum dilectionem satis aptè accommodare. Studium, ingenium meum, ac dexteritatem quandam uehementer laudando, me per sæpe rogastis, ut ad communem reip. Christianæ utilitatem, tandem efficerem, ut aliquod opus extaret laborum meorum. mihi uero difficillimum uidebatur negare iis, quos unice diligere, quibusq; me carissimum esse sentirem, præsertim adeò iusta petentibus, ac præclara cupientibus, ut sine maxima omnium inuidia diutius deberi non possent. sed cum multum cogitarem, quid primum edendum esset; conscientia me admonuit, ut ab iis scriptis initium facerem, quibus ratio studiorum meorum patèret, per quam quantum ipsi putatis, ego profecerim. quæ etsi intelligebam non ab omnibus excipienda fore illo applausu, quem eorum expectatio, ac de me prius concepta opinio promittere uidebatur: tamen malui in periculo uersari meæ estimationis minuendæ, quàm conscientia non planè satisfacere. neque debet alicui uestrum mirum uideri, cur ita loquar: nam longo usu doctus, id ferè euenire intelligo, noui libros, qui probari soleant: noui studiorum genera, hominum mores. sciebant etiam, si lucubrationes meas ederem in euangelia, quæ per totum anni curriculum leguntur, uelut à me pro suggestu in concionibus ad populum exposita sunt, aut eas, quas in reliquos prophetas habeo, in quibus tantummodo loci difficiles explicantur, multò plures fore, qui eos libros legerent, meoq; nomini melius consultum iri. uerum cum me, meaq; domino IESV. dediderim, à quo omnia accepi, eiusq; gloria mihi nihil sit antiquius; id ipsum nomen statui, quantum sui muneris largitas mihi permittet, illustrare, propagare, atque in omnium animis infigere, & eorum præsertim, qui non

credunt; iisq; non parum utilitatis asserre, qui in studium sacrarum litterarum incumbunt, ac spiritus Dei uerba in aures hominum transmittunt: quibus prodesse cum uehementer studerem, pro iis unguibus, quæ mihi largita est domini nostri summa benignitas, ad delicta mea, quæ sunt innumerabilia conuenientis; operæ præcium facturus mihi uidebar, si scripto aliquo testarer, iis præcipue, qui mihi plus æquo tribuunt, qua studiorum ratione peruenerim ad earum rerum noticiam; quam illi, ut aiunt, admirantur. Coram Christo loquor, à quo eadem accepi, me, quidquid est, quod uel ipsi laudant, uel laudari intellexerunt, quidquid in meis concionibus populum tenet, atq; afficit, quidquid est eloquentiæ, suauitatis, grauitatis, omnemq; facultatem, quam mihi in dicendo tribuunt, hac ratione esse affectum, quam in interpretando Iesaja sequor. cum enim cognouissem magnam partem difficultatis in uerbis consistere; donec Hebraicè nesciebam, ad aliorum conuersiones, annotationes, ac scholia me conferebam: ubi uero Hebræa ego ipse consulere potui, & cum Latinis conferre, adhibitis omnibus, quorum copiam mihi habere licuit, lexicis, atq; examinatis locis, quos citant, ad uerborum significationes comprobandas, maximis uigillis lexicum mihi ipsi confeci: quod incredibile dictu est, quantum negotii mihi facerent: nunc autem præteritos labores continenti utilitate compensari: eo enim instructus, ad lectionem prophetarum accedo; dictiones certo iudicio pondero; obseruo dicendi formulas; translationum usum, ac cetera, quæ à me in commentario notantur: uulgatam etiam interpretationem, quam iure semper feci plurimi, cum Hebræis uerbis confero; deinde sensum, diuina prius ope implorata, conor elicere. quoad ea, quæ uehementer studio, non assequor, insuauis nimirum sunt labores mei; animus quodam modo languet, neque ad diuinum amorem impellitur; mihiq; interfentes uersari uideo: sed ubi quod uolebam, obtinui, quis dicat, quam suauis fructus percipiam? iam spina illa rosas & eolorè, & odore maxime delectantes, felicissime protulisse mihi uidentur: hæc dulcedine perfusus, iterum inter spinas concili peruelim. Huiusmodi sunt meæ curæ, fratres; huiusmodi uigilia; hæc ratio studiorum meorum. hinc illa emanarunt, quæ, ut uos dicitis, admiramini: quæ uel si uera essent, & maiora etiam, quam prædicatis, non tanti unquam facerem, ut iis bonis confererem, quæ ex hac ratione mihi prouenerunt hætenus; & in dies, si Deus iuuarit, magis magisque prouenient: quæ si planè possem, non tamen explicarem: timendum enim esset, ne idem mihi eueniret, quod regi Ezekie; cum ad se legati Babyloni uenerunt. Hæc à me non eò dicuntur, ut aliquid futuri faciam, uolo enim etiam, atque etiam esse testatum; me optime nosse, si quid est in me boni, nihil esse causæ, ut gloriari possim: totum enim ab eo accepi; qui etiam subito potest auferre. loquor perinde atque simplicitas Christiana postulat, ac spiritus suadet: dici enim non potest, quanto pere cupiam, ut omnes ad hauriendas aquas saluatares mecum concurrant. Nunc uerissime huiusmodi studiis uideo mihi id consecutus, quod in lib. Sap. promittitur, cum ait; Qui elucidant me, uitam æternam habebunt: nam etiam hæc uita æterna est, ut cognoscam dominum Deum, & quem ille misit IESVM CHRISTVM. quin & illud, quod in euangelio legitur, mihi accidisse possim affirmare, inuento thesauro in agro, me omnia uendidisse, ut mihi agrum illum compararem: hinc ergo agrum maxima cum hilaritate colo: nec ab opere, quod institui, desistam, nisi cum ex hac uita migraro. Huius cultura argumentum, ac rationem, fratres carissimi; apud Iesaiam habetis, si oratio mea parum suauis uidebitur, condonandum est homini inter uepres ambulanti; si inelegans, quis à rustico elegantia studium, atque ornamenta desideret: præterea non est, cur mihi uitio uertat aliquis, quod dum propheta uerba pondero; interdum sim longior: cum enim stare fere ab antiquo interprete, ac pro eodem pugnare decreuerim; res pluribus exponere necesse habui, & ea refellere, quæ illi obiiciunt, qui eius auctoritatem tentare conantur. sæpe etiam

dum leges commentarii transgredi uereor, grammatici, historici, philosophi, astrologi, ac geographi personam sustineo: interdum etiam ingenio meo indulsi, ut qualis esset studiorum meorum ratio, legentibus aperirem. Sed ut ad id redeam, quod paullo ante dicebam, in hoc commentario neque uerborum delectum habere constitui, neque ornamenta ulla querere, ut legentes uoluptate perfundant. qui hæc in sacrarum litterarum commentariis desiderant, non dum satis habent cognitum, quanta in uerborum quasi rudetis, ac rusticitate quodam modo quæsitæ, spiritus domini iucunditates includerit. Digressionibus, ut lectores permoueam, non utor, nisi rarenter, & uerecundè: id enim munus meum hoc tempore uix unquam patitur, ut fiat: egoq; meis partibus cumulata arbitror me satisfecisse, si ita sententiam prophetae exposuero, ut clarè pateat. qui uero instammari maxime cupiunt, cum uerborum sensum ex commentario intellexerint, ad lectionem prophetae eo relicto se conuertant: à quo tantus ignis paulatim excitabitur, ut sibi intra uiscera ardere uideantur.

Sunt etiam quadam alia lectoribus significanda, & illud in primis, me non aliam ob causam rursus Hebræa uertisse, quam ut ueteris interpretis auctoritatem confirmarem: ille enim fere, ut docti homines facere solent, non tam uerba, quam sensum expressit, & eo nomine à nimium curiosis, ac parum doctis, mentisq; fortasse non bonæ sepiissime malè solet audire: qui satis probasse existimant, quæ dicunt, cum Iudæos testes adhibent, qui affirmant uerba Hebræa in ueteri nostra interpretatione sæpe expressa non esse. ob id non inutile iudicauit, si uerbum pro uerbo reddens, quoad licuit, ostenderem uulgatum interpretem in locis innumerabilibus sententias doctissime, atq; optime expressisse; & eos, qui ipsum accusant, in illis eisdem locis longissime à ueritate discedere. Adixi semper me uerbis ipsis Hebræis, nisi cum tam insolens erat oratio, ut nullo pacto à Latinis intelligi posset; hebraïsmos retinui; ordinem uerborum uix unquam mutauit; dictiones non addidi, nisi aliquot in locis substantiuum uerbum, ut appellant, ac relatiuum: quæ Hebræi frequenter omittunt. quod ob eam rem feci libentius, ut ostenderem, quantum libertatem reliqui interpretes sibi uendicarint, uel, ut uerius loquar, temeritatem. nam si quis in quouis orationis membro dictionem aliquam addat, is omnino scripturam fideliter haud quaquam interpretabitur, sed peruertet. Habes Christiane lector sententiam meam: in interpretatione mea nihil aliud uelim, spectes, nisi religionem, ac fidem.

In nominibus propriis fere à uulgato interprete non recessi, quod usu iam recepta sint; neque uideo ullam utilitatem ex huiusmodi nouatione prouenire: quædam tamen mutauit, quod ea potius librorum negligentia mendose legi existimarem, quam interpretem ita scripta reliquisse: sed neque hac in re nimis diligens esse uolui. pauca, uim litteræ & secutus, per t, ac c scripsi: tum quia præceptor meus Angelus Caninius Anglariensis, qui ad linguas docendas natus esse uidebatur, atque Hispali mortuus est, ita pronuntianda censebat; tum etiam, ut lector, si uellet originem nominum inuestigare, intelligeret, quibus litteris in Hebræo scriberentur.

In nominibus Dei hoc obseruaui, ut nomen illud quattuor litterarum, quod Iudæi infandum uolunt esse, nempe יהוה, ubicunque inueniretur immutatum, retinui. nam cum nomen id tantum nulli creato conuenire possit, non parui momenti rem esse iudicauit, si lector intelligeret, ubi id nomen esset, ubi non esset, præsertim cum in oratione sapius si aliud pro illo ponas, uix intelligere possit ullus, quid sibi uelit propheta. Ut unum tantum è multis asseram, quis aliud intelliget, cum ita dicit, Ego Dominus, hoc est nomen meum, quam Domini nomen? & tamen de alio nomine fit sermo, scilicet יהוה, quod quidem idem significare, quod nomen Dominus, nemo unquam dixit, sed eum, qui est. Hic dicit aliquis: cur ergo antiquus interpres, cuius

iudicium tanti est apud te, id nomen nunquam retinuit, sed semper nomine Domini commutauit: huic ita respondendum uidetur; ipsum hac in re septuaginta interpretes sequi uoluisse, qui tantæ erant auctoritatis, ut si quis eiusmodi nomen aliter enuntiasset, quam illi tradidissent, nefas uideretur: qui tamen non aliam ob rem ab eius nominis enuntiatione abstinerunt, quam propter Hebræorum superstitionem. quos tamen sancti Dei adeo laborabant, ut ad uiam ueritatis reducerent, ut uel ipsi Apostoli in citandis locis scripturæ, & hoc ipso nomine, cauerint, ne Iudæos offenderent: qui si nomen, quod pænè post hominum memoriam infandum esse acceperant, à Christiano proferrè uiderent, per religionis contemptum id fieri existimassent: eaq; una res perficere poterat, ut illi à fide abhorrerent. nostris uerò temporibus cum pæssim sanctissimum id nomen late manauerit, promulgatumq; sit, iure optimo, ubi ubi inueniatur, pronuntiandum uidetur, ne temere scriptum fuisse iudicari possit. Adonai herum significat, siue eum, qui familiam nutrit, ac tuetur: pro eo, dominum reddidi.

Sadaï, conseruati; quia eius nominis interpretatio in dubium reuocatur. uide Iesaiæ 13. Iah etiam retinui, quod à Iehoua differre non potem. El, & Elohim, quæ à fortitudine dicuntur, nomine Dei reddidi. Quantum uerò momenti afferat in interpretatione scire, quod nomen sit expressum, ex hoc commentario lectores intelligent.

Uersus pænè ubique cum Hebræis distincti. in aliquot tamen locis ostendi, diuisiones, seu interpunctiones male à Massoretis, aut quicumque illi tandem fuerint, adhibitas fuisse. dictiones, quasi aliis motionibus uocalibus scriptæ essent, quam nunc leguntur in bibliis, sæpe interpretatus sum. nam is, qui puncta adhibuit, ac diuisiones, interpretis officio functus est: quare ut interdum decipi potuit; sic apud me, & plerosque uiros doctos, non maiorem uim obtinent, quam Rabinorum interpretationes, præsertim cum uideam apud illos ipsos Rabinos hac in re uehementer variari; ac non eodem modo omnes, quemadmodum neque antiqui interpretes, & paraphrastes Chaldæus, eandem uocem protulerunt. ita fit, ut liberior sit interpretatio: ex quo plurimum boni interdum oritur, ut uidere licet in nostro commentario, singulis ferè capitibus.

Quædam non eodem modo in omnibus locis conuerti, quod non erat opus. non nulla aliter uertissem, nisi commentarium edidissem: ob eamq; rem obscuritatem non euitari, modo Hebræa exprimerem.

In declarandis uocum significationibus, quodocunq; licuit, sacrarum litterarum testimonio usus sum: ubi id defuit, cognatas dictiones, orationis stilum, atque antiquos interpretes in consilium adhibui. ex quo sapius colligebam à Rabinorum, & eorum, qui lexica hæctenus condidere, sententia plerunq; discere, non modo non temerarium esse, sed etiam ualde Christianum. Hæc erant, quæ lectores præmonitos esse uolebam, ut si quid minus uisatum in interpretatione nostra legissent, scirent me non temere, & sine ulla ratione id posuisse. quare ad prophetam explicandum aggrediamur.

F. FRANCISCI FORERII

VLYSSIPONENSIS

Commentarius in Iesaiam prophetam,

CVM NOVA EX HEBRAICO VERSIONE,

EODEM AUCTORE.

Caput primum.

Noua.

Vetus.

VISIO Iesaiæ filij Amos, quam uidit super Iehuda, & Ierusalem, in diebus Ozia, Ioathan, Ahaz, & Ezechia regum Iehuda.

1 Audite cæli, & aures præbe terra: quoniam locutus est Iehoua; Filios magnos feci, & euexi; & ipsi transgressi sunt in me.

2 Cognouit taurus emptorem suum, & asinus præsepe domini sui: Israel non cognouit, populus meus non intellexit.

3 Heu gentem aberrantem, populum grauatam iniquitate, semen malignorum, filios perditos. deseruerunt Iehoua, execrati sunt sanctum Israelis, separati sunt retrorsum.

4 Quorsum percutimini? adhuc additis auersionem. omne caput [est] ægritudini: & omne cor languidum [est].

5 A planta pedis, & usque ad caput non est in eo integritas. uulnus, & liuor, & plaga putrida non sunt compressa, neque superaligata, neque mollificata oleo.

6 Terra uestra uastitas [est], ciuitates uestræ exustæ [sunt] igne, tellurem uestram coram uobis alieni absumunt: & uastitas, sicut subuersio alienorum.

7 Et residua manet filia Teion, uelut tugurium in uinea; sicut pernoctatorium in cucumerario; sicut ciuitas, a qua cauetur.

8 Nisi Iehoua tcebaoth reliquisset nobis reliquias, propemodum nullas, sicut Sodoma fuisset, & Gomorrhæ similes fuisset.

9 Audite uerbum Iehoua duces Sodoma: auribus percipite institutionem Dei nostri, popule Gomorrhæ.

VISIO Iesaiæ filij Amos, quam uidit super Iudam, & Ierusalem, in diebus Ozia, Ioathan, Achaz, & Ezechia regum Iuda.

1 Audite cæli, & auribus percipe terra: quia dominus locutus est; Filios enutriui, & exaltaui: ipsi autem spreuerunt me.

2 Cognouit bos possessorem suum, & asinus præsepe domini sui: Israel autem me non cognouit, & Israel non intellexit.

3 Væ genti peccatrici, populo graui iniquitate, semini nequam, filijs sceleratis. dereliquerunt dominum, blasphemauerunt sanctum Israel, abalienati sunt retrorsum.

4 Super quo percutiam, uos ultra addentes præuaricationem? omne caput languidum, & omne cor mærens.

5 A planta pedis usque ad uerticem non est in eo sanitas. uulnus, & liuor, & plaga tumens non est circumligata, neque curata medicamine, neque fota oleo.

6 Terra uestra deserta: ciuitates uestræ succensæ igni: regionem uestram corâ uobis alieni deuorant: & desolabitur, sicut in uastitate hostili.

7 Et relinquetur filia Sion, ut umbraculum in uinea; & sicut tugurium in cucumerario; & sicut ciuitas, quæ uastatur.

8 Nisi dominus exercituum reliquisset nobis semen, quasi Sodoma fuisset, & quæ si Gomorrhæ similes essemus.

9 Audite uerbum domini principes Sodoma: percipite auribus legem Dei nostri populus Gomorrhæ.

- Ad quid mihi multitudo uictimarum uestrarum? dicit Iehoua: satiatus sum: holocausta arietum, & adipem altitium, & sanguinem iuencorum, & agnorum, & hircorum non accipio.
- Quando ueneritis ad uidendam faciem meam, quis requisivit hoc de manu uestra, quater atria mea?
- Ne addatis afferre oblationem temeritatis: suffitus abominatio ipsa mihi: nouilium, & sabbatum, quādo conuocatur concilio, non fero: uiolentia, & tyrannis [sunt.]
- Encania uestra, & statas ferias uestras odit anima mea: facta sunt super me in grauenam: defatigatus factus sum, ferendo.
- Quando expanditis manus uestras, abscondo oculos meos a uobis: quando etiam multiplicatis orationem, nihil ego audio. manus uestra sanguinibus plena sunt.
- Lauamini: mundi efficiamini: auferte malum cogitationū uestrarum a conspectu oculorum meorum: desinite male agere.
- Dicite benefacere: quærite iudicium: iuuate malis confectum: ius dicite pupillo: agite causam uiduā.
- Ite iam, & iudicio contendamus, dicit Iehoua. si fuerint errata uestra, ueluti bis tincta, quasi nix dealbabitur: si rubuerint, sicut uermiculus, ueluti lana erunt.
- Si uolueritis, & audieritis, bonum terra comedetis.
- Et si renueritis, & rebelles fueritis, ficitate absumemini: quia os Iehoua locutus est.
- Quomodo facta est in cauponam ciuitas fidelis, plena iudicij? iustitia habitabat in ea, & nunc homicida.
- Argentum tuum factum est in scoriam: & potus tuus perfusus est aqua.
- Principes tui contumaces sunt, & focij furum. quisque eorum amat munus, scatur retributiones: pupillum non iudicant: & causā uiduā non ingrediuntur ad eos.
- Iccirco (fidelis sermo Iehoua tcebaoth potentissimi Israelis) Ah consolationem capiam de hostibus meis, & uindicabor de inimicis meis.
- Et reducam manum meam super te: & uram, sicut expurgatorium, scorias tuas: & auferam omnia stanna tua.
- Et reducam iudices tuos, quales in principio: & consiliarios tuos, quales initio. sic demum uocaberis ciuitas iustitiæ, urbs fidelis.
- Quod mihi multitudinem uictimarum uestrarum, dicit dominus? plenus sum. holocausta arietum, & adipem pinguium, & sanguinem uitulorum, & agnorum, & hircorum noli.
- Cum ueneritis ante conspectum meum, quis quæsiuit hæc de manibus uestris, ut ambularetis in atris meis?
- Ne offeratis ultrā sacrificium frustra: incensum abominatio est mihi. neomeniam, & sabbatum, & festiuitates alias non feram: iniqui sunt cœtus uestri.
- Kalendas uestras, & sollempnitates uestras odiuit anima mea: facta sunt mihi molesta: laboraui sustinens.
- Et cum extenderitis manus uestras, auertam oculos meos a uobis: & cum multiplicaueritis orationem, non exaudiam. manus enim uestræ sanguine plena sunt.
- Lauamini: mundi estote: auferte malum cogitationum uestrarum ab oculis meis: quiescite agere peruersè.
- Dicite benefacere: quærite iudicium: subuenite oppresso: iudicate pupillo: defendite uiduam.
- Et uenite, & arguite me, dicit dominus. si fuerint peccata uestra, ut coccinum, quasi nix dealbabitur: & si fuerint rubra, quasi uermiculus, uelut lana, alba erunt.
- Si uolueritis, & audieritis me, bona terra comedetis.
- Quod si uolueritis, & me ad iracundiam prouocaueritis, gladius deuorabit uos: quia dominus locutus est.
- Quomodo facta est meretrix ciuitas fidelis, plena iudicij? iustitia habitauit in ea, nunc autem homicida.
- Argentum tuum uersum est in scoriam: ninum tuum mistum est aqua.
- Principes tui infideles, focij furum. omnes diligunt munera, sequuntur retributiones, pupillo non iudicant: & causā uiduā non ingrediuntur ad eos.
- Propter hoc ait dominus Deus exercituum fortis Israel: Heu consolabor super hostibus meis, & uindicabor de inimicis meis.
- Et conuertam manum meam ad te: & excoquam ad purum scoriam tuam: & auferam omne stannum tuum.
- Et restituam iudices tuos, ut fuerunt prius: & consiliarios tuos, sicut antiquitus. post hæc uocaberis ciuitas iusti, urbs fidelis.

Tcion

- Tcion in iudicio redimetur, & captiuitas eius in iustitia.
- Et franget transgressores, & errantes pariter, & desertores Iehoua consumentur.
- Pudescietis enim a diis, quos concupiuitis. præ pudore abscondemini ob hortos, quos elegistis.
- Quia eritis, uelut ilex marcidum habens folium, & sicut hortus, cui aqua non sunt.
- Et erit præsidium in stupam, & fabricator eius in erumpentem flammam; & ardebunt ambo ipsi simul: & non erit, qui extinguat.
- Sion in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia.
- Et conteret scelestos, & peccatores simul: & qui dereliquerunt dominum, consumentur.
- Confundentur enim ab Idolis, quibus sacrificauerunt: & erubescetis super hortis, quos elegeratis.
- Cum fueritis, ueluti quercus defluentibus foliis, & uelut hortus absque aqua.
- Et erit fortitudo uestra ut fauilla stupæ; & opus uestrum, quasi scintilla; & succendetur utrunque simul: & non erit, qui extinguat.

VISIO Iesaiæ &c. Iesaiam dixi, sicut Ieremiam, quod id petere uidebatur ipsa analogia & orthographia nominis: cum tamen in nominibus proprijs uulgatum interpretem sequi maluerim, quam innouandis nominibus sacris aures Christianorum offendere. prophetiam suam, uisionem uocauit: quia & propheta uidentes dicebantur, non solum quod ea uiderent, quæ alijs essent occulta; uerum etiam quia erant, ueluti aliorum oculi, quorum munus erat, quæ prouiderant, prædicere alijs, ut timerent & cauerent ab imminente gladio. filii Amos. sollempne est prophetis, patrum suorum nomina apponere; quibusdam autem & patriam. quod non seruauerunt scriptores euangelici; fortè, quia non tantam carnis & sanguinis rationem habebant. Est autem manifestum huic, ueluti titulum totius uoluminis, præfixum esse. continet enim liber uisiones, seu uisā plurimarum rerum, quas Iesaias, spiritu domini reuelante, prouidit, multò antè quàm essent. neque obstitit temporis uenturi distantia, quò minus uisionem uocaret. nam ille, cui adiunt ea, quæ non dum sunt, sicut ea, quæ sunt, oculis quoq; quibus ea uiderentur apertè, sicut ea, quæ manibus tenemus, dare potuit. Super Iudam. huius nominis rationem scriptura declarat Genes. 29. nimirum à confessione, laude, seu celebratione. Pro hoc, inquit, celebrabo Iehoua: ab hoc deinde tota tribus, & fors eius nomen sortita sunt. Porro tribus Iehuda 2. Sam. 1. dominus Iehuda dicitur, super quam initio Dauid inuictoratus est. reliqua autem populi pars, & undecim tribus, quæ cesserunt Ibojeth filio Saulis, dictæ sunt Israel, sicut apertè dicitur 2. Sam. 2. & 3. & 19. & 1. Regum. 11. Sed postea sub Roboam accessit ad regnum Iehuda, etiam tribus Benjamin, & reliquæ decem nomen Israelis retinere 1. Reg. 12. Ierusalem. olim Salem dicebatur, quæ prophanis auctoribus Solyma urbs, cuius rex, & sacerdos fuit Melchisedech, qui Abraham benedixit. porro cum duplex esset Salem, altera in campestri sita, altera autem in montibus, omnium oculis exposita, dicta est hæc composito nomine Ierusalaim, quasi dicat, duarum Salaim illa, quæ conspicua est; illa uerò simpliciter Salem; quæ erat in Samaria: quæ etiam Sichem dicta fuit, Genes. 33. At quia Salem Hebrais pacem sonat, & נחם est uidere, facis uisionem interpretaberis, seu uisam pacem. Vbi tamen in ps. 76. legis, factus est in pace locus eius, ego mallem dicere, fuit in Salem habitaculum eius &c. Erat autem in consinibus Iehuda, & Benjamin: quæ duæ tribus regnum Iehuda constituerant: cuius metropolis Ierusalem erat. atque ob hæc causam cum Iehudam nominasset, Ierusalem quoque meminuit: quia quæ ad regnum pertinent, ad urbem regiam peculiari quadam ratione magis uidentur pertinere. In diebus Ozias &c. Opus est optimè historias horum quatuor regum tenere, ut quæ in hoc uolumine continentur, possit lector intelligere. quòd si uiso illa, quæ infra cap. 6. describitur, quam habuit propheta anno, quo mortuus est Ozias, post eius obitum fuit, ut sancti patres annotarunt, licet ex uerbis propheta id non usque adeò sit manifestum; certè quæ præcedunt cap. 2. 3. 4. & 5. sub Ozia propheta fuerunt reuelata. De his autem, quæ continentur hoc primo capite, quid mihi uideatur, iam subiungam.

Audite cæli &c. Sunt, qui prophetiam, quæ hoc capite continetur, non primam omnium fuisse, neque sub Ozia contigisse, putent: propter ea, quæ sequuntur de regionis uastatione: quæ certè sub Ozia non contigerat, sed non uideo, quantum momenti habeat hæc ratio. nam quæ postea uentura

A ij

erant, quid obest, quod minus multo antea, ut iam transacta, à prophetis commemorantur? An quæ posterius acciderunt, prius reuelata esse non potuerunt? nihilominus, ut semel mentem meam aperiam, ego hoc primum caput esse, ueluti argumentum totius libri existimo, quod tamen in modum cuiusdam egregie concionis à propheta proponitur, quam post uniuersas reuelationes edidit, qua quidem concione nihil est apud ullos ullius lingue doctos, siue poetas, siue rhetores eruditius, nihil grauius, nihil elegantius. non enim hic figuræ, non dictionis coloribus discriminatæ sententiæ, non appositissimæ comparationes ac similitudines, non denique alia omnia, quæ in orationibus laudari solent, desiderare quis quantumuis harum rerum studiosus lector poterit, non solum hoc capite, sed etiam in plerisque sequentibus, quæ tam ego sciens prudensq; alijs consideranda relinquo, ut qui mihi elucidandorum obscurorum locorum huius prophetæ tantummodo prouinciam desumpserim. Nomine ergo celi, & terræ non hic puto prophetam, nisi uniuersum orbem intellexisse, uel uniuersos orbis incolas, sicut cum dicitur; Audite celi, quæ loquor: audiat terra uerba oris mei &c. quod nihil aliud est, quam quod alibi dicitur; Audite hæc omnes gentes: auribus percipite, qui habitatis orbem &c. quibus attentionem capiunt propheta, quando de rebus magnis loqui incipiunt. Et uerba hæc ad omnia, quæ in uolumine continentur, existimo pertinere: quorum summam iam hoc primo capite proponebat, quasi dicat, omnia attentissime consideranda. nam uniuersa, quæ dicturus erat, domino dictante, exceperat. Cum igitur, ait, Filios enutriui &c. perinde est, ac si dicat, uidebitis in hoc uolumine, quam ingrati fuerint Iudæi, & Ierosolymitani erga dominum, qui eos magnis beneficijs affecerat. Enutriui. Verbum propriè magnos facere notat, ut Iosue 4. magnificauit Iehoua, ut celebre fieret nomen eius: hoc tamen uerbo Hebræi etiam educationem, seu nutritionem significant. nam pueri dum nutriuntur, augmentum locorum huius prophetæ tantummodo prouinciam desumpserim. Nomine ergo celi, & terræ non hic puto prophetam, nisi uniuersum orbem intellexisse, uel uniuersos orbis incolas, sicut cum dicitur; Audite celi, quæ loquor: audiat terra uerba oris mei &c. quod nihil aliud est, quam quod alibi dicitur; Audite hæc omnes gentes: auribus percipite, qui habitatis orbem &c. quibus attentionem capiunt propheta, quando de rebus magnis loqui incipiunt. Et uerba hæc ad omnia, quæ in uolumine continentur, existimo pertinere: quorum summam iam hoc primo capite proponebat, quasi dicat, omnia attentissime consideranda. nam uniuersa, quæ dicturus erat, domino dictante, exceperat. Cum igitur, ait, Filios enutriui &c. perinde est, ac si dicat, uidebitis in hoc uolumine, quam ingrati fuerint Iudæi, & Ierosolymitani erga dominum, qui eos magnis beneficijs affecerat. Enutriui. Verbum propriè magnos facere notat, ut Iosue 4. magnificauit Iehoua, ut celebre fieret nomen eius: hoc tamen uerbo Hebræi etiam educationem, seu nutritionem significant. nam pueri dum nutriuntur, augmentum locorum huius prophetæ tantummodo prouinciam desumpserim.

3 Cognouit bos &c. quasi dicat, uidebis in hoc uolumine, quod amentiores bruti ipsi sint Iudæi, nam bos, &c. seu taurus *וַיְכַנְיֹן* enim non quemcumq; bouem, sed eum, qui armenta præt, uelut dux, & generat, habetq; suam feritatem, & Chaldeis *תור*, unde Græcis, & Latinis, taurus. Facit ergo magis ad indignitatem rei: tribuit quoque hic tauris, & asinis uerbum *יָדַע* id est, cognouit. nam & inanimatis etiam tribuitur, sed metaphoricè, ut soli, ps. 104. quod ita ad occasum tendat reuè, ac si agnosceret, & bene affectus esset &c. nam hoc uerbum in oratione affirmatiua ultra cognitionem notat affectum, aut curam: in negatiua autem neglectum, seu contemptum, ut de filijs Heli 1. Samu. 2. & Genes. 4. de Cham; & hoc loco utriusque exemplum habes. Possessorem. Verbum *יָדַע* propriè est acquirere, comparare, uel industria, uel pretio: hinc pro possidere, seu in potestate habere accipitur; hinc participium, quod nice nominis quoque solet accipi, id est, possessor, seu emptor. Et si hoc loco emptorem uelis dicere, magis auget rei indignitatem, quod cum cognoscat taurus, qui ipsum paulo antè emerit, & sibi pretio adquisierit, aut comparauerit, Israel tamen &c. Et asinus. In tauro ferocia, in asino stoliditas non auferunt cognitionem siue sensum dominorum: plus ergo, quam tauri, sunt intrasclabiles Iudæi; & magis, quam asini, stolidi: qui non cognouerunt Deum: qui fecit, redemit, aluit, pauit, protexit, & euexit. Præsepe. *אֲבוֹתָם* locus est, in quo, & iuxta quem calcant, & aluntur animalia: & ex hoc nomine credo deriuari participium, seu participiale nomen *אֲבוֹתָם* id est, aluit, saginatus, seu pinguefactus. Prou. 15. & 1. Reg. 4. Non intellexit. Non cognouit Deum, neque intellexit, quoniam in loco alimenta accipere deberet à domino, uera sci-

licet, doctrina; sed & Deum, & templum, Deiq; ueri cultum abiicit, quasi aliunde sibi uictum melius, aut facilius quæreretur: quales erant illi, qui dicebant, quòd ex eo tempore, quo omisissent cultum solis &c. malè haberent. Est autem hic uerbum, quod, præter cognitionem, notat conatum, seu diligentiam, uel diligentem obseruationem, ut Iob 37. sta, & observa mirabilia Dei: & 1. Reg. 2. Obseruauit uidendo &c. Et ecce erat mortuus. Quod uero uerbo cognoscendi, siue obseruandi, absolute utitur propheta, id est, nullo addito casu, puto emphaticum esse, neque non parum ad amplificandam rei indignitatem facere. omitto, quod insinuare tacitè uideatur; quidquid scirent, quidquid obseruarent, quamdiu Deum ignorabant, & eius nulla ratione tangebantur, quod omnino nihil scire, nihil intelligere, dicendi essent: & eos brutis amentiores, & omni sensu carentes, reputare deberemus. Si enim, ut Augustinus loquitur, omnis copia, quæ Deus meus non est, egestas mihi est: omnis quoque scientia, omnisq; cognitio, quæ sine Dei cognitione est, ignorantia instar nobis existimari debet.

4 Væ genti peccatrici &c. *וַיְהִי* Hebræis interdum est condolentis, interdum dolentis, interdum tantum exclamantis, & nocentis, infra uer. 24. insultantis, interdum uerò ex dolore abominantis, non sine animi indignatione, ob rei indignitatem, sicut heu Latinis, & ò; Heu gentem aberrantem &c. Intelligimus ergo ex hoc loco, quòd in hoc uolumine Iesaja tractabantur orationes inuictiue in Iudæos, ob innumera eorum scelera, quæ hoc loco 4. titulis summam exponit: aberrabant à refo; sed quia id quoque leuiter fieri poterat, grauatius iniquitate dicit, quòd alia aliqua grauiora scelera admisissent. Verum quia interdum, qui sic sceleribus deprimuntur, omnis abijcere cupiunt, semen malignorum eos uocat, quasi in naturam abierit prauitas, ut qui genus à pessimis patribus traheret, illosq; libenter imitarentur: denique ut ad cumulum malorum eos peruenisse significaret, ita ut uix ulla esset spes recuperande salutis, filios perditos. *וַיְהִי* enim in biphil, etiam neutraliter accipitur: nam funditus perdere, seu etiam perditum esse notat, & excisum, ut cùm arbor radicibus exciditur, ut rursum pullulare nequeat. est itaque in uerbis istis haud inuicta gradatio. Dereliquerunt dominum &c. De nomine *וַיְהִי*, quod legendum, & proferendum duco, ubicunque in Biblijs reperitur, dixi in præfatione. cum ergo notet eum, qui est, & à quo cetera omnia habent id, quod sunt, apertissime ad indignitatem addidit hoc nomen uerbo derelinquendi, seu deserendi; ut si simul fontem desereret, quasi à se, uel aliunde aquas haberet: eodem etiam consilio, uerbo blasphemandi, seu execrandi, & conicijs impetendi, apposuit nomen sancti. Quid enim sanctum, nisi reuerentiam, cultum, religionem, obsequium, ipsa etiam insignite natura, mentibus quantumuis barbaris notat, atque requirit? quid ergo indignius, quam quem sanctè colere debuissent (erat enim sanctus Israelis, id est, quem Israel sanctissime coluerat, & posteris colendum reliquerat, à quo esset, quidquid sanctum dici posset) execrari & conicijs laceffere? Abalienati sunt. *וַיְהִי* hoc loco, quasi esset à uerbo *וַיְכַנְיֹן* accepit uulgatus, & plures alij: potest tamen esse (si puncta mutes, quod sæpe facere necesse est, ut in præfatione admonui) à uerbo *וַיְכַנְיֹן*, quod in kal. non nisi in uoce passiva reperitur. significat autem religionem, sanctimonia, aut singulari uoto, uel reuerentia, aut etiam dignitate separari ab alijs: à quo nomen Nazaranorum, neque malè conuenit. nam cum dixisset sanctum Israelis, non iam, ut sanctum, sed ut pollutum, conicijs ab eis laceffitum, sicut, cum dicebat, melius se habuisse, quando astra colebant, & deos sequi se malle, qui dabant uinum, triticum &c. aut, quod non esset æqua uia domini, & multa huiusmodi, subdidit; Separati sunt retrorsum, quasi separarent se à Deo, ueluti ab immunditijs, & faciè uertent ad Idola: quod ijs Iesaja sub fine prophetiæ obijcit, & multis alijs locis. Estq; apud Ezech. cap. 14. locus, qui hunc illustrat; Quidcumque separatus fuerit post me, & reuixerit abominationes suas (id est Idola) in cor suum &c. ubi bis ponitur hoc uerbum.

5 Super quo percutiam &c. Sensum reddidit paullulum obscure *וַיְכַנְיֹן* ad quid, id est, quorsum percutiemini? uox *וַיְכַנְיֹן* (si distinctiones Rabinorum non curemus) antecedentibus, uel consequentibus amecti potest. Quorsum ulterius percutiemini? uel, quorsum percutiemini? adhuc additis præuicationem? & hunc posteriorem sensum in uersione secutus sum. nam futura pro presentibus passim accipi uideas. Quid opus est, inquit, castigationibus, & flagellis? perdetur oleum, & opera: in dies peiores efficiamini. Ex quo percipimus, causam reddi in hoc uolumine, ob quam percussi sint à Deo Iudæi, uidelicet, ipsorum scelera, ut causam agnoscentes suæ afflictionis à peccando desisterent: illi uerò castigationibus peiores efficerentur: neque ad percutientem se redirent, ut suis locis indicabimus. Vbi interim uides, in quem usum immittat sua flagella Deus, uide cap. 26. Præuicationem. *וַיְכַנְיֹן* id est auersio, omnia quoque hoc nomine significantur, quæ qui sequitur, à Deo auertitur: lege initium capituli 13. Deuterion. & huius uocis uim ex parte intelliges; ubi dicitur, non audiendos prophetas, uel diuinos, qui auersionem contra Deum prædicant: cui opponitur, Deum sequimini, & ipsum time, & mandata illius custodite, & audite uocem eius: ipsi seruetis, & ipsi

adharebitis : & iubet interfici , qui auersionem locuti sunt contra Iehoua . ad quem locum respiciens Ieremias 28. predicat huiusmodi propheta mendacis mortem , quod contra Iehoua auersionem locutus fuisset . Significat ergo peruersum dogma , & ipsa scelera , in que à Deo auersi ruimus : uel que per sequentes à Deo auertimur , ut infra 31. hic in genere libet accipere . Omne caput languidum . Hebraei dicunt languori est , seu agritudini , id est omne caput occupat agritudo , id est , nemo est , cui caput non doleat . etsi hac referri possunt ad primum illud membrum , Quare percutiemini , quasi explicare uelit propheta haud uulgariter illos iam caesos esse : ego tamen libentius ad posterius refero . Ad primum prauitatem , quasi explicet propheta morbos spirituales , quibus laborabant omnes , propter quos temporaliter affligebantur , ut uer. 7. continetur . Est autem חרי agritudo , qua cum dolore , & cruciatu est ex uiolatione , infra 53. Expertus agritudinem , de Christo domino dicitur . Et omne cor marens . Seu languidum , uel in abstractio languiditas , ut psal. 41. id est , nemo est , cuius cor non langueat . חרי , dicitur de languiditate illa , quam pariuntur mulieres tempore menstrui : aut quando corpus , aut membrum uiribus destituitur ; cordi etiam tribuitur . Iere. 8. & Thre. 1. Meminit porro capitis , & cordis precipuarum corporis humani partium , ut in toto regno nihil sanum esse intelligeretur : quod mox exponens , ait .

6 Non est in eo sanitas . חרות integritas : estque quantitatis , psal. 38. Puto autem , quod ad Moysi uerba Deuter. 28. hoc loco respiciat propheta ; Percutiet te dominus ulcere pessimo , à planta pedis usque ad uerticem &c. Si hac , & quae sequuntur de afflictionibus , quas tam in corpore , quam etiam in bonis fortunae passus sunt Iudaei , intelligenda existimus , sunt ueluti ratio , & expositio eius , quod dixerat ; Quorsum percutimini , cum iam adeo sitis caesi , & percussi , ut nulla in toto corpore sit integritas : oportebat autem in tam percusso , & caeso corpore , mentem sanam esse . Sed cum iam corporis uiribus omnino sitis destituti , & omnibus bonis externis sitis expoliati , ad peccandum tamen , & male agendum integri estis . & hoc quoque ad argumentum libri pertinet . nam in eo non uno loco flagella Dei in regnum illud immissa legimus , regnumque adeo deuastatum , ut nihil in eo sanum appareat . Vulnus , & liuor &c. Liuor Hebraeis חבורה dicitur à coniunctione , scilicet , sanguinis . manet autem ex percussione ; à quibus interdum uulnera quoque sunt ; quibus nisi medicina adhibeatur , in putridam plagam abeunt . Et hic tria commemorantur , quae omnia indigent superalligamentis , fomentis , & medicamentis : & quidem olei fomentum liuori , superalligatio sensu compressio uulneri summopere est necessaria , medicamina uero plagis putridis ; immo omnia haec singulis necessaria sunt , quae si desint , actum est de percusso . adeo ergo percussos notat , ut non haberent , qui remedium afferret . Tumens חרי putrida , saniosa : hanc ipsam dictionem uulgatus Iud. 15. dictam de mandibula sic uertit , quae iacebat , hic tumentem dixit : sed utroque loco putridam seu fetidam dicere possis .

7 Deserta חמה frequenter occurrit uox haec , & proprie flatum , seu afflatum , ac deinde rem ipsam significat ; super quam flatum horrentes , seu abominantes emitimus ; iuxta sui uerbi שם significacionem . quam obrem uarie reddi solet , desolatio , uastatio , deserta . est enim uel substantiuum , uel adiectiuum nomen , Exo. 23. Non expellam eum à facie tua anno uno , ne fiat terra ipsa afflatio . Iosue 8. Posuit eam in aceruum saeculi , afflandam usque in diem hanc &c. Et haec est significatio affinium nominum : quae multa sunt ab eadem radice , & cognatis eius , & mox . Et desolabitur . חמה uerbaliter accipitur : potest & nominaliter accipi , & afflatio , quasi subuersio alienorum , & ח (ut interdum solet) non tam est similitudinis , quam affirmantis , id est , qualem ab alienis expectare merito quis posset . alienos enim uox חים notat : qui sanguine , seu religione , seu societate politica alieni sunt . sensum exprimit uulgatus . Hac itaque una uoce extremam subuersionem regni Iehuda notat . scimus enim , quid barbari hostes in nostris regionibus faciant , quando eas uictores penetrant . Est ergo pars argumenti huius libri Iudaeae desolatio : quam non uno loco , neque paucis uerbis apud prophetam hunc descriptam uidere licet .

8 Et derelinquetur &c. Id est , in hoc quoque uolumine inuenies , quod Ierusalem funditus sit euertenda . neque enim eorum expositio placet , qui uolunt haec ad ea tempora referre , quando Ierusalem sola mansit , neque capta fuit ab Assyrijs . expendite uerba (singula , & meam (ni fallor) sententiam comprobabis . cumque haec uerba ad argumentum putem pertinere , ut dixi ; perinde mihi est , siue in praesenti , siue in praeterito , siue in futuro uertas : licet enim quoduis , neque repugnat hebraismus propter coniunctionem in ונורה , posthabita punctatione Rabbinorum . Certè praesens superioribus conuenit . & residua manet , sicut umbraculum in uinea , uel sicut manere solet umbraculum , seu tugurium , quod uarum tempore custos sibi erigit , ut in eo pernoctet & speculetur ; post uindemiam uero deseritur , & per se ipsum labitur . Idem de pernoctatorio in cucumerario . Ciuitas , quae uastatur . נחרת est participium significacionis passivae , à uerbo , quod seruare , seu obseruare significat , quasi dicas ,

dicat , ciuitas obseruata seu potius obseruanda : nam in malum hoc loco accipitur , id est , à qua timent homines , quam seu à qua cauent , sicut infra 65. dicitur de locis abominandis , & tetrus : à quibus cauere oportebat , & praeseruare se , ne contaminarentur : uel à quibus solent cauere homines , propter metum , qui obscura , opaca , & solitaria loca pertransseunt solet inuadere . neque haec acceptio uideatur latuisse Kim : quamuis in assignanda propria uerbi significacione minus bene sentiat . quod quia non animaduertuerunt non nulli interpretes , in bonam partem accipientes uocem , quae parum conueniunt , hic adscribere . Nota cucumerarium Hebraeis à perplexitate nomen habere , seu crispitudine ; ipsum uero tugurium à pernoctando : quare pernoctatorium dixi . Ciuitas autem נחרת ab excitando dicitur . nam Hebraeis personam , animal , edificium , & alia multa excitari dicuntur .

9 Nisi dominus &c. De nomine צבא id est , exercitus , infra non nulla dicentur . Dicitur autem Iehoua tcebaoth , quod uel in exercitibus angelorum , uel in corporibus caelestibus , uel in ministerio templi , uel etiam in praesentibus potentia ipsius maxime appareat . Semen . Uulgatus de sensu sollicitus semen posuit , pro שריד id est , residuum . nam שריד est residuum manere , uel sui relinquere semen : ego Hebraea , ut cunq̄ue exprēsi . nam in ככטס non tam nota est similitudinis , quam affirmantis , ut supra uerf. 7. Perinde est ergo , ac si dicas , residuum propemodum nullum , uel residuum profecto modicum . Similes fuisse . Sensum non melius potuit Uulgatus reddere . nam uerbum דמה silere , ac proinde quiescere notat ; si uero construatur cum datiuo , est alteri rei acquiescere , non dissentire : quod latini ita conferre solent ; Haec res similis est illi , uel secus . Quod quia non nulli interpretes non animaduertuerunt , illud ps. Te decet hymnus Deus , male redditum putant , & reddunt ; Tibi silet laus , aut quid simile : cum uerbum iuxta constructionem hanc nihil aliud notet , quam Deo conuenire , & optime aptari laudem &c. Notum autem est in subuersione Sodome , & Gomorrhæ neminem ex habitatoribus terrae supersitem relictum . Quod si dominus ex Iudaeis non reseruasset reliquias quaedam , in ceteris nihil minor uastatio esset Ierosolymitana , quam illarum ciuitatum . quod certè de euerfione ultima intelligendum est : quam prauidit Iesaias . estque non minor pars materies huius uoluminis . Perinde est ergo , ac si diceret Iesaias ; multa canam de euerfione Ierosolymæ , quae hoc tantum inferior futura est subuersioni Sodome , quod in hac reliquiae , id est pauci , non nulli homines ab illo incendio eripiantur : in quos non grassabitur impietas , seu infidelitas . quare neque cum ciuitate interibunt , qui ueluti semen pietatis futuri sunt in toto orbe . Suis itaque locis de his reliquijs nos quoque plura dicemus . nam , ut infra cap. 8. uidebimus , hic est ferè totius prophetiae Iesaiæ scopus . alia tamen interim canet : quorum capita iam à propheta proponuntur .

10 Audite uerbum &c. quasi dicas in hoc quoque uolumine exhortationes pleraque sunt ad principes , & magistratus , & sacerdotes populi Iudaici , ut ab iniquitate desistant : neque se satisfecisse legi , & Deo putent , si sacrificia offerant , sabbata , & alias festiuitates celebrent : interim autem animo impij & irreligiosi sint . huiusmodi enim cultus Deo est abominationi , quod si uelint agere penitentiam , possent adhuc iustitiam consequi . & frui bonis à Deo datis ; alioqui omnes peribunt . Verbum . דבר Hebraeis non unam , seu simplicem aliquam uocem , aut dictionem , sed integram sententiam , seu narrationem rei cum omnibus suis partibus , & circumstantijs significat . Principes קצייים Hebraeis proprie sunt duces , seu (ut populariter loquar) capitanei ; sic dicti , quod in extremis partibus sint ; ut dirigant , & in ordinem uel res , uel personas redigant . magistratus hic , & primarios pontifices puto significare . Legem תורה non legem tantum , sed in genere constitutionem , institutionem , seu doctrinam notat ; qua docerem de uoluntate Dei erga nos , & quo pacto formare mores nostros debeamus : est autem à uerbo ירה id est , iecit , seu iaculatus est , id est , lapidem , uel sagittas , uel uerba , uel rem aliam . habet autem uerborum iaculatio similitudinem cum iaculatione guttarum pluuiae , quibus homines aliquin ignari imbuntur , ac fecundantur . sed cum sermo Latinus non pariat , ut hoc uerbis iacendi , seu iaculandi exprimamus , uerbo docendi , seu instituendi reddere necesse est . Sodome &c. Ne mireris (inquit) Ierusalem imminece tibi uastationem similem Sodome : nam principes tui principibus , & populus tuus populo illarum ciuitatum moribus similes sunt . Inuit ergo , quod non solum praedicturus sit Ierosolymorum ruinam , sed & causas tantae uastationis descripturus . Hic interim considera , Christiane lector , quanta libertate praedictus sit , qui usu & spiritu Dei plenus loquitur . Quid durius in magistratus , & pontifices dici potuit ?

11 Quo mihi &c. Haec est conicio , quam uult eos attentissime audire , quod non suscipiat . Deus sacrificia absque misericordia , iustitia &c. de qua re infra latius nobis dicendum erit . neque hic nisi rerum capita cum propheta attingimus . adeo autem inualuerat impietas in populo illo , ut sacrificiorum , & oblationum ratio non solum ob lucrum , quod ex ipsis aucupabantur , uerum etiam propter sanctitatis nomen , quod propter Dei cultum sibi comparauerant , fuso nihilominus ad omne genus uitiorum animo , inter Dei praeccepta non infimum locum tenere uideretur : neque cuius alteri Dei praeccepto dignitate cede-

re. unde ortam illam questionem, qua tentare uolebat quidam in lege peritus Christum dominum, existimo, quodnam esset maximum mandatum in lege? nam, cum caritatis præceptum primas habere dominus dixisset, ille, comprobata domini sententia, dixit, quod diligere, præstare omnibus sacrificijs, & holocaustis. Ob quod iam prophetarum tempestate huic morbo adhiberi medicamenta necesse fuit. Plenus sum, uel satur sum. & ita cum uulgato malui distinguere, ut qua sequuntur, à uerbo לא אפתח non accipi, id est, nolui, regantur, quam cum Rabinis; quorum distinctiones sensum interdum magis inturbant, quam elucidant. Holocausta. Hebraice singularis est, sed collectiue capitur; & nomen quidem Hebraicis אלהא ab ascendendo dicitur, quod supra altare eleuaretur, in altum; odor cum fumo ascenderet. Graeci & ab ipsis Latini, parum immutata uoce Hebraea, holocaustum dicunt, alia tamen etymologia, scilicet, quod totum cremaretur. Pinguium. טריא significat pecus ex saginatione pinguefactum: & forte est à uerbo טרא, quod tunc fit dignum, in quod oculos conspiciamus. Arietum. nomen Hebraicis est à fortitudine, inuencorum, à fructificatione; אר enim propriè est, cum desit esse uitulus, & fructificare incipit, agnorum uerò, à subiectione, at hircorum ab incumbendo, imminendo &c.

12 Cum ueniretis. futurum est Hebraicis, & pro presenti libet accipere, & consuetudinem notat, quando uenitis, seu uenire soletis. Ante conspectum. Ego hebraismum retinui, ad uidentium faciem meam. qui ad templum ueniebant, dicebantur uidere Dei faciem: quia ea uidebant, in quibus Deus adesse consueuerat, & unde responsa dabat. itaque cultus, & sacra res, altaria, sacrificia, ministri domini, laudum diuinarum decantatio, & similia, qua oculis cernimus, & auribus percipimus, facies domini dicuntur, ut quanta animi reuerentia ad hæc accedere debeamus, uel ex hac loquendi consuetudine percipiamus. Quæ in ecclesia Christi ed rationabilior est, quod uerius dicimus uidere Dei faciem. adest enim secundum substantiam sub uisibilibus illis speciebus, seu formis in eucharistia. Hæc de manibus &c. heb. hanc. sed manifestum est feminino pro neutro uti Hebraeos, & potest ad sequentia referri hoc modo; quis quæsiuit hoc, nempe quater atria mea: nihil enim aliud facitis. uel cum uulgato; quis propter hoc à uobis exegit, ut quateretis atria mea? quasi dicat non propter oblationes, & sacrificia præceptum fuisse in lege, ut apparerent ante dominum &c. Nulla enim necessitate, aut cupiditate harum rerum tangitur; quinimmo iccirco ipsa sacrificia, & oblationes præcepit dominus, ut ueniretis ante ipsum: uenientes autem tales uos exhiberetis, quales ex ipsa lege notis oportere ante ipsum apparere, sanctos, scilicet, quia ipse sanctus sit, & ab omni iniquitate alienos, ut uer. 16. dicitur. et hæc interpretatio angusta est, & summo interprete digna; ac si dictum esset, quis quando nobis præcepit quater atria mea, uel ut ambularetis in atrijs meis, hæc quæsiuit de manibus uestris? ad hoc respexit? an huic tendebat præceptio? &c. Possumus & sic accipere; quis quæsiuit de manibus uestris hoc, id est hæc; quæ dixi? Quæsiuit quidem hæc dominus & præcepit, sed à talibus manibus, quales nos geritis, nunquam dominum uelle accipere oblationes legistis. ab us, qui innocentes habent manus & mundum, accepturum se munera dominus pollicebatur & credebatur; non autem à uobis; qui manus prorsus impuras habetis, id est, uarijs sacrilegijs & sanguine proximorum contaminatas, sicut statim explicabit. Illud uerò, quod sequitur, & absolute, & per extenuationem dictum accipi potest; Quater atria mea. hic enim usus est infinitiuorum in omnibus ferè linguis, quasi dicas; putatis ne quidquam aliud à uobis agi? an uerò existimandum est cultum esse Deo dignum & gratum, si nihil aliud agas, quam calcibus terere, aut quaterere atria mea? itaque tantundem nos facere existimetis. nam quid de sacrificijs uestris sentiam, iam accipite.

13 Ne offeratis ultra &c. Hebraismum doctè reddidit uulg. ego retinui, quod planus esset, ne adatis afferre. uerum nomen minchah olim dicebatur de donarijs, & muneribus, tam quæ hominibus, ut Gen. 32. & 43. quam quæ Deo offerebantur, ut Gen. 4. de oblationibus Kain & Abel; at in lege non nisi de oblationibus dicitur, quæ ex farre fiebant, quarum quinque species Leuit. 2. numerantur, & cap. 7. habetur, quibus illa cesserint; & hac ratione differt hoc à Chorban, quod de sacrificijs pecorum; etiam in lege dicebatur, Leu. 1. est autem à uerbo חרב, quod sensim, & cum pompa afferre significat; & iccirco nomine oblationis reddere soleo. Frustra. nomen est, quod temeritatem, seu præcipitantiam notat אשא. estq; in nominibus ipsis quædam pugnantia haud inueniunt. nam mincha, in sui ratione indicabat pompam, moram, & circumspectionem; at illi אשא, id est, temerè illam afferebant, non quod præcipitantiam gressum damnet hoc loco, sed potius animorum. Quid enim magis temerarium, quam Deum, qui spiritus est, placare uelle externis muneribus, animis in impietate perseverantibus? uideant Christiani, ne ipsorum interdum munera, & oblationes à temeritate profecta esse uideantur: ac proinde munera temeritatis iure resectq; dicantur. Est autem huius nominis radix uerbum אשא, id est, repente seu præcipitante ingruit. uulg. aduerbialiter accipit, quod nomina uerbis iuncta soleant Hebraicis sepe aduerbia fieri, ut Exo. 30. Non elenes nomen Iehoua temerè, id est,

id est, ne efferas temerè, seu præcipitante. tanquam nomen autem Prou. 30. temeritatem, & uerba mendacij remoue procul à me, & 60. præceptum est salus hominis &c. Incensum. קטרה suffitus, seu thymiana, & quidem de suffitu prædixerat Moses, quod Leuit. 1. furentem dominum suffitum placarent. Deut. 33. hic autem uidet, quod si ipsi sint peccatores, suffitus sit ipsa abominatio coram Deo, ea maxime ratione, qua à peccatoribus offertur. Neomeniam, & sabbatum &c. Quid sibi uelit uulg. manifestum est, neque hebraea uoces repugnant. nam uocare concionem (sicuti est in hebraeo) pro alijs festiuitatibus accipere, non nimis durum est. uerum aliter quoque accipi poterunt: & si quidem ultima duo nomina און וצורה in accusatio accipias, sensus erit, Kalendis, & sabbatis, quibus uocare soletis concionem, & ecclesiam congregare, nequeo ferre uim, & tyrannidem. siquidem inhiabant ad munera, & quemadmodum de filijs Heli dicitur, uim inferebant offerentibus, & tyrannidem exercebant, quod si in nominandi casu accipiuntur, sic uertes, nouilunium, & sabbatum, quæ ad conuocantur concio, non fero. uis, & tyrannis sunt, ut hæc sit ratio, quare nequeat illa ferre. quæ enim in laudem Dei cedere debebat, illi suæ tyrannidi, & cupiditati deseruire uolebant. De nomine און quod uariè admodum reddunt interpretes, non semel nobis inferius dicendum erit. est autem à uerbo און quod uoce, & significatione conuenit cum Latino, auo. quare concupiscentiam noxiam uidetur significare, & plerumque in malum accipitur; sed sepius pro uiribus ipsis, sine quibus debilis admodum est concupiscentia, accipitur, ac tandem pro uis ipsa, & uiolentia, quæ plerumq; ex illa concupiscentia oritur, ut latius in sequentibus ostendemus. hic enim cum propheta tantum capita dicendorum attingimus, Nomen וצורה uerò est propriè coarctatio; quare pro ipsa congregatione, in qua est mutua coarctatio, accipitur, ut 2. Reg. 10. & pro ipso casu, ut accipit uulg. sicut Ioel 2. Uocate cæcum. uide infra cap. 53. ubi uulg. habet de angustia, & iudicio sublatus est &c. Non feram. יכל id est, potuit: aliquando idem Hebraicis est, quod sustinere, audere, sicut Graecis τολμασθαι Osee. 8. Quousque non poterunt Innocentiam. & ps. 101. Hunc non sustinebo, non feram &c.

14 Kalendas. Idem nomen est Hebraicis, quod uers. superiori uulg. dicit neomenias. est autem Graecis neomenia, Latinis nouilunium, id est, primus dies lunæ, ac proinde mensis, quem antiqui dixerat Kalendas, sumiturq; Hebraicis pro ipso festo, quod primis diebus mensium celebrabatur; & eodem nomine festum ipsum, & primum diem mensis, ipsumq; mensum appellant nempe וחדו quod à nouando dicitur. nam & uulgò luna noua dicitur, quasi singulis mensibus inuouetur. ego tamen hoc loco accipio pro festis inuolutionis seu dedicationis, quod festum Encantia Euangelista dicitur. puto enim maxime celeberrimum fuisse diem illum, quo Salomon templum dedicauit domino: quod septem annis absoluit, & celeberrimè dedicauit. uide de lib. regum. Sollemnitates uestras, nomen וצורה de quauis re certa, attestata, ac definita dicitur, de tempore, festis, congregatione, & conuentu, de castris &c. in plurali quoque pro statibus temporibus & pro festiuitatibus passim accipitur, ut i. par. 23. & Leui. 23. Vides Deo nostro illa, quæ à iustis fiunt, esse gratissima; eademq; si ab iniquis fiunt, esse molestissima? quodq; non solum nostra, sed sua quoque nostri ratione metiatur. si enim pie uiuamus, nos, nostraq; omnia libenter sustinet, & amantissimè curat: sin impie, nos nostraq; omnia odio habet, fastidit, neque ferre potest, immo neque sua ipsius, cultus laudes & cetera id genus: isti uerò sunt peccatorum nostrorum fructus.

15 Et cum extenderitis manus &c. futurum rursus pro presenti, cum expanditis manus &c. Erat autem gestus, & habitus hic omnibus supplicibus & Deum orantibus communis, maxime uerò Iudæis, ut cum orarent, manus ad calum expanderent, nimirum à patribus edocti, & illi fortè à Deo, aut sanctis angelis id acciperent, ut Moses Exo. 17. David frequentissimè, adeò, ut tota die diceret extollere se manus &c. Salomon in dedicatione templi utroq; etiam genu in terra defixo, &c. Uerbum est ושא unde dictos uolunt Phariseos, uel quod legem exponerent, uel potius quod eorum uita omnium oculis esset conspicua, ut qui laudes appeterent hominum, & nihil non facerent, ut uiderentur ab hominibus &c. Sed quantum de nominis etymologia diuersa diuersi sentiunt, hoc pro comperto habeo (teste etiam Rab. Salomone, & alijs) quod Pharisei in locum Nazæarorum successerunt; & hoc quidem apud priores Hebræos ualde usitatum erat, eo quod separati essent à reliquo populo, & domino ritu quodam solenni consecrati: nomen autem Phariseorum neotericum erat, & Syriacum: addiderunt tamen Pharisei multa, quæ Nazæari ignorabant. Auertam oculos meos, uel abscondam, operiam oculos, ne manuum extensionem uideam, orationes quoque; non audiam, pro presentibus, abscondo, non audiq;. Nota Christiane lector, uirum piùm de profundis maris, et uentre belluæ exauditum, impios uerò in templo manus expandentes, & preces fundentes non exaudiri. Sanguine plenæ &c. plenas dixit, ut multitudinem homicidiorum, & iniuriarum notaret; impudentiam quoque exaggerat, quod illas manus ad Deum expandenter, quas fratrum sanguine contaminassent. Si de terra clamabat sanguis Abelis aduersus Kain, quomodo contaminata manus sanguine misericordiam, & non potius iudicium impetrarent? Quid si sit hoc loco allusio ad ritum illum initiandi sacerdotes, quorum manus partibus sacrifici-

rum implebantur &c. Exo. 18. & 29. quasi uiderentur esse potius ministri, et sacerdotes illius, qui hanc mieda fuit ab initio. eos enim talis initiatio deceret, non ministros Dei. uide infra cap. 13. uer. 3.

16 Lauamini. וָרַחַב ablutionem notat, quae cum abstersione fit, & neutraliter interdum accipitur, quare recte per passiuum uertitur. hoc est aliud caput argumenti, in quo non parum laborat propheta, scilicet exhortationes ad penitentiam, cuius est praeterita delicta auferre, conscientiam emundare, suadentia commutare, cessare denique a malo, & bonum operari: quale est quod uere iudicium, id est, recte, & iuxta diuinas, humanasque leges, ius dicere; ne scilicet pauper propria causa cadat, tantum eo quod pauper sit. unde additur

17 Subuenite oppresso. sensum reddidit uulg. non male, uerbum וָרַחַב proprie est, recto pede incedere, quod nos felicem esse dicimus, & actiue sumptum, de homine est dictis, uel factis facere, ut bene habeat. participium uero וָרַחַב infectum, seu uitiatum notat. et si de pane dicitur, est panis fermentatus, et acidus, de homine, & uelibus infra 63. hic uero translate de hominibus miseris, uariisque iniurijs affectis, uel potius afflictis, & malis undiq; confectis, dictum putari potest. Tantum abesse uos uolo ad iniurijs inferendis, ut per uos bene habere debeat, calumnijs, & infamiae labe asperius. Potest quoque sumi pro eo, cuius cor est perturbatum, & ueluti tinctum, & exacerbatum, sicut pl. 73. Verbum in hitpael, infectum est cor meum. i. perturbatum: et ita uerbum וָרַחַב accipere poteris, de consolatione, quae uerbis fit. Iudicare pupillo seu pupillum. uerbum iudicandi Hebraeis nunc in bonum, nunc malum accipitur, interdum etiam indifferenter pro ius dicere. hic in bonum accipio pro iustificare. nam & iudicium aliquando pro damnatione, & aliquando pro iustitia accipitur: ut iudica me Deus, iudica causam &c. Ita etiam quod sequitur uerbum וָרַחַב est litigare, & cum accusatio in bonum, & in malum capitur, ut recte uulg. dixerit defendite uiduam.

18 Et uenite & arguite me. heb. לכוּנא ite nunc, uel ambulate quaso. & ut periti inter Hebraeos sentiunt, sunt quaedam uerba Hebraeis, quae in imperatiuis usurpantur pro particulis indeclinabilibus, ut uide, reuertere, uenite &c. estq; adhortantis, quasi dicat, eia iam iudicio contendamus, agite iam. quo loquendi modo nihil aliud significare uoluisse existimo, quam statim, ubi illa praestarent, quae supra dixerat, absq; ulla mora posse illos secum contendere, sicut qui non peccassent, q. d. & si uestra scelera me a uestris sacrificijs, precibus, uobisq; metipsis abhorre faciant, adhuc tamen penitentiae locus est, quae si lauabimini, mutatis in melius uestris studijs, ut pro iniurijs in proximis, omnia caritatis officia exerceatis, sancti reputabimini, ueluti qui nunquam peccatis se contaminarunt. Contendere itaque cum Deo figurat, & hyperbolicè pro omnimoda puritate, & sanctitate accipio. nam cum in scripturis dicatur sanctissimos coram Deo immundos reputari, & neminem esse, qui si eius peccata diligenter obseruauerunt, Dei iudicium possit sustinere, &c. nulla loquendi figura adeo magnificè potuit penitentiae uirtutes commendari, quam si diceret, adeo sancti eritis, ut possitis cum Deo iudicio contendere. non poterit in iudicium adducere errata, quae penitentia deleta sunt; & hunc esse germanum sensum, similitudines niuis, & lanae, quae sequuntur, confirmant. adde, quod, ut aliorum interpretationes hoc loco constant, multa uerba supplenda sunt, ut apud ipsos uidere poteris, quod uolentia expositionis iudicio manifestè mihi esse consuevit. Arguite me. יכח in uoce passiva est, coram disceptare, uel in iudicio, uel extra. Si fuerint peccata &c. ecce, quid dixerit, disceptare cum Deo, esse nempe album, ut lanam, seu niuem, etiam si innumera, & grauissima peccassent. Ut coccinum. est תרתי uermiculi quaedam species, qui ex grano cuiusdam fruticis figura lentis, aut pisi nascitur, ideoque Graecis similiter, & Latinis coccus, lana autem, & uestis eo colore tincta coccinum dicitur; uulgò scarlata; forte à uoce Graeca κόκκος, quae uermiculum sonat. Pausanias fruticem nasci in Phocensi refertur; nascitur & in Narbonensi Gallia, & in Lusitania propè oppidum Setubal, ex cuius granis uermiculi oriuntur. In scripturis aliquando construuntur cum nomine שני, & significat coccinum bis tinctum, uel secundo tinctum, ut Exo. 25. & Nu. 4. &c. aliquando etiam per se ponitur, ut hoc loco. שני autem est à uerbo שנה, id est, iterauit, & in plurali pro ipsis pannis uermiculatis accipitur, ut prouer. 31. et hic, ni fallor. Quae autem bis tingebantur, erant colore aliquando sub nigro, neq; ita lucido, ut qui semel. fortassis huius potius coloris, quam alterius meminit, quod sit maxime conspicuus & diuturnus. deinde & propter peccata, quae nomine sanguinum significauerat.

19 Si uolueritis &c. est ueluti conclusio superioris exhortationis, quasi dicat, summa eorum, quae dixi, haec est, si uolueritis &c. אבה est propositio est animo in rem, uel personam: שני uero, id est, audiuit, absolute positum, interdum est obedientia; constructa autem duo uerba hoc modo, ut hic uidet, Hebraeis perinde sonant, ut nobis uerbum cum aduerbio, si uolueritis & audieritis, id est, si uolendo, uel si ex animo audieritis, uel si uolueritis audire, auscultare, obedire &c. praecipua bona terra comedetis, & quidquid super terram boni nomine dignum fuerit, in uestris usus cedet. his opponit sequenti uersu proteritiam, & inobedientiam. Similiter enim duo illa uerba נתאנו

construi debent, ut superiora si renuendo mutabiles fueritis, id est, inobedientes &c. nam כרה proprie mutationem in peius notat, & aliquando est neutrum, aliquando actiuum. Thren. 1. Mutando mutabilis fuit, id est, rebellans rebellauit: & plal. 5. infra cap. 3. actiue accipitur, ubi uidebis, quae ratione hoc uerbum pro irritare acceperint interpretes. Hic habes fructum obedientiae, simul & inobedientiae. obedientia est frui bonis. nam in latitia comedes panem tuum, si Deo placuerint opera tua; inobedientia uero gladio, seu siccitate absumi. nam siccitatem notat; deinde & pro gladio accipitur, quo sanguis funditur, & corpora excruciantur. singula autem singulis opponuntur. bonum, & siccitas, absumere, seu comedere, absumi, seu deuorari. et est allusio ad uerba Moysis Deut. 28. additque, Quia os domini locutum est, inuens iam dudum ita à domino constitutum fuisse, neque infringi posse hanc sententiam, penes quam uitam suam instituere oporteret. Ecco in manu tua est bonum, & malum, uita, & mors: ad utrum uolueris, extende manum tuam. Dicant haeretici, qui libertatem arbitrij tollunt, quid hac sibi uelint uerba? dispeream, si impostura notam effugere possit propheta, si hac diceret homini libertate carenti. sed eorum temeritas ab alijs iam satis repressa est.

20 Quomodo. iam aliud caput suae prophetiae praecipuum tractare incipit propheta, nempe de spiritali redemptione Ierusalem. hoc autem caput sub se non nulla continet. primum est, scelera habitatorum illius terrena Ierosolymae. perinde est ergo, ac si propheta diceret; Diciturus quoque sum de redemptione Ierosolymorum, seu reparatione spiritali; sed prius ciuitatis illius terrena scelera commemorabo: non possum enim non admirari, quo pacto factum sit, ut ciuitas illa adeo corrupta moribus fuerit &c.

21 Meretrix. cum nomen זונה sit à uerbo, quod Latinis est mereo, seu mereor; nunc de meretrice, nunc de lotrice, nunc de caupona dicitur Hebraeis: immo eodem nomine collectiue omnia eduliorum genera, quae in caupona uenduntur, Ioel. 4. significantur. ratio autem quare ciuitas illa à prophetis meretrix iure appellari posset, manifesta est. at, si cauponam hic uertas, optimè conuenire uidebitur sequentibus, siue muliere, siue de de taberna ipsa intelligas; quasi ciuitatem eidem deditam imposturis, & dolis, quibus caupones abundare solent, significare uelit propheta. exciperet etiam homicidas, & sicarios, quod genus hominum ad caupones quoque solet diuertere. Admiratur autem, quia fuisse Ciuitas fidelis, plena iudicij, id est, equitatis. uerisimile nanque est, quod in ea ciuitate, in qua erat Dei cultus, & sacra scripturae intelligentia, fuerint aliquando iudices incorrupti, sancti pontifices, & ingens sanctorum hominum turba. Scio quidem iam Dauidis tempore (cum psal. 54. Dauid edidit) similes mores huic ciuitati tribui, qui hic adscribitur: sed puto prophetice illic Christi tempora describi; sufficereq; nobis debet Iesaiæ testimonium, quod scilicet olim fuisse adiuuaret improbos, & sanctitatis totius domicilium: cui non repugnat, quod Dauid singulis diebus morti adiudicaret improbos, ut disperderet de ciuitate domini omnes operantes iniquitatem. Et hoc est iustitiam habitasse in ea, non quod nulli ibi fuerint iniusti, sed quod unicuique suum daretur, & improbi penas sui sceleris quoque darent. uel quod in ea, qui iustitiam quaereret, inueniret; & ad illam confugiebat iustitia, ut ad domicilium suum, ut ex uerbo apparet, Habitauit: Hebraei pernoctauit, seu pernoctabat, id est, in te habuit domicilium, & quasi ab iniurijs sese protegebat. Et nunc homicidæ: summa enim iniustitia est homicidium: uerum pro iustis magistratibus erant improbi, & iniquissimi homines, etiam si non nulli priuati sancti forte uiuerent. uere dicere potuit esse homicidarum domicilium, ad quod sicarij confugiebant, ut merito diceretur spelunca latronum. uide Iosephum. Hebraismus. Facta est in cauponam, rectè molliuit uulgatus Facta est meretrix, sic: uers. sequenti. Fuit in scoriam &c.

22 Argentum tuum &c. solent caupones falso nomismate hospites decipere, & potum aqua diluere, & pro meraco uinum non parum dilutum uendere, omnia deniq; corrumpere, & quaestui turpiter seruire. puto esse expositionem uersus superioris, quod scilicet facta fuerit caupona: nam de habitatione homicidarum sequenti uersu uerba facit. Ceterum quid per argenti, & uini deprauationem intelligat, facile est diuinare, praesertim cum eloquia Dei argenti corruptisse legem Dei, & peruersis interpretationibus deprauasse, adeo ut uulgò imponerent, & suas fictiones pro Dei uerbo inculcarent. ob quod etiam eorum doctrinam fermentum, in quo uis inest massam corrumpendi, uocat. scribarum ergo dogmata erant scorias, quae adulterabatur argentum uerbi Dei: neque mirum, si ad hunc Iesaiæ locum respexerit Paulus, quando falsos Apostolos dicit adulterare uerbum Dei. per participium nanque ὑποκρίνας, non solum cum Hieronymo intelligi uidentes, sed etiam cum uulgato, & Ambrosio adulterantes, seu corruppentis: id enim per cauponantes intelligere possumus. siquidem ueteres quidquid esset dolo, uel fraude uirtutum, id ὑποκρίνας appellabant: quin etiam Ennius uetus poeta, ut est apud Ciceronem, cauponantes bellum uocat eos, qui contra rationem & disciplinam militarem bellum gerunt. unde apud Aeschylum

lum cauponis artes, prouerbiali forma, eò quòd illud hominì genus, (ut quòd quæstiu omnia metiatur) ad fraudes, & dolos promptum sit. idem de corruptione uini sentiendum est: uerba enim Dei incurrupta, & pro dignitate tractata uim habent admirabilem, & sanctam ebrietatem inducunt, à sensu inferiorum abstinentia: at corrupta, & diluta languent, & auditores languere faciunt. unde Paulus in episcopo requirit, ut possit exhortari alios in doctrina sana in uerbo, & contradicentes arguere. Sunt enim quidam, inquit, &c. docentes quæ non oportet turpis lucri causa &c. quamobrem argue eos acriter, ut in fide, non attendentes Iudaicis fabulis &c. Tit. 1. uide etiã 1. Tim. 6. Adde, quòd quæcumque externa habebant Israelitæ, argentum, ac uinum reffè dici poterant: quia magnifica, speciosa, splendida & ambitiosa erant, ut genus ducere ex partibus, habere diuinas promissiones, fœdera, ritus, lex, sacramenta, &c. omnia tamen hæc corrupta, & adulterata per impios fuerunt. nam generis splendor iactantia, & superbie deseruiebat; promissiones, tanquam de rebus temporalibus factas, interpretabantur; fœdera securitati in malis dabant patrocinium; legem denique, & ritus omnes traditionibus superstitiosis conspurcabant, id quòd manifestum est in euangelij, & scripturis apostolicis. Scortiam. à retrocedendo dicitur Hebraeis scoria, argentum à desiderando. dixi autem potum pro uino: nam כבא potus est, uel uini, uel siceræ a uerbo, quòd potando absumere notat. Vides, quo pacto hæc uerbo illi, quòd præcessit מרה, id est, in deterius mutari, conueniant; ut dignum, & iustissimum fuerit eos gladio, seu fame interijisse? Iustitia in homicidia, argentum in scortiam, uinum in aquam, omnia deniq; mutationem in deterius perpessa sunt. Quis, quæso, similes uicissitudines in ecclesia non admiretur, & defleat? nam si res digna luctu est, (ut est apud sapientem) cum iustus ad improbitatem defleat, quid de regnis, atque magnis prouincijs sentiendum?

23 Principes infideles: exponit, quòd dixerat, urbè esse homicidarum domicilium. est autè uenusta paronomasia in nominibus, in Hebræo, saraic, forerim. principes tui immergeri, contumaces, qui nulla disciplina regi uolunt, sed pro libidine cuncta agunt. Hoc uitiu ἀπειθεία uocat Paulus ad Eph. & Col. 3. & in eos iram Dei descendere affirmat. quo loco alludere uidetur ad legè Deut. 22. in qua iubetur, ut filius contumax lapidibus obruatur, ut auferatur malū de Israele. Quid si magistratus ipsi, quorū erat contumaces filios mori adiudicare, contumaces fuissent? quis in eos animaduerteret? certè experirentur iram Dei, quæ uenit in filios ἀπειθείας. non solam autem hæc contumacia respectu legis Dei in magistratibus intelligenda est, uerum etiam propter admonitiones prophetarum, & ministrorum domini, quibus reges debent obtemperare. quòd quia Saul non fecit, abiectus est. quo fit, ut ex spiritu Dei nequaquam proficisci morem illum existimem, qui in plerisque principibus Christianis hodie perseuerat, quo parum episcopis deserunt, & coram se genua flectere eos sinunt. Profecto cum dominus prouidisset, ut Iosue esset princeps pro Mose in populo Dei, eum coram Eleuzaro stare iussit, & ut ad uerbum eius egrederetur, tam ipse, quam uniuersus Israel. Socij flurum: si eos non damnant, qui fures sunt, & aliena diripiunt; si uiuere patiuntur, cum officium eos plectere iubeat, non ne merito Socij, & federati furum dici debent? perseuerare uidetur in similitudine cauponum, qui consentiunt furtis, & partem ex illis accipiunt. Similes sunt magistratus, qui numeribus, aut maximis præmijs ab aliquibus donati non modo pupillos, ac uiduas non tuentur, defenduntque; uerum etiam eos fraudant, atque in fœderatorum furtis, maximisque sceleribus conuiuent. Vide Christiane lector, quòd hæc coniungat propheta, ut cognata uitia, ueluti causam, & effectus. Appetunt munera, & dona; non iudicant pupillos &c. retributiones uerò uocat hebraismus uel dona simpliciter. nam retribuere interdu est donare: sed plerumque uicissitudinem indicat. quare quæ donantur magistratibus, hoc nomi ne uocantur: quia ut illi munera capiunt, ita quoque dant impunitatem criminum, & impios pro muneribus iustificat, id est, absoluant; & ne causa cadant, omnem lapidem mouent.

24 Propter hoc &c. propter magistratum, & sacerdotum peccata, à quibus uniuersa mala in populum emanarant, necesse fuit emundari Ierusalem. quare occisis, aut in exsilium missis impijs, noua Ierusalem adificata est, & floruit ecclesia. quæ hic noster propheta à fine 45. capituli usque in finem persequitur, hoc ipso ordine; licet sæpius idem per transitum in pluribus locis insinuarit. cum uerò hoc sit ex præcipuis capitibus prophetiæ huius, asseuerationem insolitam, & Dei nominibus præcipue signatam præmittit. Ait dominus. Hebræa uox חנן (quòd lubet Rabini dicant,) esse participiale nomen non dubito, & idem ualere, quòd sermo certus, & indubitatus, quodq; Paulus dicit, Fidelis sermo: tantumq; in scripturis Deo, & à Deo inspiratis hominibus tribuitur. quare illud psal. 36. Dixit iniustus &c. sic uertendum putarem, Sermo certus de transgressionibus improbi in cor de meo: non est timor Dei coram oculis eius &c. id est, hoc certò apud me statuo de transgressionibus, uel circa transgressiones improborum, nempe quòd non sit timor Dei &c. Est autè Hebræis huius uocis usus, qualis est Paulo, illius, Fidelis sermo: interdum enim præcedit ea, quæ affirmat, ut 1. Tim. 3. & secundo secunde, & 1. Tim. 1. ubi utim uocis pluribus explicauit: interdum uerò subsequitur, ut

Tit. 3.

Tit. 3. uerbum autem חנן, id est, certò affirmauit, tantum reperitur Ierem. 13. & licet hanc uocem ut uerbum accipere possumus, ubique tamen ut nomen uerti; & cum uenit in medio orationis, quasi parenthesi includenda uidetur. hic quoque & ut nomen, & ut uerbum capi potest; propterea certò affirmauit &c. uel propterea sermo certus domini Iehoua &c. Supp. hic est. Dominus: in Hebræis sunt duo nomina Dei, Adonai, Iehoua, de quibus in præfatione. Fortis אביר dicitur de Deo, de Angelis, de hominibus, de tauris &c. significatque potentem, robustum, ualidum &c. & quando de Deo dicitur, sæpe conuenitur cum nominibus Israel, aut Iacob, quasi dicat, quòd in Israele appareat quàm sit ualidus, & potens; cuius uires, & potentiam expertus sit Iacob, & eius hostes. Heu est particula, quam supra uulgatus dicit Væ: neque est dolentis hoc loco, sed potius insultantis, ut ab, siue aba. uide supra uers. 4. & uerba, quæ sequuntur, sic accipiendam interfectionem ostendunt. hostes & inimicos uocat, & ex uindicta consolationem accepturum se esse affirmat. id quòd Ezech. 5. uers. 13. explicatur; Complebo furorem meum, & requiescere faciam indignationem meam in eis, & consolationem accipiam: & scient, quia ego dominus locutus sum. & in Deut. Sicut autè latatus est dominus super uos bene uobis faciens, uosque multiplicans; sic letabitur dispergens uos, atque subuertens, ut auferamini &c. hostes autem suos uocat. eos, qui fratres ladebant, quos dixerat homicidas, crudeles, ataros, qui munera accipiebant, & impios ministros, quia omnia corrumpébant &c.

25 Conuertam manum meam ad te, uel reducam super te: est hebraismus, quem nos Lusitanis satis bene exprimimus, cum dicimus, alteram manum huic rei admouebo, significantes iam nos in ea re aliquantulum elaborasse, etiam aliquid effecisse, sed non dum absoluisse, ac perfecisse id, quòd uolumus, & perficere antea cogitaueramus. Quæmadmodum etiam Latine dicimus aliquid refectandum, seu repurgandum, quòd non sit ex omni parte purgatum, & summam adhuc manum postulat, atque desideret; sic etiam similitudine sumpta ab aurificibus, uel etiam à fullonibus, qui sordes à uestibus etiam, atque etiam refricando abstergunt, in punitionibus loquimur, admouebo illi alteram manum, significans nos aliquid prius laboris, & studij insumpsisse, ut quempiam ad sanam mentem reduceremus, non dum tamen id consecutos, uelle rursus rem tentare. quare hoc loco, ut ego quidem sentio, multò aliud significari puto, quàm non nulli sentiunt, nempe quòd exsilio Babylonico, & exsitione illa ciuitatis, & templi, quasi prima manu, non satis expurgata fuerit Ierosolyma, neque susceperit exteris illa ad reuocandam fidei puritatem, religionis, iustitiæ, atque doctrinæ. itaque ait, se iterum manum applicaturum ad scorias exurendas, & quidquid stanni argento immisum fuisset. Exponit ergo quòd dixerat de uindicta sumenda, quòd de illis tantum intelligat, qui ex Israelitis degenerarant, pietatemque, & fidem abiecerant, de homicidis, auarjs, adulteris, & ceteris, quos Paulus dicit ad regnum Dei non pertinere: non autem, quòd populum suum sit repulsurus; immo hoc beneficium præstiturum Ierosolymæ, ut eam expurget, & omnibus sordibus abstergat. excidium itaque Ierosolymitanum per Romanos (quòd præcesserat aliud spiritale, huius argumentum, initium, & causa, quando scilicet omnia deustauerat infidelitas expulso Christo, & fide) fuit opus illius supremi aurificis, & conflatoris ad exurendas scorias, & excutiendas paleas, & permundandam aream suam. perierunt ergo, & absumpti sunt hostes eius, & reuixit pietas, & fides &c. ut mox dicetur. Intellige hoc loco Christiane lector, quòd interdum uasationes, & captiuitates, immo & hæresum inundatio, quæ ferè totam terram occupat, sint ueluti diuinitus missæ conflagrationes in uindictam hostium Dei, & absumendas scorias, & ut fides electorum probata inueniatur. sunt itaque flagella, & quasi initium damnationis impiorum: si autem mentem Dei attendes, sunt beneficia in pios. Finge argentum, cui admisum est stannum, sensum habere, & mentem, non ne pro beneficio duceret conflare, & exuri? doleret quidem stannum, & gerneret, quia aliquid contra uoluntatem eius fieret, & ei nis inferretur: gauderet uerò argentum, quòd ab iniuria iudicatur, & expurgatur. hæc profecto cogitatione in tanta reip. Christiana conflagratione animus meus paulisper excitatur, atque recreatur. idem quoque cogita in singulis electis Deum facere, dum afflictionibus rubiginem exurit, id quòd optabat David, cum ait; Proba me Deus, & tenta me, ure renes meos, & cor meum &c. reuocaturque animus ad amoris puritatem, & fidei: sedet enim dominus conflans, & emundans argentum, & purgat ministros suos, & urit eos, quasi aurum, & argentum, ut offerre possint sacrificia in iustitia. Felices, qui sic uruntur, ne in æternum urantur; & igne afflictionis uruntur, ut suauiter igne amoris exardescant. Quis sciret ad uidentium hunc conflatorem? optantis enim puto esse similia uerba apud Malachiam.

26 Et restituum iudices &c. ecce quorsum purgat, & exurit dominus. Vide autem, quòd eodem uerbo, quo usus fuerat, quando superiori uersu de afflictione inferenda uerba fecerat, hic quoque utitur. illic uerò conuertendi, hic restituendi reddidit uulgatus: ego utrobique uerbo reducere reddidi חשיב, quasi dicat, ad hoc reduxi manum meam super te, ut reducerem etiam ad te bona, quæ ami-

feras. quorum summam hac una promissione comprehendisse videtur, de restituendis iudicibus, & magistratibus, presertim si ablatae sunt scoriae, & stamma: si enim pura sit religio, purus cultus, pura & sana doctrina, magistratus quoque, & consiliiarii iustitiam colant, remp. felicem dicere merito poteris. Sed quid est, quales initio, quales in principio, id est, olim antiquitus? putarem, quod Moyses, Iosue, Samuelem, & similes intelligat. nam illi proprie דָּבָרָם dicebantur, felicitasque habuit resp. illa sub iudicibus, quam sub regibus, praequam sub David, & initio regni Salomonis. Ex libro autem Samuelis habemus magis gratam fuisse Deo formam illam reip. quam quae postea sub regibus subsecuta est. displicuit enim domino uerbum illud; Da nobis regem &c. illos itaque uocabat antiquitas iudices, qui non habebant ius regium, ut pro iure regio possent tribui exigere, uocabat famulitium accersere, bona & possessiones exactione grauari, militem publicis populi impensis conducere, & similia, quae illi possunt, penes quos est totius reip. auctoritas. erant tum, ueluti libertatis assertores, & iudices, ut quando populus premebatur ab hostibus, dominus uirum aliqueum excitabat, qui rursus populum liberaret, & in pristinam libertatem assereret. adde, quod istorum potestas successione, sicut postea regum, non deriuabatur in posteros, sed, ut Deo placebat ita iam ex ista, mox ex alia tribu, & familia eligebat iudicem. Proinde cum populus regem a Samuele postularat, neque uellet amplius habere iudices: respondit dominus; Non te abiecerunt, sed me, ne regni super eos: insinuans, quod tempore iudicum ipse pro suo arbitrio regnasset, non ut solent reges huius saeculi, qui fastu & ambitione, quasi domini, sibi subditos moderantur, qui equis, curribus, famulorum, seruatorumque copia, & apparatu militari sua regna, & suos limites propagant, & tument; sed ipsi populum regeret per iudices diuino spiritu afflatus, qui in domo paterna commorantes, nullas arces, aut ciuitates, aut regias extruebant, neque fortuna splendorem & inanem gloriam nimis concupiscebant. unde Abimelechum, qui, ut rerum summa potiretur, militem conducebat, & ui dignitatem retinere cogitabat, regioque dominatu studebat clarescere, ac contra morem, & exemplum aliorum iudicum regia quadam magnificentia utebatur, regem Iud. 9. scriptura appellat. secus Gedeon, qui dicenti sibi populo, ut esset dominus ipsorum, & filius ipsius post eum, respondit; Non ego dominabor in uos, neque filius meus; sed dominabitur in uos dominus Deus uester. merito itaque non שָׂרִים, id est, principes, non dominos dicit se restitutum dominus, sed iudices, ac consiliarios, qui remp. pacatus, & humanus administrarent. Cum igitur haec in Christo impleta sint, (non enim satis haec temporibus post redemptum à Babylone conueniunt. nam licet ex parte uerum sit, quod tunc habuerit Ierusalem iudices, sicut à principio: non tamen ciuitas tunc dici potuit iustitia, & fidelis &c.) superest, ut qui Christi ecclesia praesunt, non se ut reges gerant, sed ut dominus in euangelio praescribit, cum ait; Reges gentium dominantur eorum &c. uos autem non sic. quare qui hoc audierunt à Christo, non dominati, sunt in clero, sed forma fuerunt gregis, ut est apud Apostolum: hoc tamen non impedit, quod minus saecularis potestas ecclesiae quoque ministro concedi possit: uerum de ecclesiae ministris mihi, & propheta est sermo, quae ecclesiae praesunt, & nices Christi gerunt. De abusibus quoque, qui consequenti tempore inundarunt, quibus haec gloria obnubilata est, non est huius loci sermonem instituire. Certè hoc uerissimum est, multo sanctiores, & iustiores habuisse nouam Ierusalem iudices, quam qui Israelitico populo praesuerunt. non enim puto illos cum Apostolis conferendos, neque cum pluribus apostolicis uiris, qui primitias spiritus acceperunt; & in quos Deus diuitias bonitatis suae dicitur effudisse. horum profectò tempore uocari poterat. Ciuitas iustitia, urbs fidelis: sed & in finem usque saeculi iustitia habitabit in ea, & fides non deficiet. nam qui fidem amittunt, ad eam non pertinent: iniusti uerò in ea tolerantur, & ut respiciant, fouentur: quod si non faciant, tandem ab ea expelluntur. Vides, quod cum de redemptione Ierusalem sit sermo; nihil hic de diuitiis, nihil de armorum strepitu dicatur? Quis dubitet existimasse prophetam fidem, atque iustitiam ecclesiae ad felicitatem, atque securitatem sufficere? sed de his latius in postremis huius prophetae capitibus. Nota quod nomen consilij מַעֲזָרָה, & consiliorum מַעֲזָרִים à uerbo עָזַר dicantur, quod sternere proprie significat, quod consilium sit, ueluti stratum. super quo actiones nostrae consistunt: uel potius, quia quod ex consultatione, & deliberatione faciendum statuitur, sit ueluti fundamentum actionum; & ita nos aliquando uerbo fundandi barbarè utimur, quando in consultationibus sententiam nostram uolentes proferre, dicimus, fundor in hoc, id est, haec est basis, hoc fundamentum, haec sententia mea, quam operi quasi substernendam & instar fundamenti iaciendam statuo &c. ut uel ex hac etymologia, quanti consilia, & consultationes facere debeamus, intelligi noluerit auctor linguae sanctae. Quid enim magnum absque fundamento diu possit consistere? Vide quoque, quod ad felicitatem reip. non satis putauit spiritus sanctus dictum, si iudices restituerent integri, & incorrupti, nisi quoque consiliarios restituendos diceret: nam malis consultoribus uix quidquam boni praecipi à magistratibus, & principibus; & si praecipitur, uix executioni mandari possit; adeo ut quidam olim sapienter dixisse credatur, quod mallet iniquum regem optimis consultoribus

sultoribus reip. praesse, quam iustum, & sapientem iniquis consiliarijs consipatum. Initium Hebraeis dicitur תְּחִלָּה à תָּחִל, id est, prophanari, quod inceptio rei sit quasi eius prophanatio, seu incisio. notus quoque est Hebraismus אַחֲרֵי כֵן post sic, id est, statim, ubi haec gesta sunt, aut erunt. nequaquam enim absque incorruptis magistratibus, & consiliarijs poterit unquam dici quauis ciuitas, ciuitas iustitia, aut fidelis: ea enim est humana fragilitas, ut uix nisi ab altero in officio contineamur. illi uerò, qui alios in officio continere debent, non nisi à Deo dari possunt. quare iratus Deus istos negat, ut uidebis cap. 3.

27 Tcion in iudicio &c. hoc intelligitur, uel quod dominus pretium persoluerit pro ea, neque sibi quidquam remitti uoluerit ex debito. pretium autem fuit sanguis ipsius, cui non potest comparari aurum, & argentum. multo enim acceptior fuit in oculis domini Christi obedientia, quam ingrata, & inuisa omnium simul hominum inobedientia. adeoq; iusta fuit haec compensatio, ut si aliquis, uerbi gratia, ijs, qui per fidem uiuam Christo adhaeserint, peccata imputare uellet, eosq; damnare, quibus Dei filius iustitiam suam impertierit, iniustitiam, & iniuriam in se committit, merito Christus dominus proclamare posset. uel in iudicio, & iustitia est, optimè expensis, ac perceptis causis circumstantijs, Tcionem absoluerit, & à captiuitate eripere. Quid si iudicium, & iustitiam pro Dei bonitate, ut saepe alias accipiamus? quid rursus, si iudicium, & iustitiam pro sanctificatione ipsi Tcioni collata capiamus? certè nihil ab Hebraeorum phrasi & locutione alienum dixerimus; ut scilicet intelligamus, quod non sit haec redemptio qualis fuit, aut ex Aegypto, aut ex Babylone, sed nihil aliud sit Tcionem redimi, quam Tcionem iustificari, collata ei ex Dei misericordia iustitia, qua electi Dei intus iusti sint liberati à seruitute peccati, ut iustificati gratia ipsius heredes simus iuxta spem, quā nobis quoque dedit, ut aeterna in Christo Iesu domino nostro. porro illud membrum, reducent eam in iustitia, uerò reddi potest. nam si שָׁבִי sit plurale participij שָׁב in forma affixi, quā uocant, & actiue accipitur, id est, reducentes eā, uertemus cum uulgato, reducent eam in iustitia. q; si ut neutrum accipitur, ut accipiunt ferè omnes Rabini, erit dicendum, reuertentes eius, id est, qui ad eam redeunt, redibunt in iustitia, seu redimentur in iustitia. q; si neglecta punctatione Rabiorum שָׁב esse nomen singulare dixerimus à uerbo שָׁבָה, id est, in captiuitatē abduxit, cum affixo feminino שָׁבָה ut Deut. 21. uer. 13. auferet uestimentum captiuitatis suae, planus erit sensus. captiuitas eius in iustitia redimetur. & hunc sensum magis probō; sicut etiā infra cap. 59. ubi ferè eadē uerba reperies. quā uersionem eò libentius amplector, quò redeunt transgressionis, seu peccati, iuxta Hebraeorum loquendi consuetudinem, potius illi sint, qui ad transgressionem redeunt, quam qui à transgressionem, seu iniquitate conuertuntur. Adde, quod expressus locus est, quo Iudaeorum redemptionem à peccatis futuram fore testatur, quam Iudaei negant tantum optantes è potestate Romanorum eripi. Adde, quod etiam dicitur שָׁבָה forma feminea, id est, captiuitas, ut uertere possis, & captiuitas in iustitia scilicet redimetur. Redimetur, שָׁבָה, cuius hic passiuum legitur, est liberari ex periculo, angustia, seu captiuitate, aptissimèq; dicitur de redemptione per Christum. nā pericula & scandala, ubi similia ijs, quae in regione peccati passim sunt obuia? pericula inferni haec sunt, & porta mortis; minimo enim interstitio à morte perpetua illi diuiduntur, qui in peccatis degunt. quid de angustis referam? sint uerè dolores mortis, & ueluti funes quidam, qui mentes, sensusq; constringunt, & quasi captiuos abducunt nos in legem peccati. quod quidem dolenter conqueritur Paulus in epist. ad Rom. cap. 7. neq; id latet eos, qui aliquem sensum peccati aut gustum Dei habent. quae enim latitudo animi illi contingere poterit, qui Deum sibi iratum agnoscat? adde, quod mala conscientia semper est pauca. his malis tandem accedit tyrannus impijssimorum, & crudelium dominorum, à quibus non nisi per filium liberari poteramus. tunc autem uerè liberi sumus, ut ipse apud Ioannem affirmat, si ab eodem fuerimus liberati. Erasmus itaq; serui peccati, at per Christum uerè liberati à peccato, serui autem facti Deo, habemus fructum, sanctificationem, finem uerò ut am aeternam. Summa igitur letitia est nobis percipienda, gratiaq; perpetuè agenda, iuxta illud psal. Confitemini domino, quoniam bonus, quoniam in saeculum misericordia eius. Sed quorumnam est hoc canticum? quis has laudes domino decantabit? dicant, inquit, qui redempti sunt à domino &c. Vbi certè non nullas liberationes numerat ex errore uia, ex maris periculis, ex captiuitate &c. quae si conferantur cum ea libertate, quae nobis per Dei filium contigit in iudicio, & iustitia, pueriles uidebuntur. Ignorant itaque miseri Iudaei maiestatem redemptoris sibi promissi, quia latet eos, quanta sit peccati captiuitas, quae usque ad hoc tempus detinentur.

28 Et conteret &c. etiam si prius iam extirpandos improbos dixisset, rursus tamen ad idem redit, ne putarent Iudaei, adueniente Messia suo, omnia sibi tuta fore. hoc enim sapissime propheta solerè repetere, ne unquam sibi impunitatem promitterent. immo uerò cum redemptio esset in iustitia, manifestum esse uult, quod quicumque iustitiam, quae per Christum est, non amplecterentur, interi-

turi essent. Ex quibus alteram intelligentiam superioris uersus à superioribus elicere possumus, scilicet, quod Tcion redimeretur in iudicio, & iustitia, id est, ut nihil in ea liberatione contra ius factum uideri possit. iustus enim est Deus, & iustitiam in ipsa misericordia nunquam deserit: neq; ei unquam placere poterit impietas, aut iniquitas; ne putent impij, q; quia liberabitur Tcion, & Ierusalem, ipsi impune uiuent, & rerum domini futuri sint Iudæi, quoquo pacto tandem uiuant. alienum hoc prorsus est à Dei iustitia, cui odio est impius, & impietas eius. redimetur itaque Ierusalem, sed summo cum iudicio, quod mox explicat, id est, ut contererant omnes peccatores, & scelerati; p;ij uerò, seu qui abiecta impietate Christo domino adherere uelint, libertate fruuntur: ceteri uerò desiciant à terra, ita ut non sint, id est, funditus omnino deleantur: ergo iuxta hanc expositionem, que sequuntur usque ad finem capituli, sunt expositio eius, quod dixerat, Tcion in iudicio redimetur, & captiuitas eius in iustitia. sed uerba huius uersus non nulla indigent animaduersione. Et conteret. uocem שבר si tollas puncta, ut sepe necesse est, & ut uerbum accipiat, optime uertit uulg. Conteret, frangere enim, seu contereere significat; ut nomen autem, est fractura, seu contritio. dicit ergo, simul cum redemptione Tcionis, & captiuorum eius, erit contritio transgressorum, & errantium; & qui deseruerunt Iehoua, deficient, & de medio tollentur. iustum enim est, ut quies detur seruis domini, & à tyrannide oppressis: simul etiam & ijs, qui eos affligunt, (ut inquit Paulus) iuxta ipsorum merita rependantur. simul uerò sunt & piorum redemptio, & improborum damnatio, ut ipsi magis torqueantur, illis autem incundior sit redemptio, quòd in tanta rerum perturbatione securi, ac lati permaneant. hoc illud est, quòd ardentibus hominibus præ timore, &c. dominus iubet, ut sui caput subleuent, quòd in ianuis sit eorum redemptio. Peccatorum. possumus quoque uocem חסאים pro erratis accipere, & peccatis; ut sit sensus; Erit, inquit, contritio transgressorum, & erratorum simul, id est, conteret transgressores, & errata simul, ut mox de idolis dicit. Quoniam autem & שבר si cum sinistro puncto scribatur, quasi contraria significatione notat, infraactis oculis, & animo intueri (unde & pro expectare accipitur ab interpretibus) potest hic subesse sensus, neque contemendus; & intuitus transgressorum, seu spes, & fiducia transgressorum, simul cum ipsis suis erratis, uel cum ipsis simul errantibus ipsi demique Iehoua desertores deficient, cessabunt, & absumentur. sic שבר accipitur ps. 119. & psal. 146. ut uideas, quantum inuenit ex fontibus ipsis haurire sacrorum biblicorum intelligentiam. Quam uerò ijs, quæ sequuntur, hic sensus conueniat, facile lector animaduertet

29 Confundentur. cum se nihil auxiliij consecutos uiderint ab ijs, in quos, ut in Deum, oculos coniecerant; uel cum eorum delubra conflagrare simul cum arboribus, quas ordine conserebant, ut inter illas se oblectarent in honorem deorum suorum, non poterunt non pudore suffundi. Quibus sacra ficauerunt. uulg. uerbi significationem non reddidit, sed sensum tantum. quid enim est deos appetere, concupiscere, seu adamare, nisi illis immolare? nam חסר proprie est; appetere, expetere, concupiscere scilicet ea, quæ hominibus incunda, grata, uoluptaria, utilia, pretiosa sunt. quare semper hoc uerbum emphaticum est. Erubescetis. Hebrais חסר significat fodere, seu infodere; hinc interdum explorare, & oculis, ac animo in rem intendere significat, q; hoc sit quedam fossio, & rei penetratio. Exod. 1. Hinc etiam pro pudeferi, uel quia qui pudefunt, abdere se uelint; uel quia est quedam animorum exploratio. sic Job. 6. & psal. 34. & 40. &c. ecce quoniam pacto defecit spes illorum, de qua uersu superiore. Hortus. Heb. dicitur גן à uerbo גנ quasi circummunitus septo: hoc enim differt ab agro, seu prato, quòd circumseptus est.

30 Cùm fueritis. כי potest esse temporis, potest quoque esse rationalis particula. Quercus. חלה speciem esse quercus, ferè omnes consentiunt. ego congruente uoce illicem esse credo. Etymologia quoque fauet. uerbum enim חלה adiurare significat addita imprecatione mali. illicem autem diris imprecationibus deuotam antiquis, ne cederetur, nemo est qui nesciat. Geniles etiam huiusmodi arbores, & siluas sacras, & incaduas dixere. uel sic dicitur ab expansione, & praeminentia ramorum. Foliis. חלה uerò folium dicitur, & supremum in ramis arborum excrementum à uerbo, quòd ascendere significat. Defluentibus. uerbum נבל humore naturali destitutum esse, emarcescere, seu elanguescere significat proprie, sensum expressit uulg. certè iste similitudines statum illius reip. satis expriment, cuius aspectus fuit horridus, à qua recessit omnis decor, atque ornatus: quemadmodum ab illis recedat, illosq; deserat, iustum est; de quibus uer. 28. dixerat, quòd deseruissent Iehoua. In quo statu, qui fieri posset, ut non puderet aliorum deorum cultores, qui ignem in lucis, & arboribus, quæ in ipsorum honorem fuerant plantatae, non extinxissent? ac multo minus ipsos cultores suos non seruassent? hi sunt, in quibus habuissent fiduciam, surgant, & optulerunt uobis. &c. Hæc omnia in amatores mundi, qui idola colunt, & brachio carnis imituntur, satis aptè conueniunt: quorum finis interitus, ut ultimo uersu concludit Iesaias.

31 Fortitudo. Heb. נחם illud presidium notat, in quo fiducia collocatur; & pro umbra uidetur accipi Amos. 2. Ego deleui Amorrhæum à facie ipsorum, cuius altitudo erat, quasi cedrorum, & protectio, seu umbra, sicut quercum: & dicitur à uerbo נחם, quod recondere significat. & uerum uerbum est Hebrais; tantum enim semel legitur in uoce pass. infra 23. at Chal. frequentius est. hoc autem nomine hic uocat Idola. quem enim Deum credimus, eundem protectionem nostram reputamus. Stupa Hebrais dicitur נחם à uerbo, quod excussum esse significat; quòd è lino excutiatum. Stupa nomen geminatum à uerbo נוץ, quod prorumpere ad uolandum, seu euolare significat. notat ergo eruptionem ignis, uel flammæ &c. Hinc uides peccatores esse sibi metipsis, & operibus suarum conflagrationis, atque perditionis auctores; ob quod in scripturis seminatores dicuntur malorum, quodque labores, & afflictiones metent. ipsi sunt flamma, & incendiarij, & aduersus semetipsos flammam excitant temporales, & aternas; quas nemo possit extinguere. Ecce quod uersu 28. dixerat, nempe fiduciam impiorum simul cum ipsis interituram esse. O infelices, qui dum dulcedine ac blanditijs uoluptatum illecti, bona huius uitæ incunda ac uoluptaria, seu utilia nimis magno studio querunt, ut uer. 29. dixit, nihil aliud, quàm sibi, & suis incendium preparant. de testor igitur deos, atque hortos, qui sunt ignis fomenta, aut in quos ignis suam uim potest exercere. Hæc itaque est prophetia totius materies, hoc argumentum. nulla enim in toto hoc uolumine aliqua ignis est prophetia, cuius in hac prima concione caput non atigerit, adeo ut ultimum uerbum huius capituli cum ultimis libri uerbis aperte conueniant; Verbis eorum non moritur; & ignis non extinguitur. Nulla autem hic in argumento mentio fit uastationum aliorum regnorum, quæ in sequentibus commemorantur, quòd tantum in exempla ea adscripsit propheta.

Caput secundum.

Noua.

Vetus.

VERBUM, quod uidit Iesaias, filius Amoz, super Iehudam, & Ierusalem, 1
 Et erit in postremitate dierum firmum. 2
 erit mons domus Iehoua in capite montium, & eleuabitur præ collibus: & confluent ad eum omnes gentes.
 Et ibunt populi multi, & dicent; Agite, ascendamus in montem Iehoua, ad domum Dei Iacob; & instituet nos de uis suis, et ambulabimus in semitis eius: quia de Tcion egredietur doctrina, & uerbum Iehoua de Ierusalem. 3
 Et iudicabit inter gentes, & correctionem adhibebit populis multis; & contundent gladios suos in uomeres, & lanceas suas in falculas. non leuabit gens in gentem gladium, & non decuit ultra bellum. 4
 Domus Iacob adeste, & incedamus in luce Iehoua. 5
 Quia dimisisti populum tuum, domum Iacob: quia repleti sunt plus, quàm oriens, obseruatores [sunt] ut Philistim & in natis alienis sibi satisfaciunt. 6
 Et repleta est terra eius argento, & auro; neq; est finis thesaurorū eius: & repleta est terra eius equis, neque est numerus 7

VERBUM, quod uidit Iesaias, filius Amos super Iudam, & Ierusalem. 1
 Et erit in nouissimis diebus preparatus mons domus domini in uertice montium, & eleuabitur super colles: & fluent ad eum omnes gentes. 2
 Et ibunt populi multi, & dicent; Venite ascendamus ad montem domini, & domum Dei Iacob; & docebit nos uias suas; & ambulabimus in semitis eius: quia de Tcion exibit lex, & uerbum domini de Ierusalem. 3
 Et iudicabit gentes, & arguet populos multos; & conflabunt gladios suos in uomeres, & lanceas suas in falces. non leuabit gens contra gentem gladium, neque exercebuntur ultra ad prælium. 4
 Domus Iacob uenite ambulemus in lumine domini. 5
 Proiecisti enim populum tuum domum Iacob: quia repleti sunt, ut olim, & aures habuerunt, ut Philistim, & peris alienis adhæserunt. 6
 Et repleta est terra eius argento, & auro; & non est finis thesaurorum eius: & repleta est terra eius equis; & innumera. 7

Noua,
 quadrigarum eius .
 Et repleta est terra eius idolis : operi ma- 8
 num suarum , supplices profertuntur ,
 quæ fecerunt digitis suis .
 Et prostratur homo , & humiliatur uir . 9
 ne ergo des ueniam illis .
 Ingredere in petram , & abscondere in 10
 puluere , à facie pauoris Iehoua , & deco-
 re celsitudinis eius .
 Elatio oculorum hominis humiliata 11
 est , & curuata est sublimitas uirorum : &
 exaltatus est Iehoua solus ipse die illo .
 Quia dies Iehoua rebeaoth contra 12
 omnem superbum , & elatum : & contra
 omnem eleuatam , & humiliatum .
 Et contra omnes cedros Libani elatas , 13
 & eleuatas , & contra omnes quercus Ba-
 san .
 Et contra omnes montes elatos , & con- 14
 tra omnes colles eleuatos .
 Et contra omnem turrin excelsam , & 15
 contra omnem murum munitum .
 Et contra omnes naues Tharfis , & con- 16
 tra omnia toreumata desiderii .
 Et incuruabitur elatio hominum , & hu- 17
 miliabitur sublimitas uirorum : & exalta-
 bitur Iehoua solus ipse die illo .
 Et idola in uniuersum immutabuntur . 18
 Et ingredientur cauernas petrarum , & 19
 hiatus terræ à facie pauoris Iehoua , & de-
 core magnificentiæ eius , cum surrexerit ip-
 se ad opprimendam terram .
 In die illo abiiciet homo idola argenti 20
 sui , & idola auri sui ; quæ quisq; fecerat
 sibi , ut supplicaret talpis , & uespertilio-
 nibus .
 Ut ingrediatur foramina petrarum , & 21
 prominentias rupium , à facie pauoris Ie-
 houa , & decore magnificentiæ eius , cum
 surrexerit ad opprimendam terram .
 Cessate nobis ab illo homine , in cuius 22
 naribus halitus [est] . quoniam excelsus
 reputandus est ,

Vetus.
 biles quadrigæ eius .
 Et repleta est terra eius idolis : opus ma-
 num suarum adorauerunt , quod fecerunt
 digiti eorum .
 Et incuruauit se homo , & humiliatus
 est uir . ne ergo dimittas eis .
 Ingredere in petram , & abscondere in
 fossa humo , à facie timoris domini , & à
 gloria maiestatis eius .
 Oculi sublimes hominis humiliati sunt ,
 & incuruabitur altitudo uirorum : exalta-
 bitur autem dominus solus in die illa .
 Quia dies domini exercituum super om-
 nem superbum , & excelsum , & super om-
 nem arrogantem , & humiliabitur .
 Et super omnes cedros Libani sublimes ,
 & erectos , & super omnes quercus Ba-
 san .
 Et super omnes montes excelsos , & su-
 per omnes colles eleuatos .
 Et super omnem turrin excelsam , &
 super omnem murum munitum .
 Et super omnes naues Tharfis , & super
 omne , quod uisu pulchrum est .
 Et incuruabitur sublimitas hominum ,
 & humiliabitur altitudo uirorum : & ele-
 uabitur dominus solus in die illa .
 Et idola penitus conterentur .
 Et introibunt in speluncas petrarum ,
 & in uoragines terræ , à facie formidinis
 domini , & à gloria maiestatis eius , cum
 surrexerit percutere terram .
 In die illa proiciet homo idola argenti
 sui , & simulacra auri sui ; quæ fecerat
 sibi , ut adoraret talpas , & uespertilio-
 nes .
 Et ingrediatur scissuras petrarum , & in
 cauernas saxorum , à facie formidinis do-
 mini , & à gloria maiestatis eius , cum sur-
 rexerit percutere .
 Quiescite ergo ab homine , cuius spiri-
 tus in naribus eius est : quia excelsus repu-
 tatus est ipse .

HANC puto esse primam omnium uisionem , seu prophetiam , quæ durat usque ad 6. cap. & merito primum locum obtinere . est enim de Christo domino omnium prophetarum fine , & de religionis , quam ipse instituit , & ecclesiæ ipsius dignitate , de uastatione Israelis ob ingentia eorum crimina , & de sanctis reliquijs , quæ saluati sunt , ut repleant totum orbem fide , ac cognitione ueritatis .
 Preparatus , in Heb. bis ponitur uerbum substantiuum , sicut ego in uersione expressi . sed prius sic accipi potest ; uerbum , quod uidit Iesaias &c. & erit , uel potius est , quasi dicat , hoc est uerbum , quod uidit Iesaias &c. nempe quod in nouissimis diebus preparatus , seu firmus erit mons &c. possumus etiam participium וַיִּבְנֶה post habita distinctione Rabinorum , cum precedentibus coniungere ; uerbum , quod uidit Ies. &c. & erit in postremis temporibus firmum , seu ra-
 tum ,

tum , id est , eius firmitudo , atque certitudo postremis temporibus comprobabitur , quasi dicat non breui , neque diebus nostris adimplebitur . quare uertere poteris , & erit in nouissimum dierum destinatum . Quod autem uerbum hoc נֶבֶךְ in hac significatione dicatur , apparet ex Genes. 41. Decretum est uerbum ab Iehoua , & festinabit Deus facere &c. nulli autem dubium , quin nos simus , in quos fines seculorum deuenerunt . In uertice montium . nulla erit religio , nullus cultus , quem religio Iehoua dignitate non superet . Cultus domini , qui in Tcione colitur , perficiet , ut ceteræ religiones contempra , atque abiectæ sint , ac peruersæ & impiæ appareant ; atque etiam ut nihil sic emineat in toto orbe , ut ecclesia , & domus Dei . erat autem in montibus frequens cultus , & in excelsis libentius colebant homines deos suos . forte , quod cultus Dei ab imis abstrahat , neque possint diuinis uacare , qui terrena non transcendunt . O Iudeos cæcos , si inquam futurum expectent , ut mons ille Tcion ad maiorem altitudinem excreseat . Illud autem non præterendum est , quod cum ecclesiam Dei excelsiorem cunctis montibus dicat , cum de uenientibus ad eum est sermo , uerbo utitur נֶבֶךְ , quod affluentia , & instar fluminis cum celeritate cursum , siue motum spontaneum , ac minime uiolentum notat , cuiusmodi esse solet in rebus natura propensis . uerum cum flumina non in montes . sed à montibus impetu fluant , satis , uel hoc uno uerbo , significat nobis spiritus sanctus , & etiam si hominibus iuxta carnem naturam ardua uideatur Christiana perfectio , sui tamen splendore , ita animos hominum raperet , ut eo impetu ad eam consequendam anhelarent , quo solent flumina in præceps labi . Et , ut ego quidem sentio , nihil est , quod religionem nostram magis commendat , neq; eius ueritatem sic illustrem reddat , quam quod tantam eius difficultatem & arduitatem tot millia hominum superauerint iam olim , & nunc superare contendunt . Et quidem , si in illa sola esset difficultas ea credendi , quæ humanum captum ac sensum transcendunt ; quæ autem ad rationem uitæ spectant , illa omnia mortalibus permitteret , uidelicet quæ caro , & sanguis appetunt ; nihil omnino mirum mihi foret , si infiniti eam amplecterentur , aut mons supra montes positus à propheta diceretur . nam semel libertate carnis concessa , nihil adeo præter rationem credendum proponeretur hominibus , quod illi ambabus uisum amplecterentur , & totis uiribus , si necesse foret , propugnandum non iudicarent . Ecquis enim , ob seculo , absurdiora , & rationi humane magis dissona credenda hominibus proposuit , quam Mahumetes ? at illa omnia , & diuina oracula , absque ulla hesitatione uerissima esse indicat infinita hominum multitudo ; & armis atque uicturis . quam quæso ob causam ? certe , quia carni , quæ uolebat , concessit ; & hanc concessionem à Deo , profectam predicauit . Hoc ergo pro miraculo ducitur , & admiratione , ac stupore dignissimum est ; quod cum Christiana religio mons excelsus appareat , non solum dum inuisibilia , & supra humanum captum credenda mysteria hominibus proponit , qui sensu omnia diiudicare consueuerunt ; uerum etiam dum austeræ uitæ rationem imperat , & contendere per angustam portam , ac crucem humeris per totâ uitam ferre suadet hominibus ex carne prognatis . & in libertate carnis plures amos uersatis : tot tamen uirorum millia , tot femina , tot pueri , tot senes , nulla itine ris asperitate , nullius consensensus difficultate deterriti , ea animi cõtentione , propensione & impetu montem scandere aggressi sunt , quo à montibus flumina ad ima loca properare , & imas ualles complere consueuerunt . O montem planum , à uias domini pulchras , à iugum suauis , & omnis leue .
 3 Imperatum 157 accipiendum puto , ut dixi uers. 18. superioris capitis . utuntur enim huiusmodi imperatiuis , sicut Greci ἀπαγορεύω , ad exhortandum , & excitandum ; ut etiam Latini ades & adeste . Et docebit seu instituet . potest sic accipi , ut instituat nos &c. quasi hic sit euentum præcipuus scopus , & finis , ut erudiantur , atque eruditi ambulent in uis ipsius . ad hoc enim erudit dominus , ut simus sectatores honorum operum . Quia de Tcion , puto futurum exhibit in præsens conuertendum , si euentum sit sermo &c. siue hac accipiantur , ut uerba propheta , siue ut uerba eorum , qui sese mutuo adhortantur ad conscendendum montem , rationem continent , quare eundem sit . Nihil mirum , quod ad hunc montem confluent populi : nam non aliunde promanat salutaris doctrina , neque uerbum salutis , quam à Tcione . Non iam ad montem Sinai , aut Horeb properandum . littera enim occidit , at spiritus uiuificat , qui datus est in monte Tcion paucis illis Israelitis , ut compleant orbem diuino semine . Quoniam gentium iustus properare debeant homines , quibus eruditione multa est opus , quam ubi intellexerint esse uerbum domini , & institutionem Iehoua ? tantum enim illi , quos ipse eruderit , beati esse possunt . ad domum ergo Dei merito confluent . Verum ne carnales Iudæi putarent de monte illo , & templo illo loqui prophetam , non dixit , quod ibi esset uerbum domini , sed quod inde fluere , & egrederetur ; ut quisquis uerbum euangelij perceperit , licet sit apud Garamantas , & Indos , is conscendisse montem domini iudicandus sit .
 4 Iudicabit gentes . Heb. inter gentes iudicabit , id est , ius dicet . Iehoua ipse uerbo suo euangelico lites dirimet , controuersias componet , ob quas belligerabant inter sese gentes ; & quando opus fue-
 B iij

quiritur, ut hæc duo conferant, uideantq; , quàm intolerabilis impietas sit terrâ diuinis beneficijs plenam; pro innumeris beneficijs, innumerabilibus idolis repleti. Ceterum idolum אֱלִילִי quidam à uanitate, alij à stultitia dictum uolunt; mihi uidetur, quod à nomine אֱלִילִי uel אֱלִילִים uel אֱלִילִים. propheta quadam parano misia fecerunt אֱלִילִי, quod nomine, & similitudine cultus, uel potius superstitionis referat quidem uerum Deum; non tamen sit Deus, sed sit quasi dicas אֱלִילִי non Deus, umbra Dei, neq; nullam potentiam habeat, seu consolationem, seu opem ferre possit, quasi dicas inops. Iob. 13. me dici idoli inuersi nos, id est, sine ope. sicut enim, ut Paulus ait, idolum nihil est, ita cultus idoli nihil est. unde & dicitur superstitio, id est, cultus falsi, quemadmodum definiuit nobis Lactantius Firmianus in lib. diu. Inst. Pro simplici uerbo, & irregulari אֱלִילִי posui nomen & uerbum, ut uim uerbi exprimerem, ut à doctissimo præceptore meo Caninio accepi. uno autem uerbo, supplicandi, dicere possemus; quo uerbo usus est Suetonius in Cæsare Augusto. hoc interpres Matthæi uidetur reddidisse duabus etiam uocibus cap. 4. si prostratus adoraueris me. & 15. procidens adorabat eum &c.

9 Quando hæc duo nomina אֱלִילִי homo, & אֱלִילִי uir coniunguntur, plerunq; cuiuscumq; conditionis homines significant, quasi dicat, plebeius, & nobilis. usitatissima est emphasis prophetis uerborum parçissimis, etiam in communibus, & tritis uocibus, quamuis & nomen אֱלִילִי alioqui suam emphasim habeat, sicut Latini uir à uirtute. Placet autem eorum sententia, qui hoc nomen à uerbo, seu nomine אֱלִילִי deducunt, id est, existentia, eò quod uir prior sit uirissa, atque etate, auctoritate, dignitate, gloria, præstantia, & existimatione non tantum feminino generi uerum etiam uel in uerbis, uel plebeijs hominibus præstat, & anteponitur &c. habet quoque & Adam interdum emphasim. perinde ergo est, ac si dicat, homo, quæ Deus ad imaginem suam fecit, illi, qui ceteris animalibus ratione supereminet, qui Deum agnoscit &c. Homo inquam, quem rectum Deus formauit, & erectos ad sidera tollere uultus iussit, uiri quoq; , qui inter ceteros homines excellunt &c. incuruantur, prosterantur, humiliantur, & supplicant illis simulacris, que manibus, & digitis suis formarunt, & effinxerunt. Sed quid ad huiusmodi indignitatem propheta? אֱלִילִי תשא ליהם non male uulg. coniunctionem & in ergo conuertit, ne ergo condones illis. Inter modos enim significandi, quibus abundat uerbum נשא, hic frequens est Hebræis; ut idem ualeat, quod tollere Latinis, omnis scilicet uel pondus peccati, remittere, condonare &c. ita accipiendum est illud Genes. 4. Non ne si benè egeris, subleuatio? Et ps. 31. Beatus ille, cui leuata est transgressio, id est, condonata. uel sic, exonoretur transgressione &c. Commotus ergo propheta sancto zelo, & unus spiritus cum Deo factus hæc addidit; sicut autem exultit indignitatem rei per coniunctiones, que res maximè separatim copulabant; Et repleti sunt argento, & auro, & repleti sunt equis, & quadrigis, & repleti sunt idolis, ita mimesi quadam, & imitatione elegantissima peccata ipsorum cum indignatione diuina simili coniunctione connecte re uoluit, dicens; Et incuruatur homo, & humiliatur uir, & non remittes illis. illi beneficia tua impietate compensant, tu impietatem ipsorum seueritate, quod multò æquius est.

10 Ingredere in petram & abscondere &c. si peccata non condonentur, in ianuam est ira Dei. loquitur ergo propheta, ac si iam imminere uideret peccatoribus perditionem. Ad hunc locum, & alios similes est allusio in euangelio, cum dicitur, qui in Iudæa sunt, fugiant ad montes, & dicent montibus; Cadite super nos, & collibus operite nos. Pavor enim latebras optare, ac petere facit. Petram autem sæpe Heb. montes, & rupes uocant à uerbo אֱלִילִי, quod conclusionem, coartationem, constrictionem, seu obsidionem significat. at אֱלִילִי proprie partem illam terræ leniorem significat, quam Latini puluerè dicunt. sed uulg. rectè uertit; A facie pauoris domini, id est, à facie domini pauorem incutientis splendore, ac maiestate sua. & huc respicit euang. quando dicit dominum uenturum cum potestate magna, & maiestate. אֱלִילִי proprie est superbia à uerbo אֱלִילִי, id est, superbiuit, & tam de Deo, quam de hominibus dicitur.

11 Omnia uerba hæc per præteritum reddenda, sed pro futuris, quod prophetis est familiare, accipienda existimo. Ad uerbum sic habet Hebr. oculi elationis hominis, humiliatus est, id est, quisq; homo, qui sublimes habet oculos, humiliatus est. Hæc est uis hebraismi. sensum expressit uulg; Oculi sublimes hominis humiliati sunt. nam sicut homo modestus & humilis frequenter oculos demittit; ita contra inmodestus & superbus frequenter oculos eleuare solet, atque defigere. Considera quam iustus dominus: illi superbia, & fastu turgebant, & efferebantur; uolentes tamen sese curuabant; & humiliabant coram idolis, que fecerant. porro non benè conuenit superbie humanæ cum adoratione, & prostratione coram inanibus simulacris. deserant igitur superbiam, obliuiscantur fastus, omnia occupet humilitas, relinquunt Deo soli celsitudinem; atq; magnificenciam & gloriam; perdurent illi toti in sua humilitate: sublimes oculi hominum humiliabuntur, & elatio uirorum deprimetur, non à reuerentia idolorum, sed à pauore illius excelssi, & decori Dei, qui solus habet celsitudinē, imperium, & gloriam, qui solus homini metuentus. ipse sit terror uester, ipse sit pavor uester, ut habet scriptura,

12 Iam explicat, quare fugiendum sit: adest enim dies Iehoua, uel potius, est enim hic dies ipsi Iehoua, id est, quem ille delegit, ac destinauit aduersus impios. Inter ceteras autem acceptiones nominis אֱלִילִי dies non infrequens est hæc, scilicet pro reuelatione rerum, inspectione, & iudicio, ut Prou. 1. 2. Stulti in die cognoscetur ira eius, id est, tempore, quo omnia conficienda sunt. sic Paulus 1. Cor. 3. Dies enim declarabit &c. & 4. Ab humano die. & 5. In die domini I E S A I AE. & ad Phil. 2. Super: אֱלִילִי pro contra accipere possumus, & pro super. Vocem אֱלִילִי ut nomen accipiendam putari: nam qui ut uerbum accipiunt, [& humiliabitur] præter hoc, quod intempeslinè penam intelligi uolent, de qua paulò post, non animaduertunt supra uers. 9. dictum fuisse, q. homines, & iri idolis inanibus prostrarentur, & humiliarentur; cum tamen superbi forent, ut uers. 11. significauit. de hac ergo humilitate est sermo, diemq; domini imminere dicit contra superbos illos, qui coram idolis humiles sunt.

13 Nominibus autem, que sequuntur, quorum serè prouerbialis usus est Hebræis, metaphorice fastiosos, superbos, uiribus suis, ac diuitijs confidentes, mundo, gloria, atq; dignitate spectabiles intelligit: proceræ enim erant cedri Libani, plus quam abietes; & quercus bajan in prouerio erant; que arbores, radices agunt, neq; facillè conuelluntur; neq; lignum hoc ita facillè incidenti cedit. montes quoq; , ac colles firmitudinem, constantiam, ac superbiam notant. Quid de curribus, muris, ac propugnaculis dicam? hi addidit naues Tharsis, que quoque in prouerio erant, ut apud nos Lusitanæ naues Indicæ; quod maiores, & maris tempestatibus sufferendis aptiores reliquis essent. deniq; neq; toremata prætermisit, que sunt ingeniosè facta, que appeti solent ob pulchritudinem. nos Lusitanæ curiositates communi uocabulo appellamus. Aduersus ergo nobiles, diuites in delicijs uitam ducentes, & honorum huius uitæ possessores, ac dominos, diem domini imminere affirmat propheta. isti enim cum Deo bellum gerere uidentur, aut de Deo parum curant. Ceterum quod ad uocum proprietatem attinet, Heb. Cedri אֱלִילִי dicuntur à gracilitate, & proceritate. arbitror enim deduci hoc nomen à uerbo אֱלִילִי, id est, attenuauit. Libanus autem à ture sic dictus uidetur, quod Hebræis dicitur לבנון.

14 Hebræis mons אֱלִילִי, & dictum credo à festinantia, quasi festinus deorsum feratur, atque etiam. flumina, & fontes deorsum præcipitet: habetq; cognationem cum uerbo אֱלִילִי. Hæc ideo dixi, ut uideas elegantem paronomasiam in secundo uersu huius capituli, Erit אֱלִילִי in capite montium, & אֱלִילִי.

15 Turrim. אֱלִילִי à uerbo, quod magnum esse significat, Hebræis est turris, que antiquitus erat instar arcis. Gen. 11. Aedificemus nobis ciuitatem, & turrim &c. Murum autem uocant אֱלִילִי à uerbo אֱלִילִי, quod æstiuare significat, quod ex cœtilibus edificaretur. Quid uerbum אֱלִילִי proprie significat, ignorant Rabini; qui suo more nouam significationem uerbo tribuunt, prout locus illis exigere uidetur. & quidam ex nostris duas significationes non nihil sibi contrarias assignant, ut pleraque uerba Hebræa habent: at collatis scripturæ testimonijs tantum dicitur de collectione fructuum, & unarum, & de ciuitatibus, que muris includuntur, ut uerba in cophino &c. dicitur etiam Hebræis de ipsis muris, qui ades ciuitatum cingunt, coarctant, & ueluti collectas habent.

16 Vbi gentium sit Tharsis (præter enim Tharsum Cilicia in mari orientali altera ex scripturis necessariò ponenda uidetur) infra diffusius disputabimus: satis nunc sit, q. sic dicerentur naues magnæ, longis navigationibus aptæ. in prouerio fuisse indicat præter alios locus ps. In spiritu uehementi conteres naues Tharsis: אֱלִילִי Hebræis est cogitatio à uerbo, quod non est in usu: שכח cognationem tamen habet cum uerbo אֱלִילִי, id est, calauit: hinc שכח nomen plurale tantum, & ingeniosè facta significat, que Græci τεχνουργία uocant. unde etiam משכח, quod & cogitationem, & ingeniosum opus significat. Toremata autem desiderij, id est, desiderabilia dixit uulg. omne, quod uisui pulchrum est, paraphrastice sensum explicans. igitur tam aduersus ea, que natura magna, & pretiosa sunt, quam que arte fabricata erant, id est, aduersus homines istæc amantes, & factorem Deum, & omnium bonorum largitorem ignorantes, immo & contemnentes, & de ipsis beneficijs contra dominum tuentes; imminere diem, & iudicium Iehoua clamat propheta. horum consideratio contemptum mundi posset hominum mentibus inducere, & eos in officio continere, ne cum hoc mundo damarentur. Neque autem aduersus creaturas, que culpa carent, intelligeres iratum Deum, audi.

17 Et incuruabitur &c. bis, terq; eadem repetit, quod uideat oscitantiam auditorum, & in re tanti momenti desidiam, & torporem, & ut nemo sit, qui dubitare audeat de his, que dicuntur. Verbum אֱלִילִי proprie mutationem significat, generaliter uel loci, uel temporis, conditionis, seu qualitatatis, siue in bonum, siue in malum. unde ps. 90. Mane tanquam fennum, quod mutabitur, mane florerebit, & mutabitur. sic Paulus 1. Cor. 7. dixit præterire habitum huius mundi. uide infra 21. uers. 5. & cap. 24. quod si puncta auferas אֱלִילִי, quod alioquin integræ dictio esse putatur, & totum, seu prorsus significare, poterit esse dictio composita ex אֱלִילִי nota similitudinis, & אֱלִילִי nox, id est, sicut nox, quod idola, sicut nox, que immutatur, & in diem transiit, immutabuntur. & hic sensus pla-

- mus est, quem eò libentius amplector, quòd uideam uix unquam nomen כלי sic accipi, ut hoc loco interpretetur accipiunt. Quid si illa etymologia placeat, ut כלי sit dictio composita ex לא nomine diuino, & כלי, id est, nox, pulcherrima erit allusio, uidelicet, diu noctium, uel tenebrarum instar noctis tenebricosi erunt, ab igne scilicet omnia uastante, uel spacio unius noctis euanescent: uel sic quasi in nocte, id est, in tenebris & squallore iacebunt inglorij, & sine cultu, nimirum pereuntibus cultoribus, & in rerum natura minimè existentibus. quemadmodum enim uerus Deus dicitur Deus lucis, quippe qui lucem habitat inaccessibilem; ita è contrario idola rectè dicerentur dij tenebrarum.
- 18 At כלי in secunda euacuare, seu nudare significat. hinc כליהו caverna, spelunca, locus de nudatus, id est, euacuatus.
- 19 כלי autem, ut supra dixi, à quo כליהו proprie uim pati, seu profanari significat, ideoque & nomen hiatus, seu apertiones terræ notat, quòd illis pateant eius uiscera & interiora: & ad huiusmodi specus tempore belli refugium erat.
- 20 Abijciet homo idola argenti sui &c. non amore, inquit, auri, & argenti, non religione tenebuntur. metus enim illius indicis etiam quæ carissima erunt, faciet negligi, atque contemni. & hic est pretiosissimarum rerum exitus. Meminit uerò talparum, & uespertilionum, quorum animalium imagines ipsi colebant, ut quàm similes illis fiant, cultores ostendat: dicebat enim, quòd festini aditu ri essent latebras, & cavernas. at quis ignorat animalia illa lucis esse inimica? & talpæ quidem sub terra latent; uespertilioes autem in antris, seu speluncis libenter commorantur. Huc facit quoque etymon nominis talparum, quæ Hebræis dicuntur nomine geminato (sic enim coniunctim legendum est) חפרפרות, quòd terram magna cura, totis uiribus, & quam citissimè possunt, ut sese oculis hominum subducant, fodere soleant. at nomen uespertilionum כליהו à uerbo כלי inserta littera ה, quòd obtegit, operiri, seu obrui significat, deducitur, quòd in obscuro uoluit. ecce similes talpæ, & uespertilionibus homines factos, deosque ipsos peioris conditionis ipsis animalibus, & cultori bus suis, quòd ad cavernas, & latebras nequeant confugere. Illud autem ה uersus sequentis,
- 21 Ad ingrediendum, significat, quòd ne sint impedimento sese in antra proripientibus, illa abijciant, ut scilicet expeditius fugiant. Vide, quæso, dè lector, quo nam pacto ea studia, quæ inuenerunt nobis mala, ac calamitates, illa, inquam, ipsa sint impedimento, ne ab ipsis malis nos expedire possimus. Porro non raro contingit, ut dum quid factu opus sit, nobiscum pensitamus, & intra nosmet ipsos consultamus, relinquere ne ea, an retinere debeamus. (relinquere enim ea non sinit amor, & inuenterata consuetudo; retinere autem metus aduenientis indicis netat) ueniat sponsum, et quæ parata erant, ingrediatur ad nuptias, & claudatur ianua. multò igitur satius fuerit antè quàm ueniat dies domini, talpas, & uespertilioes nostros abijcere, omniaque opera tenebrarum, cum quibus in lucem prodire nequaquam audebimus. Cavernas. חבא significat cuiuslibet rei progressionem, protensionem, prominentiam, præminentiam, excellentiam, excelsum &c. sic intelligitur illud 1. Reg. 28. Quandiu transileritis inter duas prominentias, id est, inter duo extrema, id est, extremè opposita, si Ieboua est Deus, sequimini eum; sin Baal, ite post eum. ad quem locum alludens Paulus, & duo extrema exponens ait; Ne ducatis iugum cum incredulis: quod enim consortium iustitia cum iniustitia? aut quæ communitio luci cum tenebris? aut quæ concordia Christo cum Belial? aut quæ pars fidei cum infideli? aut quid conuenit templo Dei cum simulacris? ubi singulari consilio, & industria pro Ieboua dixit Christum, & pro Baal quadam allusione, Belial substituit. rectè ergo prominentias, seu extremitates rupium dicemus hoc loco, sicut infra 57. de hoc nomine etiam infra 27. & 17. cap.
- 22 In hoc ultimo uersu magna est uarietas: & quidem Iudæi satis multis, doctisque uiris ex nostris imposuerunt hoc loco, ut crederent nihil ad Christum dominum hunc locum pertinere; credantque hic præcipi, ne sibi ab hominibus timerent, cum sint mortales, & spirando, ac respirando uiuant: ob quòd nihil eorum, neque odium, neque studium sit faciendum magni: hæcque ad sequentia referunt, quasi dicat, quòd si nolueritis huic monitioni parere, sed ad Assyrios &c. respexeritis, futurum est, ut auferat dominus à uobis sapientem &c. quæ mox sequuntur. Hæc, & his similia quidam afferunt; sed ualde mirum est, si homines Christiani, ac bonis litteris non mediocriter instructi malint cum perfidis Iudæis iudicare, quàm cum orthodoxis Christianis rectè sentire, & interpretari. Quid, quæso, præcessit de fiducia in hominis auxilium? nihil certe, nisi idola, opulentia, superbiam, talpas demque, et uespertilioes eis obicit. rursus, quid tot uerba supplere necesse est, ut sequentibus hic uersus coherere? certè huiusmodi hiatus non sunt, nisi ob detortum sensum, quem nobis infideles obtrudere conantur. At non ne de ecclesia, de religione Christiana, de uocatione gentium, & pertinacia Iudæorum sermonem instituit propheta? quis sane mentis hoc negabit? non ne causas mox aperuit, ob quas Deus dimiserit populum suum? non ne diem domini imminere illis ob illorum scelera multis, ac magnificis uerbis explicauit? an non ad cavernas, & cacumina montium ob metum illis fugiendum prædixit? quid aliud usque ad hunc uersum præcessit?

præcessit? at hæc quis non intelligit, quantum cum ijs, quæ in euangelij sunt, conueniant? non ne deridebant dominum Pharisæi avari? quid illud est; Quid uos potestis credere, qui gloriam ab iniicè queritis? quid rursus illud; Occidimus eum, & nostra erit hereditas? non ne argentea, & aurea idola hæc sunt? an non quoque passim superbi, montes, & colles dicuntur? quid mirum igitur, si cum hic dicit diem domini contra montes excelsos, contra quercus &c. inflare, de moribus illius gentis interpretemur, qui erant superbi, elati, & inanis gloria cupidi? At quis est, qui ignoret, quòd cum de de uastatione illius populi dominus in euangelio loquitur, ut magnitudinè periculi ob instans iudicium domini significaret, dixerit; Qui in Iudæa sunt, fugiant ad montes; & qui in agro, ne ingrediantur tolere quiddam &c? An non hoc est abijcere idola argentea, & aurea, ut sese proripiant in latibula, & cavernas terræ? nam quòd talpas, & uespertilioes nominat, tropus est propheticus, ne sermo omnino esset perspicuus. Obscuritatem enim affectasse spiritum sanctum in prophetis, ne ipsi quidem aduersarij negabunt: intelligebat autem omnia ea, quæ homines brutis amentiores obliuio dignitatis suæ maximo cum sui dedecore colere, & adorare solent. Quid si quæ præcedunt omnia Christo, Christi; temporibus adeò consonant, cur uersum hunc, in quo aperte prophetæ euangelicis causam præcipuam desolationis illius denuntiat, ad eadem tempora non referemus, præsertim cum neque ipsæ uoces, neque earum significatio, & usus repugnent? quid dico, repugnent? immo, quæ ipsi afferunt, nulla ratione fulciantur? quæ autem dicemus, neque ipsi aduersarij negare possint? Ac primò quidem uerbum חבא idem est, quòd cessauit, desist, abstinuit, & sæpe absolutè ponitur. interdum autem in regimine, ut hic cum prepositione כלי, uel ab, ut 1. Sam. 9. Cesset ab asinabus &c. et Exo. 14. Desistite à nobis, & seruiemus Aegyptijs. & Prou. 23. A prudentia tua desiste. & mediante datiuo pronominis (ut hoc loco) 2. Par. 35. Abstine tibi à Deo, qui mecum est. in his, & similibus locis uides, quid significet uerbum חבא. neque adducere poterunt locum aliquem, ubi hoc uerbum absolutè positum, uel in regimine significet, desinite timere. nam in illo loco 1. Sam. 9. De asinabus, perinde ualeat, ac si dicat, cesset sollicitus esse pro asinabus &c. & ni obstarent præcedentia, quæ iam commemorauimus, & hic inciperet diuisio, fateor posse hunc subesse sensum, quasi dicat, ne uobis complacitis in quouis homine. non enim est homo, qui plurimi faciendus sit; neque uos satis tutos esse putetis, quòd habeatis sapientes uiros &c. ecce enim dominus auferet &c. Porro constructio, quam hoc loco habemus, eadem omnino est cum ea, quæ est 2. Par. 35. et ubicunque reperiat, nihil aliud significat, quàm Latini caute uobis à, uel timete uobis à. nam rex Aegypti uolens auertere Iosiam, ne sibi obstitet aduersus Israelem proficiscenti, dicebat, quòd iussu Dei iter illud suscepisset, proinde caueret sibi à Deo, qui cum ipso esset, ואלו ישראלים אשר עמי ואלו ישראלים, caue (inquit) tibi à Deo, qui mecum est. Quidquid hic sit sensus, confirmat quòd sequitur, ne perdat te funditus, tantum igitur ab est, ut hoc loco significet cessationem à timore, ut ex phrasi scripturæ oppositum præcipiat, scilicet caueant, aut timeant sibi ab homine. neque est quisquam, qui uel primoribus labris Hebræa attigerit, qui hæc inficiari possit: sed neque, quòd uox חבא cum alijs, atque alijs punctis significationem uariet: במה bameh enim ualeat in quo, uel in eo, ut Gene. 11. et Exod. 22. At במה bamah in infinitis locis excelsum significat, id est, sacellum scilicet excelsum, seu altare ab altitudine, & sublimitate; eò quòd in altum, & plerumque etiam loco alto, & excelsò extructa fuerint; in plurali autem de alijs rebus excelsis etiam dicitur: uide lexi. Cum igitur olim biblia absque punctis fuerint, & alias motiones Chaldaicas, alias loco. alias nos in eisdem uocibus multis in locis habeamus (ut in præfatione admonui) quis audeat hoc loco uulg. editionem abijcere? quoniam excelsum, uel excelsus reputatus est ipse: & si excelsum legas, admonet Iudæos, ne contemnant hominem illum; etiam si iuxta formam seruilem similis hominibus ceteris appareat, sed religiose caueant ab ipso, perinde quasi à loco sacro, cuiusmodi est altare, aut templum. nam de templo corporis sui dixit ipse Christus in euangelio; Soluite templum hoc &c. deq; eodem dicit Paulus; In quo habitat omnis plenitudo diuinitatis corporaliter, ne scilicet eum audeant temerare, uel uim ipsi inferre, immo uenerentur, & adorent iuxta illud Psal. 2. Adorate filium. ubi uulg. uerit, apprehendite disciplinam. uel (si datiuum pronominis non curemus, ut aliquando necesse est, quòd tamen hoc loco non probo) cesset ab illo, id est, illum dimittant liberè, neque illi negotium faceant: sicut cum Iudæi dicebant Mosi; Cessa à nobis, uel desiste à nobis, & seruiemus Aegyptijs. Nam interpretatio, quam superioribus annis quidam in suis scriptis reliquit (quem nominare nolo, quòd eum hoc honore indignum putem, eò quòd à fide Christi defecerit) nempe caute, id est, cauere, foletis ab homine; in cuius naribus est spiritus, id est, per iram stomachante, nihil enim cum delectu operatur, quanto magis iram Dei declinare deberetis; hæc, inquam interpretatio (si hoc nomine dicenda est) adeò est uiolenta, ut nemini uiro erudito sit probabilis.

Quod si quis contendat legendum esse bameh, etiam de Christo intelligi non incommode potest locum in hunc modum; caute uobis ab homine, uel desistite ab homine, in cuius nare est halitus: nam in eo ha-

litu, ac ex eius spiritu astimandus, reputandus, seu magni faciendus est: nam spiritus ille, seu halitus spiritum sanctum designabat: qui testimonium de domino nostro perhibuit, & mundum de peccato arguit &c. huc facit, quod insuspirante domino acceperunt discipuli spiritum. S. ad remittenda peccata. denique, teste Paulo, qui apparuit in carne, iustificatus est in spiritu &c. Quod si durum cuiquam uideatur, ut pro in quo dicatur in eo; certe hoc nulli perito durum uideri debet, ut non in quo, sed in quantum id est, quanti, dicamus, et sit potius admirantis, quam floccipientis (sic n. soepe accipitur חוה Hebraeum), quasi dicat, caueat uobis ab homine, qui, sicut alij homines, spirat. sed quanti astimandus est? uel, sed quanti pro uestro iudicio faciendus est? & si enim mortalis est, mirum quanti illum facere deberetis? simul enim Deus est: ille, inquam, Deus, qui auferet ab Ierusalem &c. Pio zelo, o Christiane lector, commotus contra incredulos Iudeos, & iudaizantes Christianos, qui Christi domini gloriam ob suam oscitantiam, & in scripturis euoluendis, conferendis, atque exponendis negligentiam obsecrant, illa tantum asserentes, atque admirantes, quae impij, & indocti Rabini probant, hoc loco paullo diffusior fui, quam consueuerim, nequaquam id alibi facturus, quam ubi gloria Christi domini id ipsum postulauerit. De uoce tamen נשמה aliquid dicendum uidetur, quod nomen à uerbo נשם id est, anhelauit, anhelitum emisit, deductum uolunt; estq; idem, quod Graecis πνεῦμα, de quo Genesi. 2. Inspirauit in nares eius halitum uitae, q̄ duo coniunctim posita Paul. act. 17. diuisim, & per diuersionem incundo graecarum uocum cōcentu, elocutus est, ubi inquit; Cū ipse det omnibus נשמה נשמה, id est, uitā, & halitum; neq; re differt à נרר. potest nihilominus deduci à uerbo נשם, id est, afflatu & abominatione dignum fuit, de quo supra cap. 1. uer. 7. inde nomen נשמה Ierem. 11. & psal. 69. habitatio eorum afflatus. ubi uulg. ex graeco deserta, & alijs locis, dicitur autem hoc nomen, ita de ipso flatu, quo rem abominamur, quam de ipsa re afflabili, aut super quam, uel quam exsufflamus, siue exhibilamus per contemptum, uel pra admiratione. abiectionis ergo punctis, hic sensus neque contemnendus in his uerbis latet; caueat uobis ab homine, in cuius ira est afflatio, id est, desolandi uis: uel, in cuius naso est afflatio indignationis, scilicet & abominationis (sicut Deut. 29. Fumabit tunc natus Iehoua. q̄ enim primo natus, deinde iram, quae in naso apparet, significat.) nam in eo magnum momentum, atque pondus habet ipse flatu, & plurimifaciendus est, neque contemnendus. uel enim illi, in quem sufflauerit, uel quem abominatus fuerit. & sic quae sequuntur, optime conueniunt; qui enim nihil fecerunt afflatum eius, eis euenerunt, quae proximo capite sequuntur. uide uers. 8.

Caput tertium.

Noua.

QUIA ecce dominus Iehoua tceba-
1 oth recedere facit ab Ierusalem, &
à Iuda sustentatorem, & sustentatricem,
omnem sustentationem panis, & omnem
sustentationem aquae.
Heroem, & militem, iudicem, & pro-
2 phetam, diuinum, & senem.
Principem quinquagenarium, & suscipi-
3 endum facie, & consiliarium, & peritum
inter fabros, & intelligentem oratoria.
Et dedi iuvenes principes eorum, & pue-
4 ri dominabuntur in eos.
Et adactus est populus, uir in uirum, &
5 quisque in familiarem suum. inualescet iu-
uenis in senem, & uilis in honorabilem.
Quia apprehendet quisque fratrem suum
6 domesticum patris sui; Vestimentum ha-
bes,

Vetus.

ECCE enim dominator dominus exer-
1 cituum auferet à Ierusalem, & à Iuda
ualidum, & fortem, omne robur panis, &
omne robur aquae.
Fortem, & uirum bellatorem, iudicem,
& prophetam, & ariolum, & senem.
Principem super quinquaginta, & hono-
2 rabilem uultu, & consiliarium, & sapien-
tem de architectis, & prudentem eloquii
mystici.
Et dabo pueros principes eorum, & ef-
3 feminati dominabuntur eis.
Et irruet populus, uir ad uirum, &
4 unusquisque ad proximum suum. tumultu-
abitur puer contra senem, & ignobilis
contra nobilem.
Apprehendet enim uir fratrem suum do-
5 mesticum patris sui; Vestimentum tibi est,
princeps

Noua.

Vetus.

bes, sis dux nobis, labefactio hæc sub ma-
nu tua.
Iurabit in illo die dicens; Non sum me-
7 dicus, & in domo mea nullus [est] panis,
neq; uestis: ne constituatis me principem
populi.
Quia corruit Ierusalem, & Iuda ceci-
8 dit: quia lingua eorum, & studia eorum
contra Iehoua ad lædendos oculos clari-
tatis ipsius.
Apertio uultus eorum respondit con-
9 tra eos: & peccatum suum, sicut Sodoma,
annuntiauerunt, nõ absconderunt. uæ ani-
mæ ipsorum, quia retribuerunt sibi ma-
lum.
Dicite iusto, quod bonum, quia fructum
10 fructuum suorum comedit.
Væ improbo, malum: quia retributio-
11 nem manuum suarum faciet sibi.
Popule mi exactores tui pueri, & mulie-
12 res dominatæ sunt in illū. popule mi, qui
te beatum prædicant, seducunt, & uiam
femitarum tuarum perdunt.
Stat ad litigandum Iehoua, & stat ad iu-
13 dicandos populos.
Iehoua in iudicium uenit cum seniori-
14 bus populi sui, & principibus eius. & uos
depasti estis uineam, rapina oppressi in
domibus uestris.
Quid uobis contunditis populum meū,
15 & facies oppressorum comminuitis? certus
fermo domini Iehoua tcebaoth.
Et dixit Iehoua; Propterea quia elata
16 sunt filiae Tcion, & incedebant extentæ gut-
re, & fallaces oculis ambulando, & plau-
dendo ambulabant, & pedes suos laqueolis
uinciebant.
Et humiliabit dominus uerticem filiarū
17 Tcion, et Iehoua angulum capitis earum
nudabit.
In die illo auferet dominus ornatum cō-
18 pedum, et circulos, & lunulas.
Vascula unguentaria, et catenulas, et tre-
19 mulas.
Ornatus, et fimbrias, et tænias, et ca-
20 pfulas odoris, et inaures.
Anulos, et monilia faciei. 21
Vestis mutatorias, et pallia, et pepla,
22 et acus.
Specula, et sindones, et cidares, et uela
23 mina.
Et erit. pro odoramentis foetida putre-
24 do erit, et pro cinctura scissura, et pro cri-

princeps esto noster, ruina autem hæc sub
manu tua?
Respondebit in die illa, dicens; Nõ sum
medicus, & in domo mea non est panis, nè
que uestimentum: nolite constituere me
principem populi.
Ruit enim Ierusalem, & Iudas concidit:
quia lingua eorum, & adinventiones
eorum contra dominum, ut prouocarent
oculos maiestatis eius.
Agnitio uultus eorum respondit eis: &
9 peccatum suum, quasi Sodoma, prædi-
cauerunt, nec absconderunt. uæ animæ eor-
um, quia reddita sunt eis mala.
Dicite iusto, quoniam bene, quoniam
10 fructum adinventionum suarum comedit.
Væ impio, in malum: retributio enim
manuum eius fiet ei.
Populum meum exactores sui spoliaue-
12 runt: & mulieres dominatæ sunt eis. Po-
pule meus, qui te beatum dicunt, ipsi te
decipiunt, & uiam gressuum tuorum dissi-
pant.
Stat ad iudicandum dominus, & stat ad
iudicandos populos.
Dominus ad iudicium ueniet cum seni-
bus populi sui, & principibus eius. uos
enim depasti estis uineam, & rapina paupe-
ris in domo uestra.
Quare atteritis populum meum, & fa-
cies pauperum commolitis, dicit dominus
Deus exercituum.
Et dixit dominus; Pro eo, quod eleua-
tæ sunt filiae Sion, & ambulauerunt exten-
to collo, & nutibus oculorum, ibant, &
plaudebant; & ambulabāt, & pedibus suis
composito gradu incedebant:
17 Decaluabit dominus uerticem filiarum
Sion, et dominus crinem earum nudabit.
In die illa auferet dominus ornamentum
calceamentorum, et lunulas, et torques.
Monilia, et armillas, et mitras.
Discriminalia, et periscelides, et mure-
nulas, et olfactoriola, et inaures.
Anulos, et gemmas in fronte pendentis.
Mutatoria, et palliola, et lintheamina,
et acus.
Specula, et sindones, et uittas, et theri-
stra.
Et erit pro suauitate foetor, et pro zo-
na funiculus, et pro crispanti crine calui-

Noua.

Vetus.

spitidine caluitium, et pro strophio cincto rium facci, adustio pro formositate.

Viri tui gladio cadent, et uirtus tua in bello.

Et dolebunt, et lugebunt portæ eius, et macua in terra fedebit.

tium, et pro fascia peçtorali cilicium.

Pulcherrimi quoque uiri tui gladio cadent, et fortes tui in pcelio.

Et mærebunt, atq; lugebunt portæ eius, et desolata in terra fedebit.

ROBVR panis &c. רבן in prima tantum legitur in passua, & significat neutraliter, imiti, incumbere, recumbere, reclinare: in secunda autem tantum hæc duo part. leguntur, alterum masculinum, alterum femininum. quibus simul positis, significat hebraismus summam omnium generis fulcimenta, sicut mox enumeratione explicat, sustentaculum, inquitens, panis, & sustentaculum aquæ &c. Et iuxta hanc phrasin etiam illud non uana opinione intelligendum esse duco, Eccl. 2. Feci mihi ושרות ושרים cantores, & cantatrices, id est, omnis generis instrumenta musica, & nos per masculinum, & femininum uniuersitatem in illo genere notamus. Sumpta est autē phrasin, quod species omnis animalium maribus, aut feminis contineatur. Per panem quoque, & aquam omnia exculenta, & poculenta intellige, quod non raro reperies, ut infra; Panis ei datus est, aquæ eius stabiles sunt &c.

Fortem. גבור heroem, gigantem, præualidum significat, nempe eum, qui alijs uirtute præstat &c. unde hic pro duce in bello accipio. uirum autem belli militem uocat: ablato ergo duce, & milite, si ingruat bellum, quid futurum sit, nemo ignorat. Per iudicem, magistratus, per prophetas, eos, per quos Deus suam uoluntatem significare consueuerat, & in angustijs consolabantur populum, & non nunquam in rebus afflictis & desperatis, quid factu opus esset, ne perirent; predicabant. lege Teremiam. per diuinos autem & senes, eos, qui longa rerum experientia, atq; prudentia, circumstantijs omnibus inter sese collatis, quando non est propheta, aut princeps, solent alijs consulere, & mutuo exhortari ad munus suum exequendum tã in pace, quàm in bello, tamq; in tranquilljs & prosperis, quàm aduersis rebus. Est autem נביא propheta à uerbo נבא; id est, uenit: quo nomine dicebatur, qui immediatè ad eò excitabatur, ut quod ei diuinitus reuelatum esset, alijs uenturum, seu faciendum nuntiaret. magna autem fuit semper prophetarum non modò in ecclesia Dei, uerim etiam apud gentes gloria, & reuerentia: quia Deus huiusmodi personam subinde nouis signis, & mirabilibus prodigijs clare uolebat, & ornabat, quibus uocatio ipsius, & uerbum confirmaretur: olim dicebatur uidens, uide 1. Sam. 9. & 1. Par. 29. ponuntur tria nomina quasi synonyma, et Samuel dicitur ראה uidens, Nathan נביא propheta, & Gad גוד præuidens. deinde abusuè prophetæ nomen ad quosuis diuina uoluntatis interpretes accommodatum est, Exo. 7. &c. Populus autem ille prophetis semper abundauit. unde inter signa abiectiois, non infimum locum habebat prophetarum ablatio: iam non est propheta, & nos non cognosceret amplius: quod si desint prudentes, ac senes; malè in pace, peius in bello habebit resp.

Non solum autem auferet principes, & magistratus, sed etiam eum, qui quinquaginta uiris præesse possit (erant nanque ad manum regis multi ex istis quinquagenarijs præfecti, ut tempore Helia) neq; id solum, sed quicumque sunt aliqua auctoritate suscipiendi, uel uultu ipso præferunt quidquam auctoritatis, grauitatis, ac dignitatis, hos etiam remouebit à ciuitate: & ad cumulum miseræ, nema erit, qui inter fabros, & artifices artium mechanicarum (quæ in rep. non parum necessarie sunt) excellat, ut præfectus esse possit alicui publico operi consiciendo. Ad hæc mala, neque erit qui eloquentia & oratione, id est, facultate dicendi excellat, aut etiam ualeat ad alios persuadendos: quæ tamen ars summopere semper domi militariq; necessaria fuit. neq; enim suum honorem unquam amittet illa, quæ dicitur flexanima oratio, ut quæ sit omnium regina rerum, ut est apud Ciceronem: Quis, quæso, status, quæ forma foret reip. quæ omnibus his destituta esset? sed quando, & rogo, hæc completa sunt? experti sunt; postquam non abstinerunt, neq; cauerunt sibi ab homine illo, in cuius naso erat status &c. ut mox explicabit. Honorabilem uultu. heb. נשא פנים, id est, eleuatus facie. notanda est phrasin. Hebrais eleuare faciem; si de Deo dicitur, est beneuolentiæ, & gratiæ significatio; si autem de homine, auis, audacia, impudentia, & præsumptio significatur. leuare autem faciem alterius, est suscipere, preferre, anteferre, habere alicuius hominis ratione, respectum; quod uulgo dicitur accipere personam seu acceptio persona: sed potius dicendum susceptio persona, uel uultus. hinc in participio

participio eleuatus facie, id est, qui alijs honore, & dignitate præfertur, honorabilis facie, ut dixit uulg. qui etiam ob egregiam quandam uultus dignitatem alijs antefertur iuxta illud; Priami forma digna est imperio. Prudentem eloquii mystici. oratoria Hebr. ורחן dicitur à uerbo defestiuo ורחן, quod in prima coniugatione non habet nisi participium ורחן, id est, qui ex arte & conceptis uerbis caussam agit, ut quod animo conceperat, euincat, & obrineat, ut solent facere oratores, incantatores, exorcistæ, & quicumque alijs, qui rem aliquam ex arte exequi, aut perscere student, ut persuadeant. Hinc nomen ad incantationem, oratoriam orationem &c. de quo etiam infra cap. 26. Quos uerò gens illa bonarum artium peritos, quos magistratus unquam post uastationem illam, quos milites, quos duces, quos prophetas, sapientes, aut consiliarios habuit? quæ quæso gens bonarum artium magis inimica unquam fuit in toto orbe? cum tamen olim sapientiores, ditiores, magis industrijs ceteris nationibus fuissent; adde, quod & rei militaris gloria ceteris præstiterint. Sed quid mirum, si cum Deo omnia amiserint?

Pueros. Verbum נער proprie excussum est; significat, & in hoc uerbo miserè alucinati sunt etiam Rabini, sicut in multis alijs. ab hoc uerbo est nomen נער excussus, quo nomine Hebræi uocant puerum, seu iuuenem eius ætatis, quæ iam è molliore parentum cura excessit, & quasi à iugo graui excussus est, aut proximè excutiendus, quæadmodum olim apud Romanos sumpta uirili toga. quare ministri hoc nomine appellantur, quod in ea ætate ad quotidianas functiones, & ministeria adhiberi soleant. Dicitur autem puer hoc nomine quousque ad eam condicionem perueniat, ut incipiat esse sui iuris; quanquam per catachresin interdum etiam largius usurpent; id est, pro iuniore, uel iudice, & ineptiore. Hoc nomine dicitur David sedecim annos natus, primo Sam. 17. & Absolon 1. Sam. 18. &c. Vnde quia græcus interpres uidit hanc esse propriam significationem uerbi ps. 127. uocauit filios excussorum, sine excussum. uocant enim Hebræi נערין dies, seu tempus excussumus ex curatione molliore, nos adolescentiam dicimus. sumpta est autem metaphora à sagittarijs, cum sagittas emittunt, et hoc in loco uidetur accipiendum pro sensu pueris. Nomen quoque נערות, quod effeminatos uertit uulg. quasi esset à uerbo נר, & significatione passua. neque malè. uerum potest quoq; esse à nomine נר, id est, puer, & à uerbo נר, id est, illit: & putare merito possessum significare ludica, seu puerilia. neque est ad ætatem referendum, sed ad mores, quasi dicat, qui tanquam pueri neq; iudicio, neque ratione, neque consilijs, ac prudentia pollent, sed pueriliter in omnibus negotijs, & rerum administratione agunt. uide infra 66. qualis Paulus aliquando, qui ait 1. Corin. 13. Cum essem puer, ut puer loquebar, sentiebam, cogitabam; at ubi factus sum uir, aboleui puerilia. uo autem terra, cuius rex puer est. Eccl. 10. ubi est hæc uox נער, cui in uersu sequenti opponit בן הרוים, id est, filium candidorum, id est, liberum, ingenuum, claro genere natum: huiusmodi enim albis induebantur, quod erat אפיס ingenuorum; ac felicem dicit temp. ubi isti regnant. uerum quæ consecuta fuerint mala, sequens uersus habet. sed prius de uerbo שטרל aliquid dicendum uidetur. plerunq; constructur, ut hoc loco cum casu mediante ב in Gen. 4. Ad uirum tuum ac climatio tua, & ipse habebit potestatem in te. ad quod respiciens Paul. 1. Tim. 2. ait; Mulieri docere non permitto, neque auctoritatem usurpare in uiros, sed esse in silentio. reddidit ergo uerbo אבדו. Et de peccato; Tu dominaberis in illum. ad quem locum respiciens Paulus ad Rom. 6. reddidit uerbo אבדו. Peccatum in uobis non dominabitur, quod Græcis non tantum dominari significat, sed etiam ius habere, & auctoritatem. Ex his interprete Paulo intelliges uim uerbi.

Corruet. Heb. ונזו & adactus est. nam uerbum ונזו sicut cum dextro puncto accedere, ita cum sinistro adigere significat, uel ad retribuendum debitum, & ad solutionem æris alieni, uel ad aliquid aliud operis faciendum, simul quoq; uim quandam notat, hic autem in uoce passua. uide in infra cap. 53. Vir in uirum, id est, alter aduersus alterum. quod mox repetit, tanquam se exponens. Ecce quæ geruntur in rep. à qua auferuntur sapientes, & magistratus, & dominantur iuuenes, & insensati; furor, libido dominandi, auaritia, ceteraq; pestes adigent populum in seipsos; non lex, non ratio locum habebit; uis, & iniuria omnia occupabunt; omnia erunt confusione plena; detrudunt iuuenes sapientes, & senes, ignobiles aduersus nobiles insurgent, atq; præualebunt, ut appareat malum illud, de quo Eccl. 10. Ut serui inequent, & domini sint in condicionem seruorum redacti. hæc in Teropolymitana subuersione completa sunt. In his itaque uersibus felicia illa tempora in memoriam reuocat, quibus sub sanctissimis, ac sapientissimis magistratibus in obseruatione diuine legis summo erant, ac decore resp. Iudeorum floruerat, quando Deus ad eò familiaris ipis erat, ut et ad artes mechanicas spiritum suum daret hominibus (quæ nimirum absque spiritu Dei adifici poterant) quod peritios essent. hæc inquam reuocat in mentem, ut, quæ causa esset tantæ perturbationis, animo uoluerent. De uerbo בך, à quo נכבד, id est, honoratus, quod grauem esse significat, uide in initio cap. noni: at נקלה, uilipensus, est à uerbo קלה, id est, siccare, quod magnam cognationem

habet cum קלל, id est, leuem esse, de quo eodem loco.

6 Explicat quanta futura esset tum uirorum, tum aliarum rerum reip. necessarium inopia, ut scilicet quicumq; pallio amictum inueneretur, (nam שררה pro summa ueste accipiendum puto, ut Genes. 9.) is aptus imperio iudicandus foret; neq; obesset inuidia, quae inter cognatos uigere solet. nemo enim propheta acceptus est in patria sua, aut cognatione sua. Fratrem, inquit, quemcumque uiderit, non dicit nobilem, non cuius progeniem ignoret, & regio genere natum suspicetur; sed uel fratrem suum, cognatum ex eadē familia, & sanguine ortum, (nam hunc uocat heb. fratrem domus, seu familiae patris sui) pallio amictum, illum non precibus modo, sed quadam ui ad caespitem imperium adiget, atq; compellet. Iam supra dixi, quid sit קצין proprie supra cap. 1. uers. 10. interpretatus sum nempe, dux, seu capitaneus, hinc pro principe. Labefactatio haec. uerbum כשל proprie est dei ci delabi, impingere, illidere, offendere, ut decidat; hinc nomen מכשלה offensio, obstaculum, offendiculum, labefactatio, casus. aiunt ergo, in hac reip. labefactatione, seu offensione, seu illusione, nostri curam gerat, subuenias nobis. Existimo autem proprie significare eam illisionem, seu collisionem in corpore, quae medici, seu chirurgi opera indigeat. hinc ad reip. eiusmodi labefactationem significandam transfertur, quae periti ducis operam desiderat; ut quando sunt seditiones, tumultus in rep. & uis non autem ius regnat; laboraturq; summa rerum inopia. Paucissimis itaq; uerbis, & eleganti translatione summam reip. miseriam significauit. Quod autem pauca illa uerba hunc sensum habeant, sequens uersus explicat.

7 Respondet. oblatum imperium non erit, qui accipiat, quod nemo sit, qui sibi suae inopiae, & imbecillitatis, aut etiam indignitatis non sit conscius, in tanta rerum perturbatione, & tanta reip. tempestate. Inter ceteras acceptiones uerbi נשא, de quo iam non semel dixi, haec una, neq; infrequens, est, ut cum proprie tollere, aut eleuare significet, leuare nomē Dei, uel manum; sit iurare: absolute autem positum, ut hoc loco, & infra 42. uers. 2. etiam sic accipiendum uidetur: uel certe tantum de eleuatione uocis accipere, q̄ alta uoce ut percipiatur, dicit quae sequuntur: neq; male uerbo suscipiendi redderetur, quod quia est respondere, uulg. sensum reddens, respondebit, dixit. Medicus. חרש uerbum, cuius hoc est participium, proprie superalligare significat. uide supra cap. 1. uer. 6. ubi dixit uulnere non fuisse compressa, neque superalligata, cum de hoc ipso reip. statu ageret. iurat ergo se non esse chirurgum: nam futurum illud חרש ero, sicut alia, Hebraeis frequentissime pro praesenti accipitur, ut cum in Exo. dicit dominus, Ero, qui ero, optime uulg. reddidit, sum qui sum. neque unquam uiris doctis hoc fuit dubium. inquit ergo; Non consueui superalligare, nunquam chirurgus fui. Respondet itaq; eodem tropo, Et quidem nomini labefactatio, respondet nomine chirurgi. illaq; figura sermōnis ait, se reparare non posse labefactationem illam reip. ac tanto muneri aptum se esse negat. Quod uerū de pallio dixerant, quod pro argumento abundantiae rei familiaris usurpabant, dicit se domini non aliam uestem, neque cibos habere. Ut interim uideant, qui alijs praesse ambiunt, oportere eos imitari medicos & chirurgos, ut scilicet morbis, & uulneribus animorum, & reip. mederi sciant, domique habere non sibi solis necessaria, sed quibus alijs in tempore subuenire possint. a praesidentibus enim, & prelati, uelut à penu refertissima, petere debent subditi omnia humana uitae subsidia, quo induti, atq; pasti, integraq; ualetudine domino uiuant. Quae autem induenda, & quis sit cibus, atq; integritas, seu sanitas, pete à Paulo.

8 Quae sit illa labefactatio, seu offensio, & allisio, cui desit chirurgus, iam manifeste aperit Iesaias, eodemque uerbo utitur, cuius nomine usus fuerat uers. 6. כשל, quasi dicat, quid opus est figuris, atque tropis? Ierusalem offendit, corrui, ruit alto à culmine. Est autem uerbum ferē eiusdem significationis cum נפל, quod mox sequitur. Si caussam requiris, paucis aperiam, putarunt, quod hominem mortalem alijs similem lederent, neq; sibi ab eo cauerunt; at in petram longē durissimam offenderunt, superq; eam ceciderunt, & collisi sunt, ut est in euangelio, nempe ipsam Iebonā: cuius splendidissimos oculos, et omni labe uacuos, quorum aspectus beatos reddidit, illos, inquam, oculos, quibus placere summa est beatitudo, sermōibus, studijsq; suis pessimis laeserunt, & iniuria affecerunt. Quoniam autem lesio oculorum ad iram inflamat, effectum pro causa posuit uulg. interpres. at uerbum כרה, ut supra cap. 1. uers. 20. iam indicauit, proprie in peius commutationem significat, & tam de malo panā, quam culpa dicitur. notus est etiam hebraismus. oculos gloriae, seu splendoris, id est, splendoris, gloriosos, appositusq; epitheton, ut indignitatē exaggeraret: oculi enim splendidissimi domini, indignum est, ut à quoquam ledantur. De uerbo כרה, à quo כרה gloria, splendor &c. uide infra cap. 9. Porro cum posset dicere, filium Dei impiē interemerunt etc. tantum dixit, oculos Iebonae laeserunt, quasi significet, quod quocumque modo id fecissent, sufficeret huiusmodi temeritas ad quasuis penas merito luendas. Planus itaque erit sensus, si sic interpreteris; concidit Ierusalem, quia sermōnes eorum, & studia eorum erga dominum, uel in dominum, [eiusmodi] sunt ut afficiant oculos splendoris

doris &c. nam & afficere pro ledere dixit alicubi Cicero.

9 Agnitio heb. חרתa apertio, seu denudatio, seu manifestatio, id est, impudentia. nam quos facti pudet, faciem operunt. at impudentes canes faciem denudatam osientant, quos perfricta fronte dicunt Latini, & frontem perfricare. possumus quoque dicere, quod sicut apud Latinos explicatio frontis, seu exprobrelio hilaritatem, securitatemq; notat, cuius oppositum est, obducta frons, seu corrugata; ita etiam apud Heb. apertio uultus. nam uerbum כר prima coniugationis uocis passiuae significat agnoscere; estq; eiusdem significationis cum uerbo חר, quod apparere, ostendere, exhibere, se cognoscendum significat, ut Job. 19. Est ergo apertio uultus signum securitatis, hilaritatis, quod in peccatore insignis impudentia est. haecq; expositio sequentibus conuenit, Agnitio autem uultus, sic quoque potest accipi. neque ab hac expositione declines, sed phrasim obserua, quam uideo pleriq; parum attendisse. Respondit. חר uerbo uarias tribuunt acceptiones Hebraei, quas in Lexi. poteris uidere. quanquam ego quidem, nescio, an aliquis eorum, quos ego uiderim, affecutus fuerit. propriam uim huius uerbi. ego sane puto esse de numero eorum, quae cōtrarias habent acceptiones, nunc n. respondere, nunc non respondere, id est, non subuenire, desistere; seu etiā neutraliter desitutum esse, miserum, inopem, &c. ps. 116. credidi, ideo locutus sum, ego ope desitutus fui ualde. Zach. 10. miseri effecti sunt, quia non erat pastor. infra Iesa. 25. &c. actiue, Ruth. 1. & multis alijs locis. hinc nomen de quo infra num. 14. hic autem uerbo respondendi non male uertitur. Erratum suum, ut Sodomitae annuntiauerunt. publice efflagitabant illi, ut sibi traderentur iuuenes, quos domum Loth ingressos uiderant, ut eis abuterentur. Quid autē sit agnitio, seu manifestatio uultus, respondit eis, explicat. Vae animae ipsorum &c. non dubium, quin נשא interdum pro ipsa anima, altera. f. parte hominis, interdum pro toto composito usurpetur. Ceteras acceptiones alijs locis reseruemus; utroque autem modo hic sumi potest, uae ipsis, & miseris, quod sibi ipsis auctores tot, tantorumq; malorum, fuerint: neque ab re erit, si animarum perditionem desinat propheta.

10 Dicite iusto &c. sensum reddidit uulg. & conciso illa non minimam emphasim habet. cum ergo de subuersione illius gentis ageret propheta, & illos suae calamitatis sibi fuisse auctores significasset, noluit, ut quisquam existimaret illa tantum ad Iudaeos pertinere: generale ergo documentum edidit, quod alta mente reponendum esse sua illa breuitate significat, quasi dicat, discite, & mortales, hoc exemplo, atque alieno periculo sapere: hoc sentite, hoc praedicate, quod iustum esse sit bonum, id est, amabile, uolupte, incundum, utile, & gratum. (nam hoc proprie טוב significat.) Quid enim incundius, quam frui suis laboribus? nam uiri iusti, studia, atque labores sancti sunt, & pietate pleni. iustus enim ille est, qui iusta iuste agit. bonorum autem laborum gloriosus est fructus. Non ne uides gloriam aeternam, & animorum illam felicem incunditatem hic, sicut alijs. insinitis locis, fructum dicit bonorum operum, ac studiorum nostrorum, ac proficiscuntur quidem ex nobis, sed non ita quasi ex nobis, sed potius ex Deo seu gratia Dei? Quis autem neget in radice arboris uirtutem esse ad producendos fructus? aut secundum uirtutem, ita quoque & fructus produci? cum Christus dicat in euangelio Ioan. Omnem palmitem in me non ferentem fructum tollet eum. & Qui fert fructum, purgabit eum, ut fructum plus afferat. & Qui manet in me, hic fert fructum multum: quia sine me nihil potestis facere. Non ergo audiendi, qui opera nostra nihil aliud esse uolunt, quam signa fidei: neque mihi hoc loco confugiant, ut studia, & manus fidem esse dicant, hoc enim desipere, & ineptire est.

11 Vae impio. particula quod hic ex superiori uersu repetenda est ad hunc modum; Vae improbo, quod malum sit, uidelicet improbum esse. opponitur autem ורע, sicut ורע טוב; estq; à uerbo, quod proprie improbum, & seditiosè agere contra Deum significat. Vir quidam doctus. חר hic adiectiue accipit. ורע autem substantiue, in hunc modum; Vae improbo malo. sed aptius mihi uisum est, ut hac superioris uersus uerbis respondeant. uulg. quem ferē omnes sequuntur; impium, reddere solet: ego ubique improbum, dixi. Quae autem superiore uersu studia, תועלתא dixit, hic ידם manus. improbi enim manibus suis sibi mortem, & perditionem acquirunt. malui quoque dicere, faciet sibi, reddet, quam fiet ipsi, ut hoc ipsum significarem, quod scilicet sicut p̄ sibi fructus parant, quos comedant; sic improbi sibi ipsi uicem rependant, immo illis Deus fructum dat pro laboribus. at Deus mortem non fecit.

12 Exactores. de uerbo נגש, à quo hoc nomen, uide supra uers. 5. exactores autem uocat principes, magistratus, pontifices, atque doctores, quod non ut legitimi magistratus, non ut sancti pontifices, & prophetae ad salutem populi minus suum obibant; sed uelut tyranni, crudelēsq; exactores, qui in suam utilitatem, & priuata commoda omnia corradiunt. hos dicit esse תועלתא: de qua uoce non sibi constant interpretes, non Latini modo, uerum etiam Hebraei. & sunt qui putant esse à uerbo חר, quod in secunda coniugatione significat, iniuste, seu iniuriā agere, defraudare, debone-

flare , incommodare &c. Quod autem nos dicimus facere racemationem , id est , collectionem race-
 morum , qui à vindematoriis sunt preteriti , id est , ultimos racemos in vinea succidere , id Hebraei
 hoc uerbo secunda coniugationis efferunt , quasi dicat , defraudare contra legem à Deo datam pauperes ,
 & egenos suo iure priuare . Isti ergo sentiunt esse participium ab hoc uerbo , et hunc habere sensum ;
 Populi mei exactores sunt racematores , qui scilicet contra ius pauperi sua auferunt , spoliati populum
 usque ad ultimam quadrantem , per fas & nefas populi bona diripiunt , quemadmodum enim paul-
 lō autē non וְהָיָה , sed וְהָיָה דִּיבִי דִּיבִי dixit propheta ; ita etiam hic eodem uerbo translato usus est ,
 ut uehementer & grauiter imposturas , & auaritiam magistratum sui temporis perstringeret , qui
 etiam ultimos racemos pauperibus eriperent . atq; hunc prope sensum uulg. secutus est . possumus quoq;
 dicere esse à uerbo geminam secundam , וְהָיָה esse autem participium secundæ coniugationis , quod for-
 ma interdum conuenit cum quiescentibus in media uau , ut à uerbo וְהָיָה benignè agens . Prou.
 14 . & alia huius generis ; aut esse nomen participiale , & eiusdem esse significationis cum וְהָיָה ,
 de quo supra uers. 4 . Est ergo וְהָיָה puer , uel puerilis , uel puerilitas , augetq; status illius mise-
 riam , q; puerilibus studiis dediti , & ad nullas res tractandas apti essent , ac proinde non iam re-
 flores , & magistratus , sed potius tyranni exactores , populiq; expilatores dici merebantur . quos altero
 mox membro mulieres appellat , ut mores eorum muliebres modeste notaret , atq; ostenderet . putoque
 idem hic dici , q; supra uers. 4 . repeti autē , ut in ipsos magistratus iam inuehatur . supra quidem id non
 fecerat digressus paulullum ad populi calamitatem describendam : at nunc ad magistratus redit , quos
 feminis similiores , quam uiris dicit , nimiumq; quæstui deditos . erant ergo auari , & uoluptuarij , pa-
 rumq; humani & misericordes , ut mox ostendit . interim tamen ad populum sermonem conuertit , ne
 cium tales habeant magistratus , audiant illos , qui uel in gratia principum , uel populi , uel potius quia
 ad rem suam tantum attendenti erant , non cessabant turpis lucri causa ipsos laudare , quod esset ille popu-
 lus Dei peculiaris , & quasi primogenitus , quod soli Deum uerè agnoscerent , & colerent , ac proinde
 nihil sibi timendum esse . nec enim posse fieri , ut Deus pro sua infinita iustitia & bonitate unquam abice-
 ret populum suum dilectum , atque electum ex omnibus , atque silem &c. Mi popule huiusmodi bo-
 mines , quicumque illi sint , & quocumque nomine uel Pharisæorum , uel prophetarum insignes , te , dum
 sic laudant , seducunt ; uel potius dum te sic laudabant , seducebant ; uiamque , qua eundem tibi erat ,
 præcipitabant , absorbeant , ne appareret semita , auferebant clauem scientie , pro præceptis Dei in-
 gerebant somnia sua ad quæstum composita . Hic locus nos monet , ne populus sibi unquam placeat ,
 nec sibi multa & magna de diuina bonitate , que est infinita , polliceatur ; etiam si id affirmant uiri gra-
 ues , & docti , si principes habeat , quales hic depingit propheta , immo id pro euidenti in & Dei signo ha-
 beat : ob peccata enim populi , permittit Deus tales eos habere dominos . Scio quidem non nullos hic
 & cap. 9 . מַשִּׁיחִים non pro laudatoribus , aut beatos prædicantibus , sed pro rectoribus , seu dire-
 ctoribus accipere , neque absque ratione . nam uerbum propriè significat recto pede incedere , rectè in
 gredi , dirigere gressum : sed interpretatio superior magis placet . de hoc tamen infra cap. 9 . non nihil
 dicendum erit . est enim similis huic locus , sed iam in ipsos magistratus inuehitur .

13 Stat ad iudicandū &c. Hæc subita sermonis cōuersio indignitatem rei ostendit , quasi dicat , hæc ,
 qua commemoro , nequit fieri , ut ea diutius Deus opt. max. toleret . uideo illum iam iam accelerare iu-
 dicium &c. quare ut sensus esset planior , ad uerbum dixi , Stat ad litigandum , Venit in iudicium cum
 senioribus &c.

14 Cum senibus . וְקִנְיִים plerumque in scriptura sunt consiliarij in aulis regum , at in ciuitatibus ,
 siue regionibus , siue populo ipsi magistratus , qui prudentia , & consilijs resp. gubernant . et in statu
 regimnis , & affixorum semper hoc nomen de illis dicitur , qui alios antecedunt dignitate , & sunt in ma-
 gistratu . Cum dixisset dominum populos iudicare uelle , mox ad eos , qui in populo principes sunt , ser-
 monem conuertit , quod ab ipsis pendeat res ferè tota . emphasim habet tam coniunctio , quam prono-
 men , & uos . hoccine est , quod à uobis præstari debet ? ut scilicet depasceremini uineam ? Non ne hoc
 brutiorum est ? qui plantat uineam , de fructu eius comedat , idem faciat , qui custodit , idem colonus ;
 at non ne uobis tradidit Deus uineam custodiendam , fodiendam ? quid aliud est principem esse populi ,
 aut seniores ? hoc profecto est , quod in euangelio dicebant , nostra erit hereditas , nostra in omnes usus ,
 ut euellamus , eradicemus , depascamur ; & quod liberuit , in ea faciamus . Quid autē sit depasci uineam ,
 mox aperit ; Rapina oppressi &c. Malui uerò cum uulgata dicere depasci ellis , quam succidissis . nam
 etsi בָּעָרָא in secunda propriè succedere significat , seu accendere ; transfertur tamen etiam ad alia , et
 significat depascere , ut Exo. 22 . Emiserit pecus , ut depascat agrum alterius &c. וְעָרָא uerò , quod
 uulgatus nunc pauperem , nunc humilem uertit , propriè est oppressus , humiliatus , afflictus . inde di-
 ctus , ut ego quidem sentio , quia nemo ei respondet re ipsa & facto , id est , opem non fert , uel non
 subuenit quantumuis clamanti , aut conquerenti , à uerbo וְעָרָא , quod contrarias habere significa-
 tiones

tiones diximus supra uers. 9 . & infra 25 .

15 Quare . Hebraicè מַלְכָּם pro מַלְכָּם מַה לְכֶם quid uobis , sicut מַה מַה pro מַה מַה Exo. 4 .
 quid est &c. Quid uobis , inquit , est quod contunditis &c. depascitis uineam dixi , quia & fructus
 aufertis , & uites arroditis . Vinea populus meus est , pauperum bona in domibus uestris sunt , ecce
 ablatos fructus , contunditis ipsos , & facies eorum pugnis , & alapis commolitis , seu attenuatis , id
 est , omne genus iniurijs afficitis . An non hoc est uineam brutorum more depascere ? quid uobis ?
 quæ est hæc inhumanitas ? nam rapere bona fuerit auaritia , atque cupiditatis , ad quam natura ipsa
 post lapsum , propensi sumus ; at pugnis facies oppressorum , & pauperum contundere , humanitatem
 profusus exuisse est . Quod autem sequitur , certus sermo &c. licet ad præcedentia referri possit : ego
 tamen præfatiunculam dicendorum esse existimo , de qua loquendi forma uide supra cap. 1 . uers. 24 .

16 Filiæ Sion . non dubito , quin intelligat hic cas feminas , quas paullo antè dominari in populum
 dixerat , principes scilicet & magistratus , more seminarum , delicijs deditos . sunt autem hæc omnia
 figuratè accipienda , neque opus fuerit singula interpretari ; sed omnibus illis nominibus , quæ ad mun-
 dum muliebrem pertinent , effeminatos animos , atque mores designat . Quod si quis dixerit , supra
 quoque de ipsi feminis debere intelligi , quod auctoritatem habuerint in uiros , quasi taxaret , quod uxo-
 rij essent , & ipsi parerent , dicat hæc quoque ad ipsas feminas pertinere . Ceterum , cum hic sint mul-
 tæ uoces , quarum rarus est in scripturis usus , earum proprias significationes etymologijs indagare uo-
 lui , ne quid studio lectori deesset , præsertim cum nihil non sit in sacris scripturis magnificandum .
 Collo . heb. guttur dicitur גַּרְרָא ab attrahendo s. spiritum : nā uerbum גַּרָר trahere , seu attrahere
 significat . uerbum autem גַּרָר , quod hic in infinitiuis legitur , neque alibi biblijs inuenitur , Chal-
 daeus (ad quem in similibus difficultatibus recurrendum est) sic uertit , cum applausu suo ambula-
 bant . atq; in hoc conuenit inter interpretes , quod gestum significet corporis mulierum festiue inceden-
 tium : uideretq; affinitatem habere cum uerbo גַּרָר , quod pulsare , id est , plaudere significat : et uide-
 tur satis commodè redditum uerbo plaudendi , quod sit pedum , seu , quod magis probo , longioris ue-
 stitus in terram festiua , eleganti , & blanda suppositione . uel est sermo de sonitu , quem excitant ue-
 stes pretiosa ex serico . unde nos taphethath , à sono : & congruit uox heb. cum sono taphoph .

Composito gradu incedebant . de uoce תַּרְכֵּמָה magna est sententiarum uarietas , ut solet
 esse de uocibus , quæ tantum semel , aut rarò in scripturis reperiuntur . & mihi probabile est , q; uir
 doctus quidam annotatum reliquit : Quod nomen תַּרְכֵּמָה compedem , seu uinculum significet , ut Pro-
 uer. 7 . manifestum est à uerbo תַּרְכֵּמָה (facta litterarum transpositione , quæ non infrequens est He-
 brais) quod molestiam afferat . & in plurali תַּרְכֵּמִים compedes . unde à similitudine , uel ab eo , quod
 animos uidentium irretiebat , id est , ualde alliciebant , ornatus quidam mulierum sic dictus est . erant
 enim illecebræ & irritamentum libidinis , unde infra . In die illo auferet dominus ornatum compedum in
 calcamentorum scilicet &c. hinc uerbum secundæ coniugationis , quo Iesa . hoc loco nititur , quod est ornare
 pedes eiusmodi corrigijs , seu laqueolis . neque Chald. multum ab hac sententia distat , nec etiam uulg.
 interpres . Hic quoque notes uelim , quod affixum hoc loco sit masculinum . In pedibus eorum . ut ui-
 deas interpretationem illam esse solidam , qua dicebam hæc ad uiros effeminatos pertinere .

17 Decaluaabit &c. dicere possumus humiliabit , id est , deprimet cum . Chaldaeo . ab hoc enim uer-
 bo שָׁפַח deducitur nomen Hebrais frequens שָׁפָחָה , quod ancillam , seu famulam significat ,
 & rectè opponitur pena culpa . erecta enim ceruice , & extento gutture incedebant קִירָקִיר , omnes
 uerticem capitis dicunt à uerbo קָרַד , quod inclinare significat : est autem posterior pars capitis . in-
 terdum tamen pro toto capitur . Crinem . non etiam sibi constant interpretes in uoce פֶּת : est
 autem Chald. angulus , uel pro corymbis capillorum accipitur , denudandam itaque uero notari eam
 partem capitis , que in frontem desinit , & detondendos eos capillos , qui supra frontem sunt , quorum
 magna est cura feminis : estq; summa ignominia ipsis nudari .

18 Calceamentorum . uide supra uersu 16 . שְׂרָבִים Hebrais genus est ornamentum , habens appel-
 lationem à circulatione , uel circumtione : rotulas dicere possumus , seu circulos : uulgatus lunas dixit .
 שְׂרָבִים quoque sunt bullæ in modum luna rotundæ , quæ adhibebantur ornatus causa . & quidem
 סִירָא Chaldaeis luna dicitur à rotunditate , & סִירָא rotunditas est Hebrais , Cant. 7 . Possumus
 autem hæc nomina in accusatiuo , aut in genitiuo uertere . uulg. torques uertit .

19 Monilia . à uerbo מָנַח , quod propriè est guttauit , seu stillauit , est nomen מָנַח , id est ,
 gutta scilicet balsami . inde מְנַחֲתֵיכֶם ornamenta , & uascula aurea , quibus continebatur gutta ,
 quasi dicat , guttatoria , stillatoria : legiturq; tantum Iud. 8 . & hic . Armillas . שָׂרָר . modus ille est
 concatenatus , qui in medio uentris conspiciunt , quem umbilicum dicunt , quem שָׂרָר uerò sunt catenula .
 Mitras . מִטְרָא est tremor . ut Zach. 12 . pluraliter autem significat ornamentum mulierum à tre-
 more dictum : uulg. mitras dixit .

20 Discriminalia. *ulg.* nomen *Hebraeum*, quod ornatum in genere notat, pro peculiari aliquo ornamento accipit. *quas* uero periscelides dixit, *Hebraei* עָרְדִים appellant à uerbo עָרַד, quod incedere cum pompa significat. ab eo enim fit nomen עָרְדָה, quod motum, commotionem, agitationem significat; in plurali autem sumitur pro ornamento crurium, seu circumferentia in parte inferiore uentris circa crura; septuaginta interp. πτερόεικα, id est, clauatas uestes ex purpureis fimbriis factas reddiderunt. rectius Hieronymus Græca etiam uoce πτερόεικα appellant. At à uerbo עָרַר est nomen plurale עָרְרִים, id est, tænie strictiores, quibus uirgines sese ornant. Domos anime, seu fragrantis uocat *hebraismus* capsulas suauiter spirantes, in quibus bene spirantia, inclusa erant. Solent autem nobiles, & delicatæ mulieres inter ornamenta habere quoddam minutula uascula aurea, quæ secum deferunt, inter ubera pendentia, quæ odoriferis rebus implentur. rectè *ulg.* Olfactoriola. Fortè non tam est genus ornamentum, quàm quibus inter ornandum se utuntur. Inaures. hoc cap. uers. 3. dixi de singulari huius nominis scilicet לְחָשׁ, quod incantationem, seu oratoriam significat; et at hic in plurali aurium ornamenta notat, quo significare uoluerunt oratoriam ad aures permulcendas accommodatam esse; uel quod mulieres illis contra imprecationum, ac incantationum præstigiam aures præmunierint, deinde etiam ormarint.

21 Anuli dicuntur *heb.* סְבָנוֹת quod in illos immergatur res aliqua. Gemmas in fronte pendentes. nomen נֶסֶם, quod monile interpretatur, puto cum præceptore meo à נָסָה deductum, facta duarum priorum litterarum transpositione, & addita littera mem: & generaliter significat ornamentum, quod publicè, uel in fronte, uel in naribus, uel in auribus præstituitur causa quærendæ sibi bonæ gratiæ.

22 Mutatoria. à uerbo מְחַלְחֵל, quod detrahere, seu extrahere significat, fit nomen מְחַלְחָלוֹת id est, uestes extractæ, & pretiosa, seu festiua, & delecta à communi, & uulgari usu, ut sunt Latini paludamenta. Zach. 3. Palliola. ab operiendo dicuntur *Hebraeis*, quasi dicat, opercula. Linteamina. nomine טַפְסָח, id est, palma, fit uerbum טַפַּח palma planauit, explanauit, distendit &c. hinc nomen טַפְסָחָה linteamen, seu uelamen, uelum explanatum, & extensum, quo mulieres caput uelant, & ornant: pepulum dicitur Latinis. Acus. מַרְזֵף stylus est *Hebraeis*, cuius hic pluralis, quod quale ornamentum fuerit, ignoramus; fortè pro instrumentis illis accipitur, quibus mulieres utuntur ad discriminandos, concinnandos, uel etiã crispandos crines, quæ calamistros uocant Latini.

23 Specula. *heb.* גִּילְיֹם à uerbo, quod (ni fallor) apparere, & contraria significatione disparere significat גִּלְיָה iuxta uariam constructionem. ab utrauis significatione congruit derivatum nominis speculi. nomen autem סִינְדוֹן à uoce *Hebraea* petiitum apparet sedinim. at Cidaris, seu Tiara pileolum erat rotundum, non acuminatum, quo reges, sacerdotes, & iudices sunt usi, & insigniti in capite. cuiusmodi & mulieres interdum utuntur. Pūtas dixit uulgatus. Velamina, uel theristra. רִדְדִים *Hebraeis* est à uerbo רָדַד, quod actionem superioris in inferiorem rem, aut personam significat. uelamen ergo *Hebraeis*, quo mulieres utebantur in signum, quod subiectæ essent uiris; sic dicebatur. unde intelligere poteris, quare Paulus I. Cor. II. uelamen ἱστορίων appellauit. quam uocem omnes per uelamen reddiderunt; at rationem plurimi ignorant: per antiphrasim ergo signum subiectionis potestatem uocabant. Cùm autem, ut dixi, sermo hic sit de uiris effeminatis potius, quàm de ipsis feminis, aptè & festiue inter muliebria ornamenta Cidarim, & potestatem in fine nominauit.

24 Pro suauis odore, seu pro odoramentis. בִּשְׁמָה odor pretiosus est *Hebraeis*, Græcis βίσημα, Chal. בִּשְׁמָה; item species odorifera, & pretiosa satione, & cura hominum in hortis crescens: cuius usus, uel per se simpliciter, uel in cibis condiendis, uel medicaminibus gratus, & salutaris est. Factor. פָּקָה uerbum, quod tantum in passiva legitur, propriè significat tabescere, seu contabescere, atque per metalepsin fatere, fetidum fieri, quod illa, quæ corrumpuntur, fiant tandem fetida: hinc nomen פָּקָה factor, seu putredo fetida. Pro Zona. *heb.* זֹנָה propriè est balteus uel cingulum, quo donabantur uel qui idonei essent ad bella gerenda; uel præclara in bello gesserant facinora; 2. Sam. 18. ego tamen malim hic accipere simpliciter pro cinctura; ut opponitur scissura illi; quæ in luctu erat familiaris *Indeis*. Pro crispante crine, uel pro crispitudine; seu factura crispitici; paulò superius dixi esse quadam instrumenta stylo similia, quibus in crispandis criminibus utuntur femina. de hac ergo crispitudine facta cura, & diligentia ad uenustatem est sermo, & eam caluitio pensandam dicit. Differt autem קָרָח caluitium à קָרַח caluitie, quòd hoc de caluitie naturali, uel fortuita dicitur, ut ex morbo &c. at illud de caluitio factomanu uel forcipè &c. quod erat indicium, & signum luctus. Fascia pectorali. uox *heb.* חֲבִילָה quid propriè significet, incertum est, neque alibi, quàm hoc loco legitur. Kimbi. in libro radicum sentit esse genus uestis, quæ usæ sunt matronæ superne ad decorem: & tamen hoc loco cingulum esse scribit subtile ex serico. alij aliud. Hieronymus fasciam pectoralem dicit. ego, si diuinare liceret, dicerem ex חֲבִילָה esse

esse factum, quod fasciam significat, ex multiplicibus filis contextam: quæ Latinis uocatur latus clauus, ut contrarium sit cincturæ facti, id est, uili alicui cingulo, seu cinctorio. iactatur. n. prouerbiali forma cinctorium facci, uel est dictio composita ex nomine prædicto, & ex uerbo duplicato גִּילְגַל, quod uoluerè significat, quasi circumuoluens fascia, ut optime redditum sit ab Hieronymo, fascia pectorali, quam Latini strophium dicunt. hanc enim uirgines non semel ad ubera circumuolunt, ac circumcingunt, quæ est ex delicata materia lino uel serico, opponiturq; cilicio. Pulcherrimi uiri. duas uoces חֲוִיָה כִי non uidetur exemplar Hieronymi habuisse, neque distinctiones, quibus nunc in biblijs utimur. nam nomen חֲוִיָה, quæ est ultima uox uersus 24. Hieronymus cum uer. sequenti coniunxit; Pulcherrimi uiri tui &c. eas tamen si legamus, ut omnia exemplaria habent, rectè uertas, uisio pro formositate. nam כִי potest esse à uerbo חָוָה, quod adurere significat.

25 Viri tui. sicut Latini à conditione sua homines uocant mortales, ita *Hebraei* eadem ratione uocant מְתֵים; nisi quòd *Hebraeis* (quantum ex sacris litteris deprehenditur) paulò æstius hoc uocabulo utuntur pro uiris, seu hominibus, seu mortalibus eiusdem familia, tribus, sortis, societatis, seu ciuitatis, & reip. Et fortes tui. *heb.* est nomen in abstracto, quod potentiam, seu præpotentiam dicere possumus. sed rectè *ulg.* uertit, id est, qui in te alijs præualent, seu uiri fortes, & bello, rebusq; alijs gerendis apti. Verbum enim גָּבַר est præualuit, superior fuit &c. Quod si tollas distinctionem, hunc sensum habere possunt hæc uerba; Indueminis sacco, & scindetis indumenta uestra præ luctu &c. quia pro uenustate (uel propter uenustatem, cui scilicet tantopere studebatis, ut uiris placerecitis, & gratiam eorum aucuparemini) ipsi uiri tui cadet gladio, & præualidi tui in bello. à Tcion, ita occisis uiris, quid erit ab hoste feminis expectandum? quis erit ciuitatis status? quæ forma? porta ciuitatis, propugnacula, loca publica, in quibus solebant esse hominum concursus, uidebuntur luctu &c. ipsa Tcion, totaq; ciuitas, ueluti matrona orbata liberis, mærore confecta, nihil sedebit. Et quidem si de mulieribus ipsis intelliguntur, quæ præcesserunt, quæ in uiros auctoritatè usurpabant &c. ut supra iam dixi, non erit interpretati hæc contemnenda. quòd si de uiris (quod magis probò) fiat sermo, illud כִי non tam rationis, quàm continuationis, & quasi expositiua particula fuerit, ut solet sæpe, in hunc modum; Hæc, quæ commemorauit aduersus uiros, aduersus nobiles, & magistratus tuos, à Tcion, luxui, & delicijs deditos sub feminarum nomine, nõ aliter accipias, quàm quòd pro uenustate illa forme, uel propter ipsam formæ elegantiam, cui tantopere dediti ac deuincti sunt, ut similiores sint feminis, quàm uiris: propter hoc, inquam, illi ipsi uiri tui gladio cadent. nihil. n. magis horret effeminati animi quàm mortem gladij; & nobiles illi tui principes, ac duces, qui, cùm deberent alios uirtute antecellere, formæ uenustate alijstantim præstant, in proelio corruent. in luctu itaque ciuibus uiduata deges. Et hunc sensum lectio *ulg.* admittit. nam quamuis non sit insolita formatio *Hebraeis*, ut כִי de derinetur, & aduersionem significet: nullibi tamen in tota scriptura in hac significatione, nisi hoc loco inuenitur. ego certè, si pro aduersione non acciperem, postremam, quam attuli, expositionem, libenter amplecterer.

Caput quartum.

HIS ultimis uerbis tertij capitis conueniunt *Hebraei* primum uersum capitis sequentis, neque incongruenter; significant enim illa uerba maximam uiroꝝ inopiam: sed Hieronymus mysterium subolsceit. nam si paulò superius dicebant homines cuius amictu pallio, ut ipsis imperaret, suspicati nimirum, quòd cibos domi haberet &c. Unde nunc istis feminis panis, & indumentum? aut unde sperarent opera, & industria sua posse se uictum, & uestitum querere? liceat ergo uiris Christianis non adeò addictis esse Rabiorum traditionibus, & distinctionibus, (quas sæpe in odium Christi excogitant) ut non interdum hac in re libertatem amplectantur propter gloriam Christi, præsertim duce tanto uiro, & in *Hebraeis* haud inerudito. Non tamen hic de uocatione gentium agi existimo, sed (si mysterium latet) de *Iudeorum* conuersione; qui dum patriam uastatam uiderent, suo iam malo edocti, intellexerunt tum ob incredulitatem suam, tum etiam quòd heredem uicæ occidissent, illa se male perpeffos; illi (inquam) dolentes ob opprobrium, quo sese obrutos, gentemq; suam uidebant, quòd dominum suum occidissent, ad dominum reuersi, & religionem Christianam amplexati, penitentiamq; agentes, Christiani dici uolunt, ut non de numero deicidarum sint, neque eos opprobrium infidelitatis attingat. Non uideo, cur hæc uir Christianus despiciat, præsertim cùm quæ sequuntur (nisi infidelitatis ipse nota uiri uelis) de illis temporibus intelligenda sint, quibus, *Iudæa* manibus gentium tradita, ecclesia Christi ex reliquijs *Iudeorum* collecta maximè floruit. sed iam uerba pensemus.

ET apprehendent septem mulieres unum unum in die illo dicendo; Cibum nostrum comedemus, & uestitum nostrum induemur: tantummodo uocetur nomen tuum super nos, collige opprobrium nostrum.

In die illo erit germen Iehoua in iucunditatem & honore, & fructus terrae in magnificentiam & ornamentum iis, qui euaserint Israelitis.

Et erit: reliquus in Tcion & relictus in Ierusalem sanctus dicitur illi, omnis, qui scriptus est in uitam in Ierusalem.

Quando abluerit dominus sordes filiarum Tcion, & sanguinem Ierusalem repulerit: est medio eius spiritu iudicii, & spiritu accendendi.

Et creabit Iehoua super totam sedem montis Tcion, & super omnes conuentus ipsius nubem interdiu, & fumum, & splendorem ignis flammantis per noctem. Quoniam super omnem gloriam protectio.

Et tegumentum erit in umbram per diem ab aestu, & in protectionem, & in latibulum ab imbre, & a pluuia.

ET apprehendent septem mulieres unum unum in die illa dicentes; Panem nostrum comedemus, & uestimentis nostris operiemur: tantummodo inuocetur nomen tuum super nos: aufer opprobrium nostrum.

In die illa erit germen domini in magnificentia & gloria, & fructus terrae sublimis, & exultatio his, qui saluati fuerint de Israel.

Et erit: omnis, qui relictus fuerit in Sion, & residuus in Ierusalem, sanctus uocabitur, omnis, qui scriptus est in uita in Ierusalem.

Si abluerit dominus sordem filiarum Sion, & sanguinem Ierusalem lauerit de medio eius in spiritu iudicii, & spiritu ardoris.

Et creabit dominus super omnem locum montis Sion, & ubi inuocatus est, nubem per diem, & fumum, & splendorem ignis flammantis in nocte. super omnem enim gloriam protectio.

Et tabernaculum erit in umbraculum diei ab aestu, & in securitatem, & absconsonem a turbine, & a pluuia.

APPREHENDENT. apprehendendi uerbum פתח emphaticum est, & quando actum est, & casum regit cum 2. uel absq; eo, proprie significat Hebraeis firmiter & fortiter apprehendere cum quadam comprehensione, quemadmodum apprehendere, uel potius retinere fugientem solemus: quo fortasse uerbo usus est Paul. ad Heb. quando ait; q; dominus semen Abrahae apprehendit. quando uero est absolutum positum, est seipsum firmare, ut qui corpus, aut corporis neruos, & membra constringit, ac etiam spiritus retentione confirmat, ut firmior, & compactior esse possit &c. Septem. Numerus certus pro incerto, & Hebraeis שבע multitudinem, seu copiam designat. Vocetur &c. Hebraismus satis notus est, uocari nomen alicuius super aliqua persona, aut re, pro sortiri nomen, seu appellationem ab aliquo. Dent. 28. Videbunt, quod nomen Iehoua uocatum est super te, quod scilicet populus Iehoua dicaris, & sis. Jer. 7. Stas in domo, super quam uocatum est nomen meum, id est, quae dicitur domus Dei. Genes. 48. Inuocetur super eos nomen meum, id est, Ma nasse & Ephraim dicantur mei filij &c. uocetur super nos nomen tuum, id est, dicamur de nomine tuo, uxores tuae &c. et Christiani a Christo. Aufer. heb. collige. ut Latinis uerbum colligo interdum in unum redigere, interdum etiam carptim auferre significat; ita heb. uerbum אבא: hic autem pro auferre, ut non recte hoc loco mihi quidam philosophari uideatur, & metalepsim esse dicat. quia enim inquit, qui alio se conserit, sarcinas colligit, sit ut priore utatur pro posteriore: putatq; in nomine Ioseph esse allusionem ad utranq; significationem uerbi; cum tamen hoc nomen a uerbo אבא deriuetur, id est, addidit. dixit enim, mater; Addat mihi dominus adhuc alium. non enim illo uno erat contenta. Opprobrium. Hebraea uox חמה sicut & uerbum חרם non solum dicitur de probro, seu conuicio, sed etiam de deformatione, seu defloratione, sive de uastatione, & corruptione, quae fit uel gladio, uel fame, aut alijs calamitatibus, ut Jer. 5. & Ezech. 36. &c. Vide interim quanti faciendum sit uocari de nomine domini. qui enim uere ipsius sunt, omni opprobrio, & faeditate carent, nihilque non aequo animo ferunt, & omnia detrimenta pro lucro ducunt, modò Christum lucrifaciant, illum quaerunt, illum sequuntur, non propter cibum, qui perit, sed propter eum, qui permanet in uitam aeternam. Tu ergo Christiane, si Iudeum uideris, qui Christo nomen dederit, ne eum opprobria dignum censeas, quod Iudeus sit, sed honore dignissimum, quod Christianus. abstulit enim illi Christus, cuius nomen

nomen inuocatum est super ipsum opprobrium, quo premebatur.

2 In die illa erit germen domini &c. diluit, ni fallor; hoc loco propheta opinionem, quae ex superiori narratione oriri potuisset, cum inquit; Iudaea & Tcion conciderit, & omnia susq; deq; ferri uisa fuerint; ingensq; illa calamitas, ueluti tempestas, in Iudeos ingruerit, nec opinantes oppresse rit, atq; conculcauerit, in illa non modò rerum, sed & hominum paupertas, quando iam, non regnum, non resp. dici possit, in uastatione, inquam, illa, non corporali tantum, sed & spiritali oppressis Israelitis, & peccato, & peccati pena, nempe post occisum dominum Iesum, nemo credat repulisse dominum populum suum, & actum esse de Israelitis: quinimmo tunc germinatio, seu crescentia domini succrescere incipiet summa cum iucunditate, & gloria. Memineris, Christiane lector, grani illius euangelici, quod cadens in terram, si mortuum fuisset, fructum multum erat allaturum. Hæc illa ergo germinatio domini est, quæ post mortem, inauditamq; ignominiam gloriosè propagata est. quod more suo mox alijs uerbis repetit; & fructus terræ erit in magnificentia, & ornamentum. Quæ uero esset illa germinatio, & qui fructus apertius dicit, ijs qui euaserint Israelitis, quasi dicat, in eos hæc dicuntur, illas hæc competunt, qui ex Israelitis euaserint. pauci; inquit, illi Israelitæ, qui ex incendio illo, magnaq; infidelitatis tempestate, quæ totam ferè gentem occupauit, euaserint, qui non consenserunt actus impiorum, aut mox respicere. illi sunt satio domini, germinatio, & fructus, quos granum illud produxit. Quam gloriosi autè fuerint sancti illi filij, & germen domini, quam digni, ad quos contendos totus orbis accurreret, quam omnia terra fastigia transcenderint, ut in quorum corde Christus habitabat, ex quorum ore loquebatur Christus. quantum hinc etiam gloriæ accreuerit ipsi domino, qui in illis admirabilis apparebat, nemo est, qui si acta Apostolorum, & Pauli epistolæ legerit, ignoret. ac fortè hæc est illa maiestas, & gloria, de qua dominus morti propinquus dicebat sacerdotibus, & Pharisæis, à modo uidebitis filium hominis sedentem à dextris Dei, & uenientem in nubibus cæli. In iucunditatem. וי de qualibet re dicitur, quæ eleganter, aptè & appositè constituta est, animosq; uidentium & oculos in se conuertit; allicit ac rapit in contemplationem & amorem sui, atque etiam mirabili iucunditate & lætitia perfundit. unde & Chald. reddidit אורח. Qui euaserint. in heb. est nomen אורח, quasi dicat, euasio à uerbo, quod ex periculo, seu malo saluum euadere significat, & sumitur pro ipsa re, seu persona, quæ euasit, sicut captiuitas pro captiuis.

3 Iesus tertius declarat, in quo consistat illa gloria, illa iucunditas, illa magnificentia, atque ornamentum germinis domini, nempe in sanctitate uitæ. hæc enim sola splendorem, gloriam, & amplitudinem secum affert; quæ autem illa carent, ingloria sunt, & nullius estimationis. & ponitur numerus singularis pro plurali, ut sæpe solet. Quotquot manserint reliquæ, inquit, illius sanctæ ciuitatis, quæ ex illa, quam dixi, calamitate seruatae fuerint, sanctæ erunt, illæ scilicet, quæ ad uitam æternam prædestinatae sunt, uel quos Deus uiuere uoluit. Retinui autem, ut sæpe facio Hebraismus, præsertim ubi nõ est obliuiscas. potuissim enim sic apertè reddere; Futurum est enim, ut eos qui residui fuerint in Tcion, & reliqui fuerint in Ierusalem, sanctos appellent. eos inquam, qui uiuere manserint, uel qui ad uitam seruati fuerint. Mos autem est Hebræorum, ut quæ certò futura sint, ea scripta esse dicantur. adde, quòd & respexisse uidetur propheta ad locum illum Moysi, Exo. 32. Dele me de libro tuo. Cui dominus, Qui peccauerit in me, delebo eum de libro meo &c.

4 Si abluerit dominus &c. quamuis אבא affirmantis esse possit, aut etiam optantis, temporis tamen esse hoc loco existimo, quòd tunc gloriosi erunt illi residui, & sancti meritò dici possent; quando dominus sordes absterisset, & sanguinem eluisset &c. Per sordes autem peccata, quibus quisq; in corpus suum, & contra semetipsum peccat; per sanguinem, quæ in proximum intelligo. Quomodo autem id factum esset, iam sic accipe. primo capite dixerat dominus, quòd purgaturus, & quasi conflator excocturus esset Ierusalem; post quam excoctionem habitura esset iudices & magistratus, quales olim habuisset. postquam ergo hæc sic accipere, ut uastatio illa Ierosolymitana, quæ per Romanos facta est, fuerit quedam excoctio, in qua scoria, tanquam scoria, abiecta fuerit, & re probi igni, & morti traditi iusto Dei iudicio, zeloq; domini ingenti: manserint autem reliquæ quedam totius sanctitatis seminarium. Vt de hoc quoque iudicio, & zelo dixerit Ioannes Baptista, quòd dominus I E S V S haberet uentilabrum in manu sua ad permundandam aream suam, & triticum quidem in horrea congregaret, paleas autem combureret igni inextinguibili & infra non semel, cum de puniendis improbis, & sanctificandis suis loquitur, dicit; Zelus domini exercituum faciet istud. & si ad hunc modum accipias, illud אבא, id est, si, ualeat postquam: sordes autem, & sanguines sunt immundi, & homicidæ; spiritus uero iudicij, & accendendi, seu accensionis, id est, qui ignem accendit, & ardere quidpiam facit, est executio iustitiæ Dei, quæ cum aduentare dicitur uentum ualidissimo, ac igni comparatur, quòd hæc duo separandi, purgandi ac probandi uim habeant. unde dicitur ignis ante ipsum procedet, & tempestas &c. Quapropter & spiritus iudicij, id est, diiudicationis, & di-

seretionis dicitur & spiritus, qui ignem excitat, quo adurantur scoriae, & paleae. estq; similitudo, & typus quidam postremi iudicij in huiusmodi castigationibus. sicut enim tunc regnum Christi perfectè uigebit; sic fuit post uastatam Iudaeam: & sicut tunc sancti ad beatitudinem profecturi sunt; sic post conflagrationem illam Ierosolymitanam, regno Christi per totum orbem propagato, ad Deum electi, congregati sunt, & multa huiusmodi. Quae si prudens lector consideret, omnia illa, quae in euangelio multi existimant, non nisi de fine mundi intelligi posse; manifestè percipiet prius de iudicio illo domini, de quo praecedenti capite, & hoc loco propheta loquitur, intelligenda esse, ac deinde tanquam in typo de ultima orbis uastatione, ut etiam in sequentibus ostendemus. Est & aliud iudicium, quod dominus Iesus exercuit per praedicationem euangelij, de quo ipse dicebat; In iudicium ego ueni in mundum, ut qui non uident, uideant; & qui uident, cæci fiant. de quo & Simeon ille senex, quod positus esset in ruinam, & resurrectionem multorum in Israel, & ad reuelandas multorum cordium cogitationes. Cum enim dominus cepit ostendere regnum Messiae, quale esset, mox quid quisq; in animo gereret, dum Messiam suum Iudaei omnes iactarent, nihilq; aliud se expectare dicerent, apparere cepit, quid item quisque speraret, quae studia cuique cordi essent &c. Vbi ergo impurissimi illi Pharisei iudicio domini à populo Dei sunt separati, ubi flare cepit spiritus ille euangelij, qui separat patrem à filio, & matrem à filia, & ignem in cordibus electorum excitat, ut amare discant caelestia, & Deum tantorum honorum auctorem, & cepit edificari Tcion non in sanguinibus, sed lapidibus uiuis, manentibus infidelibus tanquam impuris extra muros nouae Ierusalem; tunc reliqua illa sancta fuerunt appellata, ut quae in sanctitate, & ecclesia Christi primatum haberent. Quid si de illis electis sit sermo, qui prius fordidi, & immundi erant, & in proximos iniuri, quos dominus spiritu sancto, & igni baptizauit, ut dicebat Ioannes Baptista? non ne spiritus sanctus, & spiritus iudicij, seu iustitiae, & sanctificationis est? non ne & ipse inflammat corda in amorem Dei? Quid, quæso, est illud Pauli, ubi fordes & sanguines amumer affert, hac fuitis; sed abluti estis, sed sanctificati estis? &c. non ne sancti isti dicebantur, & erant? Quid si euangelicus hic propheta spiritu praeuidit dominum insufflantem in Apostolos, ac dicentem; Accipite spiritum sanctum, quorum remiseritis peccata, remittuntur eis? an non spiritus iudicij est, qui absoluit, aut detinet peccata? ut spiritum iudicij referamus ad iurisdictionem spiritalem simul, & uirtutem sacramentorum: spiritum autem ardoris, seu accensionis, seu adustionis ad spiritum, qui igneis linguis apparuit, ut significaret propheta, sanctitatem Apostolorum, qui erant germen domini, tunc maximè resplenduisse, cum huiusmodi spiritu, & ipsi sanctificati sunt, & alios eiusdem sanctitatis participes faciebant. Quis huiusmodi diuitias sacrarum litterarum non admiretur, & amet? Sordes. פאז est à uerbo פאז, id est, exiit: & hoc nomine uocant Hebraei excrementa, & pro egestione uomitus accipitur, infra 28. Omnes mensa plenæ uomit &c. accipiturq; & pro quacunque sorde, ut. Prou. 30. & hoc loco. Sanguinem. דם est à uerbo דם, id est, rubuit, & tam in singulari, quam in plurali pro peccatis in proximum in scriptura accipi solet, ut supra cap. 1. &c. Repulerit hoc uerbum פור, proprie ut impellere, seu repellere significat, neq; legitur in hac forma nisi in tertia, uulg. lauerit dixit, sensum, non significationem uerbi exprimens. De medio eius. hebraismus קרן. est frequentissimus, ab intimo ipsius pro ab eo. est enim קרן, quod intimum, seu propinquissimum est in homine, siue in pecude, ut est cor, & cetera uiscera. deinde etiam dicitur de mente, & cogitationibus, tandem generalissimè de intimo cuiuscunque rei. exempla sunt passim obuia. Noti sunt autem hebraismi. spiritus iudicij, id est, diiudicans; & ardoris, id est, adurens, seu incendens.

5 Et creabit dominus. Possunt haec cum praecedenti uersu in hunc modum coniecti; Quando dominus Ierusalem ad modum excelsoris conflauerit, & eam expurgauerit spiritu iudicij, & adustionis: tunc creabit dominus super uniuersam regionem, seu basin montis Tcion nubem &c. id est, tunc immunitis erit mons Tcion, & congregationes, seu conuenticula eius, uel ecclesiae omnes ex Iudaeis collectae ab omni illa calamitate, & incendio. Admoniti enim fuerunt, ut narrat Eusebius, & impiam ciuitatem deseruerunt, neque eis diuinus fauor unquam defuit; immo ex spiritali Aegypto illos egredientes comitatus est dominus, in columna ignis per noctem, & in columna nubis per diem, id est, non minus illorum curam egit, quam olim totius populi Israelitici. quinimmo sicut olim, cum per desertum iter facerent, arca cum propitiatorio (quae gloria domini dici solet in scripturis) erat ab omni cali iniuria protecta. ita discipuli domini fuerunt protecti in illa calamitate &c. Possunt quoque eum uers. 2. & 3. coniungi. Erit germinatio domini in honorem &c. qui euaserint, sancti dicentur: & super ipsos, qui sunt mons Tcion, & ecclesias ex ipsis congregatas, quae exceperunt uerbum, quod à monte Tcionis profluxit, expandet dominus protectionem suam, ut non minus habeant Deum propitium, quam olim habuerunt ex Aegypto egredientes Israelitae: nec minus sint ab omni iniuria liberi, quam arca, & propitiatorium fuerint. Neque dubitandum est, quin in uers. 5. & 6. duplex sit allu-

sio.

sio. prior est ad columnam ignis, & nubis, posterior ad tegumenta illa uaria, quae dominus construi iussit, ut tutum esset ab iniuria aeris sanctum illud sanctorum. nam quod arca dicitur in scripturis gloria domini, habes in ps. Vt uiderem uirtutem tuam, & gloriam tuam; & 1. Sam. Cum capta fuit arca à Philistaeis, translata est gloria; & alijs locis plurimis. Locus hic ualde declarat curam, quam dominus suorum gerit, ut nihil illis noceat. sunt Dei populus, quos elegit de mundo, quos odit mundus, sicut Aegyptij fugientes Israelitae, sunt mons Tcion, sunt templum Dei, & sanctum sanctorum, gloria domini eos protegit, liberat, & seruat ex pelago omnium malorum. superbi autem, quia de relinquuntur à Deo, non solum inducuntur in tentationem, sed etiam omnium sunt iniurijs exposti, ut uasa in ignominiam, & contumeliam deputata. Locum. מכוון à uerbo כון, quod in uoce passiva est, confirmari, constitui, decerni, certificari, perfici, &c. hinc nomen ipsum sedes certa, & firma, cui opponitur incerta sedes & incertis sedibus uagari. ego perinde esse credo, ac si diceret; super totum ipsum montem ab imis eius radicibus usque ad uerticem. Et ubi inuocatus est. sen sum reddidit uulg. ego commentus dixi. nam heb. à uerbo קרא, id est, uocare, dicitur nomen קרא, id est, conuocatio, synodus, conuentus, & relatiuum est feminini generis, & Tcionem refert. posset & nomen pro uocationibus accipi, ut sit sensus, & super nominationes, uel uocationes, seu inuocationes ipsius Tcionis, id est, super eos, qui nominant Tcion, seu nomine uocant, uel ex ipsius nomine dicuntur, uel super omnes uocatos ipsius, quos ipsa uocauit, ac inuitauit ad cognitionem ueritatis &c. et hic sensus non mihi displicet. Ignis flammantis. Hebrais. ignis flamma. Gloriam. uers. 2. germinationem dicit futuram in gloriam &c. super germinationem ergo gloriosam illam, super illos sanctos domini, sicut super gloriam, & arcam erit מופה, id est, protectorium, seu protectio.

6 Ponuntur hinc quinque uoces ferè eiusdem significationis. ספך est abscondere superponendo aliquid; hinc כנח tegumentum. זלזל obtectus est defensionis causa; hinc זלזל umbra, protectio &c. מוסד latibulum, seu protectionem querere. hinc מוסד latibulum, receptaculum, protectorium. סתר, quod in pass. est in usu, absconditus fuit; inde סתרת absconditio, latibulum &c.

Caput quintum.

Noua.

Vetus.

CANTABO, eia, dilecto meo, canticum patrum mei de uinea ipsius; Vineam fuit dilecto meo in cornu [terrae] pinguisima.

Et munuit eam, & lapidauit eam, & plantauit eam furculo: & edificauit turrim in medio eius, insuper & torcular excidit in ea, intentusque fuit, ut proferret uuas, & protulit labruscas.

Nunc ergo habitator Ierusalem, & uir Iuda ius dicite, quæso, inter me, & inter uineam meam.

Quid ultra faciendū [erat] uineae meae, & non feci ei? cur intentus expectauit, ut produceret uuas, & produxit labruscas?

Et nunc, age scire uos faciam, quid ego facio uineae meae. Aufer spinetum eius, & sit depastio: rumpe maceriam eius, & sit in conculcationem.

Et ponam eam uacuam: non putabitur, neque sarculabitur; & ascendent uesperes, &

CANTABO dilecto meo canticum patruelis mei uineae suae; Vineam facta est dilecto meo in cornu filio olei.

Et sepiuit eam, & lapides elegit ex ea, & plantauit uineam electam: & edificauit turrim in medio eius, & torcular extruxit in ea; & expectauit, ut faceret uuas, & fecit labruscas.

Nunc ergo habitatores Ierusalem, & uiri Iuda, iudicate inter me, & uineam meam.

Quid est hoc, quod debui ultra facere uineae meae, & non feci ei? an quod expectaui, ut faceret uuas, & fecit labruscas?

Et nunc ostendam uobis, quid ego faciam uineae meae. Auferam sepeum eius, & erit in direptionem: diruam maceriam eius, & erit in conculcationem.

Et ponam eam desertam: non putabitur, & non fodietur; & ascendent super eam

D ii

& spinæ. & contra nubes præceptum ponam, ne pluant super eam pluuiam.

Porrò uinea Iehoua tcebaoth domus Israel [est] & uiri Iuda plantatio delectatio eius; & intentus expectabat iudiciũ, & ecce humiliatio; iustitiam, & ecce clamor.

Væ, qui pertingere faciunt domum ad domum, agrum ad agrum appropinquare faciunt, donec nihil loci, ut habitetis folios in medio terræ.

In auribus Iehoua tcebaoth. nisi multæ domus in afflatum fuerint, magnæ, & pulchræ, quod non [sit] qui inhabitet.

Quia decem iugera uineæ faciunt balthum unum, & semen homer faciet epha.

Væ manicantibus, diluculo temetum sectantur, postea in crepusculo uespertino unum inflammat eos.

Et est cithara, et nablum, tympanum, et tibia, et unum, cõiuuia eorum: et opera Iehoua non aspiciunt, et facta manuum eius non uident.

Propterea migravit populus meus absq; scientiã, et gloria ipsius uiri famis, et turba eius siti aruit.

Propterea dilatauit infernus animam suam, et aperuit os suum absque modo, et descendet splendor eius, et turba eius, et strepitus eius, et exultabit in eo.

Et incuruabitur homo, et humiliabitur uir, et oculi sublimes humiliabuntur.

Et exaltabitur Iehoua tcebaoth in iudicio, et Deus sanctus sanctificabitur in iustitia.

Et pascentur agni iuxta ordinem suum, et siccitates medullantia ruminantia comedent.

Væ, qui trahunt iniquitatem funibus te meritatis, et ueluti catena plaustrum, peccatum.

Dicentes festinet, acceleret factũ eius, ut uideamus: et appropinquet, et ueniat consiliũ sancti Israelis, et cognoscemus illud.

Væ dicentibus de malo bonum [est] et de bono malum, ponentibus obscuritatem in lucem, et lucem in obscuritatem, ponentibus amarũ in dulce, et dulce in amarum.

uepres, & spinæ: & nubibus mandabo, ne pluant super eam imbrem.

Vinea enim domini exercituum, domus Israel est; & uiri Iuda, germen eius delectabile: & expectaui, ut faceret iudicium, & ecce iniquitas; & iustitiam, & ecce clamor.

Væ, qui cõiungitis domum ad domum, & agrum agro copulatis usq; ad terminum loci. nunquid habitabitis uos soli in medio terræ?

In auribus meis sunt hæc, dicit dominus exercituum; Nisi domus multæ desertæ fuerint grandes, et pulchræ absque habitatore.

Decem enim iugera uinearum facient balthum unam, et triginta modii sementis facient modos tres.

Væ, qui confurgitis mane ad ebrietatem sectandam, et potandum usque ad uesperam, ut uino æstuetis.

Cithara, et lyra; et tympanum, et tibia, et unum in coniuuiis uestris: et opus domini non respicitis, nec opera manuum eius non consideratis.

Propterea captiuus ductus est populus meus: quia non habuit scientiam: et nobiles eius interierunt fame, et multitudo eius siti exaruit.

Propterea dilatauit infernus animam suam, et aperuit os suum absque ullo termino: et descendet splendor eius, et populus eius, et sublimes, gloriosusq; eius ad eam.

Et incuruabitur homo, et humiliabitur uir, et oculi sublimium deprimentur.

Et exaltabitur dominus exercituum in iudicio, et Deus sanctus sanctificabitur in iustitia.

Et pascentur agni iuxta ordinem suum, et deserta in ubertatem uersa aduenæ comedent.

Væ, qui trahitis iniquitatem in funiculis uanitatis, et quasi uinculum plaustrum peccatum.

Qui dicitis; Festinet, et cito ueniat opus eius, ut uideamus: et appropriet, et ueniat consiliũ sancti Israel, et sciemus illud.

Væ, qui dicitis malum bonum, et bonũ malum, ponentes tenebras lucem, et lucem tenebras; ponentes amarum in dulce, et dulce in amarum.

Væ

Væ sapientibus in oculis suis, & ante facies suas intelligentibus.

Væ potentibus ad bibendum unum, & uiris strenuis ad infundendam siceram.

Qui iustificantes fontes propter munus, & iustitiam iustorum auferunt ab ipsis.

Propterea sicut absuimit quisquiliã linguæ ignis, & stramen flamma dissoluit; radix eorum, quasi putredo, erit; & germen eorum, quasi puluis, ascendet. quia reiecerunt institutionem Iehoua tcebaoth, & sermonem sancti Israelis execrati sunt.

Propter hoc excanduit ira Iehoua in populum suum, & extendit manum suam super eum, & percussit eum: & commoti sunt montes, & fuit cadaver eorum, sicut purgamentũ, in medio platearum. in omnibus his non regressa est ira eius, & adhuc manus eius extenta.

Et eleuabit signum ad gentes è longinquo, & sibilabit ei ab extremitate terræ: & ecce festinanter leuis ueniet.

Non [est] ullus defatigatus, neque impingens in eo: nullus dormituriet, neque dormiet; neque aperietur cingulum lumborum eius, neque auelletur corrigia calcamentorum eius.

Eius sagittæ acutæ, & omnes arcus eius extenti, ungu læ equorum eius quasi petra reputatæ sunt; & rotæ eius, quasi turbo.

Rugitus ei, ut leonis, & rugiet, ut leuunculi: & fremet, & capiet predam, & euadet; & non erit, qui eripiet.

Et fremet super eum in die illa, quasi fremitus maris: & respiciet in terram, & ecce obscuritas angustiar; & lux obscurabitur in influentiis suis.

Væ, qui sapientes estis in oculis uestris, & coram uobismetipsis prudentes.

Væ, qui potentes æstis ad bibendum unum & uiri fortes ad miscendam ebrietatem.

Qui iustificatis impium pro muneribus, & iustitiam iusti aufertis ab eo.

Propter hoc, sicut deuorat stipulam lingua ignis, & calor flamma exurit: sic radix eorum, quasi fauilla erit; & germen eorum, ut puluis, ascendet. abiecerunt enim legem domini exercituum, & eloquiũ sancti Israel blasphemauerunt.

Ideo iratus est furor domini in populum suum, & extendit manum suam super eum, & percussit eum: & conturbati sunt montes, & facta sunt morticina eorum, quasi sterces, in medio platearum. in his omnibus non est auersus furor eius; sed adhuc manus eius extenta.

Et eleuabit signum in nationibus procul, & sibilabit ad eum de finibus terræ: & ecce festinus uelociter ueniet.

Non est deficiens, neq; laborans in eo; non dormitabit, neq; dormiet; neq; soluetur cingulum renum eius; neq; rumpetur corrigia calcamenti eius.

Sagittæ eius acutæ, & omnes arcus eius extenti, ungu læ equorum eius; ut flex, & rotæ eius, quasi impetus tempestatis.

Rugitus eius, ut leonis, rugiet, ut catuli leonum: & frender, & tenebit prædam, & amplexabitur; & non erit, qui eruat.

Et sonabit super eum in die illa, sicut sonitus maris: & aspiciemus in terram, & ecce tenebræ tribulationis; & lux obtenebrata est in caligine eius.

CANTABO. de uerbo שׁוֹמֵר quid Hebræi, & quid nostri sentiant, in Lexicis uidere poteris: ego, qui in hac semper fui sententia, ut non nisi unam habere significationem uerba Hebræa existimarem. (omitto ea, quæ contrarias habent) quando omnium hebraicarum uocum unam examinem ex collatione omnium locorum, in quibus reperirentur, reperi hoc uerbum generali significatione non aliud esse, quam præire, aut actiue præuenire, uel tanquã dux; uel tanquã insidiator, uel tanquã præceptor, uel tanquã speculator &c. quare nõ mirum, si uariè reddere oportet. hic uerbo canendi, apit redditur. aliarum acceptionum exẽpla in sequentibus occurrent. שׁוֹמֵר Hebræis cornu est, quo nomine dicuntur etiam, q̄ cornu similitudinem habent. quidquid oblongum est, & prominat. hic pro angulo. Filio olei. notus Hebræis, filius pinguedinis dicitur, locus pinguis, & uber. ad luteram dicendum esset, in cornu filio pinguedinis: sed cum hebræis. hic non ualde planus esset, sensum reddidi; in angulo terræ pinguisima. habet enim Palestina, si situm spectes, cornu, seu cuspidis similitudinem:

D ij

multò enim longior, quàm lata, est. Patruelis &c. quantum ego coniectura augurari possum, habuit Iesaias propheta patruum nobilem, ac notum in populo illo, quo cum prophetæ familiaritas intercesserit haud vulgaris. is dixerit hoc saepe in ore habere solebat, ut cum uellet significare quempiam oleum, & operam perdidisse, & male labores suos, & studia collocasse, diceret, Amicus meus habuit uineam in loco uberi &c. usque expectauit, ut faceret uuas, fecit labruscas. Inquit ergo Iesaias; Volo canere dilecto meo, domino meo, quem diligit anima mea, canticum de uinea ipsius, quod patruus meus solebat canere. Neque hæc coniectura considerantibus uocis & constructione earum in textu Hebraico inanis (ni fallor) iudicabitur à uiris doctis; qui et uulg. interpretè rectius, quàm ceteri hebraica reddidisse animaduertent. nam nomen שיר in regimine est: extra quod est שירא forma feminina, Exo. 14. & Num. 21. dicendum ergo fuit canticum patrum, uel patruelis mei. Si cui tamen coniectura illa de patruo Iesaiæ displiceat, דוד pro dilecto accipiat, ut ponatur antecedens pro relatiuo, sicut nõ raro cõsueuerunt Hebræi. Cantabo, inquit, dilecto meo canticum ipsius de uinea sua, id est, canticum, quod me Deus iussit canere; uel sic; Cantabo dilecto meo populo Israhelico canticum Dei mihi dilectissimi, quod insit me canere de uinea sua, ipso nempe populo. דוד enim patruum, & carum significat 1. Sam. 14. Patruus Saulis. Leuit. 25. Amo. 6. &c. Et femininum דודא amatam, sororem patris Exo. 6. Leuit. 18. Quid uerò hæc significant in sequentibus aperiam.

Et sepiuit. Verbum פקע hoc loco tantum legitur, & habet cognationem cum uerbo פקק. significat autem munire uel sepe, uel materia. Et lapidauit. Verbum heb. סקל dicitur de lapidibus, ut פקק de sagittis. est ergo lapides in destinatum locum librando mittere; & in secunda coniugatione cum accusatiuo nominis, seu pronominis illam significationem, quam dixi, uidetur habere; ut 2. Sam. 16. & lapidauit Dauidem. proinde hic lapidare dixi, & more Hebræo hæc duo uerba possunt construi simul sic; munuit, & lapidauit, id est, lapidibus munuit, ut non sepe fecisse intelligas, quam facile transcendere quis posset; sed muro eam munierit; uel sepiuit, & lapidauit, quasi sepe ex uepribus superponeret maceria ex lapidibus. uide uers. 5. Nec me latet, uerbum hoc quasi contraria significatione elapidare, uel delapidare significare, id est, lapides auferre, sicut accepit uulg. uerum, quia in hac significatione construitur cum casu auferendi mediante prepositione מן, ut infra cap. 62. iccirco aliam acceptionem in uersione secutus sum. Sorek. pro quo ego uerti surculo. nam congruit uox hæc cum hebræa שרק. Latini malleolos dicunt: qui (ut inquit Plinius) sunt surculi capitulati terræ infixi &c. & Jer. 2. Ego plantavi שרק semen ueritatis &c. ut non opus sit dicere genus esse uitis laudatissima, ut multi existimauerunt. Est quidem & nomen proprium uallis in Palestina, ubi Simson adamauit Dalila, Iud. 16. quam credo sic dictam à uinetis, quæ habuit. Quod autem surculum, significat, ostendit locus Gen. 49. & infra cap. 16. Domini gentium percusserunt surculos eius: ubi uulg. non male reddidit, flagella eius &c. Torcular Hebræis uas, seu locus est à cauitate appellationem habens, in quo uina calcantur, & exprimuntur. lacum dixissem, nisi esset uox polysima. Expectaui, uel intentus fui, uel uehementer expectaui. nam uerbum פקק non satis exprimitur uerbo expectandi, sed neque alio uerbo Latino, et quidem primaria significatione puto esse artis perspectiua, & lineas auertentium, de quo non nihil infra cap. 27. deinde ad motum seu inclinationem animi, & uoluntatis transfertur; uariatq; modum significandi ex constructione, & poteris nunc transferre uerbo affectandi, nunc apprehendendi, nunc amplectendi, nunc intendendi. neque sanè ablusit Paulus, cum utitur uoce ἀποσπεύσας, quæ quidem Græcis propriè significat uehementem, sollicitam & anxiam expectationem, quæ sanè non est sine aliquo gestu capitis, sed idem significat uerbum ἀποσπεύω, id est, defixis oculis, seu immotis & irreuerberatis oculis intruere, & quasi oculis pendere. quo uerbo usus est Lucas act. 1. Faceret uuas, hebraismus planus est, produceret, uel proferret uuas. Labruscas. Hebr. באטום, quasi diceret fatidias; id est odibiles. (באטום enim factor est.) has enim qui gustat, abominatur ut rem fatidam. Græci huiusmodi uuas ἀμάρτυρα appellant. & σικκός, succus est acerba uua non dum maturescens, Dioc. lib. 5. cap. 7. significat ergo fructus insuauis protulisse, & gustui acerbos.

Hactenus erat canticum patrum Iesaiæ, quod cum in dominum conuenire diceret propheta, infert iam uers. 3. & nunc, uel potius, nunc ergo habitatores Ierusalem, & uiri Iudæi, (est enim numerus singularis pro plur.) ius dicite &c. sub persona ipsius domini. In sequentibus exponit propheta hoc canticum, quod quædam parabola, seu allegoria erat, & temp. Iudeorum uineam domini esse aperit. hæc habuisse dominum in cornu, dicitur uers. 1. tota enim Palestina, & terra illa, ad quam dominus Israhelicus adduxit; cornu dici merito potuit, oblonga enim erat, neque in latitudinem admodum extendebatur. uide lib. Iosue. quàm pinguis autem fuerit, narrant historia & sacræ.

& prophana. Quæ uerò sequuntur, & uers. 2. continentur, per singula exponere nequaquam necessarium fuerit. significat autem omnia, quæ ad prosperitatem, & felicitatem reipub. pertinere possent, à domino in eam collata fuisse. nam & tutos eos ab hostibus reddidit; de nouo enim regnum illud formauerat, ac propagauerat; leges ad conformandos mores optimas condiderat; templo, & cultu Dei ornauerat; regnum sacerdotale, uel regale sacerdotium illud fecerat. erat itaque & hostibus formidandi, & inter se pacem colere, & in Deum pijs, atque religiosi esse poterant. denique nihil desiderabatur ad illius reipub. felicitatem. Quomodo autem labruscas pro uitis fecerit, postea uidebimus. uersu autem tertio ciues Ierosolymitanos, & ipsos Iudæos iudices esse uult in hac causa. ad quem profecto locum respexit dominus, quando, ubi parabolam de uinea in euangelio proposuisset, subintulit; Quid uobis uidetur? quid faciet dominus colonis illis? &c.

Quid est quod debui &c. Hebraismus; Quid ad faciendum ultra, & non feci? id est, quid supererat faciendum, quod non fecerim? hæc est domini causa, hæc querimonia. qui autem sic interrogat, certus est, quod nihil ei obijci possit. homo autem uerè dicere poterit; Quid debui facere domino meo, quod fecerim? quis ego, qualis ego, quid non mali ego? dicebat Augustinus. An quòd expectaui &c. est hic dictio quadam in Hebræo מרוץ, de qua illis assentior, qui dictionem esse compositam dicunt, ex מה & uerbo ירוץ seruitque interrogationibus, quæ fiunt ad cognoscendam causam alicuius rei, id est, cur, quare. est autem Hebraismus, cur expectaui, ut faceret uuas, & fecit labruscas, id est, cur fecit labruscas, cum iussit ego uuas expectarem? quasi ponatur prius uerbum pro ablatiue absoluto, cur expectante me, ut &c. fecit labruscas. & ita quidam doctè transtulit. Cùm etiam cur fecerit labruscas, interrogat, scit nihil posse responderi. & quidem amotatione dignum est, quòd nullam excusationem obtendere atque afferre possumus, quò minus per omnia Dei expectationi respondeamus, & sat pro ratione nobis esse debet expectatio domini. non enim est, ut dicebat ille malus seruus) dominus austerus, qui reposcat, quod non reposuit, aut metat, ubi non seminauit.

Et nunc, uel nunc ergo. Age נא adhortantis est. Auferam & diruam dixit uulg. de sensu sollicitus, quasi infinitiui essent, quibus pro alijs temporibus utuntur. ego malui in forma imperatiuorum accipere, quòd indignationem quandam forma hæc loquendi notet, similemque loquendi modum, in sequentibus non semel uidebimus. Sepeim eius. à uerbo שרר, quod uepribus sepeim significat, est nomen מטרחה, quod spinam collectiuè significet, ut Michæe. 7. & Prou. 15. solent autem super maceriam spina collocari, ideo spinetum dixi. Suprà iam dixi de uerbo בנר, quod aduerbe, deinde & depasti significaret. Maceriam גדר est sepeim maceria, inde nomen pro ipsa maceria ex lapidibus, quamuis ex alia quoque materia fieret. eadem figura loquitur scriptura Prouer. 24. nam de uinea loquens ait; Spina operuerunt superficiem eius, & sepes lapidum eius diruta est. huius quoque uocis significationem uidetur Paulus expressisse Ephes. 4. Ipse, inquit, est pax nostra, qui fecit ex utrisque unum, & interstitium maceria diruit.

Desertam. בהה uacuitas est. est Hebræis, seu concacuitas, seu potius effosiones, cuiusmodi sunt, quæ post euulsas arbores, seu plantas manent; aut quæ in torrentibus post delapsas aquas apparent. uide infra cap. 7. congruit autem cum uoce בהה. Non fodietur, uel sarculabitur. nam uerbum פודד Hebræis propriè est cogi, congeri, contrahi, congregari, colligi in unum; unde in uoce passiuæ est instrumento aliquo terram contrahi in cumulum, ut sit circa uites, ad quas terra sarculo contrahitur, sicut etiam fit arando. uide infra cap. 7. possemus ergo reddere non concuerabitur. Verbum פודד, id est, ascendit, Hebræis multis rebus accommodatur; & ut uides hic, è terra nascentibus & alibi saepe tribuitur; ualetq; quod Latinis; crescere; succrescere. Vepres, seu uepicetrum, à uerbo שמר, quod custodire significat, uenit hoc nomen שמר nomen collectiuum, quod uepicetrum, seu feneticum significat; uel quòd aculeis seruet, retineatque homines, aut pecudes; uel quòd sata detineat, ac suffocet; aut sanè quòd ab ipsis se custodiat homo, & sibi caueat. infra cap. 7. & 18. Et mandabo nubibus, ego hebraismus expressi, contra nubes præceptum ponam: & planus est sensus: possumus & aliter hæc loquendi formam explicare, cum quodam uero docto in hebraicis. inquit enim, quòd si post uerbum מצ sequatur dictio priuatiua eandem uirtutem habeat, quam Latinis uerbum ueto, & prohibeo, quasi dicat, nubesque uetabo pluere, ut Gen. 3. Thren. primo &c. Nomen autem נב propriè densum, seu densitatem designat. at hoc nomine plerumque uocant Hebræi nubem densiorem. נבה enim est condensatum esse, Deu. 32. Impingnatus est, saginatus est, condensatus est. illas ergo nubes significat, quæ densiores, uel grauiores sunt, & in pluias facile resoluntur. Hæc mala, quæ hic minatur dominus uers. 5. Psalmista etiam sub nomine uineæ iam temp. Iudeorum expertam suo tempore destet. Psal. 80. Destruixisti maceriam eius, uindemiant eam, qui prætergrediuntur uiam, & multa huiusmodi, quòd in-

censa igni, & suffossa &c. Qui locus Psalmi admonuit me, ut alium hic sensum subodorar, uide- licet ut illa uerba הכר משוכו והיה לבער ita reddantur; remove propagines eius, uel ramos eius, & sit in exustionem. nam ab eodem uerbo שוך uenit nomen שוך, quod ramum frondosum significat. Iud. 9. Succiderunt quisque ramum suum. & in forma femin. שוכה ibidem. ex quo suscipiari iure & merito possumus propriam significationem uerbi שוך non tam esse sepire, quam condensare, obstruere, & ramis, seu uepribus uiam, aut rem aliquam impedire, ut munitioni sit & magis inaccessa. unde & שוכות pali, super quos pelles, & alia ad siccandum extenduntur. quapropter משוכה uidetur etiam significare, quod nos stacas uocamus: quae sunt, ueluti clauis li- gnei, quorum usus est in tentorijs. quod uers. 2. uocauit שרך surculum, ipsas denique plantas, & uites.

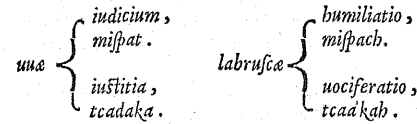
5 Facile iam fuerit intelligere, quando resp. Iudaorum haec perpeffa sit, non quod similia ante ad- et uentum domini non experti fuerint, sed uix hac de altera uastatione intelligi possunt, quam de ultima.

6 quapropter & cum de ea propheta praecedentibus capitibus locutus fuisset, & de paucis reliquijs seruatis, tempestiue iam ei uidebatur in canticum prorumpere, quod rem totam comprehenderet, at- que explanaret, initia, media, & finem. hic enim mos fuit prophetis, & sacris scriptoribus. uide lib. Iudicum, & Deut. & infra iterum obseruatum uidebimus. Atque hanc prophetæ promptitudi- nem & spiritus impetum non nihil significabat adhortantis illa particula נא. Quando, queso, sic patuit Israel hostium incurfionibus, ut ardere tota resp. et conflagrare uisa fuerit? quando sic con- cidit fortitudo bellica, & contrite sunt uniuersae uires Iudaorum? quando sic ruptus & dirutus fuit murus ciuitatis sanctae, & templum & totum ipsum regnum, ut omnino spes etiam restitutionis & restorationis intererit? quando, inquam, nisi post occisum dominum? in superioribus enim ca- piuitatibus non eradicabatur penitus uinea; adhuc remanebant uites; & forma reip. aliqua ex parte apparebat; at à mille, & quingentis annis ne speciem quidem reip. habent. olim calamitas, quae ac- cidebat, putatio quadam esse uidebatur, ut uberores postea fructus ederet: at Titus & post ipsum Hadrianus omnia funditus euerterunt, & infideles sedes illas occupant: in animis uero Iudaorum nihil nisi fraudes regnant, & imposturae, omneq; genus spinarum. quod si haec negauerint, quid dic- cent, aut respondebunt ad illud de nubibus, quod eruditè satis Hieronymus de prophetis, & sacri uer- bi interpretibus exponit, quibus nunquam caruere Iudaei, nisi in hac ultima captiuitate? Vt nos inte- rim erudiamur, quae sit fors inimicorum Dei, nihil apud ipsos decorum, nihil uiride, bestiarum denti- bus, & pedibus expositi semper sunt; senticosos, & morosos uideas, sibi, & alijs graues, ac mole- stos; omnia occupat sterilitas; ut eorum curam dominus abiectis uideri possit, adeo ut bonus ille pater celestis, qui pluit super iustos, & iniustos, id est, super utrorumque agros, animos impiorum saepe uerbi sui imbre, & caelestibus pluuijs destituat, aut certe adeo steriles esse sinat, ac si nunquam super eos nubes pluuiam depluerent. De felicitate autem iustorum quid sentiendum sit, suis quoque lo- cis indicabo.

7 Et uiri. Hebr. אַי, id est, uir in singulari aliquando collectiue capitur. Germen dele- ctabile, uel plantatio delectationum. Heb. uerbum duplicatum שששש secunda coniugationis, semper in bonam partem accipitur, significatq; blandam applicationem ad rem aliquam, ex qua uo- luptatem, & oblectationem accipimus; & includit gestum applaudentium, & blandè se applicantium; de quo infra 11. & 66. hinc nomen plurale tantum ששששש blandi, & amabiles amplexus, & basia. uulg. Trou. 8. dixit delicias. sunt autem blandimenta amantium. Intentus expectabat, id est, expectauerat; uide supra uers. 2. Humiliatio. Quid sentiendum sit de uerbo משה, à quo nomen משמה; uide supra cap. 3. uers. 17. somnia. n. existimo esse, quae hic alij afferunt de plagis, de scabie, de lepra; alij conciliabulum, alij plagam lepra uertunt. ego, quia uerbum deprimere, seu humiliare, quemadmodum ancilla, & serui humiliantur, significat, humiliationem dicit, neque est, quod rectius iudicio opponatur: nihil enim aliud est in rep. iudicium, quam subleuatio quadam misero- rum, qui à potentioribus; si absit iudicium, opprimi solent: quod si ipsi iudices sint, qui pauperes opprimant, quid erit nisi pauperum, pupillorum, & uiduarum conculcatio? hoc profectò est, quod dicit alius propheta; Iudicium in absinthium conuersum, ut unde solamen pauperes expectant, inde amaritudo dimanet. hoc & sequens membrum explicat, dum pro iustitia clamorem, seu uociferatio- nem reddidisse eos affirmat, est autem פקע non clamare tantum, sed ex dolore animi aliquid ual- de indignum ferentis uociferari. & omnino idem est cum uerbo פקע. eadem ratione פקע non simpliciter clamor est, sed querimonia, questus, seu querela cum clamore. Cum autem iustitia sit, cuique suum reddere; ea si abest, omnia sunt ciulatu, questu, & gemitu plena. Ecce habes labru- scas pro uitis, & quam amari fructus sint palato domini, iniuria, & oppressiones. ompachion profectò propinant domino, qui pauperes opprimunt, non minus acerbum, quam quod in cruce pendenti uinitores

huus

huius uinea obtulerunt. Veritatem profectò huius prophetiae tunc comprobarunt Iudaei nescientes. quid facerent. Elegantem paranomasiā in uerbis hic merito ac iure annotant Rabini. quam qui hebraicè nesciunt, hic uidere possunt.

In uerbis quoque illis, plantatio blanditiarum eius, ne omittas conferre felicitatem hanc, cum forte illa impiorum, quam hoc capite, superiori uersu descripsit propheta. si hoc non est de calo in ter- ram, immo in Abyssum precipitari, quid aliud sit, ignorat Bernardus. Vt illis, qui tantam rui- nam non sentiunt. Blanditias has domini ad Iudaeos, praesertim ad regnum Iuda describunt sacra hi- storici. quorum (teste Paulo Rom. 3.) erat adoptio, gloria, testamenta, legislatio, obsequium, seu cultus, & promissiones; quorum sunt patres, & ex quibus Christus secundum carnem, quae blandi- menta amoris maiora ostendere potuisset? quae oscula, qui amplexus huic, quod ultimo loco dixit, com- parari possunt? hunc profectò totum amoris thesaurum longè superat, quod nouissimis diebus non angelos, sed humanum genus, & semen Abrahae apprehendit; et quidem ita apprehendit, & sibi, cum in forma Dei esset, mirabiliter coniunxit, ut neque illud uerbum וישו, quod ad indicandam eius- modi arctissimam atque suauissimam coniunctionem effectum esse uidetur, explicare pro dignitate sufficiat.

7 iam particularitatem describere incipit acerbitatem fructuum, & à cupiditate incipit, quae omnium malorum radix est, quamuis autem aliorum possessiones hic direptas non dicat, neque ut extortas, sed tantum praedia praedij adiuncta, atque aedes adibus, quod per commutationem, atque emptio- nem fieri posse uidetur: nihilominus fieri haud quaquam potest, ut qui eiusmodi studio laborant, non faciant iniuriam, non uim inferant, non metu, & minis ad uendendum cogant, non interdum mi- noris, quam res sit, emant, & in huiusmodi laqueos non incidant, qui fructus Deo, & proximis acerbi nimis sunt. Usque ad terminum loci, uel donec nihil loci, uel non locus scilicet super- sit, uox enim דשא defectum, cessationem, finem, terminum, ultra quem nihil amplius superest, notat; quamquam commodè lingua Latina, nisi particula exclusiua, seu terminatiua reddi posse uideat- tur, infra 41. bis. Nanguid solui uos &c. In Hebraeo non est illa nota interrogationis, sed cum interdum omittatur, possumus accipere haec uerba cum uulgato. ad uerbum autem sic habetur, & ha- bitatores constituantur soli uos in medio terra. & quidem si coniunctionem pro particula consecutio- nis accipimus, planus erit sensus. copulatis agrum agro &c. ut soli uos habitetis in medio terra; id est, soli uos optimis quibusq; fruiamini, nihilque nobis desit tanquam rerum dominis. sic enim interdum usurpant Hebraei phrasim hanc, ut in lib. Reg. In medio populi mei habito, id est, nullus indigeo.

9 In auribus Iehoua. Si haec ad ea, quae praecedunt, referas; sicut uulgatus accepit, aposio- pesis est, seu reticentia indignationis, & minarum plena, quasi dicat, hoc uestrum studium, quo per- ringere facitis domum ad domum, uel potius quo coniungere & continuare studetis plures domos, item illud, quod agrum ad agrum appropinquare, uel potius peruenire facitis, iam appropinquat uel perue- nit ad aures domini. clamor oppressorum à uestra cupiditate, auribus Iehoua percipitur: ita in Dent. Vbi oppressiones has numerauit, non ne haec condita sunt apud me, & signata in thesauris meis? mea ultio &c. possunt tamen ad sequentia referri, in auribus Iehoua, id est, teste, seu audiente Iehoua di- co. Nisi domus multa desertæ &c. forma est iurantis cum imprecationibus, quae tamen religio- nis causa non exprimitur ab Hebraeis, nisi raro: Latini dispercam, nisi &c. pro quibus etiam dicere solent, faciat mihi dominus, & haec, addat nisi &c. quae tamen non explicant, quae sint. Penam au- tem accomodat culpa. Anhelabatis ad multitudinem domorum, ut amplas aedes, & magnificè con- structas haberetis? erunt ergo multa ille, & ampla & artificiosè ornata domus in afflatum, de uerbo autem משה, à quo uerbum uide supra cap. 1. uers. 7. non male uulg. pro deserto esse solet red- dere: super enim uastitatem, & inexpectatam subuersionem afflare solent homines, quasi indigna- ti ob culpam, uel admittentes ob penam. Absque habitatore. heb. pra non existente habita- tore. nam particula negandi אף apud Hebraeos uerbum substantiuum in sua significatione inclu- dit, & interdum ualet pra, seu propter.

10 Quia agrum agro copulabant, (uox autem Hebræa שדה quamlibet partem terræ cultam aruis, pascuis, prætis, arboribus, herbis, & hortis significat) panem accommodat cupiditati. est autem ברת nomen mensuræ liquidorum, habens appellationem à uacuitate, & capacitate, ut pleraque alia, & tantum liquidorum capit, quantum aridorum epha; nempe decimam partem homer. est autem homer, quam corum dicere possumus; coninetq; decem ephas. multi putant esse idem, quod עמר. Iugera, nomen heb. עמר est coniugium, seu iugum, & unius ad alterum coniugatio, seu copulatio. possumus ergo ingera uertere cum uulg. uel decem paria canistrorum, seu cistarum unius plena, quæ multis, aut alijs ingalibus superimponuntur.

11 Væ, qui confurgitis mane, uel manicantibus. uerbum שכם, quod non est in usu nisi in terra, est mane surgere, quod Gellius manicare dicit: & sicut nos, ita Hebræi aliquando apponunt nomen בכר, id est, multo mane, diluculo, prima luce; aliquando non. quomodo alij hanc orationem reddant, apud ipsos uideas. ego certè & uerba, & phrasim, & sensum simul expressi. Si interpretes Hispanè noscent, intellexissent, quid significaret uox באורי absolute posita; nos enim ex De; & post, facimus despois, id est, deinde, postea, quando non regit casum: ita Hebræi, componentibus באורי cum באורי, aduerbium temporis faciunt; itè forma est regimini; unde non uidetur participium esse, id est, manicantes, uel surgentes, sed pro mane, seu manicationibus accipiendum. nam & in singulari משכים sepe subit rationem aduerbij. Ier. 5. V elut equi iugati mane fuerunt &c. & in plurali in hac ipsa forma pl. 127. in manum, uel uana sunt uobis manicationes, surgendo, deinde sedendo, &c. ubi etiam habes uocem באורי, de qua paullo antè. quare non puro esse participium uerbi secundæ coniugationis באורי, ut quidam putarunt. inuehitur ergo in manicantes, & ipsas manicationes detestatur, quod non ad orandum, non ad laudandum Deum propter opera ipsius, sed ad ebrietatem, & luxum, quibus grauata corpora nõ possunt nisi terrena sapere: & has uoluptates acerbas uuas uocat, sicut in euangelio delicias, & diuitias spinas dixit dominus. Est autem שכר generaliter heb. omnis potus siccitius, qui inebriare potest, redditur ferè sicera parum deflexa uoce Hebræa. inebriatum, uel temetum dicere possumus. Ad Vesperum. Hebræis tempus illud obscurius, uel post uesperum ante noctem, uel post noctem ante diem, quod utrumque Latini crepusculum uocant, dicitur נשא à uerbo, quod flare significat, quod eo tempore aura flare solet. Obijcit ergo, quod cum tempus matutinum comotationibus insumpserint, uesperis siue nocte toti uno maderent & inflam marentur. ebrietatibus enim noctem aptam esse uel Paulus ipse significauit, quando ait; Qui ebrii sunt nocte, ebrii sunt &c.

12 In 12 autem uersu, q; in eorum conuiujs omnia sint prophana, nihil sacrum, nulli hymni, nulla diuinorum memoria beneficiorum, sed omnia musicis instrumentis, & ebriorum uocibus perstreperent. Conuiuia, inquit; eorum nihil aliud sunt, nihil aliud in eis conspicitur, nisi cithara &c. Vox Hebræa כנור cõgruit cum altera צנור, id est, canalis, per quem aqua dilabitur: ita & in cithara est aliquid instar canalis, unde chordæ quodammodo defluunt; quæ sonitum reddunt. hinc fortè lacus ille Tyberiadis כנרת dictus est, quod figuram citharæ haberet, postea dictus est syriace נינור. unde tempore Christi geneseuth, cuius etymologiam dicebat Caninius ille præceptor meus esse à שן, id est, princeps, & נן, id est, ortus: tota enim illa regio, quæ circumiacebat lacui, regijs ortis consista erat. Nablâ. consentit uox cum Hebræa נבל. Iosephus lib. antiquitatum 7. cap. 12. scribit decem habuisse chordas, & plectro percuti solitum, uerò duodecim, & tangi conuuisse digitis. unde uerisimile est fuisse uas, seu instrumentum nostræ cheli, seu testudini non dissimile: à uacuitate autem, ut pleraque alia, nomen habet. Tympanum. תוף credo, quod à sono nomen habet, sicut & uerbum תוף. Tibia. heb. nomen habet à propbanatione חילי. Conuiuia. Hebræis nomen habent à potu. à שתה dicitur בשתה quasi compotatio: sic quoq; putarem Latinis conuiuium, quasi combibium dictum, nisi Ciceronis auctoritas obstitet, qui à conuiuendo dici uult. certè Græcis συμποσιον à compotando etiam dicitur. Verba autem sectantur, inflammant, est, aspicunt. in heb. sunt in forma futuri, sed sine dubio pro presentibus ponuntur, & consuetudinem notant. uerbum autem uident, est in forma præteriti. notantq; interdum hæc duo uerba נבט & ראה non tantum uisionem, aut aspectum, sed etiam pressam considerationem; cuiusmodi erat illius, qui ubi de operibus domini uerba fecisset, prorupit; Quam magnificata sunt opera tua &c. & meditare laudes domini. Verum, si hoc loco opus domini, & facta domini pro eis, quæ facturus esset dominus, seq; facturum comminabatur per prophetas, intelligamus, ut infra uersu 19. fortasse

fortasse nihil alienum à mente propheta diceremus.

13 Captius ductus est, uel disparuit. nam uerbum גלה est de numero eorum uerborum, quæ contrarias habent significaciones: apparet & disparet &c. hinc factum est, ut pro migrare, seu exulare accipiat. At quod sequitur, uariè ab alijs intelligitur, quæ apud ipsos uidere poteris; mihi simplicissima interpretatio uidetur, ut illud absque scientia idem sit, quod in sperato, inopinato, subito, cum nihil minus timentur. nam sicut quidam agere absque scientia, est Hebræis interdum ignoranter agere, ut Deut. 19. Qui percussit sodalem absq; scientia: ita quidquam pati absq; scientia hoc loco accipi potest pro inopinato, seu in sperato. cõgruit autem pœna culpa: nam totos dies in gaudio ducebant repellentes à se quidquid merorem afferre posset; ingrnat in eos inopinata tempestas, ueluti in nautas ebrios. Nobiles interierunt fame. heb. gloria eius uiri famis: nomen כנור collectiuè pro gloriosis accipitur: hos dicit mortuos fame, si uulg. sequaris, uel uiros famis. nam uox alijs, atque alijs punctis & uiros, & mortuos significat, ut immeritò hic quidam Hieronymum taxet, quod in punctis deceptus sit, quasi uerò tempore Hieronymi punctata fuerint biblia. Vides conuiuantium, & totos dies comedentium, atque bibentium pœnam? Multitudo, uel turba eius, תומא à uerbo, quod multiplicari significat, cuiuslibet rei multitudinem, copiam, turbam à tumultu, seu strepitu, quem multitudo facit, notat, immo etiam pro ipso tumultu, seu strepitu usuenit, ut Græcis ἄχος & turbam, & tumultum notat; hic pro turba usum est accipere, ut à nobilibus, diuitibus, & præpotentibus diuiditur. nam populum disparuisse, seu migrasse dixit, deinde nobiles, & ignobiles commemorare uidetur.

14 Infernus. heb. שאול nemo rectius, quàm uulg. uertit: plerumque autem pro statu mortuorum accipitur, & sic dicitur, quod gratia quaque deorsum petant, ac tendant; uel quod satiri non possit, & semper plura petere uideatur, ut indicat locus ille Pron. 30. Tria sunt, quæ nunquam saturantur infernus &c. sicut & Lactantius in quodam carmine etymologiam reddidisse uidetur, cum scribit; Infernus insatiabiliter cana guttura pandit. id ipsum Deut. 32. uocat Moses infernum inferiorem, & Dauid, quem locum alio nomine Ezechiel תחתית ארץ terram inferiorem uocat: ad quem locum fortè alludit Paulus, cum ait; Dominum descendisse in inferiores partes terræ. Animam. sumitur interdum נפש pro affectu, appetitu, desiderio, concupiscentia, quod etiam inferno abusuè tribuitur. Modo. heb. חק proprie est præscripta forma, seu norma, statutum, constitutum, hinc ad ritus, & ceremonias, cultus &c. uulg. sensum exprimit absque ullo termino. Fortes eius, & populus eius, uel splendor eius, & turba eius &c. Relatiuum heb. est fem. generis, in his tribus nominibus. supplendum est ergo antecedens scilicet terra, cuius quasi medullam & medullum illi soli uolebant possidere. dicit itaque ad infernum descenduros nobiles, & ignobiles, totumque strepitum illum in conuiujs exultantium. & tripudiaturos illic, festiua ironia: & hic sensus simplicissimus est, nisi malis, tripudiare uerbum ad infernum referre; q; in, uel cum splendore, & cum turba illuc descendente tripudiat. sed prior sensus magis placet. nam uerbum est masculinum, & nomen inferni femininum. eleganter autem tripudiare ad infernum inbet eos, quorum uita erat conuiuia, ipsa uerò conuiuia nihil aliud, quàm cithara, tibia &c. Strepitus. Hebræa dictio שאול proprie ruinam, seu irruptionem, interitum, seu præcipitium iuxta significacionem uerbi שאול. significat: at per metalepsin est sonitus, fragor, tumultus, strepitus, fremitus, sonus; qui, ubi profunditas est, ruinam subsequitur. dicit ergo splendorem, & turbam, & strepitum eius, id est, cum fragore, & strepitu suo, illuc descendere: uel strepitus hic est, quem exultantes reddunt: nam hac uoce uitur propheta infra 24. cum ait; Cessauit strepitus exultantium.

15 Quam gloriosus appareat Deus, ubi damnat impios, & pios conseruat, quod in scripturis est factet cere iudicium, & iustitiam, indicat hic uersus & sequentes duo; qui ex parte in precedentibus expositi sunt, humiliantur superbi, exaltatur Deus, iustus & sanctus predicatur, qui non reliquerit uirgam improborum super sortem iustorum.

17 In hoc uersu tanta est uarietas, quot sunt interpretes; quorum interpretationes non damno: debuissent profectò diligentius uerba examinare, & quidem, ut solent uiri docti, in locis difficilibus. (neque enim abstractentium est mendacium) primo puncta cogitatione detrahenda, & quasi abradenda sunt: quod ubi fecerimus, licet significaciones uocum latius pateant; id tamen non parum inuabit ad uerum sensum inuestigandum. Quod uox חרבות gladius & siccitates significet, nemini dubium est: de quo iam supra cap. 1. uers. 20. certum est etiam uocem גרים posse esse participium à uerbo גרה, quod attrahere significat; & cum de animalibus dicitur, ruminare interpretatur Hieronymus: quia quæ ruminant animalia cibum in os attrahant. potest quoque esse à uerbo גור, & significabit peregrinos, quemadmodum accepit uulg. & alij. Rursum uox כנר potest accipi uel iuxta ordinem, uel iuxta uerbum: nam pro eo, quod scribitur, id

est, Par. 21. ascendit David. בדרב Gad. id est, in uerbo, uel iussu Gad, scribitur 2. Sam. 24. בדרב iuxta uerbum, ut quasi idem sit, & Ps. 17. ab studijs hominum בדרב in uerbo, uel iuxta uerbum laborum tuorum ego abstiniui, id est, ut tu distinueras; iuxta praescriptum tuum, & ut tu uerbis significaueras. Potest ergo hoc loco esse, quod alibi dicitur uoluntas laborum, ut sic uertere liceat; & pascentur agni iuxta uerbum ipsorum, & gladij medullata ruminantia deuorabunt, quasi explicet, quo modo dominus exaltabitur, uel sanctificabitur in iudicio, & iustitia. Cum scilicet agni innocentes, secundum quod optauerint, in pasuis uberrimis a domino pascentur (de quibus dominus in euangelio ingredientur, & egredientur, & pasca inuenient; id est, quocumque se uertant) ut non fraudentur a desiderio suo, neque uoluntate laborum suorum: uentres autem illi pingues, & qui ab alio propheta uocantur uacca pingues, homines uino, & crapula dediti, ut quorum stomachus crudum eructat; qui potu, ciboque uentrem distendunt, seseque ingurgitant, ut ob nimiam repletionem ad os redeant cibi: isti, inquam, gladio deuorantur, ut idem sit, quod uers. 19. & 20. 1. cap. dixerat eisdem ferme uerbis; si dico audientes fueritis, bona terra comedetis, si nolueritis &c. gladio absumemini, uel siccitate. Hic sensus planus est, neque aliqua ex parte uolentus. Possimus quoque חרות pro siccitatibus accipere, id est, aridis pasuis, & in casu accusandi, quasi dicat, medullata ruminantia comedent siccitates, ut opponatur pasuis agnorum iuxta illud; Ecce serui mei comedent, & uos esurietis. Quod si quis totum uersum in bonam partem uelit accipere, poterit in hunc modum; pascentur agni iuxta uerbum ipsorum, & siccitates medullatorum, id est, ingestula medullata, uel medullatorum sicca & exanguia cadauera aduena comedent; ut idem sit, quod in euangelio dominus dicit; Auferetur a uobis regnum Dei, & dabitur genti facienti fructus &c. Quod si quis ורר uerbum ex duplicato ורר dixerit esse, quod cum regit accusatum, ut Iob 34. (de quo infra cap. 24.) est, quasi opposita significationis uerbo ורר, id est, depascere ad similitudinem pecorum, quae agros depascunt, hic erit sensus; depascant agnos iuxta ordinem ipsorum, & sine sanguine sicca corpora medullatorum ruminantium comedent, id est, uescantur carnibus pinguibus, & mundis, non iuxta ritus gentium, sed iuxta formam a Deo ipsis praescriptam absque sanguine. Quid si de sacrificijs haec intelligenda sint? quod depascant agnos iuxta ritum a Deo praescriptum, & gladijs occident animalia pingua, & munda, ut sit similis locus illi Malach. postquam dixit, quod dominus excoqueret suos, quasi aurum, & argentum, subinfert; Et erunt domino offerentes sacrificia in iustitia, & placebunt domino sacrificia Iuda, & Ierusalem, sicut diebus saeculi &c. & illud Ps. edificentur muri Ierusalem. Tunc acceptabis sacrificium iustitiae; tunc imponent super altare tuum uiolos. alij alia afferunt, sed nimis uolentia: ego libenter amplector primam expositionem, ut prior pars uersus ad felicitatem piorum, posterior ad poenam improborum referatur. congruit enim cum uerbis, quae procedunt, quod in iudicio, & iustitia exaltabitur dominus: & diuitum epulonum illa est satis digna pena. quemadmodum qui in euangelio intinctum digitum in aqua petebat, neque obtinebat ad refrigerationem linguae. Et in his omnibus expositionibus מום sumimus pro medullatis, quasi sit a uerbo מום, cuius non legitur, nisi hoc participium. quod si deducamus a uerbo מום, id est, absterfit, diluit, & מום instrumentum bellicum, quod aries esse putatur a uiris doctis, ut infra uidebimus cap. 26. arietes sic uocari, dicemus, quod gramina deleant, & absumant. neque erit tunc contemnenda uersio illius, qui ita transtulit, & solitudines, arietes palantes arrodent, quod cum agnis iuxta suum ordinem pascentibus conuenit; ut solitudines, non horrida loca, intelligamus, sed alendis pecoribus apta. Huiusmodi autem pecorum pasus, argumentum est quietis, & pacis: sed praeter hoc, quod siccitates, uel חרות in hac acceptione non memini me legisse, מום pro arietibus nusquam in scripturis inuenies licet מום in singulari pro instrumento bellico, ut dixi, inueniatur.

18 Qui trahitis. Hebr. פטחי participium sic tanquam nomen usurpatum, plerumque notat consuetudinem, quasi dicat; Vae, qui solet trahere, ueluti ex officio, iniquitatem. Nomen ורר interdum est panis, sicut cum dixit Saul Pythonissa; Viuit Ichoua, si acciderit tibi ורר propter rem istam &c. & ni fallor, ita hoc loco accipiendum est: eodem modo accipio & nomen ורר, quod erratum proprie dici potest: sensus ergo est; Vae uobis, qui damnationem uestram aduersum uosmetipsos trahitis, & magna ui nitimini, ut ad uos accedat, ueluti qui plaustrum onustum sine trahunt: trahitis autem perditionem uestram fimbis temeritatis, id est, uestra temeritate, audacia, ac proteruita. Qua sit autem haec temeritas, sequenti uersu explicat. Nomen וכות singulare est, cuius plurale כותות legitur Exo. 28. & Osee 11. &c. & a uerbo deducitur, quod condensationem, seu complicationem significat, qualis est in frondibus, aut fimbis, & catenis: & plerique in regimine accipiunt, quod a me non probatur. nomen enim וכות, id est, plaustrum, quod super rotis uoluitur, a uerbo, quod rotunditatem, et deuolutionem notat, a participio trahentes regitur.

Qui

19. Qui dicitis; Festinet. Qua maior temeritas excogitari potest, quam ut dicat peccator, festinet dominus ad puniendos nos; exequatur consilium suum, quod tu Iesaias aduersum nos denuntias. iam illud experiri percipimus? in profundum enim malorum uenientes impij minas contemnunt, neque minantibus seruis Dei fidem adhibent; & nihil aliud, quam minas esse arbitrantur. hic genius est eorum, qui uitam luxuriose degunt. Solent autem ministri domini, dum admonent malos, saepius inculcare, quod nesciant, quid facturus sit dominus, & caueant sibi &c. ideo & ipsi opus domini uocant, quidquid illud sit, quod facturus dicitur. opus, quod toties dicitur dominum facturum; consilium, quod tanta praemeditatione indiget, in quo per tot annos dominus deliberare uidetur, dignum est, quod uideatur, quod agnoscat. Festinet &c. congeminiatio uerborum ferè idem significantium satis temeritatem, & irrisionem notat. Et quia propheta saepius sanctum Israelis inculcabant, ut ad uenerationem, & reuerentiam animos permouerent (ut infra uidebimus, ubi ipsi aiunt; cesset a nobis sanctus Israelis) easdem uoces ipsi irridentes repetunt. Possunt & haec accipi de ipsis peccatis, & iniquitatibus, quas peccatores non nulli magna animi contentione per summam temeritatem ad se trahunt; neque quiescunt, donec perpetrauerint, quae animo prius conceperunt: nec satis est illis scelera perpetrasse, nisi etiam minas domini contemnunt, credentes se impune semper uicturos.

Vae, qui dicitis malum bonum &c. Hebraismos ego retinui, quod triti, & faciles essent. omnibus hoc uerbum est filijs huius saeculi, ut iuxta leges, & decreta mundi, de rebus iudicent. eos igitur intelligo de malo dicere, quod bonum sit, & contra, qui patientiam, & humilitatem, ut res uiles dant; uindictam uero, ac fastum hominem decere dicunt, idem de paupertate, modestia, reliqua; sanctorum uiuendi ratione sentientes. Ceterum lucem in tenebras, & contra ponunt, qui legem domini, quae lux est, superstitionibus, aut non sana doctrina obscurant, aut corrumpunt, ueluti qui contra praecceptum de honore parentum debeant filios in exarium mittere, quod parentum uita necessarium erat. idem in praeccepto de dilectione, de non iurando, de non mœchando &c. statuebant. Quas tenebras dominus apud Matth. dicitur, & ueram lucem terris rursus restituit. dulce autem in amarum conuertunt, qui iudicium in absurdum commutabant: de quo supra uers. 7.

20 Vae, qui sapientes estis. Haec est mens, & sensus mundi, quod si peruersis hinc moribus accedat etiam scientia, mirum quae monstra inde oriuntur. isti inflati omnia peruertunt, & nimia auctoritate iuxta carnis sapientiam immutant leges, atque iura; & quod ipsis sapit, id sapientiam esse desinunt. Et quia plerumque a sic inflatis opinione scientia mentibus, peruersa illa iudicia aut oriuntur, aut uim habent, atque stabiliantur; ideo propheta uers. 21. in eos, qui sibi ipsi sapientes uidentur, inuehitur. Quod si, ut oportet, ad tempora Christi haec referas, omnia plana erunt. in euangelio enim horum omnium interpretationes leges, Christo firmante auferre eos clauis scientiae, ut qui essent caeci, & duces caecorum &c. Malum. ורר uerbum significat malum, durum, asperum, aduersum, triste esse. estiq; interdum culpa, interdum poena, sic & nomen. Tenebras. de uerbo, quod obsecratum esse significat, infra cap. 13. non nihil dicitur: hoc autem loco quodammodo allusio esse uideatur ad locum illum Gen. ubi dicitur distinxisse Deum lucem a tenebris, quasi isti uoluerint opus Dei inuerrere. qua quidem nulla potest esse maior peruersitas. quae enim conuentio luci ad tenebras? ut inquit Paulus 2. Cor. 11. Verum quia uinea domini has labrustas attulit tempore Christi; haec paulo seculis accipi possunt. quid enim dictis, & factis domini saluatoris melius, illustrius, ac dulcius? uerba erant uita aeterna, ipse totus erat lux, totusq; desacerabilis: et tamen Phariseis, & sacerdotibus nihil uisum est peius, nihil obscurius, aut amarius. hunc habere demonium; hunc seductorem populi, hunc dignum cruce indicarunt, Barrabae latroni, & sicario ipsum postponentes, data ipsis optione, utrum illorum uellent uiuere. Cetera conferat prudens lector.

22 Vae, inquit, ijs, qui ad hoc potentes uidentur esse, & ad hoc potentia supra alios pollent, ut largius bibant. De magistratibus est sermo, quorum potestas in publicos usus est, quam illi ad suum modum exercebant. uulg. potentes dixit, possimus dicere heroes. גברים enim proprie sunt heroes gigantes, seu prepotentes &c. de quo infra 49. Numquid auferetur ab heroe praeda &c. Viri fortes. Heb. strenuitatis hoc enim est ורר a uerbo ורר, quod est dolore affici, & cruciari, seu dolore angere. unde bil dolor uehemens, & hinc strenuitas, quae scilicet in labore, & exercitio consistit, & quodammodo entitur facinora, & praecleara facta. saepissime autem collectiue accipiunt, & pro exercitu usurpatur, in quo sunt uiri strenui: unde hic pro bellatoribus accipi potest. sumitur interdum pro facultatibus strenuitate partis. exempla inferius occurrent. unde & pro diuitibus potest hic accipi. Supra uers. 11. dixi de nomine ורר. nomen autem ורר uinum Latinis, & Graecis οίνος. consentientibus uocibus, uidetur habere cognitionem cum nomine. ורר, id est, lutum liquidum, seu fax a turbiditate, quod in terra Canaan uina fuerint turbida, & faeculenta, rubriq; coloris. Noach autem a uino, quo inebriatus est, quia; ipsum primum reperit; Graecis οίνος, Latinis Ianus di-

E

citur à uoce nimirum Iain. Ad infundendum. proprie כַּסֵּף significat infundere à supernis, ut è uase in uas inferius. hinc nomina, quæ Hebræis infusionem liquidorum notant. uide infra cap. 65.

23 Qui iustificatis. in heb. est tertia persona in uerbo sequenti. Auferunt. ideo participium etiã per tertiam reddidi, qui iustificat, uel sunt iustificatores, id est, absoluunt, & iustitiam pronuntiant eum, qui ob improbitatē sors, id est, reus est. proprie enim וַיִּשְׁפֹּט improuis est. hinc pro fonte, & reo, quoddam sint digni morte. Respicit hic locus ad locum Num. 35. ubi dicitur; Non accipias pretium re deptionis pro uita homicidæ, quando ipse וַיִּשְׁפֹּט ad moriendum, sed morte moriatur, id est, reus mortis. sicut in Ath. 20 est Græcè redditum $\text{ὁ δὲ δίκαιος ἀπέθανε}$. credo autem hac uoce usos Iudeos: quã Ioan. Græcè dixit ὁ δὲ δίκαιος , malefactor. nisi esset hic improbus, nocens, seditiosus &c. Quod si redimi uitam improbi pretio etiã in publicam utilitatem conferendo noleat dominus, quomodo iustitiam largitionibus corrumpi pateretur? Propter, uel pro. heb. $\text{בְּ$ uox hæc à uerbo est, quod pessumdare, seu supplantare significat, ut apparet ex nomine Iacob. cuius etymologiam habes Gen. 27. cum hoc ipso uerbo. significat autem calcem, calcaneum, plantam, uesigiū. uerim quia calcaneus, seu planta uilium est in animale, transiuitur aliquando pro fine, deinde pro fine laboris, id est, mercede, fructu, compensatione, non aliter, atque apud Græcos πῶδος finis, & emolumento, quod ex re quapiam capitur, usurpatur. sepius autem subit præpositionis officium pro propter &c. quia eiusmodi particula notant causam finalem: ut uel hinc uideas proprietatem lingue Hebrææ, & quã sit nature conueniens. Illud quoque, pro munere, repetendum est in secundo membro, & pro munere auferunt iustitiam &c. at potestas est à Deo in laudem bonorum, uindictam autem improborum, teste Paulo. Considera hic consecutiones uerborum, in quibus & rerum consecutionem intelliges; unde non parum eruditionis in scripturis eruere poteris. Luxu nobilium, & magistratum conueniunt acceptio numerum; his mox iustitia peruersioem &c. pro alendo enim luxu pullulat cupiditas, ex qua omne scelus, quod suo malo experta est Romana resp. aliãq; plurima. quare nescio, an aliud pe silentius malum possit in quavis rep. reperiri, quã luxus. hinc enim cupiditas, ab hac iniustitia, & omne malorum genus; quæ diutius inulta manere non patitur iustus dominus, qui iustitias dilexit &c. uide poeta Romanus; -patitur longæ pacis mala; sauior armis Luxuria incubuit, uitiumq; uelicitur orbem. Sed audi, quod sequitur.

24 Propter hoc, sicut deorat &c. Trahebant ad se penam, & perditionem; & ut cito apparet, nimirum iridentes minas, exoptare se dicebant. quare inquit propheta, sic omnino futurum est, non diu tardabit, non diutius, quã quantum temporis opes est ad hoc, quod ignis quiescat, & leuissima queque absumat. iam iam quidquid roboris in ipsis est, quidquid uirile, & solidum, insuper quidquid pulchrum, & floridum, tota denique ipsa arbor, quæ radicibus truncis ramis, folijs, & fructu consistit, ueluti quid putridum, quod dum percutitur, dissoluitur, & in puluerem resoluitur; ita resp. populi mei iam iam euanescent, nec immeritò. nam doctrinam; statuta, leges, diuinæque admonitiones (quæ si corde completimur, & intus sensibus tenemus, sumus, uiuimus, & ueluti fructifera arbores iuxta fluentia aquarum plantata, & florescimus, & fructus uberrimos producimus) illi non solum contempserunt, sed & abiecerunt, & ut rem uilissimam à se expulerunt, & conuicijs, & probris incefferunt. Stramen. heb. סָבַח est quidquid celeriter ignem concipit, ut stramen, stupa, fomes &c. & cognationem habet cum uerbo וַיִּשְׁפֹּט , id est, festinauit, quo uerbo. illi urebantur uers. 19. Sic est nomen שָׂפָט est quisquiliæ, quæ festinanter, aut uento corripuntur, aut igne inflammantur Exo. 15. (quod fortè respexit Iesa.) Misisti furorẽ tuum, & consumpsit eos tanquam quisquiliã שָׂפָט , & est à uerbo, quod colligere significat שָׂפָט , uel שָׂפָט , quod complicare, uel fortè à sono, quem excitant, dum colliguntur, & complicantur, uel dum comburuntur. Putredo. uide supra cap. 3. uers. 24. Reiecerunt. Varias constructiones habet uerbum בָּטַח , de quibus aliã. & quidem quando regit accusatiuum, ut hoc loco, idem propemodum ualeat, quod uerbum בָּטַח , & opponitur uerbo בָּחַר , id est, elegit, ut infra cap. 7. uidebimus. significat autem fastidio quodam rem aliquam, aut personam, tanquam uilem, & contemnendam reijcere.

25 Notanda est quoque in hoc uersu comparatio occulta reip. ad arborem, quæ radices habet, & germen, quod comprehendit quidquid in arbore præter radicem est, quodque huius arboris uita sit lex, seu uerbum domini. nam sine Dei cultu & religione nulla resp. uel consistere, uel durare potest. Eloquium sancti Israelis &c. possunt hæc uerba de filio Dei intelligi, qui in scripturis dicitur אֲמַר uel אָמַר à uerbo אָמַר , dico; & fortè, quod Græcè Ioan. dixit λέγει hanc uocem potius uoluit exprimere, quã דַּבַּר ; quæ rem aut ordinem potius notat, quã sermonem. at uox אָמַר , de qua loquimur est dictum, sermo, pronuntiatum, seu etiã promissio. unde à Ioan. λέγει dicitur, quod ex æterna mente patris cogitando nascitur, & per eum pater dicit decretum creationis omnium,

& reparationis hominum. ipse uerò proferatur ex sinu patris, in quo est, qui uidet & nouit, nempe arcana celestia & uerba salutis æterna. Quare & Moses in descriptione creationis non uerbo וַיִּבְרָא , sed וַיִּבְרָא est usus; Dixit Deus, fiat lux &c. Constat autem ex Ioanne, quod illud uerbum, quo creata sunt omnia, sit Deus: & Deus, inquit, erat illud uerbum, & quod uerbum illud factum sit caro. quare ista tria inde colliges; וַיִּבְרָא dici uerbum, seu sermonem; sermonem autem, quo condita sunt omnia, esse Deum; Deum autem illum, id est, secundam in diuinis personam factam carnem, id est, assumpsisse naturam humanam. non erit igitur absurdum, si de Dei filio incarnato intelligas locum hunc. nam in ea tempora hæc referenda sunt, quando ipsum Dei filium conuicijs lacefferunt, & iniurijs affectum extra uineam eiecerunt & occiderunt.

25 Ideo iratus est furor domini &c. Hoc uersu apertius dicit, quod superiori aliquanto obscurius. uis scire, quoniam pacto arbor illa interierit, aut quæ sit illa arbor &c. dominus iratus est in populum suum, & cecidit eum percussione adeo preualida, ut montes nisi sint loco moueri; omniaque sint cadaueribus plena. Dicitur autem hebre. cadauer à uerbo בָּבַל , quod est destitutum esse humido naturali, seu emarcescere, flaccescere, elanguescere, desipere &c. Vocant ergo בָּבַל corpus exanime, destitutum anima, seu uita uiuæ. uide infra cap. 26. in illa uerba uiuent mortui tui &c. Sicut purgamentum. Illud כֹּח cum uulgato, notam similitudinis esse existimo; כֹּח autem esse nomen à uerbo כָּחַף , id est, purgavit, scilicet scopis, uel alio instrumento, & congr. cum uerbo כָּחַף . unde hoc nomine dicitur purgamentum, uel cœnum, quod purgari solet, nihil autem illo contemptibilis, aut uilius. unde & Jer. alterius forme nomine, ab hoc uerbo tamen deducto, כֹּח usus Thre. 3. ait; Purgamentum, & reiectamenta posuisti nos. quod respiciens Paulus 1. Corin. 4. & phrasim imitatus reddidit, nomine καθαίματα , quod purgamentum dicere licet. Ultima uerba significat dominum nondum tanta occasione contentum; eadem uerò ipsa uerba sepius in sequentibus repetit, quibus (ni fallor) perpetua uindicta, quæ usque ad finem mundi duratura est in Iudeos, significatur.

26 Et eleuabit signum in nationibus &c. Id ipsum, quod uers. 24. & 25. dixerat, nunc iam manifestius narrat; ipsum scilicet exercitum hostium, per quos percutere decreuisset populum suum, arboremque illam magnam occidere, describens. si hæc autem de Assyriorum exercitu accipere uelis, sit tibi ueluti typus aduentus Romanorum. Et quidem primo aduersus eos, qui dicebant, ut festina-ret diuina uindicta, describit celerem aduentum, uelocissimumque exercitum: & ne aliam causam aduentus eorum esse existimes, describitur Deus, quasi dux belli, qui signum iubet erigi, & sono tubæ milites conuocat. Interim nota, quod non sit Deo difficilis innumeram hostium multitudinem numerare, & aduersus quodlibet regnum armare, quã sit homini sibilare; & sicut in naui ad sibilum naucleri ministri omnes præsto adsunt, ut iussa faciant, sic dominus à longinquo, & ab ultimis orbis partibus, quos uult, conuocat, ut qui ea quæ non sunt, tanquam ea quæ sunt uocare possit.

27 Non dormitabit, seu dormituriet, heb. נָדַם est indormire, seu dormituri; נָדַם uerò dormire, at נָדַם graui somno opprimi: differunt igitur gradibus suis. Neque soluetur. Verbum hebr. פָּתַח est aperire, uel rem clausam, uel ligatam. Renum, uel lumborum, ab Hebræo uerbo לִמְבִי , id est, extraxit, detraxit &c. uenit nomen forma duali לִמְבִי , id est, lumbi, quod ex illis natura humana, & semen genitale libidinoso impetu extrahitur. unde frequens est Hebræis figura hæc loquendi, egredi ex lumbis 1. Reg. 8. Reges ex lumbis tuis egredientur Gen. 35. &c. uel fortè, quia uerbum in uoce passiuã significat extractum esse, id est, expeditum esse, (quæ enim detenta sunt, expedita non sunt) qui autem sese expediunt, ad quod operis agendum accingunt. lumbos; hinc lumbi sic dicti sunt, quasi præcincti. Nec rumpetur. רָמַח rumpere, seu auellere est, significat ergo, uel quod non extraherent unquam calceos, uel quod ualde præparati, & instrumentis ad iter necessarijs instructi aduenirent: quod non accidit imperitis militibus tumultuariè collectis. Corrigiam. heb. שִׁירָה à circumgirare deductum est, uel circumflectere. ligabant enim antiqui calceos, corrigijs quibusdam in superiore parte pedis: unde & בִּרְיָ calceamentum, uel solea dicitur à uerbo, quod supernè astringere, seu obligare significat: induebatur enim pes, et corrigia super eum obfirmabatur.

28 Nomen אָרְס sagitta, à uerbo, quod dimidiare significat, deducitur, penetrando enim diuidit. Arcus. קָש à rigiditate, duritie, seu difficultate dicitur Hebræis. Extenti. heb. עָרְוָה uerbum enim וַיִּרְךְ calcare pedibus est, uel terram, uel uiam, uel quid aliud: pede autem præparatur arcus, & ueruus suo loco reponitur, à quo extrahitur, ne arcus rigiditatem suam perdat. at hostium arcus huiusmodi erant, quibus nequaquam necessaria esset remissio, id est, qui perpetuò parati essent, neque ulla mora indigerent, si sagittas mittere opus fuisset. & tam in his, quã in sequentibus hyperbolicis sermo est, nihil aliud significans, quã ardentem, audaciam, uires, diligentiam, & omnium armorum necessariorum ad prælium, copiam, atq; excellentiam. Quasi impetibus tempestatis. heb. à uerbo סָפַח , quod cessationem, seu defectum notat, dicitur סָפַח .

turbo, seu tempestas, quod obruendo auferat. de turbine uide Plinium. ego turbinem dixi: nam turbo rotationes quasdam efficit, aded ut ipsum nomen גלגל, quod rotam, seu spheram significat, turbinem etiam, id est, rotationes illas, quas efficit turbo, interdum designet, ut infra 17. sicut turbo coram uento &c. Velocitatem ergo curruum intelligi uult.

29 Rugitus ei. gens illa, exercitus ille, uel quibus miles rugitum edet, qualem leo. proprie enim לביא leonum est, licet ad alia quoque transferatur. Ut Leonis. Hebraeis leo dicitur לביא consentiente uoce, ut ab Hebraeis, nostra sine dubio deriuata sit. diciturq; à לבב, id est, corde quasi dicas, cordatus, uel animatus, uel potius animosus, id est, imperterritus, ab animositate & generositate, & presentia animi. unde 2. Sam. 17. cuius cor est, sicut Leonis, de uiro animoso dicitur.

Leunculi. hebrais כפרי est à uerbo כפר, quod est tegere, uel abscondere, unde sic dicitur à latibulis. est autem leo iuuenis, qui desit esse catulus, neque tamen amos perfectæ ætatis attingit. etymologiam uidetur explicare locus ille Iob 38. Num ingluuiem לביאים leunculorum sciat, qui cubant in caueis, & manent in latibulis, ut insidentur? & quia leones iuuenes maxime sunt famelici, cupidè prædæ, & seui, transfertur non raro hoc nomen in scripturis ad homines rapaces, & seuos & insatiabiles. Et prædam. ורפ proprie præda est, seu esca, quæ carpitur, seu discipitur. unde nunc escam, nunc prædam, seu rapinam, & prædationem uertere oportet. uerbum enim carpere, discipere, dilacerare tantum significat; neque habet sermo latinus nomen, quod significationem huius nominis satis exprimat. dicere posses discipitur, seu discipendum substantiue. Et amplexabitur, uel euadet. uerbum enim ורפ euadere significat in prima, in hibil quoque, sicut alia plurima uerba, maxime si neutraliter capiuntur, non mutat modum significandi primæ: possumus ergo sic exponere, apprehendet prædam, & euadet incolumis, sicut leo, & nemo erit &c. uel transiit in hunc modum; apprehendet prædam, & saluam deferet, seu euadere faciet, id est, retinebit; conseruabit: neque erit, qui eripiat.

30 Et sonabit, uel & fremet super eum, quasi fremitus maris, id est, quasi mare, dum fremit, uel fremet super eum, & fremitus eius erit; ueluti fremitus maris, qui metum solet incutere, non nauigantibus modo, sed etiam ijs, qui propè sunt in terra. Et aspiciemus terram. uulg. pro prima persona futuri plur. accepit בנת, potest quoque esse tertia singularis; & respiciet ad terram &c. solent autem Hebraei tertijs personis sepe uti, ueluti impersonaliter, id est, respicietur in terram est quoque tropus hic Hebraeis frequens, ut cum animi angustiam in magnis calamitatibus describere uolunt; in calo tenebras, & in terra angustiam, seu pressuram, seu etiam tenebras adfore dicant, id est, quocumque se uertant, respirare non poterunt. adducuntque obscuratorem solis, & stellarum, fremitum maris, terræ tremefactionem, (sicut in sequentibus uidebimus non semel) ut non perperam interpretari censendus sit, qui in euangelio signa illa uastationem Hierosolymitanam, aut etiam totius mundi præcedentia, ad hunc modum interpretetur. Et lux obtenebrata est. potest oratio per futurum reddi propter coniunctionem, quæ præcessit, etiam si cum uerbo non coniungatur: & fortè præcedentibus magis conueniet. In caligine eius. nomen hebreum ערר uariè ab ipsis Rabinis exponitur, & qui melius sentiunt, pro celis accipiunt: sed rationem uidentur ignorare: neque enim uox celos significat. scendum igitur, quod à nomine ערר, quo hebr. ceruicem appellant, formatur uerbum ערר, quod est dissecare animalis ceruicem; ut non nulla alia, quæ à nominibus quasi contraria significatione formantur. Quando autem hoc uerbum non de uictimis dicitur, sed de pluuia, seu rore, tum figuratè, & poetice significat influere, seu distillare, metaphora sumpta à ceruice, quæ quasi stillatorium quoddam est, per quod medulla à cerebro defluit in spinam dorsæ & exinde in uetera ossa, ut ea alat, & irriget; hinc nomen hoc, numero multitudinis, in fluentia, id est, loci, è quibus sit fluxus: fuit autem lux à celis. Hæc est sententia cuiusdam uiri eruditi. ego tamen uerbum ערר non à nomine formari dixerim, sed congruere cum uerbo ערר (à quo non differt, nisi litterarum situ) quod sensim fluere significat. unde si actiue accipiatur, significat fluere facere, ut Osee 10. Ipse fluere faciet altaria ipsorum, ut scilicet ad similitudinem rei alicuius liquida dissoluantur, & corruant. Qui autem ingulat, aut caput præscindit, sanguinem fluere facit; hinc pro ingulare, seu caput præscindere accipitur. quod si accipiatur neutraliter, est simpliciter fluere. quare rectè Deut. 32 uertas, stillet, sicut pluuia, doctrina mea, & cum nomine ueris, aut pluuia etiam in accusatiuo Deut. 33. Celi distillabant rorem. hinc nomen ערר forma participij pro ipsa posteriori colli parte, quod per eam fluat medulla &c. ut dictum est; quæ dicat, stillatorium. hinc prædictum nomen, quasi dicat, stillatores, uel stillatoria. lucem ergo obtenebrari in stillatoribus suis est à celis lucem non profluere. similis locus est infra 13. Sol obscuratus est in ortu suo. Hæc paullo diffusius annotaui pro elucidatione huius obscuræ uocis, ערר, cuius uis à plerisque etiam Hebraeis ignoratur.

Caput sextum.

Noua.

Vetus.

QVO anno mortuus est rex Ozias, uidi dominum sedentem super thronum excelsum, & eleuatum: & fimbriæ eius replebant regiam.

Seraphim stabat supra ipsum; sex alæ, sex alæ uni: duabus operiebant facies suas, & duabus operiebant pedes suos, & duabus uolabant. Et clamabat alius ad alium, & dicebat; Sanctus sanctus sanctus Iehoua tcebaoth, plena tota terrâ gloria eius.

Et mouebantur postes superliminarium à uoce clamantis, & domus implebatur fumo.

Et dixi, heu me, quia in silentium redactus sum, quia contaminatus labiis ero, & in medio populi pollutus labiis ego habitabo, quia regem Iehoua tcebaoth uiderunt oculi mei.

Et uolauit ad me unus de Seraphim, & in manu eius carbo accensus [quem] forcipe tulerat ab altari.

Et tetigit super os meum, & dixit; ecce tetigit hoc super labia tua, & ablata est iniquitas tua, & peccatum tuum expiatum est.

Et audiui uocem domini dicentis; Quæ mittâ, & quis ibit nobis? & dixi; en ego, mitte me.

Et dixit; Vade, & dic populo huic; Audite audiendo, & ne intelligatis: & uidete uidentem, & ne cognoscatis.

Impingua cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius præstringe; ne uideat oculis suis, neque auribus suis audiat, neque corde suo intelligat, & cœuertatur, & restituantur illi fanitas.

Et dixi; Vsq;quo domine? & dixit; Donec ruant ciuitates absque habitatore, & domus absque homine & tellus corruat desolatione.

Et procul remouebit Iehoua hominem, & multa derelictio in medio terræ.

Et adhuc in ea decimatio, & reuertetur, & erit in combustionem, sicut ilex, & sicut quercus, quibus in defluxu (foliorum) stipites [est]: semen sanctum, stipites eius.

IN anno, quo mortuus est rex Ozias, uidi dominum sedentem super solium excelsum, & eleuatum: & ea, quæ sub ipso erant, replebant templum.

Seraphim stabat super illum; sex alæ uni, & sex alæ alteri: duabus uelabant faciem eius, & duabus uelabant pedes eius, & duabus uolabant.

Et clamabant alter ad alterum, & dicebant; Sanctus sanctus sanctus dominus Deus exercituum, plena est omnis terra gloria eius.

Et commota sunt superliminaria cardinalium à uoce clamantis, & domus repleta est fumo.

Et dixi, uæ mihi, quia tacui; quia uir pollutus labiis ego sum, & in medio populi polluta labia habentis ego habito, & regem dominum exercituum uidi oculis meis.

Et uolauit ad me unus de Seraphim, & in manu eius calculus, quem forcipe tulerat de altari.

Et tetigit os meum, & dixit; ecce tetigit hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua, & peccatum tuum mundabitur.

Et audiui uocem domini dicentis; Quæ mittam? & quis ibit nobis? & dixi; ecce ego, mitte me.

Et dixit; Vade, & dices populo huic; Audite audientes, & nolite intelligere: & uidete uisionem, & nolite cognoscere.

Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claudet; ne forte uideat oculis suis, & auribus suis audiat, & corde suo intelligat, & conuertatur, & fanem eum.

Et dixi; Vsq;quo domine? & dixit; Donec desolentur ciuitates absque habitatore, & domus sine homine, & terra relinquatur deserta.

Et longè faciet dominus homines, & multiplicabitur quæ derelicta fuerat in medio terræ.

Et adhuc in ea decimatio, & conuertetur, & erit in ostensionem, sicut terebinthus, & sicut quercus, quæ expandit ramos suos: semen sanctum erit id, quod sterit in ea.

HAEC est secunda prophetia, in qua Deus propheta reuelauit periturum regnum propter infidelitatem, & cecitatem, & duritiam Iudaeorum. meminit tamen etiam sanctarum reliquiarum, propter consolationem piorum.

In anno, quo mortuus est. heb. in anno mortuus est &c. sed uulg. docet uitauit hebraismum. utuntur enim Hebraei praeteritis tanquam nominibus, praesertim cum nominibus temporis positus in regimine. In anno mortuus est. In principium creauit Deus caelum, & terram, id est, initio quando Deus caelum, & terram creauit. sequitur autem in huiusmodi locutionibus coniunctio cum altero uerbo. sic Genes. 1. Et terra erat inanis, & uacua, id est, tunc, uel omnino omittendum est. uide infra cap. 14. uers. 3. & 4. ita hoc loco. Et uidi dominum, id est, tunc uidi &c. & Osee. 1. Principio locutus est dominus cum Osea, et dixit &c. id est, quando initio dominus locutus cum Osea, tunc dixit &c.

Anno. Hebrais annus שנה dicitur a mutatione, seu reuolutione, quod uidelicet annus annuum perpetua serie sequatur; atque in anno perpetua rerum, ac temporum sint mutationes, ac uicissitudines. Super thronum. a uerbo שכב, quod operire, seu tegere significat, dicitur nomen כסא thronus, uel sedes, quam tapetibus operire solebant, qualis est regum, & iudicum: & hoc differt a כושיב, quod quamlibet in genere sedem notat &c. Fimbriae. ego nomen שוליים non fimbrias modo, quas limbos dicimus, sed inferiores uestium partes significare existimo; quae eo propiores fieri solent, quo magis maiorem quisq; fastum praesert, unde cognationem habet cum uerbis, quae detractionem, seu deiectionem significant, quod deiciantur, & quasi detrahi, & praescindi possint, ueste adhuc integra remanente. Vide locos, in quibus inuenitur hoc nomen, & sententiam meam comprobabis, neque huic loco aliud congruere posse uidetur. quapropter periphrasim, qua usus est uulg. quae sub ipso erant, contemenda non est. Templum, uel regiam. nomen hebr. היכל, nesciunt plerique Rabini, ad quam radicem referri debeat. est autem a uerbo יכול, quod potentiam notat, quasi dicat; dominica, uel basilica, regia, ubi rex, seu dominus aliquis potenter regnat, & dominatur, & הוה est littera formatiua. Hoc nomine tabernaculum domini, postea templum Hierosolymitanum dictum est, quod utrunque fuit Deo, uelut aula, in qua peculiarem maiestatis suae praesentiam, seu potentiam exhibuit, ac declarauit.

Seraphim. a uerbo שרף, quod est cremare, concremare, comburere, deducitur hoc nomen, quo dicuntur serpentes, seu dracones alati, & uolantes, qui ne dum igniti coloris sunt, uerum etiam homines, quos mordent, letali ardore inflammant, frugesq; & uiridia alia afflati suo adurunt: & Graecis huiusmodi serpens φάσις dicitur, ab urendo, seu inflammando, de quo Luccanus; Oraq; distendens auidus spumantia praesert. uide in lib. Num. cap. 21. Eodem nomine dicuntur etiam spiritus quidam Angelici, alati, & uolantes; eo quod ignei sint, & ardentes, quos Ezech. 28. uocat אבני לאפידים ignitos, quod & toti dilectione arderent, & splendorem haud uulgarem emitterent. Sex alae uni, & sex alae alteri. hebraismus sex. alae, sex alae uni, id est, singuli sex alae habebant, seu tria paria alarum, quarum quis esset usus, mox aperit. Mibi uero fit uersimile, non tantum duos seraphim domino assistisse, immo plurimos & innumerabiles; neque quod duabus alis illinc auolarent, sed quod uolarent supra dominum, id est, alas agitarent, ut aues, quae eodem loco consistentes, tamen alas mouent atque expandunt. per pedes autem inferiorem totam corporis partem accipe, ut saepe in scripturis accipiendum est. In uelata facie, reuerentiam tanta maiestatis cogita coniunctam tamen summo uidendi, atque cognoscendi desiderio, quam uoluntatio illa supra dominum designabat. reuerentia uero uerecundiam quoque cognatam habet, quam in uelatis pedibus intellige: neque praereas, quod cum igniti sint, & toti amore ardeant, adhuc tamen uerecundiae, & reuerentiae se erga dominum gerant: claudis quidem oculis dilectio (ut loquitur Bernardus) ut eam scilicet deponat qui diligit, non ut eam non agnoscat dilectus. quod si adhuc contendas, etiam maiestati oculos claudere dilectionem, ut audeat multa, quae nisi diligeret, non auderet; & hoc quoque uerum esse fatebor libenter. Sed quae maior audacia, quam quod tantum dominum amare quis audeat? quid si occultatio illa faciei non tam timorem, ac reuerentiam, quam intolerabilem, & qui oculis creatis suscipi nequeat, splendorem diuinae maiestatis designabat? nequit enim comprehendi diuina maiestas. uolunt ergo beati spiritus, & uidere desiderant, neque aliud agunt, & in hoc toti sunt. quia tamen sibi opus esse uident, ut facies suas operiant, ne opprimantur a gloria; corpus quoque suum operiunt, ne uideantur & ipsi, quoniam enim pacto nudi apparerent coram eo, cuius splendores ipsi suscipere non possent? aut quid in se ipsis dignum admiratione, atque inspectione intelligant, qui maiestatem illam intuentur? Hanc uisionem uidisse Iesaiam anno, quo mortuus est rex Ozias, certum est: utrum uero ante eius mortem, an post, incertum. & hoc, an illud fuerit, parum refert. neque aliquid momenti apud me sunt, quae hic somnia Rabini afferunt. Quod autem tenderit hac uisio, infra uidebitur.

Alter.

3 Alter ad alterum heb. hic ad hunc, id est, ad se inuicem. Plena est. heb. plenitudo terrae gloria eius: & potest suppleri uerbum est, uel sit.

4 Postes. Hebraeis a uerbo אמן, quod fidem, firmitudinem, certitudinem, seu stabilitatem notat, uenit nomen אפנות, id est, postes a firmitudine, sicut alia multa, quae firmitatem, ueritatem & similia significant. eadem quoque ratione ab eadem radice אמן in singulari significat cubitum a certitudine, & firmitate. nam mensura debet esse res firma & certa: אמן uero hoc loco idem est, quod אפנות. nam licet sint forma diuersa; idem tamen significant. Liminarium. Hebraea uox אפנות a אמן, quod cessare, finire, seu deficere significat, deriuatur. sicut ergo limem Latinis a limitando, id est, terminando appellationem habet; ita Hebraeis אפנות a אמן, licet interdum capiatur pro ipso poste, ut Ezech. 40. Et domus. quod uersu primo templum uocatur, hic domum appellat: fumus autem, seu nebula solum erat gloriae domini. & ad domini praesentiam solebat excitari olim fumus, seu nebula. uide Exo. 24. & Num. 16. et 1. Reg. 8. adeo ut ipsum fumum gloriae domini appellare scriptura interdum uideatur. Sed quid est, quod praesentiam suam Deuolunt nebula significabat? nunquid habitare se lucem inaccessibilem; & eos, qui gloriam ipsius intueri, ac speculari audent, tenebris inuoluendos? an omnia illis esse nebulosa, & fumo plena? & si quid interdum splendoris illis illucesceret, id esse peregrinum & modicum, praesertim si compararetur cum luce euangelica? nam neq; in uultum Moysi, qui resplendebat, poterant intendere oculo rum aciem filii Israel: at Paulus se, & ceteros Apostolos gloriam domini reuelata facie, ut munda specula, recipere gloriabatur. Hanc autem uisionem imaginariam fuisse ferè omnes existimant: sed si quis dicat oculis carnis prophetam oblatam, & dominum humana specie, ueluti regem, in folio sedentem Iesaiam apparuisse, merito reprehendi nequaquam poterit, praesertim cum huius uersus uerba id confirmare uideantur, maxime autem uers. 5. in quo propheta affirmat se ualde timere, quod Deum uidisset praesentem oculis suis. Fuisse autem hanc primam omnium uisionum, neque ordinem seruari in describendis reuelationibus etiam non nulli probabiliter affirmant. nam hic munus ei commissum, atque iniunctum uidetur, ut statim ipse narrat. quorum tamen sententiam non uideo, cur probare debeant, nam quod de munere prophetandi iniuncto afferunt. non simpliciter de munere prophetandi intelligo; sed ad peculiarem prophetiam, quae statim explicabitur, puto referendum. Sed haec parum ad rem. Illud potius considerandum, noluisse dominum, ut propheta, qui nuntiaturus esset: populi exactionem, specimen quoddam diuinae gloriae prius uideret, beatos quoque spiritus Iehoua sanctitatem, ac quam dignus esset, quem tota terra coleret, & sanctificaret praedicantes magnis uocibus, & auribus audiret, & oculis intueretur; ab ipsisque spiritibus disceret, quo pacto diuina tractanda essent, ac quo pacto erga dominum affectus esse deberet: gloria enim, maiestatemq; intuitus est, non tantum dum in excelsis throno sedentem uidit, aut domum fumo plenam, sed & cum fimbriis, imasq; uestes regiam implere, id est, magna ex parte occupare conspiceret. Quid hoc, quaso, erat, nisi quod uel sola distillatione quaedam diuini luminis, quo dominus ille excelsus amicitur, tanquam uestimento, ad illustrandam uniuersam ecclesiam suam sufficeret? per speculum enim uidemus, & per fidem ambulamus, & ex parte cognoscimus. mansionem quidem illam beatorum se ipso illustrat dominus: et agnus ipse est sol. at nostram hanc ecclesiam, quae et templum, & regia quoque ipse est, fimbriis suis implet, ac diuitem, & illustrem reddit. Nec enim caro Christi, & quae in carne dominus gessit, humanitatis deniq; mysteria omnia, ac quae ad nostram salutem nobis reliquit sacramenta, aliud sunt, quam fimbriae quaedam diuinae maiestatis, si conferantur cum illa immensa gloria, quae reuelabitur in nobis, quando eum uidebimus, sicuti est. Hanc igitur uisionem intuitus Iesaias, iam quid senserit, uideamus: hinc enim quid portenderit dominus uisione ista aliqua saltem ex parte colligemus.

5 Vae mihi, quia tacui. ad culpam hoc plerique referunt, me miserum, quod & silentio, & loquela saepius peccauit, cumq; sim pollutus labiis, & in sermone saepius offendam, et inter mei similes habitem: uiderim nihilominus mihi ipse oculis regem illum &c. Vbi annotatione dignum est, quod cum propheta indignitatem suam libenter agnoscat, & plane constiteatur nullius tamen criminis a conscientia, quam lapsus uerborum damnatus fuerit. hic sensus planus est, & sequentibus conuenire uideatur, ubi est sermo de ablata iniquitate, & peccato &c. Sed alius poterit subesse sensus ab hoc maxime diuersus. si haec ad malum poena referas, & יו duobus primis locis positum aut asfirmatiue, aut disiuunctiue accipias, ut solent Hebraei, quando in eadem clausula bis aut saepius ponitur, ut 1. Regum. 18. aut colloquium, aut occupatio est illi, aut iter &c. uers. 27. ubi etiam uulg. disiuunctiue uertit. illud autem contaminatus labijs poena sit, non culpe, sicut & Moyses (si uulgatum sequaris) interpretem: scio enim & illa uerba aliter accipi posse) ex quo cepisset loqui cum domino, praepeditum se sensit, & in lingua, et labijs duriciem quandam, seu grauedinem passus est, id est, hesitantiam linguam traxit, ac balbutire cepit. uide Exo. 4. unde Exo. 6. dicebatur Moyses incircumcisus labijs, seu pra-

putium in labijs habere . incircumcisum autem esse , & pollutum , seu contaminatum idem saepe sunt , & ut cognata in scripturis coniunguntur . Illud quoque , quod secundo loco est , כחבב coniungatur cum pronominis prima persona , ut in priori parte uersus ; contaminatus labijs ego habitabo in medio populi . Inquit ergo propheta ; heu me , nam in silentium redactus sum , id est , perij , uel certe ero mutus , seu blajus ac balbus inter meos deinceps uulgi irrisione expositus aut admirationi . nam uidi oculis meis Iehoua . uulgata enim erat opinio , quod qui uisiones uidissent , periculum mortis uix euaderent . uide Iud. 13 . & Gen. 31 . admiratur enim Iacob , quod uidisset dominum , & non moreretur . וְיֹדֵד מֵרֵדִי non tacui , sed perij , aut actum est , interpretor , scito , quod quamuis כחבב in uoce actiua silere , ac subinde quiescere significet ; (de quo iam supra cap. 1 . uers. 9 .) in uoce tamen passiua est , in silentium , seu quietem redigi , & semper est pena : & idem ualet , quod actum est , di sperij &c . de quo uide infra cap. 15 . uers. 1 . sentiebat enim Iesaias prapeditam linguam , quod sollempne est ijs , qui uisione carpiam terrentur , ac stupent . Hanc autem interpretationem in uersione secutus sum , tantum , ut sic posse Hebraea reddi significarem , eamque amplecterer , nisi nouitas obsisteret , quae tamen interdum non modo uenia , uerum etiam laude digna est , praesertim cum communis interpretatio suos habeat nodos .

6 Meum correptum prophetam & prope attonitum , suo more subleuat , ac consolatur Deus , & uelut cauterio quodam laborum delicta , (si priorem interpretationem sequaris) aut grauitatem , praputium , id est , hesitantiam , seu debilitatem linguae , omne deniq ; impedimentum , (si posterioriorem) aufert , atq ; delet . Hebraei enim quae nomina culpam , eadem prope omnia , & malum pena quoq ; significant . cumque carbo ignitus ori appositus soleat impedimentum asferre etiam expedite loquenti , propheta tamen facultatem loquendi facile praebet , atque restituit , per diuinam uirtutem . Quem forcipe tulerat . heb . non habet hic relatiuum , sed eis familiare est illud omittere , ita ut praeteritum pro participio acceptum uideatur , quasi dicat , & in manu eius carbo accensus forcipe ab altari acceptus . Altari . heb . אֲבָרָה , quod mactare proprie significat , deinde etiam & mactatas pecudes in sacrificio offerre , uenit nomen מִזְבֵּחַ , id est , ara , seu altare , super quo mactatae , pecudes sacrificabantur . hic autem locus ostendit , recte uulgatum supra uers. 1 . transulisse templum ; ego uero dixi regiam , tantum ut propria significatio nominis constaret : erat autem templum , regia Iehoua , ut ibi annotaui . Mundabitur , uel expiatum est . uerbum autem כִּבְרַר proprie tegere , operire , abscondere , oblinire &c . significat : & in secunda coniugatione est etiam abstergere immundiciam , uel sordes , uel erratum , uel iram , uel offensam amouere & conspectu , ne amplius appareat , impugetur , uel offendat . nostri uerbo expiandi reddiderunt : potest etiam reddi uerbo emundandi , seu depurgandi .

8 Maiestatem suam exhibuerat dominus propheta , quae spiritus angelici laudabant , ac summa cum reuerentia praedicabant , ut quam dignus esset , qui a mortalibus etiam coleretur , intelligeret , atque pro sua uirili eos imitaretur , qui magnis uocibus sanctum sepius uocabant , & dignum esse cuius gloria , et confessione uniuersa terra impletur , praedicabant : optaretq ; ut hominum corda religione ac timore tanti numinis tangerentur , ac contremiscerent , & praedicatione uerbi commouerentur , praesertim cum firmissima quaeque illius aule , seu templi Seraphim uocibus tremefacta uideret . Sed cum hac ipsa propheta quoque stupefessent , ne forte agnoscens imbecillitatem suam munus detrectaret , ubi carbo ne ignito , impedimento illo ac indignitate liberatus est , uiresq ; loquendi recuperauit ; audit uocem interrogantis , quem nam mitteret ? unde intelligere possumus quorsum tenderit istec uisio : dignum quippe uisum est domino , ut huiusmodi uisum praederet creationem , ac delegationem prophetae ad populum illum durum , & intractabilem . poterat sane Seraphim mittere , sed mauult hominem , qui ut culpa non uacasset , si antequam diuino adureretur carbone , id munus suscepisset , ita laude dignus esset , si a Deo purgatus , & iam diuina uisione instructus id libenter obire se uelle profiteretur . is enim diuini uerbi aptus minister confendus est , qui & diuina percepit , & dono sermonis donatus est . Illud quoque nequaquam praeterendum uidetur , quod non dicit ; ego . eo , aut ibo , sed mitte me , quasi dicat , si miseris , ibo . quomodo enim praedicabunt , nisi mittantur ? Quis ibit nobis . datiuus additur more heb . per pleonismum ; hic tamen numerum multitudinis mysterio non uacare , sancti patres annotarunt .

9 Illa etiam uerba ; Nolite intelligere , nolite cognoscere , per futurum uerri possunt , non intelligatis , non cognoscetis . sed quae sequuntur , ut imperatim dicta accipiantur , uidentur exigere , ne intelligatis , ne cognoscatis . & accipienda sunt ; sicut quae sequuntur .

10 Impingua . a nomine שֶׁמֶן , quod in genere omnem pinguedinem notat , fit uerbum , quod pinguescere significat , & in tertia fit actiuum , crassum reddo , & obsisum . uentres enim pingues non gignunt mentem tenuem ; & sicut corpora pinguia minus sunt agilia , neque facile moventur ; sic metaphorice cor pingue , seu mens crassa illa dicitur , quae non penetrat , non ratiocinatur . Claude , uel praestringe .

praestringe . heb . enim יָצַו est reprimi , seu retineri , ut sit contrarium uerbo exerendi , seu proferendi , & emicandi , de quo infra 29 . hic est in tertia restringe , siue praestringe , reprime oculos , ne uideant &c . Quae his duobus uersibus continentur , accipienda existimo , ut uerba irati animi , quae nihil aliud significant , quam illos ob malitiam suam audientes non intellecturos , neque percepturos quod ipsis expediret , & quae domini iussu ipsis proponebantur . certumq ; esse , quod bruti uisus , ac longa peccandi consuetudine non atenderent monitionibus prophetarum , ut essent in auribus eorum uerba prophetae , sicut uerba libri signati &c . ut infra 29 . dicitur , qui locus hunc explicat . quod autem tota hebetudo ab ipsis promeriat , neque Deus sit , qui (si proprie loquaris) illos excacet : probat hic quoque locus , dum propheta praecipitur , ut ipsorum cor impinguet , & aures eorum obturet &c . qui enim fieri possit , ut id propheta praestaret ? significat ergo illos nihil minus intellecturos , quam si quis eorum aures obturasset , ut oculos represisset &c . nam , quod Ioan. 12 . dicit ; Propterea non poterant credere , quia iterum dixit Iesaias ; Excacauit oculos eorum &c . non ita accipiendum est , ut sonant uerba : sed , Propterea non poterant credere , quia tales erant , quales prauidit Iesaias ipsos futuros , quando illa uerba dixit . Notandum quoq ; quod magnus ille Basilius atque Athanasius annotatum reliquerunt , quod in propheta uidentur haec uerba esse Dei patris : Ioan . autem loco citato uidetur dicere fuisse uerba Dei filij : at apud Lucam in actis Apostolorum dicantur esse uerba S . S . ut probabile uideri possit , reuelatum in hac uisione fuisse prophetam trinitatis mysterium , non solum quia ter sanctum clamabant Seraphim dominum illum regem Iehoua ; aut quia ; quis ibit nobis , dixit Deus : uerum etiam quando uocem hanc audiuit , tanquam a singulis personis prolatam . Conuertatur . Verbum וָשׁוּב Hebraei absolute positum , interdum idem ualet , quod respicere , seu panitere , ut Deut. 30 . Tu autem conuerteris &c . & Jer. 5 . potest quoq ; costrui cum uerbo sequenti , conuertantur & sanem , id est , iterum sanem . uide infra uer. 17 . Et sanem . heb . restituitur ei sanitas . heb . uerbum שָׁרַפְתִּי est morbum lenire , medicari , sanare , interdum cum accusatiuo , interdum cum datiuo , ut hoc loco . Ad uerbum , & sanitatem illi conferat , id est , sanitas conferatur . utuntur enim tertij personis heb . non raro impersonaliter .

11 Vsq ; quod domine &c . admiratur propheta seueritatem diuinae sententiae in populum suum , 12 neq ; dubitans quin ita futurum sit , de duratione illius caecitatis sollicitus , interrogat , quam diu Adonai ? cui respondet dominus durationem caecitatem quousque omnino perirent , ac eorum resp . penitus deleretur , & ciuitates desolarentur , & uastatio ubiq ; obtineret . illud autem , donec , non est ita accipiendum , ut post illud exsilium & denaestationem exsules deposituri essent caecitatem , sed nihil aliud notat iuxta Hebraeorum idiotismum , quam quod caecitas , seu obcaecatio contingeret desolationem illam . itaque non dubito , quin quae uer. 11 . & 12 . dicuntur , ad tempora Tiri , & Vespasiani referenda sint , quod autem ultimo loco , ad tempora Hadriani . adhuc , inquit , post illam insignnem cladem Ierosolymitanam , iterum decimabuntur , iterumque erit in depaestionem , seu exustionem , ut similis sit illici , aut quercui tempore , quo eis folia defluunt , stipite tantum apparente . quam similitudinem supra habes cap. 1 . uers. 30 . Sed uoces examinemus .

12 Longe faciet , uel procul remouebit . uide Iosephum , quot millia Iudeorum abducta fuerint in captiuitatem , ac dispersa per totum orbem , quos hodie etiam ubique terrarum uidemus dispersos . Quae derelicta fuerat . a uerbo יָרַח , quod est , dereliquit , deseruit &c . praesertim si cum accusatiuo tantum construat (mutat enim modum significandi ex uaria constructione , ut psal. 14 . super te reliquit se . Et Gen. 39 . reliquit omnia sua in manu Ioseph , id est , commisit , & Nebe 3 . reliquerunt usque ad , id est , extenderunt) uenit part. יָרַח , quod in genere feminino in abstracto interdum accipitur , id est , derelictio . uide infra cap. 17 .

13 Decimatio . a nomine numerali עָשָׂר , id est , decem uenit nomen עֲשֵׂרִית , id est , decima , seu decimatio , quod aliqui accipiunt in bonam partem pro electis , quos ultimis uerbis semen sanctum uocat , quibus nequaquam assentior , quod quae sequuntur , non conueniant , & erit iterum in depaestionem , seu combustionem . quare (ut iam exposui) sic accipiendum est : ut idem sit , adhuc in ea erit decimatio , & quod mox additur , & reuertetur , & erit in depaestionem , uel sic ; post illam multam desolationem adhuc tamen decima , id est , non nulli , & pauci remanebunt : sed reuertetur , & erit , id est , iterum erit in depaestionem : semel enim , atque iterum uastati sunt , ut iam dixi . Notandum est autem hebraismus , & usus illius uerbi שָׁוַב , quod est redire , & iuxta uariam constructionem uariè reddi debet ; si construat cum altero uerbo , optime redditur per aduerbium , ut Tob 7 . non reuertetur oculus meus uidere bonum , id est , non iterum uidebit . Ps. 85 . Non ne reuerteris , uiuificabis nos , id est , iterum uiuificabis . & Io sue 5 . &c . Iam supra dixi de uerbo כָּבַר , quod adurere , deinde depasci significat , quod si comparisonem , quae sequitur , cum his coniungas , uente depaestionem : erit in depaestionem , sicut ilex &c .

sed melius videtur, ut ad superiora omnia referantur, repetito uerbo, erit, ut supra cap. 1. Quando fuerit, sicut illex &c. Quæ expandit &c. uulg. à uerbo חָוַה, participium חָוַה accipit uerbali ter pro emittente seu expandente, מַעֲבַר, pro ramis. ego in abstracto accipi, quasi sit idem, quod in primo cap. In hac eadem similitudine dicitur חָוַה נָבִילָה, id est, quando marcescit folium, uel, ut uulg. desuuentibus folijs. est autem à uerbo חָוַה, quod tantum in tertia est in usu, & significat deicere deorsum, de quo infra 34. Interfecti eorum deiciuntur hinc חָוַה deiecio. & porta quadam apud Ezechielem porta deiectionis dicitur: quia per eam sordes deiciebantur, quod Rabino ignorasse nihil mirum, qui hic somnia afferunt, quos pleriq; ex nostris sequuntur. Ramos. ego stipitem dixi. nam heb. מַעֲבַר est à uerbo, quod significat stare nempe יַעֲבַר, quod in uoce passiva significationem habet neutram, ut alia, quæ uidere potes in lexi. & non à נָעַבַר, in qua forma uerbali ter non legitur, unde pro stauis frequentissimè accipitur: hic aut pro statua arboris, id est, trunco, seu stipite, quod qui nō animaduertunt, pro subsistentia acceperunt, alij pro fulcro, alij aliud somniant: cum tamen de quercubus sit sermo, quales amissis folijs maneat, immobilibus truncis, & horrida uisu. Sed annotatione dignissimum est, quod prophético more similitudinem deflebit paululum propheta ad consolationem, in trunco illo considerans uim producendorum iterum foliorum, & fructuum. Semen, inquit, sanctitatis, uel sanctum truncus eius. ubi opus est meminisse, quod iam supra annotaui, quæ de uastatione populi Israelitici hic propheta, & alij commemorant, non intelligenda tantum esse de corporali, seu uisibili uastatione, sed etiam de amissione omnium bonorum per peccata, & infidelitatem, quæ corporalis uastationis in causa fuerunt. Semper autem reliquias superfuturas significat, quas semen sanctum appellat: qui enim incolumes superfuerunt, & in sua infidelitate persistunt, illi iam inter Israelitas non computantur. Vel sic, truncus ille iccirco remanebit, ut sit quoddam sanctitatis seminarium. in hoc enim non nulli superstites remanserunt, quia ex illis orituri erant sanctissimi illi uiri, quos in primitiua ecclesia scimus floruisse. Quid si truncum appellet paucos quosdam pios, apud quos mansit fides illa patriarcharum, qui quidem patriarchæ fuerant, ueluti radix sancta, ex qua orta fuerat, non solum secundum carnem, sed secundum fidem innumerabilis illa Israelitarum multitudo, qui ubi exciderunt à fide, ab arbore quoque ipsa deciderunt, seu tanquam rami præcisi sunt, & proiecti sunt in conculcationem omnium gentium, ut paucissimi tantum manserint filij fideles, quibus inferri possent gentes, ut fierent filij Abræe? certe adhuc locum uidetur alludere Paulus ad Rom. 11. ubi postquam dixisset reliquias, seu electos quosdam salutem consecutos, ceteros autem excacatos, & oculos habuisse, neque uidisse, & aures, neque audiuisse, dicit massam & radicem sanctam esse, & quosdam ex ramis fractos esse, ut gentes infererentur. quæ omnia in hoc capite ita habes, ut non indigeat Iesaias meliori interprete: est ergo sensus, & erit similis illi, & quercui: quarum in deiectione foliorum tantum truncus quidam remanet. truncus autem ille in populo semen quoddam sanctum est, seu radix quadam sancta, quæ nunquā interibit.

Caput septimum.

Noua.

Vetus.

ET fuit in diebus Ahaz filii Ioathan filii Uzæ regis Iehuda, ascendit Resin rex Aram, & Phacee filius Romeliæ rex Israel Ierusalem, ad præliandum aduersum eam, & non potuit expugnare eam.

Et nuntiatum est domui Dauid, dicendo; Confedit Aram super Ephraim. & commotum est cor eius, & cor populi eius, sicut mouentur arbores syluæ à uento.

Et dixit Iehoua ad Iesaiam; Age egredere in occursum Ahaz, tu & Sear Iasub filius

ET factum est in diebus Achaz filii Ioathan, filii Ozia regis Iuda, ascendit Resin rex Syriæ, & Phacee filius Romeliæ rex in Israel in Ierusalem, ad præliandum contra eam, & non potuerunt debeatillare eam.

Et nuntiauerunt domui Dauid, dicentes; Requieuit Syria super Ephraim: & commotum est cor eius, & cor populi eius, sicut mouentur ligna syluarum à facie uenti.

Et dixit dominus ad Iesaiam; Egredere in occursum Achaz tu, & qui derelictus est

Noua.

Vetus.

filii tuus, ad extremum aquæ ductus piscinæ superioris, ad uiam agri fullonis.

Et dices ad eum; Sis circumspectus, & quiesce: ne timeas, & cor tuum ne mollescat à duabus extremitatibus titionum fulmantium istorum, in ardore iræ Resin, & Aram, & filii Romeliæ.

Eò quòd còsultauit aduersum te Aram malum, Ephraim, & filius Romeliæ dicendo;

Ascendamus in Iudam, & expergefacia mus eum, & dissecando pertrahamus eum ad nos, & regnare faciemus in medio eius filium Tabel.

Sic dicit dominus Iehoua. Non confiter, neque erit.

Quia caput Aram Damascus, & caput Damasci Resin: & infra sexaginta quinque annos deicietur Ephraim, ne sit populus.

Et caput Ephraim Samaria, & caput Samariæ filius Romeliæ: si non credideritis, etiam non stabiliemini.

Et locutus est iterum Iehoua ad Ahaz dicendo;

Pete tibi signum ab Iehoua. Deo tuo, petetra ad infernum, uel extollere fursum.

Et dixit Ahaz; Non petam, neque tentabo Iehoua.

Et dixit; Audite, quæso, domus Dauid. num parum est uobis defatigare homines, quia defatigatis etiam Deum meum?

Propterea dabit dominus ipse uobis signum; Ecce uirgo concipiet, & pariet filium, & uocabitur nomen eius Immanuel.

Butyrum, & mel comedet, sciendo abhorre à malo, & eligere bonum.

Quia antè quàm sciat puer abhorre à malo, & eligere bonum, deferetur terra, quam tu detestaris propter duos reges eius.

Adducet Iehoua super te, & super populum tuum; & super domum patris tui dies, quales non uenerunt à die discessus Ephraim ab Iehuda, regem Assur.

Et erit in illo die adhibilabit Iehoua muscæ, quæ est in fine riuorum Aegypti, & api, quæ est in terra Assur.

Et uenient, & desidebunt uniuersi illi in torrentibus excauationum, & in cauernis rupium, & in omnibus contignationibus & domibus laudatis.

est Iasub filius tuus, ad extremum aquæ ductus piscinæ superioris in uia agri fullonis.

Et dices ad eum; Vide, ut fileas: noli timere, & cor tuum ne formidet à duabus caudis titionum fumigantium istorum in ira furoris Resin regis Syriæ, & filii Romeliæ.

Eò quòd consilium inierit contra te Syria in malum, Ephraim, & filius Romeliæ, dicentes;

Ascendamus ad Iudam, & suscitemus eum, & auellamus eum ad nos, & ponamus regem in medio eius filium Tabel.

Hæc dicit dominus Deus. Non stabit, & non erit istud.

Sed caput Syriæ Damascus, & caput Damasci Resin, & adhuc sexaginta & quinque anni, & definet Ephraim esse populus.

Et caput Ephraim Samaria, & caput Samariæ filius Romeliæ: si non credideritis, non permanebitis.

Et adiecit dominus loqui ad Achaz, dicens;

Pete tibi signum à domino Deo tuo in profundum inferni, siue in excelsum supra.

Et dixit Achaz; Non petam, & non tentabo dominum.

Et dixit; ergo domus Dauid. nunquid parum uobis est, molestos esse hominibus, quia molesti estis, & Deo meo?

Propter hoc dabit dominus ipse nobis signum; Ecce uirgo concipiet, & pariet filium, & uocabitur nomé eius Emmanuel.

Butyrum, & mel comedet, ut sciat reprobare malum, & eligere bonum.

Quia antè quàm sciat puer reprobare malum, & eligere bonum, derelinquetur terra, quam tu detestaris à facie duorum regum suorum.

Adducet dominus super te, & super populum tuum, & super domum patris tui dies, qui non uenerunt à diebus separationis Ephraim à Iuda cum rege Assyriorum.

Et erit in die illa: sibilabit dominus muscæ, quæ est in extremo fluminum Aegypti, & api, quæ est in terra Assur.

Et uenient, & requiescent omnes in torrentibus uallium, & in cauernis petrarum, & in omnibus frutetis, & in uniuersis foraminibus.

Ia

In

In die illo radet dominus nouacula mer-
cenaria (quæ est) trans fluum rege Assur
caput, & pilum pedum, adde insuper &
barbam.

Et erit in die illa, alet quispiam uitu-
lam armenti, & duas oues.

Et erit: præ copia producti lactis come-
det butyrum. butyrum enim, & mel come-
det omnis, qui remanserit in medio ter-
ra.

Et erit in die illo. erit omnis locus, in
quo sunt mille uites pro mille argenteis,
in fenticetum; & ueprietum erit.

Cum sagittis, & arcu emdum erit illuc:
quia fenticetum, & ueprietum erit uni-
uersa terra.

Et omnes montes, qui sarculo coacerua
buntur, non perueniet illuc timor sentum,
& ueprum. & erit in emissonem bouum,
& in conculcationem pecudum.

In die illa radet dominus in nouacula
conducta in his, qui transflumen sunt, in
rege Assyriorum, caput, & pilos pedum,
& barbam uniuersam.

Et erit in die illa: nutriet homo uaccam
bouum & duas oues.

Et præ ubertate lactis comedet buty-
rum. butyrum enim, & mel manducabit
omnis, qui relictus fuerit in medio ter-
ra.

Et erit in die illa: omnis locus ubi fue-
runt mille uites mille argenteis, in spinas,
& in uepres erunt.

Cum sagittis, & arcu ingredientur il-
luc. uepres enim, & spinæ erunt in uiuer
sa terra.

Et omnes montes, qui in sarculo sarrien-
tur, non ueniet illuc terror spinarum, &
ueprum, & erit in pascua bonis, & in con-
culcationem pecoris.

HISTORIA nota est, lege in ultimo lib. Reg. cap. 17. Ascendit. *הָלַךְ*, id est, ascen-
dit non semper ab inferiori loco ad superiorem confendere significat Hebrais; uerum etiam
ferri altiorum, seu transferri. exempla passim obuia. Syriae. heb. *Arām*. est autem *Arām* Ar-
menia, quæ nomen sortita est ab *Aras* filio, seu nepote Noach. si etymologiam spectes à situs ai-
titudine nomen habere certum est. equidem omnium in toto terrarum orbe Armeniam celsissimam
esse indicio est, ut scriptura testatur, in montanis *אררט*, quæ pars eius existit, exasio diluuii ar-
cam Noach refedisse; Gen. 8. deinde uerò, quia Amos 9. dicitur Syros translatos fuisse ex Kir in Ar-
meniam, ex illo euentu postea dictam Syriam uerisimile est: quæ prius appellata est Armenia, quan-
quam adhuc aliqua pars Armeniæ primæum nomen retinuerit. porro uia longa, & lata est; ita quo-
que in multas regiones, secundum urbes earum distinctis appellationibus cognominatam legimus. illa
in qua est Damascus, Syria Damasci dicitur, 2. Sam. 8. & in qua est Teoba, dicitur Syria Teoba,
quæ scilicet inter Libanum, & Antilibanum iacet; & corrupto uocabulo cana Syria dicitur, Græcis
Cæle ob dimissam à decliuitate montium planiciem, id quod *צובה* heb. sonat. 2. Sam. 8. & Ps.
60. sic quoque dicitur Heb. Syria duorum fluminum, quam Græci uocant Mesopotamiam, Latini In-
terannem, quod inter Euphratem, & Tygrim sita sit. est & Syria Maacha, forte à *מככה* filio
Hachor ex Reuma uxore, qui ciuitatem de suo nomine appellauit. Hæc commemorari ex quodam ui-
ro docto, ut facilius intelligat lector, quæ 2. Sam. 8. & 10. scribuntur. Ad proliandum. heb.
nomen est, quod proprie cadem, seu incisionem significat, quæ sit ore gladij, ut Hebr. loquuntur, in
bello, quare bellum uertunt interpretes. Et non potuit, id est, neuter illorum potuit. Ex-
pugnare. Verbum heb. *חָרַם* in uoce passiva significationem habet acinam, & credo signi-
ficare; pugnare cum suis compositis. in lib. reg. est absolute positum *חָרַם* *וְלֹא יָכֹל*, & non po-
tuerunt debellare. hic exprimitur pronomen & præpositio *עָלַי*, id est, super.

2. Requieuit, uel confedit. heb. uerbum *נָח* confedere, conuiescere &c. significat. hic au-
tem terminatio est feminina propter nomen *נָח*; transfertur que ad pacem, ut interpretari pos-
simus, quieuit Syria; super Ephraim, id est, pacē inijt Syria cum Israel. regnum enim decem tribuum
sæpe Ephraim dicitur. Ieroboam enim primus rex Ephraeus fuerat. erat quoque potentissima illa tri-
bus inter ceteras. Vel; exercitus Syrorum in terra Israel confederat, cum aduersus regnum Iuda
properaret. uide comestari poterant, illos iunctis uiribus uelle aggredi Iudæam. Non tamen præte-
reundum est, quod *נָח* potest esse integrum uerbum, seu radix; & significat sensum, & placide
dicere, deducere, ut pastor gregem: ut neutrum autem acceptum, huiusmodi sensum efficit; sensum
accessit exercitus Syrorum ad Israel. Nec obstat, quod hæc sit terminatio masculina, *נָח* au-
tem uideatur esse femininum, ut cetera nomina regionum: nam mox paulò inferius dicitur; *נָח* *וְלֹא יָכֹל*
consilium

consilium inijt aram &c. terminatione etiam masculina, quia pro ipsis Syris accipitur. Alij suppleunt
nomen, duxit exercitum; quasi sit uerbum castrense. sed quia non memini me legisse uerbum *נָח*
absolute positum, propterea per uerbum, confedere, uertit: idque significare existimo, quod mox di-
citur, Syria, & Ephraim inijt consilium aduersum Iudam. Commotum est cor. idem uer-
bum mox repetitur, mouetur arbores &c. & ponitur uerbum singulare cum nomine plur. quasi signi-
ficaret singulorum corda trepidasse (est autem in trepidatione cordis frequens palpitatio, ac commo-
tio) sicut nulla est arbor in syria, quæ non commouetur, flante uento.

3. Qui relictus est filius tuus. heb. est *Scar Isab*, nomen proprium filij Iesae, quod si inter-
pretari uelis, ualet, reliquia reuertentur, quod nomen non dubium, quin filio indiderit, ob myste-
rium, de quo supra 1. & 4. & frequentissimè apud hunc prophetam, ut uel ex hoc nomine & eius si-
gnificatione & præcepto domini, qui uoluit, ut propheta secum duceret hunc filium ad regem Abaz,
possimus aliqua ex parte conijcere, quod tendant uerba propheta, quæ infra explicabuntur. Aquas
ductus. nomen heb. ab ascendendo appellationem habet: à superioribus enim locis per aquadu-
ctus, aquæ decurrunt. Pilsinæ. Nomen heb. *ברכה* est à uerbo, quod placide, & benignè
alloqui, aut genu flectere significat. unde *ברך* genu & *ברכה* benedictio tam quæ uerbis, quam
quæ re præstatur. quare sic dicta est piscina Hebrais, uel quod in ea sint aquæ placide stagnantes;
uel potius à copia, & multitudine aquarum: copiam enim interdum benedictionem uocat hebraismus.
Fullonis. à uerbo *כבס*, id est, lauit, lauando candidauit, uenit nomen *כובס*, quod no-
mine *כובס* reddidit Mar. 9. ubi & significationem explicauit, quando dicit; *Uestimenta illius sa-
cta sunt splendida, & candida ualde, sicut nix, qualia כובס, fullo, super terra non ualet can-
dida facere.*

4. Vide, uel caue. nam *שמר* in uoce passiva utuntur Heb. non rarè in debortationibus, & ue-
tationibus, & uerbo cauendi reddi potest, & in imperatio ualet, caue; ego existimo constructum
cum altero uerbo, ut hoc loco, hunc habere sensum; & quiesce, id est, attende, nihil aliud
quàm quiescas, uel uide, ut quiescas. quem sensum expressit uulg. &c. Formidet: nos molle-
scat. id enim proprie significat heb. uerbum *יִכָּר*. uulg. sensum expressit: opponitur enim rei con-
denfate, & indurate: cor autem pauidorum uidetur liquefcere, & tenerum fieri; audacium autem,
& fortium uirorum obdurescere, ac firmari. Titionum. *אור* est torris, titio, lignum adustum,
quod ex igne extrahitur. Zach. 3. Titio ereptus ex igne. quod respexit Iudas, illos, inquit, per ti-
morem saluos facite ex incendio rapientes. & forte est à uerbo *ידד*, quod proijcere, seu iacu-
lari significat, quamuis Rabini radicem non assignent: per extenuationem autem duos illos reges duas
extremitates, seu caudas titionum uocat, quod duo tantum ligna fumantia haud ingentem flammam
possint emittere. unde & fumantium dixit, quod non tam ignem, quam fumum excitarent, & modica
aqua possent extinguere. In ardore. no. *חרי* semper est heb. in regi. à uerbo *חרה* est;
autem ardor, seu exandescencia, & iungitur nomini *אף*, quod proprie nasum, deinde & iram
significat. iram ergo illorum regum comparat fumo titionum: irati enim fumum naribus efflare di-
cuntur. Commotum itaq; Iudæorum cor præ timore, cum commemorasset propheta (quia solent metu-
culosi plerumque, dum remedium querunt, multa indigna committere contra Dei uoluntatem, sicut fe-
cit Abaz, qui ad Assyrios misit &c. uide lib. regum.) introducit iam nunc iussus à domino, ut ti-
morem auferat, regemque, ac populum confirmet, præmunitque iter ad aperiendum mysterium Chri-
sti. Solet autem Deus in aduersitatibus quietem, seu silentium suis indicere, contra quam mundus so-
let. mundani enim aut desperatione obruantur, aut facile tumultuantur & conturbantur: quibus au-
tem Deus sese offert, non opus est eis mundano presidio; sed quò magis quieuerint, magis in tuto sunt:
quietis enim pectus sese diffundit copiosius spiritus ille diuinus. Hic quoque cogita, quantum pos-
sit fiducia in Deum, quàm si trepidantia corda admittant ad summam quietem, ac tranquillitatem transferri. nisi enim in
rebus afflictis beatam illam quietem & pacem animi retinere possimus, nequaquam per prophetam
suis Deus uberet, ut quieti essent, ut nihil timerent &c.

5. Inierit consilium. ne, inquit, ob hoc timeas, quod Syria, & Ephraim consilium inierint &c.
unica uox est heb. *וַיִּיְכַזְּ* consultauerint aduersum te, uel super te. *לְךָ* enim sæpe notat materiam
subiectam, super qua, uel de qua agitur.

6. Sulcitemus, uel expergeficiamus. uerbum *קִיץ* Hebrais idem est, quod compunctus fuit,
ut idem propè sit cum uerbo *קִיץ*; sed uariè constructur, & latine uariè reddere oportet: & quan-
do cum *מפני*, id est, à facie, seu conspectu constructur, bend redditur uerbo abhorrendi à re qua-
piam metu; quando uerò cum *ב*, horrorem, seu fastidium, & nauicam habere in re aliqua: lo-
cum illum Prou. 3. Ne compungaris in correptione eius, id est, ne tibi molestum sit, aut ne detrectes
F

fastidiendo ab eo corripitur. Paul. ad Hebr. 12. reddidit uerbo *ἠδύομαι*, deficio, defatigor, neque deficias, cum ab eo argueris, effectum ponens pro causa. non enim persistimus in illis, quae fastidimus. Luc. act. 2. uidetur expressisse uerbo *κατακόμισα*, His auditis, inquit, compuncti sunt corde, fastidium, & dolorem alicuius uita significans. Hoc uerbum in tertia coniugatione modum significandi paululum mutat: quia enim qui extimulantur, uel compunguntur, excitantur, & euigilant; pro euigilante accipitur, & hic aliter pro excitare, de quo uide infra 29. Euigilabit, & uacua erit anima eius. Ex his apparet, posse hunc locum reddi sic, extimulemus eum: sed metaphoram illam somni magis festiua est, & arrogantiam hostium magis significat. Auellamus eum ad nos, uel dissecando pertrahamus eum ad nos. quod nos non nisi duobus uerbis altero actionem ipsam, altero motum significante recte reddere possumus. hebr. uno uerbo, quod actionem ipsam significat, cum praepositione motus eleganter exprimitur, euellere in terram, id est, euulsam deicere in terram: conculcet in terram, id est, deiciat in terram, & conculcet &c. abscondamus ad nos, id est, abscondamus, & pertrahamus &c. Verbum autem *עָבַר* proprie est impetu, ac ui discendere, dissecare, seu findere ad innum usque, de quo infra cap. 34. in 3. eandem significationem retinet; sed constructio, quam dixi, facit, ut duobus uerbis reddamus, ut 2. Reg. 3. Accepit secum septingentos uiros nudantes gladium, ut dissecarent ad regem, id est, ut dissecando prorumperent ad regem; ita hoc loco, decreuerant enim plurimos ex Iudaeis secum abducere in captiuitatem, super reliquos autem regem constituere, quem uellent qui cum moribus eorum congrueret. quod facere illis nequaquam difficile fuisse, pensatis Iudaei uiribus, quas tantum Syri & infideles ipsi Iudaei respiciebant. unde & istis magna dissidentia & metus, illis autem magna arrogantia oriebatur &c. Sed quid dominus? ne timeatis &c.

7 Non stabit, uel non consistet. Verbum *קָוָה* non dubium est, quin surgere significet: sed latius patet Hebraeis, quam Latinis, surgo; dicitur enim de consiliis, de consultationibus, de uerbo, de doctrina, de promissionibus, aut uotis &c. & tunc uerbis standi, consistendi, firmandi, stabilienti rectius uertitur. supra autem dicitur hostes Iudaei misse consilium aduersus Iudam, deinde consilium expressit, & ne timerent, hortatus est: in hoc autem uersu explicatur, cur ab illo consilio non metuendum esset: non consistet, inquit, id est, non succedet, neque erit, quod cogitant.

8 Caput. hebr. *רוֹאשׁ* & quia caput in corpore humano est summum, & praecipuum, etiam alia res summa, & praecipua hoc nomine dicuntur. metropolis urbs dicitur caput prouinciae, & principes dicuntur capita &c. Damascus. nomen est urbis, & regionis circa illam in Syria sitae, hebraice *דַּמַּשְׁק* uoce, ut uidetur, composita ex *דָם* & *שׁוֹק*, quasi accus sanguinis, seu rubri uini; hinc & Graeci ab *ῥοῦσος*, & *σῶκος* dictam esse uolunt, uocibus idem significantibus, quod hebraea. & quia magna fuit ibidem uini fertilitas, & copia, Bacchum ibi in sacco habitasse sinxerunt, desinet esse pop. ego hebraeum retinui, deicietur. Verbum hebr. *חָתַת* congruit cum cognatis suis significatione *חָתַת* & *חָתַת* proinde deici, seu prosterni puto significare. Dicit autem hebraismus, deicietur a populo; pro, ne sit amplius populus. uulg. sensum reddidit. Isti autem 65. anni computandi sunt, ut annotat Vatablus, quorum iam bona pars elapsa erat. propterea *בְּיָדוֹ*, non adhuc; sed, adhuc infra, reddidi, quasi dicat, adhuc futurum est, quod Amos praedixit, in captiuitatem ducendos Israelitas, nec praeiterlabentur illi, qui in ore multorum sunt, 65. anni, quin Israel desinat esse populus.

9 Si non credideritis, non permanebitis uel, si non credideritis, etiam non suffulcietur. nam *אֵם* & *כִּי* mediata posita ita solent Hebraeis accipi si, etiam. & uerbum *אֵם* in uoce passiuam fidem, fidele, firmum, uerum, certum, ratum, stabile esse significat, & dicitur de homine, de sermone, & de re quapiam, in qua quidem uoce ponitur in secundo membro. in primo autem est in tertia coniugatione; ubi idem ualet, quod Graecis *πιστός*, & Latinis credo, fides sum, fidem habui &c. Inquit ergo propheta, nisi adhibueritis dictis meis fidem, & fsi fueritis promissionibus domini; nec uos etiam ipse stabiliet, aut confirmabit: sed uos sinet dilabi, & deici, ut sicut Israelitis a statu uestro cadatis, & regnum amittatis. Hanc interpretationem confirmat locus 2. Par. 20. ubi inquit Iosaphat *וְהַצִּיחוּ וְהַצִּיחוּ וְהַצִּיחוּ*, id est, Creditis in Iehoua Deum uestrum, & stabiliemini, credite prophetis eius, & proficietis, id est, fortunati eritis; ubi quod priori membro dixit (in quo sunt eadem uerba, quae in hoc loco nostro Iesaiæ) posteriori declarando repetit, de uerbo illo autem *לָחַץ*, per quod uidetur exposuisse uerbum *אֵם* passiuum, infra aliquid dicitur cap. 54. ubi dicitur; Omne instrumentum paratum contra te, non proficiet. Significat ergo propheta fidem in Deum esse ueluti anchoram, qua & Deum apprehendimus, & nos ipsos firmamus: si autem fiduciam amittamus, esse nos, ueluti naues, quae ui uentorum, ac fluctuum huc, atque illuc impelluntur, quid enim aliud firmare animum poterit in temptationibus, ac rebus aduersis? Eccl. 2. *Va dissolutis corde, qui non credunt Deo, & ideo non protegentur ab eo. & hic sensus*

planus

planus est: possent tamen hac sequentibus connecti, neglectis Rabinorum distinctionibus in hunc modum; Si non credideritis (nam infideles estis) tunc addidit Iehoua loqui ad Abaz dicendo, pete tibi signum &c. Quia hebraismus sic mollietur, si transpositis uerbis dicas; & addidit Iehoua, loqui ad Abaz dicendo, si non credideritis (nam infideles estis) pete tibi signum &c. Vel sic, si non credideritis (nam infideles estis) iterum tibi dicit Iehoua, pete tibi signum &c. sicut in euangelio, ut autem sciatis, quod filius hominis habet potestatem in terra remittendi peccata, tunc ait paralitico &c. Hanc interpretatio aliquanto durior est, sed non ualde absurda.

10 Locutus est iterum. hebr. & addidit loqui. Signum. *אֵם* est hebr. a uerbo *אָמַן*, id est, uenit, quod significet rem futuram, seu uenturam, uel quod facit homines uenire in cognitionem alicuius rei, quasi cum illo ueniat alterius rei memoria, seu recordatio. Profunda. Non dubium, quin uerbum *אָמַן* modo neutrum, modo actiuum sit Hebraeis etiam in hiphil. actiuè sumptum habes infra 31. Profundauerunt defectionem &c. & Osee 5. hic autem neutraliter, & Osee 9. Vox quoque *אָמַן* non dubium, quin & petitionem, & infernum possit significare. (puncta non moror, ut sepe iam admonui) uide supra cap. 5. uers. 14. quod infernum a petendo dictus sit: unde factum est, ut quidam uertendum putent, Profunda petitionem, uel eleua sursum, scilicet petitionem. uulg. nominaliter accepit has uoces, & dixit in profundum inferni, siue in excelsum supra; neque male: nam & *אָמַן* profundum, & *גָּבַהּ* excelsum tanquam nomina alijs atque alijs punctis accipi possunt. in utroque autem nomine littera *ה* motum potest designare. ego in imperatio tanquam uerba utrumque uerti, & nomen *אָמַן* pro inferno, quasi opponatur ultima dictioni *אָמַן* sursum. sed parui refert hoc uel illo modo uertas. nam sensus idem est: optionem enim dabat propheta, ut quodlibet signum postularer, uel sursum, uel deorsum, uel è caelo, uel ab inferno: Ascende, inquit, sursum, uel descende deorsum, mente caelum, uel infernum adi: & signum quod libuerit, postula. Vide, quosq; Dei etiam erga incredulos benignitatem, & quam cuperet gentem illam in fide confirmare, atque retinere. Quis ergo dubitet, quin uoluntatem timentium se faciet, & deprecationem eorum exaudiet?

12 Vide quoque hominis ingratitude, non petam, inquit: religionemq; pratexens, non tentabo, inquit, dominum. Verbum autem *נָסָה*, quamuis in prima leuare, seu eleuare significet: in tertia tamen est eleuare ad altiora, altiora petere, seu affectare; notatq; nisum, ausum, conatum: nec que alio uerbo melius reddere possumus, quam uerbo tentandi; interdumq; ualet idem, quod periculum facere, seu experiri. hanc autem tentationem non ad petitionem signi tantum referendam puto, sed etiam ad superiora, & ad rem ipsam, de qua agebatur, quasi diceret Abaz; Dicis, quod nihil mihi nocebunt hostes, iubes me quiescere, neque aliud agere, id pland est tentare Deum: ipse enim in huiusmodi periculis uult nos ipsos facere, quaecumque possumus. ego pecunias habeo, conducere possum milites Assyrios &c. nolo igitur signum petere, neque inerti otio torpere, ne Deum tentem. Hunc germanum esse sensum huius loci, res ipsa ostendit. uide ult. Reg. cap. 16.

13 Parum uobis. omnes, quos uidi, ita distinguunt, ut uides: scias tamen Hebraea sic etiam posse reddi; An parui sit à uobis defatigare homines? quandoquidem defatigatis etiam Deum meum. quae uersio aut habebit sensum, què altera habet; aut illud est, quod alibi dicitur; Non te abiecerunt, sed me: & qui uos audit, me audit: qui uos spernit, me spernit. quasi dicat, ne parui faciatis me, et uerba mea, quasi cuiusuis alterius hominis: scitote, quod dum me fatigatis, Deo quoque meo negotium facietis. Eo autem libentius, à uobis, quam uobis, ut alij, uerterem, quod non *לָחַץ*, sed *כָּבַח* legitur hebr. Infidelitatem autem, & hypocrisim, & religionis praetextu Dei monitis non parere, rogantemq; Deum & ex animo benefacere uolentem contemnere, humanam uerò prudentiam sequi, ac uiribus humanis imitari potius, quam Deo, uocat propheta Dei defatigationem. ut enim Deo grata est pietas; ita impij Deum ipsum uidentur defatigare: quod multis in locis Iudaeis improprie. Interim quoque considera Iesaiæ mentem, pietatem in Deum, & in proximos caritatem. illud enim *נָסָה*, id est, quae considera Iesaiæ mentem, pietatem in Deum, & in proximos caritatem. illud enim *נָסָה*, id est, quae illud etiam, Deum meum, caritatem atque eximiam in Deum pietatem profectò indicant.

14 Propter hoc ecce dominus &c. nemo putet hoc, quod iam à propheta proponitur, signum datum fuisse à domino, aut à propheta commemoratum, tanquam signum, illius, de qua locutus fuerat, liberationis. neq; enim quod post quingentos annos futurum erat, illius temporis signum esse poterat. quamuis dici posset, & si propheta istac proponenti & domino promittenti fidem adhiberent, per hanc quoque fidem, ab illo, quod imminerebat tunc temporis, periculo, eriperentur. Verum ego existimarem hanc difficultatem totam emergere propter nomen signi, quod semper uulgò accipi solet pro alterius rei indicio; cum tamen Hebraei suo nomine *אֵם* in significatione absoluta, nò semper autem relatiua utantur. miracula enim & quaecumq; prater communem usum, ordinemq; naturæ ueniunt, si gna uocant, quare hoc loco sic accipiendum est. & quidem primo loco, quando à propheta dictum est regi, pete tibi signum &c. fatcor hoc uoluisse prophetam, ut peteret scilicet Abaz aliquod mira-

F ij

culum; ex quo intelligeret, ac colligere posset, promissionem illam de fugandis hostibus, atque nihil aduersus Iudam effecturus ueram esse. Verum cum Abaz infidelitatem suam prodidisset, & gratiam oblatam contempsisset, sumpta occasione ex hac re & alijs quamplurimis, quae illo tempore aut gerebantur, aut certe propè erant, ut acciderent, ad contemplandum Christi mysterium, atque ea, quae sub ipsius aduentum euentura erant, mentem prophetae suscitauit; & ut ea praenuntiaret, impulit. quippe quod omnia, quae nouissimis temporibus futura erant, in illis, quae tunc gerebantur, planè delineata, & tanquam typo adumbrata esse uidentur. Quare ut Christum lector eorum, quae his capitibus à propheta dicuntur, ordinem ac ueram intelligentiam assequatur, ea summam hic iam propono.

Periclitabantur Iudaei, ne regnum amitterent, obtulit dominus liberationem.	Paulò antè quàm nasceretur dominus, resp. Iudaeorum in maximum discrimen uenerat: & parum aberat quin funditus interiret.
Huius oblationis exhibere uoluit ad fidem faciendam miraculum.	Obtulit nihil minus: cogitanti Israeli dominus salutem, & ueram liberationem. quòd ueram libertatem exhiberet, miraculis confirmabant.
Rex neque liberari se posse credit, neque oblationem suscipit.	Iudaei neque se per Christum liberari, neque eius miraculis fidem adhibere.
Populus diffidens diuinis promissionibus de ditione, & defectione ad hostes cogitat.	maluntq; sub Rom. imperio agere & Caesari subiecti esse, quàm sic redimi.
Rex de auxiliarijs copijs sollicitus ad Assyrios mittit.	Humanam sapientiam, & carnis prudentiam sequuntur, ne regnum amittant.
Assyrij ipsi populum Israeliticum subigunt, captiuum ducunt, regnum perducunt, totam terram depopulantur.	Tandem ab ipsismet Romanis omne genus calamitatis experti, regnum amittunt & locum; & in exilium per eosdè ducuntur, & captiui peccati usq; in hodiernum diem perseuerant. Seruantur tamen non nulli, qui sunt ueri Israelitae & uera Ierusalem: in quos neque peccatum, neq; tyrannius habent.
Iudaeam quoq; deastant; non tamen Ierolimam capiunt.	

Fides temporum & rerum similitudinem? facile itaque fuit prophetae, à typo & figura ad rem atque ueritatem transire; praesertim cum molestia, quam illi exhibebant, figura quoque esset alterius multò maioris, quam experturi erant serui Dei, immo ipse Dei filius, ab eodem populo, nomina quoque filiorum suorum, quos domi habebat, quorum alterum celerem depraedationem, alterum reliquias conuertendas significabat, non poterant non commonefacere mysterij. Omnia igitur haec deinceps incipit propheta aperire, ita ueritatem umbris intermiscens, ut nisi oculatus, magniq; & acerrimi ingenij lector fuerit, uix possit ueram intelligentiam uerborum prophetae consequi. Propter hoc, inquit, dabit dominus uobis signum. uobis. iam enim cum toto populo illi res erat. Quia seruis Dei, prophetis molesti estis, quia diuina beneficia contemnitis & oblatam salutem respiciitis, & per homines remedium habere non potestis, adeo deplorata sunt res uestrae; propterea dominus ipse, propter semet ipsum faciet miraculum inauditum retro saeculis, ut ex uirgine nascatur, & dici uerè possit de nobis, Immanuel. non enim signum ad conceptum & partum uirginis tantum referendum est, sed etiam ad omnia, quae sequuntur. Virgo. heb. sicut מלך est adolescens, seu iuuenis, quandiu est priuatus, & priuata uitam agit, neque in publico, aut politico officio, & administratione existit, congrua deriuatione à uerbo, quod absconditum esse significat (uide 1. Sam. 20.) neque enim hoc nomine ueniunt nisi iuuenes calibes &c. quòd sint quasi absconditi, & ignoti: sic femininum מלך est adolescentula, iuuenula, scilicet inupta, quae non dum est in matrimonium alicui collocata, neque nuptias celebrant, aut publicum coniugij statum ingressa est, sic autem appellantur, quasi abscondita, id est, non cognita à uiro, & quarum turpitudine (ut loquitur scriptura) non dum reuelata est. unde fit,

fit, ut hoc nomine non nisi uirgines in scripturis uocentur; quamuis nomen non propriè uirginem significet. Hoc testantur omnes loci ueteris testamenti, in quibus legitur hoc nomen. De Rebecca Genes. 24. de sorore Moysi Exo. 2. &c. quare non dubium, quin uirginem hic designet. ego illibatam dixi, ut aliquo modo uim uocis exprimerem. alioqui nullum fuisset miraculum, si iuuenula facta grauida peperisset. Scio quidem Iudaeos locum illum Prover. 30. Via uiri in adolescentula, ut sunt impudentes, interpretari de scorto, quod eo faciunt consilio, ut hunc locum Ies. labefactent, & nobis praeripiant. ego uerò existimo etiam de adolescentula inupta, & uirgine esse sermonem in illo Salomonis loco, nec per me unquam efficiant, ut aut de uiro adolescentulam deperente loquatur sapiens, aut de iuene in adolescentia, aut de uiro rem cum scorto habente. nam praeter hoc, quòd contextus series, & sacrae scripturae auctoritas has interpretationes uix bene admittunt; usus ipse uocum illas damnare uidetur. ostendunt enim oportet, ubi nam uox illa מלך adolescentiam in abstracto, aut scortum notet: aut quomodo amor ille iuuenum possit his uocibus explicari, uia uiri per adolescentulam. Quare si contextus, & similitudines expendantur, mysterium partus uirginis, ni fallor, explicatur: multò enim difficilior est cognoscere, quàm uir ille transierit, quàm quae nauis, aut serpens, aut aquila: singula enim ista aliquod effugium, aliquid scindunt; ac diuidunt; in partu uerò uirgineo adeò nullum uestigium transitus remansit, ut si negare uellet mater, se peperisse, non esset, unde mendacij conuincij posset, non secus, quàm adultera si dicant se nihil mali perpetrasse. & haec est redditio comparationis, quae in Salomone sequitur. Non nullorum uerò ex nostris oscitantiam nunquam satis admirabor: quibus tam impuri, & indocti homines toties imponunt, adeò ut credant nomen מלך etiam corruptis conuenire, à Iudaeorum interpretatione, in illo Prover. loco, decepti. qui si considerarent praesens iustissimam illam Heb. phrasim, quae uitiatam mulierem, honestè, à uiro cognitam, appellat; profectò intelligerent, quare nomen, quod absconsonem notat, à uerbo, quod cognitioni, atque reuelationi opponitur, deriuatum non nisi uirginibus, & non dum uiro cognitis usus Hebraeorum accommodaret. nam & congressum uiri cum femina, uerbo reuelandi honestè declarant. unde quarum pudor adhuc intactus & illibatus manet, neque turpitudine per uirilem congressum reuelata est, nec dum sanguis in dext uirginitatis palam ostensus in sindone, certam fidem iudicibus fecerat uirginatis (qui mos olim fuit in ueteri lege, ut patet Deu. 22.) & quae uiri congressum non dum expertae sunt, aptissimè ab Hebraeis מלך dicuntur, non quòd domi manerent inclusae, aut à uiris non conspicerentur; id enim falsum esse ex scripturis manifestum est; sed certè propter causas superius assignatas. unde postquam Genes. 24. Rebecca uirginem Moysi uocasset, quae exponens addit, & uir non cognouerat eam. Nota quoque illa emphatica hoc loco non otiosa omnino est ואלמה, quasi dicat, uirgo illa, intacta illa, & illibata illa, quae non cognouerat uirum, neque à uiro cognita unquam erit, grauida fiet, uterum gestabit, edetq; fatum &c. Concipiet. הרה forma est praeteriti, ut certitudinem designet, si tanquam uerbum accipias; sed nomen in eadem forma eam significat, quae fluxum seminis in utero recepit: unde uterus inftar montis tumescit: habet enim cognationem cum uoce הרה & הרה; ut de Graecè uersum est Matth. 1. in ירעפי ירעה, in utero habens, Latini praegnantem, seu grauidam dicunt. Reddere ergo tam apud Matth. quàm hic non male possumus; ecce uirgo grauida [erit] & pariet &c. Pariet, uel & pariens. propriè autem ירעפ gignere est, & tam femina, quàm uiro competit, ut Graecis γινωσκω, nec de externa tantum partus editione, uerumetia de fetus, qui in utero materno est post conceptionem, generatione dicitur. hic autem de partu est sermo. Immanuel, compositum nomen ex praepositione με cum, & pronomine נו nobis, & nomine Dei אלה. Et uocabitur. alijs, atque alijs punctis וקראת potest esse secunda persona, & uocabis; uel tertia femina, & uocabit uirgo ipsa scilicet; uel certè sumitur impersonaliter, ut interpres Matth. red didit, ut solent tertia persone Hebraeis, de quo latius infra 9. cap.

15 Butyrum, & mel comedit. aluntur pueri pinguibus, & dulcibus, quae sunt amica naturae. ueritatem ergo humanae naturae, eamq; infantiam (quae lactea & dulcia appetit, acris autem & acetosa abominatur, & ut potest, se ea repudiare, & fastidio habere significat) locus hic comprehendat. est ergo ueritate periphraasis in his uerbis, quasi dicat, erit similis ceteris pueris: cibo puerorum nutrietur; quae illi appetunt, appetet; quae uitant, uitabit. Atque hic locus non minus mihi fidem facit, quòd de in carnationis mysterio propheta loquatur, quàm qui praecessit, de uirgine grauida, & partitura. si enim hic Immanuel filius Dei non erat, sed tantum homo; quare, obsecro, diceret propheta, butyrum, & mel comedit &c? Quid mirum? quid noui? certè quia rem nouam dixerat uirginem scilicet grauidam futuram, & Deum parituram; necesse fuit ueritatem quoque humanae naturae in puero illo significare. Ut sciat. וירחי ad uerbum reddendum esset ad scire ipse, uel suum, id est, ut sciat ipse; non quòd causam finalem notet, sed consecutionem, sic Latini quoque utuntur particula ut. dicere poteris, ut experiendo sciat, uel discat reprobare malum &c. Quidam

hic uertit, quousque sciat reprobare malum &c. sed non uidi exempla huiusmodi acceptionis: ego cum uiderem נַחַד tanquam nomen ab Hebraeis sepe usurpari, nominibus autem cum לְ, tanquam aduerbijs uti, consideransque formam locutionis cum affixo pronome idem esse existimaui: וְנַחַד, quod, ut pote qui sciat; uel, ut qui nouit reprobare malum & eligere bonum: hoc enim notat ille hebraismus, ad scire suum, uel ipsius, uel ad scientiam ipsius. quemadmodum dicunt, ad solitudinem suam, id est, solus ipse, & multa huiusmodi. Reprobare malum, uel fastidium habere. nau-riam constructionem habet apud heb. uerbum נָחַד . et si proprie uelis interpretem agere iuxta nau-riam constructionem, uerbi reddere quoque oportebit. cum accusatio sequenti capite uidebis. quan- do autem cum ablatino, & בְּ, ut hoc loco, plerumque refertur ad animum, quem satietas ali- cuius personæ, uel rei cepit, ut præ fastidio eam reiciat: ac tunc benè redditur, per abhorre- re ab. Verbum quoque huius oppositum sepe cum ablatino, & בְּ, construitur, quasi dicat, in re electa & approbata sibi complacere.

16 Detestaris. de uerbo נָפַח dixi hoc capite uers. 6. uerterem hic libenter, in qua tu compun- geris propter duos reges eius, id est, cuius reges te affligunt, & quasi aculeis compungunt: dicebant enim supra uers. 6. compungendo excitemus cum &c. Propter. heb. à facie, deferetur Sama- ria, & Syria, quarum regum presentia tu compungeris. hac autem sient antè quàm dominus in car- ne appareat. id enim occultè significauit propheta periphrasi illa, prius quàm sciat puer fastidire ma- lum & eligere bonum, prius quàm sit puer, prius quàm nascatur. ita enim mysterium tangit, ut statim ad sua tempora redeat. nec mirum sunt enim in scripturis prophetis multi loci obscuri, in quibus infideles Iudæi per occasionem excæcantur, & fideles per diligentiam commodè exercentur, at- que proficiunt, ut sepe annotat Augustinus.

17 Adducet dominus &c. prædixerat supra uers. 8. & 9. inane esse consilium illorum regum ad- uersus Iudam, & quòd non regnatura essent, nisi in suis prouincijs, tandemque deuastandos fore; qua nisi crederent; ipsi quoque dilaberentur, & adeò non stabiliuerunt. eadem ergo hic coniungit. Superi- ori quidem uersu deuastandam Samariam, atque Syriam breuiter significauit, sequenti cap. id latius explicatur; quòd quia non credebant, comestit iam nunc Iudeorum uastationem non per Israe- litas aut Damascusos futuram, sed per Assyrios ipsos, quos Abaz conducebat in auxilium. taliaque affirmat eos passuros, qualia à multis annis non passi fuissent. quæ iam narrare incipit. Cum rege Assyriorum. heb. absolutè regem Assur, seu Assyriorum, quasi sit appositio, & summam omnium malorum hac una uoce explicet. adducet regem Assur, cuius uel solum nomen omnes pauere faciebat.

18 Et erit in die illa: sibilabit, uel adsibilabit. uide cap. 5. uers. 26. Muscæ. hebr. no- men זְבֻב, credit quidam uir doctus significare muscæ uenenatæ speciem mitentis fluxum, seu hu- morem terrissimi fetoris, quo lesam hominem rostro inficit, quasi congruat cum uocibus זְבֻב, & זְבֻב: ego uerò existimo genus muscarum significare, quæ sonum uolitando emittunt: unde & nomen ipsum Zebub, atque illud de fetore inuentum esse Rabimorum propter locum Eccl. 10. Mu- sca mortis fetore facit unguentum &c. qui tamen de quibusuis muscis incidentibus in pretiosum un- guentum intelligitur, idolum quoque illud Deus Akaron propter huiusmodi muscas, quæ carnes mortuas amant, quibusque insident, baal zebub, id est, princeps muscarum, seu habens muscas, seu plenus muscarum, quòd loco huic conuenit, ut uides uer. sequenti. Riurorum, נַחַל uel נַחַל, dicitur riuis, seu meatus fossus ad irrigandos agros, quales multos Aegyptus ex Nylo, & Mesopota- mia, ex Tigri, & Euphrate deductos habet. & uerisimile est appellationem habere ab נַחַל lim- piditate, & claritate aquarum, quòd clariore sint, & minus turbide, quàm in ipsius fluminibus rapi- dioribus; uel ab נַחַר, id est, corrodere, quòd riui arrodant ripas. In fine ergo riurorum Aegy- pti dicit pro ab extremis Aegypti partibus: Aegyptiosque muscis comparat, cum ob multitudinem, tum ob molestiam, & importunitatem. Api. nomen hebr. אַפִּי ab ordine operarum, quas mira industria facit, deductum est; & credo, uespas quoque complecti, quæ acerrimè aculeis pun- gunt. utraque autem libenter adulant, ubi mel inuenitur: neque facillè eas abigere. Aegyptij au- tem, & Assyrii à diuersis partibus sepe molesti fuerunt Iudæis.

19 In torrentibus. nomen נַחַל est à uerbo, quòd hereditatem adire omnes dicunt significat: neque dubium; quin sic uertendum sit: proprie tamen successionem rei in familiam notat, & quasi continuationem. unde & nomen נַחַל hereditatem significat, quæ iure successionis in aliquem legitime deriuatur, ac manat, seu in alieum torrens defertur, neque alio extra lineam transfertur, ut uideas, quare ab eadem radice ueniat nomen נַחַל, id est, torrens, & nomen hereditatis. si- gnificat quoque; & ipsam uallem scilicet angustiã alieum habentem, in quam tempore pluuie torrens raptim defertur. possimus ergo hic; & pro uallibus accipere, sensus tamen idem est. Vallium, uel excauationum, id est, excauatis. uide supra cap. 5. uers. 6. in huiusmodi autem locis solent apes,

& uespæ desiderare. Et in cauernis. נֶקֶד est locus cauius; concauius, & uacuius, seu: cauerna. hic tantum, & Ier. 16. legitur. Fructetis. heb. פְּרֻצִים; ut apparet; cum פְּרֻצִים, quòd lignum, seu arborem notat, & cum nomine פְּרֻצִים, quòd spinam dorfi, ed quòd sicut arbor ramos, ita illa costas extendat, referatque figuram arboris, affinitatem habet. non nulli igitur pro ramo accipiunt: uulgatus fructetis uertit: ego contignationes, quia & ratio ac compositio nominis conuenit, & contextus ab hac acceptione non abhorret. Vocem quoque, quæ sequitur נֶקֶד, quam uel- foramina interpretatus est, ad naturam apum attendens, & de sensu potius sollicitus, quàm de uerbis, ego iuxta nomen etymologiam, & Chald. imitatus, domos laudatas dixi. הֵלֵךְ enim laudare est. poteris & pro testudinibus accipere, in quibus Echo sonat. domus enim aut contignationibus, aut testudinibus supernè constant. Neque, ut quidem sentio, is male uerteret, qui priorem uocem ad humiles domos, quæ quadam tantum contignationes esse uidentur; posteriorem uerò ad palatia regum & diuitum domos, quæ sunt magnificæ & laudatæ, referret: utrunque tamen accipias, nihil aliud istis nominibus uoluisse prophetam significare existimo, quàm quòd Assyrii & Aegyptij omnia, tam foris quàm intrus, tam in agro quàm in urbibus, tam in domibus pauperum quàm in palatijs regum, tam in munis natura quàm arte, latè essent occupaturi. in libris regum reperies eisdem ferè temporibus Iudæos tam ab Assyrijs, quàm ab Aegyptijs dira passos, 4. Reg. cap. 23. & 24. & 2. Par. 35. & 36. In quibus locis admonitum te lector uolo, ut memineris. circa illa tem- pora, imperium Chaldaeorum & Assyriorum fuisse confusa, atque permista. quòd ex prophanis quo- que auctoribus satis constat. de qua re in sequentibus non nihil nobis dicendum erit.

20 Propter uersus 21. & 22. tam Iudæi, quàm plerique ex nostris, quòd non intelligerent quo nam pacto de euerfione Iudææ intelligi possent; hæc omnia uiolenter admodum exponere conati sunt. ego au- tem à uersu 17. usque ad finem capituli de euerfione; & afflictione Iudææ per Assyrios, & de euerfio- ne, & afflictione altera, cuius illa typus quidam. erat, intelligenda omnia existimo. cuius interpretio- nis firmitas constare potest ex ipso toto expositionis nostræ quasi filo, atque contextu. Radet do- minus &c. quàm nudatum pilis, & quàm tersum maneat hominis corpus, postquam nouacula totum percurrerit, manifestum est. Iudæam ergo corpori humano comparat, in quo sunt pili quidam ad decorem & honestatem pertinentes, ut capitis & barbæ; alij non tam ad ornamentum, quàm ad necessitatem à natura inuenti, quos honesto uocabulo pilos pedum uocat scriptura; hos omnes nouacula facillè aufert. significabat ergo Iudæorum tam nobilium, quàm ignobilium captiuitatem, & regem Assur, eiusque milites nouaculam conductam mercede appellat, quòd spe. spoliatorum, & à Deo ipso incitati aduenirent: quòd igitur dicit, nouacula mercede conductæ, quæ est trans flumen, appositione exponit. rege Assur. Et barbam uniuersam. הַבַּרְבָּה uerbum de numero esse eorum, quæ He- braijs contrarijs significationes habent, nempe addere, & adimere; seu detrahere; certum est. po- test ergo hic locus sic uerti; Adde in super & barbam; uel, & barbæ quoque absumetur. nam uer- bum potest esse uel secundæ personæ masc. uel tertiæ femininæ. & Hebraijs barbæ nomen generis est utriusque.

21 Et erit in die illo &c. cum non est, qui agros colat, uberrimæ sunt pascua; ubi autem pingua pascua, ibi lactis, & butyri ingens copia. Superiori uersu captiuitatem expressit; hæc confirmat ex- ponens, quàm rari sint futuri habitatores, qui non frumento, aut uino abundabunt; sed butyro; & melle, cuius etiam est abundantia in saltibus. Vaccam. הַבַּקָּה pascuum est; quòd super rotis uoluitur, & הַבַּקָּה uilulus quasi plaustralis dicitur, & הַבַּקָּה uilula. Armenti. nomen בָּקַר cõmuni generis, collectiuè de maioribus animalibus domesticis dicitur; qualia sunt boues, uaccæ, uiluli. Hier. boues dicit, sicut & הַבָּקָה oues, cum etiam sit collectiuum; & minuta animalia; oues, capras, agnos, hædos &c. significet, neque unquam de una oue, aut capra dicitur, pecudes di- cere possumus: & habent appellationem Hebræis, quòd gramina, & herbas erodant, & depascant, ut ex cognatis uocibus apparet. Duas igitur oues, aut capras hic intellige, id est, ex paucissimis ouibus, aut capris, & ex una tantum uaccæ copiam lactis exprimet, quicunque eas habebit.

22 Præ ubertate lactis. heb. propter multam facturam lactis; est enim infinitiuus, id est, ed quòd multum lactis educet, ipse homo; uel uilula, & oues. Omnis, qui relictus: butyrum comedet & lac: nihil hoc significat, nisi incultos agros, & omnia in saltum redigenda. non tamen dubito, quin ad mysterium Isaias hic oculum conuerterit: nam hæc dicebat regi. secum adducens filium suum; cui nomen erat. Sear Isabub, id est, relictus; reuertentur; uel conuertentur &c. de quo supra uers. 3. per mel ergo & butyrum; optima quæque, & suauiã intelligimus, quæ p̄y à puero illo Immanuel, qui butyrum, & mel comedet, accipiunt. Nec tamen est abicienda ueritas historie: quòd enim superio- ri uersu dixit, hic alijs uerbis reperit; estque ipse propheta sui ipsius interpret. & ad hunc quoque lo- cum pertinent quæ sequuntur.

- 23 Mille uites &c. numerus certus pro incerto, id est, locus, qui fuerit constitus selectissimis uibus, & magno pretio aestimandis uertetur in uepricetum. Iam uides, quo modo omnia conueniant, & de uastatione Iudaeae intelligenda sint.
- 24 Cum sagittis, & arcu &c. sicut qui syluam, aut saltum ingreditur sagittis instructus & arcu uel uenationis causa, uel metu ferarum. Ingredientur, uel eundem erit. hebr. ירד תרזיא haec persona futuri impersonaliter accipienda est, ut sepe solet, id est, cuius illuc ire licebit.
- 25 Omnes montes, qui in sarculo farrientur. ego existimo esse periphrasim uinearum, & hortorum, in quibus sunt plantae fructiferae, quae solent semel atque iterum fodi, & in monticulos redigi iuxta agriculturam praecipua. Iam enim supra dixi cap. 5. uerbum ירד proprie coaceruare significare. Non uenit illud timor &c. id est, quod timor ueprium, & spinarum non solet uenire, id est, & loca illa, quae solent in monticulos coaceruari, quae ruita solent esse à uepribus & sentibus, erunt in senticetum, & uepricetum: & armenta, & pecudes illuc liberè ingredientur. Hic sensus planus est. potest & sic accipi; loca illa, quae in monticulos circulari solebant, non erit, cur quispiam timeat illuc ingredi propter uepres, & sentes; quibus circumuallari solent: patebunt enim bobus, & pecudibus. Sed prior sensus minus nodosus est. itaque omnia in malam partem commode interpretari licet. neque hoc loco audiendi sunt Rabini, neque qui eos sequuntur ex nostris. si quis tamen contendat hic subesse mysterium, dicat hoc ultimo uerbo loqui prophetam de ubertate illorum locorum, quos reliquia colent: solent enim ad montes confugere. tempore belli, & illic non nihil agriculturae operam dare. Illa igitur, inquit, loca immunia erunt à spinis, & uepribus; quinimo adeo luxuriabunt, ut necesse sit immittere boues, & pecudes, ne omni fructu praenimia illa luxuria priuentur. Quae de prosperitate spiritali in illorum pectoribus intelliguntur, qui non consenserunt actibus Iudeorum, qui ad montes confugerunt iuxta euangelium &c. Erunt in paucia bouis. hebr. in immisionem bouis, uel emissionem, uel immittere licebit boues. ita etiam pecudem dixit collectimè.

Caput octauum.

Noua.

Vetus.

ET dixit Iehoua ad me; Accipe tibi uolumen magnum, & scribe super ipsum stylo hominis de acceleranda spoliatione, festinat directio.

Et obrestatus sum testes fideles Vriam sacerdotem, & Zachariam filium Barachiae.

Et accessi ad prophetissam, & concepit, & peperit filium. & dixit mihi Iehoua; uoca nomen eius, Maher Salal has baz.

Quandoquidem ante quam sciat puer uocare mi pater, aut mater mea, auferet strenuitatem Damasci, & spoliolum Samariae, ante faciem regis Assur.

Addiditque Iehoua loqui ad me ulterius dicendo;

Eò quod reiecit populus hic aquas siloah placide fluentes, & gaudium cum Refin, & filio Romeliae.

Et ideo ecce dominus ascendere facit super eos aquas fluminis uehementes, & multas, regem ipsum Assur, & uniuersam gloriam eius, & ascendet super omnes alueos eius, & ascendet super omnes sinus eius.

Et

ET dixit dominus ad me; Sume tibi librum grandem, & scribe in eo stylo hominis, uelociter spolia detrahare, cito praedare.

Et adhibui mihi testes fideles Vriam sacerdotem, & Zachariam filium Barachiae.

Et accessi ad prophetissam, & concepit, & peperit filium: & dixit dominus ad me; Voca nomen eius, accelera spolia detrahere, festina praedari.

Quia ante quam sciat puer uocare patrem suum, & matrem suam, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariae coram rege Assyriorum.

Et adiecit dominus loqui ad me adhuc dicens;

Pro eo, quod abiecit populus iste aquas Siloe, quae uadunt cum silentio, & assumpsit magis Rafin, & filium Romeliae.

Propter hoc ecce dominus adducet super eos aquas fluminis fortes, & multas, regem Assyriorum, & omnem gloriam eius, & ascendet super omnes riuos eius, & fluet super uniuersas ripas eius.

Et

Noua.

Vetus.

Et mutabit se in Iehudam, inundabit, & transibit, usque ad collum pertinet. & erit extensiones alarum eius impletio latitudinis terrae tuae Imanuel.

Confociamini populi, & consternamini, & aures accommodate uniuersi longinqui terrae: accingite uos, & consternamini; accingite uos, & consternamini.

Inite consilium, & labefactabitur; loquimini sermonem; & non erit ratum. quia nobiscum Deus.

Quia sic dicit Iehoua ad me in firmitu diue manus, & corripuit me, ne abirem in uiam populi huius dicendo;

Ne dicatis coniuratio, de quaecunque re dicit populus hic, coniuratio: et timorem eius ne metuatis, neque territi succumbatis.

Ipsam Iehoua tcebaoth sanctificate, & is timor uester, & is [sit] pauor uester.

Et erit in sanctificationem, & in lapidem consternationis, & in petram offensionis duabus domibus Israel, in laqueum, & illaqueationem habitatori Ierusalem.

Et impingent in ea plurimi, & cadent, & frangentur, & illaqueabuntur, & capientur.

Conclude testimonium, obsigna institutionem in doctos meos.

Et inhiabo ad Iehoua, qui abscondit faciem suam à domo Iacob, & intentus exspectabo eum.

En ego, & pueri, quos dedit mihi Iehoua in signa, & portenta in Israel ab Iehoua tcebaoth, qui habitat in monte Tcion.

Et cum dicent uobis; Consulite pythones, & gnostas, qui strident, ac demurrant; An non populus ibit ad consulendum Deum suum? pro uiuis ad mortuos?

Ad institutionem, & ad testimonium. si non dixerint iuxta uerbum hoc, illi nequaquam aurora.

Et transibit per eam induratus, & famelicus & erit, quando esurierit, effurescet, & uituperabit regem suum, & Deum suum, & respiciet sursum.

Et ad terram aspiciet: & ecce angustia, & obscuritas aduolans, pressura, & caligo irruens.

Quoniam non fiet, ut auolet, quae ei est fusa est.

8 Et ibit per Iudam, inundans, & transiens usque ad collum ueniet. & erit extensio alarum eius, implens latitudinem terrae tuae Emanuel.

9 Congregamini populi, & uincimini, & audite uniuersa procul terrae: confortamini, & uincimini; accingite uos, & uincimini.

10 Inite consilium, & dissipabitur; loquimini uerbum, & non fiet. quia nobiscum Deus.

11 Haec enim ait dominus ad me, sicut in manu forti, & eradiuit me, ne irem in uiam populi huius, dicens;

12 Ne dicatis, coniuratio. omnia enim, quae loquitur populus iste, coniuratio est: & timorem eius ne timeatis, neque pauca tis.

13 Dominum exercituum ipsum sanctificate: ipse pauor uester, & ipse terror uester.

14 Et erit uobis in sanctificationem. in lapidem autem offensionis, & in petram scandali duabus domibus Israel, in laqueum, & in ruinam habitantibus Ierusalem.

15 Et offendent ex eis plurimi, & cadent, & conterentur, & irretientur, & capientur.

16 Liga testimonium, signa legem in discipulis meis.

17 Et exspectabo dominum, qui abscondit faciem suam à domo Iacob, & praetolabor eum.

18 Ecce ego, & pueri mei, quos dedit mihi dominus in signum, & in portentum Israel à domino exercituum, qui habitat in monte Sion.

19 Et cum dixerint ad uos; Querite à pythonebus, & à diuinis, qui strident in incantationibus suis; Nunquid non populus à Deo suo requireret uisionem? pro uiuis à mortuis?

20 Ad legem magis, & ad testimonium. quod si non dixerint iuxta uerbum hoc, non erit eis matutina lux.

21 Et transibit per eam, corruet, & esuriet: & cum esurierit, irascetur, & maledicet regi suo, & Deo suo, & suspiciet sursum.

22 Et ad terram intuebitur: & ecce tribulatio, & tenebrae, dissolutio, & angustia, & caligo persequens.

23 Et non poterit auolare de angustia sua.

RURSUS Iesaias ad uastationem Syriae, & Samariae redit, quam prius attigerat: & breui futuram exponit. Verum quia ad Iebudam & Ierusalem praecipue missus fuerat, omisso sermone de uastatione Syriae & Samariae, ad Iudeos statim rediit, & eos, quia non credebant de exterminandis hostibus differenti, interituros quoque praedicat, non tamen omnino delendos. In uolumine autem magno duas uoces monosyllabas בן חש, has baz, scribere uidetur; quo magnas res celerimè euenturas significaret. Volumen. heb. nome בן חש est à uerbo, quod apertionem, seu eapartitionem, aut, ut alij uolunt, conuolutionē notat. in libro autem expressa apparent, quae aliqui lapbant. unde idem nomen in plurali specula significat. Stylo hominis, id est, uulgari, & noto. forte praecipiebat dominus magnis characteribus scribi duas illas uoces, & ad hoc erat uolumen magnum, ut à quonvis legi possent: unde & uulgaribus litteris scribi praecipiebat. Velociter spolia detrahere: quam uariè reddi possint haec uerba, notum est uis, qui hebraicè norunt. unde hoc loco magna uarietas interpretationum orta est, sed idem ferè omnibus significatur: ego eam, quae mihi simplicissima uidebatur, apposui. nam littera Lamed ille interdum est usus, ut materiam, de qua fit sermo, significet. De uerbis בנה & חש dixi supra cap. 5. uerbum autem בן, uerbo diripiendi res id uertitur. unde & nomen בן direptio, & notat despectum, contemptum, & proconculcationem. scribe, inquit, de ea praeda, seu spoliatione, quae cito euentura est, his uerbis, festinat direptio.

2 Et adhibui mihi, id est, effeci, ut testes digni fide, mihi testes essent. est enim uerbum חקיר in tertia, à uerbo חקר, quod in prima non inuenitur, in secunda autem חקיר aliquoties, & est, comprobare, sustentare ac tueri uerbo, uel facto, quod uulg. uerbo suscipiendi reddidit ps. 146. & 147. Cum alijs autem punctis potest esse à uerbo חקר, quod adhibere, seu applicare significat: & ita accepit uulg. quamuis de applicatione ornatus ferè semper dicatur, sed debuisset scribi חקיר absq; iod. iccirco ego, tanquam esset à uerbo, חקר accepi, ut h. sit paragogicum, quod frequenter istum est in prima persona futuri, id est, obtestatus sum: uerum non usque adeo est manifestum, cuius rei uoluerit illos esse testes, aut super qua re eos obtestabatur. crederem sane, quòd quia non credebatur populus domino promittenti deuastationem Syriae, & Samariae, obtestatus sit uiros duos praedictos, ut essent sibi testes; quòd eis denuntiaret tam illorum regnorum, quam ipsorum Iudeorum, qui uerbis ipsius nolebant fidem adhibere, deuastationem, quin etiam illius temporis, quo scriptura exarta est, testes idonei & memores esset.

3 Et accessi ad prophetissam &c. antiqui patres & non nulli ex modernis scriptoribus haec de Christo interpretantur: quia esset celer spoliator, qui mox, ut natus est, ab oriente uocavit magos &c. & multa huiusmodi, quae, tantum abest, ut rejiciam, ut ea ambabus manibus amplectar: neq; possum non uehementer laudare in patribus ingens illud & profusum Christianum studium inuestigandi in scripturis Christum: uerum cum non unica, immo uaria sit ratio Christum in scripturis inueniendi, nihil me à religione Christiana alienum duxerim tentare, si in hac propheta alia ratione Christum nitari inuenire. Intra hoc ipso capite loquitur propheta de suis pueris, qui dati erant à Deo in signum & portentum in Israel: & de altero, cui nomen erat Sear Iasub, superius dictum est. quo nomine salutem reliquiarum significari uolebat dominus. de altero uerò iam hic loquitur, cuius nomen Israelis deuastationem indicabat, non solum illam, quae proximè imminerebat, decem tribubus & regno Iebuda, (quam quidem paulò post passi sunt Iudaei propter infidelitatem suam) uerum etiam illam, quam uniuersi sunt experti propter contemptum sui messie filij Dei ueram salutem afferentis. Non itaque durum uideatur cuiquam, si dixero hic, iuxta historiam, Iesaiam uxorem uocari prophetissam, & filium, festinam direptionem.

4 Auferet. si passimè interpretaris auferetur, planus est sensus. nam אר interdum nominatiuo uerit: sin autem actiue, hebraismus est, id est, auferent (scilicet milites, uel homines) spoliium coram Assur. ego tamen in ea sum sententia, ut Iod in uoce אר sit affixum pronomen (reclament licet Rabini) sint; uerba Dei, ut sit sensus; auferet strenuitatem Damasci, & spoliium Samariae ante faciem meam rex Assur. Videtur itaque intercessisse ante hanc & superiorem prophetiam aliquot anni. nam haec reuelata uidentur prophetae uno anno antè quam Assyriam Syriae deuastasset, & Damascum caperent. non dum enim infans ille primas uoces infantum loqui incipientium poterat efferre. Strenuitatem. supra dixi accipi interdum nomen hoc pro ipsi uirum strenuis, & bellicosus: milites ergo significat in captiuitatem ducendos, & regna illa spolianda ac diripienda; fautor quoque opes, quae strenuitate parantur, posse significare.

5 Pro eo, quod abiicit &c. etsi haec possunt de Syris & Israelitis intelligi, qui sibi in suis rebus complacere, & regnum Iebuda despiciere: ea tamen, quae sequuntur, faciunt, ut de ipsis Iudaeis, & ciuibus Ierusalem interpreter; qui forte sui regis mores fastidientes, ac non probantes, potentiamque

potentiamque aduentantium regum considerantes, ac Deo diffidentes, nouis rebus studebant, & de deditione ac defectione cogitabant. De uerbo אר, id est, fastidendo reuicit, superiori cap. dictum est. Quae uadunt cum silentio, id est, placide fluentes. hebr. אר, idem est, quod occultum, arcantum &c. cumque ad uerbum adiungitur, sit aduerbium, quasi dicat, insensibiliter, id est, sine strepitu atque murmure per canales enim defluebant, neque magna copia, per quas quietos animos, & pacis amicos, & à bellicis tumultibus alienos intelligit Iesaias. Et assumpsit magis Resin. in hebr. non est uerbum, sed legitur in forma nominis ארש, id est, gaudium sed tanquam uerbum est accipiendum, id est, & gaudet cum Resin. à uerbo ארש, id est, affectum est gaudio, uoluptatem, & oblectationem habuit in animo, & non est gestus, sed affectus cordis, & animi. Quid si sit infinitiuis uerbi ארש perfectè coniugati? id est, contricare, palpere; quasi tentarent inire fœdera & amicitiam cum illis regibus, seu de deditione tractare.

7 Ecce dominus adducet super eos. respondet pena sceleri, ut experiantur impetum aquarum ualidissimarum, qui lenes aquas contemnebant, & exercitum multorum militum in suam perniciem conglobatorum, regemque uirum belli cupidum, ac truculentum, qui paucorum militum exercitum, & regem pacis amicum praefidio abiiciebant. his similes sunt, qui regnum IESV CHRISTI contemunt, qui paupertatem, mansuetudinem, & patientiam piorum, tanquam ignauorum hominum commenta abominantur, nihil nisi diuitias, elationem animi, atque uindictæ studium suscipientes. hi iustum est, inundatione aliorum superbiorum, & gloria opprimantur &c. Certè aqua Siloah (quod interpretatur missus) mysterio seruiunt, si euangelium Ioannis consulimus: neque enim praeferenda sunt aquae Damasci aquis Iordanis, quae leprosos mundant, neque aquae fluminum mundi aquis illius, qui missus est in salutem gentium. nam qui in mansuetudine suscipiunt uerbum, per uerbum animorum salutem consequuntur (teste Apostolo.) Mibi quoque non est dubium, quin Iesaias hoc loco prauidit, quae nam ratione moti Iebudaei in posterum tempus regnum Christi essent contempturi, uolentes potius Caesari seruire, quam pauperis Christi discipuli fieri. Fortes. ארש part. à uerbo ארש, quod proprie significat corroboratum, condensatum, confirmatum, consolidatum, compactum esse accessione, & iuxta proprietatem substantiui uertendum est. Vniuersam gloriam: ita uocat potentiam, & robur exercitus, ob multitudinem, uires, apparatusque bellicum, quae regem maxima apud omnes auctoritate, gloria, gratiaque constituent. Alueos: persistit in metaphora. inundantis enim fluminis est alueos omnes replere absque mora, & absq; ullo impedimento. nomen autem hebr. ארש est à uerbo ארש, quod in quarta tantum coniugatione reperitur, coegit, seu compulit se, compressit, cohercuit se. hinc nomen, quod um, seu uolentiam notat, & in plurali, quando dicitur de re, interdum de fluminibus ipsis dicitur, ut ps. 127. &c. interdum de alueis. Sinus, à uerbo ארש, quod excursionem, incurSIONem, seu irruptionem facere significat, deducitur nomen ארש plurale tantum, id est, excursiones, irruptiones in terram, quae flumina, aut maria faciunt, Latini sinus appellant.

8 Ibit per Iudam, uel mutabit se, ארש nihil aliud, quam mutare significat, aliquando actiue, quando, scilicet casum regit, aliquando neutraliter, ut supra cap. 1. uers. 18. & 1. Sam. 10. & Job 4. &c. Lege lib. Regum, & Paral. cap. 28. uidebisque plures aduentus Assyriorum in terram Israel. & sub Abaz legitur, quòd adduxerit dominus Talgarh Phalnasar, qui afflixit eum, & nullo resistente uastauit, neque ei profuerunt munera, quae ad ipsum misit. Mibi itaque uerisimile est, quòd cum secundò Assyrius aduersus decem tribus uenisset, in Iudaeam quoque deflexerit, eamque depopulatus fuerit: & hoc est, quod hic dicitur, mutabit se in Iudam, ut intelligatur uersus hic, in uniuersum de bello, quod mouere caperunt Assyrii aduersus regnum Iebuda uastato iam regno decem tribuum, non solum sub Ezechia, uerum etiam sub Abaz. mutarunt ergo, seu uerterunt Assyrii pondus belli aduersus regnum Iuda, & omnia occuparunt; tandemque sub Ezechia, caput ipsum, nempe ciuitatem Ierosolymitanam, expugnare conati sunt. sed quia prauidit propheta aduentum Assyriorum aduersus regnum Iuda, & quae in eo bello acciderunt, quendam typum esse, & umbram, quae mysterium regni Dei, adumbrare posset, quòd commodius de Christi uictoria, & propagatione, & gloria regni eius uerba faceret, & mentes auditorum ad ea, quae significare uolebat, excitaret, apostrophem facit ad ipsum saluatorem. implebunt, inquit, ale, uel exercitus hostium regni Iuda, totam terram tuam, o Immanuel. Quae uerba cum exclamatione etiam nescio quid doloris praefecerunt: non enim poterat propheta non dolere, cum ei in mentem ueniebat, quae populus ille passurus esset ab hostibus. Tuæ, inquit, terra o Immanuel latitudinem implebunt, te sciente atque uidente, etiam si nobiscum sis. Verum prauidens propheta, quòd neque tunc temporis Ierosolyma uastanda esset, neque ultimis temporibus profusus esset ab hostibus delendi Iudaei, quinimmo tunc temporis prope Ierosolymam occidendi essent hostes, & in nouissimis diebus reliquis sanctis subditurus esset Deus orbem, non

potest se continere, quin exclamet; Congregamini populi &c. Huiusmodi autem transitiones obserua- re diligenter oportet in prophetis, ne animadvertentes, q̄ historiam profequantur, putemus cum Iu- daeis nihil aliud prophetas, quam historias texere sui temporis, aut ea, quae paullo p̄st̄ euentura es- sent. Collum. nomen heb. צוּר (in quo א, est additicia, & formativa littera) à uer- bo צוּר dicitur, quod contractionem, seu coarctationem notat: in angustiis enim illic contrahi- tur totum corpus, ut uides, neque à firmitudine dictum p̄to; ut alij uolunt.

9 Congregamini, uel consociamini. potest uox Hebraea צוּר esse à uerbo צוּר; quod pasce- re significat tam homines, quam pecora: unde in secunda coniugatione pro associare. qui enim pascit, gregatim deducit, neque dissipari gregem patitur. & iuxta uariam punctationem potest esse uel im- peratius consociamini, uel praeferitum consociati sunt: quod hic non male quadrat, quasi rem nouam toti mundo uelit notam esse; Audite qui in ultimis orbis partibus estis, consociati sunt populi aduer- sus populum Dei, & consternati sunt. & quae sequuntur etiam uerba, eodem modo accipi possunt, nempe in praeterito; inierunt consilium &c. Potest esse etiam à uerbo צוּר, id est, malum esse, & malum machinari: unde non male uertas, machinamini malum, & consternamini. quod uero se- quitur, & audite uniuersi longinqui terrae, quasi per parentesim includi debet. Quid si sit à uerbo צוּר, licet in prima uix inueniatur? significat autem uoce plena, & leta personare, siue id fiat ore, siue tube, aut buccina; de quo uerbo infra 15. quae interpretatio haud erit incongrua; Onate populi &c. Vincimini. cum uerbum צוּר proprie deijci, seu consternari, uel animo, uel uirtute, & robore corporis significet, aptè uerbo consternandi, uel prosternendi redditur. Confortamini, uel accingite uos, id proprie significat uerbum, & saepe est castrense; bis idem dicit, id est, etiam si iterum atque iterum accingamini, & ad praehaudum; ut uiri fortes praeparemini, corruetis tamen, & prosternemini. Quod si in praeterito uertas, tanquam transacta commemorat, quae futura pra- uidebat, accincti sunt & consternati sunt.

10 Inite consilium: uerbum צוּר per se, inire consilium significat, hebraismus ergo est, consilium consilium, id est, magnis deliberationibus statuere, consulatè, quid facto uobis opus sit, sed nihil ageris. Dissipabitur, uel labefactabitur: haec est propria significatio uerbi צוּר in ter- tia: est autem hic passiuum: opponitur enim uerbo צוּר erexit, ratificauit. uide Num. cap. 30. Omne uotum, & omne iuramentum, quod constringit, ut affligatur anima, maritus eius potest hoc ratificare, uel labefactare. quae uerba quoque Paulus opposuit Rom. 3. Legem ergo irritam faci- mus per fidem? absit, immo legem stabilimus &c. Inquit itaque propheta, neque consilium stabit, neque sermo uester habebit exitum, quem optatis, nihil uestra studia, nihil cogitationes aduersus populum Dei efficiunt. est enim nobiscum Deus, nos tuebitur; res nostra illi sunt cura. frustra igitur coniuuatis, & frustra laboratis. Iam incipit aperire propheta nihil damnationis esse ijs, qui sunt in Christo Iesu, & quod nemo rapiet oues de manu ipsius, neque eos, quos per diuinam praedestinatio- nem ei pater tradiderit.

11 Quia sic dicit dominus &c. quam obscure hunc locum & uertant, & interpretentur alij, con- siderabit prudens lector: certè nos simplicissimam interpretationem afferemus, & seruata propieta- te sermonis hebraici Christianè omnia interpretabimur. Irritos futuros conatus hostium aduersus po- pulum Dei uerbis superioribus dixerat: iam gradatim ad Christum descendit, & se à Deo missum dicit propheta, ut impedimenta auferret, quae prauidebat futura in populo, ne illis temporibus à Deo protegerentur, & in futuris Christum dominum non reciperent: unde futurum quoque erat, ut perirent: sic autem sermonem temperat, ut cum qua sunt sui temporis, intermittere non uideatur, qui tamen scripturas legunt, manifestè intelligant, altiora simul, & maioris ponderis negotia eum mente uoluerit, & suis istis concisis uerbis uelando aperire. Dixi, inquit, quod frustra populum Dei oppugnant hostes: id est, frustra obsiderent Ierusalem. non solum enim eam non caperent, uerum illi ipsi interirent. quod significabam in illa altera horrida tempestate, quae nouissimis temporibus su- turus est, non uniuersos Israelitas interituros. haec, inquit, dicebam, quandoquidem dominus manu sua illa forti auerit me, ne similis populo huic essemus, ego & pueri mei dicens nobis; Ne dicatis, tu & filij tui, uos electi mei, ne dicatis, coniuuatio, sicut populus hic dicit: de quacunque enim re dicit, coniuuatio; & hoc uerbum in ore eorum perpetuè est, perterriti siquidem aduentu hostium conuenientia faciunt, & inter sese colloquuntur, neq; aliud deliberant nisi de deditioe facienda: coniuuati ad- uersus regem, & ciuitatem: uos ergo electi mei timorem eius, id est, quod ille populus timet, ne ti- meatis, sed tantummodo Deum uestrum timete, & ad eius mandat a expauescite &c. sed uerba exami- nemus.

11 Et corripuit me: iuxta punctationem, quam habent Biblia, ita omnino dicendum est. צוּר enim corripere est, & dicitur sapientia de disciplina, quae facta & opere constat, quam uerbo tan- tummodo.

tantummodo. quod si puncta auferas, potest esse à uerbo צוּר, id est, discedere, & in tertia aufer- re, auertere &c. sensus tamen idem est.

12 Coniuuatio. uerbum צוּר proprie ligare significat; transfertur autem ad animorum colli- gationem: unde tunc Hebraeis idem ualet, quod Latinis coniuuare, conspirare. inde nomen צוּר, conspiratio. coniuuatio, & haec, uel, ut supra exposui, accipienda sunt, uel mores, & ingenium co- rum, qui obfessi ualde timent, exprimunt. nam qui timore hostium premuntur, sufficacissimi sunt, & undequaq; sibi metuunt, scientes nihil perniciosius esse ciuitati obfesse, quam si qui intrus sunt, cum hostibus conspirant. unde saepius accusationes iniurias, & acceleratam damnationem. multorum, qui saepe nihil hostile cogitabant, audiuius, & in historijs legimus. quare illud צוּר יאמר לכל planè, & proprie arbitror me reddidisse, de quacunque re dicere solet populus &c. nam is est suero- rum usus Heb. reus frequentissimus. Ne pauceatis. צוּר est exercere potentiam, ac prauelesce- re. notanda tamen est quaedam peculiaris Hebraeorum phrasim, quando scilicet constructur praecedente negatione & sequente casu auferendi cum praepositione mem, id est, à, uel ab. perinde enim est ac timore succumbere, & uel illata cedere, Dent. 1. & 7. ubi quoque uulgatus ita reddidit. uide infra cap. 29. uers. 23. eandem hic significationem habet etiam absque מ. Timorem eius: rela- tiuum masculinum est, & nomen coniuuationis etiam masculinum. unde ad coniuuationem potest re- ferri, si quae de conspiratione duorum regum Syria uidelicet & Israelis aduersus Iebudam praecesserunt, de hac quoque dicta quisquam uelit accipere, quasi de nulla re alia loquerentur, quam de illorum re- gum inter se faedere: de quo eam audijissent, superius dixit propheta, trepidasse omnes, sicut moue- tur sylua à uento. uel potius timorem eius, scilicet populi, id est, quod ille timet.

13 Sanctificate, id est, ut sanctum colite, laudate, praedicate, & omnes ad cultum eius inducite, non polluentes nomen eius, neque alios impuritate uitae uestra ab eius religione absterrentes. hoc enim est sanctificare Deum. Terror, uel pavor, id est, illi pra timore succumbatis. inuit itaque propheta humanum timorem etiam impedimento esse, ne per Deum seruarentur: timorem autem solius Dei illos potuisse tutos reddere. Quid si superiora non de conspirationibus, quas superius dicebam, acci- pias, sed de conspiratione, & coniuuatione impioru, qua simul conspirabant, ut à Deo deficerent, eiusq; prophetas contemnerent, ac Deos alienos colerent: quorum fauore putabant hostes superiores esse, ut habes 2. Par. 28. de Ahaaz, quod tempore angustiae suae auxit contemptum in dominum, immola- uitq; dijs Damasci uictimas percussoribus suis, & dixit dijs, Syria auxiliantur eis, quos ego placabo ho- stijs, & aderunt mihi &c. de qua etiam coniuuatione eodem nomine צוּר habes Ier. 11. multa, si hac, inquam, ita accipias, planus erit sensus, & transitus ad mysterium Christi suauior, quasi dicat, de quacunque re, uel ad quancunque rem dicere solet hic populus, coniuuatio: uel, quidquid dicit po- pulus hic, coniuuatio est, id est, facillè coniuuant, & sese mutuo adhortantur etiam ex leuioribus causis, ut à Deo deficiant &c.

14. Et erit in sanctificationem &c. profectò hoc canebat Simeon ille; Ecce positus est hic in resur- rectionem, & in ruam multorum in Israel, quibusdam quidem, in sanctificationem, qui sanctifica- tionem animarum suarum ab ipso percipient, quae est diuina quaedam animi stabilitas, & firmitudo, quae hebraismo dicitur erectio, seu suscitatio, quam resurrectionem dixit Lucas, ut casui, seu ruinae op- poneret. quod autem Lucas de puero Iesu dixit, hic propheta de Teboua dicit: unde & quae hic Iesaias scribit, ad tempora redemptionis nostra nemo nisi impius referenda esse dubitabit. Occasione ergo illius oppressionis, quam ab Assyrijs passi sunt Israelita, & illius defectionis à Deo uero ad idola gentium, (quae defectio omnia mala in populum illum inuexit) propter cognationem caussarum, & effectuum transit paululum latenter propheticò more Iesaias ad defectionem, coniuuationem, & obstinatio- nem Iudaeorum tempore Messiae; quae caput, atque finis totius calamitatis Israeliticae futura erat. unde non contentus dixisse, futurum Tebouam in lapidem offensionis plurimis ex utraque domo Israel, id est, ex utroque regno, addidit, in laqueum habitatoribus Ierusalem, quod isti, & duriores fue- runt, & magis rebelles, grauius ceteris aduersus dominum coniuuantes, neque aliud diu, nocturne cogitantes, quam quo modo eum perderent. quapropter & grauiora eos passos fuisse narrat & sacra, & prophanae historiae. Offensionis, uel consternationis. צוּר enim proprie significat quam- libet consternationem, quae fit cum impetu, & impulsione, de quo infra 19. ita ut lapidem plaga hic dicere possimus.

15 Impingent in ea, uidelicet in lapidem, & laqueos, & plurimi cadent, tam qui in lapidem im- pegerint, quam qui in laqueum inciderint. frangentur autem qui in lapidem, & illaqueabuntur, & capientur qui in laqueum: per haec autem significantur grauisima flagitia, in quae prolapsi sunt infi- deles Iudaei, cum nolissent per Christum sanctificari, nec non ingentes calamitates, quas experti sunt propter ipsa scelera, quae dominus etiam significauit in euangelio, quando dicebat, quod qui ex eis im-

pegissent in illum lapidem ab ipsis reprobatum, à Deo autem electum confringerentur: super quos aurem lapis caderet, comminuerentur. & hæc est eorum fors, & hereditas, qui oblatam per filium Dei salutem respiciunt, & Deo non credunt, & ab eo, veluti coniuventes, deficiunt: à quorum uia Deus abstraxit Iesaiam, ne illac incederet, à qua longè sit anima mea.

16 Liga testimonium: prophetiam hanc de ruina Iudæorum, & reliquijs seruandis, cum testimonio illorum testium, quos supra dicit se adhibuisse, iubet dominus ut concludat, constringat, atque obfignet, sicut Daniel 12. Claude uerba, id est, rege, absconde, anigmaticè efferas &c. nimirum significans intelligi non posse, nisi ab his, qui sunt diuinitus edocti. Mysterium hoc absconditum fuit à seculo, & per Apostolos patefactum est, atque huius reuelationis dicit se Paulus ministrum esse. nam uocatio gentium hic includitur. si enim Iudæi repellendi erant, & pauci tantum seruandi, necesse erat aliunde aduenirent, qui in femine Abrabæ conferrentur, ut adimpleretur promissio domini: Sic erit semen tuum, sicut arena maris &c. uide Paul. ad Eph. 3. ibique huius uersus interpretationem inuenies. Possunt testimonium, & constitutio, seu doctrina, uel lex hic pro eodem accipi, uel testimonium ad testes illos referendum est, de quibus supra uers. 2. In discipulis meis, uel in doctos meos. למור enim doctus, seu alijctus est, infra 54. Omnes filios tuos doctos Iehoua, id est, à Iehoua. possunt quoque hæc absolute, & genericè accipi pro tota prophetia, & toto ueteri instrumento, ut sit idem, quod supra. Excæca cor populi huius, id est, excæcâdo predic. conclude prophetias, & obfigna legem, seu testamentum, id est, scito populo huic obfignatum esse librum, neque intellecturos, quid dicas, aut quid Deus uelit; uelamen enim super cor eorum positum est.

17 Et expectabo, uel inhiabo. hoc propriè significat uerbum חכה: plus enim, quàm uerbum expectandi notat. hoc uerbo utitur Habachuch. 2. Inhiabo ad illum, quoniam uenies ueniet, & non tardabit. quem locum adducens Paulus ad Hebr. 10. uerbum reddidit nomine προσδοκῶ: quod non simplicem sonat patientiam, qua toleramus mala, sed patientem expectationem; ut cum spe præmij duramus in malis, & nos rebus melioribus seruamus sustinentiam dicere possumus, uel, ut Cicero, sustentationem, cuius contrarium est nomen, ἀποσπῆδον, id est, subtractionis, seu detractionis. Ad eandem obedientiam quoque facit uerbum חק, quod spem cum desiderio, & intentione, & gestu auidè expectantium notat, ut supra cap. 5. uers. 2. dictum est. huc quoque facit illud חכה, quod Hebræis obedientia est, adsum, præsto sum ad quoduis paratus: Propbeta ergo Iesaias, ut erat erga Deum ualde pius, & in gentem suam hæud uulgari studio propensus, audiens à Deo, quod adueniens Dei filius non uniuersam Israël seruaret, quinimmo esset in ruinam plurimorum; intelligensque uastandam illam temp. ob infidelitatem Iudæorum, ac paucos tantum salutem consecuturos, uastationisque symbolum esse nomen illud, quod filio dominus præcessisset imponi, has hæc (id est, acceleratum spoliū) sicut, & seruandorum, alterum illud Seax. Iasub (id est, reliquijs conuertentur) uidensque uelle dominum hanc prophetiam manere obscuram, neque intelligendam nisi Apostolorum tempore, in has uoces obedientia, & fidei, & ingentis pietatis prorumpit; Quodquid dominus faciat; ego ad ipsum inhiabo, ab ipso pendebō, totumque me ipsi committam: qui sicut abscondit faciem suam à domo Iacob, quasi ipsam detestatus, & abominatus; ita me quoque eorum scelere, & pana inuolui snere potuisset: seruauit autem sua illa bonitate. iustitia igitur in eos, qui cadent, & bonitatis in me, quem forti manu tenuit, contemplatione suspensus, intentis oculis in ipsum spectabo, si forte aliorum quoque misereatur aliquando, aut mihi aliquid iniungat, quod dicam, aut faciam, aut patiar.

18 Ecce ego, iam dixi obedientia esse uocem, quam passim in scripturis inuenies. Paul. ad hebr. hæc tanquam uerba Christi accipit. fuit enim Iesaias figura Christi tam sua hac obedientia, & omnimoda subiectione, quàm filijs istis. nam reliquie illæ, quæ reuerse sunt, aut conuerse ad Deum, Apostoli domini fuerunt, & discipuli eius, qui ex incendio illo seruati sunt, in quo ceteri breui tempore sunt absumpti. Cum ergo sub Christo domino & Iudæi perierint, & pauci fuerint seruati, (qua dua nomina illa filiorum Iesæ, portendebant) merito Paulus uerba hæc Christo domino accommodauit, quinimmo ea Iesaias in persona obedientissimi Iesu Christi dixisse uideatur, qui fecit, sicut ei iniunctum fuerat à patre. In signa, & portenta, nomen hebr. חכה est à uerbo חק, id est, formosum, uenustum, elegans fuit & allexit ad aspiciendum &c. inde nomen, quod nomine prodigij, seu portenti non malè ueritur, contraria significatione dicitur, quasi ח sit priuatiuum, חק enim uenustas, seu formositas est. Summam omnium, quæ hætenus dixit Iesaias, & omnium serè, quæ dicturus est, illis duobus nominibus filiorum suorum comprehendit. in hoc enim totus Iesaias uersatur, ut abiectionem Iudæorum, & salutem reliquiarum, quæ, quasi fidei seminarium, futuræ erant in uniuerso mundo, exponat. Ab Iehoua. quoties hæc phrasis in scripturis occurrit, dedit mihi dominus à domino, fecit Iehoua ab Iehoua, pluit Iehoua ab Iehoua &c. intellige singularem Dei prouidentiam

dentiam super ea re, & opus aliquod magni ponderis, quod dominus singulari consilio, occultoque iudicio perpetrat. Qui habitat &c. epitheton est Dei in scripturis. ibi enim & celebratur, & sua præsentia signa euidentiora dabat: inde responsa prodibant. eratque templum illud, ueluti quedam Dei regia in terra, ut supra cap. 6. dictum est.

19 Quærite: uersus superior, & 17. quasi per parenthesis legendi sunt. coniungenda ergo sunt hæc cum uers. 16. uel ite ad sciscitandum, uel euntes sciscitami. sic enim per duo uerba reddendum est unum hebræorum phrasi supra dictum est cap. 7. uers. 6. Pythonibus. ארנב nox est hæud du biè peregrina, & quantum ex locis scripturæ, in quibus reperitur, & eorum circumstantijs conijcitur, est spiritus in sepulcris mortuorum, & locis subterraneis, qui rogatus uoce stridula respondet: dein de etiam eiusmodi sciscitator, qui talem artem exercet, atque etiam umbras & manes euocat, isto nomine dicitur siue uir, siue femina. uide infra 29. Porro hæc nox ארנב Tob 31. utres significat; Ecce uenter meus est, sicut uinum non apertum, sicut utres noui, ita rumpetur. ex quo loco quidam non leui coniectura arbitrantur pythones ab utribus dici, quod qui tali spiritu afflati erant, ore clauso ex uentre, perinde ac si ex utre seu laguncula responsa depromerent: & hinc Græcis πυθωνες, id est, uentriolos esse appellatos existimant. Diuinos, uel gnōstas. nox ארנב uidetur esse peregrina, & à gentibus assumpta, cuius si etymologiam heb. consideraueris, à scientia, seu notitia dicta apparebit: gnōstem ergo, seu prognostem appellare licebit; & sicut nox præcedens nunc pro ipso spiritu, qui ex mortuorum locis responsa dabat, nunc pro ipsis, qui eam autem exercebant, accipitur. Qui strident. heb. uerbum צרצר, cuius hic participium habes, uidetur formatum à uerbo צרזר: significat; ore aperto, seu rostro liberè clangere, seu stridere, sicut grues, anseres, hiruindines, striges, & id genus aues; aperto ore liberè sonant, non gementes, ut columbæ, aut turture. An non populus: concise sunt orationes more prophætico, supplendum est, respondete, uel quid simile. Vos, inquit, docti à domino, uos discipuli domini, si populares uestri in rebus dubijs, & tempore calamitatis uolentes scire quid sibi sit agendum, ad diuinos, & pythones sibi eundem esse constituerint (sicut olim Saul fecit) eos grauissimè increpate, dicentes; Non ne gentes deos suos consulant? nunquid par est, ut pro rebus uiuorum mortui consulantur?

20 Ad legem &c. proficiscimini ad consulendam legem, & statuta, & testimonia Dei. tenete, dicite illis, præcepta Dei uestri; ei si obedieritis, non est, quid ultra agere debeatis: ipsè enim curam geret uestri, neque uos deferet. Hic locus quid in rerum humanarum difficultatibus agendum sit, & quò confugiendum apertè docet: pax enim multa diligentibus legem domini, & non est illis scandalum. Quid si præuiderit Iesaias perplexos Iudæorum animos, quando à Romanis obfessi extrema mariorum experiebantur? aut cum uidentes terram desolatam, & populum fame pereuntem, aut gladio casum, neque id tamen ob infidelitatem sibi euenisse credentes, consulendos sibi esse diuinos, & magos existimabant? quasi præcipiat discipulis suis dominus, ut incredulos illos, ad hanc doctrinam, & prophetiam Iesaiæ, & testimonium, de quo supra hoc eodem capite dictum est, remitterent, quòd ex hac prophetia erudiri possent, de causis uastationis terræ sanctæ, & calamitate Iudæorum, & quid ipsis agendum esset, nempe ut contenderent ad reliquias illas pertinere, quæ seruandæ prædicuntur. Si non dixerint iuxta uerbum hoc, id est, quicumque non ita responderit, huic profectò non dum resulsit aurora, adhuc in tenebris agit, neq; ad diem pertinet. de quo Paulus; Nox præcessit, dies appropinquauit. numerus pluralis cum relatiuo singulari distributionem importat hebr. Potest & illud, si non, esse iurantis, & sensus erit, dispeream, si non iuxta uerbum hoc dicturi sint illi infideles, nempe ite sciscitaturi pythones &c. cui dicto nulla lux inest, quinimmo densissima tenebræ. uel potius, dispeream, si non dicturi sint iuxta uerbum hoc, nempe quòd non sit illi lux, seu aurora, id est, quòd nihil lucis à Deo accipiant, ac propterea ueluti quærentes à pythonibus, quemadmodum de Saule legimus, quòd cum illi non respondisset dominus per sacerdotes, neque prophetas, ad pythonissam sese contulerit. Hoc autem, & que sequuntur, explicant statum illum rerum in Iudæa, quando scilicet impegerant Iudæi in lapidè Christum. tunc enim ablata est illis lux, & quòd se uerterent, nesciebant. tunc scripturas habentes, ac si non haberent, ceperunt ueritatè aliunde quærere. Itaq; quærere à pythonibus, figuratè dicti arbitror, ut. s. significaret propheta, quàm destituti uera scientia essent, & scripturarum intelligentia, post offensionem illam, simulq; insinualet angustiam animorum in ultima illa uastatione Iudææ, quam sequentibus uerbis satis apertè describere propheta uidebitur; modò non consulat lector hoc in loco, aut similibus eos, qui luce destituti sunt, & somnia sectantur, nempe Rabinos.

21 Et tranfibit per eam: relatiuum est absque antecedente. sed quòd facile lector ex contextu & uersu sequenti potest supplere. est enim sermo de Iudæa, cuius habitatores offenderunt ad lapidè: postquam offensionem & luce interna destituti, & regno externo priuati sunt. quàm horrida autem

manferit provincia illa, atque deserta, his figuris explicat propheta. uerum si cui durum uideatur (ut mihi quoque uidetur) hoc antecedens supplere, dicat, pronomen, eam, referre legem, uel neutraliter sumptum, illud totum, quod eis ab electis & Apostolis dicebatur, ut scilicet consulere legem & prophetarum testimonia. per hoc, inquit, transibunt, id est, nihil hoc curabunt, sed indurati seu obstinati execrabuntur regem suum, nempe Messiam, & Deum suum, quod scilicet populum suum ita dereliquerit &c. Et corruet. uerbum חָרַץ, cuius passiuum non legitur, nisi hoc loco participium, significat perplexum, implicatum, rigidum esse, ut non facile resoluatur, aut explicari, aut flecti possit: inde חָרַץ induratus, id est, qui dura patitur. inquit ergo, qui per eam provinciam transierit (potest enim uerti, & transiens per eam erit induratus) ob desolationem, & uastitatem dura patietur, non hospitium, non ubi pernoctet inueniens: unde etiam fame laborabit. inedia autem laborantes, facile ad iram excitantur. quare uiatores illi in hospitalitate, & fame exarcerbati, & ira succensi probra iacent in regem, & in deos suos. hec figurate ingentem uastationem significant: quod mox apertius dicit, siue in celum oculos conuerterit, siue in terram aspexerit, id est, quocumque se uertat, qui per Iudaeam transierit, tristitia omnia, & afflictione plena reperiet.

22 Dissolutio: ego aduolans. uox hebraea אָוֹלָנָא uariè redditur, & quidem uerbum אָוֹל non dubium, quin uolare significet, quidam autem significatione contraria etiam defatigationem significare, quod non probat: sed ab auiibus transfertur ad commotionem laterum frequentem, quae frequentii respiratione fit, quod quia fatigatis accidit, uidetur accipi posse pro fatigatione. quare malui hoc loco propriam significationem retinere, quae sequentibus congruit. nam scriptura more suo idem mox alijs uerbis repetit. idem enim est angustia, & obscuritas aduolans, & quod mox sequitur, pressura, & caligo irruens. Pressura צִקְוֹן à uerbo צָקוּ, id est, cogit, impulit, compulit, coarctauit, pressit. Persequens, uel irruens. מַדְרִיךְ participium est secunda coniugationis à uerbo מָדַד, quod impellere significat: caligo ergo impulsua dicitur, quae se ipsam uidetur propellere, cum diffunditur.

23 Non poterit auolare, uel non fiet auolare, uel ut auolet: sic reddendam uocè אָוֹל existimo, quae est participium significationis passiuæ, tertia coniugationis à uerbo אָוֹל, de quo paulò antè, ut Dan. 9. factus uolare. Effusa est. Effusa est. מְצֻקָא esse participium in tertia à uerbo צָקוּ, id est, fudit, effudit &c. caligo ergo, quae superflua est ei terræ, non fiet, ut auolet, id est, non effugabitur, non euanescet, sed perdurabit, & perpetua erit: adhuc enim durat, & in tenebris degunt tam corporalibus, quam spiritalibus. uelamen namque super cor eorum positum est, & uiuunt absque regno, rege, & sacerdote &c. Quid alijs de his uocibus sentiant, apud ipsos uidebis. certè interpretationem, quam attuli, neque ipsi Rabini poterunt infringere, neque etiam uulgatam, quae ferè eandem sententiam continet. hic locus insignis & ualde conspicuus est aduersus Iudæos, quem eorum magistri, ut caeci & ueritatis hostes, ita detorqueant, & adeò obscurant: ut quid sentiant, neque qui eos sequuntur ex nostris, uix diligens lector possit percipere, distinctionem quoq; uulg. interpretis ueram & germanam esse sentio, cuius nolo aliam confirmationem, quam aliorum interpretum angustias, & nimis implicatas interpretationes.

Caput nomum.

Noua.

Vetus.

PRIMO tempore uillis fuit terra Zabulon, & terra Nephthalin & nouissimo honorata fuit, uia maris trans Iordanem Galilæa gentium.

Populus, qui ambulabat in obscuro, uidit lucem magnam, super commorantes in terra umbræ mortis lux splenduit.

Multiplacasti gentem, non magnificasti lætitiā. lætati sunt coram te secundum lætitiā in messe, sicut exultant in diuisione

PRIMO tempore alleniuata est terra Zabulon, & terra Nephthali; & nouissimo aggrauata est uia maris trans Iordanem Galilæa gentium.

Populus, qui ambulabat in tenebris, uidit lucem magnam: habitantibus in regione umbræ mortis lux orta est eis.

Multiplacasti gentem, non magnificasti lætitiā. lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe; sicut exultant uictores, capta

stone

capta

Noua.

Vetus.

sione spoliolum.

Iugum enim eius onerosum, & baculum humeri eius, sceptrum exactoris cum ipso, prostrauisti iuxta diem Madian,

Quia omnis conculcatio conculcantis cum commotione, & uestimentum uolutatum in sanguinibus, & erit in combustionem, & cibus ignis.

Quia puer natus est nobis, filius datus est nobis; & erit principatus super humerum ipsius: & uocabitur nomen eius ad mirabilis consiliarius, Deus præualidus, pater æternitatis, princeps pacis.

Ad multiplicandum imperium, & pacem non [erit] finis super thronum Dauid, & super regnum eius, ut confirmet illud, & fulciat illud in iudicio, & iustitia, à modo, & usque in æternum. zelus Iehoua tce baoth faciet hoc.

Verbum misit dominus in Iacob, & cecidit in Israel.

Et sciet populus eius, uniuersus Ephraim, & habitator Samariæ in superbia, & magnitudine cordis dicere;

Lateres ceciderunt, & dolato lapide adificabimus: sycomori succi sunt, & cedros commutabimus.

Et exaltabit Iehoua hostes Refin super ipsum, & inimicos eius implicabit.

Syrus à fronte, & Philisthim à tergo, & absumet Israelem toto ore: nec sic conuersa est ira eius, & adhuc manus eius extēta.

Et populus non uertit se ad percutientē se, & Iehoua tcebaoth non exquifierunt.

Et præcidet Iehoua ab Israele caput, & caudam, ramum, & iuncum die uno.

Senex, & suscipiendus facie, est ipsum caput: & propheta docens falsum est ipsa cauda.

Et erunt, qui beatum prædicant populum hunc, seductores, & quos beatos prædicant præcipitati.

Quapropter, super iuuenibus eius non lætabitur dominus, & pupillos eius, & uiduas eius non coniserabitur. omnes enim ipsi hypocritæ sunt, & maligni; & omne os loquitur fatuitatem: nec sic conuersa est ira eius, & adhuc manus eius extēta.

Quoniam accensa est, sicut ignis, improbitas; spinas, & sentes absumet; & ardebit

capta præda, quando diuidunt spolia.

Iugum enim oneris eius, & uirgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius supraisti, sicut in die Madian.

Quia omnis uiolenta prædatio cum tumultu, & uestimentum multum sanguine erit in combustionem, & cibus ignis.

Paruulus enim natus est nobis, & filius datus est nobis; & factus est principatus super humerum eius: & uocabitur nomen eius admirabilis consiliarius, Deus fortis, pater futuri sæculi, princeps pacis.

Multiplacabitur eius imperium, & pacis non erit finis: super solium Dauid, & super regnum eius fedebit, ut confirmet, & illud corroboret in iudicio, & iustitia amodo, & usque in sempiternum. zelus domini exercituum faciet hoc.

Verbum misit dominus in Iacob, & cecidit in Israel.

Et sciet omnis populus Ephraim, & habitantes Samariam in superbia, & magnitudine cordis, dicentes;

Lateres ceciderunt, sed quadris lapidibus adificabimus: sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus.

Et eleuabit dominus hostes Rafin super eum, & inimicos eius in tumultum uertet.

Syriam ab oriente, & Philisthim ab occidente: & deuorabunt Israel toto ore. in omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extēta.

Et populus non est reuersus ad percutientem se, & dominum exercituum non exquifierunt.

Et disperdet dominus ab Israel caput, & caudam incuruantem, & deprauantem die una.

Longæuus, & honorabilis, ipse est caput; & propheta docens mendacium, ipse est cauda.

Et erunt, & qui beatificant populum istum seducetes, & qui beatificantur, præcipitati.

Propter hoc super adolescentulis eius non lætabitur dominus: & pupillos eius, & uiduarum non miserabitur: quia omnis hypocrita est & nequam; & uniuersum os locutus est stultitiam. in omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extēta.

Succensa est enim, quasi ignis, impietas; uepre, & spinam uorabit; & succende-

G iii tur

debit in condensis syluae, atque dissipabuntur [ueluti] eleyatio fumi.

In ardore Iehoua tcebaoth inflammata 19 est terra, & erit populus, ueluti cibus ignis: nemo alteri parceret.

Et decidet ad dexteram, & esuriet; & comedet ad sinistram, & non saturabitur. quisque carnem brachii sui comedet.

Manasse Ephraim, & Ephraim Manassem unà ipsi contra Iehudam: nec sic conuersa est ira eius, & adhuc manus eius extenta.

tur in densitate saltus, & conuoluetur in superbia fumi.

In ira domini exercituum cōturbata est terra, & erit populus, quasi esca ignis: uir fratri suo non parceret.

Et declinabit ad dexteram, & esuriet; & comedet ad sinistram, & non saturabitur. unusquisque carnem brachii sui uorabit.

Manasses Ephraim, & Ephraim Manasfen, simul ipsi contra Iudam: in omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.

HEBRAEI legunt *הַיָּמִים*, id est, sicut tempore, uel secundum tempus; uulg. *הַיָּמִים*, id est, in tempore. est autem facilis mutatio *ב* in *ו*, & contra, sed sensus ualde diuersus esse uidetur. Iudaei ergo sua illa distinctione, & mutato *הב* in *הו*, locum hunc ita obscurauerunt, ut qui commentarios eorum legerit, nequaquam ex eis quid sibi hoc loco propheta uelit, possit unquam intelligere. in eodemque luto haerent nostri, qui hanc illorum impietatem non perceperunt: cum enim nullus sit locus in prophetis, qui apertius uocationem discipulorum domini denuntiet, quam hic, ut apud Mattheum uidere potes; impij illi, ut tenebras nobis offunderent, & ut locum, quem Mattheus adducit, penitus eneuarent; inuentum hoc distinctionis excogitarunt; ut cum hac pertinere ad captiuitatem Babylonicam dicerent, & tria tempora, & tres captiuitates hic commemorarent; easque inter se confunderent; quod sequitur de populo, qui ambulabat in tenebris, quod referendum esset, incertum remaneret. nos tamen Matthei auctoritate, & antiqua Hieronymi uersione iussuti, posthabita Iudeorum commentis, seruata tamen Hebraei sermonis proprietate, locum multo altiter tibi, Christiane lector, & interpretabimur, & omnino ita interpretandum esse ostendemus. Primo tempore. in primo tempore dicendum foret, si Latinus sermo prepositionem hanc superfluum diceret, ut apud uulg. uides, apud quem quoque distinctionem habes, multo à Iudeorum distinctione diuersam. Alleviata est, id est, uilis fuit nullius existimationis & pretij, quam acceptionem uerbi *הֵב* non possunt Iudaei negare, cum infinita habeat exempla; significat autem uerbum ipsum alleuiari, uel pondere, uel diuitijs, uel honore, & existimatione; & opponitur uerbo *כָּבַד*, de quo paullo post, & ut iam non semel admonui, Hebraeis uerba in tertia coniugatione, si non sequatur casus, neutraliter, ut in prima accipi solent. Et, ut uideas, lector Christiane, quam hoc loco Iudaei caecitiant, dic proferant tibi uel unum locum, in quo uerbum *הֵב* significet leuius puniri, uel leuiter opprimi, seu affigi, quod si dicant alleviatam, id est, habitatoribus, & bonis spoliatam, cum huic opponatur, quod uox sequitur, aggravata est, non grauius oppressam, sed hominibus, & bonis refertam, significabit, quod tamen secundum fictiones illorum non succedit. si uerò cum Rabinis legamus *ב*, & non *הב*; haec non coniungemus praecedentibus, sed cum uulgato exordiemur hoc pacto; iuxta priora tempora uilis fuit terra Zabulon &c. at nouissimo &c. ut idem omnino sit sensus, ac si esset *הב*. Aggravata est, de *כָּבַד* idem sentiendum est: superiori enim opponitur, & grauem esse, uel pondere, uel dignitate, & honore, seu diuitijs significat, à quo nomen illud frequentissimum in scripturis *כָּבַד*, id est, gloria, splendor, claritas &c. reſtè igitur, quamuis sit in tertia, redditur uerbo honorandi, seu illustrandi. Porro, cum superiori capite propheta explicasset plurimos ex Israelitis, ex utraque dono Israelis perituros, & tantum quibusdam futurum Christianum dominum in sanctificationem, nempe discipulis domini, quorum esset intelligere legem domini, & omnem impiam doctrinam explodere; ut potè quibus in primis orta esset lux caelestis, & quos spiritu sancto donatus eruditurus esset; iam propheta dignum iudicauit, ut ostenderet, qui nam isti essent, & quoniam pacto alijs in eacitate, & tenebris permanentibus, istis orta fuerit lux, quibus de mysterio Christi plurima annectit. Olim, inquit, Zabulon, & Nephthalim, & totusque ille Galilae tractus, usque ad Tyrum, uiles fuerunt, non gloria rei militaris, non nobilitate sanguinis, non scientia, aut artibus illis clari, omnesque Galilaei contemptibiles erant, unde illud; Num tu Galilaeus es? seruat seruat scripturas, & uide, quod à Galilaea propheta non surgit: & illud; A Galilaea potes aliquid boni esse? At nouissimis temporibus

bis, regio illa illustrata fuit praesentia, habitatione, consuetudine, doctrina, & miraculis domini, praesertim uia maris, id est, qua uersus mare Galilaeae itur: qui tractus uulgò dicebatur trans Iordanem, seu Galilaea gentium: in qua multi gentes misi Iudaeis, degebant; uel qua gentes attingebat. Galilae enim nomen proprium regionis esse potest, & nomen appellatiuum: bona autem discipulorum pars ex illis locis erat, de quibus Is. Principes Zabulon, & principes Nephthalim &c. ut alibi latius explicabimus. Iam quod sequitur, ita hanc interpretationem confirmat, ut nihil obſtare posse uideatur, quò minus eam amplectatur Christianus lector, nisi nimia (si nimia dici potest) propheta cum euangelio concinnitas, atque concordia. Interim tamen admonendum lectorem iudicauit, ne miretur, quòd cum nomen terrae sit femininum; hic uerba sint masculina. nam non pro elemento ponitur, sed pro habitatoribus, ac si diceret; Zabulon Nephthalim &c. quòd si quis contendat propter *ה* in nomine *אֲרָא* uerba ad Deum esse referenda, non prohibeo, modo in praedicta significatione ea accipiat, quasi dicat; uilem reputauit terram. se erga illam, tanquam erga uilem, gessit &c.

Populus, qui ambulabat &c. est expositio eius, quod dixerat. nam explicat, quo pacto honorauerit gentem uilem. Umbrae mortis. unica dictio est hebr. composita ex *הַיָּמִים*, id est, umbra, & *מָוֶת*, id est, mors; diciturque de illa umbra, qua oculi morientium occurrunt, qua equidem tristissima est, & porta ad mortem & inferos. ambulare autem, seu habitare in umbra mortis est, in maximis uita periculis uersari, in quibus, de uita solent homines desperare. Huc certè respexit pater Ioan. Baptista; Visitauit nos oriens ex alto illuminare ips, qui in tenebris, & umbra mortis sedent. Hinc quoque ad animum transfertur, sicut & tenebrae, pro peccatis, & peccatorum effectibus ignorantia, tristitia &c. haec enim cum morte ipsa magnam habent cognationem. super Galilaeos igitur piscatores, super ignotos, & nullius nominis homines, & obscuro loco natos, super peccatores, & publicanos, & omnium nouissimos &c. reſplenduit lux caeli: & illis datum est nosse mysterium regni Dei, &c.

Multiplicasti gentem. non toti populo illuxisse ostendit: multiplicasti, inquit, gentem Iudeorum iuxta generationem carnis, sed in pluribus eorum non fuit beneplacitum Deo, neque omnium, sed paucissimorum fuit gaudium. quibus quidem orta est lux, gaudijs sunt, & exultauerunt gaudio inenarrabili, ut inquit Petrus: propheta uerò letitiam comparat gaudio messorum, & militum, quando post uictoriam spolia diuidunt. in discipulis enim, teste domino, uerum fuit uerbum, quod dicebatur; Alius est, qui seminat, & alius est, qui metit. alij laborauerunt, & ipsi in labores aliorum intrauerunt, ut qui seminat, simul gaudeat, & qui metit: & qui metit, mercedem accipit, & congregat fructum &c. Ioan. 4. & illis iterum dictum est; Messis quidem multa, operarij autem pauci: & Paulus, gaudium, & coronam suam uocabat discipulos suos. Quod si uictorum exultationem uelis uidere, lege Psal. Omnes gentes plaudite manibus &c. subiecit populos nobis, & gentes &c. Quando diuidunt, uel in diuisione. hebr. infinitiuus est cum affixo pronomine, quasi dicat, in suo diuidere spolum.

Iugum enim oneris &c. haec est praecipua latinitas ratio, quòd confregerint inimici potentiam, & regnum eius, & tyrannidem euerterint. iugum, quod suis imponit diabolus, grauisimum est, & totum eius imperium (quod per baculum, & sceptrum significatur) acerbum, & importabile. dominus autem I E S U S tum per se, tum per suos totum eius imperium deiecit: principem eiecit de mundo, & de eo plane triumphauit, ut non habeat potestatem, nisi in eos, qui uolunt sese illi subdere. Conſueuit scriptura, cum de regno agit, haec duo nomina, baculum, & sceptrum coniectere, ut pro eodem accipi uideantur. consuetudo autem fuit regibus sceptrum gestare, seu baculum. Hic uerò dicitur baculus humeri, uel quia dum gestatur in manu, humero applicatur, uel humerus ad subditos est referendus. pondera enim humeris sustinentur, quasi dicat, imperium graue, quod humeris sustinebant, abstulisti. Iugum. hebraea uox *יָגוּם* uel à uerbo *יָגַם*, ut quidam uolunt, id est, ascendit; quòd cervicibus iumentorum super inducatur, uel potius ab *הָיָה*, quod iniuria afficere, uel defraudare, debonestare &c. quasi significet seruitutem, disciplinam, seu castigationem seueriorem, qua uel iumenta, uel homines cobibentur, & cohercentur, continenturque in officio. Virgam. à uerbo *נָסַח*, quod extendere, seu protendere significat, uenit nomen *נָסַח* baculus, cui imititur; uel quem extendimus aliquid indicando: uirgam solent uerrere: & accipitur per synecdochem pro familia illius baculi, in quo nomen ipsius scriptum erat. & ut duodecim fuerunt baculi, ita secundum illos erant & duodecim familiae filiorum Israel. tranſtulit autem Hieronymus, & post ipsum ceteri tribum; Romano nimirum, & gentili uocabulo. uide Num. 27. unde haec exceptio originem habuit: figurat autem pro regno, ut iam dixi, accipi solet, à consuetudine gestandi sceptri, uel à pastoribus. Humeri. uox hebraea appellationem habet à surgendo, quòd sit pars corporis erectior, & sublimior. Exactoris eius. hebr. *בַּר* sceptrum exactoris cum ipso, sci-

licet exactore prostrauisti: uulg. sensum reddidit: nam potest & sic uerti; sceptrum, seu uirgam, qua adigebat, ut נגש sit participium, & illud ב sit instrumentale. Sceptrum. שבט, id est, baculus, seu uirga, quæ nascitur ex arbore, seu radice arboris: est ergo idem, quod נשב; sed ratione appellationis differunt, & figurat etiam accipitur pro tribu, seu familia, quod ex arbore, seu stirpe, orta sit, id est, patre. unde duodecim tribus, baculi sunt dicti, quod ex uno patre Iacobo nati sunt, ut Gen. 49. utrunque quoque pro scepro, id est, regimine, seu regno figurat accipitur. Prostrauisti: uerbum Hebræum חרר hoc proprie significat, (ut supra dictum est cap. 8. uers. 9.) hic in tertia actiue accipitur, ut Ier. 49. Prosternam Ellam coram inimicis suis. Sunt qui hæc de libertate à lege intelligant, alij ab oppressione, qua premebantur primi illi Christiani à Iudæis: sed ego malim intelligere de libertate, ex potestate tenebrarum, & peccati, quæ fuit lætitiæ ratio, tam primis illis à Deo illuminatis, quàm eis, qui per eos uocati sunt, ut ambularent in lumine domini, & illa relatiua populum referre existimo; Iugum graue, seu onerosum eius populi, & baculum, quo premebatur, & uirgam, qua adigebatur prostrasti, seu deiecisti. Sicut in die, uel secundum diem Madian: non minus inaudita, inquit, erit & insperata uictoria, quàm fuit illa, qua Madianitæ à Geodeone uicti sunt, quando paucissimi, & inermes tubis & lampadibus infinitam hostium multitudinem fuderunt: sic paucissimi discipuli domini predicatione, & sanctitate, ac miraculorum splendore, imperium diaboli prostrauerunt, de quo exercitu, & noua uincendi ratione, non sine allusione ad Gedeonis uictoriam, canit uersus ille Dauidicus, iuxta lectionem hebræicam; Tecum principes in die exercitus tui, in splendoribus sanctitatum, ex utero auroræ tibi ros inuentus tua &c. lege Pauli epistolæ, & genus armorum, crucem, euangelium, & uirtutem esse intelliges: Christum autem in Apostolis uictorem orbis.

5 Violenta prædatio: ego, conculcatio conculcantis, quod uerbo נדב, cuius non legitur, nisi hic participium, hanc significationem tribuam. facit nomen נדב, cum quo iungitur, quod comotionem significat, quæ fragorem edit: deinde, quod in Chaldeo calceos, tanquam nomen significat à calcando dictos: habet quoque cognitionem cum uerbo נדב, id est, conculcauit, proculcauit, stragem fecit: & cum nomine נדב, quod ab eodem uerbo, litteris transpositis, stragem, seu uolentiam significat. conculcationem ergo militum in prælio, accipe, pro ipsis conculcatoribus, sicut in posteriori membro uestes, sanguine conuersas, pro militibus ferocibus, & sanguinis sitientibus, ut sensus sit: Omnes conculcatores, qui proculcant, & stragem edunt cum commotione, & strepitu, omnes sanguinarij milites, qui occisorum sanguine conuersa arma, & uestes gerunt, cedent igni diuino. quis autem sit iste ignis, facile ex euangelio est intelligere. descendit enim in discipulos domini ignis de celo. Nulla, inquit, erit uis, nulla ferocia, nulla barbaries, ac crudelitas, quæ stare possit ante ignem illum, quem missurus uenit dominus in terram. Crediderim ego, typum huius Christi uictoris, nempe occisionem illam exercitus Senacherib, de qua non raro in sequentibus fit mentio, imposuisse multis scriptoribus, ut non intelligerent locum hunc. neque mihi placet interpretatio eorum, qui hic multa suppleunt: id certe faciunt, quia quod tenderet propheta, non prescius considerauerunt. uulgatus itaque rectè uertit, si sensum spectes. iam quæ sequuntur, nostræ expositioni fauent.

6 Puer enim natus est nobis &c. aperit bonorum omnium, quæ dixerat, fontem, atque originem, nempe incarnationem domini: hinc lux, hinc messis, & uictoria, hinc delectio tyrannidis, & ignis ille, cui omnis uis cessura erat. nam qui filium suum dedit, quid non cum illo nobis donaret? Erit imperium super humerum eius: potest reddi, super cuius humerum imperium erit, id est, qui quamuis sit puer, habet tamen humeros aptos ad imperium sustinendum. nam dignus erit, qui uocetur admirabilis &c. Et uocabitur: iuxta puncta, quæ nunc habent biblia, dicendum esset, & uocabit: quod certè Rabini fecerunt, ut locum hunc eneruarent. legunt enim, & admirabilis, et consiliarius Deus &c. uocabit eum principem pacis, ne scilicet ex his nominibus cogerentur fateri, quod Messias esset Deus: sed quod tertie personæ accipiantur sæpius impersonaliter, seu passiuè, neque ipsi negare possunt, ut Gen. 16. Uocabitur nomen puteo &c. Leu. 13. Immundus, immundus uocabitur: Deut. 15. Quoniam uocabitur remissio Iehoua: Ps. 49. Uocabuntur nominibus suis super terram &c. Adde, quod eadem litteræ sunt uocis actiue, & passiuæ נקב, alijs, atque alijs punctis: atque ita planus erit locus ille Exo. 34. ubi uulgatus, Stetit Moses cum eo, inuocans nomen domini, ויקרא בשם יי, & uocatum est in nomine Iehoua, & transiuit Iehoua ante faciem eius, & uocatum est Iehoua Iehoua Deus misericors, id est, sonuit hæc uox Iehoua Iehoua &c. neque enim sunt uoces Moysi, sicut ex cap. 33. eiusdem lib. manifestum est. Admirabilis: est nomen à uerbo נב, quod non solum significat admirabile, uel admiratione dignum esse, sed etiam arduum, difficile, ac impossibile, ut Genes. 18. & Ier. 32. ubi uulg. reddidit, non Deo difficile omne uerbum: quod Lucas dixit eisdem uerbis. quare nomen נב iuxta uerbi sui significationem, non solum uidetur significare

significare admirabilem, uel admiratione dignum, sed etiam mirificum, uel miraculorum patratorem: & uidetur hoc loco esse adiectiuum nominis consiliarij, quod appellandus esset consiliarius admirabilis, cuius uidelicet consilia essent supra naturam, & humanum captum, atque rationem: atque ita quoque coniungende uidentur. & combinandæ uoces, quæ sequuntur. Deus fortis, seu preualians, qui ceteris uirtute præstat: familiare enim est scripturæ, Deum cum ceteris ficticijs dijs conferre, magnus super omnes Deos. quis similis tui in dijs domine? omnes dii gentium demonia, dominus autem celos fecit &c. alijs גבור heroem, gigantem, & qui ceteros antecellit, significat. Pater futuri seculi, uel pater æternitatis, quod נא interdum tempus determinatum, ut seculum, interdum uerò æternitatem, significet, non est, cur dubitetur. Dei autem filius homo factus, æternitatis nobis aditum deuicta morte referauit, & factus est nobis resurrectio, & uita, ut non moreremur in æternum. Pater autem, more Hebræo, auctor cuiuscunque rei dicitur. Principem pacis. שליט omnimodam prosperitatem designat Hebræis, & non pacem tantum: principem ergo pacis intellige, pacificum & felicem, cui omnia ex uoto cedunt, beneque fortunatum, ut uiuit; non tamen negandum est, quin aliquando opponatur gladio, & bello, ut Num. 23. Eccl. 3. sic & dominus. Matth. 10. Non ueni pacem mittere, sed gladium: quæ uerba Lucas 12. exponens, pro gladio reddidit proprie, separationem: & Paul. Ephes. 2. explicat pacis significationem, Vos, inquit, qui quondam eratis longinqui, propinqui facti estis, per sanguinem Christi: ipse enim est pax nostra, qui fecit ex utrisque unum, & interstitium maceræ diruit, similitatem per carnem suam, legem mandatorum in decretis sitam abrogans, ut duos concederet in semet ipso in unum nouum hominem faciens pacem, & ut reconciliaret ambos in uno corpore Deo per crucem, perempta inimicitia per eam; & ueniens euangelizauit pacem uobis, qui procul aberatis, & his, qui propè &c. est igitur pax etiam, ut definit ipse Paulus, Hebræis, duorum inter se dissidentium reintegratio, seu reconciliatio, & ita hic quoque accipi potest.

7 Multiplicabitur, uel ad multiplicandum. hic scribitur mem finale, seu clausum pro aperto: ubi Iudæi sua asserunt somnia: ego nihil mysterij subesse credo, & potius deridendos, quàm audientes cabalistas existimo. scriba lapsus esse uidetur. est autem מרבב participium, & uidetur accipiendum pro infinitiuis, uel pro nomine, ad multiplicationem, seu propagationem imperij, & pacis; quod præcedentibus coniecti potest, princeps pacis, quasi dicat, uocabitur auctor pacis, nam ad multiplicandum suum imperium, & pacem, nullus erit finis. imperium enim suum summa cum pace propagare studebit, ut neque imperij, neque pacis ullus sit finis. est enim regnum Christi regnum omnium sæculorum, & regnum, quod non auferetur: quod non bello, ut regna mundi, sed pace, & dilectione propagatum fuit: & quædiu stabit regnum Christi, tandiū stabilius erit pax illa, quam Deus suis testamento reliquit, & quæ mundus ignorat. Multiplicabit autem principatum, & pacem super solum Dauid. erit princeps pacis, qui principatum, & pacem multiplicabit super thronum & super regnum Dauid, id est, præsidens & regnans in domo Dauid; id quod Angelus ad Mariam dicebat; Regnabit in domo Iacob in æternum: & regni eius non erit finis. a Iacob enim, & Ierusalem exiit uerbum euangelij, & per posteros Iacob regnum Christi propagatum est. In iudicio, & iustitia: nutare, & quasi omnino prolabi uidebatur regnum Dauid, iam inde à captiuitate Babylonica: in Herode autem profusus corruere, & interire usum est: Christus autem dominus filius Dauid secundum carnem, factus rex, regnum Dauid confirmauit, & in perpetuum stabiluit; non expeditionibus, aut uis illa, sed iudicio, & iustitia, quod supra expositum est; Tunc in iudicio redimetur, & captiuitas eius in iustitia 1. cap. uers. 27. Zelus קנא, Græcis ζηλος, seu ἠλοπυα, Latine emulatio, id est, studium, seu passio animi, ex eo promouens, quod quis timeat, ne habeat aliter quod cum nemine sibi uelit esse commune. & Paulus reddidit duabus uocibus, ut plenius exprimeret uocis significationem Rom. 13. Non in contentione, & emulatione, id est, contentiosa emulatione: item Phil. 1. Per inuidiam, & contentionem, id est, inuidiosam contentionem. Ceterum quia passio hæc ex amore oritur, interdum pro ipso amore uidetur accipi, ut Cant. 5. &c. quia uerò hunc affectum consequitur indignatio, interdum pro ipsa indignatione uidetur accipi, ut infra 42. sæpius autem in propria significatione, ut Prou. 6. & 14. &c. igitur hoc loco pro ipsa dilectione, aut etiam in propria significatione accipi potest: nam zelatus est dominus populum suum, & regnum Dauid, & quod ad extraneos de uolueretur, doluit, ipse ergo requirere uoluit oues suas, & pastor esse uoluit, iustus, & iustificans eos, & à seruitute peccati asserens Israelitas suos, non ex operibus iustitiæ, sed quia ipse uoluit. Faciet hoc: ad ea omnia, quæ præcesserunt, referendum est, uel potius ad incarnationis mysterium. sic enim Deus dilexit mundum, ut filium suum unigenitum daret, in quibus uerbis fortè Euangelistæ, immo ipse dominus, ad locum hunc Iesaja respexit Ioan. 3.

8 Verbum misit &c. exordium est nouæ prophetiæ aduersus regnum Israel, eius uastationem de-

nuntiantis, quam supra non semel tetigerat; sed propter Iebudam omiserat. Nomen autem hebr. 727 initio dictionis Hebraeis, idem interdum est, quod Latinis, hoc, hoc res. hoc inquit Iesaias; hac propheta à domino dirigitur in Iacob, & certò eueniet ipsi Israeli. neq; est habenda ratio temporum hoc loco, sicut saepe alias. accipe etiam pro eodem Iacob, & Israe.

9 Et sciet omnis populus &c. ironia est, qua utimur in eos, quos punimus, praesertim in superbos & contumaces. sicut si filius confucit dicere, nihil timeo patrem, cum eum pater uerberat, dicit, scies deinceps dicere, nihil patrem timeo, significans audacter nimirum, ac temerè ea uerba iactasse filium; quasi dicat, scies posthac, quam imprudens fueris, nunc intelliges, quantum erraueris &c. Cum igitur Israelitae superbi admodum essent, & pra elatione animi eas uoces iactarent, quas exprimit propheta uers. 10. inquit Iesaias, omnino ita futurum est, ut dominus dixit ad me, uastandos, scilicet Israelitas, & scient dicere in uel cum elatione cordis &c. intelligent, quam impudenter, omnes ruinas, & incommoda, quae sibi accidissent, posse se restaurare, gloriarentur.

10 Lateres ceciderunt, ceciderunt, inquit, quasi nolint fateri diuina ab hoste aedificia. Et quadris lapidibus: nomen est Hebraeis, cuius usus est in singulari, à uerbo 722, quod uellere significat, seu detondere: significat ergo illam lapidum durorum elegantem dedolationem, sine leuigationem: uulg. sensum doctè uertit, quadris lapidibus, scilicet politis & leuigatis. Sycomori, uel Sycamini: legitur hoc nomen pluraliter tantum, propter multitudinem, & copiam earum arborum: habent autem nomen ab alitudine; & proceritate: uiles porro sunt, & nullius ferè pretij, contra uerò cedri in pretio erant. unde 1. Reg. 10. Dedit rex argentum in Ierusalem, quasi lapides, & cedros, ueluti Sycomoros, q̄ in campestribus sunt in copia. Luc. 17. 722 appellauit, & 19. 722 si eadem sit: nam hebr. quoque forma feminina efferunt 722 Ps. 27. uidentur autem prouerbiales loquendi forma.

11 Et eleuabit &c. 722 si locos consideres, in quibus legitur hoc uerbum, significat altiore effe, quam ut trascendi, aut capi possit; in secunda autem actiuum est. exaltare itaque hostes est, superiores, seu potentiores reddere. Super eum: non super Resin, ut multi putarunt, sed super ipsum populum Israel, & habitatorem Samariae. illi enim ipsi Assyrij, qui conducti ab Ahaz uenerunt contra regem Syria ipsiq; occiderunt, illi, inquam, ipsi uenerunt contra Israel, & in captiuitatem abduxerunt. uide librum Regum. In tumultum uertet, uel condensabit, uel conglomerabit. nam 722 est in stat. ueprimum commiscere. repetendum est autem illud, super eum, ut scilicet conglomerati ipsum adorianentur, uel quod eodem tempore ex diuersis partibus eum adorianentur, quod sequenti uersu mox exponit.

12 Syrus. Aram, nunc Syrum, nunc Syriam bene uertas. A fronte, seu anteriore parte: adiacet enim Palaestina Syria ab oriente; ideo uulg. non malè ab oriente uertit, Philistini autem à tergo, & ab occidentali parte: Toto ore. sumpta metaphora à deuorantibus animalibus, cum uehementi cibi desiderio tenentur. In omnibus his: hebr. & in omni hoc, & ne sic quidem quiescit dominus, neque ira sua satisfecit, sed adhuc iterum percutere paratus est. existimo autem hunc hebraismum non per in reddendum, sed per cum, sicut & nos Hispani utimur, Con tudo isto. ad uerbum. cum omni hoc & oratione affirmatiua ualet, & super hoc omnia, id est, & praeterea; in negatiua, & ne sic quidem. Lucas cap. 16. hebraismum retinuit, & in his omnibus chaos magnum &c. id est, & praeterea, etiam si hoc non esset &c. uide supra cap. 5. uers. 25. Non est auersus furor, uel non est conuersa ira, non redijt, non retrogressa est: quod sit, dum satis uindicta sumptum est, uel misericordia commotus dominus à uindicando desistit.

13 Et populus non est &c. hic uersus causam continet, quare dominus ab ira non cessauerit, quia scilicet populus impenitens est, neque flagellis emendatur. uultum non uertere ad percutientem signum est indurati animi, & qui indignationem, qua commoueri debuisse aduersum scelus admittum, concipit contra flagellantem. Non exquisiuerunt. uerbum 722 querere, inquirere, seu exquisire significat. plerumque autem, ut annotauit quidam uir doctus, quando Deus dicitur queri, aut non queri, significat peculiari phrasi querere uerbum, & uoluntate Dei ex sacerdotibus, aut prophetis, ut Ierem. 21. Quere pro nobis Ieboua, id est, consule. Exe. 20. Gen. 25. &c. significat ergo, quod cum punirentur, non fuerunt solliciti, ut consulerent prophetas, aut Deum, quare sic flagellarentur, nimirum non postquam intellexissent, causam, eamque sustulissent, quiesceret quoque ira domini, quasi haec sit expositio eius, quod praecessit, & uertere se ad percutientem, sit humiliter rogare, quam ob causam sic cederentur: uel etiam ut sibi parceretur. ex hoc loco nos quoq; qui tot ad uersis à Deo aterimur, & quasi concatenatis malis premimur, intelligere poterimus, id nobis accidere, quod non conuertimur ad Deum percutientem.

14 Incuruantem & deprauantem: ego dixi cum Hebraeis ramum & iuncum, cuius uarietatis curiosa

ratio lectori reddenda est ratio. Ramus Hebraeis 722 uidetur esse à uerbo 722, id est, curuus, incuruus. unde ramus à curuitate, sic dictus est. de uoce autem 722, quam Hebraei iuncum uertunt, sic accipe. 722 stagnum significare uidetur, id est, abenum, quod, ceu stagnum, multum aqua capit (sicut & tam mare ipsum, quam uas amplum multa aqua plenum abijm Hebraeis solet notare) quasi sit denominatum ab 722, quod manifestum est stagnum significare. unde quidam uir doctus iuncum quoque significare dicit, qui in stagno crescit: ego uerò radicem esse existimo 722, quod in rem quampiam significat impetum facere. ab hoc uerbo deducitur nomen 722, quod scirpum, seu iuncum significat, seu papyrus, quae scilicet immersa est in aquis, & transposita, ad initium, significat stagnum ab immergendo dictum. hinc etiam 722 iuncum eadem ratione, qua 722 significat. Quia uerò uulg. creditur 722 circulum posse significare ex loco Ies. 59. Contorqueue quasi circulum collum tuum, & ex Iob 40. Nunquid pones circulum in naribus eius; qui est ueluti frænum quoddam non nullis animalibus apud orientales, iccirco hoc loco, pro ramo, incuruantem, & pro iunco infruantem reddidit. in commentarijs tamen Hieronymus deprauantem legit, & interpretatur: nam Hebraeis incuruare est deprauare. nos uerò eo loco Ies. 59. iuncum interpretabimur, & uerba Iob de reſte factio ex iunco, intelligemus. Quid autem per caput, & caudam intelligat, uersu sequenti habes. per ramum autem, & iuncum credo significari nobiles, & ignobiles, seu mendaces, & hypocritas, qui uiuere uideantur: sunt tamen manes, ut iunci, & nullius ponderis ac momenti. Quemadmodum autem supra ab Iebuda auferendos esse senes & prophetas &c. dixit; ita nunc ab Israel, quod initium est irae Dei. Sed quid pena haberet. carere falsis prophetis (nam eos per caudam significari ait uers. 15.) existimo hoc sequenti

16 uersu 16. explicari, quod scilicet non esset iam locus falsis prophetis: erunt, inquit, seductores, id est, habebuntur pro seductoribus. conuictus enim populus rerum euentu, & sese praecipitium in extremam miseriam uel absortum, & calamitatibus obrutum conspiciens, intelliget eos fuisse fallaces; & cum pacem, ac felicitatem promitterent, mentitos. de his uocibus uide supra cap. 3. uers. 12. Ait ergo, quod neque illo inani gaudio iam fruerentur, quod habebant, quando spe falsa allecti à falsis prophetis, sibi impunitatem promittebant. & hac ratione inter aduersa connumeratur praesidio caudae.

17 Super iuuenibus nomen Hebraeum à uerbo, quod eligere significat, deriuatur, & in plurali frequentissimè pro iuuenibus accipitur, quod illi sunt, qui eligi solent ad bellum. electi iuuentus dici consuevit, & delectus iuuenum solet esse, qui uiribus ualent &c. Non miserebitur. uerbum 722 propriè, si liceret ita dicere, est, inuiscerauit. id est, intimo commiserationis affectu aliquem profecutus, seu complexus est: in nouo testamento redditum est uerbo 722 Matth. interpr. 9. affectu misericordiae tactus est super eos. Luc. 15. Fatuitatem. hebraismus nomine 722 uocat factum contra publicam honestatem, uel contra mandatum Dei, uel contra naturam, praesertim cum illud factum turpitudi, seu ignominia comitatur. de stupro uirgini illato Genes. 34. & Deut. 22. de fornicatione, & adulterio Ier. 29. de inconcessa libidine ratione consanguinitatis 2. Sam. 13. de furto anathematis Iosu. 7. est autem à uerbo, quod significat humido naturali destitui, ac proinde flaccescere, elangere, deinde metaphoricè desipere, seu quid simile. Post ablatos sapientes, & nobiles sequitur, ut iuuentus omnis trucidetur, aut in captiuitatem abigatur. hoc est enim non latari super illis. nam cum illi fortiter bellum gererent, Deus tanquam pater, super ipsis exultare uidebatur. at nefanda totius populi scelera fecerunt; ut qui se patrem pupillorum, & Iudicem iuduarum appellabat, atque praebat, nihil prorsus ipsorum misereatur. nec adhuc hic est miseriarum finis; sed, ut in euangelio dicitur, initia dolorum haec. perseverantibus enim Iudaeis in sceleribus suis, dominus quoque in indignatione perdurat.

18 Impietas, uel improbitas, seu seditio, nam cum id interdum nomen Hebraeum significet, proposito quoque satis nomen seditiois uel improbitatis conuenit. comparatur enim igni, qui in sentes, & spinas grassatur, quasi significet improbitatem ipsos perdidisse, & periisse propter iniquitatem suam. uniuersi namque erant inuiles, & in proximis iniqui, ueluti spinae. ignem autem in senticeto ardentem, aut in condensa sylua non facile est extinguere: & tandiu durat, quam diu adest materia. finis itaq; incendiij est absumptio syluae. iccirco in similitudine perseverans ait; Dissipabuntur cum eleuatione summi (sic enim uerbi potest) id est, simul cum fumo, id est, omnino, & funditus: uel repetenda est in toto uersu more Hebraeo nota similitudinis, accendetur, uelut ignis; & absumet eos, ueluti spinas, & uepres; & accendetur, uelut ignis in condensa sylua; & dissipabuntur, ueluti eleuatio summi; qui minimo negotio dissoluitur. Qui autem superbi erant, & in altum sese erigebant, meritò eleuationi summi comparantur. Vidi improbum super exaltatum, & eleuatum supra cedros Libani; Transiui, & ecce non erat; inquit David. Et conuoluetur: ego dixi, dissipabuntur. uerbum enim 722, quod in quarta hic legitur, neque alibi in scripturis reperitur, quantum ex cognatis eius conicere licet.

significat dissipari, dispelli, ut nebula, aut fumus &c. In superbia fumi: ego eleuationem dixi. uerbum enim *נבא* Hebrais est elatum esse, & ad superbiam transfertur.

19 In ira domini, seu in ardore uerbum *עבר*, quod generali significatione transire significat, modum uariat significandi, non solum ratione constructionis, sed etiam uaria coniugationis: denique in quarta transfertur ad animi inflammationem. est enim ira, ueluti radius quidam, qui peruadit, & pertransit uniuersum hominem. Ceterum, quod inflammata est, dixi, id feci: quia cum hoc uerbum, non nisi hoc loco, in tota scriptura reperitur; contextui uidebatur magis hoc significatione conuenire, incensa est, seu inflammata est, seu conflagrauit. Quid enim magis conuenit ardori, quam conflagratio? sequitur etiam, & erit populus, sicut ignis. quare aut ita uertendum est, ut dixi, aut cum uulg. conturbata est. nam satis apte sequitur ad furorem domini, conturbatio terra.

20 Et declinabit ad dexteram &c. ecce quomodo conflagrabat terra: se mutuo trucidabant Israelite: familia in familiam consurgebat, absq; ulla aut amicitia, aut consanguinitatis ratione: unusquisque ea sentia in quosuis ferebatur, qua leo, aut altera fera, & immanis bellua: que inter arma ad dexteram & sinistram ingulat, neque sanguine satiatur. Decidet, inquit, ad dexteram, neque satiatus, uertet se, ut comedat, ad sinistram, id est, ut decidens ad sinistram, iterum comedat, ac deuoret, ita ut nulla sit cædis satietas. Unusquisque carnem brachii sui deuorabit: quid hoc significet, uersus sequens exponit.

21 Fratres, & consanguinei sunt, ueluti brachia nostra. Manasses autem, & Ephraim erant uterini fratres. Quantis se cladibus confecerint Israelite, ex historia lib. Regum possumus conijcere. nam cum serui in dominos insurgerent, & reges occiderent regnandi cupidine, quas cædes non uersimile est patratas fuisse? quas seditiones non excitatas? quæ ergo superioribus uersibus continentur, non ad ea tempora referenda esse existimo, quando in Assyrios translati sunt: sed cum uastationem Israeliticam uellet propheta narrare, ea commemorat, que successu temporum in Israel acciderunt, nempe clades, seditiones, civilia bella, tam inter Israelitas, quam aduersus Iudam; que omnia erant propter eorum peccata; que quia non cessabant, neque ipse dominus ab ira sua desistebat. hæc igitur omnia de uastatione, que regno Israelitarum accidit tempore regum, intelligenda esse uideo. nam etsi ex captiuitate Babylonica non nulli redierunt, non amplius speciem regni habuerunt, neque aduersus Iudam belligerati sunt. at in fine dicitur, quod Manasses & Ephraim in Iudam consergerent: sed quia peccata eorum, eadem fuerunt cum peccatis Iudæorum, seu regni Iudæ, utrosque eadem poena inuoluit: propterea dicitur in fine, adhuc manum domini extentam esse.

Caput decimum.

Noua.

Vetus.

VAE statuentibus statuta uolentia; & scribentibus [qui] laborem scribunt:

Ad inclinandam sententiam exhaustorum, & ad rapiendum iudicium oppressis populi mei, ut sint uiduæ spoliū eorum, & pupillos diripiant.

Et quid facietis in die uisitationis, & quando tempestas est longe uenientis? ad quem confugietis pro adiutorio? & ubi relinquetis gloriam uestram,

Ne curuetur pro uinctis, & pro interfectis cadant? nec sic conuersa est ira eius, & adhuc manus eius extenta.

O Assur, uirga iræ meæ, & baculus ipse. in manu eorum furor meus.

VAE, qui condunt leges iniquas; & scribentes, iniustitiam scripserunt:

Vt opprimerent in iudicio pauperes, & uim facerent causæ humilium populi mei: ut essent uiduæ præda eorum, & pupillos diriperent.

Quid facietis in die uisitationis, & calamitas est de longe uenientis? ad cuius confugietis auxilium? & ubi derelinquetis gloriam uestram,

Ne incuruemini sub uinculo, & cum interfectis cadatis? super omnibus his non est auersus furor eius: sed adhuc manus eius extenta,

Væ Assur, uirga furoris mei, & baculus ipse est, in manu eorum indignatio mea.

In

Ad

Noua.

Vetus.

In gentem hypocritam mittam eum, & contra populum ardoris mei amando eum, ad spoliandum spoliū, & diripiendam prædam; & ponat eum conculcationem, quasi lutum platearum.

Ipse uero non sic cogitabit, neque cor eius sic arbitrabitur: quandoquidem ad abolendum, in corde suo, & ad excindendas funditus gentes.

Dicet enim; An non principes mei, & reges simul [sunt]?

An non Calano sicut Charchamis? si non Hamath, ut Arphad; si non Samaria, ut Damascus.

Quomodo inuenit manus mea regna idoli, & sculptilia eorum ab Ierusalem, & a Samaria.

Non ne quemadmodum feci Samaria, et idolis eius, sic faciam Ierusalem, & idolis eius?

Et erit: quando studiosè compleuerit dominus omne opus suum in monte Tcion & in Ierusalem, requiram super fructu magnifici cordis regis Assur, & super decore sublimitatis oculorum eius.

Dixit enim; Potenti manu mea feci, & sapientia mea, qui sapientia præditus fui: & transtuli terminos populorum, & reposita eorum diripui, & deiçi tanquam robustus habitatores.

Et inuenit, tanquam nidum, manus mea strenuitatem populorum: & sicut qui colligit oua relicta, uniuersam terram ego collegi; neque fuit, qui motitaret alâ, & aperiret os, & strideret.

Num gloriabitur securis contra fecantem secum? si magnificabit se ferra contra agitantem se? quasi agitaret uirga eleuantes se, quasi [qui] eleuat baculum, non lignum [eleuaret.]

Propterea mittet ille dominus, dominus tebaoth, in pinguedines eius tenuitatem: & sub gloria eius adurendo aduret iuxta adustionem ignis.

Et erit lux Israelis in ignem, & sanctus eius in flammâ: & ardebit, & absument spinas eius, & sentes eius in die una.

Et gloria syluæ eius, & carmelum eius ab anima usque ad carnem consumet; & erit, sicut dissolutio fugientis.

Et reliquæ arborum syluæ eius erunt numerus; & puer scribet eas.

Et erit in die illo: non adiciet ultra reliquæ

6 Ad gentem fallacem mittam eum; & contra populum furoris mei mandabo illi, ut auferat spolia, & diripiat prædam, & ponat illum in conculcationem, quasi lutum platearum.

7 Ipse autem non sic arbitrabitur, & cor eius non ita existimabit: sed ad conterendum erit cor eius, & ad interuersionem gentium non paucarum.

8 Dicet enim; Nunquid non principes mei simul reges sunt?

9 Nunquid non, ut Charchamis, sic Calano: & ut Arphad, sic Emath? nunquid non ut Damascus, sic Samaria?

10 Quomodo inuenit manus mea regna idoli: sic simulacra eorum de Ierusalem, & de Samaria.

11 Nunquid non sicut feci Samaria, & idolis eius, sic faciam Ierusalem, & simulacris eius?

12 Et erit: cum impleuerit dominus cuncta opera sua in monte Sion & in Ierusalé, uisitabo super fructum magnifici cordis regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius.

13 Dixit enim; In fortitudine manus meæ feci, & in sapientia mea intellexi: & abstuli terminos populorum, & principes eorum deprædatus sum, & detraxi, quasi potens in sublimi residentes.

14 Et inuenit, quasi nidum, manus mea fortitudinem populorum: & sicut colligitur oua, quæ derelicta sunt, sic uniuersam terram ego congregaui; & non fuit, qui moueret pennam, & aperiret os, & gan-niret.

15 Nunquid gloriabitur securis contra eum qui secat in ea? aut exaltabitur ferra contra eum, a quo trahitur? quomodo si eleuetur uirga contra eleuantem se, & exaltetur baculus, qui utique lignum est.

16 Propter hoc mittet dominator dominus exercituum in pinguibus eius tenuitatem: & subtus gloriam eius succensa ardebit, quasi combustio ignis.

17 Et erit lumen Israel in igne; & sanctus eius in flammam: & succendetur, & deuorabitur spina eius, & uepres in die una.

18 Et gloria saltus eius, & carmeli eius ab anima usque ad carnem consumetur; & erit terrore profugus.

19 Et reliquæ ligni saltus eius præ paucitate numerabuntur; & puer scribet eos.

20 Et erit in die illa: non adiciet residuum

H

reliquiæ Israelis, & qui euaserunt de domo Iacob inniti super percipientem se; sed innitentur super Iehoua sancto Israelis in ueritate.

Reliquiæ conuertentur, reliquiæ Iacob ad Deum præponentem.

Quia si fuerit populus tuus Israel, sicut arena maris, reliquiæ conuertentur in eo, consumptionem abbreviatam inunda bit iustitia.

Consumptionem enim & abbreviatione dominus Iehoua tcebaoth faciet in medio rotius terræ.

Ideo sic dixit dominus Iehoua tcebaoth; Ne timeas mi popule habitator Tcionis ab Assur: uirga percutiet te, & baculum suum leuabit super te, sicut Aegyptus.

Quia adhuc minus paullulum consummabitur ardor, & ira mea super inueterata [malitia] eorum.

Et excitabit super eum Iehoua tcebaoth flagellum iuxta plagam Madian in Petra Oreb, & uirgam suam super mare, & leuabit eam, sicut super Aegyptum.

Et in die illo auferetur onus eius de humero tuo, & iugum eius de collo tuo: & dissoluetur iugum propter pinguedinem.

Venit contra Aiath, transiit in Magron: in Machmas recensere faciet uasa sua,

Transferunt transitum, Gaba pernoctatorium nobis: conturbata est Rama, Gaba Saulis aufugit.

Hinni uocetua filia Gallim, animaduerte Laifa afflictam Anathoth.

Migravit Madmena, habitatores Gabim obfirmemini.

Adhuc dies in Nob ad standum, agitabit manum suam [contra] montem filiae Tcion, collem Ierusalem.

Ecce, dominus Iehoua tcebaoth deramat frondes cum uolentia, & excelsi statua succidentur, & sublimes humiliabuntur.

Et decidet condensa syluæ ferro, & Libanus per præualidum cadet.

Israel, & hi qui fugerint de domo Iacob, inniti super eo, qui percutit eos; sed innitentur super dominum sanctum Israel in ueritate.

21 Reliquiæ conuertentur, reliquiæ inquam, Iacob ad Deum fortem.

22 Si enim fuerit populus tuus Israel, quasi arena maris, reliquiæ conuertentur ex eo, consummatio abbreviata inundabit iustitiam.

23 Consummationem enim, & abbreviationem dominus Deus exercituum faciet in medio omnis terræ.

24 Propter hoc hæc dicit dominus Deus exercituum; Noli timere populus meus habitator Tcion ab Assur: in uirga percutiet te, & baculum suum leuabit super te in uia Aegypti.

25 Adhuc enim paullulum, modicumque, & consummabitur indignatio, & furor meus super scelus eorum.

26 Et suscitabit super eum dominus Deus exercituum flagellum iuxta plagam Madian in Petra Oreb, & uirgam suam super mare, & leuabit eam in uia Aegypti.

27 Et erit in die illa: auferetur onus eius de humero tuo, & iugum eius de collo tuo; & computrescet iugum à facie olei.

28 Veniet in Aiath, transibit in Magron: apud Machmas commendabit uasa sua.

29 Transferunt cursum, Gaba sedes nostra: obtupuit Rama, Gabaath Saulis fugit.

30 Hinni uoce tua filia Gallim, attende Laifa pauperula Anathoth.

31 Migravit Medemena, habitatores Gabim confortamini.

32 Adhuc dies est, ut in Nobe stetur: agitabit manum suam super montem filiae Sion, collem Ierusalem.

33 Ecce, dominator dominus exercituum confringet lagunculam in terrore, & excelsi statua succidentur, & sublimes humiliabuntur.

34 Et subuertentur condensa saltus ferro: & Libanus cum excelsis cadet.

part. & nomen eiusdem significationis cum פקדון part. secunda, qui constituit formam aliquam & constituit normam uiuendi: sed de hac uoce, & loco, Gen. 49. uide infra 33. Iehoua legifer. Iniquitas. nomen און est à uerbo און, quod Hebraeis est affectum, desiderauit, concupiuit: & accipitur nomen hoc plerumque in malum, diciturque de affectu illo prauo, & natura uii, qua quisquam alteri dolorem, & uim infert, aut ipse afficitur, Ps. 6. Discedite à me ope rarij uolentia. ad quæ uerba alludens dominus Matth. 7. de illis ea uidetur interpretari, qui per nomen domini prophetauerunt, demonia eiecerunt &c. id est, de pseudoprophetis, & ipsorum traditionibus. Interpres Matth. dixit און, Luc. און: coniungiturque sepe nomen hoc cum nomine און, ut hoc loco uides. Num. 23, dicitur; Non uidi uolentiam in Iacob, neque laborem in Iacob. ex quo loco deinde omnes prophetae hanc phrasim sumentes (est enim Moses fons omnium prophetarum) ad impietatem, id est, impiam doctrinam, & idololatriam, seu superstitionem transtulerunt; uel etiã ad oppressionem innocentium, quos impij ex innata illa uii, dolore afficiunt, & laborare faciunt. Possimus ergo hæc statuta interpretari, uel de legibus polyticis, quas ferebant principes & magistratus, ad propriam ipsorum utilitatem, summa cum pauperum iniuria, ut mox sequitur, uel de interpretationibus, & additionibus impij, quas addebant ad diuinam legem, peruersè illam interpretantes, cuiusmodi erat illa tempore Christi, circa præceptum de honorandis parentibus.

2 Ut opprimerent &c. uerbum נשך in tertia actiuium est, inclinare, declinare &c. nomen autem נשך tribunal significat, ut apparet ex 5. cap. iudicium; Quia uicimini asinabus albis, sedentes super tribunali. sic enim uertendus est locus: quod non male reddidit uulg. Sedetis super iudicium. unde & pro ipso iudicio uidetur hic accipiendum. inclinare autem iudicium, seu sententiam pauperum, seu exhaustorum est torquere iudicium, & facere, ut causa cadant. sensum uulgatus reddidisse contentus fuit. est ergo nomen deductum à uerbo נשך, uel נשך: sunt tamen quibus uidetur non esse præpositio, quasi dicat, ad declinandum à iudicio exhaustos, ne illis ius diceretur. nam נשך iudicium est: sed prioris sententiæ libentius accedo. quid si נשך sit à uerbo נשך, & mensuram significet, pro נשך? & uertendum sit, ad inclinandam mensuram exhaustorum? quo tropo significat iniurias, quas patiebantur pauperes in emptionibus, & uenditionibus, & rerum commutationibus. nam alibi inaequalia pondera, & mensuras iniquas obijcit. unde illud, Quia mensura mensi fueritis, remetietur uobis. Inclinare ergo mensuram est, inaequaliter ius dicere diuitibus, ac pauperibus: quod mox uersu sequenti explicare uidetur. nec reprobanda est hæc interpretatio. Pauperes: ego exhaustos soleo uertere, ut propriam significationem uocis Hebrææ retineremus. est enim נשך exhaustum esse, extractum, seu attenuatum esse exhaustiendi. inde nomen נשך exhaustus facultatibus, seu uiribus, attenuatus tenuis fortune homo, & opponitur nomini עשיר. Et uim faceret &c. ego hebraïssimum retinui, ad rapiendum iudicium. est phrasim Hebræis familiaris, qua etiam uulgo utimur. rapuerunt iudicium, seu iustitiam, id est, uii abstulerunt ius, ne iuxta ius, & æquum pauperes iudicarentur. Humilium: sicut Hebræis pauperes ab exhaustis facultatibus נשך; ita ab oppressionem, seu humiliationem dicuntur עניים: uel potius, quod eis nemo subueniat, neque iuxta uotum quidquam eis respondeat, ut iam superius annotaui. Ut essent &c. quasi huc tendant illa statuta, ut liberè, simul & specie aliqua aut religionis, aut iustitia possint ius eripere pauperibus, pupillis, ac uiduis. at legislatores omni affectu uacuos esse oportebat, quasi reip. leges conderent, in qua non essent uicturi.

3 Visitationis: quid uerbum uisitationis נשך significet, Hebræi aut ignorant, aut non satis exprimunt. accipitur autem nunc in bonam, nunc in malam partem: nec uno uerbo latino commodè semper reddi potest. est enim nunc gratia, & beneficij, nunc ira, seu pena: itaq; puto idem esse: quod Latinis rationem habere, sumere, imire, ducere rationes, & similia. redditur igitur commodè nunc uerbo uisitationis, nunc requirendi, nunc recensendi, quæ affinia sunt. nam qui uisitat, ille requirit; & qui requirit, ille recenset; & eius rei curam habet: & contra qui recenset, is requirit; & qui requirit, is uisitat. estque semper superioris erga inferiores. Nomen ergo נשך, quod hic habetur, est uisitatio, inspectio, requisitio, officium inspectionis, munus episcopi, officium demandatum, præfectura, delegatio. uide infra, cap. 60. Et calamitatis &c. hebr. & tempestatu è longinquo ueniet. deest relatiuum, quod sæpius omittunt. est autem hebræa phrasim, qua etiam nos Lusitani utimur, quid facietis tempestatu? id est, quomodo uos geretis, adueniente tempestate? uel quando ingruerit tempestatu? tempestatu autem, quæ è longinquo adueniunt, impetuosiores sunt. Hic uersus omnino significat immixtus, & qui affectus humanitatis exuerunt, imminere iudicium absque misericordia. nam qui alijs in rebus peccauerunt, si misericordes in fratres fuerint, habent, quod faciant in die uisitationis & tempestatu: habent enim placatum iudicem: nam quæ indigentibus dederunt, Christo domino dederunt: & pauperes ipsi sunt patroni, qui tandem eos in aeterna tabernacula recipiunt: in-

VLT, ni fallor, propheta his primis uersibus explicare præcipuum causam illius uastationis populi Israelitici, quæ per Assyrios contigit, nempe iniustitiam, & oppressionem pauperum, & ceterorum, qui humano favore, aut uiribus destituuntur. neque alia frequentior causa est uersionis regnorum. Statuentibus. פקדון Hebræis proprie est constituere formam alicuius rei, imprimere imaginem, seu effigiem: & haud dubiè Hebræis idem est, quod Græcis κατασκευάζω. hinc פקדון part.

terim uerò elemofyna orat apud Deum, ut loquitur Scriptura. habere enim quod faciant, est non carere remedio. Pro auxilio. hic interdum est usus litteræ ל : לעזרה pro auxilio: non est enim qui crudelibus subueniat. Vbi relinquitis gloriam uestram? nomen כבוד non tam hic gloriam, quam gloriosos ipsos principes, & magistratus significat: qui plerumque euadere solent ex prelio, & ad loca tuta natura, & arte munita confugere: aut etiam auxilia ab amicis regibus petere, quibus amissam provinciam rursus recipiant. quando autem ipsi quoque principes in potestatem hostium ueniunt, actum est de regno. in superioribus non semel ita accipi hoc nomen iudisti, & sepius aliis, quæ sequuntur, hoc confirmant.

4 Ne incuruemini. כרו curuauit scilicet crura. & hoc differt à uerbo השתחוה, quod prostermere se in terram corpore, & facie significat. qui hæc à superioribus distinguunt, sensum afferunt nimis uolentium. ego uulg. secutus, בלתי pro ne accepti, quod, inquit, se proripientes principes tui, ne sub uincto, id est, sub uinctis, aut potius pro uinctis curuentur, & pro interfectis, id est, tanquam interfecti cadant. is enim usus est interdum uocis חתת. אסר collectiue accipi uidebis Ps. 79. & alibi: significat ergo principes aut interficiendos, aut inter captiuos abducendos.

5 Væ. ווי hoc loco compellantis esse uidetur. O Assur, ipse est uirga iræ meæ, & baculus: quod exponens ait; in manu eorum scilicet Assyriorum est furor meus, id est, O Assyrii uos estis ministri iræ, & furoris mei.

6 Fallacem: uocat Hebræi hypocritam hoc nomine חזק à uerbo, quod significat, aliam speciem præferre, quam antea habuit, aut quam habere debuit. nam & Latini rectum hominem appellant & obscurum: cui opponitur apertus, candidus, sincerus. Latini nunc uerbo contaminandi, nunc uerbo polluendi uertunt; & nomen ipsum nomine hypocritæ; ut uel hinc uideas illos esse proprie contaminatos, & affectos, qui ficti sunt; illamque speciem sanctitatis fictitiam, esse in oculis domini insignem contaminationem. quod genus hominum describens Paulus ait; Speciem uirtutis habentes, uirtutem autem eius abnegantes. Populum furoris mei, uel ardoris. uocat autem populum furoris sui, in quem furorem suum effunderet, & quem duriter tractare decreuerat, ut uideas, quantum illum populum peccata immutauerunt; ut eum, quem primogenitum suum, & filium dilectum, & quasi peculium uocare consueuisset, nunc populum furoris sui appellet. Mandabo. similis constructio huius uerbi מנא est Ierem. 27.

7 Non sic arbitrabitur. de uerbo דמה uide supra cap. 1. uers. 9. quibus adde, quod iuxta se eundem modum significandi, quo significat assimilare, notet quoque formare similitudinem in animo, id est, quod quodammodo etiam est facere silere, seu acquiescere, ut scilicet res rei consentiat. Ad conterendum, uel ad abolendum, nam id proprie significat uerbum שבר: Latini nunc uerbo delendi, nunc dissipandi, nunc disperdendi, nunc atterendi, nunc dissoluendi reddiderunt: uerum ubique uerbo abolendi reddere apte poteris. Ego, inquit, illum misit, ut tanquam uirga puniret populum, in quem iratus sum: ille uerò neque se à me missum cogitabit, neque leniter affligere, sed funditus perdere in animo habebit. Gentium non paucarum: sic ferè omnes reddiderunt uocem מנא, ego quia non memini in singulari מנא sic accipi, cum negatione adiunctum uerbo, aduerbium esse credo, id est, non parum, omnino, funditus. uidetur enim, quod de populo tantum Israelitico nunc loquatur propheta: non tamen aliorum interpretationes damno.

8 Principes mei. שר princeps est: & si proprie accipiatur, est, qui mensuram habet aliquam gubernationem. non male hoc loco proceres dicere. Reges simul sunt. proceres mei in palatio meo, reges quoque sunt, ut rex regum dici merito possim.

9 Et ut: heb. si non: estque; uel iurantis, uel affirmantis: dispeream, si non Hamath &c. uel, uideant, si non acciderit &c. potentissima autem fuerunt illæ ciuitates.

10 Inuenit manus mea regna, id est, potentiæ meæ uenit ad regna, ut ea apprehenderem, & caperem, sicut rem quampiam manu, neque eam potuerunt effugere: uel potius est phrasîs Hebræis peculiaris, inuenit manus mea regna, id est, regna uenerunt in manum meam, & redacta sunt in meam potestatem, quemadmodum in Ps. Dextera tua inueniat eos, qui te oderunt. Regna autem idoli uocat, quæ idola colebant. Sic & simulacra eorum. sic, addidit uulg. de suo. mihi uidetur esse comparationis, & isti duo uersus coniungendi ad hunc modum; quemadmodum regna idololorum uenerunt in potestatem meam: erant autem plura simulacra eorum, quam Ierusalem & Samaria, non ne, inquam, quemadmodum feci Samaria, sic faciam Ierusalem?

11 Notandum autem, quod sacra littera sepius idola uocent nomine נציבים, eodè cultus eorum conscientijs multum doloris, ac laboris afferat. nam uerbum נציב est discruciare animum, contristare, dolore afficere. In his autem uersibus satis manifestè apparet, quam facile homo diuinas metas transgrediatur; cum tamen ceteræ creatura suis sint contentæ terminis. commendat enim scriptura

ra obedientiam, quam seruant aquæ, quibus Deus arenam posuit pro meta, ut in ea frangerentur tremantes fluctus. unde quidam de elemento aquæ ex Dauide cecinit; resonantia plangit Litora, præscriptis metuens transcendere metas. Voluntas quidem domini erat, quod punirentur Israelitæ, sed non quod omnino deleteret regnum illud: at homo huius uoluntatis minister omnia sibi pro arbitrio putat licere. Considera etiam, quod cum idolis uim diuinam hic tyrannus inesse crederet, tantum ex hoc, quod sibi non restitissent, existimabat Deo uires desuisse ad resistendum, quasi repugnaret diuina bonitati permittere, quod sui cultores aliquid mali patiantur. ut uideas humani cordis superbitiam, simul & ignorantiam. Quod autem non culpa duceret coli idola, uel illa argumentatio satis ostendit, quæ à maiori ad minus est; Quod feci regnis, quæ plura idola habebant, non faciam regno, quæ pauciora? nam si peccatum putabat idola colere, male colligebat.

12 Cum impleuerit: ego, studiosè compleuerit, uel magno cum studio ac contentione absoluerit, uel perfecerit. nam sicut uerbum נאך mordere significat, & sensus exercere, eodè quod sensus homines mordeat, sic uerbum בצע uulnerare significat, atque exercere auaritiâ, quæ tanquam gladius hominem uulnerat, & illius sanguinem exsugit, & substantiam absument: sed quia sermo Latinus non patitur, ut uulnerare pro auaritiâ exercere dicamus, nunc illo modo, nunc hoc reddere oportet. in secunda uerò coniugatione, in qua hic legitur, accipit modum significandi ab altera conditione avari, quæ natura cupidus est, & auarus aliquid complendi, & tam in bonam, quam in malam partem solet capi. Hic uides, quanta ira & uindictæ studio exarserit dominus aduersus populum suum, & quam uerè illum uocauerit populum furoris sui. In monte Tcion, uel aduersus montem Tcion. Cuncta opera sua, omne opus, uel totum opus: quia uerò non intermittebat populus peccata, etiam inter afflictiones, non intermittebat quoque dominus opus suum. Ex hoc quoque loco habes, quam proprium sit supremæ illi bonitati improbos punire. Visitabo, uel requiram. quamdiu uirga necessaria est, integra seruatur: quando autem nullus usus eius iam amplius est, & ipsa quoque confringitur, & in ignem mittitur. non est ergo, quod gloriantur uictores populi si uictoria potuerunt. postquam enim uicti peras dederint meritas, dominus quoque requiret super uictorum insolentia, atque crudelitate.

Magnifici. nomen מוה in abstracto magnitudinem, seu magnificentiam declarat, ad uerbum super fructu magnitudinis cordis regis &c. Vocat autem fructum magnitudinis cordis ea, quæ ex arrogancia cordis, & elatione animi, atque superbia proueniunt: & quod sequitur, idem quoque declarat, super decore, seu gloria elationis oculorum, id est, super elatis oculis, cum fastu, & maiestate omnia desipientis: quæ omnia à uers. 7. usq; ad 11. continentur, & mox sequentibus explicantur. est enim cor, uelut radix cogitationum, atque actionum nostrarum, & pro ut affectum est, tales quoque fructus producit, ut in euangelio dominus Matth. 15. docet. Decore. heb. מוארה à uerbo, quod ornare, seu decorare significat; Græcis μεγαλοπρεπεια Ps. 78. uulg. pulchritudinem dixit. dedit in captiuitatem potentiam eius, id est, arcem, & decorem eius, id est cultum, in manum hostis: nam loquitur de culto in sylo decenter instituto. sic & Paulus hortatur, ut in ecclesia omnia decenter, & secundum ordinem fiant. hanc eandem uocem uidetur, ipse Paulus nunc gaudium, nunc coronam reddidisse, & ad Phil. 4. utranque simul complexus dixit; Gaudium meum, & coronam meam: & 1. Thes. 2. Gaudium, & corona glorie. quæ uerba uidetur accepisse ex Exec. 24. In die, quo tulero ab eis gaudium decoris sui. hic ergo accipere possumus pro uenustate, & gratia, quam qui sibi placent, & cui omnia ex sententia succedunt, in oculis præferunt, qui sunt indices animi certiores, quam uerba.

13 In fortitudine manus meæ, uel potenti manu meâ. est autem מנא non מנא, sed מנא, id est, fortitudo, robur, facultas &c. Abstuli, uel traxi. est autem translatio, seu ablatio populorum eius, qui ad libitum dominatur, qui miscet regna, & diuidit præfecturas, ad suam utilitatem & libidinem: & habitatores, sedes mutare compellit, quò reddat regiones pacatas, & rebellionum ac defectionum occasiones amputet. מנא autem in tertia, est discedere facere, id est, auferre, transferre etc. Gen. 48. Transfere de capite Ephraim &c. Principes eorum: uariant interpretes in hac uoce, & radix quidem manifesta est. מנא, id est, institit, incubit operi, instanter exercuit. Neque probo, quod Hebræi, & Sanctes eos secutus, dicunt nempe, quod sit præparare, & מנא, esse idem, quod præparata, id est, thesauros. & in re quidem facile consenserim cum eis, sed etymologiam non probo: uocem enim credo significare reposita, seu thesauros, uniuersamque suppellestem, quibus possessores incumbunt. Quia uerò ab hac ipsa radice uenit nomen מנא, quod hircos et arietes, quibus grex mititur, & quasi incumbit, & per translationem duces & gubernatores populi significat, ut Zach. 10. (de quo dicemus infra 14.) idcirco uulg. hic principes uertit, cum tamen in hac forma, alibi sic acceptum non inueniamus: in hac enim forma feminina hic tantum, & Deu. 32. reperitur: & in Deut. quidem ea, quæ imminet, significat; hic autem ea, quibus incumbunt & student homines, promptuaria, reposita, thesauros, & similia. Quasi potentes. de uoce מנא

est hic controversia: quidam enim sentiunt idem esse, quod כביר, id est, multus, copiosus &c. & interpositam per epenthesim, quod in alijs nominibus interdum fit. alij rectius dicunt, כ esse similitudinis notam, & אביר pro robusto, & uiribus pollente accipiendum. Quid si עתדות, cubilia interpretentur, & כביר stragulum? id enim significare כביר perspicuum est, quasi ex multiplicibus pilis contextum, sicut כביר. Sensus itaq; iste erit; Cubilia eorum diripi, & depositi stragulum habitatorum, seu quiete habitantium, quibus subitum aduentum significat, & omnimodam direptionem: quae non est difficilis illis, qui super in cubilibus iacentes irruunt. & hic sensus sequentibus quoque congruit.

14 Nidum. hebraismus nidum uocat, non tam nidum ipsum, quam pullos animum, qui adhuc nido continentur, Deut. 32. Sicut aquila suscitabit nidum suum. Fortitudinem. iam supra dixi propriam significationem huius nocis חיל, quae primaria significationem strenuitatem declarat, quae labore, & exercitio constat, & facinora & praecleara facta quodammodo emittit, hinc pro exercitio: interdum & pro substantia, seu facultatibus strenuitate partis, ut hoc loco, & Deut. 8. & Job 20. Strenuitatem, quam deuorauit, euomet &c. Quod si ita est, non mirum, quod superiorem uersum non tam de thesauris, & bonis repositis quis uelit interpretari, ne idem hic repetere uideatur Assur, quam de subito aduentu hostium, & potentia omnia disponendi ac libitum. Sicut colliguntur &c. participium esse existimo, quasi scriptum sit osep. Quomodo autem Latinis colligo, est, in unum redigo, interdum etiam carptim aufero; ita hoc uerbum Hebraeis; neq; alias significationes habet. Eleganti cerere metaphoram, ac similitudine potentiam suam exprimit, qua in subiectos usus, omnia & diripere, & ad libitum disponere potuit: neque sat illi fuit, si se nidum inuenienti, populos auiculis, substantiam ac liberos eorum pulsis, et omni animum compararet, nisi etiam id, quod auibus nunquam denegatum fuit, ut garriendo, ac stridendo, & querulis uocibus obstrependo, ac uolitando direptionem nidorum suorum quoad eius fieri potest, impediunt, populos non fecisse praetimore, & stupore affirmaret. Isti sunt fructus superbi cordis, quod gloriatur in alienis bonis, quasi in suis, & in ijs, quae accepit, quasi non acceperit. quam mentem procul abesse à suis uult dominus, Deut. 8. Ne dicas in corde tuo; Virtus mea & fortitudo manus meae fecit mihi diuitias istas &c. & multis alijs locis: adeoque illam Deus detestatur, ut affirmet Moses in suo illo cantico, propterea percussisse dominum populo suo, ne superbirent hostes eorum, & dicerent; Manus nostra excelsa, & non dominus fecit haec omnia. porro quae sequuntur, satis hoc ipsum confirmant.

15 Nunquid gloriabitur securis &c. uariant. quidem docti interpretes hoc loco, neque sibi constant Rabini, & multa supplent absque ulla causa. & quidem in priore uersus parte, nulla est difficultas; at in posteriore non minima, quae ortum habuit ab ignorantia significationis uerbi חרף, cui cum sex significationes, easque diuersas assignent, propriam, & ueram, dubito, an assignauerint. Sed de hoc errore alid. Scio interim, Christiane Lector, unicam tantum esse uerbi significationem, scilicet agitauit: neque in uocibus ab hoc uerbo deductis aliam quaeras. huc accesse, quod nomen חרף non putarunt in recto esse, cum planus huiusmodi sit sensus, si in recto accipias; posset quidem Assur sibi uictoriam tribuere: si uerò diceretur baculum agitare, & huc, atque illuc circumagere eos, qui se manu tenent, atque eleuant; aut si dum quispiam baculum leuat, non lignum eleuaret: at manifestum est, & uirgam agitari ab eleuante, & baculum nihil aliud, quam quoddam lignum esse: insana igitur est Assur gloriatio, qui per se nullas uires, neque motum ullum habuisset, ut noceret populo Dei, & tot aliena regna occuparet, nisi haec diuinitus accepisset; ipse uerò nihil aliud sit in conspectu Dei, quam quoddam lignum putredini obnoxium, & mortalis quidam homuncio. Quae sententia si mentibus hominum insidisset, non adeo delirarent reges; neque adeo pleberentur Achini. Suppleui relationum. Qui, & expressi uerbum, quod repetendum erat, ne Latinis auribus insuauis esset oratio, cuius concisio Hebraeis est perelegans. Posses quoque uertere; Quasi eleuare baculum non [sit] lignum [eleuare]

16 Habes in his uersibus penam arrogantiae regis Assyriorum, & primò quidem dum floret, & uictor aliorum regna inuaderet, eum comparat corpori pingui, cui scilicet integræ sunt uires, quas solet amittere, dum in maciem, & tenuitatem ex aliquo morbo, aut inedia deuenit. Quae etiam nihil sic res gloriosas, caras & pretiosas corrumpit, & in nihilum redigit, sicut ignis, dicitur, quod sub eius gloriam ardere faciet ignem.

17 Lumen Israelis &c. quae est haec lux Israelis, nisi dominus ipse, quem mox sanctum eius appellat? ipse, ipse, inquam, dominus, qui Israelitis est lux, & quem, ut sanctum Israelita colunt, Assyrios, ueluti ignis spinas, absument. forte alludit propheta ad cultum ignis, qui perpetuo ardebat, & conseruabatur in templo: cum enim ibi esset perpetuus ignis ad perpetua sacrificia, & sanctitas in cultu uigeret; essent autem Assyrii in circuitu Ierusalem, ueluti spinetum quoddam, armis hispi-

di, & ad pungendum parati, fingitur, ueluti è templo egressus ignis; qui milites absumperit, exercitumque deleuerit. quemadmodum etiam ignis columna Iudaeis luci, & Aegyptijs terrori erat: ita ignis templi in lucem, & sanctificationem fuit pijs; Assyrijs autem in uastationem, & consumptionem: quasi significare uelit propheta, quod propter cultum & religionem dominus deleueret hostes Israelis. De his uide in ultimis uerbis cap. 31. In die uno, id est, simul, & breui tempore.

18 Syluam metaphoricè uocat constipationem armatorum militum, qui cristis, galeis & bastis densissimam syluam imitantur: ita & carmelum uocat copiosum commeatum, & omnium rerum abundantiam, quam secum deferebant. ob fertilitatem enim loci abiit carmel in proverbium apud Hebraeos. Ab anima usque ad carnem: hoc quoque prouerbioli forma iactatur, id est, penitus. Et erit terrore profugus: uariant hoc loco interpretes: & חסוס, ni fallor, est nomen à uerbo חסס, id est, liquefecit, ut defluat, nomen autem liquefactionem, seu dissolutionem notat: at que ita dupliciter interpretari possumus; erit quasi res quaedam leuissima, ut puluis, aut cinis, quae non consistunt, sed uento tolluntur, ac fugantur: uel erit quasi dissolutio, seu liquefactio, id est, dissoluentur sicut quae liquefcunt, ut in Ps. 68. Dissipentur inimici eius, & fugiant, qui oderunt eum à facie eius, sicut deficit fumus; deficient, sicut fluit cera à facie ignis &c. quod uidetur sumptum ex libro Num. cap. 10. uel erunt sicut dissolutio fugientis, id est, sicut qui metu dissoluti aufugiunt. hunc sensum, siue priorem, qui ferè idem est, libenter amplector, quod uerba propriè id sonant, & eundem expressit uulg. ut qui in liquefactione metum intellexerit. nam Hebraei liquefactionem cordis, metum, seu terrorem uocant: & ferè idem est, quod Chal. erit contritus, & fugatus. Qui autem dissolutionem uexilliferi hic asserunt, non placent. nam nullibi inuenio חסס uexilliferum significare in scripturis, quamuis חסס signum sit. est ergo hic חסס participium in quadrata, quam uocant; coniugatione: neque desunt Rabini, qui ita putent. existimo autem, quod de ipso rege Assyriorum sit sermo, qui, ut infra dicitur, & in lib. Regum narratur, caso exercitu nocte una per Angelum domini cum paucis aufugit in Assyriam: uel de exercitu ipso & militibus, quorum corpora, quasi igni absumpta, in cinerem resoluta sunt.

19 De paucitate autem loquitur uers. 19. qui ad uerbum ita sonat, & reliquum ligni syluae eius, numerus erunt, id est, quae relinquuntur, arbores, erunt numerabiles, id est, pauci numero erunt, qui superferunt à cade illa &c. Solent autem nomina militum conscribi. quod munus pueris committi non consuevit, ut qui neque nomina numerorum teneant, neque rationes numerorum inire ualeant.

20 Et erit &c. fructum illius miraculi exponit. uidentes enim pji aliquot Israelita dominum Ierusalem liberaffe, ceperunt considerare domino, ipsique inniti; neq; ultra spem suam in hominibus collocare: qui licet interdum auxilium praeberent; paulò tamen post, mutato animo, hostiliter ipsos uexabant. Assyrii enim, qui Abaz opem tulerunt aduersus regem Syriae & Israel (ut supra ostendimus) aduersus dominum Iehuda, postea non semel profecti Iudaeam uastarunt. Sed quia Assyriorum fastus, crudelitas, ac tyrannus imperium diaboli, ac peccati designabat, ad mysterium, & ueritatem ab umbris transit. nam & liberatio illa liberationem, quae per Christum facta est, designabat; & qui tunc euaserunt Israelita, eos qui ex Iudaeis ad Christum conuersi sunt: & has transitiones in prophetis, qui Iudaei nolunt intelligere caeci, & interpretes, qui Rabinos, tanquam oraculum, sequuntur in suis interpretationibus, parum Christiani sunt. Qui fugerint. חסו חסו euasio, id est, qui euaserint: & dicitur tam de personis, quam de alijs rebus. In ueritate. hebr. באמת sic uertendum est, non, ex fide, ut quidam uolunt: inniti autem in ueritate, est ex animo, & uerè, non fide, & ore tenuis domino considerare. Iumat autem ad confirmandam spem, atque fiduciam nostram considerare beneficia domini, quibus suos ab exordio mundi profecutus est. Sed nunquid non insani sunt, qui super percussores suos imitantur? huiusmodi sunt mortales, qui ex amicis inimici sepe fiunt. Verè in Deo nostro salus Israel &c.

21 Reliquiae conuertentur. quia reliquos, & qui euassent, dixerat; ne quis fortè putaret ingentem numerum futurum Israelitarum Deo fidentium, reliquias hic uocat: & ex ijs, quae sequuntur, atque etiam ex duo Paulo Rom. 9. apparet manifestè, reliquias paucitatem declarare. Sunt autem hic ille due uoces, quae nomen alterius filij Iesae componebant Sear Iasub, id est, reliquiae reuertentur, uel conuertentur. quod nomen supra dixi, mysterium significasse, nempe quod ex uastatione illa Israelitarum, & strage, quam peccata ipsorum commuerant, & hostes, qui à Deo propter ipsa peccata immisi sunt, ediderant, pauci euaderent Israelita. Id manifestè hic exponit propheta, nempe quod reliquiae Iacob, quae significabat nomen illud filij sui, conuertentur ad Deum גברי preualidum, seu prepotentem.

22 Consummatio abbreviata &c. in dubio non est, quin prius nomen חיל sit à uerbo, quod & consummare, & consumere significet: unde & consummationem, & consumptionem reddere possit.

sumus; quamvis Deut. 28. consumptionem uideatur omnino significare; Consumptionem oculorum & c. neque alibi legi: posterius autem nempe צרור uariè accipi potest, & adieciunt quidem optimè reddidit uulg. abbreviata, uel concisa; & sunt, qui in malum accipiant, quòd Deus iustitia inundante, & copiosa abbreviauit populum illum, atque consumpsit. sed neque constructio huic expositioni fauet: neque præcedentibus, & consequentibus cohæret. nam si nomen iustitiæ accipitur in casu nominandi, tunc planior erit sensus; consumptionem abbreviatam inundabit iustitia. Intellege autem per consumptionem abbreviatam pauculos illos, & reliquias, quæ ex Israele seruatae sunt, qui sanctissimi fuerunt, ut supra iam dixit; Omnem reliquum in Tcion sanctum uocandum & c. cap. 4. Quid si nomen צרור substantiue accipitur pro rastro, seu tribula, ut infra cap. 28. & Amos primo? (nam hoc instrumento utuntur agricola ad comminuendas glebas post iacta semina in agro) significabit, quòd post consumptionem, & uastationem illam, quæ uentura erat populo Israëlii, similem illi comminationi glebarum, quæ sit rastro, uel excussioni granorum, quæ alio instrumento fit; (de quo infra 28.) inundabit iustitia, eò quòd maxima fuerit donorum celestium abundantia, postquam peccatum, & infidelitas ferè totum Israëlem uastasset. qui sensus si placuerit, sic, consentientibus uocibus Hebræis, reddere poteris; consumptionem rastro inundat iustitia. nam imminutio eorum diuitie mundi, ut inquit Apostolus.

23. Quod superiori uersu כלין, hic כלה ab eodem uerbo, nempe consumptionem, seu consumptionem significat. Abbreviationem cum uulg. reddere nolui. nam Paulus Rom. 9. hunc locum citans reddidit per אבד, id est, abbrevians, decurtans; & Math. 24. uidetur redditum אבד decurtati fuisse; & Mar. 13. decurtasset, amputata scilicet aliqua parte prioris mensuræ. significat igitur hoc participium, tanquam nomen sumptum, determinationem, decisionem, seu decurtationem uel rei, de qua dicitur, uel temporis; & uerbum ipsum heb. iuxta materiam subiectam reddendū est: nam unica uoce semper reddi non potest: respondet autem nostris, acure, acutum esse, pene trare. Possunt autem hæc accipi, ut dixi superiori uersu, pro ipsis, qui ex præcissione manserunt: uel in malum pro ipsa consumptione, ex qua superfuerunt reliquie. Illud autem in medio uniuersæ terræ more hebr. accipe, id est, in medio huius terræ. in hac terra, ubi est nunc ingens numerus hominum: in pluribus enim eorum non beneplacitum fuit domino. nam Deus, longè abest à non nullorum infania qui sibi multitudine hominum sibi subiectorum, placent. Vides eum summa cum equitate (ita uidetur interpretari Paulus) ab infinita illa hominum colluue, qui erant ueluti arena maris, pusillum quendam gregem segregasse? hoc uocat uerbum consummatum, & abbreviatum, id est, rem breuem, & decurtatam; uel uerbum, quo illam abbreviationem effecit, (omnia enim uerbo suo facit Deus) dicitur uerbum consummans, & abbrevians.

24. In uia Aegypti. hebraismus est, id est, quemadmodum Aegyptus, sicut, inquit, ab Aegyptiis indigna passi estis, non tamen afflictio illa perpetua fuit, sed finem habuit, eundemque gloriosum uobis, ne respondeatis quoque animum, cum uidetis Assyriorum aduersus nos ferociam, & crudelitatem. erit ueluti flagellatio filij, quem pater corripit. habitatores enim Hierosolymitani obsidione pressi sunt; & omnia, quæ extra muros possidebant, uastata sunt. sed non diu durauit illa uexatio, ut sequenti uersu promittit.

25. Paullulum, modicumque. sic etiam legitur supra 16. in fine כמעט, id est, ualde parum, uel post pusillum, & minus pusillo. Consummabitur. si de Assyrijs est sermo, consummabitur dicendum est, id est, ad summum perueniet, explebitur, satiabitur, ut nihil amplius expectandum sit, neque diutius ferre possim: si autem de Iudæis (non enim relatiuum eorum obest, cum sit frequens mutatio personarum Hebræis) dicendum, consumetur, sinitur, cessabit. uide supra uers. 22. & 23. consumetur, & cessabit indignatio. Super scelus. in uoce חבלי non consentiunt interpretes: crediderim ego, quòd sit à uerbo בלה, quòd uerbo inueterascendi reddi potest, & significare inueteratam malitiam. & sicut nomen בלי ab eodem uerbo transfertur ad significandam corruptionem, quæ uetustatem consequitur, ut infra 38. cap. ita hoc nomen congruè inueteratam malitiam, & morum corruptionem uidetur significare.

26. Flagellum. hebr. שוּט sic dicitur, quòd circumpungat, & circumagat. Super mare, & leuabit eam, id est, sicut leuauit uirgam suam super mare, & super Aegyptios, ut in mari perirent, ita super Assyrios & c. Vers. 24. dixerat, quòd Assyrij percussissent Iudæos, sicut Aegyptus; hic autem, quòd dominus percussurus sit Assyrios, sicut Aegyptum. iustum enim est, ut inquit Paulus, quòd reddat dominus uicem impijs, qui filios Dei dinexant, sine Aegyptij, sine Assyrij sint; etiam si permittente, uel etiam iubente domino illud faciant. nam & quòd iniquo animo illud faciant, & propter alia quoque scelera ira Dei digni sunt. Nec tibi durum uideatur, quòd cum superioribus uersibus de Christi tempore uerba inferuerit, hic rursum ad historiam suam redeat. nam is nos est propheta, quoribus historia

historia, umbra, & delinatio quedam est futurae ueritatis. adde, quòd quæ his uersibus tribus com memorat, facile, neque nimis uolenta interpretatione in eos dicta accipi possunt, qui reliquias illas sanctas persecuti sunt, quos dominus deleuit ante faciem seruorum suorum. Facit hic locus ad confirmandos animos seruorum Dei, aduersum quos essi flumina, & maria fluctus suos eleuant, dominus iubet, ne animum deponcant. nam tandem durabit afflictio, quamdiu ira domini aduersus impios non fuerit consummata: consummatur autem breuissimo tempore, si illi in sua crudelitate persenerent. non enim relinquet dominus uirgam peccatorum super sortem iustorum, ne extendant iusti ad iniquitatem manum suam.

27. Auferetur onus: hæc etiam si intelligi optimè possunt de ea libertate, qua à domino asserti sunt Iudæi sub Ezechia, deleta per Angelum domini exercitus Assyriorum, ut præcedentia, & ordo historiarum, postulant; non minus congruenter ad mysterium referri possunt, cuius historia typus fuit. Ilud autem à facie olei, id est, propter unctum Ezechiam, uel propter Christum dominum, uel potius (quasi in metaphora perseueret sumpta ab animalibus, quæ si pinguis sunt, præ pinguedine laxatis nexibus dissoluntur inga, uel quòd nodos ingi induratos, adhibito oleo, seu pinguedine, soluantur agrico l. e.) pinguedo illa ad abundantiam, & copiam spiritalium donorum, & celestis unctionis referenda est, qua qui uncti sunt, facile iugum mundi excutunt, ut tyranos ipsi deuinciant, usque adeo ab ipsis non constinguntur. Iudæi quoque sub Ezechia ditati Assyriorum spolijs, & affluencia omnium rerum saginati in libertatem asserti sunt. Nota uerbum חבא de classe esse eorum, quæ contrarias habent significationes: significat enim obligare, & dissolui, dirumpi & c. A facie olei. nomen, non oleum tantum, sed & uniuersam pinguedinem significat: quòd si de unctione regum est sermo, rectius oleum, quam pinguedinem uertas.

28. Veniet & c. describit per hypotyposim celerem Assyriorum aduentum, potentiam, ac robur exercitus, narrans, quòd quocunque appulisset, omnia illi caderent, diffugientibus cunctis præ metu, ut uictoriam, & Dei uirtutem magis illustrem reddat. Loca autem, quæ commemorat, in uia erant uenientibus ab Assyria uersus Ierusalem: quamuis, quantum conijcere possum ex geographis, ordine oppida non enumeret. Quod uulg. dixit commendabit, יקר dixi recensere faciet, clarius aliquantulum: & in tertia uerbum ita reddendum uidetur. cum à longinqua regione profecti fuissent, antè quam ad oppugnationem urbis accederent, iuxta peritorum ducum consuetudinem arma, instrumenta; bellica recensuerunt. Nomen כלי in genere omne uas, uel instrumentum significat: & quidem Latinis uetustioribus omnis quoque supellex uasa dicebatur, perinde ut Hebræis.

29. Cursum: ut aduerbium accepit uulg. quòd nonnulli pro nomine proprio loci accipiunt מדרך, ego propter locum 1. Sam. 13. in quo de statione Philistinorum dicitur, quòd egressa est ad מדרך Machmas, pro transitu accipio, quem eodem libro cap. 14. uidetur describere, per quem transiit Iohannes ad stationem Philistinorum. ה uerò in fine dictionis est terminatio feminina: nam in utraque forma reperitur. Latini uadum appellant, sed non nisi in fluminibus: Hebræi uerò מדרך etiam montibus tribuunt, sicut Hispani, porto, id est, locus asper, angustus, ac difficilis ad transeundum. hinc Hebræis בית המדרש (quam uocem legimus in euangelio) id est, domus uadi, uel traiectus, quòd ibi essent uada Iordanis, uel & cymba traieciatur in eo loco. Ego propter Machmas, cuius mentionem facit uersu superiore, hic potius transitum, quam uadum dicerem. Sedes. Hebræis מלון à pernoctando, pernoctatorium, seu diuersorium dicere licebit. Nobis. mutat personam, quasi ipsi loquantur uel לו pro למו, ipsis. Obstupuit. uerbum propriè commotionem significat, siue ex cura, siue ex metu, apertam & uisibilem, tam animi, quam corporis, uel utriusque simul; & opponitur quieti, & tranquillitati.

30. Attende Laifa. uerbum heb. קשב significat auscultare, attendere, intendere animum, seu cogitationem, esse aure, & mente attentum ad uerba, uel ad personam, uel ad res alterius: monet igitur habitatores Laifa, ne desipiant uoces eiulatus habitatorum uiculi Anathoth, sibi tantum con silentes.

31. Migravit, uel ablata est, uel aufugit: uerbum enim heb. נדד motum celerem, commotionem celerem, fugam, seu agitationem significat: neque habet sermo Latinus unum uerbum, quo omnibus locis reddi possit hæc Hebraicum. Quod sequitur, habitatores Gabim confortamini, potest reddi per præteritum confortati sunt, uel obfirmati sunt. mihi non male cohæreere uidetur cum prioribus partibus sequentis uersus, Obfirmamini. nam unius diei spatium habetis, quo in Nob exercitus hostium subsistet: quòd si ironicè dictum accipias, non male conueniet. Agitabit. propriam uerbi significationem expresse uulg. interpretis: de qua supra uers. 15. sed constructio hæc noua est, ut sit cum duobus accusatis absque ulla præpositione. nam quam addunt, ad, super, contra & c. non est in textu, unde forte sic reddendus esset locus: Agitabit manus suas mons filie Tcion & c. concussi sunt enim timo

re habitatores Ierusalem, cum aduentum hostium intellexerunt, sicut supra dixit, quod commoti sunt, sicut arbores syluae, & alibi, sicut arundo in aquis. Verum dicere possumus, omitti praepositionem in Hebraeo, sicut saepe consueverunt, quando motum significant, uersus montem &c.

33 Confringet. uox קרעו rara est, similiter & nomen פארר, quod lagunculam uertit uulg. hinc fit, ut non plane nota sit earum acceptio, & significatio. congruit autem huiusmodi lectio cum uictoria, quam Israelitae de Madianitis reportarunt, cui hanc supra comparauerat. confractus enim lagunculis magno cum terrore hostes fudit Gedeon. Si autem coniecturis locus est in inuestigandis non nullarum uocum significationibus, uidetur esse participium uerbi secundae coniugationis: quod a nomine קרעו formatur: quod cuiuslibet rei protensionem, seu prominentiam significat, de quo supra 2. cap. & infra 27. & 57. & 17. ubi pro ramorum prominentijs sumitur. similis autem formatio plerumque contrariam significationem inducit, & huic loco non male conuenit, deramare, (si latine diceretur) id est, ramos praescindere. Nomen uero פארר manifestum est esse a uerbo, quod decorare, seu ornare significat, & pro frondibus, quae ornamenta sunt arboribus, accipi uidetur. Ezech. 17. ubi uulg. propagines uertit: & 31. ubi uulg. frondes uertit. & superiorem uocem, a qua diximus formari uerbum, ramos interpretatus est; In ramis eius fecerunt nidus omnia uolatilia caeli, & sub frondibus eius genuerunt omnes bestiae saltus. in quo quidem loco Ezechielis, uidet regem Assur proceram arbori comparari, cuius cum perditionem narret, confringendos ramos eius, & arbusa eius dicit, ut uideatur locus hic Iesae illis uerbis Ezech. explicari. Hoc autem loco uulg. secutus Aquilam, qui uertit, lagunculam reddidit. at 70. gloriosos interpretati sunt iuxta nostram etymologiam. In terrore, uel cum terrore: uerbum, a quo uox פורעו deriuatur, non tam terrorem, quam uolentiam notat. uide supra 8. uers. 12. hanc autem terror consequitur. unde & pro terrore capi potest.

34 Et subuertentur &c. iam supra de his similitudinibus dictum est: ita enim successi sunt, quasi si quis magna uia ramos arborum in terram trahat, aut ferro arbores syluae prosteruat. Quoniam uero ille non intellexit se esse securum, qua Deus aliorum regna deuiciebat; iccirco arboribus securi deiectionis comparantur milites, ac duces eius, & Libano, in quo cedri sublimes erant. uide Ezech. 31. Cum excelsis. uulg. accepit ב pro praepositione cum, & singulare pro plurali. דריר est per amplum, praegrande, praepotens: ego hic Angelum domini significare arbitror, per quem dominus Assyrios nocte una deleuit, quod certe Symbolum quoddam fuit illius uictoriae, & occisionis spiritalis, quae per dominum illum praepotentem patrata est: quando uis omnis, atque potentia inimici corruit, aut illius, quam postea per Apostolos exercuit, quando tyrannos uero fidei subdiderunt, & de mundo uictus est hostis humani generis, quae omnia potentia illius fortis domini I E S V perfecta sunt: de qua mox apertiora oracula audies.

Inuat autem considerare scripturae hoc in loco breuitatem, pariter & maiestatem. ubi descripsit hostium aduentum, & totius Iudaeae consternationem; mox nulla transitione facta opponit Dei in illos ipsos hostes potentiam, hostium subuersionem, eandemque ipsi Deo facilem, ut in medio umbrae mortis iam sine metu ambulemus, quod propheta uers. 20. huius capituli quasi probandum seu persuadendum proposuerat. Erit, inquit, in die illo: non adiciet residuum Israel imiti super eo, qui percussit eos; sed imitetur super dominum sanctum Israel in ueritate.

Caput undecimum.

Noua.

Vetus.

ET egredietur uirga de trunco Iesse, & surculus de radicibus eius fructum faciet.

Et quiescet super eum spiritus Iehoua; spiritus sapientiae & prudentiae; spiritus consilii, & fortitudinis; spiritus scientiae & timoris.

Et olfacere ipsius cum timore Iehoua,

ET egredietur uirga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet.

Et requiescet super eum spiritus domini; spiritus sapientiae & intellectus; spiritus consilii, & fortitudinis; spiritus scientiae & pietatis.

Et replebit eum spiritus timoris domini.

non

ni:

Noua.

Vetus.

non iuxta uisionem oculorum suorum iudicabit, neque iuxta auditum aurium suorum arguet.

Et iudicabit in iustitia exhaustos, & arguet in rectitudine pro derelictis terrae, & percutiet terram uirga oris sui, & spiritu labiorum suorum interficiet improbum.

Et erit iustitia cingulum lumborum eius, & ueritas cingulum renum eius.

Verfabitur lupus apud agnum; & pardus cum haedo accubabit: uitulus, & leo, & pingue pecus una; & puer paruulus pastor inter eos.

Et uitula, & ursus pascentur; simul accubabunt filii eorum; & leo, sicut bos, comedet paleas.

Et incumbet cum oblectatione lactens super foramine aspidis, & ad cauernam reguli ablaetatus manum suam extendet.

Non male afficient, neque perditum agent in uniuerso monte sancto meo: quia plena [erit] terra scientia Iehoua, sicut aqua mare operientes.

Et erit in die illo, radicem Iesse, quae stat in signum populorum, in illam gentes inquirent, & erit mansio eius gloria.

Et erit in die illo, adiciet dominus secundum manum suam ad acquirendum residuum populi sui, qui relinquetur ab Assur, & ab Aegypto, & a Pathros, & ab Aethiopia, et ab Aelan, & a Sinear, & ab Hamath, & ab insulis maris.

Et eleuabit signum ad gentes, & colliget expulsos Israelitas, & disperiones Iehuda congregabit a quattuor alis terrae.

Et auferetur emulatio Ephraim, & aduersarii Iehuda excidentur: Ephraim non emulabitur Iehuda; & Iehuda non anget Ephraim.

Et uolabunt in scapulam Philistinorum ad mare, simul diripient filios orientis: Edon, & Moab immisio manus eorum, & filii Amon obedientio eorum.

Et anathematizabit Iehoua linguam maris Aegypti, & agitabit manum suam super flumen in uehementia spiritus sui, & percutiet eum ad septem riuos, & faciet calcare in calceamentis.

Et erit trita uia residuo populi sui, qui relinquetur ab Assur, quemadmodum fuit Israeli in die ascensionis eius de terra Aegypti.

ni: non secundum uisionem oculorum iudicabit, neque secundum auditum aurium arguet.

Sed iudicabit in iustitia pauperes, & arguet in aequitate pro mansuetis terrae, & percutiet terram uirga oris sui, & spiritu labiorum suorum interficiet impium.

Et erit iustitia cingulum lumborum eius, & fides cinctorium renum eius.

Habitabit lupus cum agno; & pardus cum haedo accubabit: uitulus, & leo, & ouis simul morabuntur; & puer paruulus minabit eos.

Vitulus, & ursus pascentur; simul requiescent catuli eorum; & leo, quasi bos, comedet paleas.

Et delectabitur infans ab ubere super foramine aspidis, & in cauernam reguli, qui ablaetatus fuerit, manum suam mittet.

Non nocebunt, & non occident in uniuerso monte sancto meo: quia repleta est terra scientia domini, sicut aqua maris operientes.

In die illa radix Iesse, qui stat in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur, & erit sepulcrum eius gloriosum.

Et erit in die illa: adiciet dominus secundum manum suam ad possidendum residuum populi sui, quod relinquetur ab Assyriis, & ab Aegypto, & a Phethros, & ab Aethiopia, & ab Aelan, & a Sennaar, & ab Aemath, & ab insulis maris.

Et leuabit signum in nationes, & congregabit profugos Israel, & dispersos Iudae colliget a quattuor plagis, terrae.

Et auferetur zelus Ephraim, & hostes Iudae peribunt: Ephraim non emulabitur Iudae, & Iudas non pugnabit contra Ephraim.

Et uolabunt in humeros Philistinim per mare, simul praedabuntur filios Orientis: Idumaea, & Moab praecipuum manus eorum, & filii Amon obedienties erunt.

Et desolabit dominus linguam maris Aegypti, & leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui, & percutiet eum in septem riuus, ita ut transeant per eum calcatei.

Et erit uia residuo populo meo, qui relinquetur ab Assyriis, sicut fuit Israeli in die illa, qua ascendit de terra Aegypti.

FREGRIETVR &c. iam qualis futura esset redemptio illa, de qua superiori cap. non nihil dixerat, manifestius exponit, nempe per uerbum Christi, fidem, ac institutum, seu morum sanctitatem. Virga. bis tantum in scripturis reperitur hoc nomen **הַצֶּמֶד**, hic, & Prou. 14. In ore stulti uirga superbie. Chal. enim ibi uirgam uertit. cognatum eius **הַצֶּמֶד** stylum significat, quæ uirgula quadam est. Et flos. à uerbo, quod seruare significat, est nomen **הַצֶּמֶד**, surculus inde dictus, quod eius positum habeatur ratio, conseruetur, ac foueatur, alioquin facile confringitur. Atque hic unus locus est, in quo Christus dominus dicitur **הַצֶּמֶד**, ut uerum sit, quod apud prophetas Nazareus uocandus esset, si per **צ** scribi debet nomen Nazareus, & Nazareth. Ascendet. sensum expressit uulg. nam uerbum **הַצֶּמֶד** proprie fructuosum esse, uel fructificare significat: hic pullulabit, uel germinabit dicere possemus. Quod autem hac de Messia intelligenda sint præter Chal. paraph. qui regem, & Messiam dixit pro uirga, & surculo, quæ sequuntur omnia confirmant. Quamuis **הַצֶּמֶד**, ut doctè annotauit Kimbi, proprie significet eam radicis partem, quæ supra terram eminet disiectæ arboris, non quæ sub terra latet, & infixæ est; **הַצֶּמֶד** autem eam partem arboris, aut herbe, quæ sub terra est, ut ex Tob 14. apparet: hic tamen idem bis repeti dicere possumus. nam & **הַצֶּמֶד** pro ea parte, quæ terre supereminet, & ex radice oritur: hoc eodem capite, & infra 53. accipitur, inquit ergo, quod ex progeme Iesse oriturus esset dominus IESVS. noluit autem dicere ex Dauid, sed Iesse, ne quis existimaret, quod surculo huic aliquid accresceret ex dignitate Davidis.

2 Et requiescet. de uerbo **נָח** non nihil iam supra dictum est cap. 7. uers. 2. Enumerat autem non nulla, eaque præcipua dona, quibus donantur à spiritu sancto, super quos ipse quiescit. ille autem, qui ex spiritu sancto conceptus est, præ participibus suis unctus fuit. de qua quidem unctioe plura dicit propheta in sequentibus: unde & requiescere super eum, seu consedere dicitur. Atque ad hunc fortè locum respexit euang. cum dicitur; Super quem uideris spiritum sanctum descendentem, & manentem &c. Notandum quoque in scripturis, quod quies spiritus sancti super aliquem perpetuitatem eius numeris significet. sic super Heliseum quiescit spiritus Helie &c. Spiritus sapientia, & intellectus. sunt, qui hac duo ita distinguunt, ut **הַכְּמָה** sit lux, & cognitio rerum, quæ dicitur sapientia; **בִּינָה** uerò iudicium, quod ex hac sapientia oritur, quo inter res discernimus, & quod Græci **διδασκαλία** uocant, & Latini intelligentiam, seu prudentiam; sicut **הַבִּינָה** est intellectus, seu prudentia præditus, qui in rebus agendis industriam habet, & peritiam. Neque est, cur de distinctione horum donorum subtilius nunc agamus, præsertim cum eas operationes spiritus sancti hic tantum enumerari existimemus, quæ supremum iudicem aut magistratum decent. Spiritus consilii, & fortitudinis: de his uocibus iam in superioribus dictum est. duo hac iudici summopere necessaria sunt, ut optimum, scilicet consilium sequatur, neque inter deliberandum apparentibus rationibus cedat; & ut fortitudine animi, uel robore cæteris superior factus, quod statuerit faciendum, nulla difficultate terribus constanter exequatur, uel spiritus consilii id præstat, ut rectè ualeat quisquam consulere uel consulendo mederi rebus afflictis; & **הַבִּינָה** ad hoc sit, ut animus in aduersis non despondeat, aut animo cedat. hac enim duo ei, qui temp. administrat, omnino necessaria sunt: & alibi in scriptura hac duo coniunguntur. Spiritus scientiæ, & pietatis: hac duo, ni fallor, ne cum superioribus, sapientia, & prudentia confundamus, ad diuinæ legis cognitionem, & scripturarum intelligentiam, & quæ ex huiusmodi studio, ac cognitione oriuntur, reuerentiam, religionem, cultum, quæ una uoce **יִרְאָה**, id est, timore Hebræi significant, referenda sunt. **דָּרַךְ** autem infinitiuus à uerbo **יָרַךְ** sæpe uice nominis capitur: & licet in genere uniuersam scientiam declaret; Malach. tamen 3. & alibi cognitioni uoluntatis Dei ex scripturis tribuitur. Vocem autem, quam hic pietatem dixit uulg. mox sequenti uersu timorem interpretatur.

3 Et replebit eum spiritus timoris domini. **הַיִּירָה** proprie est, olfacere, respirare, inspira re &c. & fortè est **הַיִּירָה** radicis **יָרַךְ**: neque dubium mihi est, quin sit hic in infinitiuo, licet quidam uir doctus reddendum putet, & olfaciet ipse: neque moror puncta. sensus est, respirare ipsius erit in timore, uel cum timore teboua, id est, nihil, nisi timorem, religionem, ac pietatem spirabit. Cum enim zelus domus Dei uiscera eius depauperet, & ex abundantia cordis os, & oculi, & manus loquantur, quid aliud spiraret? & hunc sensum uoluit uulg. sequi, dum eum replendum spiritu timoris domini dixit: sed significatiora sunt uerba Hebræa. Est & alius sensus non contemendendus, scilicet olfacere ipsius erit cum timore domini; ut olfacere metaphoricè accipiat, pro presentificare, seu etiam iudicium ferre, quod Latini dicunt sagire: unde sagax anus, & sagaces canes: sic metaphoricè sumitur Tob 39. Longè olfacit bellum: & Iud. 16. quod Sanson dirupperit funes, sicut rumpitur flum, quando olfacit ignem. opponitur ergo iudicio oculorum &c. Hic itaque uidet, iudicium sensus falli posse; iudicium autem timoris domini non ita facile. Illud autem, Non secundum uisionem, non secundum

secundum auditum &c. prouerbiali forma dicitur, id est, non ex apparentia, & signis externis iudicium feret: uel non respiciet ad personam, & ea, quæ extra causam sunt. & ita intellexisse uidetur uulg. qui conuentionem, quæ est initio uersus sequentis, pro aduersatiua accipit;

4 Sed iudicabit, uanum enim interdum uanum habet, alioquin suam uim hic poterit retinere, ut à genere in speciem descendat. si enim non feret iudicium, nisi dictante timore domini, ut de iudicio hominum non curet, sed, ut in lege scriptum est, Dei iudicium iudicet, quid superest, nisi ut pauperes à ui liberet, & derelictorum sit patronus? & si enim pauperum causa interdum mala esse potest: tamen quod communi usu euenire consuevit, scriptura commemorat, significans non iccirco esse damnandos, quia tenes sint, & exhausti, & ab alijs omnibus despecti. Exhaustos, & derelictos pro pauperibus, & mansuetos dixi, ut propriam uocum significationem retinerem: & si scio hac interdum confundi. Virga oris sui: idem est uirga oris, & spiritus labiorum: uerba nimirum, quæ spiritu, & labijs formantur: uerbo autem dominus terram percussit, dum ad sanam mentem predicatione euangelij redire habitatores terra compulsi: damnauit quoque omnem improbitatem, & omnia peccata: & ex uerbis euangelij, quàm digni morte sint improbi omnes, satis manifestum factum est: neq; aliud facere posset, qui spiritu timoris domini plenus est, aut qui dictante timore domini iudicium fert. ideo enim rex ille Israel, damnationis sententiam promeruit, quia dimisit uirum dignum morte.

5 Utque timor domini damnat improbos, atque peccatum omni eliminat; ita iustos non deserit, aut derelinquit: immo semper magno fauore prosequitur, tanquam sibi coniunctissimos. eodem affectu præditi sunt Deum timentes: hi enim uitam & institutum iustorum probant & complectuntur, ubicunque illi tandem sint, quemadmodum Dauid, qui in matutino interficiebat omnes operantes iniquitatem, et oculo coniciebat ad fideles terræ, ut secum sederent, & ambulantes in uia immaculata pro ministris habebat. siue autem in abstracto, siue in concreto institiam, atque ueritatem, seu fidem accipiamus, per cingulum, coniunctionem, familiaritatem, quam nulla obliuio intercipit, intelligere opus est ex Hebræorum usu. Fides: **אֱמוּנָה** constantia, certitudo, ueritas, firmitas, uirtus, scilicet promissa seu pacta seruans, & Latini fides dicitur, quasi fiat, quod dicitur.

6 Habitat lupus &c. quæ sit efficacia uerbi Dei, uerbi scilicet euangelij, seu percussio illius salutaris, de qua superioribus uersibus locutus est, in istis declaratur; abigit feritatem morum, pacem, & caritatem mutuum colere facit, ut in pace, & tranquillitate uitam ducentes caelestibus possumus uacare. Hædo: **הַגִּיד** est à **גָּדַד**, quod significat excursionem, seu incursum facere: & nomen significat paruulos tam caprim, quàm ouilli generis: atque tandiu retinet hoc nomen, quandiu fronte incurrit in ubera matris, & saltibus gaudet. Ouis. nomen, quod uulg. hic ouè dixit, cap. primo dixit, pinguis, adipem pinguium &c. Scito ergo, quod sicut nomen **בָּרִיא** significat corpus, siue hominis, siue pecoris recreatum, ut eniteat, quod sit, quando est pinguefactum; ita **בָּרִיא** significat pecus mutatum à malecentia in pinguedinem saginatione: altum ergo, seu saginatum, seu pingue reddere licet. uide Ezech. 39. Iuuenorum altilium uestrorum &c. Leones autem, & fera in pinguis libentius irruunt. Minabit. participium est **נִרְבַּח** à uerbo **רָבַח**, quod abducere, seu abigere significat; neque malè uerbo minandi redditur. sed similem constructionem huius uerbi non meminisse legisse: solet enim accusatiuum regere: quare fortasse tanquam nomen accipi debet pro abductore, seu duce, id est, pastore, & **ב** pro, inter, ut sæpe solet, quasi dicas, pastor inter eos. missi enim sunt Apostoli, sicut agni inter lupos. & simplicissimis, atque inermibus uiris scimus paruissè ferissimas gentes. Verbum, morabuntur, addidit interpres de suo.

7 Vitulus: non est eadem uox, quæ præcedenti uersu, sed femininum nomen est à fructificando dictum. Requiescent: quod superiori uersu accubabunt rectè uertit: est autem proprium quadrupedum, sicut **שֹׁכֵב** est hominum. Catuli. cum non ad uersum tantum referri debeat nomen **כִּלְיִים**, quod à gignendo deducitur; malui filios dicere: quod nomen etiam brutis tribuunt boni auctores. pro uerso autem uersum quoque dicere possemus à **דָּבַב** à **דָּבַב** à sono proprio huic animali, siue ab infamia: malè enim audit propter truculentiam, uel à graui odore, quem spirat. Paleas. **תַּבַּן** à uerbo **בָּנָה** deduci uerisimile est: eius enim non minimus usus fuit in extruendis domibus, atque in compingendis lateribus. uide Exod. 5. est quoque cibus equorum, & pecorum. Hac autem figura significat, quod eos, qui cædibus, & rapinis gaudebant, piratas, atque sycarios, nationes quæ barbaras Numidarum, atque Scytharum ad morum mansuetudinem per uerbum euangelij reducerent Apostoli. quod non minus admiratione dignum est, quàm si leonem quis comedere paleas assuesceret. ad hunc quoque locum facit uers. 8. Hinc etiam discimus in rep. si iustitia uigeat, breui fore, ut bend conueniat diuitibus cum pauperibus: quæ pateant imbecilles rapacitati, uel crudelitati potentum.

8 Delectabitur &c. de hoc uerbo **שָׂעַשַׁע** uide supra cap. 5. uers. 7. ego periphrasi expressi utrumque uim uerbi. hac adimpleta existimo, quando in delubris, & templis demonibus. dicatis, di-

scipuli domini uerbum ipsius predicabant, & loca illa in templa Dei cęli conuertebant, tradentes cultores demonom ad lucem, & agnitionem ueritatis, quę ingentis uoluptatis erant amplissima argumenta. Hic quoque considera, quibus nominibus spiritus sanctus appeller suos, agnos, haedos, nitulos, altilia, boues, pueros, paruulos, lactentes, ablaclatos: quibus nominibus ipsos quoque uerbi ministros intelligit, quę omnia simplicitatem, mansuetudinem, innocentiam declarant. Inuat etiam uidere, quibus appellentur peccatores: quid sunt nisi lepi, uisi, leones, affides, uipere, & similia? O incundam spiritus domini percussione, d eadem salutarem, qua omnis improbitas tollitur, & innocencia terris redditur. Aspice: quę nam sit species animantis incertum est. nomen Hebrais uidetur habere a persuadendo, quod minimę persuadeatur, a פתח a פתח quę etymologia uidetur haberi ex Psal. 58. Cauernam, uel foramen hebr. סוּרָה, quasi absq; luce, dicitur. Reguli: neque quale sit hoc animal, constat apud Hebręos: uidetur dici Hebrais a uulnerando צפוני transpositis litteris a צפצפ. ego crediderim esse nomen compositum a צפצפ, id est, speculatus est, & רני afflixit, quod uisu noceat & interimat.

9 Non nocebunt &c. fateor hęc uerba, ut a uulg. uerba sunt, non male reddita: quia tamen ex locis scripturę, quando sine casu ponuntur, illam aliam acceptionem uidi esse frequentiorē; uolui eam in uersione indicare, ut prius ad inuisitiam in alterum referatur, quod & uulgatus sensit non nocebunt; posterius ad perditos cuiusque mores, non perditę agent, quod scilicet neque abios, neq; seipfos perdent. Hęc sunt, ueluti superiorum uersuum expositio: significat autem ingentem inuisitiam, totiusq; sanctitatis abundantiam, quę in Christi ecclesia uigere debebat, sicut uiguisse per plures annos olim nominis. Quod si ad hunc modum accipias, uidebis, quod locus hic prophete non excludit ab ecclesia peccatores, neque usum gladij reip. Christianę adimit. Hanc autem uirtutum ac celestium donorum inundationem, scientia Dei, id est, predicationi euangelicę tribuit, per quam fides & uera rerum cognitio reddita est mundo. etsi enim multi, qui fidem habent, perditii sunt moribus; scientia tamen domini principum & fundamentum est totius sanctitatis: quod si quis emulcor, & actionibus suis accomodat; neque alteri nocebit, neque ipse apud se quidquam peruerse aget. Operientes: adiectionem est, aquarum; neque uerti potest, aquę maris. nam nomen מים est forma integra. potest itaque sic reddi; sicut aquę a mari operientes (is enim interdum usus est מים), id est, ueluti in mare redundaret, & operiret terram, ut in diluio factum fuit. & hunc sensum uidetur sequi uulg. uel, ut transfusi, sicut aquę mare operientes, tropo quodam, quasi dicantur aquę operire mare, quod scilicet operiant omnia, quę sub mari sunt, id est, sicut mare aquis suis operiens bonam terrę partem: hoc est illud; Erunt omnes docti a domino &c. Hic uides affectus per intellectum mitigari: quām etiam necessarium sit sanam euangelij doctrinam perpetuō mentibus hominum inculcari. nam si hac careant, ueluti aget incultus spinas, id est, affectus illos ferinos & agrestes germinabunt: de quibus superius dictum est. Neque est, quod quisquam existimet, posse meliori ratione, aut uia magis cōpendiaria a mundo uitia penitus extirpari, quām ea, quę Dei filius ipsa patris pietatis, et humanarū mentiū artifex, id olim fecit; & alios exemplo suo, ut sic facerent, instituit. Sed lege, quę sequuntur.

10 In die illa radix Iesse &c. postquam lux euangelij gentes illustrauerit, quid putas futurum, nisi, quemadmodum in euangelio ipse dominus dixit; Vt exaltatis a terra omnia trahat ad se? ubi enim gentes intellexerunt, quanto studio Deus profecutus mundum fuisset, eunIQUE amore hominum confixum intellexerunt, ad eum sese contulerunt. Crux ergo CHRISTI, siue Christus crucifixus est illa uirga de stirpe Iesse, de qua primo uersu huius capituli dictum est: quę etiam est in signum populis, ut tanquam ad uexillum inuicti imperatoris confluant gentes, ubi intellexerint per crucem de morte, & peccato dominum triumphasse, & damnatum mundi principem. confluant, inquam, ad crucifixum dominum, ut sub ipso degant, illum consulant, ab eo pendeant. nam uerbum דרש con- structum cum prepositione אל, ut hoc loco, peculiari phrasī significat, spe quadam concepta conferre se ad aliquem pro consilio, seu auxilio. uide supra 8. uers. 19. & infra 19. Congruit itaque locus hic cum alijs scripturę locis, quibus multitudinem gentium ad Christum congregandam prophete, alijs licet uerbis, predixerunt. qui, inquam, omnes in prophetiam Iacobi patriarchę respexerunt, Gen. 49. Et erit ad ipsam aggregatio populorum: supra 2. cap. Confluent ad eum &c. Vbi sunt autem uerbis, quę motum, & quidem uoluntarium, & pronam animi inclinationem notant. uulg. hanc phrasim per de- precari uertit: neque malę, secutus Chald. Hic quoque uides nomen שוש, quod aliās radicem no- tat, abusuē accipi pro surculo, qui ex radice pullulat. Tam, q; uulg. dixit sepulcrum, nemo mi- retur. nā uox Hebręa pro pridē non solum quietem, sed etiā locū quietis, aut in quo sibi quisquam acq̄ie scit, significat: ego mansione dixi. nā uideo uocē non semel significare, non unam aliquam domū, sed to- tas aedē & quidem amplas, cuiusmodi sunt regū palatia. unde pro ipsa regia, & templo Dei saepe accipi uidebis, & Pf. 95. pro tota terra promissionis: libenter ego hic pro regia acciperem. ecclesia enim Christi

Christi plena fuit gloria domini, eritque in perpetuum: & tota ipsa nihil aliud est, quām quoddam domini gloria. Ceterum, si mihi liceret omnino aliquid noui asserere, ego מנחם, quę uox hic cum affixo est; non a uerbo מנח deducere, neq; esse idem nomen, quod מנחם manoah, seu מנחה מנחב, ut omnes existimant, atque ut ego ipse quoque interpretatus sum; sed esse illam, quę uox heb. a tempore punctationis bibliorum, sic punctarunt, minhab: cuius origo est, ut iam supra dictum est, a uerbo מנח: significat autem donarium, seu donum, quod homini, aut Deo honoris causa offertur, eō quod sensim, & cum pompa quadam deferatur: oblationem Deo factam significat Genes. 4. de donario autem homini facto Genes. 32. & 43. & Iud. 4. Ex quibus locis, & alijs quamplurimis intelligas consuetum fuisse iam olim deferre regibus, ac principibus, illisque, quos placare uel- lent, munera, atque donaria. Dicerem ergo hoc loco de his numeribus esse sermonem, nempe quod gentes, quę ad dominum uenirent, donaria gloriosa afferrent; uel darent domino gloriam, & Dei magnificentiam, atq; misericordiam predicarent cum Paulo ex psalmo, gentes autem super misericor- dia laudare Deum. nec me moratur punctatio: nam, ut ipse iam monui, parui interdum faciendā est, & in hac ipsa uoce Ierem. 51. ubi uulg. habet princeps prophetię, & Hebr. uertunt, princeps quietis manubab, quod scilicet cum rege quiesceret, aut regem recrearet, Chal. targum, quasi scriptum esset minhab princeps numeris, id est, munerum dixit, princeps תוקרבה. Quod satis probat, bi- blica tunc non fuisse punctata, & liberiore fuisse interpretandi rationem.

11 De nominibus istis gentium, & regionum uide 10. cap. Gen. & Hieronymum lib. de questionibus hebr. de Assyria, & Aegypto, quę Misraim, & Aetiopia, quę Hus dicitur Hebrais, nemo dubitat; Pathros autem ignotum est. crediderim huius plurale esse Gen. 10. uers. 14. פתריס, quos genuit Misraim filius Cham: fortasse sunt, qui Arabiam Petręam incoluerunt, quę sic dicta est a metropoli Petra, quę est in regione Nabathæorū. uide Strab. lib. 16. Aclam, Medi sunt, & Sogdiani, & Bracliani: per Sinear autem sunt, qui Babylonios, & Chaldęos intelligunt. nam Gen. 10. dicitur Babylon, & Chalan &c. esse in terra Sinear. sunt & populi ad orientem, qui Sina dicitur, quo- rum iam meminit Ptolem. lib. 7. cap. 3. Indis ultra Gangem finitimi, nobis Lusitanis notissimi, quos Chinas appellamus: & forte totus ille terrę tractus a Mesopotamia uersus orientem שבער di- ctus est uox שבע, id est, horruit, inserta littera nun, quod natura & moribus horridi sint populi, qui terras illas incolunt. Hamath, Antiochia, Cilicia, Taurus, Armenia &c. Insule maris, Grę- cia, Italia, Hispania, Mauritania, & ceterę regiones maritime, ad quas Phœnices nauigabant: in- fulas passim scripturę eas uocant. Hęc carnales Iudęi adhuc carnaliter futura expectant: nos iam spiritaliter adimpleta esse credimus, & quotidie impleri, quando dominus filios Dei, qui sunt dispersi, in unum congregat, ut Ioann. ait.

12 Et leuabit signum &c. hoc uersu repetit aliquanto clarius, quod superiori dixerat. pro profu- gis dixi expulso, ut uim uerbi נרח exprimerem; & dispersiones pro dispersis: est enim femin. forma: sed ad sensum parum facit. dixi quoque alas, & hebraismum retinui, quod non obscurus es- ser. dicitur autem Hebrais a curuitate, de uolucris, de uesibus, & de cęlis.

13 Hofes Iuda peribunt: timebant Iudęi propter regiam Davidis stirpem, & propter templum, & cultum. decem autem tribus etiam si numero uincerent; inuidia tamen laborabant ob felicitatem regni Iehuda. fides autem Christiana abstulit hac omnia. in Christo enim Iesu non est distinctio tri- buum, & regnorum, ut neque Iudęi & Gręci, sed omnes in Christo fratres sumus, & filij Dei. do- minus autem discipulos suos, & primores illos ecclesię ex Iudęis delegit: & cum plures essent ex Ga- lileis, non est, quod ultra inuiderent Iudęis: quinimmo omnes uno, atq; eodem spiritu rem Christianam auxerunt, & regnum Christi propagarunt, ut mox narrat.

14 Et uolabunt in humeros &c. hęc de conuersione gentium per Apostolos intelligenda sunt, qui- bus cęsit Palaestina omnis, & regiones illę, ad quas per mare mediterraneum adiri potest, tota sci- uiliter Euiopa, & oriens, atque occident. Quod autem hęc spiritaliter, ut dixi, intelligenda sint, probant quę sequuntur uers. 15. & 16. nam cum hoc uersu dicat, quod Iudęi, ueluti aues, in terga Palaestinarum inuolarent; subingarentq; Idumęos, Moabitās, Amonitas, & orientales populos de- pradarentur: quoniam passio uers. 15. & 16. non uictorian, sed regressum filiorum Israel ex captiui- tate commemorat? intelligant ergo Iudęi uictoriam hanc esse per uerbum Dei, & predicationem euangelij, qua audita filij Dei, qui erant dispersi, ad Deum Israhel conuenerunt, sublato omni impe- dimento. neque te conturbent nomina Assyriorum, & fluminis, scilicet Euphratis, quasi hic de redi- tu ex Assyrijs sit sermo. nam neque ab Assyria leguntur rediisse Israhelitę, neq; aliter redituri sunt, quām modo exposui, sicut neque ex Aegypto. neque enim rursus exsiccandum est illud mare, neque rursus suffocandi Aegyptij. Quam interpretandi rationem si in prophetis non adhibeas, aperit Iudęarum te passim oportebit.

14. Volabunt in humeros: uelocitatem prædicantium significat, insuper & subiectionem credentium. cum enim leo, aut fera alia truculenta in bouis (ut solent) aut alterius animalis scapulis in silis, sine mora ipsum discerpit, sic Apostolorum discipuli, se, suaq; omnia illorum arbitrio tradebant: & si oportuisset, oculos eruisent libenter, ut loquitur Paulus. Præceptum. nomen מְלוּחָה immisio, uel misio est, passim uidetur accipi, id est, in quos manus suas mittent, eiusdem significationis cum מְלוּחָה, de quo supra 7. in immersionem bouis &c. Obedientes erunt: sensum expressit. nam nomen מְשֻׁמָּה est auditus, audientia, deinde & obedientia.
15. Et desolabit. uerbum מְשַׁח funditus perdere, ut nihil remaneat, significat, ut fiebat in anathemate. proinde uerbo anathematizandi reddere uolui, ut uim exprimerem.

Linguam autem maris Aegypti: non dubium, quin mare אֲדָמָה, quod rubrum uocant, appellet: linguae enim similitudinem habet, atque Aegyptum ex ea parte terminat. per exsiccationem autem maris, & fluminis, ablationem impedimentorum omnium intellige: at flumen, ipsum Euphratem cum Chaldeo accipio. In septem riuus, uel in septem riuos, id est, in multiplices meatus, sic enim solet fieri, ut uado pertransiri possint flumina: uel est nomen proprium loci, ad septem riuos, in ipso Euphrate. In fortitudine: hæc uox nullibi in scripturis præterquam hoc loco reperitur, neque unde originem trahat, certum est, quantum certe ex cognatis uocibus colligere possumus, uerisimile est collectionem significare: sed sensus idem est. nam collectio spiritus ad uim facit. ego uehementiam dixi. nam de spiritu domini, est sermo, qui impedimenta omnia abstulit. is autem quando in Apostolos descendit, auditus est sonus, tanquam spiritus uehementis. Ut transeat per eum calceati: hebraismum molliuit, & optime reddidit uulgatus: ego retinui, quia facilis erat, & calcare faciet in, uel cum calceis: & est prouerbialis forma loquendi.

Caput duodecimum.

Noua.

Vetus.

ET dices in die illo; Celebrabo te o Iehoua, quoniam ira commotus fueras in me: conuersa est ira tua, & consolatus es me.

Ecce Deus salus mea, securus ero, & non formidabo: quia robur meum, & psalmus Iah Iehoua, & fuit mihi in salutem.

Et haurietis aquas cum gaudio de fontibus salutis.

Et dicetis in die illo; Laudem dicite ipsi Iehoua, uocate in nomine eius: nota facite in populis molimina eius: commune facite, quod excelsum sit nomen eius.

Pfallendo prædicate Iehoua, quonia magnificè egerit: notum factum hoc est in uniuersa terra.

Hinni, & iubila habitatrix Tcion: quia magnus in medio tui sanctus Israël.

ET dices in die illa; Confitebor tibi domine, quoniam iratus es mihi: conuersus est furor tuus, & consolatus es me.

Ecce Deus saluator meus, fiducialiter agam, & non timebo: quia fortitudo mea, & laus dominus Deus, & factus est mihi in salutem.

Haurietis aquas in gaudio de fontibus saluatoris.

Et dicetis in die illa; Confitemini domino, & inuocate nomen eius: notas facite in populis adiunctiones eius: mementote, quoniam excelsum est nomen eius.

Cantate domino, quoniam magnificè fecit: annuntiate hoc in uniuersa terra.

Exulta, & lauda habitatio Sion: quia magnus in medio tui sanctus Israël.

CANTICVM est gratiarum actionis pro redemptione per Christum: qui enim se peccatorum mole obrutum antea agnouit; ob qua iratum Deum senserat; dum percipit ex misericordia filium Dei aduenisse, peccata condonasse, patrem celestem hominibus reconciliasse, quid aliud faciet? dicit, inquam; celebrabo te &c.

Ecce Deus: ut presentem redemptionem celebrat saluator. nomen etiam in abstracto accipitur;

pitur; neque salutem tantum, sed & opem & auxilium significat. Fiducialiter agam. uerbum נִשְׁמַח ualet idem, quod confidens fuit, fiduciam habuit: uerum, quia confidentiam sequitur securitas, per metalepsim audax, & securus fuit, ut Iud. 15. & Pro. 14. in quo modo significandi hic libenter accipio: opponitur autem pusillanimitati, dubitationi, & timori, seu trepidationi. Non timebo: פֶּחַד est uel metu mali trepidare, uel reuerentia, seu admiratione moueri, & quasi obstupescere, & uerbo expauescendi optime redditur. unde nomen illud פֶּחַד, quod pro religione, uel Deo ipso uidetur accipi Gen. 31. Per pauorem patris sui &c. Laus. à uerbo זָמַר, quod incidere significat, & ad incisionem musicam & metricam modulationem transfertur, uenit nomen זָמַר, quod tam instrumentum, quam ipsam modulationem, seu psalmum significat. quando ergo dicit Deum esse psalmum, significat uel se nihil aliud canere, neque celebrare, nisi Deum; uel quod Deus sit ipsius gaudium. Hic simul duo nomina ponuntur, Iah, Iehoua, quod raro fit: & utranque à uerbo substantiuo appellationem habet. alterum existimo esse alterius contractionem, quidquid dicant Rabini. Sunt tamen pii uiri, & docti ex nostris, qui Ia, filio Dei cum assumpta humanitate tribuendum putent: quod hoc loco maxime amplector, quasi dicat, se canere Ia, Iehoua, id est, Deum de Deo, seu Dei filium: qui nos redemit, & datus est nobis à Deo in salutem, iustitiam, & sanctificationem.

3. Haurietis &c. non tantum redemit, & salutem dedit, sed & fontes salutis scaturire fecit: ad quos frequenter properare licebit ad hauriendam salutem, uel ad recuperandam amissam, uel ad conseruandam acquisitam, uel etiam augendam. sacramenta enim ecclesie quasi fontes sunt saluberrimi, qui omnibus patent; ex quibus cuique licet summa cum animi oblectatione, & iucunditate salutem haurire.

4. In die illa: passim diem pro tempore usurpat Hebr. Dicetis: non possunt se continere, qui salutem hauriunt, quin maxime cupiant bonorum, quibus ipsi fruuntur, alios participes esse & testes: neque sibi satisfaciant, nisi cum uident alios omnes Deo pro acceptis beneficiis similiter gratias agere. affirmat ergo futurum propheta eos, qui hauerint aquam illam, dituros alijs; Confitemini &c. nisi malis pro imperatiuo accipere; & dicite, ut solent Hebræi futuris uti, uel etiam præteritis in futurum mutatis. Inuocate nomen eius: quamuis uulgatum interpretem non male hebraismum reddidisse putem; malui tamen retinere, quod uariè reddi posset: & uideo quidem non paucis locis uerbum אָרַב constructum cum uoce אָמַר, & præpositione ב, ut hoc loco, idem esse quod prædicare, profiteri publice, seu colere nomen Iehoua, Gen. 4. 12. & 26. uideo quoque phrasim hanc Ioc. 2. Omnis, qui uocauerit in nomine Iehoua, euadet: Paulum act. 2. reddidisse; Omnis, qui cuiusque inuocauerit nomen domini, saluus erit. de ea autem inuocatione sermo est, qua ex animo pleno fidei proficitur: quod dicitur inuocare Deum in ueritate, seu fide, ut habet Psal. Adiuentiones: nomen אֲדָמָה significat studia, molimina, adiuentiones, inde etiam opera &c. siue bona, siue mala. Mementote: uerbum est in tertia, & uerbo commemorandi bene redditur, adducite in mentes hominibus, facite ut uigeat memoria excelsi nominis ipsius: unde etiam intelligitur phrasim illa euangelij, Hoc facite in recordationem mei, id est, ut commemoretis me, sicut & Paulus interpretatur, Mortem domini annuntiabitis, donec uenerit &c.

5. Cantate: שָׁמְרוּ cum accusatiuo, est psalmis, & canticis celebrare, prædicare &c. Annuntiate hoc. ad uerbum; notum factum hoc in uniuersa terra, libenter subaudirem uerbum, sit, & pronomem quidem demonstrandi Hebr. uicem supplet uerbi substantiuo: sed & affirmatiue legi potest, & hebraismus id magis exigit; notum factum est in uniuersa terra, quasi sit responsio ad superiora, quasi dicant, ut optastis, ita factum est &c.

6. Exulta: שָׂמְרוּ proprie hincit, mugit, uel præ letitia, uel petulantia, & lasciuia, ut solent equi, & tauri: quanquam figuratè ad homines quoque transferatur. in malum Ierem. 5. Hinciebant ad uxorem &c. hic in bonum, & infra 24. &c. ideo uulg. bene uerbo exultandi reddidit. Lauda. uerbu לָוּן sicut ex לָוּן est plerumq; orationis, et acclamationis gratulandi causa, & uerbo congratuandi non male interdu redditur: plerumq; autè est letitia, & exclamatione ex letitia notat: Iubilare dicunt Latini. infra 24. 35. 54. &c. Huius autem gaudij, & exultationis causam iam reddit. Quia magnus in medio tui sanctus Israël: quod de uerbo incarnato omnino intelligendum existimo, non de arca fœderis. nam de die, seu tempore redemptionis ex quattuor plagis terræ erat sermo: & cum nobiscum sit usque ad consummationem sæculi; perpetua nobis est exultationis causa. Quid cum intra uiscera nostræ recondimus? quid dicat homo Deo plenus? exulet, hinciat, conuocet ad congratulationem mutua omnes; quod magnus ille etiam usque in ipsa uiscera hominis descenderit. nam & uox קָרַב intimum animalis propriè declarat, deinde & cuiuscunque rei.

Caput tertiumdecimum.

Noaa.

Vetus.

ONVS Babylonis, quod prænedit Iesaias filius Amos.

Contra montem Nispeh leuate signum, extollite uocem, ad ipsos agitate manum, & ingrediantur portas amplissimas.

Ego mandauī sanctificatis meis, uocauī quoque heroas meos ad iram meam, exultantes sublimitatis meae.

Vox strepitus in montibus similitudo populū magni, uox tumultus regnorum gentium collectarum, Iehoua exercituum reuerteret exercitum praelii.

Veniētem de terra longinquitatis, ab extremitate caeli: Iehoua, & uasa furoris eius ad dissoluendam uniuersam terram.

Vlulate, quia propē est dies Iehoua: sicut deuastatio à sadii ueniet.

Iccirco omnes manus remittētur, & omne cor hominis liquefiet,

Et perterrebuntur. angustiae, & dolores comprehendent [cos], quasi parturiens dolebunt: quisque ad proximum suum stupebit, facies flammaram, facies eorum.

Ecce dies Iehoua uenit crudelis, & ardor, & excandescencia uultus ad redigendam terram in solum, & peccatores eius abolebit ex ea.

Quoniam stellae calorum, & siderarum non expandēt lucem suam; obtenebratus est sol in ortu suo, & luna non emicare sinet lucem suam.

Et requiram contra orbem malitiam, et contra improbos iniquitatem eorum, & cessare faciam elationem superborum, & superbiam praualdorum humiliabo.

Pretiosorem faciam uirum, quam aurum purum; & hominem, quam massam ophiir.

Præter hæc caelos commouebo: & mouebitur terra de loco suo in furore Iehoua tcebaoth, & in die excandescētia uultus eius.

Et erit, quasi capreolus fugatus, & quasi grex, quem nemo congregat. quisque ad populum suum se uertet, & quisque ad terram suam fugiet.

Quicumque inuentus fuerit, transfodietur: & omnis, qui superstes fuerit, gladio cadet.

Turuli

ONVS Babylonis, quod uidit Iesaias filius Amos.

Super montem caliginosum leuate signū, exaltate uocem, leuate manum, & ingrediantur portas duces.

Ego mandauī sanctificatis meis, & uocaui fortes meos in ira mea, exultantes in gloria mea.

Vox multitudinis in montibus, quasi populorum frequentium, uox sonitus regum gentium congregatarum: dominus præcepit militiæ belli.

Veniētibz de terra procul, à summitate caeli: dominus, & uasa furoris eius, ut disperdat omnem terram.

Vlulate, quia propē est dies domini: quasi uastitas à domino ueniet.

Propter hoc omnes manus dissoluentur, & omne cor hominis contabescet,

Et conterentur. torsiones, & dolores tenebunt, quasi parturiens dolebunt: unusquisque ad proximum suum stupebit, facies combustæ uultus eorum.

Ecce dies domini uenit crudelis, & indignationis plenus, & iræ, furorisque ad ponendam terram insolitudinem, & peccatores eius conterendos de ea.

Quoniam stellæ caeli, & splendor eorum non expandent lumen suum; obtenebratus est sol in ortu suo, & luna non splendet in lumine suo.

Et uisitabo super orbem mala, & contra impios iniquitatem eorum, & quiescere faciam superbiam infidelium, & arrogantiam fortium humiliabo.

Pretiosior erit uir auro, & homo mundo obrizo.

Super hoc caelum turbabo: & mouebitur terra de loco suo, propter indignationem domini exercituum, & propter diem iræ furoris eius.

Et erit, quasi damula fugiens, & quasi ouis: & non erit, qui congreget. unusquisque ad populum suum conuertetur, & singuli ad terram suam fugient.

Omnis, qui inuentus fuerit, occidetur: & omnis, qui superuenerit, cadet in gladio.

Infantes

Noaa.

Vetus.

Paruuli eorum allidentur in oculis ipsorum: diripientur domus eorum, & uxores ipsorum uiolabuntur.

Ecce ego excito contra eos Medos, qui argentum non reputabunt, neque in auro sibi placebunt;

Et arcubus pueros allident, & fructum uentris non commiserabuntur. super filios non conuiebit oculus eorum.

Et erit Babel incunditas regnorum, ornamentum superbia Chaldaeorum iuxta subuersionem Dei, Sodomam & Chomoram.

Non habitabitur in perpetuum, neque incoleatur usque in sæculum, & sæculum: neque expandet ibi tentorium Arabs, neque pastores ibi accubare facient.

Et accubabunt ibi ferae, & implebunt domus eorum anes ferales, & commorabuntur ibi filiae struthionis, & pilosi exultabunt ibi.

Et responfabunt iim in mœnibus eius, & dracones in palatiis uoluptatis. & propinquum, ut ueniat tempus eius, & dies eius non protrahentur.

Infantes eorum allidentur in oculis eorum: diripientur domus eorum, & uxores eorum uiolabuntur.

Ecce ego succitabo super eos Medos, qui argentum non quarant, neque aurum uelint;

Sed sagittis paruulos interficient, & lactantibus uteris non miserebuntur, & super filios non parceret oculus eorum.

Et erit Babylon illa gloriosa in regnis, inclyta in superbia Chaldaeorum, sicut subuertit dominus Sodomam & Chomoram.

Non habitabitur usque in finem, & non fundabitur usque in generationem: neque ponet ibi tentoria Arabs, neque pastores requiescent ibi.

Sed requiescent ibi bestiae, & replebuntur domus eorum draconibus, & habitabunt ibi struthiones, & pilosi saltabunt ibi.

Et respondebunt ibi ululæ in ædibus eius, & syrenes in delubris uoluptatis: propē est, ut ueniat tempus eius, & dies non elongabuntur.

ONVS Babylonis &c. *figuras ueritati commiscet propheta; ex qua commissione, & cæci magis excæcantur, & pij homines plus confirmantur. Redemptio ex Babylone tyris fuit redemptionis, quæ per Christum contigit, ut omnibus planum est. iam igitur Babylonis euerisionem commemorat, quam consecuta est libertas populi Dei: quemadmodum & in fine mundi euenient, quod enim propinquior fuerit eius desolatio, & redemptio filiorum Dei propior erit, ut dominus suos adhortatur, cum ait; His fieri incipientibus leuate capita uestra, quoniam appropinquat redemptio uestra. Non solum autem hac ratione his, quæ sequuntur, capitibus, prophetias textit Iesaias de Babylone, & alijs non nullis prouincijs ac regnis euerendis; sed etiam propter Iehudam & Ierusalem, ut Dei iustitiam discerent, qui omnium gentium rationem habeat, & scelera earum suo tempore puniat, intelligerentque perstultum esse, dum res prosperæ sunt, ita eis incumbere, ut non etiam meminissent, posse earum omnium rerum breui tempore fieri commutationem, atque aliam uicissitudinem multò diuersam se posse experiri. eas autem nationes & regna tantum commemorat, quæ populo Iudeorum nota erant, & quorum res ad populum Hebræorum aliqua ratione pertinebant. ita tamen orationes disponit propheta, ut ferè nulla sit prophetia exterorum regnorum, in qua redemptionis per Christum futura quidquam non interserat: nam huc tendebant omnia. Huiusmodi autem prophetias, in quibus graua ac tristitia nuntiabantur propheta, onera appellabant: non solum quia quæ dicebantur graua, ueluti onera, essent; uerùm etiam, quia ea quoque audire graue, immo neque ea prænuntiare ualde esset incundum. sed parendum erat spiritui.*

2 Super, uel contra. nam *sy* etiam pro contra sepe accipitur. Caliginosum. uulg. *מבול* tanquam esset *מבול* forma femin. quod tempus obscurum significat, accepit: neque est, qui meritò hanc interpretationem improbare possit: nam infra 59. dicuntur montes *מבול* cresculi, id est, caliginosi &c. de quo ibi dicendum nobis erit; quasi Babylonem, quamuis in planitie sita fuerit, montem ob ædificiorum, & murorum superbiam uocet. obscurum autem quasi ad nomen Babel alludens propter confusionem, & peccati, & ignorantia tenebras: uel propter imminetia mala, quæ nomine tenebrarum censentur in scripturis: Chal. exponens ait, super munitionem, quæ habitat pacificè. postsumus quoque dicere esse participium, seu nomen à uoce passiva uerbi *מבול*, id est, excelsum, eminentem, seu prærupum, ut sentiunt docti ex Rabinis. non uocari autem hic Babylonem montem ex *ys*,

que sequuntur, arbitror constare. Leuate manum. iam supra dixi uerbum דרין proprie agitare significare: & illud, quod in textu hebr. est להם, ad eos tam ad exaltationem uocis, quod procedit, quam ad agitationem manus, quod sequitur, referri potest. Ingrediantur portas duces. nomen פתחי apparet esse in regimine, proinde ducum dicendum fuisse: sed dici potest, quod interdum forma regiminis seruatur in locutione absoluta. unde Hieronymus duces Medorum intelligit. est autem nomen פתח, id est, ostium à uerbo, quod aperire significat. at Hebr. omnes portas principum interpretantur, seu magnificorum. nam hebraismus nomine נדביר uocat principes à magnificentia, & liberalitate. unde intelligi potest illud Lucæ 22. Qui potestatem habent super eos, וְנָדְבִירֵי, id est, benefici uocantur, id est, principes. ego pro abstractio accipiendum putauit, portarum amplitudinum, seu magnificentiarum, id est, amplissimas: quamuis in forma masculina nulli sic accipi meminerim; in feminina autem נדביר non semel, Pluvia magnificentiarum &c. Pf. 68. &c. Videtur autem hoc loco esse irritio, quasi irrideat portarum Babylonis multitudinem, atq; magnitudinem, uel ostia domorum amplissimarum, atq; magnificentissimarum, cuiusmodi sunt palatia principum, siue magnatum, ut que sufficerent ad capiendum uel ingentem hostium exercitum. Verisimile autem mihi est נשפה nomen proprium esse montis, qui Medos, & Perlas à Chaldeis determinet, ut sensus sit: Super illum montem leuate uexillum, & uoce, ac manu conuocate Medos, & Perlas: & principes eorum conueniant ad portas, ut de bello gerendo rationem incant. & cum uulg. formam regiminis pro absoluta accipiamus: neque sit sermo de portis Babylonis. cligat prudens lector alterutram interpretationem.

3 Sanctificatis meis: milites, qui Dei bellum gesturi erant, sanctificatos suos uocat, quasi ad bellum sacrum conscriptos. bella enim cum apud Indeos, tum etiam gentes certis ceremonijs, legibus, ritibus, sollempnitatibus, insuper etiam iurisdictioni sacramento interposito, suscipiebantur, ac gerebantur, ut testatur Deut. cap. 20. ubi iura belli ordine commemorantur, & extant historiae in libris sacris, quæ id testantur, ut 2. Sam. 15. & 18. unde sanctificare bellum Ierem. 6. & Ioc. 4. ut interrim tacem, quod bella piorum cultus fuerint Deo placens. Adde, quod qui iussu domini interficiuntur, sunt, ueluti quædam uictima, morti destinata, ut patet infra 34. & Ierem. 46. quia morte illorum quodammodo expiatur terra. Quare & interficiendi, sanctificari dicuntur Ierem. 12. & ipsi interfectores sanctificati Zop. 1. Preparauit Iehoua uictimam, & sanctificauit uocatos suos, scilicet Chaldeos, tanquam illam uictimam deuoratos. qua propemodum figura loquendi usus est Moses Exo. 32. ubi dicitur: Implete manum uestram hodie ipsi Iehoua, unusquisque in filio suo, & in fratre suo &c. mirum alludens ad ritum consecrandi sacerdotes, quo pecudis sanguine manus eorum tingebantur; pñ autem à Mose manus suas feditioforum sanguine cruentare iubebantur. Et uocauit, uel, quum & uocauit. Fortes, uel heroas, seu præualidos. In ira mea נשפ, uel ad iram meam: uel ira mea, id est, ut ira mea exerceat inferuiant. Exultantes in gloria mea. hebraismus retinuit: nam uariè reddi potest, uel qui in gloria mea exultent, ut reddidit uulg. & plerique alij, quod scilicet altitudo, & gloria Dei eos exultare faciat: uel quorum exultatio faciat ad gloriam Dei, quia uidelicet libenti & læto animo id exequabantur, quod magnopere pertinebat ad gloriam & honorem Dei: uel, exultantes gloriosi mei, id est, milites alacres & gloriosi.

4 Vox multitudinis. nomen חפון, ut iam dixi, non multitudinem tantum, sed etiam strepitum, & tumultum significat, sicut Græcis ὄρυξις: unde Luc. 22. ut traderet eum sine turba, uel sine tumultu; quare hic reddidi: Vox tumultus, seu strepitus: ut primo Sam. 4. Et dixit, que uox tumultus huius: & 14. Tumultus, qui erat in castris &c. Quasi populorum frequentium: hebraismus retinuit, similitudo populi magni, id est, qualem solet edere populus magnus. uulg. docēd hebraismus molliuit. Vox fonitus. ושא proprie ruinam, irruptionem, seu præcipitium declaratur, & per metalepsin, sonitum, fragorem, tumultum &c. qui ruinam subsequitur. postea non male reddi, uox præcipitationis regnorum &c. Regum: credo interpretem initio scripsisse regnorum, ut habet hebr. Solebant, ut etiam nunc fit, gentes barbare, ut terrorem incuterent, & sese accenderent ad prælium, ingentes edere clamores. Præcepit militiæ belli: supra iam dixi de uerbo דבד, quod interdum uerbo recensendi uerti debeat: & iuxta hunc sensum intellige uulgatum: fingit Deum, ueluti imperatorem, ac ducem, qui conscribere nomina militum iubet; eosque recenset, & ad sacramentum adigit, & unumquemque suæ fortitudinis specimen coram se edere facit, ut significet uastationem illam, quæ Babylonij impendebat, non solum ex præcepto domini fieri, sed & gratissimam illi fore, quare hoc loco, quia uidi esse allusionem in uocibus tcebaoth & צבא, nomen interpretatum sum, ut inuersione eadem alluso appareret. Potest autem hoc nomen collectiuum צבא (de quo supra infra 40.) quod exercitum hic uerti, construi cum participio pluralis numeri sequentis uersus, Venientem de terra &c. exercitum uerò prælij, seu belli uocat, ad bellum & eadem paratum, uel bellicosum.

cosum. quod uerò sequitur, sic accipi; Iehoua, & uasa eius ad dissoluendam terram, scilicet adfunt uel seruata distinctione, in hunc modum; Veniunt de terra procul Iehoua, & uasa &c. ubi inducitur dominus, ut dux, & milites Medi & Persæ, ut instrumenta indignationis, & iustitiæ eius; ut intelligamus in regnorum uastationibus non semper odia nationum, aut auaritiam, aut superbiam, præcipuam esse causam, sed altius philosophantes, hostes esse instrumenta diuinæ indignationis, quam peccatis nostris prouocauimus, nobiscum reputemus. A summitate, id est, ab extremitate cæli, cum uulgo loquitur, quasi regio; quæ nimium distat, cælum contingat.

6 Dies domini: phrasis est Hebrais frequentissima, ut dies domini dicatur dies, quo punit immo rigeros, & rebelles: forte hinc sumpta, quod com dissimulat, dormire uideatur: unde, ut exurgat, ne ultra dormiat, petit psal. nox autem tempus est somno deputatum; dies uerò actionibus. hinc ad significandum iudicium domini accommodatur, ut interdum idem sit dies domini, & iudicium domini. hinc etiam dies hominis, siue humanus, id est, iudicium hominis. A domino: hic nomen est Sadaï, quod plerique per omnipotentem reddunt: est autem attributum diuinum, quasi dicas, uerberimus, cuius bonitas permeat per uniuersas creaturas, dans illis essentiam, uitam, & motum, quasi sit à uerbo שדר, quod permeare significat: sed quia hoc uerbum capitur semper in malum, à שר, quod mamma, seu ubi est, quidam illud deduci uolunt: at ego illis potius assentior, qui nomen שדר compositum esse dicunt ex relatiuo ש, & nomine די, quasi dicat, qui sufficit, sufficientissimus, abundantissimus, quod ipse per sese, non modò bonis omnibus abundat, sed etiam alijs abundè tribuat, sicut de filio Dei dicit Ioan. De plenitudine eius accepimus omnes: & Paul. Tim. 6. ad hoc nomen uidetur alludere; Quæ præbet nobis omnia abundè ad fruendum &c. dicitur ergo שדר, uel quod sibi, uel quod nobis sufficiat, neque alio indigeamus. si quis tamen diceret nomen שדר à deuastando dici, ideoq; hoc loco esse allusionem in uoce שר, quæ uastationem notat, ad nomen שדר, non improbarem: quasi diceret propheta; Vultate, quia uenit uastatio, quasi uastatio à Deo uastatore: sic enim loquitur scriptura, ut apud Paulum; Tanquam à domini spiritu, id est, claritatem maximam, qualem par est à spiritu domini donari &c.

7 Propter hoc omnes manus &c. dissolutione, seu remissione manuum, & liquefactione cordium, & similibus, quæ sequuntur, hyperbolicis similitudinibus uenit admodum insinuat propheta, quæ mala passuri sint Babylonij, aduentante hostium exercitu; cuius dux esset Iehoua; cuius solus est etiam ante quam adueniat calamitas, ita perturbare impiorum animos, in quos iram suam effundere decreuit, ut consilij, & opis egeni, quod sese uertant, neciant; neque manu, neq; mente satis suum officium facientibus. Pro, contabescet, liquefet; pro, dissoluentur, remittentur, dixi, sensu eodem, & propria uerborum significatione seruata.

8 Conterentur: numero multitudinis legendum. Toriones. nomen צור à uerbo צור cardinem, id est, locum angustum illum, in quo ianua uertitur, significat, hinc ad legatos transfertur, tam in singulari, quam in plurali: interdum tamen suam simplicem significationem retinet, ut angustias significet. Dolores: cum uulg. uerti: nomen uerò proprie funes significat: transfertur autem ad eos dolores significandos, qui, ueluti funes, circumligant, & complexum detinent eum, qui patitur, ut sese inde expedire nequeat. unde circumdederunt me funes mortis &c. & funes inferni circumdederunt me; ubi uulg. in psal. dolores dixit; secundum quam significationem Petrus dixit; Quem Deus suscitauit solutus doloribus inferni. Facies combustæ: sensum expressit: ego hebraismus seruauit, quod facilis esset; facies flammaram. qui anxij sunt, & in metu degunt, quæ inedia, & uigilia consequuntur; macilentiores facti, nigrescunt, & exsiccantur, ueluti carnes, quæ ad ignem suspenduntur exsiccanda. unde apud alium prophetam dicitur; uniuersa facies retraxerunt splendorem suum. Hoc facit scelerum conscientia, & metus instantis iudicij.

9 Crudelis: sumitq; כר præposita littera א crudelis, seu, immitis tam adiectiuè, quam substantiuè: sumitq; saepe id in fine paragogicum. ut hic. Plenus: hoc suppleuit uulg. potest & repeti uerbum, uenit, hoc modo, & ardor, & excalescencia uultus: uenit ad &c. Furorisq; illud que, delendum est in uulgato. nomen צרר interdum per se iram, seu excalescencia significat: interdum autem consuetum cum nomine צר, quod proprie nasum, quasi צרר à stando, significat; deinde & totum uultum; deinde & iram, quæ uultu, & naribus proditur: in qua constructione ego libenter צרר pro excalescencia, צר uerò pro uultu acciperem, ut uulgatus accepit in eo locò Gen. 3. In sudore uultus tui. conuicias has uoces habes Exo. 31. & Num. 25. ubi ardo rem ire, uel excalescencia uultus dicere possumus. Peccatores: dixi cum uulgato, nam attoniti dicere consueui, errantes, seruata proprietate significationis. uerbum enim שרר uerbo errandi, seu delinquendi aptè redditur, i. Regum 1. Cum dormierit dominus meus cum patribus suis, ero ego, & filius meus errantes, id est, extorres, exsules: ex quo loco significatio nominis

accipitur. Hic interim habes occulte causam desolationis terre, quod scilicet habeat peccatores, & eos alat.

- 10 Stella cæli. nomen ככב non assignent hebr. unde deducatur: mihi placet cuiusdam docti viri sententia, qui putat esse à uerbo כבה prima geminata, quod scilicet nunquam extinguatur, quasi opposita significatione. Et splendor earum: relatiuum Hebræum, ad cælos referendum est: uulg. ad stellas retulit: accepit enim ככב pro splendore: neque de significatione huius nominis apud interpretes constat: nomen esse sideris docti existimant, & Hieronymus Oriona alibi interpretatur. & hac opinio confirmatur, quod nomen mensis, qui nostro Nouembri ex parte respondet, quo oritur Orion, comprehendere ipsos planetas, qui ut Latini errone, sic & Græcis ab errando, seu fallendo, seu inconstantia nomen habent. nam nomen quoque Hebræum ab inconstantia dicitur. unde & stultum, seu inconstantem sepe apud Salomonem notat, & Ps. 49. & Eccl. 2. ego certe quantum conijcere possum, nomen inconstantiam lucis notare arbitror, quod micare, seu scintillare dicimus. dicitur ergo hoc nomine astra scintillantia. Cum uero in homine ratio instar lucis sit, qui tantum per interualla iudicio & ratione utuntur, merito hoc nomine in scripturis appellatur. unde & quodam loco Salomon hac uoce utitur pro diuite Prou. 19. uers. 1. cum enim eandem sententiam repetat cap. 28. pro ככב dixit נשיי. Quare autem diues stultus, seu constans dicitur, uide in epistola Iacobi cap. 1. & apud Luc. 12. de stulto diuite: neque inelegans est translatio, quod diuites huius mundi sint, ueluti stelle scintillantes, seu micantes, qui interdum fulgore, & mox lumen suum uidentur amittere. Obtenebratus est sol in ortu, uel in egressu suo, id est, uel tantillum quidem lucis super terram sparsit, sed dies cum nocte coniunctus fuit, & omnia tenebris inuoluta. qui loquendi modus Hebræis extremam infelicitatem declarat, ut iam signa illa euangelij, sol obscurabitur, & Luna &c. ex hoc, & similibus intelligi facile possint. uide supra cap. 5. uers. ultimo. Non splendet ego uerbum uero reddidi: est enim hic נגה in tertia, quod habes supra 9. uers. 2. Lux splenduit super eos. Hic inuat considerare, quam parata Deo sint creatura omnes ad uindictam sumendam de improbis; & quemadmodum que propter hominem condita sunt, aduersus hominem, si Deo sit inobediens, præsto ad sint. inustum enim est, ut ingratas omnia auferantur; & ea, quibus abusi sunt, beneficia in penam conuertantur, ut eum tandem agnoscat, cui omnia subiecta sunt, atque ex obedientia elementorum ipsi quoque erudiantur, & discant uoluntati Dei obtemperare.
- 11 Et uisitabo super orbis mala: hoc uersu apertius indignationis suæ aperit causas, & quorsum tendat illa sua seueritas. iam supra dictum est de uerbo נקב, quod argustionem habet significationem, quam ut uerbo uisitandi semper reddi possit: & hoc genere constructionis, quod hic habet, in malum accipi solet. Uulg. primo membro, לך uertit, super, & in altero, contra: sensus idem est: quod si uerbo recensendi uelimus reddere, & nomina רעה & נון non pro malitia, et iniquitate, sed pro pena earum, ut sepe consuere, alium sensum hand contemnendum habebis. Quiescere faciam: hic habes ob superbiam perisse Babylonios. cum enim se rerum dominos considerassent, in superbiam elati, in fortitudine sua gloriabantur, quasi non esset maior quispian alius, qui prouidentia sua rebus omnibus præsideret: ex cuius nutu, potentia, uires, uictoria, atque principatus penderent. cui morbo plerumque subiecti sunt illi, quibus omnia ex uoto eueniunt. Pro infidelibus dixi superbos. nam uerbum נון est intumuit, efferbuit, superbiuit: que significatio apparet ex loco Gen. 25. ubi idem est; quod Ebullire, ebulliuit Iacob ebullitionem &c.
- 12 Pretiosior erit: hebraisimum expressi, pretiosior faciam. raritatem futuram dematiat. que autem rara sunt, cara sunt. Auro. hebr. pretiosum faciam נפז, id est, præpar. est autem patz, appellatiuum auri, ut multi uolunt: quanquam alij margaritam esse putant; si ab נון uelis deducere, (ut uerisimile est) uidetur significare aurum optimum à soliditate, quam habet. uulg. Psal. 19. uertit lapidem pretiosum: at 19. dixit topazion. denique Hebræi non sibi constant: ego autem idem, quod solidum esse existimo. fortasse à loco sic appellatum est aurum: sepe enim per se ponitur, & sepe cum nomine, quod aurum significat: & si à loco dicitur, idem est, quod נפז, de quo Ierem. 10. & Daniel 10. & idem, quod נפז I. Reg. 10. pro quo 2. Par. 9. positum est, aurum טור, id est, mundum. Mundo. uox כור quid proprie significat, incertum est: ego uocem peregrinam esse credo, & aliquando absolute ponitur, aliquando cum nomine loci, ophir, uel uphaz: aurum ergo significat, tanquam unum ex nominibus appellatiuis, cuiusmodi habentur multa apud Hebræos. quidam uir doctus existimat esse massam, portionem, grymam, seu frustum, scilicet auri. ex ophir autem loco orientali effodi optimum aurum testis est Moyses.
- 13 Super hoc: hebr. super sic. & solet esse causalis particula: interdum tamen idem est, quod, præterea, præter hac &c. Propter indignationem: ad uerbum; in indignatione, uel furore, id est,

- id est, tempore indignationis: nam sequitur, & in die ira &c. uel (ut frequenter loquuntur Hebr.) in ira, id est, indignatus: & est mutatio personæ, etiam Hebræis frequentissima, ut sit sensus; insuper, & accensus furore commouebo cælos, & in die ardoris ira, uel excandescencia uultus mei commouebitur terra de loco suo, ut binæ partes posterioris membri, binis partibus prioris respondeant: quod etiam non raro in usu est Hebræis. per commotionem autem cæli, & terre summam rerum perturbationem solent sacri scriptores significare.
- 14 Quasi damula fugiens: à incunditate dicitur Hebræis. uide uers. 19. Quasi ouis. ne putes nomen ארם unquam in sacris litteris ouem singularem, aut capram significare: semper enim de collectione istorum animalium dicitur: propterea gregem dixi. Et non erit, qui congregat: significat ergo Babylonios huc, atque illuc dispergendos, ut quisque quocumque illis licet, diffugiat absque ullo uel ordine, uel duce. de exteris autem, qui apud Babylonios degabant, dicit stururum, quod sollempne est hominibus apud alias nationes alicuius negotij causa agentibus, ut ingruente bello se ad suos conserant.
- 15 Occidetur. uerbum דקר non proprie occidere, sed transfodere, aut transfigere, seu confingere significat, ut apparet ex Zach. 12. Respicient ad me, quem transfoderunt: quem Ioann. 19. reddidit; Videbunt in quem transfuderunt, id est, pupugerunt, & Apoc. 1.
- 16 Allidentur: hoc Babylonii imprecabatur psal. Beatus, qui allidet paruulos tuos ad petram. Vxores uiolabuntur: hæc sunt mala, que contemptoribus uerbi sui dominus apud Moysen in Deut. minabatur. Quamuis autem extra legem essent Babylonij, eidem tamen penis afficiuntur, quibus & qui sub lege. sicut enim idem est Deus omnibus innocantibus eum; idem est etiam omnibus peccatoribus: nisi quod isti iudicantur, seu condemnantur per legem; illi sine lege. quandoquidem suprema illa ratio, potissima lex est, qua redditur unicuique secundum opera sua. uide 2. cap. ad Romanos. molestissima sunt autem omnia hæc sensum humanum habentibus.
- 17 Ecce ego suscitabo &c. iam omnia, que supra aliquanto obscurius dixerat more prophetico, aperit. Medos hostes nominat, quorum, ut crudelitatem declaret, contempturos aurum, & argentum affirmat. & si enim cupiditas alioque crudelitatem, & feritatem animis inducit: multo tamen erga uictos, crudeliores sunt hostes, qui odio, aut instinctu aliquo numinis occulto feruntur, quam qui cupiditate auri ceterorum regna inuadunt: plurimos enim in uita spe præcij conseruant. Suscitabo: participium est, & non inepte uerbo presentis temporis redditur. eleganti sane metaphora, occultam hominum oculis, sed passim obuiam (modo sensu communi non careant) Dei prouidentiam uniuersa permeantem, & suo tempore summa cum æquitate omnia peragentem propheta hic expressit uo hoc uerbo; Excito Medos, qui nihil minus tunc fortè, cum hoc prædicebat propheta, cogitabant, quam bellum Babylonij inferre. cogitemus & nos in aduersis, quibus iactamur quotidie, à Deo sepe excitari. hostes, turcas, maria, uentos &c. aduersus peccatores. Reputare dixi, pro querere. nam manifestum est דרש cogitationem proprie significare, quia uerò que plurimi facimus, de eis sæpius cogitamus, etiam pro asstmare, seu reputare interdum accipitur.
- 18 Sagittis interficiant. sensum expressit uulgatus, ego uerba: נשק enim arcus est à rigiditate, & pertinacia appellationem habens. Et lactantibus uteris: legendum est, lactentibus uteri, ut habent emendati codices. uocat autem lactentes uteri, fetus, qui in utero adhuc aluntur lacte quadam substantia. heb. hic ad uerbum fructum uentris appellat: posterius autem membrum de iam natis filijs loquitur: dicitur ergo, quod discinderent uteros, & extractos infantes discernerent: quod est extreme feritatis. Non parcat oculus. uerbum דור, sicut uir quidam doctus obseruauit, proprie significat coniuere, uel oculos genis obtegere: estque misericordie, qua alicui parcitur. quibus enim irasci nolumus, ad eorum errata coniuemus. & construitur cum נון super. uulg. & ceteri uerbo parcendi reddere solent.
- 19 Gloriosa erit: uocat Babylonem, incunditatem regnorum, uel quod inter regna præcipuum esset, uel quod esset, ueluti curia, & regia, ad quam concurrerent ex alijs regnis, ut in incunditate, & uoluptatibus uitam ducerent. Incluta in superbia, uel in superbiam: ego proprietatem uerborum seruauit: uocat autem ornamentum superbie, de qua potissimum superbirent, & gloriarentur Chaldæi. uide Strabonem de situ orbis initio lib. 16. Sicut subuertit &c. sensum optime expressit: ego ad uerbum reddidi, iuxta subuersionem Dei &c. quasi Sodomam uocet subuersionem Dei, id est, à Deo subuersam &c. Est autem sepe נא appositionis nota, id est, iuxta subuersionem, seu uastationem aliquam maximam, qualis fuit Sodomæ &c.
- 20 Non habitabitur: quod hic sit uox actiua, malum aliqui uertere, non sedebit; & uerbum, quod sequitur תשכן eodem modo, non habitabit: ego, quod plurimis uerbis accidere solet, ut absolute posita, significationem, ueluti neutro passiuam habeant, cum uulgato, & docto quopiam Hebræo id est,

reddere uolui, non habitabitur. In finem. de nomine בארז uide infra 25. cap. Absorpsit mortem in uictoriam. Arabs: sic dictus, uel quod deserta incolat, id est, loca, quae non seruntur, neque arantur, & in quibus terra indiscriminatim omnia germinat, uel à missione colorum, צרבר enim est miscere.

21 Bestiæ, ציאים: quid hoc loco significet hæc nox, quæ & alijs quoque legitur, non usque adeo certum est: neque ipsi Rabini sibi constant: uidetur autem à sticitate appellationem habere. crederim ego esse generale nomen ferarum, quæ in solitudinibus, arenosisq; locis degunt, cuiusmodi sunt in Arabia deserta, & prope mare rubrum, quamplurimæ. uulg. in psalmis bis Aethiopes dixit: sed relictus, ni fallor, hoc loco Hieronymus bestias uertit: ego feras dixi: nam & cum feralibus auibus coniunguntur. transferuntur autem hæc nomina ad gentes barbaras, & ad cacodæmones, ut ex B. Ioanne apparet, & ex Ps. 72. nam utriusque feri sunt. adde, quod immundi spiritus ambulant loca arida, ut est in euangelio. unde uulg. infra cap. 34. uers. 14. dæmonia uertit. Draconibus, אריות: etiam de hac uoce uarie sunt sententiæ: ego cum quodam uiro docto existimo esse generale nomen ad omnes aues ferales, quæ alio nomine ציאים uocantur infra uers. 22. quæ sic dicuntur à tristi, & gemebunda acclamatione, quia alternis, & simul uociferantur. Struthiones: hebr. filia struthionis. semper hoc nomen ציאים in singulari construitur cum nomine filia, uel filia: forte. quia hæc auis non incubat, neque fouet oua, neque excludit, ut reliquæ aues, ut potius uideatur esse filia, quam mater, immo filia sine matre. dicitur Latinis struthio, & struthiocamelus. forte à uoce, & planctu ferali, quo fame, uel siti pressi sibi inuicem respondent: uel ab altero modo significandi uerbi ציאים nempe desitutum esse, quasi hæc auis destituatur à matre, neque illi respondeat: dicitur Heb. Pilosi: Hebræum nomen ציאים non dubium, quin à pilis sit dictum, quasi hirsuti, seu pilosi. & nomen Satyri cum hoc Hebræo conuenit: ego Simias dicerem: Chal. dæmones dixit.

22 Et respondebunt, uel alternis canent: etiamsi uerbum sit in singulari; inxta hebraismum tam men cum nomine plurali distributionem notat. ציאים idem, quod supra אריות. uulg. nõ malè ululas dixit: Striges dicere posses: infra cap. 34. uers. 14. onocentaurum dixit. In ædibus. nomen אילנות ego peregrinum nomen esse puto, & congruere cum uoce Hispana, almenas, quæ sunt pinne murorum: pro mænijs ergo rectè accipitur, & Chaldæis ades, seu palatia dicitur significare. uide Ezech. 19. Solent autem huiusmodi aues in summitatibus murorum uoces illas lugubres edere. Syrenes. nomen singulare est תנינים, & plurale תנינים, & per syncopem hoc loco תנינים, id est, dracones; sunt autem tam terrestres, quam marini: meminit Plinius lib. 9. cap. 3. Thimorum, quos nomen uetus retinuisse arbitror, & scribit eos magnitudine superare balenas &c. Parum refert scire, quæ gener animalium hæc nomina propriè indicent: sat est hic intelligere prophetam, quod omnes aues ferales & animalia, quæ solitudinibus gaudent, ad ruinas Babylonis concurrerent. quo significat uasitatem, & desolationem illius inclytæ ciuitatis. uide Hieronymum. Sed cum captiuitas filiorum Israel apud Babylonem alteram captiuitatem, & liberatio alteram liberationem figuraret, quæ filijs Dei dispersis contigit, non durum fuerit, si hæc quoque de demolitione regni tenebrarum, & confusio interpretetur, quod scilicet apud improbos, & in regno Sathane degentis nulla sint delicia, nullus splendor &c. sed omnia sint dæmonum immundorum habitationes, & illi omnia occupent. Ioan. in Apoc. 18. hunc locum sic reddidit: Cecidit, cecidit Babylon magna, & facta est habitatio dæmoniorum, & custodia omnis spiritus immundi, & custodia omnis uolucris immunda, & odibilis. toto autem illo capite ad hunc locum Iesaiæ respicit, ut interim uideamus, quales manent, in quos Deus uindictam exercuit. Propè est: concludit propositum propheta dum ait; Appropinquat tempus &c. cuius rationem reddit initio capitis sequentis: sed obscuro, Christiane lector, ne cum Iudæis tantum nudam hystoriam attendas.

Caput quartumdecimum.

Noua.

Vetus.

COMMISERABITVR enim Iehoua Iacob, & delectum habebit adhuc in Israele, & requiescere eos faciet super humum suam: & adiungetur aduena ad

MISEREBITVR enim dominus Iacob, & eliget adhuc de Israele, & requiescere eos faciet super humum suam: adiungetur aduena ad eos, & adhærebit domui

Noua.

Vetus.

ad eos, & apponentur ad domum Iacob.

Et affument eos populi, & adducent eos ad locum ipsorum: & hereditario appropriabit eos sibi domus Israel super humum Iehoua in seruos, & famulas: & adducent in captiuitatem eos, qui se abduxerant; & dominium exercebunt in exactores suos.

Et erit, quando quietem dederit Iehoua tibi à labore tuo, & à commotione tua, & à seruitute dura, qua seruisti;

Leuabis parabolam hanc super rege Babylonis, & dices; Quomodo cessauit exactor, cessauit auri tributum?

Fregit Iehoua baculum improborum uirgam dominantium.

Cadentem populos in furore plaga absque auersione, subiicientem in ira gentes, insectantem sine cohibitione.

Confedit, quieuit uniuersa terra, ediderunt ouationem.

Fraxini quoque lætata sunt super te, cedri Libani. à tempore, quo acubuisti, non ascender super nos excisor.

Infernus de subter commotus est tibi, in occursum introitus tui suscitans tibi gigantes. omnes duces terræ surgere fecit de folijs suis, omnes reges gentium.

Omnes ipsi respondebunt, & dicent ad te; Et tu dolore affectus es, sicut nos: super nos in eminentia constitutus eras:

Deiecta est ad infernum superbia tua, sonitus nablorum tuorum: subter te sternetur uermis, & operimentum tuum uermiculus.

Quomodo cecidisti de cælo Lucifer filii auroræ? succissus es de terra domitor gentium.

Et tu dicebas in corde tuo; In cælum conscendam, superius stellis Dei exaltabo solium meum; & sedebo in monte testamenti in lateribus Aquilonis.

Ascendam super celsitudinem nubis, similis ero altissimo.

At in infernum deiicieris ad latera foueæ.

Videntes te, ad te prospicient, te diligenter obseruabunt; Nunquid iste est uir, qui commouebat terram, qui trepidare faciebat regna?

Qui posuit orbem desertum; & ciuitates eius diruit, uinctis eius non aperuit carcerem?

Omnes reges gentium uniuersi dormierunt

domui Iacob.

Et tenebunt eos populi, & adducent eos in locum suum: & possidebit eos domus Israel super terram domini in seruos, & ancillas: & erunt capientes eos, qui se ceperant; & subiicient exactores suos.

Et erit in die, cum requiem dederit tibi dominus à labore tuo, & à concussione tua, & à seruitute dura, qua antè seruisti;

Sumes parabolam istam contra regem Babylonis, & dices; Quomodo cessauit exactor, quieuit tributum?

Contruiuit dominus baculum impiorum uirgam dominantium.

Cadentem populos in indignatione, plaga insanabili, subiicientem in furore gentes, persequentem crudeliter.

Conquieuit, & fliuit omnis terra, gaudiosa est, & exultauit.

Abietes quoque lætata sunt super te, & cedri Libani. ex quo dormisti, non ascendet, qui succidat nos.

Infernus subter te conturbatus est, in occursum aduentus tui, suscitauit tibi gigantes. omnes principes terræ surrexerunt de folijs suis, omnes principes nationum.

Vniuersi respondebunt, & dicent tibi; Et tu uulneratus es, sicut & nos, nostri similes effectus es.

Detracta est ad inferos superbia tua, concidit cadauer tuum: subter te sternetur tinea; & operimentum tuum erunt uermes.

Quomodo cecidisti de cælo Lucifer, qui mane oriebaris? corruisti in terram, qui uulnerabas gentes?

Qui dicebas in corde tuo; In cælum conscendam, super astra Dei exaltabo solium meum; & sedebo in monte testamenti, in lateribus Aquilonis.

Ascendam super altitudinem nubium, similis ero altissimo.

Veruntamen ad infernum detraheris in profundum lacu.

Qui te uiderint, ad te inclinabuntur, teq; prospicient; Nunquid iste est uir, qui conturbauit terram, qui concussit regna,

Qui posuit orbem desertum, & urbes eius destruxit, uinctis eius non aperuit carcerem?

Omnes reges gentium uniuersi dormierunt

uerunt

K runt

uerunt in gloria, unusquisque in domo sua.

Tu autem deiectus es de sepulcro tuo, quasi furculus abominabilis, uestis interfectorum, transfosorum gladio, descendendum ad lapides laci, quasi cadauer conculcatum.

Non uieris cum eis in sepultura, quia terram tuam perdidisti; populum tuum in terfecisti. non nominabitur in aeternum semen malignorum.

Decernite filiis eius mactationem propter iniquitatem patrum suorum: non consistent, neque possidebunt terram, neque implebunt faciem orbis ciuitatibus.

Et surgam aduersus eos, (fidelis sermo Iehoua tcebaoh) & excindam Babylonis nomen, & reliquias, & filium, & nepotem.

Et ponam eam in possessionem cypselo, & in stagna aquarum, & scopabo eam scopa abolendo, fidelis sermo Iehoua tcebaoh.

Iurauit Iehoua tcebaoh dicendo; Si non, sicut cogitavi, sic factum est; & sicut decreui, ita stabit;

Vt frangam Assur in terra mea, & super montes meos conculcem eum, & auferatur desuper ipsis iugum eius, & onus eius desuper humero ipsius auferatur.

Hoc est consilium, quod cogitavi super omnia terram; & haec est manus extenta super omnes gentes.

Quod Iehoua tcebaoh decreuit, & quis labefactabit? & manus eius extenta est, & quis contrahet illam?

Quo anno mortuus est rex Ahaz, factum fuit onus istud;

Ne lateris Philisthae uniuersa, quod fractus sit baculus percussoris tui. quoniam a radice serpentis egredietur aspis, & fructus eius urens uoluitans.

Et pascentur primogeniti exhaustorum, & egeni confidenter accubabunt & intire faciam radicem tuam, & reliquias tuas interficiet.

Vlula porta, exclama ciuitas: resoluta est Philisthae uniuersitas tua: quandoqui de a Septemtrione fumus uenit, & ne unus quidem in castris eius.

Et quid respondebunt nuntii gentis?

Quod Iehoua fundauit Tcion; & in ipsa protectione quarent inopes populi eius.

runt in gloria, uir in domo sua.

Tu autem proiectus es de sepulcro tuo, quasi stirps inutilis pollutus, obuolutus cum his, qui interfecti sunt gladio, & descenderunt ad fundamenta laci, quasi cadauer putridum.

Non habebis consortium, neque cum eis in sepultura. tu enim terram tuam disperdidisti, tu populum tuum occidisti: non uocabitur in aeternum semen pessimorum.

Præparate filios eius occisioni in iniquitate patrum suorum: non confurgent, neque hereditabunt terram, neque implebunt faciem orbis ciuitatum.

Et confurgam super eos, dicit dominus exercituum; & perdam Babylonis nomen, & reliquias, & germen, & progeniem: dicit dominus.

Et ponam eam in possessionem ericii, & in paludes aquarum, & scopabo eam in scopa terens, dicit dominus exercituum.

Iurauit dominus exercituum dicens; Si non, ut putavi, ita erit; & quomodo mentem tractavi, sic eueniet;

Vt conteram Assyrium in terra mea, & in montibus meis conculcem eam, & auferetur ab eis iugum eius, & onus illius ab humero eorum tollitur.

Hoc consilium, quod cogitavi super omnem terram; & haec est manus extenta super uniuersas gentes.

Dominus enim exercituum decreuit; & quis poterit infirmare? & manus eius extenta, & quis auertet eam?

In anno, quo mortuus est rex Achaz, factum est onus istud;

Ne lateris Philisthae omnis tu, quoniam comminuta est uirga percussoris tui: de radice enim colubri nascetur regulus, & semen eius absorbens uolucrum.

Et pascentur primogeniti pauperum, & pauperes fiducialiter requiescent: & intire faciam in fame radicem tuam, & reliquias tuas interficiam.

Vlula porta, clama ciuitas: prostrata es Philisthae omnis: ab Aquilone enim fumus ueniet; & non est, qui fugiet agmen eius.

Et quid respondebitur nuntiis gentis?

Quia dominus fundauit Sion; & in ipsa sperabunt pauperes populi eius.

ELIGET iuxta historiam, Iudam, & Benjamin ex Babylone reduxit; iuxta mysterium autem, cum omnes sub peccato essent, elegit discipulos suos reliquias illas, de quibus supra, quas Apostolus electionem uocat: istis autem electis non male conuenit uerbum castris habere delectum. nam per istos, quos ex infinita illa multitudine noster Gedeon elegit, mundum sibi subiunguit: his adhaerent aduena: horum fidem secuta sunt gentes, & commerati inter filios Abrahae. Adhaerebit, uel adijcitur, uel apponetur ad domum: haec est propria uerbi נָשַׁבֵּת significatio in hoc genere constructionis; & est uerbum ministrantium domino; unde & nomen leui: de quo in benedictionibus nostris.

Tenebunt: uerbum hebr. capere, accipere, sumere &c. significat. hebraismus est, & assument, & adducunt, id est, assumptos adducunt, uel deducunt precibus importunis, & obsequijs, tanquam baiuli onerum, & ut alibi scribitur, lecticis, & carrucis &c. Ad locum suum: ad patriam, ad proprias sedes, & antiquas habitationes. relatum ad Israelitas est referendum. Et possidebit: uerbum est plurale, sed cum nomine collectino, domus. ego uim uerbi, quantum potui, expressi. In

4. iure hereditario sibi appropriare, seu distribuere, non quod semper de hereditaria possessione dicatur, sed legitimam hoc uerbo possessionem declarare solent Hebraei. Super terram domini: quam paulo ante dixerat locum ipsorum, nunc terram Iehoua appellat, ut intelligeremus hanc gloriam, & honorem, hanc potestatem, & dominationem ex hoc illis prouenire, quod terram domini habitarent: nihil enim sic sub pedibus nostris omnia subiicit, sicut nos ipsos Deo, subicere, & gratos nos domino exhibere: ut qui ex liberalitate ipsius donis eius fruamur. unde iam iam ingressuris filijs Israel terram promissam dicebat Moses, ne cum domos refertas omni bono uineas, & olucta possederent, obliuiscerentur domini, cogitantes haec sibi propria se uirtute comparasse, non gratia, & dono domini. Animaduerte lector, quod qui extra terram domini alijs seruebant, ingressi terram domini, dominis suis imperare ceperunt, sed quia haec nunquam consecutos legimus Israelitas, etiam Babylone uasata, postquam in patriam remeassent; superest, ut electionem, de qua supra diximus uers. 1. hanc benedictionem accepisse dicamus. nam si adhuc adimplenda haec dicant Iudaei; ergo rursus instaurabitur Babylon, quod propheta profus negant, & rursus captiui ducerentur Iudaei in Babylonem. haec autem dixit Iesaias ante, quam illi captiui ducerentur, & Babylon uasaretur. Capietes eos, qui se ceperant.

Hebraea hunc sensum habent; Abducent in captiuitatem eos, à quibus in captiuitatem abducti fuerant: id enim significat uerbum שָׁבַח. Quando hoc, queso, factum est, aut quando fiet? dicit Iudaei, si possunt. de altera ergo libertate, nempe spiritali, qua iam fruimur, haec recte intelligi possunt: hostes, qui in exsilium mittebant seruos domini, aut seruis Dei manus uictas dederunt, & ministri fuerunt, ad omnia, quae seruis Dei opus erant, ut uitam tranquillam, & beatam ducere possent: aut aucto Christi imperio, & imperatoribus factis Christianis passi sunt interdum à Christianis eadem, quibus prius Christianos affecerant.

Et erit in die. non est in hebr. nisi, in die requiem dederit. de qua loquendi forma supra cap. 6. uers. 1. Et in die requiem dederit, & sumes, id est, quando dederit, tunc sumes &c. A seruitute dura: qui extra humum Iehoua sunt, in labore, & commotione, & seruitute uitam degunt. dominus autem est, qui liberat ab his omnibus; neque solum ab his liberat, sed saepe quoque facit, ut uideant iudicium, & manus suas lauent in sanguine inimicorum.

Sumes, uel leuabis: omitti potest conuinctio. assumere autem, uel leuare parabolam, seu dixerim autem idem esse, quod proponere: ego uero non nihil amplius significare puto, ut ex locis, in quibus reperitur, apparet: & esse mutata formam à cantoribus, inter quos, qui incipit cantilenam, aut hymnum &c. dicitur leuare canticum. quod dicitur tam de ijs, qui cantilenam componunt, quam de incipientibus canticum, id est, praecentoribus, quos alij sequuntur. Nomen autem נָשַׁבֵּת, quo inscripsit Salomon librum, qui Proverbiorum dicitur, non tantum comparationem, aut similitudinem significat, sed quamuis sententiosum, seu figuratum sermonem, qui dignitatem & grauitatem, magnamque aliquam significationem in se continet, ac prouide attentionem meretur, atque requirit, neque non admirationem conciliat; cuiusmodi sermones Graecis ἀποφθιγμῶν dicuntur: unde & in actis Apost. recte & proprie dicuntur Apostoli repleti spiritu sancto ἀποφθιγμῶν, id est, breuiter, sententiose grauitate, cum dignitate, & denique sapienter eloqui, ut non immerito Hebraei à domino, & auctoritate huiusmodi sermones נָשַׁבֵּת appellant. Tributum. nomen מַדְבָּה auri tributum declarat. nam quod Hebraeis est מַדְבָּה, hoc Chal. mutato ו in ד significat, nempe aurum, idem addito mem, quasi ex auro tributum designat. Haec autem irrisionem continet, quae ualde irget eos, qui commutata fortuna ex opprobrio & tyrannide in seruitutem deciderunt. Sola quoque & redempti per dominum secum admirari, quo pacto factum sit, ut de potestate tenebrarum educti, nunc liberos se sentiant in regno lucis, & dilecti filij Dei. quomodo enim non admirentur uires gratiae, cum in semetipsis experiantur tantam rerum commutationem, quantam in toto orbe diuersa constellationes;

et temporum vicissitudines officere nequeant?

- 5 Contriuit: nomine uirga & baculi regni potentiam, simul & usum ad percutiendum comprehendit, & ad utrumque respexit.
- 6 Infanabili: Hebraea ad uerbum, absque auersione: est enim nomen כרד à uerbo כרד, ut de pro apostasia, & d' secessione plerumque accipitur. plaga itaque absque auersione est, uel que non potest auerti, uel potius à qua non auerti manum, qui cedit, ut continuationem percussions declarat. quæ autem huiusmodi est, non potest auerti. ego libenter sic uerterem, cadentem populos lesione assidua, id est, qui non cessabat percutere populos. Persequentem: si squaris punctationem, quam nunc habent Biblia, mardaph persecutionem passum, dicendum est. & ita non nulli Rabini interpretantur; persequentem passum non prohibuit, quod nequaquam probo: neque quod R. David asserit, à persecutore non prohibuit, qui ita posse interpretari, ut uulg. uertit, non negat. quod tamen seruata superiori punctatione fieri non potest. sequor ego punctationem, quam securus est uulg. ut sit forma actiua, quasi scriptum sit meradeb persequentem, seu insectantem. Crudeliter: sensum expressit. heb. uerbum כרד est prohibere, seu cohibere, detinere: accipiendum ergo est forma infinitiui, tanquam nomen: uel dicendum est esse nomen, quod prohibitionem, seu detentionem significat: & est ferè idem, quod superiori membro dictum est, quod scilicet, non cohiberet manum, uel se ipsum non detineret à persequente, id est, qui continenter gentes persequeretur. Crueliter: quatuor habes, qui sint tyrannorum mores, laborare faciunt, seu molestia afficiunt, concutunt, seu commouent, & irrequitos reddunt subiectos, eos seruituti subiiciunt, exigunt tributa, cadunt, indignantur, pessundant, atque persequuntur, omni humanitate deposita, quasi hostes natura, ut feræ eos potius, quam homines esse arbitreris. de istis dicit Salomon Trouer. 24. Leo rugiens, & ursus excurrens dominator improbus in populum pauperem. Sed quæ sint eorum lucra, mox intelliges.
- 7 Conquieuit, & siluit: uulg. coniunctionem suppleuit, sicut & sequenti uersu, quam interdum hebraei omittit. Gaiuita est, & exultauit: hic quoque coniunctionem addidit de suo, & כרה pro uerbo accepit, & ad sensum quidem parum facit: ego uerbum uerbo reddidi.
- 8 Abietes. nomen heb. ברשם speciem cedri significat: Hieronymus abietem dixit: ego existimo esse arborem, quam mutato ab Hebrais nomine, fraxinum dicunt Latini. Super te: ad uerbum dicendum esset tibi: sed non d. bium, quin hanc interdum uim habeat Hebraeis, quam, super, uel de, Latini. Et cedri &c. addidit coniunctionem: & repetendum est uerbum, latati sunt. Ex quo &c. ista sunt uoces ouationis, & exultationis arborum: per quas intelligit reges aliorum regnorum; fugit itaque regem Babylonis, ueluti lignatorem, qui totus intentus est ad excidendas arbores. Ascendit: in futura legendum; tui posthac erimus, tuus interitus iustum est nostræ quietis: tu enim solus in hoc natus esse uidebaris, ut aliorum regna inuaderes; reges deturbares, terram u. a. stares, ut in toto orbe tu solus stares &c. Dormisti: uerbum proprie non dormire, sed cubare significat. Qui succidat nos: uulg. sensum expressit; ego uerba; & sensum: nam illud יליך super nos, ad uerbum יליך ascendet, referendum est. qui enim ramos arborum præcidunt, arbores descendunt. Hoc commodum referunt tyranni, ut de eorum casu ceteri gaudeant.
- 9 In occursum aduentus tui. באו uel est nomen, & significat introitum, seu ingressum: uel est infinitiuus pro nomine sumptus. Infernus autem hic accipitur pro regno, & statione inferiorum: cui figuratè animam tribuit, actiones uiuorum, atq; quas uocamus passionem. primo eam inducit commotum ad aduentum Babylonij tyranni, ut solent commoueri homines alicuius præpotentis tyranni inopinato aduentu: deinde honoris causâ, admittit irrisione uehementi, fugit excitantem manes, ut obuiam prodeant aduentanti regi. רם enim, uel רם nomen fuit proprium uiri gigantis in Nob. 2. Sam. 21. uerum cum esset monstruose magnitudinis, factum deinde fuit, ut numero multitudinis omnes gigantes rephaim dicti sint, quasi dicantur, sani, & ualidi. porro quia gigantes male audiebant, quasi certò damnati, ideo sæpe pro inferiorum manibus accipitur: uel quia cum apparent, monstruose uidentur magnitudinis. Omnes principes: nomen propriè hircos significat, seu arietes, qui totum gregem, ueluti duces, præcedunt, quibus ueluti incumbit totus grex &c. Hinc ad duces, & principes accommodatur, ut supra cap. 10. uers. 13. Surrexerunt. הרים excitauit, stare fecit, uel surgere fecit. ego distinctionem Iudeorum hoc loco non probo, sed ad hunc modum distinguo; Infernus de subter commotus est tibi, id est, propter te, uel te aduentante. de subter autem additur Hebr. per pleonasmum, ut uolucres celi, & celi sursum, terra deorsum &c. In occursum tuum participans tibi gigantes, (participium enim tanquam participium accipio, ut commotionis genus explicet) Omnes duces terræ surgere fecit de solis suis, omnes reges gentium.
- 10 Respondebunt. uerbum כעב absolute positum ad cantum aliquando refertur, in quo alij alij respondere solent. supra cap. 13. uers. 22. cumq; multi simul idem dicunt, iterumq; repetunt, hoc

hoc in eos uerbum competit. Nostri similis effectus es: ita quoque uertunt, qui nunc Hebraicam ueritatem se interpretari dicunt, quos reprehendere non est animus; neque aliam interpretationem assero, nisi, ut non ignoret diligens lector propriam uim uerbi; In eminentia super nos eras constitutus [at nunc] deiectus est in infernum &c. ut cum sequentibus coniungatur: uel sic, ab eminentia, in qua super nos constitutus eras, in ordinem redactus es. nam cum uerbum שם in eminentia constitutum esse in uoce actiua significet; in passiva hanc habere significationem potest: nempe ab eminentia deponi, & in ordinem redigi, equari, sicut quæ dominium aliorum ferunt. uide psal. 143. uers. 7. Aequatus sum cum descendentibus in foueam. quod posterius non multum distat à uersione uulg. nostri, Similis effectus es: sed ego uim uerbi exprimere ut cumq; uolui.

11. Concidit cadauer tuum: hic locus apertè probat alijs, atque alijs punctis olim etiam doctos Hebræos legisse: neque eisdem ubique gentium motionibus uocalibus prolata fuisse uerba. quis enim non uideat המית posse esse à uerbo מית, id est, mortuus est, & in hiphil, mori fecit, occidit? quis etiam ignorat נבלה significare corpus exanime? de quo plura infra 26. nam Iod, quod nunc habet, postum dici potest pro ה, quod in ת erat conuertendum, si ubique regula seruarentur grammatice. quare nemo merito hic flagellare potest uulg. interpretem: cuius interpretatio non admodum uiolenta est. nam tertia persona hiphil, tanquam, neutrum accipi potest, concisum est cadauer tuum: & quod sequitur, quoque conuenit: allusio enim est ad regum sepeliendorum morem, quorum cadaueribus substeruntur panni serici, & auro contexti, & aromatum ingens copia: à huic uermes prostrato, & uermiculos pro operimento datos fuisse dicit. uide infra uers. 18. & 19. Aliorum autem interpretatio suam habet probabilitatem: quamuis nullus alius locus sit, ubi in hac forma המיה nomen sonitum, seu strepitum significet; sed המיה Exe. 7. De nomine autem נבל pro instrumento musico, supra cap. 5.

- 12 Lucifer: dicitur הלל ab expansione lucis stella matutina. ego si ad mysterium hæc referrem, potius ad casum principis mundi huius de imperio, quod habebat in sæculo, quam de priora illa ruina interpretarer. & ad hunc fortè locum respexit dominus in euangelio; Videbam Satbanam, tanquam fulgur, de cælo cadentem. loquebatur autem, interpretante magno illo Basilio, de casu diaboli per Christum: dabat enim suis uirtutem calcandi super serpentes, & scorpiones, & omnem uirtutem inimici. Qui mane oriebaris: sensum expressit uulg. & doctè hebraicum uitauit: ego retinui: quia ex uulg. manifestum est, quid uocet filium auroræ. Corruisti גרו. supra 10. excelsi statura succisi sunt גרום. dupliciter autem reddi potest cum ה, ut hoc loco est, quasi suppleatur uerbum motus, id est, corruens in terram succisus, & confractus es: uel ut ה accipiat, ut de ut aliquando solet, quasi dicat, de terra succisus es; quasi sit antithesis cum membro sequenti, qui domabas, uel subijciebas gentes: Tu, inquit, subijciebas, & super eos insidens domabas, ueluti iumenta; (hæc est enim uis uerbi hoc loco חלך) nunc non modo non subijcies, sed & de terra succisus disparas. Hæc si ad historiam referas, casum Luciferi hyperbolicè accipe. sicut enim superius ipsam Babylonem uocauerat gloriam, & gaudium, & suauitatem regnorum: ita nunc ipsam regem præcipuam inter stellas, quod in se oculos omnium splendore, & maiestate sua conuertet. sed non possunt omnia propriè regi conuenire, ut in sequentibus apparebit. more itaque prophetico, in historia mysterium subesse intelligito.

- 13 Qui dicebas: scio ita accipi pronomina ista Hebrais, ut doctus interpres accepit: sed hoc loco malui ad uerbum exprimere propter emphasim pronominis, Tu, & coniunctionis, Et: cui respondet in 51. uersu At, Veruntamen &c. In cælum conscendam: si erat Lucifer & in cælo, quomodo statuebat in cælo ascendere? figuratè ergo accipienda sunt ista: ut quod Hierosolymis decreuerat facere, nempe in templum Dei, quod erat ad aquilonalem partem ciuitatis, & in sancta sanctorum intrare, & super Cherubinos, & propitiatorium, regale solium constitueret, coq; sedere; id significet propheta, ut sequens membrum ostendit. In monte testamenti. מון uarias acceptiones huius uocis, quæ est à uerbo מן, id est, testatus est, certò constituit &c. uide supra cap. 1. significat autem in genere rem: quampiam, constitutam, attestatam, atque definitam, tempus, locum, conuentum, castra, tesseram militarem: constructum autem cum nomine tabernaculi, seu tentorii, discernit hoc tentorium ab alijs, ut apparet Exo. 33. Accipit Moses tentorium, & tetendit illud extra castra, procul à castris, & appellauit illud obel, moed: & quicumque uellet querere Iehona, egrediebatur ad tentorium constitutum &c. quia ergo in hoc tantum uolebat Deus testificari populo suo uoluntatem suam Exod. 25; Stephanus act. 7. uocat illud tabernaculum testimonij. hinc etiam attribuitur ciuitati toti, & monti Tcion, propter templum, & cultum in eo constitutum. In lateribus Aquilonis: uox יך à uerbo יך, id est, molle, tenerum fuit &c. propriè femur declarat: hinc pro late-re frequenter accipitur. uide uers. 15. de hac uoce. erat autem epithetum templi Pf. 48. porro Sè-

- premio Heb. dicitur פּרַם ab afectione, non quod existentibus in Indea non appareat, ut quidam putarunt, quia situm Palestina ignorarunt, sed quod impenetrabilis esset illa regio, vulgata opinione hominum.
- 14 Similis ero altissimo: מְלִיךָ attributum Dei, altissimus, summus, supremus, qui est super omnia benedictus, sicut Paulus de Christo dicit, quod exaltauit illum, & dedit illi nomen super omne nomen: quamuis interdum attribuatur homini, Gen. 40. & Deut. 26. & alijs rebus, Iosue 16. &c.
- 15 In profundum laci: hic est illud nomen, de quo supra uers. 13. quod femora, & latera significat; sed hoc loco, & similibus capacitatem, intimumque rei notat: quæ enim latera habent, capacia sunt. unde de Iona dicitur, Descendit ad latera nauis, ita hic latera laci: & 1. Sam. 24. Latera cauerna, id est, intimum &c. iccirco doctus interpres superius latera uertit, hic profundum dixit. Hic necum considera, lector, quis sit arrogantia, ac superbia finis, quod properent fastus, diuitia, delicia, & imperij maiestas. confer quoque singula singulis, infernum celo, latera lateribus, ascensionem deiectioni &c.
- 16 Qui te uiderint. וַיֵּרֶא simpliciter uidere significat: at וַיִּשְׁמַע notat quoque animi observationem cum gestu; unde uulgatus inclinari ad te dixit scilicet contemplantum. uerbum autem וַיִּבֶן, quod est intelligere, in quarta diligentem observationem ad cognoscendum declarat. iccirco non uno uerbo reddi: gradus ergo sunt in his tribus, uerbis quibus significat tantam futuram commutationem gloria in ignominiam, dignitatis in abiectionem, superbia in subiectionem, ut uix credi possit, unum & eundem esse qui utramque hanc fortunam experitur. Conculsit. dicitur וַיִּרְשַׁע de concussione, quæ contingit in uehementi metu, ego expressi significationem uerbi in tertia, faciebat trepidare. sunt autem participia, & reddi possunt aut per præteritum, aut per imperfectum.
- 17 Vinctis eius non aperuit &c. uel uinctis suis: forte est periphrasis inhumanitatis, ac tyrannidis: legitimi enim reges (quorum est clementia, ac magnificentia) solent in ciuitatibus, quas ingrediuntur, aut capiunt, uinctos soluere. possumus autem sic quoque reddere; Vinctos eius non soluit interius. nam פתח & solutioni, & clausuræ opponitur, & nomen ביתה interdum est aduerbium interius Exgc. 44. Exod. 25. &c. est autem inhumanum, reclusos in penitralibus carceris, compediibus; & catenis oneratos, detinere: uulg. carcerem dixit: quia quamuis nomen non nisi domum significet; at cum de uinctis sermo est, quid nisi carcerem intelligas?
- 18 Vir in domo sua: notus est Hebraismus, domum autem uocat mansuiculam, in qua cuiusque regis corpus sepulchrum iacet. Dormierunt: iam supra dixi, uerbum proprie cubare cum suis compositis significare: cubant autem reges in gloria, uel cum gloria; quia honorifice sepeliuntur aromatibus conditi, & sericis pannis obuoluti &c. uide supra uers. 11.
- 19 Tu autem proiectus es: rectè coniunctionem in aduersitatem mutauit interpres, & tu abiectus es, uel deiectus: hoc enim יָרַח notat proprie de superiori loco deicere: neque putes, sepulchrum fuisse, ac deinde effossum cadaver proiectum, uel deiectum fuisse; sed quod illa gloria, & dignitate caruerit, quæ ipsum pro regia dignitate decebat. Quasi stirps inutilis: de nomine נֶצֶר uide supra cap. 11. uers. 1. dixi autem abominabilem pro inutili: id enim significat uerbum, quando scilicet indignam ducimus personam, uel rem aliquam nostra consuetudine, uel usu, Iob 15. & 9. &c. Hinc nomen תּוֹעֵבָה, id est, abominatio, Gen. 43. ubi uulg. circumloquio usus, dixit, prophanum putant huiusmodi conuiuium. Pollutus: ni fallor, hanc uocem existimo uulg. interpretem pro abominabili posuisse, & illam superiorem, inutilis, de suo addidisse, quod proiectus esset quasi surculus scilicet inutilis, pollutus ipse, & obuolutus: accepit enim וָבֶן pro participio, & coniunctionem suppleuit, quæ saepe deest Hebrais. neque dubium, quin Hebræa sensum hunc admittere possint, quem uulg. expressit: quem autem ego profero, simplicior est: וָבֶן enim & וָבֶן substantiue etiam uerbum, seu indumentum declarat, Psal. 22. Super uestem miserunt sortem: & Genes. 49. &c. & repetenda est nota similitudinibus, quasi uestis interfectorum. Ad fundamenta laci: uulg. lacum hic accepit, ut supra uers. 15. pro loco damnatorum, aut mortuorum mansione, non in qua iacent tantum cadavera, sed quod conueniunt spiritus corporibus soluti: cui latera, & profunditatem tribuit propheta: atque hanc mansionem lapidibus stratum putauit uulg. significari à propheta. quapropter non male pro lapidibus fundamenta posuit, id est, ad inum laci: וָבֶן autem proprie fossam declarat; & si contineat aquam, cisterna dicitur: aliquando autem captiuorum locum notat: & ut proverbium Hebræis, defendere in foueam dicitur, ut Latinis, ad malam crucem, Psal. 28. Abominanda autem sunt indumenta interfectorum, seu transfossorum gladio, & Iudæis quorumcumque mortuorum uestes abominationi erant, & immunda iudicabantur, & omnia, quæ domi erant; & qui ea tangebant, immundus

- immundus reddebatur, Num. 19. uel uocat hic uestes descendantium ad lapides foueæ, sepulchrorum lintamina illa, quibus cadauera obuoluebantur, quæ si quis de sepulchris auferat, nemo erit, qui uel tangere non maxime abhorreat: atque istis comparat corpus regis Babylonij. Iam uerò quod sequitur, ad sequentem uersum credo pertinere. quasi cadauer putridum non habebis consortium &c.
- 20 Tu terram &c. hæc sic accipi possunt, quia reges Babylonij ob tyrannidem suam, ob superbiam, & factum commeriti sunt, ut regnum illud uastaretur: quod uersu sequenti uidetur propheta innuere. Non uocabitur, uel non nominabitur, id est, nusquam erit; & tyrannos illos, malignos, seu malicia deditos uocat.
- 21 Preparare filios &c. sensum expressit: heb. decernite, seu preparate maflationem filijs. illud autem, in iniquitate patrum, tam præcedenti, quam sequenti membro iungi potest: uel potius utriusque ex idiosismo. Non consurgent, id est, non consistent, id est, non procedent, non proficient: interdum enim hæc est uis uerbi קָם. Ecce quomodo filij ob patrum scelera puniuntur temporali pena, uel potius patres in filijs penas dant. Neque hereditabunt &c. hebraismus uitauit uulg. solent enim Hebræi positam semel negationem non repetere, sed loco eius coniunctionem apponunt, non panem, & uinum, & oleum, pro, non panem, neque uinum, neque oleum: potest quoque illud, uau, sic accipi, non consistent, ut hereditent terram, & impleant &c. Germen: וָיֵן non differt à וָיֵן, nisi ratione: ut enim וָיֵן à uerbo וָיֵן extructionem, & incrementum significat, quod fit filiorum procreatione & educatione; ita וָיֵן filiationem, id est, propagationem notat. est quoque collectiuum, & genus, seu generationem notat: unde non male uulg. germen dixit.
- 23 Ericii: quid significet nomen עֵרִי non ita constat: ego cum quodam uro docto ex circumstantiis auctem esse puto, quæ supra paludes rapidissimo uolatu fertur, ex hirundinum genere, quæ quia quasi caret pedibus, apodes, alias (Plinio referente, consona cum Hebræa uoce) cypheli uocatur, infra 34. Zopho. 2. idem quod עֵרִי, de quo infra 34. aues autem ista in uuinis, & desertis edibus nidificant. Metaphora uero scopæ demolitionem significat.
- 25 Ut conferam Assyrium &c. hic uersus, qui omnino uidetur intelligendus de eade exercitus Assyriorum, per Angelum, torquet eos, qui omnia hæc intelligi debere (ut prima fronte apparet) de Babylonis excidio contendunt: at nos, qui sub typo delinari putamus libertatem filiorum Dei per Christum, (quod quoties propheta faciunt, quadam admiscere solent, quæ non tam typo, & historia quadrare uidentur, quam ueritati, in quam oculos defixerant, aut ordinem narrationis peruertere, dum aliena conijungunt) nihil hic transitus moratur. intelligimus enim Babylonis regnum deletum, ac tenebrarum potestatem per euangelium euersam, & tyrannum illum, qui opprimebat gentes, in Indea, atque adeo Hierosolyms cum toto eius exercitu uictum, fugatum, expulsum, atque deletum. Triumphauit uerò de Assyrio illo in cruce dominus noster I E S V S, & totam eius uirtutem proculcavit in monte Caluarie, atque ita liberauit suos: hoc multò antè cogitauerat, id non semel se facturum iurauerat. iam nos factum, & adimpletum nouimus, neque exitisse, qui hoc domini consilium labefactaret. Qui hæc non credunt Iudæi, & qui cæcos istos duces sequuntur Christiani, in tractandis similibus prophetarum locis, quò se uertant, plerumque nesciunt. nam de Babylone erat sermo; cuius nemo negare potest, qui scripturas legit, his quattuor uersibus conclusionem contineri. Iuramentum ergo, atque consilium de uastanda Babylone, & occidendo rege erat: at loco Babylonis, & regis substituit Assyrium, in Indea delendum, quasi idem fuerit: erat profecto idem, quod utriusque uictoria significabatur; historia autem, ut constat, longè diuersa. scio, quid ex historijs responderi potest, propter mutationes imperij Assyriorum, & Chaldeorum: sed malo Christum præ oculis habere, & omnia, salua tamen ueritate, & fide interpretis, ad ipsum referre.
- 26 Super omnem terram: fateor, interdum uniuersam terram Hebræis debere intelligi de tota illa prouincia, de qua est sermo: sed non possum hoc loco mihi aliud persuadere, quam ut per omnem terram, & omnes gentes, nempe quod fides loquitur, accipiam, quod non Iudeorum Deus sit tantum, sed omnium gentium, & de omnium salute cogitauerit dominus; ut uictoriam illam, quam in Indea reportauit de hoste humani generis, omnium nostrum fuisse putemus: toti enim mundo, & natus, & mortuus est filius Dei. Hæc est manus &c. extensio manus Dei nunc in bonum; nunc in malum accipitur: & si de redemptione est sermo, uide, quod & sapientia, & potentia opus sit; quæ diò per consilium, & manum intelligimus. Auertet: ad uerbum, redire faciet, id est, retrahet, ut extensioni opponatur. וָיֵן primam uocem huius uersus 27. omisit uulgatus, quod interduum uocis, & hoc loco continuationis particula est: uel pro relativo ponitur; ut aliquando Hebræi solent. Hinc colligamus, debere nos, tam nosmet ipsos, quam nostra Deo committere, & ab eo petere, ut de nobis cogitet, & nostri uelit curam gerere: dicatque, at que statuat salus esse nostra, manumque extendat, ut liberet nos de aquis multis: nemo enim infirmare poterit consilium eius, & de manu eius nemo rapiet.

quas apprehenderit oues.

29 Omnis tu: existimo esse phrasim, qua nos utimur, totus gaudii perfundor, ut non ad quantitatem Palaestina, sed gaudij potius referatur. ne tota gaudii perfundaris, ne omnibus partibus, uel modis gaudeas, ne nimium exultes o Palaestina, quod obierit rex, qui te domuerat. nam Ozias multis uictorij debilitauerat uires Palaestinarum, ut est in libro Reg. & 2. Par. 26. et usque ad Aegyptum omnia subiugauerat sibi: huic successit Ioathan, heres felicitatis paterna: filium autem huius Abaz, quod improbus fuisset, uexerunt rebellantes Idumaei, & Palaestini, & urbes quasdam Iebuda occuparunt. mortuo autem Abaz, uerisimile est, quod deposito iam paulatim metu, quem a diebus Oziae conceperant, & confirmatis animis ob uictoriam aduersus Abaz, in morte eius exultassent: nihil sibi iam a posteris Oziae timentes. Ne, inquit, efferaris animo: nam etsi nepos Oziae obierit, qui quamuis non te opprimerit, ut auus suus: quia tamen nepos erat, non omnino te tutam putabas; pronepos eius iam iam habenas regni suscipit, qui te grauius affligat. lege 2. Reg. cap. 18. q. d. Ozias fuit ueluti quidam serpens uulgaris, qui non magnopere formidatur: at pronepos eius erit uobis, ueluti aspis, & ueluti serpens ignitus, alatus. & forte est allusio ad uirgam Mosi, quae uersa est in colubrum. Volucrum: uolucris, legendum: est autem part. secunda מורכב, id est uoluitans. Quod sanctior fuit Ezechias uo suo, eo quoque; & hostibus magis fuit timendus, & inimicis populi Dei maiora damna intulit, ut uideas, quanta imprudencia plena sint impiorum gaudia, quodque si saperent, gaudij sui occasiones, luctus esse causas suspicari deberent.

30 Primogeniti. Hebraei בכור nocant, non solum qui ante alios nascitur, sed etiam quod praecipuum, seu primarium est in alijs rebus, ut Job 18. dicitur primogenitus mortis, id est, princeps: sic Paulus uocat Christum primogenitum creaturae, & primogenitum mortuorum: ergo primogeniti pauperum sunt pauperrimi quique. Iuxta historiam, haec de regno Iebuda dicta sunt a propheta, quod sub Abaz inhiata prope multitudine Iudeorum interierit; & extrema passum sit regnum illud, tam a Syris, quam a fratribus suis Israelitis, qui uno die interfecerunt centum millia uirorum, & in captiuitatem abduxerunt centum millia feminarum, puerorum &c. quamuis iussu domini captiuos postea liberos reliquerunt. uide lib. 2. Par. 28. Sub Ezechia autem floruit, ac plane reuixit regnum Iebuda; ut uideas homini homo quid praestet; & quantum differat idem regnum a se ipso, quando regnat Abaz, uel quando Ezechias. Sed nunquid non infideles Iudaei incircumcisi dicendi sunt, et Philisthim? non ne dominus IESVS alatus est serpens, exaltatus in ligno, ut omnis, qui credit in eum, non pereat, sed habeat uitam aeternam? non ne principes illi pauperum pauperrimi, ipsi, inquam, discipuli eius, sub eius imperio securi uitam duxerunt, in omnibus spiritalibus diuitijs diuites facti delectis incredulis Iudaeis? Interficiat: est tertia persona, interficiet, scilicet serpens ille ignitus. per radicem autem & reliquias, intellige patres, & liberos.

31 Vlula: uerba Latina, euolare, ululare, ab hoc uerbo Hebr. eo sumpta sunt ולי, quod tantum in tertia reperitur. Porta: tropo scripturis familiari, porta nomen, quod collectiue hic accipit, nunc leges, atque adeo ipsos magistratus, qui in portis iudicium exercebant; nunc robur, & potentiam declarat, quod in portis essent propugnacula, a uerbo פור, quod spectrum, seu terriculamentum apparere significat. hic itaque libenter pro magistratibus accipio, urbes autem pro habitatoribus, ac ciuibus: potest quoque accipi, ut idem sit bis positum. Prostrata. uerbum hebr. מר, resoluti, seu liquefieri, quod durum, & compactum erat, significat. Veniet: exercitum hostium fumo comparat, non solum ob molestiam, sed ob densitatem acierum operientium faciem terrae: uel potius fumum uocat id, quod fumo simile est, nempe excitatum pedibus equorum, ac militum puluerem, qui & aduentantium hostium signum est castrense: ex quo etiam multitudinem hostium colligere solent. & ei, quod sequitur, congruit. Et non est, qui effugiat agmen eius, id est, nemo est, qui militiam illam detrectet: ego sensum, & uerba expressi, & ne unus quidem in castris, scilicet remanebit: uel & ne unus quidem in tabernaculis suis, scilicet manet, adsunt accincti omnes. Est autem Iebuda ad Septentrionem eius partis Palaestinae, quae totius provinciae nomen retinuit, ubi remanserunt Philisthi, quos non deleuerunt Israelitae. in qua erat Azotus, Gaza &c.

32 Quid respondebitur nunciis: quia uerbum est singulare, propterea per passuum reddiderunt: at solet hebraei nomen pluralis numeri, apponere uerbum singularis, & distributionem notat. unde nomen nuntiorum in nominandi casu accipio. Quid noui afferet nuntius cuiusuis gentis a Iudaea? Quando, inquit, reuersi fuerint nuntij, seu legati gentium ad suos; quid putatis noui referent? Quod nimirum. dominus fundauerit &c. epilogus est, quo breui explicat propheta felicitatem regni Iebuda, sub Ezechia, non solum ob uictoriam de Palaestinis, sed etiam ob delectos Assyrios, & diuitias, atque potentiam, quam comparauit Ezechias, ut legis in libro Reg. & Paral. fundare autem pro stabiliere, & confirmare usurpant Hebraei; quae enim bene fundata sunt, firma sunt. Et in ipsa sperabunt.

sperabunt: uerbum מנחם, quod nostri seruo uerbo considerandi, aut sperandi uertunt, proprie est latibulum, seu protectionem querere in aliquo: significat ergo tutissimum praesidium, & inexpugnabilem esse arcem Ticionis beneficio domini, qui, ut inopes, & qui humano auxilio destituti sunt, aliquid sese recipere possent, regem Ezechiam populo suo dederat, qui instauraret munitiones, & quae ad tranquillitatem, & felicitatem illius afflicti populi necessaria forent, prouideret, atque appareret. Sed quid illa ad stabilitatem ecclesiae Dei? ad quam ueri pauperes, tanquam ad arcem munitissimam, etiam si iniurijs peccatis premanerent, confugientes respirant, & felicem uitam ducunt? quid dicerent nuntij nationum, si diuitias, gloriam, atque securitatem ecclesiae possent oculis cernere? sed haec carnales homines ignorant.

Caput quintumdecimum.

Noua.

Vetus.

1 **O**NVS Moab. quoniam in nocte, de uastata est Ar, Moab ad silentium redactus est: quoniam in nocte de uastata est Kir, Moab ad silentium redactus est.

2 Ascendit Habaith, & Dibon ad excelsa ad fletum, super Nebo, & super Medeba Moab ululabit: in omnibus capitibus eius [est] caluitium, omnis barba rafa.

3 In plateis eius accinxerunt se sacco, super teeta eius, & in plateis eius quisque ululabit, descendit in fletu.

4 Exclamabit Hefebon, & Elaleh, usque Iahaz audita est uox eorum, atque ideo milites Moab uociferabuntur: anima eius male se habuit.

5 Cor meum ad Moab acclamabit, profugi eius usque ad Segor uitulam triennem, quia supra Luith in fletu ascendet, & per uiam Hornaim clamorem contritionis excitabunt.

6 Quoniam aquae Nimrim desertae erunt: quoniam aruit foenum, defecit germen, uiror non fuit.

7 Iccirco abundantiam, quam fecit, & diuitias eorum super torrentem salicum portabunt eas.

8 Quoniam circumibit clamor terminu Moab, usque ad Aeglam ululatus eius, & [usque] beer Aelim ululatus eius.

9 Quia aquae Dimon plenae sunt sanguine: ponam enim super Dimon additamenta: & iis, qui euaserint ex Moab leo, & reliquis terrae.

1 **O**NVS Moab. quia nocte uastata est Ar, Moab conticuit: quia nocte uastatus est Murus, Moab conticuit.

2 Ascendit domus, & Dibon ad excelsa in planctum, super Nabo, & super Medaba Moab ululabit: in cunctis capitibus eius caluitium, & omnis barba radetur.

3 In triuijs eius accincti sunt sacco, super teeta eius, & in plateis eius omnis ululabit, descendit in fletum.

4 Clamabit Helebon, & Eleale, usque Iafa audita est uox eorum: super hoc expediti Moab ululabunt: anima eius ululabit tibi.

5 Cor meum ad Moab clamabit, uestes eius usque ad Segor uitulam conternante: per ascensum enim Luith flens ascendet, & in uia Oronaim clamorem contritionis leuabunt.

6 Aquae enim Nemrim desertae erunt, quia aruit herba, defecit germen, uiror omnis interit.

7 Secundum magnitudinem operis, & uisitato eorum ad torrentem salicum ducet eas.

8 Quoniam circumibit clamor terminu Moab usque ad Callim ululatus eius; & usque ad puteum Elim clamor eius.

9 Quia aquae Dimon repletae sunt sanguine: ponam enim super Dimon additamenta: his qui fugerint de Moab leonem, & reliquit terrae.

1 **Q**VAE in hoc cap. continentur, ex historia pendent, quae in sacris litteris non habetur. arbitror autem, quod de ea uastatione agatur, quae ab Assyrijs facta est in uniuersis illis prouincijs ab Assyria usque ad Aethiopiam. sed hoc intelligere non usque adeo nobis necessarium erat: satis

nobis sit etiam in hac uita eos, qui non sunt de populo, Dei ob scelera sua puniri, ne si perpetuo impune egerent, aut Deum esse ignorarent, aut rationem uitae suae Deo placere putarent. Erant autem Moabite uicini Israel, & posteri Loth nepotis Abraham: quapropter, & causa eorum non omnino aliena erat à rebus Israelitarum. Vastata: hoc uerbum, ad Ar, refero, sequens, contineat, ad Moab: neque de genere nimium sis sollicitus: nam neque Hebraeis scriptoribus multum curae est: sicut infra nomen מור cap. 23. iungitur uerbo masculino שרד, quod hic quoque ponitur. Moab, inquit, redactus est ad silentium, perijt, actum est de Moab, quod una nocte Ar, principua ciuitas uastata sit. Eodem modo distingue membrum sequens: unde קיר quamuis murum, seu parietem significet, pro nomine proprio hic accipe: notandum autem, quod קיר ab excitando dicta est, sicut & קיר, ut supra iam annotauimus, à uerbo קיר: iccirco data opera usus esse uidetur propheta uerbo דמה, quod silere, & quiescere significat.

- 2 Domus. uidetur esse nomen proprium Habaith, & ה esse radicalis littera, ut uocant. loquitur autem de ascensu ad loca idolorum: in aduersis enim ad deos suos unaquaque gens solet confugere: at sicut ascenderunt, ut coram dijs suis starent; ita etiam descenderunt stentes: hoc enim est descendere in fletu, quod sequenti uersu dixit.
- 4 Expediti. solent Hebr. milites, qui ex populo in militiam extrahuntur, מוציאים, id est, electos, seu expeditos appellare à uerbo מוציא, quod extrahere, subtrahere, seu expedire significat. Ululabunt. uerbum ווה non proprie ululare significat, sed uoce plena personare, siue id fiat ore, siue buccina: plerunq; autem de leta uociferatione dicitur, sed & interdum de tristitia & infancta Iud. 7. & hoc loco. Ululabit tibi: sibi, legendum est.
- 5 Cor meum ad Moab: sunt qui haec uerba. ut uoces Moabitaram accipiant, quod ne mihi placeat, facit locus Ierem. 48. Iccirco cor meum ad Moab sonabit, uelut cithara &c. ut etiam sequenti cap. uers. 11. mihi ergo magis placet, ut sint uerba prophetae, non quasi doleat de uastatione Moabitaram, sed, quasi dicat, mihi in animo est edere carmen de clamoribus, & afflictionibus Moab, quem sensum confirmat uers. 9. capitis sequentis. Ueetes eius. à fugiendo dicuntur Hebr. ueetes ברויח, quod ab una in alteram partem ueluti motu suo fugiant. deinde transfertur ad significandos optimates, de quo infra 43. quod sint munimenta, & ueluti repagula populi, in qua significatione hic accipi possent nomen, quod scilicet optimates Moabitaram fugerint usque ad Segor, seu Tcoar, quae est in finibus Moabiticæ provinciae. sed simplicius est, ut iuxta naturalem significationem, pro profugis accipiamus. Vitulam conternantem: potest hoc ad Moab pertinere, & repetendum est cor meum ad uitulam triennem clamabit, sic uocat regionem illam ob pinguedinem, & fertilitatem soli. Per ascensum Luith: ה in nomine isto proprio motum notat. בעלה pro praepositione, supra, accipi. is enim interdum usus est huius uocis. Flens ascendet. hebraicum molliuit. In fletu, uel cum fletu ascendet.
- 6 Desertæ erunt, uel abominationi erunt, uel in stuporem erunt. uulg. apud Ierem. dicit, pessime erunt: utrobique autem est illud nomen, de quo iam non semel dixi מושמה, id est, afflatus, sibilus, horror, & admiratio. Excitabunt, inquit, uocem, qualem edere solent quando nulle sunt aquae Neminim. quando propter ariditatem agrorum ciuitas edunt & planctum.
- 7 Magnitudinem. uerbum יתר est, quod nos dicimus superesse, excedere, & similia; notatq; interdum excellentiam: nomen autem hoc יתר, pro abundantia, & rerum affluentia accipio, ut Ierem. 48. ubi cum ה legitur. Operis: multò aliter uertit interpret haec uerba apud Ierem. ego ut uerbum accipi hanc uocem, & relatiuum more Hebr. deesse puto. Et uisitatio eorum: ego cum docto quodam uiro uisitacionem hic pro rebus ipsis, quas qui habet, saepe uisitat, atque recenset, & quarum rationem habet, accipiendum puto, id est, pro diuitijs repositis, sicut Leuit. 5. hoc uerbum in secunda coniugatione, in uoce passiuâ pro depositum esse, & nomen inde deductum קדון, depositum uel repositum significat: hoc ipsum quoque nomen, de quo nunc agit, in plur. uulg. Ierem. 52. carcerè dixit, alibi custodias: ergo hic, reposita, uel repositum uertere poteris. Ducent. iam de uerbo נשא saepe dictum est: uerbo deferendi seu portandi, ut hoc loco, saepius necesse est uertere: torrens autem salicum erat in finibus Moab, ubi hostes prædam fortè diuidere statuerant. quòd si abundantiam suam, & diuitias suas non, eorum, uertas; intellige ipsos Moabitas aufugientes, illuc detulisse bona sua &c.
- 8 Circumibit clamor &c. hic uersus ciulationem, & ululatum describit, qui direptionem bonorum secutus est: & sicut ווה בן pro בן superiori uersu positum uidetur; ita hic בן, pro, בן, terminus autem Hebr. non tantum extremitates provinciae significat, sed & quidquid est spaci; inter terminos: Aeglaïm uerò, & Beer, id est, puteus Elim erant in finibus Moab.
- 9 Erat quoque Dimon in finibus Moab, ut patet ex libro numerorum: torrentem ergo illum sanguine

ne occisorum repletum dicit: qui fortè idem est cum torrente salicum: quòd ibi hostes multos ex captiuis occiderent: quorum sanguine augendas aquas Dimon dicit dominus. siquis uerò euaderet, in leonem incurreret. est autem prouerbialis forma scripturis familiaris, leo, lauens, &c. fugientibus. uide Ierem. 48. ubi haec eadem historia describitur, & ferè eisdem uerbis.

Caput sextumdecimum.

Noua.

Vetus.

MITTITE arietem, qui domine- tur in terra, à petra deserti ad montem filia Teion.

Et erit, sicut auis uaga, nidus dimissus, [sic] filia Moab coacta pertransire Arnon.

Ini consilium, fac iudicium, pone quasi noctem umbram tuam, in medio meridie absconde expulsos, uagum ne prodas.

Peregrinentur apud te expulsii mei Moab, sis latibulum ipsis à facie uastatoris: defecit enim emunctor, cessauit uastator: consumpti sunt, qui conculcando eiiciebant è terra.

Et confirmatum est in misericordia solium, & sedebit super eum in ueritate in tabernaculo Dauid iudex, & quærens iudicium, & festinus iustitiæ.

Audiuimus superbiam Moab, superbus est ualde: superbia eius, & fastus eius, & furor eius non sic uectes eius.

Iccirco ululabit Moab ad Moab: uniuersus ipse ululabit super uiros Chirhereseth, promitte tantum percussos eorum.

Quoniam arua Hesebon excisa sunt, uinea Sebmah domini gentium conquassauerunt furculos eius, usque ad Iazer pertraxerunt, errauerunt per desertum, propagine eius dimissa sunt, transierunt mare.

Propterea deslebo in fletu Iazer uinea Sabama, humectabo te lacryma mea Hesebon, & Eleale: quia super æstiuos fructus tuos, & super messem tuam ouatio cecidit.

Et sublatum est gaudium, & exultatio de Carmelo, & in uineis non iubilatum est, neque acclamatum uinum in torcularibus non calcauit calcator, ouationem cessare feci.

Iccirco uiscera mea ad Moab, quasi cithara, sonabunt, & intimum meum ad Chir Hares.

EMITTE agnum dominatorem terræ, de petra deserti ad montem filia Sion.

Et erit, sicut auis fugiens, & pulli de nido auolantes: sic erunt filia Moab in transensu Arnon.

Ini consilium, coge conciliū, pone quasi noctem umbram tuā in meridie: absconde fugientes, & uagos ne prodas.

Habitabunt apud te profugi mei: Moab esto latibulum eorum à facie uastatoris: finitus est enim puluis, consummatus est miser, defecit, qui conculcabat terram.

Et præparabitur in misericordia solium, & sedebit super eum in ueritate in tabernaculo Dauid iudicans, & quærens iudicium, & uelociter reddens quod iustum est.

Audiuimus superbiam Moab, superbus est ualde: superbia eius, & arrogata eius, & indignatio eius plus, quàm fortitudo eius.

Iccirco ululabit Moab ad Moab, uniuersus ululabit: his, qui lætentur super muros cocti lateris, loquimini plagas suas.

Quoniam suburbana Hesebon deserta sunt, & uineam Sabama domini gentium exciderunt, flagella eius usque ad Iazer pertraxerunt, errauerunt in deserto, propagine nesei us relictae sunt, transierunt mare.

Super hoc plorabo in fletu Iazer uineam Sabama, inebriabo te lacryma mea Hesebon: & Eleale: quia super uindemiam tuam, & super messem tuam uox calcantium irruit.

Et auferetur lætitia, & exultatio de Carmelo, & in uineis non exultabit, neque iubilabit: uinum in torcularibus non calcabit, qui calcare non consueuerat: uocem calcantium abstuli.

Super hoc uenter meus ad Moab, quasi cithara, sonabit, & uiscera mea ad murum cocti lateris.

Et erit: cum apparuerit, quod defatigatus est Moab, super excelsum [ascendet] & ueniet ad sanctuarium suum ad deprecandum, & non poterit.

Hoc est, quod locutus est Iehoua ad Moab ex tunc.

Et nunc locutus est Iehoua dicendo: In tribus annis (quales sunt anni mercenari) paruifiet gloria Moab cum omni strepitu multitudinis, & reliquum erit modicum, non copiosum.

Et erit: cum apparuerit, quod laboratus est Moab super excelsis suis, ingredietur ad sancta sua, ut obsecret, & non ualebit.

Hoc uerbum, quod locutus est ad Moab ex tunc.

Et nunc locutus est dicens: In tribus annis, quasi anni mercenarii, auferetur gloria Moab super omni populo multo, & relinquetur in eo, sicut racemus paruus & modicus, & nequaquam multus.

QVID alij hoc loco sentiant, non opus est referre: ego quia participium מוֹשָׁל non uideo cui recte attribuitur, nisi nomini כַּר, alium hic subesse sensum putauit, nempe ut sit ironia, quae notat, & pulsat ferociam illam, atque arrogantiam Moabitaram, quando iunctis Ammonitis uenerunt aduersus Iosaphat regem Iebuda, quasi dicat, mittite nunc militem, seu exercitum ab urbe, quae dicitur rupes deserti, seu petra; ad montem Tcion, qui dominetur, & terram sibi subijciat: scilicet in eo statu res uestra sunt: nihil equidem minus poteritis facere: quoniam uestra illius arrogantia nunc panas luetis &c. est autem כַּר aries, cuius plurale interdum etiam instrumenta quaedam bellica significat, quae Latini arietes uocant, & כַּרִים, quod positum est pro כַּרִים, uiros fortes, & bellicosos significat, 2. Reg. 11. sicut figurate, qui fortitudine alijs antecellant, dicuntur in scripturis חֲרִים חֲרִים hirci, & אֲרִיִם arietes. Hic autem כַּר collectiue accipitur, quod si מוֹשָׁל in dandi casu uelis accipere, (ut quidam uolunt) erit etiam ironia in hunc modum; Vos, qui diuites estis arietum, & ouium, mittite tributum; uidete an placare possitis muneribus regem, & ducem, qui nunc dominatur, regem nostrum Ezechiam: sed sera est poenitentia &c.

Et erit. futurum est, ut Moabita sint similes aui &c. Fugiens. נֹוֹר suae נֹוֹר suae נֹוֹר נֹוֹר significat motum celere, fugam, agitationem, neque potest commode uno semper uerbo reddi: nagam, uel uagabundam hic dicere possumus. Et pulli &c. sensum expressit uulg. usurpat enim hebraismus nomen nidi interdum pro ipsis pullis: & uocat nidum dimissum; pullos, deiecto nido, huc atque illuc uolitantes, & repetenda est nota similitudinis, & supplenda nota, quae illi solet responderi, sic uel ita &c. quae non raro Hebraei omittunt. In transcensu. sensum non mutauit uulg. ego abrafis punctis, uideo non posse esse participium, quod praeiteritum uocant tertia coniugationis, id est, facta transire, & ita intellexisse uidetur uulg. alioqui uox haec uada significat, in qua significatione si uelis hic accipere, sunt aliae uoces supplenda. Hic erit u Moab status rerum tuarum, quem confer cum arrogantia tua, qua subijcere tibi uolebas montem Tcion.

Ini consilium &c. continet hic uersus alteram ironiam non minus acrem aduersus Moabitas. isti enim (ut est uerisimile) cum rex Assyrius aduersus Iebudam contenderet, & ciuitates regni Iebuda capisset subigere, concilium cogeant, & quod sit in arduis deliberationibus, uocatis regni Sathrapis in dubium uocabant, an excipiendi essent profugi Iudaei, qui metu Assyriorum ad Moabitas confugiebant: timere enim poterant, ne in se prouocarent Assyriorum indignationem. Insumebant itaque dies in huiusmodi deliberationibus: cum interim Israelitae uagi huc, atque illuc abirent latebras querentes: hos irridet propheta, quod regnum Iebuda sub Ezechia fuerit a Deo confirmatum, & Assyrii deleti: ipsi autem Moabita panas luerent huiusmodi crudelitatis, eadem perpeffi, quae Israelitae. Coge concilium. ad uerbum, Fac iudicium. sed sensus est, quem uulg. expressit. uerba Hebraea habent uau pro Tod. In meridie: sic uerba expresseris, in medio meridie, id est, in feruore meridiano, in ipso nempe persecutionis feruore. Pone, absconde &c. non inducta persona loquentis, sed posita haec uerba iuxta illa, ini consilium, coge concilium; significat inhumantatem Moabitaram, qui cum res proximorum praesens postularet auxilium, ad deliberationes sese conuertebant.

Habitabant. carent modis, quos Latini habent: utunturque futuris, pro ipsis, habitent, agant, seu peregrinentur. in te, inter uos, apud te. Finitus est enim puluis, uox hebr. מִן glumam, id est, folliculum trituro decussum de granis frumenti: deinde paleas, uos quilibet, &c. significat, si cum bolem proferatur: at mez emulsorem, seu emunctorem significat, a uerbo מִן uel מִן: neque alibi memini me legisse in hac forma: sed Prou. 30. מִן eadem significatione: eundem ex-

rem subesse sensum putato, siue dicas defecisse emunctorem, siue expressorem, id est, qui grana ex folliculis excutiat: siue defecisse puluerem, id est, glumam, folliculos, paleas &c. id est, defecit trituro ratio, uel defecit gluma, id est, qui erant excutiendi, excussi sunt; & qui erant uentilandi, uentilati sunt; iam non sunt paleae inter nos, iam grana munda sumus. est autem ratio irrisoria, quasi diceret; non est, quod iam consilium inuas, aut concilium cogas: an debeas profugos recipere: iam defecit, qui triturobat Israelitas, &c. Qui conculcabat terram. additur uerbum plurale participio singulari, id est, excumpti sunt omnes conculcatores. Terram. hebr. è terra, id est, qui conculcando è terra eijciebat, uel potius hoc coniungendum est cum uerbis praecedentibus, cessauit è terra, consumpti sunt è terra &c.

Et preparabitur. coniunctio uau; coniungit sententiam hanc uerbis praeteriti, quae praecedunt; ideo per praeteritum potius uerterem: non solidum, inquit, non est, qui nos cruciet, sed & regnum Iebuda confirmatum est bonitate, & misericordia Dei nostri. Et sedebit. in praeterito quoque dicendum, sic enim magis confirmatur irrisio. Iam habemus, inquit, qui sedeat in folio in ueritate. Sunt hic attributa boni regis qui summa cum ueritate, seu fidelitate regum, munus exercet Deo obediens, & populam suam non defraudans, neque dolis res eorum auertens, iustitiae administrandae studiosus, atque adeo festinus ad respondendum de iure, & tribuendum cuique quod suum est. Et uelociter reddens. duabus uocibus expressit uim nominis מוֹרִי, quod proprie festinum significat: festinus ergo iustitiae est, qui nulla mora, nullis tergiversationibus ius reddit, causas iuste dirimit. nam in iure dicendo uel ipsa cunctatio sepe non parum iniustitiae continet. Quamuis haec de Ezechia pro Israele aduersus Moabitas dicta uideantur; ne dubitet Christianus lector, haec in Christum dominum rectius conuenire, qui populo suo, dum extrema pateretur, adfuit: regnum David stabiluit, deletis hostibus, peccato, morte, & inferno; ut uniuersos nobis inimicos irridere merito possumus. Facit quoque hic locus aduersus diuites, auaros, qui negligentes. et difficiles sunt ad subueniendum pauperibus, & in nulla re magis cunctabundi, quam in elemosynis erogandis: cum interim pauperes fame, & frigore pereant &c. non haec diu perferent pauperes Christi, à diuites: non semper uobis erunt ludibrio: desicient hostes; cessabit gemitus, & lacryma: & dominus indicabit in iustitia pauperes, &c.

Audiuimus superbiam &c. ecce quod primo uersu dicebamus, de superbia, & arrogantia Moabitaram. illud autem plus quam fortitudo eius uulg. non male uertit: ego uerba, & hebraismus retinui, quod facilis esset: ueltes enim interdum uocat hebr. fortitudinem, seu potentiam, ut infra 41. & Iob 11. &c. eadem uoce utitur Ierem. 48. quae Osee 11. pro optimatibus uidetur accipi, & credo, quod à solitudine sic dicantur ueltes, & aliae res: quae rem aliquam sola sustentant, ut magistratus, &c. nam בָּדֵד esse radicem puto.

His, qui latantur. אֲשֵׁרִים ferè omnes Hebraei hic pro fundamentis accipiunt: sed neque locum aliquem proferunt ex scripturis ubi hoc nomen sic accipiatur, neque certas coniecturas, quibus ostendant uocem, id significare: nam quod אֲשֵׁרִים fundamenta significet à uerbo אֲשַׁר, id est, posuit, facile concedam: at unde geminatum אֲשֵׁרִים & quidem uulg. à uerbo אֲשַׁר, uel אֲשֵׁר, deductum putauit, id est, ganisus, seu letatus est: neque est aspernandus sensus, quem nobis offert. nam אֲשֵׁרִים fabricaturam significat & אֲשַׁר sibile uas, & אֲשֵׁר murum, quasi dicat; proferte plagas, seu fracturas illis, qui sibi placent in fabricaturis murorum: nam & אֲשַׁר uerbum canere, seu promere interdum notat, & אֲשַׁר potest esse à uerbo אֲשַׁר הֵן הֵן אֲשַׁר commutato, & lesos seu percussos significat; quibus adde quod alijs punctis nomen אֲשַׁר potest esse in plur. cum affixo pronomine, ut significet lesos eorum, uel percussuras eorum, uel suas, &c. quae dixi ut nemo audeat re uerimè considerata dictis tantum Rabinorum contentus uulg. interpretem damnare, quod plerique solent. ego alium sensum indicauit in mea editione, non quod eum praferam interpretationi uulgatae: sed ut sciat lector aliter haec iuxta hebr. posse accipi. posthabitis enim Rabinorum commentis: nomen אֲשַׁר, sicut & uerbum quarta coniugationis אֲשַׁר, de quo infra 64. à nomine אֲשַׁר deduci potest; & quidem uerbum notat uiriliter agere, & nomen hoc geminatum, id quod maxime uirile est, id est, uirtutem, fortitudinem, robur. nos perspicuitatis causa uertimus, uiros nam Ierem. 48. ubi haec eadem sententia ponitur, pro אֲשַׁר est אֲשַׁר, propterea, inquit, super Moab ululabo, & ad Moab uniuersum exclamabo, ad uiros Chir heres &c. accipio itaque Kirbereseth pro nomine proprio, & uerbum אֲשַׁר cum uulg. promere, canere, loqui: de quo iam supra, quasi dicat, cantu lugubri promite nomina perturbatorum: nihil aliud, quam numerum consternatorum seu potius casorum proferatis ad uiros, qui in sua fortitudine confidebant. uel totus ululabit super uiris Kirbereseth: commemorabitis tantummodo uulneratos, seu percussos eorum: illud enim, super uiris tam praecedentibus, quam sequentibus conuenit potest.

Suburbana: Moabitis comparat propaginis, quae longè, lateq; emittuntur: irridet itaque

propheta florentem statum Moabitaram, qui aduentantibus hostibus, huc, atque illuc dispersi, quidam ad ultimos fines regni properaturi erant: alij per desertum, quod Moabitis adiacet, uagi erant abiturij: quidam uero mare mortuum transaturi, ut saluti & rebus suis consulere possent.

9 Irruit הרי cecidit, ruit; interdum uerbo intercidenti optime redditur. Iosue 21. Non cecidit quidquam de omni uerbo &c. & iuxta hanc phrasim habetur Luc. 16. Facilius est celum, & terram transire, quam legis unum apicem cadere, sic & hoc loco, quod sequenti uersu explicatur: sensum tamen uulgari interpretis, quod scilicet hostes in messem, & uindictam Moabitaram summo cum clamore irruerent, confirmat locus Ierem. 48. ubi dicitur prædo irruisse super messem &c. ulde locum, qui omnino idem est.

11 Versum hunc accipiendum existimo, ut præcedenti capite uers. quinto. Venter meus. nomen מני Hebrais est aceruus: infra 17. à uerbo נני, id est, curuum fuit.

12 Et erit, cum apparuerit &c. uel, futurum est autem, cum apparuerit, (scilicet malum hoc, quod prædico) quod defatigatus Moab super excelsum, [scilicet uelit conscendere] & ueniat ad sanctuarium suum, (id est, uenire uelit) neque ualeat, scilicet præ lassitudine, parum distat hic sensus ab altero, quem in uersione expressi, & hanc germanam interpretationem huius uersus esse existimo: neque distinguere oportet excelsum à sanctuario: atque hoc præter alia malum habet superstitio eorum, qui falsos deos colunt, ut quia certo loco additum & affixum putant diuinum numen cum corpore illuc accedere non possint, omnino eis desperandum sit in rebus aduersis: cultores autem ueri numinis ita religionem certis locis, ac temporibus assignant, ut tamen intelligant Deum ubique adesse, & omni tempore, & loco, ut si manus cordis leuent, & genua flectant Deo suo, exaudiantur. Ne existimes autem prophetam in miseria aut infelicitate numerasse, quod non possent adire excelsa sua Moabita: nihil enim auxiliij à dijs suis possent (etiam si maxime adissent) impetrare, sed secundum depravatam opinionem eorum hoc addidit. nemo enim est, qui non torqueatur, & crucietur animo, si in aduersis rebus intelligat præpeditam sibi esse uiam; quominus quem pro Deo colit, possit adire, precari, atque consulere. neque quisquam est tam barbarus, qui cum humana omnia aduersa sibi experitur, à Deo petendum auxilium non arbitretur.

13 Hoc uerbum. ita habet hebraismus, quem ego molliui: est autem idem, quod Ierem. 48. Hucusque iudicia Moab. Ex tunc, id est, multò ante quam fierent, olim, ex multo tempore, infra 45.

15 Quasi anni mercenarij: quibus nihil deest, neque superest. Auferetur. uerbum קר proprie est torrere: in passiuam leuem fieri, seu extenuari. quare uulg. non male reddidit: potest & pro uilipensione accipi, quod enim torretur, leue fit, & habet affinitatem cum uerbo קל. uide supra cap. 3. uers. 5. ubi participium uocis passiuæ pro uili, seu leui penso accipitur. Gloria. pro diuitijs, aut pro nobilitate, & magnatibus solet accipi כבוד. Super omni populo multo. non dubium, quin הון interdum populum, multitudinem, uulgus significet: de qua uoce iam supra dixi, quod & strepitum, qui ex multitudine oritur, designet. רב autem, & adiectiuu, & substantiuu accipi potest: sensus idem est: strepitus enim multitudinis pro ipso populo, seu turba; immo & pro exercitu accipi potest: ego libenter nomine gloria nobiles & primates; nomine autem turba, seu strepitus multitudinis, uulgus & populum. reliquum. intelligo. Sicut racemus. in Hebrais Biblijs non habentur, quæ nunc circumferuntur.

ap ut decimumseptimum.

Noua.

Vetus.

1 **O**NVS Damasci: ecce Damascus definit esse ciuitas: & erit aceruus in ruina.

2 Derelictæ ciuitates Aroer gregibus erunt, & accubabunt, neque erit, qui exterreat.

3 Et cessabit munimentum ab Ephraim, &

1 **O**NVS Damasci: ecce Damascus definit esse ciuitas, & erit sicut aceruus lapidum in ruina.

2 Derelictæ ciuitates Aroer gregibus erunt, & requiescent ibi, & non erit, qui exterreat.

3 Et cessabit adiutorium ab Ephraim, & regnum

Noua.

Vetus.

& regnum à Damasco: & reliquæ Syriæ, sicut gloria filiorum Israel erunt, fidelis sermo Ichoua tcebaoth.

4 Et erit in die illo: exhaurietur gloria Iacob: & pinguedo carnis eius macrescet.

5 Et erit, ac si quis colligeret messem stantem, & brachium eius spicas metat, ac si quis colligat spicas in ualle Rephaim.

6 Et relinquetur in eo racematio, sicut excusio oliuæ: duæ [aut] tres bacca in cacumine rami: quattuor [aut] quinque in prominentijs eius fructiferæ, fidelis sermo Ichoua Dei Israel.

7 In tempore illo ininitatur quisque super factore suo, & oculi eius ad sanctum Israel respiciant.

8 Neque respectum habeat ad altaria opus manuum suarum: & quod fecerunt digiti sui, ne uideat, neque lucos, neque solaria.

9 In die illo erunt ciuitates munitionis eius, sicut derelictio frondium, & ramorum, qui derelicti sunt à facie filiorum Israel, & erit desolatio.

10 Quia oblita es Dei salutis tuæ, & petra munitionis tuæ non es recordata, iccirco plantabis plantas iucunditatum, & palmetem alienum inferes eis.

11 In die plantationem tuam multiplicabis uehementer, & post die semen tuum geminare facies, ablata est messis in die hereditatis, & dolor insanabilis.

12 Væ multitudini populorum multorum, sicut fremunt maria, fremunt, & fremitus populorum sicut fremitus aquarum ualidarum irruent.

13 Populi sicut sonitus aquarum multarum irruent, & increpabit in eum, & aufugiet procul: & persecutionem patietur, sicut gluma montium ante uentum, & sicut globus ante turbineum.

14 In tempore uespertino, & ecce terror, & ante lucem non erunt: hæc est pars diripientium nos, & fors deprædantium nos.

regnum à Damasco: & reliquæ Syriæ, sicut gloria filiorum Israel erunt, dicit dominus exercituum.

4 Et erit in die illa: attenuabitur gloria Iacob: & pingues carnes eius emarcescent.

5 Et erit sicut congregans in messe, quod restiterit, & brachium eius spicas leget, & erit sicut quærens spicas in ualle Rephaim.

6 Et relinquetur in eo, sicut racemus, & sicut excusio oleæ duarum, uel trium oliuarum in summitate rami: sicut quattuor, aut quinque in cacuminibus eius fructus eius, dicit dominus Deus Israel.

7 In die illa inclinabitur homo ad factorem suum, & oculi eius ad factorem suum respicient.

8 Et non inclinabitur ad altaria, quæ fecerunt manus eius: & quæ operati sunt digiti eius, non respiciet lucos, & delubra.

9 In die illa erunt ciuitates fortitudinis eius derelictæ: sicut aratra, & segetes, quæ derelictæ sunt à facie filiorum Israel, & erit deserta.

10 Quia oblita es Dei saluatoris tui, & fortis adiutoris tui non es recordata: propterea plantabis plantationem fidelem, & gemmen alienum feminabis.

11 In die plantationis tuæ labrusca, & mane semen tuum florebit: ablata est messis in die hereditatis, & dolebit grauiter.

12 Væ multitudini populorum multorum, ut multitudo maris sonantis: & tumultus turbarum, sicut sonitus aquarum multarum.

13 Sonabunt populi sicut sonitus aquarum inundantium: & increpabit eum, & fugiet procul: & rapietur sicut puluis montium à facie uenti, & sicut turbo coram tempestate.

14 In tempore uesperæ, & ecce turbatio: in matutino, & non subsistent: hæc est pars eorum, qui uastauerunt nos, & fors diripientium nos.

1 **D**ESINET esse ciuitas. hebraismus doctè uitauit sensum reddens, heb. ablata à ciuitate. Aceruus lapidum. lapidum addidit interpres: de nomine autem מני uide capite præcedenti.

3 Adiutorium. hebr. מוצר est à uerbo מצר, cuius significatio propria est, circumcludere, sicut qui canistro fructus includit: hinc est quod de ciuitatibus muris inclusis dicitur, hinc nomen pro munimento. erat autem Syria seu Damascus munimentum Israelis aduersus regnum Iehuda: isti ergo, qui simul Indeos deuastabant, in supplicio similes fuerunt. quia uerò panè incredibile uidebatur, ut Damascus in aceruum lapidum foret, addit confirmationis notam, Fidelis sermo Ichoua.

- 4 Attenuabitur gloria Jacob &c. ecce quo pacto in supplicio similes futuri sunt; uerum in punitione Israhelitarum mysterium subodorari oportet lectorem: neque enim ruinae solam corporalem intuetur propheta, sed & spiritalem. Attenuabitur, uel exhaurietur, ut uerbum לָדָד significare uidetur: Paul. ad Rom. Israhelitarum fuisse gloriam testatur: soli enim dicebantur, & erant populus Dei: qua tamen gloria magna ex parte spoliati sunt: sed & corporali uastatione principes, & nobiles eorum perierunt. diuitia quoque, & opulentia omnis interijt: fastus quoque, superbiaque tumor enauit, qui prosperitate alitur. abierunt enim Israhel. in captiuitatem ad Assyrios: neque semel uastati sunt.
- 5 Et erit sicut &c. hic uersus superiorem explicat, quod hostis, scilicet eos demersurus esset tanquam segetem, quam & demetit, & brachio constringit, ut in fasciculos colligat: non ergo Israhelitas messori comparat, sed segeti, & manipulis. hebraicum itaque, quem retinuit uulg. ego molliui, ut perspicua esset oratio. Quod restiterit. קָמָה nomen est, & non raro Hebraeis pro segete sumitur, ab stando, Exod. 22. acernus, uel seges Ind. 15. potest & esse participium fem. ab eodem uerbo קָמָה. Spicas שָׂבִילִים existimo esse plurale a nomine שָׂבִיל, non habita ratione punctorum, ut interdum necesse est. de hoc nomine uide infra 47. ubi tibiam interpretabimur. unde & pro culmo, seu firmanti calamo, qui a radice usque ad spicam succreuit, tanquam tibia quaedam, accipitur: adeoq; & pro ipsis spicis, sicut & שָׂבִילֵי. unde credo antiquos nomen Cybeles mutuasae, quam deam frugum uocabant, quam postea Cererem, & Rheam, alijq; nescientes uocis originem, nominibus, appellarunt. Rephaim, uel gigantum: de quo Iosue 15. cuius hic meminit, quia ob segetum abundantiam illuc messores accurrebant.
- 6 Relinquetur in eo &c. paucitatem remanentium Israhelitarum ex illa clade hic uersus continet: in quo loco meminisse oportet reliquiarum illarum, de quibus hic propheta sermonem frequentissimè in seruit, que haud minima pars est argumenti totius libri, ut supra iam dixi. Racemus, uel racematio: nomen plur. tantum a uerbo secundae coniugationis רָצַח, id est, iniuria agere, defraudare, dehonestare &c. & quod nos racemare, id est, ultimos racemos in uinea decerpere dicimus, Hebr. uerbo isto secundae coniugationis efferunt. Leuit. 19. & Deut. 24. Vineam tuam non exacte, seu penitus deracemabis &c. hinc nomen pro ultimis racemis, qui subterfugere solent oculos, manusq; uindictantium, Iud. 8. Sicut excussio, id est, sicut post excussorem oliuæ remanent duæ, aut tres, &c. quattuor, aut quinque in prominentijs eius, id est, ramis, qui prominent. solent Hebræi, sicut nos Hispani, nomina numerorum sine disjunctione interdum efferre, duo, tres &c. In cacuminibus eius, fructus eius, uel frugifera, id est, in extremis ramis eius fructifera, quæ erant olim in patribus fructifera, sed in posteris degenerauit. cum pro felicitate patribus sapiens promissa fuerit a Deo multitudo prolis, & quod multiplicandi forent, sicut arena maris, non dubium, quin non ego animo ferrent in tantam redigi paucitatem. unde non semel conueniunt, quod immixti essent plus quam omnes gentes &c.
- 7 In die illa inclinabitur homo &c. possunt hi duo uersus cum uulg. legi per uerba futuri, quasi significet paucos illos, qui relinquentur per aduersa erudiendos, ut in Deo spem suam collocent &c. nisi potius non tam quod futurum est, quam quod nimia calamitas eos facere coget, aperit propheta: quod magis probo. huic affinis est alter sensus, quem in uersione indicauit, in hunc tantummodo usum, ut qui Hebraicè ignorant, ita posse Hebraica interpretari intelligentes, eligant sensum rei proposita magis consentaneum. Inclinabitur. uerbum שָׁעָה iuxta uariam constructionem, uariè quoque reddere oportet, & cum שָׁעָה quidem, cum uerbo imitor, incumbo, congruit, ut hoc loco: cum שָׁעָה uerò, ut sequenti uersu, notat benignè, & blandè respicere, siue rationem habere, & respectum agere alicuius, cum quodam favore, & propensione animi. Gen. 4. Respexit ad Abel &c. alias constructiones uide infra 22. & 32.
- 8 Altaria: nomen est a uerbo, quod mactare, deinde & mactatas pecudes offerre significat: unde ara sic dicebatur, quod super ea fieret sacrificium &c. Delubra חַמְצִיטִים sunt solaria: hamah enim sol est. infra 24. per solaria autem uel intelligit delubra solis, uel domata, id est, coenacula, uel superiores partes domus, in quibus, propterea quod remotæ erant à turba, orare solebant: quem admodum legitimus Petrum Apostolum in actis ascendisse superiora domus ad orandum.
- 9 In die illa erunt &c. cum promiserit de Damasco dicere, multo plura de Israhel commemorat, quod similis futura esset utriusque pena, quodque non nisi propter Israhelitas de extoris, uicinisq; nationibus prophetae prophetias suas contexerent. Ciuitates fortitudinis מְצֻדָּתַי munitione, munimentum, seu presidium est: urbes ergo munitas intelligit, ad quas desertis uillis solent tempore belli profugere. Sicut aratra. חֲרָשׁ in hac forma pro aratro non memini me legisse חֲרָשׁ quidem aratio est Exod. 34. & 1. Sam. 8. & מְרֹשֶׁת uomer 1. Sam. 13. & utrunq; ab eadem radice:

- ce: חֲרָשׁ autem pro ramo collectiuè. Exe. 31. Ecce Assur uelut cedrus in Libano, palmbra fronde, & ramo umbroso. & quidem uerisimile mihi est significare umbracula, quæ ex ramis sunt, & utranque uocem ferè pro eodem accipiendam: unde hic pro uillis, & rure merito sumetur. Scgetes. fortè exemplar Hieronymi aliud nomen habuit pro אֲמִיר, quam uocem supra ueris. 6. ramum uerit, hic autem segetes. Et erit deserta, scilicet terra, uel potius desertio, seu desolatio: nam hic est nomen illud, de quo iam non semel, שִׁמְמָה afflatus, seu afflatus, qui in desolatione ab intuentibus emittitur, & pro desolatione accipitur: neque est legendum, ut quædam exemplaria habent, eris, sed in tertia persona.
- 10 Quia oblita es: omnis generis peccata, & scelera, nomine obliuionis Dei intelligit sapiens scriptura, quod omnia illinc tanquam à fonte oriuntur: quemadmodum enim memoria Dei in eius timore conseruat, sic & obliuio ipsius ad ruinam preparat: nomina autem salutis, יֵשׁוּעַ, & צָדִיק, id est, petra frequenter Deo tribuuntur, quod & ab ipso, & in ipso sit nobis salus, & presidium maximum. sicut enim in rupe firmissima, ita in ipso contra omnes aduersitates, & iniurias hostium tuti consistimus. Deut. 32. &c. Plantationem fidelem: sic legendum est in uulg. at cum עם uerbum, incundum esse significet; hinc nomen plurale tantum נְעֻמִים incunditates; uulg. autem tanquam scriptum esse y pro x fidelem uerit. est enim נְעֻמָּה ueritas Osee 5. Et getmen alienum seminabis: ita ferè habent Hebræa, nisi quod pronomen affixum omisi: seminabis eum. quem locum, quoniam uarietatem interpretum uidi, qua potui diligentia elucidare, inuistiui: animaduerti enim totam difficultatem inde oriri, quia à uerbis Hebraeis uolunt absque ulla causa interpretes recedere. primò ergo scito sensum in hoc uersu non perfici, sed sequenti: deinde cum uox וְצֹמֶר, id est, germen, seu palme sit in reg. uox וְ צֹמֶר necesse est, sit in gignendi casu, id est, alienæ aliis, alterius, scilicet planta, ut sit sensus, plantabis plantas optimas, electas, & suauissimos fructus afferentes: neque hoc contenta, palmitem alienum alterius speciei, alterius plantæ, uel aliunde allatum inferes ei, ut incundiores fructus facias, id est, tota in hoc eris, ut nihil tibi ad uoluptatem desit. est autem וְ צֹמֶר seminare, ferere cum suis compositis. ergo affixum in uerbo וְ צֹמֶר, uel superfluit: uel certè alterum modum significandi facit, quem in interpretatione expressi. Sed reliquas uoces inspiciamus, ut tandem germanam sensum eruere possimus.
- 11 Labrusca. fateor me non intelligere, quare uocem לַבְרֻשְׁתִּי labruscam dixerit uulg. sed cum nullibi hæc uox præterquam hoc loco reperitur, fortè ita eum docuerunt illius temporis Iudæi: à quibus se doctum hoc loco Hieronymus ipse fatetur, ut à 70. denotat: sensus tamen idem est, quem nos sequemur, maxime si labruscas pro uuis immaturis in uulgata editione accipias, seu amphacio. inquit ergo propheta, in die plantationis tuæ, id est, mox ubi plantaueris botros, germinabunt palmites, & sequenti die fructus perfectos edent: sed cum colligere, & possidere uolueris eos, dolebis uehementer. hunc ferè sensum in nostra uersione iuxta hebr. expressimus. Multiplicabis multum, uel augebis, promouebis ualde: est enim שָׂגַב augeri, ampliari &c. Ps. 92. Sicut cedrus Libani condensabitur, multiplicabitur: at שָׂגַב est uerbum duplicatum, & significationem intendit, ut uerba, quæ frequentatiua uocamus, propterea addidi, uehementer. Hebræis autem, in die, si sequatur, & mane, idem est, quod hodie, & cras, id est, primo quoque tempore. inquit ergo, statim initio augebis plantationem tuam, germinabunt arbores, multiplicabuntur palmites, & ingens spes erit infiniti fructus: at tempore colligendorum fructuum aufugit, & euauit messis; immo pro messe habebis dolorem desperatum. Hanc interpretationem nemo Hebraicè doctus reprehendere poterit: nam nemini dubium, quin נָדָד possit esse à נָדָד, id est, aufugit, ablatum est. supra 10. Ablata est Madmena: Ester. 6. Ablatus est somnus, &c. & קִצִיר messem significat: נַחֲלָה hereditatem, seu possessionem; כָּאֵב, dolorem; אֲנוּשׁ desperatum, incurabilem, insanabilem. Possunt autem hæc dupliciter accipi. primò, quia oblitus es Dei tui à Israhel: propterea posteriora tua non respondebunt principijs tuis: initio enim floruisisti, & breuissimo tempore in florentissimum regnum euectus es: sed tandem miserè perisisti. secundò, quia oblitus es Dei tui, propterea factum est, ut ex illa magnifica specie iustitiæ, quam oculis hominum tam studiosè exhibuisti, ob quam toti mundo admirationi eras, nulli fructus colligerentur. Quinimmo cum tempus fructus ferendi appropinquaret, ut est in euangelio, subito uniuersa messis perijt, & occisis seruis domini uinea insuper, & ipso herede, tibi ingentem, & desperatum dolorem peperisti, ut merito statim initio, cum promptam obedientiam promitteres sub Moise, dixerit, nimirum finem tuum præuidens dominus, Quis det talem eos semper habere mentem, ut timeant me omni tempore, & benè sit illis &c. quis enim ignorat, quam incunde fuerint primæ ille plantationes, quam suauis ritus, quam suauia iudicia: nihil erat in illa alienigenarum rep. obseruatione dignum, quod in sua multò melius insertum non uiderent Iudæi: nulla enim gens erat ita sapiens, & intelligens, ita Deum colens: nullus populus ita sanctus, teste Moise; fructus uerò, qui

inde expectabatur, erat fides in Christum, & eius cum adveniret suscepio: at Israel scilicet in legem iustitiam non pervenit: quia ex operibus illis, & dignitate meritorum illorum arbitrabatur se dignum esse, cui omnia Deus prestaret: cumque in exteriora tantum intentus esset, & cor eius longe esset a Deo, quia oblitus est salutis suae, & totius fortitudinis suae, id est, Dei sui, interioris, & spe sua frustratus est. In die hereditatis non dubium, quoniam הוה forma masculina, & הוה etiam forma feminina, torrentem significet, ut Num. 34. Psal. 124. Torrentis transitus super animam nostram, & Ezech. 47. unde hic uertere possumus, in die torrentis, id est, quando hostis, ueluti torrentis, irruit in Israel: nam iuxta historiam Israel, qui propter uictoriam, quam de Iebuda reportauit, florere, & gloriari uidebatur, paullo post usque ad interitionem deletus est, ut nemo in rebus prosperis sibi ualde placeat.

12 Vae multitudini &c. haec ferè omnes de Assyrijs interpretantur, quam aptè ipsi uiderint: ego historia filium secutus, hos uersus de Syris, & Israelitis, qui Iudaeos uehementer afflixerunt, intelligendos existimo. iam enim supra ex lib. Reg. & Paral. ostendi quantum Israel, & Syri diuexauerint Iudam: hos comparat frementi mari, & inundantibus fluuijs. Ut multitudo maris sonantis. bebraismus, instar fremere maria, fremere. חמות enim infinitiuus est uerbi חמה, quod est sonitum incertum, & consusum emittere, & uariè reddere necesse est, pro uarietate rerum, quibus tribuitur, murmurare, garrere, fremere, sonare, &c.

13 Increpabit eum. נגר est inuere in aliquem uerbis durius, obiurgare &c. & aliquando cum accusatio, aliquando cum ג: significat autem, quod dominus increpauerit Israel, quod crudeliter uexasset Iudam: ubi enim occidissent centum uiginti millia de Iebuda, secum abducebant captiuorum infinitam multitudinem, quibus obuiam factus propheta domini Obbed dixit, ecce iratus Deus patrum uestrorum contra Iebuda tradidit eos in manibus uestris, & occidistis eos atrociter, ita ut ad caelum pertingeret uestra crudelitas &c. reducite captiuos, &c. quia magnus furor domini imminet uobis, &c. Sed & de increpatione, quae opere constat, non semel dicitur hoc uerbum, & ita hic accipiendum puto, castigabit, puniet, &c. Et fugiet procul. abibit celeriter in regionem longinquam, ac si fugeret. de celeri captiuitate est sermo. מרחק רעת uertit uulg. procul. מ enim hoc loco non est prepositio. Rapietur. sensum expressit uulg. ego uim uerbi retinui, ut nota esset. 77 Sicut turbo coram tempestate: sic uerti possunt Hebraea, siue, ut ego uerti, ut globus coram turbine, sed parum refert.

14 In tempore uesperae, & matutino. frequens est Hebraeis hic tropus, quo significant, rei, de qua loquuntur, celeritatem, ad uesperum fletus, & ad matutinum letitia &c. Turbatio בההה est à uerbo בהל per metalepsim litterarum. est enim בהל subito terrore percelli. unde nomen subitum terrorem significat. Haec pars &c. hic erit finis Syrorum, quorum caput est Damascus, & Israelitarum, qui regnum Iebuda uastauerunt, & diriperunt.

Caput decimum octauum.

Noua.

Vetus.

HEVS terra umbra umbrarum, quae à trans.flumina Aethiopiae Mittis in mare legatos, & in uasis iunci super superficiem aquarum. ite nuntij ueloces ad gentem distractam, & expilatam, ad populum terribilem, ex quo fuit, & ultra, gentem lineae lineae, & conculcationis, cuius diriperunt flumina terram.

Omnes habitatores orbis, & cohabitatores terrae, cum eleuatum fuerit signum motiui, uidete, & cum increpauerit tuba audietis.

Quoniam

VAE terrae cymbalo alarum, quae est trans flumina Aethiopiae

Quae mittit in mare legatos, & in uasis papyri super aquas: ite Angeli ueloces ad gentem conuulsam, & dilaceratam: ad populum terribilem, post quem non est alius: ad gentem expectantem expectantem, & conculcatam, cuius diriperunt flumina terram eius, ad montem nominis domini exercituum, montem Sion.

Omnes habitatores orbis, qui moramini in terra, cum eleuatum fuerit signum in motibus, uidebitis, & clagore tubae audietis.

Quia

Noua.

Vetus.

Quoniam in hunc modam dixit Iehoua ad me: Quiesca, & aspiciam in sedem meam, sicut calor exsiccat post pluuiam, sicut nubes roris in calore messis.

Ante messem enim sicut perfectum germen, & omphax ablationis erit gemma eius, & abscondet culmos falcibus, & propages remouebit refecando.

Et relinquentur simul uolucris montium, & bestijs terrae: & astuabunt super eum uolucres, & omnes bestiae terrae super eum hyemabunt.

In die illo afferetur munus ipsi Iehoua tcebaoth populus distractus, & expilatus, & à populo terribili, ex quo fuit, & deinceps, gente lineae lineae & conculcationis, cuius diriperunt flumina terram ad locum nominis Iehoua tcebaoth, montem Tcion.

Quia haec dicit dominus ad me: Quiescam, & considerabo in loco meo, sicut meridiana lux clara est, & sicut nubes roris in die messis.

Ante messem enim totus effloruit, & imatura perfectio germinabit, & praecidentur ramusculi eius falcibus, & quae derelicta fuerint, abscondentur, & excutientur.

Et relinquentur simul auibus montium, & bestijs terrae: & astate perpetua erunt super eum uolucres, & omnes bestiae terrae super illum hyemabunt.

In tempore illo deferetur munus domino exercituum à populo diuulso, & dilacerato: à populo terribili, post quem non fuit alius à gente expectante expectante, & conculcata, cuius diriperunt flumina terram eius, ad locum nominis domini exercituum, montem Sion.

Quam parum sibi conuenientia hic interpretum turba afferat, penes prudentem lectorem esto iudicium: ineptiunt hic quoque suo more Rabini: ego simplicissimam interpretationem toto huic capiti, difficultatibus alioqui refertissimo, conabor afferre. cum itaque propheta capite superiori, Israelis uastationem exposuisset, & alterius uastationis, scilicet illius postremae sub typo meminisset; ne quis crederet repulisse dominum populum suum, & penitus deletum iri, quanta adhuc sit eius dignitas, hoc capite, ni fallor, ostendit.

1 Vae terrae. הוה hic uocantis, & excitantis esse potest, ut saepe alijs. Cymbalo. צלצל: nomen צלזל geminatum frequentiam umbrarum notat, id est, frequentiam, & copiam uelorum, quae sunt instar alarum, quasi dicat, heus terra, quae frequentibus nauium uelis mare adumbras, & flumina. Vide Plin. lib. 13. cap. 1. uide & Strabonem lib. 17. de genere nauium ex iuncis &c. Existimo autem significari interiorem Aegyptum, & partem illam Aethiopiae, quam nunc incolunt Christiani sub rege, quem uulgo Prestem Ioannem uocant, qui imperium habet iuxta Nilum, & usque ad mare rubrum; ac deinde remotissimas quasque orbis partes, quas non nisi per mare adire licebat &c. quae frequenter in prophetis insula uocantur. Quae est trans. fateor מעבר nihil aliud interdum esse, quam trans, ut nemo uulg. hoc loco reprehendat: sed ego מ pro ex accipio, & cum participio coniungo, והוה, reclamantibus licet Rabini: sic accipitur Zoph. 3. A trans flumen Aethiopiae mihi supplicabit: haec constructio facilis est, & sensum planum facit; neq; obei, q participium sit mascul: nam cum nomina prouinciarum, & terrae ponantur pro ipsis habitatoribus, adeoq; & pro rege earum &c. saepe relatiua, & uerba non respondent in genere: exempla passim obuia.

2 Legatos. ציר legatum significat metaphoricè, quod, scilicet in eo uertatur summa negotij, sicut ostium in cardine. Itè angeli, uel nuntij, quasi dicat, tu, quae soles mittere legatos per mare, quocumque tibi liberit, mitte nunc nuntios tuos, & dic eis, ite nuntij, &c. Gentem conuulsam &c. propriam significationem expressi, distractum populum Israeliticum intelligo: qui & si saepe uastatus dispersus & dissipatus est; adhuc tamen haberet cur ad eum ex toto orbe legati mitterentur, uidelicet ut ab eis ueritas doctrina disceretur: salus enim ex Iudeis est. Post quem non est alius. hebr. ad uerbum, ex ipse, & ultra. sed cum hebr. pronomen pro uerbo substantiuo passim usurpent, & relatiuum אשר in eo saepe includatur; docti ex Hebr. interpretantur, ex quo fuit, & deinceps. hic est autem populus Israel: de quo enim altero dicere possis, qd suo usque exordio terribilis fuerit? In Abraham enim, & ceteris patriarchis terribilis esse cepit: quanto magis ex quo cepit multiplicari, & propagari? Expectantem expectantem. si de uocatione Iudaeorum, ut quidam uolunt, haec intelligi deberent, quadrat haec in eos interpretatio; quod nulla sit gens etiam hodie, quae spe (si spes dici meretur) maiori teneatur: uerim quia non uideo, quomodo haec interpretatio cum initio cap. conueniat, iccirco קק lineam lineam interpretor, id est, ualde lineatum, id

est, frequentibus lineis complanatum, & solo equatum, sicut solent facere, qui diruta complanare volunt. non solum enim seruit ק adificatoribus, sed etiam destrutoribus: quo pacto accipi debet 2. Reg. 12. ut etiam dicemus infra 34. Extendit super eum funiculum desolationis &c. De uerbo autem ק iam superius diximus: uide etiam infra 28. cap. facit ad confirmationem huius interpretationis, quod conculcationem addidit (מבוסה enim nomen est à uerbo בוס , quod in abstracto conculcationem notat, de quo etiam infra 22.) quod non solum complanata fuerit fune, sed & conculcata, quæ uastationem omnimodam significant, non tantum eam, quæ per Assyrios facta est; sed quam à Romanis passi sunt: de qua in euangelio, quod non maneret lapis super lapidem, & quod Ierusalem calcaretur à gentibus. Cuius diripuerunt flumina &c. inundationem hostium designat, qui locus confirmare uidetur ultimam illam expositionem, quam atruli in fine super capitis, nominis נחלה . Ad montem nominis domini exercituum, montem Sion: hæc in Hebræo modò non leguntur: facile autem adducar, ut credam exemplar antiquum hæc habuisse. nam cum tota hæc perìodus infra repetatur, hæc ibi uerba reperias: nisi quis dicat, illinc à librario sciolo desumpta: neque enim apud Hieronymum hoc loco leguntur, neque à 70.

3 Omnes habitatores &c. iam manifestius explicat, quid per terram ultra flumina intellexerit. quod illis dixi de mittendis legatis ad populum Israeliticum, omnibus habitatoribus orbis notum facio, & omnes oculis intentis esse iubeo, ut cum eleuatum fuerit signum montium, id est, super montes, cum uerbum crucis ceperit sonare ex Iudæa, tempus esse noueritis, ut ad Israelitis uos conseratis ad audiendum uerbum salutis. Animaduerte clangorem tubæ cum elevatione signi, nihil aliud esse, quam prædicare Christum crucifixum, quasi dicat, propheta, non Iudæorum tantum, sed uestra etiam res agitur. Cum eleuatum fuerit. gerundia sunt Hebræis, quæ non possunt melius reddi, quam à uulg. in eleuando signum, in increpando tuba: cum primum sublatum fuerit signum, mox ubi insonuerit tuba, ne auertatis oculos, ne obturetis aures.

4 Quia hæc &c. id est, non enim sic afflixit populum suum, ut perdat funditus: mihi enim Deus in hunc modum locutus est; iam posthac quiescam: non indignabor ultra aduersus populum meum: satisfactum est ira meæ: cessare faciam conculcationem: non diripiet ultra flumina terram populi mei: aspiciam summa cum uoluptate deinceps in sedem meam, in locum sanctitatis meæ: neque illi minus gratus ero, quam sit calor serenissimi diei post pluuia, aut nubes uoris, messis tempore, dum feruet æstus. Hunc esse puto germanum sensum horum uerborum: redditur enim hoc uersu ratio, cur merito mitti debeant legati ad Israelem, & à Iudæis pendere debeant animi, & oculi omnium gentium: non enim in perpetuum irascetur dominus &c. Quiescam. uerbum שקט in tertia si habet casum, est transituum: si autem absolutè ponatur, ut hic, est quiescere, & se à motu compescere: quod optimè quadrat in Deum, postquam pænas sumpsit de pessimis illis colonis. Considerabo. uerbum בבט uariam habet constructionem, & non dubium, quin considerationem interdum notet: at cum ב , ut annotauit preceptor meus Caninius, & alij uiri docti, est non nunquam cum animi uoluptate aspicere, sicut etiam uerbum ראה . unde non hic de cælis sermonem esse puto, sed de ecclesia, qua ex electis Iudæis erat: qui postea per euangelium gentes genuerunt in Christo. hic est מכון , Dei certa & firma sedes, in qua Deus præsidet, firmamentum, basis, & columna ueritatis: in hanc aspicit Deus libenter, neq; primitiua illa ecclesia unquam aliud uidit gratius, atq; acceptius: hæc est illa illuminatio uultus Dei, quam expecebat Dauid, & uiri sancti, ob ineffabilem uoluptatē, quā ipsi uicissim experiuntur, dū eos Deus intuetur, quam subiectæ similitudines mirè explicant. Clara est. uulg. אור pro luce accepit, & uerbum suppleuit, quod existimat deesse, ut solet, Hebræi, ideoq; & præ positionē על super, omisit, quasi diceret hebraismus, sicut meridiana lux super lucem, scilicet est. sed cum אור pluuiam interdum significare uideatur; ita hic cum multis interpretibus acciperem libenter. est autem præfixis Hebræa, super pluuiam, id est, post pluuiam: qui autem אור pro pluuiā accipiunt, nescio an, animaduertentes esse tunc à uerbo ירר , quod iaculari significat, & de pluuiā dicitur: ab ipso enim est ירר , quod nomen pluuiam quoque designat. non minus gratus est dies cælo puro, & sereno post nimios imbres, quam nubes uouida in æstu messis: neque intelligere possunt alij, quam gratiosus & suauis sit Dei uultus, nisi qui mundo corde eum intuentur. his autem similitudinibus solet scriptura rem gratissimam declarare, ut infra 32. &c.

5 Ante messem enim &c. qui uel primoribus labris Hebræa attingerit, modò sit pio animo, & à temeritate hæreticorum alieno, non poterit non admirari hoc loco interpretum plurimorum audaciam, qui fortè quorsum tenderent uerba propheta non intelligentes, de suo addunt multa, ut sensum adulerinum, quem imprudenter conceperunt, expriment: ego uulg. interpretē sensum germanum reddidisse existimo, licet à uerbis non nihil denauerit, quod in interprete fideli uitium non est. Hoc ut manifestum appareat, singula uerba expendamus. קציר messem omnes interpretantur; nec dubium, quin id significet.

gnificet. est autem à uerbo קצר , quod abbreviare, decurtare, abscindere significat, quo fit, ut nomen ipsum à abbreviatione, decurtatione, ac messem notet: unde pro putatione optimè accipi potest, immo & pro ipsis palmitibus, qui demetuntur, & amputantur, interdum accipitur, ut Iob 18. Subtus radices eius auercent, & superne amputabitur messis eius: & Ps. 80. Extendit messes suas usque ad mare, id est, palmites. כנס uulg. totus, dixit: accepit enim תם pro nomine, & ב pro iuxta, secundum, &c. quasi dicat, iuxta integritatem, uel secundum integritatem, id est, totus. פרח autem tanquam uerbum accepit, floruit, germinauit, id est, antè quàm tempus putationis adueniat, totus germinabit: uel, ut ego uerti, quasi perfectum, seu integrum erit germen eius: botros emitet quasi perfectos, antè quàm tempus putationis adueniat: quod alijs uerbis scriptura more repetit. Et immatura. est בטר uua immatura, acida, quæ Græcis ἄμαξ : Dioscor. uuam acerbam uocat, & succum eius omphacium, ut Plinius: hanc uocauit uulg. immaturam. גמל ablastrationem significat: metaphoricè autem primis, & imperfectis fructibus dicitur inesse lac: unde cum iam ad debitam quantitatem accedunt, ablastrati dicit hebraismus fructus eiusmodi. acida uua ergo ablastrationis est, quæ iam à lacte in magnitudinem quandam euasit, sed adhuc in pubertate est, ut loquitur Plinius lib. 23. in prologo: dicit enim omphacium fieri, incipiente uua pubertate. At נץ à uerbo נצץ , id est, erupit, de auiibus & plantis dicitur. nomen ergo significat generaliter aues omnes, quæ magno impetu ad uolatum erumpunt, quas rapaces uocamus, & etiam gemmas, & folliculos in plantis, ut Gen. 40. Ascendebatque flos eius. ה נצה , potest accipi pro affixo relatiuo: quanquam & in hac forma נצה accipitur pro flore. Iob 15. נצה florem suum. dicit ergo propheta, quod ante putationem prima illa uitium eruptio. erit omphax ablastrationis, id est, erit uua acida in pubertate sua; suæ, ut uulg. dixit, perfectio. uulg. autem non male accepit נצה pro participio fem. erit erumpens, id est, germinabit, quod euidem sensum generat. qua loquendi figura, cui similis est illa cap. precedenti uers. 11, nihil aliud propheta significat, quam inauditam, & insolitam ubertatem, quæ miraculo potius, quam natura adscribi possit. & in bonam partem hæc, & quæ sequuntur, accipienda sunt; quibus deliniabat spiritus sanctus primitiua illius ecclesie, quæ ex discipulis domini constabat, lacteam ubertatem, fecunditatem, & omnium bonorum spirituum abundantiam; quibus nihil deerat in omni gratia spiritali: qui cum pauperes essent, plurimos tamen locupletabant. Pide quanta de discipulis suis Corinthijs narret Paulus, quod in omnibus diuitijs facti essent &c. Quapropter propheta in eadem metaphora perseverans, dixit, amputatis palmitibus iam fructuum plenis, ac omnijs, habituras bestias, atque aues, quod per æstatem, & hyemem, id est, toto uitæ tempore comedant: gentes enim, quæ ueluti bruta animalia huc, atque illic uagabantur, ut escas quærent, distractæ uarietate sectarum philosophorum, mundi quoque illecebris, atque ueritatis diaboli deceptæ, nunquam in quo consisterent, inueniebant: doctrina autem Apostolorum eruditæ, quasi ex superfluitate diuitiarum ipsorum, consecuta sunt, ubi quiescerent, neque ultra uagarentur, aut æstare, aut hyeme. diues enim est ecclesia, eritque usque in finem sæculi doctrina & ueritate, non solum ex scripturis Apostolicis, uerum etiam ex traditionibus, quas per manus ab ipsis accepimus. Hæreticorum ergo hominum est, & mente corruptorum, alias regiones, alia præta quætere, ubi iuxta sensum palati sui hyemare, aut æstare agere possint, aliud euangelium somnare. præter id, quod à patribus accepimus. felices, qui non alia æstia, non alia hyberna querunt, quam quæ iam olim nobis relicta sunt. has omnes diuitias, atque hæc omnia bona nobis peperit benignus ille, & beneficus Dei aspectus, de quo uers. 4. quæ omnia in ascensionem domini & missionem spiritus sancti conueniunt. sed ad propheta uerba redcamus. Quæ derelicta sunt. à uerbo נטש , quod liberè dimittere significat, est nomen נטשה , quod palmites significat, qui ex uite emittuntur, Ierem. 5. uulg. propazines uerti. uide etiam Ierem. 48. Præcidentur, abscinduntur. hebr. uerba sunt singularia tertie personæ, ut ego uerti: sed ita solet hebraismus tertijs personis uti quasi impersonaliter: sensum ergo reddidit uulg. Et excutientur. hoc tantum loco legitur hoc uerbum תן in tertia; quod refecare dicunt Hebræi.

6 Auius. nomen טו collectiue turbam ferarum auium significat à uerbo טו , id est, inuolauit celeriter more auium, quæ inuolant super prædam, &c. 1. Sam. 25. uel uerbum est à nomine, quod magis probo. Deferretur munus. postquam Apostoli ditati sunt à domino. (qui populum illum suum eisi castigauit, non tamen repulit, sed ex ipso elegit sanctum semen) gentes predicationi eorum, fidem præstare ceperunt. Ipsas ergo, & eorum fidem Apostoli domino offerebant, cuius oblationis, & sacrificij plena sunt epistola Pauli, & actus Apostolorum. A populo dilacerato. hebr. nunc præpositionem non habent, sed eam nunc quoque suppleunt alij interpretes. ego, ut in hebr. est, uerti, populus distractus, quasi ipsum populum Israeliticum significet, primò futuram oblationem: Apostoli enim primùm Iudæis, deinde gentibus prædicauerunt: siquidem ipsis primùm uerbum salutis missum est: obtulerunt ergo domino hostiam primà ex Iudæis; deinde uerò ex gentibus. A populo.

legendum est, & à populo: Iudaei enim & oblato sunt, & ipsi alios obtulerunt; & in hunc finem initio capitis dicebat propheta habitatoribus extremi orbis, ut legatos mitterent etiam per mare, quando terra requirent ad populum Israehiticum. etsi enim is populus esset dilaceratus: & conculcatus, redente Dei gratia adhuc habiturus esset, unde illis valde possent commodare: salus enim, ut iam dixi, ex Iudeis est. Ceterum expositionem uocum huius uersiculi uide supra uers. 2.

Quae in uiceimo capite continentur de captiuitate Aethiopum, faciunt, ut aliam expositionem non nullis locis huius 18. cap. asseramus ab ea, quae praecessit, diuersam, scilicet ut hic de uastatione Aethiopiae illius, quae post Aegyptum est, quae interdum Aegypti nomine continetur, nempe totius tractus terrae, qui est supra uerticem Deltae usque ad Nilii fontes sit sermo: Aethiopiae ergo illam, quam Nilus interluit, hic deuastatam cum Aegypto intelligere possumus, & tandem per Deum sanctam, quae typus est totius mundi, qui oppressus fuit à tyranno illo, & tandem ab eius tyrannide assertus. Hanc terram uocat nassam allatam propter similitudinem situs. Aegyptum enim uniuersam comparabant antiqui manui extensa, ut est uidere apud Strabonem. Interiectionem ergo illam *וַי* cum uulgato pro, uae, accipiamus, quod illius uastationem significet propheta: cum interim rex Aethiopiae, uel per Nilum ad mare mediterraneum, & per hoc ad Iudaeam, uel per mare rubrum, & inde per desertum, & Palaestinos ad Iudeos, nuntios mitteret, ut bono essent animo, & auxilium aduersus Assyrios promitteret; eius itaque uastationem quasi iam factam denuntiat: simul & ad Christum conuersionem, sunt ergo uerba Dei, quae hunc habent sensum; Heu miseram terram, quae nasse allata figuram habes; uel quae te quasi mare mediterraneum esse existimas, & alij auxilia promittis; quae mittere soles legatos per mare, &c. tu, quae Iudeis auxilio esse uolebas, perijisti, uastata es: mittebas legatos ad eos confirmandos: sed quia ego illis, & tibi insensus eram, utrosque perdidisti; uerum plaga non insanabili: ite ergo nuntij mei ueloces: discipuli mei ite ad gentem hanc, quae omnino distracta, & expilata est, ad populum terribilem natura, & moribus, uultuque ipso barbaricum, ferum & horridum, ex quo caput esse, & deinceps; ad gentem, quae frequentibus lineis terram metiri solet, quam flumina uastant, & nunc Assyrij ueluti flumina exaquareunt, & conculcarunt, ite, praedicate illis Christum, & uniuersis habitatores orbis auscultate horum praedicationi: ego enim placido uultu intueor habitaculum illud meum: ut de Tcion exeat lex, & uerbum domini de Ierusalem, abundabit omnibus diuitijs spiritalibus, &c. quae toti orbi sufficient. tunc temporis hic dilaceratus populus, erit munus domino, & ab ipso quoque uicissim deferentur munera. nam & se, & sua omnia Deo offerent: uide Soph. 3. ultra flumina Aethiopiae, inde supplices mei, filij dispersorum meorum deferent munus michi &c. plena sunt historia sanctitatis Thebaide, & totius illius regionis. Post quem non alius. potest uerti post ipsum, & ultra, ut repetatur uerbum, ite. Expectantem expectantem *וַי* linea linea, id est, qui frequentibus utitur lineis dimensionibus: quem locum, quia uerba Strabonis illustrant, libuit ea adscribere ex lib. 17. Is cum multiplices diuisiones, quae erant in terra Aegypti, dinumerasset, Opus, inquit, fuit tam diligenti ac subtili locorum diuisione, propter continuas finium confusiones, quas Nilus auctus efficiebat, nunc addendo, nunc adimendo, nunc immutando figuras, & signa quaedam reuelando, quibus proprium discernitur ab alieno. unde iterum, atque iterum mensurari oportebat: quare ab illis geometriam ortum credunt habuisse: quae quamuis in Aegyptum dicta sint, cum bona pars Aethiopiae eodem modo, & flumine irrigaretur, uerisimile est eisdem dimensionibus, quae sumibus fieri solent, usos fuisse Aethiopes, quamuis non tanta peritia, quanta Aegyptij.

Caput decimumnonum.

Noua.

Vetus.

ONVS Aegypti; ecce Iehoua uehitur super nube leui, & ingreditur Aegyptum, & mouebuntur idola Aegypti à facie eius, & cor Aegypti liquefiet in uisceribus eius.

Et conuicta Aegyptios cum Aegyptijs, & bellum geret uir contra fratrem suum, &

ONVS Aegypti; ecce dominus ascendet super nubem leuem, & ingreditur Aegyptum, & commouebuntur simulacra Aegypti à facie eius, & cor Aegypti tabescet in medio eius.

Et concurrere faciam Aegyptios aduersus Aegyptios, & pugnabit uir contra fratrem

Noua

Vetus.

& uir contra familiarem suum, & ciuitas aduersus ciuitatem, & regnum aduersus regnum.

Et euacuabitur spiritus Aegypti in intimo ipsius; & consilium eius praecipitabo, & confulent idola, & incantatores, & Pythones, & Gnostas.

Et concludam Aegyptios in manu dominantium duriter: & rex rigidus dominabitur in eos, fidelis sermo domini Iehoua tcebaoth.

Et in praecipue labentur aquae de mari, & fluiuius siccabitur, & arefcet.

Et amouebuntur loco flumina, exhausti sunt, & exaruerunt riui Aegypti, arundo, & carectum succisa sunt.

Ripa ad riuum, ad os riui, & omnis fementis riui siccabitur, expulsa est, & non est.

Dolebunt piscatores, & lugebunt omnes, qui proiciunt in riuum hamum, & qui expandunt rete super facies aquarum, languerunt.

Pudefcent opifices linorum sericorum, & textores retium.

Et erant aggeres eius confusi, omnes, qui pro mercede faciunt stagna animae.

Profecto stulti principes Tcoan, decipiti sunt principes Noph, errare fecerunt Aegyptum anguli familiarum eius. Iehoua infudit in intimum eius spiritum uertiginum, & errare fecerunt Aegyptum in omni opere suo, sicut erat ebrius in uotu suo.

Et non habebit Aegyptus opus, quod faciat, caput, neque cauda, ramus, neque iuncus.

In die illo erit Aegyptus, sicut mulieres, & trepidabit, & expauescet à facie agitationis manus Iehoua tcebaoth, quam ipse agit super eum.

Et erit tellus Iehuda Aegypto in circumagitationem; quicumque commemorauerit eam, super eum expauescet à facie consilij Iehoua tcebaoth, quod ipse decreuit super eum.

trem suum; & uir contra amicum suum; ciuitas aduersus ciuitatem; regnum aduersus regnum.

Et dirumpetur spiritus Aegypti in uisceribus eius, & consilium eius praecipitabo, & interrogabunt simulacra sua, & diuinos suos, & pythones, & ariolos.

Et tradam Aegyptum in manum dominorum crudelium; & rex fortis dominabitur eorum, ait dominus exercituum.

Et arefcet aqua de mari, & fluiuius desolabitur, atque siccabitur.

Et deficient flumina, & attenuabuntur, & siccabuntur riui aggerum, calamus, & iuncus marcescet.

Nudabitur alueus riui à fonte suo, & omnis fementis irrigua siccabitur, arefcet, & non erit.

Et mœrebut piscatores, & lugebunt omnes mittentes in flumen hamum, & expandentes rete super facies aquarum emarcescent.

Confundentur, qui operantur linum, plectentes, & textentes subtilia.

Et erunt irrigua eius staccantia: omnes qui faciebant lacunas ad capiendos pisces.

Stulti principes Taneos, sapientes consilij Pharaonis, consilium infatuatum est, quomodo dicetis pro Pharaone; filius sapientum sum, filius regum antiquorum?

Vbi nunc sunt sapientes tui? annuntient tibi, & indicent, quid cogitauerit dominus exercituum super Aegyptum.

Stulti facti sunt principes Taneos, decuerunt principes Memphicos, deceperunt Aegyptum angulum populorum eius.

Dominus miscuit in medio eius spiritum uertiginis, & errare fecerunt Aegyptum in omni opere suo, sicut errat ebrius, & uomens.

Et non erit Aegypto opus, quod faciat caput, & caudam, incuruantem, & infrenantem.

In die illa erit Aegyptus quasi mulieres, & stupebunt, & timebunt à facie commotionis manus domini exercituum, quam ipse commouebit super eam.

Et erit terra Iuda Aegypto in pauperem: omnis, qui illius fuerit recordatus, pauebit à facie consilij domini exercituum, quod ipse cogitauit super eam.

In

In

Noua.

Verus.

In die illo erunt quinque ciuitates in terra Aegypti loquentes labio Canaan, & iurantes ipsi Iehoua tcebaoth; Ciuitas solis dicetur prima.

In die illo erit altare ipsi Iehoua in medio terræ Aegypti, & statio iuxta terminum eius ipsi Iehoua.

Et erit in signum, & testimonium ipsi Iehoua tcebaoth in terra Aegypti, quod exclamauerint ad Iehoua à facie præmentium, & miserit ipsis seruatorem, & magistrum, & eripuerit eos.

Et celebris erit Iehoua Aegyptijs, & cognoscent Aegyptij ipsum Iehoua in tempore illo, & colent sacrificium, & oblationem: & uouebunt uotum ipsi Iehoua, ac reddent.

Et consternabit Iehoua Aegyptum consternando, & sanando, & conuerterentur ad Iehoua, & exorabilis fiet eis, & sanabit eos.

In die illo erit uia strata ab Aegypto ad Assur, & ibunt Assyrii in Aegyptum, & Aegyptii in Assyriam, & colent Aegyptii Assyrios.

In die illo erit Israel tertia Aegyptiis, & Assyrijs benedictio in medio terræ,

Cui benedixit Iehoua tcebaoth dicendo; Benedictus populus meus Aegyptij, & opus manuum mearum Assyrij, & hereditas mea Israelitæ.

In die illa erunt quinque ciuitates in terra Aegypti loquentes lingua Chanaan, & iurantes per dominum exercituum; Ciuitas solis uocabitur una.

In die illa erit altare domini in medio terræ Aegypti, & titulus domini iuxta terminum eius.

Et erit in signum, & in testimonium domino exercituum in terra Aegypti. clamabunt enim ad dominum à facie tribulantis, & mittet eis saluatorem, & propugnatores, qui liberet eos.

Cognoscetur dominus ab Aegypto, & cognoscent, Aegyptij dominum in die illa, & colent eum in hostijs, & in muneribus: & uota uouent domino, & soluent.

Et percutiet dominus Aegyptum plaga, & sanabit eum, & reuertentur ad dominum & placabitur eis, & sanabit eos.

In die illa erit uia de Aegypto in Assyrios, & intrabit Assyrius in Aegyptum, & Aegyptius in Assyrios; & seruient Aegyptii Assur.

In die illa erit Israel tertius Aegyptio, & Assyrio: benedictio in medio terræ,

Cui benedixit dominus exercituum dicens; Benedictus populus meus Aegypti, & opus manuum mearum Assyrius, hereditas autem mea Israel.

QUOD non omnia, quæ hoc capite de Aegypto dicuntur, in Aegyptum conueniant, neque iuxta historiam de provincia illa intelligenda sint, uide Hieron. hoc loco. non dubium autem, quæm Aegyptus typum gerat mundi, quem dominus in euangelio dicit se uicisse: hinc est, quod non nulla de uictoria uerbi Dei intelligi debeant: certum quoque est, & Aegyptum per Assyrios depopulatam fuisse: Super nubem leuem, id est, uelocem, ut supra iam dictum est. dicitur autem Deus nebi nubibus, non semel in scripturis, ut uelocitatem aduentus eius intelligant homines rudes. sic hoc loco nihil nisi aduentum celerem designat. Liquefieri uerò cor, Heb. est animo cedere, uiribus corporis, at animi destitui: sicut enim Assyrijs resistere non potuerunt, ita neque prædicationi uerbi, qua perierunt idola, & cultus eorum interijt. Animaduerte autem, ante liquefactionem cordis poni idolorum commotionem; seu mutationem: nam cum demones interrogati silerent, & aduentu Christi fugarentur, quid faceret homo Deo destitutus, nisi trepidare, & illum timere, quem uidebat dijs suis formidabilem? Hinc est, quod non nulli etiam hodie ad sanam mentem redeunt, cum collapsos deos suos Dei solius uirtute conspiciunt: huc enim tendit illa liquefactio cordis, quam dominus in hominum cordibus operatur, quando ad penitentiam adducere eos incipit.

CONCURRERE FACIAM. uerbum complicationem, & commissionem notat, instar ueprum, ut se mutuo pungant, ut cum acies aduersus aciem concurrat: committit dicunt Latini. quemadmodum dicit dominus in euangelio Luc. 21. Insurgat gens aduersus gentem etc. Quando autem hoc impletum sit, iuxta historiam scriptura non commemorat: at iuxta mysterium hoc illud est, quod dominus in euangelio dicebat futurum, & non semel factum scimus; frater in mortem tradet fratrem, & pater filium etc. ignem enim, & gladium misit dominus in terram etc.

DIRUMPETUR. dirumpi, seu euacuari spiritum, est obstupescere: huic malo affine est perire, absorberi,

absorberi, seu deglutiri consilium (id enim notat uerbum בלע) ut neque consilium capere possint, neque si ceperint, quidquam proficiant, aut iuxta consilium efficiant. hac pena sepe puniuntur, qui Deum ignorant, aut Deo non fidunt: hanc experti sunt infideles, qui ob contumaciam suam, Dei consilium spreuerunt, & collum iugo fidei submittere recusarunt. Diuinos. Hebræum nomen ab arcano, seu secreto dicitur, quod arcanis, & secretis uerbis artem suam exercent: magos reddere posses. de pythombis autem, & ariolis, seu gnostis uide supra cap. 8. uer. 19. Nulla gens autem adeo barbara est, quæ in aduersitatibus ad eos, quos deos putat, non sibi recurrendum esse existimet.

Aegyptum, id est, Aegyptios: hi, & quotquot Christo non paruerunt, tradendi erant in manus dominorum, qui asperè cum ipsis agerent: qua traditione pleni sunt annales gentium. est & altera traditio, seu conclusio multo illa corporali peior, de qua est Paulo sermo 1. cap. ad Rom. In passionibus ignominiosas, ut faciant ea, quæ non decet etc. Dominorum crudelium, uel dominantium duriter nomen enim אשפ aduerbium esse uidetur, ut 1. Sam. 20. Si responderit tibi pater tuus per timaciter. & idem serè est, quod sequitur. Rex fortis. יץ, pertinax, durus, uolentus, qui non fleuitur ad misericordiam, aut precibus cedit, sicut quæ condensantur, & obdurantur: huiusmodi est princeps huius mundi, qui imperium exercet in filios infidelitatis, sine inobedientia. cui similis etiam est humana uoluntas, qua, si deo non seruiat, & tota ab ipso non pendeat, nullus reperiri potest crudelior tyrannus. iustum autem est, ut qui non consentiunt ueritati, credant iniquitati, & mendacio etc. ob hoc claudij sententiam, illis suis maximi ponderis uerbis, fidelis sermo domini Iehoua tcebaoth, id est, supremi illius Dei, qui est uniuersorum dominus, & potest commutare regna, & imperia etc.

Et arefecit etc. hyperbolica sunt hæc omnia, & figuris referta, in quibus hoc loco multus est Iesaias. Quia ex aquis tam maris, quam fluminis Nili pendebant omnes ferè res Aegyptiorum neque quidquam erat, quod sic eorum mentes posset merore conficere, quam si aquæ fluminis, & maris rubri exsiccarentur: harum defectu tristissima quæque intelligit, atque denuntiat. Ego in uersione horum uersuum, propriam significationem uocum, quantum potui, expressi: sensus autem ferè idem est, quem uulg. reddidit. Hic considerare inuat, quomodo Deus peccatores puniat in illis rebus, quas ipsi magnificiunt: quod si Deo in promptu est fluuium Nili arefacere, & mare exsiccare, quid inuisis nostris fidimus à miseri?

Aggerum. מצור à uerbo צור, significat obsidionem, munitionem, atque propugnaculum. Dent. 20. Eze. 4. Ponet obsidionem contra eam. Mich. 5. Ier. 52. quare non male pro aggeribus uertitur. nam qui obsident, aggeres excitant. infra 29. uerf. 3. Erigam contra te aggeres. sunt tamen qui per paronomasiam hic מצור, pro מצרים, id est, Aegypto accipi putent, ab arcibus, munitionibus, ac ciuitatibus, quas ubique ad aquas habuit munitissimas, ut 2. Regum 19. Siccaui plantis meis omnes riuos מצור, id est, Aegypti: quasi dicat, munitissima etc. quam sententiam secutus sum in uersione. Quamuis ergo à filio Ham dicta sit Aegyptus מצרים, congruit tamen crymon uocis à uerbo צור. Calamus. à uoce Hebræa קנה, tam Græci, quam Latini nomen canna mutuarunt.

Nudabitur alueus etc. sensum reddidit uulg. quasi ad uerbum reddendum foret, nuditates, seu euacuaciones iuxta riuum, iuxta os riuu, id est, alui, & concauitates, quæ sunt ad ripam fluuij, atque etiam ea, quæ proxima sunt ori, uel litori fluuij, & omnis sementis fluuij exsiccabitur. & expulsa, & quasi eradicata, non erit. Sementis irrigua. hebr. semen riuu, id est, sementes riuorum, quæ prope riuos fieri solent, qui in Aegypto à magno illo flumine derivantur ad irrigandam terram, quæ pluuiarum expertis est.

Piscatores. omne genus hominum enumerat, qui beneficio aquarum uitam debebant, & commoda omnia, quæ Aegyptijs ex aquis proueniebant, enumerando, denuntiat defutura, & omnino abolenda, ut nemo sit, qui calamitatis sit expertis, præter eos, qui dominum uenientem susceperant.

Qui operantur linum. cultores linorum, id est, qui summo studio, & diligentia linum nutriunt, & educant, ut ex eo, quæ necessaria sunt ad humanos, usus operentur. uerbum autem cultus, & seruitutis his opificibus tribuit, quod nihil sit ex terra nascentibus, quod tantam industriam requirat, quantam linum. Vox uerò, quæ sequitur שריקו, cum uoce, quam Latini usurpant, conuenit: serica, & Græcis σερικός. est autem sericum lana pretiosissima genus, quæ ex arborum frondibus, uel potius, ut hic uides, ex herbis depeccitur: hinc puto usu mutatum nomen ad uermiculi lanificij, quod nunc sericum uocamus; quanquam ignorarent Latini, & Græci uocis huius originem: quidam enim Seres populum Scythicum dixerunt, apud quæ sericum oriretur; alij uermiculū apud Indos dictum; unde sericum funxerunt, quod facere solent, qui aliquid se ignorare fateri uerentur: ego certè uo-

- eam Hebraeam esse non dubito, uel Aegyptiacam; & mihi uerisimile est à sono, quem edit, dum contre-
ctatur, aut discinditur, sic dici: quandoquidem & Hebraeis שרש est sibilare. Nunc ad nos defer-
tur ab Indis quoddam lini genus, quod uocamus panum ex herbis, quod proprie sericum esse exi-
stimo. possimus ergo cum lino construere, ut ego uerti. Subtilia, חורי sicut legunt Heb. pro
חורי, id est, foramina: atque retia interpretantur: nam חורי foramen est. possimus &
foraminata non retia modo, sed quacunque femina ad ornatum efficiunt ex subtilissimis filis lini,
in quibus sunt aliquot suo ordine perforationes, intelligere &c. unde non male uulgatus subtilia
dixit. Sed cum uideam nomen חורי in plurali nunquam ita accipi, sed tantum pro foraminibus,
& cavernis, diuor aliquanto mihi uidetur interpretatio; aeter autem primo & octauo uideo accipi
חורי pro candido, indumento scilicet, quo utebantur nobiles; unde & חורים, candidi ipsi nobiles,
& ingenui dicuntur, de quo infra 34. libenter hic חורי pro candidis accipio, ut ad officia lini re-
feratur, quod intelligentes 70. byssum uerterunt. potes & hoc referre ad texturam, que fit ex candi-
dissimis uirgulis ex fruticibus, que aquis gaudent. unde dicuntur Gen. 40. corbes, seu canistra חורי,
id est, candoris, ubi uulg. farinam uertit: Hebr. non nulli perforata intelligunt: sed non male, candi-
ris, dicas: sunt enim candidissima praesertim, que panibus regis inferuere.
- 10 Irrigua. uocem Hebr. ירתה uulg. à uerbo ירה, id est, bibere, deduxit: alij à uerbo
ירח, & pro ips, quae ponuntur in imo, accipiunt, id est, pro sagenis, seu nasis: ego libenter dicere
esse part. uerbi geminati ירה, & pro aggeribus accipi, quod opponatur ad sustinendum, & pro-
hibendum impetum aquarum. Lacunas ad capiendos pisces. uox Hebr. ירה iuxta diuersam
prolationem diuersa significat: unde 70. scieram dixerant: sed hoc loco cum sinistro puncto existimo
scribendum, esseque aduerbium, id est, mercenariè, pro mercede. uocat autem Hebr. stagna
anima, uinaria, piscinas &c. Hac quidem omnia in Aegyptum illam conueniunt, non quod aruerit
inquam Nilus &c. sed his significat propheta post captiuitatem, summam inopiam, & terra deso-
lationem, que omnia facile fuerit ad alteram Aegyptum accommodare, quam dominus spirita-
liter debellauit.
- 11 Quod iuxta historiam male sibi consulerint Aegyptij, euentus rerum satis ostendit. quapro-
pter affirmatiue accipio particulam ואל, quam omisit uulg. quam stulti etiam sapientes mundi fue-
runt, qui stultitiam reputarunt predicationem euangelij, & uerbum crucis, res ipsa predicat. in hoc
enim conueniebant mundi sapientes, ut dicerent religionem Christianam euerionem esse regnorum, &
omnes male habituros, qui eam admitterent. Pharaoni. ואל Hebr. isep idem, est quod ad,
& ita accepit uulg. neque desunt, qui de sapientibus hoc dictum uelint, quod quis ex ipsis diceret Pha-
raoni se esse filium sapientum, & in maximo pretio habitos sapientes apud reges Aegyptiorum;
quamobrem meritis sibi fidem adhibendam à Pharaone. ego diuersam interpretationem afferro, non
quod eam praeseram, sed ut Hebraea aliter posse intelligi, uideat Christianus lector: ואל enim inter-
dum accipitur pro de, seu, pro, ut Gen. 20. Dixit Abraham de Sara, quod soror &c. adulantes
enim Pharaoni sapientes, eius sapientiam, & nobilitatem in celum extollebant: quapropter nihil si-
bi aduersi timeret, duraturumque eius imperium, quod antiquissimum esset, & sapientia summa sta-
bilitum. In Timeo leges Aegyptios de sapientia summopere gloriari solitos.
- 12 Vbi nunc sunt. insultat tyrannis, & sapientibus mundi, quod non prauiderrit, quae super ipsis
cogitauerit Deus: mundi enim sapientia non cognouit sensum domini: spiritus tantum Dei est, qui scruta-
tatur arcana Dei. ad hunc locum alludit Paulus, dum ait: Vbi sapiens, ubi scriba &c.
- 13 Emarcuerunt. ואל est obrui uerbis persuasibilibus, & sophisticis, & accipitur semper in ma-
lum. hoc uerbo usa est Heua, Serpens decepit me, obruit me fallacis &c. de quo infra 36. Non
seducat uos Ezechias &c. Angulum populorum. non dubium, quin פנה angulum significet,
non recessum; ut uulgo accipitur, sed flexum, seu aciem exteriorum edificij, & uerbo פנה, eò quod
prosteret, & sit in conspectu, uel quod ad diuersa loca respiciat. Quia uerò in angulis ponuntur maio-
res, atque meliores lapides, qui duos parietes coniungant, sustententque adificium; figuratè transfer-
tur ad significandos principes, qui sunt ueluti anguli populorum, ut Ind. 20. & 1. Sam. 14. & ita hic
accipiendum puto, & in nominandi casu; ad uerbum, deeeperunt Aegyptum, angulum baculorum eius,
id est, quisque angulus, & caput familiae decepit familiam suam, atque ita tota Aegyptus decepta
est. unde 70. Decipit Aegyptum per tribus: neq; insolitum est Hebraeis nomen singulare cum uerbo
plurali coniungere, praesertim si distributionem uelint significare, & nomine baculorum familiarum, &
tribus designare: de qua loquendi forma iam supra locuti sumus. uel illi stulti facti, errare fecerunt
Aegyptum, angulum familiarum eius, id est, angulos cuiusq; familiae.
- 14 Miscuit. כסח uerbum Hebraicum litteris congruit cum Latino miscere: significat autem infundere
& supermis, ut ex cognatis uerbis apparet. Ps. 102. Potum meum cum fletu infundebam. de hoc supra
cap.

- cap. quinto. Vertiginis. nomen est plurale ערעו à uerbo ערעו geminata prima thematis,
incuruationes, id est, uertigines: uertigo autem morbus est, quo qui laborant, omnia sibi uidentur
circumrotari, seu circumferri, tandemque corruunt in terram. spiritum incuruationem dicere possu-
mus, ut nihil rectum uideat, aut intelligere possent, ut omnia multo aliter euenirent, quam illi pu-
tarent, spiritum omnia peruertentem, atq; euertentem, ut sit quod apud Ez. 21. nomine ערעו ter
repetito significatur; Incuruationem, incuruationem, incuruationem, ponam eam: sed hoc non fiet, do-
nec ueniat, cuius est incidium, & cui tradam illud, id est, inclinatio maior, atq; maior subinde erit,
tam politica, quam sacerdotij, donec uenerit Christus. Sicut errat. sensum expressi cum uulg. uel
iuxta errorem ebrj: eadem comparatio est Tob 12. uers. 25. Et uomens. Hebrei in uomitu suo,
id est, sicut uoluntur ebrj in uomitu suo: uel sicut errat ebrj, dum ore egerit ebrietatem, id est,
perfectè ebrj, cui neque honesti, neque decoris cura est.
- 15 Caput, & caudam. potest & in nominandi casu uerti: neque magni, neque parui: nobiles, ne-
que ignobiles habebunt, quod faciant: uel cum uulgato in accusatio, non habebunt, quod faciant,
neq; rem parui momenti, neque magni, &c. id est, nihil remedij, nihil auxilij sperabunt; adeo om-
nia desperata erunt. Quid autem intelligatur his nominibus, uide supra cap. 9. uers. 14.
- 16 Erit Aegyptus quasi mulieres. supra quanta mala perpeffuri essent Aegyptij, narravit, dein
de eorum stultitiam, ignorantiam, atque cecitatem multis uerbis exposuit: propter peccata enim af-
figuntur filij huius seculi, ac deinceps, si perseuerant, maioribus tenebris inuoluuntur: Deus enim huius
seculi excecat mentes eorum, ut non fulgeat illis lumen euangelij, ut est apud Paulum: ex quibus rur-
sum tenebris aliud malorum examen oritur: cuiusmodi sunt metus, & effeminatus animus, & cetera id
genus. sed eiusmodi mala propheta commemorat, ex quibus ad mysterium facilior esset transitio. Su-
per eum. in masculino genere legendum est relatiuum, quia nomen Aegyptij pro habitatoribus, ut
supra dixi, sicut & alia, quae cum utroque genere coniunguntur. quapropter ego quoque in masculino
transuli, quod necesse fuisse, uersu sequenti patebit.
- 17 In festiuitatem. fatetur quodam loco Hieron. errorem suum, quod pauorem uerterit, cum fe-
stiuatatem debuisset interpretari, quod utrumque dictio significaret: sicut enim uerbum ערעו licet
proprie significet girare, circummagi, in orbem agi &c. transfertur tamen ad festiuitates, quae cele-
brantur in epulis, potationibus, choreis, & circumrotationibus: ita nomen ערעו potest ad festi-
uitatem transferri, & si proprie circummagitationem designat: sicut & ערעו: ego circummagitationem
dixi ea ratione, quam iam iam exponam. Cum intelligerent Aegyptij aduentum Assyriorum, non mi-
nus pra timore inepti facti sunt ad bellum, quod si omnes essent feminae, quod iratum aduersus se-
Deum perciperent, quasi decreuisset Aegyptum totam ueluti in oblationem sibi offerri: est enim tacita
allusio in nomine ערעו, & caeremonias legis, in qua quoddam genus oblationis Theoni-
pha dicitur, quae hinc, & inde in sublime agitabatur. quia autem Deus in Iudaea colebatur, quod de
agitatione manus Iehoua, & pauore, qui agitationem illam consequeretur, dixerat; nominibus tellu-
ris Iehuda, & festiuitatis, & consilij, quod Deus cogitasset, repetit, ut mysterio campum aperiret.
Timor, inquit, inges uniuersam Aegyptum peruadet, timor, inquam, irati Dei: adeo ut Iudaea (in qua
scilicet Deus colitur, & habitat, & unde ad ceteras orbis partes proficisci dicitur) sit Aegyptio festi-
uitas, seu circummagitatio, id est, ut audito nomine Iudaea, Aegyptij circumrotentur, & huc, atque
illuc discurrant, sicut in festiuitatibus Iudaeorum fieri solet. & si quis Iudaeam commemoret, & po-
puli Dei mentionem ingerat, super sic commemorantem, Aegyptij expauescent, intelligentes quid Iu-
daeorum Deus super ipsos statuerit. Hac eò admirabiliora erant, quod reges Aegypti potentiores erant,
& parui faciebant Iudaeos. unde postea sub Iosia, quem praelio uicerunt, Iudaeam oppresserunt, &
regem, quem uoluit, praefecit illis Pharao. quamobrem non multo post tempore, per Assyrios ipsi op-
pressi sunt. adde, quod mundum totum perterruit rex Iudaeorum, & perinde imbecilles fuerunt ip-
si Aegyptij, ut uerbo Dei, & exercitum eius resisterent, ut feminae in praelio. agnouerunt enim esse
agitationem manus domini, & expauerunt, proindeq; terra Iehuda Aegyptio fuit terrori, ex qua pro-
dibat tanta uirtutis exercitus, & super narrantes, quae in Iudaea gesta fuerant, expauebant Aegyptij,
intelligentes consilium Dei esse, ut crucifixo cederent cultus omnes, & religio uniuersa; corruerentque,
atque perirent dij gentium; sola autem religio à Iudaea profecta, & per Apostolos annuntiata, obti-
neret: quod manifestus prophetae mox aperit.
- 18 Lingua נהו labium, sed utrumque Hebraeis pro loquela sumitur. Gen. 11. Labij unius &c. di-
xit autem labio Canaan potius, quam Hebraeo, ut obscurior esset prophetia, & ne Iudaei ad litteram
acciperent, quod Hebraea lingua locuturi essent Aegyptij, ac si de lege Moisaica & littera tantum deci-
dente esset sermo: nihil enim aliud significabat, quam quod Aegyptij à uiris terrae illius, nempe dis-
M ij

pulis domini fidem Christi edocuit, eadem crederent, eadem loquerentur, quæ Cananei illi; quinimmo & eisdem scripturas incumbrent, & linguam Hebræam addicerent, ut scripturas melius penetrarent; puto autem significari, quod ex omnibus ciuitatibus Aegypti, quinque totæ fidem Christi amplecterentur, ut omnes habitatores earum Christiani essent. Iurantes domino. uel quod illi fidem darent, ne unquam à suscepta semel religione deficerent, uel nomine iuramenti uersusa religio intelligitur, ut sepe aliàs: per quem enim iuramus, eum pro Deo colimus: unde iurare per Iehoua, est Iehoua religionem amplecti, quasi diceret, non per alios deos iurabunt, sed per Iehoua: sed constructio prioris expositioni fauet. Ciuitas solis. optimè uertit uulg. non enim legendum est הרים, sed הרים, ut in margine annotatum inuenies in biblijs Hebræis. Miror autem Indæorum Rabinorum quorundam, inter quos est Rabi David, tam in lib. ra. quàm in commentarijs, incogitantiam, qui aut הרים, quasi nomen proprium retinentes, quos sequitur Pagninus, aut desolationem interpretantes, & ciuitas destructionis dicenda esset, quæ scilicet, credere nollet, quos sequitur Munsterus, non uident hoc esse figmentum, neque posse intelligi unam illam, non esse ex illis quinque, quæ fidem excepturæ erant: presertim cum docti inter Rabinos, qualis fuit Helias ille Germanus, sentiant lectionem, quæ in margine habetur, esse germanam, & eam esse interpretandam, licet aliter legendum sit: cui etiam si omni ex parte non assentior, hoc tamen indubitatum esse debet Christiano lectori, frequentius germaniorem esse marginalem lectionem, quàm sit, quæ in textu habetur. & hoc quidem loco הרים non quod legendum est: in quibus litteris magna est affinitas, & facilis lapsus. adde quod Chaldeus paraph. domum solis dixit; quamuis destructionis, seu exsiccationis quoque meminerit. certè Hieron. in commentarijs unam hanc lectionem tantum affert, neque alterius meminit. Sed cum sciamus inter præcipuas ciuitates Aegypti computatam Heliopolim (id est, ciuitatem Solis) quid moramur, quominus hic ciuitatem solis legendum putemus? presertim cum sciamus ex probatis auctoribus, in ciuitate illa (quæ supra Deltam Aegypti sita est, ad leuam Nili, per Nilum ascendentibus, teste Strabone) studia scientiarum floruisse, & ibi gymnasia omnium disciplinarum extitisse: nam Herodotus Heliopolitanos omnium Aegyptiorum solertissimos fuisse testatur. sed audi Strabonem lib. 17. Hæc, inquit, loca ipsius Deltae proxima sunt, ibi est Bubastus ciuitas, & Bubastica præfectura, supra quam est regio Heliopolitana, ubi solis ciuitas est in aggerè ingenti posita, quæ solis templum habet; nunc urbs deserta est: in ea est peruestitum templum Aegyptio more structum &c. atque ubi struendi morem depinxit, addit, Heliopoli domos amplas uidimus, in quibus sacerdotes habitabant, immo dicunt hanc olim habitationem sacerdotum fuisse, hominum philosophie, & astronomie deditorum. ostendebantur itaque ibi sacerdotum domicilia, cum loca ubi Eudoxus, & Plato habitauerunt. nam Eudoxus cum Platone eò profectus est, ambo cum sacerdotibus ætas 13. sunt uersati, ut quidam uolunt, & plura huiusmodi. Quia igitur in hac florentissima scientiarum ciuitate erant sapientes, & sacerdotes, qui difficilissimè à patria religione defecere solent; huius tantum ciuitatis meminit, & hanc primam futuram, uel unam (utroque enim modo sumi potest nomen הרים) quæ religionem Christi amplecteretur esset: quod qui crederet, non illi dubium foret, quin & reliquæ religionem commutaturæ uiderentur. Hic locus maximè commendat uirtutem crucis, & efficaciam uerbi Dei: perinde est enim, ac si dixisset; quinque ciuitates Græciæ uerbo fidei obedisse, de quarum numero fuerit ciuitas Atheniensis &c. Dicitur illi, id est, ciuitas solis appellatur prima, uel una, quæ lingua Cananea locutura est.

19. Altare domini: manifestissimè religionem, cultumque ueri Dei in Aegypto pullulaturum ostendit: est autem in dandi casu nomen Iehoua: propterea pronomen addidi ipsi Iehoua, id est, Iehoua habebit altare in medio terræ Aegypti, id est, intra Aegyptum, uel dedicabitur altare ipsi Iehoua, ut idem repetatur in posteriori uersus parte. Et titulus, ipsi Iehoua, iuxta terminum eius, id est, in extremitate altaris, uel Aegypti (titulum accipias pro monumento aliquo cum inscriptione, ut & Latinis interdum in usu est) scriptum erit, הרים. hunc enim dicit esse titulum, atque hic est germanus sensus iuxta uulgatum interpretem. ego tamen, ut interdum facio, aliam interpretationem attuli, tantum ut sciat, qui Hebræicè ignorat, alium sub Hebræis uocibus posse subesse sensum (omitto interpretationem eorum, qui pro מצבה non titulum, sed statuam uertunt, quod sepe hæc uox pro statu accipitur, à uerbo מצב, quod omnino præter rem eam esse existimem) certè nomen quidquid stat, significat, ut Ies. 6. dicitur de trunco &c. & de lapide erecto Gen. 28. & de tumulo 31. &c. Non dubium etiam, quin מצב forma masculina, & מצבה feminina, pro statione accipiantur, & presidio militum, quod ibi positi sint, & stent parati ad propugnandum, ut 1. Sam. 14. & 13. de statione Philistinorum. sensus itaque est, quod in medio terræ Aegypti Iehoua habiturus esset altare, & iuxta terminos Aegypti stationes dispositas, & presidia. qua loquendi figura significabat prophetæ fidem, ac religionem non tanquam hospitem peregrinaturam in Aegypto, sed diu mansuram,

ram, & radices æturam; sumpta similitudine à subingatione regnorum, quæ qui pacata habere uolunt, presidia disponunt in limitibus ad reprimendos hostium incurfus &c. fauent huic interpretationi: res ipsa, & nomina.

20. Erit in signum &c. sensus, quem in uersione expressi, planus est, scilicet quod altare, & monumentum, quod cultus, & propugnatores essent signum, & euidens argumentum, quod Aegyptij oppressi clamauerint, & dominum eos exaudierit. qui locus ostendit, quid non omnia, quæ præcedunt, sint iuxta historiam intelligenda: sed quod oppressi à diabolo ipsa sua misericordia exclamauerint &c. de quo in Ps. Dominus de caelo in terram aspexit, ut audiret gemitus compeditorum &c. cultus enim exterior, altaria, & ceteræ ecclesiæ ceremoniæ, quibus uitur ab usque initio, testificantur, quod sumus populus Dei, Christiani aperi de potestate tenebrarum, in regnum filij dilecti Dei: qui non propter opera iustitiæ, quæ fecimus, sed propter misericordiam, qua audiuit gemitus compeditorum, misit nobis Saluatorem filium suum, &c. Hic locus contra hereticos cultum Dei externum commendat, ut qui ad gloriam ipsius Dei testetur, quod ab ipso sumus redempti &c. commendat & caritatem Dei, qui, cum oppressi essemus ob peccata, misit filium, non qui iudicaret mundum, sed seruaet. ostendit quoque miseriam hominum esse clamores in auribus Dei nostri. unde David, Vide humilitatem meam, & laborem meum, & dimitte omnia delicta mea &c. unde fiducia nostra fulciri potest, qui scimus habere nos Deum, qui propter miseriam inopum, & gemitum pauperum dicit, Nunc exurgam. Nec quominus hanc nostram uersionem probes, tempora uerborum, quæ Hebræis futura sunt, te morentur: non enim possent elegantius dicere, quod nos in uersione dicimus, quàm per sua illa futura: quod miror alios interpretes non animaduertisse. Et propugnatores. מצב proprie & magnum in quauis re designat, & multum, unde, ni fallor, Hebræi hoc nomine uocant præfectum cuiuscunque actionis, seu artis tam belli, quàm domi: sic magistrum coquorum Dan. 1. & magistrum cuniculorum 2. Reg. 21. & Dan. 1. &c. denique, ut Galli magistrum usurpant, non solum eum, qui docet, sed etiam herum, & dominum, & ducem, sic Hebræi; quinimmo & Græci ἡγεμόνας interdum auctorem uocant: hic pro duce, & imperatore, uel forte etiam pro doctore accipitur: ideo magistrum dixi, modò hanc uocem, ut Galli, & aliæ pleraque nationes accipiamus.

21. Colent eum in hostiis &c. sensum rectè exposuit uulg. ego uerba seruaui, quod perspicua satis essent: uerbum enim מצב cum accusatiuo rectè uertitur uerbo colendi: sacrificium autem, & oblationem colere, est magnificare, & magno studio sacrificia, & oblationes offerre. est autem מצב sacrificium; hic in singulari; forte quod unico illi Christianorum sacrificio, quo quotidie summa ueneratione sacrificium Christi iteramus, (inuitis licet Lutheranis) maximus cultus debeat: unde non sacrificijs colendum dixit, sed ipsum sacrificium colendum; quod Deus ipse sit nostrum sacrificium, & hostia. Suprà autem iam monui מצב proprie esse mactare, inde ad sacrificare transferitur: & nomen proprie de sacrificio dicitur; in quo quid mactatum offertur, De nomine autem, minbah, dixi supra cap. 11. uers. 10. Et uouebunt uotum. cum de Christianismo sit sermo, impudentes sunt Lutherani, qui uota ab ecclesia eliminare conantur, ut sua parum Christiane, immo impure libertati pretextum aliquem afferant. hic uides non solum redditionem uotorum laudabilem, sed ipsum quoque uouere, inter cultus Christianorum annumerari; quasi non infimi ordinis cultus sit: quæ autem sint, quæ uouenda sunt, ex antiquis patrum traditionibus & usu ecclesiæ petere oportet, non ab istis peruersis inuolatoribus; quibus, quia tantum quæ carnis sunt, sapiunt, impossibile uidentur continentia uotum adimplere: sed soli tenebras offundere nunquam poterunt.

22. Percutiet. מצב uehementiorem significationem habet, quàm מצב: eam enim consternationem notat, quæ sit magna uel adhibita: unde uerbo consternandi ferè semper reddo. Plaga: ad uerbum est, ut ego uerti, consternando, & sanando: sed sensus hic est, quem uulg. reddidit. Et reuertentur ad dominum: non in media afflictione: nam tunc ad diuinos &c. proficiscuntur, & tandem susceperunt, extrema passi sunt: sed de conuersione ad dominum, quando, scilicet fidei suscepserunt, est sermo: unde uerbum שׁוּב uerbo conuertendi hic reddidi; ut sepe oportet. Placebitur eis, uel exorabilis fiet. nam שׁוּב proprie est sua uerbis orare pro rei altius impetratione, amanter, ac familiariter supplicare domino, ut Ishac Gen. 25. & Manue. Iud. 13. in passiva ergo oratione flecti, seu exorari. Et sanabit, uel medicabitur: id enim proprie sonat uerbum שׁוּב hinc intelligimus, quantæ sit necessitas, & utilitas orationis ad conuersionem cordis. nam sine oratione non sunt conuersi. cum enim quis agnoscit errores suos, & tantum in Deo suam salutem sita esse; mirum quanta teneritudine animi preces fundit. quibus dominum se exorabilem præstare, uel ex hoc loco discere possumus, solisq; conuersis omnino mederi dominum: alij enim licet interdum auferat calamitates; & languores animorum non auferat, neque perfectam sanam confert. Quod si uis, qui ex inimicitijs ad amicitiam redeunt, Deus adeo

amanter exorabilis sit; quam suauem eum putas ab amicis, & familiaribus persentiri?
 23 Via. nomen heb. ab sternendo dicta est: stratum dicere possemus, seu uiam peruagatam, tritam, & regiam. Seruient. supra uers. 21. hoc loco. uerbum עָבַר cum accusatio uerbo colendi reddi tur congruè. nam hic non de seruitute dura seruorum uidetur esse sermo, sed de cultu beneuolentia, & concordia, quasi dicat, Aegyptij, qui antè solebant, atque debebant (ut pote inferiores) time- re Assyrios propter extimam potentiam, iam deinceps eos non timebunt, sed potius colent, magnoq; studio complectentur.

24 Tertius, id est, per quem amicitia inter Aegyptios, & Assyrios coalescet: uel potius, tertia, aut tanquam tertia, et media quaedam benedictio: unde promanabit, ac deriuabitur omnis benedictio, id est, sanctitas, sine gratia spiritalis, non solum ad Aegyptios, & Assyrios, uerum etiam ad ceteras omnes nationes, iuxta illud, quod promissum est Abraham; In semine tuo benedicentur omnes cognatio nes terræ. Vt pro eodem sumamus tertium, & medium: quemadmodum etiam colorem medium, uel tertium indifferenter uocare solent cum, qui, etsi differat ab extremis, tamen aliquid illis communi cat, uel participat. Item mediatorem, tertium uulgo dicimus: mediator enim unius non est, sed duorum, aut etiam plurium. Benedictio: cum hoc nomine benedictionis construxi in uersione mea nomen מְשִׁיבַי: femininum namque est, ut supra, ubi uentilam triennem dixit Iesaias. In medio terræ: hoc certè est, quod Abraham dictum est, Omnes tribus terræ. nec dubitandum est, quin ad illam benedictionem alluserit propheta.

25 Cui benedixit &c. exponit, qua ratione dixerit Israelcem fore benedictionem mediam, seu in medio terræ. Benedixit, inquit, Israël Iehoua dicendo; Benedictus populus meus Aegyptius: & dicendo; Assyrius opus manuum mearum. Expectaret fortasse quispiam, ut diceret propheta, dicendo, be- nedictus populus meus Israël. uerum cum exponere uellet, ut dixi, quo pacto foret media benedictio, & ceteri eius benedictionis futuri essent participes, dixit, benedictus pop. meus Aegyptius &c. infi- nuans ex benedictione Israelis profectum, ut Aegyptij essent benedicti, & Assyrij, opus manuum Dei di- cerentur; id est, omnes nationes terræ, quæ ab Israele plurimum & amicitia, & religione erant separa- tæ, ad Deum pertinerent, ut pote facta populus eius, & in respectu habitæ, sicut opera apud suum arti- ficem. Vt autem excellentiam Israelis, à quo tota illa felicitas promanarat, significaret, addit, Et hereditas mea Israël. Assyrios opus manuum suarum uocat, quod habet suam dignitatem, & laudem: perfecta enim sui Dei opera, & quæ quisque facit, diligit, protegit &c. Aegyptios autem Dei populum appellat: beatus autem populus, cuius Iehoua Deus est. at Israelitis dicit Dei heredi- tatem, qui quasi quodam iure hereditario ad Deum cetera amittuntur, æquo animo ferimus; modò hereditas intacta maneat. Bend autem uulg. in hoc ultimo membro, nau, pro aduersatiua accepit: hereditas autem mea Israël. nam inter Christianos, in quibus non est distinctio In- dei, & Græci, ut scilicet hunc repellat, quòd Græcus, illum eligit: quòd Iudæus, discipuli domini pri- mum locum obtinent Deo dilectissimi, in quos primicias spiritus sui effudit, & principes esse uoluit in regno suo. quamuis propter Christum dominum, qui erat ex semine Abraham, populus ille & benedi- ctio, & hereditas domini dictus sit.

Caput uigesimum.

Noua. Vetus.

1 ANNO, quo uenit Thartan Azotum, (cum misisset eum Sargon rex Assyriorum) oppugnauit Azotum, & cepit eam:

2 In tempore illo locutus est Iehoua in ma- nu Iesaiæ filij Amoz, dicendo; Vade, & aperi saccum de lumbis tuis, & calceamen- tum tuum extrahe de pedibus tuis. & fecit sic ambulando nudus, & discalceatus.

3 Et dixit Iehoua; Quemadmodum am- bulauit

1 IN anno, quo ingressus est Tharthan in Azotum, cum misisset eum Sargon rex Assyriorum, & pugnasset contra Azotum, & cepisset eam:

2 In tempore illo locutus est dominus in manu Isaiæ filij Amos, dicens; Vade, & solue saccum de lumbis tuis, & calceamen- ta tua tolle de pedibus tuis, & fecit sic ua- dens nudus, & discalceatus.

3 Et dixit dominus; Sicut ambulauit ser- uus

Noua. Vetus.

bulauit seruus meus Iesaias nudus, & dis- calceatus trium annorum signum, & por- tentum super Aegyptum, & super Aethio- piam:

4 Sic abducat rex Assur captiuitatem Ae- gypti, & transmigrationem Aethiopiae, puer- os, & senes, nudum, & discalceatum, & discoopertis natibus, nuditatem Aegypti.

5 Et confternabuntur, & pudefient propter Aethiopiæ fiduciam suam, & propter Ae- gyptum gloriam suam.

6 Et dicit habitator insulæ huius in die il- lo; Ecce sic fiducia nostra, ad quam con- fugimus pro adiutorio, ut eriperemur à facie regis Assur; & quomodo euademus nos?

uus meus Isaias nudus, & discalceatus triū annorum signum, & portentum erit super Aegyptum, & super Aethiopiæ:

4 Sic minabit rex Assyriorum captiuita- tem Aegypti, & transmigrationem Aethio- piæ, iuuenem, & senem, nudum, & discal- ceatum, discoopertis natibus ad ignomi- niam Aegypti.

5 Et timebunt, & confundentur ab Aethio- pia spe sua, & ab Aegypto gloria sua.

6 Et dicit habitator insulæ huius in die il- la; Ecce hæc erat spes nostra, ad quos con- fugimus in auxilium, ut liberaret nos à facie regis Assyriorum; & quomodo esuge- re poterimus nos?

1 I VXT A uulg. interpretem sensus prioris uersus suspensus est usque ad secundum, quasi nihil aliud faciat, quam tempus describere, quo facta fuerit hac reuelatio: potest tamen iuxta heb. per- fecta esse sententia in primo uers. quasi significet propheta eodem ipso anno, quo dux ille Assyrius uenit, ut oppugnaret Azotum, eam oppugnasse, ac cepisse. nam de hac loquendi forma Hebræos eleganti, qua præterita, uidentur à nomine regi i sequente alio uerbo cum nau, iam supra cap. 6. uers. 1. dictum est. Azotum fortissimum fuisse oppidum Palestinorum aiunt, eiusque expugnationem dif- ficilem, necessariam tamen uolentibus Aegyptum debellare: erat enim in ultimis Palestinæ finibus, Aegyptum uersus, prope mare. quamquam uerò Gaza, & Ascalon magis propinqua erant; capta ta- men Azoto nihil supererat impedimenti ad alias capiendas. hinc sumpta occasione, super Aegyptum fa- ctus est sermo domini ad Iesaiam. Azotum uocabant olim Hebræi, Asiod, postea Azotus dicta est à Græcis: & enim ualot, & d.

2 In manu Isaiæ: interpretantur plerique uiri docti, per manum, quòd Iesaias fuerit, uelut in- strumentum Dei. Vade, & solue, id est, abiens solue: nam Hebræi aperiri dicunt, quòd Latini soluere, aut exuere. Saccum: uox communis est ferè omnibus linguis: fiebat uerò ex pilis hircorum, & usurabatur in lectu. uidetur autem hæc uestis fuisse prophetis peculiaris, super quam alias uestes superinduebant, ne qui ceteros ad penitentiam exortabantur, deliquitè uinere uiderentur. Porro Hebræis non semper nudi dicuntur, qui nihil omnino uestium deferunt, sed etiam qui summas uestes deponunt, ut quando David saltauit coram arca domini, si quis ergo interiores uestes exueret, & pallio tantum amictus incederet, nudus diceretur incedere; atque ita existimò Iesaiam nudum, am- bulasse: cui apparerent denudata crura, & excalceati pedes.

3 Trium annorum signum: tres annos, ut sit sensus; quemadmodum seruus meus tres annos ambulauit nudus, & discalceatus, signum, & portentum super Aegyptum: sic &c. Sed non ne ad- miratione dignissimum est, quòd propheta uir nobilis Iesaias ita ignominiose inceserit, in hoc tantum ut signum esset captiuitatis Aegypti? non enim illis assentior, qui hoc in uisione tantum fuisse contem- dunt. quo pacto, quòd signum fuisset, si nullatenus uidebatur? & quidem de alijs signis, suis in locis quid sentiam, explicabo: de hoc autem, quòd præ manibus habeo, aliud mihi persuadere non possum, quam quòd supra dixi. Sed quid miramur, si pro salute hominum nudus pependit in cruce Dei filius? profectò infidelibus nihil non necessarium est. itaq; ut à cordibus Israelitarum inanem fiduciam, quam in Aegyptum & Aethiopiæ habebant, extirparet dominus, & in Deum fiduciam eorum mentibus inse- rere; nudus incedit Iesaias, domini præcepto: qui seruis utitur ad gloriam suam, qua ipsi nihil anti- quius habent, neque quidquam uehementius expectunt, quam ut glorificetur Deus in suis ipsorum cor- poribus, siue per mortem, siue per uitam.

4 Iuuenem, & senem: heb. pluralia sunt; nudum autem, & discalceatum, singularia: sed hoc ad sensum parum facit, qui facilis est: ideo eosdè numeros seruauit. Discoopertis natibus: non ni- hil hyperboles in his uerbis suspicor inesse. nam & nos cum quispiam seminudus meedit, sic loquimur. Ignominiam Aegypti. nomen אָנָה proprie nuditatem significat: sed quia nuditas turpis

est, & dedecorosa, maxime in partibus uerendis, hinc Hebrais pro ipsis accipitur. Exod. 28. & 20. &c. hinc etiam ad alias res turpes, & fœdas transfertur: quarum nos pudet, & quas testas esse uolumus, ut sunt infirmiora terra &c. Gen. 42. Nuditatem terra &c. quare non male uulg. ignominiam dixit, quod appositum dictum est: ubi sub nomine Aegypti Aethiopiam quoque comprehendit.

5 Spe sua: spe sua & gloria sua: appositiones sunt: Qui מַבְּט respectum interpretantur (quod uulg. spem uertit) usum Hebraei sermonis non bene tenent. quamuis enim uerbum נָבַט (unde derivatur hoc nomen) respicere significet, ut supra iam diximus, cum etiam gestum notet, nomen ipsum ad mentem refertur, & respectum significat, quem quis cum fiducia habet ad personam, seu rem aliquam; ut ab ea adiuuetur. quare spem, aut fiduciam dicere possumus: neque putauit Hieronymus esse נָבַט, ut quidam falsò putauit: sed ut peritus linguae sensum penetravit, & reddidit. Ab Aethiopia, uel propter: id enim interdum significat נָבַט.

6 Insula: cum exeuictus Assyriorum terram illam, uelut mare, uel flumen inundaret, (ut supra non uno loco propheta hac eadem metaphora fluminum, & inundationis significauit) & Ierusalem tantum remaneret, quam non cepit, neque ingressus est; merito insulam uocauit. non est ergo, cur propter hunc locum dicant Hebraei, & non nulli ex nostris, & prouinciam quoque significare. nam & Iudaei per Sargon Semacherbib intelligunt. De alijs uocibus iam supra dictum est. Hic uides quorsum tenderet captiuitas ignominiosa Aegyptiorum, & portentum illud Iesaiæ, ne uidelicet ponerent carnem brachium suum, sed in domino deo fiderent, ut fecit Ezechias prædicatione Iesaiæ, sicut infra uidebimus.

Caput uigesimum primum.

Noua.

Vetus.

ONVS deserti maris, ueluti tempestates per meridiem transeuntes, à deserto uenit à terra terribili.

Visio dura indicata est mihi, depopulator depopulatur, & uastator uastat. Ascende Aelam, obside Mede: omnem gemitum eius cessare feci.

Itcirco impleti sunt lumbi mei dolore: angustia apprehenderunt me, sicut angustia parturientis: incuruatus sum, cum audissem; conturbatus sum, cum uidissem.

Errauit cor meum, tremor exagitauit me: crepusculum desiderii mei posuit mihi in horrorem.

Ordina mensam, speculari in speculam comede, bibe; surgite principes, & ungitte clypeum.

In hunc enim modum dixit ad me dominus meus; Ito, statue speculatorem: [qui] quod uiderit, annuntiet.

Et uidit currum bigorum, currum asini, currum cameli: & attendit attentione, magna attentione.

Et clamauit leo super speculam; Domine mi, ego sto: iugiter per diem: super custodia mea ego sto totas noctes.

Et

ONVS deserti maris. sicut turbines ueniunt, de deserto uenit, de terra horribili.

Visio dura nuntiata est mihi; qui incredulus est, infideliter agit; & qui depopulator est, uastat. Ascende Aelam, obside Mede: omnem gemitum eius cessare feci.

Propterea impleti sunt lumbi mei dolore: angustia possedit me, sicut angustia parturientis: corruui, cum audirem; conturbatus sum, cum uiderem.

Emarcuit cor meum, tenebræ stupefecerunt me: Babylon dilecta mea posita est mihi in miraculum.

Pone mensam, contemplare in specula: comedentes, & bibentes surgite principes, arripite clypeum.

Hæc enim dicit dominus; Vade, & pone speculatorem: & quodcunque uiderit, annuntiet.

Et uidit currum duorum equitum, ascensorem asini, & ascensorem cameli. & contemplatus est diligenter multo intuitu.

Et clamauit leo; super speculam domini ego sum, stans iugiter per diem: & super custodiam meam ego sum, stans totis noctibus.

Et

Noua.

Vetus.

Et ecce iste uenit, currus uiri bigorum respondit, & dixit: cecidit; Cecidit Babylon: & omnia sculptilia deorum eius confregit in terram.

Tritura mea, & fili areæ meæ, quod autem diui ab Iehoua tcebaoth Deo Israel, indicauit tibi.

Onus Idumææ. ad me clamat ex Seir; Custos quid de nocte? custos quid de nocte?

Dixit custos; Venit mane, atque etiam nox: si elicietis, elicite: reuertimini, uenite.

Onus in Arabiam. in sylua sub uesperam pernoctabitis [in] semitis Dedanim.

In occursum sitientis adduxerunt aquas habitatores terræ Australis, cum pane suo occurrerunt profugo.

Quia à facie gladiorum fugerunt, à facie gladij dimissi, & à facie arcus calcaui, & à facie grauis prælij.

Quia sic dixit dominus meus ad me; In fra annum quales anni mercenarii sunt, & cessabit uniuersa gloria Cedar.

Et relinquentur pauci arcus, præualidiorum filiorum Cedar pauci erunt, quia Iehoua Deus Israel locutus est.

Ecce iste uenit ascensor uiri bigæ equitum, & respondit, & dixit; Cecidit, cecidit Babylon: & omnia sculptilia deorum eius contrita sunt in terra.

Tritura mea, & fili areæ meæ, quæ audiui à domino exercituum Deo Israel, annuntiaui uobis.

Onus Duma. ad me clamat ex Seir; Custos quid de nocte? custos quid de nocte?

Dixit custos; Venit mane, & nox: si queritis, querite: conuertimini, & uenite.

Onus in Arabia, in saltu ad uesperam dormietis in semitis Dedanim.

Occurrentes sitienti ferte aquam, qui habitatis terram Austri, cum panibus occurrere fugienti.

A facie enim gladiorum fugerunt, à facie gladij imminenti, à facie arcus extenti, à facie grauis prælij.

Quoniam hæc dicit dominus ad me; Adhuc in uno anno, quasi in anno mercenarii, & auferetur omnis gloria Cedar.

Et reliquæ numeri sagittariorum fortium de filiis Cedar imminuentur: dominus enim Deus Israel locutus est.

DESERTI maris: transponenda sunt uerba, onus maris deserti, id est, Babylonis, quæ non, ut quidam uolunt, desertum maris dicitur: ad quod frigidas rationes afferunt: sed mare deserti, id est, mare, quod in deserto est, ad differentiam ueri maris. Babylon enim ob multitudinem hominum, & strepitum gentium, amplitudinemque ciuitatis, atque etiam propter aquarum copiam non imperitè mare appellabatur: de ferti uerò dicitur, propter desertum illud horridum, & uastum, quod iacet inter ipsam, & mare: neque dura est translatio, neque infrequens Hebraeis, ut per maria, & aquas gentium multitudinem intelligant. uide supra 17. uers. 12. & Psal. 65. Compefcite fremitum marium &c.

2 Sicut turbines. à uerbo טורף, quod cessare, uel finire notat, est nomen טורף, quod turbine, seu tempestatem omnia proterentem, seu deuastantem significat. Ab Austro. נָבַט est Meridies, seu plaga meridionalis, ut ferè omnes affirmant: ego dicerem primò significare Austrum, seu Africum uentum, qui tempestates excitat, præsertim in Palestina. uidetur enim affinitatem habere cum uerbo נָבַט, quod consternare significat: deinde & pro plaga ipsa accipitur, ac demum pro loco arido, & infrigidis, quod plaga Australis Palestinae deserta esset &c. hoc certè loco pro uento ipso Austro, seu Africo accipio. Sicut turbines, inquit, seu tempestates in Austro, id est, flantibus uentis Australibus, quemadmodum Ps. 117. Reduc captiuitatem nostram, sicut torrentes in Austro, id est, flante Austro pluuioso, & tempestates ciente, quando torrentes aquas uehementes defuerunt, id est, celerrimè, & nemine prohibente reduc captiuitatem &c. A deserto uenit, onus scilicet: de uisione enim est sermo, ut mox explicabit. comparat autem reuelationem hanc, quam super Babylone uiderat, turbini, seu tempestati Australi: unde à deserto, & terra horribili dicit aduentare.

3 Visio dura. idem est onus apud prophetas, quod uisio rerum difficile, & quæ uix tolerari possunt. Qui incredulus est. de significatione uerbi נָבַט multa incerta tradunt Hebraei: ego, quantum coniecere possum ex scripturis, atque adeò ex modo constructionis cum mem, aut cum beth, arbitrator significare depopulari, grassari, excurrere, seu incurrere ad diripienda aliorum bona, & nim in-

ferendam: vulg. saepe uerbo preuaricandi reddidit, hic aliter. uide infra 33. cap. ubi etiam uerbo uastandi coniungitur, sicut hoc loco. est autem hic participium bis positum, prius in figura emphatica הוונדו, quod tanquam nomen cum uulgato accipio, depopulator, gressator, qui in alios solet uincurrere: posterius uero pro uerbo, quasi dicat, depopulatores depopulantur, uastatores deuastant, significans se uidere uelocissimos Medos, & Persas, qui excursionibus, & depopulationibus faciendis praestantissimi habebantur, in Babylonem properare. Quid si הוונדו propositum nominibus illis motum notat? certe tunc sic reddere potes, ad incursores incurfor, & ad uastatores uastator adueniat: sed priorem interpretationem magis probo, ut accepit vulg. licet in reddenda uerbi significatione uariet. Ascende Aelam &c. ipse, quod dixerat, interpretatur. uidebat autem propheta Deum, tanquam summum imperatorem, Medos, & Persas aduersus Babylonios incitantem. Cessare feci omnem gemitum eius: uel quem Babylonij edere faciebant, uel gemitum Medorum & Persarum, quasi significet Medos, & Persas strenuè dimicatuuros, & itineris laborem alacri animo deuoratuuros, ut sit idem, quod supra cap. 5. uers. 26. & 27. Festinus ueniet, non erit deficiens, neque laborans in eo. Poterimus etiam dicere, esse periphrasim crudelitatis eorum, ut sit, quod supra scilicet de euerfione Babylonis ageret, dicebat cap. 13. uers. 17. & 18. quod interficerent paruulos, & discinderent uteros absque ulla miseratione. Quid si puncta negligas, & uerbum הוונדו non primam personam שבת, sed uerbi שוב in hypobolice dicas? id est, reduxi, reuocaui, uel reddidi: in qua significatione accipitur Gen. 50. Reddendo reddet nobis omne malum. esset itaque sensus, reddam Babylonij omnem gemitum eorum, ut gemant ipsi, sicut alios gemere fecerunt.

3 Impleti sunt lumbi mei &c. in seipso exprimit propheta, quam dura, quam difficilis, & quam terribilis fuerit illa uisio. qua, cum damna Babylonis intelligeret, que nihil ad Indeos affinitate pertinebat, adeo tamen eum conturbauit, & perterruerit. Voces faciles sunt, & frequentissima propheta in lectu, & trinitia: & earum propriam significationem, quoad potui, expressi. Sequens quoque uersiculus eò tendit.

4 Emarcuit. תעה uerbo errandi reddidit vulg. non imo loco, ut infra 53. Omnes nos, quasi oues, errauimus: errare autem cor, est timentium, cuius oppositum est, inuenire cor, id est, audere. alij, neque malè, uerbo palpitrandi hic reddunt: sed ego propriam significationem uolui retinere. Tenebrae. תולדות uulg. Job 21. tremorem uertit: atque ea est propria nominis significatione, ad uerbo תולדות, quod semel tantum legitur, idque in quarta Job 9. Contremiscent &c. Babylon. uulg. interpretres תעה nomen obscuritatis, seu crepusculi, figuratè pro Babylone hic poni existimauit: neque desunt inter Rabinos, qui dicant, uersus hos dixisse Iesaiam, in persona Balthazaris regis Babylonis; qui grande conuiuium cum fecisset, uidit manum scribentem &c. uide eum ingens horror inuastit &c. at nihil obstat, quominus hæc omnia de Iesaiâ intelligamus, qui describat, quam grauis, & horrenda uisio ista fuerit; dicatq; noctem desiderij sui, id est, etiam tempus otio, et quieti ac commo datum; cuiusmodi est nocturnum tempus, unde & ab omnibus desideratum, uersum sibi fuisse in horrore: cumque à diuinis laboribus sese quieti uellet dare, hac uisione maxime se perterritum. quemadmodum Job 14. Si dixerò, Consolabitur me lectulus meus, & releuabor loquens mecum in statu meo, terrebis me per somnia, & per uisiones horrore concuties, uel exogitabis me: id enim propriè significat uerbum תעה, quo hic etiam usus est Iesaias. Ceterum de nomine תעה iam supra dictum est, quod tempus illud designet, quo aut tenebræ luci, aut lux tenebris adueniens miscetur: hic ergo noctem significat parte pro toto sumpta, ut uel hinc uideas, quam fuerint propheta à delicijs, & uoluptatibus huius uitæ alieni; qui ne de nocte quidem quiescere poterant, aliena mala cogitantes, & uehementer sentientes.

5 Contemplare in specula: in accusativo legendum puto, in speculam: illud enim, ה, præpositum nomini, motum significat: qui enim sibi timent ab hostibus, oculos frequentissimè dirigunt in speculatores, quos in speculis, & editis locis habent constitutos: & תעה alijs, atque alijs punctis uariè accipi potest: uulg. in imperatiuo: ego libenter in infiniti accipere, & cum singulis uerbis coniungerem, pone mensam, specularando comede, bibe specularando, quasi significet propheta Babylonij iam iam instare hostes, neque cibum sumendum absque sollicitudine, neque debere eos uel tantillum à speculatore oculos detorquere: quod etiam magis exprimit, dum subito addit, Surgite principes. illa ita que duo uerba תעה, & תעה in imperandi forma legenda puto: sicut & primum תעה: sic enim sensus planus erit. Arripite: non dubium, quin sensum uoluerit reddere: nam uerbum ungere significat: ungebantur autem olim chlypei, quando eundem erat ad prælium.

6 Dominus. דני, ferè omnes interpretantur דני, ad me: nec dubium, quin ita interpretari possit. at cum uulg. hoc omiserit, probabile mihi uisum fuit eum pro nomine Dei, cum effixo accepisse, Deus meus. Iam nomen, quod sequitur, etiam esse cum affixo puto, דני, dominus meus. neque mihi obijcias puncta, que saepe parui sunt facienda. reddit autem propheta rationem, quare principes

principes ad arma sic compellauerit, simulq; aperit manifestius, que nam fuerit uisio illa horrenda. per uisum ergo sibi uisus est Iesaias ex præcepto domini speculatores constituere, eiq; imperare, ut quidquid uiderit, annuntiaret. Et quodcumque: uulg. coniunctionem suppleuit, ego reclarinum subintellectum.

7 Currum: statim eandem uocem, ascensorem, interpretatur: utrumque enim interdum רכב significat à uerbo רכב, id est, superuectus est; uel superferrebat. Duorum aequitum צמד est, quod Latinis par פרשים uerò dicunt sapius equites significare. itaque hac interpretatione uulg. uult, ut intelligamus currum unum, qui traheretur ab asino, atque camelo; porò tam asinum, quam camelum, suum habuisse uectorem. neque est, qui merito hanc interpretationem inuiperet. At alteram adducere nemo prohibet, quam ut non priori præfero, ita in gratiam eorum, qui Hebraicè nesciunt, eam proponam; uidelicet quòd speculator uiderit currum, qui traheretur ab asino, & camelo: unum autem uectorem haberet currus, qui dicebat, quæ uers. 9. continentur &c. Ter ergo in hoc uersu רכב pro curru accipio, פרשים autem pro animalibus iugalibus, seu quæ iunguntur: id enim interdum significat uox, etiam si equi non sint. uide infra cap. 28. quid de hac uoce sentiendum sit uers. 28. quod ergo prius dixit צמד פרשים currum bijugorum, id est, duorum animalium iuugtorum, idem repetit exponendo, cum ait, currum asini, currum cameli, id est, currum, qui ab asino, cameloq; traheretur. Latini dicerent, uidit bigam asini, & cameli. nam antiqui numero quoque singulari bigam dicebant: equi autem bigarum, bijugi appellantur. ideo currum bijugorum dixi, ne equos dicerem, qui equi non essent, sed asinus, atque camelus. significationem autem, & causam huius coniugationis uide uersu 9. Diligenter, multo intuitu: uulg. sensum expressit, nisi quòd ad sensum cernendi retulit. uidetur autem propheta significare, quòd non solum uidit currum, sed summa attentione attenderit speculator, si quid audiret. Ut leo: uulg. suppleuit notam similitudinis, quòd Hebraei eam interdum omitant: uocauit, seu clamauit, ut leo, id est, ingenti uoce, & horribili: si quis tamen diceret, אריה pro nomine proprio speculatoris accipiendum secutus 70. qui, teste Hieron. אריה hoc loco dixerunt, quem supra cap. 8. testem fide dignum uocauerat, quasi eundem per uisionem constituisset Iesaias speculatorem; fortasse non ualde absurdam sententiam affirmaret, etiam si eam Hieronymus non probet.

9 Fui, inquit, super speculam, atque custodiam meam, & ecce iste uenit currus niri bige, & respondit, id est, ecce qui uehebatur illa biga, quam uidi: respondit, &c. uerbum autem respondendi, Hebraeis, præsertim si sequitur uerbum dicendi, aut simile, non semper est ad interrogata respondere, sed nouum sermonem subiicit, uel atterrit, quasi dicas, iterum dixit, uel, & subiiciens dixit: non enim puto ad speculatore uerba, cecidit, cecidit &c. referenda, sed ad uectorem. Contrita sunt: sensum expressit: uerbum enim est singulare, confregit Deus, uel per hostis. sed quis erat hic, qui biga uehebatur, quam traheret asinus, atq; camelus? Deum profecto hic uir designabat, qui per confoscatos Persas, atq; Medos in Babylonem ferebatur. asinus enim, atq; camelus ad labores tolerandos apta sunt animalia, quibus indefessi milites Medorum, atq; Persarum designantur, de quibus supra uers. 2. dictum est. Sed cum Babylonios euerfio uictoriam Christi de mundo per crucem & euangelium figurarit; uector quoque huius bigæ Christum dominum designabat, qui mundum uicit, uectus per unicum orbem per indefessos Apostolos, qui non se, sed Christum dominum predicabant. unde hic non falcatos currus, non feroces equos, sed mansueta animalia, eaque imbellia audis currum trahere: insirma enim elegit Deus, ut confundat fortia. uector hic ergo Christus est: qui in hodiernum usque diem Babylonem, & eius idola non cessat confringere, ecclesie sue moderator, & rector. nam uox רכב simul cum superuectione, etiam moderationem, gubernationem, presidentiam, & administrationem rerum publicarum notat Hebraeis scriptoribus, quòd nimirum illi, qui uel ad regni administrationem accedendi, & inuictorandi erant, aut qui iam rerum gubernacula tenerent, curru uehi non raro solebant, ut etiam mulo, uel equo, sicut cum Ioseph gubernatorem Aegypti designauit Pharao: David quoq; filium suum super mulam &c. 1. Reg. 1. aut etiam, quia ut uectores, seu rectores currum, seu alia iumenta habentis pro arbitrio moderantur; ita illi etiã consilij, prudentia, legibus populum sibi subditum gubernant. unde & Deus uector calorum dicitur Deut. 33. id est, qui ubique, quaque patet cælum, omnia gubernet. quare & scriptura rerum omnium administrationem, tanquam uehiculum, seu quadrigam adumbrat, ut in uisione Ezech. cap. 1. & 10. apparet. in qua, ueluti in quadriga, sunt quattuor animalia, & quattuor rotae. & quidem superne apparet firmamentum, quod super quadrigam, seu operimentum expanditur, & super tegumento est sella, seu sedes, in qua gloria Dei residet, qui quadrigam uoce omnipotentia sue regit, moderaturque, in quattuor partes orbis, id est, quocumque uult, pro nutu, & arbitrio suo agit. ad quem uectorem, & quadrigam Paulus ad Hebræos initio statim haud dubiè alludit, cum ait: Qui moderatur omnia uerbo potentie sue. nam si singula

collatione perpendere, similitudinem reperies: ut enim Ezech. gloriam domini dicit tibi super quadriga, atque uoce omnipotentia, eam moderari; ita Paulus Christum, quem uocat splendorem glorie, moderari omnia uerbo potentia sua scribit: deinde uertit uocem Hebraeam רבך participio Graco רבך, quod hoc precipue in loco non tam est portans, id est, baiulans, quam agens, seu nouens, ac gubernans: si quidem ἡγεμονία Græcis dicitur, quæ impetu quodam aguntur, sicut & Petrus in posteriore epist. cap. 1. uisus est. Spiritu sancto agitari, seu impulsus: & ἡγεμονία dicitur, qui suo arbitratu moderatur aliquid, non aliter, atque Hebraeis uerbum רבך. regnum ergo Christi per euangelij uocem, per totum orbem diuulgandum, quod Ezechielis uisio significabat, hic paullo aliter Iesaiæ reuelatum est: dum uidet ruere Babylonem, & uniuersa idola eius confringi.

10 Tritura mea: sermo est Iesaiæ ad populares suos, quos uocat granum excussum, quod uideret ingentia mala, quæ illis imminerent, quodq; decreuisset dominus, eos, ueluti frumentum, conterere; ut infra copiosius dicitur: neque affectu compassionis carent uerba hæc: in commemoratione enim calamitatum harum gentium, semper propheta animus ad populum Dei intentus erat: propter eos enim istæc omnia Deus reuelabat, & prophetas annuntiare compellebat; nunc ut sibi cauerent, nunc ut externis auxilijs non fiderent, sed Deo, qui esset uniuersorum dominus, & index, morem gererent. inuit ergo se esse speculatorem ad Deo constitutum in populo, qui ei annuntiet, quæ forent necessaria: quæ autem præcesserunt, figurata esse. potest bicuersus & ad Babylonios pertinere: sed prior sensus magis mihi placet. notus autem hebraismus est, filius areæ pro tritico &c.

11 Ad me clamat: tertia persona impersonaliter accipitur, id est, ad me clamatur: uel potius uideor mihi audire clamorem ex Seir usque, in hanc sententiam; custos quid &c. significat itaque Iesaias se speculatorem, ut supra dixi, & Idumæos, qui montana Seir habitabant, uel inde rogare se, quidnam uidisset, uel quid noctu de aduentu hostium percipisset: his respondet custos, seu speculator ille;

12 Venit mane, & nox: quasi diceret, cur ex Seir interrogatis, si quid obseruatum, aut exploratum habeat? istud est hominum parum res suas curatum, aut minime credentium me posse, quæ futura sunt, eis annuntiare. uenit mane, atque etiam nox: succedit nocti dies, & diei rursum nox: nihil aliud audire digni estis: si uultis ex me uerum elicere, studiosè & diligenter elicite, nimirum me conuenientes, neque ex tam longinquo loco rem tanti momenti negligenter, & oscitanter interrogate. hanc credo esse huius loci germanam expositionem. Possumus & per mane, ac noctem, prospera, atque aduersa intelligere, quasi dicat, uideo prospera, atque aduersa. si quis autem, quibus, aut quando prospera, rursum quando, & quibus aduersa uentura sint, ediscere uult, non ex Seir interroget: sed sermo ueniat, accedat, roget, redeatque iterum &c. Queritis. הוּרָה: est eruere, seu elicere aliquid ex persona, seu re, quod latebat. est autem futurum, elicietis, id est, si uultis, si in animo statuistis elicere &c. Conuertimini, uel reuertimini, uenite, id est, iterum uenite. coniunctio non est in Hebræo. Quamuis nihil durius hic in Idumæam loquatur; onus nihilominus, & uisionem grauem uocauit: quia imminetibus undique malis, illi magna securitate, quasi res sua non ageretur, perfruerebantur, atque ex longinquo percunctarentur; nun custos de nocte quidquam animaduertisset.

13 In Arabia, uel in Arabiam. אַרַבִּים enim utroque modo sumi potest: cum autem sit onus, id est, uisio grauis, & uerum aduersarum, non abs re fuerit pro in, seu contra, accipere.

Dormietis: crediderim esse sermonem de Israelitis, qui ad Arabes iuri erant profugi, cum uasaretur Iudæa, apud quos tamen nihil humanitatis experirentur. quare & ipsi Arabes uaslati sunt. ergo uers. 12. 14. & 15. causam calamitatis exponit, non ipsam calamitatem. uide alteram expositionem num. 15. In semitis: Hebr. non habet, in, sed repetendum uidetur אַרַבִּים, quod præcessit in nomine, Sylua. Pernoctabitis, inquit, in sylua, qua itur Dedanim, id est, populum, qui ex Dedan filio Cus, qui fuit filius Ham, genitus est. non ergo legendum Dodanim: hic enim filius fuit Ianan, à quo Rhodios dictos arbitror. utrunque habes Gen. 10. Sunt autem Dedanim Arabes, qui desertam Arabiam incolabant, uicinam Moabitibus, atque Amonitis: de quibus legitur Dent. 23. & Neph. 13. Non præuenerunt Israelitas egredientes ex Aegypto cum pane, & aqua. ad quem locum hic alludit Iesaias, quasi eorum exemplum secuti sint uicini Arabes. nam quod sequitur uers. 14. ironice accipiendum est: quod tam ex nomine oneris, quam ex uers. 16. colligi potest.

14 Ferte. uerbum est אָרַב, uel אָרַבָּה, quod anomalum est, & uenire significat, hic irregulariter in præterito tertia accipitur, fecerunt uenire, attulerunt: nam & uulg. in tertia accepit: habetq; iud mobile, pro הַ סְּמִינָה, & primum הַ סְּמִינָה abiicit propter הַ סְּמִינָה caracteristicam coniugationis: ut autem potius accipiam in præterito affirmatiuè, ironice tamen, facit relatiuum, quod sequitur, occurrerunt cum pane suo: quod uulg. omisit, secutus orationem imperatiuam, quæ non multum alienum sensum generat. Austrum, uel Meridie: id enim uidetur significare אָרַב, ut Hier. & Chald. interpretati

interpretati sunt: quanquam rarum est hoc nomen: cum & hic, & Job 6. tantum legitur; cum nunquam autem frequentius אָרַב, quasi dextera pars mundi aspicientibus ad orientem, & Arabia, de qua est hic sermo, ad Meridie est Palæstina, fortè est nomen proprium loci, utcumque sit, hospitalitas commendatur, & ut alienis malis condoleamus: unde & uersu sequenti miseriam auget.

15 Imminentis. אָרַב liberè dimittere rem, uel personam significat. hinc gladium dimissum intellige eadem grassantem absque lege, iure, & modo. Grauis prælij. grauem interdum usurpant Hebræi pro magno. אָרַבָּה autem proprie incisionem, & cedem significat, quæ gladio fit: unde reddere posses, à facie maxime cadis. quos autem non inanis metus fugat: sed ingentia pericula extra suos lares exulare compellunt, digni sunt, quorum alij misercantur: in fidas uero calamitates, & eminentia pericula; aut leuia, quæ non nisi ignauos terrent, misericordia non commoueri non usque adeo inhumanum est. caritas tamen Christiana semper misericordie plena est. Possunt & hæc sic accipi: uos Arabes fugientes hostes, sub noctem pernoctabitis in silua uersus Dedanim, in occursum fugientibus uobis attulerunt aquas, & cum panibus suis habitatores terræ Tema occurrerunt uobis [præterita pro futura:] nam fugiebatis à facie gladium: uel certè in imperatino legendum cum uulgato, occurrite cum pane suo, id est, quo indigent: uel suo, qui eis ratione humanitatis, & hospitalitatis debetur: quibus significat fugam Arabum præcipitem, & acceleratam.

16 In uno anno, uel dum adhuc annus, id est, infra unum annum. Quasi in anno mercenarij: est in plurali, id est, non ultra extendetur: quemadmodum mercenarij non patiuntur addi aliquot dies anno; pro quo conducti sunt. Cedar, uel Kedar, nepos fuit Abraham filius Ismaelis, à quo regio eodem nomine cognominata fuit Arabia Petrææ, & populus illius regionis Agareni ab ancilla Abraham Agar dicti sunt, qui corpore ob solis æstum fusco, sagittandi artis peritissimi, & pecoribus tantum, & rapti uiuunt: אָרַבִּים enim est obscurum esse. de his infra 42. & 69. sunt enim populi infensissimi populo Dei.

17 Et reliquæ numeri: ad uerbum, relinquetur numerus arcus, id est, pauci: ita enim accipitur interdum nomen hoc אָרַבִּים, ut supra iam dictum est. potest ad uerbum sic reddi, & residuum numerus arcus fortium filiorum Kedar, pauci erunt. nam אָרַבִּים nomen collectiuum cum uerbo plurali constituitur: huiusmodi sensum expressit uulgatus; per Assyrios enim debellati sunt: uerum, quia credere huiusmodi gentem debellandam, quæ desertis assueta, cursu uelocissimorum eorum, hostes facile eludere solebat, neque ciuitates habebat, quæ obsideri possent, non ita facile erat, addit confirmationem; quod dominus sit locutus, ad cuius iram uitandam nulla uires, aut artes ualent.

Caput uigesimum secundum.

Noua.

Vetus.

○ NVS uallis uisionis. Quid tibi est hic, quandoquidem ascendisti uersa tu in tecta?

Vociferationibus plena est urbs frequens, ciuitatis exultans: uulnerati tui, non uulnerati gladio; neq; mortui [tui mortui] prælio.

Omnes duces tui auferunt simul, præ arcu conficti sunt: omnes inuenti tui uincti sunt pariter, procul fugerunt.

Propterea dixi; Diuertite à me, ut amarus sim in fletu: ne properetis ad consolandum me super deaustatione filie populi mei.

Quia dies turbationis, & conculcationis; & distractionis domino meo Tehoua tcebaosh in ualle uisionis, diruens murum,

○ NVS uallis uisionis. quid nam quod que tibi est, quia ascendisti, & tu omnis in tecta?

Clamoris plena, urbs frequens, ciuitas exultans: interfecti tui, non interfecti gladio; neque mortui tui in bello.

Cuncti principes tui fugerunt simul, duceq; ligati sunt: omnes, qui inuenti sunt, uincti sunt pariter, procul fugerunt.

Propterea dixi; Recedite à me, amare fletu: nolite incumbere, ut consolemini me super uasitate filie populi mei.

Dies enim interfectionis, & conculcationis, & fletuum domino Deo exercituum in ualle uisionis, scrutans murum, & magni-

N sicut

& acclamatio ad montem.

6 Et Aelam tulit pharetram, in curru homo [animalium] iugalium, & Kir nudauit clypeum.

7 Et erit electas ualles tuas impleuerunt curratura, & equitatus, ponendo positi sunt ad portam.

8 Et reuelauit tegumentum Iudæ, & respexit in tempore illo ad armaturam domus sylvæ.

9 Et disseccionem ciuitatis Dauid uidistis, quod multiplicata sunt: & congregastis aquas piscinæ inferioris.

10 Et domus Ierusalem recensuistis, & demoliti estis domus ad muniendum murum.

11 Et lacum fecistis inter duos muros pro aquis piscinæ ueteris: & non respexistis ad factorem eius, & formatorem eius de longinquo non uidistis.

12 Et uocauit dominus Iehoua tcebaoth in tempore illo ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cincturam sacci.

13 Et ecce gaudium, & lætitia, occidere uulos, mastrare arietes, comedere carnem, & bibere uinum. Comedere, & bibere: quia cras moriemur.

14 Et releuatum fuit in auribus meis, Iehoua tcebaoth nequaquam remitteret iniquitatem hanc uobis, quousque moriamini; dicit sustentator meus Iehoua tcebaoth.

15 Ad hunc modum dixit sustentator meus Iehoua tcebaoth; Ito, ingredi ad apothecarium illum, ad Sobnam, qui est super domum.

16 Quid habes hic, & quem habes hic? quandoquidem excidisti tibi hic sepulcrum (excidit celsitudinem sepulcri sui, constituit in rupe habitaculum sibi.)

17 Ecce Iehoua deferendum inuoluit te in uolucrum uiri, & operit te operiendo.

18 Cidarizando cidarizabit te cidari, quasi globum ad terram latam manuum, istic morieris, & istuc currus gloriae tuae, ignominia domus heri tui.

19 Et depellam te a statione tua; & de statione tua euerret te.

20 Et tunc temporis uocabo ad seruum meum ad Eliacim filium Helciae.

21 Et induam eum tunica tua, & balteo tuo corroborabo eum, & potestatem tuam tradam in manum eius; & erit pro patre habitatorum Ierusalem, & domui Iuda.

Et

ficus super montem.

6 Et Aelam sumpsit pharetram, currum hominis equitis, & parietem nudauit clypeus.

7 Et erunt electæ ualles tuæ plenæ quadrigarum, & equites ponent fedes suas in porta.

8 Et reuelabitur operimentum Iudæ, & uidebis in die illa armamentarium domus sal tus.

9 Et scissuras domus Dauid uidebitis, quia multiplicatae sunt: & congregastis aquas piscinæ inferioris.

10 Et domos Ierusalem numerastis, & destruxistis domos ad muniendum murum.

11 Et lacum fecistis inter duos muros, ad aquam piscinæ ueteris: & non suspexistis ad eum, qui fecerat eam, & operatorem eius de longe non uidistis.

12 Et uocauit dominus Deus exercituum in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci.

13 Et ecce gaudium, & lætitia; occidere uulos, & iugulare arietes, comedere carnes, & bibere uinum. Comedamus, & bibamus: cras enim moriemur.

14 Et reuelata est in auribus meis uox domini exercituum. Si dimitteret iniquitas hæc uobis, donec moriamini, dicit dominus Deus exercituum.

15 Hæc dicit dominus Deus exercituum; Vade, ingredi ad eum, qui habitat in tabernaculo, ad Sobnam præpositum templi, & dices ad eum;

16 Quid tu hic, aut quasi quis hic? quia excidisti tibi hic sepulcrum: excidisti in excelso memoriale diligenter, in petra tabernaculum tibi.

17 Ecce, dominus asportari te faciet, sicut asportatur Gallus gallinaceus; & quasi amicum, sic subleuabit te.

18 Coronans coronabit te tribulatione, quasi pilam mittet te in terram latam, & spaciosam: ibi morieris, & ibi erit currus gloriae tuae, ignominia domus domini tui.

19 Et expellam te de statione tua; & de ministerio tuo deponam te.

20 Et erit in die illa, uocabo seruum meum Eliacim filium Helciae.

21 Et induam eum tunica tua, & cingulo tuo confortabo eum, & potestatem tuam dabo in manum eius: & erit quasi pater habitantibus Ierusalem, & domui Iuda.

Et

22 Et dabo clauem domus Dauid super humerum eius: & claudet; & nemo erit, qui aperiat: et aperiet: & nemo erit, qui claudat.

23 Et infigam eum clauum in locum firmum, & erit in thronum gloriae domui patris sui.

24 Et suspendent super eum omnem substantiam domus patris eius; egressiones, & genimina & omnia uasa parua; à uasis phialarum ad usque uasa naborum.

25 In die illo, fidelis sermo Iehoua tcebaoth; Auferetur clauus, qui fixus fuerat in loco firmo; & succidetur, & cadet, & concidetur onus, quod super ipsum erat: quoniam Iehoua locutus est.

22 Et dabo clauem domus Dauid super humerum eius: & aperiet: & non erit, qui claudat: & claudet; & nemo erit, qui aperiat.

23 Et figam illum paxillum in loco fideli, & erit in folium gloriae domui patris sui.

24 Et suspendent super eum omnem gloriam domus patris eius, uasorum diueria genera, omne uas paruulum à uasis craterarum usque ad omne uas musicorum.

25 In die illa, dicit dominus exercituum; Auferetur paxillus, qui fixus fuerat in loco fideli; & frangetur, & cadet, & peribit quod pependerat in eo: quia dominus locutus est.

1 **V**ALLIS uisionis: manifestum est, quod de Ierusalem sit sermo, quæ cum non in ualle sita fuerit, ideo uallis uisionis dicitur, quod in eam, ueluti in uallem, uisiones prophetarum confluerent, & super Ierusalem multæ uisiones factæ fuerint prophetis: uel allusio est ad montem, in quo dominus uidit, seu prouidit sibi de uictima, qui Moriah dicebatur, in quo postea templum fuit constructum, quod scilicet iam indigna esset Ierusalem, in qua dominus aliam sibi uictimam prouideret, quæ mactari deberet: sed ipsa Ierusalem funditus eueri ob sua scelera merebatur, ut iam non mons uisionis, sed uallis dicenda esset. fauet huic expositioni interpretatio uulgata, quæ in eo loco Genes. 22. Moriah, uisionem interpretatur, quasi esset à uerbo מריה, mutata & in iud, & per anticipationem sic dictus sit mons ille, & nomen sortitum sit postea à prouisione illa uictimæ pro Iaac: quam etymologiam non est, cur quis improbet: alias uide suo loco. forte ad ipsum nomen Ierusalem est allusio, quasi uoluerit propheta nomen inuertere. nam, ut i. cap. dictum est, nomen Ierusalem dictum erat à celsitudine, quasi conspicua Salem. nunc autem iam indigna uideretur hoc nomine, & uallis potius dicenda esset, sed uisionis, quia omnium fere prophetarum esset, quasi subiecta materia, & scopus. Quidnam tibi: hic hebraismus, per uerbum, habes, optime redditur. admiratur prophetæ subitam rerum permutationem. estq; de ea uariatione sermo, quæ sub Zedechia facta fuit. in perturbationibus autem magnis, & tumultibus consueuerant ciues testæ conscendere, ex quibus possent, & melius percipere causas, tumultus, & tutiores esse. notum est autem plana fuisse testæ olim in Palestina, & in calidis regionibus alijs.

2 **C**lamoris: nomen plurale תשואות est à uerbo שוא, id est, repente irruit, obruit cum magno impetu, fragore, & strepitu. unde nomen sonitum, uociferationes, tumultuationes certum est significare. hic autem puto incipere narrationem malorum; urbs frequens, ciuitas exultans, plena est tumultuationibus. Frequens: malui cum uulg. sic uertere, quam sonoram, garrulam, aut obstreperam, ut alij uertunt: nam quamuis hæc significationes conueniant cum radice שוא, uideo derivatorum significationes latius patere: significat ergo תשואות frequentiam substantiæ, & in plurali ipsas turbas, ut Prou. 1. & est epitheton laudis, sicut, & quod sequitur, ciuitas exultans. Interfecti tui: ex tumultuationibus sequuntur cædes, et rursus ex cædibus tumultuationes oriuntur. uox autem heb. et uulneratos, & interfectos significat. nam uerbum חלל significat in genere uim pati, uolentari, profanatum esse: unde nomen ad uulneratos, & interfectos extenditur.

3 **C**uncti principes: ita legitur ultima capite lib. Reg. et in Ierem. quod omnes uiri fortes cum rege aufugerint. Dureq; קשה arcus est: unde nonnulli coniungunt cum uerbo fugerunt, quod ab arcu fugerent: alij ab arcu ligati sunt; id est, à sagittarijs. ego mem, pro præ, & comparatiua particula acciperem, quasi significet eos magis uinctos, quam astringatur arcus: & hunc sensum expressit uulgatus. in gratiam tamen curiosi lectoris, aliam interpretationem adducam, quam etsi non sequor, existimo tamen merito reprehendi non posse. Est Hebrais uerbum נקט, quod, quantum conijcere potui, est cursu capi, seu intercipi: nota autem est lex huius ordinis uerborum, ut in infinitiui hanc habeant formam, quam hic uides. unde sic uerti posset, à capiendi uincti sunt; id est, fugerunt: sed sub-

N. ij

curfu intercepti sunt à Chaldaeis, uincti adducti sunt. de alijs autem, qui in ciuitate inuenti sunt, sequitur, Omnes inuenti tui &c. Procul figerunt, id est, transmissi sunt: nam & id patitur usus uerbi ברוח: & mem, hoc loco in dictione מרוח non habet vim praepositionis à, uel ab, à longe &c. sed absolutè, longè, procul &c. ut infra cap. 23. uers. 6. & alibi.

4 Recedite. uerbum רעו iuxta uariam constructionem, uariè reddere oportet, & quidem cum ablatiuo mediante praepositione, mem, significat diuertere. Iob 14. &c. Amarè flebo: sensum potè reddidit uulg. ego uerba expressi, quod manifestus esset hebraismus. Nolite incumbere: sensum reddidit: ego significationem uerbi retinui, ne urgeatis &c. Quanto studio patriam suam ciuitatem Hierosolymitanam, & populum Dei profecutus fuerit, his uerbis ostendit propheta: neque enim eum à stetu cōhibebat, intelligere à Deo proficisci ultionem, & uastationem illam; & hac sunt sanctorum uisera etiam in punitiōibus peccatorum.

5 Dies enim ultionis &c. hac est, inquit, maestitia mea causa: constituit dominus meus Iehoua exercituum, cali, & terræ moderator sibi diem, in quo Hierosolymitanos, ad quos omnes prophetarum uisiones diriguntur, conturbet, conculcet, distrahat, ac disperdat; hunc diem ostendit mihi dominus, quæ autem sequuntur, sunt descriptio huiusce tumultus, ac distractionis: per hypotyposim enim describit aduentum hostium, & quæ Ierusalem sit perpeffa. sunt autem singularia pro pluralibus, figura Hebræis frequentissima. Adfunt, inquit, destructores murorum; clamores, seu acclamationes ad montes extenduntur.

6 Peritissimi etiam adsunt sagittarij, neque desunt currus, aut qui ex eis præliantur ueltores; scutariorum quoque militum non deest multitudo. Interfectionis. uerbum הו turbationem proprie notat; sed uulg. eam perturbationem, seu tumultum intelligit, qui fit, dum interficiuntur ciues. Fletuum: uulg. deduxit nomen à בכה; ideo fletum uertit: est autem singulare, & deduci potest à בוך. Scrutans murum. Scrutans participium uerbi geminatis, quod formari uidetur à nomine קיר, quod parietem, seu murum significat. Porro geminatum illud uerbum, ut non nulla abafsecundæ coniugationis à nominibus formata, significationem quodammodo contrariam habet nominis: quasi dices, exparietant; hinc participium uice nominis pro ijs, qui ex officio habent parietes, seu muros suffodere. in hac autem uastatione, de qua est sermo, muri ciuitatis diruti sunt. uide ultimam caput lib. Reg. Magnus. non dubium, quin uulg. nomen קיר uerbo קיר deduxerit, sicut infra 32. opulatur, ubi magnificum uertit uulg. potest autem esse & à uerbo קיר, quod uocem extendere significat, & pro acclamatione accipi: libenter ego hoc loco intelligerem illos, qui montes diruunt, & complanant ad expugnationes urbium, unde terram ad aggeres circa muros collocandos afferunt: uel pro ipsa acclamatione militum, quæ in montibus reboat. Aclam: non hic pro ipsi Aclamitis, seu Persis accipio, sed pro peritissimis sagittandi, eo modo, quo Arabs pro latrone accipitur Hebræis, sic etiam accipio in hoc eodem uersu קיר pro Kireis; Kireos uerò, non qui ex illa ciuitate essent Moabitarum, de qua supra in uastatione Moab dictum est, sed pro scrutatis militibus, quod Kirei, ut aiunt, in eo genere armorum excellere, sicut Persæ in arte sagittandi, aut Parthi: sed quia קיר etiam parietem designat, uulg. parietem dixit denudatum clypeo: pendente enim ex parietibus clypei. quod si priorem sensum sequaris, dicas clypeos seruari oblectos corijs, uel alijs operimentis: instante autem pugna nudari: possumus & uerbum קיר pro euacuare accipere, quasi diceret, ciuitas Kir uidetur effudisse turbam suorum scutariorum.

7 Versus hic ad superiores etiam pertinet. Electæ ualles &c. sensum expressit uulg. neque ineruditè, ad uerbum in heb. est, electionem uallium tuarum impleuerunt currus &c. ubi רכב collectiue accipitur, & פרשים pro equis, & alijs animalibus, quæ currus trahunt; & cum uerbo, impleuerunt, coniungenda puto: uulg. pro equitibus accepit perasim, ut interdum uidetur accipiendum. Ponent sedes: sensum expressit non uerba; & uidetur hoc retulisse ad ingressum principum regis Babylonis, de quibus dicit Ierem. 39. Ingressi sunt omnes principes reg. Babylonis, & sederunt in porta &c. possumus tamen hæc de castrametatione illa intelligere, quæ fuit antè quàm aperiretur ciuitas, quod audaciam, atque potentiam hostium significat. quod autem uerti, ponendo positi sunt ad portam, nemini mirum uideatur: nam si sine casu ponatur uerbum שבת, significationem neutralem habet, ut Ps. 49. Tanquam oves in inferno positi sunt.

8 Reuelabitur: optime uulg. tertiam personam actiuam accepit, quasi impersonaliter. quid autem per operimentum, seu tegumentum accipiamus, non usque adeò manifestum est: quidam non indoctè hoc ad thesaurus refert; reuelabitur absconditum, seu reuelatum est, ut incipiat narrare, quæ ipsi obfessi fecerint: alij pro antemurali accipiunt, & ad hostes referunt: sed prior expositio magis mihi aridet; & sequentijs conuenit. nam inter alia, quæ, qui se humanis uiribus defendunt, præ oculis habent, non inferentem locum habent pecunie, quæ sunt bellorum nerui: inimis autem, & abscon-

ditis thesauris non solent parcere obfessi. Armamentarium: simul etiam armorum omnis generis rationem habent. nomen קש generale est ad omnem armaturam: neque dubito, quin hoc nomen Paulus Græcè reddiderit πανοπλία, quod Ambrosius uertit, uersitas armorum, Eph. 5. Quapropter assumite, πανοπλίαν, ut positis resistere in die mala, & omnibus profugatis consistere &c. & postea species aliquot armaturæ huius enumerat, non aliter, quàm Ezech. 39. ubi ponitur initio hoc nomen, postea ad eius species descenditur, scutum, peltam, arcum, sagittas, &c. ex eo autem loco, & Iob 20. & 1. Reg. 10. etiam hanc esse uocis significationem comprobatur. sed hoc non obest, quo minus pro ipso armamentario accipi possit. hic tamen pro armatura potius acciperem, quæ reposita erat in eo loco, qui dicebatur domus sylvæ: uel quod reges ibi haberent arma, quibus utebantur in uenatione: uel ob densitatem, & multitudinem armorum, domus sylvæ dicebatur. Ceterum quod ad etymologiam attinet, quidquid alij dicant, ego cum sinistro puncto scribendum existimo, reclamantibus licet Massoritis, quod à uerbo נשק, id est, succendit ignem, deductum uideatur. unde Ezech. 39. alludens ad ipsam nominis originem, ait, quod accenderent ignem cum נשק: ubi & eodem uerbo usus est נשק ובקרו דהשיקו בנשק, neque alijs lignis opus foret: ratio autem in promptu est, quod bella, quæ armis geruntur, igni comparentur in scripturis: unde & ipsa armatura, qua bellum geritur, hoc nomine, quasi incensum illius ignis, merito appellatur.

9 Videbitis: hebr. in præterito uidiſtis, id est, cumq; uideretis rupturas murorum, & ipsius arcis Tcionis dissectiones, quas hostes machinis bellicis faciebant, aquas congregastis, & domos demoliti estis &c. ad reficiendos muros &c. numeratio domorum ad hoc erat, ut iuxta numerum, & proportionem loci, quem occupabant, aut soluerent, aut etiam diruerent, quantum necessarium iudicaret magistratus ciuitatis: denique omnia ab ipsis præstita fuisse, quæ humana prudentia nec essaria iudicasset, insinuat. Non suspexitis. cum omnia facerent, quæ humana prudentia facienda iudicaret, Dei, qui conatus nostros, aut irritos reddit, aut finem optatum consequi facit, quem tanquam omnium actionum nostrarum finem, atque principium deberemus suspicere, Dei, inquam, in quo uiuimus, mouemur, & sumus, obliuiscerentur: neque eius auxilium implorabant, aut à peccatis, quibus iram eius prouocauerant, abſtinebant: ad quem, uel ob illam rationem respicere debuissent, quod is ipse diceretur constructor ciuitatis, & arcis illius, ubi etiam erat templum, cuius ædificij ratio tota à Deo fuerat profecta. De longè, uel de longinquo, id est, ueterem, & antiquum, qui olim ciuitatem ipsam formauerat: cuius muros descriptos in manibus gerebat, & testis. Ego, inquit, dominus sum ciuitatis, & domorum: quid est, quod inconsultè me domos recensuistis, ac demoliti estis? Quid putas dicturum Deum in eos, qui ecclesiam Christi, quam sanguine suo fundauit, erexit, atque stabiluit, deuaſtant? aut qui humana tantum sapientia fultis, dissectionibus, & rupturis eius obuiare nolunt; neque eum consulunt, quid fieri uelit; neque eum deprecantur, ut iram ponat, hostes profiget, diruta restauret; neque à peccatis manus auertunt, quinimmo illis ipsis sanguine tinctis domum, ac ciuitatem Dei communire præsumunt? ò cæcas hominum mentes, ò inauditam temeritatem, ò stolidam sapientiam! ad factorem, ad formatorem eius, quoadusque non respicietis? Sed quid alijs uerbis in istos amentes homines, quàm ipsius propheta inuehimur?

12 Vocauit ad, uel Ierolymitanos ad fletum; uel (constructione Hebræis familiari) uocauit ad fletum, id est, compellauit fletum, ut scilicet, ueniret. Vbi sunt hæretici, qui fletum, & plantum, uictumque plantum consentaneum, asperiorumq; uelutis rationem damnant: neque de mente domini esse dicunt? quid spiritus dicat, non intelligunt delicati carnis auditores, & sensus mancipia. Non ne aperit significat propheta hostes inflare, & omnia in circuitu ciuitatis hostilia esse, uoces esse Dei, quibus homines ad fletum prouocat, & ad penitentiam inuitat? huc tendunt minæ: in hunc finem adducit hostes, & immittit aduersa. quisquis eo tempore aliud facit, Deum non intelligit: spiritum non audit: Deo non obtemperat. Sed quid ciues Ierolymitani?

13 Et ecce gaudium &c. hæc, manifestum est, in aduersis domino displicere, & quæ sequuntur: ut quàm iniqui sint noui hæretici in delectum ciborum, uel ex hoc loco percipiat pius, & fidelis lector, nam si cum opus erat dominum in luctu deprecari, ut hostes submoueret; indignum dicit dominus, quod comederent carnes, & uino indulgerent; quis sana mentis non uideat institutionem spiritus sancto dignam esse, ut illis diebus, quibus aut passionem domini, aut sanctorum transitum celebramus, aut etiam quibus anteaſtam uitam deslere præceptum est, à carnibus, & delicatis omnibus abſtineamus? sed hæc in aliud tempus omitamus. Illud interim de uerbo maſſare, seu iugulandi admonendum duxi lectorem, quod מרש signifies Hebræis non solum maſſare, sed expansam pecudem maſſare, ut sanguis largius effluat. huius iudicium præbet participium significationis passiue מרש, quod expansum significat, ut 2. Par. 9. Fecit rex Salomon ducenta scuta ex auro expansa. quo etiam uerbo usus est Moyses in sacrificio Isaac: ubi quasi in typo Moyses hoc uerbo præmonstrare uoluit, quod Chri-

Flus nictima expansione in cruce mactandus erat, & sanguis eius copiose effundendus in emundationem peccatorum nostrorum. De ceteris uocibus satis supra dictum est. Comedamus, & bibamus: infinitiua sunt in Hebr. sed uulg. quid uellent, exprime: quod & Paulus quoque in eundem modum interpretatus est. Hic necum interim considera cecitatem hominum, qui iuxta carnem uiuunt: ex hoc enim, qd postredie sint morituri, inferunt hodie genio indulgentiam: at spiritus domini, ne postredie moriantur, hodie abstinentia, & carnis macerationem suadet: cuius sensum, qui cum Paulo habent, ideo duriter uiuunt, quod mors sit inanius: & quia figuram, habitumq; mundi transire animaduertunt, non ridet, non letantur; sed omnibus utuntur, ac si non uterentur.

14 Et reuelata est uox &c. uulg. doctd admodum expressit sensum, supplems nomen uox: nemo enim putare debet, quod de auribus domini sit sermo, ut quidam, qui se putant grauiore scire, putarunt: nimirum, quod punctis Rabinorum absque iudicio addicti erant. quare neque uerbum דבר in uoce passua legendum est, sed assidue iechaper. fauet huic interpretationi Chaldaei, qui ait, dicit propbeta, in auribus meis fuit auditum &c. Si dimittetur: manifestum est esse iurantis. Donec moriamini, id est, non prius moriemini, quam puniamini: uel idem est, quod toto uita uestra tempore non remittet iniquitatem: quod alijs uerbis dominus in euangelio Ioannis ait; In peccato uestro moriemini. Quid si iniquitatem, pro poena iniquitari debita, accipias, ut interdum capitur nomen מן, perinde est, ac si dicat, perpetuo luetis penas, quousque moriamini. Vide interim, quid apud dominum mereatur, genio indulgere, & ad dominum non redire, dum percutimur, & factoris omnium obliuisci.

15 Qui habitat in tabernaculo. quid proprie sit דבן, neque ipsis Iudaeis satis compertum est: non nulli Rabinii thesaurarium interpretantur: ego tamen magis generalem uocis significationem existimo: deducitur enim a uerbo דבן, id est, conueniebat, conferebat, conducebat: hinc puella illa, qua regi Dauidi inferuebat, & eius iam senis curam gerebat, dicitur דבן 1. Reg. 1. habebat ergo iste curam templi, ut prouideret quid facto opus esset ad reparationem, sicut mulier illa curam habebat omnium, quibus rex senex indigebat. uirum ego apothecarium dixi, licet nomen non omnino exprimat uim uocis Hebraeae: crediderim autem hanc uocem mox explicari. Qui est super domum, uel praefectum domus, id est, templi, quod uero sequitur, & dices ad eum, quia omnino supplendum est, suppleuit uulgatus. Biblia, qua nunc habemus, non habent haec uerba.

16 Quid tu hic? uel, quid tibi hic habes? quid hic tibi negotij est? profecto superfedere posses: rursum, Quasi quis hic? uel, quis tibi hic est? id est, quem nam hic habes? his duabus interrogationibus solet Hebraei praestringere imprudentes, & eos, qui frustra laborant: neq; ea, quae opus esset considerare, animaduertunt: nos dicemus; Quid causae habes, aut in cuius gratiam hinc operi incumbis? possimus & sic accipere; Quid nam hic substantia habes? aut quis tuus hic heres erit? quasi significet, ipsum praefectum, uirumque eius substantiam, atque familiam illinc auferendam; ideoq; superfluam, & inanem esse eius curam excidendi sepulcri. Excidisti in excelsis memoriale: uulg. mutationem persona noluit seruare, sensum tantummodo expressit, ut. obscuritatem uitaret, quod fidi interpretes interdum faciunt: ego uerba expressi, in quibus uidebis transitum a secunda in tertia personam, quasi conuersus dominus ad prophetam, uel propheta ad alios, affirmet ita factum, ut cum deridendum proponat. Hebraeis ergo דבן est participium cum iud. paragogico, & per uerbum praeritum imperfecti reddi potest, quasi essent parentheses inclusa in hunc modum; Quid tibi &c. quod excidisti tibi sepulcrum (excidebat nempe celsitudinem sepulcri sui, constituebat in rupe habitaculum sibi) ecce dominus &c. est etiam דבן participium cum iud. paragogico a uerbo, quod constituit formam alicuius rei notat: uulg. pro aduerbio accepit.

17 Asportari te &c. sensum expressit: ego enim הוהו puto esse eorum, qui res, ut facilius deferri possint, circumuolunt, atque constringunt. meminisse autem oportet, quod femine super capita maiora onera portant: at uiri, praesertim qui magna itinera conficiunt, parua admodum inuolucra humero deferant. unde sequitur, & obrexit te operiendo, id est, iterum, atque iterum operiendo, deinde, iterum, atque iterum, quasi tiara circumcingendo, atque constringendo, quasi globum &c. hunc esse germanum sensum puto. nam de gallo gallinaceo fateor me non intelligere, quid uelit uulg. interpretes. quae etiam alij de asportatione, uel exoneratione uiri, id est, fortis, dicunt, non placent hoc loco.

18 Coronans &c. non dubito, quin qua Hebraeis est קרא, & קרא, sit, quam capiti circumuoluebant in oriente reges, & sacerdotes, & iudices, ex filis tenuissimis contexta: dicit ergo per sarcasum, conuolutum, & obiectum asportari te faciet, tanquam onus uiri, & cidarizando cidarizabit te cidari, id est, iterum, atque iterum te circumcinget, ut quasi in globum compactus, facile transporteris. Illud autem, ad terram latam, coniungendum est cum uerbo, transportari te faciet: uel suppleendum est uerbum motus, ut fecit uulgatus: ea enim natura est lamed, uel

58, quando iungitur uerbo, quod non significant motum. Et spaciosam: hebraismum doctd uitaui: Hebraei dicunt latum manibus, uel manuum, quidquid sinus, & recessus habet, sicut de mari, in Ps. spaciosum manibus, quae uulgo brachia appellamus. hoc uero dixit ad augmentum miserio in exilio: non enim ita facile est redimi eum, qui in amplissimum regnum ductus est captiuus, sicut qui in paruum, ubi omnes noti sunt, neque qui eos emere possunt, in longinquas regiones transferunt. Currus gloriae tuae, id est, gloriosi currus tui, in quibus gloriosus equitabas, illuc te deferent, non quod in eis abductus fuerit, sed quod propter illius fastum, & inanem gloriam illuc captiuus abductus fuerit: estque perquam festiue dictum, ut currus gloriae quempiam adducant ad ignominiam.

19 Deponam te: in hebr. est mutatio personae.

20 Vocabo seruum meum &c. quando hoc factum sit, non commemorat scriptura: ego non puto in uisionibus seruatorum ordinem. supra de uastatione Hierosolymitana sub Zedecbia uerba fecerat: hanc multo tempore puto praecessisse Sobnae captiuitatem. certe cum Eliachim filio Helchie missus est Sobna quidam ad duces regis Babylonis sub Ezechia, ut infra uidebimus.

21 Tunica. nomen כנת, quod duplici forma legitur, sed eadem significatione, peregrinum uidetur: hinc puto Graecos mutuasse χιτων, & Latinos conuersione litterarum tunicam appellasse: Cingulo tuo. etiam שרשך peregrina uox mihi esse uidetur: est balteus, cingulum militare, eratq; in militia sua stantium, praesertim sacerdotum: qui mandato diuino utebantur. duobus balteis. de pretioso qualis fuerit, habetur Exod. 39. de altero, qui erat lineus, legitur Leuit. 16. usus autem baltei, uel ex hoc loco Iesiae habetur: cingebantur enim, ne uestes defluerent, & redderentur ad opera conficienda expeditores, ac firmiores, constantioresque. unde hic alludens Paul. ad Timoth. primo, dicebat; Gratias ago ei, qui me confortauit in Christo, quia fidelem me existimauit, ponens in ministerio &c. robore enim opus est ministro Dei, & fide. illud dat dominus; hanc uero exigit, & utrunque donum ipsius est. proinde figurat pro fortitudine, & constantia sumitur, ut Ephes. 6. State lumbis circumcinctis balteo ueritatis. non tamen existimo sacerdotes tantum balteo usus fuisse: neque scio, an sacerdos fuerit Sobna: quamuis mihi sit probabile, quod qui curam templi haberet, sacerdos esset: nisi dicas, quod uocem domus regie haberet, non templi. unde dicitur supra uers. 18. Ignominia domus heri eius, id est, regis Tehuda: forte erat, qui in regia, post regem, maior est, qui tunica, & balteo utebatur, quae erant, ueluti muneris quaedam nota, quod exponens ait, potestatem tuam &c.

22 Clauem domus Dauid: hic quoque locus uidetur innuere Sobnam ministrum regis fuisse. Super humerum: magnas clauas solent clanicularij super humeros deferre. non dubium autem esse debet uero Christiano, & docto, clauium nomine, imma tota hac periphrasi, potestatem designari: ubique enim clauas potestatem declarant. clauas deuicti populi uictori deferunt: clauas quoque tradunt magistratus eis, quos in possessionem legitime introducunt. quapropter non erat, cur noui haeretici tenebras populo Dei offunderent, dum locum euangelij, Tibi dabo clauas regni caelorum, &c. eneuare uolentes, conantur persuadere indoctis, non ibi potestatem a domino concessam; sed de scientia esse sermonem, iuxta alium locum euangelij, Tulistis clauem scientia. Sed miror istorum hominum aeternitatem, qui cum ex scripturis uolunt scripturas interpretari (ut aiunt belli interpretes) scripturarum locos, quos ad sui erroris confirmationem afferunt, non satis expendunt: quid, queso, in illo ipso euangelij loco, quem adducunt de claua scientia, aliud nomine clauis, quam quod nos dicimus; intellexit Christus? certe illos increpabat, qd neq; scientia ipsi haberent, neq; sinebant, ut alij intelligeret, quod intelligere summopere necessarium esset. Facitis, inquit, ut neq; uobis, neq; alijs aditus ad scientiam pateat. nos, quod intelligitis, non sequimur, estisq; ueluti si non sciretis, neq; intelligeretis: prohibetisq; totis uiribus, ne alijs ueritas pateat. an, queso, hoc est scientia clauas appellare, et non magis potestatem clauem dicere? Quid aliud est, quodcumque ligaueris, sit ligatum, quam quod hoc loco dicit, Claudet; neque erit, qui aperiat? & illud, quodcumque solueris, sit solutum, quam aperiet; & non erit, qui claudat? nam & ligata appellat interdum hebraismus clausa, & aperta soluta. Quibus, queso, uerbis Ioan. in Apocalyp. omnimodam potestatem domino tribuit, nisi his; Haec dicit sanctus, & uerus, qui habet clauem Dauid, qui aperit, & nemo claudit; claudit, & nemo aperit? Quid aliud est clauas abyssi habere, quam posse illum mittere, quem uolet, & claudere, cui uoluerit? quod eius est, qui habet imperium uitae & mortis. Sed omisis cecis istis, ad uerba prophetae redeamus, de quibus hoc sentio, quod quia ad mysterium respiciebat Iesaias, domus Dauid mentionem fecit, in qua regnaturus erat Christus dominus: quod faciunt & nomina. nam דקדוּס, est, Deus stare facit, & דקדוּס est portio Dei: sed interim historiam textit, & de Helichim loquitur, qui in regia domo Ezechiae plenam habuit post regem potestatem: & hunc iam, cum uenerunt Chaldaei, uocat scriptura praefectum domus, seu qui erat super domum. Hic notandum uidetur, quod non solum reges domus deponat a folio, aut instituat, sed & alios, qui post regem sunt, eorumq; rationem habeat: non

enim tantum regum mores reip. aut prosunt, aut nocent, uerum etiam illorum, per quos regnant, & imperium in alios exercent. unde hic Helobias dicitur ciuibus Ierosolymitanis pro patre futurus, & tanquam pater eorum curam habiturus: cuius exemplum utinam nostri proceres sectarentur.

23 Figam illum. quemadmodum clauus firmo loco infixus sustinet, quo ipsi suspenduntur, praesertim si clauus ipse, uel paxillus tenax fuerit; si autem auellatur, uel frangatur, quo ab ipso pendebant, corrunt: ita quoque primates, & proceres plurima in se habent, quo ab ipsis omnino pendere uidentur: quo mortuis ipsis, aut a dignitate depositis corrunt, & ferè pereunt, ut explicatur uers. ultimo. insigere ergo in loco fideli est facere, ut stabilis sit dignitas ipsius, & ut multo tempore ex eo pendere possint res aliorum, & suae: cognati quoque eius, & amici, atque affinitate coniuncti, ad eum confugiant, tanquam ad praesidium, & locum tutum, in quo res suas collocent. unde ait; Et erit in solum, seu thronum gloriae domui patris sui, quod scilicet ad eum, ut columen totius familiae, & cognationis, immo uerò tanquam ad regem, respiciant. interdum enim throni nomen regiam dignitatem notat; omnibus quidem erit pater, suis autem honor & gloria: neque si à Deo haec fiant, poterit unquam, quo huiusmodi gloriam sequitur, inuidia, impedimento esse, quominus, quispian sit gloria domus patris sui, immo & ipsiusmet patris. An non Ioseph fuit in thronum gloriae domui patris sui, qui fratribus fuit, & pro patre & pro rege?

24 Omnem gloriam. certum est nomen כבוד, quod grauitatem uel honoris, & dignitatis, uel diuitiarum designat, interdum nomine substantia rectè uerti, ut Gen. 31. Fecit Iacob ex illis, quo sunt patris nostri, omnem hanc grauitatem: significat autem his uerbis propheta futurum Heliachim heredem omnium honorum patris sui, ita ut nihil de tota hereditate periret sub potestate filij, quod inter laudes filiorum reputatur. unde dominus in euangelio ex eis, quo sibi pater tradidisset, non perijisse quenquam gloriatur, praeter filium perditionis. uasorum diuersa genera: de sensu sollicitus uulg. interpres nominum non multum anxiam rationem habuit: sunt autem & ipsa satis obscura: sed ex alijs locis, & etymologijs illustrari possunt. & quidem צאצא nomen geminatum plurale à uerbo צא, id est, egressus est, pro cuiuslibet rei propagine, seu progenie sumi potest, ut infra 28. de progerminationibus terrae: Iob uerò 27. de progenie filiorum. at צאצא non alio in loco reperitur: tamen ex cognatis צאצא, & צאצא geminata interpretari possumus. his ergo nominibus intelligit propheta omnia, quo uiuunt tam ex terra orta, quam ex uentre animalium: nominibus autem uasorum cetera omnia inanimata. Craterarum. heb. קא à rotunditate nomen habet, uel uas significat, quod circumseptum est, phialas dicere possumus, est à קנן. Musicorum. supra iam cap. 5. dixi de nomine נבל, quod instrumentum musicum designat: significat etiam cetera uasa utensilia ex quauis materia, coriacea, uel scilicet &c. & forte hoc loco in genere pro uilibus uas accipitur, qualia sunt sigulina: habet autem appellationem à uacuitate: neque habent Latini nomen, quod illi respondeat.

25 Hunc uersum eleganter uulg. reddidit: ego significationem propriam uocum expressi. iterum de Sobna est sermo, quem confirmat duplici asseueratione: priorem nempe (fidelis sermo) referre possumus ad emulsionem clauis, posteriorem ad confractionem eorum, quo ex ipso pendebant: ille pereat propter factum, & superbiam: alij autem propter stultitiam, quod spes suas in homine collocabant, quem non in timore Dei uidebant uitam degere, illumq; ornabant ob rerum abundantiam, atque potentiam, qui ob uitam, & mores indignus erat honore.

Caput uigesimum tertium.

Noua.

Vetus.

ONVS Tyri. ululate naues Tharsis, quia uastata est intrinsecus [et] extrinsecus: de terra Cethim reuelatum est eis.

Silete habitatores insulae: negotiator Tydonis, transfretator maris repleuerunt te.

ONVS Tyri. ululate naues maris, quia uastata est domus, unde uenire consueuerant: de terra Cethim reuelatum est eis.

Tacete qui habitatis in insula: negotiatio Sidonis, transfretantes mare repleuerunt te.

Et

In

Noua.

Vetus.

Et per aquas multas semen Nili, mensis fluuij prouentus eius: & facta est negotiatio gentium.

Pudefas Tydon, dicit enim mare, munitio maris dicendo; Nunquid non parturui, & ni quid non peperit? nõ ne adolescere feci iuuenes, augmentum capere uirgines?

Simul atque Aegyptij famam perceperint, dolebunt iuxta famam Tyri.

Transite Tharsis, ululate habitatores insulae.

Hæccine est uestra tripudiatrice, cuius origo à diebus antiquis? deducunt eam pedes eius procul ad peregrinandum.

Quis cogitasset hoc super Tyrum coronatam; cuius negotiatores principes, mercatores eius honorati terræ.

Iehoua tcebaoth statuit hoc, ut profanaret superbiam totius iucūdītatis, & ignominia afficeret omnes honoratos terræ.

Pertransi patriam tuam, quasi riuum, filia Tharsis, non est obfirmatio amplius.

Manum suam extendit super mare, comouit regna: Iehoua tcebaoth amandauit ad Chananaam, ut perdat munitiões eius.

Et dixit; Non amplius exultabis defraudatrix uirgo filia Tydonis: in Cetim surge, transi, etiam illic non habebis requiem.

Ecce terra Chaldaeorum, talis populus non fuit: Assur fundauit eam nauibus: erexerunt munitiões eius: excitauerunt palatia eius: posuit eam in ruinam.

Ululate naues Tharsis, quia uastata est munitio uestra.

Et erit in die illo obliuioni traderetur Tyrus 70. annos iuxta dies regis unius: quibus expletis erit Tyro, quasi canticum meretricis.

Sume citharam, circumi ciuitatem meretrix obliuioni tradita: pulchrè ludendo multiplica canticum, ut memoria tui sit.

Et erit post septuaginta annos: uisitabit Iehoua Tyrum, & reuertetur ad mercedem suam, & meretricabitur cum regnis terræ super faciem telluris.

Et erit negotiatio eius, & merces eius sancta ipsi Iehoua, non recondetur, neque reponetur: quia habitantibus in conspectu Iehoua erit negotiatio eius, ut comedant ad saturitatem, & ad contributionem durabilem.

In aquis multis semen Nili, mensis fluminis fruges eius: & facta est negotiatio gentium.

Erubescet Sidon: ait enim mare, fortitudo maris dicens; Non parturui, & non peperit, & non enutriui iuuenes, nec ad incrementum perduxit uirgines?

Cum auditum fuerit in Aegypto, dolebunt cum audierint de Tyro.

Transite maria, ululate, qui habitatis in insula.

Nunquid non uestra hæc est, quo gloriabatur à diebus pristinis in antiquitate sua? ducent eam pedes sui longè ad peregrinandum.

Quis cogitauit hoc super Tyrum quondam coronatam; cuius negotiatores principes, infitores eius inclity terræ.

Dominus exercituum cogitauit hoc, ut derraheret superbiam omnis gloriae, & ad ignominiam deduceret uniuersos inclityos terræ.

Transi terram tuam, quasi flumen, filia maris, non est cingulum ultra tibi.

Manum suam extendit super mare, conturbauit regna: dominus mandauit aduersus Chananaam, ut contereret fortes eius.

Et dixit; Non adijcies ultra, ut gloriaris, calumniam sustinens uirgo filia Sidonis; in Cethim confurgens transfreta, ibi quoque non erit requies tibi.

Ecce terra Chaldaeorum talis populus non fuit: Assur fundauit eam: in captiuitatem traduxerunt robustos eius: suffoderunt domos eius: posuerunt eam in ruinam.

Ululate naues maris, quia deuastata est fortitudo uestra.

Et erit in die illa, in obliuione eris à Tyro septuaginta annis, sicut dies regis unius: post 70. autem annos erit Tyro, uelut canticum meretricis.

Sume tibi citharam, & circumi ciuitatem meretrix obliuioni tradita: benè cane: frequenta canticum, ut memoria tui sit.

Et erit post 70. annos: uisitabit dominus Tyrum, & redycet eam ad mercedem suam; rursus fornicabitur cum uniuersis regnis terræ super faciem terræ.

Et erunt negotiaciones eius, & merces eius sanctificata domino, non condentur, neque reponentur: quia his, qui habitauerint coram domino, erit negotiatio eius, ut manducant in saturitatem, & uestiantur usque ad uetustatem.

TYRIOS Iudeis uicinos aggreditur: ipsorum enim Iudeorum res agebatur in huiusmodi uicinarum uastationibus, non modo ob generales rationes, quas supra attigi, sed & quia in his omnibus prouincijs, ac ciuitatibus quamplurimi Iudei habitabant. dicebatur autem Tyrus Hebraeis *צור*, quod in petra fuerit extructa, atque instar promontorii mari, & tempestatibus maris fuerit opposita; aut etiam propter robur, munitiones, & firmitudinem: unde Sam. 24. & Zach. 9. & alibi fit munitionum Tyri mentio. Vastata est. uideo Hebraeis non in uniuersum obseruari, ut nominibus urbium attribuantur uerba feminina forma. non dubium, quin hoc loco, Teor, dicatur deua status: bene ergo uertitur in femininum, sicut supra de Ar Moab. Domus, unde uenire consueuerant. due tantum sunt in hebr. uoces: ad uerbum dicendum esset; à domo, à ueniendo: quarum uocum coniunctionem, & acceptionem, cuiusmodi hoc loco est, non ita passim inuenies in scripturis. quare ingens est hoc loco interpretationum uarietas, dum quisque pro arbitrio suo, quæ uult, addit, aut supplet, pro ut in ipsorum libris uidere poteris: mihi certè simplicissima interpretatio; quæ nihil addit, solet placere. puto ergo has duas uoces cum uerbo, uastata est, esse construendas, & nihil aliud significare, quam profus, omnino, funditus, ex omni parte, ut idem sit, quod מבורית Gen. 6. Bituminauit eam extrinsecus, & intrinsecus: & Exod. 25. Extrinsecus reges eam, & intrinsecus: sic accipitur etiam מבורית 2. Reg. 11. & 2. Par. 23. Ceterum uerbum צור, id est, uenit, quando constructum cum uerbo צור, id est, egressus est, frequentissimè idem est, quod Latini dicunt, domi, & foris, ubique, ubicunque, seu omnibus modis conuersari, officio fungi &c. Psal. 105. Domum custodiat ingredi tuum: & egredi tuum: primo Reg. 3. Ego sum puer paruus; neque scio egredi; & ingredi, id est, nihil scio facere &c. & cap. 24. uers. 10. manifestè מבורית ita accipitur clausa est omnis domus extrinsecus, non absurdum igitur erit, si hoc loco dicamus, à domo nihil aliud esse, quam ab interiori parte, unde est egressus; & à ueniendo, nihil aliud, quam ab exteriori parte, unde est ingressus, seu aduentus; id est, tam intra ciuitatem, quam extra; tam in domibus, quam in muris; est omni denique parte, & funditus uastata est tyrus. De terra Cethim. puto Cithæos esse Græcos, nempe Macedones uoce congruenti: dicebantur autem habere insulas, tum propter infinitas insulas, quas habebant in mari Aegæo sub suo imperio, tum etiam quia Hebraeis insula dicebatur prouinciae illa, ad quas non nisi per mare erat transitus, non dum illustratis ex omni parte regionibus, an mari cingerentur, an minus: quinimmo & Italos Græcis uicinos nomine Cethim. alibi comprehensos intelligo. uide benedictiones Baalam. fuit autem Cithim filius Iauan, à quo Iones dicti sunt, frater Doda nim, ex quo Rhodij, & Tarsis, ex quo Tarsusæ orri putantur: ex his dicit scriptura habitatas fuisse insulas gentium. non multum itaque distant à se inuicem istæ regiones, ut geographis compertum est. At Alexander Macedo Tyrum cepit, & continenti iunxit: neque obeit, quod per Chaldaeos quoque uastata prius fuisset: sepe enim prophetis altera uastatio unius regionis in mentem ueniebat, cum de altera eiusdem loquerentur. quare Tyrijs de terra Cethim reuelatum hoc fuisse, id est, hoc malum prædiuisse, apparuisse, seu reuelatum fuisse dicit. nam uerbum צור cum nomine מושא constructuendum est: quod si malis hæc, ut plurima alia in sequentibus, de uastatione per Chaldaeos intelligere, dicas à negotiatoribus Cithæis nuntiatum fuisse Tyrijs, quod Chaldaei decreuissent deuastare eas &c. sed prior sententia magis aridet. Eodem uersu naues Tarsis iubet ululare, significans, quod non amplius aduenirent ad Tyrum naues Tarsis, prouide mercatoribus, qui lucri gratia ad Tyrum uenire consueuerant, & naues mercium plenas adducere, lugendum fore. Ego quidem naues Tarsis hoc loco, ut in Ps. Spiritus uehemens conterens naues Tarsis, pro nauibus magnis, quas onerarias uocant, accipio ea ratione, quam superius indicaui.

2 Tacete, uel quiescite, habitatores insule: aut de ipsis Tyrijs intelligendum est, (tunc autem uerbum tacendi ad luctum, & tristitiam pertinet, ut Thren. 2. Desiderunt in terra: siluerunt seniores silæ Ticon) aut nomen insula collectiue capitur, id est, insularum: ut quiescere insularum omnes iubeat, uel etiam silere, & lugere, quasi sit ferè idem, quod ululare naues Tarsis. prior tamen expositio sequentibus magis congruit. Negotiatio: incipit recensere felicitatem Tyri. negotiatores, siue mercatores Sidonij per mare ad te consuebant. dicuntur autem mercatores חרמים Hebraeis à circumuendo, seu circumferendis mercibus: & ad hanc etymologiam respexisse uidetur dominus in euangelio, cum dicit scribis, quod circumirent mare, & aridam, ut facerent unum proselytum &c.

3 In aquis multis. mare mediterraneum appellabant Hebraei, mare magnum: idem hic intelligo per aquas magnas, seu multas, & ב, pro, per accipio. semen autem Nili uocat frumenta, quæ Nili beneficio Aegyptus profert; & ad uerbum, repleuerunt, referendum est nomen seminis. non est ergo omitienda coniunctio, & per aquas magnas, uel multas. Fruges eius. cum תבואה fit à uerbo צור, id est, uenit, propriè uidetur significare, quæ singulis annis à terra proueniunt: proueniunt

uentum ergo rectè dixeris. Mesis, inquit, fluij, id est, demesi fructus, qui riuis à Nilo deductis meritò adscribuntur. erant annui prouentus Tyri, adeò ut esset Tyrus negotiatio gentium, id est, emporium, quò omnes gentes negotiandi gratia conuenirent.

4 Erubescite: tam frequens mutatio formæ orationis ingentem, ac stupendam rerum uicissitudinem solet in prophetis comitari. descriperat ex parte felicitatem Tyri, subidò ad Sidoniam conuertit se, & Tyrum ipsam (quam & mare, & maritimam munitionem uocat, quòd locus esset arte, & naturæ munissimus, & unde quaque mari allueretur) loquentem inducit, ut similia quoque ipsi sperent, neq; amplius glorientur, immo tales se exhibeant, quales sunt, qui pudescunt, tacent, absconduntur, & dolent. Non parturiui. mihi omnino persuasum habeo & hoc loco interrogare, & affirmatiuam responsonem postulare, ut Exod. 8. & Iob 3. ubi uulg. per non ne uertit, non ne silui &c. uerbum autem צור propriè est doloreangi, seu cruciatu affici: & ut nos, nomen, dolores usurpamus, pro doloribus parturientis; ita Hebraei hoc uerbum parturientibus tribuunt, ut hic melius uertisse putem uulg. quam qui uerbo dolendi reddunt: quasi dicat Tyrus, tanquam femina, non ne sum uerè mater? habitatores, et ciues mei, sunt ne omnes exteri? non ne edidi filios electos ad bellum, qui ingenti amore pro patria pugnant? non ne nutriui uirgines, quas defenderent uiri, & occumbere mallent, quam si nere, ut exteri hostes eas raperent? si ergo ego maris quoddam promontorium tam egregiè munium, tot pugnatorem mater, hæc passa sunt, ne esseris Sidon amica, quinimmo pudore afficiaris, & mihi condoleas. uel generatio hæc ad colonias, quas deduxerat, referenda est: Carthago enim Tyriorum erat colonia: Tyrum autem coloniam, & filiam fuisse Sidonis existimo: unde, ut pudesceret, dicit, neque se immunem putaret. nam ipsa quoque populo abundaret, & ciuibus, colonias etiam duxerit, nihilominus uastaretur. uide infra uers. 11.

5 Cum audierim fuerit in Aegypto: doctè admodum uulg. sensum expressit: nam כנאן interduum pro aduerbio temporis uidentur uti Hebraei. inquit ergo ad uerbum; quamprimùm fama Aegyptijs, id est, quamprimùm rumorem aure perceperint; dolebunt iuxta famam Tyri, id est, erit dolor fama similis, & iuxta magnitudinem calamitatis erit, & tristitia, & dolor Aegyptiorum.

6 Transte: ad ipsos Tyrios iterum conuertit sermonem. Maria: hic rursus est nomen Tarsis: de quo, cum tam uaria ceteri scriptores afferant, quid certi statuere ego possim, non habeo. & quidem interduum nomen esse proprium loci à Tarsis filio Iauam, uerisimile admodum est, de quo in sequentibus aliquando erit sermo: at an mare significet, ut magna auctoritatis uiri senserunt, non usque adeò est manifestum. certè si pro mari liber accipere, non contemnenda est etymologia nominis, quasi sit à uerbo צור, quod eiectum, uel destitutum esse significat: unde nomen צור destitutus, pauper, ut sit epitheton maris, quasi dicas, inhospitale: ut dicantur naues Tarsis, sicut uolucres c. li, pecora campi, pisces maris: non tamen significet nisi mare magnum, alium, uel mediterraneum, uel oceanum: per quod naues magnæ navigant (quæ צורא dicuntur) & in hoc difert à צור, quo etiam lacus, atque multò minores aquarum collectiones dicuntur: ego tamen uocem ipsam retinebo; quæ cum uerbo motus coniungitur, habet צור in fine, ut hoc loco. fugam ergo, & luctum indicit Tyrijs, uel captiuitatem ultra magnum, ac profundum mare. uide infra uers. 10. & 12.

7 Nunquid non: an hæc est, hæcine est צור uestra: hebr. uobis, sed optime reddidit: habet autem apud Hebraeos, ut etiam apud nos Lusitanos, hæc forma loquendi magnam uim in irrisionibus. Quæ gloriabatur. nomen est deductum à uerbo צור, id est, exultauit, tripudiauit, gessit præ gaudio: placuit autem hic ad tripudium, & salutationem referre propter uerbum, quod mox sequitur צור: est enim in eo occulta ironia ualde uenusta: nam significat cum môra, & pompa ducere, deducere &c. at hic pedibus ipsius tribuitur, quòd eam ad peregrinandum procul deducerent &c. A diebus pristinis in antiquitate sua, uel antiquitas eius, id est, cuius antiquitas, seu potius origo est à diebus antiquis: aliquando enim צור aduerbium, aliquando nomen est. non ergo munitio, non diuitia, non honor, quem ceteræ nationes ei deferebant, non delicia, non tripudia, non nobilitas obistere potuerunt aduenienti calamitati: hoc est, luce est clarus; animales tamen homines indigent uerbis, ac uerborum figuris, ut hoc tandem intelligant. quapropter & figura iam loquendi mutata, dum ipse secum admiratur, alios ad eandem admirationem prouocat.

8 Quis cogitauit. uerbum צור uerbo consulendi solet reddi, quòd aliud commodius non reperitur: hic reddidit uerbo cogitandi, quòd conuenire rei uidebatur. sensus est, Quis secum statuisset inquam, quòd ita futurum esset de Tyro? quis unquam sic statuisset de Tyro? Coronatam: alij coronantem, quòd participium sit significationis actiue: sed certè pro nomine ponitur, ut pleræque alia, nempe pro corona: Tyrum autem coronatam, coronatam, rectè dixit uulg. uel certè cum motionibus participij significationis passiuæ notandum fuit: Tyrum ergo tanquam reginam aliarum urbium commemorat: quod magis declarat, cum eius mercatores principes dicit, quòd dupliciter intel-

ligitur, uel quòd qui alibi essent principes, apud Tyrum essent negotiatores, neque dedingerentur mercimonia in Tyro exercere: uel potius, quòd Tyri negotiatores, & mercatores adeò essent diuites, & potentes, ut principibus aliarum prouinciarum nibilo inferiores essent. Infitores: כנען fili- lius Cham fuit, à quo terra illa, quam possederunt Israelita, nomen est sortita: quia autem populus huius terrae deditus fuit mercaturae, & negotiationi, hinc ipsum nomen saepe pro mercatore, interdum & pro mercatura accipitur, Osee 12. Zop. 1. & c.

9 Ut detraheret &c. respondet sibi per subiectionem. וְהָיָה in secunda, est profanauit, com- mune fecit, niolauit: sensum ergo expresit uulg. opponitur enim uerbo קָדַשׁ sanctificauit. uide infra 43. Profanabo principes sanctitatis: hic opponitur superbiae, cuius est se, quasi sanctum, se- gregare ab alijs, ne contaminetur, & alios indignos reputare, qui ad se accedant. superbiam autem uniuerse incunditatis uocat ipsos superbos Tyrios, qui incunde, & suauius uiuebant: ipsamque Ty- rum, quae erat incunditas aliarum nationum. De uoce autem צַבִּי dictum est supra cap. 13. ubi Ba- bel dicitur incunditas regnorum. Ad ignominiam deduceret. manifestum est וְהָיָה, & כְּבוֹד oppo- ni; ut supra cap. 9. dictum est: hoc de grauitate honoris substantia, uel ponderis dicitur; illud de alienatione. potest ergo non de honoratis tantum ignominia afficiendis intelligi, sed & de diuitibus ad paupertatem redigendis, ut totum hunc uersum mater domini in suo illo cantico, cum dixit; Deposuit potentes de sede, et rursum, Diuites dimisit inanes, expresse uideri possit: hoc enim est alleuiare gra- ues. quare sic quoque hic reddere possemus, & diuites inanes, seu alleuiatos redderet.

10 Transi terram tuam: cum Tyrum hic filiam maris uocet, ut mox dicam, quòd totam se marinis transuersionibus deditisset; non dubitò, quin terram eius, seu patriam eius, dicat ipsam mare, filia maris, cum sis, transi mare, per ambula patriam tuam: nihil tibi durum praecipere uidebor. irrisionem ergo, non inueniunt in hac uoce inclusam intellige. Filia maris: hic rursus habes nomen Tarsis: ex quo mihi uerisimile sit Tarsis esse nomen maris, ut supra uers. 5. annotaui. Cur enim di- ceretur Tyrus filia Tarsis? nam quòd quidam dicunt, Tarsis esse Carthaginem, uel ex hoc loco fal- sum esse conuincitur: quomodo enim filia Carthaginis diceretur Tyrus, cum potius filia Tyri esset Car- thago? cerè etiam si uerisimum sit Tarsum Cilicia à Tarsis filio Iauan nomen accepisse, nihilominus sic appellatum mare altum tandiu existimabo, quandiu probabilior sententiam alius non attulerit. si quis tamen diceret Tarsis esse Tartessum in Hispania, unde Phoenices insinitam multitudinem auri, & argenti olim (si hystorij fides adhibenda est) deferebant, cum uox consentiat, mihi non absurdam afferre sententiam uidebitur. Quando autem cum תי motus inuenitur, credo idem esse, quòd ultra mare: sic Ionas ultra mediterraneum mare fugere constituerat, ut sunt Graecia, Italia &c. & naues, quae ad oram maris rubri consciebantur, per mare rubrum in oceanum Indicum proficiscebantur, quòd pertransuentes applicabant ad Ophir, & litora alia orientalia: unde aurum &c. deferebant. Cingulum. nomen Hebraeum proprie obfirmationem significat, licet transferatur interdum ad signifi- candum balteum, quo firmantur renes: ego libenter pro muro, quo cingebatur Tyrus, acciperem: uel per ablationem cinguli nuditatem, seu spoliationem notat, quasi in metaphora perseueret, quasi dicat, ad natandum iam apta es, discincta es, transi mare; transfata mare mediterraneum, quasi rimulam quempiam.

11 Super mare: haec omnia de Tyro intelligo, quam supra quoque uocauit mare, cuius habitatores erant Chananai, id est, mercatores; cuius quoque munitiones dominus decreuerat deuasare: possunt & de Phoenicia tota intelligi, & de tota Chananide, cuius regna commouit potentia Chaldaeorum etc. sed priori interpretationi subscribo, & conturbationem, seu commotionem regnorum intelligo pronoc- cationem: exciuit enim dominus, & quasi ad iram pronocauit externos reges, ut aduersus Tyrum con- surgerent. Mandauit aduersus: sensum expresit: ego ad uerbum reddidi, estq; phrasis castrensis, id est, exercitum conscripsit, et misit, ut Tyrum opprimerent, quasi regnis commotis mandatum dederit Iehoua contra Chanaanum, ut sic uertere possis; manum suam extendit Iehoua uersus mare, commo- uit regna, amandauit [scilicet ea] ad Chanaanum, seu mercatorem, ut perderet munitiones eius: quem sensum magis laudo.

12 Calumniam sustinens: uocem, ultra, additam à quopiamputo; & uirgo, legendum eius loco, id est, defraudata, & praeter spem tuam à gloria tua detrusa, transi &c. ita fere omnes, quos uidi, in significatione passua accipiunt. Ceterum cum alijs punctis, significationis actiuae esse possit, à uer- bo פָּוַי in secunda, & mercatoribus familiare sit alios defraudare, omisissis Rabinorum punctis, non uideo, cur defraudatricem, aut calumnatricem dicere non possimus Tyrum, quae tota mercatura uacabat. Sunt enim qui gloriantur, & exultant, cum quempiam defraudarint, ut est in Ps. 73. ubi usus est uoce פָּוַי ab hac radice, quòd nomen rem ipsam interdum fraude partam significat: unde 70. interpretes, Dominus uoluit dissoluere omnem contumeliam gloriantium, uertemus. Filia Si- donis

donis: de ipsa Sidone intelligi possunt haec, quòd uidelicet ipsa gloriaretur in afflictione Tyris, quasi aliena esset ab illa tempestate, quam supra, ut erubesceret, seu pudesceret, suadebat Tyrus: nunc autem, quòd eandem sortem subitura esset cum Tyro, denuntiat propheta. possunt nihilominus & de Tyro intelligi, quasi antiquior fuerit Sidon Tyro, & Sidonij eam edificarint. Scio quidem dubium, controuersumq; esse apud probatos auctores, utra fuerit metropolis Phoenicia: neque certum est, utra antiquior fuisset: mihi probabile est, Sidonem, quae in continenti erat, antiquiorem fuisse Tyro, quae in insula sita erat: sed hoc ad rem parum facit, prior sensus planus est. Non erit tibi requies. tibi quoque, sicut & Tyro, accidet, ut in Cethim captiua ancariis. quòd si hanc interpretationem se- quaris, supra uers. 10. de tota Cananide intellige, aduersus quam dominus pronocauit regna, ut pre- cipuas ciuitates eius Tyrum scilicet, & Sidonem perderent, id est, munitissima loca. Vbi uides non inultas semper manere mercatorum fraudes, domuumq; eos, qui alienis bonis per uarias, ac non bo- nas artes sese ornarunt, ut supra dixit, alleuiare, & inanes reddere. ubi quoq; animaduerte, qd in re- gnorum uastationibus, quasi fato, aut casu eueniant, non liceat nobis delictis, & fraudulentis esse hoc etiam non praereundum putari, quòd uideatur Ioan. in Apocalypsi cap. 7. Antichristianorum ciuitatem per Tyrum intelligere; etiamsi eam non nominat. Vana, inquit, ciuitas illa magna, in qua diuites facti sunt omnes, qui habebant naues in mari, de pretijs eius, quoniam una hora desolata est.

13 Ecce &c. quid mirum, inquit, si Phoenices deuasentur? Chaldaei ferocissimi; ac diuissimi popu- li, qui suas quoque munitiones habebant & turre, perierunt, & dominus Babylonem subuerit cum turribus, & palatijs eius: quid ni Phoenices mercimonij gentem non ita bellicosam delebit? si quo pre- cesserunt de uastatione Tyri, ad tempora Alexandri referas, memineris hoc loco ab eo quoque deletum Perfarum, Assyriorum, & Chaldaeorum imperium. Talis populus: cum uulg. ita malui uerte- re, tum quòd sensum aptum faceret, tum etiam quia multiplex usus pronominis הוּ. hanc acceptio- nem non respuit. In captiuitatem. הוּ conuincit uulg. sequentibus, quasi sic uertisset, ad naues surgere fecerunt robustos &c. id est, in captiuitatem abduxerunt. & suscitare, uel excitare, non pro edificare accepit, sed iam domos edificatas subuertere: qui enim domorum fundamenta in lu- cem educit, excitare uidetur. Haec annotaui, ut nemo non bene expensis omnibus, audeat uulg. inter- pretem reprehendere; & alium sensum apposui, qui non reiiciendus mihi uidetur: Assur fundauit eam nauibus, id est, aptam nauibus stationem: cum enim ingentibus fluminibus alluatur Tigri, & Eu- frate, ibi ingentem triremium numerum habebant Chaldaei: quibus uerisimile est, eos mare Persicum, atque Indicum oram amauigasse. nam infra cap. 43. legis Chaldaeos nauibus ouantes: & Babylon ipsa dicitur cap. 21. mare deserti &c. הוּ autem pro nauibus accipi, uide Dan. 11. & cum simplici iod, Num. 25. & Ezech. 30. huius nominis se Hieronymus hoc loco etymologiam non legisse dicit, neque Rabini assignant: uerisimile autem est sic naues à siccitate (qua hebr. dicitur יָבֵשׁ) appel- latas, quòd sint in mari siccae, uelut insula. De alia acceptione dixi supra cap. 13. Robustos. nomen בְּרוּסִים à uerbo בָּרוּךְ, id est, probauit, munitiones designat, quasi probatae sint aduer- sus oppugnationes hostium: scribitur per iod, sed ut uan proferendum. Domos, uel palatia: 70. turre, dixerunt: est nomen à uerbo רוּם, id est, eleuauit, subleuauit &c. Posuerunt eam: in hebr. est uerbum singulare, & ad Deum referendum. cum talis esset populus, cum sit antiquissima ciuitas, cum munitiones, & palatia haberet &c. tamen dominus demolitus est eam: & in ruinas rede- git. In hoc uersu uidere licet, quàm parum solliciti sint Hebraei de numeris, & genere.

14 Vlutare: conclusionem repetit, quam iam supra protulerat primo uersu. Fortitudo. no- men מַחֵזֶק locum natura, & arte munitum designat. duplicem autem habebat portum Tyri, alterum apertum, alterum clauisum, ut est apud Strabonem. uel igitur de fida statione nauium loquitur, uel de arce, quae naues defendebat &c. sed ego de statione, & portu intelligo, ad quem naues confu- gentes à tempestate, & uentis tutae erant.

15 Versu 13. exemplo rei magis incredibilis ostendit posse Tyrum destrui, ex quo, quanta sit caecitas, quam res prospera inuehant, discere possumus, qui uideamus necesse fuisse exemplo ostendere ruinam contingere posse Tyro. hinc quoque quis sit usus casuum, & fortuitarum euentuum, quos alia regna, & prouincia experiuntur, habemus: ex uastatione enim Babylonia posset Tyrus, & Sidon, & alia urbes sibi consilere. Alexander autem, qui Tyrum cepit, Babylonia prouinciam quoque subingauit: Quòd si de uastatione per Chaldaeos est sermo, exemplum quoque ad rem facit. nam & Babylon à Persis capta est, atque diruta: cum eam tamen florantissimam possederent per multos annos Assyrij ab uxore Nini edificatam. uide Strabonem, apud quem etiam uidebis nauium usum in Babylone, & quo modo Alexander nauibus partim ibi consecit, partim ex Syriaco mari plicatilibus per terram ad Eu- fratem aduectis, & in Babylone compactis, Arabes inuasit. ex quo auctore discas, Tyrum terrae moti-

bus licet ferè totà colapsam, & ab Alexandro obsidione captam, calamitates omnes euicisse, & seipsam nauigando instaurasse: naualis enim eius potentie, & apparatus signum est multitudinis, & magnitudo coloniarum: quas ad Iberiam usq; emisit. sed nescio, an de hac restauracione hic sit sermo. Quid si cum populo Dei capti, & eodem tempore redempti sunt? certè propheta à restauracione uisibili ad inuisibilem per Christum statim transte, ut mox uidebis. Sicut dies regis unius: paucissimos enim reperis ultra septuaginta annos regnasse: adde, quòd Hebræi atatem totam regis 70. annis circumscriptam uolunt, quòd hanc excedere non soleant reges. Post septuaginta autem annos: sensum expressit. Hebræa ad uerbum; à fine 70. annorum: ubi accipe expressum antecedens pro relativo, ut sape solent: quare reddidi, quibus expletis, ne opus sit particulam ullam supplere. Velut canticum meretricis, seu, canticum uelut meretricis, id est, dulciter, & suauiter canet, ut ad se alliciat gentes: ubi uides mercaturam rei meretriciæ comparari: habent enim maximam inter se similitudinem concupiscentiæ carnis, ac diuitiarum.

16 Cane. נגן de symphonia dicitur: estq; sonare in instrumento musico, & Ps. 68. distinguuntur cantores à נגנים, qui sunt musici instrumentales: & de Dauide dicitur 1. Sam. 18. David sonabat manu sua &c. ergo hic cum sit infinitiuus secundæ, reddere possumus, pulchrè ludendo: multiplicata, uel frequenta canticum, ut scilicet utrunque genus musicæ exerceat. est & quoddam musicæ genus, quo alienatum à nobis Deum reuocamus, dum pectus, sceleris conscij, pulsamus, gemitus, & lacrymas fundimus: ille uerò nostri memor, cor contritum non despicit, & auribus percipit lacrymas nostras; & rursus in amplexum meretricium, & peccatorum ruit amabilis illa puritas, qui & conuiuium facit, & symphoniæ adesse iubet redeunte ad se filio prodigo.

17 Visitabit: iam dixi multò augustioris significacionis esse Hebr. uerbum פקר, quàm Latinis uisitandi uerbum: hic curam habere, ac rationem dicere possumus: non enim in perpetuum irascitur Deus. Ad merces suas: credo legendum mercedem. nam uox Hebr. אתנן est à uerbo תנה, id est, mercedem dedit, uel donum pro opere turpi, ut solent amatores inuicem merendo tribuere: estq; synonymum cum בונים, & בנה, ut ex Ezech. liquidò constat: & quamuis de mercibus, earumq; commutatione sit sermo, erat tamen metaphora seruanda: quod & mox explicat. Super faciem terræ: non est inuenista Hebræis hæc redundancia, & supplet participium uerbi substantiuu, existentibus, uel quæ sunt super faciem terræ: ex omnibus enim regionibus orientibus ad Tyrum merces deferebantur, atq; inde in totam oram maris mediterranei, & contrà. Vt igitur nobilitatem emporij, & multitudinem negotiatorum significaret, pleonasmò usus est.

18 Merces eius: hic rursus merces in significacione superiori accipienda est: atque eadem uoce hic uti uoluit Iesaias, qua usus fuerat Moses Deut. 23. quando prohibuit, ne merces meretricis inferretur in domum Dei, non solum, ut de qua mercede loqueretur, insinuaret, uerum etiam propter mysterium, ut scilicet adesse significaret, qui sanctificaret omnia immunda, & regnum Dei meretricibus, & peccatoribus patefaceret. Quo pacto autem lucra ex mercatura domino sanctificarentur, mox explicat: quòd scilicet essent in usus seruorum Dei, cui opponit recondi, & reponi: hoc enim est auarorum, qui in hoc seculo thesaurizant, neque sunt in Deum diuites. at quos Deus uisitat, quorum curam suscipit, etiam si sint negotiatores, & à mercatura non abstineant; eam tamen sanctissimè pertractant, & iuxta consilium Apostoli, facillè communicant diuitias suas, & in sinum pauperum eas malunt recondere, quàm ubi arugo & tinea uim suam exercere possunt, & fires effodere, & furari. Hic, queso, considera Christiane lector, quàm liberali loquendi forma usus sit propheta. Erunt, inquit, habitantibus coram domino: illi erunt, ueluti illarum facultatum domini: ab alijs qui dem uelut ipsorum ministris acquirentur: sed ipsarum usus cedet seruis Dei, ministris domini, qui ei assistunt, qui domino perpetuò famulantur: neque illis est otium ad ea comparanda, quæ humane uitæ sunt necessaria. ubi animaduerte in regno Christi illas facultates domino Deo sanctificatas dici, quæ in uictum, & uestitum seruorum Dei, & ministrorum domus eius expenduntur: & hæc præstare Tyrios, postquam Deus eos uisitat, & illorum habet rationem: ut uel ex hoc loco conuincantur heretici, qui præter mentem Dei esse, asserunt, alere homines; qui in ecclesia Dei die, noctuque domino assistunt, ac ministrant: cum ad saturitatem usque arcas diuitum patere uelit spiritus Christi famulis suis: & quidem eos decet uictu, & quibus tegantur, contentos esse: at qui ea acquisierunt, paratos ad satietatem usque illis suppeditare. Et uestiantur usque ad uetustatem. ad uerbum, & ad operimentum durabile, id est, ut nunquam eis desit operimentum. quem sensum nequaquam reijcio: sed licet uerbis Hebræis ea significatio, quam omnes hic asserunt, tribuatur, non alia est adhibenda interpretatio: non enim uestes diu duraturas significat; sed potius habituos seruis Dei ad manum, quo uestimenta semper coemant: nihil enim hic frugale legis, sed liberalitatem spirant uerba. Ceterum aliam interpretationem attuli, quam à nemine obseruatam hætenus uidi, ut sciat lector Hebræa eam quo-

que

que admittere, & ut ego quidem sentio, non contemendam. est ergo Hebræis uerbum כבב annumerauit, collegit, additionem fecit; & opponitur uerbo מנה, id est, de summa, seu multitudine detraxit, adeò ut hæc duo uerba, duas primas arithmeticas species, additionis, & subtractionis significant: ab illo autem uerbo est nomen מכוס eiusdem significacionis cum מכס, id est, annumeratio, additio, collecta, collatio, contributio. Exod. 12. & Num. 27. quare si puncta auferas, hunc sensum subsesse posse nemo uir doctus dubitabit: erit negotiatio eius ad comedendum ad saturitatem, & ad contributionem, seu collectam, seu collationem durabilem, quæ non exhauriatur: sed semper habeant, unde eis necessaria suppeditentur. Similes uolebat Paulus collectas, & collationes, quæ fiebant in sanctos, qui erant Ierosolymis, amplas, liberales, non ex tristitia, aut necessitate, neque parcas; sed quæ abundè sarcirent inopiam sanctorum: & uerisimile est ad hunc locum alluisse in epistolis suis, cum de collectis in sanctos loquitur.

Caput uigesimumquartum.

Noua.

Vetus.

ECCE Iehoua euacuat terram; & dissipat eam, & fedat faciem eius, & dispergit habitatores eius.

Et erit, sicut populus, ita sacerdos: sicut seruus, ita herus eius; sicut ancilla ita domina eius; sicut emptor, ita uenditor; sicut qui dat mutuò, ita qui mutuò accipit; sicut oppressus debitor, ita qui irruit in eum.

Euacuando euacuabitur terra, & diripiendo diripietur: Iehoua locutus est uerbum istud.

Luxit, & emarcuit terra, excisus est, emarcuit orbis: excisi sunt proceres populù terræ.

Et terra polluta sub habitatoribus suis: quia transgressi sunt leges, mutauerunt statutum, labefactauerunt pactum saculi.

Propterea imprecatio absumpsit terram; & abominabiles fuerunt qui inhabitabant eam: propterea adusti sunt habitatores terræ, & relicti sunt homines pauci.

Luxit mustum, & excisa est uitis; ingemuerunt omnes læti corde.

Cessauit gaudium tympanorum; desijt strepitus exultantium; cessauit gaudium citharæ.

Cum cantico non bibent uinum; amara erit cicera bibentibus ipsam.

Perfracta est ciuitas inordinationis; clausa est omnis domus extrinsecus.

Clamor [est] super uinum in plateis; occidit omnis læticia; disparuit gaudium terræ.

Remansit in urbe solitudo stupenda, & ruina contudit portam.

ECCE dominus dissipabit tertiam, & nudabit eam, & affliget faciem eius, & disperget habitatores eius.

Et erit, sicut populus, sic sacerdos; & sicut seruus, sic dominus eius; & sicut ancilla, sic domina eius; sicut emens, sic ille, qui uendit; sicut fenerator, sic is, qui mutuò accipit; sicut qui repetit, sic qui debet.

Dissipatione dissipabitur terra, & diripiendo prædabitur: dominus enim locutus est uerbum hoc.

Luxit, & defluxit terra, & infirmata est: defluxit orbis, infirmata est altitudo populi terra.

Et terram infecta est ab habitatoribus suis; quia transgressi sunt leges, mutauerunt ius, dissipauerunt fœdus sempiternum.

Propter hoc maledictio uorabit terram; & peccabunt habitatores eius: ideoq; infamiant cultores eius, & derelinquentur homines pauci.

Luxit uindemia; infirmata est uitis; ingemuerunt omnes, qui lætabantur corde.

Cessauit gaudium tympanorum; quieuit sonitus lætantium; conticuit dulcedo citharæ.

Cum cantico non bibent uinum; amara erit potio bibentibus.

Attrita est ciuitas uanitatis; clausa est omnis domus nullo introeunte.

Clamor erit super uino in plateis; deserta est omnis læticia; translatus est gaudij terra.

Relicta est in urbe solitudo, & calamitas opprimet portas.

0 4

Quia sic futurum est in intimo terræ, 14 in medio populorum, quemadmodum excusio oliuæ, quemadmodum racematio, postquam consummata fuerit uindemia.

Isti leuabunt uocem suam, congratulabuntur in magnificentia Iehoua, hincient à mari.

Iccirco in cauernis honorate Iehoua, in insulis maris nomen Iehoua Dei Israelis.

Ab extremo terræ palmas audiuiimus, iucunditatem iusto, & dixi: Secretum meum mihi, secretum meum mihi. uæ mihi: excussores excurrerunt, & excursione excussores excurrerunt.

Pauor, & fouea, & laqueus super te habitator terræ.

Erit autem: qui effugerit uocem pauoris, incidet in foueam; & qui ascenderit è medio foueæ, capietur laqueo: quandoquidem fenestra de excelso aperta sunt, & commouebuntur fundamenta terræ.

Depastione depasta est terra; excisione labefactata est terra; amotione amota est terra.

Motione mouebitur terra, sicut ebrius; & amouebitur, sicut pernoctatorium; & grauis erit super eam transgressio eius; & cadet, neque iterum surget.

Et erit: in die illa requiret Iehoua super militiam excelsi in excelfo, & super reges terræ, super terram.

Et colligentur collectione uincti in carcere, & claudentur in claustro, & post multos dies uisitabuntur.

Et auertet faciem suam Luna, & pudebit Sol, cum regnauerit Iehoua tcebaoth in monte Tcion, & in Ierusalem, & in conspectu seniorum suorum honor.

Quia hæc erunt in medio terræ, in medio populorum, quomodo si pauca oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur ex olea, & racemi, cum fuerit finita uindemia.

Hi leuabunt uocem suam, atque laudabunt: cum glorificatus fuerit dominus, hincient de mari.

Propter hoc in doctrinis glorificate dominum, in insulis maris nomen Dei Israelis.

A finibus terræ laudes audiuiimus, gloriam iusti. & dixi: Secretum meum mihi, secretum meum mihi, uæ mihi: præuicantes præ uariicati sunt, & præuicacione transgressorum præuicati sunt.

Formido, & fouea, & laqueus super te, qui habitator es terræ.

Et erit: qui fugerit à facie formidinis, cadet in foueam; & qui se explicauerit de fouea, tenebitur laqueo: quia cataraçta de excelsis aperta sunt, & concutientur fundamenta terræ.

Confractioe confringetur terra; contritione conteretur terra; comotione commouebitur terra.

Agitatione agitabitur terra, sicut ebrius; & auferetur, quasi tabernaculum unius noctis; & grauabit eam iniquitas sua; & corruet, & non adiciet, ut resurgat.

Et erit: in die illa uisitabit dominus super militiam cali in excelfo, & super reges terræ, qui sunt super terram.

Et congregabuntur in congregatione unius fascis in lacum, & claudentur ibi in carcere, & post multos dies uisitabuntur.

Et erubescet Luna, & confundetur Sol, cum regnauerit dominus exercituum in monte Sion, & in Ierusalem; & in conspectu senum suorum fuerit glorificatus.

QUAE in hoc cap. continentur, de uniuerso orbe intelligunt Rabi, quos sequuntur non nulli ex nostris: at res ipsa clamat, & uerba ipsa satis ostendunt de Iudæa esse sermonem: mos autem est omnibus ferè gentibus, cum de patria sua loquuntur; quod bene; aut male habeat, terram absolute nominare. in ea certè tempora hæc conueniunt, quando Israel, & postea Iehuda in captiuitatem ducti sunt: in sequentibus enim dicitur, quod relinquendi essent paucissimi &c. multo autem magis quadant in postremam uastationem. Dissipabit. participium est hebr. בָּקָק uerbi קָק, id est, euacuauit: per præsens reddidi: nam præsentem quoque utimur, cum de re futura loquimur, quando iam rem insulare significamus. aliud etiam participium mox sequitur בָּקָק uerbi, cuius tantum participia reperiuntur. at, ut ex Chaldaicis, quibus rei clause apertionem significat, & ex cognatis uerbis coniecitimus, significat infringere, seu dissipare: ut aliorum iniurijs pateat, uel murum, uel oppidum, uel uineam &c. uulg. transposuisse uidetur significata, dum dicit, Dissipabit, & nudabit, ordinem rerum secutus: Affligit. ego propriam significationem expressi: dicit ergo ciuitates, & muros dissipandos; populum in captiuitatem abducendum; faciendam formam terræ propter excisas arbores

excultas

excultas segetes, uineta, & oliueta; reliquos dispergendos per orbem uniuersum. quæ an Iudæis conueniant, quis dubitet?

2 Sicut populus &c. nulla condicionis ratio habebitur: eadem fors, eadem calamitas, sacerdotibus, & populum; dominos, & seruos; diuites, ac pauperes inuoluet. Sacerdos. uerbum כֹּהֵן non melius reddere possumus, quam sacerdotio fungi, ministrare in sacris: hinc כֹּהֵן sacerdos, neq; proprie aliud notat. & quidem abusu interdum non est ecclesiastici officij, sed dignitatis, & honoris nequaquam tamen principem absolute designat, ut mentiuntur non nulli Rabini, Christi hostes; sed eos tantum, qui erant regi secretissimi, ut 2. Sam. 20. de Hira Lairiba, quod esset כֹּהֵן David: & 1. Reg. 4. de Zabud: & in plurali 2. Sam. 8. filij David dicuntur כֹּהֵנִים: pro quo 1. Par. 18. habetur, Filij David erant primi ad manum regis, id est, ad officia regis. qua ratione autem ad saculares ministros transferatur, uide infra cap. 61. Hic interim considera, quam indignum sit ministros domini eandem cum populo sortem subire. usurpant autem Hebræi notam similitudinis in utroque extremo, quando mutam comparationem, & omnimodam collationem explicare uolunt, quasi dicant, erit populus, sicut sacerdos; & sacerdos, sicut populus. Sicut qui repetit &c. sensum expressit: ego priorem uocem pro debitorum, & oppresso accipi puto; posteriorem uero pro repetente, & opprimente. nam posterior construitur cum ב: uerbum autem proprie irruere significat; & sine regimine pro, oppressum esse, accipitur. infra cap. 41. Siti oppressa; & Ierem. 51. Obruta, seu oppressa est fortitudo eorum: cum ב autem significat irruere in aliquem, ut feneratorum facere solent exigendo credita, & in debitores esse diuiores, sicut dominus eorum ingenium depingit Math. 18. atque in hoc modo significandi accipit interdum א pro ה, ut hoc loco uides. Ex his prophetæ uerbis colligit Christianus lector, quam meriti parui fiant à prudentibus, ac sapientibus uiris speciosi isti tituli, ac dignitates, quibus alij alios desideramus antecellere, atque ea omnia; quæ à nobis uel inuitis tolli possunt: illa autem bona meriti magni fieri, quæ nemo perturbare, nemo auferre potest, quæ scilicet animo constant, non fortuna, aut lingua, aut opinione hominum. alios itaq; uirtute antecellere, studium sapientis erit.

3 Defluxit. de ijs rebus dicitur uerbum נָבַל, quæ amittunt succum, uirorem, uim, sensum &c. uulg. uoluit seruare paronomasiam, quæ in Hebræis uerbis est אַבְלָה, nablal: ideo dixit, luxit, defluxit. Infirmata est altitudo. uerbum est plur. cum nomine singulari, quod collectiue capitur; & accipitur pro nobilitate, id est, nobilibus, & regni proceribus: hos excelsos, seu eleuatos uocare solet scriptura: hic eleuatos populi, id est, qui in populo sunt, quasi proceræ arbores alijs breuioribus comparate. nec quominus hæc de Iudæa intelligas, te conturbet nomen orbis: nam & supra 13. de orbe Babylonico dicitur, & 14. similiter de particulari orbe.

4 Infecta. uel polluta: nam אִדָּן. ut iam supra dixi, est rem aliam speciem preferre, quam antea habuerit: nostri uerbo contaminandi, aut polluendi reddere solent: infici autem sub aliquo Hebræis est, ideo pollutam rem reddi, quod id super se habeat: sicut sub aliquo contemiscere terram, est insolitum, & importabile quid, & indignum perpetrare, quod nequeant homines ferre. Prou. 30. Sub tribus contemiscit terra, sub seruo dominante &c. ita contaminari sub habitatoribus est, uel eo tantum nomine pollui terram, quod tales habeat habitatores: unde uulg. ab habitatoribus, alij propter habitatores: ego hebraismum retinui, quod significantiore est. Leges. supra dixi de nomine תּוֹרָה, quod latius pateat, quam nomen legis. חֻקִּים etiam statuta in genere significat; saepe tamen pro ritibus, & ceremonijs capitur: ego hic nomine תּוֹרָה in plurali pro מִשְׁפָּט accipio, id est, pro politicis constitutionibus, & legibus, quibus uita humana conseruatur, & tranquillitas in rep. quæ præcepta iudicialia uocant scholastici: at חֻקִּים pro ceremonijs, ut dixi; בְּרִית uero pro decalogo: hic enim peculiaria fœderis, seu pacti nomine censetur: terminatio autem illa בְּרִית, id est, sæculi, seu antiquum, ad singula membra referenda est. uniuersam itaque legem dicit ab illis uiolari, & iudicia quidem, & leges politicas, quæ sunt, ueluti repagula quædam, & ualla, ne in illicita prorumpamus, dicit transgressos, ueluti indomita animalia, & petulantes pecudes: ritus autem, & cultus, quæ statuta firma, & certa esse oportebat, dicit mutasse, conuulsisse, abrogasse, tanquam irreligiosos, superbos, ac uerbi Dei contemptores; at fœdus, quod cum Deo ferierant, quod sanxerant, in quo fides utrinque data fuerat, & conventiones declarate, dicit illos labefactasse: est autem labefactare fœdus, irritum facere; ita loquitur Paulus ad Gal. 3. Lex non facit irritum testamentum, id est, fœdus. singulis ergo nominibus propria uerba accommodare prophetam uidebis: atque eos damnare, tanquam in Deum proteruos, superbos, atque fœdisfragos, & perduelles. Ceterum quod חֻקִּים non sempiternum dixi, sed pro antiquo interpretatus sum, id præter auctoritatem scripturæ non est: nam Gen. 17. dicitur, Dada terra Chanaan in possessionem אֲבֹתַי, id est, diu duraturam. & Deut. 32. Recordare dierum sæculi, id est, priorum. Malach. 3. Grata erit oblatio sicut in diebus sæculi, id

est, olim; ne Iudæi putent ex hac uoce posse se probare, aut circumcisionem, aut alia legalia in æternum fore obseruanda. Nota quoque hoc loco, quod supra dixit terram euacuatam, deformem, luctu, & marore confectam, & marcidam; hic unico uocabulo pollutam dicere. quod enim in hominibus faciunt scelera, hoc in terra ipsa, & regno faciunt scelerum punitiones, & pæna, ut sunt inundationes, siccitates, terræmotus, & huiusmodi mala, quæ, ni fallor, Apostolus dicit gemitus, & ueluti parturientis dolores, quibus plenus est orbis, non quod natura sua habeat, sed propter hominem: is enim culpa sua fecit, ut terra perpetua spe melioris conditionis laborare uideatur, quando uidelicet homo plene restitutus, toti creaturæ suam pulchritudinem, & gratiam restituet.

6 Est in Hebraeis paronomasia non inuenusta, alah, aclah, maledictio deuorauit, absumpsit &c. Maledictio מלך proprie adiuratio est, qua quis cum imprecatione mali astringitur: & quia in huiusmodi imprecationibus ingentia mala solemus imprecari, crediderim non nunquam pro ipsis malis sumi, ut hoc loco, & Ierem. 29. Tradam eos in imprecationem, & uastitatem &c. quanquam in hoc Ieremias loco esse in imprecationem sumi posset in hunc modum, Faciam, ut cum quis alteri malum ingens uoluerit imprecari, dicat, Veniat tibi, quod uenit illis &c. sicut dare in benedictionem hunc sensum habet. adde, quod in pactis fiebant imprecationes, ut dicitur Deut. 29. & Exec. 16. Imprecatur dominus, quod despexissent imprecationes, & labefactassent pactum. harum igitur imprecationum, quæ erant in lege, in labefactantes pactum meminit hic propheta, quod scilicet terra in desolationem iret iuxta imprecationes pacti. Peccabunt: ego propriam uerbi significationem retinui, quod non tam peccare, quam propter culpam, uel penam esse afflandum, exhibendum, ac proinde abominandum, uel propter penam significat. quare uerbum peccandi hoc loco in uulg. ad reatum refer, & penam, id est, pro peccatoribus, & reis habebuntur, & abominantur erunt, uel potius fuerunt: quia coniungitur uerbo præteriti deuorauit. Infanient. uerbum מרר aduri proprie significat: hinc ad ardorem intransfertur, in qua significatione uidetur uulg. accepisse: ego pro aduersione simpliciter acciperem, sicut quando Iob 30. hoc uerbo usus ait; Os meum adustum est siccitate. comparatur autem calamitas in scripturis igni. uerbis tantum ergo differre existimo, quod præceperit, maledictio deuorauit terram, & adusti habitatores eius. Derelinquentur homines pauci: hebraismus meritis uitaui: relinquetur homo paucus. Hoc uersu, & sequentibus aperte uidere licet, qui sint fructus, & effectus transgressionis, & fractionis diuini fœderis, ut cum talia experimur, causam non ignoremus. aufert enim sua beneficia ingratis Deus, & ut est apud alium prophetam, liberat lanam suam, panem suum, & uinum suum, tanquam ab iniustis possessoribus, & tyrannis; & eis relinquit, quæ ipsos decent, tristitiam, luctum, clamores, ciuilatus, & similia.

10 Attrita est: uerbum proprie est frangere, & de disipatione murorum uidetur esse sermo. Vanitatis: hic illud nomen est, quod initio Genes. inanem dixit uulg. Terra erat inanis: & iuxta etymologiam intellige inanitatē, seu uanitatē, quæ dicitur de re, quæ aliquo ordine debitum rerum habere posset, illoq; caret. dicitur autem initio terra fuisse inordinata, indigesta, non redacta in ordinem, ut quæ non montibus, non uallibus, non pratis, non hortis, non syluis, non agris esset distincta; sed rudis quædam, indigestaq; moles. hic ego ciuitatem inordinatam, & rudem accipio; quod gubernatione, magistratibus, iudicijs, mercimonijs, cultibus, & sacrificijs, ceterisq; huiusmodi rebus, quæ in florenti reip. statu certis locis, temporibusq; peraguntur, careret ob solitudinem: unde mox addit, Clausa est omnis domus &c. quod accidit propter pestem, bella, & huiusmodi calamitates. Nullo introeunte: sensum expressit, ut potuit uulg. interpres: nam quod alij uertunt, Ne quis ingrediatur, est non intelligere hebraicis, de quo cap. superiori uers. primo. sicut enim utuntur Hebræi a domo, pro intrinsecus; ita & ab introeundo, pro extrinsecus. quando autem domus ab interiori parte clauduntur, habitatores habent, neque est in ciuitate solitudo: quando ab exteriori parte clausæ sunt, indicium est manifestum solitudinis.

11 Clamor super uinum: inopiam esulentorum, & poculentorum notat. nomen clamorem, qualis est querulorum, significat, seu uociferationem, quæ excitatur, quando plures simul capere, uel emere uolunt eandem rem, ut fit famis tempore: uel intellige querimoniam, quæ fieret propter uini inopiam. Deserta est lætitia: à מרר uerbo aduersæ ascendi recte uertat. Iud. 19. & 1. Sam. 17. notat itaque gaudium. quasi cursu suo peracto, ad finem usque deductum: sicut enim dicitur de die, quod ad uesperam tendit, & de sole, quod occubuit, uel occidit; sic quia gaudium diei, & luci comparatur, dicitur gaudium occidisse, & ad occasum peruenisse. sensum ergo expressit uulg. nam מרר desertum quoque designat, quod, tanquam nomen. accepisse uidetur.

12 Oppressit. manifestum est uulg. hic uerbum מרר in astuta uoce accepisse: neque enim tunc Biblia punctata erant: at nunc legunt Hebræi puncta uocis passim, & suppleunt præpositionem in, id est, contrita est ianua in ruina, uel tumultu: mihi tamen magis placet lectio uulg. quod ruina contu-

derit portam, seu portas. sensus idem est. Planum est autem in portis fuisse propugnacula, & turres: has dicit collapsas, & munitiones omnes ruina comminutas. hæc de ciuitate Hierosolymitana dicta non dubito. Pro solitudine dixi stupendam solitudinem, ut aliquo pacto exprimerem uim uocis Hebraicæ: de qua cap. primo, & sæpius iam dictum est, quod notet gestum horrentium, abominantium, seu admirantium.

13 In medio: Iudæa in scripturis sæpe dicitur medium terræ: nec dubium, quin iuxta dimensionem geographorum Palaestina in medio, uel circa medium habitati orbis esse uideatur: uel dicitur futurum in medio terræ, & in medio populorum phrasi Hebræa, id est, in regione, cui nihil deesse posse uideatur, et plaga orbis hominum feracissima, nempe Iudæa: à qua uidebatur impossibile, homines posse exterminari, & tantam fore solitudinem, ubi erat hominum maxima frequentia, iuxta promissionem Abrahæ factam, ut maiori admirationi esset oratio; sicut si diceret, futurum est, ut in mari non reperiantur, nisi tres guttula aquæ, aut in litore maris paucissima arenula. Quomodo si pauca: uulg. paraphrastem egit hoc loco: ego uerbum uerbo reddidi, quod non obscure esset oratio: excusionem enim oliua uocat hebraismus baccas oliuarum; quæ post excusionem, quæ in orbem, & circumquaque fit, remanent in extremitatibus ramorum; quemadmodum & racemationem uocat racemos, qui oculos, manusq; uindemiantium effugerunt. Fiet, inquit, excusio generalis, ac uindemia uniuersalis in Iudæa; & immensa hominum multitudo interibit: pauci autem non nulli, qui remanserint, isti excutientur, & deracemabuntur. de quibus reliquijs mox sequenti uersu loquitur. Certè in uastatione Iudææ sic profusus sese res habuit, præsertim in ea, quæ per Romanos facta est. Memineris autem hic lector non tantum corporalis deuastationis, sed illius etiam spiritalis, quam fecit infidelitas, ac peccatum: ex immensa enim illa strage pauci, & reliquiæ quædam saluæ factæ sunt. de quibus iam dixi esse apud hunc prophetam frequentem sermonem, immo esse totius libri præcipuum argumentum, & ueluti scopum. Ut autem intelligeremus de uastatione ultima prophetam loqui, ait;

14 Hi leuabunt &c. hincient de mari, id est, ab occidente: ita enim sæpe occidentalem plagam uocat scriptura, & quod mare mediterraneum ad occidentem esset Palaestina. At quando, quæso, reliquiæ Iudæorum ab occidentem laudarunt Deum? non de Assyria, non de Cældæa dici potest, quod ad occidentem essent. certè uastata Iudæa, reliquiæ eorum trans mare mediterraneum in Græciam, Italiam, Germaniâ, Galliam, atq; Hispaniam translatae sunt. Cum glorificatus &c. ad uerbum reddidi, Im. magnificencia Iehoua. hanc autem magnificenciam, seu glorificationem dicere possumus fuisse, quando imperium Romanum iugo Christi collum submisit; tunc certè reliquiæ Israeliticæ populi Apostoli, Apostoliciq; uiri, & quos ipsi primos conuerterant, lætissimi glorificabant Deum, & congratulabantur gloriæ Christi; & gentes, quæ ad ueritatis agnitionem adduxerant, ut plauderent manu, inuitabant, & iubilarent Deo in uoce exultationis, quod subiecisset populos ipsis, & gentes sub pedibus ipsorum. quod enim gaudium fuisse putamus seruorum Dei, cum Romanos rerum dominos, seruos Christi effici uiderent?

15 Propter hoc, uel super hoc, super hac re, nempe quod Iudæos perdidit, & eorum reliquias seruauerit, quæ essent ueluti semen fidei, in toto orbe; Honorate Deum Barbaræ nationes, & qui à Iudæa, & uite instituto, & toto orbe dissidetis. Certè mysterium intellexit. Iesaias, ut mox uidebis: et Iudeorum ruina reparacionem gentium, & eorum diminutionem, diuitias mundi esse prouidit. In doctrinis: hunc subesse sensum putauit uulgatus, Postquam ita à domino factum est, ut uos pauci Israelitæ in regiones gentium dispergamini, ibi dominum agnoscentes, docete gentes, & doctrina uestra dominum glorificate. uocem enim ארים solet doctrinas interpretari, quod lux sit doctrina. uox autem hæc Hebræis cognationem habet cum derivatis à uerbo ירה. quæ doctrinam, & institutionem notant: ita etiam interpretatur ארים in pectorali sacerdotis, non quod non intelligeret uocem, lucem significare, id est, lapides lucidissimos, sed mysterium olfaciens, intelligebat per lucem, & perfectiones, seu integritates, doctrinas cum uite integritate coniunctam à sacerdote requiri, ut nemo sit tã argutus, qui dum non uult à dictis imperitorum Rabinorum, uel latum unguem discedere, uinum doctum, & sanctum Hieronymum statim audeat reprehendere, quasi à Iudæo quopiam deceptum, cum planè sit hos ipsos censors nullibi non à Iudæis, qui scripserunt, seductos: nisi non turpius sit à scribente, quam tecum colloquente decipi. Sed ad rem redeo. Ego aliam interpretationem attuli, quod non incepta esset, & ארים non pro uallibus accipio, sed pro cauernis, quæ luce carent, quasi opposita significatione sua radici: quamuis possit esse ab ארה, ut ferè idem notet, quod nomen במורה, id est, caeuerna, de quo supra cap. 11. intelligo ergo cum quodam uiro docto, Troglodytas, qui מרר ירה, id est, specubus, in quibus habitant, nomen sortiti sunt: de quibus uide Plin. lib. 5. cap. 8. huiusmodi homines olim sub Aegypto uersus mare rubrum habitabant, supra modum barbari: per hos autem intelligit propheta ceteras barbaras nationes, quibus mox iungit insulas maris, id est, ex-

eremos quosque populos, & toto orbe diuisos, quales erant Europæi respectu Indæorum, & quales sunt nunc habitatores noui orbis, qui ad occidentem est; qui nunc quoque Deum laudant ad fidem Christi conuersi. intellige ergo moribus, & situ à Iudæa longè remotas gentes.

- 16 A finibus terræ &c. inuitauerat gentes ad celebrandum Deum, & Dei misericordiam; nunc ita factum esse significat. Ab ala, inquit, terræ (sic enim finem, & extremitatem uocat Hebræi) audiui decantari psalmos, qui iusto illi Christo domino uicidissimi sunt. mos enim fuit omnium Christianorum primis illis ecclesiæ temporibus psalmos, & hymnos Christo domino decantare, præsertim in antelucanis catibus: qui mos tantum apud ecclesiasticos nunc retinetur. uide Tertul. in apologetico. hos psalmos, has laudes per appositionem uocat propheta incunditatem, quod res esset domino acceptissima: & quos per cauernas, & insulas maris intellexerat; hos nunc extremi habitatores orbis uocat. Secretum meum: ita malui transferre secutus uulg. & paraphrastem Chald. quam cum alijs macilentiam, aut maciem: nam licet מרר macrescere significet, & in usu sit hæc formatio, ut à uerbis in ה desinentibus fiant nomina mutata ה in Iod: ad rem tamen, de qua est sermo, magis accommoda mihi uisa est uulgata interpretatio: neque obest, quod in sacris litteris non inueniatur uox hæc pro secreto. nam neque מרר pro macie alibi reperitur. at Chaldæis in usu est מרר, & מרר pro secreto: & Hebræis in usu est מרר, cuius etymon ignorant Rabini, & principes uerunt, quod tamen ut ex locis, in quibus reperitur, conicitur, non simpliciter principes notat, sed eos, qui post reges sunt, qui secretis consultationibus principum adhibentur, & à secreto appellationem habent. sunt ergo hæc nomina à radice, que non est in usu מרר, id est, secretum fuit. Rabi quoque Ioseph, & Rabi Salomon cum uulgato sentiunt; & quia bis hic ponitur, duo secreta Iesaiæ reuelata dicunt, ultionem uidelicet, ac salutem: quod à Chaldæo in hoc loco mutuati sunt. Neque dubium mihi est, quin de Iudæorum ruina, & salute gentium Iesaias loquatur: quod mysterium Apostolus dicit, non semel absconditum fuisse prioribus generationibus; illis autem temporibus reuelatum fuisse Apostolis, gentes uidelicet esse heredes, & participes &c. neque dubito, quin ad hunc locum Iesaiæ respexerit: qui ait, se hoc in secreto continere, & sibi tantum id indicatum esse, quasi dicat, non uult dominus hanc rem palam omnibus fieri, sed inuolutam permanere: nos diceremus, tacere uolo, filere uolo: quod solemus dicere, postquam aliquid cœpimus aperire, quod tamen silentio premere oportebat: uel præcipitur mihi, ut taceam; præcipitur mihi, ut taceam, & ne exponam, quid sit psalmos audiri à finibus terræ, & gratissimos esse psalmos gentium iusto. Sed non potest se continere propheta, quin dolore suum prodat ob perditionem populi sui: unde ait; Væ mihi, heu me miserum. quod exponens R. David, licet inimicus mysteriorum Christi, non animaduertens quid diceret, ueritatem fassus est. Quando uenturam, inquit, uidi ultionem in Israël tempore redemptionis; quando confabulam, & non remanebunt nisi iusti; pinguedo carnis meæ macruit: (nam מרר pro macie accepit) propterea uæ mihi, quia multi sunt inter eos præuicatores, qui consumendi sunt uniuersi. De uerbo autem מרר, quod est excurrere, uel incurere ui, & iniuria, seu direptione aliorum, supra dixi cap. 21. repetitione autem nominum, & uerbi multitudinem peccantium, & quod ex animo peccatis, & iniurijs dediti essent, designat.

17 Formido, & fouea &c. his translationibus solent Hebræi feriem malorum se inimicem excipientium significare: quorum qui quedam uult fugere, in alia, & fortè maiora incidit, ut Latini, Incidit in Scyllam cupiens uitare Charybdim: estq; paronomasia in his uocibus, qua solent gaudere propheta: cuius uenustatem Latini non possumus exprimere, pabad, uapaba th, uapab; pauor, & fouea, & laqueus.

18 A facie: in Hebræo est, à uoce; sed apud Ieremiam, ubi eadem sententia legitur, est à facie. idem ergo est. pauorem uerò, uel terrorem, quem hostes terram ingressi incusserunt, intelligere possumus. Cataractæ. nomen ארבה est foramen à uerbo, quod insidiari, uel ex insidijs erumpere, uel proficere significat: dicitur de camino Osee 13. de columbarum fenestris infra 60. de ficticijs autem fenestris in celo, seu aere, quas uulgo dicimus tempore diluuij, & ingentium imbrium fieri, seu aperiri, dicitur Gen. 3. & 2. Reg. 7. & hoc loco. hic ergo, ueluti forma pro uerbis, dicitur apertio fenestrarum cœli, & commotio fundamentorum terræ, pro grauissima tempestate, & maximis periculis, qualia sunt in magnis inundationibus, uel in terræmotibus. His itaque magnis calamitatibus, ac periculis comparantur illa, quæ Iudæi perpeffuri erant à Romanis: de quibus usque ad finem capituli etiam loquitur.

19 Confractioe &c. infinitiui sunt cum uerbo præteriti, aut futuri positi, Hebræico idiotismo, tum ad confirmationem rei, de qua loquuntur, tum etiam ad augmentum, & amplificationem. depascendo depasta est terra. potest etiam reddi, male habendo, male se habuit terra. nam & hanc significationem habet uerbum נרע, quando absolute ponitur; estque tam culpæ, quam pænæ. sed hic de pena est.

est sermo. uulg. rem expressit.

20 Aufererur, amouebitur: de habitatoribus, & de ornatu Iudææ intellige. comparatio autem pernoctatorij continet non solum facilitatem, seu celeritatem in re, uerum etiam nullum doloris sensum in auferente, & diripiente, seu in captiuitatem ducente, quasi rem consuetam, & que ut sic fieret, exspectare uidebatur peragat. Grauibit eam. hic, quæso, lector uide uenustam antithesim, tanquam res leuis, & parui momenti, aut ponderis auferetur: grauitur autem transgressionem, seu defectionem: grauitas enim, & pondus peccati eam leuem, & transportationi aptam reddiderat. in his quoque uerbis grauibitur, & cadet. altera similitudo latet: tacite enim comparatur iumentis plus æquo onustis, quæ sub onere labuntur. Tanta, inquit, fuit terræ iniquitas, & noxa, ut non ualeat pondus sustinere, collapsa sit. Non adiciet; ut resurgat: non iterum surget, stabit, consistet. de ciuitate Ierusalem non iterum edificanda, & Iudæa ad suum splendorem, & dignitatem non ultra restauranda sub Iudæis principibus, intelligere oportet, uelint, nolint Rabini.

21 Militiam cœli, uel excelsi. quando nomen אבב coniungitur nomini excelsi, uel celorum, dicitur uel de militia Angelorum, ut 1. Reg. 22. uel de sole, luna, stellis, ut Genes. 2. uel figuratè de ministerio, seu cultu in templo, infra 34. & Dan. 8. quo pacto etiam hoc loco accipio, pro militia scilicet, & ministris templi: qui, sicut Angeli in celo Deo, ita illi ipsi domino in templo & assistunt, & ministrant. nam & ingredi in militiam est peculiari phrasi fungi ministerio ecclesiastico. Num. 4. & alibi. quod autem templum, & propitiatorium in scripturis calum dicitur, manifestum est. Deut. 26. 1. Reg. 8. &c. In excello: supple existentibus: sicut mox super reges in terra, qui scilicet sunt in terra: de quibus pleonasmis iam supra dictum est. Hic interim uide, quantum præstet dignitas sacerdotalis regia: illi enim in excello habitant, reges super terram: illi similes angelis dicuntur; isti homines mortales &c. qua propter si illi in homines degenerant, maiori periculo ruant, necesse est: uerum, quod dicitur de regibus, facit, ut membrum superius pro sacerdotibus accipiam. super utroque ergo tam principes ecclesiasticos, quam seculares requisiturum se dicit dominus, & rationem eorum habiturum, ut pro meritis pœnas luere faciat, quasi impunitas, qua hæctenus abusi fuissent, non nisi ex indulgentia, & quasi inaduertentia domini coniuuentis accidisset. hoc indicat uerbum פקר.

22 Congregatione unius fascis. nomen אכר uinctum notat simpliciter: hinc uulg. pro fasce accepit, qui uincitur, & confringitur; & nomen אכר, ac si esset in forma regiminis, accepit. (nam interdum etiam in reg. ה non uertitur in ת) sensum potius, quam uerba uolens exprimere: ego ad uerbum reddidi, nisi quod nomen singulare אכר in plurale mutauit, uincti. nam collectiue illo utuntur Hebræi, ut supra 10. & infra 42. In carcere. restè uulg. הו pro, in, accepit, ut Gen. 27. In gladio tuo uiues: & infra 38. Psalmos nostros psallemus in domo domini. Post multos dies uisitabuntur: hæc enim est uis prepositionis הו, ut præposita nominibus temporis significet, post. Hic locus torsit plurimos, eos præsertim, qui hoc caput de uastatione seculi in die iudicij acceperunt: hinc Millenarij, hinc Origenistæ decepti: ego certè, cum figuratus sermo sit prophetis adeo familiaris, ut rarè absque figuris loquantur, non uideo, (præsertim cum id non exigat series præcedentium uerborum) cur hanc collectionem, seu congregationem uinctorum regum, & sacerdotum non accipiamus de conclusionem tam corporali, quam spiritali sub peccato infidelitatis, sub quo uincti detinentur, quousque ingreditur plenitudo gentium.

23 Et erubescet Luna: hæc luna erubescens, & solis confusionem intellige ob excellentiorem gloriam, splendorem, & maiestatem regnantis Christi, quasi significet occultandum luminarium celestium splendorem, propter splendorem Christi, quemadmodum splendente sole lumen stellarum delitescit. hunc itaque defectum metaphorice erubescens, & auersionem oculorum uocauit. Hic habes gloriam euangelij, gloriam regni Dei: quam Apostolus Paulus sepe commemorat, quod magis splendeat, quam facies Moysis; quodque tanta sit domini I E S V gloria, ut Apostoli eius gloriam, ueluti specula, excipientes ob ingentem uirtutem, & efficaciam gloria illius in claritatem, & ipsi quoque transformarentur, essentq; lucidissimi, ueluti soles, in orbe. dispareret profectò omnis alia claritas, omnis alia maiestas, si cum maiestate & gloria illius conferatur: quia Deus cum esset, manifestatus est in carne, iustificatus est in spiritu; apparuit Angelis; predicatus est gentibus; creditus est mundo; assumptus est in gloria. uolens ergo propheta nullam alterius rei gloriam huic esse comparandam significare, elegantissimè id confusione luna, & solis significauit, quod maius luminare esset Christus dominus luminarijs illis magnis. In monte Sion, & Ierusalem: nemo hic cum Iudæis, aut Millenarijs decipiatur: his enim nominibus uelabant propheta quæ dicebant de regno Christi. Senum suorum: manifestum est, hoc nomen tam in singulari, quam plurali interdum non tam ætatis esse, quam dignitatis, & officij publici in administratione cum æconomica, tum politica, & ecclesiastica. Verba autem Hebræa eum sensum generant, quem uulgatus expressit: ego uerba uerbis reddidi, Et

in conspectu seniorum suorum gloria, vel honor. quando uidelicet dominus fuerit gloria, id est, gloriosus coram senioribus suis, primis illis ecclesie principibus, Apostolis domini: uel si supplicet uerbum substantiuum, hic erit sensus; & in conspectu seniorum erit gloria, quasi eam semper speculaturi sint: neque facies auercent, etiamsi gloriam solis excedat: non erunt, sicut populus Iudaicus: non ponet dominus super faciem suam uelamen: seniores eius, ueluti aquile, aciem oculorum in gloria eius figent; ut ad hunc locum alluserit Apostolus, in illis uerbis, quae supra apposuit ex epistola 2. ad Corinth. cap. 3. Hic locus facit ad consolationem piorum, quod non despondeant animum, neque admirrentur inanem gloriam regnorum mundi, sed malint ad regnum Christi pertinere, quod, sicut non est de hoc mundo, ita eius gloria, splendor, dignitas, & magnificentia, istaec omnia pudefieri facit, & dissipare. hic quoque animaduerte, quod cum de gloria Christi sit sermo, eum uocet nomine Iehoua: quod nunquam, nisi uero Deo, tribuitur, testibus etiam ipsis Rabinis.

Caput uigesimumquintum.

Noua.

Vetus.

IEHOUA Deus meus es tu, extollam te: celebrabo nomen tuum; quia fecisti ardua consilia à longinquo, fidem, ueritatem.

Quia posuisti ciuitatem in tumulum, urbem circummunitam in ruinam, palatium alienorum ne sit ciuitas, in aeternum non aedificabitur.

Iccirco honorabunt te populus obfirmatus: ciuitas gentium praualidarum colent te.

Quia fuisti munitio exhausto, munitio egeno in angustia constituto, protectio ab imbre, umbra ab aestu: quandoquidem spiritus praualidorum est, ueluti repentina inundatio [in] parietem, ueluti aestus in siccitate.

Fremittum alienorum humiliabis, aestum umbra nubis: palmes praualidorum opprimetur.

Et faciet Iehoua tcebaoth omnibus populis in monte hoc conuiuium pinguium, conuiuium uinorum afferuatorum: pinguium medullatorum, uinorum afferuatorum.

Et praecipitabit in monte hoc faciem inuolucris inuolucris super omnes populos, & tegumentum, quod expansum est super omnes gentes.

Praecipitabit mortem uictoriosè: & absterget sustentator Iehoua lacrymam ab omni facie; & opprobrium populi sui auferet desuper uniuersa terra: quia Iehoua locutus est.

Et dices in die illo; Ecce Deus noster

DOMINE Deus meus es tu: exaltabo te, & confitebor nomini tuo; Quoniam fecisti mirabilia, cogitationes antiquas fideles amen.

Quia posuisti ciuitatem in tumulum, urbem fortem in ruinam, domum alienorum, ita ut non sit ciuitas, & in sempiternum non aedificetur.

Super hoc laudabit te populus fortis: ciuitas gentium robustarum timebit te.

Quia factus es fortitudo pauperi, fortitudo egeno in tribulatione, spes à turbine, umbraculum ab aestu: spiritus enim robustorum, quasi turbo impellens parietem.

Sicut aestus in siti tumulum alienorum humiliabis: & quasi calore sub nube torrente propaginem fortium marcescere facies.

Et faciet dominus exercituum omnibus populis in monte hoc conuiuium pinguium, conuiuium uindemiae, pinguium medullatorum, uindemiae defacatae.

Et praecipitabit in monte isto faciem uinculi colligati super omnes populos, & telam, quam orditus est super omnes nationes.

Praecipitabit mortem in sempiternum: & auferet dominus Deus lacrymam ab omni facie; & opprobrium populi sui auferet de uniuersa terra: quia dominus locutus est.

Et dicet in die; Ecce Deus noster iste,

bic

expecta-

Noua.

Vetus.

hic, intenti ipsum expectauimus, & saluauit nos: hic Iehoua, intenti ipsum expectauimus, exultabimus, & letabimur in salute ipsius.

Requiescet enim manus Iehoua in monte hoc, & atteretur Moab sub eo, sicut teritur palea in madmenah.

Ex expandet manus suas in medio eius, quemadmodum expandere solet, qui natus est ad natandum: & humiliabit superbiam eius cum perforatione manuum eius.

Et munitionem exaltationis murorum tuorum prostrabit, humiliabit, deiciet in terram usque ad puluerem.

expectauimus eum, & saluauit nos: iste dominus sustinimus eum, exultabimus, & letabimur in salutarum eius.

Quia requiescet manus domini in monte isto, & triturbabitur Moab sub eo, sicut teruntur paleae in plauastro.

Et extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans ad natandum: & humiliabit gloriam eius cum allisione manuum eius.

Et munimenta sublimium murorum tuorum concident, & humiliabuntur, & detrahentur in terram usque ad puluerem.

DEFLERAT ruinam patriae, populique sui perfidiam, & non nihil hac in re carni beat in huiusmodi Dei iudicij serui domini, in seipso exprimeret. Exaltabo te. uerbum proprie in altitudinem euebere est, corporis primum, deinde ad alia, quae etiam prouehuntur, transfertur, ut cum ad dignitates quempiam ascendere facimus, aut laudibus euehimus &c. de laudibus hic sermo est. Mirabilia. *h3* singulare est, sed passim collectiue capitur, & rem arduam notat, & rem homines arte, aut ratiocinatione assequi nequeunt: de quo non nihil supra cap. 9. ubi uulg. Vocabitur admirabilis. Cogitationes: uox non nudas cogitationes & simplices notat, sed eas, quae in nobis manent post deliberationes, quae sunt, ueluti strata, & fundamenta, super quae actiones, quasi aedificamus: sunt ergo ueluti consultationum conclusiones: consilia dicere posses: nos etiam in uulgari sermone cogitationes, ipsa consilia, ac sententias uocamus. per appositionem autem ardua illa, & mirabilia opera, quae Deus fecisset, uocat consilia antiqua, uel ut est in bebr. à longinquo, id est, quae à multo tempore decreuerat facere: quod Paulus dicit ante tempora secularia, id est, antè quàm esset & tempus, & seculum, aut mundus; sic etiam accipienda puto nomina, quae sequuntur fidem, ueritatem, id est, fidei, & ueritatis plenissima. in hunc enim usum abstractis utuntur Hebraei; quod & uulg. affectus est, cogitationes antiquas fideles, amen, id est, stabiles: seruauit enim uocem bebr. quae interdum est approbantis: eius autem propria significatio est ueritas, firmitas: sed pro aduerbijs utuntur nominibus Hebraei frequentissimè, ut sit interdum idem, quod uerè, ut in euangelio Amen dico uobis. epitheta ergo diuinarum cogitationum, seu consiliorum sunt antiqua, fidelia, ueracia; primum leuitati; secundum inconstantia; tertium mendacio, aut certe iniustitiae crediderim opponi. hac omnia inesse iudicij illis, quae admiratur Paulus ad Rom. oportet fideles fateri: iuxta quae factum est, ut Iudaei laborarentur, & gentes ad dignitatem eorum adsciscerentur: de quibus est in hoc capite propheta sermo.

2 Iam quae sint ardua illa, & stupenda, quae dominus fecerit, aperit. Posuisti ciuitatem: bebr. posuisti ex ciuitate, in &c. credo esse phrasim, quae nos utimur, Ex ciuitate aceros lapidum fecisti. Tumulum. *h3* est in genere conuolutio, seu uolutio, seu res ipsa, quae uoluitur: dicitur de aquis frequentius; hic de lapidibus in aceros redactis, uidetur dici; rectè per aceros, aut tumulos lapidum uertas. Hac ciuitas Ierusalem est, quae fortis, & circummunita erat muris. Domum alienorum, uel palatium: est enim à uerbo *h3*, quod celsitudinem notat: habitationes autem principum excelsiores sunt ceteris: ipsam uerò ciuitatem hoc nomine uocat, quod tota esset regia, & superbè aedificata: alienorum uerò, seu extraneorum, quod à uero Deo alieni essent, postquam legitimum regem, ac dominum negarunt, & se ab eius regno per infidelitatem extorres fecerunt. unde eos uineam alienam, & filios alienos, & non filios scriptura uocat. Ut non sit ciuitas: ad uerbum ex, uel à ciuitate, quam phrasim cum uulg. ferè omnes accipiunt. potest & alter subesse sensus, hand contemnendus; posuisti palatium, seu domum alienorum à ciuitate, id est, ciuitate priuasti, ut ad tuam ciuitatem nihil pertinerent: totam infidelium domum, ac familiam damnasti, ne cuius tuorum censerentur nomine: non ad domum Israel, non ad semen Abrahæ, non ad ueram ciuitatem Ierusalem per-

tineant: sed cum filijs seruæ, que in seruitutem generat connumerarentur. huius sensui fauent phrasîs, & se quentia. In æternum non &c. uerba non conuincunt non reedificandam Ierusalem. nam ubi tempus quoque finitum designant: at alij sunt loci, & ex quibus id colligitur, ut superiori cap. uers. 20. &c. faciunt tamen aduersus Iudeos, qui ex hac uoce uolunt probare legem Moysi esse perpetuam, quia Deus uocauit legitimam sempiterna, usus hac uoce non semel.

- 3 Laudabit. Hebræis כבוד honorabunt, honorem deferent, iudicium tuum comprobantes; quod digni malos male perdidit, & unicam tuam alij locaueris &c. Populus fortis, ciuitas gentium robustarum: ego proprias significationes apposui: sensus idem. de ciuitate fidelium est sermo tam ex Iudeis, quam ex gentibus collecta, qui ad fidem Abraham pertinent: quia amplexati sunt semen Abraham Christum, inserti in bonam radicem ex misericordia, qui cum essent non populus, non gens, gens stulta, ut uocat Moyses, cum essent pauperes, debiles, claudi, ad nuptias filij Dei uocati sunt, & ciuitate donati, ut essent iam non hospites, & aduenæ, sed ciues sanctorum, & domestici Dei. isti ergo cum illis, qui non ceciderunt, neque scandalizati sunt, Iudeis quibus non fuit Christus in ruinam, sed in resurrectionem, qui non fuerunt rebelles lumini, laudabunt, honorabunt, & perpetuo colent dominum, qui se indignos uocauerit in regnum dilecti filij sui, & in sortem sanctorum.
- 4 Fortitudo pauperi: ecce quos uocauerit fortes, & qua ratione facti sint preualidi. erant pauperes, ut dixi ex euangelio, & extra ciuitatem, cæci, ac debiles antequam uocarentur: erant exhausti (nam id proprie sonat nomen Hebræum) ut quibus nulla suppetebant uires, quibus ueras diuitias possent apprehendere: erant egeni, omnium rerum indigentes, ut qui perpetuis desiderijs diuexarentur: (id enim sonat nomen אביון) preda patebant, & ducebantur à demonijs, quod uolebant: denique tales, quales Paulus ad Ephes. & alijs multis locis depingit: hos uocatos honestauit, ditauit, ab iniurijs liberauit, & de potestate tyrannorum eripuit: insuper, & fortes, ac prauales reddidit, ut non solum in tuto ipsi essent, sed & bellum inferrent illis, à quibus captiui teneantur; & ut calum raperent. In tribulatione: ad uerbum, in angustia illi, id est, que illi, que illum premebat: uel in qua ipse erat: ego sensum reddidi, egeno in angustia constituto. Spes à turbine. חסן protectionem, seu latibulum proprie designat, & interdum ad spem, seu fiduciam transfertur. חסן quoque id, quod rependit, & precipitanter irruit, significat; diciturque de uehementibus imbris, & de ijs, quas efficiunt inundationibus. uulg. de uento intellexit, qui turbine, & rependit fertur. pro imbre hic primo loco uidetur accipi, mox pro inundatione. Turbo impellens parietem: participium impellens supplent uulg. sunt enim tantum duo nomina קיר חסן repentina inundatio parietis, id est, in parietem: explicat enim quid nā uocauerit imbrem repentinum, & æstum: de hominibus, inquit, loquor: spiritus enim hominum preualidorum, eorumque superbia, & fastus, quo inflati in alios feruntur, non minus alijs damno est, quam impetus aquarum ex repentinis imbris collectarum, parieti, in quem fertur: neque minus fratribus molesti sunt iniusti isti, & uolentis amici, quam æstus in locis aridis, in quibus neque aqua ad extinguendam sitim, neque arbores umbrosa, que umbra æstum temperent, reperiuntur: damnosus ergo sunt, & molesti, ac graues.
- 5 At dominus fremitum superborum, & frementes tyrannos humiliat: æstum quoque, & æstuanes ipsos, ac molestantes, suos protegendo uelut nubes, aufert, & eorum posteritatem delet. credentes in Christum ex Hebræis preda patebant incredulis: diuexabantur ab ipsis, proscribebantur, carceribus, & morti tradebantur: at eorum ciuitatem succendit Deus, superbos humiliat, molestias, & iniurias abstulit: & hanc ob causam ingentes gratias domino retulerunt serui Christi. Postquam & hæc omnia aliter accipere, quod ceteri populi, & ciuitates uidentes, que passa esset Ierosolymitana ciuitas, timuerunt Deum, & eum glorificauerunt, & ab iniurijs abstinerunt, cum uiderent, atque intelligerent Dei ingenium, qui pauperibus subuenit, & superbos deprimit: pauperes protegit, & eos, qui eos adurere solent, opprimit: ut factus es, idem sis, quod esse soles. hic sensus planus est; at superior mysterio plus quadrat. Illud, Sicut æstus insiti, ad uersum quartum puto pertinere, ut alter incipiat, Tumultum &c. & est supplenda dictio aduersatiua, quam sepe omittunt Hebræi res ipsas tantum oppositas opponentes: quasi dicat, isti quidem istis rebus similes sunt, & non minus noxij, atque metuendi: at tu domine tumultum, fremitum &c. Humiliabis: hebr. facies curuari, & ad animum refertur. Quasi calore sub nube torrente: uerba Hebræa hunc habere sensum possunt, quem uulg. expressit ea sequentibus coniungendo: possunt nihilominus sic quoque uerti, æstus in umbra nubis, id est, calor inter umbras nubes, quasi dicat, affliges propaginem preualidorum æstu, seu calore, qui è medio umbrarum nubium præodit: solaribus enim radijs non late diffusis, sed uelut constrictis, & condensatis, & è medijs nubibus uibratis in unum locum. sol uehementius dicitur adurere, hunc sensum. affectus uidetur uulg. non ergo inconsideratè flagellandus. Poteris quoque tria membra

facere

facere, ut uides in interpretatione mea: comparauerat enim tyrannos inundationi, atque æstui: de primo dixit, eorum tumultum humiliabis: at æstum in umbra nubis, id est, auferes nubis beneficio, palmites quoque, & eorum filij, ne patrum mortem uindicare uelint, aut patres imitari, opprimantur.

- 6 Non sunt in hoc. & similibus locis audiendi Rabini. quandam ciuitatem dixerat destruetam, & nunquam reedificandam, nempe materialem illam; alterius uero nempe fidelium meminerat, Ierusalem scilicet nouæ ex nouis creaturis in Christo adunatis, à qua ablegauit omnes incredulos: hanc nunc uocat sanctum montem Tcionis, & hanc omnibus patere significat, atque in ea dicit dominum conuiuio lautissimo excepturum omnes gentes. Certè hac est illa cæna dominica, ad quam admissi sunt gentes, postquam dominus iurauit, quod nemo uirorum illorum, qui uocati erant, gustaret cænam suam. conuiuium autem dicit constare ex pinguibus, & medullatis carnis, atque ex optimo uino, que duo sunt in conuiuijs potissima, per que cetera intelligit propheta: quibus etiam adumbrat spirituales cibos, & mensas, que parata sunt in ecclesia Christi ad fidelium alimoniam, & spirituales delicias: inter que primum locum habet sacramentum corporis, & sanguinis domini. Vindemia: nomen est hebr. quod singulari caret שטרום, & à custodiendo deriuatur: significat autem uini reliquias in dolo, que & suauis, & odorifera sunt. ego assernatum uinum dixi, quod non aliud nomen haberem: neque enim est uinum, quod Latini facatum uocant, id est, ex facibus expressum, sed quod immediatè supra facies residet. est autem in hoc uersu uenustissima paronomasia in uocibus Hebræis, quam hic litteris Latinis uolui apponere, ne quis horridam, & insuauem linguam Hebræam putet; faciet dominus in monte hoc miste semanim, miste semarim; semanim, mezukakim.

- 7 Præcipitabit. uerbum ירץ precipitationem quandam notat, sed eam potissimum, que fit in absorptionibus, & in deuorationibus, seu in deglutendo: hinc ad aliarum rerum precipitationem transfertur: iccirco hic uertere posses uerbo abstimendi. Vinculi. חסן hic in eadem omnino forma bis ponitur: at uulg. primo loco uinculi secundo, dixit, colligati: est autem à uerbo, quod inuoluerit, seu uelare significat, ut inuolucrum dicere posses, uel uelamen: neque alibi inuenitur hoc nomen in scriptura in hac significatione: & quidem non nulli Rabini secundo loco, ut participium accipiunt, cum uulg. neq. male: sensus autem idè est. R. David nescio, quid de regum mundi felicitate hic somniat: neque mirum: non enim intellexit mysterium Christi; Et adhuc uelamen super cor eorum positum est. ego certè idem, quod secundo membro repetit, existimo hic significari; & faciem inuolucris, uel inuoluiti, nihil aliud uocare, quam inuolucrum multarum facierum, id est, quod expansum plurimum spacijs occupat: hoc mox dicit tegumentum, quod expansum est super omnes gentes. Præcipitauerit auferet, inquit, dominus, ac subito disparere faciet inuolucrum, quod inuolutum est super omnes populos, id est, quo omnes populi obuoluti sunt, seu uelamen uelatum super omnes populos, id est, quo uelati sunt omnes populi. Et telam: est nomen חסכה à uerbo נסך, quod fundere significat: & sicut Latinis fundere à liquidis transfertur ad non liquida; (nam & fustum exercitum, id est, sparsos hostes, & fustum aerem, uaporem, uelamen, & cetera dicunt) ita hebr. & aliquando audacius hoc uerbum ad solida, que quomodocumque expanduntur, seu extenduntur, transferunt: hinc nomen ipsum ad operimenta, & stragula transfertur: ut interdum sit idem, quod operimentum in genere: uulg. itaque non reclamante origine uocis, telam dixit: nam & ab hoc ipso uerbo est nomen, quod licitiorum, seu peccatorum textorium, per quod fila fluunt, significat חסכה. iccirco etiam quod sequitur, appositè uertit. Quam orditus est: quam fudit, quam expandit: est enim participium significationis passiuæ eiusdem uerbi. נסכה, quasi dicat, telam expansam, fustam: nos tegumentum expansum aptè uertimus: nam obscurum erat, quis esset ordinis telam. Sed hætenus de grammaticis significationibus, quas omnino prius tenere oportebat: nam earum ignorantia in obscuris locis sacræ scripturæ uiros alioqui doctos precipites dedit: & ne ab eadem similitudine longius recedamus, ut mea est sententia; cum nihil sic faciat homines ruere, aut præcipitari, quam implicatio, obscuritas, operimenta, & ipsa denique cæcitas. cum de ablatione harum rerum per dominum montis Tcionis propheta loqueretur, aptissimè eodem uerbo usus est, dicit enim: Dominum præcipitaturum ea, que ad præcipitum gentes adducebant, nempe ignorantiam, seu cæcitatem, qua uelut quodam uelo, seu amplissimo tegumento per omnium nationum animos diffuso, non erat qui, quod eundem esset, posset intelligere; neq. erant, qui Deum aut agnoscerent, aut sicut Deum glorificarent: in monte autem illo, dato per dominum discipulis Spiritu sancto, à quo edocti possent docere omnes gentes, discissum est uelamen: notam enim fecit dominus salutem suam, & in conspectu gentium reuelauit iustitiam suam. Frequens autem in scripturis est uelaminis ad ignorantiam declarandam similitudo: nam & uelamen super cor Iudeorum adhuc positum dicit Paulus, & auferendum, cum conuersi fuerint ad dominum 2. Corin. 3. Neque discissio illa ueli in templo aliud, credo, notabat, quam per domini mortem, sanctissima & occultissima queque omnibus patere; neque in cæcitate manuros, nisi qui uelamen suis manibus iterum sic

P

per oculos ponerent, aut sese Deo huius saeculi, cuius est mentes excacare, ne fulgeat hominibus splendor euangelij, traderent: de quibus Paulus ad Ephes. 4. Testificor, ne iam ambulatis, sicut & gentes, tenebris obscuratum habentes intellectum, alienati a uita Dei per ignorantiam, qua est in illis propter cacitatem cordis ipsorum. non erat autem in postremo loco hoc beneficium Christi collocandum. Quid si quis de regno peccati uelit intelligere, quod regnauit super omnes, nam & Chald. hic principatus meminit, qui erat super omnes nationes, non repugno.

8 Praecipitabit. de uerbo פָּרַץ superior uersu dictum est, quod praecipitantiā notaret, praefertim in cibis etc. quare Paul. 1. ad Cor. 15. uerbo absorbēdi reddidit hac ipsa uerba Iesae: ubi pro, in perpetuum, reddidit, in uictoriam; quem secutus sum in uersione. nam uerbum נָצַח, quantum conijcere possum, significat urgere, instare, perducere operas uictorioso, magna animi contentione ad finem usque: hinc נָצַח uictor, triumphator, epiteton Dei glorioso. 1. Sam. 15. Victor Israelis non mentietur &c. id est, Deus Israelis est talis, ut euincat ac perficiat, si quid semel decreuit, & quod dixit, opere exequatur. hinc etiam nomen, quod cum uerbis est aduerbium, quod significat actionis, uel rei, de qua dicitur, uictoriam, seu excellentiam. assumit autem sepe לְּ fronte, ut hoc loco, id est, ad uictoriam, in finem, perpetuo, prorsus: habak. primo; Non peruenit ad uictoriam iudicium, ad executionem, seu finem: sicut Paul. ad Heb. 7. dicit nihil ἐπιτελέσθη, id est, ad finem adduxit lex, id est, ad executionem, perfectionem, atque consummationem. & hunc Iesae locum sic uerit; absorpta est mors in uictoriam, uolens significare, quod absorpta morte uicerit, & praeualuerit, regnetque, & triumphet uita, atque adeo quidem, ut nullum amplius ius, siue imperium habeat mors: uel absorpsit mortem uictoriosē, omnino, seu in perpetuum. sic 1. Theß. 2. peruenit autem in illos ira Dei in finem. Quid si uocem hanc ad modum, quo mortem uicit, referas, quod uidelicet instando maximo operi, & summo nisu, totisque uiribus operi redemptionis insisterit, quoniam tandem eam: a nobis propulsauerit, surgendo ipse quoque a mortuis? absorbere ergo mortem uictoriosē, est animo ad uincendum parato operi redemptionis incumbere, quo delenda, & absorbenda, erat mors: ob quod dicebat dominus, se coarctari, donec perficeretur. ut sic quoque accipiatur illud Ioann. In finem dilexit eos, id est, tanquam qui uincere ceteros amore decreuisset, & ad finem usque amoris pertinere. Et auferet. מוֹרָה est abstergere, seu abstergendo delere, & loco mouere. restituit itaque mundo uitam, & eam uitam, qua non finitur: uita enim gratia, uita aeterna dicitur: & qui dominum audivit, & eius uerba seruat, mortem non uidebit in aeternum: transtulit enim per mortem ad uitam. Neque hoc tantum praestitit nobis dominus; sed ut tranquillam, letamque uitam ducere possemus, ut qui suos illis bonis contentos faciat, qua nulla uis auferre possit. hoc significat lacrymarum absterfio.

Opprobrium: nullum maius excogitari potuit in toto orbe, quam Dei creaturas, honorem creatoris lapidibus, & lignis, immo & immundis spiritibus tribuere, hoc opprobrium ablatum est. Super quoque cap. 3. dixi nomen מוֹרָה de opprobrio dici, quod in re, aut opere consistit, id est, deformatione, desolatione, deuastatione, & corruptione &c. qua fit per gladium, per famem &c. ut Jerem. 5. & Ezech. 36. qua interpretatio huic quoque loco conuenit, modo spiritaliter intelligatur: quae enim hic patiuntur serui Christi, ea non opprobria, non deformitates, & damna reputant, sed luxera, sed gloriam. Quia dominus locutus est: haec, inquit, ita, ut dixi, futura sunt. nam dominus ea futura dixit, neque alia indigent confirmatione.

9 Et dicit, id est, eo tempore dicitur, & passim in ore omnium huiusmodi uerba sonabunt. Ecce Deus noster &c. qua absque ulla controuersa continent congratulationem ob filij Dei in carne praesentiam. Ecce Deus noster iste. dupliciter potest reddi pronomen הוּ: primo, ut accipiatur relatiuē, simul & demonstratiuē, ut solet, quando postponitur, Ecce Deus noster, iste est, quem expectauimus; sic accipitur Ps. 74. Montem Tzion illum, quo habitasti &c. & Ps. 104. Locum illum, quem fundasti &c. & Prou. 23. Obtempera patri tuo illi, qui te genuit &c. uel simplicius, ut nihil aliud sit, quam uerbum adest, Ecce Deus noster adest: nam pro uerbis substantiuis usurpatur frequenter: priorem tamen uersionem proba, Iste est, quem intentis oculis, animisque praestolabamur: nam uerbum הוּ gestum quoque notat; qualis est nimis anxie expectantium, translatione facta ad perfectiua, ut supra iam amotaui, & infra 28. dicitur. Et sanauit nos: in praeterito legendum est, quomodocumque Hebraei puncta apponant; ita ut expectauimus, iuxta nostram spem, ita factum uidemus. Iste dominus, uel hic est Iehoua; hic, quem uidemus oculis carnis nostrae, est natura; atque essentia Deus: priori enim loco uocauerat Heloim, quod nomen creaturis quoque tribuitur; ideo diuinitatis nomen Iehoua ei statim tribuit. Sustinuimus eum: est idem uerbum, quod hoc ipso uersu uerbo expectandi reddiderat. Exultabimus. uerbum נָחַם tam in prima, quam in tertia proprie dicitur, cum quis uelut gaudium cordis externis gestibus: uerbum Graecum ἀγαλλῶμαι non multum ab Hebraeo dissonat, quo uicitur Luc. cap. 1. Exultauit pra gaudio infans &c. Et exultauit spiritus meus

meus &c. neque aliud habemus, quo aptius reddamus. Iustum, inquit, est: gestiamus, exultemus, & tristitiam omnino a nobis abigamus: quorum expectationi Deus noster adeo satisfecit, ut cum uideri, eius praesentia frui eiusque salutem oculis cernere, manibus contrectare, auribus audire, ore gustare concessum est. Quid audimus, inquit Ioannes, quod uidimus, & manus nostrae contrectauerunt, de uerbo uita &c. neque uideo, qua tristitia obrepere possit animis, beneficium redemptionis dignè considerantibus. Abecant Iudaei, aut dicant, quomodo, quibus uerbis manifestus potuisset propheta saluatorem Deum, hominemque significare, si uoluisset. nam si qua praecedunt, de conuiuio, de opprobrio auferendo, de lacrymis abstergendis, de morte praecipienda, seu absorbenda, non de Messia dicta contenderint, indicent, quae, nobis, in quem hac conueniant. quod si de tempore Messiae intelligenda sunt; quomodo in illa die dicitur, Iste est, quem expectauimus; iste est Iehoua; hic Deus noster, si Deus non est? quid signis ostensionis opus est, si non possent ostendere? si de calo per hominem tantum saluauit, fat fuisse dicere, Sicut expectauimus, ita saluati sumus; gaudeamus, Deo gratias agamus &c. Sed caecos omittere. In salutari, uel salute: infra 49. In die salutis adiuui te: & Gen. 49. pro saluatore, seu salute accipere licebit, Salutare tuum, uel saluatorem tuum expectabo: loquitur enim de Christo. nam & Simeon ad haec uerba Iacobi respiciens ait, Viderunt, oculi mei &c.

10 Requiescet manus: manus domini esse super aliquem, dicitur tropo hebr. pro gratia, & fauore, ut Esdr. 7. Dedit ei rex, iuxta manum Iehoua Dei sui super ipsum, omnem petitionem eius, id est, pro magno illo fauore, quo persequebatur Esdram Deus, siue per Dei gratiam: ita usurpatur Esdr. 8. & Ps. 80. Sit manus tua super uirum dexterae tuae, id est, appareat uirtus tua, siue auxilium tuum ad nos liberandum &c. manus autem non nihil est quiescere manum domini in aliquo, uel super aliquem: quo etiam uerbo uicitur scriptura 2. Reg. 2. Consedit spiritus Heliae super Heliseum, quem nunquam postea deseruit. accipe ergo hoc loco perpetuitatem fauoris, auxilij, & uirtutis domini in ecclesia filij Dei; ut sit, quod dominus in euangelio promisit; Ecce ego nobiscum sum usque ad consummationem saeculi: neque solum ut faueat protegendo, sed ut hostes quoque debellet, ut mox aperit. Hic tamen interim considera hanc quoque esse exultationis causam. nam dicere possent, qui Christum non uiderunt in carne; Vos, qui uidiſtis, exultate; sed nobis qua causa letitiae? his respondent, Manus domini quieuit in monte hoc; sed in ecclesia sua; hic in aeternum manet, ibi adest; nobis quoque est eadem letitiae ratio: beati enim qui, etsi non uiderunt, tamen crediderunt. Triturabitur Moab: intellige omnes hostes populi Dei. nam tempore huius prophetae res erat: cum Moabitis, quos subegit Ezechias: & huiusmodi nominibus excecantur in prophetis Iudaei. In Plauſtro. quod מוֹרְבָנָה plaustrum dixit, nemo uitio uertat: nam sententiam tantum reddere curauit interpres. est autem מוֹרְבָנָה sterquilinum seu fucetum, quasi quod in silentium, seu quietem redactum sit, a uerbo מוֹרְבָנָה: hinc, ueluti denominatiuum, quidam deducunt praedictam uocem: neque alibi legitur hoc nomen in scriptura. Constructio autem exiguit Hebraeis aliud uerbum motus, sicut triturationi in sterquilinum, id est, sicut stramentum comminutum, quod in sterquilinum mittitur. non desunt tamen, qui מוֹרְבָנָה dicant esse nomen urbis, Moab. Jerem. cap. 48. dicitur מוֹרְבָנָה, quod certe nomen est urbis Moab: cuius nomen interpretatur ibi uulg. silens, forte ut exprimeret allusionem ad nomen: nam propheta ad inuere uidetur, cum dixit, Madmen conticesces, uel tacebis; מוֹרְבָנָה מוֹרְבָנָה: quae sane interpretatio mihi arridet: uerisimile autem est, quod ad Moabitas uerba faciens propheta urbis Moabitarum meminerit: uerum cum de palearum trituratione agitur, fere semper de ea est sermo, qua fit, dum frumentum excutitur: uel de ea, quae in usu erat in Palaestina, & in oriente: quam commemorat Hieronymus hoc loco ob saeni penuriam: quo fit, ut uulg. merito plauſtri meminerit. Interpretationem de sterquilinio inuexit R. Dauid: cuius tamen pater, ut ipse ait, pro nomine proprio hic accepit.

11 In medio eius, seu in intimo: perseverat in metaphora natantium, & Iudaeam, id est, ecclesiam comparat mari: in qua Moabitis, id est, hostes populi Dei, rari imbelles, & in periculo; undique aquis circumdati reperitur. qua condiciones in seruos competunt, & seruitutem crediderim his loquendi formis, ac figuris significari. adde, quod est gestus sese humiliantium, & sese deuictos fatentium, toto corpore, brachijs extensis prosterni. forte etiam allusio est ad quoddam gentilia denotionis genus, quae etiam nunc apud quasdam barbaras nationes in usu est, ut currus, quo uehitur idolum, sese in uia prosternant, ut medij praescindantur rotis currus. qua re se Deo gratissimum obsequium praestare arbitrantur. Cum allusione manuum: est hoc loco magna uarietas: neque constat uel ipsi Iudaeis de significatione uocis מוֹרְבָנָה: et quidem de radice constat, qua insidiari significat uel insidias struere: atque hinc deduci nomen מוֹרְבָנָה, id est, foramen, de quo 24. cap. uers. 18. Quid igitur impedit, quominus hic pro perforationibus accipiamus. neque aliud est. eum

perforationibus manuum eius, quàm quod uulg. dixit cum allisione manuum eius: quæ enim colliduntur, perforantur. hæc est simplicissima interpretatio. Vir tamen quidam doctus, quia radix insidiari significat hoc nomen, prædationes interpretatur. Quid autem alij afferant, uideat apud ipsos, & indicet prudens lector: ego uulg. rectè uertisse arbitror: nam hæc locutio conuenit cum ijs, quæ præcesserunt, triturrabitur sub eo; expandet manus suas in medio eius &c. quòd si puncta negligas, ut interdum opus est, alius sensus his uerbis subesse potest, à superioribus longè diuersus, sed non propterea contemnendus. is sic habet, Et humiliabit superbiam eius populus insidiarum manuum eius, id est, populus, qui hactenus insidijs Moabitaram erat expositus, nempe Israelita: quoniam enim, certum est, populum significare cum altera motione. cetera patent.

12 Concident: in hebr. est oratio actiua, & in singulari, ut interpretatus sum. sensus idem est, & in uerbis uidetur esse gradatio. curuabit, seu curuari faciet, humiliabit, deiciet: וַיִּכְרַע אֲנִי אֲנִי אֲנִי autem est rangere, & in tertia attingere facere: nos dicemus, faciã, ut osculetur terram, sic Ezech. 13. Attingere faciã eũ ad terrã: ubi uulg. ad aquabo eũ terra, & est sermo de pariete: id Latini deicere dicunt. & illud; וְשָׁאֵב אֶת-פִּי, ad puluerẽ, omnimodam deiectionem designat, ut non maneat supra faciem terræ lapis super lapidem. Notus quoq; hebraïsmus est, munitionem exaltationis murorum, pro munitione sublimium murorum, ut dixit uulg. Ceterum sicut Moabitas hic intelligit hostes ecclesie; ita per eorum munitiones & muros altitudinẽ extollentem se aduersus scientiã Dei intelligimus, & munitiones illas, quas Paulus affirmat suis se armis destruere, ut in captiuitatem redigat omnem intellectum in obsequiũ Christi 2. Cor. 10. qui locus ita hunc explicat, ut ad hunc alluisse mihi uideatur Apostolus. Sed de hac captiuitate, ac uictoria plura in sequentibus. His autem omnibus conuenit ultima illa interpretatio uersus superioris: populus enim ille, qui insidijs infidelium initio uidebatur expositus, armis illis, quæ commemorat Paulus, mundi superbiã deiecit, & omnes mundanas sublimitates subuertit: quandoquidem imperium Romanum cum Roma mundi domina illis cecidit. quam uictoriam animo uolens propheta, simul & nouam Ierusalem animo contemplatus, uasata illa impiorum hominum & homicidarum ciuitate, canticum prophetico more amectit.

Caput uigesimum sextum.

Noua.

Vetus.

IN die illo cantabitur canticum istud in terra Iehuda, Vrbs obfirmata [est] nobis: saluator ponet muros, & propugnaculum.

Aperite portas, ut ueniat gens iusta, fidelitates seruans.

Cogitatio firma: seruabis pacem, pacẽ: quando in te speratum erit.

Confidite in Iehoua asidue, asidue: quia in Iah Iehoua est petra sæculorum.

Quia incurruauit habitatores excelsi, ciuitatem altam humiliauit: humiliauit usque ad terram; deiecit eam usque ad puluerem.

Conculcabit eam pes, pedes inopis, planetæ exhaustorum.

Semita iusto, æquitates: rectam orbitã iusti regulabis.

Quanto magis semitam iudiciorum tuorum? Iehoua intenti te expectauimus, ad nomen tuum, ad commemorationem tui, desiderium animæ.

Anima

IN illa die cantabitur canticum istud in terra Iuda, Vrbs fortitudinis nostræ: saluator ponetur in ea murus, & antemurale.

Aperite portas, & ingrediatu gens iusta, custodiens ueritatem.

Vetus error abiit: seruabis pacem, pacem, quia in te sperauimus.

Sperastis in domino in sæculis æternis, in domino Deo forti in perpetuum.

Quia incurruabit habitantes in excelsis, ciuitatem sublimem humiliabit: humiliabit eam usque ad terram; detrahet eam usque ad puluerem.

Conculcabit eam pes, pedes pauperis, gressus egenorum.

Semita iusti recta est, rectus callis iusti ad ambulandum.

Et in semita iudiciorum tuorum domine sustinuius te; nomen tuum, & memoriale tuum in desiderio animæ.

Anima

Noua.

I E S A I AE.

87

Vetus.

Anima mea desiderauit te de nocte; imo & spiritu meo, in intimo mei diluculo quæram te: iuxta iudicia tua erga terram iustitiam discent habitatores orbis.

Consequatur improbus misericordiam, nequaquam iustitiam didicit: in terra reuoluntatum iniuste ager, & nequaquam uidebit magnificentiam Iehoua.

Iehoua eleuata est manus tua, ne uideant uideant, & pudefiant zelantes populi, in super & ignis hostes tuos absumat.

Iehoua colloca pacem nobis: quandoquidem omnia opera nostra tu quoque operatus es nobis.

Iehoua Deus noster subiugarunt nos domini præter te: tantum in te commemorabimus nomen tuum.

Mortui non uiuent; gigantes non resurgant: ad hoc requisisti, & aboleuisti eos, & abstulisti uniuersam recordationem eorum.

Addidisti genti Iehoua, addidisti genti gloriosus factus es: longè amouisti omnes fines terræ.

Iehoua, in angustia requirunt te: effundunt oratoriam [quando] castigatio tua eis.

Sicut grauida [quæ] appropinquabit ad partum, dolet, exclamat in doloribus suis; sic fuimus à conspectu tuo Iehoua.

Concepimus, parturiuimus, ueluti peperimus spiritum salutum: nequaquam confecimus terram; neque ceciderunt habitatores orbis.

Viuent mortui tui; corpus meum resurgent: expergiscimini, & ouate cohabitatores pulueris: quia ros matutinus, ros tuus, & terram gigantum ruere facies.

Abi popule mi, ingredere in penetralia tua, & claude ualuas tuas per te: abdere circiter modicum momentum, donec transeat furor.

Ecce enim Iehoua egredietur de loco suo, ut requirat iniquitatem habitatoris terræ contra eum: & reuelabit terra sanguines suos, & non operiet ultra super interfectos suos.

Anima mea desiderauit te in nocte: sed & spiritu meo in præcordijs meis de mane uigilabo ad te. cum feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis.

Misereamur impio, & non discet iustitiam: in terra sanctorum iniqua gesfit, & non uidebit gloriam domini.

Domine exaltetur manus tua, ut non uideant: uideant, & confundantur zelantes populi, & ignis hostes tuos deuoret.

Domine dabis pacẽ nobis: omnia enim opera nostra operatus es nobis.

Domine Deus noster possederunt nos domini absque te: tantum in te recordemur nominis tui.

Morientes non uiuant; gigantes non resurgant: propterea uisitasti, & contriuisisti eos, & perdidisti omnem memoriam eorum.

Indulxisti genti domine, indulxisti genti: nunquid glorificatus es? elongasti omnes terminos terræ.

Domine, in angustia requiesierunt te, in tribulatione murmuris doctrina tua eis.

Sicut quæ concepit, cum appropinquauerit ad partum, dolens clamat in doloribus suis; sic facti sumus à facie tua domine.

Concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus, spiritum: salutes non fecimus in terra; ideo non ceciderunt habitatores terra.

Viuent mortui tui; interfecti mei resurgent: expergiscimini, & laudate, qui habitatis in puluere: quia ros lucis, ros tuus, & terram gigantum detrahes in ruinam.

Vade populus meus, intra in cubacula tua, claude ostia tua super te: abscondere modicum ad momentum, donec pertranseat indignatio.

Ecce enim dominus egredietur de loco suo, ut uisitet iniquitatem habitatoris terræ contra eum: et reuelabit terra sanguinem suum, & non operiet ultra interfectos suos.

HOC canticum dicit decantandum in terra Iehuda: est enim fidelium canticum; & quorum est ueritatem, quam agnouerunt, & corde crediderunt, ore ad salutem confiteri. Vrbs fortitudinis nostræ, id est, habemus urbem fortissimam, obfirmatam, munitissimam: Hebr. hanc orationem per dandi casum cum uerbo, quem supp. afferunt: urbs obfirmationis nobis, scilicet est, nostra

P ij

ciuitas est obscurata, & munitissima. Sion: etiamsi de Teione sit sermo, aliquis nomen apposuit, neque in emendatis codicibus legitur. Saluator. de nomine שׁוּעָר uide supra uers. 9. utroque modo hic reddi potest, & sensus idem est: salus ponet muros, uel saluator. uulg. uerbum Hebraicum accepit pro passiuo ponetur, quod ipsemet saluator esset murus &c. est autem explicatio fortitudinis, seu observationis: uis scire, quam obscurata sit nostra ciuitas & ipsa salus murus, & propugnaculis eam cinxit: uel Deus scilicet posuit ipsam salutem, muros, & propugnacula. nemo autem est, qui ipsi saluti, & incolumitati possit incommodare; rebus quidem, quae salutem nunc habent, crastina die salus auferri potest: at salutem ipsam quis labefactabit? nec aliud est, quod infra cap. 60. legitur, Et uocabis salutem, muros tuos, portas tuas, laudationem. ubi uulg. Occupabit salus muros tuos &c. ut qui saluus, & incolumis esse uelit, hoc faciat, ut scilicet, ad te confugiat. Quid aliud, quae, est, Porta inferi non praeualebunt aduersus eam? Antemurale: lingua Punica barboca dicitur, teste Galeoto Marcio in libr. de doctrina promiscua; hinc uulgo barbaca: quantum autem ex uoce hebraea conijcere possum, propugnacula puto significari, quae de muris prominent, certis quibusdam spacijs distincta: ex quibus latera eorum, qui muros subruere uolunt, petuntur. habet autem appellationem ab strenuitate, quae in labore, exercitio consistit. forte quod ibi constituantur strenui milites.

2. Aperite: hac apostrophe aperit Iesaias affectum suum super multitudinem noui populi Dei ad ecclesiam, & sanctam ciuitatem properantis: neque dubium, quin allusio sit ad psalmum Davidis: ubi ait; Aperite portas iustitiae, ingressus in eas confitebor domino, haec porta domini, iusti intrabunt per eam. nam & ibi de ecclesia, & sanctorum ciuitate est sermo. Gens iusta: sigillatio, & tacita reprehensio est eorum, qui haecenus ingressi fuerunt: quibus auferendum erat regnum Dei, & dandum alijs, qui facerent fructus eius. Custodiens ueritatem: numero multitudinis hic est, אַמְרֵי: carere autem Iudeos יָדָא dixerat multo ante Moses dicens; Natio peruersissima est, filij, in quibus non est יָדָא fides. quam pbrafim imitatus Paulus uocat filios dissidentiae, incredulitatis, inobedientiae. his opponit gentem iustam, seruantem fidelitates, id est, fidelissimam, & fidei, atque obedientiae tenacissimam: quae sunt epitheta noui populi, quem Apostolus uocat gentem sanctam &c.

3. Vetus error abiit: neminem reperis, qui huius uersionis uerborum rationem redderet: cum tamen omnes multo aliter uertant: sed nemo mea sententia sensum Hebraeorum uerborum fidelius reddidit: quod manifestum reddere non adeo difficile fuerit. quis enim ex Hebraeis dubitet שׁוּעָר cogitationem, seu figmentum humani cordis, formationem, seu fictionem, quae animo cogitantis fit, significare? exempla passim sunt, & insinua in lexicis inuenies. Genes. 8. uulg. etiam cogitationem reddidit, quae pro-na esset ad malum &c. At כַּוֵּן quis negabit esse participium significationis passiuae a uerbo כַּוֵּן, quod sustentare, seu confirmare interdum significat? ergo כַּוֵּן כַּוֵּן est cogitatio firma, suffulta, stabilis: qualia sunt ea, quae sustentantur desuper, ne decendant, aut conuellantur, & fluctent: sic de corde dicitur hoc ipsum participium Ps. 112. sustentatum cor eius: uulg. confirmatum est cor eius, non commouebitur &c. & Ps. 111. de mandatis Dei, quod sunt confirmata, seu sustentata in omnia secula. ergo hoc in loco si suppleas substantiuum uerbum, quod sepius omittunt Hebraei, hic sensus est; firma, certa, stabilis est in nobis haec cogitatio: hoc certe statuimus, firmiter credimus, quod tu domine conserues pacem, quia in te sperauimus: non ultra fluctuabimus; neque erit animus noster in dubio; non errabit, ut haecenus fecit: abiit hic error noster: firmi in hac cogitatione sumus &c. iam credo, uides, quid uelit doctus interpres. Quis, quae, reprehendat interpretem, qui hanc orationem, certus sum, reddat hac, non dubito, aut contra? hic certe locus sufficere deberet nasuris quibusdam censoribus; qui non nisi sua probant ad eleuandam aliorum auctoritatem, ut deinceps non tam faciles essent in dammando ueteri interprete, praesertim cum ipsi suis sepe numero uersionibus pro sensu spiritus sancti, sua afferant somnia, & Christianis lectoribus imponant, dicentes se Hebraeam ueritatem reddere: cum tamen toto caelo a ueritate deuiant. Ceterum ego mallem hic formam orationis non nihil mutare. sit haec firma cogitatio, uel uetus error abeat, nemo posthac in dubio sit; sed hoc firmiter apud se statuat; quod tu domine pacem conserues, incolumitatem, felicitatem, & omnium rerum abundantiam dones, (id enim nomen אֲרֻם comprehendit) quando in te speratum est &c. Sperauimus: participium est significationis passiuae בְּסֻמָּוּן speratum, consilium &c. & כִּי pro, quando, non raro accipitur.

4. Speratis: eisdem litteris, licet diuersis punctis, constat tertia pluralis praeteriti, & secunda pluralis imperatiui, sperarunt; sperate: uulg. forma praeteriti accepit, & personam mutauit. at in imperatio facilis est sensus: nam & praecedentia ita uidentur exigere. In saeculis aeternis: וְיִי אֱלֹהֵינוּ ultra, & ultra, assidue magis, assidue assidue: quod non solum ad tempus referri potest, sed etiam ad ipsam actionem. In domino Deo forti. est hic nomen Iah, & nomen Iehoua, & no-

men

men יְהוָה, id est, petra, quod interdum est nomen Dei; & Hebraea habere sensum possunt, quem uulg. expressit. sed cum uideam Hieronymum in commentarijs secutum sui temporis hebr. qui nomen Iehoua יְהוּוָה ineffabile dicebant, adeo ut dicat significare Deum, prout est ineffabilis, & huius rei nulla sit probatio praeter Rabinorum superstitionem, & nomen esse a uerbo יהוה, ita ut, explicante ipso domino in Exodo, significet eum, qui est; cuius esse est eius essentia, per quem cetera habent illud esse, quod habent: Iah etiam esse eiusdem nominis quandam abbreviationem, non possum non subolfacere mysterium, ut putem Iah Iehoua esse, ac si diceret Deum de Deo, aut filium Dei: ita habet supra cap. 12. uers. 2. Fortitudo mea, & canticum meum est Iah Iehoua, id est, filius Dei: & Ps. 68. dicitur, quod in Iah sit nomen Dei. quare hoc loco ita libenter interpretor, Confidite in Deo assidue magis: quia in filio Dei est petra saeculorum, firmitas, tranquillitas, securitas: quia beneplacitum fuit Deo in dispensatione plenitudinis temporum, instaurare omnia in Christo, quae in caelis, et quae in terra sunt, ut inquit Paulus ad Eph. 1. & ad Colos. 1. quod in ipso condita sunt uniuersa, in caelis, & in terra uisibilia, & inuisibilia, siue throni, siue dominationes &c. & ipse est ante omnia, & omnia in ipso constant: & ipse est caput corporis ecclesiae. in filio ergo Dei est petra, & firmitudo omnium saeculorum, tum quantum ad creationem, tum etiam quantum ad restorationem, ut solum illi possint consistere tam ex prioris saeculi hominibus; quam nostri, quam futuri, qui isti petrae innixi fuerunt. Cum ergo Deus habeat huiusmodi filium, quem daturus est mundo, inquit Iesaias; & spera-te in Deo assidue, assidue; magis, ac magis; ultra, & ultra.

5. Quia incurrauit: inter cetera, quae commemorat Dei opera, ob quae sit Deo confidendum, est uastatio ciuitatis impiorum. Intellige hic uictoriam Christi non solum per euangelium, quo altitudinem superborum deprefit &c. sed etiam uindictam de hostibus, & perfidis Iudaeis sumptam. Huius autem uersus intelligentia ex superiori capite potenda est, ubi uoces quoque singulae explicantur. primum uerbum est in praeterito, posteriora in futuro, ut uideas parum sollicitos esse oportere interpretes de temporibus.

6. Conculcabit eam pes &c. hic uersus cum superiori coniungendus est, & ad deiectionem illius ciuitatis infidelium facit, & de pauperibus euangelicis intelligitur, qui uniuersam mundi gloriam, & superbiam calcarunt, non solum quia eam nibili fecerunt, sed etiam quod a superbis ciuitatibus se tantum non ueluti deos quosdam, adorari fecerunt, quos initio, sicut mundi reiectamenta (ut qui pauperes essent, & quibus omnia deessent) habebant. Quod si de terrena illa Ierusalem haec uelis intelligere, sicut cetera commode possunt, quam Deus uastauit, & cuius fastum humiliauit; haec significat non fore rursus habitandam; neque iterum palatia habituram, aut domos superbas, sed habitandam fore pauperulorum hominum, & ignobilium, ut certe factum res ipsa comprobat. tunc sanè illud uerbum כַּוֵּן conculcare non erit contemptus, sed, ut in scripturis saepe accipitur, omnium animalium, quae pedibus ambulat, & terram pedibus quatunt, ut supra cap. 1. de illis, qui frequenter tabant, & pedibus pavementa templi terebant: atque hanc arbitror germanam expositionem.

7. Semita iusti recta &c. exemplum adduxerat uers. 5. & 6. quo comprobabat Deo esse confidendum: nam etiamsi differre uideatur impiorum uindictam; suo tamen tempore nouit, & suos eripere, & ijs, qui eos uexant, uicem reddere, atque ita erga Iudeos se gessisse. Iam nunc opus hoc Dei, & cetera omnia commendat argumento a minori ad maius in hunc modum, Semita, quam quiuis iustus am-bulat, rectissima est; nulli iniurijs est; aequitatem redolent mores iusti; nihil in eius uita ratione tortuosum reperitur, aut praeter ius, & aequum factum; denique ipsa aequitates sunt uiro iusto uia: atque hanc ipsam rectitudinem tu domine illi praestas: semitam eius tu regulas: tu lineas ducis, & signa in itinere figis, ne deuiare possit: quid igitur sentiendum fuerit de uia tua; de iudicijs tuis? quanto, putas, rectior erit, & maioris aequitatis plena? quantum enim distat calum a terra, tantum distat uia ipsius a uijs hominum &c. certe scio, quod uiri docti hanc elucidationem probabunt. Recta est. מִישַׁרִים aequitates, rectitudines, id est, rectissima. Callis. מַעְגַּל significat uiam tritam plau-stro, & quae orbitas habet. Prou. 4. hoc nomen cum hoc ipso uerbo habetur, Regula actum pedis tui; fac, ut iter tuum rectum sit. transfertur ergo ad uita rationem, quam rectissimam esse oportet, si Deo placere nobis in animo est, iuxta predicationem Ioannis Baptista, Rectas facite uias eius &c. ut infra dicitur. Ad ambulandum: in Hebraeo est secunda persona futuri אֲדַלֵּךְ regulabis, id est, regulare soles: ponitur autem Hebraeo more hic antecedens pro relatiuo: rectum actum iusti tu regulabis, pro uia iusti recta est, quam tu regulare soles: cuius uniuersa a te uno est.

8. Et hebr. אֲרֻם, huiusmodi particulas difficile est aliena lingua reddere. haec sanè impetum animi notat, & iuxta exigentiam loci sic quoque reddenda est. quidam hanc uocant augmentatiuam, etiam, quoque, insuper &c. uulg. uariè quoque reddere solet: infra uers. 9. reddit, sed & hic per conjunctionem &. certe in sententijs, in quibus sit rerum collatio, si affirmatiua fuerit, ualet,

quantò magis, uel multò magis; si negatiua, multò minus, ut Iob 4. *Quantò magis, qui habitant domos lateas.* & ita tibi uertit uulg. & Ezech. 15. *quare nemo mihi uitio uertat, quò sic uertem, presertim cum sententia sit aptissima, & illud, in, non sit in Hebr. sed ab interpretibus addatur, ut sequentibus coniungant.* uide mox infert, *Domine sustinimus te. digna est autem hæc uox Apostolis, & primis illis Christianis, quos persequebantur inheles Iudæi ante urbis uastationem: est & omnium piorum, quando aduersis premuntur, ad quorum solatium editum uidetur canticum istud. Nomen tuum.* hebr. *שמך* ad nomen tuum, sic quod sequitur, ad memoriale, memoriam, commemorationem, seu recordationem. *Audito, inquit, tuo nomine, uel ad lenem tui commemorationem, seu recordationem, ardens desiderium tui mox in animis nostris excitari solet.*

9 Sed & spiritus meo: in recto potest non malè uerti: immo spiritus meus in præcordijs meis, id est, quandiu spiritus hos reget artus, quoad uiuam, te ante lucem conueniam, te queram summo mane. Mane uigilabo: una dictio, unumque uerbum est Hebr. secunda coniugationis *שמך*, summo mane aliquid facere. si uerbum fingeremus, diceremus actiue aurorare. Prou. 7. *Auroraui faciem tuam: summo mane te conueni.* Iob 8. *Aurorare Deum, ut interdum omnino uidetur idem esse, quod nobis Lusitanis matinare. id est, facere, ne quis de nocte dormiat: & interdum idem est, quod manicare, summo mane surgere.* Iob 24. *Manicantes ad rapinam. potest ergo hic subesse sensus; sed & spiritu meo intra me te excito, te sollicito: non committo, ut sinam te dormire: perpetuo ad te clamat spiritus meus intra me &c. noctis meminit, quòd id tempus orationi aptissimum sit: sed & antelucanum tempus ceteris præstare indicatur. Cum feceris &c. sensum reddidit: ego uerba uerbis, secundum quod iudicia tua, id est, iuxta normam iudiciorum tuorum, quæ in homines exeres, illi quoque iustitiam addiscunt, ut talia uidelicet iudicia exercent, qualia te exercere uident: uel quòd tunc iustitie student mortales; & eam colunt, cum te animaduertunt in iniustis feruent.* Huiusmodi affectus uidebis passim in Dauide; Memor sui nocte nominis tui domine, & custodini legem tuam: me mor sui iudiciorum tuorum antiquorum, & consolatione accipi: defectio tenuit me pro peccatoribus &c. hic denique facit totus ille offonarius, semperque Dauid peccatorum perditionem celebrare reperitur: nam id maximum momentum habet ad iustitiam adipiscendam; neque dominus relinquere uirgam impiorum super sortem iustorum diutius solet, ne extendant iusti ad iniquitatem manus suas. unde sequitur,

10 Misereamur. in heb. est tertia persona futuri: assequetur, uel assequatur improbus misericordiam, seu gratiam. *singe, inquit, improbum non puniri, quinimmo bend habere, & beneficijs affici, actum est: scito nunquam ad sanam mentem rediturum: hanc certitudinem præterito expressit: nequam didicit iustitiam, non est, quòd ab eo speres unquam iustitiam. Hic mecum considera, quam Dei pietati conueniat improbus punire, cum ad salutem, tum ipsorum, tum aliorum hoc unum sit salubre re medium. In terta sanctorum: crediderim sic Iudæam uocari: in heb. est recititudinum; sed pro concreto accipi potest: Iudæi enim filij sanctorum dicebantur: & in Iudæa tantum erat uera Dei cognitio, iura, & leges diuina: erat ergo terra recititudinum. dicit itaque prophetæ, etiamsi parceres Iudæis; nihilo tamen meliores redderentur, quinimmo cum in terra sancta, quam à sanctis patribus, ueluti sanctificatam, in hereditatem acceperunt, iniuste agant; ius est, ne uideant magnificenciam, seu maiestatem Dei. Et non, id est, ne ergo uideant: estq; sermo de gloria, quam dominus sibi per predicationem euangelij peperit. Quanto igitur, o lector, maiora merebitur supplicia, qui filium Dei conculcauerit, & sanguinem testamenti pollutum duxerit?*

11 Exaltetur manus tua: est in præterito, exaltata, uel eleuata est manus tua, id est, propè est, ut eleuetur, aut magnificetur, & gloriosus sit filius tuus: uel propè est, ut intelligant gentes, quantum possis, quanta sit tua uirtus, atque potestas. Domine, ne hoc, queso, uideant infideles Iudæi: indigni enim sunt, qui eius gloriam uideant, quem, ut impium, ignominia affecerunt. Possumus et *רמה*, ut participium accipere, mutato accentu; eritq; sensus planus, ut totus locus sic transferatur; in terra recititudinum iniuste agent: ne ergo uideant maiestatem Iehoua: Iehoua eleuatam manum tuam ne uideant &c. Videant: correctio est iracundia, & zeli plena. Quid peto, ne uideant, immo immo uideant. futura sunt, sed pro optatiuis. & multò uehementior est oratio, quam si futuris redderes. Zelantes populi: ad uerbum, pudefiant zelus populi: ubi zelus collectiue pro zelantibus ponitur: ut doctissime uulg. zelantes uertit: zelantem autem populum, seu zelotypum uocat Iudæorum genus, qui cum tantum sibi Deum uellent, iniquo animo ferebant gentes fieri Dei, & beneficiorum eius participes: adeò ut ingredi nolent in domum paternam, in qua structum uidebant conuiuium fratris prodigo, qui perierat, & à benignissimo patre amanter suscipiebatur. Dixit autem in abstracto zelum populi, quòd nulla gens magis hoc uitio laborauit: uel hebraismo non inuitato, zelum populi dixit pro populo zeli: non dolebant autem tantum de conuersione gentium, quantum de exaltatione, & gloria

gloria domini I E S V, quam in dies propagari uidebant. pudefiant ergo homines isti, & præ inuidia dirumpantur eorum uiscera. Et ignis: hic rursus est dictio illa augmentatiua, de qua uers. 8. *q̄s, insuper & sed & quoniam, ignis hostes tuos absumat: nam iuxta euangelium ciuitatem eorum succendit, postquam nuptia impleta sunt discumbentium: dominus enim I E S V S confirmato regno, inimicos suos ad occisionem requisit.* Deoret: uidetur in heb. esse secunda persona futuri *תאכל*. quare sic quidam religiosi non uertere uoluerunt; etiam igni hostium tuorum deuorabis eos: quorum interpretationem etsi non damno; nam ignis hostium dici potest crudele incendium, & inextinguibile: puto tamen esse tertiam personam femininam. nam nomen ignis Hebræis, utriusque generis est, immo frequentius in feminino reperitur.

12 Dabis, uel da. *שמך* est ponere, seu collocare quidpiam inter certos limites: collocare autem sic pacem est firmare pacem, & firmatam conseruare: nomine uerò pacis reliqua ad felicitatem pertinentia intellige. est autem uox piorum, qui perditis hostibus Dei, atque suis, certò sperant, & postulant, quòd respirare paullulum possint, & tranquillam uitam agere: idque eò confidentius precantur, & firmiter sperant, quò se magis diuinis beneficijs cumulos uident. per manus autem Apostolorum faciebat Deus signa inaudita, quibus gloriam sibi, qua cruciabantur aduersarij, parabat. Quid superest, inquirunt, nisi ut deleatis hostibus nobis pacem reddas? immo uerò qui ingentia illa & admiranda opera patrarat, qui gratis redemerat; qui indignos ad regnum filij sui uocauerat, dato proprio filio suo, quid ni & cetera donabit? adde, quòd neque est nouum, neque inauditum, aut eum, qui magna accepit, plura postulare, (nam ingenii animi est, cui multum debeas, ei plurimum uelle debere) aut qui magna dedit, plura in dies maiora præstare: eos enim magis in dies diligimus, & nostra esse beneficentia ex alienis nostros faciunt.

13 Possederunt nos. uerbum *לך* est generali significatione magno animi ardore super re aliqua ferri, ut ea potiare, adeò ut interdum uerbo ambiendi, seu adamanadi reddere oporteat, ut Malac. 2. *Adamaui filiam Dei nostri, & infra cap. 62. quem modum significandi hic libenter amplecterer, nisi de tyrannis uideretur esse sermo: quasi dicant pij, & fideles serui plures alios dominos ambijse suum amorem, (nam uaria fuerunt sectæ, & religiones, quarum sectatores in suam opinionem ceteros adducere conabantur) se autè tantum ueri Dei præconia semper cecinisse. qui sensus non est contemnendus: uulg. tamen sequor, ut dicant fideles serui domino Deo, alios dominos præter ipsum se expertos fuisse: sed nullius illorum, nisi tantum Dei sui laudes se amuntiaturos. Iam enim supra dixi de uerbo *לך*, quòd in tertia sit amuntiare, predicare &c. Te inquirunt tantum, nomenq; tuum predicabimus. commendant igitur hoc loco suam fidem, quòd non sint ingenio seruorum, qui præteritos dominos semper laudant, præsentem incusant: uel quòd sub aliorum dominorum iugo agentes, nunquã ab ipsorum memoria Deus uerus exciderit, ut illud futurum, commemorabimus, positum sit pro commemorare consueuimus, ut sæpe solent Hebr. futura usurpare: sitq; simile illi, Hæc omnia uenerunt super nos: neque oblitus sumus te &c. Interim quoque memineris, quantum Iudæi discipulos domini persecuti sunt.*

14 Morientes, seu mortui: tyranni isti, qui nos subiugarunt, qui seruos tuos morti tradebant, nequaquam iterum uiuent: nam resurrectio eorum non erit ad ueram uitam, atque felicem: unde perpetuo mori dicuntur, & mors depascet eos. Gigantes: nomine à sanitate deriuato appellabantur olim gigantes propter sanitatem, & rectam corporis habitudinem, qua pollebant: sic uocare uidetur quoslibet tyrannos. Propterea. *לך* iccirco enim, uel ad hoc enim eos aboleuisti, ne rursus conurgerent &c. hic quoque uerba hæc consuetudinem notare uidentur, non rem aliquam gestam. iccirco eos, inquit, requirere soles, & eorum memoriam extinguere.

15 Indulstigentis: uerbum *קרי* tam in prima, quam in tertia interdum in malum accipitur, ut Ps. 120. *Quid addet tibi longa dolosa? & passim in imprecationibus: sic addat Deus &c. est ergo inferre malum: accipitur autem in hoc modo significandi constructum cum datiuo, & ל: at cum ל, in bonum, ut Ps. 115. *Addet Iehoua super nos, & super filios uestros, id est, cumulet nos bonis: hic autem est cum ל: uulgatus tamen in bonum accepit. Nunquid glorificatus es? in heb. nunc nulla legitur nota interrogationis, sed tantum uerbum glorificatus es: quasi instruet Deum ingentem sibi gloriam ex perditione impiorum peperisse: quemadmodum de se dicit, quòd glorificaretur in Pharaone, & in omni exercitu eius: uulg. intelligit, beneficia Iudæis præstita, non cessisse in gloriam Dei, ac propterea eos amouisse longissimè. Elongasti, uel longè amouisti. ego nomen ל, id est, gentem repetendū puto; & illud, omnes fines terræ, ut aduerbiū, accipiendū, longissimè, ultra omnes fines terræ: uir tamen quidam doctus, terminos terræ longè amotos, id est, propagatos intelligit, quòd hæc fuerit Dei gloria, non intra Iudæam tantum colli, ut idem essent fines, & orbis, & imperij. quam interpretationem, nisi durissima uideretur, libenter amplecterer. Quòd si hanc additionem in bonam**

partem uelis accipere in hunc modum, non ineptè poteris, ut sit idem, quod in euangelio habetur de homine, qui distribuit bona sua seruis suis, & abiit in regionem longinquam accipere regnum, & reuertitur. illud enim, addidisti addidisti, distributionem uidetur notare bonorum: illud etiam, glorificatus es, ad gloriam resurrectionis referri potest: elongasti uerò, uel procul factus es ultra fines terræ, ad ascensionem, & regnum patris accommodamus: ita ut eo euangelij loco uideatur ad hunc facta allusio. parabola enim tota statum ecclesiæ notat inter ascensionem, & aduentum ad iudicium: atque in hunc modum, quæ sequuntur, aptissimè connectuntur.

16 Domine in angustia: hoc est omnium piorum proprium, ut in afflictione ad Deum currant. nec dubito, quin discipuli domini ablato sponso in afflictionibus, quas singulis penè momentis patiebantur, frequentissimè orationes funderent, ut ex actis Apostolorum, & Pauli epistolis manifestum est. In tribulatione. uulg. וקצ, ut nomen, accepit: repetito autem ב ex nomine ו dixit in tribulatione cum Chald. ut sit sensus, cum premuntur, & queruntur, doctrina tuæ ansulant, & eius rationem habent, & tribulationibus erudiuntur. nam ודור est disciplina, & quod Grecis παιδεία, & tam actiue, quam passiue sumitur: competit enim tam ei, qui corripitur, arceurque à peccatis per doctrinam, minas, castigationem &c. quam ei, qui corripit, docet, castigat &c. non est ergo abijcienda uulgata uersio. At ושל incantationes, & obmurmurationes, seu compositas arte orationes notat, id est, effundunt querulationes, seu orationes aperte concinnatas: quando uidelicet disciplina tua, & castigatio tua ad eos accedit. quamuis autem uerba sint in preterito, consuetudinem notant interdum, ut futura.

17 Sicut quæ conceperit: hic uersus, & sequens continent illas querimonias, atque obmurmurationes, quas solent pii homines fundere. Cum appropinquauerit: uulg. דודע ניקאית hebraismus, qui tria futura coniungit, quæ ego per præsens uerti: is enim usus est futurorum. In doloribus suis: uox propriè funes significat: transfertur autem ad uehementissimos dolores, quibus non minus constringimur, quam funibus, & ex quibus nosneptifos explicare non possumus. uide supra cap. 13. nos eadem metaphora utimur; dolores illam constringunt. A facie tua. hebraismus, est, id est, propter te; & sequentibus potest coniungi. Hæc est illamet querimonia, quam adducit ex Dauide. Paulus Rom. 8. & in se, & discipulis adimpletam significat; Propter te mortificamur tota die; æstimati sumus, sicut oues occisionis: exurge, quare obdormis &c.

18 Concepimus, parturimus &c. grauidis, & parturientibus, atque parientibus merito comparari possumus: partus tamen nostri spirituales sunt; laboramus non minus, quam grauidæ; gemimus; & dolemus non minus, quam parturientes: simili curæ angimur, quasi matres erga infantulos suos: at salutes non fecimus in terra: nihil enim dignum tua misericordia egimus: propterea adhuc persistunt in sua infidelitate habitatores orbis. Hæc est lectio uulg. interpretis. ut hunc sensum elicit Hieronymus ex Hebræo in commentarijs: supplenda est ergo præpositio הַי Super, uel ב In, salutes non fecimus super terram: nam in hebr. nihil est eiusmodi. quam interpretationem tantum ab est, ut abijciam, ut eam dictis Apostolorum facile confirmari posse putem: adduco tamen alteram, quæ nihil supplet, sed uerbum uerbo reddit; quam nemo eorum, qui ueritatem hebraicam se uertere affirmant, reprehendere merito poterit: Hebræo enim respondet, & præcedentibus coheret. Et quidem uocem וַי non pro uento, ut multi à Rabinis edoceri, hoc in loco accipio, sed cum nomine sequenti coniungo וַישי, spiritum salutem. Quamuis inquam, similes simus grauidis, parturientibus, & parientibus; propter dolores, curas, & sollicitudines, quibus angimur, patienter ferimus: maledicimur & benedicimus: blasphemamur, & obsecramus: nulli malum pro malo reddimus; immo spiritum salutem saluberrimum, & gratissimum spiramus: Christi enim bonus odor sumus. postea uerbum וַישי (cuius amplissima est significatio, seu, ut uerius dicam, acceptio, & uariis usus) pro conficere, seu comprimere, non pro facere, absolute accipio. Soph. 3. Ecce ego conficio omnes affligentes te &c. & Ezech. 23. Ibi compresserunt, uel confecerunt ubera uirginitatis earum. uulg. Fractæ sunt mammæ &c. & Soph. 3. uerbo interficiendi reddidit. inquam ergo pij, non compressimus, non confecimus, non confregimus terram: neminem læsimus, neminem corrupimus, neminem circumuenimus: ne quem uestrum grauemus, pro his, quibus indigemus, manibus nostris laboramus: lucrari omnes uolumus, & ad salutem perducere; homines querimus, non eorum bona: stemus cum flentibus, gaudemus cum gaudentibus: denique imperium non exercemus in homines; neque terram nobis subigimus. Tandem illam uocem וַי non pro, ideo, aut, Propterea, sed, ut manifestè sonat, pro, Et non, seu, Neque, accipio. Neque inquam, ceciderunt habitatores orbis; non de sua possessione eiectioni sunt; neque eos deleuimus, aut interfecimus: uel potius וַי accipiendum pro, Non tamen, ut sit sensus, Illi nos premunt, nos persequuntur immerentes: nos contra, spiritum salutis spiramus; illis non nocemus; neque bona eorum diripimus: tu tamen domine, hæc cum scias, sinis eos uiuere, & re-

gnare. non cadunt habitatores orbis. quæ querimonia, est omnibus, qui piè uiuunt, conueniunt, maxime discipulis domini, postquam in calum conscendit, ante Ierosolymorum euerisionem. unde uersu sequenti eos consolatur dominus.

19 uiuent mortui tui: illi, quos nunc tyranni interficiunt, ueluti oues, aut arietes, rursum uiuent, ac resurgent ad ueram uitam, non sicut ipsi tyranni, de quibus supra uers. 14. Interfecti mei: tui sunt, ac mei: estque ueluti correctio, quid tuos dico? mei, mei, inquam, sunt; meorum ego. rationem habebō: nolite ergo tristari; neque timeatis eos, qui tantum occidunt corpus: ego quoque Deus mortuorum sum: apud me uiuunt, iterumque uiuent. Notandum tamen uidetur, esse hic nomen singulare נבלה, quod non dubium, quin corpus exangue, & anima uacuum significet, ac uita munis carens, & collectiue uidetur capi, sicut Psal. 79. Dederunt cadaver seruatorum tuorum uolati in escam. manifestum est autem, quod de corporibus interfectorum erat sermo. quare hic non male uulg. interfectos uertit. uir tamen quidam doctus, mysterium hoc loco olfecit, quod corpora fidelium collectiue corpus suum uocauit, quod omnes sint corpus Christi, & tanquam membra cum capite Christo sint resurrecturi: ideoque nomini singulari addidisse uerbum plur. corpus meum resurgent.

Qui habitatis in puluere: ita defunctorum corpora uocat, in puluere, & cineres iam redacta. Ros lucis. אור lux est, hic legitur אורא numero multitudinis forma femina, quod tam Rabini, quam nostri olera interpretantur: cuius non habent aliud signum, quam uerba 2. Reg. 4. Egressus est unus in agrum, ut colligeret אורא, pro quo Chald. dixit וירקיע, id est, uiridia. à gratia ergo sic dictas herbas existimo, & quæ uiridia sunt, metaphoricè hoc nomine appellantur: sunt enim iucunda, & grata oculis: at אורא nomen est refocillationis, gratiæ, letitiæ, uitæ, adeoque omnis boni; neque lucem tantum hanc, quam uidemus, designat. quare licet hoc loco uertere possemus, ros olerum, uel uiridum &c. id est, qui olera recreat, & herbis gratissimus est: malui tamen pro luce cum uulg. accipere, & rorem matutinum dicere, ut significationem, & numerum aliquo pacto exprimerem: quæ uersio eundem sensum habere potest, quem altera. Ros, inquit, qui super te deciderit, & quo irrorabitur puluis tuus, erit, sicut ros matutinus: quo uidelicet excitantur olera, herbe, & uiridia omnia, atque reuiuiscunt. Quid si sit allusio ad locum Psal. iuxta heb. Ex utero auroræ tibi ros iuuentus tua? quo in loco propheta agit de exercitu, & electa iuuentute per Christum ad destruendum imperium Satanae, & propagandum euangelium per totum orbem: quam iuuentutem comparat rori matutino, tum ob gratiam, & uirtutem, tum etiam ob copiam, & descensum sine strepitu, & cerè si hic locus non de iam mortuis, & cadaveribus intelligatur; sed de ijs, qui tanquam mortui reputantur, & cum descendentibus in lacum, & in puluere habitantibus commiserantur ob continuas afflictiones, & mortem, quam præ oculis semper habere uidentur; cuiusmodi erant discipuli domini; non fuerit hæc nimis uolentia interpretatio. Tna iuuentus, ò mi popule, erit ueluti ros matutinus, quæ terram gigan-

20 Intra in cubicula. וַי penetrabile, seu conclauè internum, & secretum est. Super te, uel per te: tuis ipse manibus, ubi ingressus fueris, conuersus ad ostium, claude ianuas: quod est eorum, qui sese domum recipiunt, & nolunt à quoquam interpellari, sed quiescere, aut quidquam secretò facere, aut aliorum actibus se non immiscere: neque aliud hic commendat Deus suis, nisi ut quieti sint, neque desperatione, aut dissidentia, despondeant animum, utque in silentio Deum toto cordis affectu deprecantur (eisdem enim propè uerbis in euangelio dominus orare docens suos erudiebat) atque ut actionibus, ac negotijs aliorum abstinerent; neque solliciti essent de quarum uis rerum inuisibilium facie, aut uicissitudine, aut transmutatione, sed de Deo, cuius providentia omnia dispensantur. Modicum ad momentum: ego uerba expressi, eodem tamen sensu, circiter modicum momentum, Latini, tantisper dam &c. significat interdum dura pati probos propter improborum uiciniã: immo uerò cum hæc ijs, qui ab alijs uexabantur, dicta sint, manifestè uel ex hoc loco apparet ex domini indignatione interdum proficisci, ut improbi probos affligant: ex indignatione, inquam, quæ ad uindictam improborum commouetur. Non est autem lene ultionis genus, adeò deprauari rationalem creaturam, ut innocuis iniuriã faciant: sed bene est, quod audimus licere probis; uel in medijs afflictionibus, perinde tuis, & quietis esse, atque ijs, qui intra penetralia, clauso ostio, in utramque aurem dormiunt. ubi quoque uides quamcunque calamitatem patiat uir pius, uel ab alijs, uel quia inter improbos degit, quos Deus fame, peste, aut bellis diuexat, non fore diuturnam, sed ad modicum momentum tantum durare. nam si filium pater à seruo uerberari præcepit, qui fieri potest, ut diu dissimulet? abibit ne in forum, aut aliud quidpiam negotij faciet oblitus, tandem se filium uerberari iussisse, quoad ipse aliud significaret? minime gentium. Ingrediamur igitur penetralia, & consilium domini

sequamur, & momentum, breuissimumq; tempus omne afflictionis esse putabimus. huc forte respexit Apostolus, cum leue, & momentaneum tribulationis dixit. in foro autem commorantibus, tepidis, & orare ad Deum nescientibus, nihil mirum, si longum afflictionis, ac tempestatis tempus appareat.

21 Egredietur: mos est scripturae asingere Deo actus humanos. egredietur, inquit, ut uisitet, requirat, seu recenscat, & rationem ducat iniquitatum infidelium Iudaeorum, & aliorum, qui seruos suos male tractabant, atque accipiebant. Sanguinem, uel sanguines, id est, homicidia, quare mox idem repetens interfectos dixit. idem autem est operire super interfectos, & operire interfectos: utroque enim modo loquuntur Hebraei. Psal. 83. Operuisti omne erratum eorum, & Prou. 10. Super omnes transgressiones operiret caritas, id est, operimentum extendet: quam sententiam sic reddidit Petrus Apostolus 1. epist. cap. 4. Caritas operit multitudinem peccatorum. est autem operire interfectiones, conuincere, dissimulare, non punire. significat uero his uerbis tunc manifestum fore, quantam eadem fecerint improbi, quot, quantisque iniurijs seruos Dei affecerint: neque erit ullus praetextus, aut excusatio: nam & muta elementa aduersus impios testabuntur. intellige autem haec de uastatione Iudae, quae fuit typus quidam postremae illius totius orbis.

Caput uigesimumseptimum.

Noua.

Vetus.

IN tempore illo uisitabit Iehoua gladio suo duro, & magno, & forti super Leuiathan serpentem teretem, & super Leuiathan serpentem tortuosum; & occidet draconem, qui est in mari.

In die illo alternis canitae uineae turbidi. Ego Iehoua conferuo eam, singulis momentis irriro eam, ne fiat uisitatio contra eam, nocte, ac die cingo eam.

Murus nullus mihi est: quis dabit me sentietum spinarum ad bellum? transgrediar contra eam, succendam eam pariter.

Contra eam, succendam eam pariter. Consi apprehenderet munitionem meam, faceret pacem mihi, pacem faceret mihi.

Venientes radices agerent Iacobitae: florent, & germinarent Israelitae, & replerent superficiem orbis prouentu.

Nunquid iuxta plagam percutientis eum percussit illum? aut iuxta interfectionem interficientium, eum interfecit?

In mensurando, in dimittendo eam corripies eam: ingemuit in spiritu suo duro in die subfolani.

Iccirco hac condicione expiabitur iniquitas Iacob: & hic omnis fructus auferre eratum eius, modò ponat ipse omnes lapides altaris, quasi lapides calcis contritos, nec erigantur luci, & solaria.

At ciuitas muris cincta erit solitaria, paucum dimissum, atque derelictum, sicut deserunt: ibi pasceretur uitululus, & ibi accubabit, & consumet prominentias eius.

In

IN die illa uisitabit dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti super Leuiathan serpentem uectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum; & occidet cetum, qui est in mari.

In die illa uinea meri cantabit ei. Ego dominus, qui seruo eam, repente propinabo ei, ne forte uisitetur contra eam, nocte, & die seruo eam.

Indignatio non est mihi: quis dabit me spinam, & uepsem in prelio: gradiar super eam, succendam eam pariter.

An porius tenebit fortitudinem meam, faciet pacem mihi, pacem faciet mihi.

Qui egredientur impetu à Iacob, florent, & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine.

Nunquid iuxta plagam percutientis se, percussit eum? aut sicut occidit interfectos eius, sic occisus est?

In mensura contra mensuram, cum abiecta fuerit, iudicabis eam: meditata est in spiritu suo per diem ætatis.

Iccirco super hoc dimittetur iniquitas domui Iacob: & iste omnis fructus, ut auferatur peccatum eius, cum posuerit omnes lapides altaris, sicut lapides cineris alios, non stabunt luci, & delubra.

Ciuitas enim munita desolata erit, speciosa relinquetur, & dimittetur, quasi deserunt: ibi pasceretur uitululus, & ibi accubabit, & consumet summitates eius.

In

Noua.

Vetus.

In ariditate palmites eius confringentur, mulieres uenientes succendant eos. quia non est populus intelligens: iccirco non miseribitur eius, qui fecit ipsum, & formator eius non gratificabit eum.

Et erit, in die illo excurtiet Iehoua à culmo flumij usque ad flumen Aegypti; & uos colligemini unus post alium filij Israel.

In tempore illo increpabitur tuba magna: & uenient, qui ablati erant in terram Assur, & expulsi in terram Aegypti; & supplicabunt Iehoua in monte sancto in Ierusalem.

In siccitate messes illius conterentur mulieres uenientes; & docentes eam: non est enim populus sapiens; propterea non miseribitur eius, qui fecit eum; & qui formauit eum, non parcat ei.

Et erit: in die illa percutiet dominus ab alueo fluminis usque ad torrètem Aegypti; & uos congregabimini unus, & unus filij Israel.

Et erit: in die illa clangetur in tuba magna; & uenient qui perdit fuerant de terra Assyriorum, & qui de terra Aegypti; & adorabunt dominum in monte sancto in Ierusalem.

IN uerbis haec annotanda sunt. Leuiathan dicitur à uerbo לויח, id est, additum fuit, & membra, & squamae sibi cohaerant &c. eius descriptionem habes apud Iob 40. Vectem. לויח. ego hic teretem dixi. nam Iob 26. & hoc loco ubi de serpente dicitur, scribitur sine iod, & alijs punctis: unde non leui coniectura ductus, existimo esse nomen adiectiuum, ut sit idem, quòd teres, seu lubricus: quae sunt serpentes epitheta, & cum significatione radicis conueniunt. Tortuosum: serpenti tribuitur, uel quòd in gyros torquatur, dum serpit, uel quòd orbiculatus quiescat. non solum autem figuram significat, sed quietem, immo & confidentiam in astutia, & uiribus suis. Cetum. תניס draco est tam terrestris, quam marinus: de terrestri dicitur Exod. 7. & Ps. 91. de marino Iob 7. uide Plinium lib. 9. cap. 3. Manifestum est autem, quòd tam Leuiathan, quam Timus typum gerant Satanae, & Antichristi, & regni; quod in mundo habebat: nam sicut mundum scriptura mare, sic & mundi principes magnorum piscium nomine appellat. Ps. 74. Tu conculcasti capita Leuiathan; id est, principes Pharaonis regis Aegyptiorum. interpretationem tamen eorum, qui hoc loco regem Assyrium, et Aegyptium intelligunt, quorum alter ad Nilum, alter ad Euphratem imperabat, non probò. nam sicut superiora de uastatione Iudae propter incredulitatem intelligenda sunt; ita haec de electione principis huius mundi accipienda existimo: qui predicatione uerbi Dei, quod est penetrabilius omni gladio accipit, post uastatam Iudaeam de imperio cecidit. nam idolorum cultus per euangelium interijt, & discipuli domini serpentes tollebant, & calcabant super serpentes, & scorpiones, & super omnem uirtutem inimici.

2 Vinea meri: puto in hac uoce consistere bonam partem intelligentia totius huius capituli, quam assequi non ita facile est. Verbum מרי turbidum esse, seu luculentum esse significat: unde hemer nomen, quo uinum rubrum uocant Hebraei, quod olim in pretio erat; ut apparet ex Deut. 32. idem quoque uinum ex tropo Hebraeis familiari symbolum erat calamitatis, afflictionis, & uindictae diuinae, ut apparet ex Ps. 75. ubi dicitur, quòd dominus propinaret peccatoribus calicem, in quo uinum esset rubrum, seu turbidum &c. cum ergo de uastatione populi Dei superius uerba fecisset; iam nunc quam nam ob causam haec mala immisurus esset Deus in populum suum, explicare decreuit propheta cantico, prout prophetis mos erat, quod alternis iubet decantari uinea populi Dei, quam uocat uineam turbidi: quo nomine quodammodo ludit. nam quae uini pretiosi ferax fuerat, quod turbidum, seu rubrum dicebatur, uinum turbidum de calice diuinae irae esset ebibitura. Pro cantare dixi, alternis canere: quia haec est acceptio uerbi interdum cum dandi casu constructi, ut Num. 21. Ascende heer, respondete illi; id est, alternis canite. & 1. Sam. 21. Non ne huic respondebant in choris &c.

3 Ego dominus, qui &c. negare non possunt uel ipsi Rabini, uulg. interpretem hoc in loco Hebraea reddidisse: nam iuxta eorum distinctiones, & ab eis assignatas interpretationes singula reddidit. dicunt autem esse ueluti dialogum quandam Dei secum colloquentis, qui nunc propensum se ad misericordiam, nunc ad iram ostendit: sed cum (ut ingenue fatear) non intelligerem, qua ratione partes huius colloquij cohaerent, & uarietatem interpretationum (quae difficultatis mihi est saepe signum) conspicerem, atque conferrem; haec planè, quousque abrais punctis, ac distinctionibus, rem mecum, ac cum Deo tacitus capere expendere: tandem altera mihi interpretatio affulsit, quam hic apponere uolui,

Q

non ut eam uulg. aut aliorum commentarijs praeferam, sed in gratiam pijs ac diligentis lectoris. existimo autem esse dialogisimum, cuius ueluti titulus, in quo argumentum continetur, est. *Alternis canite uinea turbidi.* Hoc autem tercio uersu, qui est primus cantici, Deus loquitur, ad hunc modum; Ego Iehoua seruo uineam hanc, uel conseruator eius sum: qui rego, qui protego, qui curam eius gero; ad singula quoque momenta irriro eam: hic mihi mos semper fuit, semper ad populum meum nisi prophetas, atque doctores, qui eum, tanquam uineam, caelestis doctrina imbris rigarent. 227 momentum est, numero multitudinis, cum 7, ut hoc loco, est ad momenta, id est, singulis momentis, seu frequentissimè. Ne forte uisitetur &c. neq; his, inquit Deus, beneficijs contentus, ne animalia, aut fures eam deuastent, eam die, noctuque cingo, circumueo, non minus intentus, ne quis irruat, ut noccat, quam qui obsidet ciuitatem, ne quis elabatur, aut in auxilium ueniat. potest enim esse hoc futurum à multis uerbis, praesertim si puncta deleas. mihi placuit iste sensus, cui fauent uerba Rab, Imman. in illud Psal. Tu formasti me: uel potius, inquit, obsidisti me, id est, circumdedisti me: inde quoque scientia tua instar exercitius, qui manet in obsidione contra ciuitatem, & circumdat eam, ne fugiat; & euadant homines ex ea. significat ergo dominus, quod pro muro, & custodijs illi populo fuerit: ne uisitetur, inquit, contra eam: uel ne recenseatur, id est, ne quis secum rationem ducat ei nocendi. haec est enim uis huius constructionis, ut supra cap. 24. Requirit contra militiam cali. & supra uers. primo, Super Leuiathan, uel contra &c. Malui autem uerbo cingendi reddere propter uerbum, ne uisitetur, aut requiratur contra eam: uigilijs enim, & huiusmodi circumcutionibus obuiare solemus, & praecauere repentinas irruptiones: has auertebat dominus à populo suo.

4. Hoc secundo cantici uersu inducitur ipsa uinea loquens in hunc modum; Murus non est mihi, quis daret me senes & spinas in bello? qua certe uerba sunt & ingrati, & infidelis animi, qui spreto Dei fauore, & Dei protectioni diffidens, humana auxilia anxius querit: qui morbus adeo Iudaeorum peculiaris fuit, ut uix sit in scripturis pagina, qua eorum ingratitude, atque diffidentiam non coarguat: loquitur autem populus sub nomine uinea, ideoque in eadem similitudine perseuerans, ubi sibi deesse murum dixit, sentieturum, seu uepricetum optat, quo circummuniui solent uinea. uide supra cap. 5. uers. 5. & cap. 8. uers. ultimo. populus ergo Israel non satis muris, & munitionibus ciuitatum suarum fidens, auxiliares copias hastatorum, & sagittariorum sibi adesse optat: quibus possit belli tempore hostibus resistere, & Romanos, aut quosuis alios propulsare. supra cap. 10. uers. 17. uidebis his ipsis nominibus spinarum, & ueprum significatas militum acies. At quis ignorat, אמרתי אלים, atque alijs punctis, solem, focerum, iram, atque murum significare? non dicit autem, quis dabit mihi, sed me, nempe, quod totus optaret in armatos milites conuertri. Quae sequuntur autem in eodem uersu uerba sunt domini. Transgrediar contra eam: succendam eam pariter. haec est diffidentia, & ingratitude Iudaeorum poena. Transgrediar, inquit, contra eam, id est, transeram me ad hostes; hostium posthac iam partes agam, & aduersus eam pugnabo. Haec est uis uerbi אעבר אלים, cum ב constructi: quod si in uepres, & spinas tota uersa sit, succendam eam pariter, ueluti ignis, qui sentieturum depascit. Hic mecum considera Christiane lector, quam iniquo animo ferat bonus Deus nosster, si oblatum ipsius auxilium (quod certe omnibus pijs, & in se confidentibus certo promittit) refluente, aliunde nobis uires, & alia nobis propugnacula paremus: quod comprobant historiae lib. Reg. & caput huius prophetae 7. &c. Nota quoque est illa maledictio Ierem. in eos, qui ponunt carnem brachium suum, & à Deo recedit cor eorum.

5. Etiam hoc uersu, & sequenti uerba sunt domini. וס' utinam, ò si apprehenderet munitionem meam (ò si) pacem mihi, uel mecum faceret: pacem, inquam, mecum faceret. Quantum, inquit, praestitisset populum hunc firmiter, ac tenaciter meam munitionem apprehendere, ò quam bene sibi consulisset: ò si non alium murum, non alios milites, quam me uoluisset: ò si mecum pacem uoluisset facere: ò utinam pacem mecum stabilem seruare uoluisset. Sequenti uersu sequitur, quid inde Lucrè consequeretur. similis locus est Ps. 50. Utinam populus meus audisset me: & Israel in uis meis ambulasset. ubi repetenda est particula optantis, & futurum eodem modo accipiendum, ut hoc loco. וס' hic accepi, sicut supra 23. ubi dicitur de Tyro, quod esset munitio maris: & 25. quod dominus fuisset munitio inopi, & mille alijs locis. Supra autem uers. 3. dominus dixerat, quod eam seruasset, & cinxisset &c. de hac munitione hic ergo sermo est. hanc certe apprehendit Iosaphat, quando in oratione dicebat, hoc tantum residui sibi esse, ut oculos suos ad Deum dirigerent &c. alij etiam sancti uiri hoc nomine נשך sepe Deum suum uocabant. Ps. 37. 31. & 27. Dominus munitio uita mea, à quo trepidabo. hanc mentem igitur illis optat benignissimus pater, quam habent pijs omnes, insuper ut cum Deo uoluissent pacem, non bellum; hanc quoque dominus flens super Ierusalem Iudaeis optabat, cum diceret, O si cognouisset & tu Ierusalem, qua ego noui, certe in hac die tua, eae ad pacem tibi necessaria forent, comparares, fidem uidelicet in filium Dei, & agnitionem uisitationis diuinae. huc quoque

quoque facit, quod ex euangelio habemus, prudentem regem, qui paucos oves habet copias, legationem de pace mittere ad eum, qui cum multo maioribus uenit: uerum etiam si qui Dei adiutorium despicit, Deum non sibi tantum redderet inimicum, adhuc tamen imprudentiae conuinceretur. Quid si ad hostes hac ipsa diffidentia eum transire compellimus? illa quoque pacis repetitio indicat, quantum hanc pacem optarit pijsimus Deus. Non dubium, quin, cum de uastatione populi Israelitici hic sit sermo, filius Dei dominus I E S V S sit illa munitio, quam apprehendere, & pax, seu pacis auctor, per quem reconciliari uelle debuissent.

6. Qui egredientur. quia, iuxta interpretationem nostram, hic uersus à superiori pendet, quo explicatur, qua bona consequerentur Israelitae, si cum Deo pacem facerent &c. futura per subintellum, quo carent, uertenda duxi: quod quia plerique interpretes non animaduertunt, secuti Rabinos participium באים, id est, uenientes, temporis esse dixerunt, & nomen, dies de suo suppleunt, nescio qua auctoritate. at uulg. interpretes ושרי in secunda coniugatione accepit, in qua eradicare significat, & pro egredientes eradicabitur Iacob, dixit; Qui impetu egredientur à Iacob, id est, qui ab eo resiliunt, & infidelitatem aliorum sequi uolunt, facient scilicet, pacem mecum. Ego, eam, quam cepi, interpretationem, secutus, participium uenientes cum nomine Iacob, proinde etiam cum uerbo singulari, radices ager, construendum putauit. Abutuntur autem uerbo ueniendi sapissime, pro continuationis, aut pro temporis particula, Tandem, pauld post: uenientes ueniunt cum exultatione, id est, pauld post ueniunt, tandem ueniunt, sicut supra cap. 2. pro agite, seu adeste dixit, Venite, & ambulemus. ita accipere possemus hoc loco, Tandem radices ageret Iacob. nam ושרי in tertia est radicare, radices agere, ut Ps. 80. Radicauit radices suas, & impleuit terram. Radices, inquit, ageret filij Iacob, non irent in captiuitatem, sed stabiles essent in patria: florent etiam, & fructu prospere agerent, ut fuit in diebus Dauidis, & Salomonis: germinarent quoque, & fructus suauissimos producerent; uias, non labriscas; iustitiam, non clamorem; fidem, et misericordiam, non perfidiam, & immanitatem: insuper & totum orbem prouentu, seu fructu implerent, supra modum multiplicarentur, & per totum orbem colonias possent deducere. similis usus est futurorum in eo loco Ps. quem supra adduxi, Utinam Israel audisset me &c. cito citius inimicos illorum humiliabo, & super oppresores eorum reducam manum meam, id est, humiliarem, reducem &c.

7. Nunquid iuxta &c. choros loquitur. dixerat iratus, Transgrediar contra eum, succendam eam pariter: interrogatur ergo propheta, nunquid ita offenderent, ut caderent? nunquid repelleret dominus populum suum? num funditus delere decreuisset? nunquid percussit eum iuxta plagam percutionum Israel? id est, num dominus percussit Israel, ut eum percute soler percussores eius? uel sic nunquid ita interfecissent est totus Israel, quemadmodum occisi iam sunt plurimi ex eius? Hunc sensum uidetur secutus uulgatus; alij aliter aliquantulum: iuxta uariationem enim punctorum, uariè quoque reddere potes, sed eodem sensu; an scilicet, plaga inimici, ut alibi ait, percussit Israel? ego certe phrasim quandam Hebraeis peculiarem hic esse existimo, qua interdum & nos utimur, an percussit eum, quasi percuteret eum? id est, percussit ne eum, quemadmodum percussit is, qui ex animo percussit, & nihil aliud uult, quam percute? aut ita interfecit, & eo animo, quo hostes eum haecenus interfecerunt? qui nihil aliud uolebant, quam delere, & impotenti animo satisfacere? nam ושרי diuersa punitione actuum, aut passiuum est: ipsi enim Hebraei in his uariant, ut manifestum sit, non eandem omnibus, & inuariabilem fuisse prolationem, & uocales non olim appositae fuisse in Biblijs. quod ideo saepius repetimus: quia ex hac una re explanationem difficultum locorum pendere uidemus.

8. In mensura contra mensuram, id est, ut mensurauit, sic remetietur ei. hunc sensum putauit uulg. latere in duplicato nomine ארד, quod duplicatum sit ארדארד: quasi dicat, in mensura mensurae. sed dicere possumus esse uerbum secunda coniugationis à nomine ארד deductum, quod mensuram aridorum notat, quam existimo in euangelio uoce consona satum dici. hinc uerbum duplicatum pro mensurare satò. Respondet ergo propheta, Non repulit populum suum, non plaga inimici percussit, non quasi ex animo, ac delere uolens, non simul effundet omnem iram suam: sed tu domine castigabis eum, atque corripies in mensurando, in dimittendo, id est, implendo mensuram, atque effundendo eam: similis in castigando eris mensuranti satò triticum. quo significat, neque omnino delendos, neque omnino à castigatione super sedendum: sed adhibito modo, & regula quadam, ut post flagella, alia flagella congemmet, quasi qui non punire ex animo uelit, sed iustum iudicium exercendo ad penitentiam adducere. Quod autem uerbum ושרי, id est, nisi, etiam de effusione dicatur, uide Iob 5. Mittit aquas super superficiem platearum &c. unde quod hic non nulli afferunt ex Rabinis, ut ושרי sit fructus hortorum [praeterquam quod nusquam in singulari, sed semel in plurali reperitur ושרים, id est emissiones, seu planta Cant. 4.] ridiculum est, & nihil ad rem facit, cum

non nocendum hortis, sed ciuitates exurendas, & terram uastandam hoc cap. non obscure significet. est ergo infinitiuus cum affixo feminino, & ita accepit uulgatus, & ita accepit propius semper accedit. Tunc hic Munsteri uersionem, quam rectius corruptionem dixeris, apponere. Iudicabis illam. ירי non solum dicitur de ea contentione, quae fit uerbis, de disceptatione, uidelicet, & lite, sed interdum de ea, quae factis, & operibus constat, ut Iud. 11. & Genes. 26. Hic etiam sensus hoc loco esse potest, in mensurando, in dimittendo litigabis cum ea, id est, a quo iure cum ea litigabis. Sed prior interpretatio simplicior est. Meditata est: de populo Israelitico intelligenda sunt haec: estque rursus nox chori. Inuenit Israel in spiritu suo illo duro, ac pertinaci, quem ad penitentiam flectere nix quisquam potest: iam dolet, iam panitet: uel iam praui doloris gemens spiritum difficulter trahit, cum spiritu difficili gemit. sicut accidere solet, dum flat uentus Subfolanus, seu orientalis, qui inestate est calidissimus: sic Israel, dum affligitur, dum uritur, ingemiscit. & de ijs dicitur, qui ad cognitionem erroris, & infidelitatis suae peruenerunt ex consideratione diuinae uindictae.

9 Iccirco: respondet propheta, igitur propter hoc ipsum, quod sic ingemiscit, & dolet, expiabitur eius iniquitas; immo hic omnis fructus est: nihil aliud Deus illa correptione uolebat, quam auferre erratum eius: non percutiebat, ut percuteret, sicut hostes faciunt; sed ad hoc percutiebat, ut auferret peccatum adducendo uidelicet Israeliam ad penitentiam, quam ueram esse hac una re comprobabit, si redigat lapides altarium, quae in honorem falsorum deorum exerat, in puluerem, quemadmodum lapides calcis; nec posthac luci, aut simulacra erigantur, aut consistant. & hanc puto germanam expositionem huius loci. Super hoc. באות in hoc, id est, hac una re, & hac una lege, seu conditione, nempe si doleat: uel in hoc, id est, propter hoc, quod sic doluit. Dimittetur iniquitas. כפר, ut iam dixi, proprie est oblinire, uel rem quampiam pice, bitumine, & c. tegere: hinc (quia quae non uidentur, & occulta sunt, non puniuntur) transfertur ad expiationem, seu emundationem, ut apparet ex Ezech. 43. Accipies de sanguine eius, & ponas super quatuor cornua eius, expiabisque illud, & expurgabis illud. & Leuit. 16. non semel: hanc translationem eleganter insinuat Iacob, cum ait, de muneribus, quae mittebat fratri suo אכפרה faciem eius munere: Operiam, inquit, faciem eius, id est, faciam muneribus his, ut erga errata mea sit, ueluti obiecta facie, & immemor sit omnis iniuriae. hoc ipsum crediderim Abimelech uoluisse significare Gen. 32. quando mille argentos, quos dabit Abraham, uocauit operimentum, seu uelamen oculorum Sarrae, & omnium domesticorum ipsius, ut omnes illi condonarent iniuriam, tanquam qui oculos uelatos haberent, & nihil criminis uiderent. quare non male hic uerbo dimittendi, condonandi, aut expiandi, reddere poterimus. Et hic omnis fructus: hunc solum fructum castigationis suae habere uult dominus, auferre erratum eius. Quid manifestius ad commendandam nobis diuinam bonitatem, adeoque ipsam Dei iustitiam dici potuisset? Cum posuerit: ad uerbum, in ponere ipsius, id est, si ponat ipse: uel modo ponat ipse: uel ablatio peccati in hoc consistit, si ponat ipse lapides & c. Hic nota non sufficere gemitus, suspiria, & dolorem animi, nisi etiam tollantur peccati & signa, & incantamenta, & sius Deo honos reddatur: dum uidelicet nihil eorum, quae oculis diuinae maiestatis displicent, stare ultra conspiciuntur: quo facit uehemens illa hyperbole, ut lapides altarium in puluerem redigantur: quemadmodum & Moses uiculum aureum in puluerem comminutum, in potum dedit, ut in secessum mitteretur, nullaque impietatis uestigia remanerent: quod quoad non sit, neque dimissum erratum, nobis confidamus. Delubra: iam supra dixi proprie esse solis simulacra: sed credo pro alijs idolis etiam accipi. Haec autem nomina lucorum, & simulacrorum solent caecis Iudaeis imponere, ut hanc, & similes locos ad tempora IESV non referant: cum, ut iam supra non semel annotaui, istis uocibus obtulerint prophetae sua oracula: per ea autem intelliguntur auaritia, inuidia, superbia, ceteraque huiusmodi pestes, quas colentes Iudaei, & ab eis recedere nolentes, a Deo percussi sunt: neque eius uindictam unquam euadent, nisi qui penitentiam egerint.

10 Ciuitas enim: ego hic coniunctionem, ut sepe alias, uim aduersatiuam habere existimo, quasi dicat, at non ita futurum est; non aget penitentiam; non auferetur eius peccatum; non destruet aras & c. non igitur florebit, non germinabit & c. sed ciuitas nuda desolata erit & c. ciuitas autem collectiua, pro ciuitatibus accipitur, estque sermo de uastatione Iudaeae tam temporali, quam spiritali: simul enim utraque contigit. Ciuitates, inquit, ad quas solent ex pagis confugere propter muros & c. erunt solitariae. Speciosa. nomen נון passim in scriptura pro loco amano & gramino so, & passio accipi uideat: deinde & pro rupe, adeoque pro ipsis, qui rupi habitant, accipitur Ps. 68. cum ergo ciuitates dixisset in solitudinem redigendas, loca amana, & passua dicit quoque de relinquenda, ut tam ciuitates, quam uillulae sint desertis similes. Ibi passetur uiculus: hic iam figurate Titum designari puto Iesphiani filium, qui summities, seu prominentias omnes, & quidquid, excelsum quidquid eminentis, quidquid ueluti a corrosione, & consumptione tutum uidebatur in populo

populo illo; immo quidquid fructiferum, cuiusmodi sunt uinae prominentes palmites, corrosit, decerpit, atque absumpsit, sicut si uiculi uinea depascerent. ad metaphoram itaque uinea redit.

11 In siccitate. ב, id est, cum: est autem hebraismus, quo nos quoque Lusitani utimur, id est, praesiccitate; cum frigore, id est, praefrigore. Mestis illius. de nomine, & acceptione קצר uide supra 18. quod decurtationem, putationemque significet, & aliquando palmites ipsos, qui amputantur. Docentes eam. participium מוריות est a uerbo מור, quod in hebraeo significat illustrare, illuminare, lucidum facere: quare non mirum, quod uulg. pro docere acceperit, praesertim cum mox appellet populum insipientem: quae est autem maior insipientia, quam a feminis doceri? sed perseverando in uinea metaphoram alius sensus est, quem in uersione expressi. solent enim feminae colligere fractas uites, & ramulos, ut ignem succendant. comparat itaque synagogam, immo totam Iudaeam temp. uinea, cuius palmites praefrigore franguntur, quos in ignem colligere solent. hunc locum illustrat ille Ioan. 15. ubi dominus se uinea comparat, nos palmitibus: ubi tandem ait; Si quis in me non manserit, mittetur foras, sicut palmes, & arefcet, & colligent eum, & in ignem mittent & c. cum ergo maxima Iudaeorum pars exciderit, & aruerit; igni aptos eos esse declarat, ut ad hunc locum alluisset dominum existimem, accipitur autem hic participium מוריות, sicut uerbum ipsum Ps. 18. Tu illuminas lucernam meam: accendis & c. Non est populus sapiens: non hoc tantum loco, sed & alijs plurimis tribuitur Iudaeorum perditio ignorantiae. nam Deus huius saeculi, obcaecauit mentes eorum, ne fulgeret illis euangelium gloriosum Dei beatissimi: uidentes non uiderunt, & nouissima non considerauerunt, neque agnouerunt tempus uisitationis suae & c. non apprehendentes ergo Christum, neque munitionem Dei; immo reprobantes eum, & Caesari uolentes subiecti esse, a Caesare uastati sunt. nam, quia oblitii sunt Dei, & eum, qui ipsos fecerat, non cognouerunt, tradidit eos dilaniandos absque misericordia & c. neque eos gratificare uoluit, id est, in gratiam recipere, atque illis reconciliari: sed proyiciens repulit, iratus contra eos uehementer, ut est in ultimis lamentationum Ieremiae uerbis.

12 Percutiet, uerbum חבט proprie est excutere cum quadam succisione, ut fit in excussione frumentorum, unde & uerbo terendi reddi potest. Ab alueo: nomen in genere significat, ductum, actum, cursum, seu fluxum, secundum eius rei, de qua dicitur, conditionem. hoc certe loco שבת נהר ipse fluminis Eufrates dicitur, qui, ueluti quedam semita, suo alueo fertur placidus: quia uero de trituratione erat sermo, uenuste ludit in uerbis: culmi enim cum spicis, qui eadem uoce Hebraeis dicuntur, trituantur, quasi significet habitatores Eufratis trituros, ueluti frumentum, ut ex illis, ueluti ex paleis, educat Israelitas, ueluti grana: idem intellige de fluuio Aegypti, id est, Aegypti; per utrosque autem intellige omnes hostes populi Dei, qui diuexarant seruos Dei: de quorum tyrannide, cum domino uidetur, eripiuntur piji; immo intellige uniuersas gentium nationes, inter quas erant dispersi filij Dei, quos ante mundi constitutionem Deus in regnum filij sui praedestinauerat: qui sunt ueri Israelitae, qui sectantur fidem patris sui Abrahamae: quos uenit filius Dei, ut congregaret in unum, ut est apud Ioan. quam dispersionem, atque collectionem si Iudaei intelligerent, nequaquam in peccato morerentur. Cum ergo propheta uastationem uinea Dei descripsisset, & abiectionem populi electi, causis etiam appostis, decantasset; more prophetico, quo nam passio promissiones factae patribus: adimplenda forent, non potuit tacere: & de sanctis reliquijs, quas totius prophetiae suae bonam partem supra esse diximus, inserit sermonem: paucitatem autem seruandorum explicat illa loquendi forma. Vnus & unus: uel, ut est in hebr. ad unum unus, uel post unum unus: quod non dicitur, nisi ubi est electio, & paucitas. unde has reliquias, electionem uocat Paulus ad Rom. neque aliud in his uerbis triturationis, & collectionis hoc loco intelligas, quam electionem filiorum Dei ex medio nationum.

13 In tuba magna: iam quod obscure dixerat, planius effert, quod scilicet per praedicationem euangelij facta fuerit illa triturationis, & electio: habere enim uentilabrum in manu dicebat Ioan. ad permundandam aream suam & c. eandem rem alijs uerbis significans: concutuntur autem mentes praedicatione euangelij, & manifestantur consilia cordium; & praecordinati ad uitam fidem adhibent, ut est in actis Apostolorum; ceteri uero indurantur; & de duobus, qui in uno lecto sunt, alter assumitur, & alter relinquitur. Perum enim uero, quia terendi, seu excutiendi uerbum, durum aliquantulum uidebatur, possent; dicere homines; Si ego palea sum, non est, quod triticum effici possim: me fecit Deus in contumeliam; non possum esse uas in honorem: quid commerni? omittit propheta illam metaphoram, in qua non nisi efficaciam uerbi, & dignitatem filiorum Dei uoluit significare; & nomen tubae inducit, cuius clangor ab omnibus auditur: sed non omnes obediunt euangelio, ut cuiusque uoluntatem praecipiam indurationis, & derelictionis causam insinueret, non domini ordinationem. Ceterum שופר tubam in sacris litteris, non cornu, ut quidam uolunt, significat; habet autem appel-

lationem ab expansione, seu diffusione clangoris, qui formatur impressione, cum spiritus, tum manuum: & ipsa radix *רש* explanationem notat; & uerbum, quocum constituitur, impressionem. Adorabunt in monte &c. nominibus montis sancti, & Ierusalem non possunt decipi, nisi increduli Iudei, qui restitutionem suam respiciunt: nos autem scimus esse ecclesie nomina, quae est in uertice montium; extra quam non est pax, aut felicitas, sed neque morum sanctitas.

Caput uigesimumoctauum.

Noua.

Vetus.

VAE coronae superbiae; ebriosi Ephraim, & flori marcescenti, iucunditati decoris eius; qui est iuxta caput uallis pinguedinum; qui coquassantur a uino.

Ecce pertinaax, & uehemens a domino, ueluti imber grandinis: horror euulsionis, sicut imber aquarum copiosarum inundantium, qui deiecit in terram cum manu.

Pedibus conculcabuntur coronae superbiae ebriosorum Ephraim.

Et erit flos marcidus, iucunditas decoris eius, qui est iuxta caput uallis pinguedinum, sicut primitiuum ante aestatem, quod uidebit uidens, dum adhuc ipsum in uola sua deglutiet illud.

In tempore illo erit Iehoua tcebaoth in coronam iucunditatis, & in flosculum decoris residuo populi sui;

Et in spiritum iudicij sedenti super tribunali, & in fortitudinem reducentibus bellum ad portam.

Verum isti quoque in uino aberrarunt, & in sycera errauerunt. sacerdos, & propheta aberrarunt in sycera; praecipitati sunt a uino; errauerunt a sycera; errauerunt in uisione; eructauerunt iudicium.

Omnes enim mensae plenae sunt uomitu, & forde absque loco.

Quem docebit scientiam, & quem intelligere faciet auditum? ab lactati [sunt] a lacte, translati ab uberibus.

Quandoquidem mandatum post mandatum, mandatum post mandatum; linea post lineam, linea post lineam; modicum ibi, modicum ibi.

Quia balbutientibus labijs, & lingua altera loquetur ad populum istum:

Ad quem dixit. Haec quies. date quietem defatigato; & haec requies: & noluerunt audire.

Et erit eis uerbum Iehoua; Mandatum post

VAE coronae superbiae ebrijs Ephraim, & flori decidenti, gloriae exultationis eius; qui erant in uertice uallis pinguedinis, errantes a uino.

Ecce ualidus, & fortis dominus, sicut impetus grandinis: turbo confringens, sicut impetus aquarum multarum inundantium, & emissarum super terram spaciosam.

Pedibus conculcabitur corona superbiae ebriosorum Ephraim.

Et erit flos decedens, gloriae exultationis eius, qui est super uerticem uallis pinguedinis, quasi temporaneum ante maturitatem autumnus: quod cum aspexerit uidens, statim, ut manu tenuerit, deuorabit illud.

In die illa erit dominus exercituum corona gloriae, & sertum exultationis residuo populi sui.

Et spiritus iudicij sedenti super iudicium, & fortitudo reuertentibus de bello ad portam.

Verum hi quoque pra uino nescierunt, & pra ebrietate errauerunt. sacerdos, & propheta nescierunt pra ebrietate; absorpti sunt a uino; errauerunt in ebrietate; nescierunt uidentem; ignorauerunt iudicium.

Omnes enim mensae repletae sunt uomitu, sordiumque, ita ut non possent esse ultra locus.

Quem docebit scientiam, & quem intelligere faciet auditum? ab lactatos a lacte? auulsos ab uberibus.

Quia manda remanda, manda remanda; expecta reexpecta, expecta reexpecta; modicum ibi, modicum ibi.

In loquela enim labijs, & in lingua altera loquetur ad populum istum:

Cui dixit; Haec est requies mea; reficite lassum; & hoc est meum refrigerium: & noluerunt audire.

Et erit eis uerbum domini; Manda remanda

Noua.

Vetus.

post mandatum, mandatum post mandatum; linea post lineam, linea post lineam; modicum ibi, modicum ibi, ut abeant, & labantur retrorsum, & confringantur, & illaqueentur, & capiantur,

Ecce audite uerbum Iehoua uiri illusionis, dominatores populi huius, qui in Ierusalem.

Quandoquidem dixistis; Percussimus foedus cum morte, & cum inferno fecimus prouisionem. flagellum inundans quando transferit, non inuadet nos: quia posuimus mendacium receptaculum nostrum, & in fallacia absconditi sumus.

Ecce sic dixit dominus Iehoua; Ecce ego fundator in Tcion lapidis, lapidis probati, angularis, pretiosi, fundamenti fundati. qui crediderit, non pudebit.

Et ponam iudicium ad lineam, & iustitiam ad libramentum: & amouebit grandis receptaculum, mendacium; & absconsonem aquae inundabunt.

Et piaculum erit foedus uestrum cum morte; & prouisio uestra cum inferno non erit stabilis. flagellum inundans quando transferit, tunc eritis ei in conculcationem.

Quando transferit, auferet uos: quando summo mane transibit de die, ac de nocte; & erit tantummodo commotio intelligere faciet auditum.

Quia abbreviatum est stratum, ita ut non sit extensio: & operimentum angustum, ut fiat collectio.

Quoniam sicut mons Perasim stabit Iehoua; sicut uallis in Gabaaon irascetur ad faciendum factum suum, alienum factum suum, ad colendum cultum suum, nothum cultum suum.

Et nunc ne illudatis uosmetipsos, ne inualescant castigationes uestrae: quandoquidem consumptionem; & excisionem audiui a domino Iehoua tcebaoth super uniuersam terram.

Auscultate, & audite uocem meam: attendite, & audite dictum meum.

Nunquid tota die arabit arator ad seminandum? aperiet, & uastabit humum suam.

An non cum adaequauit superficiem eius, tum disperget gith, & cyminum? & sparget, & ponet triticum mensuratum, & hordeum signatum, & speltam in termino suo?

Et erudiet illum ad iudicium: Deus suus docebit illum.

13 manda, manda remanda; expecta reexpecta, expecta reexpecta; modicum ibi, modicum ibi, ut uadant, & cadant retrorsum, & conterantur, & illaqueentur, & capiantur.

14 Propter hoc audite uerbum domini uiri illatores, qui dominamini in populum meum, qui est in Ierusalem.

15 Dixistis enim; Percussimus foedus cum morte, & cum inferno fecimus pactum. flagellum inundans, cum transferit, non ueniet super nos: quia posuimus mendacium spem nostram, & mendacio protecti sumus.

16 Ecce sic dicit dominus Deus; Ecce ego mitto in fundamentis Sion lapidem, lapidem probatum, angulare, pretiosum, in fundamento fundatum. qui crediderit, non festinet.

17 Et ponam in pondere iudicium, & iustitiam in mensura: & subuerter grandis mendacium; & protectionem aquae inundabunt.

18 Et delebitur foedus uestrum cum morte; & pactum uestrum cum inferno non stabit. flagellum inundans cum transferit, eritis ei conculcationem.

19 Quandoquid; pertranserit, tollet uos: quoniam mane disiluculo pertransibit in die, & in nocte: & tantummodo sola uexatio in intellectum dabit auditui.

20 Coangustatum est enim stratum, ita ut alter decidat: & pallium breue utrunque operire non potest.

21 Sicut enim in monte diuisionum stabit dominus; sicut in ualle, quae est in Gabaaon irascetur; ut faciat opus suum, alienum opus eius, ut operetur opus suum, peregrinum opus eius ab eo.

22 Et nunc nolite illudere, ne forte confringantur uincula uestra: consummationem enim, & abbreviationem audiui a domino Deo exercituum super uniuersam terram.

23 Auribus percipite, & audite uocem meam: attendite, & audite eloquium meum.

24 Nunquid tota die arabit arans, ut ferat? proscindet, & sarriet humum suam?

25 Non ne cum adaequauerit faciem eius, seret gith, & cyminum sparget; & ponet triticum per ordinem, & hordeum, milium, & uiciam in finibus suis?

26 Et erudiet illum in iudicio: Deus suus docebit illum.

Quia

Quia

Quia non raſtro triturabitur gith; neque rota plauſtri ſuper cyminum circumducetur: quandoquidem uirga excutietur gith, & cyminum in baculo.

Triticum comminuetur: uerum non per petuò terendo teret illud, & ſtrepitus rotæ plauſtri ipſius, & iugati eius non comminuet eum.

Hoc etiam à Iehoua tcebaoth prodijt, [qui] excellens fecit conſilium, [qui] magnificauit effectiõnem,

Non enim in ferris triturabitur gith; nec rota plauſtri ſuper cyminum circumducitur: ſed in uirga excutietur gith, & cyminum in baculo.

Panis autem comminuetur: uerum non in perpetuum trituràs triturabit illum; neque uexabit eum rota plauſtri, neque unguis ſuis comminuet eum.

Et hoc à domino Deo exercituum exit, ut mirabile faceret conſilium, & magnificaret iuſtitiam,

HOC capite, ni fallor, utriusque regni Iſraelitici uariationem deſcribit ob caſcitatem, ignorantiam, & alia peccata, ex quibus hæc oriuntur: & primò de regno decem tribuum uerba facit. Coronæ ſuperbiæ: uæ regno Ephraim, (nam hoc nomine uocabatur regnum decem tribuum) cuius initio mox ſuperbiam commemorat: plurimum enim ſuis uiribus confidebant, & regnum Iehuda deſpiciebant. ſecundò ebriofos uocat Iſraelitas, quòd dediti eſſent conpotationibus, & gula, ut ex alijs prophetis apparet. exiſtimo autem hic ciuitatem metropolim deſignari, que erat opulentiſſima, & delicijs dedita, ac deuincta, ſita in capite uallis pinguiſſime; quòd ad felicitatem ciuitatis plurimum facit. ſignificat quoque regnum illud, aut ciuitatem regiam ex ebriofis conſtare; immo per coronam, coronatos principes, ac nobiles intelligit, qui & ſuperbi, & delicijs dediti erant. uide infra uerſ. 3. & 4. intelligentiam, & conſtructionem harum uocum. Et flori decidenti, de ſignificatione בלל iam ſuprà dictum eſt: uerbo marceſcendi optimè redditur, cum de flore eſt ſermo. comparat autem gloriam regni Iſraelitici flori marceſcenti, quòd parum duratura eſſet. Gloriæ exultationis, id eſt, cuius incunditas, & decor eſt ſimilis flori marcido, ſeu marceſcenti; qui ſos eſt in capite uallis pinguiſſime, id eſt, qui habitant in initio uallis pinguiſſime: qui à uino ſolent conquaſſari, dum huc, atque illuc iactantur, & ruunt. Qui erant: ſuppleuit præteritum imperfectum uulgatus: poſſumus & præſens ſupplere, qui ſunt, uel habitant; relatiuum autem ad florem, uel decorem referretur; ego proprias ſignificationes, quantum potui, reddidi: ſenſus eſt, quem uulg. expreſſit. Errantes, uerbum חרס uerbo quaſſandi, ſeu conquaſſandi non malè redditur: ſuprà 16. Pf. 74. eſt autem participium ſignificationis paſſiua, & reddi poteſt, conquaſſantur, uel conculcantur à uino: quaſi ſe ratio, quare flori marceſcenti comparantur. Quis enim decor, quæ gloria, que incunditas illis eſſe poteſt, quos unum contudit huc, atque illuc collapsos? paraphraſticè ergo ſic reddere poſſes; O uos miſeros, quantum uis coronati, & ſuperbi ſitis, o temulenti Ephraim, ueſtra incunditas; decorque ueſter ſimilis eſt flori marceſcenti: uæ inquam, uobis, qui habitatis in capite uallis pinguiſſime, & ſemper uino repleti, nunc hunc, nunc illuc collapsi conquaſſamini.

2. Ecce: aperit commiſerationis cauſſam. Dominus: eſt nomen Adonai cum articulo lamèd, qui interdum ualet, à, ab, de. epitheta autem illa אדם, וקו, uidentur eſſe adiectiua nominis וקו, hebraiſmo non inuſitato prophetis, pro ecce imber pertinax, & uehemens [uenit] tanquam imber grandinis &c. eſt autem ברך repentinus fluxus, ſeu imber rapidus; deinde inundatio impetuofa, qua ab huiusmodi imbribus fit. Turbo confringens. חרס horrorem propriè ſignificat, & pro ſpectro accipitur Prou. 23. cum puncto dextro; at cum ſiniſtro pro horrore. Ezech. 32. Iob. 18. quia autem ingentes tempeſtates conſequitur horror hinc uulg. pro turbine. Ceterum חרס ſignificat euulſionem; id eſt, lucem ſubito euellentè, qualis eſt peluis, aut apoplexia, mors ſubitanea &c. Deut. 32. Pf. 91. Ab euulſione, que naſtat in meridie. cum alijs punctis, Ofce 12. Vbi eſt mors euulſio tua. quod Apoſtolus 1. Corinth. 15. uertit חרס, ad ſignificandam uictorioſam euulſionem. Hieron. morſus: alij aliter. certè ex cognatis uerbis, quam appoſui, ſignificatio probabilitatem habet. Emiſſarum. חרס uulg. accepit intransitiuè, & ſuppleuit relatiuum, aut ſape ſolent heb. quaſi ſcriptum eſſet, qui ſe dimittit ſuper terram &c. ut alij non indoctè uertunt. ſignificat autem propriè quieteſcere facere: at quieteſcere facere ad terram, eſt deiſcere in terram; maniſeſtum uerò eſt inuicatio- nes præualidarum aquarum omnia proſternere. Spacioſam: uulg. חרס, id eſt, cum manu, coniungit cum nomine terræ: dicitur autem tam mare, quam terram habere manus Hebrais. uide ſuprà cap. 22. uerſ. 18. Terram autem cum manu accepit pro terra ſpacioſa: alij manu pro ui, & uiolentia

uiolentia accipiunt, & cum uerbo conſtruant: ac ſi ſuperſta eſſet præpoſitio cum. Poſſumus etiam dicere eſſe phraſim, qua nos Luſitani utimur: cum enim quidpiam uolumus ſignificare abſque ulla difficultate tranſlatum alibi, ubi placidè quieteſcere uideatur, dicimus, manu ſitum, aut collocatum. facere ergo quieteſcere ad terram cum manu, eſt ita deiſcere, ut immota maneant, & quaſi manu illic ſita, ac collocata, idq; facili negotio. qui ſenſus quia non eſt durus, hebraiſmum uolui retinere. Hæc autem ſignificant hoſtium aduentum, qui uniuerſum regnum Iſrael deuſtaturi erant.

3. Pedibus conculcabitur: gloria, dignitas regni illius; ipſi principes, & coronati occiſi, & pedibus conculcati, aut in captiuitatem ducti ſunt, lege librum Regum. hic autem uerſus indicat in primo uerſu coronam eſſe ebrioforum, atque ita conſtruendum.

4. Et erit ſos decidens &c. hic quoque uerſus indicat has uoces וכו תפארתו in primo uerſu per appoſitionem eſſe accipiendas in hunc modum, & uæ flori marceſcenti, incunditati decoris eius, id eſt, uæ incunditati decoris, quæ eſt ſimilis flori marceſcenti: quod quaſi exponens ait; Væ ijs, qui in ta caput uallis pinguiſſimæ conquaſſantur à uino. iſti erant principes, & nobiles, qui in metropoli regni Samaria habitabant, delicijs & gula dediti: hos dicit prædam futuros cum tota regni gloria, & dignitate, quam elegantiffimè comparat præcoci fructui, quem auidiſſimè deuoramus: neque diutius in manibus tenemus. Quod cum aſpexerit uidens &c. qui hic חרס pro ramo accipitur, accipiuntur: nam aſſixum eſt maſculinum; at בכרה femin. & in hoc genere reſpondent aſſixæ aliarum uocum. adde, quòd חרס non ramum deſignat, niſi cum ח in fine כרה ſuprà 9. & Iob 15. uulg. doctiſſimè hebraiſmum uitauit, quem ego retinere uolui, tum quòd facilis eſſet, tum ut etiã ueritas uulgati interpretis magis conſpicua eſſet. de uocibus autem huius uerſus iam in ſuperioribus dictum eſt.

5. Corona gloriæ: ſenſus idem eſt: heb. in uel ad coronam. Sertum. חרס hoc nomine appellant Hebræi folliculum, qui primo in arboribus, quaſi protruditur. Ezech. 7. Prodiit folliculus, floruit uirga, germiuaſit ſuperbia. ego foliſculum dixi: nam ſolent foliſculi manu deſerri propter gratiam & odorem. eſt autem חרס manicare, maturare: dicit ergo propheta dominum regno Iude poſt naſtationem decem tribuum futurum ornamentum, & gloriam; atq; incunditatem Iudeis: quòd & factum eſt ſub Ezechia. Chal. ſuo more de Meſſia interpretatur: quòd amplectere, niſi obſtaret uerſ. 7. & qui ſe quantur. certum tamen nihilominus eſt, uerba hæc ad felicitatem ſeruatorum Dei pertinere, quibus in hac etiam uita Deus ipſe eſt pro ornamento, gloria, ſuauiſſitate, incunditate, pro omnibus denique, quæ ſolent magniſeri ab omnibus: ut ſanum conſilium fuerit, illud unum bonum ſemper amplecti, in quo ſunt omnia bona. Prou. 8. Qui inuenit me; inuenit uitam, & depromit beneuolentiam à Iehoua; id eſt, dominus erit ei promptuarium: ex quo accipiet homo quidquid ſibi placuerit.

6. Et in ſpiritum iudicij: non ſolum, inquit, erit incumilitas, & ornamentum, ſed faciet, ut domi, ac militia; in pace, atque in bello bene habeant: nulla autem re magis indigemus in pace, quàm recto iudicio; ut unusquique ſuo fruatur pacificè: ad hoc autem indigent, qui iudicij præſunt; iuſtitiæ uirtute, q non eſt niſi à domini ſpiritu. Erit, inquit, in ſpiritum iudicij; inſtigabit ad ius reddendum iuſtè: faciet, ut intelligant iudices, quid rectum ſit; deinde ut quòd iuſtum iudicauerint, exequantur. Super iudicium. חרס pro ipſo iudicium tribunali uidetur accipi: aut certè pro ipſa ordinatione, ſanctione, ac miniſterio publico, ut ſedentes ſuper iudicium ſint, qui iudicij præſunt; & iuri dicendo. Reuertentibus de bello. uulg. participium intransitiuè accepit, & præpoſitionem ſuppleuit, & ſenſus planus eſt. at חרס in tertia tranſitiuum ſerè ſemper eſt, & ſignificat reducere, reuocare, conuertere &c. inter ceteras ergo expoſitiones, quæ hic adduci poſſunt, alteram è duabus tantum eligerem: uel quòd Deus ſit uirtus, ac robur prælium reparantibus, atq; reintegrantibus uſque ad ipſorum inimicorum portas, id eſt, dabit fortitudinem, ut nunquam ſatientur hoſtium cade, ſed iuxta benedictiones patrum, uſque ad portas ciuitatum hoſtes perfequantur: neque deſiſtant à uictoria, quoſque hoſtes intra ſuas ciuitates includant: uel, ut reducentes, ſeu reuocantes ad portam bellum, ſit periphraſis ſtationariorum, ſeu præſidiariorum militum, qui in propugnaculis portarum ſemper aderant ad colligendos ſuos à bello redeuntes, & hoſtes à ciuitatibus arcendos. iſti reuocabant, renouabant ſeu reparabant prælium ad portas: his uirtus, & fortitudo maximè neceſſaria erat. ſed prior expoſitio periphraſis Hebrais inuitur, & mihi magis placet: parum enim erat inſequentes hoſtes ante portas re primere; at à campis ad portas ipſas hoſtium prælium reducere arduum magis, & promiſſionibus Dei dignum. igitur dominus ſuos in pace iuſtos in bello fortes, ac uictorioſos reddit.

7. Cum de felicitate regni Iehuda ageret propheta, naſtato iam Iſraele, ſubito uidit Iudæorum in peccatis ſimilitudinem cum Iſraelitis, & totam Iacobi poſteritatem eadè caſcitate inuoluendā non ſolum regum tempore, ſed multò magis in Meſſiæ aduentu. quare ſubito utrorumque caſcitate deteſtatus, eorum perditionem denuntiat. Præ uino neſcierunt. non dubium, quin hæc interdum ſit uis ב

apud Hebraeos, propter &c. planum quoque est שגה significare, errare inscienter. Leuit. 64. Num. 15. Iob 6. &c. nemo igitur uulg. merito hoc loco reprehenderit: ego hebraismum retinui, quod alium quoque sensum possit agnoscere. nam quia qui errat, modo huc, modo illuc properat; hinc fit, ut interdum pro incidere, degerere, uersari accipiat, ut Pron. 5. In amore eius erres iugiter, id est, incedas, te uertas, nolueris &c. & Pron. 20. Derisorem facit uinum, & turbatorem scyera: & quicumque errat in eo, non erit sapiens, id est, quicumque inter computationes uersatur &c. idem quoque usus est uerbi טעה, quod errare etiam notat, ut Gen. 37. Ecce errans erat in agro. uulg. in prouerbis reddidit hoc ipsum uerbum, uerbo deleclandi, quod sensus idem esset; In amore eius deleclare iugiter &c. uide infra 30. uers. 28. quare hic assiduitatem, & studium in epotandis calicibus obijci Iudaeis intelligere possumus: unde sequitur ebrietas, et hebetatio sensuum, ac mentis; quam mox eisdem uerbis constructis cum praepositione, a, significat; errauerunt a uino &c. id est, uinum eos errare facit, & praecipites fert. ludit itaque in uerbis propheta haud inueniunt: ut sicut in uino errabant, ita a uino quoque errant &c. Absorpti sunt a uino: iam supra dictum est de uerbo ברך quod proprie de praecipitatione cibi dicatur in stomachum: inde ad alia transfertur. cum ergo uinum ab ebriosis absorbeatur, hic non illepidè a uino eos absorberi, deglutiri, seu praecipitari dicit: nam mentem, & sensum eripit, ut non iam homines uideantur. Nescierunt uidentem. בראה, id est, in uisionem errauerant. nam ראה hic, & Genes. 16. uisionem uidetur notare: at si contentas uocem non nisi uidentem significare, possumus ב pro, in, accipere, quod propheta errarent contra uidentem, id est, contra Deum, in quo propheta solent uidere ea, quae uident: at falsi propheta dum Deum ignorant, multa a Deo profecta asserunt, quae a Deo non sunt. sed prior expositio simplicior est; ut ראה pro ראו positum uideatur. propheta ergo sensu destituti praebrietate, incerta pro certis asserunt: at sacerdotes, quorum erat de rebus sanum iudicium ferre, & sententiam iustam in omnibus proferre, Eructabant iudicium, uel euomebant, id est, tam turpiter, tam inconsiderate, tam in tempestiue iudicium ferebant, quam ebrius, quae in stomacho habet, egerit. perscuerat autem in metaphora ebrietatis. Uulgatus Nescierunt dixit, ad sensum magis, quam ad uerba attendens. ego quia uenustate plenam uidi metaphoram, Hebraea utcumque expressi: nam uerbum פרו uerbo depromendi, auferendi, desumendi reddi potest: immo & uerbo eructandi, ut hoc loco, quasi inter ructus, iudicium quoque de rebus ferrent. hinc, quale esset iudicium, conijcere nobis licet. Locus hic satis indicat, quam indecorum sit sacerdotibus, & ministris uerbi Dei, uino indulgere:

Hanc turpitudinem adhuc describit, cum uersu 8. mensas omnes, quibus assiderent, aut accumberent tam sacerdotes, quam prophetae, plenas uomitu, & sordibus aut, uomitu sordido, uel uomitu egestionis affirmat. hoc autem solet consequi longas computationes, ob quas non nullae nationes male audiunt; quarum turpitudines in mensis non huius loci est commemorare. Hic tamen locus lectorem Christianum, commonefaciat, ut attendat, qua ratione factum sit, ut illae nationes, quarum nomina taeco, in tantam hebetudinem mentis, & cacitatem deuenerint, ut pro uerbo Dei somnia ebriosorum hominum, ebriosi ipsi secuti sint; & tam turpe iudicium hodie de rebus ferant, ut inconuulsam ecclesiae tot millium amorum auctoritatem, tot doctissimorum, pariter & sanctissimorum patrum unanimi consensu confirmatam uellicantes, furiosi cuiusdam hominis iudicia illi praefertant, & eius sensu, qui nunquam sibi constitit, amplectenda esse pro ueris, & certis contendant. certe si in uino, & scyera non dies, noctesque agerent, sed sobriè sacras litteras pertractarent, non in uisionibus aded errarent; non huiusmodi iudicia eructarent. caueant igitur ceterae nationes ab huiusmodi uitij, si ab erroribus cauere uolunt. Quam inepta autem uasa sint ebriosorum mentes, ad sensu spiritus sancti percipiendam, iam audiamus; si prius tamen monuerimus illum laconismum, absque loco, uulg. rectè elucidasse, ut non esset ultra locus, qui scilicet uacuus esset a sordibus.

Quem docet scientiam &c. si etiam Iudaei dediti sunt crapulae, & ebrietati, quos nam, inquit propheta, docebit dominus? qui nam futuri sunt auditores uerbi Dei? uerbum nam significabit, quid factio opus sit? quis minas eius timebit? quis consilia eius auscultabit, & noluntati ipsius parebit? si nemo est, actum est de populo: tandiu enim superstes est regnum, aut respub. quamdiu in ea sunt, qui timorem, obedientiam, & fidem Deo praestant. nam apud Ieremiam dicebat dominus, ut circumirent plateas & uicos Ierusalem; & quaererent uirum unum iusti, aequi; amantem, ut illi posset parcere. at si omnium mensa uomitu plena sunt; quis erit capax doctrinae Dei? Auditum uocant Hebraei, uerbum, doctrinam &c. quae auribus percipiuntur. Ablactatos a lacte? uulg. sensum interrogationis expressit, quasi dicat, istos ne docebit, qui non differunt a puerulis recens ablactatis? minime gentium: indigni enim sunt, quos instruat Deus: immo percipere non poterunt scientiam domini. ego Hebraea expressi: ablactati a lacte, supple, sunt, translati ab uberibus, id est, similes sunt infans, & tam inepti ad percipiendam doctrinam.

Manda

Manda remanda: tanquam uerba accepit uulgatus, nam & in imperatio cum defectu non nitur non semel. ad uerbum dicendum erat; manda mandando: id per remanda expressit uulg. eodem quoque modo accepit uoces לקי וק, quasi diceret, expecta expectando, expecta reexpecta. quid autem intellexerit per haec uerba, uidere potes. apud Hieronymum in commentarijs in hunc locum, quod uidelicet sint uerba Iudaeorum irridentium prophetas domini. Rabini multo aliter interpretantur, quos tamen non omnino affectuos mentem propheta existimo. Quantum autem conijcere possum tum ex contextu, & significatione uerborum, tum maxime ex loco Apostoli 1. Corin. 14. qui optimus est prophetarum interpres, Iesaias hoc loco Iudaeos pueros esse sensibus affirmat, & incapaces doctrinae celestis; ut qui nec prima ipsa rudimenta, quae carnis puerilibus continentur, ualeant percipere. Crediderim autem temporibus illis haec uerba fuisse uulgatissima, & quasi prouerbum passim in ore omnium circumferri וקראם וקראם וקראם וקראם: quibus adnuebantur tam praecceptores, quam discipuli, ne simul omnia uel tradere, uel percipere uellent; sed mandatum post mandatum, & lineam post lineam, pedetentim; & docerent pueros, & ipsi quoque addiscerent. quae uerba cum in ore essent puerorum, & suo more ea proferrent sapienter syllabatis, ac mox coniunctim, ferè in prouerbum abiisse uidentur, ut pro puerorum lectione, doctrina, atque prolatione accipiantur: ut apud nos Lusitanos, ba, be &c. cumq; aliquem, ueluti puerum, nihil scire uolumus significare, dicimus, nescire b, a, ba. quare etsi uoces istae Hebraea significatione sunt, & ea significant, quae in interpretationibus uides: hic tamen non ut significantes accipi puto; sed ut sint ueluti mimicum exemplum, quo propheta puerorum uerba ablactatorum prolotionem balbutientem exprimit; quando prima illa elementa addiscunt: unde & uoces repetit. nam quamuis uulgo non repeterentur; pueri tamen, dum legerè incipiunt, bis singula proferre ad praecceptoribus, aut ter etiam coguntur. primò enim singula elementa dictionis singulatim, deinde syllabatim; mox coniunctim efferunt. cum ergo superiori uersu diceret, similes esse ablactatis pueris, iam eorum uoces esingit, וקראם וקראם וקראם וקראם &c. id est, pueri sunt, & pueris similes, quandoquidem puerilia tantum eos decent: sunt ueluti pueri, qui addiscunt prima elementa a, b, c &c. Quid autem hac mimisi, seu imitatione uoluerit significare, iam explicat.

In loquela enim labij, uel in balbutie labij: est enim וקראם וקראם וקראם וקראם & gestum notat: hinc nomen, quod sannam, subsannationem, irrisionem &c. significat: unde in plurali pro subsannationibus. Ps. 35. Cum hypocritis subsannatoribus & passim hoc loco pro subsannationibus labij, id est, balbutientibus labijs, quod uitium subsannationi subiectum est, accipitur: pro quo Apostolus sensum considerans, & uerba transponens, dixit Labijs alijs, ut pro eodem acceperit, balbutientes labij, & linguam alteram: ut non hic linguam peregrinam, sed immutatam prolotionem, qualis solet esse eorum, qui cum balbutientibus uolunt balbutire, accipiamus: quemadmodum dicebat Paul. ad quosdam, qui ad infantiam redierant; Filii mei, quos iterum parturio, donec formetur Christus in uobis: uellem autem esse apud uos, & mutare uocem meam.

Iam quid balbutientibus labijs, id est, quid tanquam prima rudimenta, eis commendauit, ostendit, nempe quietem date lassò, uel reficite lassum: breuissimam sanè lectionem uobis addiscendam propono, hac quies, hic quiescendum, hic sit pausa. haec, inquam, requies; hic quiescite: nolo mentem uestram longa mandatorum serie uexare: hoc unum uobis commendo, Reficite lassum, subuenite oppresso &c. Hic dilectionis proximi praecceptum intelligito, quod qui adimplet, legem impleuit, teste Apostolo. uulg. pronomina addidit. de suo, Requies mea, meum refrigerium; quod dilectione proximi tanquam suauissimo sacrificio Deus quiescat, ac reficiatur. qui sensus nequaquam est contemnendus: nam ex euangelio habemus, quod misericordiam uelit magis, quam sacrificia: & diligere proximum, maius sit omnibus holocaustis, & sacrificijs. Est & alia horum uerborum interpretatio haud contemnenda, quod dominus dixerit populo illi, quod tunc quietem haberet a laboribus, & afflictionibus, & diuinis castigationibus; si ipsi quietem quoque concederent afflictis: & tunc in refrigerio, & consolatione agerent; si tales etiam se erga fratres exhiberent: ut huc respexerit dominus in euangelio, cum ait; In qua mensura mensi fueritis &c. pater meus non remittet uobis, nisi remiseritis uniusquisque &c. haec interpretacionem confirmat, quod infra dicit capite 58. Cum effuderis esurienti animam tuam &c. & requiem tibi dabit dominus Deus tuus semper &c. Refrigerium ברגרם requiem proprie designat; sed ea quoque notat, quae quietem habentibus non desunt, ut est mentis tranquillitas, & animi complacentia, seu satisfactio &c. Et noluerunt audire, id est, obedire, obtemperare &c. pro quibus uerbis Paulus loco citato; Et ne sic, exaudient me, dicit dominus. quae uerba Pauli hunc mihi locum prophetae planum fecerunt: nempe quod Deum diceret, Reficite lassum, sit Deum loqui ad populum illum balbutientibus labijs, & lingua altera: & hoc rursum idem sit, quod לקי וקראם וקראם וקראם וקראם &c. ut mirum sit, quod cum dominus ad populum suum breuissimam, eamque facillimam lectionem, tanquam pueros praegerit; idque, quod natura ipsa praecipit,

edemendari ne scilicet afflictos affligerent, sed compaterebantur afflictis, atque in paupertate degentibus: nec sic tamen audire uoluerunt, adeo indociles, hebetes, & immorigeri fuerunt. huc facit, quod primo capite eis dicebat, si subuenirent oppresso, possent cum Deo iudicio contendere. Locus autem Pauli in hunc modum se habet: cum suaderet, ne mallent loqui linguis, quam prophetare, quod erat intelligens, & intelligere faciens; loqui autem linguis absque prophetia dono, id est, doctrina, esse penam barbarorum, & modica admodum utilitatis; maxime uero curandum, ut intelligerent, subinfert; Fratres nolite pueri effici sensibus, sed malitia paruuli estote; sensibus autem perfecti estote: in lege enim scriptum est, Quoniam in alijs linguis, & alijs labijs loquar populo huic; & nec sic exaudient me, dicit dominus, quasi dicat, ne sitis, queso, illis similes patribus uestris, de quibus in legis uolumine scriptum est, quod adeo essent indociles, & idiotae, ut neque balbutientem dominum, & doctrinam capacitati eorum attemperantem auscultare uoluerint, & mentem ipsius capere: non igitur admittenda est expositio eorum, qui 11. uersum, tanquam asperam comminationem, accipiunt, quod per alterius lingua homines illis collocuturus esset in poenam sua cecitatis &c. nam illud, Et noluerunt audire, & illud Apostoli. Et nec sic exaudient me, indicant, quod praecessit, indulgentiae fuisse, non poena.

13. Et erit, uel & fuit, ut nau illud (sicut uocant grammatici) non sit conuersiuum. Noluerunt, inquit, audire, sed illud breue uerbum domini, quod tanquam balbutiens eos docuerat, fuit eis tanquam balbutientium puerorum sermo: deriserunt, & subsamarunt, & despexerunt illud, quemadmodum solent derideri, ac despici balbutientis sermones, seu cartula pueriles cum doctrina, & rudimentis, quae in eis continentur, tanquam uiris indigna. quod igitur tanquam beneficii offerebatur, & secundum indulgentiam tradebatur, (cum enim magistri esse debuissent, facti erant, quibus lacte opus esset, non solido cibo) in petus illis cecit; & balbuties, quae uiuare poterat, ob malitiam eorum scandalo illis fuit. quare sequitur, ut uadant, & cadant, id est, quo factum est, ut abeuntes laborerentur, confringerentur, illaquearentur, & caperentur. hic est sensus planus istorum uerborum, ut uerba illa ואלו ואלו &c. non significantur accipiuntur, sed sint a parte praedicati (ut loquuntur Logici) tanquam materialiter, seu proterbially sumpta. quod quia Rabini non intellexerunt, ubi ex priori nodo se explicuissent, & scilicet mandatum post mandatum illis tradi deberet tanquam pueris: hic iam profusus haerent nescientes, quid sit, Erat eis uerbum domini, mandatum post mandatum; ut cadant &c. quare facilius locus hic intelligeretur, ni fallor, si uerba ipsa non uerterentur, sed sic legerantur. Erat eis uerbum domini tcau laucau, tcau laucau, kau, lakau &c. Sed ne quid omittere uideamur, uerba ipsa examinemus. Et erit: potest referri, ut dixi, ad illud praecceptum, quietem date fatigato; uel ad alia etiam Dei uerba. Exspecta: potest esse imperatiuum; sed nomen uisitatissimum est, sicut & uerbum מן, cuius propria significatio, cum plerique tam Hebraei, quam nostri ignorent, plures ei tribuunt, ut solent: ego propria uiam tantum habere existimo, ut cetera ferè omnia uerba hebraica, nempe lineas ducere intencione oculorum acie: quod est proprie perspectiua & geometria. quare ubi in Genesi uulg. dixit, Congregentur aqua in locum unum, sic intelligi potest, ratione quadam, ueluti geometriaca, circumscriptantur aqua in loco uno; & illud Ieremia 3. Congregabuntur ad eam: nos dicemus, recta, ueluti per lineam, tendent ad eam omnes gentes. hinc quia qui aliquid expectant magno animi desiderio, similes sunt mensuris geometricis, quod animum intentum habeant in rem, tempora, locaque mensurantes &c. transfertur ad eam animi applicationem significandam, in qua significatione frequentissime usurpatur. at nomen מן non nisi funiculum significet, eum potissimum, quo mensores, & fabrilignarij, & latomi utuntur: unde pro mensura, & pro dimensio accipitur, ut praecceptum fuerit praecceptoribus, ne onerarent puerorum memoriam longis lectionibus &c. sed lineam, & certa dimensione &c. Modicum ibi &c. id est, per interualla temporis, ut non nihil temporis in uno praeccepto, & non nihil in altero infunderent. uerum, ut iam dixi, non significantur hac accipienda sunt, sed primo loco pro mimica expressione puerilium rudimentorum: hoc autem loco pro derisione, cui balbutientis prolatio subiecta est. Ut uadant &c. id est, quo factum est, uel quo fiet: nam ex contemptu uerbi Dei orta est perditio Iudaeorum: perditio autem significatur uerbis, quae lapsus, confractio, illaqueatio, & captioem significat. uide supra cap. 8. uers. 15. dixit autem reuoluntur cadere, propterea quod periculosior lapsus is sit, & in eis impleri prophetiam hanc significauit Euangelista cum ad uocem domini, Ego sum, cecidisse retrosum Iudaeos commemorat. huiusmodi autem ruina designat eos non aduertere, in qua mala collapsi sunt. deinde confractio irreparabilem reipub. labefactionem designare uidetur: illaqueatio uero non solum complicationem scelerum, uerum etiam animorum perplexitatem, in qua perpetuo degunt, nescientes quid sequantur, aut cui credant, cum non regem, non sacerdotem, non prophetam habeant. at captio designat omnimodam potestatem, atque tyrannidem, quam in eos exercet peccatum, & diabolus: ducit enim infideles, quod uult. nam sunt serui peccati, & quae patiuntur a uiculis in manibus puerorum, qui eas laqueis ceperunt, multoque grauiora,

- grauiora patiuntur ipsi a peccato, & diabolo. Hac quoque animaduertat cetera peccatorum turba, qui quia contemnunt uerbum Dei, similibus malis subiecti sunt, eruntque perpetuo.
14. Cum praeccepta diuina despicerent, tanquam puerilia rudimenta; & prophetis, qui eis comminabantur, negotium facerent; non poterat non indignari dominus. sed quia quod hanc indignationem consecutum est, maxime diuinam bonitatem illustrat; ante quam sententiam Dei promat, noluit prophetarum eorum irrationem exprimere, quibus certe nulla poterat esse grauiora, aut molestiores. Qui do minamini: ne quis ad uulgus hac pertinere putaret, dominatores, seu principes populi compellat. isti enim fuerunt, qui deridebant uerbum domini, ut in euangelio legis de Scribes, & Pharisaeis, & principibus sacerdotum: nam ad istorum tempora iam propheta respicit, ac de istis iam nobis quoque futurus est sermo: qui cum essent auari, de elemosynis in pauperes erogandis discernent dominum deridebant: quorum ingenium exactissimè uersu sequenti propheta depingit.
15. Dixistis enim, uel quandoquidem dixistis: suspendenda enim est sententia usque ad uersum sequentes. Percussionis foedus: cum propheta, & dominus ipse Iudaeis flagella, mortem, & diuinas alias ultiones imminere ob ipsorum auaritiam, inhumanitatem, falsamque doctrinam denuntiarent, isti contra irridentes, quod ueluti inanes minas esse putarent, ex infidelitate dicebant, si non uerbo, saltem opere; Non timemus mortem: pepigimus enim foedus cum morte; etiamsi uenerit, non nobis nocbit: frustra ergo nobis mortem minamini. ubi cum rem omnino impossibilem praetexant, nempe cum morte, & inferno passionem; friuolas, inanes, ac mendacij plenas comminationes esse significare uolunt. Fecimus pactum. non est uidere, prauidere, seu prouidere. hinc nomen, quod prouisionem, deinde etiam ea, quae in futurum prouidentes nobis tanquam necessaria comparamus, notat. est autem locutio simul conuuentium, aut simul nauigare uolentium. quia autem hoc non faciunt nisi foederati, & amicitia coniuncti, uulgatus facere pactum dixit: ut idem sit, quod superiori membro. at uehementior mihi uisa est ironia, si prouisionem se cum inferno, seu mortuorum statu fecisse dicebant, quasi dicant, nihil magis à tuis minis nobis metuendum est, quam si cum morte percussissemus foedus; & tanquam simul nauigaturi, aut una domo uicturi cum morte prouisionem fecissemus. Flagellum inundans: paronomasia est in uerbis Hebraeis scot, scotef. dicebant enim propheta & dominus ingentes calamitates, tanquam flumina inundantia, imminere toti Iudaeae. Non ueniet super nos. rara est constructio heb. uerbi ונב (id est, uenit) cum affixo, aut accusatio, ut hoc loco: fitque tum transitiuum, & uerbo inuadendi rectè uertitur, ut Ps. 36. Ne inuadat me pes superbia &c. Mendacium: credo hic Iudaeos ironice iustitiam legis absque fide (quam fictam iustitiam, atque hypocriticam appellant propheta, & dominus) mendacium appellare: quasi dicerent, nos in iustitiam sumus, & iustitias legis custodimus; quas nos, superbe admodum ac mendaciter, mendacium dicitis: his nos recti, ac tui sumus: hoc unicum nobis receptaculum in inundationibus, quas comminamini: haec nobis abscondio à tempestate: non enim suos dominus deseret; neque hostium praedam esse patietur uos, qui legem eius obseruant. id Moses, id Deus ipse semper nobis pollicitus est. Hanc aptissimam huius loci expositionem existimo, & sequentibus maxime conuenire. fateor tamen posse de mendacis ipsis, fraudibus, & imposturis intelligi: quibus diuites erant Iudaei, quibus fidebant posse ab hostibus tutos esse; simplices autem, ac mansuetos, & qui consilia domini amplecterentur, iniurie, ac praedae hominum patre: sibi fraude & dolo in hostes esse utendum: his armis se ceteris nationibus praestare: non ergo aliam protectionem sibi necessariam &c. Et mendacio. aliud hic nomen est à superiori nempe וקפ, quod proprie falsum, seu falsitatem, seu fallaciam notat, & additur praepositio ו, id est, in, uel cum. uerbum autem proprie abscondere significat, quasi se fraudibus, uel fallacijs abscondendos, tanquam latibulo dicant: aut per fraudes, & dolos euasuros uniuersa pericula. Vides hoc loco superbiam improborum? uides proteruiam, & peruicaciam? uides contemptum, & inanem fiducia, & quod maxime dolendum est, quanto fidentiores uideantur, & audientiores ad perferendam pericula, atque aduersa, (cum tamen uera spe destituantur) quam pii, qui Deum habent pro se? sed bene est, quod istorum spes est inanis, & ueluti nebula, aduentante sole, euanescit: spes autem iustorum inconcussa manet, & gaudys plena est, ut scriptura non uno loco affirmat.
16. Mitto. מן proprie est fundare: uulg. sensum uertit, & tanquam participium, seu nomen accipit, sicut alij. fundare in Tcion lapide est fundare Tcion in lapide, uel super lapide, phrasa Heb. familiaris: neque cuiquam dubium esse debet, quin lapis hic Christus sit, ut ex euangelio, & Paulo, & epist. Petri apparet. nã hic est lapis factus in caput anguli, & nemo aliud fundamentum potest ponere praeter id, quod positum est &c. Hinc primo dicit lapidem probationis, id est, qui probatus, tamen diuitiam suam, ac firmitatem seruat: unde infra comparatur saxo durissimo &c. quàm examinatus autem, et quàm probatus fuerit dominus, atque tentatus per omnia, esse hominem, qui ignoret, arbitrator neminem. secundo angularem, quod duos parietes connectat: fecit enim unum ex duobus, dissoluens inimicitiarum ma

ceriem. tertio pretiosum: quid enim conferri potest cum homine Deo? quarto uocat fundamentalem: nam fundamenti fundati, uel fundamenti fundamenti, imum fundamentum designat, id est, super quod totum edificium construitur. Qui crediderit, non festinet, non dubium, quin uerbum **וְיָבִי** festinare significet: at Paul. ad Rom. 10. & Petrus cap. 1. epistola secunda uerbo pudefieri reddiderunt, quemadmodum & Græcus interpres. & quidem si mens propheta non esset commendare fidem in illum lapidem, dum affirmat, qui in eum fideret, nunquam pudefieri, ut ex Apostolis colligitur, facile esset uulgatum interpretem cum Apostolis conciliare, quasi uulg. interpretis hæc sit sententia, Qui credit, ne festinet, scilicet, uidere, quod hic pollicetur dominus: quia non statim id futurum est, imuens, quod si festinaret, pudefieret, non reperiens quod se inuenturum putabat. ergo si in Apostolis futurum pudefiet, pro pudefiet, accipiamus, idem erit sensus: sed, ut dixi, hic commendatur fides. quare non alia conciliatio mihi probabilior apparet, quam si dicamus Hebræos uerbo festinandi in tertia uti, sicut nos Hispani uerbo currendi, pro erubescere, seu pudefieri: nam qui erubescunt, sese abdere festinant. redderemus ergo Hispanicè, Qui credit, scilicet, in eum, (ut supplet Apostoli) non se correat, quasi diceremus, non sese proripiet ad conspectu hominum. nam & uerbo fodiendi, ut iam supra annotauimus, pro pudefieri, etiam eadem ratione Hebræi utuntur. Ex quibus iam apparet, quorsum dominus hæc de lapide adduxerit. qui locus Dei misericordiam sumopere nobis commendat. nam cum illi iridentes dixissent se mendacio, & fallacia satis opertos, atque rutos; addidit dominus, Audite ergo uerbum domini &c. At quod, queso, uerbum suscipari quis posset dominum dicturum, nisi quod infra sequitur? Immo flagellum inundans inuadet nos: neque uos utabatur protectio mendacij &c. at non sic dominus, sed illis illusoribus prius promittit Mesiam, in quem unum si fidem habere, si eum amplecti, ac recipere uellent, fore, ut nunquam pudefierent, etiam si calamitas inundaret uniuersam terram: sin minus, tunc futurum, ut perderentur. Sicut in euang. cum occiso herede dominus interrogasset, Quia pena digni essent homicida, & illi respondissent, Malos male perdet &c. quid aliud futurum putabamus? at dominus aliam parabolam proponit, in qua illos prius per Apostolos uocandos significat, ut fructum illius sanguinis, quem ipsi fuderunt, uellent percipere; quos si non audirent, tunc perdendi forent: ita hoc loco singe misericordiam dominum dicere; Doleo uicem uestram, d. Iudæi, qui mendacio, & fallacia tutos uos putatis, aduentante Dei uindicta: transerte aliud spem uestram: ego iacio pro fundamentis nouæ Tcion lapidem &c. fideite in ipsum; illi uos tradite: accipite filium meum; amplectimini eum; ad ciuitatem, quam ipse construit, confugite, & tui eritis: nihil enim damnationis est, qui sunt in Christo I E S V &c. Quod si scire uis, quare non pudefient, qui in Christum crediderint, audi.

17 Ponam iudicium in mensura &c. perseverat in metaphorâ lapidis, & anguli, ac fundamenti. Rationem, inquit, uera iustitia terris asseram; faciamque, ut homines uerè iusti sint, adamusimque iustitiam colant. Hic intellige eam iustitiam, quam Paul. ad Rom. depingit, quæ apud Deum iustitia est, non apud homines tantum: cui comparata legis, seu Pharisæorum iustitia, iniustitia reputatur: quam dominus in euangelio à suis exigebat, cum diceret; Nisi abundauerit iustitia uestra plus quam Scribarum, & Pharisæorum; non intrabitis in regnum celorum. Hæc à fide proficiscitur, spe alitur, caritatem comprehendit: minima illa præcepta, quæ Pharisæi non curabant, quæ animo adimplentur, non concupiscere, non uidere ad concupiscendum, non irasci fratri suo &c. exactissimè exequitur: denique hanc fidei iustitiam appellabimus, quod à fide ortum habeat, & quod cum fide in Christum terris collata sit per eius gratiâ. hæc una qui præditus est, potest in omnibus aduersus tuis esse, confidens, quod non propter se orta sit tempestas, sed patri, qui in celis est, curæ sit. hunc etiam quamuis fractus illabatur orbis, impaidum ferient ruine. at qui hac destituti sunt; experientur, quæ uersibus sequentibus continentur. In mensura: hic est nomen, de quo supra uers. 13. nempe **אֵד**, quod lineam significat: quia uerò linea, seu funiculo latomi, fabri, aliisque opifices in mensurando utuntur, pro mensura sepius capitur. ponere ergo iudicium ad lineam, seu funiculum, est rectissimè, & summa æquitate ius reddere. hoc semper Deus ipse fecit: homines uerò id faciunt dono ipsius. In pondere. uerbum **קָוֶה** propriè est librare in libra: inde **קָוֶה** librammentum, regula, adamusimque: idemque est, quod priori membro dixit, nempe exacta ratio iustitia &c. non solum in iure reddendo, sed in tota uiuendi ratione: utrunque nomen 2. Reg. 21. coniungitur; Extendam super Ierusalem funiculum Samarie, & adamusim domus Achab: ubi pro instrumento illo, quod fabrilignarij, & cementarij regulam uocant, uidetur accipiendum. reddi ergo potest, & iustitiam ad regulam, seu adamusim. uel cerè est instrumentum aliud, in quo ex filo pendet pondusculum, quod lapidem quoque uocat scriptura: ubi est quedam libratio, ut cum radice conueniat significatio nominis, ut rectè reddere possimus, & iustitiam ad perpendiculum. Vitruuius enim lib. 7. ait; Longitudines ad regulam & lineam; alitudines ad perpendiculum, anguli ad normam respondentes exigantur. possunt & hæc habere

bere alium sensum, nempe, se iustum futurum erga Iudæos, ut eos iuxta merita puniat &c. sed auctior est prior interpretatio, cui sequentia conueniunt, præsertim uers. 20.

18 Et delebitur: supra de uerbo **נָסַח** dictum est: significat enim abscondere, ita ut non ultra res uideatur. sensum ergo uulg. rectè expressit, dicere. posses, expiabitur, id est, tanquam piaculum amonebitur, ut nusquam amplius appareat. nam mors illos inuasura erat, tanquam non federatos, & fouea, seu infernus eos denotaturus, ut quosuis alios, non sibi amicitia conciliatos. quod autem supra dixerat **וְיָבִי**, hic ab eodem uerbo dicit **וְיָבִי**. Et flagellum &c. ecce quo pacto non consistet, neque firmum erit pactum: nam supra dixi, facere provisionem esse idem, quod pactum facere.

19 Quandocunque pertransierit: rectè hebraismum molliuit, qui sic habet, à transire ipsius, uel suo. Quoniam mane diluculo: heb. in mane in mane: quod potest accipi, ut uulg. id est, summo mane, ante lucem: potest quoque distributiuè accipi, sicut Exod. 16. Collegerunt illud in mane in mane, id est, quolibet mane; ut sit sensus, quando uenerit, quocumque mane uenerit, siue interdiu, siue noctu uenerit, auferet, supplet. uos: Et tantummodo sola: altera ex his particula addita uidetur: in hebr. & erit tantummodo, id est, futurumque est, ut tantummodo uexatio intellectum det &c. Vexatio. à uerbo **נָסַח**, id est, uoluit se, est nomen **נָסַח**, commotio. Dent. 28. & pro uexatione accipi potest; ponitur enim pro diuinis castigationibus, ac flagellis, quibus commota mens; & expergesta auditum, id est, uerbum Dei interdum auscultat, eique obedit, quod antea deridebat. cum ergo propheta significet Iudæos, Christo domino non credituros, & ideo deustandos esse, & ab hostium exercitu de terra uiuentium auferendos: (quod per Romanos factum nouimus) hanc castigationem tamen non nullis profuturam prædicat. uel potius nihil aliud significat, quam quod ipsa malorum experientia, ipse hostium aduentus, ipsa ciuitatis successio, ipsa Iudæorum captiuitas factura essent, ut intelligerent; quam uera essent diuine comminationes, quæ ex ore domini, & per prophetas, & Apostolos sape audierant: quod incredulitatem eorum; & cecitatem potius notat, quam conuersionem: quasi diceret; Neque antea credent uera esse, quæ dominus comminatus fuerat, quam diuinam uindictam experiantur.

20 Coangustatum, uel abbreviatum est: elegantissima similitudine stultitiam infidelium Iudæorum, atque adeo omnium, qui peccatis gaudent, patefacit. Spem lecto, ac pallio, seu operimento comparat, quæ quiescimus, si eam apprehendimus: eaque suffulti non despondemus animum, neque impetu calamitatis rapimur. nam qui nullam spem habent; sunt, ueluti illi, qui tempore tempestatis, aut frigoris post labores non lectum, non operimentum, non aliquod receptaculum, quod sese recipiant, habent, superest ergo, ut algeant, & pereant &c. & quidem qui Deo fidunt, & ueram iustitiam, quam supra depinxi, amplectuntur; amplissimum habent stratum, in quo quiescant, in quo sese extendant: quocumque se uertant, in tuto sunt: siue egrediantur, siue ingrediantur, pascua inueniunt: suntque ueluti arbores iuxta fluxum aquarum, quæ non riment, quando uenit æstus &c. ut est apud Ierem. scriptura etiam tota commendatione huius spei plena est, quam non nisi iusti, & pii habent. Qui uerò hypocraticam iustitiam, qualis erat Pharisæorum, sectantur, & hæc sibi placent, ut decem illa uirgines fatua, aut qui diuitijs suis, aut etiam sapientiæ carnis fraudibus, & imposturis fidunt; breuissimum habent stratum, in quo neque se uertere, neque sese extendere possunt, nam qui coram hominibus tantum iustus est, si ab hominibus abstrahatur, & ad Dei tribunal deferatur, quid animi in eo erit? idem cogita de diuitijs, qui destituti diuitijs, spe sua decidunt; immo in ipsis quoque diuitijs extendere se non possunt. demique stultis, & inanis est eorum omnium spes, ad pauca, & ad breuissimum tempus tantum utilis. Hac igitur similitudine notat Iudæorum stultitiam, qui in lapidem illum firmissimum, pretiosum, angularem fidere noluerunt, neque iustitiam fidei amplecti: spem autem suam mendacio, & fallacia desinerunt. unde factum est, ut flagello inundante perierint. Ita ut alter decidat: ad uerbum, ab extendendo se; id est, ut extensio nequeat fieri, nempe neque strati, neque eius, qui in eo iacet. quia uerò stratum breue, plures non recipit, uulg. dixit, ita ut alter decidat. Vtrunque operire non potest: ad uerbum, secundum colligere se, id est, ut quis se colligat, & eo se circumuoluat. Vtrumque & nos Lusitani uerbo colligendi, pro ad somnum se operiendo, preparare, & ita hoc loco uidetur accipiendum.

21 Sicut in monte: heb. sicut mons, eodem sensu, id est, sicut contigit in monte. Diuisionum: **וְיָבִי** ruptura, seu diuisio est Hebræis. inditum est autem nomen monti à rei euentu, quem habes 2. Sam. 5. ubi fudit hostes Philisthæos Dauid, sicut diuiduntur aquæ: estque sermo de secunda uictoria, quam eodem loco obtinuit Dauid, pugnante ante eum domino grandine: ibique dictus locus est Baal. **וְיָבִי**, qui dicebatur uallis gigantum. Totam ergo historiam nomine montis Peratim hic reddere in mentem nos uult propheta, quæ ualde erat celebris, insimians, quod tam terribilis Iudæis aduenturus sit, quam olim Philisthæis eodem modo accipe, quod sequitur; Sicut uallis in Gabaon;

Caput uigesimumnonum.

Noua.

VAE Ariel Ariel ciuitas, [in qua] re-
sedidit Dauid: addite annum super an-
num: festiualia decidantur.

Et prassuram faciam Arieli, & erit im-
pulsio, & impulsio, & erit mihi, ueluti A-
riel.

Et confidebo quasi circulus circa te, &
cingam contra te stationem, & erigam con-
tra te munitiones.

Et humiliaberis, è terra loqueris, & è
pulvere reflectetur dustu tuum, & erit quasi
Pythonis è terra uox tua, & è puluere di-
ctum tuum fridebit.

Et erit, uelut puluis tenuis, multitudo
comprimentium te; & uelut gluma trans-
iens, multitudo prauialidorum.

Et erit, subito repente à Iehoua tceba-
oth requiretur in concussione, & commo-
tione, & uoce magna turbinis, & tempesta-
tis, & flamma ignis absummentis.

Et erit, sicut somnium uisionis nocturnæ,
multitudo omnium gentium militantium
contra Ariel, & omnes militantes, & insi-
diantes, & prassuram facientes ipsi.

Et erit, quemadmodum somniat esu-
riens, & ecce comedit, & euigilabit, &
uacua est anima eius: & quemadmodum
somnia fitiens, & ecce bibit, & euigilabit,
& ecce lassus, & anima eius excurrens; sic
erit multitudo omnium gentium militan-
tium contra montem Tcion.

Interturbemini, & obstupefcite; reprimi
te uos, & repressi fitis: inebriati sunt, &
non est uinum: agitati sunt, & non est sy-
cera.

Quoniam effudit, super uos Iehoua spi-
ritu soporis, & compressit oculos uestros;
prophetas, & duces uestros uidentes ope-
ruit.

Et facta est uobis uisio omnis, sicut uer-
ba libri obsignati, quem dabunt scienti lit-
teraturam dicendo; Lege, quæso, hunc: &
dicet; Non possum, quia signatus est.

Et dabitur liber ei, qui non nouit litte-
raturam; dicendo; Lege, quæso, hunc: &
dicet; Non noui, litteraturam.

Et dixit dominus meus; Eò quòd accep-
sit

Vetus.

VAE Ariel Ariel ciuitas, quam expu-
gnauit Dauid: additus est annus ad an-
num; sollempnitates euolutæ sunt.

Et circumuallabo Ariel, & erit tristis,
& marens, & erit mihi, quasi Ariel.

Et circumdabo quasi spheram in circui-
tu tuo, & iaciam contra te aggerem, & mu-
nimenta ponam in obsidionem tuam.

Humiliaberis, de terra loqueris, & de hu-
mo audietur eloquium tuum, & erit quasi
Pythonis de terra uox tua, & de humo elo-
quium tuum musitabit.

Et erit sicut puluis tenuis, multitudo ué-
tilantium te; & sicut fauilla pertransiens
multitudo eorum, qui contra te praualue-
runt.

Eritq; repente confestim, à domino ex-
ercituum uisitabitur in tonitruo, & com-
motione terræ, & uoce magna turbinis, &
tempestatis, & flamma ignis deuorantis.

Et erit, sicut somnium uisionis nocturnæ,
multitudo omnium gentium, quæ dimica-
uerunt contra Ariel, & omnes, qui milita-
uerunt, & obsederunt, & prauauerunt ad-
uersus eam.

Et sicut somniat esuriens, & comedit:
cū autē fuerit expergefactus, uacua est ani-
ma eius. & sicut somniat fitiens, & bibit,
& postquam fuerit expergefactus, lassus ad-
huc fitit, & anima eius uacua est; sic erit
multitudo omnium gentium, quæ dimica-
uerunt contra montem Sion.

Et obstupefcite, & admiramini; fluctua-
te, & uacillate; inebriamini, & non à uino
mouemini, & non ab ebrietate.

Quoniam miscuit uobis dominus spiri-
tu soporis, claudet oculos uestros: prophe-
tas, & principes uestros, qui uident uisio-
nes, operiet.

Et erit uobis uisio omnium, sicut uerba
libri signati: quem cū dederit scienti lit-
teras, dicent; Lege istum: & respondebit;
Non possum, signatus est enim.

Et dabitur liber nescienti litteras, dice-
turq; ei; Lege: & respondebit; Nescio lit-
teras.

Et dixit dominus; Eò quòd appropin-
quat

Noua,

Vetus,

fit populus hic ore suo, & labijs suis glorifi-
cat me: & cor suum procul remouit à me:
& fuit religio eorum erga me, mandatum
hominum edoctum;

Propterea ecce ego addam facere admi-
rari populum hunc ardua, & ardua: & au-
feretur sapientia sapientum eius, & intelli-
gentia prudentium eius abscondetur.

Væ profundantibus à Iehoua ad abscon-
dendum consilium, & sunt in obscuritate
opera eorum: & dicunt; Quis uidet nos,
& quis nouit nos?

Uersio uestra si quasi lutum figuli reputa-
bitur, quando dicit opus factori suo, Non
fecisti me? & figmentum dixit formatori
suo, Non nouit?

Non ne ante breuissimum tempus con-
uertetur Libanus in Carmel, & Carmel pro
sylvia computabitur?

Et audient in tempore illo surdi uerba li-
bri, & de caligine, & de obscuritate oculi
caecorum uidebunt.

Et addent inopes in Iehoua lætitiæ, &
egeni hominum in sancto Israel exulta-
bunt.

Quoniam defecit praualidus, consum-
ptus est illufor: excisi sunt omnes uigiles
concupiscentiæ.

Errare faciebant hominem in uerbo, &
arguenti in porta laqueos complicabant, &
declinauerunt in inordinationem iustum.

Iccirco in hunc modum dixit Iehoua ad
domum Iacob, qui liberauit Abraham;
Non modò pudefiet Iacob: neq; modò fa-
cies suas auertent.

Quia cū uiderit filios suos opus ma-
num mearum, in intimo sui sanctificabunt
nomen meum, & sanctificabunt sanctum
Iacob, & Deum Israel, praualescere fa-
cient.

Et scient errantes spiritu intelligentiam,
& infamatores discant doctrinam.

quat populus iste ore suo, & labijs suis glo-
rificat me: cor autem eius longè est à me,
& timuerunt me mandato hominum, & do-
ctrinis;

Ideo ecce ego addam, ut admirationem
faciam populo huic miraculo grandi, & flu-
pendo: peribit enim sapientia à sapiētibus
eius; & intellectus prudentium eius abscon-
detur.

Væ, qui profundi estis corde, ut à domi-
no abscondatis consilium, quorum sunt in
tenebris opera: & dicunt; Quis uidet nos,
& quis nouit nos?

Peruerfa est hæc uestra cogitatio: quasi
si lutum contra figulum cogitet, & dicat
opus factori suo; Non fecisti me: & figmen-
tum dicat fictori suo, Non intelligis.

Non ne adhuc in modico, & in breui con-
uertetur Libanus in Charnel, & Charnel
in saltum reputabitur?

Et audient in die illa surdi uerba libri,
& de tenebris, & caligine oculi caecorum
uidebunt.

Et addent mites in domino lætitiæ, &
pauperes homines in sancto Israel exulta-
bunt.

Quoniam defecit, qui praualebat, con-
sumptus est illufor; & succisi sunt omnes,
qui uigilabant super iniquitate.

Qui peccare faciebant homines in uer-
bo, & arguentem in porta supplantabant,
& declinauerunt frustra à iusto.

Propter hoc hæc dicit dominus ad do-
mum Iacob, qui redemit Abraham; Non
modò confunderetur Iacob, neq; modò uul-
tus eius erubescet:

Sed cū uiderit filios suos opera ma-
num mearum, in medio sui sanctificantes
nomen meum; & sanctificabunt sanctum
Iacob, & Deum Israel prædicabunt.

Et scient errantes spiritu intellectum, &
musitatores discant legem.

DE ciuitate Ierofolyma est sermo, quam Arielem uocat, quòd esset ueluti leo fortis, non so-
lum quòd munitissima esset, & inexpugnabilis, sed quòd uicinas gentes subiugasset, & quasi
leo eo tempore, quo in ipsa residebat Dauid, populos decerpisset. nam *הרס* decerpere est, &
הרס leo; *הרס* uerò potens, fortis. unde 2. Sam. 2. dicitur Banaias occidisse duos Ariel Moab,
id est, duos leones fortissimos Moabitaram; credo duos uiros fortissimos intelligi. uide uersu sequen-
ti. At arx Tcion peculiari nomine ciuitas Dauid uocabatur, quam ille edificauit munitissimam:
cum eam Iebusæis eripuisset 1. Par. 11. &c. Additus est: potest esse in præterito, & imperati-
uo, etsi in præterito legas, accipe pro futuro, & sensus idem est: Addite annum super annum, id est,
post non multos annos, numerate paucos annos. Sollemnitates. *אין* est gyrare, agi in orbem:
R. iij

hinc ad festiuitates transfertur, quæ celebrantur epulis, & choreis, & circumrotationibus: uel quod euoluto anno rursum redibat: estq; festum agere. uide supra 19. uers. 17. hinc מן festiuitas frequenter in scripturis: quod nomen tamen Rabini non nulli, quos sequuntur & nostri, pro agnis hoc loco, & Pf. 118. accipiunt: quàm rectè, docti uiderint. ubi nos habemus, Constituite diem sollempnem in condensis, ad uerbum, Vincite מן funibus usque ad cornua altaris: ubi pro frondibus festiualibus capi putaretur: sicut etiam hoc loco, decidantur frondes festiuales uno, atque altero anno: repetendum enim hoc est ex priori membro, id est, euoluantur festiuitates, ut dixit uulg. sensum doctissime reddens. nam quod ramos præciderent ad festiuitates ecclesiasticas, ut etiam hodie facimus, ex libris Rabinorum intelligere poteris: sed & uersio illa Græca psalmi, & historia euangelica id satis ostendunt. quod etiam præceptor meus Angelus Caninius in libello De uocibus Hebraicis noui testamenti, in uoce, Osana, annotatum reliquit. Ciuitas, nota nomen מן esse in reg. & regere præteritum מן, quæ forma redditur aut per nomen, ciuitas residentie Davidis: aut suppletio relatiuo in qua &c. cuiusmodi locutio non infrequens est Hebræis.

2. Tristis, & mærens: duo nomina sunt hic ab eadem radice, scilicet מן, quod est aliqua graui de causa ad luctum impelli: in secunda fit transitium, impulit, adegit: quare uerti hic potest, cum uulg. tristis, & mærens, uel impetus, & impetus: sicut Tyren. 2. Multiplicauit in filia Iuda impetum, & impetum. quæ geminatio multiplicatorem, & distributionem notat, quasi dicitur: hinc inde necessitas, seu impulsio erit &c. Et erit mihi quasi Ariel. dupliciter hoc accipi potest, primò quod ipse dominus se leoni forti comparet, & ciuitatem præda, quasi dicat, eritq; mihi quasi Arieli, id est, tu, quæ alijs eras leo fortis, & alios decerpebas, præda eris mihi, & ero tibi decceptor: secundò ut ludat in nomine Ariel; quod etiam altare figuratè significat, ut Ezech. 43. quasi dicat, in te, tanquam in altari ingulabo habitatores tuos, & erit sacrificium domini: ut alibi loquitur scriptura, Sacrificium domini in Bozra &c. dicebatur autem altare hoc nomine propter mactationem, & ingluuiem iustitiarum.
3. Et circumdabo: hic illud idem uerbum est, quod in primo uersu reddidit uerbo expugnandi. nam interdum est uerbum castrense, & plerumque uulg. uerbo castrametandi reddidit: ut in primo uersu reddi possit, ciuitas quam circumdedit David, ut eam, scilicet caperet. Hoc tamen manifestum est, quod constructum cum הו uerbo obsidendi rectè uertitur: obsideo te, uel cingam te, ueluti circulo: uel circa te ueluti circulus considebo. sensus idem est. Aggerem, uel stationem, seu propugnaculum, in quo in obsidione stant milites. ad hunc locum, & qui sequitur, respexit dominus, quando stens super ciuitatem dicebat, circumdabunt te inimici tui &c. familiare autem est Deo sibi tribuere eas actiones, quæ sunt hostium, quando hostes per Deum immittuntur.
4. Humiliaberis: in euangelio dicit dominus; Ad terram prosternent te, & filios tuos, qui in te sunt. De terra loqueris: hæc omnia exilitatem uocis significant: quæ signum est non solum agritudinis corporis, sed & animi magnis calamitatibus fracti. uide de hac uoce supra cap. 8. uers. 9. Audietur. מן incuruatum est: at incuruari, seu recuruari eloquium, quid est, nisi reflecti sonum &c. uulg. sensum uertit.
5. Ferè omnes interpretes hos quattuor uersus de hostium populi Dei subuersione, intelligunt, & hunc esse morem prophetarum dicunt: sed quàm appositè, apud ipsos uideas, ego certè obscura esse fateor, quæ hic dicuntur, & hostibus Israelis maxime Assyrijs, qui ab Angelo domini percussi sunt, posse aptari: si superficiem uerborum attendas, non dubito: obscuritatem tamen à propheta affectatam existimo: ut post hos uersus uidebis: & hæc, ut pro hostibus, & contra Ierosolymam, dicta accipio. Dicit ergo multitudinem hostium futuram, ueluti tenuem puluerem: familiare est enim scripturæ, pulueri multitudinem innumerabilem comparare. Genes. 13. Si poterit aliquis numerare puluerem terræ, etiam semen tuum numerabitur. licet ibi sit alia uox. Ventilantium te. מן interdum ualet, constringere, comprimere: & hic modus significandi hic mihi placet: alij pro extraneis accipiunt: sed affixum ne ita acciperem, fecit supra cap. 1. hoc uerbum habens. Vulnera non compresserunt, id est, non sunt compressa. Et sicut fauilla: idem hic significatur, quod primo membro, nisi quod hic celeritatem quoque hostium, & celerem eorum aduentum putò designari: nomen autem glutinam proprie designat, quam uentus ab area excutit: hinc ad alias quoque quisquilias transfertur, quæ uento facile contorquentur. significat ergo, quod hostes, uelut nebula quædam pulueris, terram operirent: neque presentirentur, & famam suam prauenirent, quod de exercitu Romanorum sub Tito, & Kespas. uerum fuisse narrat historia.
6. Eratque repente confestim: magis mihi hæc uulgati interpretis distinctio, quàm Rabinorum placuit. sunt autem Hebræis due dictiones eiusdem ferè significationis; & tanquam nomina, & tanquam aduerbia capi solent. Eratque in repenino casu, uel citissime, admodum repente. Visitabitur.

- tur. מן potest esse aut secunda persona masculina, aut tertia femina: sed ne in secunda accipiam, facit uerbum, Humiliaberis, & loqueris, quæ femina sunt, & quæ præcesserunt, Erat mihi quasi Ariel &c. & quamuis de ipsa ciuitate Ariel posset dici, quod uisitaretur; ego tamen mallem impersonaliter accipere, ut magis incertum maneat, de quo propheta loquatur: ut sit sensus; eritque à Deo repente uisitatio, seu requisitio. In tonitruo & commotione: his nominibus, & quæ sequuntur, turbis, & tempestatis &c. cum quibus dicit futuram uisitationem, satis indicat, quod genus hominum esset illud, & quale uisitationis genus futurum. significant enim hæc diuinam iram in scripturis. punit nanque Deus per creaturas, & terrorem incutiunt commotiones cali, & terræ, & tempestates aeris: cui addit, & flammam ignis, ut perfectam desolationem Ierosolymorum intelligamus.
7. Sicut somnium uisionis nocturnæ: quomodo hostes comparet somnio uisionis nocturnæ; id est, uisioni, quæ in somnijs fit, explicat uersu sequenti, nempe quod erunt ueluti somniantes ipsi hostes, ut mox explicabimus: uel aduentum hostium somnio comparat, quod præter spem uenerint, remque citissime confecerint, moxque omnia disparuerint, tanquam somnium. Et qui obsederunt. מן est rete, seu sagena Eccles. 9. uidetur ergo accipiendum actiue, pro insidijs: Insidia eius, id est, insidiantes ei, uel insidiatores eius. uulg. sensum expressit.
8. Sicut somniat: explicat comparationem, quod hostes Iudeorum sint, ueluti qui famelici, & sitibundi somniant se comedere, & bibere: reuera autem euigilantes adhuc esuriunt, & sitiunt, id est, ita facile perdent populum istum: ita nullo negotio eos deuorabunt, ac si in somnijs id fecissent: quasi dicat, non explebitis famem eorum; nihil se fecisse arbitrabuntur, cum uos deleuerint &c. Vacua est: secundo loco, aliud est uerbum, quod excurrere proprie significat מן: qui autem sitit, huc, atque illuc excurrit, ut quod bibat, inueniat &c. Vacuam autem esse animam, Hebræis est frustrari desiderio. nam מן interdum est desiderium: sumitur & pro corpore uiuentis: unde facilius, sic uertas; est stomacho uacuo, & inani. Contra montem Sion: ecce quam uocauerat Ariel, hic dicit montem Tcion, ut dicere possimus, מן idem esse, quod מן, id est, mons Dei, sicut apud Ezech. loco citato, pro eodem ponitur מן, & מן, significat autem & ipsam arcem Davidis, quæ proprio nomine, ciuitas Davidis dicebatur, simul & altare, quod erat: uelut monticulus quidam Deo dicatus. cum autem dicit, Erat mihi ueluti Ariel, pro ara accipitur, at si hæc aduersus hostes dicta sunt, quo pacto adhuc anima eorum uacua mansit? nisi dicamus, quod quæ animo constituerant, fuerint ueluti somnia: reuera autem non expugnauerint &c. priorem tamen expositionem amplector, quæ & sibi perpetuo constat, & superioribus, & sequentibus coheret: quam etiam ex parte alij interpretes attingunt: sed nequaquam usque ad finem persequuntur. Omnia igitur de Romanis dicta accipe; quod & sequentia probant.
9. Cum propheta uastationem Ierosolymorum describeret, subitò uidit ea, quæ dicebat, sicut neque alia tam sua, quàm aliorum prophetarum oracula, Iudeos nõ intellexerunt. unde ita de hac cecitè incipit sermonem. Obstupescite. uerbum geminatum מן, cuius non est usus, nisi in quarta (quod quidem uulg. interpret Gen. 19. uertit uerbo dissimulandi, & Gen. 43. Si non intercessisset dilatio, & alibi aliter.) ego ex his locis, & alijs colligo, esse uerbum deliberantis, disputantis, seu interturbati animi, & distracti in re aliqua, quod credo Luc. 10. dictum מן distractebatur circa multa &c. & Ps. 119. Paratus sum, & non sum turbatus. uerbo ergo interturbati reddi potest. Possunt autem uerba huius uersus alijs, atque alijs punctis in præterito, & imperatio legi: interturbati sunt; uel interturbemini: sensus tamen idem. nam in imperatio id futurum ex iusto Dei iudicio tantum significat & uehementior est oratio. Et admiramini, מן obstupuit totus animi turbatione, & distractione: quod maius est, quàm admirari. Fluctuate: uerbum geminatum מן, de quo supra cap. 11. dictum est, & cap. 5. uers. 7. est, quod nos dicimus, demulcere, blandè & suauiter tractare, contrectare amanter, atque constringere: in quantum autem absolute positum, est, se palpate, sibi blandiri, seque ipsum adulando decipere. reddere possumus cum quodam Rabino uiro docto, obocæate uos metiplos: uel in præterito obocæati sunt. Vacillate. מן est simplex, à quo superius compositum est, & iuxta uariam constructionem uariè redditur: hic absolute positum, putò accipi. sicut infra 32. cap. non reprimuntur (seu restringuntur) oculi uidentium &c. id est, obocæamini, & cæci sitis. quod si malis in præterito reddere, sensus non erit ineptus: interturbantur semetiplos, & stupefacti manserunt: obocæauerunt semetiplos, & cæci manserunt, quia uerò semetiplos sibi blandiendo constringerunt, constricti, & cæci remanserunt: & quia humana sollicitudine, & multiplici actione exteriori uoluerunt sibi prohabere, & posthabita fide iustitiam legis sectari uoluerunt, in legem iustitiam non peruenierunt; sed stupefacti manserunt, cum nihil sibi suam sollicitudinem profuisse uiderunt. adde, quod multiplex ad negotia temporalia distractio, quæ Iudeorum propria est, mentis stupiditatem illis quoque induxit. Inebriamini, uel inebriati sunt, & non à uino; bebr.

Et non unum erat, scilicet, id est, absque uino, & absque temeto agitati sunt, seu moti sunt. de motu ebriorum est sermo: neque scio, an sit alia gens in toto orbe, quae ad intelligendas res spirituales (quarum notitiam ipsi profitentur) stupidior, & caecior sit.

- 10 Miscuit spiritum soporis. de uerbo שֹׁפֵר dixi supra cap. 25. quod de liquidorum effusione, & aridorum expansione dicatur. qui autem profundè dormit, à uisione longè abest. stertunt autem Iudaei ad diuina tum suo ipsorum peccato, tum iusto Dei iudicio, qui dona sua immeritis, praesertim his, qui sese indurauerunt, & obsecarunt, sepius denegat: neque alia res necessaria est ad hoc, quod stupor, & sopor obruat mortales, quam quod tenebras, quas sibi ipsi offundunt, non discutiat Deus. ille enim, qui deus huius seculi appellatur, & potestas tenebrarum, eius rei curā habet, ut nunquam data huiusmodi occasione defuerit. Hoc igitur, quod conueniente Deo fit, (conuiet autem propter scelera nostra) sufficit ad hoc, ut dicat scriptura, Deum indurare, obtenebrare, soporem immittere &c. unde & se indurare dicitur Pharaos, & se excacare dicuntur Iudaei. Deus quoque huius seculi princeps tenebrarum dicitur illos obsecare apud Paulū: & ipse Deus benedictus dicitur indurare Pharaonē, & spiritum hinc soporis effundere, uide supra cap. 6. Et claudet. parum refert, siue futuro, siue praeterito uertas: futura enim omnia haec erant, & iam facta sunt. prophetae quoque indifferenter temporibus istis utuntur. Verbum autem בָּרָא confirmationem, condensationem, seu corroboracionem notat. corroborare ergo oculos, consolidare, seu comprimere, est immobiles reddere, & ueluti congelatos ad uidentium praesens inuitiles. uulg. sensum attendit. Prophetas uestros: hoc per appositionem accipio: sunt enim prophetae oculi populi, per quos uident; quemadmodum sol dicitur mundi oculus, per quem uidet omnia tellus. est ergo irati Dei signum, ut saepe in scripturis dicitur prophetas auferre, & quod populus doctore careat; neque minus id hominibus molestum esse deberet, quam corporis oculis priuari. Iam quod sequitur, aliud est membrum; & idem ferè est, duces uestros uidentes operiet. Principes uestros: hebr. capita interdum dicuntur principes. ratio manifesta est, non solum quia in eminentiori loco, & in dignitate constituti sunt; sed quia toti populo prospiciunt, ipsi quoque moderantur &c. Frequens autem erat in illo populo, ut duces; populi uisiones quoque, & reuelaciones à Deo haberent. Dixit etiam, operiet, persistens in metaphora capitis: qui enim obuolutum totum habent caput, nihil uident: ergo pro peccatis populi, praesertim ac principes obsecantur, ne intelligant, quae toti corpori, id est, resp. prouidere oportebat. Qui ergo errores principum notant, & illis obrestant, consilius agerent, si peccata sua deslerent, ex quibus obtenebratio principum ortum saepe habet.

- 11 Et erit, uel fuit, seu facta est, uisio omnis &c. poterant dicere, Sufficiunt nobis libri legis, & prophetarum: sufficiunt nobis antiqua oracula &c. huic obiectioni occurrit dicens, quod legem, & prophetas nequaquam intelligerent tam legis doctores, quam qui litteras nunquam didicerunt; sicut librum signatum neque docti, neque indocti legere possunt. uelamen enim, quod super uultum ponebat Moses, super cor eorum positum est usque ad hodiernum diem, ut inquit Paulus. Quomodo hoc factum sit, infra aperiet propheta. Hic mecum lector considera ex peccatis, ueluti nebulam quandam ascendere, quae intelligentiam sacrae scripturae impediatur, ut necesse sit fatuari unum; eundemque hominem, qui purus ab humanis affectibus scripturam aliquam intelligere posset, si in impuritatem lapsus sit, & ut Basilius loquitur, habeat mentem cura uitae & carnis affectionibus obtenebratam; eandem illam scripturam non magis intelligere, quam uerba libri signati: ut uideas, quam tetras exhalationes generent peccatorum mentes lacunis uliginosis persimiles.

- 12 Dominus, uel dominus meus: iam causas obsecrationis Iudeorum aperit, quod uidelicet exterminantur tantum iniustitiam persequerentur: cordis autem, quod Deus primum respicit, sanctificationem nihil curarent. & haec ipsa causa est, quam Apostolus ad Rom. affert, quare Israel in legem iustitia non peruenit. Appropinquat. hoc differunt Hebraeis נָגַשׁ, quod hic utitur, & קָרַב, quo Latini accedere, & appropinquare. Ceterum his uerbis solet scriptura cultum, & ministerium significare: estque hoc loco allusio ad legem, in qua non semel nomine appropinquantium Deo, intelliguntur ministri domini, ut cum orta est contentio inter Core, & alios, quis summo sacerdotio dignus esset, dixit Moses Num. 16. Mane ostendet dominus, qui sunt sui, & sanctum appropinquare faciet ad se, & quem elegerit, appropinquare faciet sibi. Leuit. 8. Appropinquare fecit filios Aaron. Ezech. 42. Sacerdotes, qui appropinquant Iehoua. sermo ergo hic praecipue ad sacerdotes est; quod si istorum sanctitas reijcitur, qui speciali nomine sancti dicebantur, quid de reliquo populo sentiendum est? Timuerunt me: manifestum est, uerbo timendi saepe Hebraeis cultum & religionem significari: uulg. sensum expressit. nomen hoc loco in Hebraeo infinitiui accipitur, fuit timere eorum me: & hoc rursum nomine reddendum est: fuit timor, cultus, religio eorum erga me. Cultus, inquit, quo me coluerunt, fuit mandatum hominum. Mandato hominum: aliquando mandatum, seu institutio hominum in malum accipitur, eaque tunc notat mandata, quae nihil habent diuinum: neque ex lege, & institutis

institutis Dei pendunt, neque quidquam ad pietatem conferunt, qualia prope infinita habebant Iudaei; sed sunt merae humanae inuentiones. haec reijcit hic locus. nam alias obedire praepositis iubet scriptura: qui tamen non nulla praecipiebant olim, quae in scripturis non continentur, ut ex epistolis Pauli manifestum est: ne putent noui haeretici uerba haec prophetae, aut euangelij, quidquam peruerso illi dogmati patrocinari, quo hominum ueritatem statuta nituntur conuellerent, ut sine iugo maneant tam ipsi, quam eorum discipuli, & ad omne genus flagitiorum liberi: hoc tamen ingenue fatebor, quod etiam illa hominum statuta, quae exteriorem tantum cultum respiciunt, & sunt à sanctis patribus commendata, & obseruata, si obseruentur, posthabita fide, misericordia, & iustitia, ceterisque uirtutibus, quae hominem interiore in oculis Dei decorum reddunt, non magnificat Deus. festos enim dies, & sacrificia, quae dominus praeeperat, eò quod manibus sanguinolentis offerretur, se odisse dicebat dominus: quae tamen suscepisset, si iudicaretur pupillo &c. ut in primo capite dictum est. Nollem ergo, dum blasphemam Lutherianorum doctrinam, qua sanctas patrum constitutiones, ac traditiones, ut hominum inuenta reijciunt, ut dignum est, abominamur; plus aequo externa iustitia, & specie tantum pietatis contenti essemus, quin immo labijs, & corde Deum glorificaremus, ut pasciant: qui psallunt, spiritu psallunt, & mente. Et doctrinis: manifestum est hunc esse sensum ex ipsis Euangelistis: nec dubium quoque est, quin de traditionibus Rabinorum sit sermo, quibus plenus est liber Talmud ipsorum, quorum licet non nulla, praesertim antiquae, sanctitatem redoleant, plerumque tamen superfluae sunt. ego uerbum uerbo reddidi. מְלִיצָה participium est significationis passivae, generis femini, docta, edocta. Osce 10. Ephraim uirtute edocta; & cum מִצְוָה hic constructur. Tota, inquit, istorum religio mandatis, & traditionibus, quas docuerunt homines, continetur: relinquebant autem praepcepta Dei propter traditiones has, ut est in euangelio: sed quid inde?

- 14 Addam, ut admirationem faciam &c. sensus est, quem uulg. expressit: ego uerbum uerbo reddidi propter hanc hypocriticam rationem colendi Deum: faciam ardua, & ardua, id est, multa, quae hominum mentes transcendunt; faciam prodigia, quae populus hic admiraretur, & in quorum contemplatione obstupescat. Dixi autem in plurali ardua, & ardua, cum hebr. sint singularia אֲרָאָה & אֲרָאָה, quod nomen hoc (ut nomen enim, posthabita Rabinorum punctatione, accipio utrumque) ferè semper in singulari collectiue accipitur: non male tamen hic cum uulgate in singulari redderetur: uerbum autem addo, Hebraeis cum altero uerbo saepe frequentiam actionis notat. Peribit enim: est certè hoc prodigiorum non minimum, immo & praecipuum, ut scilicet sapientes in diuinis scripturis omnino nihil intelligerent: quod eò maius portentum est, quò nec se sapientia, & scientia destitutos esse intelligunt. Hanc autem partem miraculi, & alteram non minus stupendam exponet uers. 17. & sequentibus.

- 15 Profundi estis corde: corde, addidit uulg. hebr. uae qui profundatis, uel profundant, id est, profundum facitis: uel uae qui profundamini à Iehoua, id est, qui uosmetipsos abditis, ueluti qui specus, & terrae cauernas ingrediuntur, ut lateant. Hic modus constructionis hunc sensum facere solet hebr. quasi duo essent uerba, quod explicat dicens, Ut abscondatis consilium: quasi dicat, uae uobis, qui in intima penetralia conuenitis ad deliberandum, & ut quid agere debeatis contra dominum, & eius decreta, statutus, tanquam si latere posset Deum uestra consultatio. Certè cum sapientes Iudeorum intelligerent dominum I E S V M esse heredem à Deo missum, cum aduentus ille eis displiceret, tanquam si Deus errasset, possentque ipsi sua inani prudentia, Dei decretum subvertere, consilium inierunt, ut eum occiderent, quò hereditas ab eorum manibus nunquam auferretur. De consultationibus ergo aduersus dominum, & aduersus Christum eius est sermo: in quam stultitiam eos prolapsos intelligo, ob hypocriticam iniustitiam: specimen enim iam suae cecitatis, atque ignorantiae, uel hac una re, exhibebant. Quorum sunt in tenebris opera: docti, & eleganter hebraismum uitauit, quem ego retinui, quod manifestum est, quasi dicat, sicut haecenus operibus tenebrarum (id est, quae, indignum est, ut in conspectu hominum fiant) incumbabant, putantes sibi esse, quòd hominibus ignota forent, adeoque de Deo nihil Deo dignum cogitabant, ut quia nullus hominum eos uidebat, aut quid agerent, nouerat, dicere solerent, Quis uidet nos, aut quis nouit, quid agamus? ita iuxta eandem impietatem contra dominum I E S V M à Deo missum consultabant: uel hoc unum non considerantes, quòd si uera erant promissiones de Christo uenturo, uera quoque forent, necesse esset, quae de ipsius regno praedicta erant: sed diuturna peccata, praesertim si non desit species pietatis, sequi solet mentis haereditas, & impia de Deo cogitationes.

- 16 Perueria est haec uestra cogitatio: hic infinitiui est pro nomine: uulg. pro peruertere accepit, & cogitationis nomen addidit, ut rem illustraret: ad uerbum iuxta hunc sensum sic reddi potest, peruertere uestrum (id est, peruersitas uestra) certè quasi lutum figuli cogitabit, id est, cogitaret &c. atque hunc sensum reddidit uulg. neque ineleganter. Potest etiam habere sensum, quem expressi, ut

pro si, & pro quando accipitur: Si uertere uestrum, id est, uersio, si formatio uestri est, ueluti uersio luti in manu figuli, si non aliter reputari debet; quando, uersio, si conuenit lutum, seu opus lutum dicere factori suo, Non fecisti me &c. nam qui putat se posse Dei decreta inuerrere, & sua prudentia impedire, ne quem Deus misit in mundum, ut saluet mundum, id efficiat &c. id dicit factori, quod non se fecerit, aut ignorare, quid fecerit. Potest & aliter reddi: Subuersio uestra certe ueluti luti figuli reputabitur, si diceret opus &c. id est, non est, quod dubitatis de ustra subuersione, non minus quam lutum opus de sua, si diceret figulo, Non me fecisti &c. & hanc ex parte sequuntur periti ex Hebraeis. nam $\gamma\alpha\eta$ est uertere cum suis compositis, peruerrere, subuerrere &c.

17 In modico, & in breui: de his duabus uocibus iam supra dictum est, in modico, in ualde modico, in minus modico, quam citissime. Primum miraculum, & uix incredibile fuit, ut sapientes Iudaei, qui in toto orbe soli sapientes erant, sicut dicturas omnes gentes dicebat Moses, (soli enim illi uerè Deum colebant, et uerè Deum agnoscebant) scientia, & sapientia sua amitterent; & qui soli scripturas legerent, & intelligerent, iam eas neq; legant; neq; si legant, intelligant: & qui soli oculorum acie praestabant, caeci fierent. Alterum uerò erat, neque minus Iudaeis incredibile, quod incircumcisae gentes omnibus istis bonis fruenterent: & hanc rerum uicissitudinem his uersibus aperit, quam Apostolus non semel attingit, praesertim ad Rom. ubi diminutionem Iudaeorum, dicit diuitias fuisse mundi &c. nec aliud est illud euangelij, Auferetur à uobis regnum Dei, & dabitur genti facienti fructus: & in Actis, Uobis oportebat primum praedicari regnum Dei: sed quia repellitis illud, & indignos uos iudicastis &c. Ecce conuertimur ad gentes. & quidem si mysterium hoc uelatum erat, & à saeculis occultum, gentes esse coheredes, & participes &c. multo maioris admirationis erat, exclusis, & praecisis Iudaeis, inferi gentes &c. hanc uicissitudinem significauit euangelicus hic propheta commutatione Carmelis, quae erat fertillissima regio, in Libanum, qui erat mons densissimis arboribus constitus, & contrà.

18 Surdi, & caeci erant gentiles, in quorum auribus non insonerat uerbum Dei, & qui, ueluti caeci, ducebantur à Principe tenebrarum, pro ut ipse uolebat, ad simulacra muta &c. ut inquit Apostolus, qui miserabilem ipsorum sortem non semel describit. Hac autem respondent ijs, quae superius dicebat, quod oculi Iudaeorum clauderentur, & quod uerba dei essent illis, uelut uerba libri signati. Porro isti audient uerba libri illius, & habebunt, qui legat, & illis aperiat, praedicet &c. illi quoque dictis parebunt. Et de caligine &c. de medijs ignorantia tenebris, & peccatorum caligine gentes uiderunt, & agnouerunt gloriam euangelij; & illis effulsit Christus, splendor gloriae Dei, qui de tenebris nos uocauit in admirabile lumen suum. Illud autem de tenebris, de caligine, Emphasis habet. nam Iudaei in lumine agebant, & non uiderunt.

19 Addent letitiam: hebraismus est, id est, multipliciter letabuntur, ueluti cum letitia letitiae additur, hoc est, quod Paulus ait; Gaudete in domino semper, iterum dico gaudete: sicut addere sapientiam, est augere sapientiam, seu copiosam sapientiam acquirere. Mites: ego inopes, & egenos dixi, iuxta etymologiam: est hic nomen plurale in forma regiminis, id est, egeni hominis, seu hominum: sunt quoque nomina haec epitheta gentium idololatrarum, & omnium, qui ignorant Deum, quod non habeant, quem innocens, qui eorum uotis respondeat, qui perpetuo in desiderio sunt, neque habent, quo appetitum satient, cum solo Deo agnito, ac dilecto quiescat animus hominis: at per Christum dominus esurientes impleuit bonis, & exaudiuit gemitus inopum, ut non possint non letari, & exultare in domino. Possunt haec non de gentibus tantum intelligi, sed in genere de inopibus, & egenis, seu pauperibus: quod genus hominum Christus dominus in hunc mundum ueniens euexit. uide Psal. 71. Ex usuris, & iniquitate redemit animas eorum, & honorabile nomen eorum &c. & in euangelio manifestum est, quantum dominus pauperibus fauerit. unde quia hoc miraculum quoddam erat, inter cetera discipulis Ioan. hoc quoque commemorauit, Pauperes euangelizantur. de his itaque, qui in hoc mundo pauperes sunt, maxime si cae habeant, quae paupertatem comitari solent, animi humilitatem, mansuetudinem, & similes diuitias, haec possunt accipi, similiter & quae sequuntur.

20 Quoniam &c. deficiente enim praualido, seu tyranno &c. inopes letati sunt: uel quia is defecit, letati sunt. de principe autem huius mundi haec licet accipere, quem dominus eiecit foras &c. uel etiam in uniuersum, quod tyranni, & qui pauperes opprimebant &c. cessauerint per euangelium. possunt & de Iudaeis accipi, qui superbi gentes irridebant, & pauperes despiciebant, & uis omne peruertebant. Atque hic sensus magis ad rem facere uidetur. quapropter hunc persequamur. Qui praualebat: propriam significationem exprimit: accipitur autem collectiue: & sunt haec Pharisaeorum & sacerdotum illius saeculi epitheta. De nomine autem $\pi\pi\gamma$ uide infra 49. cap. ubi dicit; Rapina praualido eripietur. est autem fortior, ualentior, qui alijs praualeat: quales erant principes sacerdotum: hos mox etiam collectiue uocat ψ Illusorem. nam eisdem superiori capite uocauit uiros illusoris &c. Qui uigilabant &c. ad uerbum, uigilantes iniquitatis, id est, qui uigilant, ut iniquitatem

quitatem possint complere, & exequi: uel potius uigiles concupiscentiae, id est, qui excubias agunt, maximeque in hoc intenti sunt, ut concupiscentiam tueantur, metaphora sumpta à canisodibus, & uigilibus ciuitatum. At quos uidisti inquam ualentiores, & uigilantiores cupiditatis propugnatores, quam scribas, & Pharisaeos? corè ut eam tuentur, Christum dominum, qui cupiditati bellum indixerat crucifixum, & discipulos domini ad mortem usque inflectati sunt. quia ergo praesentiebant sibi eripiendam concupiscentiam, id est, iniuste parta, & iccirco dominum oppugnabant, quod sibi contrarius esset; uigiles cupiditatis, seu concupiscentiae merito & eleganter dicuntur: quasi eos conuictis concupiscentia, ut uigilarent, ne diriperetur. Quando igitur, uel quia isti excisi sunt, & Ierusalem uastata est: pauperes illi euangelici letati sunt, & ingenti gaudio perfructi. Sed adhuc plura de Pharisaeorum moribus nobis commemorat Iesaias, ut tantum non testis oculatus esse uideatur.

21 Qui peccare faciebant, uel errare: an non in uerbo faciebant errare homines, qui, cum uerbum Dei staret, Honora patrem tuum, & matrem &c. dicebant, & Matrem quodcumque est ex me, tibi proderit &c. & transgredi faciebant praecepta Dei propter traditiones suas? quid si errare facere sit tanquam errantem damnare? an non hominem illum (nem hic $\epsilon\tau\alpha$ quoque in singulari est) illum, inquam, filium hominis, tanquam blasphemum lapidare sapies noluerunt, tanquam qui errasset in uerbis? an non huic dato à Deo iudicij uniuersorum, qui eorum mala opera tanquam iudex in porta publicè damnabat, laqueos tendebat, & complicabat, ad eum sepius uenientes, ut in sermone citra caperent? an non ab hoc iusto in uanitatem, seu inordinationem declinauerunt, & ab ipsius doctrina, de uera iustitia, ad iustificationem inanem purificationem suarum declinant? quid si nomen hominis, & uerbi, & corripientis collectiue accipias? quod scilicet illi uigiles iniquitatis sententias iniustas proferre faciebant iudices, ut in uerbis peccarent, & estujs suis à iudicibus iniquas sententias extorquebant, & ius, uel iudices iustitiae praesides declinabant, seu incuruabant in uanitate, seu inordinationem, id est, omne ius peruertebant, & pessundabant, ut non ueritas uinceret, sed mendacium. Cùm isti, inquit propheta, qui haec faciebant, deleti sunt, quis dubitet, discipulos domini letatos fuisse, quod commertis iniustitiae penas luerent, & uerbum domini staret, qui eos deuastando praedixerat? Facile poteris omnia haec superioribus interpretationibus, quas omisi, accommodare. Sed uide quae sequuntur, & hanc interpretationem comprobabis.

22 Cùm Iudaeorum excacationem aperte denuntiasset, simul & uocationem gentium, qui eorum bonorum gratuita collatione fruenterent, à quibus Iudaei casuri erant, non praeterisset, obijci à quoquam non immerito poterat; Abraham, & Iacob, quibus factae sunt promissiones de infinita sobole, & cum quorum semine Deus aeternum fedus pepigit, si sic res se habet, confundantur, & pudeant, necesse est: huic oportune iam obiectioni propheta obuiam ire uidetur, his tribus uersibus. Dominus, inquit, qui Abraham liberauit, ne cum idololatris periret, in hunc modum ad posteritatem Iacob ait; Iam posthac non euades Iacob, aut Abraham: neque facies suas auerent, ut facere solent, qui pudeant; etiam si dicam excacandos Iudaeos, & tandem excindendos.

23 Cùm uiderit: quando, inquit, uideat Iacob, & Abraham, Filios suos opus manuum mearum, id est, cùm uiderint sibi natos filios uirtute mea, licet non ex carne sua. nam filij promissionis, qui sequuntur fidem Abrahae, ipsi in semine censentur: quos Deus de lapidibus suscitauit, & ab oriente, & occidente uocauit, ut cùm Abraham quiesceret in regno caelorum, ceteris filijs regni: isti, inquam, sunt filij Abrahae, opus manuum Dei: cùm hos uiderint in medio sui, seu in intimo sui, intra sinum suum, in domo sua; & in nullo à uerè filijs suis discrepantes, ueros Israelitas, & ueros Iudaeos; intelligentes non irritas promissiones, sed fidelissimè adimpletas; tantum aberit, ut pudeant, ut tunc multo magis sanctificent, & sanctum praedicent nomen meum: me, inquam, sanctum, id est, sanctificantem Iacobaeos, & Deum Israelis: & ipsimet posteri secundum carnem, qui simul sunt filij secundum fidem, illi ipsi non confundentur ob paucitatem, aut promissiones patribus factas: sed magnificabunt Deum, cùm uiderint tot millia fratrum ex gentibus fidem patris sui Abrahae sectantium. Praedicabunt. uerbum est Hebraeis, de quo saepe dictum est, & quod non semel praualescere uertunt $\pi\pi\gamma$, & infra 47. fieri fortior dixit uulgatus; & nomen inde deductum supra uers. 20. dixit, Qui praualebat: ergo in tertia est facere praualescere, id est, quem alij timeant, & tantquam terribilem admirentur. uide supra cap. 8. uers. 12. & 13.

24 Errantes spiritu: exponit, qui sint illi filij, opus manuum Dei: nempe gentes, quas haecenus errantes spiritu, seu stultos uocabamus: de quibus Moses, Et in gente stulta irritabo illos. Crediderim autem errare spiritu, ad religionem referendum, quod gentes ignorantes uerum Deum, huc, atque illuc ferebantur: & haec, aut illa pro dijs colebant: isti, inquam, notitiam de Deo uero amplectentur. Musitatores: haec uox $\mu\sigma\iota\tau\alpha\iota$ non reperitur alibi in scripturis. Hebraei docti putant esse murmuratores: quantum autem ex cognatis uocibus licet coniectari, sunt delatores, seu infamatores: uel

etiam infames, qui malè audiunt, quique immorigeri sunt, & indisciplinabiles: ipsi, inquam, discent doctrinam. isti erant gentes, ut dixi. Est autem pñ accipere. inde nomen, quod traditionem, seu doctrinam acceptam, uel accipiendam notat: uel qua quis capitur: uulg. Deut. 32. uers. 2. doctrinam uertit: & Iob 11. uers. 4. sermonem: & Prou. 7. &c. Animaduerte autem, quòd per doctrinam pertrahuntur homines ab erroribus, & morum infamia, ut tandem possint in filios Abrahæ, & Dei regenerari. ubi quoque considera efficaciam uerbi Dei: quo non solum inclinati, aut iacentes in pedes eriguntur, sed & repugnantes, & indisciplinabiles capiuntur. Possunt & hæc omnia multò aliter accipi, nempe ut supra uers. 23. **15** cum uulgato pro sed, aut pro quia accipiamus: & futura pro infinitiuis, & uau, initio uers. 24. pro tunc: quæ hebraicè doctis non sunt inaudita: eritq; hic sensus, non pudebit Iacob; quia cum uiderit filios suos laudare, & sanctificare nomen meum, id est, gentes inter filios suos computatas, tunc errantes spiritu &c. id est, Iudæi ipsi secundum carnem, qui hactenus spiritu errabant, & doctrinam domini deridebant, & aduersus eum murmurabant &c. tunc, inquam, apprehendent eam &c. ut sit, quod Paulus ait; Cum ingressa fuerit plenitudo gentium, tunc omnis Israel saluus fiet: quo fiet, ut non confundatur Iacob: cum scilicet multò plures sibi natos filios uideat, quam unquam putarit. Quæ expositio eò minus reijcienda est, quò magis uideas epitheta hæc ultimi uersus, maxime infidelibus Iudæis conuenire. illi enim sunt, qui semper errarunt corde: illi sunt, qui semper murmurarunt, & spiritui sancto resistebant &c. unde Paul. ad Titum cap. 2. Oportet episcopum amplecti eum, qui secundum doctrinam est, fidelem sermonem, ut potens sit exhortari in doctrina sana; & eos, qui contradicunt, arguere. sunt enim multi etiam inobedientes, uaniloqui; & seductores, maxime qui de circumcisione sunt, quos oportet redargui &c.

Caput trigessimum.

Noua.

Vetus.

O FILIOS contumaces, fidelis sermo Iehoua, ad faciendum consiliu, & non ex me; ad fundendam fusionem, & non spiritus mei ad addendum erratum super erratum.

Ambulantes ad descendendum in Aegyptum, & os meum non consuluerunt, ut se obfirmarent in munitione Pharaonis, & protectionem quererent in umbra Aegypti.

Et erit uobis munitio Pharaonis in pudorem: & fiducia in umbra Aegypti in ignominiam.

Quia profecti sunt Tcaon principes tui, & nuntij tui Hanes attigerunt.

Omnes fecerunt apud populum, qui nihil subleuaminis afferat ipsis: non in adiutorium, neque in subleuamen, sed in pudorem, insuper & in opprobrium fuerunt.

Onus iumentorum meridionalium per terram angustiae, & pressuræ: unde leana & leo, uipera & urens uolans. portabunt super scapula pullorum facultates suas, & super gibbo camelorum thesauros suos ad populum, qui nihil subleuaminis afferet.

Et Aegyptij uanitas, & uacuè adiuuabunt. iccirco uocauit hanc superbiam eorum

VAE filij desertores dicit dominus, ut faceretis consiliu, & non ex me; & ordiremini telam, & non per spiritum meum, ut adderetis peccatum super peccatum.

Qui ambulatis; ut descendatis in Aegyptum: & os meum non interrogastis, sperantes auxilium in fortitudine Pharaonis, & habentes fiduciam in umbra Aegypti.

Et erit uobis fortitudo Pharaonis in confusionem, & fiducia in umbra Aegypti in ignominiam.

Ierant enim in Tani principes tui: & nuntij tui usque ad Hanes peruenierunt.

Omnes confusi sunt super populo, qui eis prodesse non potuit: non fuerunt in auxilium, & in aliquam utilitatem; sed in confusionem, & in opprobrium.

Onus iumentorum Austri. In terra tribulationis, & angustiae leana & leo ex eis, uipera & regulus uolans, portantes super humeros iumentorum diuitias suas, & super gibbum camelorum thesauros suos ad populum, qui eis prodesse non poterit.

Aegyptus enim frustra, & uanè auxiliabitur. ideo clamaui super hoc: Superbia

rum

tantum

Noua.

Vetus.

rum flatum.

Nunc ueni, scribe illud super tabulam cum eis: & super librum constitue illud, ut sit in postremo die in testimonium usque in sempiternum.

Quia populus irritans est, filij mendaces, filij, qui nolunt audire doctrinam Iehoua.

Qui dicunt uidentibus; Ne uideatis: & prauidentibus; Ne prauideatis nobis recta: loquimini nobis lubrica: prauidete fallacias.

Auferete à me uiam: declinate à me semitam: cessare facite à facie nostra sanctum Israelis

Propterea in hunc modum dixit sanctus Israelis: Eò quòd abhorruistis à uerbo hoc, & confidistis in fraude, & perueritate, & innixi estis super ea

Propterea erit uobis iniquitas hæc, uelut ruptura labascens, prominens in muro excelso: cuius repente, & fortitudo uenit fractura.

Et fractura eius, uelut fractura uasis figulorum contusi absque parcendi affectu: & non inuenietur in confusione eius testa ad defumendum ignem de foco, & hauriendas aquas de fouea.

Quia in hunc modum dixit dominus meus Iehoua, Sanctus Israelis; in conuersione, & quiete salui eritis: in quiescendo & fiducia erit fortitudo uestra, & nolulistis.

Et dixistis; Nequaquam, sed super equo fugiemus: iccirco fugietis. Et super ueloci uehemur: iccirco ueloces erunt persecutores uestri.

Millenarium unum propter increpationem unius: propter increpationem quinque fugietis, quousque residui maneatis, sicut malus super cacumine montis, & quasi signum super colle.

Atque hanc ob causam anhelat Iehoua, ut uos in gratiam recipiat: & iccirco eleuabitur, ut commiseretur nos: quoniam Deus iudicij Iehoua: beati omnes, qui in hiant ipsi.

Populus enim in Tcion habitabit in Ierusalem, plorando nequaquam plorabis: gratum efficiendo gratum efficiet te: ad uocem clamoris tui cum primùm audierit te, respondebit tibi.

Dabit quidem nobis dominus panem angustiae, & aquas pressuræ: & non auolabit

tantum est, quiesce.

Nunc ergo ingressus scribe ei super buxum, & in libro diligenter exara illud: & erit in die nouissimo in testimonium usque in aeternum.

Populus enim ad iracundiam prouocans est, & filij mendaces, filij nolentes audire legem Dei.

Qui dicunt uidentibus; Nolite uidere: & aspicientibus; Nolite aspiciere nobis ea, quæ recta sunt: loquimini nobis placentia: uidete nobis errores.

Auferete à me uiam: declinate à me semitam: cesset à facie nostra sanctus Israel.

Propterea hæc dicit sanctus Israel, Pro eo, quòd reprobastis uerbum hoc, & sperastis in calumnia, & in tumultu, & innixi estis super eo:

Propterea erit uobis iniquitas hæc, sicut interruptio cadens, & requisita in muro excelso: quoniam subito, dum non speratur, ueniet contritio eius.

Et comminuetur, sicut conteritur lagena figuli contritione praualida: & non inuenietur de fragmentis eius testa; in qua portetur igniculus de incendio, aut hauriatur parum aquæ de fouea.

Quia hæc dicit dominus Deus sanctus Israel; Si reuertamini, & quiescatis, salui eritis: in silentio, & spe erit fortitudo uestra, & nolulistis.

Et dixistis; Nequaquam, sed ad equos fugiemus, ideo fugietis. Et super ueloces ascendemus, ideo uelociores erunt, qui persequentur uos.

Mille homines à facie terroris unius: & à facie terroris quinque fugietis, donec relinquamini, quasi malus nauis in uertice montis, & quasi signum super collem.

Propterea expectat dominus, ut miseretur uestri: & ideo exaltabitur parcens uobis: quia Deus iudicij dominus: beati omnes, qui expectant eum.

Populus enim Sion habitabit in Ierusalem, plorans nequaquam plorabis: miserans miserabitur tui: ad uocem clamoris tui statim ut audierit, respondebit tibi.

Et dabit nobis dominus panem arctum, & aquam breuem; & non faciet auolare à

s ij

Noua.

Vetus.

doctor tuus: & erunt oculi tui uidentes doctorem tuum.

21 Et aures tuæ audient uerbum à tergo tuo dicendo; Hæc [est] uia: incedite per eam, ne ad dextram, neque ad sinistram declinetis.

22 Et contaminabis obductionem sculptilium argenti tui, & operimentum fusilis auri tui, complicabis ea, tanquam menstruum. Egrederere, dices ei.

23 Et dabit pluuia semen tuum, quod seminabis tellurem, & panem prouentus telluris: & erit pinguis, & uber. depascet pecus tuum in tempore illo pascuum latum.

24 Et boues, & pulli asinorum colentes tellurem, migma insectum comedent, nentilatium uentilabro, & uano.

25 Et erit super omnem montem excelsum, & super omnem collem eleuatum riuus, scaturiginis aquarum in die interfectionis magna, cum ceciderint turres.

26 Et erit lux lunæ, sicut lux solis: & lux solis erit septempliciter, sicut lux septem dierum in die, qua superalligabit Iehoua fracturam populi sui, & cruentationem plagæ sanabit.

27 Ecce nomen Iehoua uenit de longinquo, ardens natus eius, & grauior, quam ut sustineatur: labia eius plena sunt furore, & lingua eius, ueluti ignis absumentis.

28 Et spiritus eius, uelut torrens inundans, usque ad collum dimidiabit, ad agitando gentes cribro præcipitantiæ, & frenum errans in maxillis populorum.

29 Canticum erit uobis, sicut in nocte, qua sanctificatur festum; & lætitia cordis, sicut ambulantis cum tibia, ut ueniat in montem Iehoua ad petram Israelis.

30 Et audire faciet Iehoua maiestatem uocis suæ, & dimissionem brachij sui ostendet in conturbatione uultus sui, & flamma ignis absumentis, fulgetro, & imbre, & lapide grandinis.

31 Quandoquidem à uoce Iehoua consternabitur Assur, baculo percuetur.

32 Et erit totum fundamentum eius transitus uirgæ, quam requiescere faciet Iehoua super eum, tympanis, & citharis, & bellis oblationum pugnabit cum ea.

33 Quia ordinatus est ab heri Tophth, etiam est ipsi regi præparatus, profundatus, dilatatus. pyra eius ignis, & ligna multa, flatus Iehoua, ueluti torrens sulphuris, exardet in eam.

te à ultrà doctorem tuum: & erunt oculi tui uidentes præceptorem tuum.

21 Et aures tuæ audient uerbum post tergum momentis, Hæc est uia: ambulate in ea; & non declinetis neque ad dextram, neque ad sinistram.

22 Et contaminabis laminas sculptilium argenti tui, & uestimentum conflatilis auri tui, & disperges ea, sicut immunditiam menstruatæ. Egrederere, dices ei.

23 Et dabitur pluuia femini tuo, ubicunque feminaueris in terra: & panis frugum terræ erit uberrimus; & pinguis. pascetur in possessione tua in die illo agnus paciosè.

24 Et tauri tui, & pulli asinorum, qui operantur terram, commistum migma comedent, sicut in area uentilatium est.

25 Et erunt super omnem montem excelsum, & super omnem collem eleuatum riuus: currentium aquarum in die interfectionis multorum, cum ceciderint turres.

26 Et erit lux lunæ, sicut lux solis: & lux solis erit septempliciter, sicut lux septem dierum in die, qua alligauerit dominus uulnus populi sui, & percussuram plagæ eius sanauerit.

27 Ecce nomen domini uenit de longinquo, ardens furor eius, & grauis ad portandum: labia eius repleta sunt indignatione, & lingua eius, quasi ignis deuorans.

28 Spiritus eius, uelut torrens inundans, usque ad medium colli ad perdendas gentes in nihilum, & frenum erroris, quod erat in maxillis populorum.

29 Canticum erit uobis, sicut nox sanctificatæ sollempnitatis; & lætitia cordis, sicut qui pergit cum tibia, ut intret in montem domini ad fortem Israel.

30 Et auditam faciet dominus gloriam uocis suæ, & terrorem brachij sui ostendet in comminatione furoris, & flamma ignis deuorantis: allidet in turbine, & in lapide grandinis.

31 A uoce enim domini pauebit Assur uirga percussus.

32 Et erit transitus uirgæ fundatus, quam requiescere faciet dominus super eum in tympanis, & citharis: & in bellis præcipuis expugnabit eos.

33 Præparata est enim ab heri Tophth, à rege præparata, profunda, & dilatata. nutrimenta eius, ignis, & ligna multa: flatus domini, sicut torrens sulphuris, succendens eam.

Quæ

1 VAE. iam dictum est uariè reddi posse interiectionem וַיִּי אֶגּוֹ שְׂטוֹמָכָאֲנִים interiectionem hic esse puto. Desertores: de hac uoce dictum fuit cap. 1. uers. 23. à uerbo נָדַד peruersus fuit, contumax, rebellis &c. & alludit ad legem. Deut. 21. Si fuerit filius tuus contumax &c. ubi eadem uoce utitur: desertores dicit uulg. quod desererent Deum, & fidem &c. infra eodem titulo notantur Iudæi cap. 65. & Ps. 78. Generatio contumax. Ad eos ergo est hic sermo Iudæos, quos paullo ante uersu ultimo capitis superioris errantes spiritu, & Rogenim uocauerat, ante quam scientiam, & doctrinam fidei apprehendant. Non ex me, id est, quod consilium, & decretum à me non prodijt. inferius autem explicabit, quale fuerit hoc consilium. At oportebat populum Dei, quibus præceptum erat, ut in rebus arduis Deum consulerent; qui prophetas habebant, & legem, ut nihil statuerent, quod esset præter mentem domini. Ut ordiremini: uerbum נָדַד proprie, ut supra dixi, non nisi fundere, seu effundere significat: diciturque tam de liquidis, quam de alijs rebus. quare pro ordiri, seu texere accipi potest; Hebræi pro tegere, seu operire accipiunt, quando non dicitur de liquidis: unde uertunt ad operiendum operimentum, id est, ad expandendum. quæ interpretatio non est inepta. nam supra spes mendaces operimento comparauerat: & eodem nomine נִדְדָה usus est, quasi eis obijciat inanem spem, quam per populum sperauerat: de qua mox dicitur. ego propriam significationem uerbi, & nominis retinere uolui: quia de fusione spiritus intelligi poterat: nam supra eodem uerbo usus dixit dominum effudisse spiritum soporis, ut sit sensus, O contumaces filios, contumaces, inquam, ad faciendum consilium (quasi consisteret in hoc eorum contumacia: sed hoc ipso eam prouderent) & ad effundendam effusionem, & non spiritus mei, uel spiritum meum, uel spiritus mendacij, & erroris, & pessimi consilij &c. ut idem sit prius, & posterius membrum. huiusmodi tamen uarietas uersionum nequaquam sensum uariat: decebat autem primates populi Dei, ut non effunderent in populum nisi spiritum domini, id est, ea, quæ ex spiritu domini proficiscerentur: neque mendacis spem populi lactarent. Ut adderetis, hoc quoque potest referri ad contumaces, sicut quæ præcedunt. contumaces, inquam, ad peccata peccatis cumulanda: uel etiam ad ea, quæ paullo ante præcesserunt: quasi hoc ipso, quod effunderent non spiritum domini; & decernerent non ea, quæ de mente domini erant, addeverent peccata peccatis: nam ob peccata puniebantur: & ut à flagellis fugerent, non ad Deum fugiebant, sed ad humana auxilia: uel etiam hoc ipso peccata peccatis addebant, quod peccare facerent populum, & eum deciperent, quando suas deliberationes pro Dei liberationibus populo obrudebant &c.

2 Qui ambulatis: uulg. mutauit personam, sed sensum retinuit, ambulantes, qui ambulantes ad descendendum, id est, qui descendunt, pleonasmò Hebræis frequentissima: uel certe est phrasis, qua nos Lufitani utimur; ambulans, ut fugiant, id est, se ad fugam præparant. Iam aperit, quale consilium secuti sint. quæ ad tempora Ezechie referri possunt: nam, ut infra uidebimus, Assyrius dux illis obijciat fiduciam in Aegyptiaca auxilia: sed hæc, typus fuerunt status illius, quem Iudeorum rest. habuit, quando, contempto Dei uerbo, filio Dei Christo domino se non habere regem, nisi Casarem dixerunt; hisque, ac similibus uigis se protexerunt. Hanc autem interpretandi rationem, hoc in loco licet Iudæi derideant, confirmant tamen uerba ipsius prophetae infra uers. 8. & quæ sequuntur. In fortitudine: est nomen à præcedenti uerbo, & significat munitionem, hinc generatius pro potentia, & uiribus &c. idem repetit, cum ait; habentes fiduciam in umbra Aegypti; uel ad protectionem querendam: (ea enim est propria uerbi significatio) in umbra Aegypti. transfertur autem nomen לַיִם umbra, ad protectionem, seu receptaculum significandum.

3 Et erit: potest & per præteritum reddi: de spe; quæ sola nomen spei meretur, inquit. Paulus, quod non potest facit. nam inuitur ei, qui deficere non potest. at omnis alia spes, aut fiducia solet potest facere: & probis exponit. id quotidiana experientia, id ubique scriptura clamat. Quo pacto autem in pudorem, & ignominiam uersa sit eorum spes, sequentia explicant.

4 Ierant in Tani: sicut nos Lufitani uerbo sui, utimur mediante prepositione, cum protectionem notamus, quod Latinus sermo non patitur. ita Hebræi uerbo נָדַד cum beth, fuerunt in Teoan, quam uulg. dicit Tani, id est, profecti sunt. Quæ fuerint ista ciuitates, parum refert scire. coniectura est, quod non fuerint, nisi in media, aut extrema Aegypto. Usque ad Hanes: sensus constat: ego propriam significationem uerbi נָדַד expressi. est enim tangere cum suis compositis.

5 Omnes confusi sunt. נָדַד est fetere: utuntur autem Hebræi hoc uerbo, pro eo, quod Latini dicunt, male audire. fetere nos fecistis; dicebat Iacob filijs, coram habitatore terræ Genes. 34. & 2. Sam. 10. Videntes filij Amon, quod fatidi facti essent coram Davide, id est, male audirent, odor famæ ipsorum esset malus &c. quæ etiã translatione utitur Paulus, cum se alijs odorem uitæ, alijs mortis esse dicit. est autem non uiolenta translatio: nam quæ male olent, abominamur. Immut. ergo propheta, Iudæos legationibus illis suis nihil aliud lucratos apud Aegyptios, quam infamiam, & contemptum;

S ij

peius audirent apud Aegyptios, quam antea: nam eos ignavos, & imbelles, ac timidos reputarunt. Qui eis prodesse non potuit: doctè sanè hebraïsmum nitant vulgatus; & relatiuum, quod sapientè omittunt Hebræi, suppleuit. de reliquis uocibus iam supra dictum est. suppleuit quoque uerbum substantiuum, fuerunt; & יו pro particula aduersatiua, ut qui hebraicè doctus esset. quod qui negant, cerè suam infirmitatem produunt apud peritos, & pios.

6 Onus iumentorum Austr. credo ludere prophetam, in uoce אשם, id est, onus: quod & onera, quæ dorso deferuntur, designat, & apud prophetas duras, ac difficiles uisiones, id est, rerum difficultium, quas ferre difficile est. Ergo cum Iudeos uideret Iesaias ferre diuitias suas in Aegyptum per uiam australem, seu meridionalem, nempe per desertum illud horrendum, quod ad australem plagam Palestina iacet, per quod filij Israel in terram promissam, ex Aegypto profecti sunt, & eorum onera uideret; atque propter hoc à Deo duriter tractandos; dicit, onus iumentorum meridionalium, id est, uisio grauis in eos, qui, ueluti iumenta, uersus Austrum onerati bonis suis, proficiscuntur. Ammaduertant, & auscultent hæc omnes illi, qui iuxta carnis prudentiam, sui, suarumque rerum uidentur habere rationem. præter hoc enim, quod sibi ualde onerosi sunt, onera alia à Deo intelligant sibi imponenda; tanquam iumentis: In terra. beth interdum ualet, per; est autem descriptio deserti illius. עֲרָבָה, nomen ארבי alijs, atque alijs punctis leonem, & leonem significat. sequens autem nomen ארי leonem notat, quod prædam subigat: neque legitur, nisi Iob 4. Et Prou. 30. & hoc loco. Ex eis: ita est ad uerbum, scilicet ex terra pressura, & angustia: ego per aduerbium dixi, unde, (scilicet egrediuntur) quò planior esset sensus. Iumentorum. nomen ריך uulturn a fini tam domestici, quam syluestris notat, & ab excitando dicitur, quod natus mox in pedes stet, & in plur. hoc tantum loco habet, nau; pro iud: alibi enim semper cum iud legitur. Cum Iudeos iumenta appellasset; meritiò hic asinos, quibus deferebant onera, pullos etiam festinè uocauit. Portantes, uel portantium. in hebr. est futurum, portabunt; deferent. Diuitias suas: nomen strenuitatem propriè notat: interdum autem ea quoque, quæ per strenuitatem parantur, ut iam supra aduonimus.

7 Enim uulgatus; nau, pro rationali particula accepit, ut interdum oportet: possumus, neque malè, pro aduersatiua accipere. illi quidè deserunt diuitias suas in Aegyptum; at Aegyptus est uanitas, seu uanè auxiliabitur: uel quod nihil profuturà essent auxilia Aegyptiorum: uel quod uerbis tantum ea promitterent, re autem non prestarent. Est autè hic antithesis occulta, quæ indignitatem rei continet, atque auget: isti per desertum horridum magna cum difficultate, & uitæ discrimine, non uerba, non res leues, sed thesauros suos; & quæ recondita habent à plurimis diebus, sed totam suam substantiam magnis laboribus partam, (istæ enim sunt uocum, quæ superiori uersu continentur, & etymologia) non pauca quadam; sed iumentorum, & camelorum sarcinas deserunt in Aegyptum; at Aegyptus inaniter, & uacue auxiliata dabit. Quid stultius? quid indignius? Clamauit. uerbum ארץ sæpe cum datiuò mediante lamed constructum, uocare; seu nomen imponere designat; cuius infinita sunt exempla: at ארץ tumor, seu superbia est; ut Iob 9. & 26. uox autem ארץ potest esse infinitiuus, uel nomen infinitum uerbi ארץ, id est, flauit, infra 40. Spiritus domini flauit in illum, & Psal. 147. &c. unde hic sensus his uerbis subesse potest, quem non puto contemnendum; quod superioribus maxime conueniat: quia illi ingentia munera deserunt, & auxiliares Aegyptiorum copias iactant; Aegyptij autem uanè auxiliabuntur: iccirco uocauit hanc superbiam eorum flare, seu flatum: uel hoc timecere eorum; uocauit flare, ac si parturirent montes, & nasceretur ridiculus mus: ita tumor eorum in flatum, qui cito dilabitur, neque quidquam habet ponderis, aut momenti, conuertetur: neque uis prophomnis ארץ repugnat: nam similem habes in Num. cap. 16. Oculos uirorum istorum, & Ezech. 7. uer. 11. Ex somitu eorum. Est & alius sensus non postremo loco habendus: iccirco uocauit; seu aperit prædicant super hæc re, Aegyptum eorum [esse] manere; uel manere; uocauit ipsam Aegyptum eorum, ut sit, quod infra dicitur uer. 15. In silentio, & spe erit fortitudo uestra. Neque mirum uideatur, quod ארץ dicam Aegyptum: sic enim accipitur Psal. 87. Memor ero Rahab &c. & 89. & infra 51. Propter superbiam, quam in Aegypto reprehendunt; sed interpretatio, quam prior loco posui, simplicissima est; posterior autem hæc ad rem quoque facit, & suam uenustatem habet: cetera autem, quas apud alios uidi, uolentè mihi uisæ sunt: uulgati tamen satis aperta est, neque ab Hebræis multum distat.

8 Nunè particula הנה aduerbium est presentis temporis, & uim habet interdum, ut ita dicam; continuatiuam, & quasi illatiuam. Ingressus, scilicet domum tuam, uel ad eos; nam ארץ interdum est ingredi: sed in imperatiuo interdum optime redditur particula adhortantis, præsertim cum mos sequitur uerbum, ut ueni; reuertamur 1. Sam. 9. id est, age reuertamur; & 1. Sam. 14. &c. & supra cap. 2. Venite ambulemus; pro agite ambulemus. Scribe ei: eis legendum est, ut legit Hieronymus in commentarijs. Iudei. fingunt hæc Ieremia dicta: de quò uide D. Hieronymum, non enim habent

habent ueram rationem interpretandi scripturas: neque in illa proteruia, quam in ipsi Iesaias tunc temporis reprehendebat, nempe quòd prudentia sua inmixi Deo non crederent, delineatam illam suam, quam Christi temporibus exhibuerunt, contumaciam intelligere possunt. quapropter hanc eorum rebellionem præcipit dominus in tabulis, & in libro scribi, atque exarari, ut esset futuris temporibus in testimonium &c. Super buxum. מלח tabulam notat, ut apparet ex Deut. 9. & Exod. 32. &c. Eis: cum eis, uel coram eis. In die nouissimo. מחרת היום credo hic diem, ut sæpe alijs, tempus significare, & מחרת posterus, & iuxta uim lamed hunc esse sensum, ut sit futuris temporibus in testimonium, usque in sempiternum: uel postremis temporibus. Manifestum est autem, quæ nam appellet scriptura, postrema tempora, uel postremos dies: Nos sumus, in quos fines sæculorum deuenierunt, & filioi nouissima hora est. Ergo testatam hominibus in futurum, atque adeò tempore Messia uoluit dominus Iudeorum contumaciam, rebellionem, superbiam, & infidelitatem, ut eim eos abicctos, & delictos uideret, non solum Deum iniustitia non arguerent, uerum etiam longanimitatem eius admirarentur, quæ per tot annorum millia eorum contumaciam tolerauerit. unde Paulus eos aptata uasa in interitum appellat, et multam Dei patientiam, quæ ea sustinuit; commemorat, cum de iudicijs Dei in populi Israelis reprobatione, & gentium electioe differeret. Illud. bis positur hic relatiuum feminini generis: quod sæpe neutraliter accipiendum est: hic tamen possumus dicere, quòd referat הנה superioris uersus, id est, tumorem, seu superbiam, & dicendum, describe illam; constitue illam. Exara. uerbum עקק est constituere formam alicuius rei, imprimere imaginem, seu effigiem. uulg. diligenter exarare dixit. sensus constat.

9 Populus enim כח potest causam reddere: uel potest expositiue accipi, & sensus ferè idem est: scribe, inquam, & effigia eorum contumaciam, quòd uidelicet sit populus &c. Ad iracundiam prouocans, iam supra dixi cap. 3. מרה mutationem in deterius notare. hinc nomen מרי mutatio, seu mutabilitas; id est, defectio, rebellio &c. Ezech. 2. uulg. actiue accipit, id est, qui mutationem efficit in Deo, dum eum ad iracundiam prouocat, ut interdum uerbum uidetur accipi. Vide Iudeorum epitheta defectiores, mendaces, contumaces: qui nolunt auscultare, quæ Deus per suos præcones eis denuntiat. hæc sunt causa reprobationis Iudeorum: & in quibuscumque reperiantur huiusmodi mores, non illis parcat agricola, qui natur alibus ramis ob eadem uicia non pepercit.

10 Quæ recta sunt. sunt nostro hoc sæculo, qui similia dicunt, & conueruntur de præconibus uerbi Dei, quòd summam ab illis semper rectitudinem exigant. Placencia. manifestum est radicem uocis נחמתי nempe נחמי significare, quod Latini, dispartire. hinc quia in sermone uarietate, distributione, & ordine est magna suauitas, ac gratia, & huiusmodi uarietas auribus suauiter illabitur; transfertur ad notandam suauitatem, atque lenitatem tam in sermonibus, quam in rebus tactus: præsertim si constructur cum nominibus oris, uerborum, gutturis &c. hinc nomen נחמי de monte dispartio dicitur in propria significatione Iosue. 11. Vel cuius ascensus erat lubricus, & de Iacob, quòd esset uir lenis, seu glaber, Esau autem pilosus Gen. 27. hinc quoque nomen נחמי in prima significatione partem, seu portionem ubique designat. at in forma feminina Gen. 27. de glabrie colli dicitur. & in plurali Ps. 73. & 12. lubricitates significat; sicut hoc loco. unde ubi nos habemus Ps. 55. Diuisi sunt ab ira uultus eius, possunt reddi Hebræa, lubricum reddiderunt, plus quam butyra os suum, & bellum gerit cor eius, ut sit idem; quòd sequitur: Molliti sunt sermones eius super oleum, & ipsi sunt iacula &c. uide in Psal. nost. Hæc diffusius edisserui; Christiane lector, quia uidebam huius uerbi significationem tam à Iudeis, quam à nostris inuultè distabi, & rationem huius translationis uideò uenustè à plerisque ignorari. quo sit; ut plurimi loci scripture, uel hac una amotatione aperti sint, ut ille Prou. 28. Quò arguit hominem, postea inueniet gratiam plus quam dispartiens linguam. ubi uulg. paraphrasen agens, quàm qui per lingua blandimenta decipit, est autem dispartire linguam; loqui qui lubrica, & quæ non offendant; neque aliud hic uolunt isti: loquimini nobis leuia: non audiamus semper ex ore uestro reprehensiones, quæ in auribus solent offendere &c. uulgatus. sensum exprimens, placencia dixit. Errores. uerbum נחמי uulg. solet reddere uerbis fallendi, & decipiendi. unde nomen fallacias, seu deceptionis dicere possumus, estque nomen tantum plurale מנחמות nunc etiam sunt, qui dicant, nunquam ne nos decipietis? semper uera, semper euangelium &c. quo nihil aliud significant, quàm quòd uelint sibi interdum promitti prospera, ne semper animi metu diuexentur.

11 Auferte à me uiam. potest uerbi, discedite à uia: declinate à semita eodem tamen sensu. nam interdum נחמי accipit iud paragogicum. nomen uia, aut. semita ad mores, & consuetudines sæpe transfertur. quare hic nihil aliud uocabant auferre uiam, & declinare à se semitam, quàm ne eadè semper, & consueti suis auribus ingererent: quia uerò propheta sæpe nomen sancti Israelis ingeminabant, quòd ad cultum; & sanctitatem morum prouocarent; & uerba, quæ dicebant, sanctè exciperentur: hinc

isti immorigeri, & rebelles petebant, ne hoc nomen totius occiderent &c. Hic locus satis ostendit, quam iniuriam sit uerbum Dei, si legitime, & recte, ut Paulus loquitur, tractetur, illis, qui in peccatis degunt, ut iudicium sit, si eiusmodi homines predicatorem quempiam uerbi Dei laudent, & summopere commendent, quod non recte tractet uerbum ueritatis, sed fallacias ingerat &c.

12 Sanctus Israel. inuitis, & fastidiosis ingerit nomen, quod fastidiebant, eius fastidij penam denuntians. hoc certe est illud Pauli oportune, importune: quo erudimur, non debere tractatores uerbi Dei se uel iniqua stomachi corruptioni accommodare, sed interdum cum irreligiosis de religione differere, ne prauitas obtineat, & ius prescriptione sibi acquirere uideatur. Impium sane nimis erat, aut certe impij animi signum, Israelitas nomen sancti Israelis nolle audire: sicut si Christianus ad nomen Christi nauferet. Existimo de nomine sancti Israelis prophetam loqui: hoc enim, quod postremo loco dixerat, nempe cessare facite a facie nostra sanctum Israelis; egrè ualde tulerat, quod fraudem, & peruersitatem ei praeferrent: quibus nominibus significauit propheta omnia illa, in quibus parum pij homines fiduciam habent, fiducia in Deum abiecta. adde, quod Hebraei fraudes, calumnias, & defeciones uocant ea, quae fraudibus, & calumnijs, & defecionibus à Deo comparantur.

13 Erit uobis iniquitas &c. ita uos hac iniquitas opprimit, & reperit conteret, sicut ruptura excelsi muri, quae iam dudum ruina minabatur, opprimit subiectos, & comminuit &c. uel talia mala uobis inferet hac uestra iniquitas, ut res uestra, & regnum uestrum simile sit parti cuidam in muro excelso, quae dudum ruina minabatur &c. Requistita, id est, quae eminebat, & quae ruina minabatur. nam נבצב siue sit à uerbo נבצ, id est, defluere, manare &c; siue sit à uerbo נבצ eruit, elicit, eundem sensum habebis, id est, quae eminebat, uelut tuberculum, & tumebat, seu distulabat. Vocat autem rupturam, muri partem, quae ab altera rumpitur.

14 Et comminuetur: alij, atque alij punctis est nomen cum affixo & uerbum; & franget, scilicet subiecta: uel & fractura eius, quam efficit, est similis fracturae &c. uel & fractura ipsius nempe ruptura, id est, quam ipsa patitur, est similis &c. & hunc sensum sequitur uulgatus. Iudei igitur, & eorum respub. uel comparatur rebus subiectis, quas comminuit murus excelsus cadens, uel ipsi muro decidenti. & siue hoc, siue illo modo intelligas, eos ita comminuetur significat, sicut comminuitur uas testaceum, quando absque affectu parcendi confringitur &c. Contritione praeualida: sensum reddidit, ad uerbum sic legitur, sicut fractura uasis sigulorum confusi non habebit affectum parcendi: & sumitur impersonaliter, & ueluti aduerbium, pbrafi Hebraea, id est, inclementer, crudeliter &c. Et non inuenietur de fragmentis eius, id est, in cuius confusione, (id est, fragmentis) non inuenitur &c. Quae sequuntur, periphrases sunt, in minutissimas partes contritionis. nota tamen uerbum נשח propriè significare denudare: sed cum de aquis dicitur, redditur uerbo hauriendi. nam denudare aquas à puteo, est puteum aquis nudare; uel aquas, quae in puteo, ueluti testae erant, oculis obijcere: quod quoddam denudare est. Quis, quaso, peccator tantam in se uim peccatis, in quibus sibi complacet, aduersus semetipsum unquam putasset? hoc certe illud est, quod apud Micheam dicitur, In scelere Iacob omne istud &c. Ergo iniquitas murum subruit, regna perturbat, atque euerit. Considera autem lector, in quam minutas particulas comminuet res Iudeorum, ut non superferit, uel congregatio aliqua, aut ciuitas, in qua habeant propriam politiam &c. uide in quam uilem sortem deuenerint, & quam inuiles ad aliquod ministerium sint, ut abiectiores sint fragmento testaceo, quo igniculus deferrit, aut quo hauriri non nihil aquarum possit. certe uerum est, quod ait sapiens, Miseros populos facit peccatum.

15 Causam uastationis magis explicat, ac mox etiam ipsam uastationem depingit. Ruina quidem & confractionem denuntiauit, quod fastidirent nomen sancti Israelis: fastidiebant autem, quia propheta ex parte sancti Israelis, id est, Dei, quem ut sanctum Israel uenerari, & reuereri debuissent, ne Aegyptiorum auxilijs immitterentur, prohibebant &c. At, ut uides, iterum eis inuitis illud sanctum nomen ingerit. Si reuertamini &c. nomina sunt Hebraeis, ut in uersione nostra uides: sensus tamen idem est: si ab instituto redeatis; neque in Aegyptum proficisci uelitis &c. sed hic quiescat, erit uobis salus. In silentio. uerbum שש (cuius hic est infinitiuis pro nomine, ut Ezech. 16. & infra 32.) uulg. infra 62. & 57. uerbo quiescendi reddidit: opponitur enim interdum quies tumultui, & strepiti: atque ita accepit uulg. hoc loco, quia cum fiducia iungebatur. est enim diffidentium strepitus, confidentium uerò silentium. uiderique esse allusio ad uerba Moysi. Exod. 14. Stare, & uiderete magna, quae dominus facturus est hodie: dominus pugnabit pro uobis, & nos tacebitis. ubi uulg. quoque uerbum, quod cessationem significat, שש uerbo tacendi reddidit. Et spe, seu fiducia: huc alludit Paulus, Spe salui facti sumus: non quod hac tantum ex impio, quis fiat iustus; sed quia liberatio à periculis congruenter tribuitur fiducia in Deum, quae proprias uires despicit, & Deo immititur. quemadmodum etiam misericordiae in scripturis tribuitur confectio misericordiae: & immiser-

ricordiae respondet etiam immisericordia: nam imminet iudicium sine misericordia ijs, qui non iusti sunt misericordiae: paupertati etiam respondet possessio regni celorum, & luctui diuina in patria consolatio, & pacificis filiatio diuina: nemo tamen cum de iustificacione impij loquitur, dicit, aut misericordia sola, aut paupertate, aut luctu, aut pace, ex impio fieri hominem iustum; etiamsi non consequantur misericordiam, non possideant regnum celorum, non accipiant à Deo consolationem, non sint filij Dei, nisi iusti. Haec si attenderent multi, qui hoc nostro saeculo se scripturas intelligere gloriantur, non adeo miserè errarent.

16 Nequaquam: haec est contumacia, rebellio, defectio, & clatio, seu superbia, quam describere iubebatur Iesaias: quam hac responsione prodebat: hinc oriebatur illud nolle audire nomen sancti: illud uelle audire lubrica &c. uerum si in quiete est illorum salus; illi uerò quiescere nolunt; nolunt ergo salutem: ergo ipsi suae perditionis auctores sunt: ut nemo sit adeo cecus, qui cum haereticis nostri temporis dicat, Deum esse auctore perditionis. nam si illud, Nequaquam, si illud, Nolumus, à Deo erat; quid facerent miseri, si aliud respondere non poterant? Ideo fugietis: ita est ad uerbum, id est, ita erit, ut dicitis fugietis. ונס, fortè hic passiuè accipitur, quasi dicat, ideo fugabimini, ut singula singulis respondeat: uel certè fugere pro pena computatur: atque in hunc modum optimè reddit uulg. ונס per, ad equos, non super equo: quasi ludat propheta in uerbo ונס, quod absolute positum est fugere: at cum accusatiuo, & particula motus, est confugere: quasi dicat, Confugiemus ad Aegyptios, & equestres copias: iccirco fugietis. Equitabimus super uelocibus equis: iccirco & hostes uestri uelociores erunt &c. Et licet prior sensus planior uideatur: haec tamen interpretatio uidetur confirmari ex cap. sequenti uersu primo.

17 Mille homines: ad uerbum, mille unum, uel chilias una. A facie terroris. nomen נורא uulg. saepe increpationem uertit: & uerbum, uerbo increpandi: est autem proprie, cum durus uerbis in aliquem inuehimur: habet ergo emphasim, quod non à gladijs, non ab hastis, sed ab increpatione uerborum unius fugerent mille: & ab increpatione quinque, id est, paucorum &c. Allusio est ad benedictiones, & maledictiones legis: Persequemini inimicos uestris, & corruent coram uobis: persequerentur quinque de uestris centum alienos, & centum de uobis decem millia &c. quod si nolueritis &c. fugietis nemine persequente. uide Leuit. 26. & in Deut. Quomodo fugabat unus mille, & centum decem millia &c. non ne quia Deus uendit eos? &c. metum ergo infligit in penam: ut cum uidemus Christianos ab hostibus prosterni, non alias causas queramus, quam peccata, & Deum ob ipsa iratum. At que unquam natio magis praclaras uictorias obtinuit, quam Iudeorum? quae uixit maiori infamia ob metum laborat? apud uos certè in prouerbium abiit, ut Iudei nomine pro ualde meticulo utamur. Donec relinquamini, uelut malus. ורר, ni fallor, ab ורר specie cedri dicitur, quod ex ea in Palaestina fabricari soleret malus: neque desunt, qui ורר ipsam, pinum putent. Ezech. 27. Cedrum de Libano tulerunt, ut facerent malum &c. uocat autem hic malum arborem ramis priuatam, quae in uertice montis interdum apparet, uelut malus in nauis. significare ergo uidetur solitudinem, & quod omnium iniurijs gens illa foret exponenda: sicut arbor quaequam in uertice montis &c. ut supra: ubi Iudeorum res illici defluentibus folijs comparauit. Sed quia in non nullis regionibus etiam hodie in montibus defiguntur mali quidam, ex quorum summitate prospiciunt speculatores hostium aduentum, praesertim in regionibus maritimis; quia etiam de signo mox infert similitudinem, fortè ad hunc morem alludit, ut non sit sermo de arbore, sed de malo: sed siue hoc, siue illud dicas, una, eademque ratio est similitudinis: solitudo nempe absque ulla protectione, compassione, aut commiseratione. Iam uerò & similitudo signi in uertice collis addit ad praecedentem similitudinem, quod Iudei in omnium oculis futuri essent per orbem terrarum, tanquam signum diuina uindicta: sicut conspicuum est signum quodpiam super montem &c. Quamuis autem haec de uastatione Iudeorum ultima intelligam: crediderim tamen prophetam historiam sui temporis percurrere, quae typus fuit futurorum. nam sicut tunc Iudaea tota uastata fuit, mansit autem Ierusalem, ueluti malus in uertice montis, & arbor absque frondibus &c. ita ex tota illa natione pauperculi quidam omnium iniurijs expositi remanserunt: qui scilicet in Christum crediderunt: qui ueram Ierusalem efficiebant. quemadmodum etiam tunc deleuit hostes Assyrios dominus in gratiam populi Ierosolymitani: ita delet dominus hostes populi sui &c. quare si quaedam uerba uideris, quae omnino de interitu Assyriorum uideantur, intelligenda; rursum quaedam, quae excellentiorem redemptionem uideantur significare, ne conturbetis: sed morem prophetarum esse intelligito, qui mysteria historiarum uelamine obtegebant: uerum tantum interdum erat mysterij fulgor, uton uelnum, sed splendor tantummodo appareret, quo rursum remittente, uelum ipsum conspiceretur. Haec autem est Christiana interpretandorum prophetarum ratio.

18 Propterea: particula uau, non est hoc loco omittenda, quae cohaerere hac superioribus facit, & reddi potest, particula, autè, uerum enunero &c. quasi propheta tacita obiectioni responderet; Quare

sic dominus hostes grassari permittit in populum suum? &c. Ne mireris, inquit, quod tandiu dissimulet Deus. nam in hoc totus est, ut nos possit in gratiam recipere: uel potius sit hac obiectio; Quid causæ est, cur dominus omnino non perdat adeo contumaces filios? quid necesse est manere aut ipsam Ierusalem tempore Ezechie, aut reliquias tempore Messie? respondet; certè in hoc apparet benignitas Dei, qui nihil aliud expectat, quam quod habeat, quibus condoleat, & quos in gratiam suam recipiat. Expectat: non satis explicat uerbum expecto, uim uerbi *חכה*, quod anhelandi, seu inhiandi uerbo reddi potest: cuius participium in hoc eodem uersu habes. huc tendit, inquit, in hoc totus est, ut miseretur: ad hoc permittit hostes grassari, nos fugientes intercipi, multos ex nobis interfici, & in paucitatem redigi, ut uel malis fractos, & ad se conuersos in gratiam recipiat; uel ut tantummodo illi relinquatur, quibus, iuxta consilia inaccessibilis sapientie sue, non indignum sit gratiam, & à malis remissionem prestare. Exaltabitur, id est, deo in alta conscendit, & abscessisse uidetur: & ut Dauid loquitur, longè recessisse, ut tandem uestrum commiseretur. Parcens, uel ad parcendum. est enim infinitius, sicut qui præcessit. Quia Deus iudicij, id est, iustus, & iustitiam colens, impenitentibus enim, ac contumacibus ueniam præstari non sinit diuina illa æquitas. Exercent ergo misericordiam Deus, sed iuxta æquitatis leges: in hoc tamen relucet eius misericordia, quod quos secundum iustitiam posset perdere, tandiu benignus expectat, & malis exercent, quousque ad sanam mentem redeunt in gratiam recipiens; iura ille æquitatis sua non resoluat. O quam merito exclamabat propheta hic superius; Domine ad nomen tuum, ad commemorationem tui desiderium anima. Quid enim te non amet ò bone Deus, qui non obliuisceris misereri, sed in media ira ad misericordiam anhelas? immo ob hoc tantum irasceris, ut tandem commisereris. Gaudeo, dicebat quidam, quod Deus iudicij sis, ac iudex hominum, qui pater misericordiarum es, ac Deus totius consolationis. Cum ergo, Christiane lector, aduersus diu nos uexari uideamus, meminerimus, Deum paulisper discedere, ut parcat: diuturnitatem autem dissimulationis nobis imputemus. Possint hæc etiam, Deus iudicij dominus, ad hostes referri; iuxta illud Apostoli 2. Thes. 1. Si quidem iustum est apud Deum reddere ijs, qui affligunt nos, afflictionem: & nobis, qui affligimur, relaxationem nobiscum &c. Vtitur quoque interdum & scriptura nomine iudicij, seu iustitie pro sanctitate, & bonitate, est ergo Deus iudicij, iustus, & bonus &c. sed prior expositio augustior est. Beati omnes &c. ò felices omnes, ò quam bene habent omnes, quam bene rebus suis consulunt, qui inhiant ad illum: qui cum tantum sit, & natura aded à nostra diuersa, ad nos inhiat, & ad nostram salutem anhelat. Igitur Deus ad nostram conuersionem anhelat, & nostram tolerat in peccatis conuersionem, ut tandem aliquando redeamus; durum ne fuerit, aduersa immittentem dominum sustinere, & ad eius misericordiam anhelare? Clausit autem epiphonemate orationem, quod dignissimum esset ad tam iustum, & amantem dominum anhelare.

19 Populus enim Sion: deest præpositio, in: sed sensus integer est: populus enim in Tcion, id est, qui est in Tcion, habitabit in Ierusalem: ne timeas, quod per Senacherib ad Assyrios transferaris: neque fideles putent, quod Ecclesia unquam expugnanda sit: finis erit lacrymarum: lætabuntur pro diebus, quibus humiliati fuerant: & tandem expulsis hostibus te gratum efficiet. Vltimè hoc uerbo uti, tū quod uim uerbi uideatur explicare, tum quod Paulus eo usus uideatur, cum ad Eph. 1. ait; Qui prædestinavit nos, ut adoptaret in filios per IESVM Christum in sese, iuxta beneplacitum uoluntatis sue, ut laudetur gloria gratia sua, qua *ἐχαρίτωσεν* nos, seu recepit nos in gratiam &c. Statim ut auclerit: doctè hebraismum reddidit, secundum audire te, cum primum te auclerit: audit autem uocem clamoris, cum ex animo inuocatur, seu, ut Dauid dicit, in ueritate. Respondere quoque Dei, uocat subuentionem. nam in scripturis interdum respondere, nihil aliud est, quam opem asserre, atque subuenire.

20 Et dabit tibi dominus: uim conjunctionis Hebraica utcumque reddidi: dabit quidem, uel dedit quidem tibi, uel dederat. carent enim Hebraei plus quam perfecto: sed in futuro augustior est sensus. Cum, inquit, audis te mox, ut clamaueris, exaudiendum, ne putes omnia deinde corpori mox futura suaui. patietur quidem dominus te tentari, & in gratiam receptus adhuc uesceris cibo, & potu, quo utuntur, qui in angustia, & pressura sunt &c. uel certè narrat, quo pacto responsum esset Deus; Observebis quidem & pane angustie, & potu pressuræ uesceris oblationis tempore: at non tibi deerit doctor &c. quasi dicat, corpus quidem dura patietur; at mens consolationibus diuinis refocillabitur: non deerit enim, qui te uerbo Dei consoletur, & de uoluntate eius certiore faciat. Vide, quæso, lector, qualem consolationem suis polliceatur dominus, ut per patientiam, & consolationem scripturarum spem habeant. Ex indignatione quidem dicit, ablatum se prophetam, & doctorem, & mandatum super nubibus, ne pluant super uineam degenerantem, daturum etiam se penuriam non quidem panis, aut aquæ, sed penuriam uerbi Dei: at reconciliatus nobis, dabit, panem angustie; sed

non

non deerit doctor &c. Non auolabit: ad uerbum, si sic liceret loqui, non alabitur, id est, non habebit alas: sed sensus est, quem uulgatus reddidit. Vltimè: si de tempore Ezechie, & hostibus Assyrijs singula hæc, non ea moderatione, quam supra dixi, sed Iudaicè accipias; qui, quæso, uerum erit, quod non ultra auolaret doctor; neque deesset, qui de uia Dei Iudeos duceret & ergo splendor, quem dicebam, iam uelum dissipare facit, atque discindit. de populo enim Dei loquitur: cui, quædiu durabit mundus, nunquam deerunt ueritatis doctores. Qui autem *וירא* pro pluuia accipiunt, ostendant, ubi hæc uox aliud, quam doctorem, seu iuxta etymologiam uocis, doctrinam iaculatorem designet; aut quorsum obfessis pluuia promittatur; nisi de hac ipsa pluuia doctrinam interpretentur. Oculi tui uidentes: facit ad consolationem conuenire ipsum doctorem, & oculis coram ceruere; quem interroges, qui medicamenta adhibeat, prout morbus postulat. Quid si præuidebat propheta conuersantem in carne eum, quem iussit pater celestis à nobis audiri?

21 Post tergum. præter præpositionem *אחרי*, id est, post, est præpositio, mem, ab, à, de, & quandam continuationem, seu frequentationem notare uidetur. Momentis: uelè uitauit uulg. hebraismum, quem retinui, quod manifestus esset. uerum si coram oculis erit, quomodo post tergum loquetur? nihil aliud hæc significant, quam quod omnibus modis per erudiuntur à Deo: sicut qui præceptorum, & paedagogum semper secum habent.

22 Contaminabis: præcedentia futura pro imperatijs accipio: hoc autem præteritum in futurum conuersum in significatione futuri accipio: sunt enim effectus auscultationis diuine doctrine: primò contaminant, id est, tanquam contaminationes fugiunt, abijciunt, damnant, faciuntque, ut male audiant, & ab alijs ut contaminationes uidentur. hæc est enim uis uerbi *מגע*, quod uoce, & significatione conuenit cum Latino contamo. Laminas: sensum optimè reddidit: laminis enim aureis, & argenteis obducebant sculpilia lignea, aut lapidea. uerbum autem *מגע*, quod ex illis esse uidetur, quæ contrarias significationes habent, in secunda significat interdum laminis obducere aliquid, ne appareat &c. Vestimentum. nomen *כסות* iuxta sui uerbi significationem operimentum dici potest: crediderim autem de laminis aureis esse sermonem: ne tamen existimes de idolis tantum hæc dici; sed, cum ad tempora Christi referantur, illa omnia hic intelligito, quæ à cultu, religione, fide, & amore ueri Dei auocabant, ut sepe solent propheta. Disperges ea. manifestum est uerba *וירא* & *וירא*, quæ significatione conueniunt, nunc complicare, nunc contraria significatione, spargere, significare: uulgatus, & ceteri ferè omnes pro spargere, seu spargendo abijcere hæc accipiunt: ego libenter in altero modo significandi acciperem: nam pannos illos solent conuolueri, & complicare, & sic tandem abijcere, ne oculis appareant, ut Ps. 119. & Ind. 6. & supra cap. 1. Non compresserunt uulnera &c. Tanquam immunditiam mensuata. *וירא* mulierem ipsam debilem, deinde honestè, mensura laborantem notat. hic pro ipsa immunditie, non male accepit uulg. Egredere: apage, uel quid simile, est abominantis, & fastidientis particula, etiamsi sit imperatijs uerbi *אמר*, id est, egressus est &c. Hæc omnia satis indicant, quanto odio persequantur, qui Deo loquenti, & momenti obediunt, anteaquam uitam, & quantam alacritate ea abijciant, quæ prius amittere metuebant: aperit enim doctrina oculos, & lucem asserit rebus. si adit itaque diuinus fauor, & uires habeat animus ad resiliendum, resiliunt tanquam à præcipicio, & priora omnia ne uidere quidem dignantur, nisi forte ut ea desleant, atque detestentur.

23 Et dabitur pluuia femini: & ita ferè omnes: sed in accusandi casu quoque reddere possumus, dabit semen tuum pluuiam, ut sit, quod nos dicimus, dabit triticum, sicut pluuiam: ut tanta sit copia seminis, quanta pluuia solet in terram decidere. Et panis frugum terræ erit &c. ita planè potest reddi, ut illud, nau, quod coniunctum est cum uerbo erit, superfluat, ut interdum Hebraei solent. sed & sensus, quem in uersione reddidi, simplex est; & panem prouentus telluris, scilicet dabit, tanquam pluuiam, ut & feminis, & fructuum sit ingens copia: neque solum commendatur à copia, sed & à pinguedine, & ubertate. Palesetur. certum est *וירא* interdum intranstiue accipi, sicut hoc loco accepit uulgatus: & *בכני* simpliciter pro possessione, & *כר* collectiue pro agnis, ut supra initio cap. 16. quæ dico, ne quis inconsideratè uulgatum damnet. possunt nihilominus Hebraei reddi, sicut in uersione nostra, ut possessio hic specialius accipiatur pro possessione pecorum, & animatum, & collectiue pro ipsis pecoribus, à uerbo *קנה*, id est, acquisiuit uel labore, uel pretio: forte quod olim hæc essent diuitie, & pecunie hominum, sicut Latinis pecuniam à pecude dictam uolum: ita accipitur Gen. 4. & 13. Abraham erat diues ualde in pecore, & argento, & auro &c. *כר* quoque pascuum agrum designat. Incipit ergo hoc uersu abundantiam bonorum temporalium commemorare; quæ uitæ emendationem consequuntur. idem continent uersus, qui sequuntur: quæ omnia felicitatem seruorum Dei significant tam temporalem, quam spiritalem, ut non hæc Iudaicè accipiamus.

24 Commistum nigra. *כר* est stramentum ex diuersis mistum, quale timentis præbetur;

nibus constant, ac consuevit, non armis. Habent & Christiani suam agendam, & hostiam, quam in altari huc, atque illuc mouent: quo uno sacrificio hostibus sapiens negotium facessunt. Poterat autem, sicut dixerat in tympanis, & citharis, dicere in sacrificijs; sed maluit nomen מלחמה adde- re, ut eadem quoque fieri significaret hostiarum, quod uidelicet populus Dei, non hostes, sed uicti- mas caderet; hostes autem Deus ipse, cui immolabant, perderet. At quod genus belli huic posuit com- parari? non mirum ergo, quod uulgatus bella præcipua diceret, pro optimo bellandi genere.

13 Topheth. ex 2. Reg. 23. & Jerem. 7. constat תופת fuisse excelsum: in quo idolo Moloch, filios Iudæi immolabant: quia uero horribile erat spectaculum, & cultus ille portentosus ualde erat, denominationem hanc accepit, nam תופת prodigium est: atque hanc etymologiam magis probo, quam Lyrani, & aliorum, qui à tympanis dictum uolunt. unde Iob 17. pro ipso תופת positum uidemus: Posuit me parabolam populis, & portentum in oculis eram, hic autem legitur addito ה, quasi de- nominatum nomen ab illo: & eo utitur Iesaias pro inferno, & horribili illo damnatorum loco: sicut & dominus gehenna nomen, id est, uallis Hinnon, in quo Topheth erat, usurpauit pro tristis illa & infami damnatorum sede, ego certe puto uallem illam, & locum illum, qui primum à pulchritudine, & iucunditate nomen habuit; post cultum illum horribilem, infamem esse coepisse, saltim apud pios: hinc ad damnatorum sedem significandam nomen translatum est. ergo cum Iesaias præuideret Assyriorum cladem, quam uerisimile est in illa ualle prope Ierosolymam accidisse, uenisse in nomine תופת ludit, dum locum illum iam dudum regi Assyriorum cum suis præparatum, & stratum &c. dicit. Sed non prætereundum est, quod initio uersus, ut ex adiunctis participijs uidere potes, nomen תופת sit masculini generis; & uerba תופת, & תופת, quæ intransitiuè accipiuntur, illud ostendunt; in fine tamen sit feminini, cum ait; Flatus domini succendens eam. quod certe ego ad mysterium refero: nam in ciuitate Ierosolymorum tam principes, quam populus, quemadmodum Assyrii in Topheth, con- sumpti sunt: non minus enim ciuitas illa infamis erat. post occisum dominum, quam Topheth: plurimè portenta, & uisa horrenda in ea, quam in Topheth uisa sunt. Hæc tamen non impediunt, quominus hic damnatorum locum describi dicamus: parum enim fuit propheta illos occidendos dicere, ni in æternum cruciandos: cum principe diabolo prædicaret in igne, quæ dominus in euangelio, ad hunc locum alludendo, dicebat, præparatum esse diabolo, & Angelis eius. Quod si iam Iesaiæ temporibus, locus ille infamis erat, qui alioqui à pulchritudine, & amenitate iuxta etymologiam à uerbo תופת nomen habe- bat, certe post illam cadem, & corporum adustionem, quam in sequentibus narrat Iesaias, multò aptius damnatorum locum designasset. Nutrimenta: sensum reddidit. uox תופת à seric dicitur, uel ordine lignorum. pyram dicere possumus, ut Ezech. 24. Ego magnificabo pyram. ubi uulga- tus pyram quoque reddidit.

Caput trigessimoprimum.

Noua.

Vetus.

VAE qui descendunt in Aegyptum pro auxilio, & super equis innituntur, & confidunt super curribus, quia mul- ti sunt: & super iugalibus, quia condensati sunt ualde, & non innixi sunt super sancto Israelis, & Iehoua non exquisierunt.

Est autem ipse quoque sapiens, & adduxit malum, & uerba sua non abstulit, & surrexit aduersus domum malignorum, & aduersus adiutorium operariorum concupiscentiæ.

Et Aegyptus homo est, & non Deus; & equi eorum caro, & non spiritus. & Iehoua inclinabit manum suam, & impinget adiutor, & cadet adiuuandus, & pariter omnes ipsi confumentur.

Quia

VAE qui descendunt in Aegyptum ad auxilium, in equis sperantes, & habentes fiduciam super quadrigis, quia multe sunt; & super equitibus, quia præualidi nimis: & non sunt confisi super sanctum Israel, & dominum non requisierunt.

2 Ipse autem sapiens adduxit malum, & uerba sua non abstulit: & confurget contra domum pessimorum, & contra auxilium operantium iniquitatem.

3 Aegyptus homo, & non Deus; & equi eorum caro, & non spiritus. & dominus inclinabit manum suam; & corruet auxiliator, & cadet, cui præstatur auxilium, simulque omnes confumentur.

Quia

Noua.

Vetus.

Quia in hunc modum dixit Iehoua ad me; Quomodo rugit leo, & catulus leonis super prædam suam, quando uociferatur contra eum pleniudo pastorum; à uoce eorum non consternatur; & à multitudine eorum non affligitur: sic descendet Iehoua tcebaoth ad militandū super montem Ticion, & super collem eius.

Sicut aues uolantes, ita circumueniet Iehoua tcebaoth super Ierusalem circummu- niendo, & eripiet transfiliendo, & euade- re faciet.

Reuertimini ad illum, à quo profunda- uerunt defectionem filij Israel.

Nam in die illo reiciet unusquisque ido- la argenti sui, & idola auri sui, quæ fecerunt uobis manus uestræ erratum.

Et cadet Assur gladio non uiri, & gla- dius non hominis absument illum, & fugiet sibi à facie gladij, & electi eius in contri- butionem erunt.

Et rupes eius præ pauore transibit, & consternabuntur à signo principes eius, fidelis sermo Iehoua, qui habet focum in Ticion, & furnum in Ierusalem.

Quia hæc dicit dominus ad me; Quo- modo si rugiat leo, & catulus leonis super prædam suam, cum occurrerit ei multitu- do pastorum, à uoce eorum non formida- bit, & à multitudine eorum non pauebit; sic descendet dominus exercituum, ut præ- lietur super montem Sion, & super collem eius.

Sicut aues uolantes, sic proteget domi- nus exercituum Ierusalem, protegens & li- berans, transiens & saluans.

Conuertimini, sicut in profundum re- cesseratis filij Israel.

In die enim illa abiciet uir idola argen- ti sui, & idola auri sui, quæ fecerunt uo- bis manus uestræ in peccatum.

Et cadet Assur in gladio non uiri, & gla- dius non hominis uorabit eum, & fugiet non à facie gladij, & iuuenes eius uestigia- les erunt:

Et fortitudo eius à terrore transibit, & pauebunt fugientes principes eius: dixit dominus, cuius ignis est in Sion, & cami- nus eius in Ierusalem.

SUPERIORI capite contumaciam Iudæorum attigerat, qui Aegypto potius, quam Deo con- fidere uolebant: sed statim ad felicitatem illorum, qui spem suam in Deo collocabant, digressus, sermonem uisus est interrupisse: illuc ergo nunc redit, & illorum stultitiam traducere conatur: non ces- sat tamen aliquanto apertius ab insinuando mysterio de perditione Iudæorum, & suorum liberatione, ut suis locis indicabimus. Væ: uide supra cap. initio, & uers. 16. de miseris illos, qui descen- dunt &c. In equis sperantes: hic uidetur explicari uers. 16. capitis superioris Super equi- tibus. iam supra cap. 28. uers. 28. de significatione nominis ורס differui, & iugalia anima- lia cuiuscunque generis sint, dixi significare. qui autem equites uertunt, in multis locis aliter reddere coguntur. Præualidi: ורס, cuius hic est futurum, corroboratum, uel condensatum esse notat: quæ enim condensantur, maius robur habent &c. possumus ergo & de robore interpretari cum uulgato, uel de condensatione, seu constipatione multitudinis: Super sanctum Israel: quid intererat in- uer Aegyptiorum robur, & sanctum Israelis, nomen ipsum sancti Israelis satis ostendebat: nam illius sancti uires, & potentiam aduersus Aegyptum ipsam, & alios hostes sapiens experti fuerant: ob quod & sanctus Israelis dicebatur.

2 Ipse autem sapiens: sensus constat, sed apertius redditur, si non omitatur coniunctio, quæ est in Hebræo, Et adduxit &c. Initio superioris capitis uidimus, quo pacto sua prudentie, & consilijs in- mixti auxilium Aegyptiorum implorare decreuissent: ad illud ergo respiciens non sine quadam irri- sione addit. est autem ipse quoque sapiens, quasi dicat, ipse quoque dominus iuxta sapientiam suam scit, quid factu opus sit: & quid uestra istæ contumacia mereatur, ut non ignorat, ita quoque uicem sapientissimè rependet. Et adduxit malum: parum facit, an per præterita, an per futura hæc reddantur. Hæc mecum lector considera, quomodo in calamitatibus, quibus pre- minur, dignum semper sit, Dei sapientiam mente uolere: iuxta cuius dispensationem aduersa nobis adueniunt: & ni fallor, nostram prudentiam, cui Dei obliti inmitur, & secundum quam omnia nos- tra disponimus, plerumque intelligemus flagellari. Verba sua non abstulit: peculiari phrasi, nõ auferre, uel non recedere facere uerba sua, uel alterius hebr. est adimplere, & non irrita facere, ut Ios. 11. Sic fecit Iosua: neque discedere fecit uerbum ullum de cunctis, quæ mandauerat Iehoua Mosi &c. Quæ- cunque autem per Moysen comminatus fuerat dominus in Leuit. & Dent. Israelijs, si Deum suum, aut

non semel dictum est: quasi dicat, quæ hætenus audistis, nemo dubitet, quin futura sint: certus sermo est, & fidelis Iehoua, qui perpetuis sacrificijs in templo Ierosolymitano colitur: id enim habere focum & furnum significat: quasi insinuet, quod non possit non adesse illis, à quibus ingiter colitur, & quod sacrificia sint, quæ aduersus hostes bellum gerant, ut supra dictum est de bellis oblationis uers. 32. superioris capitis. Certè Numa Pompilius nuntijs de aduentu hostium respondebat; Ego sacrificabo. Quod si uictima irrationales certiores reddebant Israelitas de auxilio Dei; quid hostia rationales uiuentes, & Deo placentes? quid fiducia sacrificium illud iuge in ecclesia, quo unigenitum Deo patri offerimus in animis nostris, non efficiet? quomodo ignem caritatis in piorum cordibus perpetuò ardentem despiciat bonus pater? perdet perdet, scio, hostes ecclesie, si ignis hic, & fides non deficiat.

Caput trigesimumsecundum.

Noua.

Vetus.

ECCE iustè regnabit rex, & principes iustè principatus administrabunt. Et erit uir, quasi latibulum à uento, & quasi abscondito ab imbre; quasi riui aquarum in siccitate, quasi umbra rupis magnæ in terra defatigationis. Et non refringentur oculi uidentium, & aures audientium attentæ erunt. Et cor stultorum intelliget scientiam, & lingua balborum festinabit ad loquendum clara. Non uocabitur ultra fatuus princeps, neque parcus dicetur opitulatur. Quia fatuus fatuitatè loquitur, & cor eius facit concupiscentiam, ad faciendâ simulationem, & loquendum de Deo errorem, ad euacuandam animam esurientem, & potum sitienti auferat. Et parci uasa mala sunt: ipse sceleratè secuni consultat de dirumpendis inopibus sermonibus fallaciæ, & dum loquitur egenus iudicium. Princeps uerò magnifica cogitat, & ipse super magnificentijs consistet. Mulieres insolentes surgite, audite uocem meam: filia confidentes aufcultate sermonem meum. Dies super annum, commouebimini confidentes: quia cessauit uindemia: collectio nequaquam ueniet. Trepidare tranquillæ, commoueri confidentes, exuere, & nudare, & accingere super lumbos. Super ubera plangentis, super agros desiderij, super uitam fructiferam. Super tellurem populi mei spina uesper

ascendent

ECCE in iustitia regnabit rex, & principes in iudicio præerunt. Et erit uir sicut qui absconditur à uento, & cælat se à tempestate; sicut riui aquarum in siti, & umbra petrae prominentis in terra deserta, Non caligabunt oculi uidentium, & aures audientium diligenter aufcultabunt. Et cor stultorum intelliget scientiam, & lingua balborum uelociter loquetur, & planè. Non uocabitur ultra is, qui inspiens est princeps: neque fraudulentus appellabitur maior. Stultus enim fatua loquetur, & cor eius facit iniquitatem, ut perficiat simulationem, & loquatur ad dominum fraudulentè, & uacua faciat animam esurientis, & potum sitienti auferat. Fraudulenti uasa pessima sunt: ipse enim cogitationes concinnauit ad perdendos mites in sermone mendacij, cum loqueretur pauper iudicium. Princeps uerò ea, quæ digna sunt principe, cogitabit: & ipse super duces stabit. Mulieres opulentæ surgite, & audite uocem meam: filia confidentes percipite auribus eloquium meum. Post dies enim & annum uos conturbabimini confidentes: consummata est enim uindemia: collectio ultra non ueniet. Obstupescite opulentæ: conturbamini confidentes: exuite uos, & confundimini: accingite lumbos uestris. Super ubera plangite, super regione desiderabili, super uinea fertili. Super humum populi mei spina, & ue-

pres

Noua.

Vetus.

ascendent; quinimmo super omnes domos gaudij ciuitatis exultantis? Quia palatium dimissum est: strepitus ciuitatis derelictus est: turris, & munitio uersæ sunt in speluncas usque in sempiternum, gaudium ferarum, pascuum gregum. Donec effundatur super nos spiritus ex alto, & erit desertum in charmel, & charmel in saltum reputabitur. Et cohabitabit in deserto iudicium, & iustitia in charmel sedebit. Et erit factura iustitia pax, & cultus iustitiæ quiescere, & fiducia in sempiternum. Et habitabit populus meus in mapalibus pacis, & in cohabitaculis securis, & residentijs tranquillis. Et grandio in descensu syluæ, & humili-

pres ascendent; quanto magis super omnes domos gaudij ciuitatis exultantis? Domus enim dimissa est: multitudo urbis relicta est: tenebræ, & palpatio factæ sunt super speluncas, usque in æternum. gaudium onagrorum pascua gregum, Donec effundatur super nos spiritus de excelso: & erit desertum in charmel, & charmel in saltum reputabitur. Et habitabit in solitudine iudicium, & iustitia in charmel sedebit. Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas usque in sempiternum. Et sedebit populus meus in pulchritudine pacis, & in tabernaculis fiducia, & in requie opulenta. Grandio autem in descensione saltus, & humilitate humiliabitur ciuitas. Beati, qui feminatis super omnes aquas, immitentes pedem bouis, & asini.

ECCE. breuissimo tempore post uastatos Assyrios regnauit feliciter Ezechias, nempe post quindecim annos: post eius autem mortem regnauit crudelissimus Manasses, ut uerisimile sit, sicut per Assyrios, hostes populi Dei delinatos diximus, ita prophetam quoque alia feliciora tempora, & alterum regem sanctiorem Ezechia, occisis populi Dei hostibus, regnantem uidisse. sed etsi hæc de toto eius regni tempore dicta accipiamus, nempe 29. annis, non tamen sufficiens uidetur illa felicitas, ut eam sic propheta decantaret. Ezechiam ergo ut typum, & regnum filij Dei, ut ueritatem consideremus. In iustitia: hebr. ad iustitiam: sensus idem est, quod in hoc totus incumbet Ezechias, ut iustè regnum administraret. Vtuntur quoque Hebræi nominibus cum lamed pro aduerbijs: ad securitatem, id est, securè; ad iustitiam, id est, iustè &c. Et principes eius: ad uerbum, & principibus eius ad iudicium principatum administrabunt. Quare suppleri potest, dabitur ut, nisi dicere uelis lamed esse articulum nominatiui. Futurum quoque, inquit, est, ut principes ex animo iustitiæ amplexati ius rectè omnibus dicant. tales enim plerumque habemus principes, ac magistratus, qualem regem habuerimus: quod si rex pius sit, ac iustus, & non curet, an magistratus iustitiam colant; iam iustus ipse dici non potest. Et erit uir: non nulli hic uirum illum ipsum regem intelligunt, quasi dicat, & erit uir ille &c. ego tamen more hebr. וַיֵּאמֶר distributiue accipio, ut Hebræis infinitis alijs locis, quod uidelicet quibus ex principibus sit ueluti &c. Qui absconditur à uento. uulg. illud וַיֵּאמֶר, id est, quibus ad populum retulit, & sensus in idem redit. si enim quibus à populo erit similis illi, qui latibulum subit ingruente tempestate; ergo principes habet, qui sint pro latibus &c. Ad uerbum, & erit uir quasi latibulum. nam וַיֵּאמֶר, quod in prima non legitur, nisi in passiva neutrali significatione, est occulta ri, abdi &c. hinc nomen וַיֵּאמֶר abditum, latibulum, ut 1. Sam. 23. ubi uulgatus in plur. latibula uertit: Considerate omnia latibula eius, in quibus absconditur. A uento: hebr. latibulum. uenti, sicut quod sequitur, abscondito imbris, uel nimbi. ergo improbi comparantur primò uento impetuoso; deinde imbris impetuose cadentibus, seu inundationi; tertio siccitati; quarto aestui: ut enim quattuor hæc molesta sunt nobis, ita improbi, præsertim potentes, probis uiris, maxime pauperibus molestissimi sunt. boni autem magistratus latibus, protectionibus, riuis, atque umbra comparantur, quod ab iniurijs potentium infirmiores turentur, dum ius cuique reddunt; neque aliud, quam iustitiam attendunt. tales plurimos quasi partu edidit euangelium: neque tam iustos unquam magistratus peperit, aut philosophia, aut recta ratio; aut Mosæica institutio, quam euangelium; quod totum iustitiam spirat. sub euangelio enim, & in Christi regno est animorum sanctificatio, ac iustificatio multo angu-

uepres à palatijs auferat; feras abigit; frequentiam, & strepitum ciuitatibus restituit; munitiones restituat; deniq; tandiu durat desolatio, donec effundatur spiritus de excelso. nam q; Iudæi dicunt effusio nem spiritus, nihil aliud esse, quam diuinam uoluntatem, id est, tandiu durabit, quousque uelit dominus; est scripturas peruertere, qua non sic consueuerunt loqui: nos autem ex Apostolicis scriptis habemus, quod quando spiritalem desolationem, qua in mundo obtinuerat, dominus restaurare uoluit, spiritum hunc in nos effudit, ut narrat Lucas in actis: ut ad hanc Ierusalem locum respexit Paulus uideatur, cum diceret de spiritu sancto; Quem effudit in nos abunde. Et erit desertum &c. expectaret carnalis Iudæus, ut diceret propheta, & ciuitas reedificabitur, & frequentia populi restituatur &c. pro his deserta in fertilitatem uertenda dicit; qua ne ad se pertinere secundum carnem Iudæi putarent, addit Charmel in sylvam conuertendam. Spiritus ergo de celo missus inopes, & infecundas gentes, et omnium spiritualium bonorum uacuas ditauit, fecundauit, & iuxta canticum matris domini, impleuit bonis. quo quidem tempore Israelita secundum carnem, qui se diuites existimabant, dimissi sunt inanes: & fertilis ille Charmel in sylvam redactus est, & habitationem ferarum, & qua uidebantur habere, ut alio loco dicit euangelium, ab eis ablata sunt. Quæ est ergo istæ restauratio Ierosolymorum & quis, inquit, terminus iste desolationis, si in sylvam reputamus? quo pacto uerum est, quod tandiu esset gaudium ferarum, quousque effunderetur spiritus & en spiritus, ut nos dicitis, effusio est, & nos in deserto sumus? Quid hæc nobis obijciunt? prophetæ obijciant, qui terminum desolationis effusionem spiritus præfixit: effusio uero spiritu Charmel in sylvam uertendum affirmavit. intelligant ergo spiritalem esse restorationem; & iam cum dominus aduenit, eos uastatos, ac desolatam repperisse Iudæam, & spiritaliter restaurasse mundum: quinimmo, ut à lapidibus, & lignis, & uisibilibus muris, & plateis animos eorum auelleret, uoluisse, ut funditus euerteretur illa uisibilis Ierosolyma, ut spiritu sancto restituitur uolentes, de terrena Ierusalem parum curarent: atque sic ex deserto cum gentibus in Charmel conuerterentur. Quod si adhuc proteruire uelint, & hic hostes nomine Charmeli, se autem nomine deserti intelligendos; uideant hæc ipsa uerba supra capite 29. uers. 18. ubi de Iudæis dicta manifestum est, qui Deum colebant labijs &c.

16 Et habitabit in solitudine. id est, in illis, qui olim erant desertum, ac solitudo. In Charmel. in nouo uidelicet Charmel: qui olim erant desertum, & iam sunt agri benedictionis. Hæc est noua Ierusalem, in qua uides pro palatijs, & domibus gaudij redire iustitiam, ac iudicium: hæc sunt palatia: hæc turres nouæ Ierusalem, in his uicis, & plateis solummodo gaudium est: in his munitionibus satis se tutos serui Dei semper crediderunt: & quia has nemo unquam expugnare, nemo ab ecclesia eijcere poterit; ipsa est ciuitas iustitiæ, ac sancta. Quid autem iustitiæ, & iudicium significent, iam supra non semel dictum est.

17 Opus iustitiæ. וּפְעוּל חַיִּימוֹתֵי עֵלְיוֹתֵי, factum, factura, & qui post actionem manet, effectus. hic ergo uides pacem ex iustitia oriri: nomine autem pacis, ut supra dictum est, salutem, prosperitatem, inco- lmitatem, & omnimodam felicitatem intelligunt Hebræi: & hinc accepisse uidetur Paulus illud ad Rom. Iustificati ex fide pacem habemus erga Deum: nam & hic sequitur, Cultus iustitiæ, quies, & fiducia, id est, cultus, seruitium, seu obsequium ad iustitiam consequendam est nos, no- straque omnia Deo committere, tanquam patri amantiissimo: cui fidem dedimus: quem pro Deo accepimus: cui obtemperare, cuius legem seruire ex animo promissimus: quique nos in fidem suam suscepit: quibus etiam, nisi inobedientes esse uellemus, se nunquam deserturum uicissim pollicitus est. hæc omnia includit fides Paulina, cui iustitiam tribuit ipse. Ne quis ex hoc loco nudam, ac ieiunam quo- rundam hereticorum fidem stabiliri putet: addidit autem quietem, seu quiescere, (nam infinitus est pro nomine) quod sine hesitatione, immo securam, ac firmam uelit esse fidem nostram. Quod si urgere uelint Lutherani, nihil aliud hic dici, quam quod iustitiæ pacem pariat; quietem autem, & securam fiducia, iustitiæ sit cultus; neque quidquam aliud addendum esse: respondere poterimus, non negare catholicos fiduciam firmam in Deum habendam semper esse, & quod actu huiusmodi Deus colatur; aut quod actus hic fiducia cultus sit iustitiæ, & ad iustitiam necessarius: sed actu isto tantum constare iustificationem plane negamus. neque enim propheta, aut Apostoli omnia ubique dicunt; An non remitti nobis peccata dicit in euangelio dominus, si & nos remiserimus debitoribus nostris errata ipsorum? ergo iustificationem, & remissionem peccatorum condonatione debitorum definiemus? Quid de elemosynis, & alijs dicemus? adde, quod uerba hæc apud prophetam non magis inuunt, quod qui securum fudit iustitiam consequatur, quam quod qui iustus est, is tranquillus, & securus sit: immo hoc potius significari dicent lingua Hebræa periti: & hoc confirmant uersus sequentes: uidetur enim effectus iustitiæ describere, qua in solitudine &c. habitatura erat: ut quod in priori membro dictum est, & secundò repetatur; opus iustitiæ erit pax: & cultus iustitiæ, id est, quem isti exhibebunt; uel ser- nitium, quod seruiunt iusti: & ad quod à iustitiâ, quam intrinsecus habent per spiritum sanctum, qui ipsis

datum

datum est, inclinatur, est quiescere, & fidere: ut sit quod alibi dicitur, sperate in Deum saculis æternis. nam cum Paulo propter hoc affliguntur, quia spem habent in Deum, qui est saluator omnium, maximè fidelium. וּפְעוּל חַיִּימוֹתֵי autem fiducia, uel securitas, & ita passim accipitur; & quando in aduerbium transit, id liquidò apparet. Deut. 33. Commorabitur Israel וְפָסַח תָּחוּת, securè &c.

18 Hic uersus superiorem explicat, quod scilicet iustitia, qua per spiritum sanctum nobis conceditur, pacem, & securitatem pariat. In pulchritudine. superius de nomine חַיִּימוֹת dictum est cap. 27. quod piscum locum, & amenum, interim quoque domos rurales significaret: hic certè hæc significatio maximè conuenit, ut ea, quibus iungitur, ostendunt: pulchritudinem ergo, seu amantiam in uul- gato accipe, pro ipsis locis amanis, & piscuis; & singulare collefinè: ob quod ego mapalia dixi. de alijs autem uocibus iam quoque supra dictum est: idemq; ferè ter dicitur; ut felicitatem seruorum sa- tis testatam declararet, eam præcipue, qua per Christum, & spiritum eius nobis contigit: qua tanta est, ut uerba desinat, quibus explicari possit. Eorum profecto pacem, confidentiam, atque securitatem neque aduersæ potestates, neque totus mundus interurbare potest. sunt enim fundati super firmam petram. quis autem nocere illis poterit, qui, quo maior est, qua superuenit calamitas, magis gaudent; & quod magis premuntur, eò se in maiori amplitudine conspiciunt? Vide, qua Paulus de se, & coapo- stolis commemoret: nam ad hos præcipue dirigitur propheticus sermo: in quibus completæ sunt promissio- nes de restaurando Israele, ac deinde ad nouos Israelitas, quos ipsi per euangelium genuerunt: qui eadem pace, & securitate fruebantur, ut qui eandem iustitiam consecuti fuerant; qui rapinam bono- rum suorum cum gaudio suscipiebant &c.

19 Grando autem, uel & grandinabit, ut non nulli uolunt: sed quia nullibi tanquam uerbum lego; libet hic cum uulgato accipere: non enim puncta tanti facienda duco, quanti R. David, & non nulli ex nostris; cum ipsi Hebræi passim non sibi in punctorum ratione contenti: doctè autem uulg. nau pro aduersatiua accipit: quasi responderet uers. 16. & 17. & 18. in quibus dixerat, in nouo Charmel, qui olim desertum fuerat, habituram insitiam: cuius effectus mox enumerauit. supererat ergo, ut qua futura esset fors Charmeli antiqui, qui in sylvam abierrat, explicaret. Hanc in hoc uersu habes, nempe quod eius pars, ac fors sit grando, qua in scripturis symbolum est diuina uindicta: non semel enim lapidibus à calo obruit dominus hostes suos. In descensione saltus. infinitus est, ut reddi possit, in descendendo in sylvam, id est, quando descenderit in sylvam supple dominus. nam ꝑ præpo- situm nomini, motum ad locum potest notare: uel nomen est (ut accepit uulg.) id est, grando in syl- uam descendet, & in antiquum nempe Charmel, qui in sylvam uersus est, quasi dicat, in Iudæismum, in Iudæam, & in fideles Iudæos, expertis iustitiæ, & bonorum cælestium, qua spiritus de celo adueniens, in suos diffudit: super hos, inquam, grandinabit, & omnia aduersa experientur. Ne quis autem am- bigere possit, que nam esset hæc sylvæ, (ut non nulli ex nostris, qui secuti Kim. & alios Rabinos, syl- uam materialiter accipiunt, quod non caderet grando in sata, seu ciuitates, sed in syluas, & saltus) addit propheta, Et humilitate humiliabitur ciuitas: Ierusalem enim præcipua erat spiritalis Charmeli pars: qui in sylvam per infidelitatem uersus fuerat. sed bend est, quod hoc quoque ad pro- speritatem detorqueat, quod propter securitatem ciuitates in uallibus possent edificari. neq; pudet ui- ros Christianos, & alioqui doctos, has interpretationes, immo scripturæ luxationes, peruersionesq; ex Rabini impijs nutuare, & pro oraculis colere. ergo illis uerbis, Habitabit in deserto iudiciu, id est, in eo, qui olim desertum erat, respondet; Humiliabitur ciuitas: illis autè, Iustitia in Charmel sedebit, Grando descendet in sylvam: illic enim pro eodem accepit desertum, & Charmel; nam desertum in Charmel uersum fuerat: hic quoque pro eodem sylvam, & ciuitatem accepit. nam in sylvam uertenda erat & ciuitas, & omnis Iudæa, & uniuersus Iudæismus. Ludit autem in nominibus וָרַי, id est, sylua, & וָרַי, id est, ciuitas: de quibus iam in superioribus dixi, quod ab eadem radice וָרַי dicebantur ab excitando: nam que eriguntur sine ligna, sine domus, Hebræi excitari dicunt. Felicit, nolint ergo Iudæi, nempe, & non sine mysterio eandem rem, utrumque nomen diuersa ratione signifi- care accipimus.

20 Beati, qui seminatis. de uoce וָרַי, quod aduerbium sit, & fastus acclamationibus de- scriuit, iam supra annotauimus. Ceterum quid alij partim Iudaicè, partim inuestigatiuè dicant, apud ipsos legere licebit: ego autem quid sentiam, breui sic habeto: Bos, & Asinus animalia sunt, quorum opera maximè agricola utuntur: deinde ea loca, qua propinqua sunt riuus, & fluminibus, fertiliora esse nemo dubitat. igitur cum illam admirabilem rerum uicissitudinem excitationis, uidelicet In- dsorum, & electionis gentium, quam multis uerbis & narrat, & admiratur Paulus in epistola ad Rom. propheta enarrasset sub nominibus Charmeli, qua regio erat fertilissima in Iudæa, & sylua, qua infrugifera est; & spiritalem quandam agriculationem commemorasset per spiritum sanctum de ca- lo mittendum; à quo iustitia propagaretur; & rursus ipsius iustitiæ effectus nominibus מִשְׁוֵה, &

ענדה, id est, factura, laboris, seu cultus significasset; qua nomina etiam rei rusticae sunt usitatissima, spirituque uidisset illius agricolationis felicem successum, multitudinem nempe fidelium, nouum Dei populum, & inenarrabili felicitate fruentem; non potuit se continere propheta, quin sermonem hunc tantis mysterijs refertum epiphonemate clauderet, & agricolas noua illius cultura ministros beatos predicaret. O uos, inquit, felices agricolas, qui in tam uberi solo labores uestros collocatis. Beati: est expressum pronomen in hebr. quod omittendum non est, felices uos. de Apostolis est sermo, quibus sancte inuidere uidetur Iesaias: cum suos, & aliorum prophetarum labores pande inanes experiretur. Qui feminatis. ויזיזי hac participij forma facit, ut nomine uerbali reddenda sit oratio; feminatores dicere possemus, ut munus, & officium significemus: estque forma regiminis; & quod sequitur, est uice nominis. Super omnes aquas: ita nos quoque hyperbolicè loquimur; habet omnes aquas, id est, magnam aquarum copiam. intelligit ergo eos, qui in ripis seminant: nam ויזיזי pro iuxta, seu prope frequenter accipitur: aptissime uero omnes aquas dixit, pro multis: nam dignam pectore prophetico etsi tacitam faciebat comparationem. uidebat Iesaias in arida se terra semina spargere, Apostolos uero prope immensas aquas: nam ויזיזי effundebatur illis diebus spiritus sancti gratia. Immittentes pedem bouis, & asini. forma etiam participij ויזיזי exigit nomen, quod munus significet, si aptè uelis reddere, ac si dicemus; immissores pedum bouis, & asini, id est, agricola, qui animalibus terram colitis: quasi diceret; O felices uos agricolas, qui tam uberem terram colitis, & in tam uberi solo prope tam copiosas aquas semina spargitis. immittere ergo pedem bouis, & asini est terram colere. hinc discipulos dicebat Paulus, Dei agriculturam, & se suosque esse cooperatores Dei: & dominus eos operarios uocat, & in messem mittendos. denique frequens est in scriptura tropus hic, ut minister uerbi agricola, & uerbum Dei semen, & corda hominum ager dicantur.

Caput trigesimum tertium.

Noua.

Vetus.

H E V S uastator, & tu non [es] uastatus; & depopulator, & non depopulatus sunt te: ubi consummaueris uastationem, uastaberis: ubi desieris incurrere, incurrent in te.
 Ichoua gratificare nobis: te intenti expectauimus: esto brachium eorum in manicationibus, quinimmo salus nostra in tempore angustiae.
 A uoce strepitus aufugerunt populi: ab eleuatione tua dispersae sunt gentes.
 Et colligetur spoliū uestrum collectione locustarum: sicut excursio locustarum excurret in ipsa.
 Exaltatus est Ichoua, qui excelsum habitauit, repleuit Tcion iudicio, & iustitia.
 Et erit fides temporis tui, thesaurus salutum, sapientia, & scientia: timor Ichoua est theca ipsius.
 Ecce fortissimi ipsorum clamabunt foris: nuntij pacis amarè sēbunt.
 Deserta sunt uiae: cessauit transiens per semitam: labefactauit pactum: reiecit ciuitates: non reputauit hominem,

Luxit,

V AE qui praedaris, non ne & ipse praedaberis? & qui spernis, non ne & ipse sperneris? cum consummaueris depradationem, depradaberis: cum defatigatus desieris contemnere, contemneris.
 Domine miserere nostri: te enim expectauimus: esto brachium nostrum in mane, & salus nostra in tempore tribulationis.
 A uoce Angeli fugerunt populi: & ab exaltatione sua dispersae sunt gentes.
 Et congregabuntur spolia uestra, sicut colligitur bruchus, uelut cum fossae plena fuerint de eo.
 Magnificatus est dominus, quoniam habitauit in excelsu: impleuit Sion in iudicio, & iustitia.
 Et erit fides temporibus tuis: diuitiae salutum, sapientia, & scientia: timor domini ipse est thesaurus eius.
 Ecce uidentes clamabunt foris: Angeli pacis amarè sēbunt.
 Dispartae sunt uiae: cessauit transiens per semitam: irritum factum est pactum: proiecit ciuitates: non reputauit homines.

Luxit,

Noua.

Vetus.

Luxit, excisa est terra: pudescens est Libanus: succisus est: factus est Saron, sicut desertum: excussus est Basan, & Carmelus.
 Nunc confurgam, dicit Ichoua: nunc exaltabor: nunc eleuabor.
 Concipietis stramen, parietis quisquiliam spiritus uestri: ignis absument uos.
 Et erunt populi combustiones calcis, & spinarum excisae igni comburentur.
 Audite longinqui, quae fecerim: & agnoscite propinqui fortitudinem meam.
 Expauerunt in Tcion errantes, tremor apprehendit hypocritas. quis consuecet ex nobis igni absument? quis consuecet ex nobis focus aeternitatis.
 Qui ambulat in iustitijs, & loquitur aequitates: qui abhorret à lucro ex fraudibus: qui excutit palmas suas, ne sustineat munus: qui obdurat aurem suam, ne audiat sanguinem; & comprimit oculos suos, ne uideant malum.

Hic excelsa inhabitabit, receptus rupium, exactio eius: panis eius constitutus est: aquae eius fideles.
 Regem in formositate sua uidebunt oculi tui: cernent terram longinquam.
 Cor tuum meditabitur formidinem: ubi scriba? ubi librator? ubi numerator turrium?
 Populum barbarum non uidebis: populum profundi labij, ut percipere nequeas balbutientem lingua sine intelligentia.
 Vide Tcion ciuitatem festiuitatis nostrae: oculi tui uidebunt Ierusalem pacium tranquillum: tabernaculum nequaquam uolutabitur: nequaquam amouebit clauos eius in perpetuum, & omnes funes eius non rumpentur.
 Quinimmo ibi praegrans Ichoua est nobis, locus fluuiorum: riuus lati manibus: nequaquam ibit per eum nauis remigis; & nauis praegrans non pertransibit per eum.

Quia Ichoua iudex noster: Ichoua legislator noster: Ichoua rex noster, ipse feruabit nos.
 Dimissi sunt funes tui, ne tantillum quidem confirmarunt malum suum: non expanderunt signum: tunc dispersum est affidens spoliū multiplex: claudi diripuerunt direptionem.

Neque

Luxit, & elanguit terra: confusus est Libanus, & obscuruit: & factus est Saron, sicut desertum: & concussa est Basan, & Carmelus.
 Nunc confurgam, dicit dominus, nunc exaltabor, nunc subleuabor.
 Concipietis ardorem, parietis stipulam: spiritus uester, ut ignis, uorabit uos.
 Erunt populi, quasi de incendio cinis: spinae congregatae igni comburentur.
 Audite, qui longe estis, quae fecerim; & cognoscite uicini fortitudinem meam.
 Conterriti sunt in Sion peccatores: possedit tremor hypocritas. quis poterit habitare de uobis cum igne deuorante? quis habitabit ex nobis cum ardoribus sempiternis?

Qui ambulat in iudicijs, & loquitur ueritates: qui projicit auaritia ex calumnia, & excutit manus suas ab omni munere: qui obturat aures suas, ne audiat sanguinem; & claudit oculos suos, ne uideat malum.

Iste in excelsis habitabit, munimenta saxorum, sublimitas eius: panis ei datus est: aquae eius fideles sunt.

Regem in decore suo uidebunt oculi eius: cernent terram delonge.

Cor tuum meditabitur timorem: ubi est litteratus? ubi legis uerba ponderans? ubi doctor paruulorum?

Populum impudentem non uidebis, populum alti sermonis: ita ut non possis intelligere disertitudinem linguae eius: in quo nulla est sapientia.

Respice Sion ciuitatem solemnitate nostrae: oculi uidebunt Ierusalem habitacionem opulentam, tabernaculum, quod nequaquam transferri poterit: neque auferetur clauis eius in sempiternum, & omnes funiculi eius non rumpentur.

Quia solummodo ibi magnificus est dominus noster: locus fluuiorum riuus latissimus, & patentes: non transibit per eum nauis remigum, neque triremis magna transgredietur eum.

Dominus enim iudex noster, dominus legislator noster, dominus rex noster: ipse saluabit nos.

Laxati sunt funiculi tui, sed non prauelebunt: sic erit malus tuus, ut dilatare signum non queas: tunc diuentur spolia praedarum multarum: claudi diripient rapinam.

Nec

Neque dicit ciuis; Aegrotani. populus, 14 Nec dicit uicinus; Elangui, populus qui habitat in ea, reueatus iniquitate.

1 SPERNIS. uerbum ברגי solet reddere uulgatus ferè semper uerbo præuicandi: hic uerbo spernendi reddidit. quod autem hic interrogatiuè legit, possumus sine interrogazione cum Hebrais accipere: & præteritum ברגי id euincere uidetur: & non deprædati sunt te. at qui uulgati sensum amplectatur, pro futuro positum dicit: & non deprædabuntur te? sensus tamen iuxta hebr. planus est: heus tu qui alios deuastas, hætenus à nemine deuastatus: & heus tu, qui alios impetis; & nemo te hætenus impetijt. iuxta historiam autem sermo est de Assyrio: qui tamen tyquem gerebat hostis humani generis, et hostiū populi Dei. Videbis autem prophetam ita historiam respicientem, ut multà plura eius uerba mysterio, quàm historia aptius accommodentur, quam interpretandi rationem qui non sequitur, nunquam, ut ego quidem iudico, prophetas intelliget. Cum consummaueris, illa forma orationis Hebraica secundum dicere te, secundum facere te &c. optime redditur, ubi dixeris, quam primùm feceris &c. rectè etiam uulgatus infinitiuum uertit in nomen, deprædationem, deuastationem &c. id est, ubi ad perfectionem perduxeris uastationem, uastaberis: quod multò uerius de diaboli imperio intelligitur: qui tunc de imperio cecidit, quando ad summam impietatis, qua spiritalis uastatio constat, homines pertraxisset; quàm de Assyrio, qui non expugnata ciuitate sancta delectus est. Defatigatus deseris: unum uerbum hebr. duobus reddidit. neque alibi legitur. ex affinis autem uidetur significare adimpletionem, seu consummationem: & ita reddit doctus quidam Hebraeus: cum adimpleueris, uel consummaueris: Senacherib autem non perduxit uastationem ad consummationem, sed diabolus, ut iam dixi.

2 Domine miserere nostri. sollemne est prophetis, quando significare uolunt, quàm celeriter oppressis affuerit Deus, dum historiam narrant obiter, quasi per parentheſim breuem orationem inſerere, qua ad Deum uſi ſunt, ac mox liberationem attere. In Pf. Circumdederunt me dolores mortis; pericula inferni inuenerunt me; tribulationem, & dolorem inueni; & nomen domini inuocaui, (ò domine libera animam meam) misericors dominus, & iustus, & Deus noster miserus est &c. & paſſim in alijs Pf. primo itaque uerſu uastandum Assyrium dixerat: hic secundus orationem continet, qua uſi ſunt; at tercio ad narrationem redit: uel certè cogitans propheta quant à benignitate dominus ciuitatem Ierofolymam defendisset, talem optabat, q̄ semper experiretur dominū populus, idq; precabatur magno animi affectu: quem continere non potuisse uidetur. Brachium nostrum: mutatio est personæ: licet uulgatus primam retinuerit: hebr. esto brachium eorum: notat autem hanc fuisse ipsius prophetæ orationem. Brachium autem pro uiribus, & auxilio paſſim accipit hebr. In mane. uox est in plurali: & solet accipi distributiue, id est, ſingulo quoque mane. Pf. 73. Castigatio in ſingulis mane: & Pf. 101. non quòd tempus matutinum tantum notet; sed est, quòd Latine dicas omnibus diebus, qui bus illuxerit: quasi dicat, nunquam oriatur lux, quin nos in gratiam tuam recipias: nobis adſis, equidem de hac re primo loco agimus: etiam in obſidione nihil nobis antiquius est tua gratia, & fauore: sed & hoc quoque petimus, ut ab hac angustia nos liberet. Vides, quo ordine ſint à Deo petenda ea, quibus indigemus. quòd si hæc oratio est Iesaiæ, ut dixi, ne prætereas, quòd cum gratiam petijt, qua in ſingulis dies nobis neceſſaria est, se ipsum quoq; cõprehendit: gratificare nobis: miserere nostri &c. at cum secundo loco liberationem ab angustia petijt, personam mutauit: esto brachium eorum: iustus enim, cum de corporalibus afflictionibus agitur, plus de alijs sollicitus est, quos uidet mala pati, quàm de se ipſo, qui paratus est in medijs afflictionibus gaudere.

3 Angeli. non ignorauit uulgatus significationem. propriam nominis אַנְגֵלִים, quam sepe proprie interpretatur: nunc multitudinem, nunc tumultum. nam utrunque significat, ut iam supra dixi: sed quia de strepitu, quem excitauit Angelus, quando ad percutiendos Assyrios descendit, erat sermo, ut apertius, quod accidisset, significaret; Angelum dixit, alioquin affixum illud pronomen, quod sequenti nomini additur, ab eleuatione tua, more Hebraico. ad nomen quoque strepitus, quod præceſſit, pertinet; ut dicendum sit; à uoce strepitus tui auſurgerunt ab eleuatione tua &c. interdum enim in priori ponunt, quod in posteriori repetendum est; interdum contra. exempla ſunt obuia, quare falli eos, qui prius ad Iudeos, posteriorius ad Assyrios referunt, res ipsa ostendit. Fugerunt: dispersi sunt Assyrij, nam non nulli cum rege ad Assyriam usque auſurgerunt: pluribus in ipsa fuga, uel etiam antè quàm fugere inciperent interceptis, nam, ut supra dictum est, audita sunt tonitrua &c.

Sicut

4 Sicut colligitur bruchus. sensum optime reddit: solet autem nomen חרוב nomine bruchi reddere. bruchus autem ab stridore dicitur, quem corrodendo edit, si Græcam etymologiam spectes. Ceterum an sit locustæ species bruchus, ignoro; quamuis paſſim id affirmet: uerum cum dicant alii carere, & uermem esse, non uideo, quo pacto huic loco conueniat. uox autem Hebraica locustæ speciem notat, ut apparet ex primo Reg. 8. & Pf. 78. & ex hoc loco: nam in acernis colliguntur, & aut foueis, aut aquis occiduntur tam in oriente, & Africa, quàm in Hispania: si etymon autem uocis attendas, ab absumendo dicitur. Cum fossæ plenæ fuerint. sensum attendit uulgatus, non uerba: nam ad uerbum reddi debet, ut uides in nostra uersione. excursionem autem uocat locustas ipsas excurrentes, depopulantes, uel grassantes. sensus ergo hic esse potest, uidelicet ut comparentur Assyrij, ipsorumque spolia ipsi locustis tempore collectionis: quo hinc, atque illinc excitatæ, atque fugatæ in unum locum conflunt: & hoc secundo membro exponat prius. sicut, inquit, excurrentes locustæ excurrunt in ipsa collectione, id est, sicut agmen locustarum eo tempore, quo colliguntur, excurrunt, & ad unum locum locum conglomeratum expelluntur &c. potest etiam alius esse sensus, ut comparentur hii collectores spoliatorum, collectoribus locustarum: sicut, inquit, excursio locustarum, quæ sit in locustas, id est, sicut excurrentes in locustas excurrere faciunt ipsas tempore collectionis, uel ad ipsam collectionem: ita Ierosolymitani ciues summo studio, & alacritate ad diripienda spolia properabant nemine resistente. & siue hoc siue illo modo accipias, cogita, quòd quamuis locustarum agmina plurimùm nocent, cum ad ipsas fugandas, & interimendas conueniunt homines, minimo negotio infinita eorum agmina aut igni absumunt, aut submergunt: imbelles enim sunt, neque iuxta uim, quam ad nocendum habent, sunt illis uires, quibus resistant, aut prudentia. Hinc mentem attolle, ut cogites, quàm innumerabiles hostium phalanges Christus dominus per imbelles, & inermes discipulos fregerit, fuderit, eorumque spolijs ciuitatem suam ditauerit &c. Fossæ. uulg. גְּבִיִּים pro fossis accepit, quasi esset גְּבִיִּים, ut Ierem. 14. uidetur tamen habere cognationem cum גְּבִי, forè quòd cum agminatim uolant, similitudinem formicis præferant, calumque operiant, uelut nubes.

5 Magnificatus est. prorumpit in laudem Dei, uidens miraculosam hostium stragem. sed ut intelligas in uictoria illa uidisse prophetam alteram multò ampliolem, aliam spoliationem multò digniolem, aliasque diuitias alterius Ierusalem, lege sequuntur: nota tamen interim כי hic relatiue accipi pro אֲשֶׁר, ut Exod. 13. uers. 17. Prou. 11. uers. 15. & cap. 20. uers. 16. &c. in quibus locis uulgatus quoque pro relatiue accepit, & uertit, Magnificatus est, uel exaltatus est, seque excelsum, ac magnum hac ipsa re ostendit. ille, inquam, habitator excelſi, qualesque habitaculum habet, talem sese ostendit. Iudicio, & iustitia: hæc sunt Assyriorum spolia. nam cum uidet Dei populus potentiam domini, atque hostium suorum stragem, iustitiam discunt &c. uel quia hostes occisi sunt, ut inuenerit, & ut ad nouam ecclesiam iustificati pertinerent, dicitur ob multiplicationem iustorum impleri iudicio, & iustitia. huc facit uersus sequens.

6 Erit fides. אֱמוּנָה hic cum uulgato accipio pro fide, ut sepe accipitur, id est, pro fidelitate, seu in fide data constantia, & ueritate in promissionibus. Temporibus tuis. in hebr. uidetur esse in genitiuo; fides temporis tui, uel temporum tuorum: sed sensus ferè idem est: fides temporis tui erit diuitia &c. uel tempore tuo erit fides. appositiuè diuitia &c. est autem sermo ad nouam Ierusalem, Temporibus tuis. quod qui non intellexit, tuis, uertit in suis: sed emendati codices iuxta hebr. tuis habent. Diuitia. אֲמוּנָה de uerbo dictum est supra cap. 23. non recondetur &c. hinc nomen hæc, id est, thesaurus scilicet reconditus, & protectus: non male ergo uulgatus diuitias dixit: quæ autem sequuntur nomina, omnia in genitiuo accipi possunt. nam Christianorum fides, seu fidelitas (utroque enim modo accipi potest) est thesaurus quidam salutis, sapientia, & scientia. nulla enim religio est, quæ salutem contineat in se, quæque sapientiam ueram spiret, nisi religio fidei Christianæ. Olim quidem sapientes dicebantur Iudæi soli; nunc uerò Christiani tantum sapientes sunt. quòd si quæras, ubi non asperuerit hic thesaurus; Timor, inquit, Iehoua est theca, seu penus ipsius. אֲמוּנָה enim primaria significatione locum, seu rem significat, in qua reconduntur alia: secundaria autem ea, quæ reconduntur. 2. Par. 32. Fecerat sibi thesauros pro argento, & auro &c. ergo hic pro theca, seu apotheca, seu peni accipio. nam in timore domini tanquam in ditissima theca continetur salus, sapientia, & scientia. unde illud Prou. 1. Principium sapientie timor domini, arbitror accipiendum, quod summa sapientia sit timor domini: uox enim אֲמוּנָה non raro id significat. Quòd si אֲמוּנָה pro firmitudine accipiamus, ut interdum solet, ut Exod. 17. Et fuit manibus eius firmitudo, seu uirtus usque ad occasum solis &c. sensus non abiiciendus alter huius loci talis erit; Erit firmitudo temporum tuorum thesaurus salutis, sapientia, & scientia. dixerat enim pro spolijs, & diuitijs, quibus implenda esset Ierusalem, ad mysterium nimirum attendens, impleturum dominum Tcion iustitia: ne quis autem carnalis has diuitias contemneret, denuntiat Tcion, quòd non consisteret, aut firma staret diuitijs

V. ij

mundi, in quibus solent homines considerare, quasque nervos belli uocant: quinimmo firmitudo illius temporis esset thesaurus non auri, & argenti; sed salutis, sapientie, & scientie, id est, multiplex salus, quae gratia, & iustificacione constat, & multiplex, ac uera sapientia, & scientia: satis enim firmus, satis tutus est, qui salutem per Christum est assecutus; & sapientia Christi, quae mundo est stultitia, praeditus est. Tantorum autem bonorum apothecam si queris, scito esse timorem Iehoua. Potes & sic distinguere, & forte aptius; firmitas temporum tuorum erit thesaurus salutis (nempe) sapientia, & scientia: timor domini est theca ipsius, ut scilicet sapientia dicatur thesaurus salutis: isque in timore domini reperitur.

- 7 Videntes. אראים de hac uoce non constant sibi Hebraei, neque nostri. neque mirum: nam in hac forma alibi non legitur. qui ex Hebraeis dicunt esse nomen Angeli; neque quod dicunt, probant, neque intelligunt. Vulgatus secutus est eos, qui à uerbo ארא, id est, uidit, formant nomen. Neque desunt inter Hebraeos, qui dictionem diuidant, id est, ostendam eis, uel apparebo illis. sed mihi magis placet, quod doctissimus Hebraeorum Benhezra dicit, esse ארא idem quod ארא, de quo supra cap. 29. cum defectu iod. sicut etiam apud Ezech. legitur אראל: quasi dicat, Ecce Leo fortis eorum, id est, ecce Ierosolymitani, qui arcem habent munitissimam, & templum: ob quae uidebantur posse non timere, sicut leo alias bestias non timet. Ecce, inquam, isti clamant pra angustia foris, in plateis. Praesidiarios ergo, & praetorianos milites nomine leonis fortis, collectiue hic accipio. Angeli pacis: nuntij, quos ad Assyrios mittunt pro pace, reuersi flebant: & quae uiderant, & audierant, stentes narrabant. Est autem hoc uersu, & duobus sequentibus descriptio rei per hypotyposim. inserit enim res hostium, & res Iudaeorum, & quae Deus pro Ierosolymis fecerit, ut uenustior, & plausibilior sit oratio, & singula singulis collata magis elucescant.
- 8 Disperate sunt: hac sunt, uel quae nuntij stentes narrabant: uel ipsius rei narratio. inter ceteras autem maledictiones, quae transgressoribus legis proponebantur, Leuit. 26. hac una erat; Deserta fient uis uestra. Irritum fecit pactum: non dubium, quin de Assyrio sit sermo: reges enim Iehuda foedus cum Assyrio ierant, ut ipsos iuaret aduersus Syros, & Israelem. Foedus, & amicitiam Abaz patris Ezechiae cum rege Assyriorum habes 4. Reg. cap. 16. insuper & ipse Ezechias uidens, quod non esset Assyrius, ut Ierusalem caperet, uastaretque totam Iudaeam, misit ad ipsum legatos pro pace: & Assyrius indixit ei trecenta talenta argenti, & triginta talenta auri: quae & Ezechias persoluit, ut à se recederet: ille uero & pecuniam accepit, & ad capiendam ciuitatem exercitum misit. utrunque ergo foedus labefactauit Assyrius; ciuitates omnes cepit, & tanquam fastidians nihil duxit homines; & legatos ad se missos despexit; & accepta pecunia, quam indixerat, uacuos remisit; Ezechiam quoque regem contempsit &c.
- 9 Luxit &c. significat, quod in libr. Reg. narratur, uniuersam Iudaeam per Assyrios deuastatam: quodque dixit in genere, mox quattuor regiones, plagis quattuor mundi respondententes, enumerando in specie explicat. Libanum enim habet Iudaea ad septentrionem; Saron autem ad occidentem uersus mare mediterraneum: estque (teste Hieronymo) regio plana, & extensa inter Thabiam montem, & lacum Tyberiadis, & à Casarea Ioppem usque se ultra extendens: Basan uero ad orientem, quae itur in Mesopotamiam: porro ad meridiem habet Carmelum: quo nomine est & alter Carmelus iuxta Ptolemaidem. sed hic noster fertilissima est regio. Obsurdit. ארר supra cap. 19. uulgatus uerbo marcescendi reddidit: ego utrobique uerbo succidendi. hic autem est pudor, seu confusio Libani, nimirum quod succisus sit. succisionem uero, & excusionem harum regionum, pro depopulatione accipio: quia ex tota Iudaea diuitias collegerat: homines captiuos abduxerat &c. sed percussio Assyrio ab Angelo domini, omnia in Iudaea iterum remanserunt. Facile est autem per hac intelligere, quae hostis humani generis in homines perpetrauerat, ac quam impiè, & sine fide, aut humanitate hostes populi Dei eos diuexent; quantaque in primitiua ecclesia discipuli domini perpepsi sint.
- 10 Nunc confurgam. desperatis rebus, uniuersa Iudaea uastata thesauris astu, & fraude in hostium potestatem redactis, flentibus ijs, qui arcem tueri, unicam Iudaeorum spem, debebant, legatis ab hoste despectis, & iudicio habitis, & domum remisit abique ulla spe pacis; tunc, inquam, tempus est, quo Deus confurgat, exeratque potentiam suam: quae sublimis & eleuatus, & ab humanis difficultatibus alienus, eorum omnium uictor enadat. Ita omnino cum in profundum malorum deuenissemus; & hostis nos in suam potestatem redegerit; immo uastationem omnem consummasset, plus quam Assyrius, expugnatis etiam Iudaeis, qui soli agnoscebant Deum, & ad summum impietatis genus perductis, ut pote qui filium Dei occidissent &c. tunc surrexit dominus, tunc sublimatus, & eleuatus est; & missa de caelo spiritu suo in discipulos suos, per eos debellauit aduersas omnes potestates: diabolum de imperio deiecit: mundo expulit: tyrannos ad fidem adiecit &c. ergo Deum habemus, in quem, quod magis res nostra desperata sunt, magis sperare dignum est.

Concipietis

- 11 Concipietis ardorem. omnia, quae machinati estis, populo meo nihil magis nocuerunt, quam stipulae, aut quisquilae. uobis autem pro fomentis perditionis uestrae inferuent. quemadmodum enim ignis stipulam, & stramina deuorat; ita uos ob haec ipsa uestra studia citò perdemini &c. Ardorem, id est, res, quae mox ignem concipiunt. Concipere autem, ut grauidam esse, seu in utero suscipere, aut habere stramen, est nihil profuturos labores suscipere; quodque Latini aiunt litus arare &c. Parietis stipulam. in finem inanem exhibunt labores uestri, & risui patebunt: parient montes murem. Spiritus uester. potest legi in recto, superbia uestra, fastus, & arrogantia uos ipsos perdet, ueluti stipulam, & stramina: non enim tantum inanes labores eos suscepisse notat; sed & auctoribus ipsis noxiis. Familiare autem est Hebraeis notam similitudinis omitttere, ideoque uulgatus eam suppluit. Potest & sic reddi; parietis quisquilias spiritus uestri, uel spiritum uestrum, id est, pro partu efflabitis animas uiles, & nullius pretij: nam ignis deuorabit uos. Tales sunt omnium, qui militant aduersus populum Dei, labores, talemque exitum habent eorum fabulae, qualis accidit Assyrijs.
- 12 Quasi de incendio cinis. sensum expræsit: ego uerbum uerbo reddidi: adusti enim lapides calcis in puluerem rediguntur. ספרות, hoc nomen plurale à uerbo, quod cremare significat, cum nomine aquarum significat thermas. Iosue 11. & 13. cum nomine calcis significat lapides ipsos adustos: denique & de bustis funerum dicitur. Ierem. 34. ergo combustiones dicere possumus. Comburentur. si uolitis notam similitudinis supplere, sed absolute legere, spina excisa comburentur, accipe futurum pro praesenti, ut sepe solent, id est, igni comburi solent: quasi dicat, nihil mirum, si Assyrij sic pereant. nam spina excisa comburi solent: neque alius illas finis manet.
- 13 Audite qui longè estis &c. iam deuictis hostibus inducit propheta Deum facta sua magnificentem, & quae bona ex perditione inimicorum consecuta sint, ostendentem. possumus quoque neglecta punctatione Massoritarum, huc uersum in praeterito legere: nam ויר etiam in praeterito legere: nam quam amittit iod; Audierunt longinqui, quae fecerim; & nouerunt propinqui fortitudinem meam, id est, quo pacto preualuerim aduersus hostes populi mei: ut sit tantum narratio eorum, quae uictoriam consecuta sunt. quem sensum libenter amplector: nam quae sequuntur, huc faciunt.
- 14 Conteriti sunt. cum enim uisissent diuinam uindictam Ierosolymitani ciues, praesertim doctores, scribae, sacerdotes, & ceteri, qui nihil tale de Deo sperabant, & ad humana auxilia respiciebant, non ad Deum laudandum, amandum, ac toto corde colendum excitati sunt; sed sicut longinqui, sicut gentes idola colentes, obstupuerunt: & erga Deum, qui sic punire posset, quasi male affecti, dicebant ad se inuicem, Quis poterit habitare cum igne deuorante, &c. Hic, quæso, uide animos impiorum, qui perfecta Dei potentia, etiam in sui ipsorum gratiam exertam, potius ad fugiendum à Deo, quam ad eum diligendum inducuntur. Idololatrae quidem Philistini, quando Deum Israhelitarum, cuius arcam apud se habebant, uiderunt percutientem plurimos ex ipsis, sic dicebant; Non maneat arca Dei apud nos, quia dura est manus eius super nos &c. Ierosolymitani autem multò fuerunt peiores: nam manus domini super hostes conspecta fuerat: ipsi autem liberati Dei misericordia, in Deo nihil aliud, quam potentiam perdendi considerant. Deum autem colere, atque cum illo consuetudinem, uocant per auxesim, habitare cum igne deuorante, & flamma aeterna; quasi Deo inuidiam constare uolentes, eius obsequium detrectarent. Mihi dubium non est, quin propheta uiderit mores Iudaeorum, qui Christi tempore futuri erant, eumque occisuri, quod eius uirtuti, puritati, ac morum sanctitati hypocritæ ipsi consuescere nequirent, non minus, quam igni deuoranti, & ardoribus sempiternis: quae enim sequuntur, mentibus Christianorum sagacibus mysterium redolebunt: multaque hic legent, quae animi mysterio, quam historia competunt: quae una regula lectoribus prophetarum perpetuo obseruanda est. De uobis. ולי nobis, & ita omnino legendum est. Poterit habitare: unicum uerbum est Hebraeis, quod mox uulgatus uerbo uno reddidit; aut quis habitabit, וני, quod uariè constructum, uariè accipitur.
- 15 Qui ambulat &c. docet inanem esse illorum metum, & non esse, nisi pretextum impietatis. nam Deus non est ignis consumens, nisi impijs, & sceleratos: uidebantur enim alludere in illis uerbis suis ad uerba uitijis Deut. 4. Deus tuus ignis consumens est. Uersu autem sequenti uidebis, quibus nominibus appellet propheta illud, quod impij hypocritæ, habitare cum igni deuorante, dicebant. In iustitijs. uerbum ambulandi, seu eundi bebr. regit interdum accusatiuum, ut hoc loco: estque perambulare, id est, exercere omne genus iustitiarum. Auaritiam. בבעצ, seu באצ, aut lucro. nam & uerbum ipsum nomen notat, quod Graecè κεραιον uocant, & quæstum, aut lucrum, cui incumbit auarus, à uerbo, quod significat uulnerare, & exercere auaritiam, quæ, tanquam gladius, hominem uulnerat. uide supra cap. 32. uers. 7. habet enim mala uasa, seu arma auarus, & fraudibus opprimit innocentes. Excucit. quando nihil manibus nostris pulueris, aut alterius rei haerere uolumus, manus complodimus, & palmam palmam excutimus. hinc odij symbolum est, quo

V iiii

nihil nobis commercij cum homine fore, aut fastidij, quo nihil illius rei apud nos habituros significamus, sicut lotio manuum. meritis ergo, non manus, sed nomen, quod uoluit, id est manum concauitates, seu palmas proprie notat, apposit. Ab omni munere: sensum expressit, sed significatio est uerba Hebraea נשחך נשחך אשחך אשחך a sustinendo in munere. Qui claudit oculos. uehementior est significatio uerbi יצט. nam corroboracionem, seu comprehensionem notat; ut in singulis uerbis perspicui possit uis quadam: quibus non uulgarem quandam uirtutem, sed summum uirtutis studium, & uirtutum odium perfectissimum exigi uidetur; uidelicet nihil iustitiae in opere praetermittere, & in uerbis nihil aequitatis: auaritiā omnino odisse, & ita iustitiam colere, ut occasiones omnis iniustitiae abominentur, & animo adeo esse alieno ab iniurijs in proximum, ut ne audire quidem uerbum de sanguini bus, (ita loquuntur Hebraei) sed aures comprimere uelint, ne quid aduersum proximum audiant. Sed quid est, non uidere malum? Nota in Hebr. hic esse constructionem uerbi נאחך cum ב, uidere in malo: quae constructio non simplicem uisionem notat, sed interdum est uidere optata cum uoluptate. exempla passim obuia. ut uel hinc intelligere possimus, quare percussit dominus eos, qui uiderant arcem domini: (est enim eo loco huiusmodi constructio) nempe quod cum uoluptate, & quadam curiositate nudatam arcem, & quae intus haberet, uiderent. Quae uero etiam pacto hoc loco uidere in malo, seu malum, accipiendum est: claudendi enim sunt oculi, immo & comprimendi, ne in aliquo malo, quod se offert, placeamus. potest autem accipi נאחך pro malo culpa, & pro malo pena, ut nullo pacto nobis placeat quidquid alteri incommodat.

16 Hic in excelsis &c. non huic molestum erit cum Deo agere. nam potestas, quam Deus exercit aduersus hostes, pro istis erit, ut eos in tuto collocet. sicut enim ab iniurijs hostium securi sunt, qui in altissimis, & abruptissimis rupibus degunt, praesertim si eis non desit cibus, & potus: ita uir pius, & iustus, ubi ubi fuerit, in tuto est. neque quidquam ei deerit, Deo omnium bonorum uicem supplente. altissimum habent refugium, ideo non accedit ad eos malum, neque flagellum &c. Inter locos autem, qui in scripturis iustorum securitatem, ac felicitatem continent, hic est insignis admodum, & mira suauitate plenus. in quo uidere Christianus lector poterit causam praecipuam, propter quam Ioannes Baptista penitentiam praedicauerit ante domini seruatoris manifestationem. Panis datus est. uerbum נתן interdum est constituere, praeficere, certò statuere, seu proponere: ita hic in passiva accipiendum. puto: habent panem constitutum, quem suis temporibus illis dabit Deus, ut nunquam desit. Aquae fideles, id est, permanentes, seu perennes: nam in loco pascuoso collocantur oves Christi, & iuxta aquas refectiois, ut nihil eis deesse possit, quibus Deus non deest.

17 In decore suo, seu forma, & formositate. dicit Iudaeus, hoc loco iustis promitti, non capiendā ab hostibus ciuitatem, in qua habitant, immo quod in ea sint tutissimi, ueluti in altissimis rupibus: & licet obsessi sint ab hostibus; nunquam eis deerunt res necessariae. insuper quod fugatis hostibus suum regem in suo decore, in sua formositate, & gloria conspiciant; & quocumque uoluerint, eis ire licebit &c. atque haec omnia dicit contigisse Ierosolymitanis sub Ezechia. Quae uero non negari, ita quoque non unquam uerbis propheta conuenire ausim asserere. nam Ezechiam in decore, seu gloria ipsius uiderunt tunc temporis non iusti modo, qui tunc Ierosolymis erant, quos uersu superiori descripsit, sed etiam illi, quos supra hypocritas, & errantes uocauerat: qui certè non erant pauci numero; neque solum pii, sed etiam impij tunc seruati sunt per dominum. Quare cum in sequentibus negare non possimus prophetam ad Christi tempora quoque respexisse; hic iam in istis uerbis mysterium latere non dubito. nulli enim ex Israelitis secundum carnem, Christum Dei filium in formositate sua, & decore uiderunt: nisi qui deposito peccato ueri Israelitae fuerunt, qualis erat ille, de quo dixit dominus, Ecce uerè Israelitae, in quo dolus non est: quem uisurum affirmavit Angelos ascendentes, & descendentes super filium hominis: quasi insinuaret, tantum ueros Israelitas aptos esse ad uidentem, atque intelligendam in Christo filio Iacob, impletam uisionem illam Angelorum ascendentium, & descendentium per scalam. nā ascensus: & descensus Angelorum quid aliud erat, quam terram cælo reconciliatam, & ex utrisque unum regnum constitutum? at hoc, per quem, nisi per mediatorem Dei, et hominum hominem Christum Iesum factum est? quis uerò hoc de domino Iesu credidit, nisi ueri Israelitae, & qui iuxta predicationem Ioannis penitentiam egerunt? nam qui mundo erant corde, qui auaritia non studebant, qui iustitia, & ueritatis fuerunt amici &c. isti apti fuerunt, qui dominum IESUM agnoscerent pro rege, & eius gloriam uiderent, quasi unigeniti à patre, non solum in monte, aut resurrectione, & ascensione in cælum; sed quando intellexerunt per predicationem euangelij merito in toto orbe pro Deo adoratum, & pro rege habitum uiuorum, ac mortuorum. Non ne Paulus dicit, nos translatos in lumen? non ne in regnum filij dilectissimi? non ne euangelium uocat gloriosum? non ne fidelibus dicit non lucere lumen euangelij beati Dei? ergo iam satis apparet, quam aptè, ac uerè mores eorum hominum, qui regem in formositate sua uisuri erant, & superiori uersu descripsit prophetarum

istorum

istorum tantummodo oculi uiderunt terram longinquitatum, (sic enim loquuntur Hebraei) id est, terram longè distantem. impij enim non nisi terrae praesenti incumbentes, alteram ab hac distantem aut non credunt esse, aut pro nihilo ducunt. at iusti non contemplantur, quae uidentur, sed quae non uidentur; & oculi eorum in longinquum semper feruntur; & quò fide pergunt, conuersatione peruenire contendunt: quinimmo & in hac uita non ad terrenam aliquam ciuitatem inhiant, aut aliquid regnum; sed regnum Christi toto orbe terrarum diffusum cogitant, & huius confirmationi, ac propagationi student. tales fuerunt Israelitae illi, qui Christum dominum susceperunt &c. Videbunt oculi tui: sic coniungenda sunt uerba; deinde, quasi Christum dominum longinquitatum: מרוקם enim longinquitates sunt, ut Ierem. 8. & iuxta hunc sensum accipe, quod uulg. dixit à longè, id est, longè distantem.

18 Meditabitur: meditari timorem, seu formidinem, est praemetu secum quaerere, & cum admiratione disceptare, quae autem sequuntur, uerba sunt admirantium, & quidem iuxta historiam (cui tamen non omnia uerba conueniunt) admirantium Iudaeorum: quo pacto tam subito, & insperato cessauerint exactiones, quas scribae, & alij tempore obsidionis iuxta magnitudinem, aut multitudinem domorum à populo exigebant. at iuxta sensum, quem spiritus sanctus praecipue attendebat, quem nobis aperuit optimus prophetarum interpres Paulus, sunt uerba eorum, qui agnouerunt Christum domini, & intellexerunt sapientiam euangelij, & crucis: & admirantur, quo pacto tam subito perierit omnis sapientia in lege peritorum: & stulti facti sint, ac barbari, qui soli sapientes esse uidebantur. Vbi litteratus? Paulus ordinem inuenit uerborum: ait enim; וידעו כי לא היו חכמים &c. & quidem Hebraeum nomen מרוקם, id est, scriba primò accipitur pro eo, quem uulgo notarum dicimus, ut Ps. 45. & infra 36. deinde pro ijs, qui regum gesta, historias, annales, & acta publica scribebant; item census, redditus &c. 2. Reg. 15. & 16. &c. tertio pro illis quoque accipitur, quorum erat in libro legis scribere, & conferre, interpretari, & genealogias maxime stirpis regia memoriae consignare: qualis fuit Esdras. uide cap. 7. eiusdem. & huiusmodi appellatio usque ad Christi tempora per se uerant: ut apparet ex consilio illo Herodis in aduentu magorum, & Matth. 13. & alijs plurimis locis. Pro libratore autem (id enim significat proprie סופר, quem uulgatus non male dixit uerborum legis ponderatorem) Paulus sapientem reddidit; pro numeratore uerò turrium, disputatorem, seu conquistorem huius saeculi dixit Paulus. סופר enim est qui de omni re controuersa disputat, disquir; & quid pro uero habendum sit, statuit. cuiusmodi erant plurimi in lege, ut uidere licet in epistolis Pauli. hos eleganter uocat propheta numeratores turrium: quasi qui in numerato habebant omnia mundi miracula, & quodcumque dignum narratione, & admiratione esset, & semotissima quaeque à communi hominum sensu: nisi malis dicere numeratores turrium esse qui habent ex officio descripta opida regionis, munitiones &c. quod fortè significatur in Psal. ubi dicitur; Numerate turres eius. Pro hoc ultimo uulgatus dixit Doctorem paruulorum: qua tamen ratione non intelligi: Graeca autem editio hoc loco habet, Vbi sunt litterati? ubi sunt consiliatores? ubi est numerans nutriendes paruulum, & magnum populum? quod postremum membrum ab Heb. plurimum distat. & quidem scio esse qui dicant Paulum non idem in illis uerbis tractare, quod Iesaias: sed fortè, qui in ea sunt sententia, institutum Iesaias hoc loco affectu non sunt.

19 Populum impudentem: sic habent non nulli codices; alij uerò imprudentem: nomen נאחך non alibi, quam hoc loco reperitur: & quidem si cognationem, quam habet cum uerbis נאחך & נאחך, consideremus, dicere possumus significare obscurum, qui non auertit frontem, neque erubescit, ut impudentem dicere possis, uel obscurum, id est rudem, & indocilem. ego certè, siue hanc cognationem respicias, siue alteram, quam uidetur habere cum uoce נאחך, quae item semel tantum legitur, nempe Ps. 114. quam omnes barbarum, aut quid simile interpretantur, magis probo lectionem, quae imprudentem habet: nam sequentibus hac acceptio magis apta uidetur. ergo נאחך, siue נאחך uocabant Iudaei omnes alias nationes, & peregrinas linguas, tanquam blasphas, & absurdas: nam haec uoces Hebraeorum auribus quoque blasphemae, obliquae, & absurdè sonant: sic postea Graeci Helles ipsi dicti, ceteros omnes eadem propterea blasphemas appellauerunt, & Homerus Caras ob peregrinum, & absurdum sonum Βαρβαροφωνος uocat. Est autem sermo ad illum, qui regem in formositate sua uidet, & destructam Iudaeorum sapientiam admiratur, id est, ad omnes pios, qui CHRISTO uocem dederunt. & quidem Rabini per populum barbarum, & balbutientem &c. Assyrios notari aiunt: quos à Iudaea subito disparuisse historia sacra commemorat. Non uidebis. potest & in imperatiuo legi, Ne uideas. quod certè ego de ipsis sapientibus, & scribis Iudaeorum dictum accipio. Ne uelis ultra uidere, neque attendere sapientibus Iudaeorum, quorum sapientiam Deus stultam fecit; à quibus sapientiam abstulit, ne illos appelles ultra scribas, interpretes legis, &c. uersi sunt in populum barbarum, & profundi sermonis, &c. Alteram interpretationem uide paulò inferiori: Alti sermonis: profundum hebraicissimum alium interdum uocat, ad

uerbum, populum profunditatum labij: quæ uerò profunda sunt, ignota sunt: hinc profundum labium, id est, ignotum, & quod luce intellectus non penetramus. Ita ut non possemus intelligere: Hebræi breuissimè hoc efferunt, & quod profundum ab audiendo, id est, profundiores, quam ut audiri possit. at שמע interdum non uerbo audiendi, sed percipiendi reddi debet, aut intelligendi Gen. 11. Confundamus labium eorum, ut non percipiat quisque labium proximi sui: & Dent. 28. Excitabit Iehoua contra te gentem à longinquo à finibus terræ, quæ uelut aquila, aduolabit: gentem, cuius linguam non percipies: ut uideatur hoc loco promissio fieri iustis opposita huic maledictioni, nempe quod non prementur à populo barbaro, & ignoti sermonis. cui certè interpretationi non opponent se Rabini. Difertitudinem linguæ. nomen יְהוּבָא construxit uulgatus cum uerbo audiendi, & in abstracto accepit: neque male, si modò hesitantiã linguæ, balbutiem, seu blasititudinem interpreteris, à uerbo, de quo supra 28. ut sic reddere possis, Populum profundioris labij, quam ut percipere possis blasitudinem linguæ sine intelligentia, id est, imperitè balbutientem. stulti enim, & barbari apparent alijs, qui linguas peregrinis loquuntur. ut est apud Paulum. Hæc, ut dixi, aut de sapientibus Iudæorum accipe, uel ut promissionem factam iustis, quod ab exteris hostibus non uastabuntur, aut opprimuntur: quæ non secundum carnem more Iudaico intelligenda sunt. Quid si hic donum linguarum promittatur seruis Dei tempore Christi, quod ad nullam tam barbaram nationem, & tam abstrusi sermonis accederent, quam non intelligerent? Non uidebis, inquit, populum barbarum, populum profundioris sermonis, quam ut intelligatur balbuties linguæ. Non uidebis, inquam sine intelligentia, id est, absque eo, quod eos intelligas. nam Paulus gratias agebat Deo, quod omnium illorum linguas loqueretur: & hoc dono præditi erant Apostoli, & plures alij.

20 Respice. tu, qui perambulas iustitias, non uidens ultra populum barbarum &c. conuerte oculos tuos: neque aliud uidere uelis, quam Tcion, ciuitatem exultantem & unicum gaudium, & festum nostrum. Quis neget, quod deletis Assyrijs, ingens festum fuerit in Ierusalem &c. sed quis fidelis dubitabit, hæc aptius nouæ Ierusalæ conuenire & quæ enim fuit tranquillitas illius habitaculi, seu pasci? quo pacto uerum fuit, non auferendos clauos, non rumpendos fumes illius tabernaculi in perpetuum? Sed quid his immoror? hæc est noua Ierusalem, aduersus quam porta inferi non præualebit. Habitationem opulentam: iam de his uocibus supra dictum est, quamuis autem תּוֹב habitaculum, præsertim rurale notet, nomine pasci, uis nominis aliquo pacto exprimitur: quo solet interdum uocari Ierusalem, tam uetus, quam noua propter uerbum Dei, quo pasciuntur homines. Exod. 15. Perduxisti in fortitudine tua ad pasuum sanctitatis tuæ. Quod nequaquam transferri poterit: optime uulgatus relatiuum suppleuit: ego uerbum uerbo reddidi: tentorium, uel tabernaculum nequaquam auferetur, uel uoluitur: nam uerbum יָצַב non alibi legitur: sed ex cognatis uerbis uidetur significare uoluntatem, quæ in terra, seu loco uoluitur: Nequaquam auferentur clauis eius, uel non amouebit, id est, nullus amouebit clauos eius. Est autem sermo de clauis lignis, qui in terra figuntur, quibus alligantur fumes tentorij: quod si clauis non amouentur, neque fumes rumpuntur; tentorium ipsum firmum manet. Christus autem ecclesiæ suæ, est pro clauis, & funibus, immo fundamentum firmissimum est &c. firmatur etiam doctrina Apostolorum, & patrum, quam nullus hereticus unquam poterit conuelleret &c.

21 וְלִי nobis, omisit uulgatus, id est, habemus in Tcion præpotentem, seu præualidum Iehoua. deinde locus fluuiorum est etiam nobis &c. uel quod ipse præualidus Iehoua sit locus fluuiorum, & riuus, id est, pro fluuijs, & fossis aqua plenis. flumina nanque pro munimentis sunt ipsis ciuitatibus, quas circumvallunt. Et patentes: sensum expressit uulgatus. est autem hic nomen manus, quod, ut supra annotaui, scriptura fluuijs, & mari, ipsique etiam terræ tribuit: quare pro amplissimis, & patentibus rectè accipitur. Non transibit per eum nauis remigum. ecce quanta sit circum Ierusalem nostram aquarum copia. Naues, inquit, quæ remis aguntur, illum fluuiorum locum, quem nos habere dixi, pertransire non poterunt. nauigia enim, quæ remis aguntur: mare, quod altum uocant, & Tarxis in scripturis dicitur, & inhospitale, præternauigare non audent. Remigum. heb. singulare, collectiue רֵמִים à uerbo רָמַם, id est, circumiuit, quod nauem circumagitet, uel quod remum circumagitet manu: sunt autem huiusmodi naues humiles, & ad fluctus maris magni tolerandos haudquaquam idoneæ. & nomen quidem רֵמִים nauem absolutè significat, & de onerarijs dicitur 1. Reg. 9. &c. sed cum nomine remigum nauiculas designat. uix autem reperietur fluuius, quem nauis remis impulsu non transeat. significat ergo apud Ierusalem ingentes aquarum gurgites: sed ne parum dicere uideretur, addit Neque triremis magna. וַיִּי quoque naues absolutè notat, sed cum nomine רֵמִים non dubium, quin ingentes naues, & onerarijs designet. hoc autem nomen superioriori uerbu magnificum dixit, hic uerò magnum. ergo aquarum molem illam, quam habet Ierusalem, neque parua, neque magna nauigia pertransire poterunt, ut quàm inexpugnabilis sit, intelligas. il-

lam enim insulam satis tutam ab hostibus diceres, quæ circum se mare aded tempestuosum haberet, per quod neque parua, neque magna naues possent nauigare. uersu autem sequenti, quæ sit hæc aquarum moles, explicatur.

22 Dominus enim iudex noster: figuratè de nauibus, & aquis induxisset sermonem, propheta hoc genere rationis exponit. quid enim nauibus, mari, remigibus &c. cum iudice, ac legislatore? nauium ergo nomine tyrannos, & mundi principes, aduersas etiam potestates intelligi non dubium est: nam impetu feruntur, & inexpectatè adueniunt &c. moles autem aquarum est fauor diuini numinis, quem aut superare, aut auertere omnes aduersæ potestates nequeunt. ideo dicit; Deus est noster iudex, princeps, ac magistratus: qui causam nostram, & aduersariorum iudicabit. At qui fieri potest, ut suos damnet? nam etsi sint duæ partes in iudicio aduicem litigantium, quarum alteram iniustam, alteram uerò iustam esse necesse est: qui tamen Dei sunt, iniustè tractari solent. adde, quod quando scriptura uerbum iudicandi, Deo tribuit, tum significat Deum uindicare bonos à malis, malorumquæ iniuria. Genes. 15. 1. Sam. 24. &c. unde Deum esse iudicem nostrum, est nostrum esse patrum, & uindicem: at quos Deus iustificat, quis condemnabit? nomen etiam ipsum מַשִּׁיבַת pro magistratu interdum accipitur, qui tamen non habeat ius regium, ut supra indicauimus. Dominus legifer. מוֹכֵחַ, qui uidelicet est in gubernatione, & leges præscribit: eratq; maioris auctoritatis, quam מִשְׁפָּט, scriba. & quidem mihi dubium non est, quin pro principe interdum accipitur, ut Genes. 49. Non recedet scæptum de Iebuda, neque מַשִּׁיבַת de inter pedes eius, id est, de semine eius, donec ueniat ille, cui, id est, ille, cuius est ipsum scæptum: non quod tunc deficeret, sed quod usque ad Christum dominum imperium teneret tribus Iebuda, siue per reges, siue per legislatores, seu dictatores: quandoquidem post reges Iebuda, & Babylonis captiuitatem durauerunt usque ad Herodis tempora huiusmodi מֶלֶכֶתִּים: quorum collegium postea Græci מַלְכֵי יְהוּדָא uocauerunt, Hebræi etiam מְלָכֵי יְהוּדָא appellati sunt, & domus magni consilij, quorum numerum ueteres scriptores 70. fuisse testantur: qui tandem iussu Herodis trucidati sunt. hoc itaque loco omne genus regiminis Deo in suos tribuit propheta; quo etiam intelligimus fidem, subiectionem, atq; obedientiam subditorum: ipsi enim sunt, qui istis Dei titulis gloriantur. qui ergo fieri poterit, ut eos non seruet Deus, qui ipsius legibus parent? præsertim cum non solum legislator sit, sed & rex noster: qui potest, quos uelit, seruare: unde addit, ipse saluabit nos: ut nihil à nauibus, nihil à tyrannis inflatis timeamus.

23 Laxati sunt &c. quia tyrannos nauibus, quæ uento inflatis uelis, aut remis impetu feruntur, comparauerat; in metaphora persistens, ad Assyrium conuertitur, per cuius interitum ruinam diaboli, & ministrorum ipsius intelligit: ipsumque regem malo in nauis comparat; principes uerò eius funibus, qui malum confirmant; instructas uerò acies militum, uelo uentis inflato; totum denique Assyriorum exercitum nauis ipsi comparat. Notum est autem peritis in re nautica, confirmationem mali, quæ funibus fit, summi esse momenti. quare & dum tempestas ingruit, alios funes superaddunt, ne fluctuatione nauis, & crebra iactatione, laxatis, seu ruptis funibus, ipse quoque malus abrumptatur, & impossibilis eis reddatur nauigatio, non habentibus, ubi antenna, & uelum suspendantur. quod qui ignorauerunt, hic nihil certi afferre potuerunt. Laxati: hebr. dimissi, id est, laxati: ut doctè uertit uulgatus. nam duces, & precipui in exercitu partim occisi, partim in fugam uersi sunt. Sed non præualuerunt. particula aduersatiua non est in hebr. & quia uulgatus in bonum accepit, laxationem funium, nempe quod Assyrij in tentorijs amplissimis castramentati fuissent, ideo aduersatiuam suppleuit: & uerbum יָפְרִי absolutè accepit: ut interdum solet Hebræis accipi, quæsi dicit, Quamuis ingentes habeas copias, non tamen præualebis &c. possumus tamen uerbum interpretari actiue pro confirmare, ut Ps. 147. Confortauit ueltes portarum &c. Exod. 4. ubi uulgatus interdum dixit, & supra 22. Balteo firmabo &c. ut uertere hic possumus; uò confirmabunt, uel constringent malum suum. Sicerit. certum est יָדוּ similitudinis esse particulam plurimis in locis; & posse suppleri uerbum substantiuum cum uulgato: sed alium quoque habere usum. apud Hebræos obseruauerunt uiri periti. certè quando hanc particulam præcedit negatio, sape ualet id, quod Latinitis, ne tantillum quidem, sicut nos, ne hoc quidem, demonstrata re nullius momenti, uel factio talitro, ut Ierem. 8. Auscultabam, & audiebam, sed ne tantillum loquebantur, cap. 23. & 48. & Prou. 15. & infra Ies. 51. etiam sine negatione; Et habitatores eius uelut יָדוּ interibunt. quo etiam modo poteris accipere illud cap. 16. Audiuimus superbiam Moab, quod superbus sit ualde: & ne sic quidem ueltes eius, id est, ne tantillum quidem, uers. 2. Inquit ergo non potuisse duces, & principes Assyrij regis ipsum uel tantillum confirmare, ne fugeret, uel ne desponderet animum. Dilatare signum: signum pro uelo hic accipio: non confirmato enim malo, uel antenna, haudquaquam potest expandi uelum; ita non confirmato rege, sed despondente animum, & fugam capiente, non potuerunt

acies instrui, uel ad pralium; uel ut conferte receptui canerent, & absque incommodo in Assyriam redirent: sed hic, atque illuc diffusi milites, quisque sibi fuga consulebat. Forti etiam hic moris natarum meminuit, qui in summitate mali signum collocare solent, praesertim in nauis praetoria, scilicet quae classis imperatorem uehit: laxatis autem funibus, & malo non confirmato, sed collapso, regeque fugam capiente, nullum signum expansum est, quod se colligerent milites, aut quod sequerentur aufugientes. Haec autem translationes, ut iam dixi, nihil aliud, quam ad eos dissipatos fuisse Assyrios, & suos notant, ut nihil in ipsis corporis, aut animi in ipsis remaneret, sed desperatione obruerentur. atque hic est finis hostium Dei, & ecclesiae, etiamsi, uelut mare, insurgant, & fluctus suos exalcent. nam etsi mirabiles sint elationes maris, mirabilior tamen in altis est dominus. hincque factum est, ut detruso ad tartara diabolo, & tyrannis fractis, atque enervatis, testimonia Dei facta sint in toto orbe credibilia; & uerbum crucis ubique obtinuerit. Tunc diuidentur spolia &c. fugatis partim, partim quoque occisis Assyrijs, quid aliud, quam diuisio spoliiorum fuit? tanta fuit autem alacritas, & exultatio, ut nemo propter aliquod corporis uitium, quales sunt claudi, neque propter uirium defectum ex aduersa ualitudine, à diripiendis spolijs fueris alienus, aut in praeda diuisione exfors. Hic meminere claudos, & debiles, iussu domini compulso fuisse intrare ad nuptias, atque conuiuium: in quo omnium illorum bonorum regni Dei, à quibus deciderunt Iudaei, qui contempserunt conuiuium domini, participes facti sunt. illud etiam euangelij recolle de uicito forti, & alligato, uniuersa arma, atque uasa ipsius uictorem diripuisse. quae quidem direptio per Apostolos, & eos, quorum non multi nobiles, non multi potentes &c. sed qui fere omnes erant infirmi, ac contempribiles, ut fortia Deus confunderet, facta est. illud quoque in mentem reuoca, nemini ob uitium corporis praeccludi aditum ad ingentes in Christo diuitias comparandas in ecclesia ipsius, sed liberam esse depradationem, & direptionem &c. neque esse personarum acceptionem apud Deum. de quo plura infra cap. 56. Spolia multarum praedarum: sensus idem est: ego uerba expressi; tunc disperitum est assidue spoliium multiplex. 77 enim temporis continuationem notat, quod illis diebus nihil aliud Ierosolymitani egerint, quam diripere, ac diuidere spolia.

24. Vicinus. nullus ex ciuibus, & habitatoribus Ierusalem à praedatione abstinabit, etiamsi decumbat infirmus, aut aeger, tanta erit exultatio, & alacritas. uerum ne quis Iudaeus haec carnaliter accipere, & ad tempora Ezechiae istaec tantum pertinere putaret, remissionem peccatorum inducit, ut scilicet intelligeremus uictoriam quandam spiritalem, hostium fugam, & deuastationem spiritalem, direptionem spoliiorum spiritalem in illa uictoria designari: neque enim post hanc uictoriam populus Ierosolymitanus releuatus fuit iniquitate. Sed haec ad Christum pertinent, qui saluum fecit populum suum à peccatis ipsorum.

Caput trigessimumquartum.

Noua.

Vetus.

Appropinquate gentes ad audiendum, & familiae auscultate: audiat terra & plenitudo eius, orbis, & omnes progenerationes eius.

Quia seruor ipsi Iehoua contra omnes gentes, & ardor contra omnem exercitum eorum, anathematizauit eos, dedit eos mactationi.

Et interfecti eorum deiicientur; & cadauerum ipsorum ascendet foetor, & liquefient montes à sanguine ipsorum.

Et tabescet omnis exercitus caelorum, & uoluentur, sicut liber caeli, & omnis exercitus eorum marcescet, sicut marcescit folium è uite, & sicut marcidum è ficu.

Quia

Accedite gentes, & audite, & populi attendite: audiat terra, & plenitudo eius, orbis, & omne germen eius.

Quia indignatio domini super omnes gentes, & furor super uniuersam militiam eorum: interfecit eos, & dedit eos in occisionem.

Interfecti eorum proiecientur, & de cadaueribus eorum ascendet foetor: tabescet montes à sanguine eorum.

Et tabescet omnis militia caelorum, & complicabuntur, sicut liber caeli: & omnis militia eorum defluet, sicut defluit folium de uinea, & de ficu.

Quoniam

Noua.

Vetus.

Quia humectatus est in caelo gladius meus: ecce super Edom descendet, & super populum anathematis mei in iudicium.

Gladius, quem habet Iehoua, plenus est sanguine, impingatus est ab adipe, à sanguine arietum, & hircorum, ab adipe renum arietum: quia sacrificium est ipsi Iehoua in Bozrach, & mactatio magna in terra Edom.

Et descendent rhinocerores cum eis, & iuueni cum tauris, & madeset terra eorum à sanguine; & puluis eorum ab adipe impinguabitur.

Quia dies uindictae est ipsi Iehoua, annus retributionum contra uersa Tcionis.

Et uertentur torrentes eius in picem, & puluis eius in sulphur: & erit terra eius in picem ardentem.

Noctu, ac interdiu non exstinguetur, in saeculum ascendet fumus eius: à generatione in generationem exsiccabitur; in aeternitatem aeternitatum non erit transiens per eam.

Et hereditatio iure possidebunt eam onocrotalus, cypselus: & noctua, & cornus cohabitabit in ea, & extendetur super eam linea inordinationis, & lapilli euacuationis.

Nobiles eius, & non ibi regnum uocabuntur; & omnes principes eius erunt nihilum.

Et ascendent in palatij eius spinæ, urticae, & paliurus in munitionibus eius: & erit pascuum draconum, & scenæ filiabus struthionis.

Et obuiam habebunt Teijm ipsos ijm, & satyrus socium suum uocabit: etiam ibi quiescet lamia, & inueniet sibi sedem.

Ibi nidulabit cypselus, & euadere faciet, & dissecabit, & fouebit in umbra eius: etiam ibi congregabuntur uultures, unaquaeque ad proximam suam.

Quarite in libro Iehoua, & legite unum ex eis, non detractum fuit: alterum alterum non requisit. quia quod ore loquor, ipse praecipit: & spiritus eius ipse congregauit.

Et ipse cadere fecit illis sortem, & manus eius dispersit eam ipsis funiculo: usque in aeternum hereditario iure possidebunt eam: in generatione, & generationem cohabitabunt in ea.

Quoniam inebriatus est in caelo gladius meus: ecce super Idumam descendet, & super populum interfectionis meae ad iudicium.

Gladius domini repletus est sanguine, inersatus est adipe, de sanguine agnorum, & hircorum, de sanguine medullatorum arietum: uictima enim domini in Bosra, & interfectio magna in terra Edom.

Et descendent unicornes cum eis, & tauri cum potentibus: inebriabitur terra eorum sanguine, & humus eorum adipe pinguium.

Quia dies ultionis domini, annus retributionum iudicij Sion.

Et conuertentur torrentes eius in picem, & humus eius in sulphur: & erit terra in picem ardentem.

Nocte, & die non exstinguetur, in sempiternum ascendet fumus eius: à generatione in generationem desolabitur, in saecula saeculorum non erit transiens per eam.

Et possidebit illam onocrotalus, & ericius: & ibis, & coruus habitabit in ea: & extendetur super eam mensura, ut redigatur ad nihilum, & perpendicularum in desolationem.

Nobiles eius non erunt ibi: regem potius inuocabunt; & omnes principes eius erunt in nihilum.

Et orietur in domibus eius spinæ, & urticae, & paliurus in munitionibus eius: & erit cubile draconum, & pascua struthionum.

Et occurrent daemona, onocrotalus et pilosus clamabit alter ad alterum: ibi cubabit lamia, & inueniet sibi requiem.

Ibi habuit foueam ericius, & enutruit catulos, & circumfodit, & fouit in umbra eius: illuc congregati sunt milui, alter ad alterum.

Requirite diligenter in libro domini, & legite: unum ex eis non defuit: alter alterum non quaesuit. quia quod ex ore meo procedit, ille mandauit; & spiritus eius ipse congregauit ea.

Et ipse misit eis sortem: & manus eius diuisit eam illis in mensuram: usque in aeternum possidebunt eam: in generatione, & generationem habitabunt in ea.

1 ACCEDITE gentes, & audite populi &c. non fito, quod ad narrandam uastationem Idumaeorum hoc exordio usus fuisse propheta. sed neque uastationem totius mundi continet caput hoc, ut sequentia ostendunt. certe, nisi meus me fallit enimus, haec omnia de ultima desolatio ne Iudaeae libenter accipio. neque mirum alicui uideatur, quod Iudaeos nomine Edem significet: non enim semel id facit propheta, ut infra uidebimus. nam praeter hoc, quod Iudaei ex Isaac, facti sint Esau, id est, ex dilectis reprobis, & ex capite cauda, & primogenituram amiserunt, quae ad Esau rediisse dicitur. quodammodo potest, cui dixerat Isaac, quod aliquando & ipse excuteret iugum à collo suo; in nomine isto Edem, quod à rubedine dictum est, allusio est ad interfectionem, & ingentem eadem, quam patraturus erat dominus in Iudaea, ut mox dicitur: adde, quod non raro propheta nomine omnium gentium, & totius orbis, eam gentem, & prouinciam, in qua erant, intelligunt, ut supra indicauimus. In hoc tamen primo uersu uniuersum mundum, & omnes gentes ad spectaculum conuocatae arum rerum, quas de gente sua commemorare decreuerat: est enim illius reip. ruina, inter aliorum regnorum, quae unquam contigerunt euerfiones, maxime insignis.

2 Quia indignatio domini &c. si de Edom esset sermo, non sic locutus fuisse propheta, qui non conuenit omnes gentes dicere, nisi aut cum de toto orbe loquitur, qui tunc de ea, in qua agebat regione. Militiam, seu exercitum: si de Iudaeorum rep. ut ego quidem arbitror, est sermo, intellige hic non temporalem modo militiam, sed etiam spiritalem, & ecclesiasticam. uide infra com. in illa uerba Completa est militia &c. Interfecit. significans est uerbum hebr. ורן anathematizauit, excommunicauit, deuouit, diris persecutus est, ab usu communi, seu à medio sine ulla commiseratione sustulit. Quod uero sequitur, hanc uocem exponit; dedit epi in mactationem, sicut illas ciuitates, quae dominus in anathemate dabat ipsi Iudaeis.

3 Tabefcent montes. significat hyperbolicus hic sermo, quod quemadmodum montes assiduis imbribus decrefunt, ac ueluti liquefunt aquarum defluxu, ut est apud Iob; ita tantum sanguinis effusa effundendum, ut diffunderent montes: uerum quia post huiusmodi fluxus, montes steriles manent amissa pinguedine (nam & humanis corporibus nimia solutiones tabem inducunt, ut uerunt medici.) hinc uulgatus ad effectum respiciens, tabescere dixit. His metaphoris adeo uenustis nescio, an quidquam simile in profanis scriptoribus reperias.

4 Tabefcet. militiam, seu exercitum cali, id est, luminaria, & stellae tabescere, est lucem amittere: quod mox exponens ait; & uoluentur, sicut liber cali: sicut si librum uoluas, litterae non apparent. ita cum luminosa corpora sint in calo, ueluti litterae in libro, (sunt enim signa temporum &c.) si calum uoluas, non apparebunt. obscuratorem itaque luminarum caelestium notant haec, quae nihil aliud, quam supremam tristitiam, & rerum aduersarum quandam inundationem, ut supra iam non semel diximus: atque hoc est, quod Euangelista dicit solcm, obliuiscendum, & lunam retrahendam lumen, & stellae de calo ruituras. Hunc locum Iesaja Ioannes in Apocalypsi cap. 6. sic uertit, Et caelum recessit, sicut liber, qui circumuoluitur. ubi quoque potentiam Dei indicare uoluit propheta: qui non maiori negotio calos, si libeat, complicit, & uoluat, quam in membranam, ac multo minori, qui etiam locus Ioannis facit, ut haec de Iudaea intelligam. nam cum cap. 4. & 5. gloriam Christi, quam per mortem assecutus est, quamq; etiam per predicationem euangelij obtinuerat, descripsisset, tandem cap. 6. uastationem Iudaeae, quae caput fieri à morte domini; per incrementa narrat, quousque in sexto sigillo, id est, sexta annorum hebdomada, post occisum dominum, extremam deuastationem commemorat, obscurato sole, & cadentibus stellis, & calis complicatis: ubi etiam adducit illa uerba domini, quae dicturi erant Iudaei montibus, & petris, ut caderent super ipsos: proque his, quae hic dicit propheta, Defluet exercitus calorum, id est, stellae, sicut, solum de sicu &c. dicit Ioannes; Et stella de calo ceciderunt super terram, sicut ficus emittit grossos suos, cum à uento magno mouetur. Defluet. haec constructio, marcescere de uite, aut sicu, quae fecit, ut uerbo desuetudinis uerteretur, est Hebraeis frequentissima, ut superius annotauit, esseque reddendam dixi duobus uerbis, marcescet, ac decidet.

5 Inebriatus est. in humectatus est, madefactus est, inebriatus est: notatque redundantiam, eadem autem figura, & uerbo uitur Ierem. 46. Deuorabit gladius, & satiabitur, & humectabitur à sanguine eorum. In calo, id est, apud me; uel firmiter iam dedimus statui madefacere gladium meum sanguine &c. estque hebraismus ualde dignus, qui annotetur, ut uerbum tuum permanet in celo, & in caelis firmasti ueritatem tuam, id est, sic firmum erit uerbum tuum, ut cali ipsa, & ueritas tua tam stabilis, ut cali, & calorum motus, in calo ergo, uel calis, uel caelestibus utuntur, tanquam aduerbio pro firmiter, absque dubio, uel etiam pro excellenter, magnifice, sicut apud Paulum, Innotescat in caelestibus, id est, magnifice summe cum maiestate, sicut res caelestes &c. Populum in interfectionis meae: uide supra uers. 2. Populum anathematis sui, id est, anathematizatum, & à me

me deuotum: & cum isto nomine conueniendum est illud, Ad iudicium. deuotum, inquam, in iudicio, seu condemnationem: quod supra dixerat traditos mactationi: uel descendet in iudicium. Confer haec uerba cum illis, Primogenitus meus Israel, & similibus; & uidebis, quantum actiones nostrae, ac mores coram Deo momenti habeant. ex ipsis enim aut dilecti filij, seu primogeniti, aut etiam tanquam excommunicati, & internicioni addicti habebimur.

6 Agnorum. אריות agnum solet uertere. uide de hac uoce supra cap. 16. uers. 1. Arietes dicere potes. nam & instrumenta bellica ad quaticandos muros, quae arietes dicimus, אריות nocant Hebraei. Medullatorum: uox Hebraea renes notat: sed propter pinguedinem, quae obducuntur, ad pingue, & optimum rei transferuntur, & tritico etiam tribuitur &c. sensum uerit interpres uulgatus. Arietum. אריות arietes gregarij. istis autem animalibus significantur diuites ex plebe. De principibus ager uersu sequenti. Victimam: supra eos dixerat mactationi destinatos: hic iam Deum proponit innumerabiles uictimas, tanquam in festo aliquo cadentem, ac mactantem. quo inuit occisionem impiorum, acceptum sacrificium Deo esse: & diem, quo delentur infideles &c. esse diem festum Deo; & quidem sacrificia, quae Deo offerunt, sunt abominatio domino: quod uero ex ipsis offertur acceptissimum. Botrah: ciuitas est Idumaeorum, à muris, quibus cingitur, nomen habens, uel potius à copia uuarum. nam uerbum Hebraicum dicitur tam de descriptione uuarum, quam de coarctatione murorum &c. ut iam supra indicauimus. ergo hic intelligi Iudaeos, ufos, & sanguinolentos, qui sibi sanguinem Christi imputari, & filijs suis non sunt ueriti, nemini mirum uideatur.

7 Descendent. descendere dicunt Hebr. interdum pro corrucere, ut Exech. 30. Descendit superbia fortitudinis eius. Deut. 20. Extrues propugnaculum contra ciuitatem, donec descendat ipsa &c. ne ergo putaremur minorum animalium tantum futuram mactationem, & populum tantum cadendum, subiungit de principibus, cum eis etiam corrucet. hos uocat nominibus maiorum animalium. Unicornes. à uerbo אריות, quod tantum semel legitur Zach. 14. id est, eleuatum est, dicitur reem animal Rhinoceros, quod in altum habeat eleuatum cornu: uel quod cornu eleuet &c. est sauum animal, & immensi roboris bellua: cuius fortitudini comparatur fortitudo Israelitarum Num. 23. posteritas Ioseph etiam in fortitudine comparatur huic animali Deut. 33. Cornua אריות, cornua eius, in ipsis uentilabit gentes &c. propter regnum Ephraim, & potentiam eius. ubi uulg. Rhinocerotem dixit: & Ps. 92. Exaltabitur, ut reum cornu meum. ubi uidetur alludere ad erymon ipsum nomen, quod tamen ibi legitur inserta littera iod. fortitas eius notatur Ps. 22. & Iob 29. Ceterum Rhinoceros, & Monoceros non idem animal sunt: sed hoc dicitur à uno cornu; illud autem à cornu in naso, quod sursum eleuatum habet. Nos Lusitani Rhinocerotem uidimus ex India aduectum anno 1515. huius indidicem metuum elephantus: hoc animal uidit Martialis Roma cum Virgo pugnantem, qui taurum uicerat. Rhinoceros uero uisum, ut pilam, in altum proiecit: cui geminum cornu tribuit. habet enim praeter cornu, quod in naso est, aliud paruum supra frontem. iocireo ait; Nanque grauem gemino cornu sic extulit uisum; Iaciat ut impositus taurus in astra pilas. et rursus, O quam terribiles tauris pronis in iras, Quantus erat cornu, cui pila taurus erat. ubi quidam deceptus est, quod non putaret, nisi unum cornu Rhinocerotem habere. at Pausanias illius alterius parui quoque mentionem facit. de hoc ergo animali intelligendi sunt meo iudicio omnes loci, quos adduxi. Monocerotorum autem non unam esse speciem existimo: unde tanta diuersitas in scriptoribus orta est. De Asina Indico unum cornu in fronte gestante, meminit Aristoteles, & alij ueteres scriptores: cuius cornu hodie aduersus uenena uisum: quae quidem uirtus rara habet apud antiquos testimonia. ego quidem nullum antiquius legi, quam Philostrati in uita Apollonij, initio lib. 3. cuius haec uerba sunt; Asinos praeterea siluestres in uicinis paludibus, fluuio uidelicet Hyphasio in India, multos capi dicunt: & esse huiusmodi seris in fronte cornu, quo taurorum more generosissime pugnant: atque conficere Indos ex illis cornibus pocula: afferunt que nullis morbis illo die affici, qui huiusmodi poculo potarint. neque si uulnerati fuerint, dolere, & ex igne etiam incolumes egredi: neque ullis uenenis ledi, quacunque nocendi gratia in potu dantur &c. De his animalibus dubito planè, an scriptura sacra meminerit alicubi. quare ubique Rhinocerotem ueritatem libenter: quemadmodum uulgatus uerit Deut. 33. & Iob 39. non tamen culpandi sunt, qui Rhinocerotem, Monocerotem, id est, unicornerem dixerint: nam unum illud praecipuum cornu magni est. alterum autem supra frontem paruum. Et Tauri, seu iuueni, à אריות, id est, fructificauit, est nomen אריות iuuenens, quando scilicet desijt esse uitulus, & fructificare incipit. quibus etiam in Psalmo hostes suos comparat Christus dominus. Ps. 22. Cum magnificis: de nomine אריות iam supra dixi. dicitur autem de Deo Genes. 49. & cap. superiori; de hominibus supra 10. capite; de Angelis Ps. 78. Panem robustorum comedit uir; de equis Ierem. 50. de tauris Ps. 50. & Ps. 22. cum iuuenis coniungitur, ut hoc loco: Circumdederunt me iuueni multi robusti: id est, tauri Basan cinxerunt me. quo modo hic quoque accipio, Nomen ergo Rhinocerotorum, & in-

ligi, quasi dicat, legite in hoc libro, & uidete, an aliquid ex eis, quæ dixi, defuerit &c. puto tamen de altero libro esse sermonem, in quo res gestæ per dominum, descriptæ sunt; uel uisibili, qui iam interijt; uel inuisibili, qui in Deo est: ex quo omnis ueritatis narratio dependet, etiam eius, quæ in profanis scriptoribus reperitur. ergo conferre præcipit ea, quæ Iudææ accidisse uel scimus, uel legimus apud scriptores uera narrantes, cum eis, quæ in hac prophetia continentur; & per omnia consentientem rei gestæ prophetiam nos inuenturos prædicat. Alter alterum: ad uerbum, mulier sodales suas non requisit, id est, unaquæq; res suam comparem non desiderauit, sed ita, ut in prophetia singula coniunguntur; ita quoque in euentu coniuncta uidebis. de hoc hebraismo non nihil supra uers. 15. utuntur autem femininus pro neutris, quibus carent. Quod ex ore meo procedit: optime sensum reddidit heb. quia os meum ille mandauit. Congregauit ea: non est in heb. pronomen: sed ad perspicuitatem uulgatus illud adiecit, quasi dicat, sic coniunctim, Vt ego extuli, ita spiritus domini ea præcepit efferi: uel quemadmodum per os meum dominus enuntiari uoluit; ita & spiritus ipsius ea opere simul adimpleuit. *Quæ nam sunt illa?*

17 Ipse milit. hebraismum retinui: cadere fecit sortem eis, id est, ueluti sorte aues illas possidere fecit terram Iehuda: & idem est, quod sequitur; diuisit illis funiculo, uel in mensura; sicut eis diuidebantur agri. estq; prius relatiuum femininum, alterum masculinum: referuntq; omnes illas aues, & monstra, de quibus supra factus est sermo. his enim generibus simul positus Hebræi uniuersitatem designant. estq; allusio ad diuisiones, & sortes iactas per Iosue, quando diuisit Israelitis terram promissam, quod pro eis monstra, fera, & cacodæmones, &c. Mahometani illam ipsam Iudæorum hereditatem in suam possessionem dono Dei possederunt, ut notum faceret cunctis sæculis, quod digniores sunt fere, & ipsi demones, & impuri Mahometani illa possessione, quam ipsi Israelitæ secundum carnem, quibus olim à Deo data fuerat. tanta fuerunt eorum scelera, & adeo sub ipsis contaminata fuit terra illa, ut supra dictum est per hunc ipsum prophetam.

Caput trigessimum quintum.

Noua.

Vetus.

GAUDEBUNT desertum, & siccitas; & exultabit solitudo; & germinabit, sicut liliū.

Germinando germinabit, & exultabit, etiam exultatio, & ouatio: gloria Libani data est ei, decor Carmeli & Saron: ipsi uidebunt gloriam Iehoua, decorem Dei nostri.

Firmare manus remissas, & genua labantia surrigite.

Dicite festinis corde; Confortamini, ne timeatis. ecce Deus uester uindictam adducet, retributionem Deus ipse adducet, & saluabit uos.

Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt.

Tunc transiet, sicut ceruus, claudus; & ouabit lingua muti: quia dissectæ sunt in deserto aquæ, & torrentes in solitudine.

Et erit aduflusio in stagnum, & siccitas in scaturiginem aquarum. In pascuo, in quo accubabant dracones, scenum pro arundine, & iunco.

Et

LAETABITVR deserta, & iniua; & exultabit solitudo; & florebit, quasi liliū.

Germinans geminabit, & exultabit læta bunda, & laudans: gloria Libani data est ei, decor Carmeli, & Saron: ipsi uidebunt gloriam domini, & decorem Dei nostri.

Confortate manus dissolutas, & genua debilia roborate.

Dicite pusillanimis; Confortamini, & nolite timere. ecce Deus uester ultionem adducet retributionis: Deus ipse ueniet, & saluabit uos.

Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt.

Tunc saliet, sicut ceruus, claudus; & aperta erit lingua mutorum: quia scissæ sunt in deserto aquæ, & torrentes in solitudine.

Et quæ erat arida, erit in stagnum, & sitiens in fontes aquarum. In cubilibus, in quibus prius dracones habitabant, orietur uiror calami, & iunci.

Et

Vetus.

Noua.

Et erit ibi strata, & uia; & uiam sancti ratis uocabunt eam: non transibit per eam contaminatus: & ipse eis ambulans uiam, & stulti non errabunt.

Non erit ibi leo: neque irrumpens bestia ascendet illac, neque inuenietur ibi; & ambulabunt redempti.

Et redemptores Iehoua iterum ingredientur Tcion cum ouatione, & lætitia fempiterna super caput ipsorum: gaudium, & lætitiā apprehendent: & fugient mæror, & gemitus.

Et erit ibi semita, & uia; & uia sancta uocabitur: nō transibit per eā pollutus: & hac erit uobis directā uia, ita ut stulti non errent per eam.

Non erit ibi leo: & mala bestia non ascendet per eam, neque inuenietur ibi: & ambulabunt, qui liberati fuerint.

Et redempti à domino conuertentur, & uenient in Sion cum laude, & lætitia fempiterna super caput eorum: gaudium, & lætitiā obtinebunt: & fugiet dolor, & gemitus.

1 REPROBATIONEM Iudæorum, desolationemq; Tcionis, & totius Iudææ superiori capite cū prædixisset Iesaias; clectionem gentium, quæ mox consecuta est, iam decantat: & in laudes noui populi totum spiritum effundit. Erant olim tanquam desertum, & loca arida, quæ ab hominibus non incoluntur; & feris relinquuntur; & quia nullus in eis decor, nullus morum ornatus, aut uite honestas eis inerat; & ideo מרר nomen illis competebat. cū etiam omnia apud illos forent confusa, & inculta; & ad libitum in eis germinaret caro, & mundus; à commiſſione meriti מרר dici poterant. quia uerò Dei gratia desituti ציה, id est, siccitas dicebantur. at iam per gratiam Christi ab illis malis alieni assimilantur lilio in pulchritudine, & decore, & in suauissimo odore. neque aliud sunt piorum mentes, quam quedam lilia in horto domini. Liliū מוצר dicitur Hebræis uoce, ut uidetur, peregrina. neque radicem habere uidetur in lingua sancta, nisi dicas compositam esse uocem ex duabus radicibus, nempe ex זב, quod est sinus, & זל, quod est umbra, quod digna sint sinu, seu gremio.

2 Germinabit, & exultabit: tam nouam, tamque felicem progerminationem, totq; filiorum unde non sperabatur exortum, sequitur ingens gaudium, de quo non semel deinceps fit mentio apud hunc prophetam. noue ergo Ierusalem, & uerorum Israelitarum congregationi hæc competunt. Lætarunda, & laudans. sensum expressit uulgatus: ego uerba uerbis reddidi, etiam exultatio, & ouatio, id est, in dies crescet exultatio, & ouatio. exultationem exultatio, & ouatio excipiet. hæc enim est uis particulae illius אש. Gloria Libani: non hac accipio, quasi comparetur gloria, & decor nouæ progerminationis gloriae Libani, qui proceras cedros genuit, aut fertilitati Carmeli, & decori Saronis; sed, ut iam supra propheta exposuit, quasi totum decorem cum tota gloria Synagoga, translatum esse ad ecclesiam significet. nam Libanus, & Carmel, ac Saron insigniora erant loca terre illius promissa: cuius uastationem superiori capite depinxit. illi ergo in solitudinem uersi sunt, quorum erat lex, & promissiones, & gloria, & patres; & ex quibus Christus &c. at qui erant exleges, & extorres, & longè, sine Deo in hoc mundo iuxta euangelium, uocati sunt ad nuptias, electis filijs regni. Ipsi uiderunt &c. de illis itaque est sermo, qui erant desertum, & solitudo, & siccitas &c. isti enim agnouerunt Christum demini, qui in carne apparuit, qui est splendor gloriae, & decor Dei nostri: immo quia ipse est Iehoua, & ipsis resplenduit euangelium gloriae beati Dei. quia uerò quanta sit gloria, & uirtus crucis Christi, agnouerunt; dicuntur uidisse gloriam, & decorem Dei. adde, quod sicut nebula, seu fumus olim dicebatur Dei gloria, quod cum nebula appareret Deus; sic caro Christi, ob cuius humilitatem Iudæi sunt obsecati, in qua Deus habitabat corporaliter, nobis dicitur Dei gloria. quia ergo gloria Iudæorum, fides, & agnitio ueritatis ad gentes transit, oculos habuere, quibus possent gloriam Dei intueri. & hæc est potissima lætitiæ illius causa, de qua uersu primo, & initio huius.

3 Confortate manus &c. uires hominis in brachijs, ac cruribus maximè consistunt. metus autem & brachia remittit, & genua dissoluere uidetur. Ad animum hæc referas, oportet, ut mox explicat &c.

4 Dicite: ecce quo pacto alios stabilire deberent, bono uidelicet, ac læto nuntio. Pusillanimitis: in datiuo legendum est. Ceterum dua sunt uoces in heb. quas expressi, נמרזי לב, id est, festinus corde. festinos autem corde uocat hebraismus eos, in quibus cor palpitat: quod meticulosorum est, quare non indolè pusillanimitis dixit uulgatus unica uoce. Vide superius cap. 34. de nomine נמרזי.

quibus donantur uccati, ac redempti intelligamus, necesse est. Hoc loco, & alijs non paucis scriptura uidere licet lætitiã, & exultationem propriam esse seruatorum Dei. quo modo enim non gaudebunt, qui & quantis malis pressi fuerunt, & quanto maiora adhuc eos expresserant considerantes, se uident domini gratia, ac beneficio libertate filiorum Dei donatos? desunt quidem interdum ueterem errorem: sed seruis ille consolationum ueluti quidam fluuius est, non solum quia, ut est apud Dauidem, laqueo conuulso, se liberatos sentiunt; uerum etiam quia suas illas lacrymas Deo gratas esse non ignorant. semper igitur gaudent, & meror, ac gemitus, quales sunt captiuorum, & desperatorum, longè absunt ab eis. Orare debemus dominum nostrum, ut animum similem huius propheta nobis concedat, quo quantum sit Christi domini beneficium agnoscetes, eius semper laudes decantemus, semper in domino gaudentes. quam felicitatem mundani homines nobis non inuident, quòd eam prorsus ignorant.

Caput trigessimus sextum.

Noua.

Vetus.

ET fuit quarto decimo anno regis Ezechia, ascendit Senharib rex Assyrius aduersus omnes ciuitates Iehuda muratas cepitq; eas.

Et misit rex Assyrius Rabfakum è Lachis Ierusalem ad regem Ezekiam cum exercitu graui: & stetit in aqua ductu piscinae superioris in uia agri fullonis.

Et egressus est ad eum Eleakim filius Helkia, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioah filius Afaph commemorator.

Dixitq; ad eos Rabfakus; Dicite nunc Ezekia: In hunc modum dicit ille rex magnus rex Assyrius. Quare nam est confidentia ista, qua confidisti?

Dixi, fortassis uerbum labiorum consilium, & fortitudo ad bellum? nunc, super quo confidisti, quando rebellasti contra me?

Ecce confidisti super baculo arundineo conuulso hoc, super Aegypto: cui quicumque innixus fuerit, & intrabit in manum eius, & perforabit eam; talis est Pharaon rex Aegypti omnibus, qui confidunt super eo.

Et quia dices; Super forti Iehoua Deo nostro confidimus: an non ipse est, cuius abstulit Ezechias excelsa, & altaria: & dixit Iudã, & Ierusalem; Coram altari hoc supplicabitis?

Et nunc conuentionem fac, quæso, cum hero meo rege Assyrio: & dabo tibi duo millia equorum, si possis ponere uectores super eos.

Et quomodo repelles faciem ducis unius seruatorum heri mei minorum? & fiduciam habebis tibi super Aegypto pro curribus

ET factum est: in quarto decimo anno regis Ezechia, ascendit Sennacherib rex Assyriorum super omnes ciuitates Iuda munitas, & cepit eas.

Et misit rex Assyriorum Rabfacem de Lachis in Ierusalem ad regem Ezechiam in manu graui, & stetit in aqua ductu piscinae superioris, in uia agri fullonis.

Et egressus est ad eum Eliachim, filius Helchia, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioah filius Afaph à commentarijs.

Et dixit ad eos Rabfaces; Dicite Ezechia: Hæc dicit rex magnus rex Assyriorum. Quare est ista fiducia, qua confidis?

Aut quo consilio, uel fortitudine rebellare disponis? super quem habes fiduciam, quia recessisti à me?

Ecce confidis super baculum arundineum, conuulsum istum super Aegyptum: cui si innixus fuerit homo, intrabit in manum eius, & perforabit eam: sic Pharaon rex Aegypti omnibus, qui confidunt in eo.

Quòd si responderis mihi, In domino Deo nostro confidimus: non ne ipse est, cuius abstulit Ezechias excelsa, & altaria: & dixit Iudã, & Ierusalem; Coram altari isto adorabitis.

Et nunc trade te domino meo regi Assyriorum: & dabo tibi duo millia equorum: nec poteris ex te præbere ascensores eorum.

Et quomodo sustinebis faciem iudicis unius loci ex seruis domini mei minoribus. Quòd si confidis in Aegypto in quadrigis,

Noua.

Vetus.

& iugalibus?

Et nunc, an absque Deo ascendi aduersus terram hanc, ad perdendam eam funditus? Iehoua dixit mihi; Ascende contra terram istam, & funditus perde eam.

Et dixit Eleakim, & Sobna, & Ioah Rabfaka; Loquere, quæso, seruis tuis Syriacè: quandoquidem percipimus nos, & ne loquaris nobis Iudaicè, in auribus populi, qui est super murum.

Et dixit Rabfakus; Nunquid ad herum tuum, & ad te misit me herus meus, ut loquerer uerba hæc? an non ad homines, qui sedent super murum, ut comedant stercore sua, & bibant urinas suas uobiscum?

Et stetit Rabfakus, & uocauit uoce magna Iudaicè, & dixit; Audite uerba regis magni, regis Assyrij.

Sic dicit ille rex; Ne imponat uobis Ezekias: quandoquidem non poterit eripere uos.

Neq; fiduciam collocare uos faciat Ezekias in Iehoua dicendo; Eripiendo eripiet nos Iehoua, non dabitur ciuitas hæc in manu regis Assyrij.

Ne auscultetis Ezekiam: sic enim dicit rex Assyrius; Facite mecum benedictionem, & egredimini ad me: & comedet unusquisque uitam suam, & unusquisq; ficum suam, & bibet unusquisque aquam cisternæ suæ,

Quousque ueniam, & assumam uos in terram uestram similem, terram frumenti, & uini, terram panis, & uinearum.

Ne forte seducat uos Ezekias dicendo; Iehoua eripiet nos. Nunquid eriperunt dii gentium singuli terram suam de manu regis Assyrij?

Vbi est Deus Hamath, & Arphad? ubi dii Sepharuain? etiam ne eriperunt Samaritam de manu mea?

Quis nam est ex his omnibus dijs terrarum, qui eriperit terram suam de manu mea? quo pacto eripiet Iehoua Ierusalem de manu mea?

Et obsurderunt, & non responderunt ei uerbum: quia præceptum regis erat dicentis; Ne respondeatis.

Et uenit Eliakim filius Helkia, qui domui præerat, & Sobna scriba, & Ioah filius Afaph commemorator, ad Ezekiam disrupti uesses, & nuntiauerunt ipsi sermones Rabafakai.

drigis, & in equitibus:

Et nunc, nunquid sine domino ascendi ad terram istam, ut disperderem eam? dominus dixit ad me; Ascende super terram istam, & disperse eam.

Et dixit Eliachim, & Sobna, & Ioah ad Rabfacem; Loquere ad seruos tuos. Syra lingua: intelligimus enim, ne loquaris ad nos Iudaicè, in auribus populi, qui est super murum.

Et dixit ad eos Rabfaces; Nunquid ad dominum tuum, & ad te misit me dominus meus, ut loquerer omnia uerba ista; & non potius ad uiros, qui sedent in muro, ut comedant stercore sua, & bibant urinam pedum suorum uobiscum?

Et stetit Rabfaces, & clamauit uoce magna Iudaicè, & dixit; Audite uerba regis magni Assyriorum.

Hæc dicit rex; Non seducat uos Ezekias: quia non poterit eruere uos.

Et non uobis tribuat fiduciam Ezekias super domino, dicens; Eruens liberabit nos dominus; non dabitur ciuitas ista in manu regis Assyriorum.

Nolite audire Ezekiam: hæc enim dicit rex Assyriorum; Facite mecum benedictionem, & egredimini ad me, & comedite unamquisque uineam suam, & unusquisque ficum suam; & bibite unusquisque aquam cisternæ suæ,

Donec ueniam, & tollam uos ad terram, quæ est, ut terra uestra, terram frumenti, & uini, terram panum, & uinearum.

Nec conturbet uos Ezekias dicens; Dominus liberabit nos. Nunquid liberauerunt dii gentium, unusquisque terram suam de manu regis Assyriorum?

Vbi est Deus Emath, & Arphad? ubi est Deus Sepharuain? nunquid liberauerunt Samaritam de manu mea?

Quis est ex omnibus dijs terrarum istarum, qui eruerit terram suam de manu mea, ut eruat dominus Ierusalem de manu mea?

Et siluerunt, & non responderunt ei uerbum. mandauerat enim rex dicens; Ne respondeatis ei.

Et ingressus est Eliachim, filius Helcia, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioah filius Afaph à commentarijs ad Ezekiam seisis uestibus, & nuntiauerunt ei uerba Rabfacis.

Item

ficut quod præcessit, mox dicturus sum. at in margine scriptum est כִּי יָרִים לְפָנָי, id est, aquas pedum: sic enim honestè urinam circumloquuntur, sicut honestè dicunt, de inter pedes pro de genitalibus. de qua forma iam dixi non nihil in comm. in illa uerba, dominus legifer noster &c. Stercora. in textu est nomen מְרִירָא, quod etiam Chaldaicum est & stercorea notat. nam מְרִירָא illis est foramen. peregrinas itaq; uoces honestatis gratia retinuit Iesaias. in margine autem est מְרִירָא, quod egestionem designat Hebraeis. qui locus fecit, ne multum fidei adhiberem sententiæ non nullorum Rabinorum, neque inereditorum, qui dicunt lectionem marginalem, non esse uariam lectionem, sed esse germanam: & quamuis in textu aliter scribatur; proferendas tamen esse uoces iuxta lectionem, que in margine est.

13 Et stetit, & clamauit, id est, obfirmato animo, ac pertinaci clamauit, seu uocauit. compellabat autem uiros, qui super muro erant, idq; Iudaicè: ut uideas, non esse rogandos hostes, neque committendum ut quidquam, nisi uirile, & forte persistant in nostris. Regis magni. emphasim habet הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל in Hebræo; Regis illius magni.

14 Neque fiduciam tribuat. יִבְטַח, id est, fidere faciat. sciebat enim populum non nisi persuasum à rege, in Deum confidere; cuius pietas nota erat ipsis etiam hostibus. Cum autem magna sit omnium regum inter suos auctoritas; quorum tamen nota est religio, & fides, ac uita totius sanctitas, facile populum, etiam reclamantem, in officio continent, & perdurare in aduersis faciunt. quare, ut ego eisdem sentio, si quisquam est, qui boni communi amore tenetur, & regnum, seu temp. bene administratam cupit uiderè; uitæ sanctitatis, atque erga Deum pietatis opinionem principi, quoad eius fieri potest, conciliet. Si autem querat à me; qua ratione huiuscemodi opinionem populus de principe concipere possit: respondebo, ut est apud Xenophontem; talis sit neque enim aliud est ad eam consequendam efficacius ipsa ueritate, id est, ut reuera talis sit.

15 Facite mecum benedictionem: hebraismus est: nomen enim benedictionis copiam, & largitatem notat: quasi dicat: Ne sitis erga me parci, sed magnificet, ac liberaliter mecum agite, nempe summa fiducia, atque omni timore deposito, ad me egredimini; uestri curam mihi meaq; fidei credentes. quod si præstiteritis, comedet quisque &c. eritis uestrarum rerum domini, meiq; pro hoste spatrem habebitis &c. Sed non potest latere hostilis animus: absurdè enim plerumque petit: si enim fides adhibenda est; cui potius adhibenda in iis, que non uidentur; hostis, an optimo regi nostri generis, eiusdemq; religionis amantissimo? Fidem exigebat à primis parentibus hostis ille; mendacii omnis pater: & cum nihil ostenderet, ob quod sibi potius, quam Deo deatari fidem adhiberent; tamen obrinuit, ut nulli minus, quam ei, qui fidem iure optimo exigit; homo fidem adhibere uideatur. quam miserabilem conditionem nunquam satis admirabor. Et comedet unusquisque: uerba; Comedite, & Bibite, possunt quoque in forma præteriti legi: quod propter uau, in futurum uertitur: & comedet, id est, comedere poterit: uitam uero suam comedere; hebraismus est: quò & nos uitam uidebim, ea frui, & ex eius fructibus comedere.

16 Tollam uos &c. impotens animus occultare omnino consilium nequit: & eam captiuitatem meditari; alijs nominibus inuidiam declinat. Sed interim animaduerte eum nihil in promptu promere, aut exhibere, sed omnia in futurum promittere: quod misericordia Dei adscribi omnino debet: nam si qui à ueritate auertere alios nititur; mox que grata essent, in manus traderet; uix quisquam esset à deceptione immunis: at cum & Deus, & hostis in futurum promittant, deliberandè, ac decernendè locus datur, uter fide sit dignior: præter hoc; quòd si ad præsentia animum aduiciamus, statim quid respondere debeamus, ex ipsius hostis uerbis habebimus. Non ne sic respondere isti poterant? Aliam mihi terram huic similem commemoras: illam nos nequaquam uideamus: hanc nos possidere sine, si nos diligis, quam tu illi alteri similem esse affirmas.

18 Neque conturbet. non nisi in tertia legitur נִבְטַח, quod uulg. uerbo incitandi reddere solet, Deut. 13. Ios. 15. 1. Sam. 26. &c. quod tamen Iob 36. uerbo saluandi, ac superandi reddidit, ego certe putarem esse idem uerbum, quòd נִבְטַח, id est, posuit: & in tertia esse idem, quòd persuadere, eadem phrasi, quia nos uimur Lusitanos; posuit me, ut bellum gererem, id est, mihi persuasit. atque ita reddendus est locus Deut. 13. Si incitauerit te frater, id est, si te in hoc constituerit, si tibi persuaserit: & Ios. 15. Persuasit ei, ut peteret à patre agrum, & ceteri loci. Locus ergo Iob 36. in quo bis ponitur hoc uerbum uarie constructum, nescio, quàm uendè à plerisque redditur, quem ego sic redderem, Insuper & deponet te de ore angustie latissima; que fundamentum sub se non habet: & mox, Ira quoque ne persuadeat tibi in sufficiens, id est, ad excessum, & magna largitio non inclinet te. hinc nomen descendit, quòd pallium, seu uelum, quòd super ponitur, notat. Hæc diffusius tractauit, quòd uiderem etiam à uiris doctis huius uerbi significationem, & acceptionem, atque hanc; quam aperuimus, cognationem à plerisque ignorari: licet

et sensum uulgatus semper sit assecutus, ut nequeam satis mirari præcipitantiam eorum, qui passim immeritò uulgatam editionem reiciunt. ergo hic uerbo persuadendi, seu decipiendi rectè uertas. Nunquid liberauerunt: inficitiam suam prodit: qui quantum distaret Deus Iudeorum à dijs gentium, nesciebat. at non est Deus noster, ut dii eorum. nam illi sunt opera manuum hominum, & in eis homines quocumque uolunt, faciunt: Deus autem noster in celo omnia quocumque uoluit, fecit. Quæ profecto cogitatio nos ubique decet. nam hostis noster, eò quòd sciat, quanta hinc nobis bona proueniant; in hoc totus est, ut nobis persuadeat, Deum nostrum ab alijs nihil differre.

19 Nunquid. וְכִי, & quando liberauerunt &c. uel etiam ne. nam כִּי interdum interrogat, ut supra 29. Num dicit factura &c. & Deut. 20. in lib. Reg. adduntur duo alia nomina locorum, sed hoc non urgebat: nam erant dii alieni. maiorem uim certè habuisset, si dixisset; Num Iehoua liberauit Israelitas de manu mea? sed neque hoc uim magnam habuisset, nisi ostendisset, Samaritanos in Iehoua habuisse fiduciam.

20 Ut eruat dominus &c. כִּי hic interrogat, ut superiori uersu, Num igitur, quasi dicat, ego integras provincias ab alijs dijs recepi. nunquid ergo, uel quo pacto igitur, uel qui fiet ergo, ut Iehoua unam ciuitatem de manu mea liberet? immo quia illi non liberauerunt, Iehoua hanc liberabit, ut inimici ipsi sint iudices, & uideant, quid Iehoua ipse ceteris dijs præstet.

21 Et siluerunt. uerbum שָׁתֵּטּוּ non silere, sed cessare notat. unde & pro obsurdescere capitur. Mich. 7. Et aures eorum cessabunt, id est, obsurdescent. nos etiam Lusitani causam pro effectu ponentes, obsurdescere, non respondere dicimus, ac pro tacere usurpamus: & eum, qui non respondet, an sit surdus, rogamus. potest etiam reddi, Et immoti remanserunt, neq; responderunt &c. Quia præceperat &c. ecce quantum obtinuerat regis pij auctoritas apud plebem.

Caput trigesimumseptimum.

Noua.

Vetus.

ET factum est, cum audisset rex Ezekias, tunc dirupit uestimenta sua, & operuit se sacco, & uenit in domum Iehoua.

Et misit Eliakim præpositum domus, & Sobnam scribam, & seniores sacerdotum opertos faccis ad Iesaiam filium Amos prophetam.

Et dixerunt ei; Sic dicit Ezekias, Dies angustiae, castigationis, & execrationis dies iste: quia uenerunt filij usque ad fræsuram, & non est uis ad parandum.

Si forte audiat Iehoua Deus tuus uerba Rabfaki, quem misit rex Assyrius dominus ipsius, ut conuiciaretur Deum uiuentem: & obiurgauit uerbis, quæ audiuit Iehoua Deus tuus, & leuabis orationem pro reliquijs, quæ inuenta sunt.

Venerunt itaque serui regis Ezekiae ad Iesaiam.

Dixitq; illis Iesaias; Sic dicetis hero uestro; In hunc modum dixit Iehoua; Ne timeas propter uerba, quæ audisti: quibus probris affecterunt me pueri regis Assyrij.

Ecce

ET factum est: cum audisset rex Ezekias, scidit uestimenta sua, & obuolutus est sacco, & intrauit in domum domini.

Et misit Eliachim, qui erat super domum, & Sobnam scribam, & seniores de sacerdotibus opertos faccis ad Iesaiam filium Amos prophetam.

Et dixerunt ei; Sic dicit Ezekias, Dies tribulationis, & correptionis, & blasphemiae dies hæc: quia uenerunt filij usque ad partum, & uirtus non est parienti.

Si quomodo audiat dominus Deus tuus uerba Rabfakis, quem misit rex Assyriorum dominus suus ad blasphemandum Deum uiuentem, & exprobandum sermonibus, quos audiuit dominus Deus tuus: leua ergo orationem pro reliquijs, quæ repta sunt.

Venerunt ergo serui regis Ezechiae ad Iesaiam.

Et dixit ad eos Iesaias; Hæc dicetis domino uestro; Hæc dicit dominus; Ne timeas à facie sermonum, quos audisti, quibus blasphemauerunt pueri regis Assyriorum me

Ecce

quinque millia, & surrexerunt mane, & ecce omnes ipsi cadauera mortuorum.
Et recessit, & abiit, ac reuersus est Seherib rex Assyrius, & refedit in Ninive.
Et fuit, cum ipse supplicasset in domo Nefroc Deo suo, & ad Armelech, & Seretcer filij eius percussissent eum gladio, & ipsi euaserunt in terram Ararat, & regnauit Asarhadon filius eius pro eo.

quinque. & surrexerunt mane, & ecce omnes cadauera mortuorum.
Et egressus est, & abiit: & reuersus est Senacherib rex Assyriorum, & habitauit in Ninive.
Et factum est, cum adoraret in templo Nefroc Deum suum Adramelech; & Sarasar filij eius percussissent eum gladio, fugeruntque in terram Ararat, & regnauit Asarhadon filius eius pro eo.

- 1 SCIDIT uestimenta &c. disruptio uestium, & saccus, olim meroris symbolum erat, & dimissionis animi, que in Dei castigationibus nobis omnino necessaria est. nam non dolere, non ad flagellantem respicere, obdurati animi est, quem odit dominus. contritum autem, & humilitatum adeo non deficit, ut uel impio Achab saccus, & humiliatio profuerint. Intrauit in domum domini: duo hæc semper pij homines coniunxerunt, carnis uidelicet afflictionem, seu macerationem cum oratione. Humiliabat David ieiunio animam suam, & oratio in sinu ipsius uoluebatur, ut rota. neque enim decens est deprecantis habitus, & auxilium implorantis erecta ceruix, & hilaris ridens ues facies: compressa autem mens, & in angustiam ueluti redacta, preces magna uis sursum emittit, iuxta illud, Oratio humiliantis se calum penetrat. his accedit, quod nihil afflictum animum sic recreare solet, ut coram Deo se ipsum effundere, quem scit, & ad misericordiam sancti solere, & posse eripere supplices. Neque pretereas, quod quamuis in domo sua orantem exaudire possit dominus: maluit tamen rex in templum domini uenire, quod domus Dei ideo dicitur, quia ibi habitat, & frequentius adstrantibus, iuxta uerba illa Salomonis, quando primam orationem in ea domo ad Deum orauit.
- 2 Et misit &c. Eliakim, & Sobnam: illum quidem domus regia prepositum, hunc autem scribam cum senioribus sacerdotum ad Iesaiam. Hic uides primo post Deum loco habitum prophetam domini: rex quidem in domum domini properat: precipuos autem, & quorum erat in ciuitate non parua dignitas, ad prophetam ire iubet: & rex ipse apparet coram Deo sacco obuolutus: illos uero etiam sacco opertos ad Iesaiam mittit: Deum propitium optabat, sed & eum, quem mediatorum, atque intercessorem inter Deum, & populum nouerat, ad misericordiam quoque mouere uolebat. Non ne sufficiebat Deus? quorsum ad hominem mittit? nihil nobis cum hereticis commune est. Sanctos uiros tam uiuentes, quam defunctos interpellabimus, & ueluti mediatores, ut rem nostram apud Deum agant, deprecabimur. Interim mecum considera, quanta sit uiri sancti dignitas, etiam in hac uita, quem rex tanti facit.
- 3 Dies blasphemiae, seu execrationis: uideturque referendum uel ad uerba ductis Assyrii: uel dies hic eiusmodi est, quem merito quispiam maledictis insectetur, atque execretur, quod sit tribulatione, & castigatione plenus. Venerunt filij &c. periphrasis est Hebraeis: forma prouerbiali; qua & summos dolores, & ingentia pericula, resque ferè desperatas significant. accedente enim ad exitum fetu, & ad arctiorem locum perueniente, orificium uidelicet matricis, quod cedit uis, ac planè disrumpitur, unde & fractura nomine Hebraeis significatur; maximè tunc necessarij sunt nixus, ac uires paritenti: quibus deficientibus, iam iam mors expectanda est.
- 4 Si quomodo audiat. forte, fortassis; neque tam est Hebraeis dubitantis, quam bene omniantis, & sperantis, & committentis aliquid meliori euentui. Luc. Act. 8. uidetur reddidisse ego igitur se reddidi, si forte audiat: & uidetur comestendum cum posterioribus uerbis uersus, & leuabis orationem, ut sit hysteron, proteron, ut quod prius dicendum erat, posterius dicatur in hunc modum: Uires non sunt ad parientium: leuabis ergo orationem, si forte audiat. Tehoua &c. Audiatur: in hoc uersu priori loco, audire, pro attendere capitur; posteriori pro simplici auditione: Leuare orationem: dicunt Hebraei eadem phrasi, qua leuare parabolam Num. 23. Leuare riuorem Exod. 23. Leuare conuictum Psal. 15. Leuare prophetiam 2. Reg. 9. id est, auctorem esse, seu incipere. Quæ reperta sunt: id est, qua remanserunt. eadem nos phrasi utimur, inueniri, pro remanere. mouere autem ad commiserationem uolebat: indignum quippe uidebatur, populum, quem Deus super arenam maris multiplicandum fore promiserat, adeo in paruum numerum reductum.

- dañum fuisse, ut essent, ueluti reliquia, hinc, atque illinc conquesta &c. ubi certè uides in maximis periculis singulare refugium esse orationem.
- 5 Et uenerat serui regis. inuersus est ordo, quod familiare est Hebraeis scriptoribus.
- 6 Quibus blasphemauerunt me, seu probis affecerunt: hoc potissimum angebat piuum regem, quod uerbis suis Assyrii, ueluti conuicijs, Deum insectarentur, & probis afficerent, ut qui intelligeret, ob scelera id interdum Deum permittit: sicut cum Turca Christum dominum insectabantur, & nomen eius sanctissimum probis proscindebant, Constantinopolim captam primò ingressi: quod cum impunitum manet, euidens esse iræ diuinæ iudicium in populum suum nequaquam dubitamus; qui si pidi uideret, & Deum pidi coleret, neutiquam à Deo ita relinqueretur in prædam bestiarum. cum igitur hostes fidei impune Deum conuicijs laceffunt: intelligere oportet, nos esse, qui nomen Dei contaminamus, & probis afficimus, quemadmodum pius hic rex à uerbis blasphemis timebat &c.
- 7 Dabo ei. hebr. pono in eum, uel in eo spiritum, id est, immittam uentum. est phrasis, qua nos utimur, ueniet per acra nuntius, uel rumor, id est, citissime, & non expectatus, & quasi incerto auctore; ueluti si uento adueberetur. Quid si spiritus quispiam ex angelicis missus in hoc sit, ut talem nuntium deferret? sed prior sensus planus est.
- 8 Audierat enim &c. antè quàm ab Ierusalem abiret, audierat dominum suum, omnia oppugnatione Lachis, exercitum in Lobnam transiisse: iccirco non Lachis rediit, sed rectè Lobnam abiit.
- 9 Rege Aethiopia: credo de Aethiopia, qua cum Aegypto continens est, esse sermonem: de qua supra dictum est cap. 18.
- 10 Decipiat Deus tuus. nesciunt impij, quò differat Deus uerus à ficticijs dijs: & quia imbelles ceteros deos expertus fuerat, talem quoque Deum Israelis existimabat: neque à Deo alienum esse mendacium credebant.
- 11 Quas subuerterunt: ad uerbum, ad anathematizandas eas, id est, quousque eas penitus deleant, sicut quæ, tanquam anathemata, & deuota, funditus euertuntur. & hanc esse uim litteræ, lamed, existimo, addita in infinitum in hac forma orationis.
- 12 Filios Eden. Eden nomen proprium est loci, ut hic, & Ezech. 27. apparet, Haran, & Cheme, & Eden: cum quinque punctis. uide infra 51. Ponet desertum, quasi Eden, pro loco uoluptuario &c.
- 13 Vbi est rex &c. insolentem res prosperè gesta reddiderant.
- 14 Libros. nomine autem libri, uocant libellos, litteras, & omnem scripturam &c. Expandit. solent pij homines coram Deo suo res suas explicare, & totum cor, ac spiritum effundere: interdum mente tantum, interdum etiam & ore, sicut mendici plagas, & uulnera pretereuntibus ostendunt, ut ad misericordiam prouocent: non quòd sua Deum latere existiment, sed ut animo suo, sibi que ipsis satisfaciant. hinc ista expansio litterarum regis Assyrii. adde, quòd quæ litteris continebantur, ad Deum pertinere putabat. quare, quasi eum uellet litterarum participem facere, litteras expandit.
- 15 Et orauit. in secunda est ex circumstantijs rem, seu causam cognoscere, seu iudicare; at in quarta est causam, seu negotium suum ad Deum deferre: licebit uertere uerbo precandi, deprecandi, orandi, uel interpellandi.
- 16 Qui sedes super Cherubim. quid proprie sit cherubim, & que sit nominis ratio, ignoratur planè; hoc tantum habemus, tribui spiritibus angelicis, qui figura humana, & alati apparebant. Genesis 3. Ezech. autem cap. 28. Tyrum Cherub uocat, quasi in summum dignitatis fastigium euectam, qua, ut Cherub alas suas late extendens, protegebat populos multos. Ezech. 4. Dua facies uni Cherub. ubi sanè pro imagine usurpatur, habente duas facies, alteram hominis, alteram leonis. & Ezech. 10. qua primo capite cherubim, id est, animalia dixerat, uocat Cherubim: & quod primo capite faciem bouis dixerat, cap. 10. faciem Cherub appellat. atque inde clarum est, quòd figura, seu similitudo quatuor animalium, quia illa alata uehi, & uolare apparebant, Cherubim dicebantur. Non semel autem in scripturis, uocatur Cherubim appellatur Deus; uel quòd subiaceant illi spiritus omnes angelici, uel propter propitiatorum, ubi erant Cherubim fabri facti, unde Deus responsa dabat. Hic autem uertere etiam poteris, Qui inhabitas Cherubim, uel Cherubim inhabitator, quasi sedes beatas intelligens, ubi angelicorum spirituum est frequentia, forte à cognato uerbo cherub, id est, appropinquauit dicti sunt, uel quòd subito adueniebant, uel quòd Deo, tanquam ministri, familiares sint. nam qui Deo in diuinis seruiunt, appropinquantes Deo dicuntur. Tu es rex solus omnium regnorum. hebr. omnibus regnis, uertere posses eodem sensu: Te solum uniuersa regna regem habent.
- 17 Aperi oculos tuos. in hebr. est in singulari, oculum tuum: & forte est phrasis, qua nos utimur, aperi oculos, id est, diligenter attende, & precane tibi. Deum uiuentem, seu uiuum, ad differentiam deorum, qui oculos habebant, & non uidebant, aures, & non audiebant &c. uo-

- cabant Indei Deum uerum, Deum uinum: & sic quodam loco uocat Apostolus Deum uinum, & uerum.
- 18 Terras, & regiones earum: ad uerbum, terras, & terram eorum: & puto relatiuum possum esse pro antecedente, nempe dijs: de quibus sequenti mox uersiculo dicitur. Possimus quoque sic uertere, uerè desertas fecerunt, uel anathematizarunt reges Assyrii uniuersas terras, & terram suam, id est, prouincias illas, quas nunc, tanquam proprias sedes, obtinent, prius deuastarunt, cum eas de potestate incoletium eriperent.
- 19 Non enim erant dij: sic enervat obiectionem Assyrii, qui uerum Deum ficticis similem reputans ex uastatione aliarum regionum, ubi colebantur ficticij dij, direptionem Ierofolymorum sibi uidebat promittere. Ezechias autem, quod fidem haberet, hinc fiduciam liberationis concipit, quod tantum Deus Israel Deus esset. nihil mirum uerò, quod reges Assyrii terras, quibus præerant falsi dij, deuastassent.
- 21 Misit Iaias. Ezechias in templo orabat, & Iesaias in domo sua responsa dabat, ut quantum deferendum esset, suo propheta ostenderet Deus, ut quam rectè fecisse regem, quando ad eum magna res illos misit, comprobaret: ubi ubi enim fuerit uir Dei, Deo assistit, atque inde regibus, quid factò opus sit, significare potest, maxime orantibus, & ad Dei auxilium implorandum accurrenibus. unde intelligere possumus, quanto maior sit propheta, quam regis dignitas.
- 22 Post te caput mouit: gestus est subsannantium, & illudendum, ut Ps. 22. quod adimpletum in Christo in cruce pendente, ostendit Matih. 27.
- 23 Cui exprobraſti: nim habet hæc interrogatio. Nescis o miser, contra quem conuiciatus sis? ignoras, quantum scelus commiseris? de te miserum &c. Super quem, uel contra: extollere uerò uocem, atque oculos, superbiorum, & insolentium est. ubi grauiora dixit, uidelicet conuiciari, & probris afficere; elationem oculorum reprehendit, quod perinde est, ac si diceret; Ignoras miser, Deum esse talem, contra quem uel uocem extollere, uel oculos in sublime eleuare indignum sit, & insignis impietatis, ac temeritatis, penis obnoxium scelus.
- 24 In manu seruorum: uerbum uerbo reddidit uulg. ego sensum expressi, & hebr. uitauit. Introibo altitudinem summitatis eius, uel celsitudinem, seu sinem. celsitudinē ergo extremitatis uocat hebr. extremam celsitudinem. quo significat nihil arduum, nihil difficile reperisse in Iudæa, cuius difficultatem non peruicerit. Saltum Carmeli. hic de monte Carmelo sermo est, non de fertili illa regione. Libanus autem, & Carmelus insignes montes erant, & penetrari difficiles in Israele. at Assyrius curribus suis illos penetrasse & peruios fecisse gloriatur. Quid si sylvam Carmeli, Libani uocat ipsam cedrorum, & fraxinorum. spissitudinem, seu conspationem, qua erat in Libano, sicut segetes in Carmelo? quasi Libanus Carmelum haberet, & cedris, ut Carmel segetibus, abundaret?
- 25 Fodi & bibi. ingentem militum multitudinem, aliorumq; qui ipsium sequebantur, notat: quibus & riuos Aegypti exsiccarit: & ubi aqua deessent, puteos effoderit, ex quibus tanta multitudine aquas haurirent. Quod autem hic Aegyptum uerterim, non aggeres, licet de aggeribus Aegypti intelligendus sit uulgatus, nihil tamen mirum: nam per paronomasiam מצרים uidetur poni, ut supra 19. Exaruerunt riuus Aegypti &c.
- 26 An non audisti: ad Senherib dirigitur sermo: sed incertum est, de quo intelligenda sint uerba, & relatiua: ego, cum uideam esse femina, quibus pro neutris utuntur Hebræi, puto hunc subesse sensum, Numquid non audisti de Senherib hoc ipsum, quod tu te fecisse modo gloriaris, me ab antiquo usque fecisse, & a diebus prioribus me id præcogitasse, & nunc adduxisse, atque opere compleuisse; ut scilicet fierent, & redigerentur ciuitates munitæ in ruinas aceruum obrutorum. Qua olim fecerim. hebr. à longinquo feci ipsam, uel ipsum, id est, quid olim fecerim, id est, parauerim, de creuerim. Ego plasmaui illud. optime uulgatus relatiuum fecit neutrum: & de cogitatione, & formatione, qua in animo fit, est sermo. Et nunc adduxi. uulgatus suppleuit coniunctionem, qua certè in Hebræo solet deesse. Eradicationem: in Hebræo est infinitiuus irregularis non male autem pro nomine accepit uulgatus, pro eradicatione, licet pro rumis accipi possit. ego plasmaui sensum, uitato hebræismo, expressi, ut corruiant in aceros obrutos, id est, ex ruinis subito congestos ciuitates munitæ. uulgatus hæc distinxit addita coniunctione; In eradicationem collium compugnantium, & ciuitatum munitarum: sensus autem ferè idem est: הן uerò tumores, seu uolutes notat Hebræis: unde de fluctibus sepe dicitur. quare ad hunc quoque modum sita posses reddere; Et erit, ut ruga re faciat: uel illudat fluctus compugnantes in ciuitates munitas. nam participium נצים rixantes, seu concertantes, uerri potest, ut Exod. 2. Ecce duo uiri rixantes &c. & hic sensus haud est contemnendus.
- 27 Breuiata manu, uel breuiati manu, uel breues manu, id est, imbelles, ueluti manci.

Contremuerunt.

- Contremuerunt: in præterito sunt hæc uerba, sed ut quæ præcesserunt superiori uersu accipiendæ. nominum autem, quæ sequuntur, proprias significationes expressi. Quæ exaruit antè quam maturefceret: sensum optime reddidit: ego uerba uerbis; ariditas ante culmum. quæ omnia significat, quam facile deuicta sint gentes per reges Assyriorum, ita disponente Deo. at securis gloriabatur contra secantem ea &c. ut supra dominus ipsi obiecit: & hæc uerba illuc tendunt, quare mox in eum inuehitur, & eius superbiam traducit.
- 28 Habitationem tuam: prouerbiali forma, sessione, & resurrectione, ingressu, & exitu. Solent Hebræi uniuersas hominis actiones, mores, & uitam circumscribere: hic sessionem, exitum, & introitum tantum ponit. Infaniam tuam. uerbum 137 commotionem, uel de loco, uel metu, uel ira notat: sunt autè infinitiui pro nominibus. Pro commotione autem ira non male uulgatus infaniam uertit: est enim uerbum in quarta, & seipsum commouere significat, id est, nulla causa ira exardescere, & concitare semetipsum; quæ non leuis est infamia: quod sequenti uersu furere dixit uulgatus.
- 29 Superbia tua. תנשוז tumultus, seu strepitus. Est autem sermo de tumultuatione, seu strepitu armorum: quo Senherib superbiebat. hinc pro superbia accepit uulgatus. uerum cum ab hoc ipso nomine fiat uerbum earundem litterarum, quod contraria significatione notat quietum, seu tranquillum, deinde & insolentem esse, de quo supra 32. quia otium, & quietus insolentiam parit; hoc loco forte non male quis insolentiam uerteret. Circulum in naribus: quia furere non hominum est; præsertim contra Deum, eum iam brutis confert: bubalis enim, & alijs non nullis animalibus anulus, seu hamus in nasum iniicitur, ut hoc pacto frenata circumducantur, & pariant: asinis autem, & mulis camus, seu habena, qua constringuntur maxilla.
- 30 Pomis. פרום, pro quo in lib. Reg. per metathesim litterarum ponitur פרום, & est, quod sponte sua, non satum nascitur: præterierat quippe iam tempus ferendi. quare suadet, ut in sine illius anni, & toto sequenti, contenti essent; ijs, quæ ex arboribus, uel ex terra sua sponte germiante habere possent: fore autem, ut deinceps omni metu deposito terra præuentibus fruenteretur.
- 31 Id, quod saluatum fuerit: ad uerbum, euasio, id est, qui euaserint. מלטת radice: sensum reddidit hebr. addet radice deorsum; id est, magna uir radices ager: uel iterum radices ager; qua autem fructus uberrimos afferre debent, imas radices agant, oportet. Figurè autem per deorsum radicari, & sursum germinare, multiplicationem: ex illis reliquis designat: quod tu de multiplicatione uerorum Israelitarum per euangelium intellige, ut mox propheta aperit. nam, ut saepe dixit, liberatio illa Ierofolymitanorum ciuium typus fuit saluationis paucorum fidelium ab illa ingenti deuastatione, qua per peccatum in Israele facta est: illi autem semen fuerunt in toto orbe, & gentes participes fecerunt salutis, & ueros filios Abraham: quod certè nihil, nisi amor domini effecisset, quo patres illos, & genus humanum prosequitur. Vocatur autem interdum amor in scripturis zelus, ut supra de incarnationis mysterio, Zelus domini exercituum faciet hoc.
- 32 Non occupabit eam clypeus: sic legendum est, & uertendum. nam clypeum, seu scutum interdum Hebræi figurè uocant scutatos milites, qui primi solent murum conscendere clypeis tecti. sagittariorum autem munus est, ut aliquantulum à muro separati non stant obsessos in muro securos agere, & ascensum prohibere.
- 33 Propter me, & propter Dauid &c. quando dominus aut semetipsum tantum intuetur, aut seruos suos, quibus nihil antiquius fuit ipsius Dei gloria, uix potest se continere, quin liberet, ac bene faciat: unde illa petitiones, Fac propter temetipsum Deus, Auerte faciem tuam à peccatis meis, Respice in faciem Christi tui &c. natura enim ad benefaciendum propensus est, & serui eius in uotis semper beneficentiam habent: qua nihil diuinus; ut qua similes Deo sumus, ut dicebat Greg. ille theologus ubi quoque uideamus Deum, & promissiones suas, & sanctorum merita respicere, ut posteris eorum, seu etiam regionibus, & popularibus eorum benefaciat. quare pium est, ut ad sanctos cuiusque regni, ueluti gentes ad suos tutelares deos, in calamitatibus confugiamus: & propter eos nobis remissionem à Deo flagitemus.
- 36 Egredius. cum Deus, uel inuisibilis creatura aliquid, quod sensu percipitur, operatur, egredi dicitur in sacris litteris. unde & in euangelio exiisse filius Dei dicitur, quando carnem assumpsit.

Caput trigesimum octauum.

Noua.

Vetus.

IN diebus illis aegrotauit Ezekias ad mortem : & uenit ad eum Iesaias filius Amoz propheta, & dixit ei; Dispone de domo tua, quia moreris tu, & non uiues.

Et conuertit Ezekias faciem suam ad parietem, & deprecatus est Iehoua.

Et dixit; Obsecro Iehoua, memento, quaso, quomodo ambulauerim coram te in ueritate, & corde integro, & bonum in oculis tuis fecerim. & fleuit Ezekias fletum magnum.

Et factum est uerbum Iehoua ad Iesaiam dicendo;

Ito, & dic Ezekiae; Sic dixit Iehoua Deus Dauid patris tui; Audiui orationem tuam: uidi lacrymas tuas. ecce ego addo super dies tuos quindecim annos.

Et de manu regis Assyrij eripiam te, & ciuitatem hanc: & circummuniam super ciuitatem hanc.

Et hoc tibi signum a Iehoua, quod factum sit Iehoua hoc, quod dixit;

Ecce ego reduco umbram graduum, quos descenderat in gradibus Ahaz, in sole retrorsum decem gradibus: & redijt sol decem gradibus per gradus, quos descenderat.

Scriptura Ezekiae regis Iehuda, cum aegrotasset, & conualuisset de morbo suo.

Ego dixi; In silentio dierum meorum ibo ad portas inferni. requisui residuum annorum meorum.

Dixi; Non uidebo Iah, Iah in terra uiuentium: non aspiciam hominem ultra cum habitatoribus saeculi deficientis.

Series uitae meae recessit, & euauit a me ueluti tabernaculum pastoris: abrupti, uelut extor, uitam meam: a tenuitate auidè abripit me: a die usque ad noctem absumes me.

Supputabam usque ad mane: ueluti leo, sic confrigit omnia ossa mea: a die usque ad noctem absumes me.

Ueluti grus, anser, sic strideo; gemam, uelut columba: exhausti sunt oculi mei in excelsum: Iehoua fraus facta est mihi, recipe me in fidem tuam.

Quid

IN diebus illis aegrotauit Ezechias usque ad mortem; & introiit ad eum Iesaias, filius Amos propheta, & dixit ei; Haec dicit dominus; Dispone domui tuae, quia morieris tu, & non uiues.

Et conuertit Ezechias faciem suam ad parietem, & orauit ad dominum.

Et dixit; Obsecro domine, memento, quaso, quomodo ambulauerim coram te in ueritate, & in corde perfecto; & quod bonum est, in oculis tuis fecerim. & fleuit Ezechias fletu magno.

Et factum est uerbum domini ad Iesaiam dicens;

Vade, & dic Ezechiae; Haec dicit dominus Deus Dauid patris tui; Audiui orationem tuam; & uidi lacrymas tuas. ecce ego adijciam super dies tuos quindecim annos.

Et de manu regis Assyriorum eruam te, & ciuitatem istam, & protegam eam.

Hoc autem tibi erit signum a domino, quia faciet dominus uerbum hoc, quod locutus est,

Ecce ego reuertenti faciam umbram linearum, per quas descenderat in horologio Achaz in sole, retrorsum decem lineis: & reuertens est sol decem lineis per gradus, quos descenderat.

Scriptura Ezechiae regis Iuda, cum aegrotasset, & conualuisset de infirmitate sua.

Ego dixi; In dimidio dierum meorum uadam ad portas inferi: quaesui residuum annorum meorum.

Dixi; Non uidebo dominum Deum in terra uiuentium; non aspiciam hominem ultra, & habitatorem quietis.

Generatio mea ablata est, & conuoluta est a me, quasi tabernaculum pastorum: praecisa est, uelut a textore uita mea: dum adhuc ordiret, succidit me: de manu usque ad uesperam finies me.

Sperabam usque ad mane: quasi leo, sic contriuit omnia ossa mea: de manu usque ad uesperam finies me.

Sicut pullus hirundinis, sic clamabo; me ditabor, uelut columba: attenuati sunt oculi mei suspicientes in excelsum: domine uim patior, sponde pro me.

Quid

Noua.

Vetus.

Quid loquar? & [quid] dicet mihi; & ipse fecit. perambulabo omnes annos meos super amaritudine animae meae.

Domine ultra istos uiuunt: & ad omnia inter ipsos uita spiritus mei; somnare me facies, & uiuificabis me.

Ecce in incolumitate amaritudo, quam habebam amaram: & tu suscepisti animam meam ex fouea putrefactionis, quoniam proiecisti post tergum tuum omnia errata mea.

Quia infernus non celebrabit te; neque mors laudabit te: non intuebuntur descendentes in foueam ueritatem tuam.

Viui uiui ipsi celebrabunt te, sicut ego hodie: pater filijs scire faciet ad ueritatem tuam.

Iehoua ad saluandum me, & instrumenta nostra tractabimus omnibus diebus uitae nostrae iuxta domum Iehoua.

Et dixit Iesaias; Sumant massam siccuti, & contundant super uulcus, & uiuent.

Et dixit Ezekias; Quod signum, quod ascendam in domum domini?

IN diebus illis. uidentur haec accidisse, cum adhuc Assyrius in Iudaea ageret: uel certe cum non diu omnino a metu Assyriorum essent liberati, ut apparet ex uers. 6. uide infra annotationem uers. 9. uerisimile autem est, quod ex maiore, & animi angustia, qua per totum illud tempus laborauit, & ex metu, quem tam potens hostis insurrebat, & quemq; scelerum populis, ob quae traheretur Iudaea in potestatem gentium, confirmabant, aegritudinem contraxerit pius rex: quae phrasi Hebraea ad mortem dicebatur, quod letalis esset. Dispone: id est, aliquando Hebraeis idem ualeat; quod Latinis commendare, ordinare, discernere, ut 2. Sam. 17. Iehoua ordinabit, ut labefactaretur consilium Achei tophele etc. hic constituitur cum lamed, quod interdum ualeat, de, ut dicere possis, & dispone de domo tua, de rebus tuis, & de tua familia etc. idem, quod nobis testamentum condero. Et non uiues: si morbum spectes, letalis erat.

Conuertit faciem suam ad parietem. nolunt pl. homines testes habere suarum lacrymarum, ut eas liberius fundant. neque sensu distrabi, eum orare Deum ex animo uolunt. Efficit notandum est, quam assuetus fuerit hic pius rex precationibus, quem uidemus in omni angustia ad eas confugere.

Obsecro, quaso: Hebraeis sunt interlectiones, quibus ad iterum cordis nostri indicamus erga superiorem, cum ut fluctamus: suntq; obsecrantis: hoc comprobatur ex uers. 118. licet interdum sit adhortantis, quando non ad superiorem dirigitur sermo etc. Ambulauerim: dialecto Hebraeo ambulare coram quopiam est, inferuire ei. Exempla passim obuia. In ueritate: hoc uere dicere paucorum est. plurimi enim, quem ore consentunt, factis negant: neque alij sunt, qui hypocrisis magis censendi sint, quam qui olim se filios Abrahae gloriabantur, & opera diaboli patrabant: & nunc qui pro Christianis haberi uolunt, & a sceleribus gentium, & infidelium non discedunt. Corde perfecto, uel integro: propria enim acceptio uerbi etc. est integram, perfectum, absolutum esse: per metalesin autem, habere pacem, quam Hebraeus sermo consensum, concordiam, seu integritatem uocat. hic de integritate animi uidetur esse sermo, quae omne scelus excludit: quem Latini integrum uitae, scelerisq; purum dicunt: cui si addas, quod sequitur, bonum facere etc. nihil ex omni parte habebis. Quid oprabilis hac conscientia in homine iam morituro? quod eo magis mirandum est, quod d. rex erat. O felicem uirum, quem tunc nulla perpetratorum scelerum memoria diuexabat, sed morti molebat, forte quod non dum haberet prolem, ex qua oriretur Messias; nam cum Ezekias quindecim annos post

Etum Hebræorum, suppleendum est uerbum motus: quando uerbum quietis habet constructionem motus; acceptare ex fouea, est acceptandū, seu gratificando, ex fouea eruere. hinc uulg. uerbo eruendi uertit. nomen autem non propriè foueam, sed perditionem notat: ita tamen uocant sepulcrum, quod ibi perdat, & corrumpantur corpora. Pro fouea autem corruptionis, seu, ut in Hebræis est, uertitatis (quæ tamen per metalepsin corruptionem, seu putrefactionem notat) uulgatus sensum reddens dixit, ut non periret. Sunt qui בלי pro nihilo accipiunt, & hic uocem nibili uertunt, ut sit בלי cum iod: sed me latet, an alibi ita accipiatur בלי: certè germana est, & usitata Hebræis, à uerbis in ה formatio nominum in iod finale: unde à בלה puto esse, id est, inueteratum fuit; & uetustatem notare, ac deinde corruptionem. Omnia peccata &c. quid ergo supra corde se perfecto ambulasse coram Deo dicebat? certè ille Deo inculpate dicitur seruire; non qui nusquam offendit, sed qui peccatis non adhaeret: sed mox ad se reuersus, errorem suum deslet: rarissimi enim fuerunt, qui nunquam peccarunt. unde Bernardus ait; Beatitudo Dei est non posse peccare: at ille homo beatus est, cui non imputat dominus peccatum &c. illis autem non imputantur, qui resurgunt, & penitentiam agunt.

18 Non infernus &c. in secundo membro repetenda est negatio, ut fecit uulgatus: neque mors laudabit te. inferni autem, & mortis nomine, mortuos significat, quos mox descendentes in foueam, seu lacum uocat. Expectabant שבר cum dextro puncto, est frangere; at cum sinistro, est, ueluti contraria significatione, fictis oculis intueri: quod quia expectantes faciunt; uerbo expectandi solent interpretes reddere: sed nihil obest, quò minus uerbo intuenti reddamus, ut Nehem. 2. Et eram intuens in muros. Pf. 14. & 119. & 145. & in hac significatione est frequens Chaldaicis uerbis סבר ergo uerbo spectandi reddi poterit. intueri autem, seu spectare. Dei ueritatem, id est, iustitiam, & equitatem, constantiam, ponitur pro eam laudibus celebrare, quòd nemo sit, qui in Dei ueritatem oculos figat, qui se continere queat, quin eam admiretur, & in ipsius laudes prorumpat: quòd enim hoc uerbu dixit, intueri ueritatem Dei, sequenti, notam eam facere uocat. Sicut ego hodie. 19 uiuens uiuens, seu uiuus, uiuus, inquam: & est singulare pro plurali. Sicut ego hodie, adeò acceptas Deo putabant sancti piorum hominum laudes, ut cum à Deo uitam peterent, & salutem, uel hoc tantum se Deo reddituros promitterent: idq; à patre Dauid didicisse uidebunt. Ezekias, qui non uno loco, ut Deum stectat, obijcit, non mortuos laudare dominum, sed uiuos &c. ergo Ezekias salutem consecutus, ad templum ueniens hoc canticum uidetur decantasse. Pater filijs: quasi dicat; hoc primum, & optandum est, & hoc ratio uidetur exigere, ut homines pij tandem uiuant; quosque filios generent, quos timere Deum doceant: quam enim hoc fit Deo acceptum, satis indicauit ipse dominus in Genesi, cum magnificare uellet Abrahamum pro ratione subiectens, quòd absque dubio dicitur esset posterus suos, ut Deum colerent &c. & Dauid ipse uitam longiorem optabat: quam si obtineret, pollicebatur, se Deum laudaturum, & iniquos docturum uias domini. Notam faciet ueritatem. hebr. scire faciet ad ueritatem, scilicet uiam: uel erudiet ad ueritatem, id est, iuxta ueritatem.

20 Domine saluum me fac: hebr. Iehoua ad saluandum me: uulgatus, ut orationem optantis accepit: potest tamen esse asseuerantis; dominus fuit mihi ad salutem: quare Psalmos nostros &c. Psalmos nostros. uerbum נגנן sonare, seu ludere, in instrumento musico pulsare, seu tractare instrumenta significat. hoc probat locus de Dauide 1. Sam. 16. ubi ter dicitur de Iuda qui fiebat manu in cithara. De hoc iam quoque diximus supra 26. uide etiam 1. Sam. 18; in hebr. quoque est affirmatum primæ personæ singularis, instrumenta mea: quasi illa instrumenta, quæ ad Dei laudes pulsabantur, essent ipsius regis. Quòd autem dicitur. In domo domini, scio quidem doctos ex Hebræis. הן pro beth hoc loco accipere, sicut & uulgatus accepit: possimus nihilominus הן pro iuxta; interpretari, seu prope, ut sepe aliàs, quòd uidelicet iuxta templum circumeuntes canerent, & pulsarent instrumenta musica; non tantum intra templum, ut & hodie plurimis in locis fieri solet, in festiuitatibus, & ad memorias sanctorum.

21 Hi duo postremi uersus inserendi erant inter uersum sextum, & septimum, ut apparet ex libr. Regum, ceterum quale ulcus fuerit, ignoratur: ulcus enim legendum puto: nam id significare אפרת ex Leuit. 13. ubi uulgatus ulcus uertit, & Job. 1. ulcere pessimo; & Deut. 28. uidetur autem, si etymologiam spectes, fieri ex humore, qui quasi carni supernatat: cuiusmodi sunt uaria ulcera speciei, quorum non nulla sunt letalia. Massam nominis דבלה non assignant Hebræi radicem: si coniecturis locus est, dicerem huius nominis usum Hebræis esse, qualem apud nos Lusitanos nominis, passia, cui non nunquam addimus uiuus, non nunquam. ficus, sed absolute. pro uuis passia accipitur: ita Hebræis pro ficibus passis absolute accipiebatur: interdum tamen exprimitur nomen figuratum, ut hoc loco, & 1. Samuel 30. dicitur datum fuisse iuueni fragmen דבלה caricarum quasi fieret

fieret ex ficibus quædam massa in similitudinem casei, ut nunc fit in regno Algarbiorum. Cataplasmarent: hebr. contuendum super ulcus, id est, contusum imponant super ulcus. 22 Quòd ascendam in domum domini. aliquando ex infidelitate, aliquando ex animi gaudio petitur signum: atque ita petisse uidetur Ezekias. Notandum porro est, quòd cum propheta à domino salutem; & quindecim ille annos uitæ promississet: insuper & liberationem à potentia Assyrij: non signum salutis, non liberationis, sed quòd ascendurus esset in domum domini petit, uidelicet quòd ad hoc uitam optaret, & hoc maxime in uotis haberet pius rex, quemadmodum Dauid, qui quanto tabernaculi illius desiderio teneretur, uix exprimere uerbis ipse potuerit: ut uel hinc uideamus, quanti fecerint Dei laudes, Dei cultum, & figuræ tantum uerorum, & nostram desideriam, & ingratiitudinem arguamus: qui in ipsa nascamur ueritate.

Caput trigessimum nonum.

Noua.

Uetus.

IN tempore illo misit Merodach Baladan filius Baladan rex Babylonis litteras, & donarium ad Ezekiam, postquam audiuit, quòd agrotasset, & confirmatus fuisset. Et latatus est super ipsis Ezekias, & ostendit eis domum pretioforum suorum, argentum, & aurum, & aromata, & oleum optimum, & omnes domos supellectilis suæ, & quidquid inuentum est in recòditorijs ipsius. nihil fuit, quòd non ostenderet eis Ezekias in domo sua, & in uniuersa potestate sua.

Et uenit Isaias propheta ad regem Ezekiam: Quid dixerunt homines isti, & unde uenerunt ad te? & dixit Ezekias; E terra longinqua uenerunt ad me, è Babylone.

Et dixit; Quid uiderunt in domo tua? & dixit Ezekias; Quidquid est in domo mea, uiderunt: nihil fuit, quòd eis non ostenderim, in recòditorijs meis.

Et dixit Isaias Ezekia; Audi uerbum Iehoua: tebaoth.

Ecce dies ueniunt, & auferetur quidquid in domo tua est, & quidquid reposuerunt patres tui usque ad diem hanc, in Babylonem: non relinquetur quidquam, dixit Iehoua.

Et ex filijs tuis, qui ex te prodibunt, quos generabis, accipient, & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis.

Et dixit Ezekias Isaiæ; Bonus sermo Iehoua, quem locutus es: & dixit; Quòd erit pax, & ueritas in diebus meis.

IN tempore illo misit Merodach Baladan filius Baladan rex Babylonis libros, & munera ad Ezechia: audierat enim, quòd agrotasset, & conualuisset.

Latatus est autè super ipsis Ezechias, & ostendit eis cellà aromatum, & argenti, & auri, & odoramentorū, & unguenti optimi, & omnes apothecas supellectilis suæ, & uniuersa, quæ inuenta sunt in thesauris. non fuit uerbum, quòd non ostenderet eis Ezechias in domo sua, & in omni potestate sua.

Introiuit autem Isaias propheta ad Ezechiam regē, & dixit ei; Quid dixerunt uiri isti, & unde uenerunt ad te? & dixit Ezechias; De terra longinqua uenerunt ad me, de Babylone.

Et dixit; Quid uiderunt in domo tua? & dixit Ezechias; Omnia, quæ in domo mea sunt, uiderunt: non fuit res, quæ non ostenderim eis, in thesauris meis.

Et dixit Isaias ad Ezechiam; Audi uerbum domini exercituum.

Ecce dies ueniunt, & auferentur omnia, quæ in domo tua sunt, & quæ thesaurizauerunt patres tui usque ad diem hanc in Babylonem: non relinquetur quidquam, dicit dominus.

Et de filijs tuis, qui exhibunt de te, quos generabis, tollent, & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis.

Et dixit Ezechias ad Isaiam; Bonū uerbum domini, quòd locutus est. & dixit; Fiat tantum pax, & ueritas in diebus meis.

1 REX Babylonis: quantum ex sacra historia possum conijcere, atque etiam ex profanis scri-

2 Cellam aromatum. quid sit נכח uel נכחא non plane notum est ipsis Hebraeis. Scribitur נכחא Genes. 37. & 43. hic autem, & in libro Reg. cum affixo, sine א: uulgatus aroma-

3 Quid dixerunt &c. unde uenerunt &c. confessionem extorquet, ut sententiam ferat. E terra longinqua. adhuc sibi placere uidetur: quasi enim iactabundus exponit, quod ex longin-

5 Audi uerbum &c. uide, quae, lector, quod cum prospera nuntiat propheta, e domo sua per nuntios regi nuntiat, uidelicet ut nihil timeret, quod de manu Assur liberaret eum dominus, & ciuita-

6 Non relinquatur quidquam: Hebraeis non relinquatur uerbum. supra bis ponitur hoc nomen דבר eodem modo: quem hebraismum seruauit Lucas non semel. Transeamus usque Bethlehem, & uideamus hoc uerbum &c. Non fuit uerbum, inquit, quod non &c. id est, nihil non uiderunt &c. huic respondet pena, ut non sit uerbum, quod relinquatur: Babylonis ostendisti, ut eorum gratulationibus tu quoque gratiam referres: quibus ergo gratiam eorum promereri studuisti, in eorum potestatem dene-

textu

textu aduenisse uidentur. Narrat enim scriptura in libr. Paral. 2. cap. 32. quod, ut interrogarent de portento illo regressionis solaris, uenissent: par igitur erat, ut eis Dei potentiam magnificaret Ezechias, ut Dei beneficarius; & doceret iniquos uias domini, ut impij ad Deum uerum conuerterentur: ille uero, ut iam erat elatus animo, omnia in sui laudes conuertit, & quod ad se uidendum uenissent ex terra longinqua, sibi laudi duxit. unde in eum iuste exarsit diuina uindicta, ut ea amitteret, quae ipsum extulerant: & quae possessa fuerunt ruinae occasio, rursus amissa respicere facerent, ut mox scriptura commemorat.

7 Eunuchi. סרים nomen peregrinum, seu Aegyptium esse uidetur, quo is est appellatus, qui regi erat a negotijs aulicis, maxime autem curandis cubiculis. hinc D. Hieronymus uertit Eunuchus, id est, cubilis custos. & licet illi quoque interdum castrarentur, ut de fide continentia minus suspecti essent: tamen non omnes spadones fuisse constat ex non nullis locis sacrae scripturae.

8 Bonus sermo domini: patientiae sunt uerba, & errorem suum agnoscentis: idque ex libro Paral. apparet, Elatus est cor eius, & facta est contra eum ira, & contra Iudam, & Ierusalem: humiliatusque est postea, eod quod exaltatum fuisset cor eius, tam ipse, quam habitatores Ierusalem: & iccirco non uenit super eos ira domini in diebus Ezechiae. simile quid legitur de impio illo Achab, qui, audita sententia domini indignationis diuina plena per Eliam prophetam, humiliatus est, & dormiuit in sacco, ieiunauitque; & ambulabat dimisso capite. unde dixit dominus Eliae, Vides humiliatum Achab? quia igitur humiliatus est mei causa, non inducam malum in diebus eius: sed in diebus filij sui inferam malum domui eius. Igitur ad uerba Iesae tam rex Ezechias, quam populus humiliati sunt, & penitentiam egerunt, dicentes, iustum esse dominum, & dignos se, qui omnia bona amitterent, quod Deo gloriam non dedissent? Et dixit: Fiat pax &c. hunc sensum, quem uulgatus expressit, Hebraea non reddunt, nisi interrogatiue accipiantur. nam כן interdum interrogat, ut supra ostendi: estque optantis, Putas ne, erit pax, & ueritas in diebus meis? Fieri ne potest, ut saltem diebus meis sit pax, & ueritas? & hunc sensum habet uulgata editio, si tanquam uerba deprecantis accipias; Fiat pax saltem in diebus meis &c. idque confirmant uerba, quae pro his habentur in lib. Regum ויאמר הווא ופא, & dixit: O si fieret pax &c. uel nunquid fieri non poterit, ut sit pax &c. Nominem autem pacis, & ueritatis intellige quidquid ad corporum, & animorum salutem necessarium est. sensus uero, quem in uersione sum secutus, satis planus est. rectum est uerbum domini, quod locutus est, & dixit: nempe quod fieret pax in diebus meis. nam cum hoc se quoque indignum putaret, ex animo gratias agere uideretur, & sententiam domini aequo animo suscipere.

Caput quadragesimum.

Noua.

Vetus.

CONSOLAMINI consolamini populum meum, dicit Deus uester.

Loquimini ad cor Ierusalem, & annuntiate ei, quod completa est militia eius, quod sumpta est poena iniquitatis ipsius, & quod recepit de manu Iehoua duplicia in omnibus erratis suis.

Vox praedicantis in deserto, Parate uiam Iehoua, rectam facite in solitudine fratrum uestrorum.

Omnis uallis eleuetur: omnis mons, & collis humilietur: sitque asperitas in planitiem, & elata in uallem.

Et conspicua erit gloria Iehoua, & uidebit omnis caro pariter, quod os Iehoua locutum est.

CONSOLAMINI consolamini popule meus, dicit Deus uester.

Loquimini ad cor Ierusalem, & aduerte eam: quoniam completa est malitia eius: dimissa est iniquitas illius: suscepit de manu domini duplicia pro omnibus peccatis suis.

Vox clamantis in deserto, Parate uiam domini, rectas facite in solitudine semitas Dei nostri.

Omnis uallis exaltabitur, & omnis mons, & collis humiliabitur, & erunt praua in directa, & aspera in uias planas.

Et reuelabitur gloria domini, & uidebit omnis caro pariter, quod os domini locutum est.

Vox

z ij

Vox

Noua.

Vetus.

Vox dicentis; Prædica. & dixit; Quid prædicabo? Omnis caro fœnum, & omnis pietas eius, ueluti flos agri.

Aruit fœnum, corruptus est flos: quia spiritus Iehoua flauit in illum. profectò fœnũ est populus.

Aruit fœnum: corruptus est flos, & uerbum Dei nostri stabit in æternum.

Super montẽ excelsũ ascende tibi euangelizatrix Tcion: eleua strenuè uocem tuã: euangelizatrix Ierusalem, eleua, ne timeas. dic ciuitatibus Iehuda; Ecce Deus uester.

Ecce dominus Iehoua cum firmitudine ueniet. & brachium eius potestatem sibi uendicans: ecce merces eius cù eo, & opus eius coram ipso.

Sicut pastor gregem suum pascet, in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas adducet.

Quis mensus est pugillo suo aquas, & cælum palmo metirus est? & sustinuit ternario puluerem terræ; & librauit in libra mōtes, & colles in bilance?

Quis metirus est spiritum Iehoua, & quis consilium suum scire eum fecit?

Quem in consilium adhibuit, & intelligere eum fecit, & exercuit eum in semita iudicij, & docuit eum scientiam, & uiam intelligentiarum scire eum fecit?

Ecce gentes quasi gutta haufri, & quasi leuitas bilancium reputatæ sunt: ecce insulas quasi tenue operiet.

Et Libanus non sufficit combustioni, & animalia eius non sufficient holocausto.

Omnes gentes quasi non [sint] coram ipso: plus quàm nihilum, & inane reputabuntur ei.

Et ad quem asmilabitur Deum, & quam similitudinem æquabitur ei?

Nunquid sculpsit fudit faber, & ustor in auro distendit illud, & ligamenta argentea urit?

Nunquid penuriosus pro oblatione lignũ, quod non putrescat, eliger: fabrum sapientem quæret sibi ad constituendum sculpsile, quod non moueatur?

Nunquid non scietis? nunquid non percipietis? nunquid non annũtium est à principio uobis? nunquid non intellexistis fundamenta terræ?

Qui sedet super circulo terræ, & habitatores

Vox dicentis; Clama. & dixit; Quid clamabo? Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius, quasi flos agri.

Exsiccatum est fœnum, & cecidit flos: quia spiritus domini sufflauit in eo. uerè fœnum est populus.

Exsiccatum est fœnum, & cecidit flos: uerbum autem Dei nostri manet in æternum.

Super montem excelsũ ascende tu, quæ euangelizas Sion: exalta in fortitudine uocem tuam, quæ euangelizas Ierusalem, exalta, noli timere. dic ciuitatibus Iudæ; Ecce Deus uester:

Ecce dominus Deus in fortitudine ueniet, & brachium eius dominabitur: ecce merces eius cum eo; & opus illius coram illo.

Sicut pastor gregem suum pascet; in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit.

Quis mensus est pugillo aquas, & cælum palmo ponderauit? quis appendit tribus digitis molem terræ: & librauit in pondere montes, & colles in statera?

Quis adiuuit spiritum domini? aut quis consiliarius eius fuit, & ostendit illi?

Cum quo iniit consilium, & instruxit eum, & docuit eum semitam iustitiæ & erudiuit eum scientia, & uiam prudentiæ ostendit illi?

Ecce gentes, quasi stilla situlæ, & quasi momentum stateræ reputatæ sunt: ecce insulas, quasi puluis exiguus.

Et Libanus non sufficit ad succendum, & animalia eius non sufficient ad holocaustum.

Omnes gentes quasi non sint, sic sunt coram eo, & quasi nihilum, & inane reputatæ sunt ei.

Cui ergo similem fecistis Deum? aut quã imaginem ponetis ei?

Nunquid sculpsit conflauit faber? aut aurifex auro figurauit illud, & laminis argenteis argentarius?

Forte lignum, & imputribile elegit: aurifex sapiens querit, quomodo statuat simulacrum, quod non moueatur.

Nunquid non scietis? nunquid non audieris? nunquid non annũtium est uobis ab initio? nunquid non intellexistis fundamenta terræ?

Qui sedet super gyrum terræ, & habitatores

Noua.

Vetus.

tores eius, quasi cicadæ: qui extendit, uelut nebulam, cælus, & expandit eos, uelut tentorium ad habitandum.

Qui ponit principes in nihilum: iudices terræ, uelut inane facit.

Nec dum plantati, neque dum sati, neque dum radicatus in terra truncus eorum [erat,] cum subito flauit in eos, & aruerunt: & tempestas, quasi quisquillas eleuabit eos.

Et ad quem asmilabitur me, & [cui] adæquabor, dicit sanctus?

Leuate in excelsũ oculos uestros, & uidete, quis fecerit hos: qui educit in numero exercitum eorum, & unumquodque eorũ nomine uocat: præ multitudine uirium, & strenua uirtute, ne unum quidem subtractum fuit.

Quamobrem dicis à Iacob: & loqueris Israel, Abscondita est uia mea à Iehoua, & à Deo meo iudicium meum præteribit?

Nunquid non nouisti? an non percepisti? Deus æternitatis Iehoua creans extremitates terræ: non defatigabitur, neque laborabit: cuius intelligentiæ non est perscrutatio.

Qui dat defatigato uirtutem: & cui non sunt uires, robur multiplicat.

Et defatigabuntur pueri, & laborabunt: & iuuenes impingendo impingent.

Et qui intenti exspectant Iehoua, commutabunt uirtutem: enascentur alæ uelut aquilarum: current, & non laborabunt: ibunt, & non defatigabuntur.

tores eius sunt, quasi locustæ: qui extendit uelut nihilum cælus, & expandit eos, sicut tabernaculum ad inhabitandum.

Qui dat secretorum scrutatores, quasi non sint, iudices terræ uelut inane fecit.

Equidem neque plantatus, neque fatus, neque radicatus in terra truncus eorum: repente flauit in eos, & aruerunt: & turbo, quasi stipulam, auferet eos.

Et cui asmilastis me, & adæquastis, dicit sanctus?

Leuate in excelsũ oculos uestros, & uidete, quis creauit hæc: qui educit in numero militiam eorum: & omnes ex nomine uocat: præ multitudine fortitudinis, & roboris, uirtutisq; eius, neque unum reliquũ fuit.

Quare dicis Iacob, & loqueris Israel, Abscondita est uia mea à domino, & à Deo meo iudicium meum transiit?

Nunquid nescis, aut non audisti? Deus sempiternus dominus, qui creauit terminos terræ, non deficiet, neque laborabit, nec est inuestigatio sapientiæ eius.

Qui dat lasso uirtutem, & ijs, qui non sunt, fortitudinem, & robur multiplicat.

Deficient pueri, & laborabunt, & iuuenes in infirmitate cadent.

Qui autẽ sperant in domino, mutabunt fortitudinem; assument pennas, sicut aquilæ: current, & non laborabunt; ambulabunt, & non deficient.

CONSOLAMINI. *actiue accipi propter uerba, quæ sequuntur, loquimini, uocate &c. hic incipiunt apertiora oracula de redemptione per Christum, ut deinceps non tam propheta uideatur Iesaias: quàm euangelista. Verbum autem oris generaliter notat mutationem affectus, seu animi: nunc eam, quæ fit, cum quæpiam dicit, uel facti penitet; nunc eam, quæ fit commiseratione; interdum eam, quæ fit consolatione: & de hac est sermo, quem uidetur dirigere ad prophetas, & ministros uerbi.*

2. Loquimini ad cor, uel super cor: hebraismus est, id est, uerbis blandis lenite mansuetiam eius. Genes. 50. Locutus est Ioseph ad cor fratrum suorum. 2. Sam. 19. uers. 7. & 2. Paral. 30. & 32. & Osee 2. &c. Eandem propè phrasim nos Lusitanus imitati dicimus loqui ad uoluntatem: pro adulari &c. Aduocate eam: hebr. uocate ad eam, id est, uocando eam dicite ei, ammoniate ei, quod militia eius &c. tria autem, quæ hic ei nuntiare iubet, sunt, quibus illa consolationem accipere. & mansuetiam deponere possit Completa est militia: nomen מלחמה, quod magis congrua uoce red dere non possumus, quàm militia, largius patet Hebrais, ut quidam docti annotauit: est enim illis exercitus, seu statio, quæ certo tempore, & ordine constituitur. siue in ecclesia, siue foris in bello: unde tam de ipso tempore, ut Job 7. quàm de ipso ministerio dicitur, ut Num. 4. Omnis, qui ingreditur militia, ut sapiat ministerium in templo &c. & Dan. 8. Et sanctuarium, & militia erunt conculcatio. uide supra 24. Quod autem hic dicitur, impleta est militia uidetur redditum ad ar. 1. Imple-

tum est tempus, instatq; regnum Dei: penitentiam agite, & credite euangelio: i qua si inueniet iam non esse militandum in tabernaculo, & consummatum esse ministerium Leuiticum: & iam nouam militiam exercendam; quam Paulus insinuat, & ad ueterem alludens dicebat 1. Timot. 1. Hoc praeceptum commendat tibi iuxta prophetias, quae de te praecesserunt, ut milites in eis bonam militiam. Dimissa est iniquitas illius. uerbum צדיק proprie significat fauere, & beneuolentia prossequi: & iuxta uariam constructionem uariè reddere: necesse est: cum accusatiuo quidem nominis, uel pronominis, licet uertere uerbo suscipiendi, bene accipiendi, approbandi, & beneuolentia prosequendi. quare Leuit. 26. optime reddidit uulgatus; Placebunt terra sabbata sua. eodem etiam loco, ubi reddidit, Orabunt pro impietatis suis, & rursus; Rogabunt pro peccatis suis; habet hebr. idem uerbum, & eandem constructionem, quam hic habemus צדיק את עוונותיו, id est, tunc bene accipient iniquitatem suam, id est, penam iniquitatis suae; agnoscentq; se iustè à domino derelictos, & pro meritis dignas penas tulisse &c. Vide locum, & ita planè uerendum esse iudicabis, ut pro comperto. habeam ex hoc Leuitici loco, Iesaiam haec uerba mutuatum fuisse, ut ad uerbum uerbi hoc loco posset, Accepta est iniquitas illius: uel quod ipsa Ierusalem errorem sum agnoscent, approbet penam suam: uel quod Deus significet iam sibi satisfactum esse, & acceptas habere se afflictiones Ierusalem, quae Hebraeis etiam nomine iniquitatis significantur, ut non amplius punire decreuerit. ut huc etiam referri possit quod praecessit, de completa militia populi, quasi hactenus in sufferendis aduersitatibus, & diuinis castigationibus seruierit, sese exercuerit, & quodammodo militauerit: at iam tempus illud, militiamq; completam: atque hunc bonum nuntium iubet ei nuntiari, uidelicet, nolle iam Deum ultra illi uexare: cui conuenit tertium membrum, quod sequitur, Surrexit duplicia &c. id est, factis, superque castigata est. estque hyperbolicus sermo, qualis solet esse blanditio, & quasi seipsum reprehendentis, quòd sic duriter cum amico egerit: plus quam opus erat, indignatus sum: duplo, quam iustum erat, penas dedisti: ignosce, redeamus in gratiam &c. Hoc iubet dominus nuntiare Ierusalem: quo nomine intellige populum Dei, & filios ipsius: pro quibus filius Dei factus facturus erat, quos etiam ab onere legis, & graui illo ministerio erat liberaturus. Cum ergo Deus, Christi filii sui afflictiones, ex gratia sua, nostras esset effecturus; ut sibi reconciliari possemus; quasi iam id factum esset: prophetas populo haec duo predicare iubet, nempe quòd liberati sint à maledictio legis, & ad legis Moisaicae obseruantias non ultra stricti essent: deinde quòd afflictionibus Christi filii sui fratris nostri non adaequale modo, uerum plus quam debitum esset, sibi satisfecissemus. quod si ita acciperis, ut uros Christianos accipere dignum est, iam non hyperbolicus est propheta sermo, sed uerissimam ueritatem conijcet. si enim multò maiora peccasset homo, tamen Christi satisfatione; adeò diuina iustitia satisfecisset: ut possit non contentus esse sola peccati remissione; sed & praemium debeat petere: quod obedientia filij Dei debetur. Cum haec audis, Christi passionis meritum & gratiam; qua hominem dignatus est, cogita: neque quidquam impij Lutheranismi in mentem ueniat, qui meritum Christi magnificat; ut etiam si perdit homo uiuat, sibi nihil amplius faciendum putet; quàm fide Christum apprehendere, & quod agit, agere: quasi uerò filius Dei portam aperuisset sceleribus; & timorem omnem sustulisset à peccatorum mentibus: etiamsi à peccatis abstinere nollent. Quae uero haec; quae uero; beneficium fuisse? quid miseris suis sceleribus tam male medicantur? certè nihil aliud, quam peccare, & genio indulgere absque ullo timore uolunt: atque hoc nobis Christum contulisset, caecis mentibus persuadere conantur. at nos, qui ab antiqua fide, dono Dei, non discessimus; Christum plenissimè pro peccatis nostris ita satisfecisse credimus, ut nihil amplius ad reconciliandū humanū genus Deo, sit necessarium. eiusmodi autè satisfationis participes nos fieri haudquaquam posse affirmamus, nisi unum cum Christo fidei spe, & caritate, fiamus: ita ut nobis opera omnino ad salutem necessaria sint; quibus & Dei gratiam promeremur, & uirtute gratiae, & filij Dei satisfationis pro-eratis nostris ex parte satisfacimus. ut non otiosi; non in utranque aurem dormire, non bibere, & inebriari nos uelit Dei filius; qui uenit, ut faceret sibi populum acceptabilem, sectatorem bonorum operum. Credimus itaque cum Apostolis nihil coram ipso ualere nisi fidem, quae per dilectionem operatur, quod certè non est Christi gratia; & merito deest ab eis; sed plus quam haeretici, deserere; ut qui illi tribuamus, posse hominem adeò iustum facere, ut ualeat ipsius dono, & mereri uitam aeternam; & pro-eratis satisfacere. Pro omnibus peccatis; hebr. in omnibus erratis, id est, Propter; uel potius In; id est, quando uenit errauerit.

Vox clamantis. quasi interrogaretur propheta; unde nam sciret tempus adesse; quo statio dimittenda esset, & non ultra figuris agendum, aut diutius pernoctandum? Tale enim erat totum illud legis ministerium; unde etiam sciret Deo iam satisfactum, iramque eius mitigatam: (haec enim iubebat nuntiare populo) responderet se audire uocem cuiusdam uiri in deserto uocantis ad se; ad dicentis; Parate uiam domini &c. Quis autem fuerit iste clamans, satis aperient Euangelistae: ipse namque Ioan-

nes Baptista interrogatus, quis nam esset, respondit; Ego uox clamantis in deserto &c. ubi nollem existimes, quòd se uocem esse dixerit; sed se esse illum, de quo loquebatur Iesaias, quando dicebat; Vox clamantis &c. Sum, inquit, ille uocans, uel clamans in deserto, cuius uocem Iesaias uidebatur sibi audire, Parate uiam domini &c. ista enim erant uoces, quas statim explicat, quae certè significant. Deum iam iam adesse; Rectas facite Deo nostro uiam, dicebat. ergo cessare debent excubias: ergo reconciliatus est mundus Deo, & placatus Deus. nam si parande uia sunt, homo factus aduenit. ergo non uenit, ut perdat hominem, sed ut saluetur mundus per eum. Vides, quam merito dicat dominus, lex, & propheta usque ad Ioannem? nam illi adesse dixit, quem praestolabantur illi castodes, & uigiles, & stationarij milites, seu exercitus templi, seu etiam longanimitas & patientia afflictiorum. dicunt ergo cum adesse significaret, noctem finiendam, & abolendas figuras, satis ostendebat. adde, quòd agnum ostendit, qui peccata mundi portaret super se. An non haec nuntiare iubet dominus, adueniente Ioanne Baptista, primis duobus uerbis? Clamantis: malui cum Euangelistis; & uulgato in genuino dicere: quamuis uerti posset uox clamans, uel uocans. In deserto. distinctio Hebraeorum, & quod sequitur, in solitudine, fecit, ut Hebraei, & alij hanc uocem cum uerbo, parate, coniungerent: sed ego neque distinctiones Rabinorum, neque eorum, qui illos sequuntur, auctoritatè; moror: cum uideam Euangelistas aliter accepisse: neque enim Ioan. Baptista praecipiebat, ut in deserto pararent uiam domino: sed ipse in deserto existens, hanc praeparationem praedicabat. exhibent enim populi in deserto, ut eum de praeparatione uiarum domini praedicantem audirent. ergo haec ita accipere iuxta Hebraici sermonis consuetudinem, ac si ad hunc modum propheta dixisset; Vox clamantis in deserto; Parate uiam domini: uox clamantis in solitudine; Rectas facite semitas Dei nostri &c. Fateor tamen posse accipi de conversione gentium, quae erant ueluti desertum, & in Charmel uerse sunt &c. Sed praeparationem de Ioan. Baptista hic sensus aliqua ex parte uidetur labefactare. Parate. Parate in secunda coniugatione idem est, ac faciem reddere, seu facere, quòd res habeat faciem: neque aliquid habeat, aut sordium, aut inaequalitatis, seu indecentiae. de domo dicitur Genes. 24. Abstuli impedimenta, & praeparavi domum. uide Malac. 3. de uia, sicut hoc loco. quare uulgatus non male uerbo parandi, seu praeparandi reddidit hic, & in Malac. &c. alij uerbo repurgandi. uide infra 57. uers. 14. Dei nostri: ego dixi, Deo nostro, quia ita exigit lamed, alioqui non adeò manifestum erat, quòd Deus ipse in carne adueniret: cuius aduentus, & umbras ministerij legalis pelleret, & reconciliationem faceret.

4 Exaltabitur, humiliabitur: futura pro imperatiuis accepti, quod Hebraeis familiare est; ut sint haec, ueluti explicatio superiorum, scilicet quo pacto sint uia paranda, repurganda, seu rectè faciendae, uidelicet, ut nimis depressa, repleta eleuentur, & montes deprimantur &c. quae singula non est opus explicare. sed in summa intelligere oportet, uelle dominum nihil inuenire, quod oculis ipsius displiceat. neque aliud est, quòd Ioannes praedicabat, nempe ut penitentiam agerent, & prauitatem morum emendarent. uide praedicationem Ioannis, quae pro commentario huius loci deseruiet. Prava in directa: sensum reddere curauit. nomen פשוט à uerbo, quòd est supplantare, seu subuertere, notat, quòd calcatum ruere facit, & non satis uehigia sinant firmare, & asperitas dici potest. De corde quidem hominis Ierem. 17. dicitur. ubi etiam uulgatus prauitatem reddidit. ex opposito autem, eius significatio deprehenditur, nempe, פשוט, quòd planitiem notat. Deut. 3. 1. Reg. 20. &c. ideoque ad aequitatem in moribus transfertur, ut in Psal. Virga aequitatis, uirga regni tui. ergo פשוט respondet nostro nomini, asperum, inaequale; & translatum ad cor significat, difficile ad penetrandum intelligentia, insidum, non sibi constans &c. A spera in uias planas: sensum reddidit: ego uerborum significationes retinui: & idem serè est, quòd precedenti membro dicitur. elationis enim, quae in uis sunt, difficilem faciunt ingressum.

5 Reuelabitur &c. puto in his uerbis contineri rationem, quare debeant uia praeparari, & quare penitentiam agere dignum esset, nempe quòd instet reuelatio, seu manifestatio gloriae domini. nam Ioannes in praedicatione sua hoc ipsum pro causa adducebat; Appropinquauit enim regnum calorum. Quod autem est regnum calorum, nisi manifestatio gloriae domini? nunquam sic conspicua facta est gloria domini, quam cum mundo apparuit Deus homo factus. olim nebula, seu fumus: è cuius medio emicabat ignis, & audiebatur uox domini, gloria domini dicebatur: quid ni ergo Deus in Christo mundum reconcilians sibi, & opera faciens, quae nullus unquam fecit, & diuinam exercentis potentiam, gloria domini dicitur? an non quando aquam in unum conuertit, eò quòd diuinam potentiam manifestauit, dicitur in euangelio manifestasse gloriam suam? uau ergo initio uersus, pro rationali particula accipio: quasi dicat; reuelabitur enim, seu conspicua erit: aduenit. omnium oculis patebit &c. nisi quis uelit dicere, in illa conuentione, et, non solum causam tanti apparatus explicari, sed etiam rerum confectionem, atque cognitionem. quasi habeat morum correctio oculos ad diuinam gloriam uidentem, & intelligendum mysterium Christi, quibus carent mundani. Et uidebit omnis caro pariter:

quia quantum ex se erat, omnium oculis erat exposita illa humanitas, oculis, inquam, carnis; gloria quoque angelij, & lux illa veritatis per totum orbem diffusa est, & omnibus imotuit, qui non dilexerunt magis tenebras, quam lucem; & qui non commiserunt, ut Deus huius seculi excocaret mentes eorum, ne fulgeret illis euangelium gloria beati Dei. Quod os domini locutum est, si in relatione accipias, ut interdum consuevit pro וְשָׂרָא, ut Genes. 4. & Exod. 13. Iosue 17. Ps. 71. & c. sensus erit, Videbit omnis caro uerbum Dei: si autem pro quod, ut frequenter accipitur, sensus erit, Fi debet omnis caro, quomodo sit Deus uerax: quomodo adimpleat, que promissit: quasi dicat, omnibus fiet manifestum, que ego, & ceteri prophetae uobis promittebant, fuisse promissiones Dei. uidebunt itaque, & intelligunt Deum esse, qui illa promittebat: cum ueritatem promissorum, nempe Deum ipsum in carne oculis suis conspiciant. uel possumus sic distinguere, Et uidebit omnis caro, uidelicet gloriam domini: quia os domini locutum est. Pro hoc uersu quinto Luc. 3. tantummodo habet, Et uidebit omnis caro salutare Dei. salus enim, seu saluator erat illa gloria Dei.

6 Vox dicentis, uel uox dicens, audiebat Iesaias quempiam dicentem id, quod sequitur: & hoc facit ad id, quod supra dixerat, precipere dominum, ut ministri uerbi populum consolarentur, populum scilicet Dei, & electos eius: alioqui populo illi quid consolationis erat, cessare carnale ministerium templi; arescere, & emarcescere flos? uerum quia ad electos erat sermo, ad consolationem hac faciunt: & ni fallor, tria illa, que secundo uer. propheta promittebat, ad duo reducebantur, nempe cessationem ministerij legalis, & reconciliationem cum Deo: & quidem aduentus Ioannis, & predictio eius, precipue utrunque continebat, atque confirmabat: istec autem uox, quam nunc audit propheta, abolitionem gloriae carnalis populi Israelici uidetur continere. Et dixi: in heb. & dixit in tercia persona: ego certe cum punctis participij legendum puto: sicut primo loco, quasi dictum sit, uox dicentis, praedica: & [uox] dicentis, id est, respondentis, quid praedico? Omnis caro foenum, uel gramen: totus cultus Israelitici populi, totumque illud legale ministerium, si qua oculis cernuntur, tantum consideres; si circumcisionem carnis, si purificationes, si iustificationes a carnis immunditijs significatione spolijs; uniuersaque huiusmodi secundum se consideres, cum caro sint, & spiritu careant, faeno merito ea conferes: idq; in auribus Iudeorum carnalium praedices, necesse est: qui salutem sibi per huiusmodi legis opera citra fidem, & absque Christi merito consistere putant. neque nouum est, iustificationes, seu ritus legis carnem, seu carnales dici. lege Paulum ad Heb. cap. 9. uers. 10. uidebique ita ab Apostolo appellari, & ad tempus fuisse instituta, tanquam pedagogiam. ergo hac eadem ratione feno, seu herba comparantur, quod ad tempus tantum erant: uel potius, quod ita considerata, ut Iudaei, qui in carne gloriabantur, uolebant, nullius essent efficaciae, aut uirtutis. Non solum autem ministerium ipsum caro dicitur, sed ipsi Iudaei, qui his carnalibus ritibus confidebant, hoc loco carnis nomine censendi sunt. quod autem gloriarentur in carne, uide Phil. 3. Et omnis gloria eius, nomen וְדָרָא Graeci ferè semper nomine εὐσεύς uerterunt: Paulus nomine caritatis, & dilectionis reddidisse uidetur: denique non raro pro sanctitate, seu bonitate usurpatur. certe locus Osee 6. hunc uidetur explicare, Quid faciam tibi Ephraim; quid faciam tibi Iehuda? misericordia uestra, ut nubes matutina, & sicut ros mane pertransiens. ubi est hoc ipsum nomen: & mox iterum eis obicit, quod וְדָרָא uelut ab eis magis, quam holocaustum. quem locum adduxit dominus Matth. 9. ubi interpret. Matth. nomine εὐσεύς reddidit. non dubium autem, quin de effectu illo eo loco dominus loquatur, quo erga miseros peccatores tangimur, quo eos non dedignemur, sed potius suscipiamus, ut eis remedia impendamus, tanquam infirmis, & aegrotis medicis. Iudaei autem iustificationibus, & ritibus carnalibus contenti fidem, misericordiam & c. que potissima erant, non curabant, quare quid eis dominus sit facturus, rogat per prophetam. quid enim faceret impijs, & crudelibus? misericordem etenim se solet Deus exhibere ijs, qui misericordes sunt: at misericordia, & pietas apud Iudeos rarissima, ac tenuissima erat, ueluti nebula matutina, quam sol adueniens dissoluit. quid igitur supererat, nisi ut duriter cum eis ageret? idem omnino hoc loco eis praedicare inbet, quod uniuersa eorum pietas illorum uidelicet, qui in carne gloriabantur, esset ueluti flos agri, & exigui admodum temporis. non igitur mirum, quod uniuersa auferrentur, & cessarent. Ceterum, quod hic gloria nomine uertit uulgatus, quodque maius momentum habet, ipse Petrus Apost. hunc locum adducens nomine εὐσεύς reddiderit, non te conturbet: nam licet nomen וְדָרָא gloriam non designet, designat tamen sanctitatem, qua illi tum gloriabantur, cum tamen solum eius speciem, non autè ueritatem, aut uirtutem, possiderent. accipiunt ergo sanctitatem pro opinione sanctitatis, sicut dominus in euangelio eos ualentes, & iustos appellat, qui uidelicet medico non indigerent, id est, qui se iustos, & ualentes reputabant.

7 Quia spiritus domini sufflauit in eo, uel potius in eum: uentus uehemens foenum & exciscat, & flores agri marcescere facit: ita populum illum carnalem, uniuersamque eius sanctitatem, seu potius

potius sanctitatis opinionem tempestas, qua a domino orta est, delcuit, immo & ipse domini spiritus uerum, & solidam sagittatam docens, adeoque efficiens: inanem illam, & fucatum Iudeorum sanctitatem traduxit, & uilifere fecit. Hac ita accipiendam esse probat, quod sequitur. Verè foenum est populus: non dicit homines esse foenum, (quamuis uerissime id dici possit) sed populum, ut de carnali illo populo, qui absolute nomine populi a prophetis dicitur, intelligi oporteat.

8 Verbum Dei nostri manet in aeternum: euangelium intelligo cum Petro Apostolo, qui hunc locum adducens, dicit; Hoc est uerbum, quod euangelizatum est uobis, quo intelligimus promissiones uerbo Dei expressas, & iustitiam euangelicam, adeoque populum ipsum Christianum, qui uerbo Dei adheret, & eam tantum iustitiam ueram esse credit, quam uera uerbi Dei intelligentia, & interpretatio probat. Hanc autem intelligentiam, & interpretationem habet uno omnium patrum consensu, & traditione ipsorum, uniuersalique totius ecclesiae approbatione: qui enim illos audiuit, Deum audiuit: non à sensu uniuersus hominis, ut uolunt noui heretici, qui à uerbo Dei excludunt traditiones patrum, & ecclesiae interpretationes: suas autem nobis obtrudere uolunt pro uerbo Dei. quare illi sunt, qui Deum spernunt, quia sanctos patres spernunt.

9 Vbi stabilem, & solidam; semperque mansuram sanctitatem, qua euangelio, ac uerbo Dei, atq; eius ecclesiasticae explanatione continetur, explicauit; iam propagandum euangelium, & uerbum domini de Ierusalem, id est, ecclesia excitarum praedicit: ipsamque ecclesiam inducit euangelizatricem, ut insinuet illam tantum esse euangelij praedicationem, quam ecclesia Christi approbat: & que consentiente matre ecclesia, immo iubente sit. penes ipsam enim mansit potestas, & iurisdicatio, & iudicium de doctrina, uelint, nolint heretici. Cum uerba autem, & participium מְבַרְשָׁתָא sint feminina, non dubium, quin de Tcion, & ipsa Ierusalem sit sermo: & que, non, qui, sit legendum. maui autem per nomen, euangelizatricem, reddere, ut munus, & officium ipsius ecclesiae significarem. Super montem excelsum. cum Tcion in monte esset, satis ostendit non de illa Tcione esse sermonem. hac autem, nempe ascensum in excelsum montem, uocis exaltatio, & depositio metus nihil aliud notant, quam euangelium magna cum auditate, & animi contentione, totisque uiribus, & intrepide esse denuntiandum. Hoc illud erat, quod in euangelio dominus dicebat; Ite in mundum uniuersum, praedicate euangelium omni creaturae: & illud, Nolite timere eos, qui occidunt corpus & c. & rursus. Ecce dedi uobis potestatem calcandi super serpentes & c. & c. Ecce do uobis os, & sapientiam, cui non poterunt resistere omnes aduersarij uestri: & rursus, Quae in aere audistis, praedicate in tectis: atque ita eos fecisse sacrae historiae, seu ecclesiasticae narrant. Dic ciuitatibus Iudae. ceteras ecclesias, & congregationes ab una pendere, & illius praedicationi auscultare debere, uel hic locus satis ostendit; rumpantur licet heretici. Ecce Deus noster: uester legendum est. materia praedicationis est Christus dominus. neque enim Paulus se aliud praedicare dicebat, quam IESVM Christum, & hunc crucifixum. tanti autem ponderis erat, tamque dignum, ut mundo innotesceret, filium Dei in carne uenisse, ut meritis montem conscendere, & uocem exaltare iusserit, ac metum omnem depellere, quare, ut ego quidem sentio, qui perfunctorè, aut molliter, aut trepidè euangelium praedicant, ad hoc quae sit dignitas euangelij, ignorant. qui etiam aliud, quam fructum euangelij in praedicatione querunt, adhuc quantum sit lucrum, & quanta dignitas Christum annuntiare, non intelligunt. Deum legitimi praedicationis euangelij deserunt, Deum offerunt, Deum dant, quid huic dignitati potest conferri?

10 In fortitudine ueniet: cum fortitudine, uel firmitudine, & obfirmato animo, quasi omnem difficultatem euicturus, & omnem potestatem extollemem se deiecturus, ut reducat inobedientes ad obedientiam fidei, & debellat uniuersam tyrannorum potentiam. hac includit nomen בְּרָחַץ. Brachium eius, praecedenti membro nomina posuit, quae non nisi Deo per essentiam competere poterant, ita coniuncta, Adonai, Iehoua; sustentator ille, qui est. Adonai enim interdum creaturis tribuitur, Iehoua autem nunquam, nisi uero Deo: neque coniuncta simul alteri competere possunt, ut Christum per essentiam Deum intelligamus: sed & humanitatem ipsius in brachio Dei accipio: per quam ueluti quibusdam brachijs omnem inimici potestatem debellauit, aded ut loco ipsius, homo IESVS adoretur à mundo. Dominabitur: in hebr. additur pronomen, sibi, quod meritò uulgatus omisit. addunt enim huiusmodi pronomina cum omnibus uerbis: sicut pauldè ante, Ascende tibi in montem & c. nisi uelis hoc loco dicere, uirtutem brachij insinuari, quod sibi potestatem, & imperium peperit, & praeminentiam sibi uendicauerit, quem sensum in uersione mea expressi. Ecce merces eius, quae uerbo merces sit, quae pro operis redditur, non dubium: at תְּרֵבָה interdum ipsum opus, seu operationem designat. Pron. 10. Opus iusti ad uitam & c. interdum autem ipsam mercedem, quae pro opere redditur, unde pro uerbis Leuit. 19. Non pernoctet תְּרֵבָה mercenarij tecum usque mane, habatur Deut. 24. Non pernoctet תְּרֵבָה: ut pro eodem accipi manifestum sit. quare hoc loco idem his dici existimo; quod familiare est prophetis. Dupliciter autem hoc accipio, uel. ut his uerbis circumloqua-

tur ingens studium; quo operi redemptionis intendit dominus noster IESVS Christus: qui enim primum, & mercedem laboris coram habent; gnaviter laborant: quemadmodum Iacob, qui propter amorem, quo deperibat Rachelem, leue ducebat multorum amorum; famulatum. unde de domino dicebat Apostolus, quod proposito sibi gaudio mortem sustinuit confusione contempta: uel certe, hac ad sequentia referantur, ut mercedem, & opus appelleret propheta ipsos fideles; & ones, quas ei pater tradidit, ut sit allusio ad Iacob pastorem, ut mox sequenti uersu uidebitur. qui coram se ducebat uxores, liberos, & greges omnium: quae omnia merito mercedem, & opus suum dicere potuisset: quia in premium laboris sui omnia illa acceperat. Profecto merces laboris, & mortis filij Dei fuerunt fideles, quos secum ad patrem reduxit Dei filius. hac est eius hereditas, ut in Ps. legimus; Postula à me, & dabo tibi gentes hereditatem tuam, & possessionem tuam terminos terra: ac de eo dicitur, quod ad hoc uenit, ut multos fratres secum adduceret.

11 Sicut pastor. ne quis putaret armis, & bello Christum imperium in terra obtenturum, & more aliorum regum propagaturum: ubi penes ipsum imperium orbis futurum dixit; mox eum, ut pastorem inducit, ut pastorale imperium eius potius, quam regale intelligeres; curaque, & dilectione erga homines effecturum: quod nemo alius armis efficere potuisset. In brachio suo congregabit agnos: id est, brachijs complectetur agniculos, quos ones in montibus; & procul à canis edunt: sicut solent pastores: idemque, mox notat, cum ait; In sinu suo leuabit, id est; deferet: eandem quoque curam, & affectum continet, quod sequitur. Fetas ipse portabit, seu deducet, id est; sensim ambulare faciet quae uentrem gerunt, & grauida sunt: hoc enim puto significare. Participium plurale, uel etiam partu recens exoneratas, & lactantes, quasi sit significatio à uerbo. Participium, id est, ascendit, uide Genes. 33. & 1. Sam. 6. ergo lactantes hic, uel fetas dicere possumus. quod eas ita deducet, ut non magna inuera conficiant, aut nimis properent, id quod cauit optimus pastor Iacob Gen. 33. ad quem hoc loco alluisse mihi uidetur Iesaias, figura enim fuit redemptionis nostri: qui se in euangelio optimum pastorem esse ostendit, quod animam ponat pro omnibus suis. Iacob autem ille gelu, & astu urebatur; & ut lupos arceret à gregibus, noctes ducebat infirmos. Vide apud Ezeq. quo pacto munia boni pastoris se impleturum promittebat Deus: recole etiam parabolam in euangelio de oue perdità, & humeris imposita. curam itaque, & prudentiam, & dilectionem in Christo domino habet, nobis commendat; & ut eadem ministri Christi exhibeant, semper optabò.

12 Quis mensus est &c. quorsum hac nunc de potentia, & sapientia Dei à propheta dicantur, infra uers. 27. apparebit. nimirum quia infidelium mentibus, & his, qui ignorant Deum, quales erant Iudeorum plurimi, uix unquam persuaderi potest, Deum rebus hominum adesse, illasque curare, nihil eum latere, omnia prospicere, & omnibus prouidere (quandoquidem quantum distet Deus uerus ab alijs, quos passim gentes sibi fingunt, non percipiunt) necesse fuit, ut in tam arduo mysterio, aduentus uidelicet Dei, & apparitionis in carne, in locum communem de Dei potentia, sapientia, ac prouidentia excurreret propheta, ut tandem omnem infidelitatem, seu dissidentiam à mentibus hominum auelleret, & ut Deo fiderent, persuaderet. Pugillo: Deum à quibus maris ita continere potentia sua significat, sicut quae homo pugno, seu pugillo continet; imò tantam aquarum molem, potentia Dei collatam, esse rem adeo paruam, ut sunt aquae, quas nos uolua, seu fovea manus continere, uel mensurare possumus, idem quoque intellige de immensitate calorum. Tribus digitis: hebr. ternario sensum uulgatus expressit. notat autem, Dei uirtute totum terrae globum ita in aere sustineri, tanquam; facti negotio, sicut ea, quae nos tribus digitis à terra librata sustinemus. Appendit: propria uerbi חב. significatio est sustinere, ut apparet ex affini eius חב. & ex Malach. 3. Ierem. 20. & Ierem. 6. Ioel. 2. Graeci habent uerbum κρατα: quo aliquoties pro sustinere, & posse utuntur 2. Cor. 10. non enim sustinemus conferre nos cum quibusdam &c. & uoce propemodum eum Hebr. congruit. Molem terrae: hebr. puluerem terrae: ita totam terrae molem Deus continet, ueluti si quis extrema digitus paululum pulueris capiat. In pondere. דבר propriè regula est, ex cuius extremitatibus lances pendent, & pro ipsa libra capitur. De uerbo diximus supra Ies. 26. Semitam iusti regni labis. In statera. חס auris est: hinc חס, id est, duc aures, id est; bilanz metaphorice.

13 Quis adiuuit. חב. hoc ipsum uerbum superiori uersu uulgatus uerbo ponderandi reddidit, sicut & Prou. 16. spirituum ponderator est dominus: & Prou. 21. uerbo appendendi & 24. infirmo-rem cordis dixit. significat itaque propriè uerbum hoc certò metiri, pensare, penitus perpendere, & Graeci tantundem significat κενώω, diiudico. unde Apostolus 1. Cor. 2. & ad Rom. 1. reddidit. Quis cognouit spiritum domini, id est; quis penetravit mentem domini, ut rationes suarum operationum possit intelligere? Inaccessibilis planè est Dei sapientia: nam cum sit amicus lumine, sicut uestimento repercutitur mentis nostrae acies, neque lucem illam potest intueri. Aut quis consilia-

rius. hebr. & uir consilium suum scire cum faciet. ubi חס pro חב accipitur, aut certè repetenda est interrogatiua particula מי quis uir. scire aut facere, uel denuntiare consilium, est Hebrais consiliarium esse: & ita reddidit etiam Apostolus.

14 Et instruxit eum: Graeci, & ostendit ei: sensus planus est. Sapientissimi quique uiri, & reges alios solent adhibere in consilium. nam, ut est apud sapientem, ubi multi consiliarij, ibi sanitas. at qui nam, inquit, sunt Deo consiliarij, qui ei aliquid in mentem renocent, uel aperiant &c. ergo sapientia omnes superat.

15 Ecce gentes &c. posset quispiam dicere, etiamsi nullius consilio indigeat Deus, & omnes superet scientia, & sapientia sua: homines tamen, quasi quidam terreni dij, ab eo magni estimabuntur, habereque uidentur gentes, unde sibi placeant &c. hanc obiectionem etiam elidit. Momentum. nomen מומ notat leuitatem, & sumitur hoc loco pro tenuissimo puluere in lances incidente, qui nullius est ponderis. non raro autem pro nube accipitur: Deut. 33. Ps. 89. pro aethere uideatur accipi. Insula quasi puluis. nomen קר, id est, temue, nunc adiectiuum, ut supra 23. Puluis tenuis. Leuit. 16. Suffimento tenui &c. nunc substantiuum Leuit. 3. Aut temue, aut macula in oculo, id est, nubecula: & infra, ubi dicitur, qui extendit tanquam קר celos; ubi pellem uertunt, tenuem nebulam dicere possumus: & eodem modo hic accipiendum putarem. Exiguus. qua ratione uulgatus uerbum חס ut nomen acceperit, ignoro: hoc loco ego potius putarem esse à uerbo חס geminato, quam à uerbo חס; & operire potius, quam proicere, significare: quasi scribatur, Iacol, insula autem sepiissime nebula operiuntur. ad hanc ergo naturae consuetudinem alludens propheta, dicit facile esse Deo insulas omnes submergere, ac si illas nebula operiret. Nomine uerò insularum, ut saepe dixi, intelligit remotissimas regiones, quas per mare adire solebant, ut erant Graecia, Italia, Hispania &c. non tamen reprehendo, qui uerbo proiciendi hic transferrent. proiecibus autem puluis est, quod uulgatus dixit, Puluis exiguus.

16 Non sufficit: hebr. non sufficientia accendere: sensus manifestus est. Si quispiam Deum colendum putet, & pro dignitate illi uellet sacrificia offerre, quae iuxta deuotionem offerrentis, & placere Deo uolentis solent multiplicari; uniuersa arbores, quas profert Libanus, ad ignem non sufficient; neque pro uicinis uniuersa, quae nutrit animalia. Hic locus & Dei maiestatem, & sanctitatem continet; & quam ab alijs dijs distet, ostendit. infinitus est, neque adaequare eius dignitatem, nisi ipsemet potest. quare holocaustum unicum illud, quod unigenitus Dei filius seipsum in ara crucis obtulit, effecit, quod totus Libanus, imò neque totus orbis si offerretur, effecisset. erat enim Deus, Deo aequalis is, qui offerebatur, & qui offerebat. Holocaustum: Hebraei ita uocabant, quod eleuaretur super altare, odorque eius in altum ascenderet in conspectu Dei: erat autem typus ueri, & perfectissimi holocausti Christi, qui exaltandus erat in cruce, & caritatis igne quasi exurendus pro peccatis hominum.

17 Quasi nihilum. דבר, quod defectum, seu cessationem notat Hebraeis, interdum est nihil, nihilum: cum praepositione autem, mem, quae interdum comparationibus deseruius, ualet, plus quam nihilum. Hec uera sunt, si naturam hominis, naturae diuinae conferas; ut uel hinc colligat homo, quantum Deo debeat, & quam merito exclamet propheta, Quid est homo, quod memor es eius, uel quia reputas eum? Quid dicemus nos, qui Deum pro homine hominem factum uidemus? certè si homo est plus quam nihilum, uerè dictum est, Eximaniit semetipsum, formam serui accipiens: erat enim uerus homo.

18 Cui ergo assimilabitur. cum potentiam Dei, sapientiam, maiestatem, ac sanctitatem commendaret, uidebatur propheta id eo animo facere, ut in fabricatores, & cultores sculptilium inueneretur. Sed quantum ego iudico, hoc quidem cursum facit. uerum huc tendit tota oratio, ut fiduciam in Deum, ut dixi, suadeat. quae conclusio uers. 27. & sequentibus continetur: faciunt ergo haec ad eandem Dei maiestatem commendandam, ac si ad hunc modum dicerentur; Maiestas Dei omnia humana superat, & homines ipsi si Deo conferantur, nihil sunt. quare insani sunt, quicumque putant posse se Deum fingere, sine euro, & argento, ut faciunt diuites; sine ligno, ut faciunt pauperes. nam nunc quid non omnibus notum est, iam à mundi principio, quo pacto, & quo auctore hic mundus prodierit? Equis ignorare poterit Deum terrae, & celi, & factorem & moderatorem esse? illi comparati homines sunt ueluti cicadae, quinimmo ipsi quoque principes ab eo in nihilum minimo negotio rediguntur: interdumque uix imperare incipiunt, cum subito euanescent, uel tantillum sufflante Deo. manifestum igitur est insanos esse, qui putant se Dei similitudinem posse exprimere, cuius opera sunt & celi, & omnia corpora caelestia. tantus igitur cum sit, tanque sapiens, ne dicat Iacob &c. Ponetis. חס Hebraeis est disponere, proportione, & ratione collocare, equiparare. Prou. 9. Ps. 40. & supra cap. 30.

- 19 Nunquid sculpsit. *הפסל* optimè vulgatus interpretis *ה* pro nota interrogationis accepit: non enim narrat, aut affirmat propheta, ut quidam putarunt, sed sensus est: Nunquid dignum est, ut sculpsit fundat faber &c. uel, an si sculpsit fundat faber in auro, uel argento, Dei similitudinem expressisse putandus est? Aut artifex. Hebraei uisorem, exustorem, pro consolatore, ac pro artifice, qui igne aurum, uel argentum, uel quid simile constat &c.
- 20 Forte &c. *בבכנ* Hieronymus in commentarijs pro nomine proprio, ligni quod cariem, & putredinem non sentit, accepit. quid autem sit *תרוסה*, non exponit. ego hic rursus *ה*, initio posita nota interrogationis esse putarem, *בבכנ* autem esse nomen: nam si puncta alia apponas mischen, significabit eum, qui sine penu, & facultatibus est, ut Eccl. 4. ubi etiam vulgatus pauperem uertit, & cap. 9. at *תרוסה* est nomen oblationis, & appellationem habet ab eleuatione in altum. leuandam dicere posses, Exod. 25. & 29. &c. ergo ad uerbum sic esset reddendus locus, Nunquid pauper leuandum lignum [quod] non putrescat, eliget, id est, nunquid si qui aurum, & argentum non habet, lignum offerat, & Deo uelit dicere, ut ex illo sapiens faber simulacrum constituat &c. putabitur ne Dei imaginem expressisse? Artifex sapiens quarit, quomodo constituat, uel artificem sapientem quaret sibi ad constituendum &c. haec planè consuetudo erat, ut quisque iuxta facultatem suam Deos sibi fabrefaceret, hic aureos, ille argenteos, iste ligneos. Pauperi autem, ut uides hic tribuit studium quaerendi artificem sapientem, qui sibi ex ligno incorruptibili Deum efficiat: quasi hac diligentia uelit pensare materiae uilitatem. adeo insita animis hominum est religio, ut Deum habere proprium, immo & praesentem, ac familiarem quarant. Quod non mouetur: saepe Hebraeis deest reletium, sicut hoc eodem uersu, quod non putrescat. in utroque loco supplendum est, ut in hoc fecit vulgatus. nolunt itaque Deum stabilem, non solum, qui non corruiat, sed qui non putrescat, qui non inereat: cuius religio non labefactetur. quae tamen ab auro, & argento, & ligno expectare impium, & stultum est.
- 21 Ab initio. *אשר* à capite, & de tempore interdum dicitur, Prou. 8. infra 41. & 48. Fundamenta terræ: id est, Non ne iam olim notum uobis factum est, à quo habuerit mundus hic initium, & quis iccerit fundamenta orbis? non ne ab initio mundi hoc apud homines constitit, Deum esse auctorem totius mundi? Quid hinc colligat, mox inferet.
- 22 Qui fedet super gyrum &c. id est, is certè est, qui insidet orizonti terre. & cum in alto se deat, homines humi degentes sunt locustis similes coram ipso &c. Velut nihilum celos, uel, ut nebulam. *דק* uide supra cap. 15. est autem hoc loco uerbum *נבד*, quod interdum est idem, quod *רקק*, quo usus est supra uers. 19. de extensione laminarum, & utroque infra 42. uers. 5. indifferenter uirtur. uerum quia & multis alijs locis Deus dicitur extendisse celos, in quibus omnibus allusio est ad locum Genes. Fiat extensio in medio aquarum &c. ubi uulg. Gracos secutus, firmamentum interpretatus est. De quo loco quia est inter uiros doctos haud uulgaris controuersia, non omnino praeter rem facere uidebor, si hoc loco, ubi dominus dicitur extendisse uelut nebulam celos, & ueluti tentorium ad habitandum, si quae fuerit illa extensio, aliquantò diffusius explicauero, praesertim cum ex istius loci intelligentia, multi loci sacrae scripturae fiant faciles. Verbum igitur *רקק* nihil nisi extendere, seu expandere, nomen uerò *רקק* extensionem, seu expansionem significare, loci in quibus uerbum reperitur, satis aperte ostendunt. ergo cum initio Deus mundum crearet, primò supremum calum simul cum terra, & abyssò, id est, immensa aquarum mole, quae quidquid erat inter calum illud, & terram, occupabat, eum fecisse non dubito: deinde insisse, ut in medio aquarum fieret expansio quadam, & spatium aeris, nimirum, aetherisque regio, quae esset media inter aquas, & aquas. nam ex aquis factos celos, qui sub illo alio celo primo sunt, existimo; qui aquarum nomine in scripturis appellantur. ista enim sunt aquae super celos: nam super aërem, & expansionem illam sunt, quae etià calum dicitur. Hoc mihi manifestè confirmant uerba Dauidis, qui in psalmo, ubi ordine creationem rerum attingit, dicit Deum extendisse calum sicut pellem, id est, tentorium, quando uidelicet interual lum, & aeris extensionem fecit aquarum rarefactione: cuius tentorij superiora dicit operuisse aquis, seu contiguasse, quasi huic mundi tabernaculo, seu amplissimae domi, pro tecto dederit aquas, nò quidem fluidas, sed solidissimae naturae conuersas: ut isti omnino sint celi, quos Petrus ex aquis extitisse dicit, & forte qui in die iudicii sunt calore soluendi. est itaq; triplex calum, ut mea fert sententia, aëreum primum; quod aquas, atque terram ambit: post hoc est calum ex aquis genitum, & in orbem illos, quos astrologi agnoscunt, diuisum: tertium demum, quod est sedes beatorum: ad quod Paulus se raptum fuisse commemorat: quod calum cali dicitur, seu calorum (in heb. enim non nisi numero multitudinis dicitur celum) & propriè celum, quodque primò celum dictum fuit: quo nomine postea secundum, & primum dicti sunt. Hunc ordinem uidetur Dauid signifi- casse, quando Ps. 148. ordine creaturas ad Deum laudandum inuitans, primò Angelos, & spirituum exercitus

- exercitus ex celis prouocat ad laudes Dei; deinde celos celorum, id est, supremum celum; subinde aquas quae super celos sunt, id est, celos ex aquis factos, qui aëreum celum operiunt. quae etiam ordinem tres pueri in suo Cantico seruauerunt. Hic mihi uidetur de hac re simplicissima, & clara sententia, quana qui uoluerit tueri, facillè se ab omnibus, quae obijci solent, difficultatibus expediet: quibus inuoluntur qui aquas elementales super celos collocant: quorum opinionè superioribus diebus doctè confutauit Hieronymus Magius Anglarensis in libris De conflagratione orbis, quos multa cum diligentia conscripfit. Sed ad prophetam redeo, qui ut uires, ac potentiam Dei, ex uisibilium rerum contemplatione amplificaret, dicit, Deum tam facillè negotio celos extendisse, quàm quisquam tentorium solet extendere, ut sub eo se recipiat.
- 23 Secretorum scrutatores. *רונים*, quantum ex locis scripturae conijcere possum, in quibus hoc nomen reperitur, significat eos, qui proximum locum post regem obtinent, quales sunt consiliarij, legumlatores &c. coniungitur ferè semper cum nomine regum. si etymologiam spectes, uidentur fore dicti, quòd gracilem habeant, seu subtilem sensum in iudicandis negotijs, & in decidendis causis forensibus: interdum tamen apud Hebraeos, quosuis principes designat. Prou. 8. conditores legum uertit uulgatus, sicut hic secretorum scrutatores. Abach. 1. uers. 10. tyrannos uertit. Velut inane &c. potentiam Dei in regum, & principum perditione celebrat, qui mortalibus solent esse terrori.
- 24 Etenim non plantatus: id est, reges, & tyrannos statim initio imperij saepe aufert, & de medio tollit, antè quàm prolem generent, non relicta sobole &c. *בל* non dum, nec dum, etiam non. Plantatus, factus: uerba pluralia sunt Hebraeis: nec dum plantati erant; nec dum facti &c. Repente. sensum doctè reddidit ad uerbum, & etiam stauit.
- 25 Et cui assimilabit me. repetit superiorem conclusionem: cui ergo assimilabit me &c. quae tamē non est praecipua, & quam primò intenderat probare. sed accipienda sunt haec, ut supra adproui uers. 18. Et adaequatis: in Hebraeis est prima persona futuri: sensus idem est.
- 26 Quis creauit haec; uel hos, nempe celos *אלה*. Qui educit, id est, qui suis quolibet astra temporibus oriri facit, certà lege dierum, horarum, & momentorum numero seruato. *מוציא* exire faciens, id est, oriri, nam & ipse oriens, seu ortus Hebraeis *מוציא* dicitur: quasi dicat, unde ortus, seu exitus: quia ex ea parte apparere incipiunt sidera, & astra. Fortitudinis. *אין* con cupiscentiam illam prauam, & quae ex ea oriuntur, saepissime notat: interdum tamen in bonam partem accipitur, ut hic, & infra uers. 29. et pro ui, & efficacia, ut de Iacob Osee 12. In concupiscentia sua certauit cum Deo.
- 27 Cum tantus, tamque potens, ac sapiens sit Deus tuus, ò Israel, quid igitur est, quòd dicas &c. hic tendit tota oratio. Dicis, loqueris: futura sunt Hebraeis, id est, dicere soles. Abscondita est: id est, non tangit Deum mei cura: me nescit, neque sit uitae meae ratio, intelligit, ac si me penitus, meaeque res non uideret: quantis affligar malis, & qua captiuitate premar, ac si ignoret, non curat. Iudicium meum, id est, causa mea praeferibit à Deo meo, quasi dicat, Deus meus meam causam pertransit, negligit, iudicare non uult: siue iure, siue iniuria mecum agant hostes, non attendit. sunt infidelitatis uoces, & cogitationes: cuius est ingruentibus malis animum despondere. hanc auferre uult propheta à Iudaeorum pectoribus, & fiduciam gignere consideratione Dei potentia, & sapientia, ac bonitatis in eos, qui fidem non deserunt in aduersis.
- 28 Deus sempiternus. ab aeternitate Dei argumentum sumit, quòd impium sit cogitare, illum res nostras posse ignorare, praesertim cum ipse orbem totum condiderit &c. Terminos terrae, siue extremitates, id est, quidquid extremitatibus continetur, totum uidelicet orbem. potest autem dupliciter legi, Iehoua est Deus aeternitatis: ipse creauit terminos terrae: non defatigabitur &c. uel Deus aeternitatis Iehoua non defatigabitur &c. Non deficiet, uel non defatigabitur: semper idem est, qui olim tuarum rerum rationem habebat, nunc quoque habere potest: non est tedijs, aut defatigationis capax, aut laboris, ut plus olim, quàm nunc possit diminuitis uiribus. sed neque sapientiam eius est, qui scrutetur: non est finita, ut eum quidquam nunc fugiat, quòd olim notum erat: aut cui de nouo quidquam possit accidere, quò non peringat eius intelligentia.
- 29 Et ijs, qui non sunt, uel illis, quibus non sunt, uidelicet uires. Non solum inquit, ipse non defatigatur, sed defatigatis uires restituit, & plurimum roboris suppeditat. sequentes autem uersus affirmant has, quas dominus dat uires, longè ijs praestare, quas natura confert.
- 31 Mutabunt: commutabunt, id est, in dies noua uirtute donabuntur. hic alludit Paulus, quando se fortiores dicebat, cum infirmus esset. nam eius infirmitas uirtute Christi pensabatur. & quando dicebat, quòd licet exterior homo corrumpatur, interior tamen renouabatur de die in diem. uidetur autem esse metaphorā sumpta ab armis, quibus fractis, aut retusis, alia, atque alia accipimus. Assument pennas: sensum uertit: Hebraea ad uerbum sic habent, Ascendent aë. utitur autem uer-

bo ascendendi, pro nasci in quibusvis rebus. Vides quantum gratia naturam superet? Aquila quae auis uelocior? quod nam etiã animal currendo non defatigatur? at qui Deo fidunt, & intentis in ipsum sunt animis, atque oculis, siue uolent, siue currant, nequaquam defatigabuntur. omnia enim possunt in Deo suo, qui eos confortat. Hoc ultimo uersu respondet tacitæ objectioni. nam dicere possent Iudæi, quid mihi fortitudinem Dei? quid bonitatem eius in dando robore magnificas? ecce nos infirmi, & debiles sumus, & res nostræ perditum eunt. respondet propheta, cum defatigatis, dixi, uires, & robur à Deo concedi, de illis loquebar, qui non amittunt sustentiam, ut loquitur scriptura; sed toti ab eo pendunt; & dum aduersis premuntur, in illum habent fixos animos. hoc enim significare supra cap. 28. diximus. ergo ne despondeatis animum: sed quantumcumque ò Israël: & uestra res sunt deplorata, ueniet uobis salus, & apparebit in salutem uestram gloria domini & c.

Caput quadragesimum primum.

Noua.

Vetus.

SILETE ad me insulæ, & familiæ cõmutent uirtutem: accedant, tunc loquantur, simul iudicio appropinquemus.

Quis excitauit ab oriente iustitiam, uocabat eum ad pedem suum? dabat coram eo gentes, & reges subijciebat: dabat quasi puluerem gladius eius, & quasi quisquilias expulsa arcus eius.

Persequeretur eos: transibat incolumis uiam, [qua] pedibus suis non ueniebat.

Quis operatus est, & fecit? qui uocat sæcula ab initio. ego Ichoua primus, & cõpostremus ego sum.

Viderunt insulæ, & timuerunt: extremae terræ tremuerunt: appropinquaerunt, & uenerunt.

Quisque familiarem suum adiunabat: & fratri suo dicebat; Obsfirmare.

Et confirmabat faber conflatorem, dissipertiens malleator percipientem incudem, dicens adherenti, Bonum est: & confirmabit illud clauis, ne moueatur.

Et tu Israel serue mi Jacob, quem elegi, semen Abraham amici mei.

Quem apprehendi ab extremitatibus terræ; & à cubitis eius uocaui te, & dixi tibi; Seruus meus es: elegi te, & nõ reieci te.

Ne timeas, quia tecum sum: ne diuertas, quia ego Deus tuus erexi te: adiui etiam te: sustentauit quoque te dextera iustitiæ meæ.

Ecce uerecundabuntur, & ignominia afficientur omnes, qui exardescunt in te: erunt quasi nihilum: & auferentur uiri litibus tuæ.

Quæres eos, & nõ inuenies eos: uiri rixæ tuæ

TACEANT ad me insulæ, & gentes mutet fortitudinem: accedant, & tunc loquantur: simul ad iudicium appropinquemus.

Quis suscitauit ab oriente iustum, uocabat eum, ut sequeretur se? dabit in conspectu eius gentes, & reges obrinebit: dabit quasi puluerem gladio eius, & sicut stipulam uento raptam arcui eius.

Persequetur eos: transibit in pace: semita in pedibus eius non apparebit.

Quis hæc operatus est, & fecit, uocans generationes ab exordio? ego dominus primus, & nouissimus ego sum.

Viderunt insulæ, & timuerunt: extrema terræ obstupuerunt: appropinquaerunt, & accesserunt.

Unusquisque proximo suo auxiliabitur, & fratri suo dicet; Confortare.

Confortauit faber ararius percussiens malleo eum, qui cudebat tunc temporis, dicens glutino, Bonum est: & confortauit eum clauis, ut non moueretur.

Et tu Israel serue me Jacob, quem elegi semen Abraham amici mei.

In quo apprehendi te ab extremis terræ, & à longinquis eius uocaui te, & dixi tibi; Seruus meus es tu, elegi te, & nõ abieci te.

Ne timeas, quia ego tecum sum: ne declines, quia ego Deus tuus: confortauit te, & auxiliatus sum tibi, & suscepi te dextera iusti mei.

Ecce confundentur, & erubescant omnes, qui pugnant aduersum te: erunt quasi non sint, & peribunt uiri, qui contradicunt tibi.

Quæres eos, & non inuenies uiros rebelles

Noua.

Vetus.

turæ erunt quasi nihilum; & quasi consumptio uiri belli tui.

Quia ego Ichoua Deus tuus, qui apprehendo dexteram tuam dicens tibi, Ne timeas, ego adiuui te.

Ne timeas uermiculae Iacob pusille Israel: ego adiuui te fidelis sermo Ichoua, redemptor tuus sanctus Israelis.

Ecce posui te in traham acutam nouam habentem rostra: triturabis montes, & cõminues, & colles quasi glutinam pones.

Ventilabis eos, & uentus leuabit eos: et tempestas disperget eos: & tu exultabis in Ichoua, in sancto Israelis gloriaberis.

Inopes, & egeni quærunt aquas, & non sunt: & lingua eorum siti oppressa est. ego Ichoua respondebo eis; Deus Israel nõ derelinquam eos.

Aperiam super precipitijs flumina, & in medio uallium fontes: ponam desertum in stagnum aquarum, & terram siccitatis in exitum aquarum.

Ponam in deserto cedrum, sitrã, & myrtum, & arborẽ pinguedinis: ponã in solitudine fraxinum, ulmum, & buxum simul.

Vt uideant, & sciant, & reponat, & acceperatẽ consideret pariter, quod manus Ichoua fecit hoc, & sanctus Israelis creauit ipsum.

Propõe causam uestram, dicit Ichoua: afferete cõfirmationes uestras, dicit rex Jacob.

Adducant, & annuntient nobis, quæ uentura sunt. priora quidquam ecce annuntient: & apponemus cor nostrum, & sciemus postremum eorum: aut quæ ueniunt, facite nos audire.

Annuntiate uentientia in posterũ, & sciemus, quod dii sitis. bene etiam, aut male facite, & aduertemus, & uidebimus pariter.

Ecce estis minus quam nihil: & opus uestrum minus quam sibilus: abominatio elegit uos.

Excitauit ab Aquilone, & uenit ab ortu solis. inuocabit nomen meum, & inuadet magnates, quasi lutum: & sicut figulus conculcabit lutum.

Quis annuntiauit à principio, & sciemus & antea, & pronuntiabimus iustum? immo non est, qui annuntiet: immo non est, qui prædiceret: immo non est, qui audiat dicta uestra.

Primus Tcion, Ecce, ecce adsunt, & Ierosolymis

les tuos. erunt quasi non sint, & ueluti consumptio homines bellantes aduersum te.

Quia ego dominus Deus tuus apprehendens manum tuam, dicensq; tibi; Ne timeas, ego adiuui te.

Noli timere uermis Iacob, qui mortuus estis ex Israel: ego auxiliatus sum tibi, dicit dominus, & redemptor tuus sanctus Israel.

Ego posui te, quasi plaustrum trituranouum, habens rostra ferrantia: triturabis montes, & comminues: & colles quasi puluerem pones.

Ventilabis eos, & uentus tollet, & turbo disperget eos: & tu exultabis in domino, in sancto Israel lababeris.

Egeni, & pauperes quærunt aquas, & non sunt: lingua eorum siti aruit. ego dominus exaudiam eos, Deus Israel nõ derelinquam eos.

Aperiam in supinis collibus flumina: & in medio camporum fontes: ponã desertum in stagna aquarum, & terram inuiam in riuos aquarum.

Dabo in solitudine cedrum, spinam, & myrtum, & lignum oliuæ: ponam in deserto abietem, ulmum, & buxum simul.

Vt uideant, & sciant, & recogitent, & intelligant pariter: quia manus domini fecit hoc, & sanctus Israel creauit illum.

Propõe facite iudicium uestrum, dicit dominus: afferete, si quid fortẽ habetis, dixit rex Jacob.

Accedant, & nuntient nobis quæcunq; uentura sunt. priora, quæ fuerunt, nuntiate: & ponemus cor nostrum, & sciemus nouissima eorum; & quæ uentura sunt, indicate nobis.

Annuntiate quæ uentura sunt in futurũ, & sciemus, quia dii estis uos. bene quoque aut malẽ, si potestis, facite: & loquamur, & uideamus simul.

Ecce uos estis ex nihilo: & opus uestrum ex eo, quod non est: abominatio est, qui elegit uos.

Suscitauit ab Aquilone, & ueniet ab ortu solis: uocabit nomen meum, & adducet magistratus, quasi lutum, & uelut plastes conculcans humum.

Quis annuntiauit ab exordio, ut sciamus, & à principio ut dicamus, iustus es? non est, neq; annuntians, neq; prædicens, neque audiens sermones uestros.

Primus ad Sion dicit, Ecce adsum, & Ierosolymis

Noua.

Vetus.

rosolyms Euangelistam dabo.

Et uidi, & non [erat] uir: & ex illis, & 28 nō [erat] consiliarius: & interrogauit eos, & [non] retulerunt uerbum.

Ecce omnes ipsi concupiscentia, nihilum 29 opera eorum. uentus, & inanitas fustilia eorum.

rufalem Euangelistam dabo.

Et uidi, & non erat: neque ex illis quicquam, qui iniret consilium: & interrogatus responderet uerbum.

Ecce omnes iniusti, & uana opera eorum, uentus, & inane simulacra eorum.

1 CVM fiducia in Deum superiori oratione Israhelitis persuasisset, hic iam ostendit, quanto id sapientius faciant, quam gentes, qua idolis suis confidunt. inducit itaque Deum cum gentibus ueluti iudicio contententem, uolentemque, ut illi causam deorum suorum agant, utpote qua muta sint simulacra, & pro se loqui nequeant, suam autem Deum ipsum agentem, cuius sunt ista uoces, Taceant &c. imperatiuus est, cessate ad me, uel silete ad me, id est, silete, & absque omni strepitu me auscultate. est enim elegantia hebraismi, ut uni uerbo alienam constructionem tribuat, suppleantque uerbum, cuius constructio exprimitur. perinde ergo est, ac si dicat; Silete, & auscultate me; id est, silete attendite. Insula: gentes remotissimas, ad quas per mare ibatur, sic uocant, ut erant Grecia, Italia, Hispania &c. per quas uniuersas gentes, qua de religione Hebraeorum alienae erant, intelligere oportet. Mutent fortitudinem: uide superiori capite uers. 31. nos diceuimus, animum, ac uires colligant, ut postquam audierint, fortiter causam deorum suorum agant. Ordo uerborum uidetur esse inuersus, ut sepe solent Hebraei scriptores facere. planus ordo hic fuisse; Commutent gentes uirtutem: accedant: pariter iudicio appropinquemus: tacite auscultent me: tunc loquantur.

2 Quis sulcavit. duobus tantum argumentis ostendit Deus se uerum esse Deum, gentes autem ficticios deos colere; & priori quidem sumpto a tempore praeterito, posteriori uero a futuro: quod tractat in fine huius capituli, & sequenti prosequitur. prius ergo tantum consisit in ijs, qua Deus cum Abrahamo, & posteris ipsius egit. Iustum. prae iustitiam. uerum quia de Abrahamo erat sermo, & relatiua, qua sequuntur, ad uirum uidentur referenda; uulgatus per concretum reddidit: ego nomen iustitiae retinui, per quam iustum Abrahamum uoluit, data opera, propheta intelligere: quod ab eo uniuersa iustitia promanauit; & pater iustitiae, fidei fuerit: de qua Apostolus ad Rom. pluribus agit. Sulcavit. non solum autem Abrahamum aliud agentem excitauit, sed & in ipso iustitiam ipsam excitauit, seu edificauit. Ab oriente: Chaldaea ad orientem iacet. Sequeretur se. 1777 ad pedem suum: quod aut cum uulgato possumus accipere; uel, ut pedibus uocantem sequeretur, & pedibus iter conficeret. quod quanto humiliter sonat, tanto magis ad augmentum eorum, qua sequuntur, facit: dedit coram eo gentes &c. Cum hominem unum Deo uocanti obtemperantem, & ueluti pauperem pedibus iter conficientem, uidistis; quid magis ab uno hoc homine expectari potuisset, extorret a patria, & apud ignotas gentes peregrino? audite ergo. Dedit in conspectu &c. repetendum est 1777, Quis dedit: uel sic, Dedit in conspectu suo gentes, & reges subiecit. [deinde quasi explicaret quod dixerat] dedit, inquam, gentes, quasi puluerem gladius eius, & arcus eius subegit reges, quasi stipulam uento propulsam. atque haec interpretandi ratio, ex ipsa lingua proprietate, & consuetudine desumpta est &c. De uictoria autem Abrahae est sermo, quam habes Genes. 14. quam non multo post quam in Palaestinam uenisset, obtinuit. Futura etiam sunt Hebraeis pro praeteritis, & per praeteritum imperfectum, aut etiam in praesenti tempore reddi possunt: sed hoc parui refert. Dabit quasi puluerem gladio: sensus constat secundum proprietatem Hebraeae linguae: nomina gladii, & arcus in recto accipio: gladius eius dedit gentes, & reges quasi puluerem, & arcus eius quasi quisquiliis uento expulsas, id est, praelio fudit exercitum; & minimo negotio sine suorum sanguine reges uicit.

3 Transibit in pace: hebr. transiuit pax, seu integritas, id est, integer, incolumis euasit: nisi malis dicere, feri aduerbium cum uerbo, transiuit, seu euasit pacifice, seu integre, nemine ex suis amisso. nam & plur. huius nominis Ieremia 13. sic accipitur. Semita in pedibus eius non apparebit: ad uerbum, semita in pedibus eius non uenit, sed ego posthabita ratione punctorum, qua apponere solent Hebraei, nomen semitae cum uerbo, transibat, omnino coniungendum puto: deinde supplendum relatiuum, quod frequentissimum omittunt: transiuit semitam pacifice [quam] pedibus suis non ingrediebatur, id est, quam nunquam ingressus fuerat. nunquam enim Abraham bellum gesserat, nunquam antea praelium inerat: quo miraculum auget, incolumem, & uictorem euasisse ex praelio; qui non fuisset

set unquam belligeratus.

4 Quis &c. ille deos patrios reliquerat; idola non colebat; me uocantem fuerat secutus; dominus solus dux eius fuit; (ut alibi dicebat) non erat cum eo Deus alienus; pauper & peregrinus patriam reliquerat; apud exteros peregrinabatur; quattuor ecce reges cum suis uernaculis debellat. Quis fecit haec? responder ipse, Vocans &c. id est, is certe, qui saecula ab initio uocat. De uoce uide infra cap. 53. Vocare autem saecula, siue generationes, siue progenies ab exordio, est, ni fallor, quod Paulus uocat regem saeculorum, id est, qui est auctor cunctorum, & moderator. qui ab initio uniuersa creauit, & uniuersorum prouidentiam haebet. quod si quaeras, quis iste sit; Ego Ichoua, inquit, primus &c. id est, qui ante omnia sum, & quem quando ultima uenerint, inuenient: a quo omnia, & in quem omnia.

5 Viderunt insulae &c. longinqua nationes audientes, quanta per unum inuisibilis Dei cultorem Deus operaretur: neque enim fama tantummodo credere uolentes propius accesserunt: atque sic se rem habere intelligentes, metu, & tremore corripiebantur: nihilominus non despondentes animum mutuo se adhortabantur, ut deos suos fabricarentur maiori, quam antea, studio; ut se religione, & cultu deorum defenderent a nouae religionis professoribus, quinimo non eos quoque, si opus esset, exterminarent: ubi uides hominum insaniam, qui cum de abijciendis dijs ficticijs consultare debuissent, animum, & uires colligunt, ut errori antiquo insistant.

6 Confortauit faber ararium: ararium legerem: nam habet articulum תא: quasi dicat, faber fabrum exortabatur. ארז est ustor, conflator. quo nomine uocant Hebraei eum artificem, qui conflando, & excoquendo aurum, argentum, siue aliud metallum, quidquam operis efficit: ארז autem fabrum absolute designat, tam qui in lignis, quam qui in lapidibus, quam etiam in metallis operatur. Percutens malleo. omisis aliorum uersionibus, qua hoc loco uaria admodum sunt, (neque enim ipsi Rabini sibi constant) uerba Hebraea examinabo, ut quam doctè uulgatus Hebraea expresserit, uideant, qui eum sine causa flagellant. חקך quidem uerbum non percutere significat, sed dissipare. dissipare autem malleo est deducere in partes laminam &c. unde non male dixit uulgatus, percutiens malleo. Eum, qui cudebat. חרס pro participio uerbi accepit uulgatus, quod conuassare, pulsare, seu quid simile significat. nemo autem negare potest eam esse formam germanam participij: neque Pagninus alia ratione hanc uersionem rejicit, quam quia omnes interpretes Hebraei dicunt non esse participium, qua quantum ponderis habeat, norunt, qui quotiens ineptiant Rabini etiam in grammaticis, non ignorant. cum ergo non intelligerent Rabini orationem hanc, fixerunt suo more חרס esse nomen, & significare rem, qua cuditur, laminam uidelicet, & bracteas &c. ego certe arbitror uulgatum rectè pro participio accepisse: ac constructio plana est, hoc pacto, Faber confortauit conflatorem; percutiens malleo, uel dissipans malleator [confortauit] eum, qui cudebat &c. neque hanc rationem constructionis negare possunt, uel ipsi Rabini. Dixerat autem superiori uersu, quod alter alterum confirmaret, id iam hoc uersu exponit. Faber fabrum, malleator malleatorem confirmabat. Tunc temporis. חרס pro incide sunt etiam inter Hebraeos, qui accipiant: sed non alium locum adducunt, ut hanc sententiam confirmet: istum autem significare, nemo negabit: hinc pro uice. exempla sunt obuia. ego ut aduerbium accipiendum hic putarem; pro uicissim, quod malleator exhortaretur eum, qui iteratis uicibus, uel eum, qui secum uicissim tudebat. uulgatus pro aduerbio temporis accepit; neque male: sensus enim idem est; sicut Num. 24. uers. 1. חרס בדפני reddidit, sicut ante: sensus autem est, sicut semel atque iterum. Glutino. חרס a uerbo, quod adhære significat, dicunt Hebraei nomen hoc significare coniuncturam, seu adhesionem: hinc pro glutino accepit uulgatus: possumus tamen alijs punctis accipere pro nomine participij, dabek, id est, adhaerens, affecta: qui lateri alterius adhaeret, ut sit sensus: dicens faber, & malleator adhaerenti sibi, bonum est, uel bene est, iam aprum est, & perfectum, nihil supra: tuncque clauis ferreis illud confirmabant, ne moueretur. Sunt autem qui hos tres uersus de gentibus, qua audito, quod proposuerat Deus de Abrahamo, timentes causa sua, sese mutuo ad idola defendenda adhortabantur. Sed uerba priori expositioni magis suffragantur. nam de studio constituendorum idolorum, & sese aduersus cultores Dei inuisibilis cohortantium uidetur esse sermo. interim tamen mirè idolorum uanitatem elenat, & idolatrarum uersaniam amplificat. Hinc quodammodo facit cohortatio illa Philistinorum 1. Sam. 4. quando aduenisse arcam Dei in castra Israhelica intelligentes timuerunt, & ingemuerunt. Vae dixerunt, nobis: quis nos saluabit de manu deorum sublimium istorum? hi sunt dii, qui percusserunt Aegyptum omni plaga; confortamini, & estote uiri Philistinij, ne seruiati Hebraeis; confortamini, & bellate &c. Ad hunc modum haec uerba prophetae accipio. nam ab historia illius temporis, & Abrahamo paulatim ad posteros Abrahae transit, & ea, qua pro eis gessit Deus, ac tandem ad ueros filios Abrahae paucos illos, qui fidem seruauerunt. quas transitiones, qui non ex frequentia pro

- phetarum lectione animaduertunt, miserrime decipiuntur, hærentq; sepius, & quod se uertant, nesciunt, saltem quæ hoc loco est, manifesta sanè est.
- 7 Israel, Iacob, semen Abraham. iam uides, quòd ad posteros Abraham uertat sermonem. non enim solum in ipsius Abraham persona se Deus Deum esse ostenderit, sed multò etiam magis in semine ipsius: Israelitas ergo cohoretur, ne sibi ab ullis hostibus timeant, q; ipsum habeant protectorem &c.
- 9 In quo apprehendi te. potest iuxta consuetudinem Hebraici sermonis in relatiuo רשך includi præpositio, quam expressit uulgatus: quasi dicat, dominus, quòd dum uocauit, & apprehendit Abrahamum, in ipso apprehenderit eius posteritatem. siue autem ita accipias, siue non, uertasq; relatiuum, & pronomen affixum per relatiuum tantum, ut superiori uersu, quem elegi te, id est, quem elegi; & isus lingue Hebrææ postulat, sensus tamen idem est. nam hoc inuit Deus, quòd quando è Chaldea uocauit Abrahamum, in eo filios eius uocauerit. unde de Israele, id est, Israelitis dicit, quòd ab extremis terræ eos uocauerit. A longinquis eius. nomen Hebræum, cubitos designat: attribuit autem hebraismus metaphoricè mari, & terræ manus, & brachia, quòd sinus, recessusq; habeant. Quod ergo dixit ab extremitatibus, idem repetit, à brachijs, seu cubitis, seu recessibus: ad quos se ueluti brachijs ostendit. Sensus uerit uulgatus. Habent autem appellationem hanc cubiti, quòd sub eis quidquam asseruimus. credo esse, quas Latini axillas uocant, & pro concauitatibus accipi hoc loco, id est, abstrusis locis, unde uidebamini uix educi posse, ut de educatione ex Aegypto in hoc secundo membro posset esse sermo. Elegi te. quando eum in populum sibi peculiarem elegit ex omnibus populis: neque unquam illos abiecisse dicitur: quia ex illis Christus dominus secundum carnem, & reliquæ sanctæ prodierunt, ex quibus constat regnum Dei, quòd est omnium seculorum.
- 10 Quia ego tecum. dominus mihi adiutor, non timebo quid faciat mihi homo? dominus protector uitæ meæ, à quo trepidabo? Ne declines, uel diuertas. נטה est animaduertere, licet iuxta uariam constructionem uariè reddi debeat. possemus etiam hic reddere, ne aduertas, id est, ne sollicitus sis, nihil cures, ne circumferas oculos, ut quorum mens uacillat. & quia est in quarta, potest esse sensus, ne temetipsum respicias, id est, ne ad te, uiresque tuas attendas, sed ad me ipsum; qui sum dominus Deus tuus, qui te foueo, adiuro, sustento, ne cadas: & ista sunt propria uerborum Hebræorum significationes: atque hanc ultimam interpretationem libenter amplector. Dextera iusti mei: hebr. iustitia meæ: uulgatus accepit, ut supra uers. 2. & de Mose, uel Christo domino possumus interpretari: si autem de iustitia Dei, id est, bonitate, ut sepe accipitur; nomen דקא intelligimus, planus sensus est, quòd Deus pro bonitate sua illos sustentarit, protexerit &c. quos autem Deus sic suscipit, & fouet, nemo de manu eius poterit eripere: ut sit quod non uno loco dominus testatur, propter semetipsum eos protexisse, propugnasse, atque liberasse. neque enim quæ sequuntur, ad tempora Mosis, uel alterius iusti tantum referri possunt, nisi Christum dominum intelligas; qui & iustus, & iustitia Dei dicitur, uerum ut, quòd sentio, semel dicam; hic recenset prophetæ non nulla beneficia, quibus dominus affecit populum illum; sed uerbis addo genericis, ut & ad Mosis tempora, & ad posteriora referri possint: mirum quia & typum & ueritatem simul insinuare uolebat Isaias, ut sequentia manifestè ostendent. typum ergo, & ueritatem enarrabimus: nam hoc esse Christianè, & propriè prophetas interpretari, non dubitabit doctus, ac pius lector.
- 11 Ecce confundentur. Deo protegente suos, hæc sunt, quæ hostibus obueniunt, pudor, ignominia; perditio, & omnimoda abolitio. quòd iterum, atque iterum repetit, quia cum infidelibus loquebatur. Exemplo sunt Aegyptij, & gentes, quæ in Palaestina degebant. Viri, qui contradicunt tibi. hebraismus, uiri litis tuæ: quem doctè molliuit uulgatus interpres.
- 12 Quares eos, & non: phrasid est usitata Hebræis, qua absolutam perditionem notant. Adde inquit, abolēbuntur, ita penitus tollentur, ut quamuis magno studio eos quæras, inuenire non possis. in Ps. Quæsiui eum, non est inuentus locus eius &c. Viros rebelles. in recto legendum est, uiri rebelles: etiam hic hebraismus doctè uitauit: sicut mox uiros belli tui uerit, bellantes aduersum te: quos ego in uersione retinui, quòd perspicui essent. Quasi consumptio. hæc propria est significatio uocis דא consumptionis, defectus &c. id est, quòd absumptum, & deletum est.
- 13 Apprehendens manum. planior est oratio, licet sensus idem, si ueritas, qui apprehendo dexteram tuam, dicens. neque enim est coniunctio in Hebræo, sed est ה, cuius munus est aliquando, ut additum uerbo sit relatiuum, ut Genes. 46. Omnis anima domus Israel, quæ uenit. Ps. 18. Qui cingis me uirtute &c. exprimit autem humano more gestum eius, qui alteri auxiliium, & operam suam pollicetur. solet hoc fieri apprehensa dextera: quòd symbolum erat fæderis, & amicitia. Adiuui scito, inquit, me non deserturum tibi, ita firmiter apud te statue, ac si res iam peracta esset.
- 14 Vermis: à rodendo dictus est hoc nomine uermiculus, qui lignum corrodit: Græci. ἔρμινος, Latini teredinem dicunt. est autem nomen contemptus, ut Tob 25. Quando magis homo uermiculus, &

- filii hominis uermis, & Ps. 22. Existimo autem prophetam in his uerbis insinuare statum Israelitarum, quando à peccato quasi funditus uastati, paucissimi fideles reperi sunt, contemptibiles, & nullius pretij homines; quos elegit Deus, ut confunderet fortia &c. Huius interpretationis signum dat locus Luc. 12. ubi dominus ad discipulos suos dicit; Ne timeas pusille grex: quia cōplacuit patri dare regnum &c. nam quòd sequitur, & qui mortui estis ex Israel, id est, quasi mortui reputati, & ut D. Paulus de se, & socijs ait, quòd essent nouissimi, & ueluti morti destinati, reddi potest ex Hebræo, ut in uersione nostra uides, Pusille Israel, id est, pusille Israelitarum grex. nam à uerbo מות mortuus est, est nomen מתיים, quòd interdum mortuos, interdum idem, quòd Latini, mortales, seu homines, à conditione sua, significat: licet Massorita uarijs motionibus illud efferant, ut æqui uocationem uident. interdum etiam significat exiguum, pusillum, & infirmum cæcum, qui est, uelut mortuus, & mactationi expositus, præsertim si iungatur nomini מספר, id est, numerus, aut ad uerbo מעט, id est, parum. Genes. 34. Ego uerò paucus numero. Dent. 33. Tribus eius sit pusilla numero: & 26. Descendens in Aegyptum peregrinatus est ibi cætu modico: & Ps. 105. cum utraque dictione construitur, ut superlatiuum significet. מתי מספר מעט, id est, paucissimi, & nullius pretij homines. hic autem licet sine illis uocibus sit positum, tamen non simpliciter pro uiris positum apparet, neque pro mortuis absolute, sed pro hominibus, qui pro mortuis habentur: quales Apostolus se, & coepistolos non semel describit. Si typum hic quæris, recole tempora illa, de quibus Ps. 105. Cum essent numero breui &c. Pertransierunt de gente in gentem, non reliquit homines nocere eis, & corripuit pro eis reges: tandem auxit populum suum uehementer, & firmanit super inimicos eius &c. si autem ueritatem, recole tempus illud, quo dominus discipulis dicebat; Nolite timere pusille grex, quia complacuit patri uestro &c. quibus dedit potestatem calcandi super serpentes, & omnem uirtutem inimici: & nihil illis noceret, quos per uniuersum orbem fecit uitiores pergere &c. ut hoc sit quòd sequenti uersu continetur: quo similes illos facit trabæ, seu rastro acuto, & nouo, & dentato &c. de qua uictoria in sequentibus plura.
- 15 Quasi plaustrum. nomen traham notat, seu rastro, quo fimbis bobus, aut alijs animalibus alligato glebæ conteruntur: nam glebis comminuendis adhiberi traham, & tribulam legis Georg. lib. 1. Tribulaq; trabeaq; & iniquo pondere rastro. & non nullis in regionibus eisdem ferè instrumentis graua excutuntur ex paleis: plaustrum dixit uulgatus, idem omnino uolens significare. Triturans. מרין acutum: de sensu tantummodo fuit sollicitus uulgatus. quare & rostra ferrantia dixit, cum in hebr. sit nomen unum tantum plur. מרין quòd multa habeat ora, seu acumina: habent enim illa instrumenta plures, quos uocamus dentes: nomen autem oris, quo cibos incidimus, tribuunt Hebræi gladijs & alijs rebus (ab ore etiam, apud Græcos, quòd uulgo aciarius ab acie, quæ ex eo confici solet, dicimus, מרין appellatur.) quidquid quoq; aliqua re præditum est, uocant dominum illius rei: sic hoc loco rastro uocat dominum dentium, seu acierum. Triturabis montes. pro glebis hic substituantur montes, & colles, id est, reges, ac tyranni: quos Israelitæ in typo subiungunt, quosque Apostoli in ueritate, uerbo Dei pedibus suis subiecerunt, in captiuitatem redigentes omnem altitudinem extollentem se &c. hos quasi in puluere redegerunt, quos humillimos reddiderunt, & præceptis piscatorum parentes.
- 16 Ventilabis eos. hic iam eos paleis, & quisquilijs comparat, quos supra montes, & colles uocauerat: autè quàm enim subiugarentur, montes erant: postea leuissimis istis rebus comparantur, in quas uim suam liberè uentus exercet. & quidem corporaliter olim Israelitæ eos abstulerunt, & in nihilum redegerunt. spiritaliter autem in spiritus sancti, Apostoli eos debellarunt &c. Exultabis. quanta fuerit exultatio Israelitarum, cum se uiderunt dominos regnorum exterorum, omnibus notum est: quanta quoque fuerit gloriatio Apostolorum, cum uiderunt subiectas fidei nationes gentium, quis explicare possit? de hac iam non nihil dictum est supra cap. 9. Exultare autem in domino, dicit hebraismus, pro sanctè, & pè exultare, Deo honorem, & gloriam impendendo &c. Hic quoque recole internecionem Aegyptiorum, quos demersit Deus in mari, neque ultra eos uiderunt: simul etiam exultationem Israelitarum, quæ cantico illo Mosis continetur, Cantemus domino &c. Aegyptij enim fuerunt uiri litis, rixæ, & belli: horum superbiam contudit dominus &c. quæ omnia in figura contigerunt illis.
- 17 Egeni, & pauperes: si hæc de itinere filiorum Israel per desertum uelis accipere, tanquam de typo omnia conueniunt. non enim desertum illis fuit desertum, sed tanquam paradysus deliciarum. non defuerunt aquæ, neque panis de celo, & pro umbrosis arboribus, nubes æstus tempore &c. immo cum miraculo non uno loco erupissent fontes; quis dubitet, quin & huiusmodi arbores, quas hic commemorat propheta, illic creuerint tot annorum spatio? sed nihilominus multò aptius mysterio, & ueritati istæ conueniunt. nam pauperuli discipuli domini, & omni humano auxilio destituti, aquis, & con-

lationibus caelestibus refecti sunt: & gemis illud uita horridum, & necessitatibus, atque afflictionibus refertum, quod discipuli domini ducebant, in deliciis uersum est: & tristitia eorum uersa est in gaudium. nam egentes, multos locupletabant: & nihil habentes, omnia possidebant &c. unde & dominus in euangelio ait, quod flumina de ventre credentium in se, oriuerentur &c. quod dicebat de spiritu, quem accepturi erant credentes in eum, ut ipse Ioannes interpretatur.

- 18 In lupinis: alij legunt supremis. uox Hebraea שפי præcipitium, seu præruptio est. ergo hic super præcipitijs, reddere possumus, id est, abruptis excelsis, atque iniuis. Riuis aquarum: optime reddidit riuis: ego etymologiam retinui, ne ignoraretur: à uerbo enim ריו, id est, egressus est, dicitur nomen, id est, exitus, egressus &c. egressus aquarum est scaturigo: egressus oris est eloquium, ut Deut. 8. Sed in omni egressu oris Iehoua uiuit homo, id est, in eo, quod præcipit, promittit, aut loquitur. item 23. & Psal. 89.
- 19 Spinam. שושן quæ arbor sit, ignoramus: Theodotio spinam uertit: & Hieronymus scribit esse genus arboris nascens in eremo, spine albæ habentis similitudinem: ex quo arca fœderis, & omnia instrumenta lignea tabernaculi fabrefacta sunt: & addit lignum esse impurificabile, & lenissimum omnium lignorum, tam in fortitudine, quam in nitore soliditatem, & pulchritudinem superans: sed si in eremo nasci solet, quid mirum, quod in solitudine daret Deus sitam &c. quare etsi infringiser & sint huiusmodi, quæ hic commemorantur, arbores, non in desertis nasci eas passim merito quis credat, atque ad confectiorem tabernaculi aliunde allatas, præsertim cum ad construendam arcam, & instrumenta tabernaculi non magna lignorum quantitas necessaria fuerit. Post riuis autem aquarum, quos in solitudine illa Deus dedit, non dubito, quin omnes istæ arbores illic orta fuerint. Vnum. quælis etiam arbor sit Tidbar, ignoratur. certè à fremitu, seu fragore uidetur dicta, quem à uentis agitata edit: Hieronymus ulmum uertit: sunt, qui pinum putent, quasi à resina appellationem habeat, aut à splendore, quem, si accendatur, edit. nam נר resplendere est Chaldeis, atque Hebraeis, licet à splendore, quem, si accendatur, edit. nam נר resplendere est Chaldeis, atque Hebraeis, licet à splendore, quem, si accendatur, edit. nam נר resplendere est Chaldeis, atque Hebraeis, licet à splendore, quem, si accendatur, edit. nam נר resplendere est Chaldeis, atque Hebraeis, licet à splendore, quem, si accendatur, edit.
- 20 Vt uideant, & sciant &c. id est, ita, ut negare nemo possit hæc beneficio Dei inuisibilis fieri, cum nulli alteri populo alterius Dei cultori similia unquam contigerint: quæ Israelitis iussu Dei per desertum iter facientibus contigerunt: immo qualia Deus ueris Israelitis postea præstitit. quæ si quis pro dignitate consideret, non poterit non agnoscere nullius alterius uirtute hæc euenire potuisse, nisi ueri Dei Quis negabit Christum esse uerum Deum, si consideret dona, & uirtutes ipsas, quæ de celo ipsius discipulis diuinitatem eius prædicantibus concessæ sunt? certè aduentus spiritus sancti testimonium perhibuit ueritati: & prædicatio ipsorum erat in signis, & prodigijs, & uirtute multa, ut testatur Paulus. Et recogitent: ad uerbum est in Hebraeo, ut ponant. פון enim ponere est; & quando pro cogitare, & pressè attendere accipitur, solent Hebraei nomen cordis apponere, ut 2. Sam. 18. Non apponit ad nos cor, id est, non curat &c. & ponere in corde est, quod poeta dixit, alta mente reponere: interdum tamen (ut hoc loco uidet) absurdè accipitur, pro recogitare, ut uulgatus uertit, ut etiam Iob 4.
- 21 Propè facite. hæcenus causam suam Deus uerus egit, & ex operibus suis nempe, quæ cum Abrahamo, & posteritate eius egerit, ostendit se uerum Deum esse: iam gentes urget, ut causam deorum suorum non deserant. קרבו coram afferre, accedere facit, id est, proponere iam causam ueram. Si quid forte: forte hic nomen est, id est, si argumenta alicuius roboris habetis, adducite ea, quibus confirmetis deorum uestrorum diuinitatem. נצמרת enim sunt confirmationes, seu corroboraciones, quas quisque pro se in iudicio offert: quæ sunt in oratione, ueluti ossa, & nerui in corpore. Rex Iacob. data opera regem hic uocauit ipsum Deum in sugillationem deorum aliarum gentium; quæ cum eis cultum tanquam dijs exhibeant, ab eis tamen non reguntur, neque proteguntur, sicut Israelitæ à Deo suo.
- 22 Accedant, uel adducant, inquam, afferant confirmationes: quia uerè posset diuinitas comprobari uel ex prædicatione futurorum, uel etiam enarratione præteritorum, id est, quæ iam olim fecissent, urget. Priora, quæ fuerunt, nuntiate. ad uerbum, priora, aliquid ecce nuntiate, id est, quidquam eorum, quæ præcesserunt, coram nunc narrate nobis. Et ponemus cor nostrum: sic omnino habent Hebraea: de quo supra uers. 10. Et sciemus nouissimam eorum. si quidquam, quæ

- quæ olim fecerint, nobis annuntiaueritis, inde ratiocinantes, quæ nam futura deinde quoque sint, intelligemus. Eorum: in hebr. est pronomen femininum: & ad deos referri non potest; sed pro neutro accipiendum est: quasi dicat; ex his, quæ Deus cum patribus nostris operatus est, licet coniectari, quem scilicet ille res habiturus quoque sint (ut in superioribus exposuimus) tanquam ex umbris, ueritates. ita si qua priorum nobis annuntiaueritis, quæ diuinitatis operati sint, colligere aliqua ratione poterimus, earum rerum exitum, atque scilicet aliqua ex parte intelligemus. Et quæ uentura sunt. hebr. particulam ו ut disiunctiuam, sicut Leuit. 1. de turturibus, uel de pullis columbae, hic libenter accipio, & non tam uentura, quam uenientia interpretor uocem והבאות, id est, instantia, & quæ iam à tergo instant: quasi dicat, si neque futura prædicere, neque præterita enarrare possunt, saltem uel quæ iam ueniunt, quæ uel mediocriter prudens uir prædicere, aut annuntiare possit, nos percipere faciant.
- 23 Annuntiate &c. iterum repetit utrumque membrum, urgetque, ut ex altero istorum capite ostendant se esse deos: uel quæ postmodum futura sunt, nuntiate: uel quidquam boni, aut mali facite, ut sciamus uos esse deos. Et loquamur: potest esse sensus, & uersis uultibus ad nos mutuo pariter rem examinabimus, atque tractabimus, quo nam honore digni sitis &c.
- 24 Ecce uos &c. obmutescitibus tam idolis, quam ipsorum cultoribus, concludit ipse Deus summa cum detestatione, atque contemptu, quasi dicat, Quid urgeo? quid immoror? ecce multò nimis, quam nihilum estis: & tantum abest, ut aliquid boni, aut mali facere possitis, ut opera uestra inania, & nulla profurus sint. & minus habeant ponderis, quam sibilus quidam &c. uulgatus præpositionem, mem, pro à, uel, ex, accepit, ut sepe solet. esse autem ex nihilo, hoc loco, est esse ficticios deos, neque ab aliqua ueritate ortum habuisse, sed inani, & stulta imaginatione quorundam hominum: quos nomine abominationis statim notat. possumus autem mem, pro particula comparationis sumere, & sensus erit, quem iam apposui.
- 25 Suscitauit. uidetur esse conclusio prædictorum cum quadam illorum capitum duorum repetitione: quasi dicat, me ergo pro Deo colere deberet totus orbis: qui quæ præcesserunt, feci: quæ uidelicet iam audistis, nempe quod uocauerim ab oriente uidelicet à Chaldaea Abrahamum; & deinde ab Aram, quæ ad septentrionem sita est. de quo cum esset mei nominis cultor, & me solum pro Deo coleret; & ipse per se, & posteros suos, reges conculcarit, quasi lutum; nemo dubitare potest, an id uirtute mea fecerit. alterum autem caput de futurorum euentu repetit uersu 27. atque hunc puto germanum huius loci sensum. Vocabit nomen meum: ad uerbum, uocabit in nomine meo, id est, inuocabit nomen meum, uel uocabitur in nomine meo, id est, me colet: uel mei cultor appellabitur: & est futurum pro præterito. Adducet, uel inuadet magistratus: hebr. מגיבא significat magistrates in magistratu, sicut & Berossus scribit significare illos, qui magni sunt, & pontificatu funguntur. quàm facili autem negotio, & Abrahamo quattuor reges, & Israelitæ plurimos conculcauerint, notum satis ex sacra historia est.
- 26 Quis annuntiauit. quis ex uobis, o dii, harum rerum seriem prius cognouit, aut prædixit? dicite sup. ut sciamus, quis nam uestrum sit. Et à principio: idem repetit: & dicite, quis antea istæc prædixerit, & cum iustum pronuntiabimus, id est, laudabimus, & eius laudes decantabimus. iustificare enim quenquam in sacris litteris, interdum est idem, quod laudibus celebrare. nam iustorum tantum laus est: & iusti tantum sunt digni laude: uel potius hic iustum pronuntiare, est pro absolueret, & sententiam pro ipso ferre. superius enim deos, & deorum cultores quasi in iudicium uocauerat. Si quis, inquit, uestrum est, qui præterita antè quam euenirent, prædixerit, dicite, quis sit, & uictor ex iudicio probabit: palmamque referet? neque erit, cur deinceps dicamus, quod non sit Deus; immo ab hac labe immunitus pro Deo deinceps habebitur. Sed non est &c. optime reddidit uulgatus sensum: sed frustra expectamus: non est quisquam, qui annuntiet: nemo est, qui audire faciat: neque est, qui uel nos suscitantes audiat, aut aliquod uerbum ex ore uestro percipiat.
- 27 Primus &c. uerbum, dicit, suppleuit uulgatus: ad uerbum sic habent Hebraea, Primus Tcioni, ecce, ecce ipsi, id est, ad ius, quasi dicat, nec præterita fuit, qui annuntiauerit, antè quam uenirent, neque futura. ego primus omnium Tcioni dico, Ecce ecce ad ius, nempe qui ea, quæ futura sunt, tibi annuntiet: & ego, primus omnium sum, qui ipsi Ierosolymæ dabo, qui fausta annuntiet. ponitur enim singulare מנבא pro plur. non solum potens sum futura prædicere, sed facio, ut homines ea præuideant, & annuntient. nam de redeuntibus à captiuitate, ut quidam interpretantur, nimis abeunus est. Illud ergo, ad ius, quod in uulgatis Biblijs legitur in tertiam personam, ad ius, est mutandum: & ita in commentarijs Hieronymus interpretatur, & legit. intelligit autem prophetas, quos dominus semper Israelitis dedit, qui de futuris eos admonebant, ac certiores faciebant, præsertim autem ipsum Iesaiam prophetam: quem fortè hoc loco dominus Euangelistam appellat, qui deinceps plurima quæ

de regno Christi annuntiat. est autem Christus ex semine illius iusti, quem ab oriente suscitauit dominus. atque ita manifestum apparet his uerbis prophetam sibi uiam munisse ad sequentes de Christo prophetas.

- 28 Et uidi. ego Iesaias, an me hac pro domino proponente uellet quisquam suorum decorum diuinitatem ostendere: etsi non primo loco, saltem secundo post Deum nostrum uellet quisquam futura predicere: & non uir, id est, nemo affuit. Neque ex istis: hebr. & ex illis, & non consiliarius, id est, & uidi, an ex illis esset quisquam, qui consultaret cum altero, quid nam factu opus esset: quorum silentium cum animaduertentem, interrogari eos, an haberent, quid dicerent, & non reddiderunt ullum responsum: est enim repetenda negatio more Hebræo. quare uulgatus mutata orationis forma sensum doctè, & eleganter expressit.
- 29 Omnes iniusti. uox נס, de qua iam sæpius dictum est, non iniustitiam propriè notat, sed in natam illam concupiscentiam, atque uim omnis iniustitie caput, atque originem; deinde etiam & quid quid insuane, & noxium est, notat, ideoque de idolis sæpe dicitur. dicit ergo omnes gentium deos, esse meram hominum concupiscentiam, & absq; ulla ratione inuentos, sed sola stulta quadam concupiscentia uoluisse singulos numina sua habere, sibi que propitia: quare unusquisque sibi deos finxit.
- 30 Vana opera eorum, uel nihilum. nihil enim prorsus agunt: ipsa quoque simulacra, seu sustilia, quidam uentus, & inane sunt, id est, res nullius momenti &c. omisis ergo ipsi, transit ad res solidas, & admiranda opera, que spiritu Dei plenus propheta prauidebat facturum dominum futuris temporibus.

Caput quadragesimum secundum.

Noua.

Vetus.

- E**CCE seruus meus sustinebo eum electus meus, in quo bonam uoluntatem habuit anima mea: dedi spiritum meum super eum: iudicium gentibus promulgabit. Non uociferabitur, neque clamabit: neque audietur in platea uox eius. Calanum quassatum non confringet, & linum obscuratum non extinguet: ad ueritatem promulgabit iudicium. Non erit tetricus, neque curret, quouisque ponat in terra iudicium: & doctrinam eius insulæ expectabunt. Sic dixit ille Deus Iehoua creans, caelos & extendens eos; expandens terram, & progeminationes eius; qui dat halitum populo, qui super eam est, & spiritum ambulantis in ea; Ego Iehoua uocaui te in iustitia, & apprehendi manum tuam, & seruaui te, & dedi te in foedus populi, in lucem gentium. Ad aperiendos obsecratos, & educendum de clausura uinctum, de domo carceris habitatores obscuritatis. Ego Iehoua, hoc nomen meum, & gloriam meam alteri non dabo, & laudationem meam sculptilibus. Priora ecce uenerunt: & noua ego annuntio:
- 1 **E**CCE seruus meus, suscipiam eum: electus meus, complacuit sibi in illo anima mea: dedi spiritum in eum super eum, iudicium gentibus proferet. Non clamabit, neque accipiet personam: nec audietur uox eius foris. Calanum quassatum non conteret, & linum fumigans non extinguet: in ueritate educet iudicium. Non erit tristis, neque turbulentus, donec ponat in terra iudicium: & legem eius insulæ expectabunt. Hæc dicit dominus Deus creans caelos, & extendens eos; firmans terram, & quæ germinant ex ea; dans flatum populo, qui est super eam, & spiritum calcantibus eam; Ego dominus uocaui te in iustitia, & apprehendi manum tuam, & seruaui te; & dedi te in foedus populi, in lucem gentium; Ut aperires oculos cæcorum, & educes de conclusione uinctum, de domo carceris sedentes in tenebris. Ego dominus; hoc est nomen meum: gloriam meam alteri non dabo, & laudem meam sculptilibus. Quæ prima fuerunt, ecce uenerunt: noua

Noua.

I E S A I AE.

145

Vetus.

- rio: antè quàm succrescant, audire uos faciam. Cantate ipsi Iehoua canticum nouum, laus eius in extremo terræ: descensores maris, & plenitudo eius, insulæ, & habitatores earum. Eleuent [uocem] desertum, & ciuitates eius, uillæ [in quibus] habitat Kedar, onet habitatores rupis, è uertice montium clamant. Ponant ipsi Iehoua gloriam, & laudem eius in insulis annuntient. Iehoua, ueluti gigas, egredietur, ueluti uir bellorum excitabit zelum, triumphabit, acerrimè uociferabitur, supra inimicos suos praualefcet. Tacui à sæculo: obsurdescebam, continebam me, sicut parturiens sibilabam, anhelabam, & inforbebam pariter. Exficabo montes, & colles, & uniuersam herbam eorum arefaciam, & ponam flumina in insulas, & stagna arefaciam. Et ducam cæcos per uiam, [quam] nescierunt. in semitis, [quas] nescierunt, calcare eos faciam. ponam obscuritatem coram eis in lucem, & peruersa in planitiem. hæc uerba feci, neque ea deferui. Acti sunt retro: pudescunt pudore, qui confidunt in sculptili: qui dicunt fufili, Vos dij nostri. Nunquid surdi audierunt. & nūquid cæci respexerunt, ut uiderent? Quis cæcus, nisi seruus meus, & surdus, sicut [ad quem] nuntium meum mittam? quis cæcus, sicut cui retributum est? quis cæcus, sicut seruus Iehoua? Visiones multæ, & non obseruabis: apertas habens aures non audiet. Iehoua approbavit propter iustitiã suã, & magnificabit doctrinam, & amplificabit. Et erit populus direptus, & prædatus, laqueus iuuenes omnes ipsi, & in domibus carcerum abditi sunt: fuerunt in direptionem, & non est, qui eripiat. in prædam, & non est, qui dicat; Redde. Quis inter uos auscultabit hoc: attendet, & audiet in postremum, Quis dedit in direptionem Iacob, & Israelem deprædantibus? non ne Iehoua ipse, cui errauimus? in cuius uijs noluerunt ambulare; & in cuius doctrina non acquieuerunt. Et effudit super eos ardorem iræ suæ, & ob firmitudinem belli; & inflammas eum undique,
- ua
- ua quoque ego annuntio: antè quàm oriantur, audita uobis faciam. Cantate domino canticum nouum, laus eius ab extremis terræ, qui descendit in mare, & plenitudo eius: insulæ, & habitatores earum. Subleuetur desertum, ac ciuitates eius: domibus habitabit Cedar: laudate habitatores petrae, de uertice montium clamabunt. Ponent domino gloriam, & laudem eius in insulis nuntiabunt. Dominus, sicut fortis, egredietur: & sicut uir præliator fuscitabit zelum: uociferabitur, & clamabit: supra inimicos suos confortabitur. Tacui semper, filii, patiens fui, sicut parturiens loquar: dissipabo, & abforbebo simul. Desertos faciã montes, & colles, & omne gramen eorum exficabo: & ponam flumina in insulas, & stagna arefaciam. Et ducam cæcos in uiam, quam nesciunt: & in semitis, quas ignorauerunt, ambulare eos faciam: ponam tenebras coram eis in lucem, & praua in recta. hæc uerba feci eis, & non dereliqui eos. Conuersi sunt retrorsum: confundantur confusione, qui confidunt in sculptili: qui dicunt constabili, Vos dij nostri. Surdi audire, & cæci intuemini ad uidendum. Quis cæcus, nisi seruus meus? & surdus, nisi ad quem nuntios meos misi? quis cæcus, nisi qui uenundatus est? & quis cæcus, nisi seruus domini? Qui uidet multa, non ne custodies? qui apertas habes aures, non ne audies? Et dominus uoluit, ut sanctificaret eum, & magnificaret legem, & extolleret. Ipse autem populus direptus, & uastatus: laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt: facti sunt in rapinam, nec est, qui eruat: in direptionem, nec est, qui dicat; Redde. Quis est in uobis, qui audiat hoc, attendat, & auscultat futura? Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel uastantibus? non ne dominus ipse, cui peccauimus? & noluerunt in uijs eius ambulare, & non audierunt legem eius. Et effudit super eum indignationem furoris sui, & forte bellum; & combussit eum

undique, & non cognouit: & exardescens in eo, et non reponet super cor suum.

in circuitu, et non cognouit: et succendit eum, et non intellexit.

- 1** **E**CCĒ seruus meus: *Euangelista manifestè hoc de Christo interpretatur. non est ergo, cur aliam expositionem queramus. neque mirum, quòd cum seruus uocet dominus: nam formam serui accepit, & similitudinem carnis peccati, ut loquitur Paulus. adde, quòd hoc nomen Hebræis רבך non semper ad seruitutem seruorum refertur; sed ad cultum, & uenerationem. quis autem sic coluit Deum, ut Christus dominus? Ego honorifico patrem meum &c. Suscipiam eum. uerbum, propriè significat suscinere rem, aut personam, ne cadat, aut pereat. Exod. 17. Aaron, & Hur sustinuerunt in manibus eius: & supra 33. Sustinendo in munere &c. Manu autem tenere quenquam, aut sustentare, seu suscinere est amoris, & studij. Electus meus. licet nomen electionem propriè notet, Hebræis, sepe tamen est castrensē. nam iuuenes ad bellum eliguntur: erat autem electus in duces, & imperatorem exercitus militia spiritualis, quam instituebat in terra. nisi malis electionem hanc ad amorem referre, ut sequentia insinuant. Complacuit sibi, siue bonam habuit uoluntatem. illud autem, In illo, doctè repetiuit uulgatus, ex membro superiori. nam similem constructionem sortiuntur duo illa uerba Hebræis, sustinere, & complacere. Eisdem pànd uerbis usus est pater celestis, quando baptizato IESV, & orante intonuit. Hic est filius meus dilectus, in quo mihi bene complacuit. & ad d. 10. Dedi spiritum meum super eum: sic ad uerbum habent Hebr. id est, afflavi eum spiritu meo. phrasim autem Hebræa uim, & impetum notat. plenus enim fuit spiritu domini homo ille IESVS, & de plenitudine eius nos omnes accepimus. Proferet, promerit, promulgabit, id est, ius dicit: estq̄ regni, seu imperatoris potestatis periphrasis, per euangelium autem iudicium exercuit Dei filius. adde, quòd & in ecclesia per ministros suos ius etiam dicit. & cum principes ipsi Christo nomen dederint; iudicia, ut par est, exercere; causas iuste iudicare, iustè ius reddere non se existimabunt, nisi prius legem Christi consuluerint.*
- 2** Neque accipiet personam. uerbum שׂוּא leuauit rarò sine nomine constructur: quando autem cum nomine faciei, seu uultus, seu persona constructur, significat nitium illud, quod acceptatio personarum, uulgo dicitur; in iudicio uidelicet, cum omisa ratione rei, que extrinseca sunt, considerantur, & extrinsecis, atque ad causam non pertinentibus, fauetur, aut honor defertur. uulgatus ergo ita hic accepit, ac si desset nomen aliquod ex illis. certum etiam est, quòd si constructur cum nomine manus, interdum sit iurantis, ut Exod. 6. Ezech. 36. leuare manum &c. & sine nomine manus supra ita accipi posse cap. 3. diximus: ubi uulgatus uerbo respondendi uertit. quare possit quispiam etiam hoc loco pro iurare, accipere. at cum euangelium Matth. cap. 12. hæc duo uerba uerbis contendendi, & clamandi reddiderit; libentius hic de elatione uocis accipio; que in contentionibus fit: & ita etiam accipi non malè potest in loco illo, cap. 3. sicut etiam infra uers. 11. dicere tamen possumus Apostolos non tam de uerbis fuisse sollicitos, quam de sensu in plerisque locis: Contententium autem est clamor, & iuramentum &c. neque de alijs clamoribus, quam contentionis, & rixæ intelligendus est locus. nam dominus in magno festiuitatis die, clamabat dicens; Si quis sitit, ueniat ad me &c. & alijs locis uocem sustulisse dicitur in euangelio.
- 3** Calamum quassatum: puto esse proverbia à uulgo petita, que mansuetudinem notant. sunt enim quidam natura uitio damnosissimi, qui obuia omnia pessundant, uel absque aliquo suo emolumento, crudelos, immites, qui brutis nihil nocentibus incommodant: quod, siquidem est immittis animi. unde scriptura erga brutia etiam animantia mansuetudinem commendat. Quòd autem hæc ita sint accipienda; ostendit euangelij locus. nam cum Pharisæi propter miracula, consilium inirent, ut eum perderent; dominus IESVS inde recessisse narratur, & plurimos ex eis, qui sequebantur, sanasse: quibus imperauit, ne eum manifestum facerent, ut impletur, quod dictum est &c. erant ergo Pharisæi arundo conuassata: sed que adhuc spaciem integritatis retineret, nolebat eos iam exasperatos in furorē adigere, & omnino perdere. quòd fecisset, si cum indignari eos uidebat, in occasione persisteret, neque inde abiret. Fumigans, id est, in quo adhuc quidquam luminis remanet. Vox Hebræa פּוּחַ obscurari significat: hinc pro turbari, seu commoueri accipitur. uide uersum sequentem: infra 61. Amicum gloriosum pro spiritu obscuro, id est, perturbato. In ueritate, seu potius in ueritatem, educet, exire faciet, id est, proferet, seu promulgabit, quasi pro ueritate sententiam feret: uel in causis faciet, ut finis sit ueritas, ueritasque eluceat, atque uincat.
- 4** Non erit tristis, uulgatus obscuritatem hic, & 61. ad tristitiam animi retulit, ut Ezech. 2. Obscurus

- Obscurus erit omnis spiritus: potest tamen ad perturbationem animi ex iracundia referri, ut 1. Sam. 3. Neque obscurus fuit in eos, id est, non est commotus, ut hoc membro, & sequenti longè illum alienum noter à perturbationibus animi; quando, uidelicet, aut ira, aut amore, aut simili alio affectu homines perciti, feruntur ad iudicium ferendum. nisi malis hæc duo quasi opposita accipere, & prius hoc membrum pro uitio illo interpretari, quo uultus nimia tristitia, & obdusis supercilijs significatur: tetricos huiusmodi homines dicere possis. nos Lusitani huiusmodi uitium detestantes, locis ualde opacis illos comparemus, & nunc à pondere, nunc ab umbra, translatis nominibus appellamus. huic uitio quasi opponitur leuitas, & præcipitantia, de quo membro sequenti. Turbulentus, id est, non feretur, ut turbo: non erit præceptus in ferenda sententia, ut solent irati, aut etiam leues. uertere poteris, non procurret, uel non erit præceptus: non impetu feretur, sed summa cum prudentia res, causam ue iudicabit. Donec ponat, id est, quandiu ius in terra dicit, & inter manus aget, mortalesque gubernabit &c. uel quousque efficiet, ut iustitia in terra uigeat. sua nanque mansuetudine, atque prudentia regnum Dei, in quo uiget iustitia uera animorum, propagabit. si enim in homines ira exarsisset, prout digni erant, & de Iudæis, qui eum non receperunt, confessum panas sumpsisset; gentemque illam deleisset; iustitia, que per euangelicam prædicationem ex Iudæis orta est, in mundum non peruenisset. uicit ergo patientia, & longanimitate, non solum ante passionem suam, sed & post mortem: neque statim perdidit homicidas illos, qui heredem occiderunt; sed per quadraginta annos prædicatum est illis euangelium, quousque ex illis prodirent pauci, qui repleant orbem diuino semine. Hanc eandem mansuetudinem, & patientiam exhibuerunt eius discipuli: neque aliter subditissimo mundum Deo. hi enim erant terra illa bona, que attulit multum fructum in patientia: quare primum, quod expectari à Dei ministris dixit Paulus, est patientia &c. In omnibus exhibeamus nos, sicut Dei ministros, inquit, in multa patientia &c. unde mox, tanquam mansuetudinis fructum explicans, addit propheta, Legem eius, seu institutionem insula, id est, remotissima quaque gentes expectabant, Cyprus, Rhodus, uniuersæque maris Aegæi insula; Creta, tota Græcia, Italia, Gallia, atque Hispania, quas nomine insularum sepe scriptura uocat, ut iam non semel dixi; totus denique orbis. fides itaque nostra, fructus est Christi, atque Apostolorum eius patientie, & mansuetudinis, ut uideant, qui disciplinam Christianam renouare, atque restituere cupiunt, quibus armis instructi procedere debeant. Potest autem in his ultimis uerbis repeti particula וְ in hunc modum: & quousque insula institutionem eius expectent, subditusque fiat totus mundus Deo.
- 5** Hæc dicit, uel sic dixit. הַכּ ad præterita referri potest, qua superioribus quattuor uersibus dixerat de Christo domino; que alijs uerbis repetit uersu 6. & 7. nempe promissiones de Christo, quod mansuetudine, & longanimitate sua plantaret iustitiam in uniuersa terra, & quòd futurus esset in luce. Quousque hæc dicat propheta, uidebis uers. 8. & 9. Firmans terram. de uerbo פָּקַד, quod uulgatus uerbo firmandi reddidit, sicut & nomen פָּקַד, firmamentum uertere solent; propriè extendere significat, de quo supra cap. 40. uers. 22. De terra autem dicitur metaphorice propter apparentem superficiem in latitudinem, ac longitudinem, etiam si aliàs rotunda sit. sed cum uulgo solet scriptura sepe loqui. Extendens eos: in hebr. prius participium est singulare creans: hoc autem est in forma plurali, extendentes, nisi iud redundare dicas; esseque paragogicum: nostri ad mysterium distinctionis personarum referunt in unitate essentie.
- 6** Vocauit te in iustitia: id est, ea, qua sum præditus, bonitate excitanti te, fecique, ut in terra nascereris. uocare enim interdum uerit hebrais, pro adducere: ut uocare famem super terram. Hagg. 1. uocare siccitatem, Ezech. 36. uocare frumentum, supra 41. uocans generationes &c. quo tropo, Dei potentiam notant Hebræi. uel in iustitia, seu cum iustitia ad ipsum Christum referri potest, quod eum iustitia, & sanctitate plenum adduxerit, ut esset ipse iustus, & iustificans alios, ut est apud Paulum. cum enim ueniret, ut iudicium, seu iustitiam poneret in terra, necesse erat, ut cum iustitia appareret. denique Christi iustitiam, atque sanctitatem tota scriptura prædicat. Apprehendi manum tuam, uel apprehendi te per manum tuam: quod est & fauorem, & auxilium præstantis. factum enim pater Christi filio, illumq; seruauit, ne in morte maneret, quinimo morte sua plurimos seruaret, non solum efficaci redemptione, sed tanti quoque amoris exhibitione. Et dedi te in fœdus: dedit patet, ut ipsemet filius esset fœdus, id est, reconciliatio, ut nos sibi reconciliaret. per ipsum enim accepimus remissionem &c. uerum quia non sat erat reconciliari nos, si adhuc in tenebris mansissemus ignorantia, quibus obruti, aut quantum beneficii in reconciliatione accepissemus, uidere non possemus; aut quæ eundem esset, qua ue ratione uita nostra esset instituenda, non intelligeremus; in lucem nobis quoque datus est Christus dominus, datus (ut cecinit Simeon) in lumen ad reuelationem gentium.
- 7** Ut aperires: aliqua ex parte, quod paulò ante præcessit, exponit: estq; quod in euangelio loquitur

ipse dominus ait; Ego ueni, ut qui nō uident, uideāt. in heb. est, oculos cæcos, seu obcæcatos: & de spiritali cæcitate loquitur: sicut & de solutione uinctorum, & educatione eorum, qui in obscuritate agebāt, mox subiungit. ad quem locum respexit Zacharias, quando dixit, ortum dominum, ad illuminandos eos, qui in tenebris, & umbra mortis sedebant: peccata enim non solum nos uincunt; & quasi sibi bus cingunt, ne liberē ad uitam, & quæ Deus iubet, properemus; sed & menti tenebras offundunt, ut ipsa quoque ligamina non uideamus, & paulatim tenebris assuefacti, lucem odio habeamus, in eaq; tristi, & miseranda uitæ ratione beatas sedes ignorantes, uel certē nihil facientes considamus. dominus autem I E S U S peccata delet, ligamina soluit, tenebras discutit. ex quibus malis qui eripiuntur, tunc se natos putant: eumq; ut totius boni fontem, & auctorem non possunt non diligere. ò mi seros, qui hanc commutationem fastidiunt.

8 Ego dominus. heb. Ego Iehoua hoc nomen meum. allusio est ad locum Exod. ubi rogatus dominus à Moise, à quo nam se mitti dicturus esset, respondit; Sum, qui sum. (sic enim reddenda sunt futura, quibus pro presentibus passim utuntur Hebræi) qui sum, misit me &c. nomen autem Iehoua ab existētia deductum est. atq; uel ex hoc loco habemus, necessarium esse nomen ipsum Iehoua retinere in uersione, ne lector existimet de nomine Adonai, aut domini Deum loqui. igitur cum iam quæ fecisset, olim narrasset; deinde & quæ nouissimis temporibus per semen Abrahamæ esset facturus, prædixisset, (quæ duo, ut diuinitatis signacula, superiori capite proposuerat) quasi de uictoria in iudicio parta, nemine contradicente, letus sibi diuinitatis gloriam adscribit, non commissurus, ut alteri huiusmodi gloria tribuatur.

9 Quæ prima fuerunt. meritò, inquit, hanc mihi gloriam uendico: siquidem ex utroque capite (quod probandum susceperam) ostendi me solum esse Deum. nam quæ olim futura prædixeram, quæq; me Abrahamæ præstiturum pollicitus fueram; si me tantum coleret, explosis ceteris ficticijs dijs gentium, iam dudum impleta cernitis: illi enim in senectute dedi filium, eumq; posteris dedi regiones annuum, & labores populorum &c. noua quoque per Euangelistam meum Iesum ego, ut uidetis, annuntio: & sapius antè quàm ueniant, audire uos per prophetas meos ea faciam, oriturum uidelicet in terra ex Abrahamæ serui mei semine, qui terram iustitia repleat, sitq; uniuersorum rex, ac iudex; lux, atque saluator. quid igitur superest, nisi ut iam me solum pro Deo colatis? Quare statim propheticò more in laudes prorumpit propheta: ut nemo dubitare debeat, hanc esse germanam horum capitum expositionem: quam si pius lector attenderit, intelliget, quantum ponderis habeat series uerborum in prophetis, modo ritè examinatur, neque leuiter expendatur. quod quia plerique interpretes non faciunt, cum Rabinos secuti, usque ad precipitium, unde referre pedem, pietas, & religio, & ipsa quoque prophetarum uerba compellunt, quò se uertant, ignorant, filium prophetarum passim interrumpunt, salutusq; inauditos in oratione prophetica fingunt, adèd ut humano capiti ceruicem equinam iungere, & unaque membra conferentes, in piscem ut desinat facere uideantur, non sine multorum risu, ut est apud poetam. quod tacere non potui, quòd dignitati sacre scripturæ hanc interpretandi rationem nequaquam conuenire existimarem: digniusque multo putem ignorantiam fateri, quando quid commoddè dicendum sit, non succurrit, quàm perpetuam, ac fidelem expositionem profiteri, passimque lectorem deludere. Sed ad rem redeamus.

10 Canticum nouum. si enim noua annuntiantur, dignum est, ut canticum nouum sit, non quo exitus Israelis de Aegypto, aut aliqua corporalis uictoria, quam scripturæ cantici celebrant; sed libertas à seruitute peccati, & iugo mortis, & diaboli tyrannide per dominum celebratur. adde; quòd noua cantiones plausibiles sunt. Quid si canere canticum nouum, nihil aliud iuxta hebraismum sit, quàm iterum, atque iterum canticum inuolare, & de nouo laudes domini repetere? Fortè, quod sequitur uers. 13. & tribus sequentibus, est canticum, quod iubet cani. Qui descenditis, descensores maris solet hebraismus uocare nautas, & eos, qui nauibus rem in mari agunt, ut in Ps. Qui descendunt in mare, facientes operationem in aquis multis &c. hos tanquam maris præsidēs, & dominos, totamq; cum ipsi maris plenitudinem, ad laudes domini inuitat: quibus adiungit insularos, quòd plerumque illi sunt, qui in mare descendunt: per quos, ut non semel dixi, exteras, & longe remotas nationes intelligit.

11 Subleuetur desertum. accepit ישרא in uoce passiva, quasi præcipiat, ut excitentur, & suberigant se habitatores deserti ad laudandum dominum: potest nihilominus in actiua accipi, & de eleuatione uocis intelligi. eleuent, scilicet uocem: uel repetitur ex superiori uersu nomen שיר, id est, canticum. nam particula pbraisi dicit hebraismus, leuare parabolam, leuare lamentum, & canticum &c. uide supra uers. 2. Desertum autem hic accipitur pro omni illa plaga, quæ erat uersu meridie Palestine. nam superiori uersu quiddam ad occidentem iacet, nomine maris, & insularum uidetur intellexisse. putare ergo מדרב esse hoc loco terram, quæ à mari distat, non tamen reprehenderem eos,

qui

qui hic Arabiam desertam intelligere uellent: cui etsi adscribat ciuitates, quæ paucissime erant, tamen quasi exponens quod dixerat, uillas, & oppidula, in quibus habitabat Kedar, statim subiungit. Kedar autem in tentorijs, & tabernaculis agebat: quæ huc atque illuc transferebat: & huiusmodi cohabitaciones hic ciuitates, & uilla uocari figuratè uidentur. In domibus habitabit Cedar, uel uilla [in quibus] habitat Kedar: supp. enim est relatiuum, & futurum pro presenti accipiendum. Fuit autem Kedar nepos Abrahamæ, filius Ismaelis, Gen. 25. à quo regio eodem nomine cognominata, postea Arabia Petraea dicta fuit: in qua erat mons Sinai, & Horeb: per quam profecti sunt plurimis diebus Israelitæ; & populus illius regionis Hagarem ab ancilla Abrahamæ dicti sunt: qui, iuxta etymologiam nominis, Kedar, corpore ob astum solis fusco, ex pecoribus tantum, & raptu uiuere consueuerunt, usque in hodiernum diem. De pellibus autem & tabernaculis eorum fit mentio Ps. 120. & Cant. 1. de gregibus, quos aiebant, infra cap. 60. apud Ieremiam autem cap. 49. agitur de uastatione eorum per Chaldaeos: ubi eis tabernacula Cortina, & Cameli tribuuntur: ubi dicuntur filij Kedem, id est, antiqui, non orientis, ut non nulli interpretantur. quis enim ignorat, quòd cum Babylonios uocet, ut de uastarent Kedar, quòd non uersus orientem, sed potius uersus occidentem eos auocaret? aut quis dicat Arabiam ad orientem esse Palestinam? De uertice, seu capite montium clamabunt, seu clament: hæc notant, quanti æstimant propheta redemptionis beneficium, ut dignum putaret, quòd barbære que us nationes, & à Dei cognitione remotissimæ, quæq; feris smiles in montibus, & rupibus degunt, do minus toto cordis affectu laudarent, & eius gloriam prædicarent. quid igitur facerent, quibus Deus ea iuramento promiserat? quid expectandum esset à populo Dei? sed non id silentio præteribit propheta, infra uers. 18. & sequentibus.

12 Ponent domino gloriam, uel ponant, id est, dent. uariis enim usus est Hebræis uerbi פון, id est, posuit. Nuntiabunt, uel annuntient: insulas hic maris rubri, à quo non longe distat Arabia Petraea, immo usque ad ipsum procurrit, & nationes illas, quas per mare illud rubrum solebant adire, intelligo, ut non solum ipsi laudarent, sed per totum orientem, & meridiem cognitionem nominis Dei deferrent.

13 Dominus sicut fortis &c. hoc uidetur esse canticum, quòd ut caneretur, præcipiebatur propheta: uel si non est, certè his uersibus continetur ratio, ob quam noua canere cantica, dignum ducatur. Habet initio egressum filij Dei in mundum; de quo in Euangelio, Exiit à patre, & ueni in mundum, & plurimis alijs locis: notandum tamen est uerbum egrediendi Hebræis, præsertim, quando nominibus belli, exercitus, ducum, seu militum coniungitur, esse uerbum castrense. hoc autem loco inducit Dei filium, ut uirum bellicosum, seu gigantem, uirumq; prælijs assuetum: nam ueniebat, ut fortem illum, armatum mundi principem, fortior ipse superueniens è mundo pelleret: & omnes, qui eius partes tuerentur, uel pudescerent, uel omnino deleteret, non per euangelium modò, sed etiam per hostes, quos ipse excitauit aduersus filij Dei, & euangelij contemptores. Hæc qui considerat, non herebit, quando in prophetis, nunc humilem in primo aduentu induci uiderit filium Dei, nunc ueluti uirum prætorum; ut uocat hebraismus: & qui ad debellandos hostes zelo, & indignatione plenus, & ad sumendam de inimicis uindictam adueniat, ut hoc loco, & alijs plurimis, in quibus ridiculum fuerit, ad secundum aduentum confugere, cum in primo adimpleta omnia uideamus, eiectione mundi principis, & deuictio mundo, & impiorum Iudæorum rebus euerfis. Sed de his non uno loco, plura in sequentibus nobis dicenda sunt. Zelum: accipitur interdum pro ipsa ira, seu furore, qui in homine excitatur ex amore rei. Prou. 6. Zelus est furor uiri; & non parcat in die uindictæ &c. frequens quoque est in prophetis, opus redemptionis zelo. Dei tribuere: Zelatus est populum suum, redemit Ierusalem: Zelus domini exercituum facit hoc &c. uidebatur autè tot retrò annis algere zelus Dei, quasi non curaret res suas, neque honorem suum: cum ubique impietas, & regnum Satana obtineret. excitauit igitur & amorem, & zelum, & indignationem suam dominus, quando ad nos descendit. Vociferabitur. יריי clara uoce personabit; quòd olim triumphare dicebatur: licet postea Latinis alius huius uerbi fuerit usus. Et clamabit. צורר est fortiter, & acriter exclamare, more gigantum, qui fortia habent latera. uulgatus uerbo tribulandi apud Zoph. reddidit. præcedit autem hoc uerbum in Hebræo particula קס, id est, etiam, quòd si accipitur pro ira, (ut solet) possumus dicere poni pro aduerbio, iracundè, & magno impetu, seu acerrimè &c.

14 Tacui semper. heb. מוהלם à saculo, inducit Dei filium loquentem, & quasi moras suas arguentem, quasi satis, superq; dissimulauerit, siluerit, & quasi non audiret, sic se gesserit; at non posse iam ultra indignationem continere, sed tempus esse uindictæ in hostes, & pauperum suorum liberationis. Silui. uerbum מורש de cessatione auditus plerumque dicitur. est autem futurum, id est, consueui, ueluti non audire, & obsurdescere: docteq; uulgatus præteritum uertit, alioquin nota interrogationis supplenda foret. Patiens fui. פאנאס cobibebo, continebo, comprimam me,

id est, continere consuevit: infra 63. & 64. in hac significatione accipitur: quando uidelicet quis reprimat iram: sicut etiam reddidit vulgatus interpres locis citatis: Super me continuerunt se. Nunquid super his continebis te &c. Ut parturienti loquar. פָּרַעַס sibilabo. rarum est uerbum, sed propter similitudinem parturientis, facile est significationem intelligere. Flatum cum gemitu emittunt, & non sine uehementi impetu parturientes femina: & quod halitum diutius continent, eò maiori impetu refundunt: qua elegantissima similitudine significat dominus longanimitatem suam, simulq; nobis, insinuat, se ultionem nequaquam differre ex indolentia, quòd ne scelerum, & flagitiorum hostium suorum sensu non tangatur: sed sciens, uidentisq; ex misericordia sese contineat, neque ad ultionem procedat, nisi cum iam diutius ferre molestiam non possit. Dissipabo. פָּשַׁח siue sit uerbum פָּשַׁח, siue פָּשַׁח, siue פָּשַׁח, flatum emittere, seu halitum notat. quod uerò sequitur uerbum, oppositum significare puto, scilicet inforbere, inspirare: ut pariter anhelitum emittere, & inforbere, sit frequenter inspirare, ac respirare: quod est eorum, qui fatigantur, uel labore, uel animi dolore, & angustia. possunt ergo hac accipi de defatigatione ex ingenti strage, quam se editurum designat. possunt quoque omnia hac intelligi de tempore, quod aduentum ad uindictam, & redemptionem præcessit: ut in hunc modum reddi optime possint Hebræa; Tacui longo tempore, filii, contini me, quasi parturientis sibilabam, anhelitum emittebam, & inforbebam pariter. ut sit, quod Paulus ait, Sustinuit in multa patientia uasa iræ apta, uel aptata in interitum &c. Has angustias ingenerant in Dei animo (ut cum scripturis loquar humano more) scelera nostra, & ipsius benignitas, bonitas, ac longanimitas: sicut in animo patris pugnant filij flagitia, & amor paternus; illa iram, & flagella requirunt: hic iram reprimat, & respicientiam expectare cogit. dolet ergo, inficitur, se continet, gemit, conuiuet, obstridescit, apprehendit ensem, rursus recondit: & hanc conflictationem tandiu patitur, quousque tandem sceleribus uictus, atq; exasperatus, filium exberedat, et domo pellit, tanquam alienum. sic sequitur in propheta.

15 Desertos faciam montes: suppleri hic debet aduersatiua particula, at, nunc, uel quid simile. מִן proprie est exsiccare uel adustione solis, uel ignis, uel gladio: qua autem humore destituuntur, in deserta rediguntur. exsiccatio ergo montium, & collium, & herbarum arefactio, fluminum, & stagnorum exsiccatio, ni fallor, ingentem terræ hostium Dei desolationem, & calamitatem designant: quæ iratus Deus, neque sese iam continens immisit. Intellige hic regni satanæ euerisionem, quam supra uers. 13. habes. Flumina in insulas. מִן insulas notat. uerit autem flumina in insulas, est aquam fluminum deficere: quod quando fit, in alueis nihil, nisi insulas est uidere. adueniente autem Dei filio, in solitudinem uersum est regnum satanæ; decorem suum, atque nitorem amiserunt delubra, & luci, qui in collibus, & montibus plantabantur; interierunt etiam regna idololatrarum: neq; quidquam nitentis, aut decoris habuit impietas, & peccatum, sed turpido ipsius omnibus per euangelium patuit. multitudine quoque Iudæorum infidelium hostium domini interijt, & cælesti humore destituta est respub. illa, & in desertum uersa est ipsa etiam Iudæa.

16 Et ducam &c. ubi hostium perditionem commemorauit, electorum liberationem explicat: hos cæcos, & in tenebris agentes, & obliqua, ac peruersa sectantes appellat: omnes enim peccauerant, & indigebant gloria Dei. cæci erant omnes etiam Israelitæ: quia peccatis obruti, & cæcis passionibus acti, neque lucem rationis, neque legis instructionem sequebantur. erat igitur illis & intellectus tenebris obductus, & lex caliginosa: quæ est quando radios emittebat, è media caligine prodibant; neque ipsum Christum, quem promittebat, ac figurabat, aded exprimebat, ut cum ueniret, non esset aliquis deceptioni locus. hos duxit Christus per uiam, quam nesciebant: perduxit enim eos ad legem iustitiæ, quam putabant ex proprijs meritis, & iustificationibus legis sine fide posse consequi: hanc consecuta est electio, id est, electi, inquit Paulus: quia Christum amplexati sunt sibi ipsis diffidentes. Hanc sententiam non calcauerunt superbi, arrogantes, & sibi omnia tribuentes Iudæi. hanc quoque ignorauerunt gentes, & ex ipsis etiam sapientissimi, qui de uirtutibus acutè multa desmierunt. ac electos suos Deus, qui antea cæci à cæcis ducibus in præcipitia ducebantur, per iter incognitum, nempe fidei in unigenitum filium suum, deduxit, qua etiam illustrati intellexerunt in ipsis moralibus uirtutibus plurimas, quæ ratio humana non assequatur; neque ipsi Rabini intellexerant. de quibus uide cap. 5. 6. & 7. Matthæi. Quam nescierunt, quas ignorauerunt &c. relatiua in Hebræo non habentur, sed doctè ea suppletur uulgatus. Ponam tenebras &c. id est, auferam tenebras, ut omnia ante eos lucida appareant, & salebrofas uias eorum complanabo, ut recti ipsi, & iusti iter recta faciant in cælum. nam pro lege, & ratione datus est eis Christus, qui est lux mundi, uia, & ueritas: & pro deprauatis moribus interior sanctificatio, & regeneratio. non enim putamus tantummodo imputata nobis Christi iustitia iustos nos reddi, sed intus quoque nos ipsos ab eo iustificari, inherere nobis iustitia de Christi plenitudine: à quo & lumen fidei, & sanctificationem morum accepimus. Et praua &c. possimus

possimus & conuersionem hanc tenebrarum in lucem, & uiarum deprauatarum in planitiem sic accipere. ut promittat Deus, intellectus tenebras suas electos, & prauitatem, seu peruersitatem morum suorum; in quibus uersati fuerant, ut gratias agant Deo, qui de tenebris eos perduxit in regnum filij dilectissimi sui. possimus rursus per tenebras, & peruersitatem uiarum, aduersa; per lucem autem, & planitiem, felicitatem, & pacem accipere, iuxta consuetudinem scripturarum. sed prior sensus planior est, & simplicior. Hæc uerba feci eis. hic pronomen affixum est. Feci ea, & ad ipsa uerba referri potest, hoc modo: Hæc, quæ dico, quæ polliceor, feci ea, neque latum unguem ab eis recessi: omnia, ut dixi, adimpleui: & præterita sunt pro futuris propter certitudinem, more prophetico. hanc autem confirmationem addidit promissionibus de Christo, qui postremis diebus oriturus erat ex semine Abraham: quem propheta superiori capite in exemplum assumpsit, ut ex præclaris illis facinoribus, quæ cum ipso, & per semen eius fecisset, ac facturus esset, ostenderet solum Iehoua esse Deum, eò quod cum incredulis ageret. & quidem priora iam impleta ostenderat: noua autem, quæ amuniabat, non dum apparebant. assuerat igitur Deus, omnia illa se impleturum, neque uerba sua deserturum, aut ab eis uel tantillum recessurum.

17 Conuersi sunt retrorsum. possunt hæc adhuc ad superius argumentum pertinere, nempe ad concertationem, quæ superiori capite incepit, quasi affirmet, idololatras conuictos argumentis domini, relicta causa, cecidisse, & terga uertentes abiisse: uel quòd sit prædictio confusiois eorum, qui idola colebant, postquam splendor euangelij gloriae Dei per uniuersum orbem diffusus est.

18 Surdi audite &c. quasi recedentes reuocare uideatur, quòd non contentus sit dominus hostium confusione: sed, ut est apud Paulum, confusio illa adducat gloriam, intelligentesq; se hæc uerba aberrasse, & præ stultitia idola coluisse, uelint in luce ambulare. nec dubium est, quin Hebræa ita uerit possint, ut uulgatus uerit: neque aliquem uidi, qui aliter uerteret. omnes enim in hoc uerbu pro nota uocandi accipiunt. ego uerò aliam adduxi interpretationem tantum, ut intelligeret lector, posse etiam secundum Hebr. esse notam interrogationis: qua transitum sibi parat propheta ad excacationem, & deuationem Iudæorum explicandam, quasi dicat Deus; Postquam euidentibus argumentis ostendi me solum esse Deum, & cultores idolorum uictos se agnoscentes, terga uertentes abiierunt; putas ne, quòd propterea lumen aspicere, & in cognitione ueritatis, quòd antea ignorabant, uelint deinceps uitam ducere? uel sic, Quid audis seruum meum ex semine Abraham oriturum, & tenebras depulsurum, cæcosq; illuminaturum; putas ne, ita re ipsa factum esse? nunquid illuminati sunt cæci? & surdi nunquid auscultaunt? neque cum interrogo, ad gentes cæcos oculos mentis tuæ conuertat: nam,

19 Quis cæcus, nisi seruus meus? mihi certè hic deplorare propheta uideatur, quòd Ioannes initio euangelij sui inquit; In propria uenit, & sui eum non receperunt: & lux in tenebris lucet, & tenebræ eam non comprehenderunt; id est, qui erant in tenebris, lucem abominati sunt: quasi dicat; Quid illuminandos cæcos commemoro? quid aduentum lucis, & tenebrarum depulsionem extollo? nunquid non adhuc seruus meus Israel in tenebris agit? qui nã sunt magis cæci, quàm Israelitæ? Ad quos nuntios meos misi. parui refert, an nuntium meum; an nuntios meos legas: ego tamen malim in singulari legere: nam Christum intelligo, de quo hoc toto capite loquitur propheta: qui aduenit, tanquam minister circumcisionis, & loquitur Paulus, id est, ut Iudæis inseruiret, & eis fidem, & ueritatis cognitionem offerret, propter promissiones patrum. ceterum in hebr. ad uerbum sic habetur; Et surdus sicut nuntium meum misi, & supp. relatiuum necesse est. quare quidam Rabini ita legunt, Et quis surdus, sicut nuntius meus, quem mittam? quorsum autem sic uertant, indicet Christianus lector. certè, ut ego quidem sentio, tenebras uolunt loco apertissimo offundere, ne eorum hic cæcitatem intelligamus: de qua est manifestissimum hoc loco testimonium ipsius Dei. sed nihil Iudæos cæcos moror; miror Pagninum, & alios ex nostris, qui Rabinos secuti reddunt; Et surdus, nisi quem, sicut Angelum meum, missurus sum? hoc ne est Hebræicam ueritatem reddere? & mirabimur, si impij Iudæi hanc uersionem, ut legitimam probent? multo certè doctius uulg. relatiuum cum præpositione iuxta exigentiam uerbi מִן, & iuxta uerborum seriem suppleuit, ad quos, uel ad quem: quam interpretatio nem sequentia quoque confirmant, modo Christianè expendantur, & seruetur Hebræici sermonis proprietates. Quid hic afferat Munsterus ex Rabinis, pudet referre. ergo Iudæi, ad quos misit Iehoua Angelum, seu nuntium suum, cæci hic dicuntur, & surdi. & si quis contendat legendum; quis surdus, sicut nuntius meus, quem mittam; aut nuntij mei, quos mittam: de sacerdotibus, & Phariseis intellige, quos oportebat exigere fructus, fidem, iustitiam, misericordiam &c. sed qui alios decebant, seipos non docebant: & qui abominabantur idola, sacrilegi erant &c. Qui uenundatus est. מִן notum est uerbum מִן significare integrum, & absolutum esse. atque inde per metalepsin habere pacem, quam Hebræus sermo concordiam, seu integritatem uocat, eò quòd pax sit par-

tium inter se dissidentium compositio, & reintegratio. quare docti Rabini, & nostri eos secuti, sic legunt, quis cæcus, sicut perfectus? populum autem Israeliticum intelligo; uel quod se perfectos putarent: uel ironice, & repetendum est pronomen meus. ego potius ad alterum modum significandi huius uerbi חָשׂוּ refero, in quo est frequentissimum hoc uerbum in piel, id est, reddidit, persoluit, retribuit, respondit &c. Deut. 21. Reddendo reddet bouem: & 2. Reg. 4. Vende oleum, & solve creditori tuo &c. ergo חָשׂוּ eum, cui persolutum est omne promissum, seu eum, qui beneficio affectus est, potest significare, nempe populum Israeliticum, cui, ut inquit Ps. fecit Deus, plus quam ceteris nationibus. Quod si in forma actiua uocis uelis legere, eum retributorem, id est, gratum ironice appellat. quem iterum, atque iterum seruum illum esse declarat, quo nomine toties in scripturis hic populus uocatur: qua uero ratione uulgatus uenundatum reddidit, non intelligo, nisi forte participium in ea, quam supra posui, significatione, accepit pro persoluto; non quidem cui persoluto, aut donatum aliquid erat. sed qui ipse fuisset alteri redditus, seu traditus, ut fit in uenditione; intellige autem de uenditione illa, quam non uno loco commemorat scriptura, & de qua infra dicemus, qua nos ipsos peccato diuendimus. unde insignes peccatores, uenundati sub peccato appellantur &c.

20 Qui uides multa &c. חָשׂוּ sic nunc legitur in Hebraeis: quia uero sine punctis Biblia erant tempore D. Hieronymi, legitaita, id est, uidiisti, quod in presens uertit, & relatum suppleuit, qui uidet. Masoritiæ cum uau, scripserunt in margine, quasi, & si cum uo scriberetur, pronuntiant dum tamen esset cum uau, ut in alijs locis uidere licet. quasi sit plur. nominis חָשׂוּ, ut uertere possimus, uisiones multæ sunt, sensus uero fere idem est. ò serue mi, mi popule multa uidiisti, plurimas uisiones, & reuelationes habuisti, uidere multa tibi datum est, at non obseruabis, non attendes, non auscultare soles. aures quidem, quibus audire possit, habet Israel, at non acquiescet. certe in hoc uersu cecitatem Iudæorum exponit, de qua iam supra cap. 6. dictum est. & ex euangelio manifestum est, quod habentes oculos non uiderent, & aures non audirent: & hæc est causa, ob quam peccatum eorum non fuit remissum. nam apud Ioannem 9. inquit dominus, quod ueniisset, ut qui uiderent, cæci fierent: cui Pharisæi, Ergo nos cæci sumus? respondit dominus, Si cæci essetis, non haberetis peccatum: nunc autem dicitis, quia uidetis, ideo peccatum uestrum manet, stat, non præterit, non remittitur: unde alibi dicebat; Qui habet aures ad audiendum, audiat, nimirum, quod multi haberent patulas aures, sed non audirent, id est, attendere, obedirent: ideoq; in parabolis loquebatur illis &c.

Cultodias: obseruabis conferens in corde tuo. שָׁמַר enim ita interdum accipitur: magnum autem erat, ut qui promissiones, reuelationes, seu uisiones plurimas à Deo acceperat, cecidisset sub aduentu lucis, ac ueritatis: de loco enim natiuitatis, de tempore, deq; alijs circumstantijs omnibus, quæ cognitioni solent deseruire, uisiones habuerunt Israelita. insuper & assueti erant, uerba Dei, & promissiones illas audire, quæ per omne Sabbatum legebantur, & exponerentur: neque sic tamen attendere. Caueant Christiani, ne hæc ipsa uerba in eos dominus torqueat, qui fidei lumine multo plura uiderunt, & auribus corporis audire consueuerunt; paucissimi tamen obseruant, paucissimi audiunt, plerique cæci, plerique surdastris sunt: caueant, inquam, ne sicut similes in peccatis sunt, similes quoque sint in pena, quam paullo post propheta explicabit. Qui apertas habes aures &c. uulgatus personam mutauit: ego Hebraica expressi: sed sensus constat.

21. Et dominus uoluit: uariè potest hic locus reddi. sed ego simplicissimam interpretationem (omissis, quæ hoc loco alij dicunt) apposui. & quidem uulgata editionis sensus hic est; obsecratus est Israel, ut audistis; ne putetis tamen id aliter, quod uirio ipsius accidisse: dominus enim uolebat quidem eum sanctificare; seu iustificare, ac proinde magnificare legem, seu doctrinam suam, & uerbum suum, dum populum, cui lata est lex, sanctificat: at ipse populus sua culpa fecit, ut merito in direptionem traderetur, quæ interpretatio satis cum hebr. conuenit. Possimus tamen hanc uoluntatem, seu approbationem domini ad superiora referre, quasi dicat, hanc Iudæorum excacationem, hanc indurationem populi sui Iehoua approbauit, ratam habuit, consensit, & quodam modo lætatus est, quod Israel sic sui proderet duricem animi, & ita innotesceret uniuersis eius cecitas, atque pernicia. Ut sanctificaret eum; לְבַרְכּוֹ, id est, propter iustitiam, suam: uel ut iustificaret se, id est, notam faceret iustitiam suam. Fortè est, quod Paulus ait Rom. 9. uolens ostendere iram suam, sustinuit in multa patientia uasa apta in interitum &c. ostendit autem Deus, ubi Iudæi obsecrati sunt, iustitiam suam, dum populo suo non parcat, ob scelera eorum, & ab eis aufert regnum Dei, illudq; dat genti facienti fructus eius: duo enim habet iustitia Dei, seu sanctitas eius, punire, & benefacere: utrunque nos iubet Paulus considerare, Dei seueritatem in eos, qui ceciderunt, nempe Iudæos; bonitatem uero in eos, qui inserti sunt trunco &c. Magnificaret legem. consecuta est autem magnificatio, amplificatio, & gloria legis Dei, seu dictorum eius (quod nihil aliud est, quam iustificatio Dei) Iudæorum excacationem,

tionem, eò quod omnia, quæ ipsi excacatis acciderunt, in scripturis continebantur, & multò antea ea prædixerat & Moses, & propheta, si nolent luci ueniendi applaudere, ac ueritati nõ acquiescere. Iustificauit etiam se, & legem suam, postquam illi excacati sunt: quia ostendit se esse Deum, cui displicant iniqui, eò quod abiicerit populum suum; neque pro suis habere uoluerit, qui ueritati non credunt; consentiunt autem iniquitati, hos enim manet ira & indignatio, ut affirmat Paul. ad Rom. nec aliud erat, quod in euangelio dominus eis dicebat; Non habeo demonium, sed honorifico, seu cobonesto patrem meum. cum enim eos non Dei filios, neque Abraham, sed diaboli esse diceret; illi contra, Samaritanum eum, & demonum familiarem dicebant, non alia certè ratione, quam quod debonestare populum Dei, & ministris cultus ipsius detrabere uideretur. hanc uero blasphemiam reddidit dominus significans, non eo se animo illos filios diaboli uocasse, sed ut honorem patris à calumnijs assereret: qui omnino in lubrico esse uidebatur, si tales filios pro filijs agnoscere crederetur, quod itaque in euangelio est cobonestare patrem, hic dicitur, iustum Deum ostendere, & magnificare doctrinam, seu legem &c.

22 Ipse autem populus. uulgatus uau, pro aduersatiua particula accepit, ut interdum solet, propterea quod eum subesse sensum existimauit, quem supra dixi. uerum cum hæc penam sonent potius, quam culpam, quadabit uerbum futuri, uel presentis, si suppleatur, & ipse populus direptus, scilicet erit, quasi hoc malum secutum fuerit excacationem illam, sicut mox ipse propheta uers. 24. exponit. Laqueus iuuenum omnes. חֲסִידֵי הַחַיִּים חֲסִידֵי הַחַיִּים laqueus iuuenes uniuersitas ipsorum, uel omnes ipsi, ita ad uerbum uertendum est. nam cum nomen חֲסִידֵי habeat formam, quam emphaticam appellabat Angelus Caninius præceptor meus, casum regere nequit. sensus ergo hic est; omnes iuuenes electi in illo populo, qui ad bella eligi solent, sunt, uel erunt laqueus, id est, illaqueati, & ueluti laqueis capti. hunc sensum probant antecedentia, & sequentia, quod direpti, quod deprædati, quod in domibus carcerum &c. abdituri sint. iuxta uulgati uero uersionem dicitur Israelita laqueus iuuenum suorum: quia propter peccata populi, iuuenes in bello capti sint &c. Hanc loquendi formam, quia plurimi ex interpretibus non intellexerunt, nomen חֲסִידֵי ut compositum acceperunt, id est, in speluncis. certè si pro cauernis uelis accipere, sensus hic erit; Laqueus in caernas, omnes ipsi, id est, concatenati in foueas trusi sunt. Neque est, qui eruat &c. ultimam hæc uerba captiuitatem Iudæorum significant.

23 Quis est in uobis &c. queritur Iesaias, quod nemo ex Israelitis hæc, quæ de ipsorum excacatione, & deaustatione prædicebat; uel eo tempore attenderet: neque secum quisquam reputaret, quod illa tandem euentura essent. quod non sine sensu doloris dictum existimo: idem enim uiderit propheta sentire, quod Moses, quando dicebat; Gens absque consilio est, & sine prudentia, utinam saperent, ac prouiderent.

24 Quis dedit &c. hæc sunt, quæ uolebat Israelitas propheta, secum perpendere, antè quam fierent, quin etiam, postquam facta sunt: quibus etiam uerbis exponit, quæ paullo obscurius supra dixerat uers. 22. & 23. certè si Iudæi hodie hæc pro dignitate secum uoluerent, cecitatem suam agnoscerent. quid enim peccauerunt patres eorum, unde tandem in captiuitate, dispersi in omnes gentes, absque rege, sacerdote, & propheta maneant? peccata quidem grauissima & immania scelera, tum in Deum, tum in seruos eius prophetas captiuitate septuaginta annorum punita sunt. Quis, quæso, dedit dilectum populum in captiuitatem mille quingentorum & uiginti annorum? certè Iehoua ipse. ob quam causam? לָמָּה זֶה וְזֶה id est, is ipse, in quem peccauimus, uel errauimus: quando uidelicet ad nos descendit, cuius dictis audientes non fuimus, quem negauimus &c. Et noluerunt: mutatio est persona Hebraeis frequentissima: uel cum Iesaias sub prima persona pluralis dixisset, peccauimus, significans non omnes excacatos, neque omnino repulisse dominum populum suum, mutata orationis forma, ait, & non uoluerunt in uis eius ambulare, & non acquieuerunt in doctrina eius. sic enim reddi potest uerbum שָׁמְרוּ, quando cum beth construitur: malui autem doctrinam, quam legem hoc loco uertere, quia de doctrina domini I E S A I est sermo.

25 Et forte bellum: firmitudinem belli, seu bellum difficile, ac durum, in quo hostes obfirmato animo depugnabant: hoc est illud bellum Iudaicum, de quo apud Iosephum, uenerunt quidem Romani, ut Palestinam subiungarent: sed aduentus eorum erat effusio ardoris iræ domini. Possimus reddere, sed eodem sensu, effudit contra eos ardorem nasi sui: familiare enim est scripturis Deo tribuere, quod suum, & ardorem è naribus efflet &c. Et combussit eum in circuitu. uulgatus noluit cum Hebr. mutare personam: ego Hebraea expressi. Et non cognouit. etiam post tam diuinam obfessionem, post tam diuturnum, & difficile bellum, post uniuersam Iudæam undique uastatam, non intellexit, quod ob infidelitatem in Christum domini puniretur, immo neque postquam totus conflagravit,

ponet super cor suum: in quibus uerbis excacationem Iudeorum, & duritiem cordis post uastationem Ierosolymorum notat, ideoque cum Hebræo prius uerbum in praterito uerti, Non cognouit: posterius in futuro, Non reponet super cor suum.

Caput quadragesimum tertium.

Noua.

Vetus.

ET nunc sic dixit Iehoua, qui genuit te Iacob, & formauit te Israel; Ne timeas, quoniam redemi te; uocauit in nomine tuo: meus tu es.

Quando transferis per aquam, tecum ero, & per flumina, non inundabunt operiendo te: quando ambulaueris per ignem, non adurèris; & flamma non ardebit in te.

Quia ego Iehoua Deus tuus sanctus Israelis, qui saluo te, dedi expiationem tuam Aegyptum, Aethiopiam, & Saba pro te.

Ex quo pretiosus habitus es in oculis meis, [ex quo] honoratus fuisti; & ego dilexi te, & dedi hominem pro te, & nationes pro anima tua.

Ne timeas; quoniam tecum sum: ab oriente adducam semen tuum, & ab occidente congregabo te.

Dicam Aquiloni; Da: & Austro, Ne prohibeas. adduc filios meos de longinquo, & filias meas ab extremitate terræ.

Omnem, qui uocatur in nomine meo, & in gloriam meam creauit eum, firmaui eum, & feci eum.

Fac egredi populum cæcum, cui tamen sunt oculi, & surdos, quibus tamen sunt aures.

Omnes gentes congregatæ sunt simul, & collectæ sunt nationes. quis inter eos annuntiabit hoc, & priora audire nos faciet? dent testes suos, & iustificentur, & audiant, & dicant ueritatem.

Vos testes mei (fidelis sermo Iehoua) & seruus meus, quem elegi, ut sciatis, & fide adhibeatis mihi, & intelligatis, quod ego sum. ante me non est formatus Deus, neque post me erit.

Ego ego Iehoua: neque prater me est qui saluet.

Ego annuntiaui, & saluaui, & audire feci. neque fuit inter uos alienus: & uos testes mihi (fidelis sermo Iehoua) & ego Deus.

Infuper

ET nunc hæc dicit dominus creans te Iacob, & formans te Israel; Noli timere, quia redemi te, & uocauit te nomine tuo: meus es tu.

Cum transferis per aquam, tecum ero, & flumina non operient te: cum ambulaueris in igne, non comburèris; & flamma non ardebit in te.

Quia ego dominus Deus tuus sanctus Israel saluator tuus, dedi propitiationem tuam Aegyptum, Aethiopiam, & Saba pro te.

Ex quo honorabilis factus es in oculis meis, & gloriosus; ego dilexi te, & dabo homines pro te, & populos pro anima tua.

Noli timere: quia ego tecum sum: ab oriente adducam semen tuum, & ab occidente congregabo te.

Dicam Aquiloni; Da: & Austro, Noli prohibere: affer filios meos de longinquo, & filios meos ab extremitate terræ.

Et omnem, qui inuocat nomen meum, in gloriam meam creauit eum, firmaui eum, & feci eum.

Educ foras populum cæcum, & oculos habentem: surdum, & aures ei sunt.

Omnes gentes congregatæ sunt simul, & collectæ sunt tribus. quis in uobis annuntiet istud, & quæ prima sunt, audire nos faciet? dent testes eorum, & iustificentur, & audiant, & dicant. Verè.

Vos testes mei dicit dominus, & seruus meus, quem elegi, ut sciatis, & credatis mihi; & intelligatis, quia ego ipse sum. ante me non est formatus Deus, & post me non erit.

Ego sum, ego sum dominus, & non est absque me saluator.

Ego annuntiaui, & saluaui: auditum feci, & non fuit in uobis alienus. uos testes mei, dicit dominus, & ego Deus.

Et

Noua.

Vetus.

Infuper post diem ego sum: neque de manu mea est, qui eripiat. faciam opus, & quis renocabit illud?

Sic dixit Iehoua redemptor uester, sanctus Israelis; Propter uos misi in Babylonem, & deieci uectes omnes ipsorum, & Chaldaeos, quorum est in nauibus ouatio.

Ego Iehoua sanctus uester, creans Israel rex uester.

Sic dixit Iehoua, qui dat in mari uiam, & in aquis uehementibus semitam.

Qui educit currum, & equum strenuitatis, & obfirmatum. simul cubabunt, ne quaquam resurgent, extincti sunt, sicut linum extincti sunt.

Ne memineritis priorum, & anteriora ne obseruetis.

Ecce ego facio nouum: iam iam succrescet. non ne sentietis illud? ponam in deserto uiam, & in uastitate flumina.

Honorabit me bestia, agri, dracones, & filia struthionis. quia dedi in deserto aquas, & flumina in uastitate ad potandum populum meum, electum meum.

Populum istum formaui mihi: laudem meam recitabunt.

Et non me uocasti Iacob. nunquid in me laborasti Israel?

Non adduxisti mihi pecudem holocausti tui, & uictimarum tuarum: non honorasti me. non seruire te feci in oblatione, & non laborare te feci in ture.

Non acquisiisti mihi argento calamum, & adipe uictimarum tuarum non madesiisti me: sed seruire me fecisti in erratis tuis; laborare me fecisti in iniquitatibus tuis.

Ego, ego ipse deleo transgressiones tuas propter me, & errorum tuorum non recordabor.

Fac me recordari: iudicemur simul: recita tu, ut iustificeris.

Pater tuus primus errauit: et interpretes tui transgressi sunt in me.

Et profanaui principes sanctitatis, & dedi in anathema Iacob, & Israelem in opprobria.

Et ab initio ego ipse, & non est, qui de manu mea eruat. operabor, & quis auerte illud?

Hæc dicit dominus redemptor uester, sanctus Israel; Propter uos emisi in Babylonem, & detraxi uectes uniuersos, & Chaldaeos in nauibus suis gloriantes.

Ego dominus sanctus uester, creans Israel rex uester.

Hæc dicit dominus, qui dedit in mari uiam, & in aquis torrentibus semitam.

Qui eduxit quadrigam, & equum: agmen, & robustum, simul obdormierunt, nec resurgent: contriti sunt quasi linum; & extincti sunt.

Ne memineritis priorum, & antiqua ne intueamini.

Ecce ego facio noua, & nunc orientur, utique cognoscetis ea. ponam in deserto uiam, & in inuio flumina.

Glorificabit me bestia, agri, dracones, & struthiones. quia dedi in deserto aquas, flumina in inuio, ut darem potum populo meo, electo meo.

Populum istum formaui mihi: laudem meam narrabit.

Non me inuocasti Iacob, neque laborasti in me Israel.

Non obtulisti mihi arietem holocausti tui, & uictimis tuis non glorificasti me. non te seruire feci in oblatione, neque laborem tibi præbui in ture.

Non emisti mihi argento calamum, & adipe uictimarum tuarum non inebriasti me: uerumtamen seruire me fecisti in peccatis tuis; præbui mihi laborem in iniquitatibus tuis.

Ego sum, ego sum ipse, qui deleo iniquitates tuas propter me, & peccatorum tuorum non recordabor.

Reduc me in memoriam, & iudicemur simul: narra, si quid habes, ut iustificeris.

Pater tuus primus peccauit: & interpretes tui præuaricati sunt in me.

Et coraminaui principes sanctos, & dedi ad interuentionem Iacob, & Israelem in blasphemiam.

ET nunc. quia & cecitatem, & deuastationem Israelis in superioribus enarrat, ne uideatur Deus omnino repulisse populum suum, & semen Abraham abieciisse; qualis futurus sit deinceps Dei populus, non solum ex Israelitis secundum carnem, sed ex omnibus gentibus, ita, ueritatem etiam censeantur ueri Israelitæ, & ad semen Abraham pertineant, iam incipit exponere. in quo argumento petra tractando cum multus sit Iesaias, obscurus tamen est, eo quod inuidia plenum esset Iudeis

secundum carnem. Est autem prophetis familiare transitionem his uerbis significare; & nunc sic dicit dominus, pro, nunc autem &c. estque uelut appendix quaedam superioris orationis, & quasi temperamentum quoddam, quo superiora debent intelligi. Creans te Iacob &c. creationem, & peculiarem formationem, quando uidelicet gentem illam sibi in peculiarem populum in patribus elegit, commemorat, ut confirmet in spe, neque de se actum esse putet. Noli timere: quia redemite: de redemptione ex Aegypto intellige: quod eadem ratione, qua, quod praesertim, hic in mentem reducit. Vocauit te nomine tuo: hebr. in nomine tuo, uel per nomen tuum. hebraismus est, quem sic apte redderemus; Tuo te nomine compellendo dixi, Israel tu meus es. hic quoque illam peculiarem electionem in memoriam reuocat, quando inito federe cum toto populo promisit, se fore ipsorum Deum. illi autem obedientiam ei sempiternam polliciti sunt. unde peculum domini, & populus peculiaris dictus est Israel non uno loco. immo & filius primogenitus. Ne timeas, inquit, ne putes ob ea, quae dixi, funditus te euertendum. ergo ut Israelis spem confirmet, quattuor genera beneficiorum commemorat creationis. ipse enim est, qui uniuersos creat; & ab ipso omnes habemus quod sumus. Israelita autem peculiari ratione creati dicuntur à Deo, quod miraculois Abraham filium Isaac obtinuit, sicut etiam, & Isaac ipsum Iacob. alterum formationis: licet enim uerbum יצא saepe pro creare, seu facere usurpetur, proprie tamen formationem, seu fictionem, qualis est figurorum, uel statuariorum, notat, & ad formam, figuramque refertur. hanc in Israele ad legem possumus accommodare, & ritus, ac caeremonias, quibus à ceteris nationibus, uelut uas à uase figura, distinguebatur. tertium redemptionis ex seruitute: quartum electionis in populum peculiarem; cum quo foedus iniit, ut eius esset peculiaris nomen, ac ratio &c. hinc ergo habes, debere nos in aduersis, & comminationibus Dei, ne omnino animum despondeamus, nosmetipsos commemoracione diuinorum beneficiorum suffulcire, ut Deo dicamus, ne uelit opera manuum suarum perdere &c.

2. Cum transferis per aquam: futura sunt Hebraeis; transibis, inundabunt, ambulabis, adurberis; ardebit: sed futuri tam uariis est usus, ut hæc uel de beneficijs iam olim in Israele collatis, uel tanquam promissiones conferendorum possumus accipere. ego in uersione uulgatum secutus sum: sed si ad præterita uelis referre, sic uertas, cum transires per aquam, tecum eram, & cum per flumina, non inundabant te: cum ambulares in igne, non adurbaris, & flamma non ardebat in te. similiter & duo uersus, qui sequuntur. neque est hic sensus abijciendus, quasi, qui tot, tantaque beneficia contulisset, non commissurus uideretur, ut omnino interiret populus ille, quinimmo loco eorum, qui ex populo reprobarentur, adduceret ab oriente, & occidente, qui recumberent cum Abraham in regno celorum, & ex lapidibus suscitaret filios Abrahæ, ut uers. 5. & sequentibus uidere poteris. Notum est autem Israelitas per mare rubrum, & per fluuium Iordanem incolentes sicco uestigio pertransisse, & in medijs deserti ardoribus illasos quoque perdurasse. adde, quod per ignem, & aquas uniuersa pericula solent designari in scripturis. Sin autem hæc, ut promissiones accipias, pertinent ad ueros Israelitas, & ecclesiam piorum: quos dominus ab incendio, & inundatione, quibus genus Abrahæ pendè obrutum fuit, tam scelerum, quam calamitatum, seruauit.

3. Quia ego dominus Deus tuus, sanctus Israel, saluator tuus: possunt hæc tam præcedentibus, quam sequentibus coniungi. Dedi propitiationem tuam &c. de uoce כפר iam supra dictum est, quod pro piaculo, seu expiatione, seu lustratione accipitur. inquit ergo; In gratiam tui, tantum, ut tibi possem tua scelera condonare, uicinos tuos Aegyptios, & Aethiopes miris modis dinexauit, ut eorum exemplo respisceres, uel tradidi, inquit, in tuam potestatem Aegyptios &c. ut mihi eos quasi immolares pro peccatis tuis, teq; eorum sanguine expiaret, non boum, aut arietum &c. ut idem sit hoc, quod scriptura non semel insinuat, occisionem impiorum esse acceptissimam uictimam domino. quod facit, quod Leuitis dictum est; Consecrasti manus uestras domino &c. & quod Prou. 21. dicitur, Piaculum est pro isto, improbus. nam si improbi permittantur uiuere, propter eos interdum & flagella patiuntur probi: si uero occidantur, quodammodo expiantur, & mundi, atque innocentes manent eorum domino: ubi est idem nomen, & constructio. uel dedi propitiationem tuam Aegyptum &c. id est, ut mihi quasi fieres propitiatus, & tui gratiam promererer, & te beneficijs de uincirem. Si hæc, ut res gestas, accipias, quasi faciant ad confirmationem spei, quod non possit Deus deserere populum, quem tanti fecerit; reducere hic in memoriam oportet, quanta passi fuerint Aegyptij propter Israelitas; Aethiopes autem uicini sunt Aegyptiorum, & supra de eorum uastatione dictum est. existimo autem hic אבד populum illum significare, qui ingredientibus mare rubrum, seu Erythraeum ex Oceano Indico, ad leuam habitat: quam regionem nostri communi nomine, terram Abicim appellant: qui longè, lateque diffusi, maiori ex parte subsunt principi Nubianorum. Fuit autem אבד filius Cus, & nepos Ham, filij Noab: sicut legitur Gen. 10. à quo regio nomen accipit. quare pro eisdem accipio Cus, & Seba, quasi exponeret, quos Aethiopes designaret. Reperitur autem

autem & in sacris litteris aliud nomen huic simile nempe אבד, quo existimo Arabiam felicem designari: quæ mari Erythraeo, ab illa altera regione distinguitur aliqua ex parte. utrumque ponitur Pl. 72. Reges אבד אבא remunerationem adducunt. ubi uulgatus rectè Arabes posuit primo loco. Quid si quis hoc loco אבד pro אבד positum contendat, & tres hic populos designari, Aegyptios, Aethiopes, & Arabes; cum hoc non contenderim. si autem hæc, tanquam promissiones accipias, quæ interdum per præteritum efferuntur à prophetis, manifestum est, Israelitis gentium regiones subditas fuisse, nullasque uictimas Deo magis gratas unquam oblatas fuisse, quam quas Apostoli, & discipuli domini ex uniuerso orbe Deo obtulerunt. unde & quodam loco Paulus sacrificij fidei discipulorum meminit: accepta enim fide gentes mundo & carni moriebantur, & Deo uiuere incipiebant. alibi etiam hostiarum uiuarum mentionem facit, & eos, quos ad Christum adduxerat, gaudium, & coronam suam uocabat, ne dum propitiationem suam.

4. Ex quo. אבד pro rationali particula accipiunt Hebraei, Quia, Eò quod: potest esse & temporis, Ex quo tempore, Cum primum: nam de loco quoque dicitur Exod. 5. pendet autem oratio usque ad uerbum dedi. Quia, inquit, pretiosus fuisti in oculis meis, & quia honoratus fuisti, & quia dilexi te, iccirco dedi homines pro te &c. uel ex quo tempore mihi pretiosus esse capisti, & te in honore habui &c. Statim dedi homines pro te &c. id est, in tui gratiam homines alios nihili feci: Corripuit pro eis reges, ne Christos suos tangerent, inquit Dauid, & transferunt de gente in gentem, & de regio ad populum alterum: non permisit hominem nocere ei &c. Et dabo. puto, nau, esse conuersum: & dedi, uel tunc dedi, seu statim dedi. in quo usu saepe ab Hebraeis usurpatur. Hic uides probos in pretio esse coram Deo. pro eodem autem accipit in pretio esse, honoratum esse, & dilectum esse: nisi forte, quod ultimo loco adiecit, nempe dilectionem, tanquam fontem, & originem præcedentium, & omnium bonorum in homine uoluit apponere. Quem enim dilexit, euexit, honorauit, & alios, tanquam seruos habuit, immo, ut uilia mancipia. An non primogeniti Aegyptiorum, à primogenito Pharaonis, qui erat futurus heres, usque ad primogenitum ancilla, ut illis bene esset, ut redimi possent, & uiuere, tanquam uictimas, caesi sunt? qui ergo dilectionem Dei non magni facit, quid sit beatum esse, omnino ignorat, etiam in hac uita.

5. Noli timere. iam mysterium aggreditur absconditum seculis præcedentibus, ut inquit Paulus, reuelatum autem Apostolorum temporibus: ac quonam modo cohereant excæcatio, seu deuastatio Iudeorum cum magnificis promissionibus tam factis, quam etiam superioribus uerbis contentis, exponit: quare rursus bono animo esse iubet. Ego tecum sum. hebraismus est frequentissimus in sacris litteris (de quo iam non nihil supra dictum est in nomine Immanuelis) quo fauor, & auxilium Dei significatur: quid enim deesse, aut quid mali accidere poterit ei, cui adsit Deus? Ab oriente adducam &c. hoc est mysterium gentes esse coheredes, & participes promissionum diuinarum, & ex omni mundi plaga uenturos, qui in semine Abrahæ censerentur. certè huc respexit dominus in euangelio; Multi uenient ab oriente, & occidente, & recumbent cum Abraham, & Isaac, & Iacob. in regno celorum. quod autem ibi sequitur, Filij autem regni eijcientur in tenebras exteriores, expositio est uersus octauis, ut mox uidebimus. Ab occidente. ארר plaga illa est Hebraeis, quæ ad uesperam, & solis occasum spectat, ubi dies cum nocte commiscetur: quæ sole oriente obscurior est, & tardius illustratur; & hæc est nominis ratio. Est autem ad occidentem Palestina bona Europæ pars, ad orientem uerò India, ad quam Thomas peruenit: in qua adhuc hodie plurimi Christiani dicuntur Christiani S. Thomæ, & usque ad hodiernum diem ab oriente adducit dominus semen Abrahæ pernoctos, qui dum aurum, & aromata quaerunt, fidem illum deserunt, qua miriades Indorum singulis prope mensibus imbuntur, ut recumbant cum Abraham in regno celorum. idem dico de nouo orbe, qui ad occidentem iacet, ubi etiam fides in immensum propagatur castellanorum diligentia ac uirtute.

6. Dicam Aquiloni; Da. dedit Aquilonaris plaga Abrahæ germanos, Gothos, Liunios, Mosconitas, & ex Scythis non paucos. dedit, & Australis regio Aegyptios, & Afros.

7. Et omnem, qui inuocat nomen meum. in hebr. non est coniunctio; sed eam non male uulgatus suppleuit; & uocari in nomine Dei, inuocare nomen Dei, dixit actiue: quod non raro Hebraei faciunt, dum actiua passiuè, & passiuè uerba actiue accipiunt. est ergo sensus uulgata editionis; Non precipio, ut tantum Iudeos secundum carnem, qui dispersi sunt, mihi adducas. nam quicumque inuocat nomen meum, in gloria meam creauit eum, siue sit Iudeus, siue Græcus. in quem sensum adduxit Paulus; Quicumque inuocauerit nomen domini, saluus erit: neque aliud est, quod ait Petrus Act. 10. In ueritate comperi, quia non est personarum acceptor Deus, sed in omni gente, qui timet Deum, & operatur iustitiam, acceptus est illi: atque in hunc modum accipitur apud Euangelistam, Qui crediderit, & baptizatus fuerit; & illud, Ut omnis, qui credit in eum, non pereat, & similes loci, id est, ex quacumque gente quis fuerit, non propter genus à salute alienus erit, modò credat &c. ceterum

- si, ut est in hebraismo, passivè accipias, & omnis uocatus in nomine, uel cum nomine meo; id est, cui prædicatum est de me: uel quicunque, audita prædicatione de me, acquieuit; ut sit ex uocatis Dei, ut loquitur diuus Paulus: nam sicut Hebræis peculiari phrasi uocare in nomine domini, est prædicare, profiterè publicè, celebrare nomen domini; ita in uoce passiva, uocatus in nomine domini erit: cui de domino est annuntiatum, & qui uocationi acquieuit: & dum glorificaretur per prædicationem dominus, credidit, atque consensit. Et in gloriam meam: sic legendum est, id est, & omnem uocatum in gloriam meam, qui audito euangelio gloria Dei, assensum præbuit, & Deum glorificauit. Omnes, inquam, qui tales fuerint, unde orti sint, aut genus ducant; ego creauit, formauit, & feci eos, non minus, quam Hebræos. Nunquid Iudæorum Deus tantum? non ne & gentium? immo & gentium.
- 8 Educ foras: optimè sensum expressit: egredi fac: eijce, extrude populum: qui cum oculos habeat, cæcus tamen est; & aures habens, surdus est. Quid aliud est hoc, quam; Filij autem regni eijcientur in tenebras exteriores? id est, extremas, uel que omnia occupant, quæ extra regnum Dei sunt. nam in regno Dei lux est: extra autem quidquid est, tenebrososum est, immo uerissimè tenebræ. & quidem merito: nam si propterea, ut est in euangelio, peccatum Iudæorum manet, quoddam cum cæci essent, se tamen uidere dicerent, hoc est, & uiderent, & cæci essent, ut superiori capite pluribus dictum est; ergo peccati serui erunt: ergo non mansuri erunt domi in æternum: ergo expellendi erunt &c. Hic manifestè uidet pro Iudæis uocatos esse Græcos: quia non fuerunt digni, & uocati ad nuptias noluerunt uenire: & diminutio eorum, & excisio fuit diuitiæ mundi. Quid expressius dici potuit? quid heres Iudææ? dubitas, an in hoc uersu de te sit sermo? lege superius caput, quis cæcus, nisi seruus meus &c. sed quis est, cui iniungitur, ut eijciat de domo Iudæos? certe nullus: sed sic consuevit loqui Scriptura, sicut supra, Excæca cor populi huius &c. id est, prædic excæcandum; ita hic demantia eijciendum &c.
- 9 Congregate sunt: quasi dicat, animo finge congregari omnes gentes, ut non malè quidam per imperatum uertant, est tamen præteritum. Hic uidet pertinere omnia hæc ad superius argumentum, quod cap. 41. incepit: nempe Iehoua solum esse Deum, qui præterita fecerit, sicut prædixerat: quibus noua facturus sit, nempe ut ueniat ex semine Abraham, qui illuminet uniuersum orbem, redimat de potestate tenebrarum: in cuius aduentu maior Iudæorum pars intereat, & à fide patrum degeneret: quare loco ipsorum uocandas esse gentes, & in semen Abraham deputandas. hoc, inquit, mysterium, quis nam unquam reuelauit? quis ex dijs gentium hoc futurum prædixit? sicut nunc ego per prophetas meos pronuntio? Annuntiet, uel annuntiabit, id est, annuntiare potuisset. Et quæ prima sunt, uel priora; ut sit repetitio totius argumenti, & neq; quæ præcessissent, quisquam prius annuntiaisset: possumus & אָמַר ut aduerbium accipere, sicut in forma masculina, Gen. 33. & Num. 2. &c. id est, initio, principio: quasi dicat, quis olim audire fecit &c. quod ego nunc futurum pronuntio &c. Dent testes eorum: afferant aliquos testes, qui ea audierint. possumus, & testes suos reddere. Et iustificetur &c. iusti pronuntiare possent idolorum cultores: neque merito reprehendi posse uiderentur, si quisquam ipsorum sui Dei afflatu, de futuris procul à sensu hominum remotis posset quidquam pronuntiare. Et audiant. nau, pro disiunctiua particula hic accipio libenter, ut Exod. 21. & alijs non raro, ut sit sensus; dent testes, & iustificentur, uel audiant, & dicant, uerum me dicere. quare alij non malè pro, alioqui, accipiunt.
- 10 Vos testes mei. illi, inquit, testes adducere non possunt: at uos Israelitæ testes estis eorum, quos dico: ex uobis enim fuerunt prophetae, qui uobis prædixerunt, docti à me, ea, quæ iam experti estis, & seruus meus Iesaias, qui nunc de futuris per Messiam uaticinatur, testis fidelissimus erit &c. in hunc usum, ut cum impleta uideritis eius uaticinia, sciatis, & credatis, me solum esse uerum Deum &c. qui solus sum, à quo omnia, tam quæ præcesserunt, quam præsentia, & futura pendunt, & in quo omnia consistunt. Dicit dominus. hic est in hebr. illa asseueratio prophetis familiaris, de qua iam supra dictum est, quæ initio, uel in fine ponitur in rebus arduis, & hic bis ponitur, quæ non melius reddi potest, quam D. Paulus reddiderit, Fidelis sermo, uel certus sermo &c. & per parenthesim legi debet. Quia ego ipse sum: in hebr. quia ego ipse: sed pronomen in uerbis substantiuum uerbi debet, & allusio est ad uerba illa domini in Exod. Qui est, misit me ad uos: & ipsius nominis Iehoua etymologia explicatur: reddi nanque potest, & intelligatis, quod ego [sim] ille, qui est. hæc est enim uia illius pronominis אָנֹכִי Ante me non est formatus &c. explicatio est eius, quod immediate præcessit, quod solus ipse sit. & hoc ipsum bis, terq; repetit, nimirum nomen suum, antiquitatem, perpetuitatem, potentiam, sapientiam, bonitatemq; suam amplificans.
- 12 Non fuit in uobis, id est, inter uos, alienus, uel extraneus, id est, Deus quisquam alius præter me, quem alij populi colunt. atque in hoc consistit non minima pars argumentationis huius, ut supra

præ exposui, Abraham, Isaac, & Jacob, non alterum Deum, nisi me Iehoua coluerunt: ego autem eos uocaui, deduxi, magnificauit: acceperunt regiones aliarum gentium, quibus erant alij dij: earum illi deos deridebant, & comminabant: non ergo uirtute alterius Dei consecuti sunt ea, quæ possederunt &c.

- 13 Ab initio. hebr. בְּרֵאשִׁית à die. rara est hæc locutio Hebræis: sed ideo, quod præpositio בְּרֵאשִׁית præposita nominibus temporis, interdum sit post. Genes. 16. à fine. Iud. 11. & 15. à diebus, & Exod. 12. &c. ut hic à die idem sit, quod post diem, post tempus, post finem temporis, cum iam deseruit dies, id est, in æternum, ut sine principio esse dicatur Deus, & sine fine. Facit non nihil ad huius confirmationem particula בְּרֵאשִׁית, quæ additionem notat. Insuper, Q. uinimmo &c. Qui de manu mea &c. fortè in his uerbis, occultè tam perpetuam felicitatem iustorum, quam æternam damnationem improborum notauit. quæ duo postquam deseruit hic mundus, & cessauerint dies, manent: & de electis quidem dicit dominus in euangelio, neminem crepturum ones de manu ipsius. Sententiam autem illam, Ite maledicti in ignem æternum &c. irritam quis facere poterit, uel quis auerter illam? cerè oporteret, hæc, quæ de se dicit dominus, perpetuò mentibus nostris impressa manerent, ut & neminem formidare, & omnia nihili facere auderemus: sed perpetuo illi placere studeremus, qui habet clauem uitæ, & mortis: qui solus est Deus, solus sapiens, solus potens.
- 14 Hæc dicit dominus. dixerat, quod etsi Israelitæ secundum carnem magna ex parte interirent, caderent, & foras eijcerentur: tamen ex uniuerso orbe suppleret eorum defectum. quare bono animo essent. nunc multò maiora se præstiturum pollicetur nouo illi populo, ex diuersis gentibus, tam Iudæis, quam Græcis, coadunato, quam Israelitæ secundum carnem olim præstitisset. & primo loco reductionem ex Babylone commemorat, quæ tempore, quo hæc dicebantur, non dum contigerat; deinde educationem ex Aegypto. quæ duo præ nouis, quæ facturus est, parui facere iubet. Emissi, uel missi in Babylone: de exercitu Persarum accipere ista. postquam enim imperium Chaldæorum ad Persas, & Medos translatum est, patuit regressus captiuus Iudæis. initium ergo hic tantum tangit: ex quo totum intelligamus. Detraxi: ad uerbum, descendere feci, uel deieci, ex loco superiori in ima detraxi. Vectes uniuersos: certum est nomen hoc in plur. pro principibus figuratè accipi, propter fortitudinem, & quod muniant populum, ut iam supra admonui: potest & pro ipsis repagulis, & munitionibus accipi: nam omnia deiecerunt Persæ: ita accipitur Ps. 147. & Nahum. 3. &c. nam quod pro profugis hic quidam accipiunt, non placet. Chaldæos in nauibus gloriautes. non male expressit sensum. ego hebraismum retinui, licet transposuerim relatiuum. habet enim ad uerbum, Chaldæos in nauibus uoatio eorum. nam cum illac Tigris, & Euphrates fluant, nauibus, & trèremibus abundabant. postea in lacus, & paludes, & insulas innumerabiles redacta sunt loca illa usque ad Persicum sinum, sicut ex uerbis certorum hominum cognoui, ut iam non nisi paruis admodum nauibus possit mare illud nauigari usque ad castrum, quod munitissimum habent Turcæ, quod Barcora appellatur prope fluuium, ex quo oram Indiae infestare canantur. Existimo autem tantam mutationem, ex assu illo & stratagemate Cyri initium accepisse, quando extra suum alueum amnem fluere fecit, qui Babylonem intersecabat, ut miles per alueum urbem tutè intraret. ante cuius tempora tutè uidebatur posse esse nauigatio per sinum Persicum, atque inde per uniuersam oram Indici maris, quæ nunc nostris notissima est.
- 16 Qui dedit: participium est, dominus, qui dat, ac de præteritis: sic etiam consueuimus loqui, id est, potens est, dare in mari uiam, ut iam olim fecit. de transitu maris rubri est sermo.
- 17 Qui eduxit quadrigam &c. de exercitu Pharaonis loquitur: dicitur autem eos eduxisse, sicut dicitur in duxisse, cor eorum, ut persequeretur filios Israel. Contriti sunt. נִכְרַחֲטִים extingui significat: uulgatus dixit, contriti sunt exponens. qui uerò in aquis suffocati sunt, & anima est, uelut igniculus quidam in nobis, extinctos Aegyptios, quasi linum fumigans dixit, quod non facilius linum accensum, in aquis submersum extinguatur, quam illi fuerint extincti. fortè etiam istis similitudinibus ad iram & ardorem, quo accensi insequantur Aegyptij Hebræos, respexit propheta.
- 18 Ne memineritis priorum: quasi dicat, hæc, quæ commemorauit, quæ in uestri gratiam feci, magna quidem sunt: sed non est, quod ipsa amplius celebretis: maiora ecce iam iam efficiam, & noua edam miracula, quibus comparata antiqua hæc prorsus uilescant. Arrigant hoc loco Christiani aures, & attendant, quanto maiora, quam Israelitæ acceperint, ut tanquam beneficiarj dignas agant gratias, & Israel secundum carnem hæc attendens erubescat.
- 19 Noua. hebr. in singulari, nouum, & de illo præcipue mysterio est sermo, quod supra attigit, & nunc alia uerborum figura iterum aperit: nempe gentibus aperiri gratia ianuam, ut pro populo Dei censentur, remissis eorum peccatis. quod multò maius esse, quam ex Babylone, aut Aegypto eijci, ut sequentes uersus ostendunt, non nisi cæci negabunt. Nunc. אָנֹכִי est præsentis, ut iam

Instantis temporis. ideo per, iam iam, uerti; nam est post multos annos futurum erit; consueverunt sic tamen propheta loqui, non solum ut insinuent mille annos in conspectu domini, esse velut diem besternam, quae praeripit; uerum etiam ut non usq; aded aperta sint diuina oracula indignis, ea praesertim, quae stomachum pietatis affectum non habentibus poterant mouere. Vtiq; cognoscetis. interrogatiua est oratio in Heb. huius responsione affirmatiua exigit, an non, nunquid non &c. Pro cognoscetis; dixi, sentietis. nam uerbum yr̄ sepe. non tam est intellectus, quam sensus, qui sit tactu, aut alterius sensus experientia. notat ergo omnibus manifestu futurū id, quod praenuntiaturus est. Sed quid illud est? Ponā in deserto uiam. ne, quae, mihi hoc loco ex Rabinis contra seriem uerborum propheta nostri, reditum ex Chaldaea ingeras. nam, ut uidisti, illud inter uetera beneficia computatur. certē de gratia, quae in gentes diffusa est, intelligendus est locus hic, immo in uniuersum de gratia, quae exuberant, ubi superabundauerat peccatum, ut quibusuis peccatoribus pateret uia salutis. Omisit autem hoc loco uulgatus interpres particulam q̄, quam reddere interdum uix possumus; & quantum ex plerisque locis scripturae conijcere possum, non raro est interiectio insultantis, & quodammodo gloriantis, praesertim quando initio orationis ponitur. atq; ita accipienda uidetur in uerbis serpentis ad Euam; Aph, quare praecepit uobis dominus &c. quasi dicat; Nunquid non satis manifestum est, quam non sit in uos beneuolus dominus, id quod uel ex hoc manifestu est, quod uobis praecepit, ne de omni ligno &c. ut sit ueluti insultantis, quasi alia colloquia praecessissent; quibus serpens id persuadere conatus fuisse mulieri: hoc quoq; loco gloriantis esse uidetur; Aph, ponam in deserto uiam &c. in hoc enim conueniunt uiri docti, quod iuxta significationem uerbi q̄ particula haec impetum animi significet, & sapissime per etiam, quoque &c. redditur ab interpretibus. quod si hoc loco sic reddere uelis non erit sensus omnino absurdus; Ponam quoque in deserto uiam: nam quod Iudaei aduentura esset salus, planē omnibus constabat; at quod gentes, & qui longē essent à Deo, sine testamento, & promissionibus, participes illius gratiae futurae erant, paradoxum erat, & uix credi poterat. Quando autem quis inexpectatus ingreditur, solet sic loqui, Ego quoque huc uenio &c. quemadmodum & in Actis Apostolorum loquuntur, qui erant ex circumcisione: hi cum uidissent spiritus sancti donum Cornelio, & domesticis eius concedi, dixerunt obstupescati; Quia & in nationes gratia spiritus sancti effusa est, ergo interiectio est, quae uariē reddi debet, iuxta orationis exigentiam.

20 Glorificabit me bestia: ita uocat gentes barbaras, quae ignorabant Deum, quae longē agebant à populo Dei: nihil à brutis, seu feris, nihil à draconibus, & immitibus animalibus, & quae nullo affectu pietatis erga prolem afficiuntur struthionibus, differabant. Si de ueteribus beneficiis esset sermo, certē de ipsis feris intelligerem uerba haec, quae cum ex aquis, quas dominus in deserto creauerat, in gratiam Israelitarum, quasi cum ex aquis, quas dominus in deserto creauerat, potassent, uidebantur pro letitia Deum laudare. uerum per allusionem ad historiam illam haec intellige, nempe, quod cum gentes potarentur, & irrigarentur, doctrina & aquis illis, quae primo Iudaeis datae sunt (ipsorum enim erant & promissiones, & legislatio &c. ut est apud Paulum) super hac misericordia glorificarent Deum, ut idem Paulus interpretatur uersum psalmi. nam ingressi sumus extriuis ad nuptias, quas Iudaei repudiauerunt, & pinguedinis oliuae participes facti sumus, & in regnū Dei successimus, quod illi contempserunt. sicut enim fera biberunt ex aquis, quas produxit dominus populo suo; ita gentes receperunt Christum, qui uenerat ad oues perditas domus Israel, & gratiam regni, quae ab ipsis prodijt: salus enim ex Iudaeis est.

21 Populum istum formaui &c. praecipuo est: nam tacitae obiectioni respondet; quorsum huc adueniunt isti caeci, & claudi, & debiles, & ignobiles? quis est hic idololatrarum concursus? quid sibi uult haec ferarum congregatio? respondet dominus, Populum istum formaui, qui recitet laudes meas, & misericordiam meam praedicet: Iudaei enim sibi gratiam hanc, quasi debitam putant, & quidem qui ex eis crediderunt, iustitiam, & ueritatem meam annuntiant, qui quod patribus promiseram, adimpleuerim. at quae mea est bonitas, uolo quoque, ut populo meo aggregentur illi, quibus antea nihil fuerat annuntiatum: qui bonitatem meam tantō incundius magnificabunt, quanto à mea magnificentia longius se antea positos intelligent. sumus enim in laudem gloriae gratiae suae, inquit Paulus.

22 Non me inuocasti Iacob: obscurus locus est, & quod haec pertineant, non usque adeo manifestum est. omisit ergo, quae alij hic afferunt; tribus modis accipi haec posse existimo, primo, ut sit altera occupatio: posset enim Israel secundum carnem obijcere; si non alia ratione gentes uocas, quam ut laudes tuas enarrent: ego quid aliud ago? non psalmos, non hymnos decanto? quid mea sacrificia, & uictimae sunt &c. respondet dominus, Non me inuocasti Iacob: inuocationes illae tuae, & cantica carminum tuorum perinde sunt, ac si non essent. cum enim illa offeras, non eo, quo oportet, animo, neque ea, quae decet, fide; (in his enim putas consistere iustitiam, etiam si multis sceleribus sic contaminatus) scias, quod neque me laudas, neque mihi pecudes occidis, neque in militia illa templi mihi militas

militas, neque quidquam molestie propter me sustinere diceris: quinimmo mihi molestiam istis affers, & laboro sustinens &c. ut primo capite dixerat dominus. Secundo hic subesse potest sensus: nouum quid iam iam facturus sum, nempe ut gentes me glorificent, & ex ipsis fiat nouus populus Israel, qui laudes meas annuntiet. nollem autem exillimes Israel, hanc me gratiam exhibuisse tuis meritis: nam non ex operibus iustitiae, quae feceris tu, haec feci: nec enim me inuocasti Iacob &c. id est, non tanti fuerunt haec, ut propter illa saluaretur miserim, peccata abstulerim, nouum populum formarim &c. tua ista obsequia iram potius meam, quam beneficentiam prouocabant. propter me ipsum misi filium meum, qui uos gratis iustificet &c. Tertio, ut & interrogatiue accipitur, & responsionem exigat affirmatiua: quod supra annotaui Hebraeis interdum in usu esse. Non me inuocasti Iacob? aut non laborasti in me &c. quasi dicat, non alios uocant, qui me laudarent, quasi tu non me laudares. certē me inuocabas, in me laborabas, me uictimis honorabas &c. sed manus uestrae sanguine plene sunt, & seruire me fecistis in peccatis &c. quare fidem amplectere: ego ego enim sum &c. Neque laborasti in me, id est, nihil molestia propter me sustinisti.

23 Non te seruire feci: nec tu id praestitisti, neque id ego à te exegi. quid enim potissimum à te quaesierim, Moyses non semel tibi significauit; nempe ut me diligeres, me timeres, mandatis meis obediens &c. sacrificia autem, tanquam signa mentis fidelis, & amantis exigebam, non quod illis tantum constaret iustitia. Neque laborem tibi praebui in ture. hinc habes, quid sibi uolebat uersu superiore, Non laborasti in me: de cultu enim, & ministerio, seu militia templi loquebatur.

24 Calamum n̄p nomen Hebraeum; à quo nostrum, canna significat tam aromaticam, quam non aromaticam arundinem: & hic de aromatica est sermo, quam Ierem. 16. uidebis cum ture etiam coniungi. Ezech. autem 27. cum casia: ne quis putet casiam esse, quae etiam arundo quaedam est, & Exod. 30. dicitur canna aromatis. forte est, quod nos camellam appellamus, quae dicitur in Ieremia, adduci de terra longinqua: nam ex insula, quae nunc dicitur Ceylam, à faucibus maris rubri mille, & sexcentis miliaribus distita, hoc aroma defertur. nam, quod quidam camellam cinnamomum esse uolunt, non probo Cant. 4. ut duo numerantur, canna, & cinnamomum. est autem cinnamomum nomen Hebraeum. קנן sufficit deseruit, ut apparet ex Prouer. 7. Suffici cubile meum, myrrha, Aloe, & cinnamomo: & in Ecclesiastico, sicut cinnamomum, & balsamum dedi, suauitatem odoris &c. adde, quod ad compositionem olei, quo ungi debebat tabernaculum, & arca, accipiebantur ducenti quinquaginta sici קנן cannae. & totidem cinnamomi. uide Exod. 30. mihi certē uersimile sit per cannam hic intelligere prophetam, tanquam per partem, totam illam olei compositionem. Veruntamen seruire me fecisti &c. קנן potest esse, uel affirmatiua, uel aduersatiua particula: quo pacto autem coniungi debeat superioribus, quod hic dicitur, uide supra uers. 22. Sed quid est facere Deum in peccatis seruire? arbitror sic loqui prophetam, ut iustitiam Iudaicam omnino damnet. Non, inquit, feci te seruire, aut laborare in ture: sed potius tu me seruire fecisti in peccatis tuis. mihi omnino displicebat cultus ille tuus: neque talem à te mihi cultum exhibere unquam optaui; fidem & pietatem exigebam, dum sacrificia & cultum illum instituebam: haec cum mihi denegares, nihil emolumentum, ex tuo illo obsequio, ad me redibat. At quod ego, dum tu me sic coleres, tacebam; quod tuos sacerdotes pro sacerdotibus haberi, & in honore esse permittebam; quod ab ore eorum primitias, & oblationes non aufereram; quod quos illi expiabant, pro expiatis haberi sinebam, quod eos ab altari meo non repellebam, illis erat gratissimum. ergo uos me potius seruire fecistis in peccatis uestris, hostijs illis uestris, & sacrificijs, & uniuerso cultu, quam ego uos. ego uestro quaestui, honori, ac uoluptatibus seruebam: uos legem meam transgrediebamini, fidei, & misericordiae, ac iustitiae, quae gratissima sunt in lege & oculis meis gratissima, prorsus obliuisti. Videant haec Christiani: legant, & attendant ministri domini; & apud se cogitent, an ipsos Deus, an Deum ipsi seruire faciant; & quis, cui laborem, ac molestiam praebeat. huc facit bona pars capitis primi huius prophetae: praesertim uerō facient uerba illa, Laboraui sustinens, uel fatigatus sum ferendo &c.

25 Ego, ego sum &c. iuxta triplicem illum modum exponendi superiora, ita haec connectere oportet. primo, si nihil agis, si me non inuocas, si me non colis; quinimmo in me peccas &c. superest, ut ad me conuertaris, amplectaris &c. ut tuorum scelerum remissionem obtineas: ego enim sum, qui deleo iniquitates &c. Secundo, si cultus tuus, & sacrificia tua plus sceleris habent, quam pietatis; superest, ut aliunde remissionem quaeras; quam ex iustificationibus illis tuis, & me amplectaris, qui propter me ipsum deleo &c. Tertius modus cum priori coincidit. Propter me. Superbiam Israelitarum, & praesumptionem eorum retudit: qui ex lege arbitrabantur se iustificari, & ex genere à patribus, quorum utrunque, ut inane iustificationis originem abijcit. Ego ego inquam, neque propter iustitiam tuam, neque propter patres tuos deleo iniquitates tuas, id est, deleam, aduencio, id uolo, & in notis habeo; efficiamque, quantum ex me est, illa uerō geminatio, Cc iij

Ego, ego &c. est gloriantis, & sibi nimium complacentis. in amorem tam benigni patris non rapimur?

- 26 Reduc me in memoriam, id est, fac, ut mihi in mentem veniat. sic sonant Hebræa: quasi dicat, si uero res non sic se habet, immo habere te putas, unde debeam merito tibi ignoscere; fac, ut id mihi in mentem ueniat: nihil enim tale memini: fac me recordari. est que tacita in his uerbis irrisio. Quid enim Deum fugiat? Iudicemur simul: uideamusque, sit ne tuis meritis adscribenda iustificatio, seu remissio peccatorum tuorum, an misericordie, & bonitati meæ. recita, profer, enumera, si que sunt, ob que tibi istac gratia debeatur. Ut iustificeris, id est, ut tibi debeatur remissio peccatorum: uel potius, ut iustificeris, id est, superior in hac causa euadas, & pro te feratur sententia, dicaturque, ex merito iustitie tibi debitam fuisse remissionem peccatorum, & non ex gratia. Hac loquendi forma, hac insultatio, hac irrisio, hac confidentia nihil aliud insinuant, quam compertissimum esse, gratiam, & remissionem peccatorum misericordie Dei debere adscribi, & in sanos esse, qui aliud credentur, quales nos esse Lutherani mentiuntur.
- 27 Pater tuus primus &c. quod si de iustitia tua diffidas, & id me patribus tuis debere affirmas, tuus primus pater, nempe Therah pater Abraham, & pater Nabor peccauit, idola coluit, & alij fuerunt omnes obnoxij delictis. nã Iosue capite ultimo dicit Israelitis; Trans flumini habitauerunt patres uestri Therah pater Abraham, & pater Nabor, & ibi seruiuerunt dijs alienis. Et interpretes tui: de Moise, & Aaron est sermo, qui irritauerunt Deum ad aquas contradictionis: hos interpretes uocat, quia interpretabantur Israeli diuinam uoluntatem. nomen autem פֶּהֶר tam in bonam, quam in malam partem accipitur, nempe tam eum, qui sinistrè interpretatur alterius dicta, uel facta, & illusor est, seu cauillator, quam qui rectè &c.
- 28 Contaminauit principes sanctos, seu sanctitatis, id est, ut contaminatos, & profanatos dixi tuos illos principes, quorum erat eximia sanctitas, & tanquam immundos eos castigauit: noluique, ut terram promissam pedibus suis contingerent. insuper & ceteros omnes patres tuos, quod in me preuaricati fuissent, dedi in anathema, ut omnino deleterentur, sicut ciuitates, que excommunicabantur à Deo: fueruntque opprobrio uniuersis: nemo enim erat, qui non eos damnaret, quemque non meritis puderet, ab eis genus ducere, qui tam ingrati in Deum suum fuissent, qui toties ab eius fide recessissent, qui ob leuissimas causas tam frequenter de Deo obmurmurassent, ut ex tanta illa multitudine, soli duo reperiri sint digni, qui ueredes essent promissionum diuinarum. quo pacto ergo eorum tibi iustitia proderit, qui ob scelera sua damnati sunt? non est ergo, quod de iustitia patrum gloriatur Israel, sed neque de iustitia sua, ut iam dixi: ergo non mirum, si populum nouum creare uoluerim: qui laudes meas decanter: qui misericordiam meam celebret: qui, cum in sese non habeat, nisi unde erubescat, me amplectatur, adhaereatque ueris Israelitis, atque ex utrisque fiat unum ouile &c. Hic habes causas & reprobationis Israelitarum, & uocationis gentium, ut perpetuo consideremus cum Paulo & bonitatem, & seueritatem Dei &c.

Caput quadragesimumquartum.

Noua.

Vetus.

ET nunc audi Iacob serue meus, & Israel, quem elegi.

Sic dixit Iehoua, faciens te, & formans te, qui ab utero auxilio tibi est; Ne timeas serue meus Iacob, & primogenite, quem elegi.

Effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super ariditatem: effundam spiritum meum super semen tuum, & benedictionem meam super progerminationes tuas.

Et succrescent inter foenum, ueluti salices iuxta scaturiginis aquarum.

Iste dicit; ipsius Iehoua ego sum, & ille

ET nunc audi Iacob serue meus, & Israel, quem elegi.

Hac dicit dominus, faciens, & formans te, ab utero auxiliator tuus; Noli timere serue meus Iacob, & rectissime, quem elegi.

Effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super aridam: effundam spiritum meum super semen tuum, & benedictionem meam super stirpem tuam.

Et germinabunt inter herbas, quasi salices iuxta præterfluentes aquas.

Iste dicit; Domini ego sum: & ille uoca

bit

bit

Noua.

Vetus.

ille uocabitur in nomine Iacob. & ille scribet manu sua ipsi Iehoua: & in nomine Israel cognominabitur.

Sic dixit Iehoua rex Israel, & redemptor eius Iehoua tcebaoth; Ego primus, & ego postremus, & præter me non est Deus.

Et quis sicut ego? pronuntiet, & annuntiet illud, & aquet illud mihi, ex quo posui populum sæculi, uenientia, & quæ futura sunt, annuntiet illis.

Ne expauescatis, neque timeatis: an nõ ex tunc audire te feci, & annuntiaui? & uos testes mei; nunquid est Deus præter me, aut petra [quam] non cognouerim?

Effigiatore sculptilis omnes sunt inanitas, & expetibilia eorum nihil subleuaminis afferunt, & testes ipsorum ipsi, non uident, neque cognoscunt, ut pudefiant.

Quis formauit Deum, & sculptibile fuit, ut subleuamem non afferat?

Ecce omnes focij eius pudeferit: & fabri ipsi ex hominibus, congregabunt se omnes ipsi, stabunt, expauescent, pudeferit simul.

Faber ferrarius lima, & operatur in carbone, & malleis format illud, & operatur illud brachio potentie suæ: esuriet etiã, & defatigatur: neque uires [ei] sunt: non bibit aquam, & lassescet.

Faber lignorum extendit lineam, format illud rubrica: facit illud dolabris, & circino format illud, quasi similitudinem uiri, secundum detorsionem hominis, ut domus sedeat.

Abscindere sibi cedros, & accipit abietem, & quercum, & surrigit sibi inter arbores syluæ, plantat ornũm, & imber crescere faciet.

Et est homini ad incendendum, & accipit ex eis, & calefit, quin succendit, & coquit panem: insuper operatur Deum, & præcidens adorat: facit ipsum sculptile, & fleat se illi.

Dimidium eius comburit in igne, super dimidium eius carnes comedit, assat asaturam, & saturatur, quin calefit, & dicit; Calefactus sum, uidi focum.

Et residuum eius in Deum facit, sculptile suo fleat se, & præcidens adorat, & interpellat ad eum, & dicit; Eripe, quia Deus meus es.

Non norunt, neque intelligunt, quia obli-

bit in nomine Iacob. & hic scribet manu sua domino: & in nomine Israel assemblabitur.

Hac dicit dominus rex Israel, & redemptor eius dominus exercituum; Ego primus, & ego nouissimus, & absque me non est Deus.

Quis similis mei? nocet, & annuntiet; & ordine exponat mihi, ex quo constitui populum antiquum: nentura, & quæ futura sunt, annuntiet eis.

Nolite timere, neque conturbemini, ex tunc audire te feci, & annuntiaui: uos estis testes mei, nunquid est Deus absque me, & formator, quem ego non nouerim?

Plastæ idoli omnes nihil sunt, & amantissima eorum non proderunt eis. ipsi sunt testes eorum, quia non uident, neque intelligunt, ut confundantur.

Quis formauit Deum, & sculptile confauit, ad nihil utile?

Ecce omnes participes eius confundentur: fabri enim sunt ex hominibus: conueniunt omnes, stabunt, & pauebunt, & confundentur simul.

Faber ferrarius lima operatus est in prunis: & in malleis formauit illud, & operatus est in brachio fortitudinis suæ: esuriet, & deficiet: non biber aquam, & lassescet.

Artifex lignarius extendit normam; formauit illud in runcina: fecit illud in angustariis, & in circino tornauit illud: & fecit imaginem uiri, quasi speciosum hominem habitantem in domo.

Succidit cedros, tulit ilicem, & quercum, quæ steterat inter ligna, saltus: plantauit pinum, quam pluuia nutriuit.

Et facta est hominibus in focum: sumpsit ex eis, & calefactus est: & succendit, & coquit panes: de reliquo autem operatus est Deum, & adorauit: fecit sculptile, & incuruatus est ante illud.

Medium eius combussit igni, & de medio eius carnes coxit, & comedit: coxit pulmentum, & saturatus est, & calefactus est, & dixit; Vah, calefactus sum, uidi focum.

Reliquum autè eius Deum fecit, & sculptile sibi: curuatur ante illud, & adorat illud, & obsecrat dicens; Libera me, quia Deus meus es tu.

Nescierunt, neque intellexerunt: oblit-

nit

nit

Co iij einm

Noua.

Vetus.

nit oculos eorum, ne uideant, ne accuratè considerent corda eorum.

Neque reduxit ad cor suum: neq; [est] 19 cognitio, neque [est] intelligentia ad dicendum. dimidium eius combustum in igne. quin & coxi super carbones eius panè: assaui carnem, & comedi, & reliquum eius in abominationem feci; & germini arboris me flectam?

Socius cineris [est]: cor falsum inclinabit se: neque eripiet animam suam, & non dicet; An non fallacia est in dextra mea?

Memento horum Iacob, & Israel, quoniam seruus meus es. formauit te, seruus meus es, ne obliuiscaris mei.

Deleui, ut nubem, transgressiones tuas, & ut nebulam, errata tua: redi ad me, quoniam redemi te.

Quate cæli, quoniam fecit Iehoua: triūphate inferiora terræ: resonate mōtes ouationem: sylua, & omnis arbor [quæ] in ea: quoniam redemit Iacob, & in Israel glorificabitur.

Sic dixit Iehoua redemptor tuus, & qui formauit te ab utero; Ego Iehoua facio omnia, extendo cælos solus, deduco terram à meipso.

Qui labefactat signa magorum, & diuinos inglorios facit, reducens sapientes retrorsum, & scientiam eorum incōstantem reddens.

Qui ratum facit uerbum serui sui, & cōsiliū nuntiorum suorum perficit. Qui dico ipsi Ierusalem: Habitaberis: & ciuitatibus Iehuda, Aedificabimini, & ficitates eius erigam.

Qui dico profunditati; Exficcare, & flumina tua arefacio.

Qui dico Cyro; Pastor meus, & omne beneplacitum meum perficiet. & ad dicendum ipsi Ierusalem, Aedificaberis, & palatio fundaberis.

enim sunt, ne uideant oculi eorum, & ne intelligant corde suo.

Non recogitant in mente sua, neque cognoscunt, neque sentiunt, ut dicant; Meditatem eius combustum igni, & coxi super carbones eius panes: coxi carnes, & comedi, & de reliquo eius idolum faciam? ante truncum ligni procidam?

Pars eius cinis est: cor insipiens adorabit illud, & non liberabit animam suam, neque dicet; Fortè mendacium est in dextera mea.

Memento horum Iacob, & Israel, quoniam seruus meus es tu. formauit te, seruus meus es tu Israel, non obliuiscaris mei.

Deleui, ut nubè, iniquitates tuas, & quasi nebulam, peccata tua; reuertere ad me, quoniam redemi te.

Laudate cæli, quoniam misericordiam fecit dominus: iubilate extrema terræ: resonate montes laudationem, saltus, & omne lignum eius. quoniam redemit dominus Iacob, & Israel glorificabitur.

Hæc dicit dominus redemptor tuus, & formator tuus ex utero; Ego sum dominus faciens omnia, extendens cælos solus, stabiliens terram, & nullus mecum.

Irrita faciens signa diuinorum, & ariolos in furorem uertens, & conuertens sapiens retrorsum, & scientiam eorum stultam faciens.

Suscitans uerbum serui sui, & cōsiliū nuntiorum suorum cōplens. Qui dico Ierusalem; Habitaberis: & ciuitatibus Iudæ, Aedificabimini, & deserta eius suscitabo.

Qui dico profundo; Desolare, & flumina tua arefaciam.

Qui dico Cyro; Pastor meus es, & omnem uoluntatem meam complebis. Qui dico Ierusalem; Aedificaberis, & templo fundaberis.

dant, quod non abiecturus sit dominus populum suum, cuius dona sunt sine penitentia. Rectissime uariant omnino interpretes Hebræi, Greci, & Latini in uoce Hebræa ישר: uolunt tamen plerique ex Hebræis, ut sit à uerbo ישר, id est, rectum fuit, significetque Israellem à rectitudine. hos secutus uulgatus, rectissimum uertit. Deut. 33. sicut etiam hoc loco. in quibus locis Chal. Israellem ponit. at Deut. 32. dilectum uertit uulgatus; Incrassatus est dilectus, nimirum secutus Græcos, qui ἰσχυροὺς uertunt. neque dubium, quin Israellem significet. at rationem nominis inuenire, non ita facile fuerit. ego certè, cum uideam ישר taurum significare, consentientibus ipsis quoque Hebræis, puto ישר parum significatione differre, esseque uelut denominatum ab eo, ac prima significatione notare taurum ducem, qui in armento præcedit ueluti dux: unde sumpta metaphora, nos Iustiani primogenitum, & qui maiorem partem hereditatis accipit, Morgado appellamus, id est, qui maior est, seu qui ceteros fratres, ueluti dux, præcedit: est enim pater in domo, ueluti pastor: primogenitus autem, ueluti dux gregis. cum igitur dominus Israellem suum primogenitum appellet, hoc nomine merito appellatur, quod in hac magna Dei domo inter ceteros populos, primum sibi locum uendicaret. à præuendo itaque hoc nomen dicitur. Quod autem hæc sit nominis significatio, confirmant cognata dictiones, & locus ille Deut. 32. Incrassatus est Iessurun, & recalcitrauit impinguatus, & adipe obductus &c. ubi Israel inducitur, ueluti taurus &c. hinc quoque Deut. 33. Ioseph comparatur tauro pulcherrimo; & familie, & cognationes Israel dicuntur ישר. mea itaque sententia neque ישר bouem simpliciter significat, sed præcipuum bouem, seu taurum à præuendo; similiter & ישר eum, qui præcedit, præcedit & ueluti dux, armento præest, ceteris maior. quoniam autem primogeniti solent esse magis dilecti, non mirum si animaduertentes Græci ex contextu esse nomen dignitatis, ac fauoris, dilectum uertunt, etiam hoc loco.

3 Effundam &c. quod in priori parte uersus, obscurius sub nominibus aquarum, & scaturiginum sitientis, & ariditatis dixerat, in posteriori non nihil apertius effert, nominibus spiritus, & benedictionis, seminis, & progerminationum. promissione itaque spiritus sancti, largiter effundendi super Israelitas solatur ipsos Deus: ex illanque effusione diuites facti discipuli domini, repleunt orbem diuino semine, & innumerabiles fratres secum adduxerunt in sinum Abrahæ: non enim qui secundum carnem nati sunt, censentur in semine, sed qui ex promissione. Vbi animaduerte spiritum sanctum, eiusque dona, aquis, & fluentis comparari, ut sepe aliis in scripturis: collationem autem donorum, effusioni, nimirum ut copiam, & abundantiam, seu, ut Paulus loquitur, diuitias bonitatis Dei, illis collatas intelligamus. & quidem si nesciremus spiritus sancti uirtutem esse infinitam, ex huiusmodi locutionibus illam exhaustam fuisse posset quispiam suspicari: id enim sonant effusiones, præsertim aquarum: nullius enim alterius rei largiores sunt. nam sine inuidia, & sensu ullo doloris, aut commiserationis fieri solent. unde, ut omnino uirtutem suam prostratam, seque omnibus modis miserum, & omni aliorum commiseratione deservitum significaret Dauid, dicebat; Sicut aqua effusus sum. ergo effusus abundè in discipulos domini diuinam gratiam hæc notant. Hic quoque animaduerte, populum Israellem eo potissimum tempore, quo scelera, & impietas præualuerant, & omnia infidelitas deuasitate uidebatur, terræ sitienti, & arenti comparari, quæ horrida est, nihilque fructus, aut uiriditatis habet. similes etiam sunt omnes, qui in Deum sunt impij. Sed quid, si adueniat spiritus de excelso?

4 Et germinabunt &c. quod aque, herbis & arboribus, præsertim salicibus, quæ aquis gaudent, & breui tempore ramos oblongos emittunt, conferunt; hoc spiritus sanctus contulit discipulis domini. quare ceteris omnibus Iudæis eminentiores effecti, immo omnibus, qui eos præcesserunt, non minus, quàm arbores herbis, & feno, toti mundo uigorem suum, & gratiam impertierunt.

5 Ille dicit &c. de conuersione gentium est sermo, quæ in Israellem transferunt. Iste sunt progerminationes Apostolorum, uidelicet ut isti dicant, se ad Iehoua pertinere: neque alium Deum uelle colere, quàm quæ colunt Israelita. illi se Israelitas, & ex Iacob prognatos esse profiteantur, nempe religio ne ac fide, sed, esse filios patriarcharum, & sanctorum patrum, quorum fidem sectantur &c.

Vocabit in nomine Iacob. ישר cum punctorum notis passim legendum puto: uocabitur cum nomine, uel in nomine Iacob: uel uocabit in nomine Iacob, id est prædicabit, ut supra 41. Scribet manu sua domino, id est, scripto profitebitur, se ad Iehoua pertinere. repetendum enim uidetur pronomen, quod præcessit ישר. Ipsi Iehoua ego, hoc scilicet scribet: quasi sit allusio ad consuetudinem militum, qui profitentur, suamque nomen apponunt, & iure iurando se, suamque fidem, & operam imperatori, seu duci addicunt. quam consuetudinem olim seruasse ecclesiam legitimus: dicebanturque, qui baptisma sacrum suscipiebant, nomen dare Christo, in cuius militiam transibant. Assimilabitur. ככ cognominabit, denominabit, passim accipiendum puto. uide sequenti capite uers. 4. uel reddendum, cognominabit se. Vides Israelis totam consolationem hac una promissione circumscripti, quod multi hinc, & inde ad Israellem conuenient: & ad Deum pertinebunt? uides

1 **E**T nunc. ueros Israelitas iterum consolatur, ostendens ex eis, quæ inter eos per Christum facturus sit, se solum uerum Deum esse, ut nullius alterius rationem habeat. ex beneficijs etiam iam olim acceptis fiduciam, spemque confirmat, ne se omnino delendos putent, sed multiplicationem expectent, uidelicet per gentium conuersionem. Audi Iacob: ita alloquimur stentes, & querimonias eorum interrumpimus, dum filios, aut amicos consolamur.

2 Ab utero auxiliator tuus: ad uerbum, ab utero auxiliabitur tibi: quam formam rectè uulgatus uertit, id est, qui tibi auxilio semper fuit. ab utero enim usurpauit passim Hebræi, sicut Latini, ab incubabulis. Quando enim non expertus est Israel bonitatem Dei erga se, ab eo tempore, quo cepit peregrinari in terra Chanaan, & in Aegypto? hæc præmittit, ne animam despondeant, immo credant,

nihil aliud hic promitti, quam spiritus sancti dona, quibus donati non nulli Israelita uastationem Israelis instaurant, & satis dignè compensent? nullus hic tumultus bellicus, nulla sanguinolenta uictoria audivitur; germinationes tantum, ueluti arborum, effusiones spiritus, ueluti aquarum, legis. Desinant cæci Iudæi seipfos decipere, & redemptionem spirituali contenti sint: qua una felices sunt homines: quo uno alios deos predicat se antecedere in sequentibus. cuius solius felicitatis me suprema illa bonitas participem faciat.

6 Cum totam consolationem populi Israelis effusione spiritus sancti circumscripsisset, qua, si ueritatem attendas, nihil optabilius mortalibus posset accidere; si uerò uulgæ opinionem, non multum se felices fore arbitrari possent; necessarium fuit, & promissionem amplificare, cum ex parte promittentis, tum maximè ex ipsius rei natura. & primò quidem ostendit banc esse Dei ueri promissionem, à quo expectabant redemptionem: ergo, cum Deus sit uerax, hoc redemptionis genere sibi esse satisfactum, & fidem suam Deum liberafle: deinde uers. 2. 2. rem ipsam dilucidius aperit, & redemptione à peccatis contentos esse debere proclamat. Rex Israel. Messias ille, quem uenturum expectatis, in cuius regno uos beatos fore predicatis; inquam, qui nouit, quale futurum sit suum regnum ipsius. Redemptor eius: qui tanquam frater, aut propinquus alienatos uos à Deo uendicabit sibi, & in libertatem uos reducet: ille ipse index, redemptor, & assertor libertatis uestræ, cognatus uester, Deus, homo ex femine Dauid, is inquam, huiusmodi consolationem in tanta hac rerum uestrarum deploratione, non aliam uobis promittit. Dominus exercituum: Iehoua tcebaoth, id est, qui natura Deus est in celo, & in terra potentissimus. ne uidelicet putetis, iccirco huiusmodi uobis consolationem, libertatem, & felicitatem promitti, quòd alterius generis, consolationem, libertatem, seu felicitatem dare non posset. Ego primus &c. id est, qui sum, qui semper fui, & ero. idem; qui ab æterno, & in æternum ero: cuius sunt illæ magnificæ promissiones factæ patribus, qui in nouissimis diebus eas adimplebo: ille ergo in uos bonus; ille, qui omnia potest; ille, qui fidelis est, & se ipsum negare non potest; bono animo uos esse iubet, in hac tanta calamitate, uel hac uia re, quòd spiritum suum super non nullos ex uobis impertiet, abundeq; diffundet per IESVM Christum saluatorem. Quòd si felicitatem hanc præter dignitatem Dei esse putatis; neque dignam esse hanc redemptionem, quæ tot retro sæculis, amplissimis nominibus decantaretur à prophetis; optaretur à patribus, & à Deo expectaretur, eia agit.

7 Quis similis mei? hæc ita accipi possunt, ut iam dixi. possumus quoq; aliter interpretari, nempe, quòd cum magnificam effusionem spiritus sancti promississet, uelut Deus per prophetam in considerationem tantæ beneficentiæ Israelẽ reuocare, ut Deum admirarentur, ex tam diuino munere, & illud, Sic dixit dominus, referatur ad hunc uersum septimum, quasi dicat, postquam ita futurum est, ut spiritus effundatur super semen uestrum &c. quis iam similis mei dici queat? ut sint gloriantis uerba, sicut infra, cum uers. 2. 2. remissionem peccatorum promississet, mox uersu sequenti clausam ad laudandum Deum prouocat &c. Hinc habes, quantum opus sit à Deo peccata hominibus remitti, & quàm Deo dignum, ut uel ex hoc diuinitas possit agnoscì. Vocet: quamuis &c. uerbo uocandi reddi debeat, interdum tamen commodius alijs uerbis redditur, ut predicandi, seu clara uoce pronuntiandi. Pronuntiet, inquit, quisquam, & annuntiet illud, id est, hoc ipsum, nempe an sit aliquis mei similis. uulgatus uerbum latinum omisit, ut manifestior esset oratio. Et ordine exponat mihi. de uerbo &c. supra cap. 40. dictum est: estq; ordine collocare, seu disponere: quod quando fit, ut res inter sese conferantur uerbo aquandi reddi potest: collocatis enim rebus, & iuxta se, uel è regione congruè dispositis, oritur, collatio, fitq; comparatio. quare hoc loco, etiamsi cum uulgato reddere possem, ut tamen hunc alterum sensum demonstrarem, uerbo aquandi, id est, comparandi reddidi. Indicet, inquit, an aliqua sit res mei similis: conferat eam mihi. Ex quo constitui populum. pronomen mihi redundat in non nullis codicibus Latinis. hebraismus habet, ex quo mundus constitutus est: que iam iam eminebant, aut post longum tempus futura: quasi dicat aliqua ne etate à mundo condito annuntiauerunt idola cultoribus suis, que non dum erant? quis ergo similis mei? Ex quibus habemus futurorum contingentium cognitionem, aut Dei esse, aut ex ipsius reuelatione.

8 Nolite timere &c. cum idololatræ omnia uastasset in regno Israelis, occasio dabatur infirmis, ut à dijs gentium timerent: talia etiam patiebatur Israel, ex quibus non leuis coniectura oriebatur actum esse de Israele. iccirco, inquit, ne expauescatis: non ne iam olim ab orbe condito, & singulis pande atatibus significauis uobis hoc, quod nouissimis temporibus fieri uidetis? non ne, desperatis rebus aduenturum

aduenturum pollicitus sum, qui omnia instauraret: scelera, ob quæ puniebamini, auferret? non ne iam olim me solum uerum esse Deum experti estis? uos ipsi estis testes: plena sunt uestræ ipso rum scriptura. quid igitur nunc timetis? Et formator. uidentur uulgatus, & alij interpretes non nulli legisse עוֹר, ubi nunc habemus עוֹר: iccirco formatorem uerterunt: est autem עוֹר petra, seu rupes prærupta: uerum quia huiusmodi refugia non pauca habebat Palestina, ut est uidere in libris regum, & in profanis etiam historijs, hoc nomine pro refugio, protectione, seu fiducia abutebantur Iudei, immo & Deo ipsi non raro tribuitur, ut Deut. 32. habetur ter in cantico: ubi uulg. dominum dixit, seu Deum, & 1. Reg. 2. reddidit nomine fortis; Non est fortis, sicut Deus noster. ita hic accipitur pro Deo, estq; idem bis positum, scriptura more; est ne Deus præter me, aut Deus, qui mihi sit incognitus? possumus quoque reddere, & uos testes mei estis, num sit Deus præter me &c.

9 Plastræ, seu fictores, formatores. Nihil. hic est illa uox thou, quam non semel dictum est propriè id significare, quod indigestum, & inordinatum est: inane uulgatus initio Genesis, & alijs locis non malè uerit. est autem occulta antithesis, neque inelegans: fictores figuram, seu formam idolis dare conantur: illi uerò ipsi forma, figuræque carent, suntq; ipsa prorsus inanitas: nullius enim rei nomine digni sunt, qui sic desipuerunt, ut manibus suis se formare deos arbitrentur. Amantissima, uel pretiosa: uox pro auro, & argento, & lapidibus pretiosis, quibus idola ornabant, accipitur. Non proderunt: eis, addidit de suo interpretis ad dilucidationem. uerbum חַי etiam Abachuk. 2. de sculptili dicitur, & Prou. 11. De thesauris improbitatis: prophetæ itaq; idola non solum non afferre utilitatem notat, sed etiam, quando maximè ope indigemus non iuuare: id, quod irridendo obiicit Moses, Surgant, opitulentur uobis, & in necessitate uos protegant. Quia non uident. particulam, quia, suppleuit uulgatus, & sensus planus est. ipsi sunt testes, quòd idola non uideant, neque quidquam norint, ut uel ex hoc pudeferi deberent. non addita autem particula, quia, sic possumus hæc accipi; Non opem ferre possunt idola: cuius rei ipsi luculentissimi testes sunt. hoc tamen non uident, neque norunt, huic rei nolunt attendere, ut uel sic pudefiant, & idolorum cultum deserant.

10 Quis formauit &c. quàm uana sint idola, ostendit, ut fateamur, nullum esse Deum, qui possit cum Deo comparari, à quo est redemptio, & peccatorum remissio; in quo arguuntur ideo tam multus est, quia in uniuerso orbe obtinuerat idolorum cultus. hac autem percunctatione præstringit omnes idolorum cultores, ut prodeant, & manifestè erroris, & insipientiæ suæ conuincantur.

11 Fabri enim &c. uulgatus uau, pro rationali particula, ut interdum solet, accipit: neque malè. quomodo enim non pudefiant fabri deorum, si se ex Adam, seu ex hominibus esse uident, & Deum se fabricare conspiciant? quòd si pro coniunctione capias, dicit tam qui cultum idolorum participes sunt, quàm fabros ipsos non posse non pudefieri, si rem attendant. quare per hypotyposim rem, prout gerebatur, exponit.

12 Faber ferrarius. hebr. faber ferri. Ceterum nomen, quod sequitur עוֹר, quod limam uerit uulgatus, ipsi Rabini incertum est, quid sit: quidam enim dolabram esse contendunt, sed quid fabro ferrario, & dolabris? uerum quòd faber lignarius dolabra, hoc ferrarius lima facit, ut non malè uulgatus hic limam uertat: at Ierem. 10. uers. 3. Asiã dicit: alij forcipem esse affirmant. sed hæc significatio loci Ieremie non conuenit: non alijs autem locis, præterquam in his duobus hæc uox reperitur. ego tamen, si quòd sentio, dicendum est, hic עוֹר participium esse existimo uerbi, quod polire seu complanare notat, & sic reddendum locum duco; Faber ferrum polit &c. in eo autem Ieremie loco, manifestum esse nomen instrumenti, quod iuxta etymologiam est, dolabra. quòd si quis pro instrumento hoc loco accipiat, limam dicat, quæ ferrario est, ueluti dolabra, & cum uulgato uertat. Operatus est: per uerba præsentis reddidi, ut planior esset oratio: promiscuè enim interdum præteritis, & futuris uti solent pro præsentibus. Eluriet, & deficit: exprimit artificum consuetudinem, quando cuiquam operi ualde intenti sunt, qui ut opus conficiant, neque cibum, neque potum sumunt: etiamsi interdum ualde indigeant, panemq; uiribus desituantur: quod illis præsertim euenire solet, qui igni, & malleis opus consuecunt.

13 In runcina. Latinus runcina instrumentum fabrile est, quam uulgo planulam uocant, qua fabri assamentum radunt, ac poliunt. uide locum Plinij lib. 16. cap. quadragesimo secundo ergo uulg. עוֹר fabrile instrumentum esse putauit: Rabini non nulli rubricam, seu alium colorem esse putant: quo etiã fabri utuntur ad designandum quid incidere, quid etiã intactum ab instrumento relinquere debeant: neque ualde abluendi uerbi significatio: notat enim residuum esse: quæ etiam uerbi significatio conuenit instrumento runcina. Angularibus. à uerbo, quod abradere significat Leuit. 14. est nomen עוֹר, id est, anguli, fortè, quia anguli, seu prominentia abraduntur: possumus ergo dicere prophetam significare, quòd in angulis domorum, & locis secretis, & à tumultu alienis idola fabricarent. sunt ra-

men, qui putent ex Rabinis esse instrumentum fabrile, quo abraduntur prominentia lignorum, ut pote dolabrā, uel runcinā, uel quid simile. Sed quia circini mox mentio fit, nequaquam absurdum fuerit hic angularia pro altero quodam fabrili instrumento accipere, quod anguli similitudinem omnino exprimit: quo etiam ferreo utuntur latomi, & lapicidæ; lignarij autem ligneo. Speciosum hominem: heb. secundum decorem hominis, id est, speciosum, seu decorum hominem. Habitantem in domo, uel domi sedentem: iromia est.

- 14 Succidit cedros. Hebraice dicitur; ad abscindendum sibi cedros: ubi Hebræi suppleunt uerbum, uadit: uulgatus pro præterito accepit infinitiuum: neque malè. pro presenti quoque accipere possimus, abscindit, uel abscindere sibi solet &c. Quæ steterat. uulgatus, uau, pro relatiuo accepit, ut interdum ualet Hebræis: sicut mox in hoc eodem uersu, & pluuia nutriat, seu crescere faciat, quod magnificare dicit hebraismus. uerbum etiam נדא accepit intransitiuè, ut in Kal solet. sed quia in piel est transitiuum, ut supra uidimus cap. 35. Genua labantia surrigite; & mox sequitur uerbu plantandi; possimus hic actiue accipere, q. artifex, qui succidit sibi cedros, ut idola faciat, alias denno arbores erigat, & plantet, quas pluuia nutriat, & ad instam magnitudinem faciat crescere, ne desit unquam materia artificibus idolorum. Auget autem indignitatem rei, & hominum uesania coarguit tam succiso, & plantatio, quam etiam nutritio per pluiam de celo, quæ est Dei ueri beneficium, quod in hos usus à Deo confertur, ut uidelicet eo amuli suæ diuinitatis nutriantur, & crescant, uerisimile nequaquam est. Hæc etiam confirmant & hominis industria, & natura beneficio indigere arbores illas, ex quibus sint fabricandi dij.
- 15 Et facta est hominibus &c. ad amplificationem uesania hominum etiam hæc faciunt, quod ex eodem ligno, & ignem struat ad calefaciendum; & panes coquat, & Deum faciat, quem adoret, & cui preces fundat. idem ferè uers. 16. & 17.
- 16 Medium eius combusit igni, & de medio eius. quod secundo loco repetitur medium, est hebraismus, & ponitur antecedens loco relatiui, quasi dicat, dimidium eius combusit igni; super quo etiam carnes comedit, quod mox exponit. Nota quoque alterum hebraismum, comedere carnes super carbones, est asare carnes super carbones, & comedere. Nam autem, atque eandem medietatem accipio, ex qua ignis, & super quam assata sunt carnes. quia uers. 17. mox dicitur.
- 17 Reliquum autem eius fecit Deum. nisi malis dicere, quod comedere super dimidium sit fabricare mensam ex medietate, ut non solum duas partes fieri ex ligno significet.
- 18 Nescierunt &c. ubi quæ agerent, descripsit, in eorum insipientiam manifestè inuehitur. Obliti enim sunt. à uerbo obliuo accipiendum est: uulgatus impersonaliter accepit, ut solent tertia persona in Hebræo. ad uerbum enim sic habetur; quia obliuit à uidendo oculos eorum. potest & sic reddi, obliuitio [est] ne uideant &c.
- 19 Neque recogitant. ego Hebræa ad uerbum expressi, nisi quod uerba in præterito posuit. Hic uides, quod exigat à nobis Deus pressam considerationem nostrarum actionum: multi enim ab incepto desisterent, si quid agant, aut qua ratione moti, quis demique finis, & fructus suarum actionum futurus sit, mente uoluerent, quemadmodum sapiens ille dux abstrahere conabatur Davidem; ne iuberet numerari populum. Quid, inquit, dominus meus uult in re huiuscemodi? sic etiam Paulus; quem fructum habuistis in illis, in quibus nunc erubescitis? ergo non consuetudo, non aliorum exempla, non instat uulgi opinionem animum auferant, sed actiones hominis, mentis consideratio semper comitetur. Idolum faciam: ego abominationem uerti, ut nominis propria significatio innotesceret, alioquin uulgatus rectè uertit: familiare enim est Hebræis abominationum nomine idola, & deos gentium notare. Et ante truncum. est nomen in hebr. collectiuum, quod germinem reddere possumus. Iob 40. Montes germinem ferunt ei. uocat autem idolum germinem ligni, quod instat germinis ex ligno sit fabricatum, sicut eadem ratione de idolis dicitur Ierem. 10. Quasi palma dispositio eorum: & tamen non loquuntur &c.
- 20 Pars eius cinis &c. quia alijs punctis nunc legunt Hebræi uocem חר, quam uulgatus legit, hic uertunt, depascens cinerem, uel depascitur cinerem &c. ut sit simile illi, quod Osee 14. dicitur, Pascit uentum, id est, frustra laborat: at uulgatus ח accepit pro relatiuo, & חר pro nomine, ab eodem uerbo uisitatissimo, id est, amicus, sodalis, socius, familiaris &c. sed quia etiam dicitur de partibus inuicem pertinentibus, ut Genes. 15. uers. 10. uulgatus pro parte accepit: neque malè, & uerbum substantiuum suppleuit. Ego quoque hac eadem ratione, quam, neque ipsi Rabini audebunt infringere, חר accipi, quasi scriptum esset alijs uocalibus, dixi, Socius cineris est, quasi dicat de idolo, quod altera pars illius trunci, seu rami in cinerem uersa sit: & pro, Inclinet illum, dixi, Inclinetur sit: nam relatiuum indifferens est, estque sensus planus: quem Hebræi, lectionem Massoritarum secuti, nequaquam assequi potuerunt: neque longè abest à sensu, quem doctus interpres expressit:

- expressit: cuius in locis difficilioribus semper uideo pralucere iudicium, & pietatem. quæ duo in turba interpretum plerumque desidero. quod si cum Hebræis legas; ego certè per eum, qui pascit cinerem, quasi proverbiali forma, serpente illum antiquum intelligerem, cui in panem datum est, ut puluerem comedit. ille ergo est, qui falsum cor inclinat ad colenda idola &c. sed tam hanc interpretationem, quam quæ Hebræi afferunt, duritie aliqua non uacare uideo.
- 21 Memento horum Iacob. hæcenus insaniam idololatrarum explicauit, & qua ratione possent 22 ad sanam mentem redire, non tacuit: iam ad Israelitas conuersus, quos uolebat intelligerent, solum ipsum esse Deum, monet, ne istorum obliuiscerentur: quæ si gentes animaduertent, errorem deponebant: proinde se uno Deo contenti, ab ipso pendere uelint, tanquam domino qui, & illos initio creasset, & tandem à seruitute peccati redimeret. ob qua duo beneficia, si saperent, nunquam ab eo recederent: ut autem à peccatis redemptionem, prout dignum erat, estimarent, calos, & terram &c. ad laudes Deo decantandas, ex abrupto, inuitat, dicens;
- 23 Laudate cæli: non malè etiam sic redderet, Congratulamini cæli. non solent propheta insensibilia corpora, ad laudes, & congratulationes decantandas inuitare, nisi & in maximis rebus, & ex magno animi affectu, quando uidelicet uident non sufficere homines ad gratias reddendas, & beneficia omni gratiarum actione esse maiora. Misericordiam. quispiam de suo addidit nomen hoc: simpliciter enim habetur: quoniam fecit, & maiorem emphasim habet hæc reticentia: sicut illic, Spera in domino, & ipse faciet. certè quando sic scriptura loquitur, aliquid Deo dignum opus fieri designat: nisi uelis ad id, quod uersu superiori dixerat, referre: quia fecit uidelicet hoc, quod paulò antè dixerat, Deleuit transgressiones &c. quod mox exponit. Quoniam redemit &c. quasi dicat, has gratiarum actiones, hos triumphos, has orationes, & congratulationes redemptionis à peccatis promeretur. Ne putetis à Iudæi rem esse parui momenti &c. Huc, ni fallor, referenda sunt omnia hæc, sicut initio capituli huius diximus: quibus omnino similia sunt, quæ sequuntur.
- 24 Hæc dicit dominus &c. hæc summa est promissionum illius Iehoua, creatoris, & redemptoris tui: qui à primis incunabilis tui curam gessit, ex eo uidelicet tempore, quo Abraham uocauit: Hac, & Iacob per exteriorum terras deduxit: patres uestros in Aegypto enutritiuit, auxit, atque ex Aegypto liberauit. Huc tendunt promissiones illæ de redemptore uenturo. Hæc sunt illa portenta, & præclarissima gesta, quæ facturum credis illum omnipotentem, qui omnia ex nihilo condidit &c. Stabiliens terram. de uerbo וקיי & extensione calorum, iam supra dictum est. capite 4. Genes. Græcos secuti nosiri firmamentum uerterunt nomen וקיי, ideoque & hoc loco uerbo stabilienti reddidit uulgatus interpres. de terra item dicitur supra 42. propter latam, & extensam eius superficem, & immensa terrarum spacia. neque enim figura rotunda impedit, quò minus calos dicamus extensos, aut etiam terram.
- 25 Irrita faciens. inter cetera, quibus potentiam Dei commendat propheta, est, quod signa falsorum prophetarum, & magorum, qui magne sunt auctoritatis apud exteras nationes, labefactet, et infringat; qualia sunt exta animalium, garritus auium, somnia, & similia, quæ passim mendacia esse facit. Vocauit autem prophetas בורים, id est, uoces (ut quidam uir doctus uult) quia sunt ueluti repagula communitatis. quare sic interpretantur illud Ierem. 50. Gladius ad badim, & Stultescet: ubi & uulgatus diuinos uertit. Ego, etsi fateor, interdum principes, & magistratus בורים uoces in scripturis uocari, nullibi tamen prophetas, aut diuinos, uoces dici reperio. nam in his duobus locis, magos designari existimo, & eos, qui necromantiam exercent, dictosque baddim; quasi solitarios: huiusmodi enim homines solitudine gaudent, & absque arbitris incantationes suas peragunt. Iuxta uarias autem species huius artis, uaria sunt etiam & signa, quæ omnia irrita se facere dominus affirmat: ut hoc sit, quod dicit Ieremias, Stultescet Baddim Babylonici. Conuertens sapientes retrorsum: uel quòd non audeant recto uultu stare, cum inania fuisse sua consilia, & inanes deliberationes aspiciunt; uel quia, cum contrarium euenit earum rerum, quas expectabant, contrarias quoque cogitationes, & contraria consilia inire cogantur, hoc ferè est, quod sequitur. Scientiam eorum stultam faciens, seu inconstantem: non enim sibi ipsis constant, repugnante Deo, sed quæ paulò antè abiecerunt consilia, rursus sequuntur. sicut autem talem se exhibet impijs, sic qualem sui Deum experiantur, iam explicabit. Huius 25. uers. expositionem habes in hoc ipso propheta, infra cap. 47. uers. 13. & 14. & sequentibus.
- 26 Sulcigans &c. sicut impiorum consilia, & sapientiam labefactat, ita etiam uerba seruorum suorum stabilis, & confirmat. Existimo sanè, quòd quando in singulari dixit uerbum serui sui, de ipso Iesaja intellexit: & de uerbo, de Ierusalem reedificanda iussu Cyri. quæ promissio una, eademque est cum ea, quæ paulò antè præcessit, & toto hoc capite tractatur, nempe redemptionis à peccato per Christum. etsi enim materialis illa Ierusalem per Cyrum iussa sit edificari, & hoc Iudæi expectarent illo

tempore, quo destructa iacebat, tanquam ingens beneficium, idque hoc loco Iesaias promiserit, illius alterius spiritalis adificationis per Christum, totum hoc, typus quidam erat, ut insequenti capite, & alijs apparet. cum ergo calos, & ceteras creaturas ad decantandas Deo laudes, ob remissionem peccatorum prouocasset, hocque esse opus Dei omnipotentis dixisset, atque sapientis, promissionem quoque de reedificanda Ierusalem inserit, ut hanc non corporaliter tantum, sed etiam spiritaliter adimplendam, intelligerent auditores. Habitaberis, edificabimini: possunt per imperatum uerbi haec uerba. Deserta fuscitabo: ad uerbum, siccitates erigam, uel suscitabo. hebraismus, ut iam ad monui, arbores, & aedificia dicit excitari, quando succrescunt. promittitur ergo hic, quod loca arida, quae deserta esse solent, replenda sint arboribus, & aedificijs: quod spiritaliter quoque intelligendum est. meminisse etiam hoc loco oportet interdum etiam desertas ciuitates Hebraeis exsiccatas appellari, & siccitates.

- 27 Profundo, seu profunditati: certè de Babylone est sermo, per quam fluebant flumina Tigris, & Euphrates: quorum cursum auerit Cyrus, ut exsiccato alueo subintrarent milites ciuitatem. cum ergo de reedificanda Ierusalem iussu Cyri ageret, meminit quoque uastationis Babylonis per ipsum Cyrum: per quem dominus in uindictam eorum, quae Chaldaei aduersus Iudeos, & sanctam ciuitatem, & templum patrauerant, Babylonem destruxit. Vide Ieremia quinquagesimum caput. eiusdem autem potentia erat, Babylonem in solitudinem redigere, & Ierosolymam reedificare, eiusdemque bonitatis utrunque Iudeis nuntiare. Certè si seriem totam uerborum attendas, ex omnibus beneficijs in Iudeos collocatis, tam antiquis, quam nouis, intelliges fidem conciliare prophetam, ut sibi promittenti peccata per Deum delenda, crederent. Scis, inquit, quis nam sit, qui peccata tua auferat, & à peccatis redimat? ille certè, qui te formauit ab utero: qui te ex Aegypto redemit: qui omnia potest: qui sapientissimus est: qui nunc de Ierusalem reedificanda promittit, & Babylone euerienda: qui; hanc promissionem adimplebit, ut non possis non expectare illam alteram promissionem, qua caelum, & terram laetificabit, fore complendam. atque hanc redemptionem uolebat dominus, Iudei magni facerent, cetera autem ad hanc referrent, tanquam umbras ad ueritatem.
- 28 Qui dico Cyro; Pastor meus, id est, qui Cyrum mihi in pastorem instituo, & pastorem, atque regem meum creo. Insignis est haec propheta, in qua nomen ipsum exprimitur illius Persarum regis, qui redire iussit Iudeos ex Chaldaea. hunc suum pastorem appellat dominus: quod Cyro usus est, tanquam pastore, qui curam haberet ouium suarum; qui; per omnia domini uoluntati paruit. Hoc multo ante praedici uoluit Iudeis, ob eas rationes, quas supra commemorauimus, & ut in sequentibus aperit, ne alteri Deo liberationem hanc adscriberent, infra cap. 48. uers. 5.

Caput quadragesimum quintum.

Noua.

Vetus.

SIC dixit Iehoua uncto suo Cyro, què apprehendi per dexteram ipsius, ut subijciam coram eo gentes, & lumbos regum aperiam: ut aperiam coram eo ianuas, & portæ non claudantur.

Ego ante te ibo, & excellentia æquabo: ianuas aëris confringam, et uectes ferri fuscidam.

Et dabo tibi thesauros obscuritatis, & thesauros absconsonu: ut scias, quòd ego Iehoua, qui uoco nomine tuo Deus Israelis.

Propter seruum meum Iacob, & Israel electum meum, & uocaui te nomine tuo: cognominauit te, & non nouisti me.

Ego Iehoua, & non ultra, præter me nō est

HAEC dicit dominus Christo meo Cyro, cuius apprehendi dexteram, ut subijciam ante faciem eius gētes, & dorso regum uertam, & aperiam coram eo ianuas, & portæ non claudantur.

Ego ante te ibo, & gloriosos terræ humiliabo: portas areas conteram, & uectes ferreos confringam.

Et dabo tibi thesauros absconditos, & arcana secretorum, ut scias, quia ego dominus, qui uoco nomen tuum Deus Israel.

Propter seruum meum Iacob, & Israel electum meum, & uocaui te nomine tuo: asimilauit te, & non cognouisti me.

Ego dominus, & non est amplius, extra me

Noua.

Vetus.

est Deus. accingam te, & non nouisti me:

Vt cognoscant ab ortu solis, & à uespera, quòd nihilum [sit] præter me. ego Iehoua, & non ultra:

Formans lucem, & creans obscuritatem: faciens prosperitatem, & creans malū: ego Iehoua facio omnia hæc.

Desiuit cali è supernis, & nubes effundant iustitiam: aperiatur terra, & fructificent salutem, & iustitiam succrescere, faciat simul: ego Iehoua creauit eum.

Væ litiganti cum plaste suo, testæ cum fictoribus terræ. num dicit lutū fictori suo; Quid facis? & opus tuum non habet manus?

Væ dicenti patri; Quid generas? & mulieri, Quid parturis?

Sic dixit Iehoua sanctus Israelis, & formator eius, Imminentia interrogate me super filios meos, & super opus manuum mearum præcipitè mihi.

Ego feci terram, & hominem super eam creauit: ego [sum] cuius manus extenderrunt caelos, & uniuersam militiam eorum ordinaui.

Ego excitauit eum cum iustitia, & omnes uias eius dirigam: ipse edificabit ciuitatē meam, & emigrationem meam emitter, non pretio, neque munere, dixit Iehoua tcebaoth.

Sic dixit Iehoua; Labor Aegypti, & negotiatio Aethiopiæ, & Scabim uiri mensuræ transibunt ad te, & tui erunt: post te ambulabunt, cum manicis transibunt, & ad te procumbentes supplicabunt, ad te deprecabuntur. profectò in te Deus [est] neque amplius, nisi Deus.

Certe tu [es] Deus, te ipsum abscondens, Deus Israelis, qui saluas.

Pudefacti sunt, quin & ignominia affecti sunt: omnes ipsi simul cum ignominia abierunt fabricatores angustiarum.

Israel seruatus est in Iehoua, salute saluatorum. non pudescunt, neque ignominia afficiuntur in sæcula aternitatis.

Quia sic dixit Iehoua, qui creauit caelos ipse Deus, qui formauit terram, & fecit eam, ipse, qui firmauit eam: non frustra creauit eam, ut habitetur, creauit eam. ego Iehoua, & non amplius.

Non in abscondito locutus sum, in loco terræ obscuritatis. non dixi semini Iacob; Frustra quærite me. ego Iehoua loquor iustitiam,

me non est Deus: accinxi te, & non cognouisti me:

Vt sciant hi, qui ab ortu solis, & ab occidente, quoniam absque me non est. ego dominus, & non est alter:

Formans lucem, & creans tenebras: faciens pacem, & creans malum: ego dominus faciens omnia hæc.

Rorate cæli desuper, & nubes pluant iustum: aperiatur terra, & germinet saluatorum; & iustitia oriatur simul. ego dominus creauit eum.

Væ qui contradicit factori suo, testæ de famijs terræ. nunquid dicit lutum figulo suo; Quid facis? & opus tuum absque manibus est?

Væ qui dicit patri; Quid generas? & mulieri, Quid parturis?

Hæc dicit dominus sanctus Israel plastes eius, Ventura interrogate me super filios meos, & super opus manuum mearum mandate mihi.

Ego feci terram: & hominem super eam creauit: ego, manus meæ tetenderunt caelos, & omni militiæ eorum ordinaui.

Ego suscitauit eum ad iustitiam, & omnes uias eius dirigam: ipse edificabit ciuitatē meam, & captiuitatem meam dimitter, non in pretio, neque in muneribus, dicit dominus Deus exercituum.

Hæc dicit dominus; Labor Aegypti, & negotiatio Aethiopiæ, & Sabaïm uiri sublimes ad te transibunt, & tui erunt: post te ambulabunt, uincti manicis pergant: & te adorabunt, teq; deprecabuntur. tatum in te est Deus, & non est absque te Deus.

Verè tu es Deus absconditus, Deus Israel saluator.

Confusi sunt, & erubuerunt omnes: simul abierunt in confusionem fabricatores errorum.

Israel saluatus est in domino, salute æterna. non confundemini, & non erubesceris usque in sæculum sæculi.

Quia hæc dicit dominus, creans caelos, ipse Deus formans terram, & faciens eam, ipse plastes eius: non in uanum creauit eam: ut habitaretur, formauit eam. ego dominus, & non est alius.

Non in abscondito locutus sum, in loco terræ tenebroso: non dixi semini Iacob; Frustra quærite me. ego dominus loquens iustitiam,

D d ij iustitiam,

stitiam, annuntio æquitates,

Congregamini, & uenite; accedite pariter, qui euaditis ex gentibus. nescierunt, qui leuant signum sculptilis sui, qui interpellant ad Deum non saluantem.

Annuntiate, & adducite insuper, consultate pariter. quis audire fecit hoc ab initio, ex tunc annuntiauit istud? an non ego Iehoua, & non ultra Deus, præter me, Deus iustus, & saluator, non nisi ego.

Vultum uertite ad me, & salui eritis omnes fines terræ: nam ego Deus, & non ultra.

Per me iurau: egressum est ex ore meo iustitia uerbum, & non reuertetur: quod mihi curuabitur omne genu, iurabit omnis lingua.

Certe per Iehoua mihi dixit; Iustitiæ, & imperium ad eum ueniet: & pudent omnes, qui exandescunt in eum.

In Iehoua iustificabuntur, & laudabuntur omnes posteri Israelis,

institiam, annuntians recta.

Congregamini, & uenite, & accedite simul qui saluari estis ex gentibus. nescierunt, qui leuant signum sculpturæ suæ, & rogant Deum non saluantem.

Annuntiate, & uenite, & consiliamini simul, quis auditum fecit hoc ab initio, ex tunc prædixit illud? nunquid non ego dominus, & non est ultra Deus absque me? Deus iustus, & saluans non est præter me.

Conuertimini ad me, & salui eritis omnes fines terræ: quia ego Deus, & non est alius.

In me metipso iurau: egredietur de ore meo iustitia uerbum, & non reuertetur: quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit omnis lingua.

Ergo in domino dicit; Mea sunt iustitiæ & imperium. ad eum ueniet, & confundentur omnes, qui repugnant ei.

In domino iustificabitur, & laudabitur omne semen Israel.

CH RISTO meo. nomine מִשְׁפָּחָה reges propter unktionem dicebantur: Cyrum autem suum regem uocat dominus, quod ab eo electus fuisset, & ad implendam uoluntatem suam eum destinasset. illi etenim reges, qui seruis Dei fauent, qui eos in libertatem afferunt: qui hostes eorum oppugnant, digni sunt, qui Dei reges dicantur, uerum in numero, quia de reductione captiuitatis instituebat sermonem; de Cyro, per quem eos rediturus erat, plura dicendi caput occasionem, quod is esset Christi domini typus, & figura. Cuius apprehendi dexteram: ad uerbum, quem apprehendi per dexteram eius. notat autem hic gestus, & ipsa loquendi forma prouerbialis fauorem, & gratiam; frequenterque in scripturis occurrit. quis enim contingere audeat, quem conspexerit à Deo per dexteram teneri? adde, quod est etiam gestus sedus inuentum, dexteram dextera uingere. siue autem sedus, siue fauorem intelligas, aperte sequitur. Ut subiiciam ante faciem eius &c. hoc autem fuisse sedus, uideri poterat, ut Deus illi subderet Chaldaeos, ille autem liberum dimitteret populum domini. Sed qui poterat Chaldaeos Persis subijcere, non ne poterat populum suum redimere? quis hoc neget? uerum diuinorum consiliorum non est mei instituti causas inuestigare: sat nobis nunc sit, quod qui robur, & uires Chaldaeorum dissoluit, & audaciam, ac uires Persis, & Mædis concessit, is ipse Cyri menti impressit, ut populum domini uellet eripere. Sunt, qui scribunt, à Iudeis fuisse Cyro hanc Iesaiæ prophetiam enarratam: ex qua fiduciam debellandi Babylonios sumpserit, & libertatem captiuis promiserit. quod ut uerisimile est, ita in hunc quoque usum, ante tot annos exarari hanc scripturam, nomine Cyri apposito, & per manus Iudeorum in Chaldaeam, & Persiam deservi dominum uoluisse, non erit absurdum credere. uide infra uers. 3. & sequentibus. Et dorfa regum uertam. quia uulgatus lumbos pro dorso accepit, ideo uerbum מַרְרָה, quod mox hoc ipso uersu propria significatione transtulit uerbo aperienti, hic uertere dixit: qui enim terga dant hostibus, ea intecta, & aperta percipientibus offerunt. ego propriam significationem & nominis, & uerbi retinui. Aperire ergo lumbos, est soluere, seu dissoluere: quo utuntur Hebraei, pro infirmare robur, uel exarmare, ut nihil super sit uirum: sicut lumbos accingere, robur, & agilitatem accipere, seu dare in rebus agendis. Ut aperiam coram eo ianuas &c. hinc uides, cui & robur, & uires, ac uisoria tribuere oporteat in bellis. proinde regum, ac ducum quorundam insipientiam cernere est; qui de placando Deo nihil prorsus sunt solliciti. Et portæ non claudentur, uel porius claudantur, quædam quidem, quæ clausæ fuerint, statim aperientur. alie autem, quæ ante aduentum hostium aperta fuerant, faciam, ut aduentante Cyro ne claudantur quidem, sed metu conseruati Chaldaei liberum ingressum Persis, & Mædis permittant. Hæc patiuntur illi, aduersum quos dominus pro hostibus propugnat;

gnat, sicut non semel Iudeis promiserat, se Angelum daturum, qui ipsos præcederet; qui terrorem suum præmitteret ante eos, atque crabones &c. uide Exod. 23. Dicitur autem dominus ante illos istac facere, quia præmittit terrorem, auferit consilium, &c. ideoque dicit;

2 Ego ante te ibo: ueluti antesignanus, quem sequaris, uel ut præfectus castrametationis, & ut præcursores, qui an tutus sit progressus, considerant; & si quid sit periculi, auertunt, ut nihil sit, quod timeas, dum me præcedentem sequeris. Humiliabo. est autem hoc uerbum in secunda, quasi dicas, reſtificare, seu æquum, & planum facere, quasi significet, quod ea facilitate percurreret uniuersam Chaldaeorum prouinciam, ac si omnia essent plana: neque aliquid impedimentum præberent Cyro munitiones &c.

3 Thesauros absconditos. ego hebraismum retinui, quod ex uulgata planus esset. Est autem תְּזַכְּרוּ à uerbo, quod recondere, seu includere significat: diciturque tam de loco, in quo continentur diuitia, seu res pretiosa, quam de ipsis rebus. reconduntur autem sub terra, uel in locis, ad quæ lux non penetrat. quare thesauri tenebrarum, seu obscuritatis dicuntur non sine sale, quod illis Pluto tenebrarum Deus præseat, & quæ à tenebris eruuntur, in tenebris reponantur. neque enim harum amici sunt, nisi qui & tenebras amant. Dicuntur etiam מַסְתָּרִים כַּסְתָּרִים, pro quo uulgata arcana secretorum: ego iuxta Hebr. thesauros absconsonum, id est, absconditos. putarem autem ex hac uoce Hebræa fluxisse illam, quæ Rabinis frequens est, & qua in euangelio utitur dominus, mamon ablato, et, è medio. licet enim sit nox Syriaca Mamona; quia tamen mistum erat idioma ex Chal. & Hebræo, & corruptæ erant uoces magna ex parte, quid mirum, si ex matmon sit factum mamon? ergo ab occultatione dicta sunt hac uoce diuitia. Ut scias, quia &c. id est, ut cum hac omnia in tuam potestatem tradita uideris, & me multò antè hac tibi promississe noueris, expresso etiam nomine tuo, intelligas me esse uerum Deum, ut qui te nouerim, antè quam nascereris, & tuo te nomine uocauim. ex quo & uictoriam tibi à me concessam poteris intelligere. Hebræis autem uocare in nomine tuo, uel per nomen tuum, cognitionem, & peculiarem curam notat. uide supra uersu primo.

4 Propter Iacob &c. ex hoc loco uidetur haberi, hanc scripturam Cyro manifestandam fore: ob quam gratiam Cyri inirent Iudei, cum uideret apud ipsos repositum de se oraculum adeò faustum, & ipso rerum successu adeò comprobatum, ex quo posset quoque colligere, quàm gratus esset ille populus Deo celi, seque nihil aliud esse, quàm ministrum diuinæ uoluntatis, ut populo illi beneficeret. uide primum caput Estra. Et uocauit te. redundat interdum uan, Hebræis, ut hoc loco: uel transferendum in uerbum sequens, & uocauit te, cognominauit te, pronocauit te, & cognominauit te. sunt autem huiusmodi linguæ sanctæ ornatus, quos ceteræ non admittunt. ait ergo, quod propter Israelitas, nomen Cyri apposuerit, aperteque cognominauerit, regem suum eum appellando &c. Et non cognouisti me, id est, cum non cognouisses me, antè quàm de me quidquam scires, aut cogitares: ut qui non dum genitus esses.

5 Accinxi te: hebr. in futuro, accingam te. neque malè conuenit significato futuri, accingam te, armabo, expeditum faciam, ut strenuum militem, quo tempore etiam me non cognoscis. sum quidem ego solus Deus, neque quidquam est, præter me, quod numinis uel tantillum habeat: interim ergo, dum me nescis, Deum non nouisti: attamen sic non agnitus à te, in te largus ero, & beneficijs proueniam, te accingam, expeditum ad prælia te mittam, & meis auspicijs manus conferes.

6 Ut sciant &c. cum uera Dei cognitio nostræ salutis omnino necessaria sit; & tam longè quispiam à salute absit, quantum à Dei cognitione distat; nostræ salutis amantissimus Deus eam miris modis nostris sensibus ingerit. passim ergo in scripturis inuenies, inundationes, tempestates, subuersiones, calamitates, castigationes, immo liberationes, uictorias inexpectatas, & cetera huiusmodi, quæ homines non possunt non animaduertere, in hunc finem à domino fieri, ut nemo tam hebes sit, qui diuinæ cognitionis non fiat particeps. Hi, qui: has duas uoces supplent doctus interpres ad perspicuitatem orationis. Quoniam absque me non est. ego Hebræa utrunque expressi, quod nihilum absque me. possumus etiam reddere, quod non amplius præter me. sensus idem est, quod nullum sit nomen præter ipsum: qui omnia nouit, & disponit sua prouidentia, quippe qui mundum ab initio condiderit: hoc enim designat hic propheta.

7 Per opus primi diei, per creationem uidelicet lucis, & tenebrarum: quorum etiam potius meminit, quàm cali, & terræ, aut ceterarum rerum, quod lux, & tenebræ symbola sint in scripturis prosperæ, ut aiunt, & aduersæ fortuna: cum igitur calamitatis, quæ oppressura erat Assyrios, & prosperitatis, quæ fructuri erant Medi, & Persæ, ac proinde Iudæi quoque, se auctorem esse restatum esse uellet, eleganti admodum allusione utrunque coniunxit propheta. eadem etiam dicebat; Creans pacem, & faciens malum, ac concludens, ego Iehoua facio uniuersa hæc, non solum in Assyria, sed ubicumque illa fieri contingat. omnia enim illius solius sapientia, ac prouidentia gubernantur. neque enim

fieri potest, ut alius sit, qui mundum condiderit, alius qui gubernet.
 8 Rorate cali, siue defluite: cum magnificæ promissiones de Cyro præcessissent, cuius liberalitate Iudæi consecuturi forent libertatem, & Ierusalem, atque templum Iehoua regia, construendū, subito in has voces prorupit propheta: quibus (si ex consequentibus licet conijcere) nota expressit eorum, qui in captiuitate positi aduentum huius diuini saluatoris anxij expectabant, & diuturnitatem exsiliij ægre ferentes, tantum non promissionibus prophetarum diffidebant, easq; amplificantes, talibus uerbis referabant, qualia spiritus Dei, qui aduentum Christi, Cyri aduentu præfigurabat, profertur iubebat; ut igno-
 rantes, quid dicerent, prophetarent, dum ortum, & aduentum Cyri cælis tribuunt, & orituram simul salutem, & iustitiam in terra prænuntiant. etsi enim reditum Iudeorum in Ierusalem, & reedificationem sanctæ ciuitatis, & templi, summam, perfectamq; iustitiam ipsi existimabant, & diuinum hominem merito nuncupandum, qui rem hanc conficeret, & quasi de celo lapsus: multo tamen aptius hæc omnia, & singula uerba in Christum dominum, eiusq; aduentum quadrant: id quod uel cæcis notum est. In historico igitur sensu mentem ad Christum attollas, Christiane lector; & uelint, nolint Iudæi, & non nulli ex nostris, existimato, hæc tanquam de typo, de Cyro intelligenda esse; de Christo autem tanquam de ueritate: quotiescunque enim propheta uerba inserunt historica rerum gestarum, aut generalium, quæ aptius rei figurata, quàm historia comeniunt; toties eam interpretandi rationem tanquam spiritu sancto profectam, amplectendam putato, quæ simul cum historia mysterium enarrat. Pluant. Hebræis וַיִּשְׁטַף est fluere, stillare, seu decurrere; ac de aquis dicitur proprie, Num. 24. Deut. 32. &c. sitq; interdum actiui, ut liceat uertere uerbo effundendi. Ierem. 9. Palpebræ nostræ effundunt aquas. ergo hic effusionem in similitudinem aquarum pluuiarum accipe. Iustum. in hebr. est in abstracto, iustitia: sed doctè uulgatus, quia de homine loquitur, & mox dominus respondet: Ego Iehoua creauit eum, pro iusto accepit. ortum enim eius, qui templum edificari iuberet, & populum domini libertate donaret, ortum iustitiæ appellabant. Germinet saluatorem. paullo secus Hebræa habent, sed sensus ferè idem est. וַיִּצְמַח, id est, fructificet. est enim numero multitudinis, & ex elegantia prophetice orationis uerbum fructificet, ad cælos est referendum; uerbum autem oriatur, aut potius germinare faciat, ad terram: quasi cum cælos, ac terram nominasset, cælisq; tribuisset iustitiam, id est, iustum; rursum cælis tribuat salutem, & terræ iustitiam: Christus enim est Deus, & homo ex Deo, atque Adam ortus. atque hanc sententiam in uersione sum secutus. possunt tamen hæc aliter accipi, nempe ut uerbum, fructificet, construatur cum duobus nominibus sequentibus, hoc modo, Aperiatur terra, & fructificet, seu germinet salus, & iustitia. Sequitur deinde in Hebræo sine coniunctione, succrescere faciat, seu germinare faciat, producat, uidelicet terra, quasi deest re-
 latiuum hoc pacto, quæ, nempe salutem, & iustitiam, succrescere faciat terra: propter uariam tamen uerborum acceptationem possunt sic etiam, neque ineptè, uerba hæc construi; Aperiatur terra, & fructificet (terra uidelicet, & cali) salutem; & iustitia succrescat simul. & hunc sensum obseruauit uulgatus, nisi quod dixit, germinet, pro germinet; & saluatorem, pro salute, sed sensu eodem. nam Christus dominus, immo & dona ipsius dici possunt germen cali, & terræ; ut qui de spiritu sancto conceptus, & de uirgine natus sit: in aduentu quoque ipsius misericordia, & ueritas obuiauerunt sibi, iustitia, & pax osculata se mutuo sunt. ueritas de terra orta est, & iustitia de celo prospexit. quia dona cælestia in terris germinabant: & cum per totum orbem cali mellisui fierent, tota terra replebatur misericordia domini: & egdem erant diuitiæ cælestes, atq; terrestres, terra, caloq; in unum regnū redactis. hoc eodem modo uerbum וַיִּצְמַח in hipbil accipitur. Deut. 29. Neque succrescet, neque ascendet in ea ulla herba &c. Ego dominus creauit eum: si iustum, & saluatorem, cum uulgato legas, manifestum est ad eundem referendum pronomen eum. est enim in hebr. masculini generis, neque dubium, quin ad Cyrum referri debeat: de quo iam antea initio capitis dixerat: ut uel ex hac loco intelligere possimus, in hoc uersu octauo ortum Cyri hac periphrafi, & uerborum ambage significari. Existimo autem esse domini responsonem in his uerbis, & his obturare ora mustitanium, & querulantiū de nimia redemptoris mora, ac tarditate. perinde enim accipienda superiora uerba sunt, ac si uicerent captiui prophetis; Quousque nobis aduentum iustissimi regis promittetis? quousque spes nostras ludificabitis? defluant iam cali, & aperiatur terra: progerminet salus, & iustitia in terra: succrescant cælestes illi fructus, & ueniat iam aurca illa ætatis, quam tantis uerborum ambagibus nunquam nostris auribus non inculcatis. his respondet dominus, ipse eum creauit: meum donum, ac beneficium est ortus, & aduentus eius. quasi insinuet propheta, si dominus est, qui Cyrum format: & qui sua liberalitate eum in assertorem uestræ libertatis dat, non ne ipsi committendum est negotium? non ne stultum fuerit, ipsum negligentia arguere? quis melius, quàm ipse dignoscere poterit opportunitatem aduentus ipsius? quare sequitur in propheta; Væ qui contradicit, aut contendit &c. Possumus nihilominus uerba hæc de ipso Israele accipere, cuius, in exsilio positi, erant prædictæ querimonie, quasi dicat,

dicat, dominus; Ego hunc, quem sic querulantem uideris, creauit: meus populus est: hoc non animaduertens de me conqueritur. cui interpretationi satis aptè congruunt sequentia, & uerbum in præterito, creauit.
 9 Væ qui contradicit &c. non tantum hoc loco, sed plurimis alijs, atq; eadem similitudine reprimit dominus curiositatem, temeritatem, ac dissidentiam plurimorum, qui sapientiores Deo esse uolunt, & factorum ab ipso rationem exigere: quasi Deus aut ignoret, aut nolit, aut nequæ rebus nostris attendere, ac providere. Væ, aut, ò miserum litigantem, disceptantem, seu contententem cum factore, seu formatore suo. Quod autem dixit, ueluti in genere, dicit mox exponendo in specie; Testa cum siccioribus terra, seu luti. uæ testa contententi cum figulo. hic sensus planus est. & si rationè interpretationis requiris, breuiter sic habeto, & וַיִּצְמַח cū puncto sinistro testa sit ex argilla, figuli opera facta, nemo, credo, dubitabit, Leuit. 6. Ps. 22. et supra cap. 30. &c. plur. autè, quod hic habetur וַיִּצְמַח, quod pro ipsis testis, seu uasis testis, qualia sunt Samia, ferè omnes accipiunt. ego, abrasis punctis, ut participi accipi uerbi וַיִּצְמַח, quod urgere opus significat, ut faciunt aratores, & fabri: operatores dicere possemus: unde dicitur de aratoribus supra cap. 28. et Ps. 129. & Iob 4. in hac forma regiminis aratores iniquitatis, opifices, seu artifices, seu sicciores &c. ita hic eos, qui in luto laborant, seu argilla opus exercent, intelligo: nam si pro testis accipias, reddendum est, testa cum testis terra, uel telluris. at testa cum testis quæ excogitari potest contentio, quæ ad rem faciat? quare uulgatus hoc secundo loco נָא pro, de, accepit, id est, uæ testa, quæ est de numero uasorum testaceorum, contententi cum formatore suo &c. Item autem, seu contentionem mox explicat. Nunquid dicit lutum &c. id est, dicere solet, quid facis, aut quod tale facis? Opus tuum absque manibus est: id est, inutile est, nihil ualet efficere, ut Deut. 32. ubi nos habemus; Videbit & infirmata sit manus: hebr. quando uiderit, quod sit sine manu. sensus itaque est; & nunquid dicit testa figulo, opus tuum non habet manus? uel manus pro ansis accipiamus, per quas apprehenditur uas: nam has interdum hebraismus manus uocat, ut Exod. 26. Dua manus erant in tabula una &c. quasi dicat; Dicit ne testa figulo, opus tuum ansas habet, aut non habet? quid me sine ansis, aut cum ansis facis?
 10 Væ qui dicit patri &c. Stultus est filius, & cerebro carens, qui patrem reprehendat, aut matrem, quod se talem, uel talem generarint, Quid generas? id est, qualem nam filium generas? quid parturis, uel cum doloribus edis? id est, cur talem fatum edidisti? non talem, sed talem debuissetis generare &c. atque hic sensus conuenire satis uidetur. Possumus etiam dicere; Quid generas, id est, quid nam tibi est, quod rursum generas? & mater, Quid nam habes, quod iterum, ac sepius dolores sustines? quasi doleat filius ob fratrum multitudinem, nimirum propter hereditatem, aut aliquam aliam causam. Versu sequenti similitudines accommodat dominus,
 11 Hæc dicit dominus sanctus &c. in hunc modum dicit Iehoua, Deus, quem colit Israel, plastes eius, qui eum ueluti figulus formauit: Israel lutum est, ego plastes: Israelita filij sunt, ego uerò pater. non est ergo, quod mecum litigent Israelita, & quasi mihi non sint curæ, conquerantur: taceant; ut argilla; subditi sint, ueluti boni, & prudentes filij. hæc est eorum fors: memum est illis providere. atque ita, quæ sequuntur ironiam habent. Interrogate me super filios meos: stultum fuerit, me rogare, quid decreuerim de filiis meis, quasi sit quispiam, qui de illis, plus quàm ego, sit sollicitus, quæ nam illis uentura sint, uel quæ illis imminant prospera, uel aduersa. stultumque fuerit, mandata mihi dare super opere manuum mearum. Hebraismus, Mandate me super opere &c. uel mandata date, seu commendate mihi opus manuum mearum. si sunt filij, si sunt Israelita opus manuum mearum, insipientis animi est, uicem illorum quasi dolere, & me mordere, quod tandiu redemptionem differam. Quæ non solum de redemptione à Babylone, uerum etiam à peccato, per Christum accipere: ut intelligamus, non esse respondendum illis, qui curiosos quærunt, quid sit, quod non citius filius Dei in mundum uenerit &c.
 12 Ego feci terram &c. hunc sensum uidentur hæc habere; sufficit, quod sciant, me esse autorem, & conseruatorem uniuersi, quod terram creauerim, & hominem super eam produxerim, & manibus meis cælos extendierim, & uniuersis sideribus mandata dederim: quam unumquodque uirtutem distindat, quo tempore oriatur, & occidat &c. ex his, si ea norunt, facillè colligent, soli mihi curam uniuersi incumbere, & non esse, cur quisquam præsumat sibi sollicitudinem hanc usurpare, quasi alia ratione possit melius rebus humanis prouideri, quàm ea, quæ in actionibus meis conspicitur. Iudeorum rebus tangor, eis, cum mihi usum fuerit, Cyrum, qui eos liberet, mittam. Quid hominibus uniuersis magis expediat, me nemo melius nouit. In plenitudine temporis mittam Christum meum: nemo enim præter me creauit hominem: ergo nemo præter me tempus aptum nouit rei hominum gerenda.
 13 Ego fulcit aui eum ad iustitiam: quid sibi hæc littera uelit, manifestum est: nam supra dictum est uers. 8. Cyrum iustitiam, & iustum meritò dici. interdum autem est Hebræis hæc uis præpositi
 Dd iij

tionis beth, ut motum designet, ut ad, in: atque sic eam accepit vulgatus. possumus tamen eam, pro cum, accipere, & iustitiam hic pro ipsa ratione diuinorum consiliorum, que equitatis est plenissima, estq; ipsa amulsis, & regula omnium, que iustis sunt. Excitauit, inquit, eum summa cum iustitia, & equitate, pensatis omnibus, que in tam ardua re deberent pensari, habita ratione & causarum, & effectuum, temporis, & loci nulla circumstantia pretermissa: uel ego excitauit eum in iustitia, id est, ea, que mea est, bonitate, nullis prouocatus meritis: sed tantum, quia iustus ego, & sanctus sum. quare non est, quod quisquam querat, quare non antea, quare non aliter &c. sed quod gratias agat. neque raro ita accipitur nomen iustitię in scripturis. Aedificabit ciuitatem meam. Cyrus iussit edificari Ierosolymam; Christus dominus edificauit ecclesiam ex lapidibus uiuis, eamque suo sanguine, & meritis fundauit, erexit, & summo angulari lapide clausit, nosque ciues sanctorum, & domesticos Dei effecit: Cyrus demigrationem, seu exsilium, id est, exules, & captiuos Iudeos liberos emisit; Christus dominus de potestate tenebrarum, nos in admirabile lumen suum perduxit, non corruptibilibus auro, uel argento, sed pretioso sanguine suo &c. ut est apud Apostolum.

- 14 Labor Aegypti &c. quāto congruentius superiora Christo domino, quā Cyro Persę aptentur, hæc iam ostendunt. nam si de reditu ex Babylone, si de edificatione ciuitatis corporeæ tantum erat sermo; ergo restituit Iudæis, & edificat Ierosolyma, Aegyptus, & Aethiopia, que ultra Aegyptum est, serui Iudeorum fuerunt: quod tamen nunquam factum est. nam quod quidam hic asserunt, exercitum Chaldeorum diripuisse Aegyptum, & Aethiopiā, abortisseque eorum diuitias, quas Iudæi, delectis per Angelum Assyrijs, possederunt, nihil ad rem facit. quod si adhuc hæc futura sperant Iudæi, quo nam pacto hæc sic coniungit Isaias, ut alterum post alterum mox futurum significet? at si libertatem per Christum in superioribus in mentem uenisse propheta existimas, agnosces planè rerum consequentiam, sicut, & uerborum. in fidem enim Israelitarum, id est, electorum ex Israele transferunt. Aegyptij, & Aethiopes, quos Abissinos nunc dicimus: qui & Sebaim per δ , appellantur: omniaque sua cum fide Christo domino obtulerunt, ut ueluti captiui Apostolorum uiderentur: figuratè enim hæc accipienda sunt: nam se ipsos tradebant primi illi Christiani; & animas, & omnia, oculosque; si oporteret, eruisent, ad promouendam Christi, & discipulorum eius gratiam. Non nihil quoque honoris uerisimile est detulisse Aegyptios, & uicinas nationes Iudæis, cum eos libertate donatos, & in regnum gratis restitutos uidissent &c. Labor Aegypti, id est, qua labore sibi pepererunt Aegyptij: uel potius, laboribus dediti Aegyptij, & negotiosi Aethiopes, diuites ex labore, & agricultura: Aegypti diuites ex industria, & negotiatione: Aethiopes cum Sebaim uiris proceræ staturæ. Ad te tranfibunt: deserentes suam religionem, & fidei tuæ adherentes. optimè $\eta\gamma$ pro $\lambda\alpha$ accepit vulgatus. Vincit manicus: sensum reddidit vulgatus. heb. cum manicus. $\omega\pi\tau$ uincula sunt, que manibus inferuntur, dicta quasi retinacula, uel apprehensoria: designant autem omnimodam subiectionem; quod indicant, uerba sequentia, incuruationis, supplicationis, seu interpellationis. quod autem subiectio illa non uiolenta, sed ex agnitione ueræ fidei oritura esset, figuratèque accipienda. sint hæc, & non de corporali seruitute, confirmant que sequuntur. Tantum in te est Deus: uel profectò in te est Deus: uos soli estis, qui uerum Deum colitis: tantamque dignitatem, & splendorem habet uera istec uestra cognitio, ut dignum iudicemus, uos pro dominis colere: nosque felices reputemus, si uobis inferuiamus. ò uos felices, inter quos Deus inhabitat: id ex libertate, qua donati estis, intelleximus. quis enim posset homines sic liberos reddere, & omnibus affectibus imperantes, nisi uerus Deus. Vides, ut sanctitas Apostolorum gentes ad fidem pertraheret? meritò profectò nobis ascribuntur, & attribuntur gentium infidelitas, & blasphemæ. nam si in Christianis eam à peccatis libertatem, & affectibus purgatas mentes conspicerent barbari, manus eorum nulla sic manica, pedes nulla sic uincula, constringerent, exclamarentque, Verè in uobis est Deus. Et non est alique te Deus: & non amplius, nisi Deus: sic sonant Hebræa, id est, & non amplius alius Deus querendus, nisi is Deus, qui in te est. uel, nihilque aliud est, cui tuam libertatem, tantamque felicitatem possumus adscribere, nisi Deo tuo, nihil amplius, nihil ultra, nihil omnino in te relucet, nisi Deus. Quis, nisi Deus, sic animum hominis immutare, posset? quibus uiribus sic semetipsum homo sic affectus domare? quis sic posset mundum de immundo conceptum semine reddere? quis tot simul homines deos quosdam reddere posset, nisi Deus? non uobis arma, non exercitus, non eloquentia hanc dignitatem pepererunt: solus in uobis conspicitur Deus, uestre libertatis, ac dignitatis auctor. nemo Deo uestro hanc gloriam præcipiat: nihil in te, nisi Deus. hoc planè est, quod Paulus dicebat, non se prædicare euangelium uerbis, qualia eloquentia effingeret, ne euacuaretur crux Christi: atque ita in Paulo glorificabant Deum. Hæc Israeli dicta interpretati sumus, neque prater morem scripturæ. nam, quod Israeli supplicent, & ipsum deprecarentur gentes, non uno loco tantum habes. Hæc autem oratio, de qua hæc sit sermo, est protestatio fidei in Christum, quam mox explicat, proinde uellent se in eiusdem fi-

dei gremium recipere: uerum quàm obnixè id peterent, explicat, cùm ait, Post te ambulabunt: & infra uidebis, quod reges uidentes affurgerent Israeli propter Deum, qui ipsum elegerit &c. fateor tamen aptissimè ad ipsum Dei filium hominem factum posse referri: in quo agnouerunt esse Deum, iuxta illud Pauli, Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi &c. neque alium posthac uelle se Deum, nisi ipsum: uel uirtutem eius admirantes dicebant se nihil, nisi Deum in ipso uidere, etiamsi hominem intuerentur. Cyro autem hæc, quàm male conueniant, non opus est dicere. Quæ uerò sequuntur, aliqua ex parte confirmare uidentur gentes cum Christo domino loqui: nisi dicas, quod uertant orationem ad Dei filium, postquam gloriam Apostolorum admirati sunt.

- 15 Verè tu es Deus absconditus. $\delta\sigma\tau\alpha\tau\epsilon\tau$, id est, sese abscondens: quo significant Deum suapte natura inuisibilem, & natura humana captum excedentem, iuxta illud, Qui lucem habitat inaccessibilem, quem nullus hominum uidit, sed neque uidere potest. hoc autem dicunt ad differentiam deorum gentium, quos digito ostendere, & oculis uidere possumus. Hunc Deum absconditum, & mundo ignotum prædicare se, dicebat Paulus Atheniensibus, qui aram habebant, Deo ignoto inscriptam. Verum enim uero sermo hic in Christum dominum aptissimè quadrat, in cuius ecclesia ac discipulis cùm dixissent Deum inhabitare, & nihil, nisi Deum in eis relucere, uel etiam in Christo; statim eius diuinitatem oculis corporis absconditam aiunt, & tantum operibus sese reddere conspicuam. unde sequitur, Deus Israeli; qui saluus; quasi ex hoc significarent, quod licet absconditus esset, eum tamen agnoscerent, uel ex eo quod salutem contulisset, liberassetque homines &c.
- 16 Confusi sunt. omnes, qui hæcenus ficticijs dys confidebant, & eorum partes tuebantur: Babylonij, qui suorum deorum auspicijs putabant se de ceteris regnis uictoriam reportasse: impij quoque ex Iudæis, qui Deo uero diffidebant, & colendos esse deos cum gentibus satius ducebant, quàm à Deo, quem non uidebat, pendere. omnes denique tam artifices idolorum, quàm cultores eorum, uisa liberatone Iudeorum per Cyrum, sicut in scripturis ipsorum Deus ille inuisibilis multò antè prædixerat, pudore affecti sunt, & ignominiosi redditi, & cum ignominia, siue præ ignominia aliorum aspectum expectare non ausi sunt, sed cum ignominia abierunt &c. Vocat autem idola angustias $\alpha\gamma\sigma\tau\iota\alpha$ per contemptum, quod qui ea colant, in conscientia semper premantur, saltem non habeant eam animi hilaritatem, quam qui sperant in Deum uiuum, & uerum. nam uerum numen cor confirmat, & in medijs afflictionibus spe alit, & surrigit mentes: at falsa numina; ut immota in sese sunt, ita nihil profus efficiunt &c. Si autem ad Christi tempora hæc referas, uides ruinam idololatriæ hic prænuntari, manifestumque fore, quod solus Israel uerum Deum coluerit, cùm iuxta promissiones illi factas Christus ex ipsis prodierit, qui sicut homines à peccato asserunt, ita cultum idolorum è mundo abstulit, ut pudeat ueneris, Iouis, Mercurij, ceterarumque; obominationum meminisse: ille enim cultus flagitia, & pestem terris attulerat. at
- 17 Israel saluatus est &c. fructus idololatriæ, immo omnium peccatorum, fuit pudor, & confusio, atque ignominia: at Ieboua cultus attulit salutem, eamque seculorum, id est sempiternis seculis duraturam, quo sit, ut qui ex Israele seruati fuerint, nunquam in æternum pudore sint afficiendi, aut ignominia. Quis non uideat, nisi planè impius fuerit, hic salutem, quam ueri Israelitæ per Christum consecuti sunt, decantari? unquid salus illa, qua per Cyrum, & Darium contigit Iudæis, hos titulos promeretur? quam parum enim durauit illa libertas, atque felicitas, quis ignorat? certè plures, & grauiores calamitates passi sunt Israelitæ per trecentos illos annos post reditum è Babylone, quàm ullum unquam regnum perpeffum quisquam audierit. Lege Iosephum, aliosque scriptores, quantà mala experti sint ante Machabeos, immo sub ipsis Machabeis, usque ad Herodianorum imperium. Quod quæ secuta sunt, commemorare? Quod autem de Cyro loquatur scriptura; non negabunt Iudæi: quomodo ergo hæc cohærent? certè salus æterna à Deo uero ueris Israelitis contigit, in æternum duratura. nam neque umbra mortis, neque inferorum porta præualebunt aduersus ciuitatem, quam Christus dominus edificauit, & templum, quod ipse restaurauit.
- 18 Quia hæc &c. quasi dicat, meritò hæc dico, quod domini sit salus: ipseque saluauerit Israelem; idola autem neque Israelem, neque alios saluent: nam ipsius sunt hæc uerba; Deus, qui formauit celos, & terram, certè non creauit eam, ut inanis, & uacua, uasta, & inordinata perpetuò esset; sed in hoc eam creauit, ut homines super ea habitarent: ego sum ipse Deus, neque alius est; qui & hoc dico, & hoc feci; & terram, ut habitaretur, creauit. cui ergo alteri adscribi debet salus, aut quis alius putandus est reducere exules Israelitas in terram suam? ego expuli & reduco. Hic uides, quod indifferenter utatur hebraismus uerbis creandi, fingendi, ac faciendi ברא, יצר, ועשה . Non frustra. uox תרו , quam diximus significare inordinationem, indigestionem, indigestionem, ubi nihil distinctum, designatumque, quando uerbo iungitur, aduerbium fit; ut uerbu sequenti, & infra 49. sic hoc quoque loco cum uulgatò possumus accipere, & pro nomine accipere: Non inor-

- dinationem, creavit eam, id est, ut inordinata, & rudis perpetuo esset.
- 19 Non in abscondito. mihi, inquit, adscribenda est haec reductio: cuius fuit etiam ipsa introductio Israelitarum in Palaestinam. siquidem pactum, quod cum eis pepigi, publicum fuit, non in abscondito, sed in monte excelso, magnis cum tonitruis, audiente infinita prope multitudine, quae in planitie monti subiecta stabat, non sicut magi, & incantatores in locis subterraneis, sed clara voce, lucente sole, cum Israelitis foedus sanxi. Quod si mihi obedirent, possiderent terram, quam patribus promiseram. sin me desererent, & idola colerent, & terra illa egererent cito: neque eos terra illa suslineret. non eos fidei mea astrinxi, non proposito ullo premio; sed possessionem Palaestinae, pacem, & quietem in patria illis pro premio pollicitus sum: sum enim iustus, & pacta mea aequitatis sunt plenissima. quis ergo putandus est, Israelitis in patriam reducere? Ad priora uerba huius versus alludit dominus in euangelio; Ego palam locutus sum mundo, & in abscondito locutus sum nihil. seductorum enim, & ueritatem, atque aequitatem odientium sunt latibula, & conuentacula &c.
- 20 Congregamini &c. uos igitur omnes, qui nunc & Babylone aufugitis, & & captiuitate euaditis, conuenientes simul omnes afferte, si quid habetis, quod ipsi, quae dixi, opponatis, pro causa idololorum: si quid ab ipsis gentibus, apud quas exsulatis, didicistis; si quid numinis, quando in exsilio eratis, in idolis ipsarum experti estis, adducite in medium. at frustra id tentabitis: miseri enim illi, & commiseratione dignissimi sunt, ut qui, ueluti sensu communi careant. nam suis ipsorum manibus leuant, eriguntque lignum sculptilis sui; & ad illud ipsum, quod sua opera stare fecerunt, preces fundunt, tanquam ad Deum: cum tamen saluare nequeat alios, qui seipsam erigere non potuit. Quod uulgatus dixit, qui saluati estis ex gentibus, Hebraei euasores gentium dicunt: quod doctus uulgatus interpretatus est, qui uenit ad Deum, uel euasistis ex gentibus. Sunt, qui saluatores gentium interpretantur, quasi ad deos, & cultores eorum sit sermo: sed non uidetur conuenire; neque actum accipi nomen illud alicubi inueni. uel certe, ut ad omnes omnium gentium homines, qui ex periculis, & calamitatibus eripiuntur, & euadunt, est sermo: quasi dicat, quicumque hominum euaditis, ex quouis periculo, dicite, si quid auxiliij ab idolis experti estis, deinde quasi per parentem inferatur; Nescierunt &c. quasi sit correctio quaedam; quid eos uoco, aut compello? Stipites, & saxa sunt potius, quam homines, qui leuant &c.
- 21 Annuntiate &c. orationem, quam interruperat, gentium sortem commiseratus repetit. nam quod hoc uersu, uenite, dixit uulgatus, est uerbum hipbil וּבְרִיב accedite, facite, id est, afferte, uel delictum. quod uersu superiori initio dixi. quod si opus fuerit deliberationibus, & consultationibus, id etiam ne omitatis, sed in medium consulite, ut unus afferat, quod alteri excidit, uel non animaduertit: atque inter consultandum, hanc in primis quaestionem agitate; Quis nam ante multos annos praeuiderit, eripiendos Israelitas & captiuitate Babylonis, per Cyrum regem Persarum. nam si ego ipse Iehoua, quem Israel colit, solus id futurum praenuntiaui, quis iam dubitandi locus, quod non sit Deus alius sanctus, & saluator, nisi ego? ergo
- 22 Conuertimini ad me &c. ad uerbum, uultum, seu faciem uertite, seu dirigite. cum enim alios deos queritis, & alijs rebus fidei, Deum post tergum relinquitis: quod, si illos deseratis, & in me unum intenderitis, tanquam in uerum, & solum Deum, ut iam ipsa res clamant; quemadmodum Israelitas, praeferunt hominum opinionem, ex Babylone liberaui, sic omnes ad me liberaimini, & uera libertate donabimini per filium meum, ut sitis uerè liberi, & saluati.
- 23 In memet ipso iuravi, uel per memet ipsum: quod paulò ante consulere hominibus uidebatur, ut facerent, id ueluti laxatis sua bonitatis habentis, iam se facturum non solum promittit, sed & iurat. Iustitiae uerbum: hebr. iustitia uerbum, sensus idem, uerbum quod uerissima est iustitia. uel sumitur hic iustitia, ut non raro Hebraeis pro ipsa beneficentia, & animo ad beneficiendum proposito, significat, ergo, quod dicturus erat, esse haud uulgarem gratiam, sed uotis omnibus expectandum beneficium. possumus & simpliciter accipere, ut uoces sonant, quod iuret Deus daturum se mundo iustitiam, quae est ipsius uerbum. est enim Christus Dei filius iustitia & uerbum patris, quod non redijt uacuum, ut infra apertius dicitur, sed inebriauit terram & fecundauit &c. Et non reuertetur. hebr. est, non erit irritum, sed stabit, & firmum erit. Quia mihi curuabitur &c. si hoc non est expositio eius, quod dixerat, Non reuertetur, iuxta ultimo loco allatam expositionem, dicendum est, explicari hic quidam iuravit, & quod sit illud uerbum iustum, misericordiae; plenum. Quod autem Christo domino omne genu flectendum sit &c. affirmat Paulus ad Rom. 14. dicens, Omnes sistite mur tribunali Christi: scriptum est enim, Vivo ego, dicit dominus: quia mihi flectetur omne genu; & omnis lingua confitebitur Deo. confiteri autem Deo, est Deo honorem dare, & Deum predicare: quod fit dum per eum iuramus. nam per eum, quem Deum credunt, homines iurare solent. ceterum ad Philip. haec eadem uerba adducens, licet aliud agat, manifestè notat, etiam ante iudicium in nomi-

- ne IESV omne genu flecti, caelestium, terrestrium, & infernorum: quod consecutum dicit dominum IESVM per humilitatem, qua se depressit, accipiens hominum formam, & habitum serui. Ergo dum iurat facturum se, quo sibi curuetur omne genu, iurat, se formam serui accepturum &c. quod uerbum est misericordia, & iustitia, & sanctificatio. scimus autem non redijisse inane hoc uerbum domini, & in toto orbe ab Angelis, ab hominibus, & apostatis spiritibus dominum IESVM pro Deo habitum. porro agnita diuinitatis symbolum est, curuatio omnium genuum, & iuramentum. omnium autem, more scripturae intelligitur, id est, plurimarum gentium.
- 24 Ergo in domino, dicit: illud, dicit, duabus uirgulis includendum est. sensus uulgatae uersionis hic est, Ergo omnis lingua dicit; In domino sunt mea iustitia, & imperium, seu robur. uerunque enim dictio ry notat, quasi agnoscat, quod per Christum aduenient homini iustitia, & uires ad resistendum peccato. Hunc locum torquent, luxantque Lutherani, ut probent, in nobis nullam esse iustitiam, sed extra nos uidelicet in CHRISTO, & per ipsius iustitiam nos imputationem saluari. sed locus illis non fauet: non potest enim ueritas mendacio patrocinari. Et quidem nemo negat in domino IESV sitam esse, id est, ab ipso pendere iustitiam nostram: ab ipsius enim iustitia, seu plenitudine promanat iustitia nostra, ut riui ex fonte: quemadmodum autem riui aqua, fontis aqua dicitur, & riui, ita nostra iustitia, nostra est, & ab ipso Christo dimanat: neque hoc est Christo domino derogare, sed omne nostrum bonum illi adscribere: ut qui per dominum, & in domino iustitiam nos habere fateamur. Sed ad rem redeo. Potest & alter subesse sensus uidelicet ut exprimat, quibus uerbis iurabit, & Deum confitebitur omnis lingua. Certe per Iehoua dixit mihi, id est, dicit absque dubio, quando iurauerit, per Iehoua, per IESVM Christum, ita omnes in mei gratiam dicent: nam illud, mihi, uel Hebr. eo more redundat: uel ualet in gratia mei. Dicent etiam; Iustitia, & imperium ad eum uenient, id est, ipsius est iustitia, seu laus iustitia, & ipsius est imperium, ut sit expositio eius, quod dixerat, mihi curuabitur omne genu. dum enim confitemur Christum dominum in caelis esse, in dextera Dei sedentem; eum iustum, & penes ipsum esse imperium confitemur. unde Paulus Phil. 2. haec duo coniunxit, ut in nomine IESV omne genu flectatur, & omnis lingua confiteatur; quia Christus est in dextera Dei patris. & dominus in euangelio Ioannis exponens, de qua nam iustitia spiritus sanctus conuinceret mundum, ait; Ego ad patrem uado, & iam non uidebitis me. Conuincet, inquit, mundum & aperit confirmabit, me iustum fuisse, & regnum spirituale auspiciatum, in caelum me recepisse. Uerti autem, Veniet, nam in heb. singulare est וּבְרִיב, & construitur cum nomine ry, id est, firmitudo, robur, regnum, imperium. neque distinctio Rabbinorum me moratur. ry autem uerti, cerè. nam initio orationis est affirmatiua particula, uel aduersatiua: uulgatus pro illatiua accepit cum Graecis, ut in loco Psal. Et dixi; ergo sine causa iustificauit &c. ubi affirmantis quoque esse potest. Est quoque in his uerbis alius sensus haud abijciendus, ut hic uersus sit pars iuramenti: dicit itaque Iesaias; Profecto Iehoua dixit, per Iehoua; (nam hoc est per semetipsum iurare) mihi sunt iustitia, & imperium, id est, ego sum iustus, & iustificans, ut inquit Paulus; Extra me non est iustitia, neque iustificatio: quem ego non iustum pronuntiauerò, non est iustus: cui non imputaero peccatum, iustus, & beatus est. meum quoque est imperium, & regnum, omnisque potestas, ut auferre regnum, & dare, cui uolero possum. An non sunt istae uoces domini IESV Christi, qui sibi datam uniuersam potestatem post resurrectionem dicit, in caelo, & in terra? iuxta quam concedit discipulis, ut quorum remitterent peccata, remissa forent? cerè ipsius sunt iustitia, & imperium. Quae autem sequuntur, uerba sunt prophetae, quae ita uerti possunt; Ad se adducet, & pudefient omnes, qui excauescunt in eum, uel excauescunt in eum: qui repugnant, qui rebelles sunt: quod in die iudicij futurum manifestum est: quamuis sit & in hac uita confusio, quae adducit gloriam. sed non uidetur de hac esse sermo. de electis enim sequitur per antithesim, In Iehoua iustificabuntur &c. quod autem וּבְרִיב, ac si esset in hipbil, uerbo adducendi reddidi, ne cuiquam mirum uideatur: nam Hebraei interdum uerbis primo, pro tertio utuntur: & in hoc ipso uerbo iam exempla supra uidimus. Congruit autem haec sententia cum illis uerbis dauidi in euangelio Lucae in parabola, in qua dominus, ut rex introducit: Post quem tamen abeuntem cives eius, qui eum oderunt, legationem miserunt, dicentes; Nolumus hunc regnare super nos. at quando redijt, dixit; Inimicos meos illos, qui noluerunt me regnare super se, adducite ad me, & interficite ante me.
- 25 In domino iustificabitur: aduersarij pudefient: at Israelite iustificabuntur, id est, iusti pronuntiantur, ut nemo condemnare audeat, quem Deus iustificat, seu absoluit, ut est apud Paulum. idem autem est, Deum absoluerè, seu iustificare; & in Deo iustificari, seu per Deum. at iustificati per Deum, qui fieri poterit, ut non laudentur? cerè neque ipsi aduersarij laudes eorum reticere poterunt, cum uiderint eos, quos hic deridebant, inter filios Dei computari, & sortem cum Angelis Dei accipere. Per uniuersum uerbo Israel intellige, non filios carnis, sed promissionis, & fidei. Adde, & insinua quaeque multitudo Israelitarum, etiam secundum carnem ad Christum, & regnum eius perti-

nēt, & his nouissimis diebus quotidie ex Israelis semine plurimi saluantur: adimpletur enim illud Pauli, Cū ingressa fuerit plenitudo gentium, tunc omnis Israel saluus fiet. Iam plenitudo gentium intravit, iamque plurimi Israelitæ cum eis, & post eos ingrediuntur, ut non alia illorum conuersio forte expectanda uideatur, quàm quæ quotidie fit.

Caput quadragesimum sextum.

Noua.

Vetus.

INCURVATVS est Bel: repandus fuit Nabo: animal, & iumentum habuerunt idola eorum, gestamina ueltra imposta: onus ad lasitudinem.

Repanda sunt, incuruata sunt pariter, non potuerunt facere euadere onus, & anima eorum in captiuitatem iuit.

Attendite ad me domus Iacob, & uerſi residui domus Israelis, impositi ab utero, gestati à uulua.

Et usque ad senectutem ego ipse, & usque ad canitiem ego portabo: ego feci, & ego leuabo, & ego portabo, & euadere faciam.

Ad quem assimilatis, & cōfertis, ut sim similis?

Qui abijciunt aurum ex loculo, & argentum in itatera ponderant: & mercede conducunt conflatorem, & faciunt Deum: stent se, quin prostrati supplicant.

Leuant illum super scapulam: & portat illum, & reponit illum in loco suo, & stat, à loco suo non discedit. insuper exclamant ad eum, neque respondet: ab angustia ipsorum non saluat eos.

Recordemini huius, & uiriliter agite: reducite transgressores super cor.

Recordamini priora à saculo, quia ego Deus, & non amplius Deus, & nihil sicut ego.

Annuntians à principio postremum, & ab initio, quæ non facta sunt, dicens: Conſilium meum firmum erit, & omne beneplacitum meum faciam.

Vocans ab oriente agmen auium, à terra longinqua uirum consilij mei, & locutus sum, & adduxi istud: cogitauit, & faciam ipsum.

Attendite ad me robusti corde, procul remoti à iustitia.

Appropinquare feci iustitiam meam, non elongabitur, & salus mea non tardabit: & dabo in Tcion salutem, & Israel decorem meum.

CONTRACTVS est Bel: contritus est Nabo: facta sunt simulacra eorum bestijs, & iumentis: onera uestra graui pondere usque ad lasitudinem.

Contabuerunt, & contrita sunt simul: non potuerunt saluare portantem, & anima eorum in captiuitatem ibit.

Audite me domus Iacob, & omne residuum domus Israel: qui portamini à meo utero, qui gestamini à mea uulua.

Usque ad senectutem ego ipse, & usque ad canos ego portabo: ego feci, & ego feram: ego portabo, & saluabo.

Cui assimilatis me, & adæquatis, & cōparatis me, & fecistis similem?

Qui confertis aurum de saculo, & argentum itatera ponderatis, conducentes aurificem, ut faciant Deum: & prociidunt, & adorant.

Portant illum in humeris, gestantes, & ponentes in loco suo, & stabit, ac de loco suo non mouebitur. sed & cum clamauerint ad eum, non audiet: de tribulatione non saluabit eos.

Mementote istud, & confundimini: redite prauaricatores ad cor.

Recordamini prioris sæculi, quoniã ego sum Deus, & non est ultra Deus, neque est similis mei.

Annuntians ab exordio, nouissimum, & ab initio, quæ nec dum facta sunt, dicens: Conſilium meum stabit: & omnis uoluntas mea fiet.

Vocans ab oriente auem, & de terra longinqua uirum uoluntatis meæ, & locutus sum, & adducam illud: creati, & faciam illum.

Audite me duro corde, qui longè estis à iustitia.

Propè feci iustitiam meam, non elongabitur: & salus mea non morabitur: dabo in Sion salutem, & Israel gloriam meam.

Contractus

CONTRACTVS est &c. ubi Christum regnaturum dixit, erepturumque suos à captiuitate peccati, cuius typus erat Cyrus; iam idolis, quorum cultum religio Christiana abegit, insultare uidetur propheta: cuius rei etiam captiuitas eorum Babyloniorum typus erat. uulgatus contractum dixit, pro incuruatum: nam tunc idola, quæ nec iuncturas, neque flexibile dorsum, neque genua habent, incuruari dicuntur, quando confringuntur. Hoc idem uerbum uulgatus Genes. 49. uerbo requiescendi reddidit; Requiescens accubisti, ut leo & Num. 24. uerbo accubandi: supra tamen cap. 10. uers. 4. uerbo incuruandi proprie reddidit, & superiori capite uers. 13. Notum autem est, Bel fuisse idolum Babyloniorum: hoc Ninum aiunt crexisse, ut patrem suum mortuum, pro Deo colebant. uide Dan. 14. De Nabo quoque nihil certi asserunt, nisi quod ex hoc loco idolum aiunt fuisse apud Babylonios: ciuitatem eiusdem nominis in terra Moab supra, & in Ierem. habes, & in libro Num. cecisse in sortem filijs Ruben Nebo cum alijs ciuitatibus, quæ erant in regno Seon regis Amorrhæorum, & Og regis Basan. Num. 32. & 33. Nabo autem Babyloniorum nusquam, nisi hoc loco legitur. Contritus est. uerbum חרף sequenti uersu uulgatus reddidit, Contabuerunt: neque alibi legitur in scripturis. ex nomine autem deuato, & contextu uidetur habere cognationem cum uerbo incuruandi. Quia uerò idola ex auro, uel argento erant, quæ Medi, & Persæ milites, non ut colerent, sed ad alios usus deferebant, ea, ut melius deferri possent, ex parte contundebant; iccirco uerba stentendi, contorquendi, seu incuruandi illis tribuit propheta. quæ uerba, si rebus uiuis adaptantur, dolorem notant, quem forte irrisorè illis tribuit propheta, sicut mox anima eorum mentionem facit.

Facta sunt simulacra eorum &c. uel fuerunt bestijs, & iumentis supp. imposita: uel fuerunt iumentis, id est, iumenta ea habuerunt, & in potestate iumentorum fuerunt, ueluti fors eorum. Onera uestra graui pondere &c. sensus idem est: ego tamen Hebræa ad uerbum reddidi; Gestamina uestra imposita supp. fuerunt; onus ad lasitudinem, seu defatigationem, id est ualde onerosa. uidetur autem esse sermo, uel ad ipsa idola, uel ad ipsos idololatras: & gestamina uocat ipsa idola, ad gestandum aptata.

Contabuerunt, & contrita sunt: de his duobus uerbis dixi uersu superiori, & ni fallor, hic ad iumenta referenda sunt, quod iumenta repanda facta sunt, & incuruata sunt pariter cum ipsis idolis, & sub onere corruerunt: neque onus ipsum à se potuerunt excutere: hoc enim uocat hebraïsmus, facere euadere; non tamen abijcio sensum uulgati, quod idola confusa, & in onus aptata non potuerunt seruare portantem, ut saluare onus sit facere, ut iumenta non deficerent: ut hoc sit saluare portantem. Et anima eorum. hoc de ipsis idolis interpretantur, quibus per irrisionem tribuitur anima. possumus etiam, neque ineptè, sic locum reddere, & anima ipsorum cum captiuitate abijt, quod iumenta sub onere animam efflarent: atque ita simul cum rebus abductis auferatur, abeat, recedat, atque euanescat. ita enim interdum accipitur uerbum ירד, id est, abijt, ut Ps. 109. Sicut umbra, cum declinat, abijt. neque sale caret hic sensus; estque satis planus: quasi iumenta, sicut ipsa idola incuruata sint, & pariter cum ipsis reflexa corruerint, & ipsorum anima simul cum ipsis abierit, & euanescent.

Audite me: id est, accommodate animum ijs, quæ à me dicuntur: quasi dicat, uidetis, quid acciderit dijs gentium, quàm infirmi sint, ut hominum, ac iumentorum opera indigeant? audite iam, quid dicam, Vos, inquam, non quorum opera ego indigeo, sed qui sine me nihil estis, immo quos tanquam filios, ego mihi assumpsi, humerisque meis imposui, ab eo iam tempore, quo geniti fuistis, quosque gero in brachijs meis, ex eo tempore, quo in lucem ediri estis, id est, quorum amantissimè curam gero, iam ex tempore, quo esse cepistis, à tempore Abrahæ, Isaac, & Iacob. Quæ autem uult, ut attendent, infert uers. 5. & sequentibus, inserta hac pulcherrima antithesi, qua ostendit, quantum præcellat dijs gentium: illi portantur &c. ego uos porto, nutrio, alo, tam in iumenta, quàm in decrepita, libero, & seruo &c. Residuum domus &c. ad eos est sermo, qui ex uastatione Chaldeorum superferunt, qui fuerunt typus sanctarum reliquiarum, quæ superferuntur ex infidelitate, quæ tempore Christi inundauit uniuersam Iudæam. Qui portamini à meo utero: ita uertendum contendit Hieronymus in commentarijs in hunc locum: ego uerò tanto uiro contradicere qui audeam? accepit ille iod in uoce ידו pro pronomine affixo, quasi ad uerbum dicendum esset, Qui portamini à meo utero, id est, à meo utero: idem in sequenti membro: quam interpretationem nemo merito improbabat. uerum cum uideamus in plerisque locis prepositioni יד addi iod paragogicum, ut supra 30. uers. 11. & Iud. 5. & Ps. 44. & 78. rectè etiam uerti potest, Impositi ab utero, gestati à uulua. nam sequitur, quod usque ad canos portaret &c. Qui portamini: supra uers. 1. dixi gestamina: erat enim femininum: hic uerò est participium masculinum, à uerbo חבב; id est, imposuit, supp. onus. est ergo sensus, quod ab ineunte ætate non permisit eos pedibus suis ambulare, sed humeris suis eos

imposuisset. Fortè memini eductionis ex Aegypto. nam tunc dicitur dominus eos portasse, sicut natrius &c. sequens uersus hunc sensum explicat.

4 Usque ad senectam &c. ego ipse, qui uestri curam gessi à pueritia, seu primis annis, & tanquam puerulus in sinu meo foui, non sicut matres, quæ ubi nati creuerint, à se curam illorum ablegant, atq; ab ipsis uicem expectant: nos ego, ubi in uiros creuissis, nequaquam abieci, quin usque ad senectam uos bauilabo, uosque fouebo, & ad decrepitam usque ætatem eodem studio prosequar. Hec de populo illo, seu ecclesia Iudæorum intellige, in patribus, rudibusque principijs. In Aegypto, & deserto, tanquam paruulos aluit: sub Dauide, & regibus, iam uiros factos non deseruit: cum etiam iam, ueluti ad senectutem tenderet respub. illa, & in captiuitatem abirent; illorum memor, prophetas excitauit, qui consolarentur eos, ac tandem ex captiuitate eduxit, cum iam de eorum rebus actum esse uidebatur. Hæc est summa uotorum piorum hominum, uidelicet ne à Deo deserantur: sed qui de uentre matris eorum curam gessit, usque ad senectam, & senium ab eo sustententur, sicut non uno loco Dauid petebat. Sed nunquid nos Christiani minus dilectam ecclesiam Christianorum Deo, quam fuerit Iudæorum, existimabimus? immo uerò non una, eademque fuit semper? putabimus ne, quod in his miseris temporibus dilectæ suæ obliuiscatur, rerumque nostrarum non habeat rationem? bono animo semus fratres, usque ad finem seculi nobiscum est, & post tempestatem tranquillum faciet: & in tanta rerum perturbatione, atque ecclesiæ suæ iactatione scio, quod misericordia recordabitur, neque obliuiscetur misereri Deus. Ego feci: ego eos procreaui, editos in lucem leuaui, atque portauit. quare & euadere faciam, eripiam, atque liberabo: ut sit expositio eius, quod præcessit, quod à uentre portasset, & usque ad senectam gestaret, ut ex beneficijs, quæ habemus experti fuissent, spem firmam conciperent, non eos captiuos desereret. unde sicut ex alijs infinitis locis habemus, optima spei, seu fiducia alenda fomenta, esse præteritorum beneficiorum in nos à Deo nostri amatissimo collatorum recordationes.

5 Cui asimilastis me. indignationem continet hæc interrogatio, animosque Iudæorum acriter perstringit emphasi pronomini me, & cui, quasi dicat; Si sic se res habet, ut tam humilis sit idolorum omnium condicio; si stipites sunt, & trunci, & immobiles quedam statua; ego uerò feci uos, educaui, gestauit in sinu, & uestri curam gerens, ab uniuersis malis uos eripui, & spes est, quod deinceps eripiam; cui nam rei me similem fecistis? aut facietis, id est, facere soletis? Hoc tempus illud respicere uidetur, quo abductis in captiuitatem ab Assyrio decem tribubus, reliqui Iudæi nequaquam ab idololatria abstinebant: ob quæ, & alia scelera grauiora, quam fuerunt Israelitarum, ut est apud Ezech. etiam illis imminere captiuitas: mihi enim uersimile fit, eo animo Iesaiam toties in idololatriam inuehi ante captiuitatem Babylonicam, ne in tanta Iudæarum rerum deiectione, & Babylonicarum prosperitate animis cederent, à fideque exciderent, & ad cultum deorum prolaberentur. quo etiam consilio non solum eductionem, liberationemque illorum prædicebat, sed Babyloniæ quoque euerisionem, quam ipsorum, qui eo tempore erant uictores, dii non possent auertere. Et similem fecistis: hebr. & similis ero, id est, cui me adæquastis, cum quo mihi possit conuenire? hæc enim est uis uerbi דמה, ut admonui primo capite.

6 Qui confertis aurum &c. hebr. participium est à uerbo חן, id est, abiecit, ut rem uilem: Thren. 1. Omnes, qui honorauerunt eam, abiecerunt eam. quia autem sequitur tertia persona, reddere possumus; Q uo abiiciunt, id est, profundunt, ut rem uilem, aurum &c. habet autem hoc in loco haud mediocrem uim hæc uariatio personarum: cum enim quasi exprobrantes, percumbamur, si re ualde indignam ducimus, non expectata responsione, ueluti ex quadam animi impotentia, ad alios nos conuertimus, rem, ut se habet, narrantes, ut quam iustè expositionem suscipiamus, simul nobiscum uideant, & incusent. Argentum in fatera: hanc ponderationem accipe, non quod in pretio decipi timerent, sed ut certi ponderis Deum acciperent. nam, quod profunderent aurum, paulò antè obiecerat.

7 Portant illum. rem, prout gerebatur, exponit. In loco suo: hebr. sub se, uel pro se: quod Latini, in suo loco uertunt. Sed & cum: ego Hebræa expressi: illud autem nau, pro aduerfatina uideri accipiendum; sed non responderet, neque seruat &c.

8 Mementote illud: nempe quod opera hominum sint idola, neque possint opem ferre. Et confundimini: credo locum deprauatum in uersione uulg. legendumque confundimini, id est, tanquam fundamenta in corde ponite, id est, alta mente reponite. nam supra cap. 16. nomen geminatum dixi, ex quorundam opinione significare fundamenta: ubi uulg. pro latantibus accepit. ego quia à nomine ויא deductum existimo, dixi uirilliter agite, id est, tanquam uiros uos gerite, ne hæc in re uos decipi sinatis, ut femina &c. Redite ad cor. uerbum est in biblil, id est, reducite ad cor: reuocate, neque patiamini mente excidere, quod nos fecerim, & portauerim: idola uerò hominum opera indigeant.

digeant. Fauet hic locus illorum consilio, qui beneficia domini iugi memoria recolere præcipiunt, quod plurimum momenti ad uitam restituenam, & animum in fide stabilendum, & cor amore inflammandum, in meditatione situm esse intelligant. huc quoque facit, quod sequitur.

9 Recordamini prioris sæculi: ad uerbum, priora à sæculo, uel antiqua à sæculo, à multo tempore, id est, reuocate ad memoriam, quæ antiquis temporibus gesta sint, [& uidebitis] quod ego tantum sim Deus &c. Neque est similis mei, uel nihil sicut ego. hanc, qui imo pectore reconderet ueritatem, nequaquam post uanitates uagaretur, sed potius hoc unum bonum quaereret, in quo sint omnia bona. Ad commendandam hanc collationem facit historia, quam narrat Eusebius de Gregorio Neocesariensi, & sacrificulo Apollinis: apud quem in alpihus in fano Apollinis hospitatus fuit Gregorius, & iuxta prouerbiu, Purpura circa purpuram diudicanda est.

10 Annuntians &c. uel ex hoc agnosceatis me solum Deum, qui quæ futura erant post multà annorum millia, statim ab initio mundi prædixerim, ut cum semen mulieris dixi contrituum caput serpentis, & multa huiusmodi. Quæ nec dum facta sunt: hebr. quæ non facta sunt, sed nouissimis temporibus adhuc sunt. Dicens: uel, qui dico; Consilium meum stabit &c. quod exponit suo more; & omne beneplacitum meum faciam: hoc solius Dei est: omnia, quæcumque uoluit, fecit: quia dixerat, prædixisse se, quæ non dum facta essent. hoc addidit, ne quis dubitaret futura.

11 Auem. wy nomen est collectiuum, & significat turbam auium feralium, ab wy; id est, inuolando celeriter, & cum impetu, more auium rapacium. quo uerbo utuntur serui Nabal, quando retulerunt qualem se Nabal exhibuisset seruis Davidis, inuolauit in eos i. Sam. 25. uulgatus aueratus est eos, supra 18. uers. 6. Genes. 15. & Job 28. collectiuè uideas capi: & Terem. 12. comparat Iudæos auibus rapacibus insinians, quod sicut illi, quasi agmen auium feralium inuolabant in dominum; ita quoque hostes eorum, quasi agmen auium feralium sanguine tinctarum, inuolaturi erant in eos. nam præcessit, quod quasi leo dedisset contra dominum uocem suam: ergo hic non pro Cyro; sed pro exercitu eius ex Medis, & Persis capi potest. In secundo autem membro Cyrum uirum uoluntatis suæ, seu consilij sui uocat, ut possit sumi hic uersus ueluti expositio precedentis.

12 Duro corde. רב רב רב robusi corde, seu ualidi, id est, qui cor habetis indomitum: neque est, qui uos ab eis, quæ concupiscitis, retrahat: isti enim sunt, qui dicebant, post cogitationem cordis nostri ibimus &c. Qui autem huiusmodi sunt, longè absunt à iustitia: resistunt enim diuinis motionibus, & contumeliam faciunt spiritui sancto. Similis phrasit est Ps. 76. Spoliati sunt robusi corde.

13 Prope feci. appropinquatio Dei, & iustitia, ac salutis, idem sunt, sicut salus nostra, & gloria Dei. quamuis autem uotis hominum, qui hæc importunè, curiosè & quasi sine fide exoptant (ut supra exposuimus) dicentes; Rorate cali desuper &c. dure responderit, ut sibi hanc curam relinquere &c. non potuit se tamen continere, quin ipsis rebellibus, & incredulis apertè iam dicat, prope esse &c. Quæ quomodo & Cyro, & Christo aptentur, iam supra diximus: ante dominum autem qui genti, aut septingenti anni sunt, sicut dies hesternæ, quæ præterit. adde, quod qui in Christum uenturum, qui ab ipsis prædicebatur, credidissent, eiq; adhaesissent, eam salutem consequuturi erant, quam qui uiderunt, & crediderunt. Suprà uerò admonui, quare iustitia, quam Christus contulit, dicatur iustitia Dei. dicitur autem eius iustitia, sicut salus nostra dicitur, eius salus, ne nobis insultent hoc loco Lutherani.

Caput quadragesimumseptimum.

Noua. Vetus.

DESCENDE, & sede super puluerem uirgine filia Babylonis, sede in terra absque throno filia Chaldæorum: non enim amplius uocabunt te teneram, & delicatam.

Accipe molam, & mole farinam; explica fasciam tuam; denuda coxam; reuela tibiam;

DESCENDE, sede in puluere uirgo filia Babylon, sede in terra: non est folium filia Chaldæorū: quia ultra non uocaberis mollis, & tenera.

Tolle molam, & mole farinam; denuda turpitudinem tuam; discooperi humerum tuum; reuela

Ec u reuelat

biam; transi flumina.

Reuelabitur nuditas tua; uidebitur etiā ignominia tua. uindictam accipiam, & nō habebō obuiam hominem.

Redemptor noster Ichoua tcebaoth, nomen eius sanctus Israelis.

Inhabita silentium, & ingredere obscuritatem filia Chaldaeorum: non enim amplius uocabunt te dominam regnorum.

Efferbui ira super populum meum: profanaui hereditatem meam, & tradidi eos in manum tuam. non posuisti eis misericordias: super senem aggrauasti iugum tuū ualde.

Et dixisti; in sempiternum ero domina: insuper non posuisti hęc super cor tuum. non es recordata postremi tui.

Et nunc audi hoc delicata, quę sedes fiducialiter, dicens in corde tuo; Ego, & nihil ultra: non sedebō uidua, neque experiar orbitatem.

Et ueniunt tibi duo hęc cito in uno die, orbitas, & uiduitas, secundum integritatem suam uenerunt super te. in multitudinem præstigiatorum tuorum, in condensatio ne astrologorum tuorum ualide.

Et fiduciam habuisti in malitia tua. dixisti; Non est, qui uideat me. Sapientia tua, & scientia tua ipsa seduxit te: et dixisti in corde tuo; Ego, & nihil ultra.

Et ueniet super te malum, cuius aurorā ignorabis: & cadet super te euentus, quem non poteris placare: & ueniet super te repēte tempestas, quam ignorabas.

Subsiste nunc cum astrologis tuis, & cū multitudine præstigiatorum tuorum, cum quibus laborasti à iuentute tua. forsitan poteris subleuamen accipere, forsitan præualefces.

Consumpta es cum multitudine cōsiliorum tuorum. subsistant, quāso, & saluent te coniectores cali, qui attenti oculos præfigunt in stellas, & scire faciunt ad uationes: ex quo ueniet super te.

Ecce fuerunt, ueluti quisquiliæ. ignis cōbusit eos: non eripuerunt animas suas è manu flammæ: nō est pruna ad calefaciendum: focus ad sedendum coram eo.

Tales fuerunt tibi [cum] quibus laborasti negotiatores tui, à iuentute tua: singuli ad transitum suum errarunt. non est, qui saluet te.

reuela crura; transi flumina.

Reuelabitur ignominia tua, & uidebitur opprobrium tuum. ultionem capiā, & non resistet mihi homo.

Redemptor noster dominus exercituum, nomen illius sanctus Israel.

Sede tacēs, & intra in tenebras filia Chaldaeorum: quia non uocaberis ultrā domina regnorum.

Iratus sum super populum meum; contaminaui hereditatem meam, & dedi eos in manu tua. nō posuisti eis misericordias: super fenēs aggrauasti iugum tuum ualde.

Et dixisti; In sempiternum ero domina. non posuisti hęc super cor tuum: neque recordata es nouissimi tui.

Et nunc audi hęc delicata, & habitans confidenter, quę dicis in corde tuo; Ego sum, & non est præter me amplius: non sedebō uidua, & ignorabō sterilitatem.

Veniet tibi duo hęc subito in die una, sterilitas, & uiduitas. uniuersa uenerunt super te, propter multitudinem maleficiorum tuorum, & propter duritiem incantatorum tuorum uehementem.

Et fiduciam habuisti in malitia tua: & dixisti; Nō est, qui uideat me. Sapientia tua, & scientia tua hęc decepit te: & dixisti in corde tuo; Ego sum, & præter me non est altera.

Veniet super te malum, & nescies ortū eius: & irruet super te calamitas, quā non poteris expiare: ueniet super te repēte miseria, quam nescies.

Sta cum incantoribus tuis, & cum multitudine maleficiorum tuorum, in quibus laborasti ab adolescentia tua, si fortē quid proficit tibi, aut si possis fieri fortior.

Defecisti in multitudine consiliorū tuorum: stent, & saluent te augures cali, qui contemplantur sidera, & supputabant menses, ut ex eis annuntiarent uentura tibi.

Ecce facti sunt, quasi stipula: ignis cōbusit eos: non liberabunt animam suam de manu flammæ: non sunt prunæ, quibus calefiant; nec focus, ut sedeant ad eum.

Sic facta sunt tibi, in quibuscunque laboraueras: negotiatores tui ab adolescentia tua, uniusquisque in uia sua errauerunt. non est, qui saluet te.

Apertius

APERTIVS iam hic de calamitate Babylonis differit: quandoquidem illā salus per Cyrum, quę typus erat salutis per Christum, non nisi uastato Chaldaeorum regno aduentura erat. loquitur autem Babylonem, quasi reginam quampiam, quę plena delicijs, ac multo luxu, magnaq; superbiam, quę imperantes feminas comitari solet, regnorum habenas moderaretur. Descendit &c. unde descendit, uide apud Danielem; Deus cali dedit tibi imperium &c. captiuarum autem ancillarum conditionem respicit. Virgo. uirginem uocat, quod postquam in illam amplitudinem imperij peruenisset, nunquam alterius regis potentie succubisset. Mollis, & tenera. famuli, domestici, famulantes, atq; amici, nunquam non adulationi seruientes, ea, quę quidquā molestie, aut laboris afferre possunt, à regibus, & principibus, præsertim feminis, abigunt: molliciem, ac teneritudinem prætexentes, ipsiq; interdum principibus subirasci uidentur; quod sibi non parcant, neque suas uires metiantur. huc alludere uideatur propheta, quod non sit iam, qui Babylonis uicem doleat, quod in sortem seruorum transtulerit. quare laboriosas operas illi iniungit, dicens;

2 Tolle molam &c. hoc quoque extrema est seruitutis, ut notum est captiuis apud Mauritanos: id quod apparet ex Exod. à primogenio Pharaonis, qui sedet in solio eius, usque ad primogenitum ancillę, quę est ad molam. uide Iud. 6. Denuda turpitudinem. controuersum uideo apud ipsos Rabinos, tam de forma huius nominis מוצ, quàm de eius significatione. sunt, qui uelamen dicunt significare ex tenui materia; quo orientales femine utuntur, quo ab umbilico ad pedes usque proteguntur. ergo uulgatam editionem ad hunc modum possumus interpretari, ut sensum non uerba reddiderit; Denuda turpitudinem, non quod מוצ pro turpitudine acceperit: Hieronymus tamen in commentarijs affirmat significare pudenda. sed non uideo, quo pacto ista interpretatio conueniant loco canticorum 4. ubi capiti tribuitur. ob quem locum alij Hebræi pro uelamine capitis accipiunt. ego cum nihil certi habeam, inter tam uarias sententias, quantum ex locis scripturę, & ex etymologia nominis possum conijcere, exilimo uoce genericā esse reddendum, fascia, uel altera simili. & quidem si membrum istud ad sequentia pertineat, pro uelamine partium inferiorum accipio: sin præcedentibus, de ornatu capitis, cuius usus fuerit nobilibus feminis, aut pectoris: nam & Græci operimentum interpretati sunt. Humerum. uocem quoque שבו uariè reddunt interpretes; quę nusquam nisi hic reperitur. certè cognata uoces fluxum, aut protensionem notant. ut semite nomen & calami frumenti. uide supra cap. 17. ergo uidetur posse accipi pro parte illa, quę excurrit à coxendice, usque ad talos. Aludat autem ad eos, quibus per aquas eundem est: qui eam corporis partem denudant, quam aqua madefacere possunt. Babylonij autem transitori erant. Tigrim, aliaq; flumina, ut in Persidem captiui abirent: quę in morem seruorum pedibus suis traicere oportebat. quę omnia figuratè dicta intelligito, pro humili seruatorum, ac captiuorum conditione.

3 Ignominia tua. nomen Hebræis nuditatem propriè notat: quo nomine eam corporis partem notant, quam ignominiosum est denudare. Exod. 28. Leuit. 18. &c. quare non malè ignominiam dixit uulgatus. nam & Paulus de his partibus uerba faciens, eas nos abundantiori honore circumdare dixit &c. Non resistet mihi homo. sensum uertit uulgatus eleganter: hebr. non obuiam habebō hominem. obuiare enim pro interpellare usurpant Hebræi. Genes. 23. Ruth. 1. infra à 59. Admiratus est, quod non esset occurrens &c. uindictam autem capere sine occurrente, est modis omnibus ira; atque animo satisfacere. Non sunt uero inter infideles, qui obuiam eant domino percutere uolenti: at inter fideles nunquam desunt, qui sese opponant: non nulliq; reperiuntur, qui (ut loquitur scriptura) consurgant, & teneant dominum. uide infra cap. 59.

4 Redemptor noster: apostrophe est piorum, qui non possunt se continere, neque spiritum cohibere, quin Deum laudent, cum audiunt ultionem de Babylonis plenissimè capiendam. non enim minus grata erat redemptio ex captiuitate, quàm uindicta de Chaldeis: utraq; enim gloriam Dei, ac potentiam commendabat. Hęc uota habes expressa in Ps. super flumina &c. Memineris hoc loco, Deum se erga Israelitas, ueluti erga filios gessisse; Babylonios autem, sicut etiam & Assyrios uirgam, quę filios percussisset reputare; quam post uerbera in ignem mitteret. Notare etiam hoc loco inuadit alia ratio ne affectum patris in Deo, qui antè quàm Iudæi in captiuitatem eant, prædicit per prophetas, quod liberandi forent, quasi nullo modo induci possit ad castigandam ecclesiam suam Deus, nisi simul etiam desineret, quare ratione eam liberaret &c. Nomen eius. in canticō Marię matris domini sic legitur; Quia fecit mihi magna, qui potens est, & sanctum nomen eius, id est, cuius nomen est sanctum.

5 Sede tacens. possumus & silentium, & tenebras uel ad captiuitatem referre (nam in obscuris locis detinentur captiui apud barbaros hostes) uel etiam ad mortuorum conditionem: quibus utrumque tam in sacris litteris, quàm profanis tribuitur. Ps. enim 94. dicitur; Parum absuit, quin uicina fuisset silentio anima mea: & 115. Omnes descendentes in silentiū. unde & Virg. lib. 6. Aeneidos,

Dij, quibus imperium est animarum, umbraeque silentes;
Et Chaos, & Phlegethon, & nocte silentia latè &c.

Ultra. hic rerum humanarum vicissitudines mente nolue Christiane lector, & condicionem hanc Babyloniorum cum ea, ex qua prolapsi sunt, tecum cogita, ut colligas, quòd Deo, æternisque rebus adhaerere, tantummodo sit sapere.

- 6 Iratus sum. quo consilio Deus aduersa immittat in suos, nempe ut puniendo ad sanam mentem reducat; quanta etiam misericordia, ut non supra modum, aut supra uirtutem aggrauemur, in hoc uersu facile est uidere. sed primo loco propheta significare uult causas, ob quas euertere nellet Babyloni: nam fama sua habere rationem uidetur dominus, ut pote qui nolit, ut quisquam possit querimoniam instituire, quasi immeritò affligatur. Contaminaui, seu profanauì. חרתי enim in terra est, commune facere: commune autem uocabant Hebræi inquinatum, seu immundum, & sanctitate destitutum. profanare itaque hereditatem, est quasi rem uulgatam, atque communem aliorum uiolentia, & iniuria exponere. & hoc est, quod sequitur, Dedi eam in manum tuam: erant enim incircumcisi, & immundi Babyloni; Iudæi autem gens sancta, & populus domini. sicut enim profanari dicebatur sacerdos, si rem immundam tangebatur; ita res sancta dicebatur profanari, si ab immundis tractaretur, presertim cum iniuria, uiolentia, ac contumelia. Hic uide, cui ascribi debeant Turcarum uictoria, & triumphi de populo Dei, profecto non nisi ira Dei, qua nunquam, nisi ob scelera nostra offerret. Non posuisti eis &c. uerbo ponendi largissime utuntur Hebræi. arguit autem Babyloniis primo loco crudelitatis, & immiseri cordia: cuius argumentum haud paruum erat seculum diuexatio: nam si senes tam male accipiebant Chaldaei, quid facerent iuuenibus? ergo si rationem consulas, & secundum rationem hominibus inditam uiuas, canities reuerentiam, ac misericordiam, etiam à duro milite extorquetur. uide Thren. Ierem.
- 7 Et dixisti &c. obicit superbiam, atque arrogantiam, & numinis, ac diuinæ providentiæ obliuionem, seu ignorantiam, quæ sese ferè comitantur. Non posuisti hac &c. nempe, ex indignatione domini in populum suum euenisse, ut uinceret ipsum, & Iudæam posses depopulari; neque tibi in mentem uenit, quòd esset populus Dei, & hereditas eius. hac si intellexisses, atque, ut par erat, in mentem uenit, quòd esset populus Dei, & hereditas eius. Nouissimi tui. in hebr. est prouomen tertiae personæ feminini generis, sicut mox uersu sequenti dixisti in corde tuo, hebr. ipsius. & manifestum est ad Babylonem esse sermonem. quare uulgatus in prouomen secunda uerit, sicut etiam docti Hebræi, quasi in esse sermone. quare uulgatus in prouomen secunda uerit, sicut etiam docti Hebræi, quasi in esse sermone. quare uulgatus in prouomen secunda uerit, sicut etiam docti Hebræi, quasi in esse sermone. quare uulgatus in prouomen secunda uerit, sicut etiam docti Hebræi, quasi in esse sermone.
- 8 Audi delicata: delicijs dedita, seu delicijs affluens. imperium, & superbiam, & futurorum incogitantiam quæ fieri potest, ut non sequatur uita uoluptaria? adde, quòd nice uersa ipsa etiam delicia cor auferunt, & insipientes reddunt homines. Et non est præter me amplius. sensum apte reddidit uulgatus interpres. Nihil est in toto orbe, quod quis desideret uidere, ubi me uiderit: in me est summa totius elegantia, pulchritudinis, diuitiarum, ac totius denique felicitatis &c. Solius certè Dei fuerit hac dicere (ut supra non uno loco uidimus) qui unus omnia habet, & solus sufficit & sibi, & omnibus. in quocumque autem alio intolerabilem arrogantiam continent, sed non durabit. Sterilitatem. duo sibi non defutura promittebat, non amissuram se unquam regem legitimum, ac Chaldaem; (huc enim uidetur referenda uiduitas) & semper populi, & ciuium resertissimam fore. hi enim sunt, ueluti filij, sine quibus uidentur ciuitates similes matribus, quæ orbantur filijs. חרתי enim non tam sterilem esse, quam orbatum notat. Genes. 27. Quare orbabor ego utroque uestrum una die &c.
- 9 Venient. uulgatus coniunctionem omisit, quæ, ni fallor, aut aduersatiuam, aut illatiuam uim habet. At uenient, uel uenient igitur duo &c. ecce arrogantia, & inanis fiducia, atque etiam incogitantia pena. illud enim subito, & uno die, quàm difficileat Deo inanis illa fiducia, satis indicat, sicut enim gratissimum illi est, ab eo pendere animis, ita nihil magis inuisum, quàm spem in perituris rebus collocare. hoc enim est aliquo modo diuinitatem alteri tribuere. unde & auaritiam seruitutem indolorum uocauit Paulus. auarus enim in diuinijs fiduciam suam collocat. Vniuersa ego uocis Hebræe expressi significationem, secundum integritatem suam. uenustatem autem habet, & iocum, quòd orbitati, & uiduitati perfectionem tribuit dominus. adde, quòd or, id est, & iocum, quòd orbitati, & uiduitati perfectionem tribuit dominus. adde, quòd or, id est, & iocum, quòd orbitati, & uiduitati perfectionem tribuit dominus. adde, quòd or, id est, & iocum, quòd orbitati, & uiduitati perfectionem tribuit dominus. adde, quòd or, id est, & iocum, quòd orbitati, & uiduitati perfectionem tribuit dominus.

- tate sua, id est, pro uirili sua. Propter multitudinem &c. rectè uulgatus in, pro propter accepit. dixi autem prestigiatorem, quia Hebræis proprie קסא est res aliter oculis obicere, quam sint. uide Mich. 5. & Nab. 3. Duritiem. חמסי robur, seu corroborationem significat: pro densitate, seu constipatione hic accipere possumus, ut sicut dixit multitudinem prestigiatorum, sic dicat densitatem astrorum, id est, qui ex coniunctionibus astrorum, & constellationibus indicium ferunt. non enim חרתי à coniunctione, seu coadunatione dicitur: toti enim in coniunctionibus Stellarum uersantur. Hanc esse ueram nominis interpretationem habes ex uers. 13. Uulgatus Hebræos secutus incantatores dixit. Quatenus quidem audiendi sint astrologi, plurima scripta sunt à uiris doctis, & pijs. Certè hic locus, & quæ sequuntur, manifestè eos redargunt, qui ex astris putant se certè scire posse mutationes regnorum, euentus bellorum, & similia. hæc Chaldaeorum monstra uocat Cicero lib. de Diuinatione. de quibus Eudoxus Platonis auditor, & in astrologia, iudicio doctissimorum hominum, facile princeps sic opinatur; Id, quod scriptum reliquit, Chaldaeis in prædictione, & notatione cuiusque uitæ, ex natali die, minimè esse credendum. Non damnant sacræ literæ, neque qui rectè sentiunt Ethnici, eam astrologia partem, quæ ex longa temporum obseruatione tradit certas leges cursus, & motus siderum: sed neque eam, quam iudiciariam uocant, omni ex parte: nam quatenus sequitur certas rationes physicas, habet suam utilitatem, & laudem: at quatenus tradit superstitiosas quasdam notaciones, & incertas obseruationes, aut astris tribuit, & configurationibus eorum certam uim constituenti, aut auertendi regna, aut dirigendi humanas actiones, & euentus (qui magna ex parte liberi sunt, & à uoluntate libera ortum habent) nequaquam audiendos esse docent sancti patres. quare neque à signis cæli nobis metuendum esse dicit Ieremias. & in Deut. præcipit dominus, ne astrologos audiamus, sed potius prophetam, quem ille suscitaturus erat, id est, Christum dominum, & eius euangelium &c.
- 10 Fiduciam habuisti in malitia, id est, cum mala multa patreres, & sceleribus scateres, fidenter, & securè uitam debebas. hunc sensum probat, quod sequitur; Et dixisti, non est, qui uideat me: ignorabat enim Dei numen, ac providentiam. hinc in scelera, laxatis habenis, prolabantur impij: ubi enim dicunt in corde suo, Non est Deus; corrupti sunt, & abominabiles facti sunt &c. Videant, quorum est speculatores agere, & pro Deo in hoc mundo intentis oculis uidere, quæ alijs agant, si commueant, si discedant, si longè uentur, quantorum sint malorum auctores. Sapientia tua &c. quæ fuerit hac sapientia, duodecimo, & sequentibus uersibus uidere licet. Putabant nimirum ex astrorum influxu omnia pendere: & cum ex astris non uiderent sibi malum impendere, nihil sibi timelant &c. Ego sum &c. uide uers. 8.
- 11 Veniet. hic rursus omisit coniunctionem, & Hebræis interdum uacat. sed hic puto habere uim, quæ supra uers. 9. exposui. Et nescies ortum eius, id est, cuius ortum ignorabas: auroram tribuit hebraïsmus quibusuis rebus. Dicitur uerò Babylon ignorare ortum calamitatis suæ, aut quid statim, ubi inceptit, ad finem usque grassata est, repenteq; ut supra dixit, uenit, & uiduitas, & orbitas eius: uel, quia non putaret cum propter scelera sua sibi impendere malum; neq; haberet Persa odij causas, quæ notæ essent, ignorabat, unde tot sibi orientur aduersa. nisi malis hæc etiam ad sugillationem astrologorum referre, quòd in astris non uiderent signa, ex quibus colligerent impendentem tempestatem. Calamitas. nomen Hebræum חרה est à uerbo, quod fieri, seu factum esse notat; semperque in malam partem accipitur nonnisi, idcirco uulgatus calamitatem uertit Ezech. 7. euentum dicere possumus, seu aduersam fortunam. hanc dicit non posse expiari, seu placare: quia non posset antevertere, seu auertere numeribus, aut precibus. Medi enim & Persa non aurum, neq; argentum uolent: Deus autem iratus omnino est, & ut supra dixit, non est habiturus obuiam hominem: neque erit, qui interpellet &c.
- 12 Sta &c. sarcasmus est, & ironia plena oratio, quæ non infrequens est in scripturis: ut, ubi sunt dij eorum surgant, & opitulentur uobis, & multa similia: iam enim dixerat, eos propter studium, & operam, quam impendebat malis illis artibus, perituros: tantum aberat, ut ex illis emolumentum capere possent. Cum incantatoribus tuis: uide de hac uoce supra uers. 9. & uersu sequenti. In quibus laborasti, uel cum quibus laborasti, id est, negotium tibi fuit; neque leue, difficile est enim cum huiusmodi hominibus uersari, & illorum opera uti uelle: siquidem morosi sunt, & auari: in super, quia mendacis rem saepe peragunt, quæ tamen, ne presentiantur, student occultare; spe inani alunt miseros, illorumq; bona deorant. semper autem Chaldaei astrologia, & magiæ dediti fueri: erantq; quamplurimi apud Babylonem huiusmodi artium professores. Possumus quoque has uoces pro abstractis accipere, ut interdum solent, pro ipsijs prestigijs, & iudicijs ex astris, uel, ut uulgatus uult, incantationibus, in quibus perdiscendis haud uulgarem operam nauabant Chaldaei, ut ex sacris, & profanis litteris constat. Vide Ciceronem de diuinatione, quàm obseruarint Chaldaei traiectiones, & motus Stellarum. Ceterum aliarum uocum ego proprias significationes expressi.

13 In multitudine. וְנִי pro cum accepi, id est, & tu, & consilia tua interisisti. consilia tua, seu consultationes tuae, quibus consulebas astrologos iudiciarios, & ipsa pariter ipsorum responsa, ac consilia penitus cessarunt, & consumpta sunt: nam & inania fuerunt: & posthac neque illos consules, neque illi respondebunt tibi. Augures caeli. ego eandem esse uocem hoc loco, qua praecessit, uers. 13. & 9. existimo, & eisdem uocibus esse proferendam, & scribendam, & cum וְ non cum וְ חֲבֵר non חֲבֵר: nullibi enim reperitur וְ חֲבֵר, & facilis est mutatio unius litterae in alteram. Qui sint autem חֲבֵרִים, exponit propheta. uocantur autem ab Hebraeis coniunctores, ut supra dixi, ut qui nunquam cessant stellas combinare, seu coniungere, ac coniunctiones astrorum, oppositiones, & constellationes obseruare. uulgatus augures dixit. Qui contemplantur sidera: Hebraica constructio uidetur significare, attenta consideratione oculos figere. potest, & sic uerti; qui praecedunt in stellis, id est, qui, uirtute stellarum inspecta, futura praecedunt, atque praedicunt. nam & חֲבֵר interdum ad uisiones propheticas, ac prophetias accommodatur. sed prior expositio hebraismo magis accedit. Et supputant. חֲבֵרִים scire facientes, id est, praenuntiantes: hoc priorem expositionem confirmat. prius enim est diligens astrorum inspectio, deinde futurorum praenuntiatio: neque uerò existimo uulg. participium hoc uerbo, supputandi reddidisse, sed totius orationis uoluisse sensum reddere, suppleto uerbo supputandi ad elucidandam orationem: qui scire faciunt uentura tibi, supputatione mensuram facta: ad uerbum autem, si reddas, ut in editione nostra uides, paulò diuersus sensus subesse uidebitur; qui scire faciunt, seu denuntiant ad singulas lunationes, id est, singulis quibusque mensibus, & lunae renouationibus, qua, quo tempore ueniunt super te: uel, qui annuntiant, qua singulis mensibus super te uentura sunt: uel, qui annuntiant singulis lunationibus, ex quibus, id est, (iuxta hebraismum) qua nam ex ipsis ueniunt super te, id est, tibi futura sint aduersa: uel certè hec ultima uerba uersus coniungenda sunt cum uerbo saluent: astrologi, qui intuentur sidera, & de singulis mensibus pronuntiant, saluent te, & liberent ab illis, qua uentura sunt super te. & hic sensus planus est, & mihi amplectendus.

14 Ecce facti sunt &c. eleganti similitudine subito euaniisse sapientes ipsos cum suis artibus, nihilque utilitatis inde relictum esse, ostendit, quemadmodum ex quiescentibus, si in eas ignis incidat, neque carbones manere solent. Pudere autem oportebat tot annos, totamque uitam oleum, & operam, ut aiunt, perdidisse. uerum nequaquam praeuere oportet, quos superioribus uersibus praestigiatos, & astrologos uocauerat, in hoc ultimo uersu negotiatores appellare, quod operas suas consuissent, sicut merces hominibus uendere. at sicut mercatores, qui in quouis transitu, seu commutatione mercium, in quouis (ut aiunt) contractu, cambio, & remissione (hec enim transitum appellare uidetur hebraismus) iacturam paterentur, deciperentur, atque errarent; malo aliquo genio impulsu, negotiationi incubuisse decerent: ita illi sapientes in quouis transitu, supputatione, applicatione, ac consilio decepti, se, aliosque perdidit. nam & Cicero traiectioes, & motus stellarum dicit Chaldaeos obseruari solitos: quo factum est, ut non fuerit, qui salutem Babylonijs afferret, sed errorem, sed pestem.

Caput quadragesimum octauum.

Noua.

AVDITE hoc domus Iacob, qui uocamini nomine Israelis, & de aquis Iehuda egressi fuistis, qui iuratis per nomen Iehoua, & Deum Israelis commemoratis, non cum ueritate, neque cum iustitia.

Quoniam de ciuitate sanctitatis uocati sunt, & super Deum Israelis sustentati sunt, Iehoua rebaoth nomen eius.

Priora ex tunc annuntiaui, & ex ore meo egressa sunt, & audire feci ea: cito feci, & uenerunt.

Etiam

Vetus.

AVDITE hæc domus Iacob, qui uocamini nomine Israel, & de aquis Iuda existis: qui iuratis in nomine domini, et dei Israel recordamini, non in ueritate, neque in iustitia.

De ciuitate enim sancta uocati sunt, & super Deum Israel constabillati sunt: dominus exercituum nomen eius.

Priora ex tunc annuntiaui, & ex ore meo exierunt, & audita feci ea: repente operatus sum, & uenerunt.

Sciui

Noua.

Vetus.

Etiam si nossem, quòd pertinax esses, & nouus ferri ceruix tua, & frons tua area.

Et annuntiaui tibi ex tunc: antè quàm ueniret, audire feci te, ne diceres; Idolum meum fecit ea, & sculptile meum, & fustile meum mandauit ea.

Audisti, uide uniuersitatem eius, & uos non ne annuntiabitis? Audire te feci noua ex nunc, & reseruata, & non nouisti ea.

Nunc creata sunt, & non ex tunc: & ante diem, & non audisti ea, ne dicas; Ecce noui ea.

Quinimmo non audisti; quin immo nõ nouisti; quinimmo ex tunc aperta est auris tua. noui enim [quòd] uim inferèdo uim inferes, & transgressorem ab utero uocaui te.

Propter nomen meum prolongabo iram meam, & laudem meam ob signabo tibi, ne excindaris.

Ecce usi te, & nõ in argenti [fornace], elegi te in fornace inopia.

Propter me, propter me faciam, quia quomodo profanabitur? & gloriam meam alteri non dabo.

Attède ad me Iacob, & Israel uocate meus. ego sum, ego primus, quin etiam postremus.

Quinetiam manus mea fundauit terram, & dextera mea explicauit caelos. compello ego ipfos, & stant pariter.

Cogregamini omnes uos, & audite: quis in eis annuntiauit hæc? Iehoua dilexit eum: faciet beneplacitum eius in Babylone, & brachium eius in Chaldaeos.

Ego ego locutus sum, quin etiam uocaui eum: adduxi eum, & profectum faciet uia eius.

Accedite ad me: audite hoc: à principio non in abscondito locutus sum, à tempore, quo fuit ibi, & nunc dominus meus Iehoua misit me, & spiritus eius.

Sic dixit Iehoua redemptor tuus sanctus Israelis; Ego Iehoua Deus tuus erudiēs te, ut subleuamen capias, deducens te per uiam, [in qua] ambulas.

utinam attendisses ad præcepta mea, & fuisset, ueluti fluius pax tua, & iustitia tua, sicut unde maris:

Et fuisset, quasi arena semen tuum, & progenies uiscerum tuorum, sicut lapilli eius: non excinderetur, neque aboleretur nomen eius à conspectu meo.

Egredimini de Babylone: fugite à Chaldaeis:

Sciui enim, quia durus estu, & neruus ferreas ceruix tua, & frons tua area.

Prædixi tibi ex tunc: antè quàm uenirent, indicaui tibi, ne fortè diceres; Idola mea fecerunt hæc, & sculptilia mea, & cõ flatilia mandauerunt ista.

Quæ audisti, uide omnia: uos autem num annuntiaſtis? Audita feci tibi, noua ex tunc, & conseruata sunt, quæ nescis.

Nunc creata sunt, & non ex tunc: & ante diem: & non audisti ea, ne fortè dicas; Ecce ego cognoui ea.

Nec audisti, neque cognouisti; neque ex tunc aperta est auris tua. scio enim, quia præuaricans præuaricaberis: & transgressorem ex utero uocaui te.

Propter nomen meum longè faciam furorẽ meum: & laude mea infrenabo te, ne intareas.

Ecce excoxi te, sed non quasi argentum elegi te in camino paupertatis.

Propter me, propter me faciam, ut non blasphemet: & gloriam meam alteri non dabo.

Audi me Iacob, & Israel, quem ego uoco. ego ipse, ego primus, & ego nouissimus.

Manus quoque mea fundauit terram, & dextera mea mensa est caelos: ego uocabo eos, & stabunt simul.

Congregamini omnes uos, & audite: quis de eis annuntiauit hæc? dominus dilexit eum, faciet uoluntatem suam in Babylone, & brachium suum in Chaldaeis.

Ego ego locutus sum, & uocaui eum: adduxi eum, & directã est uia eius.

Accedite ad me, & audite hoc: non à principio in abscondito locutus sum: ex tempore antè quàm fieret, ibi erã, & nunc dominus Deus misit me, & spiritus eius.

Hæc dicit dominus redemptor tuus sanctus Israel; Ego dominus Deus tuus docēs te utilia, gubernans te in uia, qua ambulas.

utinam attendisses mandata mea: facta fuisset, sicut flumen pax tua, & iustitia tua, sicut gurgites maris:

Et fuisset, quasi arena semen tuum; & stirps uteri tui, ut lapilli eius: non interficeret, & non fuisset attritum nomen eius à facie mea.

Egredimini de Babylone: fugite de Chaldaeis:

dais: in uoce orationis annuntiate: audire facite hoc: efferte illud, usque ad extremitatem terræ. dicite; Redemit Iehoua feruum suum Iacob.

Et non sitierunt: per siccitates deduxit eos: aquas de petra produxit eis, & disse-ruit petram, & effluerunt aquæ.

Non est pax (dixit Iehoua) improbis.

dais: in uoce exultationis annuntiate: au-
ditum facite hoc, & efferte illud usque ad
extrema terræ. dicite; Redemit dominus
feruum suum Iacob.

Non sitierunt in deserto, cum educeret
eos: aquam de petra produxit eis, & scidit
petram, & fluxerunt aquæ.

Non est pax impijs, dicit dominus.

QUAM utilitatem deberent Iudæi habere, tam ex consideratione liberationis à Babylone, quam ex istarum rerum prædictione, aperit dominus per prophetam, & uiam parat ad apertiora de Christi nationia. Vide autem, quomodo interim dum captat attentionem, eos, ad quos loquebatur, gra-
phicè depingat: quod facit, ne in ijs, quæ dicturus erat, in quibus, quod eis parum confisisset, decla-
ratur, quisquam Deum argueret. eos ergo nomine tenus Dei cultores hic appellat, fictos, atque hypo-
critas: qui à nobilitate parentum, qua gloriabantur, plane degenerabant, & sanctitatis tantum nomen
possiderunt: quo etiam ad inanem gloriam abutebantur. Exiit: in Hebræis mutatur persona,
exierunt. Ex aquis autem Iehuda dixit metaphora sumpta ex fontibus, & riujs, quasi dicat, ex sca-
turigine, & sobole Iehuda: communicat enim fons laudatus laudem, & nomen suum aquis ex eo pro-
manantibus: sic etiam caput familie, ut Iehuda, qui non solum suis, ut ceteri fratres, sed toti gen-
ti, & regno nomen dedit; quo generis auctore gloriabantur Israëlita, & ex ipso nomine predicator-
es se esse nominis Dei profitebantur. Qui iuratis in nomine, id est, per nomen Iehoua.

Et Dei Israel recordamini. iam admonui, quod uerbum וַיִּזְכֹּר in hiphil, sit interduum idem,
quod prædicare, celebrare, confiteri: quæ uerba Hebræis interduum construuntur cum præpositione, in:
ergo commemorare in Deum Israelis, est laudes Dei decantare, eiusque nomen celebrare: quod qui fa-
ciunt ore, corde autem longe absunt à Deo, quia implicentur uitijs, & concupiscentijs huius seculi,
à quibus Deus abhorret; dicuntur confiteri, & laudare dominum, non cum ueritate, neque cum iustitia:
ficti enim sunt, & iniqui: ut qui Deo auferant uita, & moribus, quod illi uocibus tribuunt: plane im-
pii, qui cum laudes decantent ore, alios uita ad blasphemandum inuitant.

De ciuitate enim &c. יַיִן pro continuationis particula libenter accipio hoc loco, id est, dici
quoque, & appellari uolunt de ciuitate sancta, id est, ciues Ierosolymitani: & qui à Deo Israelis su-
stentantur, quasi domestici eius. Certè hæc duo membra Paulus sic reddidit ad Ephes. Ciues sanctorum
& domestici Dei: domestici enim suos alunt patresfamilias: neque aliud fulcimentum habent dome-
stici, quam herum suum. illud uerò, quod sequitur, Iehoua exercituum nomen eius, uel referendum
est ad initium orationis, audite hæc Israëlita, quæ dicit, cuius nomen est Iehoua exercituum: uel ad id,
quod immediatè præcedit; qui dici uultis ciues ciuitatis sanctæ, & domestici Dei Israel, cuius nomen
est, Iehoua exercituum. & hic posterior sensus planus est: hoc enim nomine ualde gloriabantur Iu-
dæi, & essent de domo potentissimi Dei: qui paratos habet exercitus Angelorum, & hominum &c.
quod certè si uerum esset, & cum ueritate sic appellarentur, nihil uideo adeo gloriosum.

Priora ex tunc &c. ecce quid uolebat audirent, & uel supplendum est relatiuum הַנְּשֵׂא, quod
sepe omittitur, uel certè illud הַ, quod præponitur nomini וַיִּזְכֹּר, (quod non, ut quidam uo-
lunt, interrogatiuum est) uices eius gerit: quasi dicat, quæ priora ex tunc annuntiaui, ut sit sensus:
Priora, quæ ex tunc annuntiaui, quæ ore meo promisi futura, cito feci, & uenerunt, seu feci, ut ci-
to uenirent. Prædixit, quod eriperet ex Aegypto, eueheret in regnum &c. iam impleta sunt.

Sciui enim: ad uerbum, à scire me, id est, eò quod scireui: pendet autem oratio usque ad se-
quentem uersum, Quid, inquit, sciebam, quod pertinax esses &c. iccirco ex tunc annuntiaui tibi &c.
uel quàm primùm intellexi; quod pertinax esses &c. uel sic cum non nullis Hebræis, cito feci, ut ueni-
rent, etiamsi scireui, quod pertinax esses &c. ut uau, uersus quinti ualeat autem, quasi dicat, scie-
bam quidem, quàm dura ceruicis esses, & quàm malè acciperes beneficia, quæ in te conferrem, nubi-
lominus, quæ iam olim promiseram patribus, quàm citissimè curauit, ut fierent. eo autem consilio, an-
tè quàm serent, prædixi tibi futura, ne dijs tuis ficticijs ea adscriberes &c. Quod autem eos cerui-
cis ferreæ uocat, alludit ad uerba Exod. & Dent. ubi passim eos duræ ceruicis appellat. Frontem uerò
ferream uocat, ob impudentiam, quod Latini uocant frontem perfriçam. uel alludit ad boues, quæ
ceruicæ, & fronte ingum trabunt, quæ illis est durissima: rigidus ergo eos, & pertinaces notat.

Vos

6. Vos autem num annuntiaſtis? in Hebræis est futurum, quod uulgatus pro præterito accepit,
quasi diceret propheta, illos nequaquam nouiſſe, neque pronuntiare potuiſſe. Sed cum interrogatio ſit,
an non, & affirmatiuam reſponſionem exigat, ſenſus eſſe poteſt, ex tunc, à principio audire te iſta
feci: & hoc ita per uulgatum eſt, ut uos, ſi uelitis id poſitis annuntiare, & teſtificari, uel, & uos
non ne id ſoleatis predicare? nempe quod multò antè prædicta ſint &c. Audita feci tibi noua ex
tunc: puto uiriatè legi, ex tunc, & legendum iuxta Hebr. ex nunc: & ita uidetur quoque Hierony-
mus interpretari. Non, inquit, adduco uetera, ut fidem aſtruam; ſed noua, quæ contra Babylonios
facturus ſum, annuntio. ad hunc quoque modum ſupra dixerat propheta, Prima quæ fuerunt, ecce
uenerunt, noua quoque annuntio: & ne memineritis priorum, & antiqua ne intueamini; ecce ego fa-
cio noua, & nunc orientur &c. Quæ, ut ad myſterium detorſimus, ita hoc quoque loco, quaſi redem-
ptio ex Babylone inter priora, & uetera computetur: nouum autem ſit, quod in illa figuratum, & de-
lineatum fuit. Et conſeruata, id eſt, recondita: hebraiſſimum, Et non nouiſti ea, nul-
gatus doctè uitauit, quæ neſcis.

7. Nunc creata ſunt. noua ſunt, non antiqua, nunc de nouo producuntur, non iam olim edita.
Et ante diem. negatio, repetenda uenit, non ex tunc, neque ante diem, id eſt, ante hunc diem.
ſic doctus quidam Hebræus.

8. Neque audiſti. dixerat, ne dicas; Ecce noui ea: auget negationem, Q uinimmo non audiſti,
quinimmo non nouiſti. non eſt aperta &c. id eſt, neque ad aures tuas peruenit uel minimum huius rei.
Hæc eſt uis particula וַיִּזְכֹּר. Præuaricans præuaricaberis. quaſi dicat, toties te hoc ignorare
repeto, quia noui, quod præuaricans præuaricaberis, id eſt, quia conſueuiſti præuaricari, & mores
tuos perſequeris. Ceterum וַיִּזְכֹּר, quod præuaricandi uerbo uulgatus, & ceteri eum ſecuti reddide-
runt, iam ſuperius amotani, eſſe excurrere, ſeu depopulari, ac in diripere. hic autem non malè con-
uenit, ut eos diriptores appelleret, qui gloriam Dei diripiebant, & alteri, conferebant. quare merito
etiam tranſgreſſores, ſeu tranſfuga appellari poſſunt, qui legitimum imperatorem deſerentes, ad ho-
ſtes tranſgrediuntur, ac tranſfugunt, quaſi pro idolis ſtarent, aduerſus uerum Deum, & patrem.
Ab utero autem ſic uocatus dicit, quia, ut inquit Stephanus, ſemper ſpiritu ſancto reſiſterunt.
Recole, quales ſe exhibuerint, egreſſi ex Aegypto, & uidebis merito, ſic à domino iam tunc ap-
pellatos.

9. Propter nomen meum. reſpondet tacitæ obiectioni, quæ talis eſſe poterat, ſi tranſgreſſores me-
rito iam ab initio uocati ſunt, ſi noſti, quod ab ſtudijs ſuis non deſiſtent, quid eſt, quod eos à ca-
ptiuitate educere uis. & hoc illis prædicis reſpondet; propter nomen meum, & Longe faciam,
ſeu prolongabo: eo modo, quo iſtud uerbum accipitur Pron. 19. Intelligentia hominis prolongauit iram
ſuam, id eſt, qui ſapiens eſt, tardus eſt ad iram, differtq; uindictam. unde dominus uocat Dauid Tſ. 86.
longum irarum, id eſt, tardum ad iram. ergo hoc loco inſinuat dominus, quod ducti in captiuitatem Iu-
dæi non plene penas luerent, ſed prolongaret iram ſuam Deus, quouſque, ni fallor, illi adimplerent
menſuram patrum ſuorum, & filium Dei interficerent. tunc enim effudit omnem iram ſuam, ut gens
illa aboleretur, ſaluus tamen reliquus, non autem ut amplius in regnum, ſeu rempub. coalereſcerent.
niſi malis ſimpliciter accipere elongare iram; pro auferre, ſeu longè facere: quaſi indignus eſſet qui
reduceretur ex captiuitate, ex miſericordia autem Dei reducendus eſſet. Et laude mea: puto
ſcriptum fuiſſe, & laudem meam: nam ita interpretatur Hieronymus in commentarijs, repetita præ-
poſitione, propter, è ſuperiori membro, iuxta conſuetudinem Hebræi ſermonis. Infrenabo te.

וַיִּזְכֹּר uerbum, modò uerbum ſit, non niſi hoc loco inuenitur. in hoc autem conueniunt uiri docti, ut ſi-
gnificet conſtrictionem, ſeu prohibitionem, ſeu obſignationem, qualis eſt ſigillorum. quare uulgatus
infrenare dixit, & in Hebræo pronomen eſt in dandi caſu, ut ſit ſenſus iuxta uulgatum, & propter lau-
dem meam frenum iniçiam tibi, nempe ut ductum meum ſequaris, ne omnino intercas: quaſi eum, ue-
luti equum, reducturus eſſet à Babylone &c. Poſſumus nihilominus ſic uertere, & ſimpliciter interpre-
tari, & laudem meam obſignabo tibi: cum nihil habeas, quo me prouocare poſſis ad miſericordiam,
ſed totus, quantus es, ab utero iram promerearis, obſigno tibi laudem meam, & quaſi pallium indu-
co ſuper te, uel ſigno illam ſuper te, ut appareas mihi, quaſi materia laudis mea: quæ te ſemper com-
mitetur, ut ſi delere uelim, protinus meminerim laudem meam interire: atque hoc pacto fiet, ut diffe-
ram iram meam, ne proſus excindaris, & intercas. Reddo autem uerbo obſignandi: nam uerbum
חַתֵּם id omnino nota, quod huic, ut uides, cognatum eſt. ſed dices, ergo neque Romanorum tempore
delendus erat Iſraël propter laudem Dei: dicam longè diuerſam fuiſſe rationem. nam mox futurum
erat, ut ſciretur, propter Chriſtum illos ea mala pati: quod ad fidem in Chriſtum conciliandam fa-
ciebat &c.

10. Ecce excoxi, non dubium, quin uerbum אָרַז de excoctione, ſeu uſione propriè dicatur; ſed

deinde de quavis alia examinatione, atque probatione dicitur, ac proinde de electione, qua facta examinatione fit, ut Iudicum 7. Deduc eos ad aquas, & ueram eos tibi istic, id est, eligam, atque probatos separabo. Quod autem dicitur, & non in argento. (sic enim habent exemplaria omnia Hebraica, que uidi, quamuis errore librarij suspicari possimus. ב. positum pro כ, ut in non nullis alijs locis) idem ferè est, ac si diceret, non quasi argentum, ut in argento sit in argenti fornace: uel certè nomen fornacis ex sequenti membro accipiendum est; ut non dicamus in argento, sed in argenti: usi te in fornace inopia, non in fornace argenti, cuius uehemens est exustio, & examinatio consumptis omnibus scorijs. Quae quidem examinatio Israelitarum ad tempus Christi referuabatur, in cuius manu uentilabrum erat, quo permundauit arcam suam; & separata sunt palea à tritico in spiritu iudicij, & spiritu ardoris, ut supra exposuimus: reliquia enim tantum seruate sunt, & in regnum spirituale redacta: reliquias abstulit infidelitatis tempestas. congruitq; hæc interpretatio cum ijs, que paulò ante præcesserunt de prolonganda ira, seu uindicta. Leuior autem fuit ista examinatio, que fuit corporalis in camino inopia, seu afflictionis, neque captiuitate, ex qua rursus redierunt in regnum promissè boni, ac mali. durant enim in malis in paupertate, in seruitio; alijsq; afflictionibus etiam mali: at in examinatione, que fit per uerbum Christi, nequaquam. tunc enim, ut est in euangelio, qui ex Deo est, uerbum Dei audit; & qui non est, non audit; & si ad tempus audiunt, postea recedunt. quod si hæc est huius loci germana expositio, non nimis durum, neque extortum uidebitur, si mysterium hoc Iudæis alioqui insuauē, Iesaiam dicamus nomine argenti uoluisse obelare: decantatissimi enim erant palmi Dauidis: & quod eloquia domini essent argentum igni examinatum, sepe, & sæpius probatum, ut pro uerbo Dei posuerit argentum, significans probationem, que uerbo Dei futura erat, & in aliud tempus seruabatur.

11 Propter me &c. ergo propter me faciam hoc, nempe ut te in camino inopia tantummodo examinatum liberem, & sic satis uexatum, & emendatum reducami. Ut non blasphemem: sensum reddidit: ego uerbum uerbo: quia quomodo profanabitur? qui fieri potest, ut sinam nomen meum profanari ab infidelibus, qui dicunt Deum Israelis impotentem, ut qui non poterit hostibus resistere, suos autem deos fortiores &c. uim habet hæc interrogatio, ex qua nos fiduciam concipientes, ea frequenter in nostris orationibus uti deberemus, sicut Moses, & Iosue, atque alij. An non nomen Christi à Mahometanis blasphematur? an non gloriam filij Dei, impostori, & pessimo nebuloni tribuunt? cum præualent aduersus Christianos, an hoc Mahometis auspicijs non tribuunt?

12 Quem ego uoco. uocatum sum, iuxta hebraicum, dicit Isaaclem, id est, familiarem, & domesticum, cuius nomen in ore semper habet, ut eius obliuisci nequaquam possit. Ego primus &c. est, cur me audire debeas, & mihi attendere: nam & antè quàm quidquam esset, ego eram; & postquam omnia interierint, ego ero. periphrasis est æternitatis: uel sum omnium rerum principium, ac finis, ex quo omnia, & in quem omnia.

13 Manus quoque. mirum, quòd toties suam potentiam, qua terram, caelosq; creauit, commemorat. certè cum incredulis res ei erat: quorum bona pars idola colebat, & dijs gentium plurimum deferrebat. Mensa est caelos. Hebraeis est enim uerbum deductum à palmo. cum autem palmus interdum sit mensuræ nomen, hinc factum est, ut pro mensurare acciperetur: quod non abjicio: sed accipere quoque possumus, pro palma explanare, explicare, seu distendere. unde Thren. 4. de infantibus dicitur, quos matres nunquam cessant palmis extergere, fricare, & recens natos explanare, ut ipsorum membra in planum, & longum distendantur, ne fiant distorta, quos in palmis gestant, & palmis trahebant. unde ipsi pueruli, מנחם appellantur Thren. 2. Vocabo. promptam obedientiam stellarum, corporumq; celestium hic habes, quod non solum referri potest ad creationem, quando uocauit ea, que non erant, & extiterunt, sed etiam hoc tempore, quando nihil in ipsis est; quod non dicto Dei pareat. quemadmodum diligentes ministri, qui communi nomine uocati assistunt omnes pariter, iussa accepturi.

14 Congregamini, seu congregemini, omnes nos Israelite uocati mei. iam quid uelitis, ut attendi audiant, enarrare incipit. Quis de eis. in Hebraeis, quis in eis: & potest esse mutatio persone, pro, quis in uobis, aut inter uos: potest & ad ipsos caelos referri: nam astra quoque colebant idololatra. Dilexit enim. agnosce prophetarum phrasim: cum iam dudum de Cyro loquitur intermisit, quia tamen omnia, que uis capitibus continentur, ad liberationem ex Babylone per Cyrum futuram pertinebant, sub relativo, non expresso nomine, de eo loquitur. Hic autem locus uidetur illorum sententiam infringere, qui Cyrum impium fuisse tyrannum scribunt. certè ex scripturis propheticis dilectus fuisse Deo uidetur, & cultor uini Dei, ne quis putet fabulosa esse omnia, & ficta, que de eo Xenophon scripta reliquit. Voluntatem suam, brachium suum, uel eius: utroque enim modo uerri potest pronomen. Facere autem brachium Dei in Chaldaeis, est potentia Dei. ministrum esse in ter-

ra Chaldaeorum: uel sic, Cyrus faciet beneplacitum Dei in Babylone, & brachium eius [erit] in Chaldaeos: uel cum uulgato, Cyrus in Babylone faciet uoluntatem suam, id est, quicquid sibi placuerit, & brachium suum in Chaldaeos exeret. supple. Hæc nemo prædixit, neque annuntiavit, quis ergo?

15 Ego ego &c. ego uolui, ut hæc ita fierent: quare etiam locutus sum, & futura prædixi: adduxi enim &c. nemini alteri, neque res ipsa, neque ipsius præcognitio, ac denuntiatio adscribi debet. Directa est. est hoc loco constructio, que Ps. primo, Quodcumque faciet, proficiet: & Pron. 28. Qui calat iniquitates suas, non proficiet, uel non fortunabitur &c.

16 Accedite ad me &c. sunt uerba prophetæ, fidem dictis suis asseruentis. Non à principio in abscondito &c. transposita negatione planior erit sensus, à principio, quando primum locutus sum uobis, & prophetam agere capi, non in abscondito id feci. existimo autem prouerbiali forma, & figuratè dicere Hebræos, loqui in abscondito, pro, mendacia loqui, & incerta nuntiare. nam magi, & augures, & huiusmodi homines malarum artium studiosi, ut supra 45. cap. annotaui, tenebrarum, & angulorum sunt amici. Publicè, inquit, uos contestatus sum, ut uerax, & uerorum annuntiator: quando etiam uos in captiuitatem uros capi prædicere, id non furtim annuntiavi, sed palam, & aperte: uestram quoque liberationem per Cyrum futuram nemo me dicentem non audiuit: credite ergo mihi, ut ueraci propheta. iam enim cum non dum sit tempus harum rerum, spiritu præsens sum, illisq; intersum, & nunc à Deo missus sum, ut hæc uobis nuntiarem. Antè quàm fieret: Hebræa ad uerbum, à tempore esse eius, id est, non dum existente tempore horum euentuum. hæc est enim interdum uis particula mem. uide infra cap. 54. uers. 9. bis. i. Sam. 15. Repulit te Tebona ab esse regem ne efes rex &c. & ita accepit uulgatus, dicens id est, antè quàm fieret. Quamuis autè hæc interpretatio absurda non sit, sed suam habeat probationem: libenter tamen acquiesco illis, qui hæc uerba Christo domino tribuunt. nam que præcedunt, & que sequuntur, uidentur euincere, quòd Dei sint uerba: qui quidem, dum populo promittit libertatem, ex Babylone, alterius in ea delinicta mentionem facit, tanquam in typo: ideoq; non Cyrum nominat; sed ego, inquit, uocauit eum; progressum faciet uia eius, quod alibi dicitur, Non reuertetur ad me uacuus, sed faciet, ad que misi eum: hunc dilexit pater: huius aduentum nemo unquam nouit &c. Quod ubi præmisit, iam uers. 16. ipse Dei filius homo factus loquens inducitur, qui palam locutus est mundo, non in abscondito, ut ipse ait in euangelio, quem misit pater in mundum, & sanctificauit utique spiritum sancto: à quo & hic missus dicitur: de quo uide apud D. Thomam. Qui uerò hanc rationem interpretandorum prophetarum non recipit, ne scio, quantum de spiritu Christi habeat, neque quot locos adducere poterit ex Mose, in quibus nobis interpretetur Christum: quod tamen fecit ipse Christus post resurrectionem eum in castellum Hemaus. uide autem, quantum sequentia conueniant. Suprà enim iam aduocauimus, in hoc capite transitionem facere prophetam, ad Christi mysteria apertius annuntianda.

17 Redemptor tuus. hæc quidem, ut dicta à Deo per prophetam captiuo populo, imminenteq; liberatione accipere poteris, nec minus aptè, ut dicta à Christo ad domum Iacob, ubique iam obtinente infidelitate, & spiritali redemptione: quare & uerba esse Dei redemptoris inquit propheta. Docens te utilia: uerbum הַי, est subleuamen accipere, seu afferre iuxta uariam constructionem. id quod dominus in euangelio reddidisse uidetur, Inuenietis requiem animabus uestris, neque dubito, quin ad hunc locum respexerit: nam ibi suadet, ut doctrinæ eius acquiescant. qui locus certè hunc exponit.

Gubernans te: ad uerbum, calcare te faciens, id est, deduco, quasi puerum, quem etiam docemus, quòd pedem fegere debeat &c. quod etsi Deus semper fecerit, manifestius tamen per filium suum, quem dedit in præceptorem gentibus, qui uerbo, & exemplo nos erudit, quòd ire, unde fugere, atq; in minimis quibusque rebus, & occasionibus, quales nos gerere debeamus.

18 Vitinam attendisses &c. hæc sunt Dei nostra uota, qui totus bonus erga nos est; qui scit, quantum nostra interstet. obseruare eius præcepta: hæc ipsa deberent esse, & nostra cum Dauidè. Vitinam dirigantur uia mea ad custodiendas iustificationes suas. hoc est enim omnis homo. similia uota sunt illa; Quis det talem eos habere mentem, ut timeant me omni tempore, ut bend sit illis &c. Fuisset, uel foret: iam nunc exultationem continent hæc uerba, quare passus sit dominus captiuum detineri populum suum, & ad paucitatem redigi; quare etiam per Romanos permisit deuastari, & quasi penitus interire. & si uerba attendas, potius ad ultimam deuastationem hæc pertinent. Culpa, inquit, tua factum est hoc: nam si uoluisses, fuisset pax, seu prosperitas tua, ueluti fluius, qui nunquam deficit, neque fluere desinit. Forsitan & per antonomasiam de Eufrate intelligit, qui amplissimus est fluius: neque solum, ut fluius, sed ut conuolutiones maris, id est, fluxus, seu uada, que ad litus absque ulla defatigatione perpetuo deoluuntur. quibus uerbis omnium rerum abundantiam, & felicitatem notat; que obseruantes mandata Dei comitatus Israel, si audisset me, & in uis ambul-

lasset, inimicos eorum humiliasset, inimici eis aduarentur, peperit ut uiuerent, cibarem eos adipe frumenti &c. ut est apud Ps. Nota autem, nomine pacis, & iustitiae Hebraeis uniuersa bona spiritalia, atque temporalia designari, bona illa temporalia non antur, quae in premium iustitiae a Deo hominibus tribuuntur. nam cum bene habemus, & reip. a Deo non immittuntur aduersa, & calamitates, uidetur Deus nos iustos pronuntiare. unde iustitiae dicuntur interdum beneficia Dei, ut I. Sam. 12. ut disceptem uobiscum coram Iehoua de omnibus iustitijs, quae fecit uobiscum.

19 Quasi arena &c. non uno loco promiserat Deus multiplicationem seminis, si ipsi obedirent. alludit quoque hoc loco ad promissionem factam Abrahae; Sic erit semen tuum, sicut arena maris &c. Non interiret. uulgatus sensum uertit, interire, & attritum esse: quae certe uastatione ultima magis conueniunt, quam quae per Chaldaeos contigit. nusquam enim amplius fuit regnum Iehuda, & resp. illa nusquam est, & in obliuionem abiisse uidetur, quasi nunquam fuerit. Sicut autem Hebraeis scire nomen alicuius, & recordari nominis, est fauoris, & gratiae; sic aboleri nomen, & interdicere, est nota odij, & indignationis. at quando odisse uisus est dominus populum illum? certe post occisum Christum.

20 Egredimini de Babylone. agnosce prophetarum phrasim: haec significant, quae paullo ante dixisset, ea propter captiuitatem Babylonicam dixisse, quod in paucitatem tunc redacti, interuisse Israel nomen, immo & abolitum fuisse uidebatur; cuius causam quoque non siluit: supplendaque sunt non nulla: quasi dicat, At nunc iam tempus est, ut tui miserer. egredimini itaque de Babylone &c. Ego certe adhuc mysterium subolfacio, quod Iesaias nomine Babylonis, & Chaldaeorum obuelauit. erat enim typus liberatio illa alterius magis admiranda, quam certe decantare per totum orbem, ac predicare inuebat usque ad extremitatem terrae. Haec est euangelij predicatio, de redemptione per Dei filium facta. Quorsum ad ultimum terrae? nisi quia ad omnes haec redemptio, quae facta esset in Iudaea, & Israele pertineret? certe quoties in prophetis has denuntiationes, exultationes, & orationes ad omnes gentes lego, toties redemptionis uniuersalis mentionem facere prophetas non dubito. quandoquidem non tantum facienda uidebatur redemptio illa, quam tot calamitates mox subsecuta sunt ipsa captiuitate grauiore quousque ad culmen malorum peruenerunt. non nego tamen, quin etiam secundum historiam intelligenda sint. uide Esdra cap. 8. quod manus Dei fuit cum illis in itinere, & liberauit eos de inimicis in uia &c. Hoc autem loco ita ad mysterium haec esse referenda, quae sequuntur, conuincunt. quorsum enim.

21 hic commiscet propheta, quae in liberatione ex Aegypto contigerunt? quid dissecio petrae, quid emanationes aquarum ad iter per Mesopotamiam facturus? ergo haec mystice accipienda sunt, ut illis uidelicet nihil defuturum, eosque nullius rei penuria laboratos, qui ex captiuitate peccati, Christi beneficio aufugerint, significent. Nulla regio magis confusione plena, quam peccati: nulli Chaldaei peius filij Dei nocent, quam peccata. Haec est Babylon, & isti sunt Chaldaei, unde suos iuber dominus fugere. uide infra cap. 52. uers. 11. Recedite, exite inde &c. quae uerba adducit Paulus 2. Cor. 6. in hanc eandem sententiam.

22 Non est pax &c. haec dupliciter possumus accipere: primo quasi opponat sortem improborum sortem, quam descripsit seruorum Dei, quibus nihil redeuntibus ad Deum deest: at improbis nulla est pax, dicit dominus, omniaque in malum eis cedunt. secundo ut dolorem quemdam propheta contineant haec uerba, quasi praesagientis, frustra uocare Christum Israelitas, ut Babylonem desererent, & a peccato fugerent: non enim audituri erant uocantem; & manus extendentem erant despecturi, ut quasi per correctionem hac efferantur, ad hunc modum, Sed quid moror? quid uerba in uentum profundo? improbi sunt, & indigni pace, & felicitate, quae illis offertur. quare ad gentes conuersus Christus ait; Audite insulae &c. Interim tamen considerandum est, improbos a se pacem, & ueram tranquillitatem repellere: non enim acquiescunt uerbis Dei: sequuntur affectus suos, qui nunquam sibi constant: seruiant iniquitates, metunt dolores. uide infra 57.

Caput quadragesimum nonum.

Noua.

Vetus.

AT TENDITE insulae ad me, & au-
scultate nationes de longinquo: Ie-
houa

AVDITE insulae, & attendite po-
puli de longe: dominus ab utero uo-
cauit

Noua.

Vetus.

houa ab utero uocauit me; a uisceribus matris meae commemorauit nomen meum.

Et posuit os meum, quasi gladius acuti: in umbra manus suae abdidit me, & posuit me in sagittam exterfam: in pharetra sua abcondit me.

Et dixit mihi; Seruus meus [es] tu Israel, certe in te glorificabor.

Et ego dixi; In uacuum laboraui: inani ter, & uane uirtutem meam consumpsi. profecto iudicium meum a Iehoua, & opus meum a Deo meo.

Et nunc dixit Iehoua, qui formauit me ex utero in seruum sibi, ad reducendum Iacob ad se; & Israel non colligetur: et honoratus ero in oculis Iehoua, & Deus meus obfirmatio mea.

Et dixit; Indecorum fuit, non esse te mihi seruum ad suscitandas tribus Iacob, & obseruatos Israelis reducendos. & dedi te in lucem gentium, ut sis salus mea usque ad extremitatem terrae.

Sic dixit Iehoua, redemptor Israelis, sanctus eius ad despectam animam, ad abominabilem gentem, ad seruum dominorum; Reges uidebunt, & confurgent principes, & supplicabunt propter Iehoua, qui fidelis est, sanctum Israelis, & elegit te.

Sic dixit Iehoua; In tempore acceptionis respondi tibi, & in die salutis adiui te, & seruaui te, & dedi te in foedus populi ad stabiliendam terram, & faciendum hereditate hereditates desolatas.

Ad dicendum uinctis; Egredimini: & ijs, qui in obscuritate, Sitis conspicui. Iuxta uias pascetur, & in omnibus locis eminentibus pascua eorum.

Non esurient, neque sitient, neque feriet eos adustio, neque sol: quoniam commiserator eorum adducet eos, & iuxta scaturigines aquarum deducet eos.

Et ponam omnes montes meos in uiam, & [uia:] strata meae eleuabuntur.

Ecce isti de longe uenient, & ecce isti ab Aquilone, & mari, & isti de terra Sineorum.

Quate caeli, & exulta terra: personate montes ouationem: quia consolatus est Iehoua populum suum, & inopes suos commiserabitur.

Et dixit Tcion: Dereliquit me Iehoua, & dominus meus oblitus est mei.

An obliuiscetur mulier lactentis sui, ut non misereatur filij uteri sui? immo si illa obliuiscatur;

cauit me; de uentre matris meae recordatus est nominis mei.

Et posuit os meum, quasi gladius acutum: in umbra manus suae protexit me, & posuit me, sicut sagittam electam: in pharetra sua abcondit me.

Et dixit mihi; Seruus meus es tu Israel, quia in te glorificabor.

Et ego dixi; In uacuum laboraui: sine causa, & uane fortitudinem meam consumpsi. ergo iudicium meum cum domino, & opus meum cum Deo meo.

Et nunc dicit dominus formans me ex utero seruum sibi, ut reducam Iacob ad eum, & Israel non congregabitur: & glorificatus sum in oculis domini, & Deus meus factus est fortitudo mea.

Et dixit; Parum est, ut sis mihi seruus ad suscitandas tribus Iacob, & faces Israelis conuertendas. Ecce dedi te in lucem gentium, ut sis salus mea, usque ad extremum terrae.

Haec dicit dominus, redemptor Israel, sanctus eius, ad contemptibilem animam, ad abominatam gentem, ad seruum dominorum; Reges uidebunt, & confurgent principes, & adorabunt propter dominum: quia fidelis est, & sanctum Israel, qui elegit te.

Haec dicit dominus; In tempore placito exaudiui te, & in die salutis auxiliatus sum tui: & seruaui te, & dedi te in foedus populi, ut suscitares terram, & possideres hereditates dissipatas.

Vt diceret ijs, qui uincti sunt; Exite: & ijs, qui in tenebris, Reuelamini. Super uias pascetur, & in omnibus planis pascua eorum.

Non esurient, neque sitient, & non percutiet eos aestus, & sol: quia miserator eorum reget eos, & ad fontes aquarum portabit eos.

Et ponam omnes montes meos in uiam, & semitas meae exaltabuntur.

Ecce isti de longe uenient, & ecce isti ab Aquilone, & mari, & isti de terra australi.

Laudate caeli, & exulta terra: iubilate montes laudem: quia consolatus est dominus populum suum, & pauperum suorum miserebitur.

Et dixit Sion; Dereliquit me dominus, & dominus oblitus est mei.

Nunquid obliuisci potest mulier infantem suum, ut non misereatur filio uteri sui?

Ff ij &

obliuiscatur; at ego non obliuiscar tui.

16 Ecce super utranque palmam constitui te; muri tui coram me iugiter.

17 Festinauerunt aedificatores tui: diruentes te, & efficientes te à te egredientur.

18 Leua circumquaque oculos tuos, & uide: omnes isti congregati sunt, uenerunt tibi. uiuo ego (fidelis sermo Iehoua) quòd omnes istos, tanquam ornamentū indues, & alligabis eos, sicut sponfa.

19 Quia siccit ates tuæ, & desolationes tuæ, & terra ruinæ tuæ: quia iam angusta eris præ habitatore, & longè abibunt, qui abforbebant te.

20 Adhuc dicent in auribus tuis, filij orbitatū tuarum; Angustus est mihi locus: cede mihi, & habitabo.

21 Et dices in corde tuo; Quis genuit mihi istos? & ego orbata, & sterilis, migras, & recedens: & istos quis enutriuit? ecce ego derelicta, sola: isti ubi erant?

22 Sic dixit dominus Iehoua; Ecce leuabo ad gentes manum meam, & ad populos exaltabo signum meum: & afferet filios tuos in gremio, & filias tuas super scapulam leuabunt.

23 Et erunt reges educatores tui, & principes mulieres eorum, lactatrices tuæ: prostrati in terra supplicabunt tibi; & puluerem pedum tuorum lambendo depascunt. & cognosces, quòd ego Iehoua, in quem, qui spem habent, non pudefient.

24 Num tolleretur à forti præda? & an captiuitas iusti euadet?

25 Quandoquidem sic dixit Iehoua; Etiā captiuitas fortis tolletur, & præda præualidi euadet: & cum litigatoribus tuis ego litigabo, & filios tuos ego saluabo.

26 Et comedere faciam deprædatore tuos carnem suam, & quasi musto sanguine suo inebriabuntur: & sciet omnis caro, quòd ego Iehoua saluator tuus, & redemptor tuus potentissimus Iacob.

& si illa oblita fuerit; ego tamen non obliuiscar tui.

16 Ecce in manibus meis descripsi te: muri tui coram oculis meis semper.

17 Venerunt structores tui: destruentes te, & dispantes à te exibunt.

18 Leua in circuitu oculos tuos, & uide: omnes isti congregati sunt, uenerunt tibi. uiuo ego, dicit dominus, quia omnibus his, uelut ornamento, uestictis, & circumdabis tibi eos, quasi sponfa.

19 Quia deserta tua, & solitudines tuæ, & terra ruinæ tuæ nunc angusta erunt præ habitatoribus, & longè fugabuntur, qui abforbebant te.

20 Adhuc dicent in auribus tuis, filij sterilitatis tuæ; Angustus est mihi locus: fac spacium mihi, ut habitem.

21 Et dices in corde tuo; Quis genuit mihi istos? ego sterilis, & nō pariens, & transmigrata, & captiua: & istos quis enutriuit? ego destructa, & desolata: & isti ubi hic erant?

22 Hæc dicit dominus Deus; Ecce leuabo ad gentes manū meam, & ad populos exaltabo signum meū: & afferent filios tuos in ulnis, & filias tuas super humeros portabunt.

23 Et erunt reges nutricij tui, & reginæ nutrices tuæ: uultu in terra dimisso adorabunt te, & puluerem pedum tuorum lingent. & scies, quia ego dominus, super quo nō confundentur, qui expectant eum.

24 Nūquid tolletur à forti præda? aut quod captum fuerit à robusto, saluum esse poterit?

25 Quia hæc dicit dominus; Equidem & captiuitas à forti tolletur: & quod ablatū fuerit à robusto, saluabitur. eos uerò, qui iudicauerunt te, ego iudicabo, & filios tuos ego saluabo.

26 Et cibabo hostes tuos carnibus suis: & quasi musto sanguine suo inebriabuntur: & sciet omnis caro, quia ego dominus saluator te, & redemptor tuus fortis Iacob.

AVDITE insula. hætenus multa de Christo in Cyro uidimus, & de populo Dei in Israelitis à Babylone educendis: iam nunc discussis umbris non nihil apertius de mysterio Christi pronuntiat Iesaias. quòd autem hæc ad Christum dominum referenda sint, & in eo adimpleta fuerint, confirmat locus ex hoc capite, adductus in actis Apostolorum à Paulo: qui est uers. 6. & alter 2. Corin. 6. qui est uers. 8. item alius, quem adducit Ioan. in Apocalypsi, qui est uers. 10. ut nihil nos morari debeant

debeant Iudeorum signa. Inducitur autem principio Christus, concionem habens ad uniuersos homines, in qua suis uocationis, & muneris rationem reddit, significans gentes pro Iudeis substituendas, quas tamen pro filiis recognoscet synagoga. Populi de longè, id est, remotissime quæque nationes. nam cum toto orbe mihi res est. omnes enim captiui detinentur in Babylone: omnibus offert Deus libertatem. audiamus, quæso, hunc eximium doctorem, qui de cælo descendit magister. certè enarrabit, quæ uidiit apud patrem. Ab utero uocauit me, id est, à multis iam annis mei rationem habuit, ut huc me destinaret: antè quàm ex utero matris in hanc lucem prodirem, celebrauit nomen meum, commendauit honorificè, & cum præfatione honoris nomen meum ore protulit.

2 Quasi gladium acutum, uel quasi gladij acuti (os supp.) nam & gladio os tribuit hebraismus, ut quemadmodum gladius acutus ore suo disincit, enecat, ac eadem facit, ita ego uerbo meo separationem faciam inter patrem, & filium, matrem, & filiam: gladium enim ueni mittere in terram, non pacem, ut est in euangelio: eadem facturus aduenio, non quidem corporum, sed spiritalium: qua caro pereat, spiritus uerò uiuat. Suprà dixit, quòd spiritu labiorum suorum impium, seu impietatem occideret: tibi non nihil de efficacia uerbi euangelij diximus. uide Paulum, ubi comparat sermonem Dei gladio accipiti & c. ubi quoque nos armat uerbo Dei, ut possimus stare aduersus unum, atque impetum diaboli. quare exhibeamus nos huic gladio secandos, & muniendos, ut quæ carnis sunt, amputentur: & quæ spiritus sunt, defendantur. Sub umbra: & hebr. in umbra. ב. autem hoc loco est, cum, & omitti potest; Umbra manus suæ & c. Videtur autem in metaphora gladij persueuere, qui sub sinistro brachio additur in uagina, ut dextera inde faciliè educatur; & sicut mox dicit sagittam in pharetra reconditam, ita hic gladium in uagina notat: ideo uerbum חרב in biphil, uerbo abdendi reddidi, propria uerbi significatione seruata, ut Genes. 3. Cum nudus essem, abdidit me; & suprà 42. In domibus carcerum abditum sunt & c. quare in hunc quoque sensum accipe uerbum protegendū in uulgaro. Sagittam electam. ego propriam significationem uocis ברר expressi: uulgaris uerbo probandi, & eligendi solet reddere. nam in expurgatione electio fit ברר, nobis cum de armis dicitur, est nitida reddere, & ferruginem detergere. Notandum autem est, quòd cum gladio cominus, sagitta uerò eminus dimicetur, significat hoc loco tam eos, qui propè, quàm eos, qui longè erant, felici & uitali uulnere esse percutiendos. quare & in Ps. 45. qui in Christum dominum editus est, gladium, & sagittas illi tribui uides.

3 Seruus meus es tu Israel. quòd de populo Israelitico hæc nequeant intelligi, quæ sequuntur, satis ostendunt: at Christum nomine Iacob, & Israelis notari quid mirum? nam & Davidis nomine non uno loco appellari manifestum est. Ecquis, quæso, nomine Israelis dignior fuerit, quàm qui in Deum ita præualuit, ut homini propitium ex irato reddiderit? Quia. אמן affirmantis, seu assueuantis interdum est Hebræis, ut 1. Sam. 15. Immo audiui uocem Iehoua: ita & hoc loco reddi potest; Quin etiam in te glorificabor. est quidem seruus, & minister meus, sed per te plurimum glorie mihi accrescet: filius enim Dei patrem glorificauit super terram: nam illius nomen hominibus manifesta uir, & quantum mundum diligeret, aperuit; ut qui se filium mundo dederit, ut qui eum recipere, in filios adoptaret. Hæc amorem hominum conciliarunt, & subditum reddiderunt mundum Deo, ut eum. sicut Deum glorificarent, eiusque gloriam, ac maiestatem celebrarent. es quidem seruus meus secundum naturam, quam assumpsisti, sed es tota gloria, & decor meus: quia in te uno ostendi mundo diuitias bonitatis, & misericordiae. Duplici hoc nomine gloria Dei est Christus dominus, quòd in illo gloriam suam, & ea, quibus gloriatur, manifestauit Deus, & quòd per Christum mundus agnouit Deum, ac glorificauit. uide orationem Christi ad patrem apud Ioann. 17. Pater uenit hora & c.

4 Et ego dixi. hoc uersu, quàm uani fuerint labores Christi domini inter Israelitas, apertè docet. ordinem quoque diuinorum consiliorum manifestè exponit hoc uersu, & sequentibus, qui talis est; Datur Christus, ut in eo glorificetur Deus, mittiturque iuxta promissiones patrum, ut sit minister circumcissionis, & Iudeis inferuiat ad salutem: iccirco eum Israelem uocat. executus Christus dominus ministerium, frustra se laborare conuerit, quasi nihil profuerit, quòd à Deo missus in nulla re à patris uoluntate recesserit. insistit tamen Deus, ut Iudeis predicetur euangelium, & ad se reducantur signis, & uirtutibus, & donis spiritus sancti; quæ gloriam Christi confirmabant: illi uerò nec sic acquiescunt: ergo uocantur gentes. Sed expendamus singula. Et ego dixi. pater quidem in me glorificandum se fore dixit: quid ergo expectandum esset, nisi ut cum ad Iudeos uenissem, me illi proberede, & Dei filio agnoscentes reciperent, auscultarent, colerent, & Deum pro tantis numeribus glorificarent? sed uideo rem longè aliter euenisse. frustra uideo hanc prouinciam suscepisse: non credunt, non auscultant: peiores sunt. defatigor: nihil quod ad salutem ipsorum conferre posse uidebatur, omitto. aruit iam tanquam testa uirtus mea, & lingua mea adhaesit faucibus meis. Neque dubites, quin tanto studio rebus Iudeorum incubuerit, ut tricennio uires absumpsit, corrosis zelo Dei uisceribus,

& corpore laboribus, ac defatigationibus exhausto. Ergo iudicium &c. אכן affirmantis particula esse uidetur, & sic eam reddidit uulgatus Genes. 28. Verè dominus est in loco isto & supra 40. Verè sanum est populis, & infra 53. Verè languores nostros ipse tulit &c. hic illatua particula uertit, quia iudicium pro lite accepit, quasi super hac re, cum Deo uellet iudicio contendere, & opus suum cum Deo expendere, quo uideat, an dignum sit, ut tanti labores sine fructu maneant &c. Quam interpretationem non est, cur quispiam damnet: ego tamen in studiosorum sacre scripturæ gratiam, omisit aliorum interpretationibus, expositionem simplicissimam ex ipso hebraismo de promptam asseram, & primo אכן sit affirmantis, אכן uerò, id est, iudicium, & פלרה, id est, opus, quasi pro eodem accipiuntur: uocant autem interdum Hebræi iudicium, hominis condicionem, & ea studia, seu uita statum, atque tenorem, ex quo iudicium de homine fertur: opus autem uocant interdum exercitationes, studia, ea, in quibus occupatur, & sese exercet, quemadmodum hæc duo simul posita accipere debemus in libr. Iud. 13. licet ibi pro פלרה sit אכן, quibus duobus nominibus Hebræi indifferenter utuntur: exempla passim obuia: Hebræa autem eo in loco sic habent ad uerbum; & dixit Mamei [Angelo;] Nunc ueniat uerbum tuum. quod nam erit iudicium pueri, & opus eius? pro quo uulgatus; Quando sermo tuus fuerit expletus, quid uis, ut faciat puer, aut à quo se obseruare debeat? non dubium, quin ibi querat pater ab Angelo, quæ futura esse deberet pueri condicio, quæ studia &c. sensus igitur hoc loco hic esse poterit; Consumpsi frustra uires meas: certè condicio mea à domino, & studia mea à Deo meo: quasi dicat, non est, quod quisquam existimet, iccirco me frustra laborasse, quod non missus uenerim; aut aliter, atque oporteret, rem tractarim, in aliquo uel deliquerim: condicio, studia, status, actiones omnes meæ, omnia denique meæ à Deo meo, à patre omnium Deo disposita, atque ordinata fuere: à cuius iudicio ne latum quidem unguem unquam aberrauit, neque aberrare potui. Hinc illa uoces, Pater meus usque modo operatur, & ego operor: & Non potest filius facere quidquam, quod non uiderit patrem facientem: & Doctrina mea non est mea, sed eius, quid misit me: & Sicut mandatum dedit mihi pater, sic facio: & Ego à me ipso non ueni: & Me pater sanctificauit, & misit in mundum: & Quare loquelam meam non agnoscentis? ego enim ex Deo processi, & ueni: & infinita huiusmodi, quæ inexcusabiles reddunt Iudæos, & nobis planum faciunt, quod & iudicium, & opus Christi à Deo fuerit. neque noua uideatur hæc acceptio uocis, אכן: latissimè enim patet Hebræis. unde 2. Reg. 1. Quod fuit iudicium huius uiri. querit autem rex de forma, seu habitu uestimentorum, quemadmodum ex sermorum responsione mox apparet. Particula autem אכן pro à, uel ab &c. accipitur interdum Hebræis, ut Genes. 49. A Deo patris tui, qui adiuuit te, & ab omnipotente, qui benedixit te: & 44. Ipsi egressi erant ex urbe: & Exod. 9. &c.

Et nunc dicit &c. uel nunc quidem: seruit continuationibus hæc particula sapius. Vers. 3. in genere uocationem explicauerat, se uidelicet seruum Dei, & ministrum diuinæ gloria in mundum destinatum ab ipso Deo: id in specie iam exponit, nempe dixisse dominum, eiq; mandata dedisse, ut ad se rediret Iacob. Hoc illud est, quod in euangelio habes; Misit seruum suum hora cenæ dicere inuitatis, ut uentrent: quod autem ibi sequitur, Et nolabant uenire, hic dicitur; Et Israel non congregabitur: sic enim legendum est, tam ex Hebr. quàm ex Hieronymi uersione. omnino enim affirmat, non uenturos Israelitas, seu, ut est in Hebræo, non colligendos. Dicitur autem hoc uerbum non raro de gregibus, de ouibus: ut & hic respicere uideatur, quod dominus in euangelio ait, se missum ad oues, quæ perierunt, seu quæ perdita errauerunt, domus Israel: uenit enim dominus, tanquam pastor, ut eas ad Deum colligeret, seu congregaret: at noluerunt colligi, neque redire ad Deum. iam hic explicat, quod superiori uersu dixerat, se in uacuum laborasse: nam Israel non colligitur. Tertium autem, quod dixerat iudicium suum à domino &c. iam etiam apertius effert dicens. Et glorificatus sum &c. quasi dicat, non uitio meo, neq; Dei factum est, ut non reducerentur Israelitæ: mirum enim in modum me honorauit pater, seu glorificauit: nam summa cum gloria me filium suum coram ipsis in Iordane declarauit; & cum abiectissimus uiderer in oculis hominum, tamen illi non indignus uisus sum: qui pro filio ipsius carissimo haberer: quod etiam declarauit mihi sua potestate tradita: fuitq; is fortitudo, seu obfirmatio mea: nihil erat, quod non efficerem: manifestabam gloriam meam coram ipsis, & quàm gloriosus essem in oculis patris, ipsi in signis à me factis, uidebant: illis uocationem meam satis superq; confirmabam, ut si sanam habuissent mentem, omnes ad me uenissent cum Nicodemo dicentes; Scimus quia à Deo uenisti magister: nemo enim potest hæc signa facere, quæ tu facis, nisi fuerit Deus cum eo. Indignum autem fuit, quod sic honoratum à Deo Iudæi inhonorarent, neque auscultare uellent: quod in euangelio quoque illis obiicit, iniurijs ab eis lacestis; est pater, qui glorificat me, quem uos Deum uestrum appellatis: ille querit gloriam meam, & uos iudicabit. quare sequitur.

Et

6 Et dixit: respondet dominus illi, ueluti querimonie, nempe iubet, ut reducam Israelitas: at illi non colligentur: cum tamen per me non steterit, & nihil omiserim eorum, quæ necessaria ad rem uidebantur. Parum est, uel leue est, id est, indecorum, inhonestum, ignominiosum reputatum est. Ut sis mihi. sensus huius editionis planus est: ad uerbum sic habetur, ab essendo te mihi seruum &c. quem hebraismus quantum ex similibus conijcere potuit, (non damnata tamen uulgata editione, quam sequuntur plerique uiri doctissimi) sic licet uertere; Non esse te mihi seruum &c. ut 1. Sam. 15. Repulit te ab essendo regem, id est, ne esses rex: & Psal. 62. Tantum ab exaltando eum, id est, ne exaltetur ipse: quin & hoc eodem capite uersu decimo quinto, Numquid obliuiscetur mulier infantis sui, à commiserando filij uteri sui, id est, ut uulgatus uertit, ut non miscreatur. Inquit ergo, indecorum, turpe, seu ignominiosum uideri potuit, quod non fueris mihi seruus ad suscitandas tribus Iacob. qua pbrasi nos quoque Lusitani uitimur, non fuisi ad faciendum mihi, non ualuisi illud mihi præstare: quasi dicat dominus, si cuiquam ignominiosum uideri potuit, quod non ualueris ad reducere Israelitas, ecce do te in lucem gentium &c. Suscitandas tribus. nomine uirgarum, seu baculorum, frequenter tribus, seu familias designat scriptura rationibus, quas supra apposi, nempe quia ex uno trunco oriuntur &c. cum ergo etiam plantis Hebræi tribuant uerbum excitandi; forte hic, ad nomen uirgæ alludens, quod apposuit pro familijs, uerbo excitandi uti uoluit. quamuis non ignorem קום uerbum in biphil, sepius esse idem, quod stabilire, confirmare &c. ut sit sensus, ad stabilizandas, seu confirmandas tribus Iacob: corruerit enim illa res. & à peccato erant ualde labefactæ res Iudæorum, priorem tamen expositionem sequor, quia rem leuem, & factu facilem uideri debuisse apponere, ut ostendat, quare inhonorum uideri poterat, si Israelitas non reduceret. Erant, inquit, ueluti uirgæ radici optime inherentes, heredes fidei, & religionis patriarcharum. Quid magnum, si irrigata reuiuiscerent? huc quoque facit, quod sequitur, Ad fæces. hebr. נצרי Hebræi pro נצרי accipiunt, id est, pro reseruatis, seu conseruatis, qui in uita remanserunt, & seruati sunt à domino: non difficile autem uidebatur tales reducere ad Deum: nam expectabant ipsi consolationem Israelis: quare & fæces dixit uulgatus, quæ imo uasarum relinquuntur, & conseruantur. Est quoque hic allusio in hac uoce: נצר enim surculus tener est, qui seruari solet, ut crescat, quæ, si desectat à recto, facile est ad rectitudinem reducere. Vides, quo pacto hæc facilitatem quandam contineant, ut ignominiosum uideri possit, si non sufficeret Dei filius ad eos reducendos, & conuertendos: quod si cum uulgato legas, parum est, ut sis seruus, id est, minister ad suscitandas &c. possum obseruata dicere, & accipere pro abominosis, & à quibus se obseruant prætereuntes: de qua acceptione non nihil diximus capite primo, & infra cap. 65. Dedi te in lucem. de predicatione euangelij optimè interpretatur Paulus in actis Apostolicis locum hunc. probat enim ex hoc loco, iussto Dei iudicio fieri, ut quia Iudæi repulerunt uerbum Dei, prædicent illud gentibus. Ut sit, uel ut sit: & ita exponit D. Hieronymus, ut salus mea uniuersam terram occupet. ex hoc quoque loco sumptum uidetur illud Simeonis, Lumen ad reuelationem gentium. Si quis autem querat, quomodo hic dicatur, Christus datus in lucem gentium, cum ipse dicat in euangelio; Non sum missus, nisi ad oues &c. responde, Christum loqui de missione illa, quæ erat ex promissione patribus facta. audi Paulum hoc exponentem; Dico dominum I E S V M ministrum fuisse circumcisionis, id est, Iudæorum, pro ueritate Dei ad confirmandas promissiones patrum: gentes autem super misericordia collaudare Deum &c. erga si minuit gloriam, quod non reduxerit Israelitas, uide, quanta sit gloria, hominem unum à suis crucifixum in toto orbe pro Deo coli, & barbaras nationes per discipulos suos ad Deum reducere. Ecce pro uirgis radici infixis, barbaras nationes eidem radici inseruntur: ecce, pro expectantibus Messiam non rediit, gentes, quæ ignorabant Deum, & in peccatis obdurerant: ecce denique pro angulo terræ, fines orbis.

7 Hæc dicit &c. est Christus dominus lux mundi, & salus gentium dicatur, & uerè sit: scimus tamen eisdem nominibus ornasse discipulos suos. quo fit, ut cum in prophetis hæc ipsa legimus, non necesse sit, illorum intelligentiam ad ipsam Christi personam tantummodo coarctare. nam illud, Dedi te in lucem gentium, Apostolus in eo loco, quem ex actis citauit, aperte per se, & coapostolos suos impleri testatur. est ergo Christus in se, & in suis lumen uitæ, & salus æterna. Quæ autem operabantur discipuli, operabatur in eis Dei filius, & in ipsis loquebatur: ut hac fortasse ratione, Israelem hic uocet propheta dominum I E S V M: quod alioqui nomen gentis esse solet: pauci enim Israelitæ, qui Christo adhaerunt, pusillus, inquam, ille grex, unum corpus est cum Christo: & de ipso tanquam de uno aliquo homine loquuntur interdum propheta; interdum etiam, ut de populo. est enim ecclesia, populus Dei. His prænotatis non difficile erit, quæ sequuntur, intelligere. Ad contemptibilem animam: de Christo, & discipulis ipsius est sermo. anima hic pro toto individuo sumitur figuratè. Minor erat Christus, & omnium minimus in illo calorum regno, cum maior esset Ioanne Baptista, &

Ff iij

psis Angelis, despecti quoque erant discipuli eius. Quid, queso, despectus, & contemptibilis homine in cruce suspenso, in quem mouebant & populi, & magistratus capita sua, dicentes; Vah qui deservis templum Dei &c. qui contemptibiliores homines, quam qui huius cruci affixi erant discipuli? abominatio erat crux, crucifixus, crucis amici: de cruce autem sermones, gentibus Stultitia, Iudeis scandalum. primos illos etiam discipulos dicebat Paulus, infirmos, & contemptibiles fuisse electos, ut confunderet Deus, fortia, sapientia, & mundi pretiosa. Hac, ut quidem ego sentio, hic predicat propheta; & hoc uersu, bono animo esse iubet, pusillum illum gregem cum capite suo despecto, & nouissimo omnium uirorum. hos, in quos, tanquam in uilia mancipia, homines inuehebantur, probria, damnis, cruciatibus, & morte ipsa eos afficientes, tanquam oues morti destinatas, & purgamenta huius mundi: hos, inquam, consolatur per prophetam dominus, quod non diu hac fors duraret. nam, inquit, Reges uidebunt &c. id est, assurgent, & uenerabundi supplicabunt. Quantus, queso, erit hic honor? quem sic unquam honorauerunt reges? certe post uerbera, & carceres, & omne tormentorum genus uicerunt tandem: & pauperes illi homines, & non nulli, qui eos consecuti sunt, à principibus tantum, non pro dijs colebantur? de quibus mox plura in sequentibus, & hoc eodem capite. Propter dominum: deferebant hunc honorem discipulis domini, quia eos uidebant, & agnoscebant electos à domino, à sancto illo: quod ex signis, & uirtutibus, & ingenti malorum tolerantia, inaudita mansuetudine, ceterisque celestibus donis, que non possunt non admirari, uel barbari homines, & reges ipsi, manifeste intelligebant. Ecce qua ratione in ecclesia Christi est adoratio, & cultus sanctorum: qui enim fuerunt contempti, & abominabiles propter Christum; iustum est, ut uersa uice nunc propter eum, qui eos elegit, nobis sint in honore, & pretio, illisque supplicemus, uelint, nolint Lutherani. nam, quod de persona Christi tantum hac non intelligantur, (ut quidam ipsorum uoluit, ob quod interpretatur, contemptibilem animam, abominatam genti, reclamante hebraismo) sequentia satis aperte declarant. ergo & dum hic uiuent, & multo magis nunc, dum gloria perseruuntur, reges uidebunt, & assurgent, & *מרו*. sed propter dominum, qui ipsos elegit, & ad tantam dignitatem euexit, ut essent lux mundi, & salutem eius per totum orbem deferrent, tanquam mundi medici, & curatores; ob quod & Therapeutas eos appellabant, teste Philone. Et sanctum: uulgatus reddidit coniunctionem, neque immerito. eam enim non raro omittunt scriptores sacri, & propter sanctum Israelis, & elegit te, id est, qui: ita enim interdum uau, accipitur. possumus tamen & sic legere; Propter Iehona: quia fidelis est sanctus Israelis, & elegit te. nam *יחזק* ualet, quod, seu, quia: fidelitas autem referenda est ad promissiones factas patribus de semine benedicto, in quo benedicende essent omnes gentes, & de multiplicatione filiorum, tanquam arena maris. Ergo gentes uniuersa ex predicatione intelligentes Dei fidelitatem, & paucos illos electos à Deo, ad generandum per euangelium, & filios procreandos ex gentibus, qui censerentur in semine Abraham, adorabant Christum, & ipsos. nam adoratio, & cultus hic promittitur pro contemptu, & abominatio, & seruitute. non possunt enim non coli, qui agnoscuntur electi à domino, præsertim si sit electio ad aliorum utilitatem, ut est corum, qui iusti ipsi ad iustitiam erudiunt plurimos.

8 In tempore placito. ex euentu imponebantur nomina & locis, & temporibus. quare putarem hæc nihil aliud significare, quam si diceret, Exaudiui te ex bona uoluntate mea, & adiuui te, salutemq; tibi præstiti: ut merito tempus hoc dici possit, tempus acceptationis, & dies salutis. quare & Paulus ex istis uerbis hoc tantum accipit; Ecce nunc tempus acceptabile: ecce nunc dies salutis. Finge ergo sic prophetam dicere, ut habeas mentem ipsius, sic dicit dominus; Ecce habes me propitium, quem innocabas: cuius opem implorabas, ecce habes me audientem: quare tempus hoc demceps uocabis, tempus acceptum; & diem salutis: ecce seruauit te, & dedi te in fœdus populi &c. uel certe aliusio est ad locum Psalmi 69. ubi cum Christus dominus se inimicis suis in parabolam esse dixisset, & quod aduersus se loquerentur magistratus, & potentes, subdit; Ego uero orationem meam ad te domine, tempus beneplaciti Deus, in multitudine misericordie tue exaudi me in ueritate salutis tue &c. Furo, inquit, orationem meam ad te, petoq; ut sit hoc tempus tibi acceptum, & uelis hoc tempore me exaudire pro tua pietate, & ueritate salutis plena. Ergo cum contemptus Christi meminisset, & non diu duraret condicio illa, significasset; inquit, dixisse dominum; In tempore beneplaciti &c. quasi dicat, dixi, quod assurgerent tibi reges, quem hactenus tui populares despexerant: nam iam instat tempus illud, quo petebas, placeret mihi, ut te exaudirem, & quod uerax essem, ostenderem, salutem afferendo, iam exaudio, iam eripio, iam seruo &c. Dedi e in fœdus populi. promiserat non semel Deus, quod reconciliaretur hominibus per Messiam, quem missurus erat: sublato autem in crucem Christo, & pro mortuo habito à Iudeis, relictis tantummodo paucissimis, qui eum uiuere scirent, cisdemq; contemptissimis; uana uidebantur illa promissiones. petebant igitur res ipsa, & hæc uidebantur esse nota Christi, et suorum, ne durarent diutius probra infidelium, inamo ostenderet se ueracem Deus,

& in Christo stabiliuntur omnia. Hoc se præstitisse hic dicit dominus; Dedi te in fœdus populi, id est, populorum, ut per te mihi perpetuo fœdere copulerentur: te pro hostia fœderis suscepi: quo immolatus reconciliatus sum mundo, fide huius sacrificij, & dilectione: que agnitionem tanti beneficii hominibus ingenerabit: mihi adhibebunt posthac populi: neque erit, qui hoc fœdus dissoluat. Christus ergo fœdus dicitur, quia uictima fuit, qua sanctum est fœdus, & nos sanguine eius expiati à secleribus fuimus, que nos à Deo separabant. Dicitur & ecclesia illa primitiua, & discipuli eius, qui unum cum Christo corpus efficiunt, fœdus populorum: quia ministri fuerunt reconciliationis huius, & legatione pro hac fœderatione, & reconciliatione fugebantur, adeoq; rem illam, que gesta fuerat, non tantum uerbis, sed etiam rebus exprimebant, ut sciplos impenderent, ut immolarentur super obsequio fidei populorum. unde & supple se ea dicebat, que uerant, passionem Christi pro ecclesia: quia ad fidem, & reconciliationem populorum necessarium erat, ut uiderent gentes predicatores illius sacrificij paratos esse pro ueritate, quam annuntiabant, mortem oppetere. quare morte sua, ac malorum tolerantia predicationi fidem conciliabant, que ecclesia Christi summopere erat necessaria. Ut suscitares terram. homines, qui ad unum interierant, & in mortem corruerant, excites, & stare facias, ne in præceps labantur. quare in resurrectionem multorum positus dicebatur Christus à Simeone. Huc etiam illud facit, uenit hora, & nunc est, quando mortui audient filij Dei uocem: & qui audierint, uiuent. & Paulus eum, qui à peccatis surgit, à mortuis surgere dicit. ergo hic pro excitare ad uitam, aut pro stabilire, confirmare agnitione ueritatis, accipere possumus uerbum *וּפְּרַח* in hiphil. Possideres. uerbum habitaum in hereditatem, & possessionem alios immittere significat: excicare dicebat olim iuris consulti, ergo Christo, & Apostolis hic iniungitur, ut eo munere fungantur, quo Iosue, qui Israhelitis possessiones diuisit. ita accipitur hoc uerbum Iosue 1. & Deut. 12. Ierem. 18. &c. introduxerunt enim populos in terram & lacte, & melle manantem: & Christus dominus in ecclesia suas eis diuisit donationes, prout sibi usum fuit, & alios dedit Euangelistas, alios doctores &c. Erant autem huiusmodi hereditates desolatae, dissipatae, seu, ut est in Hebræo, afflatae, id est, quas initio qui uidebant, tanquam rem abominandam execrabantur, atque exsibilabant. quocumque enim quique erat, qui contemptum uigilant, ieiunia, paupertatem, famem, & nuditatem; adde innocentiam, castitatem, mansuetudinem, & his similia non fugeret, & hæc, ut res pessimas, & homine indignas non uitaret? at in has desertas possessiones nos introduxerunt Christus, & Apostoli, in quibus nos felicissimos esse existimamus: in quas tamen nemo nos potuisset introducere, nisi dominus I E S V S, quem ad hoc ipsorum destinauit Deus.

9 Ut diceret his, qui uincti &c. non nullos effectus reconciliationis per Christum hic uides connumerari. primus, quem iam dixi fuit, posse nos insolitam uirtutis uiam incedere, & ueluti regionem commutare. secundo loco hic habes libertatem, ne uidelicet ab affectibus præpediamur, quod minus ad Deum curramus. tertius est tenebrarum, peccatorum, & ignorantie discussio, dum ait; Et his, qui in tenebris reuelemini: illustremini, & luce profundamini, ne amplius latebras appetatis, sed induamini arma lucis, & sicut in die honestè ambuletis. quarto autem loco affluentia donorum spiritalium ponitur. Super uias pacentur &c. id est, in planis locis. nam uia publica in plano sunt, uel sumpta metaphora à pecoribus, que dum è regione in regionem proficiscuntur, per eam uiam à pastoribus deducuntur, iuxta quam pascua inueniant. In omnibus planis. uocem *וּפְּרַח* uulgatus interpret supra cap. 41. supinos colles uertit uers. 18. at Ierem. 3. nunc uias, nunc directum uertit. certe uox tumorem, seu eminentiam notat. quare pro montibus accipi puto, & fortè his duobus nominibus iuxta uias, & in montibus intelligit, quod quacunque ierint, pascua inuenient; ut sit idem, quod in euangelio dicitur; Ingredientur, & egredientur, & pascua inuenient.

10 Non esurient &c. iam quinto loco hoc commodi quoque habebunt, quod nihil eis nocerebit. per famem, & sitim, solem, & æstum, intellige omnia, que incommodare possunt iter facientibus, non quod nihil eos molestia afficiat; sed quia omnia eis in bonum cedant, neque pungant afflictiones eos, qui sine peccato sunt, quod est afflictionum aculeus: non nocet autem sine aculeo uestra, sic neque mors ipsa, si peccatum deletum sit. Audi Paulum, In omnibus premimur; at non anxij reddimur: laboramus; at non desitimus: persecutionem patimur; at non deserimur: deijcitur; at non perimus: & alia plurima, que in Paulo leges. leuius itaque ferunt pñ suas aduersitates, in quibus interdum gaudent, & gloriantur, quam improbi suas felicitates, in quibus interdum nausent. Misericoriam eorum, qui miserantur eos, & affectu pietatis super eos tangitur, adducit eos. qui fieri ergo potest, ut à quoquam ledantur? iuxta scaturigines aquarum deducit eos. quomodo ergo stient, aut ab æstu molestiam capient? Alludit ad Ps. Dominus regit me, & nihil mihi deerit super aquas refectiois &c.

11 Et ponam omnes montes &c. montes meos, inquit, uel de montibus, in quibus sita erat Ier-

rosolya, intelligit: quia fingit ad illam terrenam Ierusalem properare Dei filios, per quam altera intelligenda est, ut supra; Ascendamus ad montem domini &c. uel montes suos uocat, montes altissimi, ut Taurum, Caucasum &c. nam isti dicuntur in hebraismo montes Dei. Hoc quoque per Christum confecti sumus, ut ad Deum undique ueniri possit. non enim aliquo loco circumscriptur eius fides, agnitio, & cultus per montana, per saxa, per ignes: omnia peruia fecit per donum fidei, & agnitiois, bonitatis ipsius, qua, facta reconciliatione, terram uniuersam inundauit. quae enim parum oportuna esse uidebantur & impedimento esse, ne ad Deum possemus properare, ea omnia emolliuit Dei misericordia, ut qui pusillo animo erant, ardua aggrediantur: & qui superbia tumebant, deposito timore, aequilibrate gaudeant, & in Christo IESV non sit seruus, neque liber, Iudaeus, neque Graecus &c. per paupertatem, & per regni fastigia ad regnum colorum iter patet. nulla est denique condicio, nulla fors, nulla uocatio, quae impedimento esse possit, quod minus Deum comprehendamus. quo factum est, ut multi ab oriente, & occidente ueniant &c. quo in loco ad hunc, qui sequitur, allusio est.

12 Ecce isti de longè uenient &c. hic orientem intellige: nulla enim regio longius Palestine patebat, quam orientalis: quam sciebant ultra Persas ad Indos protendi, quorum fines ultra Gangem nemo lustrauerat. per mare autem nempe mediterraneum, occidentem notabant Hebraei: septentrionalem uero plagam יבנה uocabant, quod ueluti abscondita esset: fama enim erat, quod propter frigus nulli essent, aut rari Hyperborei: aut certe, quod non dum quisquam illuc penetrasset ex Palaestina, neque commercium ullum cum septentrionalibus populis haberent Palaestini. Sinuorum autem terram appellabant meridionalem propter montem Sinab, qui ad meridiem iacebat, celeberrimum Iudaeis, iam inde ab egressu ex Aegypto. Ergo ex omni natione absque ullo discrimine ad Deum iter aperuisse Dei filium significat propheta. datus enim est in reconciliationem, & mediatorem inter omnes homines, quorum carne assumpta, iam asinus erat, ut Deum ueluti patrem communem haberent. quod cum uidisset propheta, non potuit sese continere, quin in laudes Dei prorumperet, inuitatis omnibus creaturis.

13 Laudate caeli &c. ego uerbo antiquo dixi, ouate. nam id proprie significat uerbum Hebraicum ירי, exclamare ex letitia, letitiamque uociferando, aut canendo demonstrare, à quo apud probatos auctores mansit participium ouans, & passim pro letabundo, licet pro minore triumpho consueuerit accipi. Sed ego antiquam significationem retineo, quando hoc uerbo ouandi utor. Consolatus est populum. populum Dei uocat, filios Dei, qui erant dispersi: quos praeuidit Iesaias, per Christum congregandos in unum: hos etiam uocat pauperes suos, inopes, & quibus nemo opitulabatur, neque uociferantes exaudiebat. Si quisquam uero alteram à superiori interpretationem uelit eorum, quae praecedunt, sic accipiat, ut pauperes isti, & filij Dei dispersi sint, illa contemptibilis anima, & gens abominabilis, & seruus dominorum, de quibus in uers. 7. quibus dicit dominus, quod reges illis honorem deserent, propter dominum, qui elegit te à Christo: te enim tempore accepto exaudiuisti; te adiunxit; te dedit in fœdus populorum, ut istis pauperibus subuenires, illos eriperes, adduceres, omnia illis praestares. hoc quia ueluti iam factum uidit propheta, omnia ad collaudandum Deum, & congratulandum filijs Dei inuitat. Tu autem Christiane lector pietatem, & caritatem prophetae hic considera, & quanto salutis omnium desiderio tenebatur: qui omnibus mutis elementis linguas optabat, quibus congratularentur, & captiuitate peccati redemptibus. res enim est, de qua gaudium est in caelo. neque aliud est, quod sic in amorem diuinae bonitatis pertrahat hominum mentes. uide infra uers. 18.

14 Et dixit Tcion &c. uocationem gentium superius commemorauit: hanc rursus repetit, (est enim in hoc argumento multus propheta Iesaias) sed addit eos, qui ex gentibus uocandi essent, filios esse Tcion, & ad Israelem pertinere. quare cum caelum, ac terram ad congratulandum deliberatè prouocasset; adhuc tamen Tcion querimonias apponit: quia carnales Iudaei hac restitutione spiritalis generationis non sunt contenti, & impleri promissiones petunt, de multiplicatione filiorum: ut qui nihil nisi carnalia sapiunt, semperq; Ierusalem desolatam desent: quibus tamen non aliter satisfacit dominus, quam quod uerbum suum seruet, & uerax sit; promissiones adimpleat; innumerabiles filios ei donet; eam restituat, reparaet, semperque amet. quod nisi spirituales oculos habeant, nunquam intelligent.

15 Nunquid &c. respondet dominus, & consolatur Tcion, id est, ecclesiam: quam synagogam appellant, affirmans, quod maiori amore eam prosequatur, quam matres paruulos suos, qui ab uberibus suis pendent.

16 In manibus meis &c. probat signo se nequaquam eius posse obliuisci, uidelicet, quod delineatam eius figuram, seu effigiem super palmas suas gerat. uulgatus sensum optime uertit: ego uerbi significa-

significationem retinui: sed de figura ciuitatis intellige: sicut cum eodem uerbo dicitur Ezechieli, ut si per laterem constituat ciuitatem Ierusalem: & Iob 19. Utinam in libro constituamur. Constituere ergo super manus, est constitutionem, & situm eius effigiatum habere in palmis. quod uidetur explicare, dum ait; Muri tui coram me semper. mandata sua iubebat dominus, ne unquam mente exciderent, sed ea, ueluti annulus in manu, & quid appensum inter oculos gestarentur, id est, tam memoria haberent, sicut quae manibus gestamus &c. eadem figura res nostras sibi curae esse hic dicit dominus.

17 Venerunt. Heb. festinauerunt, id est, festinantes uenerunt, id est, iam reparaberis: adsunt, qui te reedificent: uideo ruinas murorum: scio, quid tibi opus sit: recedent iam hostes, qui optima quaeq; diruerunt, & exsiccarunt te, id est, substantiam tuam abstulerunt, ut in solitudinem redacta uidearis. Ego proprias uerborum significationes expressi. est enim ורר, ut iam dixi, exsiccare, uel aduisione solis, uel ignis, uel gladij: qui exurebant te, & contrucidabant filios tuos, recedent longissime: aderunt autem constructores. expulsi enim sunt Pharisaei, & impij sacerdotes, falsiq; doctores, qui ecclesiam Dei pessunderant, & panem in solitudinem redegerant: nam neque ipsi intrabant, neque alios ingredi permittebant, ut est in euangelio: Venerunt ueri Israelitae, & ueri Iudaei, Apostoli domini, qui labentem ecclesiam stabilierunt, & in pristinum decorem, immo multo maiorem restituerunt: reparauerunt collapsos parietes ex lapidibus uinis, illi, qui omnia ad adificationem poterant. Faxit Deus, ut hos adificatores, non illos destructores imitentur: qui loco, & dignitate illorum gloriantur. Hac autem reparatio initium habuit ab inspectione illa Dei, & descriptione super manus. orandus ergo Deus, ne abiciat nos post tergum, sed de excelso figat super nos oculos die, ac nocte, ut longè femoueat diruentes ciuitatem sanctam: restituat autem Iudices, sicut à principio.

18 Leua &c. flebat Tcion, quod orbata maneret, & imminuta essent plus quam omnes gentes, quas ante numero uincebat. hoc enim derelictio illa Dei, & obliuio designabat, praeter collapsos muros, & exustas domos. iam post reedificationem multiplicationem filiorum pollicetur. Venerunt tibi. in hoc est totius consolationis status: tunc dico à quattuor plagis orbis uenturos pauperes ad Deum, ne putes nihil hoc ad te pertinere: est autem adhuc in orbite tua permanere: tibi ueniunt omnes isti: estis sunt ex gentibus, & non ex semine Abraham; filij tamen tui sunt, & ad dignitatem tuam, & ornatum non parum faciunt: erunt enim tibi, ueluti ornatum mulieri. quae enim ornamentis gratia mulieres induunt, aptissima sunt, & concinnitatem habent, atque ab illis plurimi fiunt. ea illa reconduunt, contemplantur, dum promunt, extergunt: sibi deinde ubi adaptant, se tunc demum pulchras esse existimant. Ornamentis ergo comparat dominus illos, qui ex gentibus ad agnitionem ueri Dei peruenerunt: synagogam autem mulieri, aut sponsae, quae illis ornata est, illosq; sibi, tanquam ornamenta, astrinxit, & obligauit iuxta illud euangelij. Oportebat te letari, & gaudere, quod frater tuus iste perierat, & inuentus est &c. certe qui uerè ad synagogam, & Dei ecclesiam pertinebant, ad hunc modum gentium conuersionem accipiebant. Vide interim Christiane lector, quibus se amicitia ecclesiae Dei, & quae sua reputet ornamenta: templorum quidem materialium ornatus, & decor: eatenus accepti sunt Deo, quatenus fidelium animos bene afficiunt, & ad contemplandam puritatem, maiestatem, & decorem Dei, ac sanctorum inducunt, sed nullis ornatibus sic gaudet spiritalis mater, & caput eius, atque istis, quos hic commemorat: non enim illis se, tanquam additiujs ornamentis exornat, sed hos pro oculis, illos pro auribus, alios pro manibus, & alios pro alijs membris accipit: nec se sine illis uiuere existimat, quapropter horum generationi studebant: hos summa cura educabant, & nullam non impendebant operam, quò eos ad uiros perfectos perducerent. Vide in Paulo uiscera ecclesiae, & Christi.

19 Quia deserta tua &c. scis, quantum ad te pertineant, & quàm inter filios sint computandi? ad te, ad te, inquam, ueniunt; neque alias regiones incolere uolent, aded ut scititates tuas, id est, regiones aridas, & quae ob aquarum penuriam deserta sunt, & ea, quae uastata sunt, & quae homines abominari solent (quae hebraismus uocat afflationes, seu afflata) has, inquam, regiones occupabunt, mallentq; apud te hinc incolere, quam amenas, in quibus nati sunt, regiones, id est, mallent in gremio ecclesiae duriter uiuere, & abiecti esse in domo Dei, quam indulgere genio, & delicatè uiuere extra ecclesiam in tabernaculis peccatorum. Vide de his regionibus non nihil supra in fine annotationis uers. 8. Iudaeis uero, quia tantum oculos carnis habent, haec intelligere non possunt; sed ad sua signa recurrunt. Angusta erunt. doctè uulgatus ita mutauit personam. nam in Hebr. est secunda, ut uides in uersione nostra: & repetit particulam continuationis ו; forte, ut insinuet in priori membro suppleendum uerbum, quasi dicat, quia deserta tua, & uastitates tuae habitabuntur: quia angusta eris praehabitatoribus &c. Nunc, uel iam. Longè fugabuntur, qui absorbentur, uel praecipitant te; hoc opponit multitudini. quae enim absorbetur: aut praecipitantur, euanescent, uide supra uers.

nostra editio, Iudica domine nocentes me, habent Hebræa, Litiga domine cum litigatoribus meis: uel potius litigando oppugna Iehoua, qui me litigando oppugnant. ego, inquam, litigabo, ego oppugnabo, tu tacabis. id enim uersu sequenti explicat.

26 Carnibus suis, id est, faciam, ut mutuis se uulneribus conficiant. tunc enim ore gladij carnes suas absumunt, & sanguine suo sese inebriant, dum suo ipsorum sanguine, & mutua cade sese commaculant, & fraterno sanguine madent & gladij, & manus, & uestes. estque allusio ad locos illos in scripturis, in quibus narratur, quod hostes Israelitarum mutuis cadibus se deleuerint. quod non semel accidit. Quæ nihil aliud significant, quam incrementam uictoriam, & sine labore filiorum Dei partam. Conciderunt aduersarij potestates: debellati sunt tenebrarum principes: erepti sumus de eorum potestate: quas, quæso, operas huic bello impendimus? quid contulit auxiliij ecclesia, aut eius filij? solus ipse hostis deleuit, & principem mundi eiecit foras, ut uel hac una ratione damnandi sint improbi Christiani, quod princeps huius mundi iam damnatus sit: illi uerò damnato, & expulso rursus obediant, & quasi dolentes de eius damnatione, ut loquitur magnus ille Basilius, iacentem stabiliant, & eius regnum iterum exsuscitent. Et sciet omnis caro &c. id est, manifestum apparebit, cuius uolenti rem perpendere, & que facta sunt, secum pensitare, quod ego sim ille fortior: ego Deus carne indutus apparuerim, ut dissoluerem opera diaboli, & sim potentissimus Israelitarum Deus, qui eorum causam ago. quis enim potuisset sic alligare fortem illum, & captiuos eius liberare, nisi Deus? quis potuisset efficere, ut qui ab incunabulis omne genus uitij succubuit, subito fidem Christi amplexatus, & euangelio auscultans, sancte, & inculpate uiuat, non solum à peccatis, sed à passionibus animi liberatus, nisi Deus multo fortior illo hoste? Quis similis tui in fortibus domine? uerè agnoscimus, quod tu potentissimè nos liberaueris, & redemptor noster sis Deus, & homo dominus, noster, & frater noster: sit nomen tuum, benedictum in secula.

Caput quinquagesimum.

Noua.

Vetus.

S I C dixit Iehoua; Vbi est liber repudij matris uestre, quam dimisi? aut cui ex creditoribus meis uendidi uos? ecce in iniquitatibus uestris uenditi estis, & in transgressionibus uestris dimissa est mater uestra.

Eò quod ueni, & non erat quisquã: uocauit, & non erat, qui responderet. an abbreviando abbreviata est manus mea, ne liberare possit? aut non est in me uirtus ad eripiendum? Ecce in increpatione mea exsiccabo mare: ponam flumina desertum: fœtebunt pisces eorum nulla existẽte aqua, & morientur præ siti.

Induam cælos nigredine, & sacco operimentum eorum.

Dominus meus Iehoua dedit mihi linguam eruditorum, ut sciam tempestiue mihi icere, cum defatigo colloquium. excitabit mane, mane excitabit mihi aurem ad audiendum, sicut eorum, qui docentur.

Dominus meus Iehoua aperuit mihi aurem, & ego nõ fui exacerbatas, retrorsum non actus sum.

Tergum meum dedi percussoribus, & genas

H A E C dicit dominus; Quis est hic liber repudij matris uestre, quo dimisi eam? aut quis est creditor meus, cui uendidi uos? ecce in iniquitatibus uestris uenditi estis, & in sceleribus uestris dimisi matrem uestram.

Quia ueni, & non erat uir: uocauit, & non erat, qui audiret. nunquid abbreviata, & paruula facta est manus mea, ut non possim redimere? aut non est in me uirtus ad liberandum? Ecce in increpatione mea desertum faciam mare: ponam flumina in ficcum: computrescent pisces sine aqua, & morientur in siti.

Induam cælos tenebris, & sacco operimentum eorum.

Dominus dedit mihi linguam eruditam, ut sciam sustentare eum, qui lassus est uerbo: erigit mane, mane erigit mihi aurem, ut audiam, quasi magistrum.

Dominus Deus aperuit mihi aurem: ego autem non contradico, retrorsum non abij.

Corpus meum dedi percussoribus, & ge-

nas

nas

Noua.

Vetus.

nas meas depilantibus: faciem meam non abscondi ab ignominijs, & sputo.

Et dominus Iehoua auxiliator est mihi: iccirco non sum ignominia affectus. propterea posui faciem meam, sicut chalybem: & sciebam, quod non pudescerem.

Propinquus est, qui iustificat me. quis litigando oppugnabit me? stemus simul. quis in potestate habet iudiciũ meum? accedat ad me.

Ecce dominus meus Iehoua auxiliator est mihi: quis est, qui condemnet me? ecce omnes, quasi pannus, ueterascet: tinea absumet eos.

Quis inter uos timens Iehoua, audiens in uocem serui eius, qui perambulauit tenebras, & non est splendor ei? confidat in nomine Iehoua, & innitatur in Deo suo.

Ecce omnes uos accensores ignis, accinctores laqueorum, ambulate in lumine ignis uestri, & in laqueis, quos accendistis. de manu mea fuit hoc uobis, ad dolorem cubabit.

nas meas uellentibus: faciem meam non auerri ab increpantibus, & conspuentibus in me.

Dominus Deus auxiliator meus, ideo non sum confusus: ideo posui faciem meam, ut petram durissimam: & scio, quoniam non confundar.

Iuxta est, qui iustificat me. quis contradicet mihi? stemus simul. quis est aduersarius meus? accedat ad me.

Ecce dominus Deus auxiliator meus: quis est, qui condemnet me? ecce omnes, quasi uestimentum, conterentur: tinea comedet eos.

Quis ex uobis timens dominum, audiens uocẽ serui sui, qui ambulauit in tenebris, & non est lumen ei? speret in nomine domini, & innitatur super Deum suum.

Ecce uos omnes accendentes ignem, accincti flammis, ambulate in lumine ignis uestri, & in flammis, quas succendistis. de manu mea factum est hoc uobis, in doloribus dormietis.

H A E C dicit &c. cum incredulus Iudæis res iam nobis est: quasi enim non contenti fuerint responsione domini, qui orbitatem, compensandam gentium multitudine, promittebat, adhuc de Deo conquirebantur: dicebantque Deum, qui sibi despondisset progeniem Iudeorum, eam quasi immeritam abiicisse, & alteram duxisse. Hic ostendit non esse, quod conquirebantur. nam Iudæi primum diuortium fecerunt cum Deo: neque uoluerunt filio Dei inuitanti, & reconciliare uolenti acquiescere, ac credere. unde ipsi in euangelio iure optime conquirentur: quoties uolui congregare &c. & nolui. quare iustitiam Dei iudicio damnati sunt. Quis est hic. de loco solet esse interrogatio, ut Genes. 4. Vbi est Abel? & sepe coniungitur cum pronomine tu, ut hoc loco, quod tamen optime per uerbum substantiuum redditur, ut 1. Sam. 19. Vbi est domus uidentis &c. interrogat ergo, apud quem nam esset, ubi nam inueniretur. ut examinari posset &c. Repudij. à uerbo, quod scindere significat, formant Hebræi nomen, quo uocant diuortium. unde in Lege, liber rescisionis est, quem Marcus uocat Βιβλιον ἀποσασιον, id est, librum diuortij: quem interpres Matihæi uno nomine dixit ἀποσασιον, quasi dicas diuortiale. uide Deut. 24. Seruabantur autem huiusmodi libelli, fortè non solum apud repudiatam, sed apud publicam scribam: nam prohibitum erat in lege, ne iterum prior maritus reciperet, quod semel repudiasset, si alteri repudiata nupsisset. quare necessarium erat huiusmodi libellos seruari. ad quam consuetudinem non sine irrisione alludens dominus ait, ubi est liber &c. ut fidem faciatis, & ostendatis uerum esse, quod dicitis, me scilicet tantum, quia libuit, abiicisse matrem uestram, ac non potius ob iustas, & necessarias causas. Quo dimisi &c. uulgatus est uerbum uerbi relatiuum retulit ad libellum: possumus tamen iuxta hebraismum ad matrem referre. nam geminat relatiua Hebræi. ad uerbum, quã dimisi eam. Quis creditor. heb. cui ex creditoribus meis: quasi dicat, non habeo creditores: non habeo oppresores, quorum pecunijs indigeam: quibus, cum non sim soluendo, oporteat pignus dare, aut filios meos in seruos tradere, immerentes, & seruitute indignos. Ecce in iniquitatibus &c. 2. id est, in Hebræis, interdam ualeat per, uel propter: hic credo causam notare. non necessitates, inquit, mea, aut indigentia factum est, ut in seruitutem abiretis: sed is est fructus iniquitatum uestrarum, quas mox exponet. Et in sceleribus. neque rursus tantum quia libuit, aut fastidio matris uestræ more humana non eã dimisi, ut alteram mihi copularem. feci cum illa diuortium, id equidem fateor, sed transgressionem uestram fuerunt in causa, quã me, quasi inuitum, id facere compulerunt. Hinc proprie dices loqui, quando dicimus, Deus oppresit nos, repulit nos, destruxit regnum &c. iam tametsi uerè ita dicamus,

Gg ij

riuos &c. Certè si chalamis non est chalybs, quomodo hæc facit homo? at chalybe, & ferreo instrumeto arrepto, quos montes non euertit? quos riuos non excindit? Sed de his uerbis Tob suo loco plura, quare quando in Deuter. & Tsal. dicitur eduxisse Deus aquam, aut oleum de chalybe, hyperbolica metaphora est, nihil aliud notans, quam unde sperare nemo possit, inde Dei beneficio, & uirtute, illa fuisse producta in hominum utilitatem. quòd si hæc nera sunt, ut certè esse uidentur, non iam dicendum erit, ut non nulli existimauerunt, à populis, qui Chalybes dicuntur, prope flumini Thermidoontem, qui ferri usum inuenerunt, ferrum, chalybem appellatum; quinimmo cum nomen Hebraicum chalybs, ipsis populis sit antiquius, adeoque & usus ferri, ut ex lib. Genes. est manifestum, ab ipso chalybe, tam illos in Asia, quam alios, quos Iustinus in Hispania collocat, Chalybes appellatos fuisse; sicut enim uocum. Græcarum à Latinis origo petenda non est; sicneq; Hebraicarum à Græcis, aut quibuslibet alijs. ergo, ut ad rem redeam, faciem suam propter inauditam constantiam, atque fortitudinem chalybi comparat dominus IESVS. Et scio, uel sciebam, uel experimento didici: est enim quandoque sensus, & experientia; Vidi, & expertus sum, quòd non pudectus sum. nam quia factus sum obediens usque ad mortem, accepi nomen super omne nomen, ut in nomine IESV omne genua flectatur &c.

8 Poterat adhuc quispian obijcere, damnatum uidimus, crucifixum, ac mortuum, secundum legem maledictum: non eripuit eum Deus de manibus nostris. quid ergo ab eo expectare quis poterit, aut quid eius aduentus ad redemptionem nostri faciebat? his, & huiusmodi cogitationibus respondet dominus, non pro damnato haberi debere, quem Deus in iudicio absoluit, neque pro maledicto, & impio habendum, cui Deus opitulatur. Quid mihi, inquit, hominum iudicium obijcitis? en adest, qui me iustificat, id est, iustum pronuntiat: die tertio post hominum damnationem rediuius appareo: non diu tardauit, quid crucem, & non resurrectionem cogitatis? iam iam adest, qui me iustificat. quis audebit me, quasi litigando oppugnare, aut mecum iudicio contendere, audeatq; dicere, me morte dignum fuisse? Hoc planè est, quod dominus dicebat apud Ioann. quòd spiritus sanctus conuinceret mundum de iustitia, id est, manifestè confirmaret iustum fuisse IESVM, cuius iustitia uel ex hoc conspicua esset, quòd ad patrem iret, iam non uidendus in terris. quem autem Deus, & calum sic susciperet, quis iniustum, & peccatorem audeat affirmare? Quis est aduersarius meus? uariè potest reddi hebraismus, propter uocem *לוי*. Quis dominus iudicij mei? uel, quis habet iudicium meum? uel, quis in potestate habet iudicium meum? id est, quis audeat de me iudicium ferre? uel potius, quis speret, quòd palmam ferat, & uictor euadat, si mecum in iudicium descenderit? hoc uocat dominus iudicium sui: accedat, & uideat, quam insanus sit.

9 Ecce dominus Deus: repetit ferè, quod dixit, nisi quòd explicat, quis sit ille adiutor. Certè ex hoc loco assumpti Paulus illud ad Roman. Si Deus pro nobis, quis contra nos? quis accusabit aduersus electos Dei? Deus, qui iustificat? quis est, qui condemnet? Quod hic Deus auxiliator dicitur, Paulus; Si Deus pro nobis. quod hic dixit *לוי*, id est, litigando oppugnabit, Paulus dixit, Quis contra nos, quod hic *לוי*, Paulus uerbo *לוי* reddidit: quod est, condemnare, & improbum declarare: opponiturq; Hebræis uerbo iustificauit, absoluit &c. quæ enim hic de Christo dicta sunt, Paulus ad fratres Christi, filios Dei, & electos eius detorsit. nam exemplo Christi non timere, & pro nihilo ducere hominum damnationem, & iudicium debemus. Quæ autem sequuntur, huc quoque faciunt. Ecce omnes, quasi uestimentum &c. quid miseros homunculos ad iudicium uoco? an non manifesta est eorum inscitia: qui, cum sint mortales, & uermium esca, audent de electo Dei sententiam ferre: & quem Deus iustificauit, & exaltauit, & redemptorem uniuersorum constituit, non uerentur conuicij proscindere, & seductorem, & maledictum appellare? Huc facit, quod infra dicitur: Nolite timere opprobrium hominum; & conuicia eorum ne metuatis: sicut enim lanam, sic comedit eos uermis &c.

10 Quis ex uobis &c. conclusio est in his duobus uersibus totius orationis, & dignissima, quam perpetuo mente uoluamus: quasi dicat; Quamobrem ò uiri Iudæi, quicumque Deum colitis, non hominum iudicium sectemini, sed etiam in medijs malis, & tempestatibus in Deum confidite: ab eo nunquam recedatis: audite uoces prophetarum suorum, presertim illius serui eius, qui ad uos mittetur, quando redemptionem spectabitis. non uos eius mansuetudo, & humilitas conturbet: sufficit seruum esse Dei. dictis ergo eius acquiescentes, sperate, quòd redimamini. sunt, ni fallor, prophetæ uoces de Christo, uel potius Christi domini, qui causam perditiōis Iudæorum præcognoſcebat. Timens Deum, facit timor Dei sana consilia capere. Audiens uocem serui eius: auscultans IESVM, quia eum seruum Dei agnoscit esse, quem misit Deus hora cæna dicere. inuitatis, ut uenirent. Qui ambulauit &c. etiamsi in medio umbrae mortis ambulatis, etiamsi uniuersa tenebris misceri uideatis, etiamsi nullam lucem assurgere, sed omnia obscura, temporum, & hominum malitia, quando habitò

illo seruo Dei pro seductore, & comprehenso, tanquam latrone, & in crucem acto, tanquam impio, ad mentium tenebras notandas, in medio die sol obscurabitur; ne tamen spem, & fidem deseratis, sed in Dei nomine confisi imitari Deo uerbo, sicut Abraham, qui contra spem in spem credidit. sciebat enim, quòd mortuos posset suscitare. Hoc timentes Deum facient: quorum tamen paucissimus est numerus: infidelium autem immensa multitudo: qui, ut non timebant Deum, sic neque uocantem Dei seruum auscultarunt: sed, ut est in euangelio, contumelios affectum occiderunt. quare in media luce sol eis occidit, & in tenebris remanserunt usque in hodiernum diem. non enim sperarunt in Deum: neque crediderunt, hominem illum IESVM, aut doctrinam eius quidquam ad redemptionem, quam sperabant, facere, quare ad hos iam conuersus, non sine irrisione ait;

11 Ecce omnes uos accendentes ignem &c. uel (ut exigit usus participiorum in forma, quam uocant regiminis) accensores ignis: qui ueluti ex officio id agitis omnibus uestris actionibus, studijs, sermonibus, nec non & cogitationibus ignem accenditis, ueluti furnis accendis deputati quidam homines, ferè omnes uos, ò Iudæi, tales estis, estis etiam Accincti flammis, uel accinctores: uidentur enim esse in forma actiua. Dixit autem uulgatus flammis, pro laqueis, seu manicis, *לוי*, quia mox sequitur, in *לוי*, quos succendistis. ex quibus uerbis uidetur flammis, uel quid simile significare: quod ut non reprobo, ita existimo hic uincula ignea designari, per quæ ignem damnatorum intelligit: nam & uincula sunt, & ignea sunt. quare succendere laqueos dicitur, qui ignem illum, in quo detinebuntur, studijs suis nutriunt, & foment. Estis omnes accinctores laqueorum: qui nihil aliud agitis, quam laqueos conficitis, uobisque, & alijs aptatis. uel certè laqueos uocat fasciculos laqueatos, & qui aliquo uinculo constringuntur. uocat ergo eos accensores ignis, & accinctores fasciculorum igni aptorum, id est, fornicarios, & carbonarios, seu lignatores. hi sunt impiorum omnium tituli: sibi enim ignem æternum, & fomenta parant iam hic semiadusti, & horridi, ueluti carbonarij.

Ambulate. qui timent Deum, & audiunt uocem serui Dei, dum sunt in medijs tenebris, immixti Deo suo, & fiduciam non deserentes tandem emergunt, & liberantur: uos uerò infideles, & impij magni incendij domini, & auctores incedite in lumine, seu luce ignis uestri, & in luce laqueorum, seu fasciculorum, quos accendistis. Quòd si uelis *ב* accipere pro in motus, dic; Ite in focum ignis uestri, & fasciculorum, quos succendistis &c. ad hanc certè lucem emergetis, ignis nempe inextinguibilis: uester enim est: nobis eum parastis, ut sit illud euangelij, Ite in ignem æternum, qui paratus est diabolo &c. De manu mea &c. ego, quem uos, ut hominem scelestum reprobastis, ego uos ad hunc ignem damno. uos enim ipsi dixistis iustum esse, ut rex mitteret exercitus suos, qui homicidas perderent, & ciuitatem illorum exurerent: qui heredem, & dominum uincæ occiderunt; ab hoc incendio ad illud transibitis iusto Dei iudicio. quare illic, sicut oues cubabitis, uel cubatim ibitis, ad dolores, & tristitias: doloribus capiti acclinabitis. Hæc sunt latera inferni, hæc strata, hæc cervicalia, nempe dolores: nisi malis, iuxta hebraismi consuetudinem tanquam aduerbium accipere *לוי*, ad dolorem, id est, dolenter, seu cum dolore. huc deueniunt impij, & infideles Iudæi, qui non auscultarunt linguam illam eruditam, neque refici uoluerunt à Christo domino, quinimmo in seruum Dei fuerunt iniuri, & impij. hæc denique est fors impiorum omnium. pluet enim super peccatores laqueos ignis, sulphur, & spiritus procellarum, pars calicis eorum.

Caput quinquagesimum primum.

Noua.

Vetus.

ATTENDITE ad me sectatores iustitiae: qui quaeritis Iehoua: respicite ad petram, [è qua] excisi estis; & ad caueam cisterna, de qua effossi estis.

Respicite ad Abraham patrem uestrum, & ad Saram, quæ enixa est uos: quia unum uocaui eum, & benedixi eum; & multiplicauit eum.

AVDITE me, qui sequimini, quod iustum est: & quaeritis dominum: attendite ad petram, unde excisi estis; & ad caueam laci, de qua præcisi estis.

Attendite ad Abraham patrem uestrum, & ad Saram, quæ peperit uos: quia unum uocaui eum, & benedixi ei, & multiplicauit eum.

Quia cōsolabitur Iehoua, Teion cōsolabitur omnes siccitates eius, & ponet desertum eius, quasi Aeden, & incultum eius, sicut hortum Iehoua. gaudium, & lētia inuenietur in ea, laudatio, & uox psalterij.

Attende ad me popule meus, & natio mea mihi aures accommoda. nam doctrina à me exhibit, & iudicium meum in lucem populorum concitabo.

Propinqua est iustitia mea; egressa est salus mea: & brachia mea populos iudicabunt: ad me insulā intentē expectabunt, & ad brachium meum expectabunt.

Leuate ad caelum oculos uestros, & aspice ad terram subtus: quia celi, sicut fumus, dissoluētur; & terra, sicut pannus, ueterascet; & habitatores eius ad eundem modum morientur; & salus mea in sempiternum erit; & iustitia mea non prosterne- tur.

Attendite ad me, qui scitis iustitiam popule, in cuius corde doctrina mea [est:] ne timeatis conuictum hominis; & ab opprobrijs eorum ne consternamini.

Quoniam, ueluti pannum, absumet eos tineā; & ueluti lanam, absumet eos uermiculus: & iustitia mea in sempiternum erit, & salus mea in saeculum saeculorum.

Excitare, excitare: induere obfirmationem brachium Iehoua: excitare secundum dies priores, saecula antiquitatum. an non tu es, quod excidisti Aegyptum; dolere fecisti draconem?

An non tu es, quod exsiccasti mare, aquas abyssi ingentis: quod posuisti profunditates maris uia, ut transirent redempti?

Et redemptiones Iehoua reuertentur, & uenient Teion cū ouatione, & lētia aeternitatis super caput eorum: gaudium, & lētitiā apprehendent, fugiet mator, ac gemitus.

Ego ego sum consolator uester. quis tu, ut timeas ab homine, [qui] moritur; & à filio hominis, [qui, ut] senum, redditur?

Et obliuisceris Iehoua factoris tui, qui extendit caelos, & fundat terram, & expauescis iugiter omni die propter ardorē presuram facientis, secundum quod se parauit ad perdendum. & ubi [est] ardor presuram facientis?

Festinauit, qui uoluerat, ad aperiendum, & non moriatur, ad foueam, & non defecit

Consolabitur ergo dominus Sion, & consolabitur omnes ruinas eius, & ponet desertum eius, quasi delicias, & solitudinem eius, quasi hortum domini. gaudium, & lētia inuenietur in ea, gratiarum actio, & uox laudis.

Attendite ad me popule meus, & tribus mea me audite: quia lex à me exhibit, & iudicium meum in lucem populorum requiescet.

Propē est iustus meus: egressus est saluator meus: & brachia mea populos iudicabunt: me insulā expectabunt, & brachium meum sustinebunt.

Leuate in caelum oculos uestros, & uide- te sub terra deorsum: quia celi, sicut fumus, liquefcent; & terra, sicut uestimentū, atteretur; & habitatores eius, sicut hęc, interibunt: salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia mea non deficiet.

Audite me, qui scitis iustum: populus meus lex mea in corde eorum: nolite time- re opprobrium hominum, & blasphemias eorum ne metuatis.

Sicut enim uestimentū, sic comedet eos uermis; & sicut lanam, sic deuorabit eos tineā: salus autem mea in sempiternū erit, & iustitia mea in generationem generatio- num.

Consurge, consurge: induere fortitudinem brachiū domini: consurge sicut in die- bus antiquis, in generationibus saeculorū. nunquid non tu percussisti superbum, uul- nerasti draconem?

Nunquid non tu siccasti mare, aquam abyssi uehemētis: qui posuisti profundum maris uiam, ut transirent liberati?

Et nunc qui redempti sunt à domino, reuertentur, ut uenient in Sion laudantes, & lētia sempiterna super capita eorū. gaudium, & lētitiā tenebunt: fugiet dolor, & gemitus.

Ego ego ipse consolabor uos: quis tu ut timeas ab homine mortali, & à filio hominis, qui, quasi senum, ita arescit?

Et oblitus es domini factoris tui, qui te- rendit caelos, & fundauit terram: & formidasti iugiter tota die à facie furoris eius, qui te tribulat, et parauerat ad perdendum. ubi nunc est furor tribulantis?

Citō ueniet gradus ad aperiendum, & non interficiet usque ad internecionem, neque

defecit panis eius.

Et ego Iehoua Deus tuus concito mare, & fremunt fluctus eius, Iehoua exercitū nomen eius.

Et posui uerba mea in ore tuo, & umbra manus meae operui te ad plantandos caelos, & fundandam terram, & dicendum Teioni; Populus meus es.

Excitare, excitare: surge Ierusalē, quae bibisti de manu Iehoua calicem ardoris sui facem calicis tremoris bibisti, exsuffixi:

Non habet adductorē ex omnibus filijs, quos genuit: non habet, qui apprehendat manū eius ex omnibus filijs, quos magnos fecit.

Duo ecce uenerunt tibi, (quis condolebit tibi?) denasatio, & fractura, & fames, & gladius: quis consolabitur te?

Filij tui obscurati sunt: cubauerunt in capite omnium platearum, sicut bos syluestris illaqueatus, pleni ardoris Iehoua, increpatione Dei tui.

Iccirco audi, quae, hoc inops, & inebriata, & non à uino.

Sic dixit dominus tuus Iehoua, & Deus tuus, [qui] obiurgauit populum suum; Ecce accepi de manu tua calicem tremoris, facem calicis ardoris mei: non adicies bibere illum ultrā.

Et ponam eum in manu mator afficiendum te, qui dixerunt animā tuā; Incuruare, & transibimus: & posuisti, ueluti terrā dorsum tuum, & quasi plateam transeuntibus.

neque deficiet panis eius.

Ego autem sum dominus Deus tuus, qui cōturbo mare, & intumescunt fluctus eius, dominus exercituum nomen meum.

Posui uerba mea in ore tuo: & in umbra manus meae protexi te, ut plantes caelos, & fundes terram: & dicas ad Sion; Populus meus es tu.

Eleuare, eleuare: consurge Ierusalem, quae bibisti de manu domini calicem irae eius; usque ad fundum calicis soporis bibisti, & potasti usque ad faeces.

Non est, qui sustentet eam ex omnibus filijs, quos genuit: & non est, qui apprehendat manum eius ex omnibus filijs, quos enutriuit.

Duo sunt, quae occurrerunt tibi: quis cōtristabitur super te? uastitas, & contritio, & fames, & gladius: quis consolabitur te?

Filij tui proiecti sunt, dormierunt in capite omnium uiarum, sicut bestia illaqueata: pleni indignatione domini, increpatione Dei tui.

Iccirco audi hoc paupercula, & ebria nō à uino.

Hęc dicit dominator tuus dominus, & Deus tuus, qui pugnauit pro populo suo; Ecce tuli de manu tua calicem soporis, fundum calicis indignationis meae: non adicies, ut bibas illum ultrā.

Et ponam illum in manu eorum, qui te humiliauerunt, & dixerūt animā tuā; Incuruare, ut transeamus: & posuisti, ut terram corpus tuum, & quasi uiam transeuntibus.

IVD A E O R V M populum superiori capite in duas partes diuiserat, in eos uidelicet, qui Deum timentes, seruum eius I E S V M auscultabant; & eos, qui ex exteriori facie rem iudicantes, in seruum Dei iniurijs, sibi ignem aeternum succendebant. nunc eos tantum alloquitur, qui Christo aures accommodauerunt: quibus superiori capite uers. 10. patientiam, & fidem susceperat. hos hic uocat sectatores iustitiae, & inquisitores domini: qui hoc, ueluti ex officio faciunt: & in hoc tantum intenti sunt, ut quod iustum est, agant, & à domini uoluntate non recedant. ad reliquias ergo illas sanctas conuertit sermonem: isti enim homines, cum uiderent populi Iudaici impietatem, & ob impietatem, quae illum absorpsit, calamitatem, non poterant non maesti esse: hos igitur sibi attendere dominus iubet; & uerba sua auscultare: quibus animam erigere maestis uolebat, & spem dare, ut adhuc meliora sperarent. Attendite ad petram &c. sicut ex una lapidina innumeri lapides, sic ex uno Abrahamo innumerae populi prodiuerunt. Cauernam &c. sicut effodiuntur aquae ex cisterna, sic filij ex uentre Sara: uideturque allusio esse ad etymon nominis, quo femina dicitur Hebraeis, נקבה. nam uoce נקבה ab eodem uerbo deducta, id est, cauea, seu cauerna utitur. Praecisi. קרי proprie de oculorum effusione dicitur, sed oculus Hebraeis scaturigini aquarum tribuitur, sicut & nobis Lusitanis. quare tanquam de effusione aquarum hoc loco non dure accipi potest.

Ad Abraham &c. explicat scriptura more, quod obscurus dixerat. Quia unum &c. quid in Abrahamo considerare deberent, & Sara, iam exponit, cum unum tantum esset, & Sara steri-

- lis, ad benedictionem meam multiplicatus fuit, ut numerum arena maris progenies eius equauerit.
3. Consolabitur ergo &c. vulgatus י pro illativa particula accepit, & sensum non indoctè explicauit: habet enim interdum hæc particula Hebræis hanc vim, ut cum alteri respondet, inclusam collationem, & similitudinem contineat. Cogita, inquit, quod cum uisus esset Abraham, in tantam multitudinem creuerit, ut eodem quoque modo speres tu consolaturum dominum Tcion. repetitur enim uerbum, respice, attende, quod consolabitur dominus Tcion. in hebr. autem ponitur præteritum ob rei certitudinem. Consolationem uerò Tcion exponens, ait; Consolabitur ruinas, seu siccitates eius. sic enim uocat reliquias, quæ superfuerunt ex clade, & inenarrabili calamitate, quæ oppressit Israëlitas, non solum temporali, sed spiritali. nam sicut grassantibus hostibus succiduntur arbores, & remanent stipites non nulli, & trunci; & grassante igne, & collabentibus tectis supersunt exusti aliquot parietes: ita omnia deuastante impietate, & ob impietatem, milite Romano omnia diripiente, & proterente, remanserunt piji non nulli Iudæi, semiuisti, & quasi nobilis illius adificij parietes exusti, & magne illius sylvæ non nulla uestigia. has siccitates, has reliquias consolatur dominus: quia ex paucis illis, quasi ex seminario quodam uidebunt infinitam multitudinem prodire, & in immensum augeri, ueluti segetem domini. Quid enim mirum, si is, qui ex uno plurimos, & paucis similiter plurimos germinare faciat? si ex sterili Sara, & cisterna sine aqua educti estis uos, & patres uestri? si ex semio confesso Abrahamo non magis ad generationem apto, quam rupes quæpiam, benedicente me, effusa est tanta uiuorum filiorum multitudo? ex uiuis quare non nascuntur plurimi? hoc ergo recogitate uobiscum: quia unus, idemque est, qui tunc unum elegit, & uos nunc quoque ex Iudeorum repub. eligit. Quasi delicias. צרור nomen esse loci manifestum est: in quo dominus hortum initio mundi plantauit, Genes. 2. hinc quia locus ille longè amantissimus fuit, factum est, ut hoc nomine notaretur amantitas, & uoluptas, atque delicia. unde & Græcis mutuata uoce εὐοὶδολοι voluptas dicitur. Opponuntur autem maximè Aeden, & desertum, ut Ioel. 2. Quasi hortus Aeden est terra ante eum, & post eum desertum uastum. in plur. pro delicijs accipitur 2. Sam. 1. & Ps. 36. & Ierem. 51. Hoc certè impletum est, quando Galilæi homines indocti, ac despecti, ditati benedictione domini, facti sunt, ueluti totius orbis delicia. Et solitudinem eius &c. idem omnino repetit. ערבה non plantitiam notat, sed loca, in quibus omnia sponte, & promiscuè nascuntur absque ulla cultore, à uerbo, quod miscere significat. quare hic incultum reddidi. in huiusmodi hominibus uideres gaudium, letitiam, & Dei laudes, ad hos congregabantur ecclesie, & innumerabiles populi: qui regionem ingressi, & religionem, quam illi predicabant, professi, nihil aliud sciebant, quam Deum laudare pro tantis beneficijs: introducti enim sunt in terram manantem lacte, & melle. quare laus domini perpetuo erat in ore eorum. Vox laudis. instrumentum uidetur esse צורר: psalterium dicere licebit. Ps. 81. Sumite psalterium, & date tympanum. uidetur & pro Ps. accipi. supra 12. Robur, meus, & psalmus &c.
4. Attendite ad me. iterum attentionem captat, & alijs uerbis explicat, quod dixerat. Scitis, unde consolatio uentura sit, unde gaudium, & letitia? Lex à me exiit &c. de predicatione euangelij est sermo. per hanc enim fides in orbe obtinuit, & predicatione conuocatae sunt gentes: quæ abiecto peccati iugo, pro cognitione ueritatis celebrabant dominum, gratias agentes Deo, qui de tenebris eos uocauerat &c. ut est apud Petrum: replebanturque gaudio inenarrabili. Iudicium meum. dicitur euangelium, seu predicatione euangelica Dei iudicium: quia in eo reuelatur sensus domini: quid scilicet probet, quid damnet: deinde qui illud recipit, uiuit: qui non recipit, eo ipso iam iudicatus est. ut ad hunc locum respexisse uidetur apud Ioannem dominus, cum ait; Hoc est iudicium, quia lux uenit in mundum, & dilexerunt homines magis tenebras, quam lucem. ergo lux iudicium dici potest, quia dant uerba eam mala opera, omne enim, quod manifestatur, à lumine manifestatur. ergo hic iudicium domini in lucem populorum aduenire ait: quia euangelij predicatione damnauit Deus mundi opera; & homines agnouerunt, quid quaque res esset, & quanti unumquodq; faciendum. nisi uelis iudicium pro iudicandi potestate accipere, seu dominio, ut interdum solet. uide uers. sequentem. Requiescet. ad uerbum, quiescere faciam: quod si hanc significationem amplectamur, quam non dubium est habere uerbum צרר, ut Deut. 28. Inter gentes illas non quiesces, & supra cap. 34. Ibi quiescit lamia &c. sensus hic esse poterit; & iudicium meum in lucem populorum quiescere faciam, ut manifestum sit uniuersis populis, & omnes illud perspiciant. Sed cum hoc uerbum sit de numero eorum, quæ Hebræis contrarias habent significationes, quod Rabini non aduerterunt; nam significat commotionem, seu conurbationem subitam; possumus uertere, iudicium meum in lucem populorum concitabo, id est faciam, ut momento appareat, quam expositionem uidit quidem Pagninus apud Rabinos, sed eam non probat: ex aliorum Rabinarum iudicio. at certè sequentibus congruit.
5. Propè est iustus meus, vulgatus iustum, & saluatorem dixit, pro iustitia, & salute. sensus autem

- tem idem omnino est, sive de iustitia Dei, quæ est per Christum; sive de ipso Christo interpretaris. mihi autem uidetur hoc loco iustitia pro iustificatione accipi debere, ut opponitur damnationi, seu reprobarationi. iustificatio quidem homines alios homines, item & damnant; sed non raro euenit, ut qui à mundo damnantur, apud Deum iusti sint, & contra. Vtra uerò iustificatio pluris facienda sit, nemo non uidet: & mox propheta aperiet. Dixerat autem, quod iudicium citò afferret in lucem populorum, id ipsum alijs uerbis annuntiat, & explicat. Iam iam adest iustitia mea: iam egressa est salus mea, id est, orta est: isti sunt gaudij, & letitiæ fontes, & ueræ consolationis origo, & caput: quæ uers. 3. promiserat. Brachia mea &c. brachia pro uiribus, & fortitudine saepe accipiunt sacra litteræ: & iudicare, pro dominum, & regem esse. quare uidetur esse idem, quod alibi dicitur, & brachium eius dominabitur. Exeram uirtutem meam per predicationem euangelij, & crucis: & illi obediet orbis. Poteris & brachia pro exercitijs accipere, ut apud Danielelem. nam predicationes euangelij subegerunt orbem. sed prior expositio simplicior est. nam crux Christi ubique obtinuit: & ei tribuit uictoriam, & imperium Paulus. ubi ea de causa non sapientes mundi, non eloquentiam, aut potentiam mundi elegisse Deum asserunt, ne euacuaretur crux Christi, id est, ne quod cruci adscribi debebat, alteri cuiquam red adscriberetur. Quid si brachia dicere uoluit, ut extensionem in cruce insinuat, & uirtutem mortis in cruce predicaret? certè qui sic interpretaretur, nihil indignum dignitate prophetica asseret. Expectabunt. de uerbo צרר supra cap. 28. dictum est. quo significat propheta directionem cogitationum, locutionum, & actionum omnium ad Christum dominum: ut pote à quo pendant Christiani, cuiq; uni placere studeant. Sustinebunt, scilicet expectantes. ergo non solum collineationem ad ipsum, & omnium directionem, sed & ab ipso suspensionem notat: electi enim, ut omnia sua in ipsum dirigunt, ita & ab illo animis omnino pendunt: cum expectant anxie, donec ueniat. quæ expectatio, etsi non nihil discriuat, si protendatur; secum tamen ineffabile gaudium habet. nam expectatio istorum letitia. & brachium uerò expectare, est imperio Christi obedire, & promptos esse ad quicquid ille iusserit peragendum, hoc semper animo agentes, Domine quid me uis facere? signum mihi da uoluntatis tuæ, parebo per saxa, per ignes.
6. Leuate &c. hæc ad cumulum consolationis, & gaudij faciunt. non breui tempore durabit hoc imperium; sed multò magis stabile est, quam calum, & terra. quare à me iustificari, & per me salutem consequi, omni alteri iustificationi, & saluti præferendum est. Quod autem dicit de dissolutione calorum &c. est, quod dominus in euangelio ait; Calum, & terra transibunt, uerba autem mea non præteribunt. Quis diu durat salus, ualde optanda est: stabilis quoque, & firma libertas nullo auro uenditur. Quid iuuat iustificari, absolui, iustos pronuntiarum ab hominibus citò morituris, si cuius imperium manet in æternum, te damnet? &c. Damnantur Tharisei discipulos domini; & ipsi iustificabant se coram hominibus. interierunt Tharisei: perierunt tyranni: oues Christi de manu ipsius nemo abstulit: salutem, quam ille præstitit, nemo labefactauit: iusti sunt, & beati discipuli domini, quos mundus damnabat: qui tanquam purgamenta mundi reputabantur. Cæli liquefcent. stultum sanè fuerit eas, quæ multò instabiliora sunt, quam cæli, & terra, pro æternis commutare. quare sequitur,
7. Audite me. ad pios adhuc illos eosdem, qui bene affecti erant erga iustitiam, & corde tenebant
8. Dei legem, & statuta, nempe electos ex Israelitis uerba facit; & in eodem argumento perseverans mansuetudinem, & patientiam suadet, ob oculos eis proponens, quam parum durare poterunt hostes eorum, qui ipsos conuicijs, & contumelijs impatiunt: at iustificari à Deo, & salutem eius non interire, hoc ferè erat, quod Paulus dicebat, leue, & momentaneum tribulationis sue pariturum aterna gloria pondus. quod quia firmiter tenebat, patienter se gerebat. considerantibus, inquit, nobis non quæ uidentur, sed quæ non uidentur &c.
9. Confurge, confurge &c. uerba sunt Dei ad seipsum, seu uirtutem suam, nempe dominum IESVM Dei filium, qui & uirtus Dei, & brachium domini dicitur in scripturis. possunt etiam accipi ut uerba prophete. cum iusti illi discipuli domini adhuc timidi essent, & male eos acciperet mundus, uidebatur res potius salutare, ne tandiu dissimularet Dei uirtus, neque permitteret impios furorem suum exercere in pios &c. Induere. induere fortitudinem, seu obfirmationem dicit hebraismus, pro sumere uires, & fortitudinem; eamque exerere, ut occultata paulisper patientia, mansuetudine, seu clementia non sentiant hostes, nisi uirtutem Dei, ut in omnibus luceat Dei maiestas, & fortitudo ad eripiendos suos, & perdendos hostes. In diebus antiquis. sensum optime reddidit. quos autem appellet dies originis, sive priores, & secula seculorum, æternitatum, seu antiquitatum, mox exponit. Non tu percussisti superbum. in Hebræo est pronomen femininum, quia nomen brachij Hebræis est femini generis: & ideo etiam participia, quæ excidisti, quæ excidisti &c. sunt feminina, & ad brachium domini dirigitur oratio. Superbum. צרר est intumescere, seu superbire: & nomen significat tumorem; elationem, superbiam &c. sed in plurimis scripturæ locis, ut Ps. 87.

Et 89. & supra 30. &c. pro Aegypto accipitur: cuius superbiam propheta passim reprehendunt. Vulnerasti draconem. Iudit in metaphoris propheta: Pharaonem enim draconem marinum facit, & ueluti in mari dolores parturientis pati, propter ingentem marorem, quo affectus est, cum reduci super se, & exercitum suum uidit aquas maris. quare uerti, dolere fecisti, id est, parturientis dolores, & nixus pati, ut sit potius uerbum חרר, quam לחרר.

10 Non tu siccasti &c. nota est historia. tunc non nisi uirtutem, & potentiam domini experti sunt Aegyptij, & Israelita uiderunt manum ualidam, quam exercuerat dominus aduersus Aegyptios, ut inquit scriptura: erat ergo tunc temporis indutum fortitudine brachium domini.

11 Et nunc, nunc, addidit uulgatus de suo, ut manifestior esset oratio, & significaret nequaquam de Israelitis egressis à mari rubro intelligi locum istum: ut enim erat pius, & doctus, intellexit respondisse dominum animo prophetae, sic se rem habere, sicut diebus antiquis, ut uidelicet eriperentur electi à tyrannorum furore, non solum Israelita illi pauci ex persecutione Iudaeorum infidelium, sed uniuersi, qui Christo nomen darent, in quos totus orbis coniurare uidebatur, ex hostium unguibus euaderent, sicut euaserunt ex mari rubro submersis hostibus non sine ingenti laetitia: uenientque non T'cion illam scelestam, & excidio perpetuo dignissimam, sed uestram T'cion, ecclesiam primitiuorum. Super capita uidetur esse metapthora sumpta à mulieribus, quae onera ingentia imposita capitibus deferunt: quò fortè & allusit Paulus, cum glorie pondus dixit. Illud interim non praeterendum, quò doctè uulgatus redemptos dixit pro redemptionibus: sicut enim hebraismus captiuitatem dicit, pro captiuis; ita redemptionem, pro redemptis.

12 Ego ego ipse: sic est ad uerbum in Hebraeo: sed passim pronomen pro uerbo substantiuo accipitur: ego ego sum, postquam inseruit illam suauem promissionem, quasi gloriabundus, & de praestito beneficio contentus, ac laetus in hac uerba prorupit. ex quibus rursus ad persuasionem patientia redit. Quis tu &c. quasi dicat, si sic se res habet, quòd me habes promptum ad redimendum, & liberandum, sicut olim Israelita, & me habes consolatorem; quis tu, & timebis? (sic enim habet hebraismus) id est, quare tam malè tibi consulis, ut timeas? quasi insinuet nullam prorsus subesse à tyrannis timendationem, ubi Deum recogitamus redemptorem, & consolatorem: illi enim hostes moriuntur, mortales sunt, occidere corpus possunt, & non habent amplius, quòd faciant, immo neque occidere possunt, nisi approbante Deo pro bono electorum. Quasi scemum ita arefcet. hebraismus uita uit, & perquam doctè reddidit, qui sic habet, & à filio hominis fenum dabitur. deest enim relatiuum, & nota similitudinis, quam sepe omittunt, praesertim cum rem simillimam uolunt notare. ego breuius; qui fenum redditur, id est, reddi solet, quasi fenum.

13 Et oblitus es: hebr. obliuisceris, id est, obliuisci soles? uel obliuisci poteris? interrogatiue: obliuigationem autem habet percuratio hac. cum pro te habeas Deum omnipotentem, celi, & terrae dominum, qui fieri potest, ut tanta potentia oblitus, ab homine, feno simillimo, timeas? est autem hic nomen hominis sumptum à miseria ושא, eaque incurabili: diciturque & filius hominis, ad fragilitatis augmentum, immittiturque, quòd ab huiusmodi obliuione oriretur timor ille. impossibile enim reputatur, ut qui iuxta se habet robustissimum sodalem, ab homuncione timeat, nisi obliuiscatur, quem secum habeat. Et parauerat. hebr. באשר כונס secundum quod se parauit, uel firmavit: estque phrasis, qua nos Lusitani utimur, sic te habes in timendo, sicut ille se preparat ad percutiendum; id est, statim ut ille se parat ad nocendum, times. Vbi nunc, hebr. & ubi uerba sunt domini, iam patratam redemptionem, & liberationem significantis, quam promiserat uers. 11.

14 Cito ueniet. Hieronymus de Christo interpretatur, qui cito uenit conculcans hostes, aperiensque uiam uictoriae: qui non interfecit usque ad interuentionem Iudaeos &c. neque uersionem hanc uulgatam, quae certè ipsius est, ut ex interpretatione apparet, quis meritò reprehendere potest. nam ומהרה, id est, morietur, accepit actiue, & ומהרה, id est, ad perditionem; seu foueam, dixit, usque; ad interuentionem. uerum, ut omittam quae alij hoc loco nescio quàm tempestiue afferunt, simplicissimam interpretationem apponere conabor, quae in obscuris locis, qualis hic est, placere mihi solet. Cum in fine superioris uersus de hoste, qui pressuram faciebat, & carceribus includebat, rogauerat, ubi nam esset hic; breuius exponit, quàm iam non premat, immo mutatus sit in amicum. Festinauit, inquit, uolutator נחש: quae, tuaque omnia uolutabat, & prosternebat: festinauit, inquam, ad aperiendum, seu soluendum, ut non moriatur, id est, ut quem detinebat captiuum, soluat, & non moriatur, festinauit, inquam, ad foueam; in qua detinebatur captiuus, quem ille conculcauerat, & ei. ci bum ministrabit largiter. Iam si quis de huiusmodi expositione dubitet, is meminerit uerbum נחש esse idem, quod uolutare, uel se, uel alia. quando autem aliena ingreditur hostis, dum seruetur, omnia trahit, uolutat, prosternit: quam quidem actionem notat hoc uerbum metaphorice: propriè enim de elutriatione nini è dolo in dolium dicitur: unde Terem. 48. hoc participio usus transfusoribus

transfusoribus nini: sed inde ad alias uolutationes transfertur, ut cum dicitur apud eundem Ieremiam, quòd sub omni arbore frondosa נחש uolutabat se meretrix illa, ubi uulgatus, Tu prosternebaris meretrix. uide infra cap. 63. uers. 1. Et non deficiet panis eius: quòd non solum ei aperiet, sed affatim ad uictum necessaria suppeditabit: uel sic, Vbi furor pressuram facientis? quasi dicat, nihil planè effecit. festinauit quidem uolutator ad aperiendum, id est, euaginandum gladium, & non morietur is, in quem gladium strinxerit: festinauit item ad perdendum funditus, & non defecit panis eius, quem perdere festinabat. quid ergo egit furor pressuram facientis? nihil prorsus. at ego &c. Et ego &c. nau, pro aduersatiua particula accepit non malè uulgatus. at ego, conuito mare, & fremunt fluctus eius &c. uide ergo, quantò dignius fuerit, omisso hominum timore, me colere, & à me uno pendere.

16 Posui uerba mea in ore tuo: uerba sunt ad Christum dominum, cuius fortitudinem predicauerat in superioribus, expectens, ut eam resumeret: quòd factum iam fuisse cecinit. iam quo nam pacto id factum fuerit, ostendit. Non solum autem hic personam Christi intelligas, sed etiam eos, per quos dominus locutus est, qui paulò ante timebant ab homine mortali, & includebantur propter metum Iudaeorum: hos nuntios suos fecit dominus; his os, ac sapientià dedit, praeicipiens eis, ne cogitarent, quo modo, aut quid loquerentur: daretur enim illis, quòd ante reges, & praesides loqui deberent: hos protexit, & fauore suo operuit: tandiu enim eos manere in ciuitate praecipit, quousque inducerentur uirtute ex alto. hac est umbra manus Dei. Fortè hic eos gladium esse Dei significat, cuius acies, quam Hebraei uocant os, acuta esset, sicut uerbum domini, quibus, ueluti gladio accinctus, qui sub brachio collocatur, per totum orbem incederet. Ut plantes celos: per plantationem, & foundationem caelorum, & terrae, intellige constitutionem noui, id est spiritalis orbis, & regni Dei: cuius fundamenta Christus, & Apostoli iecerunt, multoque admirabiliorem, quàm hunc, qui oculis carnis ueritatem condidit. Cogita autem, quanta sit dignitas, celos, ac terram creare; aut quantum dignitatis habeat, homines conuenerere à peccatis, & ad Deum adducere: hoc etenim est calum plantare, & terram fundare: quòd statim designat, cum ait: Ut dicas ad Sion; Populus meus es tu: hoc est etiam gelium, Deum habere uelle in terris populum, id est, ut T'cion, quae uidebatur derelicta, & deserta, sit congregatio sancta. Certè si T'cion est populus Dei, ubi ubi terrarum est populus Dei, est T'cion. adde, quòd in his uerbis manifestè insinuat T'cion esse pauculos illos, qui ex Iudaeis electi sunt, & euaserunt ex tempestate infidelitatis. Quid, quæso, est dicere T'cion derelicta, & deserta, quòd sit Dei populus, nisi quòd à Deo per prophetas de felicitate, & restauratione T'cionis dicta sunt; in eis complenda sunt, qui ex ciuitate illa prodierunt, ex quibus in unam fidem congregatis, populus Dei efficeretur? quare iam illius ciuitatis calamitatem ob oculos ponit, simul & restorationem, ac dignitatis recuperationem.

17 Eleuare &c. siue excitare: quae haecenus depressa fuisti, nec stare poteras, iam tempus est, ut animum resumas, marorem deponas, ita planè factum apparuit, quando deleris prope Iudaeis, & ciuitate euerfa, & rep. penitus abolita, subito florere cepit ecclesia ex Iudaeis congregata, & per Iudaeos undique collecta. hac certè est eleuatio, subito florere cepit ecclesia ex Iudaeis congregata, & per Iudaeos undique collecta. hac certè est eleuatio, subito florere cepit ecclesia ex Iudaeis congregata, & per Iudaeos undique collecta. Bibiisti. familiare est Hebraeis, cuiusque portione, & quòd cuique contigit, siue letum, siue triste, calicem appellare, à consuetudine cominutorum, in quibus singulis singula uasa, quibus bibere, apponebantur. calix itaque ira est, quem Deus iratus propinat, cuiusmodi sunt fames, pestis, bellum. Soporis. uerbum נחש, id est, tremuit, tantum semel legitur. Nabum 2. Et fraximi tremebant, id est, lanca ex fraximo. inde nomina duotremorem significantia. Zach. 12. Ecce ego pono calicem tremoris: & Ps. 60. ubi editio Latina habet; Potasti nos uino compunctionis. dicitur autem calix tremoris, qui tremorem, & concussionem membrorum inducit: cuiusmodi sunt uenena, & frigida portiones. Usque ad facies. sensum reddidit: id enim est ex fugere calicem. omittitur autem in Heb. conuulsi, & exfluxisti: quo notat omnem indignationem domini super Iudaeos effusam, neque ullum calamitatis genus defuisse, sed extremum malorum perpeffos fuisse: quòd in ultima euerfione contigisse testis est Iosephus, ut alios mittam.

18 Qui sustentet. uerbum hebr. propriè significat; ducere praecundo, & adiuuando, quòd semibus, cecis, & debilibus obsequium praestamus, praesertim parentibus filij: quòd max repetit; qui apprehendat manum &c. quare non malè uerbo sustentandi reddidit uulgatus. significat ergo in ea Ierosolymitana uastatione nihil obsequij à filiis suis accepisse illam rempub. nam ipismet eam deuastabant, & mutuis cadibus seipsos interimebant, & maiora damna ab internis seditionibus accipiebat ciuitas, quàm ab ipsis hostibus, ut ipismet filij perditionem matris accelerarent, & in ruinam eius coniurasse uiderentur: quòd certè etiam ad calicem irae pertinebat.

19 Vastitas, & contritio. deuastatio, atque contritio, seu confractio, pro uno computantur: al-

terum autem famem, & gladium intellige fuisse. duo ergo erant, (ut alijs uerbis offerem) ciuitatis ruina, & ciuium clades, aut ex fame, aut ex gladio: quæ duo si coniunguntur, nihil superest ad cumulum miseriarum, quæ ciuitati possunt obuenire. Consolabitur. in Hebrais est forma primæ personæ, Consolabor: unde Hebraus quidam, Cum quo consolabor te? sed fortè pro iud positum est, ut restitit uulgatus acceperit.

- 20 Filij tui proiecti &c. explicat, quid famem, & gladius agant: sub dio iacent filij tui, aut animam præ fame agentes, aut uulneribus confossi. Proiecti. אָרָץ Hebrais est obscurari, obtegi. ergo dicere possumus, obnoluti sunt, ut Genes. 38. & Cant. 4. sed quia transfertur ad animum, mærore confecti sunt, reddere poterimus. obscuratur enim cor, & nigrescit humore tetro. Ezech. 31. Amos 8. &c. Bestia. הוּא, sive הוּא Deut. 14. In esum conceditur, tanquam animal mundum: bonem sylvæstem dicunt esse Hebræi, quem urum, alij turonem esse putant. certè retibus capitur: ubi interdum iacet irretitus, non solum aeris, sed canum, & uenatorum iniurijs expositus: tales fuerunt in illa ultima uastatione Iudæi. est quidem מַכְמַר nomen retis: pro boue autem, retis uitato hebraismo, feram illaqueatam dixit uulgatus, quem secutus sum.
- 21 Paupercola &c. iam ad consolationem deuenit, & nominibus miseriarum eam compellat inopem, & omnium ope desitutam: cui nemo respondet clamanti, seu opem imploranti: ebriam, seu inebriatam, seu perfusam indignatione domini, ut superiori uersu dixit.
- 22 Qui pugnant pro populo suo: hebr. ad uerbum, Litigauit populum suum: uulgatus in bonum accepit: sed uidetur ex alijs locis in malum posse accipi. Ego ipse, inquit, qui calicem tremoris propinavi, iam calicem auferam de manu tua, ut iam non exerceam iram meam in te, sed in hostes tuos. nouam enim Tcion, & ecclesiam suam ingenti semper studio, & fauore persecutus est. quòd si aduersa patiuntur electi, in ipsis tamen gloriantur; neque mærore affliguntur; neque iratum dominum, sed amantem reputant, qui filios corripit, ut seruet. Quòd si spiritalem felicitatem ecclesiæ Christi uidere uis, lege caput sequens. de hoste uerò pertransunte per Ierusalem, uide uersu primo sequentis capitis.

Caput quinquagesimum secundum.

Noua.

Vetus.

EXCITARE, excitare: induere firmitudine tua Tcion: induere uestibus decoris tui Ierusalem ciuitas sanctitatis. quia non adijciet uenire per te ultra præputium habens, & contaminatus.

Excute te de puluere; surge captiuitas Israelis: soluta sunt uincola colli tui captiua filia Tcion.

Nam sic dixit Iehoua: Gratis uenundati estis, & non cum argento redimemini.

Quia sic dixit dominus Iehoua; In Aegyptum descendit populus meus in principio, ut peregrinaretur ibi: & Assur pro nihilo defraudauit eum.

Et nunc, quid mihi hic? (fidelis sermo Iehoua) quia ablatas est populus meus gratis; dominatores eius ululare faciunt, (fidelis sermo Iehoua) & iugiter omni die nomen meum blasphematur.

Iccirco sciet populus meus nomen meum, iccirco in die illa: quia ego ipse, qui loquebar, ecce adsum.

Quam

CONSVRGE, confurge: induere fortitudine tua Sion: induere uestimentis gloriæ tuæ Ierusalem ciuitas sancti. quia non adijciet ultra, ut pertranseat per te incircumcisus, & inmundus.

Excute te de puluere, confurge, sede Ierusalem: solue uincola colli tui captiua filia Sion.

Quia hæc dicit dominus; Gratis uenundati estis, & sine argento redimemini.

Quia hæc dicit dominus Deus; In Aegyptum descendit populus meus in principio, ut colonus esset ibi: & Assur absque ulla causa calumniatus est eum.

Et nunc, quid mihi est hic dicit dominus: quoniam ablatas est populus meus gratis? dominatores eius inique agunt, dicit dominus: & iugiter tota die nomen meum blasphematur.

Propter hoc sciet populus nomen meum in die illa: quia ego ipse, qui loquebar, ecce adsum.

Quam

Noua.

Vetus.

Quam speciosus [sunt] super montes pedes euangelizantis, prædicantis pacem: euangelizantis bonum, prædicantis salutem, dicentis Tcioni; Regnauit Deus tuus.

Vox speculatorum tuorum, leuauerunt uocem, pariter ouabunt: quia oculo cum oculo uidebunt, cum reduxerit Iehoua Tcion.

Resonate, ouate pariter ficitates Ierusalem: quoniam consolatus est Iehoua populum suum, redemit Ierusalem.

Nudauit Iehoua brachium sanctum suum ad oculos omnium gentium, & uiderunt omnes fines terræ salutem Dei nostri.

Discedite, discedite: exite inde: contra minatum ne tangatis: exite de medio eius: mundi estote delatores uasorum Iehoua.

Quoniam non cum festinantia exhibitis, & cum fuga non ibitis: ibit enim ante uos Iehoua, & qui colligit uos Deus Israelis.

Ecce gnauiter ager seruus meus, exaltabitur, & eleuabitur, & sublimis erit ualde.

Sicut obstupuerunt super te multi, sic unctio aspectus eius præ uiris, & forma eius præ filijs hominum.

Sic asperget gentes multas, super ipsum contrahent reges os suum: quia ipsi, quibus non fuerat narratum, uiderunt; & qui non audierant, intellexerunt.

Quam pulchri super montes pedes annuntiantis, & prædicantis pacem: annuntiantis bonum, prædicantis salutem, dicentis Sion; Regnauit Deus tuus.

Vox speculatorum tuorum, leuauerunt uocem, simul laudabunt: quia oculo ad oculum uidebunt, cum conuerterit dominus Sion.

Gaudete, & laudate simul deserta Ierusalem: quia consolatus est dominus populū suum, redemit Ierusalem.

Parauit dominus brachium sanctum suum in oculis omnium gentiū: & uiderunt omnes fines terræ salutare Dei nostri.

Recedite, recedite: exite inde: pollutū nolite tangere: exite de medio eius: mundamini, qui fertis uasa domini.

Quoniam non in tumultu exhibitis, neque in fuga properabitis: præcedet enim uos dominus, & congregabit uos Deus Israel.

Ecce intelliget seruus meus, exaltabitur, & eleuabitur, & sublimis erit ualde.

Sicut obstupuerit super te multi, sic inglorius erit inter uiros aspectus eius, & forma eius inter filios hominum.

Iste asperget gentes multas, & super ipsum continebunt reges os suum. quia, quibus non est narratum de eo, uiderunt; & qui non audierunt, contemplati sunt.

CONSVRGE &c. libertatem filiorum Dei, & ecclesiæ Christi à peccato, & ijs, quæ peccata consequuntur, canit iam propheta: interim tamen explicat, quæ sit Christi redemptio: quemadmodum enim redemptio spiritalis fuit, sic & Tcion reparatio spiritaliter accipienda erit.

Consurge, inquit: multus est in hoc propheta, sæpiusque idem repetit: quo non solum affectum suum, & exultationem animi sui explicat, uerum etiam quàm concidisset cor: priorum, quàm abiicissent animum Israelitæ, quàm desperatæ fuissent res ecclesiæ, quàm denique præter opinionem mutata iam essent rerum uices, intelligimus. ubi etiam animaduertere oportet, quòd quemadmodum brachium domini superius alloquebatur, & incitabat, ut resumpta fortitudine, uirtutem suam illam tot sæculis contestatam exereret; ita nunc ipsos, qui redimuntur; ut fortitudinem, & animi firmitatem omnibus collectis uiribus induant, excitare miris modis conatur: & primò quidem ut uestibus pretiosis, quibus in diebus lætitiæ & ostentationis gloriæ suæ uti consueuissent, induantur. Neque mireris, quòd apparente brachio domini cum uirtute, ac fortitudinem exerente, homines ad resumendas quoque uires excitet: quandoquidem uiribus redemptoris, uires nostras accommodemus, oportet, ut fructuosa in nobis sit redemptio, quæ desideribus, & in utraque aurem dormientibus nihil commodi afferit: ententibus uerò, & torporem excutientibus, mirum dictu, quanta hinc gloria, quantus decor, & dignitas nobis accrescet. Ciuitas sancti, seu sanctitatis, id est, sancta. profectio si terrenam felicitatem, aut inuanditatem decantaret, nequaquam sanctitatis nomen apponeret; sed antiquitatem, dignitatem, diuinitatem, multitudinem, ac pulchritudinem ciuitatis commemorasset: uerum quia ad sanctitatem erat redemptio, eius tituli meminit, qui penè deletus fuerat, & iam iam erat restituendus. quis enim unquam ad temporalem inuanditatem inuitauit quempiam, sanctitatis nomine præfixo? Quia non adijcet &c. non amplius ab hostibus deuastandam ecclesiam hæc significans. duraturam eius integritatem, & pulchritudinem, nempe ut nulla amplius redemptio expectanda sit, hoc notat transitum in-

circumcisorum, & contaminatorum: quo nihil peius habebat carnales Iudeos in civitate illa terrena. sed, ut hac secundum carnem accepta, mentibus carnis lata sunt, quae tamen nunquam futura sunt; ita secundum spiritum ipsi, qui non in carne ambulavit, suavissima. Dixerant hostes, Incurrare, ut transcamus: quo significabat propheta extremam miseriam, & durum imperium. eramus enim, uelut nulla mancipia: prout ducebamur, ibamus, inquit Paulus: at iam conuersa sunt omnia, & non ultra incuruabimur, non ultra seruiemus, non ultra uiles erimus, sed hostibus potius illudemus; & serpentes, & scorpiones calcabimus, si uolumus.

2. Excutare &c. ex his uerbis intelligere poteris, quales fuissetis, & futuri eramus absque Christo. Finge animo captiuos uinculis ferreis detentos, humi cubantes, squalore, ac pedore confectos, & cetera his similia: certe nunquam aequabis sortem eorum, qui Christo carent, & ab eius redemptione sunt extiores: multo enim peiora, multo duriora in animo patiuntur: nam terra adherent: terram comedunt: ut qui terram sapiunt: propter quam tantummodo nati uidentur: quare nihil, nisi terra sunt. quod si affectus, quibus ducuntur, consideres, quae uincula, qui carceres, istis possent comparari? neque tantum gentes hac seruitute premebantur, sed & ipsi Iudaei: neque enim erat, qui faceret bonum, ne unus quidem, ut est in Ps. quare omnes indigebant gratia Dei. inuenti enim sunt & ipsi Iudaei peccatores ut dicitur ad Galatas: sed Deo gratias, quod puluerem excusimus, & uincula abiicimus &c. Sede. שבי interpretantur ferè omnes cum uulgato, quasi sit imperatiuus ad uerbo שבו. sed quid sibi uult, surge, sede? cerè interpretationem non abiicio, & captiuitatem notat, id est, captiuos: ut Num. 21. & supra 49. Amos 4. &c. eritque quem in uersione habes. Solue. פתחו אפתיא sunt, id est, soluta sunt. & licet sensus idem sit, malui tamen in tertia persona dicere. nam ab alio soluta sunt nostra uincula: quibus solutio, & confractis, iam surgere, & ambulare, iam puluerem excutare possumus.

3. Quia haec dicit &c. iubeo, ut exciteris, induaris pretiosis uestibus, annuntio soluta iam uincula: quia sic dixit dominus; Gratis uenundati estis &c. חנם gratis, sine causa, temere: sed quia sine argento dicit redimendos, gratis quoque uenditos quadrat, ut dicamus, nullus fuit uenditor, nullum fuit pretium, uenditi estis in iniquitatibus uestris (ut supra dictum est.) quare etiam sine argento redimemini. Noluit dicere, Et gratis redimemini: licet enim non corruptibilibus, auro, & argento redempti sumus, nequaquam tamen sine pretio, eoque inestimabili, pretioso uidelicet sanguine agni immaculati. nos quidem nihil persoluimus: qui tamen pro rebus uilissimis nosmetipsos uendideramus, & legitimo domino subtraxeramus: ille uero, quae nos rapuimus, exsoluit, & pro nobis pretium dedit: disciplina enim pacis nostrae super eum, & liuore eius conciliata est nobis sanitas, ut dicitur cap. sequenti. Et sine argento. hebraismum retinui, quod facilius esset, & non cum argento, uel in argento redimemini.

4. Quia haec dicit dominus &c. explicat exemplo populum sine argento redimendum: quasi dicat: Meministi ne, quid olim egerim, quando populus meus descendit in Aegyptum; ut in Aegypto perigrinaretur? nam adacti fame à terra Chanaan illuc profecti sunt: mortuo autem Iosepho, rex nouus, qui illum ignorabat, eos ut captiuos habuit atque tractauit, quia igitur immerentem opprimebant populum meum, descendi tunc temporis, ut oppressum iniqua seruitute eum liberarem: non enim potui sustinere, aut aequo animo pati clamorem, qui ad aures meas ascendebat. at nunc quid moror? an non gratiori seruitute premitur? descendam ergo, & liberabo. Hic est germanus horum uersuum sensus, & de mysterio incarnationis est sermo: rumpantur licet Iudaei, & Rabini. Et Assur. ferè omnes, quos uidi, de captiuitate per Assyrios, seu Chaldaeos interpretantur, propter nomen Assur: ego cerè tantum de captiuitate Aegypti sermonem esse puto. nam ualde imperfectus est sermo, si secundum hoc membrum de alia captiuitate loqueretur. Descendit populus tuus in Aegyptum, ut peregrinaretur ibidem, quid inde? sed quid alij sentiant, omitto. Assurum itaque uocari existimo. Pharaonem propter potentiam, & crudelitatem: erat enim ueluti in prouerbio nomen, Assur; ea tempestate, ut ex lectione prophetarum apparet, qui hostes populi Dei illorum populorum nominibus solent appellare, qui Iudeis infensi fuerant, adducit autem exemplum captiuitatis huius, quia similior erat captiuitati, de qua erat sermo. Tibi inquit, peregrinaretur, descendit, non ut hostis, non ut noceret; sed, quod tunc licebat, fecit: ibi uero positus uim passus est, & eum defraudauit Pharaon absque ulla causa. si enim aliqua fuisset, eam cerè Pharaon suis exposuisset, cum consilium eorum opprimendorum imbat: uidemus autem eum suis nihil nisi timores quosdam inanes exponentem, uidelicet ne si ingrueret bellum, adderet inimicis: cuius tamen rei nulla erat probabilis suspicio. absque ulla causa ergo, seu pro nibilo defraudauit eos, ut legis initio Exodi.

5. Et nunc. id est, nunc autem quid mihi hic? quid nam hic habeo, ut non idem faciam, quod tunc feci?

feci? quid me morabitur? inferit autem (fidelis sermo Iehona) quod solet facere in rei certitudine, praesertim cum mysterium tractat: ob quod bis in uno hoc uersu hanc confirmationem repetit; ut attentionem caperet, & uerba penitus inspicere faciat. Quia ablati sunt populus meus gratis. uides, ut in iustis uerbis similitudinis? Assur gratis oppressit: nunc quoque gratis abacti sunt populus meus: id quod supra dixerat? Gratis uenundati estis. Nihil commenerat homo in diabolium: nascemur quidem omnes filij irae; uerum id ex alieno peccato contraheremus: adde, quod electi omnes morti tradebantur, & captiui detinebantur, etiamsi piensimè uitam duxissent: nec sat erat, quod gratis abacti essent, nisi Dominatores eius iniquè &c. quam indigna enim paterentur peccatores à dominis suis, uix uerbis explicari potest. & ut cetera omittam, quis ignorat Pharisaeorum, ac Scribarum superstitiones, traditiones, & studia? cum turpi lucro omnes studerent, & quasi omnia deseruerent, quas non iniquas leges conderent, quid iniustitiae omittent? lege quintum & 10. cap. huius prophetae. Eadem uersimile est pertulisse per totum orbem plurimos, qui, ut praeordinati erant ad uitam aeternam, ita etiam interdum recti, aequique erant amantes: quare & non bene accepti ab impijs; immo postquam Christo nomina dare ceperunt, grauissima perpessi sunt. electi ad quodcumque igitur tempus hac referas, uersissima sunt. uerum sub id tempus, quo Christus dominus in mundo apparuit; omnia occupabat uis, & dolus. Ceterum, quod uulgatus dixit, Iniquè agunt, Hebraeis est hoc loco uerbum חיי, id est, ululare fecerunt: uidelicet ob uim, quam inferebant, & iniustitiam, quam exercebant. quare uulgatus secundum morem Hebraeorum causam pro effectu posuit. Sci to autem, quod licet non reperiat, nisi in illa forma; saepe tamen neutrum est, ut Ierem. 47. Zach. 11. & supra 13. Ululate &c. quare sic reddere possumus, dominatores eius ululant, ut sit similitudo sumpta à feris, ut puta lupis, qui noctu praedam expetentes praefame ululatus edunt. insensos igitur, & quasi hostes populi notat magistratus. Et iugiter &c. non raro queritur dominus de Iudeis, quod iniquarent nomen eius, & blasphemare facerent nomen domini &c. quo uniuersorum scelerum pelagus scriptura notat. quare de illis potissimum hoc intelligendum puto, è quorum tyrannide Dominus uerus Israel aelitas liberauit: male enim tunc andebat nomen domini. non purus, nec sanctus, neq; scelerum inimicus putabatur à plurimis, qui uidebant eos, qui nomine seruatorum Dei insigniti erant, omnis generis sceleribus imbutos, ac contaminatos. Huic quoque rei addit asserationem (fidelis sermo Iehona.) nam non minus certum erat, Deum ob bonitatem suam uoluisse mundo subuenire, quam indignum fuisse mundum: ea misericordia, nam, ne inimici essemus; filius Dei ad nos seruandos descendit, & pro impijs mortuus est. Hic est fidelis sermo, & omni acceptione dignissimus, quod dominus IESVS uenit in hunc mundum, ut peccatores saluos faceret &c. in quibus uerbis ad hunc locum Iesae respexisse uidetur diuus Paulus: ubi etiam se blasphemum fuisse fatetur.

6. Propter hoc. partim eò, quod gratis ablati sunt, partim quia male eos accipiunt dominatores eorum, partim propter conuicia, quae in me coniciunt. Propter hoc, inquam, sciet nomen meum, id est, illis adero, & meam uirtutem in seipsis experientur. Est autem phrasia Hebraea, scies nomen meum: qua & nos Lusitanii uimur tam in bonum, quam in malum, id est, scies, senties, quantum ualeo. initium autem habuit hic loquendi modus ab inuocatione regum, aut magistratum, quos solent iuocare, qui ab alijs uim patiuntur: sicut etiam apud nos ad inuocationem regis mox adsunt auxilio plerumque. Bis autem in Hebraeo habetur יחי, id est, iccirco: iccirco sciet populus meus nomen meum. iccirco in die illa, pro sciet, inquam, in die illa. quamuis Hebraei hoc alterum ad sequentia referant. Quia ego ipse &c. quid sit scire nomen Dei, hic habes. Assur, inquit: optime enim uulgatus hebraismum, Ecce ego, hoc uerbo reddidit. Ego, qui olim loquebar, cuius non sciebatis nisi uerba, promissiones per prophetas, iam assur. cerè si de uirtutis praesentia tantum loquatur, etiam olim adfuerat. de persona igitur intelligendum est locus. uenit enim dominus ad nos: cuius nomen scimus: cuius fortitudinem experti sumus: qui nos eruit de potestate tenebrarum multo feliciter, quam olim Israel aelitas ex Aegypto: qui olim loquebatur in prophetis, locutus est nobis in filio, ut iam prophetis non opus sit nobis. O miseros Iudeos, qui ut hanc ueritatem non agnoscunt, ita neque eum loquentem audiunt, neque uementis auxilio gaudent. ob quod palpant in meridie, quasi in tenebris.

7. Quam pulchri &c. si aduenisset dominus, non autem fuissent, qui de eo annuntiarer, quis nam, quae, credidisset? quomodo enim credidissent sine predicante? inquit Paulus ad Rom. 10. ubi etiam locum hunc in hanc sententiam adducit. quare cum dixisset se adesse, mox de predicatoribus euangelicis addit. Quam pulchri &c. uerbum חן gratiam notat, & dicitur de rebus, quae inuitant, & allicunt ad amandum, ut de genis sponsae Cant. 1. & Nahum 2. Negatur de superbo, quem comparat ebrio: opponitur itaque turpi, et indecoro. laudat autem pedes euangelizantium redemptionem per Christum factam, eò quod pedibus itinera conspicerent, & nuntium de regno in regnum deserrent. pedes itaque habere oportet euangelicum. predicatorem non minus, quam eruditam linguam, ita

ut quoad eius fieri possit, & Roma cum Paulo paratus sit euangelizare, & usque ad fines terræ Christi nomen deferre. Videant, qui euangelizandi munere ad delicias abutuntur. Notandum uero est, quod cum nihil minus decorum sit in homine pedibus itinera conficere, quam ipsi pedes: istorum tamen decorum admiratur, non solum ut gratiam in nuntio, atque euangelio esse intelligas, uerim etiam, ut totos speciosos esse sciamus eos, qui euangelium prædicant, adeoque speciosos, ut ad pedes usque gratia percurrat. quid enim non decorum, & speciosum in homine uideatur, qui Deum reconciliatum homini, Dei filium in terris regnare, multis comparatis fratribus, & remissione peccatorum concessa, adoptio nem in filios Dei annuntiat, & se testem tantæ miserationis, & largitatis oculatum esse testatur? Placent uerba, uultus, pedes denique speciosi uidentur, & tantum non pro dijs suscipiuntur. hinc existimo mansisse ritum illum lauandi pedes sanctorum in primitiua ecclesia, de quo loquitur Paulus.

Super montes. montium meminit, quod de Tione sermonem instituebat: qua & in montibus sita, & in uicinis montibus speculas, & speculatores habere consueuerat: qui quæ uiderent, celebrari cursu nuntiarent per montana currentes. conuenit autem mysterio. nam super montana Iudææ (ut est in euangelio) diuulgabantur omnia illa, quæ in conceptione, & ortu Ioannis Baptistæ acciderant: adde, quod è locis arduis melius audiuntur uoces. neque præterendum est, quod non sunt speciosi pedes, sed neque ora eorum Euangelistarum: qui non super montes sunt, sed humilia, & iacencia seclantur. quare & super montem adificatæ ciuitati comparantur, & lucernæ super candelabrum constitutæ: quorum lucem uidentes & opera, homines glorificant patrem, qui tam speciosos homines, & decoros creauit, & terris donauit ad aliorum salutem. Annuntiantis, & prædicantis. duo uerba sunt Hebræis hoc loco sine coniunctione, quorum posterius est clara & intelligibili uoce loqui: prius uero בשר est idem, quod euangelizo: unde nomen בשר ab idem, quod Latini, & Græci euangelium uocant, quasi bonum factum, ac letum nuntium, ut 2. Sam. 18. & 2. Reg. 7. aut præmium, quod pro leto nuntio datur, ut 1. Sam. 4. & Paulus in eo epistola ad Rom. loco. uerbo euangelizandi reddidit. est autem Hebræis בשר caro, ut non desint, qui dicant uerbum inde sumptum, & esse, quasi mollia, & suauia nuntiare. Pacem, bonum, salutem. tria sunt nomina, quibus ea significatur, quæ euangelij prædicatio complectitur. his autem uniuersa felicitas continetur, & corporum, & animorum. reconciliato enim Deo, & effusa super nos diuina bonitate, cuius participatione fugantur uitia omnia, & uirtutes renouantur interius, quid ultra desiderandum est? quod si uno uerbo uniuersam uitam complectantur; Tcion regnauit Deus tuus. hinc pax, hinc bonum, hinc salus, immo hoc est omne bonum, quod transire fecit Deus coram Mose. nam reuelauit ei Deum in homine, cuius tamen non nisi posteriora uidit, uel quod posterioribus temporibus id futurum esset, uel quod anteriori parte, id est, qua Deus est, uideri non poterat ab homine. hoc ergo est euangelium, Regnauit Deus tuus: non diabolus, non peccatum, non mors, & infernus, non inuideo, aut quispiam rex similis illis, quos iam habuisti, sed Deus ipse, qui est sapientia, & iustitia, & sanctificatio. Hæc est euangelij prædicatio, quæ tota mysterium quoddam continet, nempe Deum apparuisse in carne, Angelis conspiciunt factum, hominibus prædicatum, & à gentibus, & toto orbe creditum, & susceptum, & tandem cum gloria in cælum assumptum. Inuit hic meminisse, quod cum olim petiissent Israelitæ regem, dixit Deus, quod se abiectissent, ne super eos regnaret: nam hæc tunc per duces, & ministros suos eos gubernauerat. quam curam ob ingratiudinem ab eis auferendam significabat. euangelium hanc gratiam restitutam prædicat, ut primo huius prophete cap. dictum est.

- 8 Vox speculatorum tuorum: id est, hæc est uox speculatorum tuorum: hoc indicant speculatores tui, qui super montes sunt: hoc significant: hæc, inquam, est euangelizantium uox; Tcion regnauit Deus tuus. Leuauerunt uocem: hanc uidelicet, quam dixi: regnum itaque Christi non summissit, aut pauide, aut quasi rem tristem annuntiabant; sed ueluti, qui letum nuntium afferunt. Simul laudabunt. non contenti nuda rei annuntiatione, laudes addunt, ut auditores ad celebrandam Dei magnificentiam promouent. decet ergo præcones euangelij, mysterio Christi rectè affectos, non frigide tam letum nuntium annuntiare. Quia oculo ad oculum. בן עין בן עין oculus cum oculo: qui bebrais apertam, & claram uisionem, ac familiaritatem notat. dicunt enim Hebræi, ore ad os loqui, & oculos cum oculo uidere, pro familiaritate, & consuetudine uti. hebraisimum hunc paullo apertius extulit Ierem. 34. Oculi tui oculos regis Babel uidebunt; & os eius os tuum alloquetur, pro, Venies in conspectum regis, & te coram alloquetur. eadem phrasim est, Facies tuam facie. Exod. 33. Deut. 5. & 34. &c. significat ergo speculatores Tcionis, & prædicatores illius boni nuntij ipsi regem oculis suis conspiciunt, & familiariter allocuturos, & testes futuros eorum, quæ diceret, & faceret rex ille. unde in euangelio huc respiciens dicebat; Vestri beati oculi, qui uident &c. & Ioan. Quod fuit ab initio, quod uidimus, & perspeximus; & manus nostræ contraxerunt. denique si hæc uerba propheta cum illis conferas, quæ dicebant Apostoli in actis, non possumus, quæ uidimus, & audimus, tacere;

tacere; uidebis idem omnino hic, atque illic significari. hic enim tanquam causa exaltationis uocis eorum, & prædicationis assignatur, quia oculo cum oculo uidebunt: sed quando? Cum conuerterit dominus Sion, seu quando reduxerit dominus Tcion, id est, testes adierunt, & oculis suis aspiciet dominum reducentem Israelitas. quod supra dixerat regnare Deum, hic uocat reducere Tcion. Viderunt certe Apostoli Christum regem conuersioni Israelitarum totis uiribus incumbentem, ipsiq; ex Israelitis erant, quos dominus ore suo uocauerat, ac reduxerat: ipsi uiderunt in cruce sublatum, & morte sua de morte triumphantem: testes denique fuerunt resurrectionis, & in cælum ascensionis. quare tacere non poterant, quib; dicerent; Regnauit Deus tuus: aduenit Messias tuus: I E S V S ipse est Messias: is rediit à potestate peccati: neque est aliud nomen sub cælo, in quo possit quispiam saluus fieri. id significabant, & prædicabant, quocumque ibant.

- 9 Gaudete, & laudate &c. cum terra habitatoribus uacuat, lugere dicitur, & omnia in solitudines, & deserta rediguntur: at restitutis, gaudere, & letari. omnia itaque in Israele, occupante impietate, spiritaliter deserta erant, & terræ calore solis adustæ & efficitæ simillima: adueniente autem redemptore, & reductis filijs ad prudentiam, & fidem istorum patrum, gaudere, & letari iubetur. Attende Christiane lector, quod etiam si redemptio spiritalis fuerit, res tamen est gaudij, & iubilo dignissima: ob quæ non ciuitates modò, sed & ipsa deserta meritis exultent, & pariter cum ipsis uerbi Dei præconibus festos choros ducant. perueniet enim, & penetrabit annuntiatio euangelij ipsa etiam deserta: neque erit regio adeò sterilis, qua non satiatione uerbi germinet, & exultet. non enim à participatione diuinæ gratiæ excluduntur extremi in populo, & ignobiles: neq; in Christo I E S V nulla est distinctio, aut personarum, quæ uocant, acceptio. Quia consolatus est &c. consolatio populi Dei, & redemptio Ierusalem idem omnino sunt. Simeon expectabat consolationem Israelis, quia expectabat redemptorem: antonomasticè enim illa tantum dicebatur consolatio. adde, quod absque redemptione, quæ nam possit esse uera consolatio? quod si apud Iudæos, quorum bona pars corporalem tantum redemptionem expectabat, obtinuerat hæc opinio, ut aduentus Messie, consolatio Israelis diceretur: cogitemus, quam indignum sit, ut Christiani mundanas consolationes consolationum nomine dignentur.

- 10 Parauit dominus &c. sensum expressit uulgatus. nam uerbum quæ denudare notat: quod uulg. Ierem. 49. uerbo discooperiendi reddidit uers. 10. & Ierem. 13. uers. 16. uerbo nudandi &c. Cum ad quidquam operis faciendum præparamus, brachium nudamus: ideo parere dixit interpret. Dicit autem brachium sanctitatis suæ, seu sanctum suum: nam nihil sic sanctitatem Dei nostri mundo commendauit, quam exhibitio unigeniti filij Dei. in hoc intelleximus, quanto odio omnem immunditiæ peccati Deus odisset: cum, ut nos immaculatos, & irreprehensibiles redderet, filium suum mundo dedit, & tam dira pati uoluit. uel brachium sanctitatis nudauit, id est, uim sanctitatis suæ exeruit: qua potuit hominem ex immundo mundo, ex peccatore sanctum facere. Hoc est Dei benedicti, & sancti brachium, quod oculis omnium gentium uisibile apparuit. quod enim priori membro dixerat, posteriori quoque repetit, Et uiderunt omnes fines terræ salutare, seu salutem Dei nostri, id est, saluatorem, quem misit oculis carneis uisibilem. licet enim tantum in Iudæa uersatus fuerit, non latebat: sed si totus mundus illuc conuenisset, oculis suis omnes illum uidere potuissent: & tandem credentes illi, qui uiderunt, oculis fidei uiderunt, & salutem perceperunt. Hæc addidit, ne quis cum cæcis Iudæis in superioribus uerbis, Consolatus est populum suum, redemit Ierusalem, ad Iudæos putaret tantum pertinere Messiam, & redemptionem eius.

- 11 Recedite &c. ad eos, quibus reuelata fuerat uis sanctitatis Dei, id est, filius Dei, qui erant dispersi per totum orbem, uidetur esse sermo: ad quos tamen loquitur, quasi loqueretur cum Iudæis deuentis in Babylone, ut supra cap. 48. uers. 20. quare cum hic dicitur, Exite de medio eius, in hebræi est relatiuum feminini generis. uel certe, cum prauidisset propheta Ierusalem ipsam, impietate, & omni genere scelerum contaminandam, ipsos Israelitas, qui ueram Tcion efficiebant, paucos illos, qui Christo credituri erant, alloquitur, ut cauerent à fermento Pharisæorum, & Scribarum, ut desererent impiam Ierusalem, & recederent à contaminationibus eius. quare nomen ciuitatis noluit apponere, ut mysterium celaret; sed relatiuum pro antecedente posuit, quod præcesserat uers. 9. Quod autem illis dicit, omnibus dicit, uidelicet ut recedant ab iniquitate, & peccato omnes, quibus innotuit Christus. ob quod Paulus, cum scriberet ad Corinthios, ne iugum ducerent cum infidelibus, quod nihil commercij haberet iustitia cum iniquitate, & lux cum tenebris, & templum Dei cum idolis, nimirum ad hunc locum respiciens, ait 2. Cor. 6. Propter quod exite de medio eorum, & separamini, dicit dominus; & immundum ne tetigeritis: & ego recipiam uos. Ergo, ut uniuersalem admonitionem accipiamus, Pollutum nolite &c. allusio est ad legem, in qua tactus rerum immundarum interdiceretur; alioqui immundi, & tangentes ipsi iudicabantur: cuiusmodi erant cadauera, menstruate femine, occisa à feris &c. quæ omnia immunditiæ peccati significabant: à qua ualde remotos esse suos uult.

dominus. Mundamini, qui fertis uasa: alluso item est ad purificationes, quas indicat dominus Leuitis: quorum erat deferre uasa tabernaculi, & res cultus domino dicatas de loco in locum transferre. nos autem, ut eo loco dicit Apostolus, templum Dei sumus, & corpora nostra, & animi uasa sine spiritu sancti. ob quod precipit Apostolus alio in loco, ne ea contaminemus. Nescitis, quoniam corpora uestra membra sunt Christi: tollens ergo membra Christi, faciam membra meretricis? Abiit. an nescitis, quod membra uestra templum sunt spiritus sancti, qui in uobis est, quem habetis a Deo, & non estis uestri? empi estis. precio magno: glorificate, & portate Deum in corpore uestro. membra itaque uestra sunt uasa, seu instrumenta a Iehoua. mundos ergo nos esse iubet, tanquam huius templi Leuitas, & ministros diuini cultus, quem intra nos exhibere debemus Deo.

12. Quoniam non in tumultu &c. manifestum est alludere hic prophetam ad exitum de Aegypto: de quo dicitur Deuter. 16. Quoniam in terra egressus es de terra Aegypti. ubi uulgatus nomine pauoris reddidit. reddit autem eo loco Moses rationem, ob quam azimnos panes debeant comedere in festo paschalis, nempe ut meminerint egressionis ex Aegypto. in qua quia se quasi furtim subtrahebant: & maxima erat acceleratio, non potuit panis fermentari. notat autem uox celerem subtractionem, seu subtractionem: qualis est praemetu fugientium. hic autem uidetur reddi ratio, quare debeant mundi esse delatores uasorum sanctorum, quasi spacium habeant ad purificationem faciendam; & maculas omnes delendas. Non est hostis, qui urgeat a tergo: & si urgeat, dominum habemus ducem, qui tutos nos reddat. quid si nihil aliud haec significant, quam non esse hunc recessum corporalem, & uisibilem? quasi dicat, precipio munditiam, & separationem ab omni contaminatione: quandoquidem spiritalis est istae discessio, & non similis egressioni ex Aegypto, aut ex altera quauis captiuitate, in qua nulla habetur ratio sanctificationis animorum. quod tamen in hac maxime attenditur: nam ductor noster est Iehoua: & qui nos, tanquam oues colligit, est Deus noster. Quo in loco certe alludit ad eam corporalem munditiam, quam in castris exigebat dominus: quandoquidem omnes fordes corporales efferrit iubebat, & terra operiri: & qui nocturno pollicebatur formo, extra castra secedere iubebantur. dominus enim, inquit Deut. 24. Deus tuus ambulat in medio castrorum tuorum, ut eruat te, & eradat tibi inimicos tuos, & sint castra tua sancta, & nihil in eis appareat foeditatis, ne derelinquat te &c. quasi haec sic accipienda sint: brachium sanctitatis suae madauit coram uobis. discedite ergo ab omni iniquitate, & nullo peccato contamineamini, sicut qui deserbant uasa templi, ab omni immunditia corporali abstinebant: nam liberatio haec non est similis liberationi ex Aegypto, sed animorum est, & spiritalis: in qua debet haberi ratio peccatorum, & sanctificationis spiritus. Deus enim ipse est dux noster, & dispersos suos congregat, & ut pastor, ad se colligit. quem sane sensum in his uerbis aperuit Paulus optimus prophetarum interpres, in eo loco 2. Corin. 6. ait enim ex Leuit. 26. Inhabitabo in illis, & inambulabo, & ero illorum Deus: & ipsi erunt mihi in populum. propter quod exite de medio eorum, & separamini &c. Vides nihil, nisi tantum ordinem uerborum inuersionem? Paulus ait, Deus inter nos, ergo separamini, & sitis sancti: Iesaias uero, separamini, & sitis sancti: quoniam Deus praecedat nos &c. Congregabit: participium est in hebr. a uerbo, quod colligere significat: colligens nos, uel collector uester. dicitur autem saepe hoc uerbum de gregibus: de castris etiam dicitur Num. 10. de contaminatis autem, eiecit extra castra, cum renocarentur, dicitur Num. 12. postea colliguntur. de exercitu etiam dicitur supra cap. 13. quoniam autem illorum modorum uerum est, dominum colligere suos. id quod apud Ioannem dicitur, ut filios Dei, qui erant dispersi, congregaret in unum, & alias oues haberet, quas oporteret adducere: & apud Paulum 2. Cor. 7. si separauerunt ab immunditijs, ipse susciperet eos.

13. Ecce intelliget &c. hanc eandem rem magis explicat, & qua ratione futurum erat, ut colligerentur filij Dei dispersi, nempe per Christum, qui formam serui habere, exiit: de quo primo ait, quod & considerat, & prudenter rem faciet, seu gnauiter se geret: sicut de David 1. Sam. 18. dicitur, quod gnauiter agebat, uel se gerebat praereliquis omnibus seruis. Saul & quocumque eum mitteret Saul, ad quem locum forte hic est allusio. erat enim David typus Christi iam tunc. est autem sermo de Christi actionibus, & conseruatione: & quae sequuntur uerba, uel de gloria, & honore, quem, dum uiuere, habuit a populo propter diuina opera, & diuinam beneficentiam, quam exhibebat mortalibus, accipienda sunt, uel etiam de gloria, quam post mortem per euangelij praedicationem, & fidem gentium fuit consecutus.

14. Sicut obstupuerunt &c. uulgatus, & ceteri omnes, quos uidere licuit, haec, & quae sequuntur, hunc in modum accipere uidentur: quod quemadmodum ob miracula, quae Christi parauit, plurimi enim admirati sunt: ita plurimi quoque eius mortem, & ignominiam conspicerent: non tamen propterea impediretur redemptio, sed reges, & gentes plurimae eum postea adorarent &c. quam interpretationem non solum non reprehendo, sed exoptor, quod sit sanctorum patrum, & fere ab omnibus recepta.

recepta, adeoque & ab ipsis Rabinis: de quorum numero doctus quidam sic ad uerbum reddidit: Quoniam admodum admirati sunt super eo multi, sic corruptus plus quam uiri aspectus eius; & forma eius, plus quam filiorum hominum, sic loqui faciet gentes multas &c. ego tamen propter nodos, quos non ita bene solvebam, aliam interpretationem asserere non sum uertus, quod non minus haberet pietatis, quam superior, & magis hebraismo quadrate uideretur: quae duo ubi simul reperiuntur, non est, quod quisquam uereatur noua adducere: & primum quidem uerbum שם, quod plurimis locis in scriptura legitur, nescio, an dabunt, uel unum locum, ubi in bonum accipitur: sed neque participia, neque nomina, quae multa sunt, sed omnia afflatum sonant, quem emittere solemus propter malum aliquod ingens, aut culpa, aut pena. quare uerbo desolandi, deserendi, & nomina nominibus desolationis, & uasitatis reddere solent: adeo, ut quod habetur infra 54. Quoniam plures filij שובבו, quam filij maritate, Paulus ad Galat. 4. Graecè ἵψος, Hieronymus desertae, Symachus disti pat. e reddiderit: quare & hoc loco in malam partem accipi pro afflare, seu statim emittere uidebitur propter deformitatem, inaudita tormenta, grauissimosq; cruciatus: & quidem uerbis stupendi, seu admirandi reddi posset, sed, ut dixi in malum. Dicitio uero שוחר, quam perditum, seu inglorium uertunt, a uerbo שח, id est, funditus perdidit, si dicamus mem, esse radicalem, quasi sit a uerbo שח, id est, unxit, unctionem, seu unguentum significabit, ut Exod. 25. & Leuit. 7. Hac est unctio Aaronis, & Exod. 30. Oleum unctionis, sanctitatis: quasi dicat, quemadmodum multi super eum obstupuerunt, seu sibilauerunt, uidentes crucis ignominiam; sic unctio aspectus eius erit praeruiro, id est, praer alijs, ut sit quod Ps. 45. legitur; Vnxit te Deus tuus oleo exultationis pro consorsibus tuis. & forma eius praer filijs hominum sit, quod eodem psalmo legitur; Speciosus forma praer filijs hominum. uel nomen forma a nomine unctionis regatur, & idem bis repetatur: Et unctio forma eius praer filijs hominum. Dicit autem Hebraeus unctiois nomen gratiam, uenustatem, laetitiam. unde ungere caput, uel faciem prouerbialiter dictum pro letari. adde, quod iuxta proprietatem Hebraici sermonis כראר, quando ei respondet כן, potest reddi, quanto magis, tanto magis, ut Exod. 1. Sicut affligebantur, sic multiplicabantur: uel quanto magis affligebantur, tanto magis &c. Sicut reddidit uulgatus. possumus ergo reddere, quando magis super eum obstupuerunt, eo maior erit gratia aspectus eius &c. quae interpretatio superioribus uidetur conuenire. nam cum dixisset, Exaltabitur, eleuabitur, sublimis erit; posset quis obijcere, quid? an non capietur? an non conspuetur? an non flagellabitur, & morti ignominiosissime adiacabitur? Subiicit ergo, nihil haec obstabunt: sicut enim illa uerba sunt, sic nullus ei in decore, aut gratia conferri poterit: nam est ex infirmitate crucifixus est; uixit tamen ex uirtute Dei, sicut & nos infirmi sumus in illo, sed uiuimus cum eo, ex uirtute Dei in nobis (ait Paulus 2. Cor. 13.) Vides, ut apud Paulum uiuere in Christianorum peccatoribus, & fide, infirmitati crucis, & morti opponatur: ita tamen, ut simul sint; neque alterum alterum destruat? omitto, quod sic despectus, & pro portento habitus a plurimis, habet suam gratiam alijs: usq; adeo ut neque aliam formam pulchriorem, aut quam maiori cum uoluptate aspiciant, & contemplantur, quam crucifixi formam. Sic, sic, inquam, omnes homines gratia, & pulchritudine superabit.

15. Hic asperget. in heb. repetitur eadem uox similitudinis כן, sic: & sensus iuxta uulgatam editionem hic est. Etsi praer alijs hominibus despectus, & uilis habitus sit; redimet tamen gentes plurimas; lauans eas lauacro uitae &c. idem omnino dicendum est iuxta nostram uersionem: sicut super eum obstupuerunt multi ob ingentem humilitatem; sic multo plures sanguine suo asperget, & mundabit &c. uel sic crucifixus, sic ludibrio habitus, & uelut portentum, & prodigium admirationi expositus redimet, reconciliabit; inuito per sanguinem suum federe, & confirmato: ut allusio sit ad aspergones illas, quae fiebant in lege ex aqua, & cineribus uaccae rufae. Vide Num. 19. & alias sanguinis aspergones, quae asperguntur istius, de qua Paulus ad Hebr. 12. & Petrus prima epistola cap. 1. mentionem faciunt; figura erant. praecipue tamen ad illam respexisse existimo, quam habet Exod. 24. quam Paul. ad Hebr. 9. diligenter enarrat, ut sanguinis Christi aspersi figuram. Continebant reges &c. sicut Hebraei aperire os super aliquem, est contumeliose debacchari in aliquem, ut Job 16. & Ps. 109. estq; audacia, & procacitatis symbolum, seu inmercedia, ut Exod. 16. ita continere, seu comprimere os, est pudoris, & subiectionis, penitentiae, & interdum admirationis. Admirabuntur, inquit, reges, & obstupescunt, neque loqui audebunt quidquam aduersus Christum, eiusq; religionem, quando uidebunt, quod nunquam antea audierant; & intelligent, quae in mentem eorum nunquam uenerant. quis enim, ubi intellexisset, unde in homine interna bella, & ad uita, instrumenta ortum habuissent, ac tandem mors, & quae cum morte habent affinitatem, ex Dei uera bonitate profectum, ut filius dilectionis sua homo factus, nos sanguine expiaret, Deo reconciliaret, mentes sanaret, aires resisteret, ad uitam iter ostenderet, & patefaceret, non obstupesceret, non cogitabundus obmutesceret &c. si uero כן pro quoniam accipias, expositio, & ratio est eius, quod dixerat; Asper-

get gentes multas, & reges super rebus eius obstupescunt. Dixi uero gentes multas: nam non solum Iudaea, sed uniuersa nationes, quibus nunquam fuerat quidquam de Christo redemptore narratum, uiderunt; & qui nunquam audierant, intellexerunt hoc mysterium. est autem sermo de gentium fide, & conuersione. his enim uerbis de hac re solent propheta loqui, ut infra cap. 56. initio: & in hanc sententiam adducitur locus à Paulo Rom. 15. Sic enim predicauit euangelium hoc: non ubi nominatus est Christus, sed sicut scriptum est: quibus non est amuniatum de eo, uidebunt: & qui non audierunt, intelligent, qua certe Apostoli expositione contenti esse debemus. Vide autem pulcherrimam antithesim: multi exsufflarunt; at gentes plurima quoque aspergentur ab eo, & mundabuntur: illi ob humilitatem obstupescunt, & sufflantes uultum auerent; at reges etiam super eum, & ob eius dignitatem os contrahent. hoc ergo & in nobis sentiamus, quod in Christo IESV, ut (sicut ex Paulo superius dixi) contenti simus, si cum Christo infirmi simus, modo & in ipso, aut cum ipso uiuamus ex uirtute Dei, neque nos conturbet externa deformitas, humiliaiones, & ignominia: habent enim hac suum decorem, & gratiam prater illam, qua postea obuoniet, gloriam, & eternam felicitatem.

Caput quinquagesimum tertium.

Noua.

Vetus.

QUIS credidit, auditui nostro & brachium Iehoua super quem reuelatum est?

Et ascendit, sicut furculus coram eo, & sicut radix de terra siccitatis. non forma ei, neque decor: & uidimus eum, & non aspectus, & expetiuimus eum.

Despectus, & cessatio uirorum, uir dolorum, & expertus aegritudinem, & quasi absconditio facierum ab ipso: despectus, & nihil aestimauimus eum.

Verè aegritudines nostras ipse leuauit, & dolores nostros portauit: & nos putauimus eum tactum, percussum Dei, & ope destitutum.

At ipse dolore affectus est à transgressionibus nostris, & contusus ab iniquitatibus nostris: disciplina integritatum nostrarum super eum, & cum liuore eius sanitas est reddita nobis.

Omnnes nos, ueluti pecudes, errauimus: quisque in uiam suam faciem uertit: & Iehoua incurere facit in eum iniquitatem omnium nostrorum.

Abactus est, & ipse ope destitutus est, & non aperuit os suum: tanquam pecus ad praedicationem ducitur, & sicut ouis, quae coram tonantibus se obmutescit, & non aperit os suum.

A turba, & à iudicio pertractus est: scilicet illius quis explicabit? quia decus est à terra uiuorum, à transgressionem populi mei, plaga eius.

Et

QUIS credidit auditui nostro? & brachium domini cui reuelatum est?

Et ascendit, sicut uirgultum coram eo, & sicut radix de terra sitienti. non est species ei, neque decor: & uidimus eum, & non erat aspectus, & desiderauimus eum.

Despectum, & nouissimum uirorum, uirum dolorum, & scientem infirmitatem: & quasi absconditus uultus eius, despectus, unde neque reputauimus eum.

Verè languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portauit: & nos putauimus eum, quasi leprosum, & percussum à Deo, & humiliatum.

Ipse autem uulneratus est propter iniquitates nostras: attritus est propter scelera nostra: disciplina pacis nostrae super eum, & liuore eius sanati sumus.

Omnnes nos, quasi oues errauimus: unusquisque in uiam suam declinauit, & posuit Deus in eo iniquitatem omnium nostrorum.

Oblatus est, quia ipse uoluit, & non aperuit os suum: sicut ouis ad occisionem ducetur, & quasi agnus coram tonante se obmutescet, & non aperiet os suum.

De angustia, & de iudicio sublatus est: penetratione eius quis enarrabit? quia abscessus est de terra uiuentium: propter scelus populi mei percussus eum.

Et

Noua.

Vetus.

Et posuit apud improbos sepulcrum eius, & apud diuitem excelsa ipsius. cum uim non fecisset, neque dolus in ore suo:

Iehoua tamen uoluit contondere eum cruciatu. Si posuerit piaculum, animam suam; uidebit semen, prolongabit dies: & beneplacitum Iehoua in manu ipsius proficiet.

Post laborem animae suae uidebit, saturabitur. per cognitionem sui iustificabit iustus seruus meus multos, & iniquitates eorum ipse portabit.

Itcirco dispertiam ei: cum magnis, & cum robustis diuidet spoliolum: eo quod nudauit morte animam suam, & cum transgressoribus annumeratus est: & ipse errore multorum leuauit, & pro transgressoribus intercessit.

Et dabit impijs pro sepultura, & diuitem pro morte sua. eo quod iniquitatem non fecerit, neque dolus fuerit in ore eius:

Et dominus uoluit contere eum in infirmitate. Si posuerit pro peccato animam suam, uidebit semen longauum, & uoluntas domini in manu eius dirigitur.

Pro eo, quod laborauit anima eius, uidebit, & saturabitur. in scientia sua iustificabit ipse iustus seruus meus multos, & iniquitates eorum ipse portabit.

Ideo dispertiam ei plurimos, & fortium diuidet spolia: pro eo quod tradidit in mortem animam suam, & cum sceleratis reputatus est: & ipse peccata multorum tulit, & pro transgressoribus rogauit.

MANIFESTIORA sunt uiris Christianis, quae hoc capite continentur, quam ut expositionem requirant: neque in tota scriptura uideo, quibus plus Iudaei torqueantur. nam quod se uertant, nesciunt: ad aperta enim de gloria Christi oracula facile est Iudaeis respondere, non dum impleta esse: unum etiam, aut alterum uerbum, quod propheta de passione domini inserunt, alijs rebus accommodare non est ualde difficile hominibus, ad fingendum, atque mentiendum paratissimis. At integrum unum caput, in quo tota Christi domini passio, quasi ab Euangelista quopiam describitur, ut neque quid Iudaei illius temporis egerint, neque cause, quod talia passus sit, abscondantur: adeo luculenter, immo uerbera, iudicium, mors, sepultura, locus, socij denique, latrones aperte pronuntiantur; alteri quam Christo accommodare, quis poterit? quare consilium mihi fuit, serè nihil eorum, quae impij Iudaei hic somniant, & suo more fingunt, apponere: nam quidquid dicunt, ab ipsis propheta uerbis mendaciter conuincuntur. quia uero quam pertinaces essent, & quantum in cruce Christi scandalizandi forent, prauidit Iesaias: itcirco sic auspicatur de passione domini sermonem: Quis credidit auditui nostro? quae uerba, nisi ea Paulus ad Rom. 10. & Ioannes 12. ad probandam Iudaeorum credentium paucitatem adduxissent, admirationem eorum, quae dicere uolebat, continere putassem. Quotus quisque, inquit, fidem adhibuit ijs, quae à nobis. audiuit? id est, paucissimi credent, quod Christus dominus Messias ille, quem expectamus summa cum dignitate, & amplitudine regnaturum, hac, quae iam dicturus sum, passus sit. uerbu enim crucis Iudaeis est scandalum. Aptissime autem Iudaeorum infidelitatem commemorat, siquidem gentium conuersionem, Iudaeorum uero stuporem, & emissionem status cum abominatione, horrore, & detestatione attigerat in fine praecedentis capitis: ut autem causam, seu occasionem potius infidelitatis annuntiet, rem totam narrat. Et brachium domini cui reuelatum est? uidelicet ex Iudaeis: nam de gentibus superius dixit, quod nudasset dominus brachium suum in oculis omnium gentium, & agnouissent termini terrae salutem Dei nostri; & quod qui non audierant, intellexissent: agnouimus enim in cruce, & morte brachium domini, & uirtutem crucis in mundi conuersione sensimus: ac nihil sic potuisse mundum Dei obedientiae subiugare, quam Dei filium, pro homine hominem factum, & pro hominum amore passum luce claris percepimus. Iam uero quod hebraismus habet, super quem, Ioann. cap. 12. reddidit, cui quem locum, ut dixi, adducit; ut Iudaeos non credituros ostenderet. negant ergo illi hominem crucifixum esse, brachium domini: nos uero uel propter hoc illi fidem adhibuimus. illi extra uineam eum ciecerunt: nos extra uineam positi eum uel mortuum suscepimus, & salutem, quam operatur brachium sanctitatis Dei, laeti experti & celebrauimus, & misericordias in aeternum cantabimus.

Et ascendit. uerbu ascendendi, passim tribuit hebraismus herbis, plantis, & omnibus, quae à terra producta augmentum accipiunt, & sursum eminent. Virgultum: ורעו surculus tenet, & qui, ueluti lactens, succum attrahit, fugitq; stipitis, aut radices. Coram eo: nempe Israele, coram ipsis Iudaeis. Et sicut radix: ורעו radix, etsi proprie ea pars plantae, aut herbae, quae sub terra latet, dicitur; accipitur tamen abusue pro ima parte rei, adeoq; & pro ipso trunco, qui ex ra

dice oritur, immo & pro ipsa planta, ut supra cap. 11. atque ita accipiendum hoc loco puto. Et ter... ræ sitienti, uel siccitatis, id est, sicca: quod tam uirgulto, seu surculo, quam radici, seu planta connecti debet. Hic incipit narrare, quam occasionem arripueret Iudæi, ne Christo crederent & brachium domini non agnoscerent, etiam si nudaretur, & uisibile in carne appareret: in ipso statim suo ortu, ac pueritia similis fuit in oculis Iudæorum surculo, seu frutici orienti in terra, quæ humore caret: cui non est ulla species, forma, pulchritudo, aut decore: hæc enim ad ipsum surculum referenda sunt iuxta a hebraïsmum. Notum autem est, quàm parum uiroris, aut pulchritudinis habeant plantæ, quæ in are nosis regionibus oriuntur. contra uerò habent plantæ, quæ iuxta aquas plantatæ sunt. uide harum colationem apud Ierem. 17. Natus est autem dominus IESVS ex paupere uirgine, primatam; uitam duxit triginta annos, humilis, & ignotus, ut fabri filius, inter homines egit non diuitijs, non honoribus, non nobilitate clarus, licet ex regibus ortum duceret. huc accedit, quod neque secta erat Pharisæorum, aut Sadducæorum, sed ut quis alius à media plebe in Galilæa regione ignobilis, ex qua nihil boni orturum sperabant, cum paupere matre, & Iosepho fabro degebat. ascendit ergo, sicut surculus à terra sicca in oculis Iudæorum. quare sequitur, Et uidi eum, & non erat aspectus, & desiderauimus eum. quod duobus modis accipi potest, primo, & desiderauimus, id est, & desiderauimus, seu expetere eum: sicut surculus, aut plantæ, quæ specie, & decore caret, non expetit, neque desideratur, cum uidetur; sic nos uidentes IESVM non putauimus esse brachium domini, quòd humilis, & abiectus esset; neque habere uideretur, cur eum pro Messia, & redemptore uellemus. ex primit autem propheta in se sensum populi. secundo, eodem tamen sermone sensu, ut illud, & quod præcedit uerbum, desiderauimus, cum præserit negatio, iuxta hebraïsmum, pro, neque accipitur: quasi dicat, & uidi eum, & non aspectus ei, & non desiderauimus eum &c. uulgatus uerbum cum sequentibus nominibus construxit. sensus tamen, quem apposui secundo loco, planus est, & inuit occasionem suspicasse sue infidelitatis, quòd eum sine aspectu uiderent, ac propterea eum non desiderasset pro Messia, quòd humilis esset. Vocat autem hebraïsmus formam non nunquam אִימָתִי, id est, uisum, seu aspectum: quòd quæ formosa sunt, oculis oblectent, & non habere uisum, pro deformem esse. Cum ergo Iudæi essent auari, deformis eis erat paupertas, & infirmitas, & dignitatum ambitiosissimi; deformis eis erat humilitas &c. neque enim de delineatione uultus, aut corporis hic erat sermo. licet enim proceræ stature esset Saut, & melior omnibus; filij tamen Belial eum despexerunt, ni fallor, ob ignobilitatem, & pauperatem.

3 Despectum, uel despectus erat, uel fuit: exponit præcedentia: ecce quid est esse sine aspectu: erat despicibilis in oculis hominum, nulla earum rerum, quas mundus magnificat, conspicuus, atque insignis. nam ipsa eius scientia, quæ in pretio esse solet, quòd eam non didicisset scandalo erat eis; & infansu eum putabant confanguinei eius, ut est apud Marcum; neque sine animi indignatione, & supercilio dicebant; Uide hic literas scit, cum non didicerit? Nouissimus uirorum: hebr. cessatio, uel cessator uirorum, id est, ultimus, & finis, seu nouissimus uirorum, ultra quem non amplius uir, omnium minimus. de se enim dicebat, quòd minor erat in regno calorum: & ita accepit uulgatus, poteris etiam cessationem uirorum, seu abstinentiam interpretari, à quo uiri abstinere, & cuius familiaritate uti dedignarentur. ea enim fuit condicio eius in terra, ut non nobiles uiri iacturam sui nominis, & dignitatis facere putarentur, si eum adiissent. quare & Nicodemus ad eum nocte accessit, & nemo ex principibus in eum credebatur, & maledictam turbam dicebant, quæ illi adhaerebat, & esse discipulum eius, maledictum, seu maledictione ducebat. Virum dolorum. idem ferè est, quòd sequitur, qui sciebat infirmitatem, id est, expertus: nam defatigabatur; itera pedibus consiciebat; media, & stri laborabat; flebat sapius; ridebat nunquam: & cum intus zelo Dei astuaret, uideret; nomen Dei uilipendi, ius, & fas pessumdari, hypocrisis rerum habenas manu tenere; suspiria trahere; & ex uultu, ac uerbis, quòd amaro esset animo, credebatur, uel simplicius, uel dolorem, & sciens infirmitatem, id est, doloribus expositus: qui, quo eos arceret, non haberet. Absconditus uultus eius: hebr. & quasi absconsio facierum ab ipso; ut sit periphrasis lepræ siue cum uulgato, siue cum Hebr. legas. nam & leprosi operire solebant faciem, & qui eos habebant obuiam, idem facere consuuerunt. sciendum tamen Hebræis abscondere uultum, esse non solum, faciem uerte, aut alia re operire, sed etiam auertere. Et despectus. coniunctionem addidit uulgatus: potest sequentibus connecti. Despectus fuit, & non reputauimus eum; id est, nullo honore dignum duximus: hoc enim est Hebræis אִימָתִי.

4 Verè languores nostros &c. ego aliam huius loci interpretationem non afferam, quàm Matthæi, qui 8. cap. cum infinitam multitudinem egrotantium, & male habentium à Christo domino sanata narrasset, addit, ut impleretur, quòd dictum est per Iesaiam prophetam dicentem: Ipse infirmitates nostras accepit, & egrotationes nostras portauit. est enim iuxta hebraïsmum, leuare interdum idem,

idem, quod auferre, ut Iob 7. Quare non leuauis iniquitatem meam? & multis alijs locis. quare, ut ex uerbis Evangelistæ appareat, uerbum אָבָוּס non pro, super se suscipere accipiendum est, sed quasi manu apprehendere, ut ab eo, qui habebat, auferre: quo modo uerbum אָבָוּס Hebræis non raro accipitur: quo etiam hoc in loco accipiendum existimo. nã qui alterius onus accipere dicitur, aut leuare; non propterea necesse est, ut super se illum tollat: ut sic etiam accipi possit illud Ioannis, Ecce agnus Dei, qui tollit peccata mundi: ubi uerbum אָבָוּס ad abluendas labes peccatorum accommodandum est. nam sanguine illius agni expiamur. abluere autem Ioannes corpora, cum hæc diceret in Iordane. quare uim natiuam agno isti inesse significabat sordes peccatorum eluendi: satisfactionis autem domini IESVS pro nobis, & quòd pœnasauerit pro nobis, peccata nostra sibi imputando &c. infra dicitur uers. 5. & 8. & 11. ad quos potius, quàm ad hunc respexit Petrus, cum ait; Quia peccata nostra ipse portabit in corpore suo super lignum &c. eodem quoque modo significandi accipiendum est hoc loco uerbum portandi: quod Hebr. אָבָוּס dicitur. nam etsi proprie de gestatione onerum dicitur: eo tamen interdum tanquam synonymo uerbi אָבָוּס, id est, leuauit, utuntur. accipitur ergo pro exportare, & quasi sublatum extra eijcere, & auferre. Quasi leprosum. uide mundi iudicium, cum ille agritudines, & dolores auferret, non ut medici, sed ueluti si manu acciperet, ac proieceret, aut exportaret: nos tamen cæci Iudæi (horum enim personam induit propheta) eum, ueluti leprosum, & à Deo percussim reputauimus. Pro leproso est in Hebr. tactum. qua forma loquendi utimur & nos Lusitani; cum ingentem plagam, & quæ non natura uitio, sed peculiari Dei immisione euenerit, significamus. unde Iob 19. se manu domini tactum dicebat. quare pro lepra accepit uulgatus. Humiliatum autem dixit pro ope destitutum. nam hæc est significatio uerbi אָבָוּס, quòd contrarias habet significationes, ut iam non semel annotaui. Hæc iam de passione domini accipienda sunt: cuius illi etiam sciunt se auctores esse; credebant tamen impossibile esse hominem quempiam tam dira pati posse, nisi à Deo esset destitutus propter ingentia scelera: unde deridebant eum in cruce pendentem, quòd uand in Deum sperasset. Hic autem insinuat propheta insignem malitiam, & ex malitia cecitatem, quòd non conicerent oculos in uirtutem illam sanandarum infirmitatum, aut in beneficentiam illam, qua omnes oppressos siue à morbis, siue à diabolo sanauerat; sed in tormenta, qua eum pati uidebant, quæ tamen ipsimet ex inuidia in eum excogitauerant. in quibus rursus non hanc malitiam, & inuidiam contemplantantur, sed occulta Dei iudicia rimantur, quasi Deo peccata sua imputarent, & non se, sed Deum ipsum tantorum scelerum, & immanitatis auctorem putarent. hæc puto de causa prophetam hoc uerbi, & Christi beneficentiam, & præpostera Iudæorum iudicium coniunxisse. Sed diceret, quid ergo iudicandum fuerat? respondet,

5 Ipse autem uuluerat &c. potest etiam esse à uerbo אָבָוּס iuxta diuersitatem punctorum, id est, profanatus, seu uim passus est. Propter: hebr. à transgressionibus nostris, id est, propter: ea enim interdum est uis prepositionis וְ, ut Prou. 25. Propter frigus, et 27. Propter consilium &c. seu pro transgressionibus nostris: quasi dicat, non eum percussit dominus, ut impij suspicabantur, propter ipsius peccata, quòd seductor esset &c. sed pro culpa nostra, pro peccatis nostris illa pertulit: uel simplicius, ab iniquitatibus nostris, id est, nostra illum iniquitates ligno affixerunt &c. sensu eodem, quòd magis explicat, dicit autem. Disciplina pacis nostræ &c. ut integræ essent res nostræ, & nobis bene esset, & in summa pace, tranquillitate, & felicitate uitam ageremus, placuit ipsi, ut correptionem illam, uerbera, & plagas, quas nos commertiti eramus, filius susceperet: nos ergo, qui eramus inimici, & filij iræ, qua excandescere non poterat nobis pax, & salus consistere; digni eramus uerberibus, quibus uel si affecti fuisset, non propterea reconciliaremur; & bene nobis fuisset. castigatione, & uerberibus filij reconciliati sumus patri, & deseruit ira patris: unde reddita nobis est sanitas. nam sicut dicebat Dauid; Non est sanitas in carne mea à facie iræ tuæ: non est pax ossibus meis à facie peccatorum meorum, ex peccatis ira oriebatur, ab ira agritudo, fractura; ut nihil integrum; nihil sanum sit in homine: Christus autem dominus pro peccatis nostris dolore affectus est: ergo peccata nostra deleta: ergo ira Dei remissa, confeditque: ergo reconciliatus est nobis: ergo pax, integritas, salus, & omne bonum in nos demanauit.

6 Omnes nos, quasi &c. quia significauerat pacem nos, & integritate carere. exponit, quo pacto res nostræ labefactæ fuissent. Omnes, inquit, erraueramus, ueluti oves absque pastore: non erat, qui nos in officio contineret; sed neque contineri uolebamus: unusquisque impetu affectuum suorum ferebatur; & faciem ad ea, quæ adhaerebant, conuertebat: non disciplina, non metu, non spe retinebamur: abiectio freno, & exouiso rectore uagabamur: nostrum partem præcipitia, partem fœx absumebant: mors denique omnibus certa erat, & in æternum barathrum miserij nosmetipsos concitabamus. diuina itaque manu opus erat, eaque solummodo restitui res nostræ poterant. peccauerant omnes, & gratia Dei indigebant, quæ enim iustitiam nostram? aut quis alius nos in aliam rectam, ad sanam

mentem, ad neram disciplinam, ab ore luporum, & unguibus leonum, à perditissimis moribus, à nostris affectibus, impiissimis tyrannis reuocare potuisset? aut quis tandem pro abiecta Dei lege, pro confrauto Dei iugo, pro Dei à nobis sprete religione, iram Dei in nos effusus emollire, & placare, si iniqua res obseruasset, quis sustinuit? diuina ergo bonitatis consilium hoc fuit, à homo, ut omnium nostrum iniquitates Christo, ac si earum auctor fuisset, adscriberentur. is pro ipsis bonas lueret. ut quia Deo patri erat acceptissimus, tolerantiam eius, & patientiam, ut nostram acceptaret, & nos uiui maneremus, peccatis tantummodo nostris cum eo mortuis, & uitis, ac concupiscentiis crucifixis. peccatum itaque, quo moriebamur, interiret, nos uiueremus, & filij Dei merita nostra efficerentur, modò fide, ac dilectione ei inhaerentes, unumque cum ipso factos, & ab eo nunquam diuina iniuria separatos reperiret. O felicem commutationem, ut homines diaboli mancipia à suorurn peccatorum onere lenarentur: filius autem Dei ea suscipiens, ac proinde penas luens, in peccatum iratus, ea in profundum projiceret, ut est apud alium prophetam, ut non amplius ea sentiremus uinere, aut regnare; sicut Israhelita olim suffocatos, non autem uiuos Aegyptios ultra uiderant. Pro, posuit in eo, habet hebr. *הפניער* incurrere fecit in eum, aut cum eo, id est, commisit eos, ueluti hostes. haec enim est interdum uis uerbi, quasi insinualet, quod peccata irruerint in Christum dominum, ut ab eis significet dominum occisum: sed quia Deus erat, morte tandem sua ea occidisse. utrunque autem istorum uideo in scripturis hoc uerbo significatum, nempe irruere in aliquem, ut eum perdat: sicut Iud. 3. Surge, irruere in nos: item 2. Sam. 1. Surge tu, & irruere in eum: & 1. Regum 2. Qui irruit in duos uiros iustiores, & meliores se: & in his locis commodè uerbo irruendi redditur. secundò irruere in aliquem, ut ab eo perdat, & tunc uerbo incidendi optimè redditur. Exod. 5. Ne incidat in pestem, uel in gladium. utroque autem modo peccata nostra in Christum incurrerunt: irruerunt, ut perderent; incidèrunt, ut perderentur. Alios modos significandi non est, quòd hic prosequamur. certè alium multò ab his diuersum habes infra uersu ultimo. Hic mecum Christiane lector considera, peccata tua, ac mea à parte illius exercitus extridisse, qui in Christum irruit.

7 Oblatus est. uerbum *נגנ* cum puncto sinistro, est adigere ad solutionem debiti, uel ad aliud operis faciendum, notatque uim quamdam. uerbis ergo exigendi, seu adigendi reddi non male potest. in nouo testamento uerbo *נגנ* redditum uidetur Matth. 5. & 27. & Marc. 15. ut hoc loco Iesaias Christum uaticinetur angariatum iri. nam est in passiva uoce adactus est, uel potius abactus est, ut ad similitudinem ouium pertineat, quae mox sequitur. Quia ipse uoluit: uel aliam lectionem habuit uulgatam, uel certè uerbum superius, *נגנ* in uoce actiua accepit, id est, accessit: accedere enim, eorū est, qui uolunt: trahi autem, aut adigi uim notat. ad uerbum ergo dicendum erat; Acccessit, & ipse afflictus est, id est, accessit, ut pateretur. quod quid aliud est, quam oblatum est, quia ipse uoluit? hoc est, quod habes Ioan. 10. Nemo tollit animam meam à me: sed ego pono eam à me ipso. at si, ut Hebr. habent, exponas, sic dices; Abactus est, & est eoque destitutus, id est, afflictus, tanquam is, cui nemo respondeat, & opem, auxiliūmq; fert. omnes enim eum dereliquerunt, & aufugerunt. Et non aperuit os suum. prouerbialis forma est, pro non conqueri, seu queritur, ne uno quidem uerbo emisso. Qui cum malediceretur, non maledicebat: cum pateretur, non comminabatur: tradebat autem iudicanti se inuisitè. haec Petrus ex hoc loco accepit, quae affert, ut nos ad similem patientiam exhortetur. Quasi ouis. *שׁוּב* pecus. uerbum obmutuit ad ipsam ouem *חזר* referendum est. Est enim feminini generis. uerbum autem aperiet, masculinum est; ideoque ad ipsum dominum uidetur referendum, id est, sic non aperiet os suum; nisi referas ad pecudem *חזרה*, quod nomen est Hebraeis masculinum: cui etiam tribuitur uerbum ducitur, masculinum. neque mireris, quòd ultimo loco reddatur uerbum nomini, quòd priori praecessit: id enim familiare est Hebraeis, ut sit sensus; sicut pecus, quae ad mastrationem ducitur, & tamen non aperit os suum; & sicut ouis, quae coram tonforibus suis obmutescit. Nota autem prudens lector, hanc similitudinem ad id, quòd superius dixit de Christo. Et non aperuit os suum, omnes referre, nec male. Dominus non aperuit os suum, sicut pecus, quae ad mastrationem ducitur, & non aperit os suum; & sicut ouis, quae coram tondente se obmutescit. possimus tamen sequentibus connectere ad hunc modum; sicut pecus ducitur ad mastrationem, & non aperit os suum, de angustia &c. sublatum est.

8 De angustia: difficilis locus est, & uariae interpretationes hic afferuntur, quas apud auctores uidere licebit. ego certè angustiam, seu compressionem, & coarctationem pro turba sepe comprimente, & coarctante accipio, seu pro cœtu populi, & synagoga, quae cogitur diebus stans imperante lege, uel iudicante principe, aut quouis alio conuocandi populū potestatem habente: tum quia haec acceptio loco aptissima est, tum etiam quia uerbum ipsum *עצר* Hebraeis non raro pro concludere, coarctare, impedimento esse, accipitur; & nomina *עצרה* & *עצרת* ita passim accipiuntur, ut 2. Reg. 10. Sanctificate coactionem, seu cœtum. ubi uulgatus sensum reddidit, Sanctificate diem so-

lennem ipsi Baal. & Joel. 1. Sanctificate ieiunium, uocate cœtum. item Ierem. 9. Cœtus prouaricatorum. Deut. 16. Leuit. 23. &c. sic etiam hoc nomen licet alterius forma *עצר* accipi potest, ut Christus dominus à synagoga, & uniuerso cœtu illo, uel ad festum paschatis coactò, uel à concilio, quòd pontifices, & Pharisei coegerunt, uel à turba furentem ad supplicium, damnatus dicatur, & pertractus, nec solum à turba, sed à iudicio illo, id est, iudicum confessu; ut iudicium accipiat pro ipsi iudicibus, sicut constrictionem pro ipsa turba coacta, quasi significet prophetam ab omnibus ordinibus damnatum fuisse dominum. nam Pharisei, & sacerdotes concitauerunt turbam, ut peterent Barabam, IESVM uerò ad mortem postularent: ipsi uerò iudices dixerunt; Reus est mortis; & non esse dimittendum apud Pilatum contendebant. Sublatus est, uel captus est. turba enim ad eum capiendum missa est: uel potius, Pertractus est: sicut Prou. 24. Eripi *עירפי* qui pertrahuntur ad mortem. duplici enim uerbo illa constructio reddi solet: qui capiuntur ad mortem, id est, qui capti pertrahuntur ad supplicium. Generationem eius &c. uel saeculum eius. cum enim à turba populi, & ab ipsis magistratibus, Phariseis, principibus sacerdotibus Christum dominum damnatum, & morti addictum dixisset, non potuit non admirari generationem illam, saeculum illud mores hominum illorum, qui talia ausi fuissent. dor enim Hebraeis etatem, seu saeculum notat; & uoluntate, quòd etas atati, & saeculum saeculo succedat, ut circulum uideantur consicere: dicitur autem tam de tempore, quam etiam de hominibus illius temporis, & omnibus denique, quae spacio illo sunt, & enunciant: exempla passim obuia. Quia abscissus est &c. est, inquit, quòd admirer homines illos, gentem illam perditam: quia tandem cum de medio sustulerunt, immatura, uiolenta, & inmerita morte. uel, uitam eius qui enarrabit? fuit enim breuissima: praereptus enim fuit immatura, & uiolenta morte, & subito euauit. est enim *נר* saepe idem, quòd etas. supra, Aetas mea translata est, & ablata est à me, uelut tentorium pastoris cap. 38. potest & sequentibus annexi: Quia excisus est de terra uiuentium, à transgressione populi mei, plaga eis, supple erit: quasi dicat, quia per suam ipsorum malitiam, & pro sua ipsorum transgressione, malitia, ac contumacia ausi sunt eum à uiuis tollere, qui ad eos redimendos missus fuerat; plaga, seu percussura ingens ueniet eis: quasi non potuerit propheta retributionem tantae impietatis reticere, sicut neque ipsam impietatem non admirari in media narratione. Percussus eum. *לכו*, eis, uulgatus pro *ל* accepit. ex hac dictione infideles Rabini occasione accipiunt, ut de populo Israhelico haec interpretentur: sed Ps. 28. inuenies *לכו* pro *ל* uers. 8. & *נר* pro *ו* Iob 20. non semel, & alibi. ego tamen, eis, malui dicere, tum quia de Christo domino iam dixerat, quòd à transgressionibus nostris fuisset occisus; tum etiam quia *לכו* plerumque est multitudinis, & interpretatio aptissima etiam aduersus Iudaeos.

9 Et dabit impios &c. obscurus locus est hic, & quem, mihi ualde uerisimile sit, impios Rabinos aliqua ex parte uitiasse. & quidem Hebraea sensum, quem uerba uulgati interpretis exprimit, admittunt, ut sit similis illi phrasi, quam habuimus supra 43. cap. uers. 3. Dedi propitiationem tuam Aegyptum &c. Dabit impios sepulturam suam, id est, faciet, ut luant impij penas mortis suae, & diuites illi, & pingues uacuae retributionem accipiant sui sceleris; & hic sensus superioribus satis conuenit. Ego longe aliam interpretationem apponere uolu, quam à quodam uiro docto accipi, qui putabat hic gloriosam domini sepulturam à propheta decantatam. nam, ut Matthaeus narrat, Iosephus Arimatheus uir diues monumentum nouum habuit in petra excisum in monte Caluariae excello, instar facelli, splendidum, amplum, & magnificentum: sicut ex alijs locis historia colligitur: fuit enim saxum ostij ipsius ingens, ipsum monumentum duos uiros, sic Angelos uocat, & aliquot mulieres capere potuit. quare hic non uulgare, aut uulgaris hominis sepulcrum, quale etiam fuit malefactorum, & nomine קבר notatur: sed excelsum, seu monumentum, & quasi sacellum diuitis alicuius hominis, qualis Iosephus fuit, significatur. existimo autem puncta à Rabinis ad sensum suum in hac uoce apposita, & sic esse legendum במתו bamotheu, excelsa eius, non bemorhau in mortibus, seu cruciatibus eius. nam praeterquam quòd nomen dagues notatur, praecedente seu in prima uocis littera contra uniuersam grammaticae rationem, quaero, quare etiam in priori uocabulo קברו non sit praeposita praepositi beth, quam tamen iuxta Hebraea lingua consuetudinem, potius habere debebat, quam posterior? est autem Hebraeis בטה excelsum, nempe sacellum, seu altare, eo quòd in altum erigebantur, uel etiam, quia plerumque in excello loco extruebantur: sepulcra quoque excelsa, in scripturis uocantur, ut supra cap. 22. Excidisti tibi hic sepulcrum, celsitudinem sepulcri sui; constituit in rupe habitaculum sibi: & apud Ezech. 43. de excelsis, quae edificabant reges pro cadaueribus suis condendis iuxta domum domini, fit mentio: & infra 65. ipsa excelsa, deorum sepulcra per contemptum uocare uidentur. nam in ipsis excelsis, aut prope illa edificabantur sepulcra propter superstitionem, & studium erga idola. Hoc autem loco in plurali dicuntur excelsa; credo per amplificationem, nisi forte id sit additiciū, & in singulari cum affixo legat במתו excelsum eius, Certè si quid hac in parte creden-

dum esset natiuitas fuisse à Rabinis, ego tantum nocet ab illis transposita dicerem, & additam, ut rem obscurarent, quasi sic Hebræa legenda essent, Et dedit cum improbis cruciatus eius, & cum diuine sepulcrum ipsius. si autem nihil immutatum, aut natiuitatem à Rabinis fuit, (neque enim uniuersa Biblia, que in toto orbe erant, simul natiuitatem potuerant) aliud adhuc mysterium non minus celebre sub his uerbis latere arbitror, quam sepultura domini in monumento diuitis Iosephi. Accipere itaque prioribus uersibus 2. 3. & 4. prophetam ea attingisse, que domini passionem præcesserunt, priuatam uidelicet condicionem, humilitatem, paupertatem, & alienam à regno, & imperio personam, atque figuram: sub finem uero quarti usque ad nonum, uerba, ignominiam, crucem denique, atque mortem commemorasse; sub finem uero octauo non nihil de pæna, que maneret sceleris, illius auctores, attingisse: iam uero hoc nono, & sequentibus effectus, & præmia passionis domini recensere: initium uero summere ab eo mysterio, quod Paulus ad Rom. cap. 6. celebrat, nempe quod commortui sumus Christo, & conscripti per baptismum. Dedit, inquit Isaias, Deus improbos sepulcrum eius, id est, fecit, ut sepulcrum eius (quod perfectæ mortis est symbolum) essent improbi, & malefactorum, id est, sepulcrum est, ut improbi cum ipso sepelirentur, & omnis improbitas in barathrum truderetur: neque amplius super terram uitam ageret: & tandem cum ipso resurgentes in nouitate uitæ ambularemus. si enim complantati facti sumus similitudini mortis eius, simul & resurrectionis erimus. nam in hoc Christus mortuus est (inquit idem Paulus) & resurrexit, ut qui uiuant, non sibi uiuant, sed ei, qui propter nos mortuus est. ergo est sepultura Christi, & mors Christi, mors & sepultura improborum, id est, totius improbitatis. existimareque debemus nos mortuos peccato cum Christo, uiuentes autem Deo in Christo IESU domo nostro. Dedit quoque diuitem per cruciatus ipsius, quia reddidi dominum IESU pro suis ipsius cruciatus, & mortem, omnium ditissimum. sic enim reddi posse Hebræa nemo dubitabit, qui uel mediocriter Hebræicè nouerit: Et dabit improbos sepulcrum eius, & diuitem in cruciatus ipsius. De diuitis autem, quas consecutus sit, uersibus sequentibus plura. quod autem מתי non tam mortes significet, quam cruciatus mortales, patet ex Ezech. 28. & Ierem. 16. solent enim Hebræi, que mortem afferunt, aut intentant, mortes appellare: sicut etiam Paulus 2. Cor. 11. In mortibus frequenter; & 2. Cor. primo; De tanta morte nos eripuit. Vulg. De cæcis periculis. Ambros. De tantis mortibus: ubi etiam Chrysostomus dicit ingentia discrimina hyperbolicè dici mortes. iam uero quod sequitur, ad sequentia pertinet.

10 Eo, quod iniquitatem &c. hebr. אֵל לַיּוֹם, id est, super non: que phrasia Latinis nihil sonat: at nobis Hispanis elegantissima est. similis locus est Ps. 119. id est, etiam si nemini uim fecisset, aut quemquam dolo decepisset, etiam si neq; ui, neq; fraude cuiquam nocuisset; Iehoua tamen uoluit contumere eum &c. Voluit. וְדֵן beneplacitum habuit; singula uerba habent excessum דָּן oppressionem, seu opprimendo contudit. Ps. 143. Contudit in terrâ uitam meam: de quo supra cap. 3. Facies oppressorum contudit. caussam mox aperit. Si posuerit pro peccato &c. וְשָׂם piaculum: ita enim accipitur interdum hæc uox, præsertim in ritu sacrificiorum, id est, uictima, que pro expiando delicto immolatur. Leuit. 5. & 7. In loco, in quo iugulant holocaustum, ibi quoque mactabunt hostiam. Paul. Rom. 8. & 2. Cor. 5. peccatum, dixisse uidetur, pro nobis peccatum fecit, & de peccato damnauit peccatum in carne, Facere autem Christum peccatum, est erga eum sic se habuisse, atque erga peccatum ipsum. si enim ipsum peccatum Deus pro dignitate uellet punire, quid amplius illi, quam Christo domino fecisset? atque ea ratione uictimas hominibus olim profuisse credimus, quod ex diuina institutione, ac bonitate in eas transferebantur ea, que peccatores perpeti oportuisset. unde & piacula dixere Latini, quod eis expiarentur, & à morte, quam meriti fuissent, per pecudis mortem liberarentur. Ponere ergo animam suam uictimam, seu piaculum, est, quod uulgatius dicitur. Si posuerit animam suam pro peccato: si, ut expietur homo à peccato, ipse fiat peccatum, seu pro peccato hostia. utrumque enim notat nomen וְשָׂם Hebræis: sicut apud Paulum, peccatum, seu εὐσφραγία, ut Genes. 26. Induxit semen longæuum: id est, reatum, cui expiatione opus esset: & Trouer. 14. Stulti subsannant piaculum: id est, nibili ducunt, uel immane scelus: quin & Latini piaculum utroque modo accipitur. Horatius,

Teque piacula nulla resoluunt, id est, nullis hostijs te expiabis: & Virgilius 6. Aeneid. Distulit in scram commissæ piacula mortem, id est, crimina, que expiatione indigent. ergo si iuxta linguam Hebræam consuetudinem, quam retinuit Apostolus locis citatis, locum hunc reddere uellemus, dicendum foret; Si posuerit peccatum animam suam, Videbit semen longæuum: sensum uulgatus exposuit; hebr. ad uerbum, uidebit semen, prolongabit dies. fortè deest relatiuum וְשָׂם uidebit semen, quod prolongabit dies. Multitudinem sobolis in præmium illius oblationis promittit. Granum enim frumenti nisi cadens in terram mortuum fuerit, solum manet: at si mortuum fuerit, multum fructum offert. Certe quia Isaac filium offerre uoluit

re uoluit Abraham, uisit ex Isaco semen longæuum: nec hoc gaudium desitutus fuisset, si igne eum consumpsisset in holocaustum Deo, præcepto ipsius obediens. nam is erat Deus, ut inquit Paulus, qui posset Isaac è mortuis reuocare, ut generandis filijs indulgeret. suscitauit itaque Christum Deus: quia factus fuit obediens usque ad mortem: ille uero rediuitus, à suis exorsus, eos in fratres confestim natiuitatis, & per eos in toto orbe sobolem spargens, ab oriente, & occidente suscitauit semen, & filios, generatione nunquam interitura. Hinc habes non esse sterilem obedientiam, sed multitudine filiorum exultantem, etiam si mortem afferat: cui enim obediens, dominus est uitæ, & mortis. idem cogita in præscindendis affectibus, & mortificatione Christi ingiter in nobis circumferenda: si occumbas, si obediens occideris, si uita, & concupiscentias crucifixeris, immo si sepelieris; non tristem, non sterilem, non orbatam uitam ducendam tibi existimes: non deerit, que te letificet proles &c. Et uoluntas domini &c. ila nimirum, de qua in conuersione Samaritanorum dicebat; Deus uoluntas domini, qui misit me, ut periciam opus eius. redemptio ergo hominum ad Deum, & progressus salutis usque ad ultimam terram, erat uoluntas domini, seu beneplacitum domini. Eadem autem uoce, qua supra istis est, cum dixit; Dominus uoluit contumere eum, nunc uicitur, וְדֵן. hæc siquidem ratione placuit Deo cum contudere, ut ad Deum, qui perierant, reuocarentur. utrumque hoc beneplacitum, desiderium, & intimi affectus studium in Deo nostro semper nos agnoscere ac recolere necesse est: uidelicet, quod ut hoc, ueluti summum, ingens, difficile, & arduum negotium, quod summopere Deus exoptabat nempe reductionis hominum ad se, proficeret, progressus faceret, felicemque exitum consequeretur. libuit ipsi Deo, ut filius dilectionis sue piaculum fieret. Hoc certe insinabant illa redemptoris uoces; Sic Deus dilexit mundum, ut unigenitum filium suum daret. his accedit, quod hoc patris beneplacitum, ita animo Christi insederat, ut eisdem uerbis, & eandem animi indignationem significatibus, quibus diabolus à se repulit, ut ab eo adoraretur postulantem, Petrum, ne crucem pati uellet, & pro hominibus piaculum ne fieret suadentem, redarguerit, ac repreherit. O Deum hominibus amantijsimum. uoluntas, inquit, domini id, quod ille toto bonitatis affectu ambit, & perici per optat, hominum uidelicet sanctificatio; in manu, & per ipsum Christum, & eius uirtutem prosperè procedet, augmentum capiet: neque erit ulla potestas, que progressum euangelij possit impèdire. si Dei filius piaculum fiat. hoc itaque, o homo, affectat Deus tuus; ad hoc aspirat; hoc in notis habet, ut occidatur filius eius, modò à morte tu seruus eripiaris. Si mortuus, inquit, promouebit salutis humana negotium, moriatur. Hæc sunt decreta, hæc uota Dei nostri, & hoc filij præmium, multos secum fratres in gloriam adducere. Audi ergo quid sequatur,

11 Pro eo, quod laborauit anima eius, uel post laborem: utrumque enim solet Hebræis significare illud mem. לַיּוֹם autem est uerbum, & nomen, diuersis punctis; eumque laborem notat, qui cum molestia, & defatigatione fit, qualis ille est, qui homini propter peccatum iniunctus fuit, quando ei dictum est; In sudore uultus tui uisceris pane tuo. ad quem locum festinè sancti uideri alludere dominus. Videbit, inquit, saturabitur: post labores sequitur quies, ut post tempestatem tranquillitas: uidebit, saturabitur, id est, uidens saturabitur. uidebit fructum sui laboris; illoque saturabitur. ita enim absolutè utuntur interdum uerbo uidendi Hebræi: uoluptatemque notat, & gaudium, quando de re lata dicitur, ut infra 60. Tu ne uidebis, & affluet: sic hoc loco. Ubi uiderit semen longæuum, saturabitur; id est, plenè sibi satisfactum putabit: hoc uno sui laboris præmio affert contentus erit. uidisti enim supra ex Ioanne hunc esse cibum filij Dei, & hæc esse ipsius delicias, quem imitatus ipse discipulus, dicebat; Mains hic non habeo gaudium, quam, ut uideam filios meos in ueritate ambulare: & Paulus gaudium, & coronam suam eos uocabat: de ipso uero redemptore in euangelio legimus, quod cum initia tantum huiusmodi successus uidisset; & primos euangelij progressus considerasset, reuerentijs discipulis mirabilia, que egissent, & harmonia sibi subiecta &c. ex illis initis rem totam animo uersans, exultauerit in spiritu sancto, & gratias patri egerit. Quid cum uidisset orbem uniuersum Deo subiectum? uidit, & saturatus est. Hæc sunt uiscera Dei nostri, ut tunc bene habere dicitur; cum res nostra bene habent: tunc comedat, tunc quiescat, tunc delicias affluat: neque est obsequium, aut munus, quod sic eum deuinciat, & animum eius nobis placabilem reddat, quam multos timore ipsius imbueret. Quid nam aliud Deus in Abrahamo recolebat, ut ei nihil se posse denegare fateretur; quam quod docturus esset filios suos, & posteritatem suam post se, ut Deum time rent, ac colerent? ita dominus noster Dei filius hoc potissimum cibo uescitur: quod sequentia adhuc declarat. In scientia sua &c. id est, per suam scientiam, atque doctrinam ipse iustus iustificabit quamplurimos, non quod sola doctrina iustificentur, sed quod generetur fides. per auditum. Iustificare ergo per doctrinam, est uerbo uiam ad salutem, & iustitiam aperire: nam si de homine quæpiam etiam hodie dicimus, quod prædicatione uerbi, & exemplo populis sanctificet; multo uerius de filio Dei dici poterit, quod iustificauerit per doctrinam suam plurimos: quia eos, qui

per uerbum ad dejectionem prioris uitae, & fidem, atque amorem Dei trahantur, ipse iustificabat, atque hodie etiam iustificat. ipse enim est, qui baptizat spiritu sancto, & igni: ipse est, qui auferit iniquitates nostras, id quod mox sequitur. Et iniquitates eorum portabit, quod in loco etiam si sit uerbum כַּסֵּב, quod proprie portare, seu gestare notat; puto tamen eodem modo accipiendum esse, quo ex Mattheo supra uers. 4. accepimus, id est, exportare, auferre, quasi exponat, quid sit iustificari, nisi malis dicere iuxta legis phrasim, Portare iniquitates esse, puniri pro iniquitatibus. possumus etiam uertere, cognitione sui iustificabit iustus seruus meus. est enim quoddam cognoscere Deum, seu Christum in scripturis, quod non est sine his omnibus, quae catholica doctrina ad iustificationem dicit necessaria. Est, inquam, quaedam cognitio, quam affectiuam uocant scholastici: quae non minus habet amoris, quam fidei, quae uera, & integra est sapientia. Ceterum cum in hebr. sit iustus iustificabit, uulgatus nomen iusti, nescio, cur omiserit, & pronomen apposuerit. certe ad hunc locum alluisse uideatur Paulus, cum ad Romanos ait, ut sit ipse iustus, & iustificans &c. huc quoque facit, quod Ioannes 1. epist. 2. ait; Si scitis, quoniam iustus est; scitote, quoniam & omnis, qui facit iustitiam, ex ipso natus est.

12 Accirco dispartiam &c. perseverat in enarrando premio passionis Christi. Dispartiam ei plurimos; hebr. in plurimis, id est, inter plurimos, dabo illi, ut inter multos accipiat sortem, & multos secum deferat, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus. Possumus & רַבִּים pro magnis accipere, ut non sit multitudinis, sed magnitudinis, ut interdum Hebraei usurpant, ut Ierem. 14. Magni regis, id est magnates; & Iob 19. Magni eius &c. quo in sensu ed libentius accipio, quod nomen fortium, seu robustorum sequitur, cum quo solet coniungi nomen גדול, id est, magnus. Dent. 4. Expellat gentes magnas, & robustas supra te &c. sensus ergo hic esse poterit; Dispartiam ei, seu dabo ei, ut dispartiat cum magnatibus: faciam, ut diuidat magnatibus, & singulis det gratiarum diuisiones: alios faciat Apostolos, alios Euangelistas, alios prophetas, alios pastores, & doctores &c. neque dubito, quin ad hunc locum alluserit Apostolus, quando haec dicebat, Et fortium diuidet &c. hebr. & cum robustis dispartiet spoliū. Ne quis hanc gratiarum diuisionem patri, & non filio adscriberet, ed quod dixisset, Dispartiam ei, loco eius eodem uerbo פָּחַד יָסוּס, ait; Dispartiet spoliū. quae enim operatur pater, filius etiam operatur. Quos dixit magnos, hic dicit robustos; & quibus diuisit dona caelestia, eisdem diuidit spolia. nam illis diuisit prouincias, quas spoliarent domino; & hic est Galliarum, ille Hispaniarum, alter Indiae, alter Aethiopiae Apostolus &c. unde Paulus; Non in immensum gloriamur, sed secundum mensuram regulae, qua mensus est nobis Deus, mensuram pertingendi usque ad nos; & iterum; Non in immensum gloriantes in alienis laboribus, spem autem habentes trescentis fidei uestra in nobis magnificari, secundum regulam nostram, in abundantia. Sed unde ei hoc datum est? unde & quod diuideret dona, & totum eis orbem spoliandum tradiderit? unde haec uirtus, & potestas, & diuitiae? certe post passionem suam dicebat discipulis; Data est mihi omnis potestas in caelo, & in terra: accipite spiritum sanctum &c. Hic quoque obedientiam, & mortem uoluntariam audis. Ed quod tradidit in mortem animam suam &c. haec est illa exaltatio, quam Paul. quoque humilitati passionis adscribit. Pro tradiderit, est uerbum פָּרַד, id est, denudauit; Hebraeis autem quae euacuantur, denudari dicuntur. quare uerbo effundendi interdum uerti potest, quando uidelicet de aqua dicitur. Genes. 24. Effudit cadum suum in canale, ita de anima dici potest. euacuauit animam morti, uel in mortem, id est, animam posuit: uitam profudit, morti effudit animam, ut illa obtineret: ipse uita desitueretur. uel uerentur propria significatione: pra eo; quod denudauit morti animam suam: sicut dicunt Latini; Pectus gladio nudauit, id est, libenter se discernimi obiecit; & morti nequaquam resistit. neque hoc solum, sed etiam quod Cum sceleratis reputatus est. hoc certe consummatissimae fuit uirtutis inuidium exemplum, ut iustus, & iustificans occidi ut impius, & annumerari sceleratis, non modo non recusarit, sed etiam uoluerit. hinc ergo factum, & pro his meritis ei concessa est uniuersorum potestas, & ut spiritus sancti dona suis ducibus diuideret; & eis uniuersum orbem subijceret, sicut ipsi canunt; Omnes gentes plaudite &c. subiecit populos nobis, & gentes sub pedibus nostris. Reputatus; hebr. נִמְנָה, annumeratus cum transgressoribus. licet enim uerbum proprie speciem illam arithmeticae designet, quam uocant additionem, & in summam reductionem: quia tamen, qui summam colligit, annumerat, pro annumerare interdum sumitur; & Euangelista quidem Matth. 15. & Luc. 22. נִמְנָה, id est, deputatus est, uerterunt. Et ipse peccatum &c. licet cum transgressoribus sit annumeratus, uel cum ipsis ab alijs subtractus, tanquam iustus, ne eius consortio contaminarentur, tantum abest, ut is transgressor fuerit, ut morte sua & hac ipsa subtractione, multorum scelera abstulerit, delenerit, nempe eorum, qui illi adhaeserunt; & pro ipsis transgressoribus, qui uenera transgressores erant, & summam, & inauditam transgressionem in hac ipsius morte perpetrabant, ipse damnatus oraret; uel (ut in hebr. est)

est) obuiam iret: id enim interdum notat uerbum יָדָה, de quo supra uers. 6. non nihil diximus. sic accipitur Genes. 23. Occurrite pro me in Ephron, id est, intercedite; & Ruth. 1. & infra 59. post sunt haec autem per praeteritum imperfectum non male reddi: Ipse uero multorum peccatum lenabat, & pro transgressoribus orabat; Pater ignosce illis, quia nesciunt. quid faciunt.

Caput quinquagesimumquartum.

Noua.

Vetus.

1 O V A sterilis [quae] non paris : per fortuna ouatione , & hinni , quae non paraturis : quia plures filij desolatae qua filij maritatae , dixit Iehoua .

2 Dilata locum tentorij tui , & alas habitaculorum tuorum extende , ne cogitabunda cuncteris ; longos fac funes tuos , & clauos tuos confirma .

3 Quia ad dexteram , & ad sinistram erumpes , & semen tuum gentes hereditate possidebit , & ciuitates desolatae inhabitabunt ,

4 Ne timeas , quia non pudefies , neque ignominia afficeris : quia non abscondes pra pudore : quia pudoris adulescentiae tuae obliuisceris , & opprobrij iudicatus tuae non recordaberis amplius .

5 Quia maritus tuus [erit ,] qui fecit te , Iehoua tcebaoth nomen eius : & redemptor tuus sanctus Israelis , Deus uniuersae terrae uocabitur .

6 Quia , ueluti mulierem derelictam , & contristatam spiritu uocauit te Iehoua , & mulierem iuuenturis , quando reijcitur , dixit Deus tuus .

7 In momento modico deserui te , & in commiserationibus magnis congregabo te .

8 In momento irae abscondi faciem meam subito abs te ; & misericordia aternitatis miserabor te : dixit redemptor tuus Iehoua .

9 Quoniam aqua Noe hoc mihi , [de] qui iurauit , quod non transiret aqua Noe ultra supra terram : sic iurauit , quod non efferuiscam super te , neque increpabo te .

10 Quia montes discedent , & colles amouebuntur ; & misericordia mea a te non discedet ; & foedus pacis meae non amouebitur , dixit miserator tuus Iehoua .

Ope destituta , tempestate obruta ; con-

1 L A V D A sterilis , quae non paris : decanta laudem , & hinni , quae non paraturiebas : quoniam multi filii desertae magis , quam eius , quae habebat uirum , dicit dominus .

2 Dilata locum tentorij tui , & pelles tabernaculorum tuorum extende , ne parcas longos fac funiculos tuos , & clauos tuos consolida .

3 Ad dexteram enim , & ad leuam penetra bis : & semen tuum gentes hereditabit , & ciuitates desertas inhabitabit .

4 Noli timere , quia non confunderis : neque erubesces : non enim te pudebit , quia confusionis adulescentiae tuae obliuisceris , & opprobrij iudicatus tuae non recordaberis amplius .

5 Quia dominabitur tui , qui fecit te , dominus exercituum nomen eius : & redemptor tuus sanctus Israel , Deus omnis terrae uocabitur .

6 Quia , ut mulierem derelictam , & merentem spiritu uocauit te dominus , & uxorem ab adulescentia abiectam , dixit Deus tuus .

7 Ad punctum in modico dereliquite , & in miserationibus magnis congregabo te .

8 In momento indignationis abscondi faciem meam parumper abs te , & in misericordia sempiterna miseratus sum tui : dixit redemptor tuus dominus .

9 Sicut in diebus Noe istud mihi est , cui iurauit , ne inducerem aquas Noe ultra supra terram : sic iurauit , ut non irascar tibi , & non increpem te .

10 Montes enim commouebuntur , & colles contremiscent : misericordia autem mea non recedet a te , & foedus pacis meae non mouebitur , dixit miserator tuus dominus .

11 Paupercula , tempestate conuulsa , absq-

Noua.

Vetus.

solatione carens . Ecce ego sterno in sibiio lapides tuas , & fundo te in sapphiris :

Et ponam gagatem fenestras tuas , & portas tuas in lapides crystalli , & totum terminum tuum in lapides desiderabiles :

Et omnes filios tuos doctos ab Ichoua : 13 & multiplicabitur pax filiorum tuorum .

In iustitia firmaberis : procul aberis a fraude , quia non timebis ; & a prostratione , quia non appropinquet ad te .

Ecce , qui contrahendo contrahit , desecit , ut non sit : mecum qui contraxerit tecum , iuxta te cadet .

Ecce , ego creauit fabrum sufflantem in igne carbonem , & eductentem instrumentum ad opus suum ; & ego creauit perditorem ad dissolendum .

Omne uas , quod formatum est contra te , non proficiet : & omnem linguam , qua stabit tecum ad iudicium , condemnabis . Hæc [est] hereditas seruorum Iehoua , & iustitia eorum , qui mecum sunt , fidelis sermo Iehoua .

ulla consolatione . Ecce ego sternam per ordines lapides tuos , & fundabo te sapphiris :

Et ponam iaspidem propugnacula tua , & portas tuas in lapides sculptos , & omnes terminos tuos in lapides desiderabiles :

Vniuersos filios tuos doctos a domino , & multitudinem pacis filiis tuis .

Et in iustitia fundaberis : recede procul a calumnia , quia non timebis ; & a pauore , quia non appropinquet tibi .

Ecce accola ueniet , qui iudicabit tecum , aduena quondam tuus adiungeat tibi .

Ecce , ego creauit fabrum sufflantem in igne prunas , & proferentem uas in opus suum : & ego creauit interfectorem ad disperdendum .

Omne uas , quod fictum est contra te , non dirigitur : & omnem linguam resistentem tibi in iudicio , iudicabis . Hæc est hereditas seruorum domini , & iustitia eorum apud me , dicit dominus .

CVM fructus passionis domini commemorasset , & inter eos multificationem sobolis , & multitudinem iustificandorum , ac reducendorum ad ueram Dei cognitionem praedixisset , id iam spiritu prouidens , non potuit se continere , quin tot filiorum matri congratularetur , & ad decantandas Deo gratiarum actiones non inuitaret . qua sit autem hæc sterilitas , exponit Paulus ad Galat. cap. 4. quod sit cœlestis Ierusalem mater nostra , non patriam illam ; aut qua in cœlis iam agit ecclesiam , sed nouam illam nuptam , & nouam ecclesiam , & ciuitatem ; quam alius uidit de cœlo descendentem : in qua omnia sunt cœlestia , muri , domus , ciues , ritus , leges , mores , sicut rex ipse cœlestis est , qui de cœlo descendit , & regnum cœli in terra fundauit , & ex terra ; & cœlo unum regnum effecit . Hæc designata fuit per Sarâm , quæ genuit Isaac promissionis filium , & per Ierusalem , quæ sublimis erat , & in terra promissionis sita : synagoga autem Agar ancilla , & monti Sina comparatur , quod filios gignat in seruitutem , & extra hereditatem domini sit : in qua sunt filij secundum carnem , & non promissionis . Constitit autem primùm ecclesia hæc ex paucis domini discipulis , quibus noua pæctio sancita est pro omnibus , qui per eos credituri erant in Christum . hæc sub tempus illud passionis domini fuit sterilitas , abiecta , & , ut Hebræi loquuntur , afflata propter timores , inopiam , odia , & persecutiones , quas ob nomèn IESU patiebatur : pusillus plane grex , & nullus æstimationis . spiritaliter autem deserta , & sterilitas fuit toto illo ante Christum tempore , quando soli Iudæi erant Dei populus . huius iam felicitatem audi . Lauda uerbum , ut iam dixi ; notat exclamationem ex letitia : quod Latini olim erat ouare : licet postea obsoleuerit , nomen tamen ouationis , & participium , ouans , retinuerit . Quæ nõn parietur : hebr. futurum , non parietur : sed pro presenti capitur : quæ non soles , uel non consueuisti parietur , quemadmodum Sara , quam despicebat Agar secunda . Quæ non parietur . nõn quæ non doluisti , uel doles ; id est , quæ dolores parturientis non expeririv . dicunt enim Hebræi , sicut nos Hispani , habere dolores pro parturire . csi uerò dolores experiri , trivse est , malunt femina , ut matres fiant , illos dolores perpeti , quam steriles permanere . quare , ut rem tristem , propheta commemorat , non habere dolores . Memineris uerò , ecclesiam illam sponfam Christi usque ad diem Pentecostes neminem peperisse : hanc tamen , quasi instaret tempus , quo non iam sterilitas dicitur , sed mater filiorum læta futura erat , binnire præcipit Hebr. גנין equorum , & taurorum est : hi Latini nauigunt interdum ex lasciniâ , & petulantia : illi binnunt . transfertur aptissimè ad eam , quæ iam mater esset futura . instante enim hoc tempore animalia illa mugiant , binnunt & c . Deserta .

Deserta . iam supra non uno loco de uerbo דשא dixi . interpretes , adeoque & Paulus uerbis desolandi , deserendi , deuastandi reddere solent . Erat autem grex ille , mater illa nostra initio sub tempus dominica passionis ostentat ac derisui ; & occultabant se propter metum Iudæorum . postquam uerò spiritu de calis donati sunt , ut gignere per euangelium alios possent , plures habuit filios . perierunt quoque hæc ad ecclesiam gentium , ex qua paucissimi ab eo tempore , quo Israelem elegit Deus , Deo nati sunt . Quam eius , quæ habebat uirum . synagoga enim uidebatur Deum pro marito habere , & infinitos quotidie generabat . sed cum Deum impietate sua à se expelleret , licet se Dei cultricem gloriaretur , erant carni tantum filij , seu , ut supra dixi cap. 49. uers. 21. mole quaedam , & informes , imperfectiq ; factus : cum ergo non essent filij Dei , non dicendi erant filij : nam erant in seruitutem generati , serui peccati , & filij diaboli , ut apud Ioannem eis dicebat dominus . Si autem qui gignebantur , diaboli & peccati erant filij , cum eis igitur rem habebat eorum mater . uerum cum in euangelio iusti appelletur interdum , qui se iustos putabant , licet à iustitia ualde alieni essent , sic maritatum synagogam potuit propheta appellare , & uirum habentem , quæ se Deo maritatum credebat , ob exteriorum illum cultum , cum tamen esset synagoga Satana . est nanque hic sermo de synagoga , ut opponitur ecclesie Christi : ad quam non pertinebant , nisi qui erant scilicet fidei patri nostri Abrahæ : ad illam uerò omnes Israhelita , qui secundum carnem Israhelita tantum erant . quo etiam modo Paulus eo capite ad Galatas accipit : immo etiamsi de ecclesia Iudæorum intelligas , quæ legitimum maritatum Deum habuit . & plurimos Deo genuit filios ; uerum tamen est ecclesiam gentium post Christum multò plures genuisse , quam olim genuerit synagoga : insuper & quæ erat sterilitas , peperit plurimos ; & quæ habebat filios , infirmata est , ut Anna cecinerat , non tam de se , & emula sua , quam de duabus ecclesiis : ad cuius uerba puto esse hic allusionem . Dicit dominus . ualde lætium nuntium ab ore Dei se accepisse propheta affirmat , quo suo more dictis suis fidem ampliorem astruat .

2 Dilata &c. si plurimos habituras es filios , necesse erit locum eis ad habitandum preparare . hoc igitur omnia , quæ hoc uersu dicuntur , huc faciunt , ut significent non posse ecclesiam Christi uno loco , una ciuitate , aut una prouincia contineri : quemadmodum hætenus ecclesia Iudæorum se continuauerat . Deinde insinuat his similitudinibus propheta , quod filij ecclesie non habituri essent hic ciuitatem permanentem , sed peregrinos , & aduenas eos semper futuros ; ueluti qui sub tentorijs uitam degunt , quæ statis temporibus in alias sedes transferunt . Pelles . nomen significat alam , seu partem : multæ autem simul laqueolis conlocatae integrum tentorium conficiebant . Tabernacula quidem inferiora erant ex serico , superiora uerò ex pellibus ad arcendam aeris iniuriam . qui usus fuisse uidetur illis , qui in tentorijs degebant : ideo hic pelles uertit uulgatus . Exod. autem 36 . Saga dixit ex pilis caprarum . Cantionem uerò 1 . & Abakuk 3 . pelles , ut hoc loco . & quidem 2 . Sam . 7 . integrum tentorium , per exterminationem numero singulari alam dixit Virias : Arca Dei habitat intra alam &c . uulgatus in medio pellium . Ne parcas . וצוה uerbi uarij usus est Hebræis . propria eius significatio est cogitare : neque hoc loco , aliter uertendum est : sed in eo modo significandi accipiendum , quo nos Lustani cumstantibus , & moram propter rei nouitatem deliberando trahentibus dicere solemus , ne modo cogites id est , ne animo fluctues , neque uarijs cogitationibus locum præbeas , sicut dominus in euangelio , Quid turbamini , & cogitationes ascendant in corda uestra ? quare per circumloquium reddidi , ne cogitabunda cumsteris .

3 Penetrabis . uerbum propriè rumpere , seu rumpi notat : diciturque de exercitu , rupit hostes . 2 . Sam . 5 . de muris . Neh . 4 . in bonum dicitur . 1 . Paral . 4 . de propagatione : de rumore etiam 2 . Paral . 31 . Cum erupisset hoc uerbum , id est , dimanasset hic rumor . uidetur enim secretum pectoribus concludi &c . hic ergo dicitur de extrusione , propagatione , non tam uiolenta , quam quæ preter spem sit , erumpendi uerbo non male reddetur : aut certe penetrandi cum uulgato : estque expositio eius , quod dixerat , de extendendo tentorio . Gentes hereditabit : id est , uelut in hereditatem accipiet , quasi stabilem , & tutam possessionem . allusio est ad illud Genes . Possidebit semen tuum portas inimicorum tuorum . Ciuitates desertas . hebraismus afflatus dicit , id est , abominabiles ob impietatem , & infamiam tyrannorum : quales erant gentium plurimæ , Babylon , Ninue &c . quæ Apostolorum prædicatione ad meliorem frugem conuersæ sunt , & pietatem fidei coluerunt . Scythæ enim , & extremi Indiæ populi , & recensis iustratus orbis , nostris etiam temporibus uerbo fidei cesserunt , & apud eos est uidere apostolicum semen , & Christi ecclesiam , quam dominus quotidie dignetur augere .

4 Noli timere &c . hebr. ne timeas , solet uulgatus , nescio qua ratione , semper addere uerbum , noli : usurpantque Hebræi sæpe hanc loquendi formam , pro , bono animo esto . Non enim te pudebit . נדון propriè est fodere : de quo supra cap . 1 . trina ista negatione securitatem promittit , & nullo pudoris genere laborabit ecclesia ex gentibus . uerum quia quispiam poterat obicere uetera peccata , & idololatriam , præoccupans addit , Quia confusionis adolescentiæ &c . adolescentiam

IN QVINQVAGESIMVM QVARTVM CAP.

notat hebr. עמלוי, id est, absconsones. uocat autem hic adolescentiam, primam illam aetatem ecclesie, quando electio Abrahamo, & posteritate eius alie omnes gentes demoniorum potestati permiffa sunt ob infinita eorum scelera. confusionem uero, seu pudorem illius aetatis uocat studia, & mores, quos tum sectabantur: uiuente enim adhuc Noe posteri eius à Deo recesserunt: neque parum insignes erant peccatores illi, & quibus Abraham eductus est: qui tamen adhuc quinquaginta Noe annos uidit. huius uero pudoris dicit ecclesiam memoriam non habituram, quasi esset presentis felicitate, & honore delenda. nam ubi abundauit delictum, superabundauit & gratia, ut magis diligamus generatorem illum, qui nobis debitum quingentorum denariorum gratis remisit, quam illi, quibus tantum quinquaginta donauit. Adde nihil minus ob ea scelera gentes consecutas fuisse, quam si iustitiam coluissent: factus est enim eis Christus fons in ablutionem ueterum delictorum, & in lucem, quæ tenebras fugauit: non minus autem lucet hodie sol, quam si nunquam nox præcessisset. neque minus fulget mens Christi gratia, aut minus est animus candidus, postquam per Christum est ablutus, quam si nunquam sese sordibus inquinasset. de his loquitur, qui totos sese Christo dederunt. Illud saltem uerissimum est, nihil minus gentium ecclesiam per Dei filium consecutam, quæ Deum abiecerat, neque cognouerat, quam Iudæorum: in qua tantum notus erat Deus. Viduitatis. nomen habet Hebræis à tacendo, seu obmutescendo. uiduitatem enim silentium decet. Porro ecclesia gentium uidua fuisse dicitur toto eo tempore, quo sine Deo fuit. quæ igitur à uidiuis exigit mundus, hæc ab his, qui Deum derelinquunt, exigenda sunt. ob quod gaudium apud alium prophetam interdicitur Israeli, quod Deum reliquisset. nullos autem uideas magis genio indulgere, quam insignes peccatores.

5 Dominabitur tui &c. latissime patet nomen הַיָּדֵי Hebræis, ut & dominum, & maritum hoc loco reddere possumus. nec refert hoc, aut illo modo uertas. nam cum qui fecit nos, est nobis pro Deo, ac domino; nos uero summus illius populus, tum nupsisse domino dicimur; & cum Paulo, desponsati Christo. Dixerat superiori uersu auferendum opprobrium uiduitatis, id uides hic explicari. Deus omnis terræ &c. tu per totum orbem diffusa es: Deus autem uerus, nempe Iehoua tcebaotb, cui de sponsari, est uiduitatis pudore carere, hæctenus Deus Iudæorum dictus est: ergo Deus totius terræ dicitur esse ea ratione, qua Iudæorum hæctenus dicebatur. Nunquid Iudæorum Deus tantum? inquit Paulus, non: immo & gentium. certè si de amplificanda Iudæorum repub. esset sermo, cum legant in propheta, atque merore, & de reducenda uxore, quam abiecerat Deus, aperire loquatur prophetæ, dicatq; Deum Israelis, dicendum uniuersæ terræ Deum, quis aded cæcus erit, ut non uideat de conuersione gentium ad unum, eundemq; Deum, quem ueri Israëlita coluerunt, esse hæc intelligenda? id quod supra manifestè dictum est; Venite, ascendamus ad montem domini, & ad domum Dei Iacob &c.

6 Mulierem derelictam &c. rem iam, prout gesta est, breuibus exponit. uocauit te, ut mulierem derelictam, id est, hæctenus sic se tecum gessit dominus, ut se gerit uir cum muliere, seu uxore, quam repudiavit: quæ moeret, & luget, & extra domum uiri manens, & opprobrium repudiationis iniquo animo ferens, squalida, horrida, paupercula, miserabilem uitam ducit: hanc uir non inuit, & eius nullam curam gerit, neque ullo dilectionis affectu erga illam tangitur. Hæc erat fors gentium, quam eleganter describit Paulus non uno tantum loco, præsertim ad Ephes. 2. ubi primò mortuos delictis, & peccatis appellat, in quibus ambulastis, inquit, secundum sæculum mundi huius, secundum principem potestatis aeris huius: & paulò post, Memores estote, quod aliquando uos eratis gentes in carne, qui dicebamini præputium ab ea, quæ dicitur circumcisio in carne, manu facta: qui eratis illo in tempore sine Christo, alienati à conuersione Israel, & hospites testamentorum, promissionis spem non habentes, & sine Deo in hoc mundo. Dicit autem uocatam à domino, tum quia in scripturis, in quibus de gentibus Deus loquebatur, tanquam de muliere repudiata loquebatur, & inuisa, quam ignoraret, cuius forma, & mores ei summo perè displicerent, proindeq; Iudeos ab eis longè diuersos esse uellet; tum etiam quia ad legem de libello repudij est altusio: in quo sic uocabatur à uiro, & pro repudiata eo ipso habebatur. Phrasia autem est Hebræis familiaris, ut uocare pro censere usus pent: uocabitur tibi semen in Isaac, pro censabitur, seu reputabitur. Genes. 21. & Leuit. 1. Hic recolere iuuat, quæ lex de repudiata muliere statuebat, primò ueluti immunda à sacerdote dici non poterat in uxorem: deinde si sic permanebat, tristè uitam duceret, necesse erat: si autem alterum ducebat, non minus infamis reddebatur; aded ut si ab altero illo repudiaretur, aut ille alter morderetur, ad priorem ne rediret, lex prohiberet; nimirum, quia argumentum suæ lasciuie, atque impudentie præbuisset, quæ in feminis turpissima est. quamuis autem gentium populus non luget ob repudiationem à Deo, neque suam sortem agnosceret; tamen, cum humanus animus absque Deo incuruiditate omnino, & latitia uera careat, ob sordes peccatorum lugentium nomine censetur. Ab adolescentia abiectam;

abiectam: hebr. uxorem iuuentutis, quia fastidio habetur. sensum uulgatus expressit. maior autem uidebatur ignominia, si florente adhuc aetate mulier repudiabatur. porro non dum transfacti erant triginta anni à morte Noe, quando uocauit Deus Abraham, eumque, & semen eius ex omnibus gentibus elegit, uisusque est uniuersam gentium multitudinem repudiasset. nam quinquaginta annorum erat Abraham, quando mortuus est Noe: & septuagesimo anno aetatis suæ uocatus est ex Vr Chaldeorum. Genes. 12.

- 7 Ad punctum &c. plurimi anni præterierant ab ea repudiatione: igitur ad Christum dominum: nam anno nonagesimo nono uitæ Abraham, data est ei circumcisio, & innouatum fœdus, qui annus iuxta probabiliorè supputationem erat 2047 à constituto mundo: at Christus dominus natus uidetur anno mundi 3961: à fœdere itaque illo usque ad Christum uidentur fluxisse anni 1923: à natiuitate autem domini usque ad propagationem euangelij per orbem, numerare possumus 60 aut 70 annos. ergo bis mille annos hoc loco uocat dominus momentum modicum. nam mille anni ante oculos eius est, tanquam dies externa, quæ præterijt. Misericordibus magnis. magnitudo hæc ad temporis diuturnitatem uidetur referenda, ut opponatur modico momento: æternæ enim sunt, & nunquam interitura. quod sequens uersus confirmat.
- 8 In momento indignationis, id est, ad momentum iratus, præ ira, quæ breuissimo tempore durauit. Abscondi faciem &c. absconso uultus Dei, seu uelatio, seu auersio faciei, in scripturis est homini omne malum, sicut uultus illuminatio omne bonum. Si enim sole sub hemisphærio nostro agente, omnia obfident tenebræ; at redeunt super nos, omnia sunt lucida (est enim lux mundi, seu mundi oculus, per quem uidet omnia tellus:) quid de Deo, qui creauit solem, sentiendum erit? facit quidem indignatio operire faciem, ut sit ueluti deliquium solis: uerùm ab interpositione densitatis peccatorum nostrorum, quæ diuidunt inter nos & Deum nostrum, ortum habet: ipse enim semper idem ipse est, & radios emittit; non tamen ad nos penetrant, quàm diu tetrum spiramus, & nebulas: quare ad fuganda, & delenda peccata descendit, quibus, tanquam nebula depulsis, in luce agimus. ergo, sicut in die honestè, ambulemus. In misericordia sempiterna, חַיִּים hic pro æternitate accipio. חַיִּים proprie est affectus ille pietatis, aut caritatis & beneficentiæ, quo parentes naturaliter tanguntur erga liberos, uel contrà. quare cum de Deo dicitur, nominibus misericordia, beneficentiæ, clementiæ, beneuolentiæ, & similibus reddi potest, ut locus postulauerit: hic iræ, seu potius excandescentiæ, quam notat nomen אַפַּי, opponi uidetur. benignitatem ergo, & humanitatem, seu clementiam notare uidetur: de qua Paulus ad Tit. 2. & 3. huc fortè respiciens ait; Apparuit gratia Dei saluatoris nostri: & rursum: & rursum: clem. apparuit benignitas, & humanitas saluatoris nostri Dei, non ex operibus iustitiæ, quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit &c. quare hoc quoque loco hæc uerba esse Dei redemptoris, dicit propheta.
- 9 Sicut in diebus Noe &c. Hebræa, ut ego uerti, sic ad uerbum habent, Quia aqua Noe hoc mihi: neque est, & quisquã existimet uulg. pro aquis dixisse dies, ut quidam putant, sed cum sensum uellet reddere, doctè reddidit. quid enim est, Aqua Noe hoc mihi, quàm Videor mihi esse in diebus Noe, quando aquas inundare feci super terram? perinde est ergo, ac si dicat, tempora hæc possum conferre temporibus Noe: mihi per similes sunt dies istis diebus illis: sicut enim tum ab ira quieui, & mundo quietem dedi, promissa in æternum mea misericordia, expiato iam per inundationem mundo; sic Christi filij mei tempore quietem mundo asseram, quasi per uerum Noe. inundabit enim misericordia mea uniuersum orbem: & sic tandem expiabitur orbis. hunc arbitror esse germanum sensum. Quod uero additur de iuramento dato illis diebus, uel ipsi Noe, de non inducendo ultra diluuiò, non est tam id, in quo similia sunt tempora, quàm signum eius, illud iuramentum pacis, & fœderis est confirmatio: quo confirmati sperabant non ultra experteros se diuinâ iram, quin immo fore, ut pace fruuerentur. in hoc ergo similitudo consistit, & sicut tunc remisit iram, ita & nunc. Iuramentum autem illud erat huius remissionis tantum confirmatio, quare (sicut in Hebræo est) tunc iurauit, & non faceret transire ultra aquas Noe, id est, aquas similes aquis Noe, quibus uidelicet peccatores periire, quorum morte expiatus est orbis. quasi insinuet propheta, aquas quidem, sed longè ab illis diuersas inducendas fore per Christum: aquas, inquam, quibus non peccatores, sed peccata mergerentur. uenit enim Dei filius, ut est apud Ioan nem, non, ut iudicaret, id est, damnaret mundum, sed, ut saluaretur mundus per eum. non itaque transire fecit Deus aquas Noe, sed aquas filij sui: ut quemadmodum tunc aquis plena fuit terra, ita per Christum misericordia impleteretur terra. Huc facit, quod aqua baptismi à Petro Apostolo, aquis diluuij conferuntur 1. Petr. 3. tunc quidem fontes rupi dicuntur, & cataracta celi aperta: sub Christo autem cali distillauerunt desuper, & nubes depluerunt iustitiam; terra quoque aperta est, & genuit salutem, ut supra dictum est. Dei enim filius de celo descendens, in utero uirginis, factus terræ germen, qui de cælis erat, terram fecundauit, & misericordibus diuinis repleuit. Quid uero, si

non hic comparationem fieri intelligamus, sed hoc tantum significetur, adimpleri in Christo quod Noe pollicitus est Deus? nam Noe promisit, quod coniectis oculis in arcum, qui sit in nubibus, recordaretur Deus fœderis, quod cum Noe percussisset: Christus uerò erat arcus ille, cuius respectus facit, ne Deus terram perdat. patres enim per arcum illum, Christum designari uoluerunt. Rationes autem similitudinis apud eos uidetur. Sic iuravi, ut non irascar &c. id est, sic nunc placatus sum, & nequam ultra mundo irascar propter Christum. sed cum hæc uerba similitudinem explicare aliqua ex parte uideantur, aliam expositionem apponam haud contemnendam: quasi dicat, uideor nunc mihi esse in diebus Noe, quando aquæ operuerunt terram, ego autem eas exsiccaui placatus mundo. sicut autem tunc iuravi, quod non inducerem ultra aquas, quæ mundum perderent, ita nunc iuravi, quod peccata, & scelera, quibus spiritaliter mundus hæcenus cooperatus fuit, & quæ terram perdiderunt, non ultra terram occupent: sed per filium meum orbis reformatorem, exsiccetur huiusmodi aquæ, & auferatur peccatum, & deleatur iniquitas, & redeat iustitia sempiterna. quod si fiat, non erit, cur commouear contrate, aut in te increpationem conijciam. Hinc habes, quod sicut aquæ Noe non ultra operient terram, sic neque scelera inundatio, neque iterum mundus ad idololatriam relabatur.

10 Montes enim &c. eodem sensu hæc accipienda sunt, quo Calum, & terram transibunt, uerba autem mea non transibunt, id est, factu facilius hoc erit, quàm illud. ergo erit misericordia sempiterna. nam si dominus decreuit, quis auertet? Si dominus iurauit, quis eum periurum reddet? nunquam ergo ab ecclesia gentium discedet Dei benevolentia, & paternus affectus, & cum ea erit usque ad consummationem sæculi. Cum igitur montes ingentes, & immobiles rupes inspexerimus, huius promissionis, & asserationis meminerimus, ne moueamur tribulationibus, & iactationibus ecclesia: firmior, intra nos metipso dicentes, est amor, quem Deus erga ecclesiam suam gerit, quàm sint illi montes. Fœdus pacis &c. cum Noe inijt dominus pacis fœdus, quod ultra non perderet mundum, & fœdus iuramento firmat: Christi sanguine etiam sancitum est fœdus æterna pacis cum gentium ecclesia.

11 Pauperula &c. non solum pace fruituram ecclesiam, aut tantum non indignationem domini experturam ostendit, quinimmo inestimabiles futuras eius diuitias, & neminem futurum, qui aduersus eam præualeat. Primò autem eam nominibus illis compellat fauoris, & benevolentie gratia; quæ eas calamitates notant, quas pœpessa hæcenus fuisse. Inopem: & cui nemo fuit auxilio: neque miseræ laboranti, aut opem imploranti responderat, primò nominat. nam quotquot præteribant, etiam si uidebant hominẽ, qui incidit in latrones, uulneribus confossum nullo pietatis affectu tangebunt, ut est in euangelio: sed neque, si uoluisse, possent subuenire, præter illum Samaritanum &c. Secundò quia omnium iniurijs erat exposita, & potestati tyrannorum tradita, ac eorum affectibus, qui si non coherceantur, incredibiles tempestates concitant, derelicta. Tempestate obrutam. appellat, סרחה id est, deiectam, seu deurbatam horribiliter. est enim in hophal. Tertio absque consolatione, seu consolatione destitutam; cum enim in extrema ageret miseria, non erat, qui uel uerbo eam consolaretur, aut animum aliqua spe erigeret melioris fortunæ: carebant prophetae: alieni erant à fœdere: & promissionum erant ignari. Sed iam uideamus diuitias diuinæ commiserationis. Ecce ego &c. præter nullam spem, & rebus planè desperatis adesse solius Dei est, non consolabor modò, non solum erigam, & subueniam; sed extremam miseriam summa felicitate commutato. Per ordinem.

12 Hebrais est quod Latinis fucus, consentiente omnino uoce. & quantum conijcere possum, primò Latinis significauit medicamen illud tantum, quo oculi decorantur, ex sibiho, (hoc inter mineralia computatur, & oculis confert) deinde abusu de omnia alia feminis nota, quibus præstinis color obtegitur, aut immutatur, dici decoratur. denique de uniuersis coloribus, quibus præstinis color obtegitur, aut immutatur, dici cepit. propria ergo significatione subnigrum colorem notat, ab ipso metallo, quod sibiho appellatur, ex quo pauimenta, aut lapides pauimentis aptos nigri coloris confici posse ipsius naturam considerantibus uerisimile uidebitur. probantur enim præstima pauimenta ex nigris lapidibus, candidis, præsertim marmoribus immixtis. Quare fictiōni Rabinorum adscribendum duco, אריה esse lapidem, quem carunculum uocant, & perperam eos locum i. Paral. 19. uertere: ubi David se præparasse dicit aurum, & argentum, & ligna, & lapides אריהו & אריהו, id est, uarij coloris: ubi doctissimi uulgatus uertit, quasi sibiho; licet enim dicamus ex fuco, seu sibiho non posse pauimenta confici, nigerrimos tamen lapides, quos nos marmor nigrum uocamus, dici figuratè lapides sibiho, non erit absurdum affirmare. quare uulgatus, quasi sibiho dixit: & hoc in loco dicit omnes præter septuaginta, in sibiho, uertisse. ergo אריהו primò fossile illud, quod Græcis σφαιρα, Latinis sibiho appellatur, significat, (de quo uide Diofcoridem lib. 5. cap. 59. & commentarium Matthioli) deinde ipsum colorem subnigrum, qui ex pulueribus metalli conficitur, ut i. Reg. 9. & Jerem. 4. hoc itaque loco accipiendum puto, sicut in eo loco i. Paral. 19. & uertendum; Ecce sterno lapides tuos in sibiho, seu cum sibiho; ex sibiho lapidibus conficio pauimenta tua. Et fundo te in Sapphiris: id est,

pono

pono sapphros lapides fundamenti tui. possumus utrosque lapides, & utrumque uerbum ad fundamenta referre, & utrumque ad pauimenta, quod magis probò. nam fundamentum etiam dicitur, quod est in superficie terre. De lapide autem Sapphiro, quem uulgo quoque Capbira uocamus, uide Diofcoridem lib. 5. cap. 14. est colore cyano perquam trans lucido: & Plinius quidem dicit eum penulis aureis collucere, quod in nullo sapphiro dicit Matiholus se uidisse; putatque, aut quos sapphros dicimus, non esse sapphros, aut Plinium errasse, quod fortasse coruleum lapidem, quem Mauritanii Azulum uocant, pro sapphiro accepit. nam nullus præter hunc lapis scintillis aureis emicat inter gemmas. Loquitur autem de ecclesia, ut ex sequenti uersu etiam apparet, quasi de regia quapiam, aut etiam ciuitate: cuius uel pauimenta, que pedibus teruntur, sint iussi gratissima. quare illius incolæ adeo opulentos fore, ut lapides, qui in annulis geri solent à regibus, sub pedibus habeant, & conculent. Certè aut hæc significant dona caelestia, etiam infimæ sortis hominibus danda, ut diuiores sint, quàm olim fuerint reges, & prophetae: nunquam enim retrò actis sæculis tanta liberalitate spiritus sancti dona hominibus concessa sunt, quàm Christi tempore. illa fuit uerò aurea ætas, quando ad impositionem manuum discipulorum Christi, spiritus sanctus uisibiliter conferebatur: & nulla erat ecclesia Christi, in qua non essent prophetae, doctores habentes dona linguarum, & sanitatum conferendarum gratiam, & similes diuitias, quas Corinthijs concessas gaudebat Paulus. aut certè significante seruis Christi, & ministros euangelicos pretiosa quæque mundi pedibus concalcaturos.

12 Iaspidem. Græcam editionem dicit se Hieronymus secutum, cum כרדן iaspidem uertit. ego, consentiente uoce, gagate dixi: nam symbolica litteræ sunt c & g, d & f: & nunc quidem in hebr. duplici dalet h uox legitur calcod: at in commentarijs Hieronymi carcod legitur. neque est mendium. nam dicitur Symmachum uertisse יאספידים, nescio, an calcedonem uoluerit significari. Ceterum de gagate uide Diofcoridem lib. 5. cap. 103. est niger, & squalidus, crustosus, & perquam leuis. Galenus lib. 9. de simplicium medicamentorum facultatibus, dicit se complures ex Cælestria asportasse crustaceos lapides nigros, & qui in igni ad moti paruum flammam ederent; neque se uidisse in Lycia eum fluuium, qui Gagas dicitur; unde lapidi nomen inditum dixisset Diofcorides. Scaet hoc uniuersa Flandria, & plurima alia loca. sed cum hic ex כרדן fenestras extruendas dicat Iesaias, haud scio, an ex gagate commodè fierent, licet color placeat, & ligno similis dicatur esse lapis hic, ut facile laugeatur. quare non est, cur Græcorum, & plurimorum Hebræorum uersionem hoc loco reijciamus, qui iaspidem dixerunt: quem scimus fenestris esse aptissimum, cuius in Lusitania nostra ingens est copia prope oppidum Setubal. Propugnacula. nomen אריהו est Hebræis sol: huius pluralis hic habes, quasi solaris dicas, id est, fenestras: per quas sol lucem administrat: neque alibi, quàm hoc loco reperitur in scripturis, & ob hoc uariè accipitur ab interpretibus. Sculptos. אריהו crystalum plerique dixerunt, neque absque ratione: nam אריהו est gelu, & אריהו grando. cristallus uerò maximam cum gelu, aut grandine habere uidetur similitudinem, ut & natura non differre ab his existimetur: nam & à gelu fieri tradiderunt Plinius lib. 37. cap. 21. Seneca, atque alij complures, quorum tamen sententia non usque adeo certa est. utrumque autem Hebræis appellationem habet à uerbo אריהו, id est, decalauit, qua etiam ratione uulgatus pro decolatione accepisse uidetur: cum enim dolantur lapides, quasi decaluantur. uerùm libentius hoc loco cristallum significari dicere: nam species lapidum connumerantur. Desiderabiles, seu acceptabiles. optimè uulgatus desiderabiles uertit, id est, qui oculis, & animo placeant, ac proinde amantur, ac desiderantur. Accipitur autem אריהו terminus Hebræis pro toto spacio usque ad terminum. Quocumque, inquit, te uertas, pretiosa quæque calcabis, & omnium diuitiarum abundantia perfueris. Scimus autem sapientiam pretiosorem esse auro, & argento, & omnibus gemmis: & spiritualia dona, que dominus ecclesie sue contulit, lapillis pretiosis æstimari non posse. quæ cum his uerbis significantur, uide quàm aptissimè, quasi se ipsum explicet propheta, addat;

13 Et uniuersos filios &c. eruditione domini, & pace nempe spiritali, quam mundus non potest dare, uniuersam felicitatem comprehendit. Hæc sunt illæ diuitiæ, illæ gemmæ, sapientia, & animorum tranquillitas, quæ non est, nisi delectis peccatis, & affectibus, ac concupiscentijs si non extinxeris, at certè refrenatis: sapientia enim mentem, pax uoluntatem: ac proinde hæc duo totum hominem satis, superq; diuitem reddunt. Hunc locum adducit Christus dominus apud Ioanem cap. 6. ex quo ostendit, necesse esse à Deo doceri, & intus erudiri homines, ut sic pertrahatur ad Christum, id est, ad fidem, ad gratiam, ad peccatorum remissionem, ad pacem denique, quam solus Christus dat suis.

14 Fundaberis, seu firmaberis: tua firmitudo erit iustitia, quam à me consequeris: non erit, cur timeas, quod has diuitias tibi hostes diripient: ipsæmet diuitiæ erunt firmamentum, & propugnacula tua: ipsa te tua iustitia firmabit, ut nullæ fraudes, nulla uis, aut persecutio aduersum te præualeant: sanctitate ipsa tua eris. Istæ sunt inferorum porte, quæ aduersus ecclesiam Christi non præualebunt.

kk

videtur autem in hoc versu esse inversus ordo orationis, ut dicendum sit; In iustitia firmaberis, quare ne timeas: longè enim aberis à fraude, & à prostratione, quæ certè non appropinquabit tibi. Prostrationem vocat uim, & impetum, quo aduersa prosteruntur. uulgata pauorem dixit: sed pro his, quæ pauorem incutunt, & animum deiciunt, cuiusmodi sunt hostium exercitus &c. accipere debemus. Duo etenim sunt, quæ ecclesia metum possunt incutere, aut fraudes, aut uis; hæretici, aut tyranni occultè, uel apertè oppugnantes, ab utroque ecclesiam suam tutam reddit Christus per iustitiam, qua eam iustificauit. Si enim Deus iustificet, quis condemnabit? si Deus tuetur, quis expugnabit? iustitia ergo, seu iustificatione tuta eris, firma eris: neque uniuersa diaboli machinamenta aut te deicere, aut opes tuas diripere poterunt. hoc itaque uisum crediderim obuiaffe obiectioni, quæ ex tantarum diuitiarum promissione oriri poterat: nam, ut tuta est paupertas, ita & diuitijs fraudes, & uis parantur. Hic, obsecro, considera Christiane lector, quanti estimare hanc iustificationem debeamus. nam quod ecclesia sue promittit, suis quoque credendum est promississe Christum, nempe quod iustificati pacem habeamus. Si ergo iustitiam retinemus, ut diabolus fremat, ut mundus decipere conetur, ut caro concupiscat: pacem nihilominus possidebimus. ne deseramus itaque iustitiam: deserit autem, qui parui facit: qui ingratus, non perpetuò gratias agit Deo pro tanto beneficio: qui non uigilat, neque in iustitia in dies firmiorer reddere conatur. hic licet per hanc desitiam non statim impius fiat: at certè aduentante hoste labitur: quia ope illa destituitur, quam ad perseverantiam necessariam esse, semper sancti patres iudicarunt, quæ non datur omni iustitiam possidenti, sed etiam colenti, & amanti. Hoc puto esse illud semen Dei, quod qui habet, non peccat, apud Ioannem: qui autem illo destituitur, is quàm facilitè à iustitia labitur. uerum quia ecclesia iustitia prorsus destitui non potest, ob Dei benevolentiam, & ueritatem, licet plurimi eius filij quotidie illam amittant, & ad hostium castra, uel uolentes transeant, firma semper est, neque decipi, neque expugnari potest, ut obstruatur os Lutheranis, qui non uerenter contra tam expresse Dei promissiones, qui semper uerax est, affirmare ecclesiam posse decipi, etiam in fide. quod diaboli inuentum eò certè tendit, ut auctoritati conciliorum detrahatur, & suo se quisque iudicio tueri nolit. Sed de his hæcenus. Hoc tantum alta mente reponere prudens lector, duo hæc, nempe, sapientiam, & pacem, seu doctrinam sanam, & tranquillitatem, quæ non est absque ue ri cognitione, & uirtutis amore, hæc, inquam, duo, quibus constat tota felicitas spiritalis ab ecclesia Christi auferri non posse: ipse enim eam immaculatam, & irrehensibilem, non habentem maculam, aut rugam, reddidit & Deo patri exhibuit.

- 15 Ecce accola ueniet &c. manifestum est, quid uulgata editio significet, nempe aduentum gentium ad ecclesiam: in qua ob pacem, & opulentiam, atque omnium rerum abundantiam uolent habitare: neque Hebræa repugnant. nam & גר pro peregrinari accipitur & ad incolendum uenire: cadere autem ad aliquem, in bonum accepit. Verum quia quæ præcesserunt, & quæ sequuntur, hostile quid sonant; libuit hunc uersum, & de re hostili interpretari in hanc sententiam. Quicumque in te exercitum duxerit, quicumque copias aduersum te collegerit, & tecum uoluerit præliari, eum scito, quòd à me defecerit, neque meus sit: quicumque autem is sit, & tecum bellum gesserit, iuxta te cadet, ac uictus iacebit. qui sensus cum sit angustus, & Deo dignus, & superioribus, & sequentibus congruat, aliquot annotationibus confirmandus erit. & quidem uerbum גר, quod uerbo peregrinandi, seu incolendi plerumque redditur, propter uariam eius constructionem, & usum non potest uno uerbo Latino ubique reddi. & quantum ex omnibus locis, in quibus reperitur, & ex deriuatis conijcere possum, est interdum uerbum castrense, & hostibus tribuitur, ut Latini cogere, colligere, contrahere, ut Ps. 56. Aduersum me omnes cogitationes eorum in malum, contrahunt, obseruant &c. & Ps. 59. Contrahunt contra me robusti, uidelicet, copias. Ps. 140. Qui cogitant mala in corde, tota die contrahunt bellum. unde & גר נגד nomen, id est, contractio, seu exercitus, congregatio inimicorum. Ps. 31. Quoniam audiui rumore multorum, contractionem ueniente consultantium contra me &c. atque ita hoc loco accipi potest, Ecce [qui] contrahendo contrahit, qui bellum gerit, seu exercitum cogit, ut bellum tecum gerat &c. דם autem ut uerbum accipi, sicut Gen. 47. Defecit argentum: & supra 16. & 29. Defecit emuntor, defecit uermalidus: at מים, quid aliud est, quàm à me? ad uerbum de cum me, id est, qui in te exercitum ducit, à me defecit, uel non habet partem mecum, ut loquitur etiam hebraismus, recessit à me, non est de numero eorum, qui mecum sunt, & mei dicuntur, id est, scito hostes tuos esse hostes meos: & qui uos tangit, tangit pupillam oculi mei: qui uos spernit, me spernit: ne existimes me hostibus tuis, qui conuenit illi sint, fauere unquam, posse. quo fit, ut quicumque in te contraxerit, id est, contra te exercitum collegerit, aut duxerit, iuxta te cadat, necesse est. me enim ille impugnat, & aduersum me bellum gerit. Huc credo alluisse dominum in euangelio, cum ait; Qui non est mecum, contra me est; & qui non colligit mecum, spargit. nisi quòd colligere secum, dixit pro unanimitate consensu milites conscribere, & iunctis uiribus, atque animis bellum.

bellum gerere. qui, inquit, alia ratione bellum gerit, aut exercitum ducit, is non putandus est exercitum contrahere, sed potius dissoluerè: quod est imbellium, & eorum, qui certam ruinam habent. certè locus omnino idem est, diligenter inspicienti. Finge Christo cum discipulis eo in loco rem esse, atque eum ita dicentem; Qui non est uobiscum, sed uobis bellum infert, contra me est: (esse enim cum Christo, est cum eo, & sub eius uexillo militare, & rem Christi cum discipulis eius agere) & qui non colligit uobiscum, id est, qui uires suas non addit, neque exercitum comparat, ut uobiscum in hostes uadat, quin potius aduersum uos exercitum ducit, notum uobis sit, illud potius esse dispergere, & exercitum soluere, (quod qui facit, propè est, ut uincatur) quàm colligere. hoc profecto hic dicitur, prope uos cadet, id est, gladio uestro interibit. Hinc intelliges, quid sit dispergere, uidelicet exercitum, nempe cadere, & uinci, ut ex hoc loco locus euangelij planus sit, & rursus ex euangelio locus hic Iesaiæ manifestus. nam apparere, colligere, & dispergere esse uerba castrensia.

- 16 Ecce ego creauit &c. confirmatio est prædictorum: cadent hostes tui: licet te oppugnet, nunquam tamen expugnabunt, tibi crede. nam tam faber, quàm ars fabrilis, quàm etiam uasa omnia, qua arte fabrilis sunt, me habent auctorem: ego omnibus præsum: sum fabricum omnium præfatus: neque quidquid ex arte, aut industria eorum prodiit, quod ego non norim: mille sunt uires, quas notās non habeam: quid gladij, quid haste, & cetera belli instrumenta ualeant, exactissimè intelligo: quasi dicat, tam hostes tui, quàm eorum industria, & uires in manu mea sunt: ego eos creauit, & ex dono meo habent uires, industria, & arma bellica. si ergo inbeo te securam agere, non est, quòd timeas. Proferentem uas &c. primum est carbones follibus accendere, ut ferrum immissum calefiat: alterum est, ut apprehendat faber instrumentum, quo opus faciat ex ferro calefacto, et ignito: uas ergo ad opus uocat instrumentum operi faciundo adaptatum, & commodum. & hic sensus planus est. uel proferentem uas ad opus suum, id est, ad quidquid facere instituit, & quo sibi opus est. nomina enim uasis non solum instrumenta artificum, sed omnia illa, quæ arte quavis sunt, & usui apta sunt, tam pacis, quàm belli Hebræis comprehenduntur. Non ineptè autem per fabrum sufflantem, & instrumenta bellica consicentem, tyrannorum conatus, & industriam intelligimus, contra Christi ecclesiam mala fabricantium, atque machinantium: nec minus aptè ipsum eorum principem diabolum, qui carbones sufflat in ignem, id est, ignitos statu reddit: qui homines accendit spiritu suo, & concitat aduersus Christum, & eius ecclesiam. hic eos educit, tanquam instrumenta sua, ut per eos opus suum faciat. Hunc se creasse dicit dominus, & quid possit notum habere, eius astutias dicebat: Paulus se intelligere, & suos communiebat aduersus eum. Is ipse est perditor per antonomasiam, qui totus in hoc incumbit, ut dissoluat, & frangat, labefactetque ecclesia uires, & funditus deleat. sed incausum laborat: non enim porta inferi praeualebunt aduersus eam. unde sequitur,
- 17 Non dirigetur. ארץ non proficiet, non progressus faciet: nullus tyrannus, quem insigauerit diabolus, ut aduersum te arma capiat, proficiet, ut uidelicet ecclesiam pessundet, aut deleat: sed & omnem hæreticum, qui lingua, & doctrina te euertere satagit, qui & ipse uas diaboli est, tu damnis in iudicio. Resistentem tibi in iudicio: ad uerbum, stantem tecum ad iudicium. est phrasîs, qua nos Lusitani uimur, stare ad iudicium, id est, iudicio contendere cum quoquâ, & totâ causam ad iudices deferre; & coram eis sistere, ut sententia feratur. ut priori autem membro tyranos, ita posteriori hæresum auctores omnino intelligendi sunt, qui uniuersæ ecclesiam oppugnant: & hæretici quidem doctrinam linguæ suæ, doctrinæ ecclesie præferri uolunt: neque uerentur ad iudicium descendere, ut sæpe in concilijs factum est. Sed omnis illa doctrina, quæ cum catholica pugnat, damnabitur, inquit dominus. Hic uides ad ecclesiam ipsam, quæ oppugnatur lingua hæreticorum, iudicium de doctrina, quæ oppugnatur, pertinere. Hæc est hereditas &c. magnifico, & eleganti epiphonemate, seu acclamatione orationem claudit. Hæc est hereditas, seu fors, quæ possidenda, tanquam hereditate obuient seruis Dei. Quam, ueluti unam domum, ciuitatem, aut remp. unam denique familiam allocutus fuerat, nunc seruos Dei, & domesticos Dei appellat. hæc est eorum fors, nempe ut sint dirisimi donis caelestibus, iustæ, & sancti discipuli domini, & summa pace fruantur: hanc interurbare, & has eorum diuitias diripere nemo possit, sed uniuersos hostes superent, & condemnent: hæc planè est fors seruorum Dei. Et iustitia eorum, id est, iustificatio, & laus: interdum enim iustitia pro ipso iustitia præconio accipitur Hebræis. hæc, inquit, est fors, quæ iure optimo illis competit: harum laudum, & bonorum sunt capaces. Apud me, id est, illi, qui apud me degunt. hæc enim uis est uocis compositæ אצמי de cum me, id est, qui mei sunt, aut mecum habitant, & rem meam agunt: uel hæc per futurum emuntianda sunt: Hæc erit fors &c. eni asseuerationem addit, fidelis sermo Iehouæ: dictum hoc omni acceptione dignum est, ut dictum Iehouæ: felices sunt ergo serui Dei neque est, quòd eorum quis uicem doleat, sed potius: quòd inuideat: est autem sermo de felicitate seruorum Dei per Christum in domo ipsius, nempe ecclesia degentium.

Caput quinquagesimum quintum.

Noua.

Vetus.

OMNES sitientes uenite ad aquas, & quibus non est argentum, uenite: comparate, & comedite, uenite comparate absque argento, & absque commutatione uinum, & lac.

Ad quid libratis argentum sine pane, & laborem uestrum sine saturitate? attendite attendendo ad me, & comedite bonum, & deliciabitur in pinguedine anima uestra.

Inclinate aurem uestram, & uenite ad me: audite, & uiuet anima uestra, & feriam uobis fœdus sempiternum, misericordias Dauid fideles.

Ecce testem nationibus dedi eum, ducem, ac præceptorem nationum.

Ecce gentem, quam nesciebas, uocabis: et gens, quæ non cognouerit te, ad te current, propter Iehoua Deum tuum, & sanctum Israëlis, quia orauit te.

Quærite Iehoua, dum inueniri potest: uocare eum, dum est propinquus.

Deserat improbus uiam suam, & uir uolentia studia sua, & reuertatur ad Iehoua, & commiserabitur eum, & ad Deum nostrum, quia multiplicat ad condonandum.

Non enim cogitationes meæ, cogitationes uestræ: neque uia uestræ, uia meæ, fidelis sermo Iehoua.

Quia [quantò] excelsius est cælum terra, tantò excelsiores sunt uia meæ uis uestris, & cogitationes meæ cogitationibus uestris.

Quoniam sicut descendit pluuia, & nix de cælo, & illuc non reuertitur, quinimmo humectat terram, & gignere facit eam, & germinare eam facit, & dat semen seminanti, & panem comedenti.

Sic est uerbum meum, quod egreditur ex ore meo: non redibit ad me uacuum, quinimmo fecit, quod uolui, & promouit, da quod mihi illud.

Quia cum lætitia egrediemini, & cum pace deducemini: montes, & colles perforabunt coram uobis uationem, & omnes arbores agri plaudent manu.

Pro fruticeto succrescet fraxinus, & pro fruticeto

OMNES sitientes uenite ad aquas: & qui non habetis argentum, properate: emite, & comedite. uenite, emite absque argento, & absque commutatione uinum, & lac.

Quare appenditis argentum, non in panibus, & laborem uestrum non in saturitate? audite audientes me, & comedite bonum, & delectabitur in crassitudine anima uestra.

Inclinate aurem uestram, & uenite ad me: audite, & uiuet anima uestra; & feriam uobiscum pactum sempiternum, misericordias Dauid fideles.

Ecce testem populis dedi eum, ducem, ac præceptorem gentibus.

Ecce gentem, quam nesciebas, uocabis: & gentes, quæ te non cognouerunt, ad te current propter dominum Deum tuum, & sanctum Israëlis; quia glorificauit te.

Quærite dominum, dum inueniri potest: inuocate eum, dum propè est.

Derelinquat impius uiam suam, & uir iniquus cogitationes suas, & reuertatur ad dominum, & miserabitur eius, & ad Deum nostrum, quoniã multus est ad ignoscendum.

Non enim cogitationes meæ, cogitationes uestræ: neque uia uestræ, uia meæ, dicit dominus.

Quia sicut exaltantur cæli à terra; sic exaltatæ sunt uia meæ à uis uestris, & cogitationes meæ à cogitationibus uestris.

Et quomodo descendit imber, & nix de cælo, & illuc ultra non reuertitur, sed incubriat terram, & infundit eam, & germinare eam facit, & dat semen ferenti, & panem comedenti.

Sic erit uerbum meum, quod egredietur de ore meo: non reuertetur ad me uacuum, sed faciet quacunque uolui, & prosperabitur in his, ad quæ mihi illud.

Quia in lætitia egrediemini, & in pace deducemini; montes, & colles cantabunt coram uobis laudem, & omnia ligna regionis plaudent manu.

Pro saliuca ascendet abies, & pro uertice

Noua.

Vetus.

fruticeto succrescet myrtus: & erit ipsi Iehoua in nomen, in signum sempiternum, I quod non excindetur.

tica crescet myrtus: & erit dominus nominatus in signum æternum, quod non auferetur.

OMNES sitientes &c. cum felicitatem Christianorum descripsisset, iam Deum inuitantem homines, ut tantis bonis per Christum allatis frui uelint, inducit propheta. ad hunc certè locum uidetur respexisse in euangelio dominus, cum ait; Qui sitit, ueniat ad me, & bibat: & uenite ad me, qui laboratis &c. sitientium autem nomine illi designantur, qui pondere peccatorum pressari desiderant; aut itineribus errorum diuexati, ueritatem inuenire satagunt. utrisque subuenit filius Dei: nam & peccatorum pondus abstulit, & iugum doctrinæ suæ suauè imposuit; factusque est nobis uia, ueritas, & uita. In Hebræo est interiectio uocantis, non sine animi affectu, quæ licet interdum sit dolentis, hoc tamen loco est uocantis ex commiseratione וחי. O omnis sitiens, ò quicumque sitis perieris. Ad aquas. manifestum est ex euangelio aquarum nomine spiritus sancti gratiam, & cetera dona designari, quibus suis aliarum omnium rerum tollitur, & fons in animo sit aque uiuæ salientis in uitam æternam, quia celestibus inhiare faciunt dona caelestia, & initia sunt illius felicitatis & arrambo hereditatis æternæ. qui enim illo signati sunt, ut loquitur Paulus, illuc tantummodo admittentur.

Qui non habetis argentum. ne quis forte putaret, ut terrena bona, sic etiam hæc caelestia diuitiibus huius mundi solum esse peruia, quod magno constarent, pauperes uerò excluderentur; eos nominatim uocat, qui argento carent, ut fortè iam hæc significarent, pauperes euangelizandos, ut est in euangelio. Profectò gratis dispensanda dona caelestia, non autem emenda, ut putauit Simon ille, locus hic manifestè insinuat: neque solum, ne argentum asserant, clamat; sed omnem commutationem, & omne pretium abigit. Emite. quæ, queso, est emptio, si non est pecunia, aut aliquod aliud pretium, seu commutatio? scito ergo uerbum שבת proprie non nisi frangere significare: sed cum de cibis dicitur, uel potu, est uel alijs distribuere, uel ab habente, partem, seu fracturam accipere. neque enim & pretium notat, nam sicut Deut. 2. dicitur, quod cibum frangerent pro argento; ita hoc loco absque argento. distributionem ergo donorum secundum mensuram fidei, ut est apud Paulum, ab eo, qui dona uniuersa in sua manu habet, absque tamen ulla commutatione hic dominus designat. repetit uerò uerba, Venite, comedite, accipite fracturam, (sic enim uolui reddere, ut emptioem excluderem) ut quanto desiderio nostræ felicitatis teneatur, Deus noster aperiat. Vinum, & lac. colore, & sapore suauia sunt ista gustui corporis; somnum etiam inducunt; & à sensu aliarum rerum immodicè epota, auferunt: sic spiritus sancti dona dulcissima, & suauissima sunt, neque oculis insipientium ingrata: & qui ex eis assatim bibit, non sitiet in æternum.

Quare. מרה quorsum. frustra esse hominum labores, & omnem illam industriam, quam pro mundanis bonis impendunt, manifestè affirmat: & ut sequentia ostendunt, de illis loquitur, qui Deum non querunt. ergo qui oblitus Dei, terrenis bonis inhiat, quasi ea consecutus, atque habens quibus ventrem impleat, & saturetur, felix esse possit, imprudens omnino à domino iudicatur: nam sine Deo, neque panis panis dicendus est, neque saturitas saturitas. cum enim cibo, & potu, quantumuis largissimo non quiescat animus, neque ab appetendis alijs conuiescat, inhiare semper eum oportebit ad ea, quibus caret: quæ cum plurima sint, plus ob illorum penuriam cruciabitur, quàm ob istorum possessionem lætetur. si uerò sua sit forte contentus, natura ipsa, ut quæ uerorum, & nunquam inferiorum bonorum est capax, interim dum illis destituta est, alijs omnibus, quæ intereunt, nequaquam contenta, ore semper aperto, similis uoracissimo cani, presentibus non fruitur, sed ea quàm citissimè demorat, ut nunquam ingluuiem suam possit satiare. Huiusmodi hominem sub nomine uino indulgentis describit Sapiens Prou. 23. cuius uoces exprimit, Verberauerunt me, & non dolui; traxerunt me, sed non sensi: quando euigilabo, & rursus uina reperiam. Non in panibus: hebr. in non pane, uel cum non pane: ut fortè hic sit sensus; si libratis argentum, cur non in altera lance panem apponere facitis, ut pro argento reportetis panem? idem de labore, quem pro rebus labore partis accipere potes. Sed dices, pro pane do argentum; & ut saturer, laborem impendo, noui. sed neque panem, neque saturitatem consequeris, & miserè deciperis, quædiu animum non paueris. Audite &c. uel attendite ad me, nempe ut eis, quæ dico, sensum accommodetis, & uenietis ad aquas, quas dico &c. quod uers. 6. explicat; orationem enim usque ad eum locum crediderim esse exordium, & ueluti preparationem ad illam exhortationem, quæ uers. 6. ac sequentibus continetur. quare uerbum אכל, quod in forma imperatiui comedite, & præteriti legi potest, libenter in præterito legere cum

significatione futuri; Et comedetis bonum, & voluptatem habebit &c. bonum uerò id, quod absolute bonum est, intelligit. Non, ait, bona terra comedetis, ut supra, sed bonum: cui collata terra bona, bona non sunt. uel דבר aduerbium sit, ut sit, quod nos uulgo dicimus, bene comedere, id est, laute, opipare. In crassitudine, uel pinguedine, id est, pinguis. carnes enim animalium pinguiam sapida sunt: & uulgo pingue usurpatur pro meliori. si audiat, inquit, & animo percipiat, quod dico, quod argento & laboribus assequi haecenus non potuissis, absque argento & quantis alia permutatione earum rerum, quae labore parantur, comprehendetis, saturati autem uidelicet, ac delicias: quiescet enim animus uester.

3 Incline aures &c. non semel attentionem exigit, & premia haud uoluerunt polliceri. Feriam pactum: factus hoc exponitur diffuse infra uers. 6. & sequentibus. Misericordias Dauid fides: appositio est. factus, quod feriam uobiscum, totum est, misericordia, seu caritas, & beneuolentia illa, & affectus ille plus quam paternus, quæ Dauid aperui, & iuramento firmari: quod ille testatur, & decantatum reliquit Psalmo, qui incipit, Misericordias domini in aeternum cantabo, quod uidelicet daturus essem ei filium, qui in aeternum regnaret: quotquot autem cum uellent regnare super se, beatos futuros, ergo cum inisset tempus aduentus eius, necesse est, ut factus sanciamus: Ecce enim testem populus &c. Hanc esse huius contextus expositionem intelliges, si animaduertas hoc in loco alludere Iesaiam ad Ps. Dauidis, & ad uerba illa, Misericordias domini in aeternum [id est, quæ aeternum duratura sunt] cantabo. Dixisti, Misericordia adificabitur in calis, preparabitur ueritas tua in eis, uel cum eis [ut tam firmæ sint promissiones, quam ipsam celum.] Disposui testamentum electis meis [id est, sancini factus cum electis meis.] Iuravi Dauid seruo meo &c. ergo promissio Dauidi facta, erat factus cum electis uidelicet, quod is, qui ex Dauid oriretur, isos redimeret, modo cum reciperent. cogita ergo sub aduentum Christi, hanc concionem factam, dicente Deo, per ipsummet filium; Venite ad me, & feriam uobiscum factus, id est, accedite ad me, ut feriamus factus sempiternum: quod in promissione Dauidi facta continetur: fidelis enim fuit, qui promisit, adimpleuit uerbum suum. certa fuerunt promissiones illæ: adeest tempus: nam

4 Ecce testem &c. cum obscure, & absque expressa mentione Christi de eo sermonem fecisset, sub nomine misericordiarum, id est promissionum Dauidi factarum de misericordia aeterna, & inenarrabili, subito per relatum, eum, de Christo planè loquitur. ut hac fide mutatione intelligamus; quod nam semper mentes prophetarum tenderent, & in quem intenti erant eorum oculi. optimè tamen præcedentibus hæc coherent: nam si inuolare factus necessum esse dicebat; oportebat, significaret, propè iam Mesiam adesse. eum igitur dicit primò in testem datum nationibus. Est autem testis, qui proponit, & statuit credenda, & testatur de ueritate, & de re comperta. ea namque natura est testimoniij, ut de ueritate, ac re certa alijs testetur, quam cognouit, uidit, & audiuit: cui credere, & fidem habere alios oportet, qui non uiderunt, neque cognouerunt. quare fidem requirit. Inde testis aliquando pro predicatore, & testimonium pro uerbo Dei interdum accipitur, quibus credere oportet. sic dominus Ierem. 29. Ego quod scio, inquit, testor: & Ioann. 3. Amen dico tibi, quod scimus, loquimur; & quod uidimus, testamur; & testimonium nostrum non accipitis: item I. Ioann. 1. & Act. primò, & 22. predicatores euangelij testes, & testari dicuntur. fuit autem Christus dominus testis earum rerum, quæ haecenus erant occultæ in sinu patris: ipse autem ea nobis narrauit, ut inquit Ioannes, inter quæ non in infimo loco erat diuina dilectio, qua nos immerentes prosequeretur pater, hanc confirmabat aduentu suo, qui datus esset mundo à Deo: hoc uerbis, & miraculis rursus confirmabat. erat igitur certissimus testis, & fide dignissimus. Ducem, nomen Hebraum דגג ab amnuntiano dicitur. ducem autem significat, seu antistitem, qui amnuntiat, ac præcipit quid agendum sit. expedit enim, ut qui alijs præest, eos uerbis dirigat, & eloquentia polleat, qua persuadeat, ne sit dura tantum imperatio, sed suauius gubernatio, & homini accommodata. Præceptorem: à præcipiendo dicitur, neq; ad doctrinam tantum refertur. Tria, quæ ordinem inter se consideratione dignissimum seruant, hic Christo domino tribuit; quod de ueritate testimonium perhibeat; eum amplectendam suadeat; & quod imperet, ac præcipiat, tanquam uerus, ac legitimus princeps.

5 Ecce gentem, quam nesciebas, uocabis: hæc mutatio personæ feriem orationis aliquantò obscuram reddit; si ad tertiam reducas, planior erit sensus: ad hunc modum, uocabit gentem, quam ignorabat: current ad eum, qui eum nesciebant, propter decorem, quo illum ornabit Deus. suadeo igitur, ut iam initio capi, ut queratis dominum, nempe in Christo &c. Quam nesciebas, manifestum est interdum uerbum cognoscendi Hebraicis aliquid præter nudam cognitionem notare, ignorat Deus impios, cognoscit suos, & passim in euangelio ita loquitur. Current: promptitudinem gentium ad fidem uenientium notat, certè, ut ad emulationem Iudeos pronocet, ad quos primò hæc, quæ mox sequitur, concio pertinet: qui ad factus illud soli pertinebant. de quo supra dictum est, de promissa Christi

sto

Floredem prore, si eum reciperent. Propter dominum &c. uide mihi causam cursus istius: quia gentes uiderunt Christum dominum à Deo decorari sanctitate uitæ, doctrinæ uerbo, miraculorum splendore, resurrectionis gloria, aduentu spiritus sancti in discipulos ipsius, ipsorum denique uita, & predicatione. Hæc, quæ omnia ipsam esse Dei filium, ac uerum Deum comprobabant, cum intellexissent gentes, ad eius fidem, & religionem amplectendam accurrebant: ea enim omnia in gratiam suam facta uident. unde Deum adeo homines amantem, redamare dignum iudicant. hunc enim splendorem, & decorem, quia Iudei sper cor uelamen habentes, non uident, ideo non accurrunt. quamobrem consulerem uerbi Dei præconibus, ut quoad eius fieri posset, decorem Christi amplificarent, & quanta sit euangelij, ac crucis dignitas, quanta spiritus sancti uires, quam fulgens sit apostolicorum hominum uirtus, denique euangelium gloria Christi perpetuo audientium animis explicarent. nihil enim sic nos in amorem Christi rapit; nihil sic ad religionem mentes inflammat, quam decus Christi, ac dignitas bene perspecta.

6 Querite dominum &c. iam fœderis partes exponit; & unde digressus est, redit dominus. dixerat, uocauerat, ut ad se accederent factus inturi; tempus etiam, ut res exigebat, esse iam, quo id præstare deberent, ostenderat: ergo ad fœderis condiciones redit: quarum prima est, ut Deum propè pertransire. Hæc concio, etiam si omni tempore, & omnibus hominibus apta esse uideatur; uerum quia de aduentu Christi erat sermo, qui bene acceptus felicitatem esset breui allaturus, incognitus autem, ac despectus esset Iudeos perditurus; ad eos præsertim intelligenda est pertinere, & ad omne illud tempus referenda est, quo Christus inter eos egit: & discipuli eius penitentiam eis, ante uasationem per Titum, prædicabant. tunc enim, quia propè erat, & recens erat sanctitatis ipsius, & miraculorum memoria, facile erat eum inuenire: & cum adhuc propè esset, inuocatus exaudiret. sed quo pacto querendus, aut inuocandus esset, iam aperit.

7 Derelinquat impius &c. apertus est locus ad asserendam penitentiam, per quam fit reconciliatio, & factus cum Deo sancitur iuxta doctrinam catholicam. per hanc inuenerunt in die pentecostes tria millia hominum Deum in Christo, quem paulò antè cruci affixerant, & mox duo millia: & reconciliati in numerum seruorum Dei admissi sunt. Vide autem, unde initium sumat, à derelictione nempe peccatorum, & ueterum studiorum, ut illa & opere, & animo abijciant. & hæc est detestatio illa, quæ dolorem secum affert, in qua cardo penitentia uoluitur: quæ ex fide, & cum dilectione fit, oportet, ut uera sit, & Deo placeamus. Non solum autem animus in detestationem ueteris uitæ ferri debet, sed ad Deum sese uertere; & propter eum ea sectari, quæ ipse iubet, & quæ ei placent, ex animo statuere necesse est. quæ duo ubi fiunt, (non fiunt autem, nisi dono Dei) quid superest, nisi ut hominem miserationis affectu amplectatur Deus, & ei peccata condonet? Deseruit prodigus filius regionem longinquam, deseruit porcos, & porcorum siliquas: reuersus ad patrem ueniam precabatur; nolens demceps apud eum agere, quid pater? ruit in amplexus, & oscula, & gratanti animo illum excepit: uestes detritas abstulit, insigniuit ueste, & amulo, ac conuiuio excepit. Quid mihi heretice aliam penitentis, & reconciliationis formam fingis? an non cum in euangelio penitentia formam dominus uoluit præscribere, quæ iustificaretur homo ex impio, ut ex ipsius parabola exitu apparet, aliam, quam hanc formam præscripsit? Quid si obijcis, ibi nullum de auriculari confessione fieri uerbum, ne conturbetur: modum enim penitentia, quæ omnibus seculis uim habuit, tantum ibi ostendere uolebat. alibi enim ligandi, & soluendi potestatem ministris dedit, & peccata remittendi. Quid autem in euangelio longa parabola uides docuisse dominum IESVM; idem luculentissimè, paucis licet uerbis, hoc loco fecisse uidetur dominum, modo uidere uelis. non aliam enim rationem inuendi cum Deo fœderis uides, quam per derelictionem, seu detestationem ueterum studiorum, & ad Deum reditum, id est, propositum ex ipsius præscripto uiuendi. Et miserabitur eius. nullam dubitantis participationem apponit, sed affirmat, ut rem certissimam, quod Deus miseretur sic penitentis, ac redeuntis: quod & confirmare non ueretur à præiudicis: quoniam, inquit, multus est ad condonandum, uel condonationes multiplicat. Puto autem, quod hac loquendi forma significet, uni, eidemque sæpius peccanti, sæpius etiam peccata remitti, & indulgentiam non denegare clementissimum patrem. Sequentes autem duo uerius hoc nemini dubium, aut nouum uideri debere confirmant.

8 Non enim cogitationes meæ &c. homines uel semel uix condonant in se peccanti: si uerò bis, 9 aut ter id quispiam faciat, præter hominum naturam facere uidebitur. longè ab his moribus est dominus: nam sæpe sæpius uni, eidemque homini indulget ueniam, modo detestetur ex animo ueterem uitam, & nouam iuxta Christi institutionem ordiri parat. Comparationem autem distantie cæli à terra attulit, quod nulla alia maior esset in rebus creatis. Quid si hanc rationem de diuersitate cogitationum, morum, ac studiorum, non ad id, quod immediatè præcessit de condonatione, sed ad totum de

Christo mysterium referre uelis; non repugno: quasi dicat; Ne miremini, quod inter homines appareat Deus homo, ut nobis bene sit, & in delicijs, & summa felicitate utamini: (agetis autem, si Deum in Christo quasi feceritis, ad ipsum reuerſi) quoniam mea cogitationes admodum à ueſtris diſſimiles ſunt. hac uia uia dignum duxi hominum rebus ſuccurrere. Non eſt, quod diuinum hoc conſilium ſeruetis, ſed quod admirari gratias agas, & ipſi adhaereas.

10 Et quomodo. **ἵνα** quia ſicut: ſed interdum, Quia, Hebraeis non reddit rationem; ſed eſt continuandi particula, ut uulgatus accepit. oſtendit autem, quem fructum haberent, ſi penitentiam agerent, ſi ſædus illud pacis inire uellent. nempe, quod quæ bona initio capitis dixerat, conſequentur, comederent bona, in delicijs agerent, & omnimoda felicitate fruenterent. nam filius Dei non fruſtra ad terras deſcendit, ſed ut homines felices redderet: hoc certè efficiet &c.

11 Sic erit uerbum &c. uel eſt, egreditur: futuris enim pro præſentibus utitur. Hæc de ipſo æterno uerbo intelligere non ineptè poſſumus: cuius deſcenſus apud Dauidem iam deſcenſui pluuie aſſimilatus fuerat: quia occulta uirtute à ſuperis deſcendens inferiora fecundat, ut terra decorem ſuum ha beat, & adiuua ſuperio humore fructus ſuos ad hominum commoditatem aſſeruat. Cui nam rei aptius aduentus domini comparabitur? nam præter hominum opinionem, & ſenſum germinante terra ſpiritu ſancto fecundata, facies orbis immutata eſt: & non tantum ſemen ad ſeminandum, panem ad comedendum habet homo; ſed unde decoretur, & delectationem capiat in omnibus bonis caeleſtibus: quæ licet oculis carnis non uideantur, uidentur tamen, & ſenſu percipiuntur fidelium. Notandum autem, quod in reditu comparationis non dixit, Non illuc reuertitur, quemadmodum de pluuia, & niue dixerat, ſed quod non rediret uacue: rediſſet autem, ſi hæc hominibus non tribuiſſet. quid igitur faciet? faciet proficere, promouebit, faciet, ut res, propter quam aduenit, felicem exitum conſequatur. quod certè fecit, non ueniendo modo, uerum etiam redeundo: nam qui deſcendit, ipſe eſt, & qui aſcendit ſuper omnes caelos, ut adimplet omnia. Quod hic Ieſaias dixit, rem promouere, ut progreſſus faceret, dixit Paulus, ut adimplet omnia. quid autem ſit adimpleri omnia, ipſe quoque Paulus mox exponit: & ipſe dedit quosdam quidem Apoſtolos, quosdam Euangelistas, quosdam prophetas, alios paſtores, & doctores, ad conſummationem ſanctorum, [id eſt, ad complendum numerum electorum] in opus miniſterij, ſeu diſpenſationis, [id eſt, ad diſpenſanda, & miniſtranda ſacramenta in eccleſia, & uerbum Dei] in adificationem corporis Chriſti, donec occurramus omnes in unitatem fidei, & agnitionis filij Dei, in uirum perfectum, in menſuram ætatis plenitudinis Chriſti, id eſt, ut ſimus conformes, & ſimiles Chriſto, qui ſummam perfectionem habuit, qualem in naturalibus habet uir, qui trigefimum annum attigit. Poſſunt hæc etiam de uerbo Dei accipi, quod omnia efficit, quæ dominus præcipit. inuinititit eloquium ſuum terræ, uelociter currit ſermo eius. ergo cum dico, quod fruemini bonis, ita omnino futurum eſt &c.

12 Quia in lætitia: ecce quomodo res Chriſti progreſſus faciet. educuntur enim electi Dei ex omnibus locis, ad quæ diſperſi erant. ueniunt autem ſummo cum gaudio ad Chriſtum, & eccleſiam; tantaque erit exultatio, ut quæ ſenſu carent, illis congratulari uideantur. ei enim, qui Chriſtum induit, clarior reſplendere ſol, & lux diei pulchrior multo uidetur. gratiora ſunt ei omnia, & uultu lætitiæ præſeferunt uniuerſa. nullæ iam ſpina, nulli inſtructuſi fructices in agro eius ſuccreſcunt: grata, & læta ſunt omnia ob maſuetudinem, patientiam, caritatem, & cetera huiusmodi dona, quibus per Chriſtum donantur. Hæc autem promotio, hæc hominum reductio, & ſanctificatio erit Deo in nomen, & in monumentum, ac memoriale æternum, quod nunquam interibit, aut abolabitur. filius enim Dei patrem glorificauit ſuper terram. neque de Dei bonitate, ſapientia, ac potentia, tanta mortales credidiſſent, niſi agnito mysterio Chriſti.

Poſſunt nihilominus hæc omnia ſic quoque aptiſſimè accipi, Omnes ſitientes uenite ad aquas &c. inuitantur Iudei, ut participes eſſe uelint hereditatis ſer uorum Dei: iſti enim ſiti aduentus Chriſti laborare uidebantur. Quare appenditis &c. Iudei toti in ceremonijs, & cultus, & ſacrificia incumbant, & in exteriora legis, quæ neque ipſi, neque patres portare poterant: ieiuni tamen manebant, qui fidem negligebant, iuſtitiam, & miſericordiam. Audite audientes &c. exhortatio eſt, ut iuſtificari per Chriſtum uelint, non per legis iuſtitias. ieiunus nanque eſt animus, & areſcit interim, dum Chriſtum non induit, nihil ſucculentum comedit, aut pingue. Vento paſcebantur Iudei, & apparenti tantum iuſtitia: anima autem eorum uacua erat. Feriam uobis ſcum &c. ſi Chriſtum audieritis, confederabimini Deo ſedere durabili, & non interituro: quale ſuit, quod cum Dauid pepigit Deus de miſericordia, & beneficentia in æternum illi ſer uanda. Ecce teſtem &c. eſt ueluti comminatio: futurum enim erat, ut ad gentes ſe transferret Chri ſtus, malè acceptus à Iudeis. Ecce gentem &c. immo ita futurum prædicit, & uſuras gentes ſplendorem, & decorem uultus Chriſti, qui multo magis, quam facies Moſis reſplendet. Quæ rite

rite &c. adhortatur ergo Iudeos, ut ſapiant, quàm citiſſimè, & penitentiam agant. nam licet occiderint heredem, largum tamen eſſe in condonando Deum. nullis enim magis amplificanda erat Dei mi ſericordia in condonando, quam Iudeis, qui Chriſtum negarunt, & filium Dei ſibi promiſſum occide runt. Non enim &c. ſolutio eſt tacite obiectionis. Quid? nunquid Iudeos deſeres? nunquid popu lum tuum abicies? nunquid ad immundos, & circumciſos te conferes? reſpondet; Ignoratis ſenſum do mini: longè diuerſe ſunt cogitationes meæ &c. Ad hunc autem locum alluſiſſe credendum eſt Apoſtolum eo loci, ubi cum reprobat Iudeis, electas gentes dixiſſet, exclamauit; O altitudo diuitiarum ſapient iæ, & ſcientiæ Dei, quàm incomprehenſibilia ſunt iudicia eius, & imperueſtigabiles uis eius. quis enim nouit ſenſum domini? &c. Quia ſicut deſcendit &c. quaſi dicat; Ne miremini, quod relictis uobis ad gentes me transferam, non enim decebat filium Dei fruſtra in mundum ueniſſe, & uacuum re uerti: oportebat, ut hominem, cuius naturam ſuſceperat, inuaret, ac redimeret. ita omnino fiet; ſi uos non credideritis, alij credent, neque deerunt Chriſto fratres. quoquo enim ſe uertetis, res ei bene cedet. eſt, quod ſuprà dixit; Voluntas domini in manu eius dirigetur, uel progreſſus faciet. Quia in lætitia &c. iam ad gentes conueſus, ipſis alloquitur, & omnia eis felicitia promittit. quod tan dem ingentem domino gloriæ altatiſſimum propheta aſſeruat. omnium enim Deum eſſe uoluſſe, & om nes homines ſaluos facere, non poterat non eſſe in nomen, & ſignum, ſeu monumentum æternum: iccir co iubet Dauid, ut gentes laudent dominum propter miſericordiam, quam ſuper ipſas conſirmauit Deus. Atque hæc expoſitio planior eſt.

Caput quinquageſimum ſextum.

Noua.

Vetus.

SIC dixit Iehoua: Custodite iudicium & facite iuſtitiam: quia propinqua eſt ſalus mea, ut ueniat, & iuſtitia mea ut re uelatur.

O felicem hominem, qui fecerit hoc, & filium hominis, qui apprehenderit iſtud, cuſtodians ſabbatum, ut non profanet il lud, & cuſtodians manum ſuam, ut non faciat quoduis malum.

Neque dicet filius extranei, qui adiun ctus fuit ad Iehoua, dicendo; Separando ſe parabit me Iehoua à populo ſuo. neque dicet eunuchus; Ecce ego lignum aridum.

Quoniam ſic dixit Iehoua eunuchis; Qui cuſtodierint ſabbata mea, & elegerint, quæ ex animo uolo, & firmiter tenent ſædus meum:

Et dabo eis in domo mea, & inter mu ros meos manum, & nomen melius, quam filiorum, & filiarum: nomen ſempiternum dabo eis, quod non excidetur.

Et filios extranei, qui adiuncti ſunt ad Iehoua ad miniſtrandum ei, & diligendū nomen Iehoua, ut ſint ei in ſeruos: omnē cuſtodientem ſabbatum abſque eius profa natione, & firmiter retinentes ſædus meū.

Et adducam eos in montem ſanctitatis meæ, & lætificabo eos in domo orationis meæ: eleuationes eorum, & uictima eorum

HAEC dicit dominus: Custodite iudicium, & facite iuſtitiam: quia iux ta eſt ſalus mea, ut ueniat, & iuſtitia mea ut reueletur.

Beatus uir, qui facit hoc, & filius ho minis, qui apprehenderit iſtud, cuſtodians ſabbatum, ne polluat illud; cuſtodians ma nus ſuas, ne faciat omne malum,

Et non dicat filius aduenæ, qui adhæret domino, dicens; Separatione diuidet me dominus à populo ſuo. & non dicat eunuchus; Ecce ego lignum aridum.

Quia hæc dicit dominus eunuchis; Qui cuſtodierint ſabbata mea, & elegerint, quæ ego uolui, & tenuerint ſædus meum:

Dabo eis in domo mea, & in muris meis locum, & nomen melius à filijs, & filiabus: nomen ſempiternum dabo eis, quod non peribit.

Et filios aduenæ, qui adhærent domino, ut colant eum, & diligant nomen eius, ut ſint ei in ſeruos: omnem cuſtodientem ſab batum, ne polluat illud, & tenentem ſæ dus meum:

Adducam eos in montem ſanctū meum, & lætificabo eos in domo orationis meæ; holocauſta eorum, & uictimæ eorum pla cebunt

Noua.

Vetus.

rum accepta erunt super altari meo : quoniam domus mea domus orationis uocabitur uniuersis populis.

Fidelis sermo domini Iehoua congregantis depulso Israelis ; Adhuc congregabo ad eum congregandos eius.

Omnes bestia: agri uenite ad comedendum : omnes bestia: [quae] in sylua.

Speculatores eius caeci : omnes ipsi non cognouerunt : omnes ipsi , canes muti non possunt latrare : ignaui cubantes , amantes dormiturire .

Et canes obfirmati animo [qui] non nouerunt saturitatem : & ipsi pastores non nouerunt intelligere : omnes ipsi in uiam suam faciem uerterant , unusquisque ad questum suum absque termino eius .

Venite , sumamus uinum , & potabimus syceram : & erit secundum hunc diem cristinus , magnus , excellens ualde .

cebunt mihi super altari meo : quia domus mea domus orationis uocabitur canis populis .

8 Ait dominus Deus , qui congregat dispersos Israel ; Adhuc congregabo ad eum congregatos eius .

9 Omnes bestia: agri uenite ad deuorandum , uniuersa bestia: saltus .

10 Speculatores eius caeci omnes , nescierunt uniuersi : canes muti non ualentes latrare , uidentes uana , dormientes , & amantes fomnia .

11 Et canes impudentissimi nescierunt saturitatem : ipsi pastores ignorauerunt intelligentiam : omnes in uiam suam declinauerunt , unusquisque ad auaritiam suam a summo usque ad nouissimum .

12 Venite , sumamus uinum , & implemur ebrietate : & erit sicut hodie , sic & cras , & multo amplius .

1 **C**USTODITE &c. hac est illa concio Ioan. Baptistae , ac domini nostri , Penitentiam egente : appropinquauit enim regnum caelorum . qua manifeste significabant non habituros oculos , quibus uidere possent , aut sensus , quibus perciperent Dei regnum . & quae in illo sunt mysteria , qui peccatis immergi iacerent , & ueterem uitam non detestarentur . Hic quoque locus Lutheranos arguit . quid enim , dicerent , opus est iustitia mea , & obseruatione mandatorum Dei , si iustitia Christi in foribus est ? immo uero ob hoc ipsum mihi iniungitur iustitiam amplecti , ac colere , suum cuique reddere , neminem opprimere , omnibus benefacere : quia iustitia Christi instabat , quasi frustra adueniret : neque quidquam mihi profectura esset Christi salus , ac iustitia , nisi hoc facerem . non enim communicatur Christi iustitia impotentibus .

2 Beatus uir , qui &c. **וְיָשׁוּב** optimè per circumloquium redditur , Bene habebit , d quam bene habet , d felicem uirum &c. est enim aduerbium , quantum conijcere possum . Vidit propheta , quanta futura esset illius hominis felicitas , qui huic , quod dabat , consilio acquiesceret : prorumpit itaque in eius uiri , quisquis is fuerit , laudes . O te felicem , etiam si miser à nativitate sis , (nam nomen **וְיָשׁוּב** à miseria uidetur , aut à desperatione , quae à calamitate oritur , appellationem habere , quae in quacuis scelera ruere facit absque freno) quamuis heres sis mortalitatis , & laboris , & filius Adae : haec enim nomina propheta libenter apposuit , quae hominis miserabilem sortem notant , ut insinuaret omnia illa per hanc , quam predicabat , felicitatem absorbenda . Sed cui , quæso , beatitudinem promittit ? certè illi , qui faceret iudicium , & iustitiam apprehenderet . Poteris prius uerbum ad id , quod prius dixerat , referre , nempe custodire iudicium , & facere iustitiam : posterius ad id , quod secundo loco uidelicet apprehendere salutem , & iustitiam , quae adueniebat : quasi dicat , o felicem illum hominem , qui fecerit , quod dico faciendum ; & apprehenderit , quod dico uenturum : fecerit iustitiam , & apprehenderit iustitiam , & salutem . sed quomodocumque diuidas , idem omnino significatur . propterea enim predicatur beatus , quod ei profutura esset salus , & iustitia , quam Christus assereret . Hic quoque animaduertant Iudaei , si oculos habent , manifestam fieri distinctionem inter legis iustitiam , & iustitiam Christi , ne putent , quod Messias iustificaturus eos esset legis sacrificijs , & iustificationibus . Notat autem uerbum **וְיָשׁוּב** firmam apprehensionem , uel cum comprehensione firmam retentionem : sic enim decet , nos iustitiam colere , aut aduenientem Christi iustitiam retinere , ne praetereat , aut ne eum derelinquamus . hoc significabat dominus , cum diceret , regnum caelorum uim patii , & qui uiribus pollent , illum rapere .

3 Et non dicat &c. hic locus aperte ostendit in Christo **I E S U** non esse Iudaeum , neque Graecum , nec seruū , neque liberum &c. id est , non esse ullam personarum differentiam , aut quam uocant acceptionem . & quidem Iudaeos locus hic conuincere poterat , non esse aeternam duraturam legem Moysi , quo ad care-

ad ceremonias , & eam partem , quam iudicalem uocant : nunquam enim lex gentibus incursumis , & eunuchis aditum daret ad ministerium in domo domini . Certè cum dixisset beatus hominem , seu filium hominis , qui iustitiam sceleretur , apprehenderet salutem , seu iustitiam , quae adueniebat , & in propinquo erat , non diceret autem beatum filium Abrahae , aut Israelis , sed filium hominis ; non nulla ex parte id significauerat . sed non hoc contentus , immo quasi exponens quod dixerat , ait ; Neque dicat , uel neque dicat filius adueniens **כִּנְוִי** alieni , seu extranei , alienigenae : qui alterius est , aut generis , aut religionis . Hoc nomen significat Hebraei alias gentes ab ipsis , & deos etiam earum . Qui adhereret . **וְיָשׁוּב** Hebraeis est adiunctum esse , seu additum esse . accommodatur autem ex usu ad eam adiunctionem , quae est ministrorum ad dominos suos , sicut etiam ad eam , quae est inter dantem , & accipientem mutuo . nam , ut est apud Salomonem Prou. 22 . seruus est , qui mutuo accipit , uiri mutuo dantis . ubi eodem uerbo usus , quasi uim uerbi , & usum apernit . unde & Leui minus ex filijs Iacob nomen habuit , quem concepit Lia ex illo congressu , quem pro Mandragoris filij sui obtinuit à sorore sua . obligationem ergo notat . Huiusmodi igitur sibi addictos ex alienigenis , & quasi fide data sibi obligatos , & astrictos consolatur dominus dicens , prohibens , ne posthac , nempe adueniente Christo , cui illi adhererent , & fide astringentur , putent se aliquid minus habituros à Iudaeis . Separatione diuidet . idem uerbum est Hebraeis ; Separando separabit &c. nam Exod. 34 . nullum fedus cum gentibus illis inire , quae terram promissionis habitabant , prohibentur . & Leuit. 20 . dicit dominus se separasse Israelitas à ceteris populis : & 22 . praecipitur , ne alienigenae comedant de sanctificatis , neque inquilini sacerdotis , aut mercenarij ; empti uero à sacerdote , & uernaculi poterant : & Deut. 7 . de cunctis populis terrae dicitur Israel à Deo electus : & Deut. 24 . praecipitur , ne Ammonites , aut Moabites in aeternum , neque post decimam generationem ingrederentur ecclesiam domini ; neque facerent Israelite cum eis pacem , neque quaerent eis bonum cunctis diebus uitae suae in sempiternum . Neque desunt ex Hebraeis docti uiri , qui nomen **כִּנְוִי** , quod ibi interpretatur , ex scorto natus , omnem extraneum significare dicant , quasi legem uniuersalem posuerit , quod alienigenae usque ad decimam generationem non ingrederentur ecclesiam ; postea non nullas exceptiones ponat , nempe quod Ammonitae , & Moabitae neque post decimam : Idumaei autem , & Aegyptij post tertiam generationem ingredi poterant . Ingressi uero in ecclesiam domini , est annumerari populo Israelitico , & frui gratijs , & priuilegijs , quibus in lege Israelitica fruebantur , ut comedere ex sanctificatis ; quod illis non daretur pecunia ad usuram , & mille alijs . Eupuchas . de uoce uide supra cap. 39 . uers. 7 . quod non semper de castratis diceretur : hoc tamen loco manifestum pro eis tantummodo accipi . huiusmodi autem eunuchus dicitur Deut. 23 . **כִּנְוִי דָבָר** uulneratus contusione . ad quam legem hoc loco alluditur ; quae uidelicet prohibet , ne huiusmodi homo , aut cui amputata sunt uirilia , ingrederetur ecclesiam domini . Porro ingredi ecclesiam est aliquid numeris , uel ministerij exercere in tabernaculo , uel templo , uel rep. &c. ob hanc legem dicitur consueuerat eunuchus ; Ecce ego lignum aridum , id est , arbor , quae exaruit , quae non est utilis , nisi in ignem , & incendium : uel lignum aridum se appellabat , quod arbores aridae non sint aspicientium oculis gratiae , & quasi pudefiant . eunuchi uero exclusi ab ecclesia , ueluti inuitiles , & publicae functioni inepti , non poterant non pudeferi : quare & nomen , quo hic usus est propheta , à uerbo est , quod arefcere proprie , & in hebraeo pudeferi interdum notat , ut supra 30 . & Jerem. 1 . & 6 . & 10 . &c.

4 Quia haec dicit &c. hac est ratio , quare non debeant castrati se reputare ligna arida . Qui custodierint sabbata mea : non in uniuersum de castratis dicit se loqui , sed de his tantum , qui custodierunt sabbata Dei , & eligunt , quae dominus uoluit , eaque omnibus praeserunt . denique qui firmiter retinent fedus Dei , & condiciones omnes pacti adimplent , ut uitam potius dimittant , quam iura Dei resoluant , his , inquam ,

5 Dabo &c. in Hebraeo est coniunctio , quam , quia saepe uacat , omisit uulgatus . ualet autem in similibus locis id , quod Latinis , inquam , istis , inquam , dabo : uel tunc , quasi dicat , si haec fecerint , tunc dabo eis &c. In domo mea , id est , in templo , in ecclesiastico ministerio , seu militia ecclesiastica . In muris meis , uel intra muros , id est , ciuili , & politica administratione . & haec duo uidentur opponi illis uerbis legis , quae supra ex Deuteronomio attuli , quod eunuchi non ingrederentur ecclesiam domini . Locum : in hebr. **וְיָ** , id est , manum . sed manum interdum uocat hebraismus , quod nos dicimus sinum , tractum &c. unde uulgatus pro loco , sicut & ceteri interpretes acceperunt . est tamen nobis Lusitanis quaedam acceptio , huius nominis manus , ut cum dicimus , mea est manus , id est , à me initium sumi debet . ego caput sum , primus id incipere debeo : unde amittere manum est amittere dignitatem , & carere illo dignitatis loco : unde pro uice accipitur , & ordine . ita quoque Hebraeis accipi uidetur , ut hoc loco altero ex his duobus modis accipi debeat , dabo illis primum locum , ut primi sint , & primas habeant : sicut uidetur accipi in cantico Moysi , cum ait , quod Israelis

miseretur dominus, cum uiderit, quod infirmata sit manus. hebr. quia ablata est manus, id est, auisit manum & dignitatem, quam habebat inter ceteras nationes. Congruit autem hæc acceptio sequentibus. nam dicitur, & nomen melius à filiis, & filiabus. uel certe pro uice accipitur, nempe ut suo ordine, sicut ceteri ministrant &c. ut accipitur Num. 2. *N*isquisque secundum nomen suum proficiatur &c. Nomen melius à filiis: hebr. nomen bonum à filiis & filiabus, id est, nomen melius, quam habent filij, ut quidam interpretantur, quod nequaquam proba. uel melius quam sit nomen, quod habere poterant à subis & filiabus, id est, à generatione & posteritate. Dicant mihi Iudei, quando hoc fuerit, uel futurum sit. quandomque hoc fuerit, abrogabitur certe lex illa Dent. 23. sub Christo ergo hæc euentura intelligimus, & de illis castratis, qui se castrauerunt propter regnum celorum, & infecundi carne esse uoluerunt, ut spiritu fecundiores esse possent; & Christo domino desponsari, neque ab eo diuelli, aut cor cum mundo, & Christo diuidere. Nec dabites Christiane lector, ad hunc locum allussisse dominum in euangelio, cum de eunuchis loqueretur. uirgines ergo hic accipe, qui suam domino castitatem consecrauerunt, tam feminas, quam uiros: qui non natura, non arte, & ab homine, sed ipsi liberè seipfos castrauerunt propter regnum celorum. Profectio ipsi, si non contenti sua castitate, sabbata coluerint, & debitum Deo cultum exhibuerint, si ea seculentur, que Deo magis placuisse agnouerint, si à Dei fœdere nequaquam recesserint, sed legem domini inuolubiliter obseruauerint, sicut fecerunt antiqui illi monachi, quos admirata est antiquitas, & quorum plena fuerunt deserti; isti, inquam, in domo Dei, & in ecclesia Christi non infirmi locum habere, aut habent: sed eis reges, & ceteri hand uulgarem honorem deferre consueuere, & melius habent nomen, quam si filios generarent. Hic unus locus est, qui non solum Iudeos, sed nostri temporis hæreticos, nisi cœcutire uellent, posset ab errore reuocare. quamcumque enim aliam expositionem afferant, uidebis uerbis prophete non congruere. Affirmant illi, quod nullam præ alijs dignitatem habeant uirgines: & dicunt in matrimonio esse etiam castratos: sed non uident hic eunuchos ab illis distingui, qui habent nomen à filiis & posteritate? sed ait quidam ex ipsis, hoc, meo iudicio, non uidetur tam ad castimoniam defendendam esse dictum, quam ad exponendam regenerationem spiritus, qua cunctæ gentes erant nobilitandæ. O bellum iudicium. quid est, ne dicat; lignum aridum sum? si omnes sunt eunuchi, quibus conferunt ipsi se, uel eos prophete? quid est dare eunuchis manum intra muros Ierusalem & in domo domini? profectio locus hic eos torquet: quia ueritati nolunt assentiri. At expositionem, quam attuli, fauent omnia: primò uerbum illud נָרִים, quod obligationem ngrare nemo doctus in lingua Hebræa dubitabit, & de ijs dici, qui fidem suam alteri astrinxere, unde de ministris dicitur, & leuitis Num 18. & de ijs, qui fœdus ineunt. Terem. 50. *V*enient, & adiungentur ad Iehoua fœdere sempiterno. Dent. 28. *T*u obligabis gentes multas, & tu non obligaberis &c. hoc, inquam, uerbum illis conuenit, qui Deo se addicunt, & consecrant uirginitatem, ne alteri seruiant. qui enim habet uxorem, non est dominus sui corporis; & diuisus est, si Paulo credimus. uirgo autem cogitat, que Dei sunt, quomodo placeat Deo. quod si carnalibus hominibus hoc impossibile uideatur, meminerint manū domini non esse abbreviatam, & adhuc superesse monachis, & monialibus, qui non alteri, quam Deo seruiant. Conueniunt etiam que sequuntur de sabbati obseruantia. nam præter hoc, quod totius diuini cultus sint, aut certe fuerint obseruantissimi euangelici eunuchi, nulli magis perpetuum Deo sabbatum celebrant. Sed de illis loquor, qui noctes, diesq; Deo, diuinisq; meditationibus, & intelligentiæ scripturarum consecrant, & impendunt. Legant que de monachis scribat Philo Iudæus, & antiqui patres. *Q*uid dicam de electione eorum, que Deo placent (quod in propheta sequitur) & de firma legis Dei obseruatione? qui sunt qui optimam partem cum Maria eligunt? qui nam sunt in ecclesia Dei, qui ne uolent, uel in minimis Dei fœdus astrictiori disciplina se communiunt, nisi ueri monachi, & ministri domini, quos clericos uocamus? nam si plurimi ex eis multò aliter uiuunt, & mundo seruiunt, aut concubinas alunt, & fœdus Dei conculcant, ipsi damnationem maiorem sibi acquirunt: nec istos quisquam laudauerit, sed in dignissimos ipsa uita iudicauerit. ipsum uero institutum, quod sanctissimi uiri, iuxta uerba prophetarum, & Apostolorum secuti sunt, quam causam habent, propter quam accipient? sed impudentes homines, & qui, cum soli sapere uideri uolunt, ob superbiam suam insipientissimi sunt, misos faciamus. Certe locus hic prophete maximum mihi solatium solet conferre: uideo enim in his uerbis tot ante Christum annis eunuchorum euangelicorum delineatos mores, ac professionem, & singula ita enarrata, ut si mihi donet Deus opt. maximus illos antiquos monachos imitari, non possim me felicium numero non annuere. non enim de hac re loquitur propheta, nisi tanquam de maximo beneficio: quare & nomen non interiturum addidit. nunquam enim Basilij, Hieronymi, Augustini, Gregorij Nazianzeni, & Magni Benedicti, Bernardi, Domini, Francisci, ac multorum, qui eos tam instituto, quam moribus secuti sunt, memoria interibit, quantumuis insistant hæretici.

6 Et filios aduenæ &c. prohibuerat, ne dicerent, alienigenæ: aut certe futurum dixerat, non eos dicturos

dicturos posthac; Separatione separauit nos &c. iam rationem huius reddit: apponit tamen prius condiciones quædam, sicut de eunuchis fecerat. non enim gentes, que ad Christum uenirent, inter filios computarentur, aut in populo Dei conferrentur, nisi hæc adimplerent. Primum, & ueluti caput est, quod addicant se domino: quod sit, quando nomen suum dant, & se religioni Christianæ addicunt in baptismo. Ut colant eum: explicat, quibus partibus constet illa additio, seu adiunctio. est autem שָׂרָה Hebræis ministrare: & minus durum est, quam עָבָד, quod etiam de duriore seruitute dicitur. id apparet ex Num. 8. ubi de Leuitis dicit Moses; *A* uiginti annis, & supra inuent ad militandum militiam in seruitio tabernaculi constitutionis, & à filio quinquaginta annorum reuertetur à militia seruitij, & non seruiet amplius, sed ministrabit fratribus suis in tabernaculo, ut custodiatur custodiam, sed seruitium non seruiet. ubi uides שָׂרָה dixi ministerium leuitis, quod iam emeriti facere, & præstare poterant: alibi tamen, sicut hoc loco, serè non distinguuntur. Exigit itaque ab eis, ut ministrent domino; deinde ut diligant, seu cupiant nomen Iehoua, ne scilicet, sint tanquam serui sub lege, aut seruiant spiritu timoris: sed ex animo, tanquam filij, & adoptati amant dominum, & ad conuenerationem eius excitetur in eis desiderium, & amoris flammæ accendantur, denique, ut sint domino in seruis. (ubi utitur nomine עָבָד) neque alteri, quam domino seruiant; *O*mnem custodientem &c. duabus iterum partibus omnes condiciones complectitur, cultu uidelicet sabbati, per quem omnem cultum notat, qui Deo exhiberi debet, & firmam retentionem fœderis, que est totius legis adimpletio, & mandatorum Dei obseruatio; ne sint, sicut qui labijs honorabant Deum, & corde longe aberant ab ipso: qui uniuersam iustitiam cultu, & sacrificijs, ceterisque cęremonijs desinebant: iustitiam autem, fidem, & misericordiam, que grauiora erant legis, id est, Præcipua, & maiori honore digna, præterbant, atq; ignorabant.

7 Adhuc eos &c. est hic conuinctio in hebr. sicut supra uers. 5. ecclesiam significat, per montem sanctum, seu sanctitatis: de quo 2. cap. quod erit in uertice montium &c. ibi quidem dicitur, quod ipse gentes illuc confunderet: hic quod dominus eas adducat: nemo enim potest uenire ad Christum, nisi pater celestis eum traxerit. sed quia hæc attractio libertatem non tollit: dicimus illos uenire summo cum desiderio, & Deum eos adducere sua misericordia. *L*ustificabo eos &c. qui in templo nota reddebant, & gratiarum actionis sacrificia offerebant, letari dicebantur coram domino. in festis etiam, statisque diebus in domum domini letantes ibant: denique ibi laudabatur dominus uocibus, & omni genere instrumentorum musicorum: quod certè erat letantium. Sed non ne in ecclesia potiores sunt gaudij & lætitiæ rationes? alij laborauerunt, nos in labores eorum introiimus, & ut cetera omittam, ex gentibus pontifices, & sacerdotes efficiuntur, & sacrificium offerunt pro se, & pro alijs, & hostias laudationum, & laborum contentium nomini domini: quod mox exponens ait; *Q*uia domus mea, domus orationis uocabitur cunctis populis. que tantum Iudæis hæcibus patuerat, iam per Christum omnibus populis patuit. nam etsi ad templum liceret accedere gentibus ad deprecandum Deum, ut apparet ex uerbis Salomonis in dedicatione templi 3. Reg. cap. 8. admittentur tantum, ut hospites. per Christum autem iam non hospites, sed ut ciues sanctorum, & domestici Dei. *N*otanda est autem lætitiæ ratio, nempe quia domus Dei est, & dicitur domus orationis cunctis populis, ut acceptaret eorum sacrificia, ut uideas, quod habere Deum, qui preces audiat, & uota suscipiat, certa esset & uera lætitiæ causa. Est autem תְּפִלָּה Hebræis oratio, qua Deo causam nostram exponimus, tanquam qui nosmetipsos diiudicamus; & nostra scelera, aut certe ad malum incitamenta damnamus, & ex eius misericordia sanari optamus: est enim à uerbo, quod quasi semetipsum diiudicare notat: quod quia nusquam uerius, & purius fit, quam in oratione, proferre, seu interpellare accipitur: quando uidelicet causam nostram cum Deo tractamus. Hæc certè est propria uocis significatio, ex uerbo hitpabel: quam exposuit Paulus, cum ait; *S*i nosmet ipsos diiudicauerimus, non utique iudicauerimur &c. Animaduerte quoque, quod pro maximo in gentes collato beneficio apponitur, posse cum Deo causam suam tractare. intelligito etiam, ad hoc instituta templa in ecclesia Christi, ut orationi in eis uacetur: ipsam quoque ecclesiam, hoc nomine à Deo non nisi tanquam glorioso nominari, domum orationis.

8 Ait dominus Deus &c. est in Hebræo illa usitatissima asseneratio in rebus maximis, quam cum Paulo reddere consueuimus, Fidelis sermo. uidetur autem ad id, quod mox sequitur, referendum, Adhuc congregabo &c. putare enim posset Iudæus ex his, que dicebantur, deserturum dominum Iudæos &c. ne hoc, inquit, ueniat in mentem. is enim Deus, cuius est depulsos Israelitas congregare: qui hoc sibi nomen toties imposuit, & toties pollicitus est, quod ex uniuersis terris, ad quas eiecerat eos, colligeret eos, is ipse affirmat, & ueluti iure iurando confirmat: Adhuc congregabo &c. non impedit, inquit, uacatio gentium, quod minus & nos congregemini. postquam enim ingressa fuerit plemitudo gentium, ut est apud Paulum, tunc omnis Israel saluus erit. Congregabo ad eum, nem-

pe Israellem, congregatos, seu congregandos, similis locutio est in Aetis; Crediderunt, quotquot praordinati erant ad vitam aeternam, ita per Christum ex Israele congregati sunt, quotquot praordinati erant, ut congregarentur.

9 Omnes bestiae &c. haec cum his, quae immediatè praecesserunt, comestenda sunt, ad hunc modum; Dicit quidem dominus, quod adhuc colliget ex Israele eos, qui congregandi sunt: uerum non statim id fiet, sed prius patietur Israel inauditas calamitates, & hostium uolentia patebit: qui furorrem suum, & odium in eos satiabunt. uniuersa autem haec mala ab ipsis magistratibus, & pontificibus ortum habebunt. Mibi autem pro comperto est, quod de Scribis, & Phariseis, & pontificibus illis sit sermo, qui tempore Christi, & Apostolorum Israeli praefecti erant. Porro ut indignationem suam dominus, uel etiam propheta in eos ostenderet, subito, & ex abrupto in haec uerba prorupit, quasi doleret, quod nitio ipsorum futurum esset, ut gentes ad Deum uenirent: populus uero Dei tam dira pateretur. per bestias itaque Romanos, & ceteras nationes, quae auersis Iudeos conueniunt, intelligit.

10 Speculatores &c. in speculatore commendatur maximè usus acumen. quid si caecus fuerit? Hic intellige eos, qui in spiritalibus praesidebant, sacerdotes, legis Dei interpretes, & doctores, quorum est magistratibus, & populo annuntiare, quae ipsis impendunt mala, uel ex reuelatione, uel certè ex conuicturis, partim ex moribus populi, partim ex illis, quae de Deo in scripturis legunt, ductis. Vide locum apud Ezech. quod eum constituisset speculatorem. & nuntiaret gladium uenientem &c. Haec cura in populo Christiano pontificibus, & praedicatoribus uerbi Dei incumbit: erant speculatores illius tempestatis caeci: quod ueluti exponens ait; Nescierunt uniuersi. id est, sunt insipientes: nihil eorum, quae oportebat eos scire, nouerunt. sapientia enim est, ueluti lumen, in animo: & quod est in ferro acies, ut habes Eccl. 10. Certè huc respexit dominus, cum ait de ipsis Phariseis, & doctoribus; Sinite illos, caeci sunt, & duces caecorum: & Math. 23. Stulti, & caeci &c. Non intelligebant scripturas, neque intelligebant adesse Messiae tempus, aut qualis esset futurus ipsorum Messias: spiritui Dei carebant, neque inter bona, nisi uisibilia computabant; cum etiam se sanguine innoxio agni immaculati commaculassent, non intellexerunt, quod Deus esset iudex, & patiens redditor. quare hanc caecitatem, & ignorantiam sequebatur, ut muti quoque essent. Canes muti: in hoc tantum utiles sunt domestici canes, ut latratibus suis aduentum eorum, qui incommodare possunt, annuntient, & lupos, ac fures arceant. quod si muti sint, cum natura sint uocaces, plus ex eis damni, quam utilitatis accersit. sic propheta, seu doctores, si insipientes sint, & muti, quid futurum speres? praesertim si haec ex nitio animi patiantur. Certè sepe necum cogito, an praestaret interdum aliquot dierum spacio talibus pastoribus carere populum, si alios habere non possit. nam si populus intelligeret non habere se speculatores, aut oues noscerent carere se canibus, quisque pro se inuigilaret, atque caueret. at cum putent se huiusmodi hominibus nequaquam desituros, sed ex exteriori ornatu, & loco, seu dignitate colligant sibi superabundare prophetas, episcopos, & doctores, à quibus admoneantur de rebus necessariis, de moribus, de falsa doctrina, de ira Dei, & ceteris, quae scire, & tenere oportet, in portu se agere arbitrantur. sed me miserum: in portu naufragium. nam sunt idola, & statuae, & canes muti: deuorant substantiam populi, lac absument, lana operiuntur, adeoque inutiles sunt, ut pro beneficio ducendum sit, si non uersi in bestias oues deuorent. Videntes uana. hebr. וידעו Hieronymus legitur uidetur cum ו, id est, uidentes. & quia de cubitu erat sermo, addidit ad elucidationem de suo, uana, uerisimile autem est mutationem similitum litterarum factam fuisse ו uide licet in ו, quod nullo alio loco haec uox, aut radix legatur. Chald. quidem uerit וידעו, id est, dormientes, seu dormitantes; ego ignauos dicerem, si non est scriptoris nitium. Est autem non contentendus sensus, si uidentes legas, uidentes, cubantes, id est, qui dormituriue gaudent; ignaui enim canes paullulum si caput attollant, paullulum si respiciant, quia auditu pollent, rursum caput reclinant; & perinde se habent, ac si nihil uisissent: ita prorsus Pharisei, & Scribae uidentes, & cubantes: nam etsi legebant, quod in Bethleem nasceretur Christus, in aduentu magorum paullulum caput attollentes, scripturas euoluerunt, rursum cubantes somno sese dedere: nec aliter se in alijs rebus gerebant, quae de re populi erant, & ad Israelis salutem spectabant.

11 Canes impudentissimi: heb. canes ודעו וי obfirmati animo, quod unica dictione uulgatus impudentissimos dixit. impudentia enim faciem obfirmat, & immotos facit, sicut pudor, auertere faciem, ac discedere ab incepto, sic Deut. 28. dicitur, Gens obfirmata facie: pro quo uulgatus dixit gentem procacissimam. sequitur enim, Quae non deferat seni, neque miseretur pueri. est autem canis natura impudens. sensum ergo uulgatus reddidit: ego uerba retinui, obfirmati animi, uel anima uidetur autem anima pro ingluuie accipi posse. Quod autem sequitur, huius est expositio. Nescierunt saturitatem: potest addi, aut etiam omitti relatiuum; qui, non nouerunt saturitatem. ignauiorum

hoc

hoc certè est. nam qui uident, qui intelligunt, & sapientia praediti sunt, praeterquam quod ipsa sapientia pascuntur, pauca etiam contenti sunt. nam neque corpori nimium indulgere sinit ipsa sapientia, mul torum etiam conseruationem esse inutilem, & sapiente uiro indignam intelligunt, ut quae citò relinquere oporteat, & animum à uero, & bono auocent. adde, quod absque aliorum iniuria mix acquiri possunt: & si acquirit, alijs non communicentur, insipientiam possessoris, & crudelitatem produunt. Quam autem insatiabilis fuerit ecclesiasticorum illius temporis auaritia, euangelia satis indicant. Habes uerit uita, quibus laborabat ecclesiasticis, caecitatem, seu ignorantiam, ignauiam, taciturnitatem, otium, desidiam, delicias, ingluuiem, auaritiam. Quantum uero haec speculatoribus, & ducibus indigna sint, uideant, quae, nostri, & meminerint, haec bestijs tutum praebuisse ingressum, ut deuorarent ecclesiam Dei, ut ubicumque reperiantur, eosdem effectus sperare possimus. Legant haec episcopi, & confundantur: nam quod sequitur, licet ad eos posset referri, ad politicos magistratus uero pertinere. Pastores non nouerunt &c. pastores etiam, profanis scriptoribus reges dicuntur: & Dauid è pastore ouium, ut ipse ait, uocatus est, ut esset pastor Jacob, quem paui summa cum innocentia, & sapientia: & supra Cyrus, pastor uocatur &c. Etsi enim ab ecclesiasticis pascuntur uerbo, & exemplo spirituales oues, à magistratibus quoque diriguntur, & gubernantur legibus, & gladio, quem non sine causa portant. Hic quoque ferè eadem uita, quae ecclesiasticis tribuerat, adscribit. primum in his etiam taxat ignorantiam. nam sapientia in regibus, & magistratibus summopere necessaria est. unde apud Xenophontem legis, nihil magis in imperatore necessarium, quam quod cum sui sapientiorum alijs existiment. Hanc autem opinionem is tantum habiturus sit, qui re uera sapientior fuerit. lege prouerbis Salomonis. Intelligentiam. est Hebraeis חכמה intelligere cum discernere, & diuindicatione. 1. Reg. 3. Ad intelligendum inter bonum, & inter malum, id est, ad diuindicandum &c. possumus itaque hoc loco uertere; Non nouerunt discernere, seu diuindicare: quod magistratum precipuum munus est, & ad sapientiam pertinet: qua pollere Salomonem Israel intellexit, quando causam meretricum diuindicauit. Omnes in uiam suam declinauerunt: sicut eo tempore, de quo dicitur in lib. Iudicum 17. Non erat rex in Israel, & unusquisque quod rectum sibi uidebatur, hoc faciebat. Declinauit seu faciem uertere unumquemque in uiam suam est, quod cuique libuit, id se qui. quisque prauitatem cordis sui secutus est, hoc est, traditi sunt omnes in desideria cordis eorum. In his uerbis designatur, quod nullus fuerit in magistratibus Iudeorum animorum consensus, non idem omnes saperent, sed omnium legum contemptus, & quaeque sententiam ferret secundum sensum, & mentem suam: utrius autem sensum ualeant auertere, iuxta illud Ierem. 22. Non est oculus tuus, & cor tuum, nisi ad auaritiam tuam, seu lucrum tuum. Genes. 37. Quod lucrum est, si occiderimus fratrem nostrum &c. & Ps. 30. Quae utilitas (uel quod lucrum) in sanguine meo &c. Quod si de ea rep. actum est, in qua privati homines in questum, & proprium emolumentum intenti sunt, neque communis boni ratione tanguntur; quid sentiendum putas, si hoc malum magistratus quoque inuaserit. A summo usque ad nouissimum: hebr. מן השמים: quam uocem uariè reddunt interpretes. ego putarem pronomen affixum referre ipsum quaesitum, seu lucrum; & mem esse priuatum, quasi dicat; unusquisque uerit faciem ad lucrum suum, absque eius termino: quod auaritia, seu lucro finem non impouerent, sed cresceret amor nummi, quantum ipsa pecunia. nam nomen נפש in statu regiminis, & affixi seruat ה. quod si idem dixeris in infiniti uo contingere, erit infiniti uo cum mem, & idem, quem dico, sensus. uulgatus pronomen affixum retulit ad nomen נפש, id est, nemine dempto: ideo dixit, à summo usque ad nouissimum.

12 Venite: mimice uoces eorum exprimit propheta: ex quibus quae fuerit eorum mens, & studia, non iam ex narratione, sed ex re ipsa perciperemus. Sumamus: in hebr. est in singulari: sed parum hoc ad sensum facit. sumam uinum: quisque sic loquebatur: alij, quasi respondendo, dicebant; Potemus syceram. Et erit: sensum expressit uulgatus: ego uerbum uerbo reddidi. minorem, & copiosiorum computationem sibi in exasium promittebant, quo intelligimus summum bibendi studium, de quo supra cap. 5. qui mane surgebant ad bibendum uinum, & in computationibus usque ad crepusculum permanebant, & potentiam suam in epotandis calicibus ostentabant. uita itaque magistratum erant ignorantia, proprius sensus contemptus legibus, inexplebilis auaritia, & crapula, atque ebrietas: quibus qui subiecti sunt, quo nam pacto alios regere possint, nemo non uidet. Vito itaque ecclesiasticorum, & politicorum principum factum est, ut populus Israeliticus libidini bestiarum fuerit expositus. Haec eadem causa hodie regna subuertit, regionem conculcat, & omnia mala, quibus atteritur, inuexit.

Lb ij

neque est qui condoleat, aut, ut uerius dicam, qui consurgat, & teneat Deum nostrum, ut uelit tantorum malorum impetum sistere, & principes, ac pontifices dare, sicut antiquitus: quos quando non uidero, in luctu, & gemitu dies ducam.

Caput quinquagesimumseptimum.

Noua.

Vetus.

IUSTVS sublatus est, & non est ququam, qui ponat super cor: & uiri pietatis colliguntur non existente qui intelligat, quod propter malitiam colligatur iustus.

Veniet pax, requiescent super cubilia sua, ambulans ante eam.

Et uos appropinquate huc filij obseruatricis, semen adulterans, & [quod] fornicaberis.

Super quem uoluntatem habuistis? super quem dilatastis os, prolongastis linguam? an non uos nati transgressionis, semen fallaciae?

Qui consolacionem accipitis cum diis, sub omni arbore uiridi, mactatores natatum in torrentibus sub eminentijs rupium.

In faxis torrentis pars tua, ipsa ipsa fors tua; quin etiam ipsis effudisti libamen, ascendere fecisti oblationem: nunquid super istis commiserereb?

Super montem excelsum, & eleuatum posuisti cubile tuum, quin etiam illuc ascendi ad mactandum uictimam.

Et post ostium, & postem posuisti recordationem tuam. quoniam a me migrasti, & concubuisti, & dilatasti cubile tuum: & scidisti tibi ab eis: dilexisti cubile eorum manum [quam] uidisti.

Excurrebas ad regem cum oleo, multiplicasti pigmenta tua: & misisti legatos tuos usque in longinquum, & humiliata es usque ad infernum.

In magnitudine uiae tuae laborasti: non dixisti: Desperatum est. uitam manus tuae inuenisti, propterea non doluisti.

Et quem metuisti, & timuisti? quia mentita es, & mei non es recordata; non posuisti super cor tuum. an non ego tacens, & ab atero? & me non timebis.

Ego annuntiabo iustitiam tuam, & opera tua, & non subleuabunt te.

Cum exclamabis, eripiant te congregati tui, & omnes eos leuabit uentus, auferet uanitas,

IUSTVS perit, & non est, qui recogitet in corde suo: & uiri misericordiae colliguntur, quia non est, qui intelligat: a facie enim malitiae collectus est iustus.

Veniat pax, requiescent in cubili suo, qui ambulat in directione sua.

Vos autem accedite huc filij auguratricis, semen adulterae, & fornicariae.

Super quem lulistis? super quem dilatastis os, & eiecistis linguam? nunquid non uos filij scelesti semen mendax?

Qui consolamini in dijs subter omne lignum frondosum, immolantes paruulos in torrentibus subter eminentes petras?

In partibus torrentis pars tua, haec est fors tua: & ipsis effudisti libamen, obtulisti sacrificium. nunquid super iis non indignabor?

Super montem excelsum, & sublimem posuisti cubile tuum, & illuc ascendisti, ut immolares hostias.

Et post ostium, & retro postem posuisti memoriale tuum: quia iuxta me discooperuisti, & suscepisti adulterum: dilatasti cubile tuum, & pepigisti cum eis foedus: dilexisti stratum eorum manu aperta.

Et ornasti te regio unguento, & multiplicasti pigmenta tua: misisti legatos tuos procul, & humiliata es usque ad inferos.

In multitudine uiae tuae laborasti: non dixisti: Quiescam. uitam manus tuae inuenisti, propterea non rogasti.

Pro quo sollicita timuisti, quia mentita es, & mei non es recordata, neque cogitasti in corde tuo? quia ego tacens, & quasi non uideans, & mei oblita es.

Ego annuntiabo iustitiam tuam, & opera tua non proderunt tibi.

Cum exclamaueris, liberent te congregati tui, & omnes eos auferent uentus, tollet

Noua.

Vetus.

uanitas. & qui protectionem quaerit in me, hereditabit terram, & possidebit montem sanctitatis meae.

Et dicam; Sternite, sternite, repurgate uiam, eleuate offendiculum e uia populi mei.

Sic enim dixit excelsus, & eleuatus, manens perpetuo, & sanctum nomen eius, [qui] excelsus, & sanctum cohabito, & cum contuso, & humili spiritu, ad uiuificandum spiritum humilium, & uiuificandum cor contusorum.

Quia non in sempiternum litigabo, neque in finem usque efferuiscam: quia spiritus a facie mea operitur, & flatus ego feci.

In iniquitate auaritia eius efferbui, & percussi eum abscondendo: & efferbui, & abiit auerfus in uia cordis sui.

Vias eius uidi, & sanabo eum, & deducam eum, & reddam consolationes ei, & lugentibus eius.

Creo fructum labiorum pacem, pacem longinquo, & propinquo, & sanabo eum.

Et improbi [sunt] ueluti mare pulsus, quod quiescere non potest: & eiciunt aquae eius sterus, & lutum. Non est pax, dixit Deus meus, improbis.

let aura. qui autem fiduciam habet mei, hereditabit terram, & possidebit montem sanctum meum.

Et dicam; Viam facite, praebete iter, declinate de semita, auferete offendicula de uia populi mei.

Quia haec dicit dominus excelsus, & sublimis habitans aeternitatem, & sanctum nomen eius in excelso, & in sancto habitans, & cum contrito, & humili spiritu, ut uiuificet spiritum humilium, & uiuificet cor contritorum.

Non enim in sempiternum litigabo, neque usque ad finem irascar: quia spiritus a facie mea egredietur, & flatus ego faciam.

Propter iniquitatem auaritia eius iratus sum, & percussi eum: abscondi a te faciem meam, & indignatus sum: & abiit uagus in uia cordis sui.

Vias eius uidi, & sanauit eum, & reduxi eum, & reddidi consolationem ipsi, & lugentibus eius.

Creauit fructum labiorum pacem, pacem ei, qui longum est, & qui propem est, dixit dominus, & sanauit eum.

Impij autem, quasi mare feruens, quod quiescere non potest: & redundant fluctus eius in conculcationem, & lutum. Non est pax impijs, dicit dominus meus.

QUORVM tendat haec oratio, non ita facile est intelligere. ego certe existimo hoc, & duobus sequentibus capitibus Iesaiam statum rerum Iudaicarum describere, iam inde a suo tempore, a diebus uidelicet Abaz usque ad aduentum Christi: ostendit autem, quod propter scelera, praesertim idololatria puniendi essent, nempe captiuitate Babylonica, iustis tamen interim non defuturum solatium: postea uero, omnia occupante peccato, & ingravescente iniquitate, adueniret redemptor. Scio quidem multa ex his ad Christi tempora posse referri, sed aliorum hac in re operam in libris ipsorum uidere poteris. Iustus perit: sicut in Psal. Defecit sanctus, אבר est Hebraeis tolli, auferri cum ipsius rei perditione. Non est, qui recogitet, uel qui consideret, & alta mente reponet. hebr. ponere super cor dicit pro animaduertere, & rem penitus considerare. Quid uero uelit propheta, quod in morte iustorum considerarent homines, mox aperiet hoc eodem uersu. Et uiri misericordiae, seu pietatis, id est, pij in Deum, & patriam &c. Colliguntur: quod dixit in primo membro, rursus uerbo scripturae repetit. idem enim intelligit per iustum, & per uiros pietatis; idem per perire, seu auferri, & colligi; idem per non ponere super cor, & non intelligere. Quia non est, qui intelligat: quia, redundat. ad uerbum; in non intelligente: cum non sit qui intelligat, uel non existente, qui intelligat, ut Proverb. 8. In non abysis, id est; non dum existentibus &c. nisi dicas באין scriptum pro בני eiusdem serè. probationis: pro quo Chald. ארס. A facie enim malitiae collectus est iustus. כי pro, quod, enclitico accipiendum est, quasi hoc sit, quod nemo consideraret, uidelicet; quod a facie malitiae, id est, propter malitiam, uel ante quam adueniret malitia, ablatus sit iustus, ne uidelicet eam uideret, & experiretur. Malitia autem Hebraeis etiam est nomen pena, ut Genes. 19. Non potero euadere hanc malitiam, (seu hoc malum) ne quando apprehendat me malitia haec, & supra 45. Faciens pacem, & creans malitiam, seu malum &c. Hic locus uidetur exponi in libro Sapientiae cap. 4. ubi ad Enoch, &

ad hunc prophetam locum facta allusione dicitur, quia Deo placuit, cum inter peccatores uiuere, de medio sublatus, raptus que, ne malitia immutarentur sensus illius, ne ne anima eius fraude circumueniretur. quod de utriusque malo intelligere possumus: sic etiam hic locus, quem prae manibus habemus, intelligi potest, quod Deus iustos, & pios uiros, ueluti sibi carissimos, ad se colligat, & de mundo auferat, etiam non multorum annorum etate completa: tum ne, si diutius uiuerent, à pietate discederent propter peccatorum consortium, & uini peccati: quod interdum inundare uidetur, & omnia conuelleret, ut hac nostra tempestate fieri uidemus: tum etiam, quod quasi illis indulgens, & condolens nolit eos calamitatis cuiuspiam ingentes testes, aut participes esse. Quemadmodum Augustinus, obfessa ciuitate à Barbaris, & plerique alij iustis, quorum spiritum non uolens dominus contristare, eos, quasi ante tempus, & ueluti immatura morte rapit: quod amorem pietatis in hominum pectoribus enutrire, & augere debet potius, quam remittere. nam, ut in Ecclesiastico habetur, exemplum est emendandae uitae nationibus. propterea enim hoc privilegio donantur, quia Deo placuit: & ut ait de ipso Enoch Apostolus, prius quam auferretur testimonium, habuit, quod Deo placeret. id autem testimonium habetur Sap. 4. & Eccl. 44. praterquam quod Genes. 5. dicitur cum Deo ambulasse. si uero hoc dilectorum est, aut diligentium, non est, quod condoleamus, sed quod inuideamus potius iustorum funeribus. optandus enim est cum Dauide, ut nobiscum agat Deus secundum iudicium diligentium nomen ipsius. insipientes uero, cum mori miserum putent, praesertim in iuuentute, tantum abest, ut propterea iustitiam, & pietatem colant, ut uel ea de causa, quod ad se iustos citò Deus dicatur colligere, genio indulgeant. Merito itaque dolebat propheta, quod in morte iustorum nemo secum reputaret, à facie militie illos rapi. nam si hoc cogitasset, aut inducerentur, ut pietatem colerent, aut sibi saltem timerent, qui ad malorum congressum seruariuntur. Dignum profecto est, ut hanc philosophiae diuinae partem apprehendamus: & quid in iustorum obitu considerare debeamus, ex hoc loco erudiamur: nepe quod à facie malorum colligantur. quod aperte scriptura in Iosiam commemorat, dicens 2. Reg. 14. Colligam te ad patres tuos, & colligèris ad sepulcrum tuum in pace, ut non uideant oculi tui mala, quae introducturus sum super locum istum. ergo cum propterea eos auferat Deus, id omnino est, quod nos cogitare debemus, ut nobis timentes ad emendationem uitae incitemur, ut ex Sapiente iam dixi.

2. Veniat pax, uel ueniet. וָיָבֵר quid agatur cum iustis, exponit: & puto, quod mortem appellet pacem: וָיָבֵר enim est interdum Hebraeis tranquillitas, & felix rerum status: opponiturque per turbationi, seu perturbato rerum ordini. mors autem iustorum pace huiusmodi plena est. unde Genes. 15. Et tu uades ad patres tuos in pace. & Simcon, Nunc dimittes seruum tuum in pace, id est, tranquilla morte, & in qua morienti nihil deesse uideatur. etenim perfectionem quoque nomen uirat. ait ergo; Veniet tranquilla mors, quam, scilicet summam pacem, & felicitatem reputant uoti pij. Requiescant, uel requiescent. וָיָבֵר pij, adueniente morte, super cubilia sua requiescant, id est, in sepulchris omni profus malorum timore sublato. Qui ambulat in dilectione sua: quia hic singularis numerus uiderunt quidam, contextum luxarunt, ut pro requiescant, legerent requiescat. nam requiescent scriptum reliquit Hieronymus, & ita coniungendum putauit: ueniat pax iustis, id est, Christi, qui ambulat in directione sua, & requiescent in cubili suo: quasi sit similia oratio illi, Sagittae tuae acutae (populi sub te cadent) in corda inimicorum regis. Sed cum uerba pluralis numeri passim Hebraeis cum nomine singulari iungantur, praesertim participio, cum indefinitus est sermo; non est, cur negemus participium וָיָבֵר ambulans construi cum uerbo requiescent, ut sit sensus; Requiescent in cubilibus suis, ambulantes, ante eam, nempe pacem. Veniet, inquit, tranquilla mors iustis, quam illi laeti suscipientes, in sepulchris suis requiescent, ut qui semper pra oculis eam habuerint, & ante eam perpetuo ambulauerint: istis enim non est terribilis, neque amara mors: quorum uita est mortis quaedam meditatio. Hic sensus planus est. neque te conturbet huiusmodi acceptio uocis וָיָבֵר. nam Promer. 5. sic accipitur, Coram oculis Iehoua uiae uiri: & Ierem. 17. Annuntiatio laborum meorum coram facie tua Iehoua. Iud. 18. Ite in pace, coram Iehoua uia uestra &c. Eadem autem uox alius punctis rectorum, seu rectorum uicem notat, ne quis uulgatum immerito reprehendat. Hinc habes, quibus mors sit pax, & tranquillitas, nempe iustis, qui eam perpetuo meditantur: & quare pij uiri mortem expectant.

3. Vos autem accedite &c. rectè uulgatus uau, pro aduersatina accepit: & uos, pro at uos. Illi quidem quiescent à laboribus suis, & in pace dormiunt: de uobis uero quid agendum sit, accedite ad me, ut audiat. uocat autem filios וָיָבֵר, id est, uenefica, quae oculus nocet, & facinat, quasi uenena diffundens. neque male angur atricem dixit uulgatus: nam ab וָיָבֵר id est, oculus, est uerbum וָיָבֵר: quasi dicat, oculauit, id est, oculis obseruauit. unde nomen וָיָבֵר, de quo supra cap. 2. & 27. pro obseruatoribus: qui uel ex stellis, uel a uibus, uel exis coniectant superstitiose futura, uel occulta. Iudaeos ergo sic uocat, & plurimi ex eis istis artibus uacarent. unde synagoga uenefica dicitur.

commeruit. Et fornicaria: ad uerbum, Et fornicaberis, quasi dicat, semen, generatio, quae praeteritis adulterijs, & fornicationibus non eris contenta, sed adhuc fornicaberis, & mores tuos persequeris, & patrum uestigijs insistes. Vide, quibus nominibus cognominentur, qui à Deo desiciunt.

4. Super quem iustis, uel lasciuistis, uel luxuriati estis, ut sit, quod Paulus ait de uicis impudicis, cum luxuriata fuerint in Christum, id est, Christo repudiato, & contra fidem illi datam. & Hebraeis וָיָבֵר non raro sic accipitur, pro contra. & hic sensus mihi arridet. nam adulteri, & fornicationis meminerat. Indignissimum autem uideri debuerat, quod marito Deo abiecto fidei deos colerent, & turpiter illis supplicarent. Quidquid autem pro Deo colitur, hac ratione uiri nomen, seu mariti accipit: quia illi mens sese submittit, & ante eum humiliatur homo; humiliationem autem mentis curuationibus, & supplicationibus exprimit. ab hoc deinde cultu & humiliatione, ueluti secunda anima, ea exequitur, quae Deo marito suo adlubet, atque isti sunt liberi, seu pignora, quae animos conciliant: à Deo quidem congressu, fidei, & dilectionis opera uerò procedunt. ab aliorum uero, oblationes filiorum per ignem, immolationesque eorum, quibus gaudent mirum in modum inimici demones: si uero non de hac lasciuia, sed de delicijs, id est, opiparis conuiujs, quae in gratiam deorum instruebant, deque saltationibus, & choreis, cantionibus, quas in laudes idolorum componebant, & ludis, quos insluebant, uerbum וָיָבֵר accipias, quae omnia erant contra Deum, non prohibeo; immo significationi uocum satis conuenit hac acceptio, & sequentibus, non minus. Super quem dilatastis os, uel contra quem? laudes deorum sunt conuicia in Deum, & contra Deum aperiebant ora: quid dicebant de uiculis; isti sunt Dei tui Israel, qui eduxerunt te de terra Aegypti: ubi comedisse, & lussisse legis Israelitas. ad quem locum forte hic alluditur. At quis prohibet, ut inter illos lusus, & cantus incallescens mero, & furrjs agnatis, in uituperationes, & conuicia quoque in Deum prorupisse intelligamus? ut cum dicebant melius habuisse, quando seruebant militia caeli apud Ieremiam, & similia multa. Est autem dilatare os super aliquem, conuiciari, conuicijs lacessere. in Psal. Dilatauerunt super os suum, non semel legis: & fere idem est, quod sequitur. Eiecistis linguam, uel produxistis, siue exercitastis: similis percunctatio est, & increpatio aduersus Sinacherib, supra cap. 27. uers. 23. adde, quod est gestus quidam apud Hispanos, & alias etiam nationes irridendum, & nihili facientium quempiam, aperto ore linguam exercitare, qui usurpatus & à Gallis fuit, ut apud Cellium lib. 11. cap. 13. ex Qua drigarii uerbis perspicere licet. possumus hac omnia etiam non de Deo accipere, sed de iustis, de quibus paulò antè loquebatur, & sanctis prophetis, quos deridebant, & ludibrio habebant impij. Quem enim prophetarum non occiderunt, aut non persecuti sunt? ut est in euangelio. forte & in funere eorum festa agebant, & insaniam eorum decantabant, & quod ab eorum increpationibus liberati essent, sibi mutuo congratulabantur. cui expositioni, quae sequuntur, non parum fauent. Nunquid non uos filij scelesti &c. quasi dicat aliam uitam à uicjs ualde immunem ducere eos necesse est, qui uolunt in homines pios dicere, aut eos reprehendere. uos autem nihil aliud, quàm transgressionem sectamini dolis, & fallacijs pleni &c. quod si de Deo dicta sint, superiora sic coniecte; Nunquid non &c. quasi dicat, certe hac ipsa re comprobatis, uos esse transgressionis filios, ut non possitis non referre genus uerbum & semen fallax, aut falsum, quod à patribus, & eorum fide degenerauit: ut cum filij Abrahae sitis secundum carnem, & dicamini, nihil minus sitis, quàm eius filij: estis enim filij peccati, & diaboli, idque operibus confirmatis.

5. Qui consolamini in dijs, uel cum dijs, plurale est nominis וָיָבֵר, sicut Psal. 29. & Exod. 15. neque bene hic quidam pro quercubus accipiunt. Frondoso. וָיָבֵר, quantum uicentem dicere possumus. Immolantes, uel iugulatores natorum: וָיָבֵר enim proprie iugulare est. indignitatem, & horrorem ipsa simplicissima uerba continent. quo enim pacto hoc, nisi corrupta admodum natura; quae immanitatem suadere consueuit, & rationis usu fere absopto fieri potuisset, ut lætarentur, uoluptatemque acciperent, qui suos proprios natos iugularent. maxor occupat bruta animalia, si coram ipsis occidantur filij, quos genuerunt. ergo amantiores brutis animantibus erant illi homines, in quorum pectoribus caritatem hanc extinxerat scelus. cui additi erant. Poterant super filiorum sanguinem, quos hic ad exaggerationem וָיָבֵר, id est, gentos, seu natos uocat, lætari, & amantitate arborum delectari: sub quibus sanguinem fundebant filiorum, quos genuerant: immo uero illis cum dijs, & talium deorum consuetudine, quibus tam impia sacra placebant, consolationem accipiebant. An non natura ipsa pro incolunitate filiorum, numina placare iubet? an non consolatione haud uulgari affici pater, & mater putarentur, natura ipsa instigante, qui ex naufragio aut lethali morbo filium saluum receperunt? ergo ipsa natura ab eorum cultu reuocabat deorum, qui iugulatione filiorum pasciebantur. O mortales miseros, qui religionem, quam natura commendat, de-

ferunt, & religionis umbram, uerissimum cacodemonum inuentum, uel ipsa natura repugnante, apprehendunt. Vides, quanto maior sit iniquitatis uis, quam in plevisque rationis, & uirtutis, ac uere religionis? uides hominum stultitiam, qui asperissima pro mendacio patiuntur, & cum incumiditate perseverant; pro ueritate autem nihil non graue ducunt? sciendum tamen est in animo uere pio, non minores esse uera pietatis uires, quam impietatis, & sceleris apud impios: quod in Leuitis in Abrahamo, & plerisque alijs satis apparuit. Sed deus noster uitam hominum mauult, quam mortem. In torrentibus. uox חריה ualles, & humilia loca proprie notat, quæ inter montes iacent: deinde & torrentes notat, qui per huiusmodi ualles decurrunt. exempla passim obuia sunt. Erant autem dii, qui uallibus gaudebant, & opacis lucis, ac subobscuris: alij autem rursus excelsis in locis, & in montibus cultum exigebant. id uidetur haberi ex uarijs locis scripturæ, præsertim ex eo libro Regum, in quo narratur de illis, qui dicebant; Dii eorum sunt, Dii montium uenite, & praeliemur in uallibus &c. Subter eminentes &c. sunt ad radices montium, & in alueis torrentium excavatæ rupes, & prominentes: sub quibus aræ erigebantur ad idolorum cultum, quasi ex antris prodiret numen, & ut religione tangerentur homines. erant etiam ibi tuti ab aeris iniurijs æstus, & imbribus, ut tranquillius, & absque ullo impedimento sacra peragerent. deorum enim est totum hominem sibi adicere: & quem homo Deum putat, ritè colendum esse ducit. hinc loca solitaria petere, & ab urbium tumultu secedere. id enim tantum agendum est; quod tunc agit, neque aliud animus distrabendus. imitatur autem religionem ueram, quoad eius fieri potest, superstitione.

6 In partibus torrentis pars tua. paronomasia est in uerbis Hebraicis, haud inuenusta, behalche nabal helcheca. uox autem פה interdum lapides notat: sunt autem in litoribus tam maris, quam fluuiorum, & in torrentibus orbiculati, & glabri. super hos sedere, & uelles depone, & cibum capere ob munditiam inuat: super hos fortè propter munditiam filios iugulabant. talis erat lapis, quo funda rotato David gigante percussit: & hac uoce notatur 1. Sam. 17. eadem autem uox alia forma portionem designat, & partem, quæ cuique in diuisione contingit. ergo in saxis torrentis dicit propheta sibi portionem, & sortem delegisse Iudeos, quasi hac sorte contenti essent: sicut fors Leuiticæ tribus erat dominus, & cultus eius, ut ad hanc sortem fiat allusio. uel cerè cum frequentes ad cultum idolorum ad torrentem conuenirent, necesse erat saxa, & rupes sorte inter eos distribuere: quod illis pro summo opprobrio obicit dominus, ut sit sensus; In saxis torrentis portio tua, id est, æquis portionibus saxa, & rupes sorte diuiditis. Hæc est fors tua: hebr. Ipsi ipsi fors tua, nempe lapides, & saxa torrentis. Non mentior, inquit; uera narro. ipsi ipsi, inquam, lapides fors tua sunt, & sorte tibi diuiduntur: tantus est idololatrarum concursus, tanta frequentia, tantus feruor, ac tanta deuotio. Quid si in hoc membro ludat propheta, & sit tacita irrisio ex animi indignatione? quasi dicat; in lapides sortem mittis, & lapides tanquam hereditatis portiones sorte tibi diuidi facis: ipsi ipsi, inquam, erunt fors tua, ut non nisi lapides, & inutilia saxa possideas, & saxum ipse sis, similis effectus dicit, quos colis. Quid si per saxa torrentis per contemptum ipsa idola significet, quod idola, quæ colebant, in torrente nihil differrent à saxis ipsius torrentis, & tot essent, quot in torrente erant saxa, & hac sorte distribuere, ut ea coleret? Et ipsis effudisti libamen. potest hoc pronomen (ipsi) & ad deos, quorum meminit uersu superiori, uel ad ipsos lapides, & saxa torrentis referri. est autem פה fusio, seu libamen ex uino. Num. 15. & Exod. 29. &c. Nunquid super his non indignabor? hebr. An super his commiserabor? sensus idem est. etiamsi mox ad narrationem redeat; hanc percunctationem tamen, ob rei indignitatem, ex animi dolore inseruit, ut intelligamus, ad perditionem hominum, non nisi urgentibus rationibus impulsim, Deum commoueri. ea enim est quorundam scelerum impudentia, ea indignitas, ut si inulta illa relinqueret diuina maiestas, contra dignitatem suam agere uideretur.

7 Super montem &c. non dijs uallium contenta deos quoque montium coluisti. Cubile: perseverat in adulterij similitudine. ideo altare, & cultum cubile uocat: ibi enim alteri uiro prostituebatur.

8 Et post ostium, & retro postem posuisti: tutelares deos, & lares designat. ponebantur autem post ostium, & postes, ut felix esset, & faustus tam egressus, quam ingressus: nisi post ostium dicit uelis figuratè, & prowerbiali forma, quasi nullus esset absque Deo angulus. Memoriale tuum, uel recordationem: sic uocat sculptilia, quæ numinis memoriam renouabant: & in hunc usum in singulis domus partibus apponebantur, ut è memoria non dilaberentur: hoc enim uidetur diuinitas exigere. quare id ipsum summopere sanctorum patrum scripta commendant, uidelicet ut Deum semper in animo, eiusque memoriam cordi impressam gestemus. Iuxta me: hebr. כאר quasi dicas, de cum me, id est, à latere meo. more mariti loquitur dominus, à cuius latere surgere

gere, & cum altero rem habere est supremum scelus, contemptus, & infidelitas: hoc omnino designant uerba. Discooperuisti, id est, abiens te discooperuisti. est enim גלה aperire, reuelare; constructum autem cum constructione alterius uerbi perinde est iuxta hebraismum, ac si utrunque apponeretur; Discooperuisti ex latere meo, id est, ex latere meo surgens te alteri denudasti. Ceterum cum גלה sit de numero eorum uerborum, quæ contrarias habent significationes: nam significat apparere, ac disparere, quod sit migrando, exulando &c. & cum constructio conueniat, libenter pro migrare, seu recedere accipio, ex latere meo, id est, lecto eodem, in quo mecum iacebas, recedens alteri tui copiam fecisti. hoc enim est Hebræum גלה, pro quo uulgatus doctissimè uertit, sensum explicans; Adulterum suscepisti. in hac significatione uerbo ascendendi uirtus scripturæ, ita ut in significatione passiva sit hoc loco accipiendum גלה: neque enim de ascensu in montes arbitror uocem hanc intelligendam. unde ab isto uero esse participium plurale femininum גלה, quod de femellis dicitur, & pro factis, & uterum gestantibus, uel partu etiam exoneratis accipitur Gen. 33. Psal. 78. &c. quod etiam uerba illa Genes. 31. significant. Ecce arietes ascendentes &c. Dilatasti cubile: hoc, & quod præcepisti, & quod statim sequitur, optimè congruunt cum illis, quæ sub Abaz facta legitimus ultimus Reg. cap. 16. nam & ipse rex filium suum consecrauit. immolabat quoque uictimas, & abolebat incensum in excelsis, & sub omni arbore uirescente. ibi etiam legitur de nuntijs, quos misit ad regem Assyriorum: quod dicitur uersu 9. & quod occurrerit regi uenienti: quod eodem uersu habes. Quod autem illic dicitur de altari, quod edificari fecit in templo secundum similitudinem altaris, quod uiderat Damasci; & de altari aëo, quod erat coram domino, quod loco mouit; & loco eius altare maius secundum ritus gentium collocauit; hic uero significari, cum dicitur, è latere domini surrexisse, & alteri succubuisse, & cubile suum dilataste. Pepigisti cum eis fœdus: neque ipsi Rabini hanc uersionem reprehendunt, immo sic ferè omnes uertunt: nam dicunt ברת significare pacisci, quos neque mihi in animo est reprehendere: dico tamen nusquam me legisse in scripturis ברת pro pacisci, nisi cum nomine ברית, sicut Latinis ferire, scindere non significant pacisci, nisi cum nomine fœderis, aut pacti &c. ad uerbum autem sic habent Hebræa; Et scidisti tibi ab eis, nempe dijs gentium: & repetendum est nomen cubilis: dixerat enim; Dilatasti cubile tuum. ex loco autem libri Regum constat altare maius ad similitudinem altaris Damasci fabricatum. unde sequitur, Dilexisti cubile eorum: ut enim uidit altare, quod erat Damasci, placuit illi: & cum ex Damasco redisset, adorauit, & hostias super illud, quod iam in templo constructum reperit, immolauit. Manu aper ta: hebr. ברת ידו. uulgatus חזית ut nomen accepit à uerbo חזית, id est, uidit. sed quia huiusmodi nomen alibi non reperitur, manum hinc Hebræi pro loco accipiunt; & non nulla uerba supplet, quem uolunt, sensum consiciunt, uitio illis ad modum familiari: quos plerique ex nostris sequuntur. dicere tamen possumus, hic manu accipi pro monumento, & opere eximio: sicut nos dicimus inter dum de imagine, esse manu Apellis, id est, opus manu Apellis fabricatum: sic 2. Sam. 18. Absalon erexit sibi statuum, quæ est in ualle regis, dicendo; Non est mihi filius, ut memoriam saltem relinquam nominis mei: uocauitq; statuum secundum nomen suum, & uocata est manus Absalon, id est, opus, seu monumentum: ita Abaz cum uidisset altare Damasci, iuxta eius similitudinem, aliud in templo erigi curauit: ideoq; dicitur, Dilexisti cubile eorum, manum, quam uidisti. quod quamuis nemo Rabinorum annotauit, non propterea contemnendum ducas. Hic mecum considera Christiane lector, quo pacto Deus peccata, quasi in sacco signet, ut est apud Iob: quemadmodum enim bonorum operum nostrorum singulas circumstantias ponderat, ut pro omnibus retribuatur, sicut cum ait; Eo quod fecisti rem huiusmodi, & non pepercisti unico filio tuo &c. sic etiam in peccatis omnes semitas pedum nostrorum considerat. En audis obijcientem, concursum, sortes, loca, memoriam iugem, deinde è latere suo surrexisse, ut alteri succumberet, quæ ab alijs accepisset, dilexisse, & mox imitatum fuisse, ut discas rationem habere operum tuorum, cogitetq; impurus sacerdos, quantum sit atrocius crimen ab altari domini recedere, & membra Christi membra facere meretricis: & laicus, quid sit in templo Dei, dum res sacra peragitur, oculis lasciuiu inferuire: ut præteream alia crimina inter Christianos passim obuia. Nunquid super his commiseretur dominus? Notandum etiam est, etsi hæc inuenta regis impij fuerant, populo obijci à propheta: nam impij regis præcepto summus sacerdos obediatur, & populus illorum impietati acquieuerat.

9 Ornabas te regi: corruptè legitur, regio. obijcit, Assyriorum regi, quem propter excellentiam regem absolutè uocabant, occurrisse Isaaclem cum oleo, seu unguento, & multiplicibus pigmentis, quasi meretricem, & adulteram, quæ adultero mult placeat. Est aliqui oleum latriæ symbolum, quasi unctus, & latus occurrerit regi. uerisimile quoque est, balsamum detulisse, cuius in agro Iericuntino erant arbores. unde Osee 12. Deferentes oleum in Aegyptum &c. nam cum gratiam habere uellet Israël Assyrio, quod aduersus regem Syriæ hostis sui admississet, processit ei obuiam. miserat autem

iam dudum argentum, & curum, quantum potuerat: cultum quoque, & religionem regis imitatus est: & ob hac dicit propheta; Et humiliata es usque ad infimum: coram ipso uidelicet rege Assyriorum, significans sibi non esse vires ad resistendum regi Syriæ. quasi ergo plus in vires, potentia, & amicitia Assyriorum, quam potentia, & amicitia Dei confidisset, audit; Vtique ad infernum humiliatus es. nam & temporali gloria, & spiritali, quam in tutela veri Dei habuit, spoliatus erat Israel, regi extero, & dijs extraneis seruicis. ob quam cassam etiam in Exod. 32. dicitur, quod Aaron spoliauerit Israel ad murmur inter hostes israhelitarum. merito enim israheliter detraxerunt, & in eos obmurmurarunt, quicunque in eos insurgere uellent, audientes, quod relictis Deo, qui eos de Aegypto eduxerat, deos Aegyptios maluissent colere: qui neque eos retinere in Aegypto, neque ipsos Aegyptios, ne submergerentur, eripere ualuerant. potest etiam hac humiliatio ad tempora, quæ subinde secula sunt, referri. quis enim ignorat, quam humiliata, ac depressa fuerit illa res. iam inde ab eo tempore?

10 In multitudine uia &c. **וַי** hoc loco de longitudine uia dicitur existimo, ut Iosue 9. præter enim, quod ad Assyriam proficiscerentur pro auxilio, abeunt quoque omnes, quotquot à Deo recedunt, in regio nem longinquam, & uias difficiles perambulant. possumus & de multitudine accipere: In multitudine uia, id est, in multiplicibus uis tuis laborasti. nam plures deos colebant, & multiplices ritus adhibebant: qui uno potuissent contenti esse. Cum autem hæc omnia apta sint, & apposita dicantur: ego tamen mallem **וַי** in infinitum accipere: In multiplicando uiam tuam laborasti, id est, ut proficeres, & progressus faceres in eo uia instituto, quod ingressa es. si uero ut nomen accipias, eodem tamen sensu interpretari licebit: In multitudine, id est, pro augmentatione, & promotione studiorum tuorum laborasti. Obijcit itaque zelum, & contumaciam, quod pro impietate labores sustinuerit, quæ multo minori negotio Dei sui gratiam potuisset promereri, & beneficijs omnipotentis frui. Non dixisti; Quæ uiam laborasti, inquit, & agones subiisti; nunquam autem in ista rerum difficultate, qua sæpe laborabas, subiit in mentem ab incepto desistere, ut impedimentis ullis cederes. De uoce **וַי**, pro qua uulgatus reddidit, quiescam, sensum exprimens, uaria sunt sententia: puto autem esse passiuum **וַי**, quod non est in usu in Kal. at in piel. semel, Ecclesiast. 2. estq; eo loco abdi care animum, aut animo cedere, præ dissidentia, seu desperatione. usurpatur autem hæc uerba persona passiuæ uocis pro eo, quod Latini dicunt, actum est: dicereq; licebit, desperatum est. Hunc locum uidetur explicare ille Ierem. 2. Prohibe pedem tuum, ne denudetur, & guttur tuum à siti. & dixi; Num desperatum est? non: quia amo alienos, & post ipsos ambulabo. Vitam manus tua inuenisti: non desitisti ab incepto, quinimmo prosecuta es uiam, qua ingredi caperas, ac tandem illud uia genus, quod consequi optabas, inuenisti, atque apprehendisti. In nomine autem uia est ironia: uiam enim uocat pestem, atque ipsam mortem, quam tamen ipsi uitam reputabant: & uitam manus, uocat uitam industria partem sicut autem qui multo labore, & industria, ac uarijs discrimibus uitam, seu uita remedia consequitur, ut sunt opes, & similia bona, bene collocatos labores suos arbitrat: neque cum laboris pænit; idem obijcit dominus contigisse Israeli. atque hoc est, quod sequitur; Propterea non doluisti: ubi insinuat, quàm se uoti compotes arbitrarentur: & quantæ se licitati duccerent sese in amicitiam deorum, insinuasse, cultus ipsorum rationem tenuisse obseruasse ritus, & inter eorum cultores connumeratos esse. O nos felices, dicebant, qui quod tandiu optauimus, iam tandem tenemus. o bene collocatos labores: nihil molestum nobis contigit: nullus fuit labor, postquam uoti compotes facti, deorum istorum sumus cultores &c. Quod uero uulgatus ait, nimirum Gra eos secutus, Propterea non rogasti, perinde est, ac si diceret; Propterea animo elata nihil tibi deesse putas: neque Deo supplicas, aut quidquam petis more miserorum, & inopum.

11 Pro quo sollicita timuisti? hebr. eequem metuisti, & timuisti? uel, eequem reuerita es, aut timuisti? quasi dicat neminem. sensum uulgatus bene reddidit. etiam si uidearis me colere, & inuocare soleas in aduersis, mentiris: nihil de me, aut meo cultu sollicita es, neque ullo mei timore tangeris: uoces tantum habes, & uerba, corde longe es à me: mendax es, & mentiri soles: & tantum abest, ut me timeas, ut neque mei recorderis. Et non cogitasti &c. Hebraea, & non posuisti super cor tuum &c. Quid nam? Quod ego tacens: uel (ut est in Hebræo) An non ego tacens: non inquit existimare deberes, cum non subito animaduerto in te, ignorare me res tuas: aut alia quavis ratione impunitatem tibi promittere, quin potius hoc sedula mente deberes attendere, quod ego tacens, & à seculo, id est, quod à seculo consueuerim tacere, atque aliquandiu dissimulare. nam quod in uulgato legitur, Et quasi non uidens, non habetur in Biblijs Hebraicis. Symmachus tamen uidetur legisse, Et mei oblita es: Hebraea, Et me non timebis, id est, nequaquam timere soles: non cogitasti, quod ego consueuerim tacere: neque me times.

12 Ego annuntiabo iustitiam: ego faciam, ut omnes intelligant, quàm iusta sis. ironia est. **הַיְיָ** hoc.

procrisim enim, & falsam iustitiam Indæorum traduxit Deus, quoties eos potestati hostium tradidit. nam si in illa repub. fuisset uerum iustitiae studium, neque obtinisset falsitas, seu mendacium, nequaquam aduersus eos proualuisse hostes. unde illi palam testabantur, in exilio se circiter relictos fuisse à Deo, quod ipsi Deum reliquissent. Vide Ieremie lamentationes. Et opera non proderunt, uel non subleuabunt; non enim subleuamen afferunt in aduersis hypocritarum bona opera, aut falsa sanctitatis signa, ut quæ gratiam hominum pro premio habuerint, quia propter homines facta sunt: uel opera uocat idola, quæ fabricauerunt.

13 Cum clamaueris, liberent te &c. ubi sunt dii eorum, in quibus habuerunt fiduciam? dicebat Moyses: Surgant, & opulentur uobis, & in necessitate uos protegant. Hic congregatos, uel illam deorum turbam uocat, de qua paulò antè, uel auxiliares copias, quas multo antè conduxerant aduersus Syriæ regem: quas non allaturas auxiliium Iudæis significat, quando Chaldei aduersus Ierusalem uenirent, nam (ut ex scripturis conicitur) iam Chaldeis subditi erant Assyrij, & Babylonij erant rerum domini. ob quod fortè dictum est, quod omnes eos leuaret uentus, auferret uanitas, id est, leuis aura: quod de dijs ficticijs uerum quoque est. potest & hoc ultimum membrum sic accipi, ut mutata persona de ipsis Iudæis dicat. Omnes eos leuabit uentus: quasi dicat, quid clamabunt? è terra hac, ueluti palea, clamquiliæque iactabuntur, & uento auferentur. Qui autem &c. cum sui temporis scelera propheta commemorasset, ob quæ non posset Deus non immittere flagella, cuiusmodi fuit captiuitas Babylonica: iam tamen aperit, eos, qui respicerent, & flagellis ad sanam mentem reducti, in Deum sperarent, non penitus obliuioni tradendos fore, sed è captiuitate redituros, ut Deum laudarent. quod tamen beneficium ad tam improbam gentem in officio continendam non potuisse sufficere præuidet propheta, atque prænuntiat sub finem capitis. inquit igitur; Pænas dabit, & instanti captiuitate clamabit: nusquam tamen apparebunt illi uestri congregati; sed uniuersos tam illos, quàm nos calamitatis uentus auferet: non tamen omnino abolebitur gens hæc: sed qui protectionem in me quaesierint, & in me spem collocauerint, non iam ab idolis, non iam ab amicis protectionem sperantes, adducam eos, ut iterum possideant terram hanc, & in ea diutius uitam agent.

14 Viam facite, seu, ut est in Hebræo, sternite, sternite, id est, complanate uiam. Declinate de semita. **וַי** פנו דרך, id est, facite, ut faciem habeat, & superficiem planam. hæc est uis uerbi פנו in piel: quod melius explicare non possumus, quàm uerbo repurgandi, euerrendi, ut Sophon. 3. Inimicos tuos euerit, ne occuparet faciem terræ: sic etiam Genes. 24. & Malach. 3. & supra 40. Auferet &c. eleuate: eleuare pro auferre dicit hebraismus non raro, ut uersu præcedenti, hæc autem uerborum congeries nihil aliud notat, quàm Dei beneuolentiam erga suos, qui nolit illos, quorum ipse miseretur, impedimentum aliqua reperire, quibus iter eorum retardetur, quæ etsi dicantur de reditu è Babylone, in uniuersum uera sunt, & in illis, qui ex regione peccati redeunt, completur. quod amotarunt sancti in illud Exodi, quod propterea uoluerit Deus ducere Israhelitas per terram Palæstinorum, ne insurgerent in eos: ut enim est apud Platonem, tandiu difficile est hominem in recta contineri, quândiu recti suauitatem non gustauerit: tota enim uita gustu ducitur.

15 Quia hæc dicit dominus: quasi dicat, Ne mireris, quod is, qui tam seuerè populum ex terra sua eiecerit, tam sedulo nunc eorum reditum parat, ut & uiam expurgare, & lapillos ex ea auferri curet: nam in hunc modum dixit &c. & suspensa est oratio usque ad uersum sequentem. antè quàm enim quid dixisset, annuntiat, exordio utitur: quo mores Dei explicat, ingenium, & naturam; cui satis conuenire uidebis, quæ iam dicturus est Deum dixisse. Excelsus, & sublimis. sensus est; ille, qui cum sit excelsus, & supra omnia, & æternus, & cuius nomen est sanctum, & iuxta naturam suam excelsum quoque locum inhabitat, & sanctum; ille, inquam, qui cum talis sit, cum contrito tamen, seu contuso, & qui est humilis spiritu, cohabitabit, ut eius cor, & spiritum unificet, recreet, & confortet; is, inquam, dicit, quod non in æternum litigabit &c. Argumentum tale est: eum, qui cum sit excelsus, humilia respicit; qui cum sit in celo, respicit quæ sunt in terra: (ut est in Psalmo) qui cum calum inhabitet, cohabitabit quoque humilibus, & abiectis; qui cum æternus sit, & impassibilis, nihilominus contrisusum habet rationem, ut eis medetur; eum, inquam, profectò nequaquam dedecet in æternum non litigare &c. neque quos abiecerat, tam amanter reducere. ergo iuuabit in memoriam reuocare, quæ sit Dei nostri misericordia, qualis erga humiles, & calamitatibus fractos, ut quem iratum sensimus, affabilem adhuc nos experire sperare possumus. Habitans eternitatem. **וַי** שׁוּן, uel æternum manens. Possit sic profectò homo cogitare; mortalia curat æternus; fracturas peccatorum sanctus; humiles & abiectos, excelsus, & sublimis; quis ergo mortalis, & peccatis eisdem, ac reliquis uitæ humanæ condicionibus obnoxius, fratres, peccatores confractos auersabit? Ut uiuificet spiritum &c. ita Paulus, qui consolatur humiles, consolatus est nos &c. Facit hic locus ad illum euangelij locum. Conside fili, remittuntur tibi peccata tua &c.

16 Non enim: uel, qui a non: uel, quod non: nihil mirum, quod auferre offendiculum &c. inbecam. non enim is sum, qui non consueverim a lite discedere, & rixa. scio, quando opus est contendere, increpare peccatores, ut ab incepto desistant, & in eos quoque interdum animaduertere: noui quoque rursus minus cum eis agere, & penitentia placari. Vsq; ad finem: in superioribus de hac nocte, & phrasi dictum est. Deus noster in finem diligit, quia finem amoris attingit: & quod ultra amor progredi non posset, peruenit: at non in finem indignatur, neque ea omnia iratus infert, quae possit, & indignatio suppeditaret, & peccata nostra exigerent. quare cum diutius in ira persistere uideretur, obijcit propheta, ut quid dominus irasceris in finem &c. Spiritus a facie mea egredietur: id est, ego cum uolo, spiritum exhalare facio: aufero enim spiritum principum. sensum, non uerba reddidit uulgatus. uerbum enim hebr. qws est tegere, seu obrui, ut non appareat: Thren. 2. uerbo deficiendi reddidit uulgatus, bis, & Ione 2. uerbo angustiari: ego uerba reddidi: Spiritus a facie mea operitur, tegitur, obruitur. Hac phrasi nos Lustitiani utimur, operiri cor, pro ualde tristari, Hebraei pro mori. Ego, inquit, sum, qui occido: sed ipse quoque sum, qui uiuere facio. & hoc est, quod sequitur, Et status ego feci. Quod si utrumque meum est percutere, & sanare, deducere ad inferos, atque reducere; iam uerò percussus, iam humiliatus usque ad inferos: non id perpetuo me agere expectare debetis, sed ut rursus sanem, & uiuificem. quod si qws aliquid accipimus, ut, teste Hieronymo, acceperunt Symmachus & Aquila, sensus erit; Spiritus meus, qui a facie mea supple egreditur, operit, obtegit, & omnia occupat, id est, ego sum, qui omnia spiritu meo uiuifico, & do spiritum habitantibus in terra, &c. qui igitur fieri potest, ut omnino perire sinam homines &c. Sed ut hac interpretatio constet, non nullae uoces supplendae erunt, quod pijs & doctis non placet.

17 Propter iniquitatem auaritia: de hoc auaritia studio, cui dediti erant principes Iudaeorum, tam ecclesiastici, quam seculares, diximus superiori capite. hinc uniuersa lues uitiorum in temp. eorum profuxit: ob quae iratus Deus eos in captiuitatem abduxit. Abscondi: quod sequitur, Faciem meam, ex commentario Hieronymi aliquis textui inseruit. & infinitiuum pro praeterito accepit uulgatus more Hebraeorum. existimo tamen esse peculiarem phrasim, qua & nos utimur Hispani. percussus abscondendo, id est, latenter, & alterius manu. putabant enim Chaldae, se esse illius calamitatis praecipuos auctores: at Deus erat qui per eos percutiebat. Abijt uagus. Hieronymus in commentarijs legit, murens, secutus Gracos: uel conuersus, inquit, auersus dicere possumus, ut apud Ieremiam, Conuertimini filij auersi. sed sensus idem est: nam conuerti in uiam cordis sui, & auerti a Deo, re idem sunt. Hic planè uidetur loqui de desiderijs cordis ipsorum, quibus ipsos Deus tradidit, propter alia scelera: nam peccata peccatis punit Deus, ut inquit Augustinus. potius autem de hoc exilio, & peregrinatione loquitur, quam de illa, quae hanc consecuta est, corporali. quia qui in Chaldaeam abducebantur ex Tcion auersi, a Deo prius se auerterant. Hanc etiam auersionem prius curat, & huic prius mederi solet. nam qui errant in solitudine, & uiam, quae ducit ad ciuitatem, in qua habitent, non inueniunt esurientes, & sitientes, & animo quasi deficiente, non prius in uiam rectam deducuntur, quam clamant ad dominum, & misericordiam ab eo consequantur. quare quae sequuntur, reductionem a peccato non minus sonant, quam à Babylone: nec mirum: nam typum, & ueritatem simul non raro propheta enarrant.

18 Vias eius uidi &c. superior uersus illud membrum explicat. Spiritus a facie mea obruetur: hic autem alterum, & status ego creauit. uidi, inquit, & sanauit, aut medicatus sum: condolui, cum uiderem, quantum deflitterent à uia uita: quare medelam ei adhibebo. Futura sunt in Hebraeo. sed parui refert. Commouit autem Deus ad penitentiam Israel in captiuitate detentum, ut agnoscerent errata sua, sicut legis in oratione Danielis &c. ac deinde Deduxi eos: in Iudaeam, & reddidi consolationes, quibus dudum fuerant destituti, & lugentibus eius. Sunt, qui uertunt, lugentibus eam: sed sensus idem est. Scio, quod per Christum data est corona pro cinere, oleum pro luctu &c. sed ego seriem orationis contexo: quod qui facit, multa praeterat, necesse est, quae aptè in singula uerba dicta alioqui uideri poterant.

19 Creauit fructum: Hebraeis est participium, creans: quod pro praesenti accipi potest: sicut & futura, quae paulò antè praecesserunt. potest & praecedenti uerbo iungi, Reddam consolationes, creans fructum &c. Sunt autem, qui fructum laborum dicunt esse, quod Paulus ait; Reddemus uirtulos laborum consentium Deo &c. puto tamen hic ipsam pacem dici fructum laborum. Feci, inquit, ut pax annuntiaretur labijs hominum: quo facit nomen בן, qui ipsos terre prouentus proprie designat, sicut & uerbum בן fecunditatem notat. Prouentus, inquit, laborum erit pax: nihil aliud, quam pacem sonabunt passim ora hominum. uerum quia in pace reddita Iudaeis per Persarum reges, uidi propheta pacem, quae per Christum mundo obueniret, non solum Iudaeis pacem, sed & gentibus annuntiandam affirmat. sic enim exponit locum hunc Apostolus ad Ephe. 2. & pro fructu laborum

laborum dixit, Euangelizauit pacem &c. gentibus: qui longè, & Iudaeis, qui propè. 20 Impij autem. nau: pro aduersatiua particula non malè accepit uulgatus. at impij, seu improbi &c. uidebat autè Iesaias Iudaeos, qui à Babylone redituri erant, pace illa abusueros, & ad impietates, & scelera prolapsuros, ob quae perpetuae calamitates eos manerent: propterea haec uerba adiecit, & tandem affirmat ex ore Dei, quod licet ijs, qui longè, & ijs, qui propè pax annuntiaretur; improbi tamen quasi nec propè, neque longè essent, expertes illius pacis forent. quod non sine doloris sensu, neque sine indignatione protulisse prophetam existimo. dolebat quippe propheta in tanto pacis prouentu, gentem illam pace carituram. Mare feruens. מרר propulsum, & tempestate agitatum. Quid sentiat spiritus sanctus de mentibus improborum, cogita hoc in loco Christiane lector. uidiisti unquam concitatum magna ui uentorum mare? tales sunt, inquit, improborum mentes: quiescere non ualent, affectibus suis, & afflatu malorum spirituum agitatae: quin etiam (ut Hebraei sonant) nunquam non stercus, & lutum eijciunt. Est autem מרר cum ש idem, quod stercus. at si cum ב legatur, aut ב positum dicamus, ut saepe solet, est perturbatio, id est, spiritus. iccirco conculationem uertit uulgatus. sic autem uocat res conculatione dignas. neque enim aliunde egreditur impietas, ut est in proverbio in libris Regum, quam ab impijs. Inutilia sunt etiam eorum opera, & spuma, aut luto similima: quae non solum non prosunt, sed alios inquinant. tales semper fuerunt Iudaei, etiam post reditum à Babylone. quare sequitur,

Caput quinquagesimum octauum.

Noua.

Vetus.

1 E DE uocem gutture, ne cohibeas: quasi tuba exalta uocem tuam: & annuntia populo meo transgressionem eorum, & domui Iacob errata eorum.

2 Et me singulis diebus requirunt, & scire uias meas uolunt, ueluti gens, quae iustitiam fecit, & iudicium Dei sui non dereliquit. rogant me iudicia iustitiae: appropinquare Deo uolunt.

3 Quare ieiunauimus, & non uidiſti? affliximus animas nostras, & non nouiſti? Ecce in die ieiunij ueſtri inuenitis beneplacitum, & omnes labores ueſtros exigitis.

4 Ecce ad litem, & rixam ieiunatis, & ad percutiendum pugno improbitatis. Ne ieiunetis secundum diem, ut audire faciatis in excelso uocem ueſtram.

5 An hoc est ieiunium, quod elegi, diem, quo affligat homo animam suam? an ad incuruandum, ueluti iuncum, caput suum, & sacco, & cinerem sternat? an hoc uocabis ieiunium, & diem acceptabilem ipsi Iehoua?

6 An non hoc ieiunium, quod elegi? solue re uincula improbitatis, transerre fasciculos iugi, & dimittere eos, qui conuassati sunt, liberos, & omne iugum dirumpatis.

An

M m Frange

1 C L A M A, ne cesses: quasi tuba exalta uocem tuam; & annuntia populo meo scelera eorum, & domui Iacob peccata eorum.

2 Me etenim de die in diem quaerunt, & scire uias meas uolunt: quasi gens, quae iustitiam fecerit, & iudicium Dei sui non dereliquerit. rogant me iudicia iustitiae: appropinquare Deo uolunt.

3 Quare ieiunauimus, & non aspexisti? humiliuimus animas nostras, & nescisti? Ecce in die ieiunij ueſtri inuenitur uoluntas ueſtra, & omnes debitores ueſtros repetitis.

4 Ecce ad lites, & contentiones ieiunatis, & percutitis pugno impiè. Nolite ieiunare, sicut usque ad hanc diem, ut audiatur in excelso clamor ueſter.

5 Nunquid tale est ieiunium, quod elegi per diem affligere hominem animam suam? nunquid contorquere, quasi circulum caput suum, & sacco, & cinerem sternere? nunquid istud uocauit ieiunium, & diem acceptabilem domino?

6 Non ne hoc est magis ieiunium, quod elegi? dissolue colligationes impietatis: solue fasciculos deprimentes: dimitte eos, qui contracti sunt, liberos, & omne onus dirumpe.

An non diuidere esurienti panem tuum? & inopes exsules adducito domum, cum ui debis nudum, & operi eum, & à carne tua ne abcondas te.

Tunc dissecabitur, ueluti aurora, lux tua, & curatio tua citò succrescet: & ibi ante faciem tuam iustitia tua: gloria Iehoua colliget te.

Tunc uocabis, & Iehoua respondebit: acclamabis, & dicet; Ecce ego. si abstuleris de medio tui iugum: mittere digitum, & loqui uim.

Et deprompseris esurienti animam tuam, & animam inopem satiaueris; orietur in obscuritate lux tua: & caligo tua [crit] sicut meridies.

Et deducet te Iehoua iugiter, & fatiabit in siccitatibus animam tuam, & ossa tua eripiet: & eris, ueluti ortus irriguus: & sicut exitus aquarum, cuius non mentiuntur aqua.

Et ædificabuntur à te siccitates æternitatis: fundamenta sæculi, & sæculi excitabis: & appellaberis septor rupturæ restituens semitas.

Si redixeris à sabbato pedem tuum facere beneplacitum tuum in die sanctitatis meæ, & uocaueris sabbatum, delictum sancto Iehoua honoratum, & honoraueris eum, non faciendo uias tuas, non inueniendo beneplacitum tuum, neque loquendo sermonem.

Tunc uoluptatem capies super Iehoua, & uehi faciam te super excelsa terræ, & comederè te faciam hereditatem Iacob patris tui, quia os Iehoua locutum est.

7 Frange esurienti panem tuum, & egenos, uagofcos induc in domum tuam. cum uideris nudum, operi eum, & carnem tuam ne despexeris.

8 Tunc erumpet, quasi mane, lumen tuum, & sanitas tua citius orietur: & anteibit faciem tuam iustitia tua, & gloria domini colliget te.

9 Tunc inuocabis, & dominus exaudiet: clamabis, & dicet; Ecce adsum. si abstuleris de medio tui catenam, & desieris extendere digitum, & loqui, quod non prodest.

10 Cum effuderis esurienti animam tuam, & animam afflictam repleueris; orietur in tenebris lux tua: & tenebræ tuæ erunt, sicut meridies.

11 Et requiem tibi dabit dominus semper, & implebit splendoribus animam tuam, & ossa tua liberabit: & eris, quasi ortus irriguus, & sicut fons aquarum, cuius non deficiunt aquæ.

12 Et ædificabuntur in te deserta sæculorum: fundamenta generationis, & generationis suscitabis: & uocaberis ædificator septem, & auertens semitas in quietem.

13 Si auertens à sabbato pedem tuum, facere uoluntatem tuam in die sancto meo, & uocaueris sabbatum delicatum, & sanctum domini gloriosum, & glorificaueris eum, cum non facis uias tuas, & non inuenitur uoluntas tua; ut loquaris sermonem:

14 Tunc delectaberis super domino, & sustollam te super altitudines terræ; & cibus te hereditate Iacob patris tui. os enim domini locutum est.

CLAMA &c. quòd Iudæi sint illi improbi, quibus nulla esset pax, propheta iam ostendit, & falsam iustitiam, cui dediti erant, coarguit. possunt autem hoc apertissime ad ea tempora referri, quæ Christi domini aduentum præcesserunt: quibus cum præter idololatram omni genere scelerum contaminati essent ante Deum, exteriori, & carnali iustitia tantum contenti, putabant male secum Deum agere, quòd non Messiam mitteret, ut eos à tantis calamitatibus, quibus post reditum à Babilone premebantur, liberaret. quare magnas uoces edere prophetam iubet dominus, & ut magnis clamoribus ad se uocatos Iudæos coarguat scelerum suorum. neque male, pro gutture uocare, seu uocem edere, uulgatus clamare dixit. postquam etiam uerbo predicandi reddere. nomen autem gutturis per pleonasmum additur. Annuuntia &c. facilius per alios admoniti in peccatorum nostrorum cognitionem deuenimus, quam si nullus commonefaciat. nobis enim parcimus; ut dicebat ille, & deformitatem nostram uenustatem sepe putamus. alienis itaque oculis opus habemus, & nocibus, immo & clamoribus, tanquam dormientes. Præcipitur autem, ut clamet, neque à clamore desistat propheta; aut uocem contrahat, contineat, seu cobibeat; aut ne uoci pareat. non nullis enim frequentes clamores necessarij sunt, & perpetua peccatorum commemoratio; illis nempe, qui se peccatis carere existimant, ut ex hoc loco apparet, & ex uersu sequenti comprobatur.

2 Me etenim &c. hebr. & me. sed interdum conuulsiō est rationalis Hebræis: uidetur tamen hoc loco

loco peculiarem quandam uim habere, quam non facile exprimas. exigit enim, ut non nihil supplicatur, quasi dicat, habent scelera, transgressiones, & errata, & me requirunt, quasi gens &c. De die in diem. hebr. יום יום dies dies, uel die die, id est, singulis diebus. Gen. 39. Exo. 16. Ps. 6. Scire uias meas uolunt, id est, consilia, & meorum consiliorum rationes, ut de aduentu Messie, cur differret; quare permittat populum suum indigna pati, & huiusmodi, ut sequenti uersu aperit. Quasi gens, quæ iustitiam fecerit. iustorum peculiare esse uidetur, diuinorum consiliorum rationem tenere, & in omnibus suis actionibus diuinam uoluntatem coll. mare, ne ab ea quavis ratione desectiant. horum propria uidetur esse sollicitudo illa de Dei mente percipienda, de diuine legis, in qua beneplacitum ipse suum manifestat, intelligentia: hi presentia præteritis conferunt, & futura animo metiuntur, & Dei prouidentiam præ oculis semper habent, cui humana omnia sciunt esse subiecta. hos imitantur hypocritæ illi, præsertim qui exteriori tantum specie sanctitatis pollent: nisi quòd si isti isti nunquã secum bene agi arbitrantur: cum enim terrenis bonis animo fixi sint, iniquè serunt ea sibi tanquam iustis, non æstatim, uel à Deo, uel à reip. rectoribus distribui: at uerè iusti, & pij de amissione æternorum tantum solliciti sic sua componunt, ut cum se indignos aere, quem respirant, arbitrentur, æternitatem, & ueram felicitatem semper meditantur, & super hac re rationes subducunt. Et iudicium Dei sui non dereliquerit. derelinquere Dei iudicium is dicitur, qui à recto declinat, & bono, quod ille probat, consulit, ac præcipit. itaque qui iudicij Dei per uerbum suum promulgatis acquiescit, atque obtemperat; qui ea obseruat, & ab eis latum unguem nõ dæcedit; is de alijs iudicij, quæ ignorat, inquit (modò maiestatis ne sit præscrutator:) qui uerò manifesta contemnit, quid de occultis inquirat? numquid, ut tantò asperioribus flagris dignus fiat, quantò plura didicerit? Hoc certè genus hominum male semper habui, quorum uitam si explores, eam labe uitiorum aspersam reperiatis: si uerò ex percontationibus de diuinis mysterijs, de animæ cum Deo per indeficientem amorem unione, de perfectione, & uitæ contemplatiuæ sublimitate, & id genus questionibus, de quibus inter se differunt, uelis iudicium facere, aut de quibus se instrui uelle petunt, tantum non Angelos iudicabis. similes profectò sunt illis Phariseis, qui de magno mandato interrogabant: qui neque minima adimplebant. Interea tamen cogita lector, quorum sit uias domini uelle addiscere, nempe qui à iudicij Dei sui non recesserit, aut aliquod ex eis prætermiserit: ex illis, inquam, quæ Ps. 119. celebrantur, & iudicia, & iustitiæ, & iustificationes Dei dicuntur à Dauide: quæ qui fecerit, homo iustus est. Iudicia iustitiæ: quasi uellent Deum redarguere alicuius iniustitiæ: interrogare enim iudicia iustitiæ, est, ni fallor, Deum, quasi adigere, ut rationem reddat aliquorum operum, seu iudiciorum suorum, & se iustificet: ut si quis quaereret, Domine quid est, quòd deseruisti Israëlitæ, & ad gentes te contulisti? sed non alia exempla requiramus, quàm quæ mox sequuntur: huic nanq; sententiæ fauet quod sequitur. Appropinquare Deo: uolunt, quasi cum eo congressuri. est enim Hebræis interdum קרב, id est, appropinquauit, uerbum castrense, & animum hostilem notat, sicut uerbum niderere Ps. 27. & alijs: ita etiam accipio, quod superiori capite dicitur; Appropinquate huic filij ueneficæ &c. ac si iudicio cum eis contendere uellet: ut uideas impiorum contumaciam, atque arrogantiam, ut Deo quasi bellum mouere audeant. Videte hypocritarum ingenium, ut sint superbi, & numinis contemptores. quid dicendum est, nisi quòd Deum calo deturbarent, si possent, & à rerum gubernatione amouerent?

3 Quare ieiuauimus &c. iactabatur nauis; tempestatibus Iudeorum respubl. post reditum à Babilone, prout uidere poteris apud Iosephum: interim tamen Iudæi à ueri Dei cultu non abstinabant: stans diebus ieiunia celebrabant, & suis quoque temporibus noua indicebant, affligebant quæ animas suas luctu, & cineris asperione, atque cilicio, & alijs id genus, quæ carnem macerant: quæ in usu erant sanctis patribus, si quando Deum placare, & ad misericordiam fletere decreuissent. anima enim, quæ incedit curua, & tristis est super magnitudine mali, & oculi deficientes, & anima esuriens, dat Deo laudem, atque iustitiam, ut est apud Baruch. Hæc, inquam, etsi exercebant: tamen calamitates magis, magisque in dies inundabant, regnumque illud breui ruiturum, funditusque euertendum uidebatur. Expostulabant ergo Iudæi hypocritæ cum Deo, & ut rationem suæ dissimulationis redderet, exiiebant. uniuersam siquidem iustitiam istis exterioribus exercitijs desinebant. itaque cum undiquaque iustificationibus legis responderet se arbitrantur, & nihil externæ iustitiæ præmittere (quam coram Deo suam quoque sciebant habere laudem) ambigebant, & animo fluctuabant, qui fieret, quòd Deus iustorum precibus non responderet, & in tantis calamitatibus aliquod fauoris signum non exhiberet: non assexisti, inquam, non nouisti. uidendi enim, & noscendi uerbis uniuersa, quæ nobis diuino munere contingunt, complectuntur. nam unico intuitu, & minimo negotio quidquid uult, conficit omnipotens ille dominus: sicut enim respiciens facit terram tremere; ita si in nos oculos conijciat, ditabit, ornabit, liberabit; & beatos reddet. Vide autem hominum istorum uiciorum. nam cum si-

lentium Dei, uel ex Dei ipsius uoluntate, uel ex ipsorum occulto initio ortum possit ducere, haud quamquam eis in mentem ueniebat hoc, quod uerisimilius nemo, nisi imprudens quissimam, iudicaret: illud autem, quod aliquid iniustitiae, aut insolite inhumanitatis notam Deo uidebatur imminere, potius animo uersabant. qua in re etiam hominum quorundam miseriam deflere libet, qui se putant ieiunij, & corporalibus exercitijs, quibus nec uel media pars eorum, quorum Deo sumus debitores, constat, Deum aduò sibi debitorem reddere, ut, si in medijs periculis exoratus non subueniret, cum, ueluti iniustum, aut certe parum clementem incusare non uereantur. At uera iniustitia cum facit omnia, quae à domino praecepta sunt, dicit; *Servi inutiles sumus: & Non intres in iudicium cum seruo tuo: quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis uiuens; & Ab oculis meis munda me: & Nihil mihi conscius sum: sed non in hoc iustificatus sum. Sciunt enim posse dominum plurima obijcere, quae nostrum aspectum subterfugunt, sicut hoc loco, Ecce in die ieiunij uestri & c. tempore ieiunij ab alijs rebus, quae nobis adhaerent, & animis uestris inhærent, nequaquam abstinete, immo inuenitis, id est, conamini, ut inueniatis. Debitores: sensum uertit uulgatus. אשך enim labor est: at exigere labores, est adigere, ut reddant, quae labore, & industria parta sunt, id est, bona, quae mutuo forte dedimus. sic accipitur nomen laboris Prou. 5. *Labores tui non sunt in domo ignoti & c. quare panis, seu cibus hominis dicitur Ps. 127. Panis doloris, seu laboris, id est, labore partus. bona itaque temporaria erant beneplacitum illorum, quod ab ipsis inueniebatur tempore ieiunij: quo satis indicat eos non ita humiliari coram Deo in aduersis, sicut opus erat: qui enim tanta cura suarum rerum in medio ieiunio afficiebantur, & aduò suae utilitati inuigilabant, profecto non dum ad dolor processerat, & penitentia, (quam tamen ieiunio, & sacco profitebantur) ut uisibilium contemptum induceret, aut obligationem, quam certe uera penitentia secum affert: sensum enim purgat, & noxias affectiones, eosaltem tempore, quo niget, sedat: & quamdiu salubris ille dolor obtinet, fastidium sunt, quae carissima esse solebant: filiorum aspectus tunc incundus est; ornatus, & pretiosae uestes sordent; deliciasque, & fercula, ut stercora reputamus: & tantum ad delictorum remissionem, & diuinam gratiam suspiramus. Hæc אהרן, hæc beneplacitum nostrum: hanc quaerimus: hanc inuenire satagimus. lege Davidia Psal. factam itaque penitentiam eis obijcit, & bonorum istorum impotens studium.**

4. *Ad lites, & contentiones & c. etiam si inedia bilem commouet, non tamen usque adeo motibus istis naturalibus subiectus esse debet, qui tam castis cogitationibus, quaes sunt penitentia, indulget, ut præter decorum, & non satis laudatam modestiam, in uixas, & contentiones prorumpat. Hic autem, quantum consicere possum, eos aduò suorū bonorū, & pecunie studiosos fuisse significat, ut ieiunium non ad modestiam, & humilitatem, non ad diuinam gratiam promerendam, sed ad pecunias congerendas instituisse uiderentur. nam illa, propter quae quidpiam facimus, opus ipsum subsequuntur, ut qui propter collocandam filiam ad Indos proficiscitur, illic congerit pecunias, non eas distinet, atque ad suos rediens, mox quærit, cui filiam suam nuptui tradat. si igitur illorum ieiunia, lites, & uixas excipiebant, in hoc instituisse ieiunia uidebantur, ut liberius possent istis uacare, & tempus ad iudicia exercenda suppetere. Quid si ad lites, & ieiunia uocet, ieiunij certare, uidelicet ut hic plures dies se ieiunare, quam alius diceret? isti enim sunt, qui domino dicebant; Quare discipuli Ioannis, & Pharisæi ieiunamus? & c. quasi ipsum ieiunium inani gloriae potius, quam penitentiae deseruiet. Percutitis pugno: uel eos, à quibus suos labores exigebant; uel se iniucem, dum de ieiunij contenderent, ac litigarent. Qualis, quæso, hæc penitentia censenda est, quæ proximum uolat, cuius caritatem nobis ieiunio antiquiorem esse debere præcipit diuina maiestas? idem omnino dicendum est de illorum abstinentia, uigilijs, uili habitu, illota facie, impexa coma, uitato hominum confortio, & similibus: quo quod magis in huiusmodi corporali exercitatione excellunt, & ceteros longo intervallo post se relinquunt, eò magis plus alios despiciunt, aut etiam de alijs obloquuntur, & illis detrahunt. Ridiculi prorsus homines, & istis simillimi, qui caritatem, in qua potius iustitiae cardo uertitur, & proficindentes, corporali exercitatione, quae, si illa destituitur, nihili nomine censetur ab Apostolo, uniuersam sanctitatis rationem metuntur, audiant, quid hic dicat dominus; Nolite ieiunare, sicut & c. ad uerbum, secundum diem, id est, sicut hodie, hoc tempore, habemus, ut sollempne nobis, & moris est. Ut audiatur & c. clamor, uox, אהרן id est, preces, quas funditis: uel potius, ut in summa sit explicatio eius, quod dixerat, secundum diem, Ne inuenitis, ut habemus consueuisti, necpe, ut clamor uester, quem inter contendendum, & rixandum emittitis, in excelso audiat: uel clamor uester, quem emittere facitis eos, quos ad persoluendum adigitis, aut quos percussitis. Nomine autem clamoris intelligit saepe hebraïsmus uolentiam, rapinam, fraudes, & ea omnia, quibus uiolata caritate clamorem edere facimus, iniuriam passos. hic caelos penetrat; neque aures Dei huiusmodi clamorem ferre possunt. Exempla obuia sunt. uide supra cap. 5;*

5. *Nonquid tale est & c. ne putes hic corporalem abstinentiam, & ieiunia reijci; sed per comparisonem*

rationem ad caritatem fieri sermonem, uidelicet ut hinc ieiunium, & carnis macerationem absque caritate, illius caritatem, uel ieiunio destitutam, & secundum suam naturam consideratam colles: non enim ait, Non elegi ieiunium, sed Non hoc ieiunium elegi. Per diem. uulgatus יד pro יום accipit: neque male: ego ad uerbum reddidi, (quasi ieiunium, tempus ieiunio dicatum, appeller) ut sit sensus; Nunquid ieiunium eiusmodi elegi, seu tempus, quo affligat homo animam suam, uidelicet ut nihil aliud à ieiunando requiram, quam ut affligat animam, id est, se, & corpus suum ita inedia conficiat, ut caput rectum gestare non possit, sed dimittat, ut iuncus flaccescens solet, & super saccum, & cinerem stratum iaceat. Contorquere. אפך proprie est curuare, incuruare. unde אפך quæuis curuitas, seu concauitas, quæ curuatione facta manet. nomen uerò אפך, quod circulum uertit uulgatus, iuncum notat: at cum interdum pro reſte ex iunco accipitur, ut Iob 40. uulgato licuit circulum dicere. uide supra cap. 9. Et diem acceptationis: locus hic confirmat superiorem interpretationem, qua diem pro ieiunij tempore accepi. Hinc habemus, quando in ueteri instrumento Deus aut ieiunia, aut sacrificia, aut quæuis alia sibi accepta esse dicit; aut odorem suauitatis Deo, seu fragrantia (ut Paulus uertit) legimus: ea, inquam, omnia intelligenda esse, modò absque caritate non fiant. hanc adhibendam ubique condicionem locus hic luculentissimè confirmat. nequaquam enim sibi accepta esse dicit, quae alibi sibi accepta esse testatus est: uerum seipsum hoc in loco interpretatur ad nostram eruditionem: uidelicet ut nihil probari Deo sine caritate intelligamus: ut uel ex hoc loco nos communiare sufficienter satis possimus aduersus hæreticos, qui fidei adscribere uolunt iustificationem ex locis perperam intellectis: quibus si fidem suam Deo obijciant; Domine quare credidimus, & non asperixisti? dixisti enim; Quis crediderit, saluus erit; & fide iustificari sepius, homines spiritu sancto inspirati nobis testati sunt; non dubium, quin responſurus sit dominus; Ecce cum fide uestra inuenitis beneplacitum uestrum, & luero ueſtro intenti estis, & ad lites, & contentiones reditis. nunquid hæc est fides, quam elegi, & electam uobis commendauit? fidem quidem commendauit: sed non talem, quæ caritatem uiolat, Christi ecclesiam scindit, obedientiam nescit: neque aliud, quam decertare, & conuicijs lacessere nouit: ne ultra, sicut habemus, credatis, sed fidem caritate coniunctam colite: non eam pro ancilla habetote, sed ut sine qua nihil cetera habent pretij, aut meriti. Vides, uel domino interpretante, & seipsum explicante, quo pacto debeamus sacram scripturam exponere.

6. *Dissolue colligationes: possumus in infinitum legere: uulgatus per imperatium uertit: quia, ut in nostra uersione uidet, sequuntur non nulla uerba in futuro: sensus tamen constat. מוציא וולגט colligationes dixit: cum uerbu habeat quattuor literas, incerta est radix. הו צו aduentitiam dicas, est à uerbo אחר, quod uincola adurant, & exhauriant spiritum, & uitam: si uero הו צו, est à אחר, id est, exacuit. unde אחרים, id est, tribule, & sic à punctione nomen habent. uel certe ex duabus radicibus compositum est אחר, aduſum est: אחרים, id est, intumuit, quòd colligationes, & uincola moleſta sint, & tumescere faciant membra. De felicitate mundanorum dicitur in Psalmo, quòd istis careant ante mortem, & moleſtia ligamini, quæ uerberibus adhiberi solent & c. uincola ergo improbitatis appellat hic, quæ ipsa improbitas iniicit debitoribus. Fasciculos אגרה fascem notat: sed fasciculos hic appellat metaphorice fenora, quæ dum debitores non sunt soluendo, in dies augentur, & in fustes excreſcunt, quos non possunt ferre: uel certe seruitia, & operas, quas illis iniungebant interim, dum non soluerent: quòd si scribendum per ח quis dixerit אגרות tractatus interpretetur, & chiographa, quibus debitores obnoxij fiunt: sic enim appellantur scriptura, & epistole Hebraicæ. hos itaque tranſilire facere, id est, præterire, inbet, ne debitores adigant, ut sicut in illis habetur, persoluant. Deprimentes, seu oppressiõnis: sensus constat: uox autem מוטה perticam, ac deinde iugum notat, quòd cernicibus imponitur; tam boum ad sulcos faciendos, quàm hominum onera deferendum. quòd nomen hoc eodem uersu repetitur: & quidquid moleſtum, & graue est; figuratè notat: nihil itaque moleſtia inferre, sed potius humanitatem exercere erga omnes iubemur. infra uers. 9. uulgatus catenam reddidit.*

7. *Frangere: quia per imperatium uertebat, omisit interrogationis particulam, An non diuide-re & c. Operi eum: reſte coniunctio omittitur, quæ saepius Hebraicè uacat: uel alteri, quæ sequitur, reſpondet: & operi eum, & ne te abscondas à carne tua: sic Hebraea habent ad uerbum. Hæc dicit esse ieiunium acceptum sibi, quia uirtute continent ieiunium, & præstant ieiunio: ut si alterum ex illis omnittendum sit, ieiunium potius omittatur. operi, dixit, & carnem tuam: alterum per extenuationem ob facilitatem; alterum per augmentum, ut necessitatem induceret. quòd autem facile est, & necessarium, quis non præstabit? Quid si propterea operire fratrem nudum uocauit, non abscondere se à carne sua: quòd qui fratrem nudum operit, se ipsum operit, & sibi prouidere dicitur, ne nudus coram Deo appareat?*

8 Tunc erumpet quasi mane &c. quæ sint humanitatis, & misericordie præmia, hoc loco commemorat propheta. interrogabant illi, quare ieiunantibus non subueniret: respondit, quod non, sicut oportebat, ieiunarent. simile est illud, Petitis, & non accipietis, eò quod malè petatis. cum enim dicebatur, Petite, & accipietis, intelligendum erat, modò benè peterent. addit ergo, quod si formam ieiunii mutant, & misericordie ieiunium coniungerent, multo plura, & potiora acciperent, quàm optarent. primò ergo, Erumpet: rectè uertit uulgatus uerbo neutro. Erumpet lux tua, id est, incipiet tibi illucescere, & à medijs calamitatum tenebris incipies emergere. has tenebras sparfit super uos uestra inhumanitas. hæc, sicut librum cælum conuoluit, seu plicat, (ut loquitur scriptura) diem terris aufert, tempestates concitat, & totam mundi machinam conturbat. Ut uel hinc uideas, quanta cura afficiatur Deus pauperum suorum, & quanti eorum salutem, atque consolationem ducat. familiare est autem lucis nomine, prospera, & tenebrarum, aduersa in scripturis designari. Et sanitas tua &c. nomen est, quo chirurgi uocant emplastra sua: hinc metaphorice pro medicamine, re medio, seu reparatione quarumcumque rerum accipiunt. Neh. 4. Ierem. 29. & 30. hic ergo pro optulamine, seu remedio sumitur: quandiu enim durat inhumanitas, nullum est remedium, & aduersas irruentes tempestates obsaculum, seu operimentum: sicut supra, cum crudelitates commemorasset, dicebat; Quid facietis in die iustitiationis &c. Anteibit faciem tuam iustitia tua, id est, in omnibus, quæ occurrerint, rebus apparebit, quòd iustus sis, obtinuerat enim passim opinio, quòd aduersa, non nisi ob scelera contingerent. unde orta phras, anteire iustitiam, pro omnia, quæ nocere possent, amouere; & omnia plana reddere iuxta iustitiam meritum, unde etiam illud, Respondebit mihi iustitia mea: & retribuet mihi dominus secundum iustitiam meam, & secundum innocentiam meam &c. Et gloria domini &c. uulgatus supplens coniunctionem, & meritò. Si in memoriam reduxeris histariam illam, quando Moyses noluerunt Israheliticæ lapidibus obruere. & ille ad dominum confugit, apparuitq; gloria domini in nebula, & operuit locum &c. intelliges locum istum. hinc enim ortum habuisse uidetur hæc locutio; Gloria domini colliget te, id est, insurgentibus in te hostibus, pro dominum omni periculo subducat: quemadmodum Moyses dominus gloria sua, & nebula protexit: quòd etiam respexit Psal. Abscondes eos in abscondito faciei tue: à conturbatione hominum proteges eos in tabernaculo tuo à contradietione linguarum. ergo crudeles, & immiserordes omnium iniurias expositos esse intelligito; illisq; in singulis ferè passibus timendam esse ruinam. præcedit enim eos iniquitas, & odium, quo illos Deus prosequitur.

9 Respondebit tibi: dicebant, quòd non uideret, non aspiceret, id est, non attenderet ad preces cum multo ieiunio coniunctas. Hic iam habes, quid Deo aures obducat, & oculos auertens faciat. misericordiam exercentes diu laborare non patitur: ipsi enim misericordiam consequuntur. Lege psalmum, Beatus, qui intelligit super egenum, & pauperem. Ecce adlum: hebr. ecce ego. quid tibi opus est? adsum opem laturus. Si abstuleris: sunt, qui hæc coniungunt superioribus: sed initium uerbus sequentis, Et effuderis, (sic enim habetur in Hebræo) facit, ut ex hoc loco pendere dicamus orationem usque ad uerbum oriatur. Catenam: uide supra uers. 6. Desideris digitum extendere: uerbum supplens ad elucidationem: ego uerbum uerbo reddidi, ut repetatur in hoc membro, & sequenti uerbum abstuleris. est autem mittere digitum, contendere, & rixari: sumptum ex gestu uidelicet rixantium, fortè illud est in prouerbis de petulanti femina, Digito loquitur: aut certe est, quæ si uolentis oculos eruere: quod est irati, & impotentis animi.

10 Cum effuderis: hebr. & effuderis, seu (iuxta propriam significationem) depromiseris. sunt Hebræis peculiare quadam phras, quæ rem uehementer arguit, & amplificat: quas Latinus sermo nequit satis exprimere, aut uim earum adæquare. depromere ergo animam, est tota misericordie uiscera patefacere: quod non facit, qui aut non subuenit, aut non condoleat, aut non quantum ualet, auxilij præstat. quod sequens membrum notat. satiari enim animam afflictam, seu inopem, est affatim suppeditare, quibus indiget, ut non ultra indigeat. Si tam magnificè, inquit, misericordiam exhibeas, Orietur in tenebris lux tua: discutientur calamitatum nubi, & ipsa caligo resplendet, ut meridies, id est, in maximam lucem conuertetur, ut lateris pro diebus, quibus fuisi humiliatus &c. Quid si ipsas lucis causas, gaudium allaturas significet? nempe ut de illis ipsis ualde lateatur, pro quibus tristabatur, & libenter gloriaretur in infirmitatibus cum. Paulo, iam ad perfectionem uite perueniens: qui cum Christum nesciret, aut in peccatis degeret, summam malorum pauperiem, & iniurias reputabat. sed prior sensus planior est.

11 Requiem dabit. potest esse uerbum נָחַם id est, deducet, ut pastor. qui sensus aptus satis est: quasi alludat ad illam deductionem filiorum Israel per desertum: hoc enim uerbo utitur scriptura Exod. 13. Iehoua ibat ante eos inter diu in columna nubis, ut duceret eos in uiam, & Ps. 77. Duxisti uelut oues, populum tuum &c. uoluit autem eorum ducatum abicere propter eorum scelera: at hic ducatus

eatius perpetuus fore promittitur. potest & sic accipi; Erit perpetuo Iehoua requies tua, in quo uo quiescas. Et ossa tua. Hebræi scriptores non nunquam ossa pro toto homine accipiunt. Ps. 141. Dispersa sunt ossa nostra secus infernum, id est, in ea discrimina nos adduxerunt, ut propè ad mortem accesserimus. uocant etiam ossa, singula quasque membra: quia ossibus distinguuntur, ut cum dicitur Ps. 34. Dominus custodiit omnia ossa iustorum, & unum ex eis non confrangi patietur: sic hoc loco ossa extrahere, seu eripere, est non sinere, ut aliquod piorum membrum quodquam detrimenti patiat. Quasi ortus: primò animo uolue uiriditatem, proceritatem, amantatem, fertilitatem, & uniuersam denique pulchritudinem orti irrigui: deinde eam cogitationem ad animum, & uitam hominis transfer, uel aliqua ex parte felicissimam eorum hominum condicionem percipies, qui erga alios homines misericordes sunt: grati sunt uniuersis propter utilitatem, & in largiendo hilaritatem: ad eos in æstu confugitur: nunquam eis gratia deficit: qui enim miseretur, & tribuit, auget Deus illi uires, & bona, & dat semen ad seminandum, & pacem ad manducandum. Huc facit apologus de eo, qui propterea agrum quempiam ualde frugiferum emerat, quòd ex eo, non septo, neque uallis munito, tam dominus agri, quàm plerique alij fatuarentur: at postquam in possessionem auari deuenisset, & eum muro communiasset, non nisi illi uni sufficientes fruges afferebat. consulens itaque oraculum tale audiuit responsum,

Vni seruit ager tibi, nunc cur tanta requiris?

huc forte facit, quòd sequitur, Et quasi fons aquarum, cuius &c. quo significat semper habituros, ex quibus possint misericordes esse. conferre enim beneficium in pauperem, est semen in pinguisssimam terram proprio calo proijcere. qui autem parèe seminat, parèe & metit. Alij aliena diripiunt, & in egestate sunt: isti propria distribuunt, & semper abundant, inquit sapiens. Iuauit in similitudine fontis, hoc quoque considerare, quòd si quis aquas fontis muro includat, non emanant aquæ, sed furtim aliò sese proripiunt. id tibi continger, si seruare uelis temporalia bona. & in Hebræo qui dem non est nomen fontis, sed generale nomen exitus, egressus, scaturigo: & pro Non deficiunt, Non mentiuntur, eleganti translatione. qui enim scaturientes uidet aquas, sperat meritò, semper se ibi aquas reperiturum: si uerò uigente calore, supremis terræ partibus exsiccatis, squalidissq; non scaturiant, mentitas fuisse aquas meritò dicere poterit. sic diuitia auarorum mendaces sunt, & sepe salunt possessores suos. quare & incertæ dicuntur à Paulo, seu infideles: at piorum, & misericordium fideles sunt aquæ. Tota, inquit David Ps. 37. die miseretur, & commodat, & semen illius in benedictione erit: at inuisi disperibunt, & reliquæ illorum interibunt.

12 In te, uel à te deserta, uel siccitates: & quia de adificatione est sermo, uidentur istæ siccitates accipi pro dirutis ciuitatibus, quas Hebræus sermo, cum denudantur uel habitatoribus, uel domibus, exsiccari dicit. sunt enim, ueluti sanguis, & uita ciuitatum, ut apud Ezechielem 26. & 30. & 19. propterea hic siccitates uerti: & de his desertis intellige uulgatam lectionem.

Seculorum: sæculi, uel æternitatis, id est, quæ à multo tempore exsiccatae sunt. illud etiam, quòd sequitur; Fundamenta generationis, & generationis, uel sæculi, & sæculi, id est, multorum seculorum: illa excitabis edificia, quorum tantum ima fundamenta terra operta remanserunt. Hæc significant tantum sobolem habituros post se, ut necesse sit querere ampliores habitationes. sicut enim deficientibus habitatoribus peste, uel captiuitate desertae sunt, & ruunt ciuitates; ita si multiplicentur, quæ fuerunt deserta, rursus edificantur. Quòd si illam perpetuam aquarum scaturiginem, quæ uersu superiori præcessit, ad perpetuitatem familiae, & heredum referas, satis hæc omnia conueniunt. Non solum filij patribus perpetua serie succedent, uerum etiam in immensum multiplicabuntur. Auertens, uel conuertens מוּרָב: qui enim perfossos, & callipos muros resarcit, & instaurat, auertit semitas, quæ ad rupturas tendebant, ad portas, & domas, in quibus est habitatio. neque meritò quæ hanc uersionem potest reprehendere: nam uerbum auersionem, & conuersionem uertat. possimus etiam reddere, Resituens semitas quieti, ne scilicet per eas semitas, quæ ad rupturas tendebant, ultra quisquam ueniat. & hoc est semitas quiescere: quasi obstructions rupturarum, & repagula perpetuo sint duratura; & non similia illis, quæ agricolæ in oliuetis, aut uineis faciunt: quæ rursum uiatores diruunt, & per easdem semitas rursus post paucos dies iter faciunt. & hic sensus planior est: ob id quæ mihi magis aridet, ut totum sit unum membrum; Obstructor rupturæ reddens, uel resituens semitas quieti, ut sit nomen à uerbo שָׁבַח, id est, quiescit, cessauit: si uerò sit à uerbo שָׁבַח, id est, sedit, sensus erit; Reducens semitas ad habitandum. nam antè quàm reedificaremur deserta ciuitates, nullæ illuc ad habitandum tendebant semitæ: at plena habitatoribus terra, & restauratis oppidis, resituuntur semitæ ad habitandum.

13 Si auerteris à sabbao &c. uidebatur in superioribus ita opera misericordie exigere, quasi his contentus, cultum parum curaret: sicut cum dominus dicebat; Misericordiam uolo, & non sacrificium.

quare iam cultum addit. I. ac enim oportet facere, & illa non omittere. neque euangelij uerba aliud notant, quam quod nollet sacrificium absque misericordia: quod si utrinque quis coniungeret, iam uide, quanta ei sollicitatur dominus. Si, inquit, itinera sabbato non conficias: iubebat enim lex quiescere, etiam corpore, ut uacarent meditationi operum domini, & gratiarum actioni, orationi, & lectioni, seu uerbo Dei audiendo: sabbatis enim praelegere in synagogis Moyses, & prophetas moris erat.

Facere: repetenda est praepositio, a, quae cum nomine sabbati praecedit: non solum facere opus est, aut iter non conficere, sed in urbe in die sancto non facere beneplacitum suum, id est, non indulgere genio, non praeberere animae suae concupiscentias eius. quod alibi interdicitur, & supra obiecerat, quod in die ieiunij inuenirent beneplacitum suum. Vocaueris. וקראו cum hoc genere constructionis est nomen imponere. quare non laudo eum, qui uerit, uocare ad sabbatum: rectius uulg. si uocaueris, id est, hoc nomine sabbatum appellaueris, nempe delicatum, & sanctum domini gloriosum, id est, delicatè, & tenerè obseruandum, sancteque colendum in domini gloriam duxeris. uerùm cum in Hebraeo non sit conuunctio, planus erit sensus, si in abstracto accipias, pro delicio: ut nomen sabbati hoc sit, delictum sancto Iehoua gloriosum, seu sancti Iehoua gloriae dicatum, quemadmodum Deuter. 15. habent Hebraei: Vocata est remissio ipsi Iehoua. Si duxeris, inquit, & ita etiam ore protuleris, quod sabbatum sit delictum, seu uoluptas quaedam domini, & ad eius gloriam excogitata: & hoc magis explicat: & glorificaueris ipsum, uel Deum, uel sabbatum; quo nam modo? Non faciendum uias tuas: sed cum delictum sit domini, ea faciendo, quae ipsi adlubent, & uis eius insisterendo, recedendo uidelicet à ueteri uita, & qui Deo displicent moribus, neque uel uerbo faciendo beneplacitum tuum, id est, abstinento à uerbis leuibus, & ad mundanam incurritatem compositis. Exigit itaque in obseruatione sabbati, ut Deo tantum uacemus: nam quies domino est, cuius quieti, gaudio, & uoluptati intendere debemus, nostri, nostrarumque rerum, nostrae uoluptatis, & incurritum uerborum profusus oblit: iccirco enim eo die & cibum parare prohibuit, ne occuparentur serui, & ancillae, sed omnes domino uacarent: neque suaves cibi esse possent domini, ne quo quo pacto nobis intenderemus, sed Dei glorificationi, incurritati, atque exhalationi.

14 Tunc delectaberis &c. est hic uerbum, à quo illud nomen, quod superiori uersu delictum interpretati sumus, quasi dicat, si delicias domini procuraueris, & totus diebus festis inuigiles, ut suas domini delicias habeat, ille uicissim te uoluptate, & delictis afficiet; & si animum tuum à mundi delictis abstraxeris; habebis alias tantò ueriores, & certiores, seu stabiliores, quantò inuisibilia, & aeterna corporeis, & corruptibilibus praestant. nam cum absque uoluptate uitam ducere non possimus, propter Deum autem nobis his terrenis, carnisque cognatis, quasue magno impetu natura persequitur, interdicamus: non se continet diuina bonitas, quo minus suas illas nobis conferat, quibus mens gaudet, & animus in ipsius amorem rapitur: quod etiam ipsi carni non inuicundum est. unde David, Renuit consolari anima mea: memor fui Dei, & delectatus sum: & alio in loco, carnem cum corde dicebat exultasse in Deo suo. Certò scio, si fieri posset, ut has diuinas, & caelestes delicias homo istis carnalibus immersus gustaret, confestim commutationem meditaretur; etiamsi magno eam obtinendam sibi esse intelligeret. tunc enim sibi, naturaeque suae restituatur, non aliter quam si filius regis, & regiae indolis furto sublati, & inter agricolas educatus, post aliquot annos in regiam reduceretur, & regum delicias gustare inciperet: nunquid ipsius animus planè regius, ueluti de somno graui emergens, & ueluti naturae suae redditus inde abduci pateretur? at animus hominis diuinus est, neque ex carne prognatus: quare cum caelestia gustu percipit, istae omnia inferiora fastidit. religionis igitur, ac pietatis hoc primum est praemium, ut super Iehoua oblectetur, & ueris uoluptatibus pascatur: alterum est, sustollam te super altitudines terrae: allusio est ad uerba Moysi. Constituit eum super excelsum terram, ut comederet fructus agrorum, ut sugeret mel de petra, oleumque de saxo durissimo, butyrum &c. non quod haec carnalia hic promittat: nam habitantibus Ierusalem, & super excelsum terram iam dudum degentibus uerba faciebat: sed caelestem, & spiritalem habitationem per illam significatam hic notari propheta: qua in terra degens fruebatur Apostolus: quamque Christus suis daturus erat in ecclesia: quae de sursum est: quam sibi promissam intelligebant sancti patres, à qua quia longè aberant, se peregrinos dicebant super terram. quod eleganter persequitur Paulus ad Hebraeos, probans non esse Palestinam, aut aliam terrenam prouinciam, ad quam illi suspirarent: nam illuc redire poterant, si uellent. regionem ergo Moysi hic accipe, & regnum eius planè excelsum, atque caeleste super omnes montes eleuatum: in quo aquam, oleum, mel, butyrum, & quidquid optabile est, ab uno Christo sugimus: qui omnia nobis factus, nos sibi amore constrictos super omnia terrena rapit; ut in nulla re, dum hanc uitam ducimus, pedem figamus; sed quae retrò sunt, obliuioni tradentes; ad superiora feramur. ob quod fortasse non hic dixit, eos constituturum super excelsum terram, sicut Moyses antea dixerat, sed quod ubi faceret eos, ueluti qui nubibus ueberentur super celsitudines terrae. & ut rem magis animo

insingeret,

insingeret, confirmationem addit, quòd os Iehoua locutum sit. Vides Christiane lector praemia misericordiae & pietatis? Si habet mundus, quae cum istis conferat, ametur; si minus, & os domini uera loquitur; quid haeremus? certè cum haec uerba examino, simulque oculos per ecclesiam circumfero, & quam pauci sint, qui delectati in domino, habitationem suam supra nubes habeant; tunc planè intelligo, paucissimos esse, qui uerè sint misericordes, & numinis ueri cultores: es etenim domini scio uera dicere per prophetam suum. ergo laudandum est.

Caput quinquagesimumnonum.

Noua.

Vetus.

1 E C C E non est abbreviata manus Iehoua, id est, ut non saluet; neque graua ra est auris eius, ne audiat.

2 Quinimmo iniquitates uestrae diuisionem faciunt inter uos, & Deum uestrum, & errata uestra absconderunt faciem à uobis, ne audiret.

3 Nam uolae uestrae uoluntate contaminatae sunt in sanguine, & digiti uestri in iniquitate: labia uestra locuta sunt fallaciam; & lingua uestra iniuriam sonat.

4 Non est, qui inuocet iustitiam; neque qui in ius uocetur cum ueritate: confidere super inordinatione, & loqui mendacium: concipere laborem, & parere uim.

5 Qua apidis dissecarunt, & telas aranei texerunt: qui comedit ex ouis, moritur; & [si] quod compressum [fuerit] erumpet regulus.

6 Telae eorum non erunt in pannum, neque operient se cum operibus earum: opera eorum opera uoluntate: & opus iniuriae in manibus eorum.

7 Pedes eorum ad malum currunt, & festinant ad fundendum sanguinem innocentem: cogitationes eorum cogitationes uoluntate: uastatio, & fractura in uis stratis eorum.

8 Viam pacis non nouerunt, neque est iudicium in actibus eorum. semitas suas peruerterunt sibi ipsis: omnis, qui calcet in ea, non cognoscat pacem.

9 Iccirco procul abfuit iudicium à nobis, & non apprehendit nos iustitia: sperantes intenti eramus ad lacem, & ecce obscuritas: ad splendorès in caliginibus ambulamus.

10 Palpamus, tanquam caeci parietem; & sicut cui non sunt oculi, palpamus: impegimus in meridie, sicut in crepusculo, in locis spurcis, uelut mortui.

Trem-

1 E C C E non est abbreviata manus domini, ut saluare nequeat; neque aggrauata est auris eius, ut non exaudiat.

2 Sed iniquitates uestrae diuiserunt inter uos, & Deum uestrum, & peccata uestra absconderunt faciem eius à uobis, ne exaudiret.

3 Manus enim uestrae pollutae sunt sanguine, & digiti uestri iniquitate: labia uestra locuta sunt mendacium; & lingua uestra iniquitatem fatuit.

4 Non est, qui inuocet iustitiam, neque est, qui iudicet uerè; sed confidunt in nihili, & loquuntur uanitates: conceperunt laborem, & pepererunt iniquitatem.

5 Qua araneum ruperunt, & telas aranei texerunt: qui comederit de ouis eorum, morietur: quod compressum est, erumpet in regulum.

6 Telae eorum non erunt in uestimentum, neque operientur operibus suis: opera eorum opera inutilia, & opus iniquitatis in manibus eorum.

7 Pedes eorum ad malum currunt, & festinant, ut fundant sanguinem innocentem. cogitationes eorum cogitationes inutiles: uastitas, & conuictio in uis eorum.

8 Viam pacis nescierunt, & non est iudicium ingressibus eorum. semitas eorum incuratae sunt eis: omnis, qui calcet in eis, ignorat pacem.

9 Propter hoc elongatum est iudicium à nobis, et non apprehendit nos iustitia: expectauimus lucem, & ecce tenebrae: splendorem, & in tenebris ambulauimus.

10 Palpauimus, sicut caeci parietem; & quasi absque oculis attrectauimus: impegimus in meridie, quasi in tenebris, in caliginosis, quasi mortui.

Rugiemus,

Frememus, sicut urfæ omnes nos? & quasi columbæ, gemendo gemimus; & expectantes intenti fuimus ad iudicium, & non est; ad salutem, procul absuit à nobis.

Quoniam multiplicatæ sunt transgressiones nostræ coram te; & errata nostra responderunt contra nos. quoniam transgressiones nostræ nobiscum, & iniquitates nostras agnoscimus.

Transgredi, & abnegando contradicere in Iehoua, & retrocedere post Deum nostrum, loqui fraudem, & defectionem, concipere, & sonare ex corde uerba fallaciæ.

Et retrò aquam est iudicium, & iustitia è longinquo stat: quia impingit in plateis ueritas, & recitudo non ualet ingredi.

Et est ueritas collecta, & discedens à malo exspoliat se.

Et uidit Iehoua, & displicuit in oculis eius, quòd non esset iudicium.

Et uidit, quòd non esset uir: & deuouit se ipsum, quòd non esset intercessor: & optulatum est sibi brachium eius, & iustitia ipsius, ipsa [inquam] sustinuit eum.

Et induit iustitiam, tanquam thoracem, & galea salutis in capite eius: & induit uerimenta uindictæ [pro] indumento, & obrexit, quasi pallium, zelum.

Iuxta retributiones, sic reddet ardorem hostibus suis, retributionem inimicis suis, insulis retributionem reddet.

Et timebunt [qui] à deserto nomen Iehoua: & [qui] ab ortu solis gloriam eius: cum ueniet, quasi fluiuis arctatus, spiritus Iehoua fugit cum eo.

Et ueniet Tcion redemptor, & captiuitati transgressionis, in Iacob, fidelis sermo Iehoua.

Et ego, hoc fœdus meum cum eis, dixit Iehoua; Spiritus meus, qui super te, & uerba mea, quæ posui in ore tuo, non discedent de ore tuo, & de ore feminis tui, & de ore feminis feminis tui, dixit Iehoua, ex nunc; & usque in sempiternum.

Rugiemus, quasi urfi omnes; & quasi columbæ meditates gememus: expectauius iudicium, & non est; salutem, & elongata est à nobis.

Multiplicatæ sunt enim iniquitates nostræ coram te; & peccata nostra responderunt nobis. quia scelera nostra nobiscum, & iniquitates nostras cognouimus.

Peccare, & mentiri contra dominum: & auersi sumus, ne iremus post tergum Dei nostri, ut loqueremur calumniam, & transgressionem: concepimus, & locuti sumus de corde uerba mendacij.

Et conuersum est retrorsum iudicium, & iustitia longè stetit: quia corruit in platea ueritas, & æquitas non potuit ingredi.

Et facta est ueritas in obliuionem: & qui recessit à malo, prædæ patuit.

Et uidit dominus, & malum apparuit in oculis eius: quia non est iudicium.

Et uidit, quia non est uir: & aporiatum est quia non est, qui occurrit: & saluauit sibi brachium suum: & iustitia eius ipsa confirmauit eum.

Indutus est iustitia, ut lorica, & galea salutis in capite eius: indutus est uestimentis ultionis, & opertus est, quasi pallio zeli.

Sicut ad uindictam, quasi ad retributionem indignationis hostibus suis, & uicissitudinem inimicis suis: insulis uicem reddet.

Et timebunt, qui ab occidente nomen domini: & qui ab ortu solis, gloriam eius: cum uenerit, quasi fluiuis uiolentus, quem spiritus domini cogit.

Et ueniet Sion redemptor, & cis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob, dicit dominus.

Hoc fœdus meum cum eis dicit dominus; Spiritus meus, qui est in te, & uerba mea, quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore feminis tui, & de ore feminis feminis tui, dicit dominus, a modo, & usque in sempiternum.

ECCE: existimo initium huius capitis esse conclusionem superioris orationis. Iudæi enim uarijs calamitatibus afflicti, putantes, quòd satis iusti, & pijs essent per observationem legalium caeremoniarum, quebantur, quòd non eos eriperet Deus. quibus respondit se non esse in culpa: nam non ritè seruabant, quæ lex præcipiebat, ut uidisti, quod tamen si fecissent, mirum quanta recepissent bona, ubi ergo quasi digressionè quadam eos de operibus misericordiæ, & uera religione instruxisset, à qua omnino erant alieni, infert; Ecce apparet, quòd non me inculare debeat, quòd nos non audiam,

neque respiciam: ex dictis enim intelligere potestis, quòd non sit manus mea contracta, aut decurtata, ut non opem ferat: neque habeam aures graues, id est, obturatas aliquo humore noxio, ut non audiam uestròs clamores, & preces.

2 Sed. אס כ׳ . quimmo iniquitates uestræ interstitium ingens fecerunt inter uos, ac me, ut non pertingant uoces uestræ ad me: elongati enim estis per scelera uestra: abijstis in regionem longinquam peccati, in qua nihil mihi est commercij. si non respicio, si non attendo, uestræ iniquitates, atque errata operuerunt faciem, non ego. Quantum conijcere possum, Christiane lector, hic locus illorum assertionem destruit, qui putant aliquid Deum facere, uel apponere in excacatione, in duratione, seu derelictione peccatoris. Deus enim eodem loco (ut ita loquar) hæret: is ipse est: eodem uultu perseuerat: eodem sua lucis radios immittit, & nemini in hac uita (ut cum scholasticis loquar) auxilium sufficiens unquam denegauit: patulas habet aures clamoribus: oculos apertos, ut cultus, obsequia, & ipsas denique calamitates attendat. omnis obduratio, excacatio, & elongatio à nobis ortum habet: cum enim uidentes, scientesq; peccamus, & peccata peccatis cumulamur, facimus, ne clamores ad Deum ascendat; neque nostram uicem doleat, ut è malis eripiat. si quas tamen nocet emitteremus pro peccatorum ipsorum remissione, audiret, attenderet: namiam non tam longè agit peccator. cum enim tantum longè esse scriptura solet dicere, qui cum peccatis sit immersus, nihil, aut parum de suo casu est sollicitus, sed suas uias persequitur.

3 Manus enim &c. descendit ad species peccatorum. primò eos homicidij coarguit. uerbum autem Hebraum licet notet deuolutionem rei ad se, & uerbo redimendi reddatur: interdum tamen deuoluere, ac proinde deuoluendo contaminare, ut Malach. 1. quasi significatione contraria significat. quare hic contaminari uerbo reddidi: sicut & Thren. 4. quod non unum, aut alterum homicidium designat, sed caruicium, aut laniorum more sanguinem conuoluere, uersare, tractare. Dignitas, seu palmas manuum, deum digitos dicit contaminatos, quasi nihil aliud tractarent, quam alijs in iustè incommodare. Iniquitatem: uox inme malum in genere significat, quo proximo uis inferitur: & præsertim quo aliquid ab eo aufertur. Fatur. cum uerbum האם omnibus animantibus tribuant Hebræi, qui aliquem sonum edunt ore, uerbo sonandi licet reddere: cum uerò homini tribuitur, imperfectoras illas uoces, & ueluti murmura notat, quæ ab ore exeunt secum colloquētis hominis, & de re, quam facturus est, apud se disponētis; uel de re, qua afficitur, gesticientis.

4 Non est, qui inuocet. quia uocare in nomine domini, est inuocare nomen domini: non immeritò uocare, in iustitia reddere possumus, inuocare iustitiam. Sed quid sit inuocare iustitiam, non usque adeò planum est: arbitror autem, esse, quod in euangelio dicitur, esurire, & sitire iustitiam. ea enim inuocamus, quæ adesse optamus, & quorum desiderio tenemur, sed propter id, quod sequitur. neque qui iudicetur cum ueritate, reddere possumus, uocare cum iustitia, quasi dicat, nemo est, qui iustè quenquam ad iudicium uocet. Neque qui iudicet: legendum, iudicetur, ושרא. est autem interdum Hebræis iudicari, in ius uocari. Ps. 109. Quando iudicabitur, exeat condemnatus. supra 33. & infra 66. &c. hanc phrasim secutus Paulus ait 1. Corin. 6. Sustinet quis uestrum iudicari sub iniustis, id est, litigare coram iudice. obijcit ergo, hic neminem in iudicium alterum cum iustitia uocare, neque (quod ferè idem est) iudicio contendere cum quoquam cum ueritate. Sed: de suo addidit uulgatus aduersatiam explicandi gratia. quæ autem sequuntur uerba, in infinitum sunt: in quo etiam non ineleganter uerti possunt. Confidunt. confidere in nihili, aut in inordinatione, quando nihil sine ordine, aut dispositione est, aut fit. sic se res habet, ubi non est iustitia, & ueritas: & ipsa inordinatio animos iniquis auget; & ut quiduis audeant, uires subministrat. Loquuntur: loqui Vanitates, uel uanè, ut Exod. 20. Non eleues nomen Iehoua temerè, seu præcipitanter. sic omnino fit, ubi non uiget iustitia: immo qui potentes sunt, concipiunt laborem, id est, nihil aliud in corde machinantur, quam quo pacto laborem, seu dolorem alijs inferant: & quemadmodum cogitant, ita etiam opere complent: quod est Parere: iniquitatem, seu uim, aut uolentiam.

5 Oua aspidis: quod genus sit animantis ארבע, supra dixi cap. 11. Rumpere autem oua aspidum, seu excludere est pestem esse alijs, & causam mortis. Designat autem hæc metaphorâ humanitatis totius eliminationem, quod exulssent naturæ affectus, & hostes essent humani generis. huiusmodi sunt, qui impiorum hominum studijs fauent, & auxilio sunt, ut quod animo scelesto designarunt, efficiant. quidam enim in repub. ingenio ad excogitandas fraudes pollutent quàm uehementi, & acri; sed exequi quod inueniunt, non ualent. non desunt in perdita repub. qui pessima illorum inuenta executioni possunt mandare, & uelint: posteriores isti oua aspidum excludunt. Et telas aranei: placet, quod de legibus quidam dixit, quòd essent araneorum telas simillima, quibus muscæ minuta animalcula capiuntur: at paulò grandiora, si in eas incidant, dilaniant, & perfringunt. sic ubi non uiget iustitia, omnino fit. leges iustissimæ, ac sanctissimæ araneorum telæ sunt: nec eis, nisi pauperes capiuntur.

zur. Sed forte hic aliud agit, & frustaneum eorum laborem, & inania studia notat: quod nulli usui apti essent conatus, qui boni esse uideantur. Ieiunia, sabbata, preces, decimationes, alia denique, quae Iudaei magna ambitione celebrabant, aranea tela erant: uidebant enim aliquid operis, & dignitatis habere; sed cum fide, & caritate carerent, inutilis erat totus eorum labor. Quod si omnia apud appellat peruersa dogmata, quae cum praeceptis Dei pugnant, quae erant praecepta uitae; & quae qui faceret, uidebat in illis? profecto ex euangelio habemus huiusmodi eorum scelera, ut cum praeceptum de parentibus honorandis pervertebant, de iuramento, de sabbati uiolatione, & multa alia, quae enumerare longum esset. unde sequitur, Qui comederit ex ouis eorum, morietur: futura pro praesenti accipe. Qui comedit, moritur: totum enim uirus in ouis est. in illis quoque interpretationibus legis, quas quaestus inuenerat, & corrupti mores adinuenerant, erat uenenum animorum. quicunque enim eorum doctrinae adducebatur, moriebatur. hoc certe illud erat; Caueat à fermento Pharisaeorum, & Sadduceorum, id est, ab eorum doctrina; sicut discipuli, differente domino, statim intellexerunt. Quod confortum est: sensum doctae uertit: ad uerbum, & compressum erumpet regulus. Quod animal sit נחש, non est notum. uidetur autem à sibilando nomen dici.

6 Tela eorum &c. praeter id, quod de telis diximus, placet mihi, ut per eas intelligamus non tam leges politicas, aut ceremonias legis, quas sine misericordia seruabant, sed & constitutiones, & ritus quosdam peculiare absque spiritu Dei adiuuentos, quorum erat satis magna multitudo, quales erant de frequenti purificatione, à foro, & inter comedendum, & huiusmodi multa, quae apud alios scriptores reperias; quibus quid similia araneorum telis? quare hic dicitur, quod ex illis pannus, aut indumentum non conficerentur: neque stragula: cum enim uiderentur sciemiam quandam pietatis, ac sanctitatis habere, uirtute eius prorsus carebant. oportet autem operios nos, & honestè indutos in iudicio Dei stare, ne si nudi appareamus, pudeamus. Neque operientur operibus suis, uel earum, uideat telarum.

7 Pedes &c. manus, inquit, rapinis plene: pedes ad homicidia properant: cogitationes sunt ad inferendam uim, etiam in lecto quiescant; si quae autem iter faciunt, omnia deuastant, ac perturbant, quibus nihil aliud intelligas, quam totam eorum uitam corruptam, mores peruersos, neque animi uirtutes, neque corporis carere, sibi, atque alijs omnibus, qui eos sequuntur, perditionis causam esse. Hunc locum adducit Paulus ad Rom. 3. ut ostendat Iudaeos etiam gratia Christi indignisse: neque ex lege consecutos iustificationem: immiscet autem uerba psalmi uerbis prophetarum; & quaeuisque lex loquitur, ijs, qui in lege erant, loqui dicit, ut omnium os obstruatur &c. eodem ergo sensu nobis haec accipienda sunt. Vide infra uers. 16. ut probes institutum nostrum in texenda serice uerborum prophetarum, à sine cap. 56. imo 52. Incuruatae sunt eis, uel peruerterunt sibi; hoc est illud euangelij, Abstulerunt clauem scientiae, ut neque ipsi ingrediantur &c. Omnis qui calcatur &c. in euangelio habes, quod si caecus cacum ducat, ambo in foueam cadunt: habes etiam ex hoc loco illa uerba Pauli, contritio, & infelicitas, quae hic dicuntur fractura, & deuastatio, aliquid accipienda esse, quod sint, ueluti pestis, quoquo ierit.

9 Propter hoc. uertit propheta uerba ad dominum, ut ex sequentibus apparet: & licet superioribus adiungi possit, illud, Propter hoc, possumus etiam dicere, usque ad uersum duodecimum pendere orationem propter hoc &c. quia multiplicatae sunt &c. sed sententia ferè eadem est. Iudicium autem, & iustitiam hoc loco ad Deum referas, oportet: cum enim premerentur ab hostibus, uicinis se affligebant, ut indicaret dominus causam ipsorum, & damnatis hostibus eos eriperet. at quoniam ipsi iudicia sine ueritate exercebant, & absque iustitia in ius uocabant; iustus dominus iudicium, & iustitiam suam longè se mouebat. Non apprehendit: non nos occupauit, limina nostra ignorat: quinimmo Expectauimus lucem: ut in tancis aduersitatum tenebris lux affulgeret: sed frustra id oculis, atque animis intenti expectauimus: adhuc enim in medijs calamitatibus uersamur. Quod iudicium & iustitiam appellauerat, lucem, ac splendores mox nominauit: nam si hostes Deus iudicaret, & iustitiam exercuisset, affulisset illis lux.

10 Palpauimus: futurae sunt pro praesentibus. est autem proprium caecorum tentare manu prius, quam gressus promoueant. unde 2. Petr. 1. Cui non sunt haec, is caecus est, & manu uiam tentans. pendebant itaque animi dubij: nec quae esset causa, cur eis Deus non subueniret, intelligebant: de illa conquirebant inter sese, & ut mox aperit, in re adeo manifesta cecutiebant. Si quis legem, quam ipsi profitebantur, legeret, uel superficiei tenuis, simul quoque mores eorum, & studia uideret, modò eisdem non esset obnoxius, is statim perciperet causas suarum calamitatum: uerum ipsamet scelera, hanc ipsam ignorantiam inuenerant: in singulis enim membris repetendum est, Propter hoc, iccirco palpauimus &c. quia multiplicatae sunt &c. In caliginosis, uox Hebraea spurcicia notare uidetur, qua

qua usum quidam uir doctus putauit dominum, quando inuictus in Pharisaeos, eos sepulcris dealbatis comparabat, quae foris, inquit, apparent speciosa, intus uerò plena sunt ossibus mortuorum. uox *Παρυσ*, id est, omni spurcicia. quare hoc loco pro sepulcris accipiunt docti ex Hebraeis. Quomodo, inquit, mortui locis illis tervis, & abominandis alligati, non inde exeunt, ita nos nostris flagitijs, & immunditijs dediti, in eis haeremus, uolutamur, in ea impingimus, ruimus, labimur, ut nunquam nobis illucescat, sicut neque mortuis.

11 Rugiemus &c. futura pro praesentibus, fremimus, gemimus &c. ingentes, quibus premebantur, calamitates notat. Expectauimus iudicium: repetit, quod dixerat, ut causam annectat, ac si diceret; Expectauimus iudicium, & elongatum est: quia multiplicatae sunt &c. ubi uides salutem uocare, quod supra iustitiam dixerat, id est, damnatis hostibus, iustificationem, seu absolutionem: quod Zacharias ait; salutem ex inimicis nostris &c.

12 Multiplicate sunt enim &c. hinc totius mali labes, & omnium calamitatum scaturigo, qua aduersus proximam perperamus scelera, coram Deo sunt: haec iram prouocant: hinc non solum non pertere hostes nostros, sed eos è longinquo aduersum nos excitare, non pro nobis sententiam ferre, sed eorum causam superiorem facere uidemus. meritò non iudicium, non iustitiam, non lucem, non salutem sentimus: nam ab irato Deo, quid aliud expectare debemus? Responderunt nobis, uel in nos: exigunt enim à Deo uindictam, & ut in superioribus diximus, uim quasi Deo inferunt, ut non possit non ultionem sumere. uide supra in illa uerba, Nunquid super his non indignabor? usus est autem uerbo respondendi, uel pro loqui simpliciter, uel quia coram Deo assistere peccata dixisset, ex quorum aspectu Deus ad iram concitatur, hoc uerbo respondendi significauit. nam si peccata rogarentur, quid nam aduersus suos auctores designandum esset? omnium una uox esset, ut perirent. Huc facit clamor ille sanguinis, & multa huiusmodi, quae non modò rogata respondere, sed peccata coram Deo nos accusare, & uindictam implorare testantur. quante enim ea libentius amplectimur, tanto aduersum nos acrius coram Deo causam agunt. Illud minutius est, quod in Hebræo est uerbum singulare respondit, cum nomine plur. peccata, quasi unumquodque ex eis testimonium aduersus eos tulerit. Nobiscum sunt, uel apud nos sunt, uel potius ante nos sunt: peccata agnoscimus, coram nobis sunt. Quod si, illud respondere, tangam: Echo intelligamus, eleganti translatione frequentiam, & diuulgationem haec omnia notant, quod coram Deo, & in auribus aliorum, & coram ipsis semper astant: ut, etsi uelint ea abscondere, aut negare, non possent. Ecce quare dixerat eos quasi caecos palpere in meridie. cum enim tales essent, & tam perditè uiuerent: adhuc tamen interrogabant, Quare non aspectu nostri? quare non nouisti? iccirco rursum ea commemorat.

14 Conuersum est retrorsum iudicium, uel retroactum est: iccirco suo iudicio nobis non subuenit, neque iustitiam, seu salutem nobis impendit: quia nullum locum apud nos habet iustitia, ueritas, & auitas: labor in medio ciuitatis, & iniustitia: non defecit de plateis eius iniquitas, & dolus &c.

15 In obliuionem: sensum uertit: uerbum enim notat ueritatem in angustum redactam, & ueluti domi reclusam, uel euanuisse, & de medio sublatam, ut meritò in obliuionem abiisse dixerit: uulgatus: quo factum est, ut necessum fuerit à calo descendere filium Dei, aeternam ueritatem, ut ad terras eam reduceret: sicut se aduenisse dicebat Pilato, ut testimonium preberet ueritati; id est, ut eam suo loco reponeret, & quanta esset eius dignitas, & amplitudo, hominibus testaretur. Praeda patuit: ad uerbum sic reddendum; se ipsum despoliauit. quod significantius est: notat enim, quam certum, & usurpatum fuisse; omnem, qui à malo recederet, alijs praedam fuisse. Haec enim Christiane lector, statum rerum Iudaicarum à sine capit. 46. suo ordine animaduertere potuisti, nempe à tempore Ahar, usque ad Herodem, auaros Pharisaeos, impiosque pontifices. data enim opera propheta inundatione iniquitatis in Iudaea uoluit ostendere, & ob oculos ponere, ut quanta in toto orbe essent mala, uel ex istis possent conicere; omniaque sub peccato conclusa fuisse, in hunc certè finem, ut Dei in nos caritas altius animis infingeretur: & cum eo tempore, & rebus, supra quam credi potuisset, perditis. Messiam aduenisse narraret, eum ut redimeret à peccati seruitute potius, quam ab altera quauis, crederemus: si enim ab altera quauis seruitute redimentem nobis Christum exhibere uoluisset propheta; consilius fecisset, si mala, quae Iudaei ab hostibus paterentur, exaggerasset: nunc autem totus in hoc est, ut pestimos illos fuisse ostenderet, & mille mortibus dignissimos, ut inuenientes se ipsos peccatores, sicut Paulus ait, non superbirent, sed Dei misericordiam cum gentibus predicarent: itaque in superiori oratione eundem scopum habuisse prophetam non dubito, quem habuit Apostolus initio epistola ad Romanos tribus primis capitibus. postquam igitur quales fuisset, intellexerimus; qualem se exhiberit Deus noster; iam audiamus.

15 Et uidit &c. sicut uiderat iniquitates, ut puniret, ita tandem uidit, ut misericordiam impende-

19 Et uenit in Sion &c. hic certè decipi possunt Iudæi, putantes Deum, expugnatis gentibus gladio, & magnis affectis cladibus, in Tcione uisibili per Messiam regnaturum, collocatis in eis sedibus, Iudæis undique collectis, & ex utriusque hostium ereptis: sed si oculos haberent, intelligerent uel ex hoc loco euangelij ueritatem, quorum enim pugnaturus contra gentes, galeam salutis, & thoracè iustitiæ acciperet? rursus, quare in superioribus non oppressiones Iudæorum, aut tyrannidem, quam gentes exercent in eos, commemorauit; sed totus in hoc fuit, ut scelera, & iniquitates Israelitarum exponeret? deinde quas hic aduersus gentes uictorias, quas strages uides referri? timere ne nomen domini, & gloriam eius? hoc passim pro magno munere ipsis etiam Israelitis promittitur, quare nobiscum agnoscant iram istam & zelum domini esse aduersus hostes humani generis, iustitiam autem, & salutem nobis omnibus à domino ablatam; hanc denique esse Tcionis redemptionem, & saluationem, multarum uidelicet gentium ad agnitionem ueri Dei conuersionem. quamobrem aptissimè sequitur, Veniet Tcionis redemptor &c. cui facit, quod sequitur, Et ijs, qui redeunt ab iniquitate in Iacob, id est, Iacobitis, qui ab iniquitate conuertuntur, ueniet redemptor, ut intelligant redemptorem nihil commodi allaturum Messiam, nisi illis, qui peccata deserunt: neque aliam captiuitatem tollendam per Christum, quam peccati. quod quia illi nequaquam credere uolunt, miserè pereunt, & in peccatis suis moriuntur, ut dicit dominus. Sed ipsos quoque hic locus redarguit, presertim si abrahis punctis sic uertas, Veniet, inquit, Tcionis redemptor, & Iacobitis captiuis peccati. nam notum est שבי, si à uerbo שבא accipias, notare captiuitatem; de quo iam in fine primi capituli non nihil diximus, ubi est alter huic locus similis, Tcion in iudicio redimetur, & captiuitas eius in iustitia, uers. 26. non enim uideo, quo pacto redeuntes transgressionis dicantur, ut Hebræa habent, qui ab iniquitate redeunt. quare puto hoc loco, & illo primi capituli nobis à Iudæis impositum fuisse, ne cogere eos facerem redemptionem Tcionis esse spiritalem. In hunc certè usum erat super caput redemptoris salus; nihil enim antiquius ducebat salute nostra: in pectore iustitiam sibi, & nobis afferebat, & praelia nostra contra peccatum ipse prælabatur, iustus, & iustificans. Miseri sunt, qui hanc redemptionem contemnunt. & propter hoc additum puto, Fidelis sermo Iehoua, quòd omni acceptione sit dignissimus, & fide, & amore, ingentiq; religione suscipiendus.

Hoc fœdus meum; hebr. & ego, hoc fœdus meum: quod uel est iurantis, uel est, quasi dicat, ego sum, qui istac loquor: ego ille sum redemptor, qui ab iniquitate redimo: uel & hoc est fœdus meum, quod ego cum eis ferio, id est, ista sunt promissiones fœderis, nempe ut non auferat spiritum suum, & mentem suã à Tcione, id est, ab ecclesia: non quæ initio fuit tantum, sed quæ in futurum erit, neque ab ore ipsius, à pastoribus uidelicet, & rectoribus eius, qui tum erant, & successoribus ipsorum in sempiternum. hoc summopere necessarium erat, aliqui parum profuisset redemptio. oportuit itaque unam esse ecclesiam; in qua perpetuò spiritus domini resideret, quæ decipi in rebus ad salutem necessarijs nequaquam posset. & licet ipsi ministri malè uiuant, simul tamen iuncti, & quatenus ecclesiam unam constituunt, sensu domini non destituuntur. Hoc est Dei fœdus; hæc promissiones, quas Lutherani infringere non poterunt. nam ecclesia Romana est, quæ à tempore Apostolorum perpetua pontificum serie spiritum hunc domini habuit; licet aliqui ex eis perdidit uiuerent: in qua etiam semper idem fuit sensus, eadem fides; eadem semper fuerunt Dei uerba, hoc est ipsum fœdus: quod si quis neget, fœdus Dei abnegat, & infringit, & uenisse Deum negat. neque enim si uenisset, & abiisset, & sic rem non disposuisset, aduentus eius parum admodum nobis utilitatis attulisset, dum quisque sensum suum pro sensu Christi afferret: & tot essent sententiæ, quot capita, ut nunc in quibusdam pronuncijs, magno cum animi dolore, magno etiam totius reip. Christiana malo, experimus. Ad Tcionem autem referenda sunt uerba hæc, & promissiones ista; de qua præcedenti uersu. quòd si ad redemptorem referre uelis, idem sensus est: semen enim Christi sunt Apostoli ipsius, & semen seminis eius sunt successores eorum in ecclesia catholica, & Apostolica. & ob hanc promissionem sancti patres aduersus hereticos degertantes, perpetuam in ecclesia Romana seriem pontificum narrant, qui semper eundem sensum habuere: quod in ecclesijs suis heretici ostendere non ualent: siquidem negare non possunt aliud se, aliud patres suos credidisse: neque pontifices, qui ante quinquaginta annos ecclesijs Germaniæ gubernarunt, spiritum illum habuerunt, quem nunc plures ipsorum habent, quo multò alia sentiunt nunc ab illis. at patres istorum fidem eandem tenuerunt, quam Apostoli, & successores eorum tenuerunt, ut ex serie pontificum, & fidei, & conciliorum patet. ergo non sunt ecclesia Christi, quæ eundem spiritum, & eadem uerba semper habuit. Ita pugnabant cum hereticis patres: ita & nobis nunc agendum est, ut id credamus, quod semper, quod ubique, quod omnes, & à nouitatibus in fide caueamus, ut fœderis Christi participes simus.

Surge,

Caput sexagesimum.

Noua.

Vetus.

1 SVRGE, illuminare, quia uenit lux tua: & gloria Iehoua super te orta est.

Quia ecce obscuritas operiet terram, & caligo nationes; & super te orietur Iehoua: & gloria eius super te uidebitur.

Et ambulabunt gentes ad lucem tuam, & reges ad splendorem ortus tui.

Leua circumquaque oculos tuos, & uide: omnes isti congregati sunt, uenerunt tibi: filij tui è longinquo uenient, & filia tua super latus confirmabuntur.

Tunc uidebis, & diffuses, & miraberis, & dilatabitur cor tuum, quando conuertetur super te multitudo maris: strenuitas gentium uenerit tibi.

Copia camelorum operiet te: dromedarij, Madian, & Ephah: omnes ipsi de Sceba uenient: aurum, & tus deferent, & laudes Iehoua euangelizabunt.

Omnia pecora Kedar congregabuntur tibi: arietes Nabaioth ad ministerium erunt tibi: ascendent iuxta acceptionem altaris mei, & domum decoris mei.

Qui isti [qui] ut nubes uolant, & ueluti columbæ ad foramina sua?

Quoniam nihil insulæ spe intentæ erunt: & naues Tarsis cum primaria ad adducendum filios tuos ex longinquo: argentum eorum, & aurum eorum cum eis nomini Iehoua Dei tui, & sancto Israelis, quia ornauit te.

Et ædificabunt filij alienigenæ muros tuos: & reges eorum ministrabunt tibi: quia in efferuescentia mea percussi te: & in bona uoluntate mea comiseratus sum te.

Et aperient portas tuas iugiter: per diem, & noctem non claudentur, ad adducendum ad te strenuitatem gentium, & reges eorum abducti [erunt].

Quoniam gens, & regnum, quæ non seruiert tibi, auferentur, & gentes exciccando exciccabuntur.

Gloria Libani ad te ueniet; fraxinus, ulmus, & baxus pariter, ad ornandum locum sanctificationis meæ, & locum pedum meorum honorabo.

Et uenient ad te incuruati filij affligentium te, & supplicabunt super uestigia pedum

1 SVRGE, illuminare Ierusalem: quia uenit lumen tuum, & gloria domini super te orta est.

2 Quia ecce tenebræ operient terram, & caligo populos: super te autem orietur dominus, & gloria eius in te uidebitur.

3 Et ambulabunt gentes in lumine tuo, & reges in splendore ortus tui.

4 Leua in circuitu oculos tuos, & uide: omnes isti congregati sunt, uenerunt tibi: filij tui de longè uenient, & filia tua de late re surgent.

5 Tunc uidebis, & afflues, & mirabitur, & dilatabitur cor tuum: quando conuersa fuerit ad te multitudo maris, fortitudo gentium uenerit tibi.

6 Inundatio camelorum operiet te: dromedarij, Madian, & Ephah: omnes de Sabæa uenient aurum, & tus deferentes, & laudem domino annuntiantes.

7 Omne pecus Cedar congregabitur tibi: arietes Nabaioth ministrabunt tibi: offerentur super placabili altari meo: & domum maiestatis meæ glorificabo.

8 Qui sunt isti, qui, ut nubes uolant, & quasi columbæ ad fenestras suas?

9 Me enim insulæ expectabunt, & naues maris in principio, ut adducam filios tuos de longè: argentum eorum, & aurum eorum cum eis nomini domini Dei tui, & sancto Israel, quia glorificauit te.

10 Et ædificabunt filij peregrinorum muros tuos, & reges eorum ministrabunt tibi: in indignatione enim mea percussi te, & in reconciliatione mea miseratus sum tui.

11 Et aperient portæ tuæ iugiter: die, ac nocte non claudentur, ut afferatur ad te fortitudo gentium, & reges earum adducantur.

12 Gens enim, & regnum, quod non seruiert tibi, peribit: & gentes solitudine uastabuntur.

13 Gloria Libani ad te ueniet, abies; & baxus, & pinus simul ad ornandum locum sanctificationis meæ, & locum pedum meorum glorificabo.

14 Et uenient ad te curui filij eorum, qui humiliauerunt te, & adorabunt uestigia pedum

Nn ij dum

dum tuorum omnes, qui te infestabantur, & uocabunt te ciuitatem Iehoua, Tcion sancti Israelis.

Pro eo, quod fueris deserta, & exosa, & absque transeunte: & ponam te in superbiam saeculi, gaudium generationis, & generationis.

Et fuges lac gentium, & mamillam regum fuges: & scies, quod ego Iehoua saluans te, & redimens te, robustus Iacob.

Pro are uenire faciam aurum; & pro ferro uenire faciam argentum; & pro lignis aes, & pro lapidibus ferrum: & ponam praefecturam tuam pacem, & exactores tuos iustitiam.

Non audietur ultra iniquitas in terra tua; uastatio, & fractura in terminis tuis: & uocabis salutem muros tuos, & portas tuas laudationem.

Non erit tibi ultra sol in lucem per diem, & ad splendendum luna non lucebit tibi: & erit tibi Iehoua in lucem sempiternam; & Deus tuus in decorem tuum.

Non occumbet ultra sol tuus, & luna tua non colligetur. quoniam Iehoua erit tibi in lucem sempiternam; & complebuntur dies luctus tui.

Et populus tuus, omnes ipsi iusti, in sempiternum hereditabunt terram: furculus plantationis meae, opus manuum mearum ad ornandum memetipsum.

Minor erit in mille, & minimus in generem robustam: ego Iehoua in tempore suo festinare faciam istud.

dum tuorum omnes, qui detrahebant tibi, & uocabunt te ciuitatem domini, Sion sancti Israel.

Pro eo, quod fuisti derelicta, & odio habitata, & non erat, qui per te transiret, ponam te in superbiam saeculorum, gaudium in generationem, & generationem.

Et fuges lac gentium, & mamilla regum lactaberis: & scies, quia ego dominus saluans te, & redemptor tuus fortis Iacob.

Pro are afferam aurum; & pro ferro afferam argentum; & pro lignis aes, & pro lapidibus ferrum: & ponam uisitacionem tuam pacem, & praepositos tuos iustitiam.

Non audietur ultra iniquitas in terra tua; uastitas, & contritio in terminis tuis: & occupabit salus muros tuos, & portas tuas laudatio.

Non erit tibi amplius sol ad lucendum per diem, neque splendor lunae illuminabit te: sed erit tibi dominus in lucem sempiternam, & Deus tuus in gloriam tuam.

Non occidet ultra sol tuus, & luna tua non minuetur: quia erit tibi dominus in lucem sempiternam; & complebuntur dies luctus tui.

Populus autem tuus omnes iusti, in perpetuum hereditabunt terram, germen plantationis meae, opus manus meae ad glorificandum.

Minimus erit in mille, & paruulus in gentem fortissimam: ego dominus in tempore eius subito faciam istud.

SURGE &c. iam de mysterio Christi aperiore decantat propheta. redimendam Tcion, & caeptius peccati adimendum iugum praedixerat sub sinem superioris capitis; atque adeo nunquam desitendum spiritu, & mente Dei ecclesiam eius: ad eam igitur nunc conuersus, miris modis ei congratulatur, & eius felicitatem describit. Nomen autem Ierusalem hoc loco ex cantu ecclesiae uidetur additum: sed planum est, quod de ecclesia Christi sit sermo. Utuntur autem Hebraei istis imperatiuis, surge, uide, & similibus, pro interiectionibus adhortantium: surgendi tamen uerbum aptissime hic apponitur: quoniam de aduentu, & ortu lucis loqui incipit, praecesserat autem nox, qua cubatur, & dormiunt: & qui dormiunt, nocte dormiunt: & qui ebrii sunt, nocte ebrii sunt, ut inquit Paulus; & surge, qui dormis, & illuminabit te Christus: sciebat enim propheta, multos ex Iudeis somno, & operibus noctis grauatos lumen Christi non esse percepturos. Illuminare; luce perfundere: excipe in cor, & intimos mentis sinus: retege mentem: discute nebulas: excipe tanquam speculum lucem &c. adhortatur plane ad illud, quod Paulus se, & discipulos suos facere dicebat, nempe quod uenulata facie gloriam domini, tanquam specula, reciperet. idem enim, lux, gloria, splendor, claritas &c. nitida uero corpora, qua radijs lucis feriuntur, a luce, quam accipiunt, in lucem transformantur: unde & Apostoli ad eandem imaginem transformati lucem ex sese emittebant, ueluti soles quidam: ideoque & lux mundi dicti sunt. Gloria domini: Christi praesentiam, doctrinam, & miracula hic notat propheta: sicut interpretatur Matthaeus illud capitis noni, Populus, qui ambulabat in tenebris; uidit lucem magnam &c. & Paulus loco superiori dicens, Velamen positum super cor Iudeo-

rum, & auferendum uelamen, cum conuersi fuerint ad dominum, ut uidere possint claritatem, satis explicat, quae sit haec lux, nempe euangelij gloriae beati Dei: quam ne uideant, impedimento est cecitas, qua Deus huius saeculi excacauit mentes illorum, ut alibi Paulus affirmat.

2 Tenebrae operient: magnitudine gratiae, seu beneficii suadere conatur, quod superiori uersu dicebat. Nulli, inquit, alteri genti Deus tribuit, quod tibi tributum est: ecce enim omnia occupantibus tenebris, sola tu lumine sua praesentia illustraris, ex patribus tuis natus, in Iudaea ortus, & educatus, ad te solam missum se testatus, talia in te operatur, quae nullus alius fecit. quid cunctaris? si hic sensus placet, futura pro praesentibus accipito, Operiunt, oritur, uidetur: puto enim haec ad Iudeos pertinere: ita ut quae exhortationis sunt, ad omnes pertineant: quae autem magnifica promittuntur, ad eos tantummodo, qui uere Israelitae fuerunt, & Christum susceperunt; ratione quorum Israel dicitur redemptus, & Tcion sanctificata, & gloriosa: effecta enim est ex ipsis spiritalis Ierusalem: cui omnia gloriosa competunt. quod si omnia, tam quae exhortationis sunt, quam quae promissionis, ad electos tantum Israelitis uelis pertinere, non repugno: illud enim, Surge, illuminare &c. erit, Fruere luce, qua irradiaris; congratulare tibi, & gratias agas Deo. nam uniuersa, quae extra te sunt, caligo densissima occupat: at tu lumine Christi ueri solis irradiata, nunquam tenebricosus eris. & omnia, quae sequuntur, huc quoque faciunt. Videtur autem hoc loco esse allusio ad tenebras illas Aegyptiacas, quae regionem, in qua erant Israelitae, non occupabant. Quid si per allusionem ad utrasque, dicantur illae tenebrae, ad quas mittitur, qui non habens uestes nuptijs aptas, extra conuiuium eicitur in euangelio, tenebrae exteriores? certe quidquid extra ecclesiam est, tenebricosum est: unde fit, ut quisquis ab ea eicitur, aut egredijtur, ea mox sentiat, & faciat, qualia ab ijs, qui in tenebris agunt, sunt, ac iudicantur. Vide haereticorum placita, & mores. quid de Mahometanis, & Ethnicis, qui extra sunt, dicam? Conueniunt autem haec superioribus: quia sunt, ueluti explicatio eius, quod dixerat ultimo uersu, quod Dei spiritus, & uerba Dei non recederent in aeternum ab ecclesia.

3 Et ambulabunt &c. ne quis putaret solos Iudeos lumine Christi illustrandos, gentes autem semper in tenebris futuras, ait, quod gentes etiam iustae essent lumen, & Christi gloria fruenterent, sed per Iudeos: quasi dicat, quod si gentibus lumen impertiat, non aliud erit, quam quod tu frueris, & ad te primum destinatum fuit, iuxta promissiones patribus factas. In splendore ortus tui, seu ad splendorem, qui tibi orietur: & hoc est, quod habet amplius Iudeus, quam Graecus, & haec est utilitas circumcisionis: gentes autem misericordia adducta sunt, & inserta radici pingui: quae in sequentibus magis explicantur hoc eodem capite: significatur enim, quod conuersio, & illustratio gentium sit beneficium Iudeis exhibitum.

4 Leua in circuitu. si quisquam filius non admodum aequo animo ferat aliorum fratrum natiuitatem, & insipienter tristetur; pater autem eum uelit exhilarare, ac dicat; Mi fili, ecce do tibi alios fratres, qui tibi, tanquam seniori, seruiant: nihil est, quod timeas, aut inuideas, tui sunt: ex superfructibus, & ijs, quae tu abieceris, induentur: diligunt te, ut fratres, seruiant autem ut famuli: quanto plures habueris, ditior, ac beator eris: ita multis in locis cum illa primitiua ecclesia ex Iudeis congregata mihi uidetur dominus agere, sicut in euangelio; Fili, tu semper mecum es, & omnia mea tua sunt &c. & hoc praesertim loco. In circuitu: circumquaque, ad omnes mundi plagas, gaudere iubet ob ea, quae secundum carnem non nil maioris illis afferbant, praesertim cum uideret ex Iudeis paucissimos sibi adiungi. Venerunt tibi: tibi, inquam, uenerunt: tui erunt: si quid ex hoc illis emolumentum accrescit, tibi quoque illud ipsum accrescit: tibi enim ueniunt: tui sunt filij: qui dispersi erant, neque eos noueras, tibi eos congregego. De lateri fugent: sic omnino legendum est, & sic scriptum ab interprete puto, consentientibus Hieronymi commentarijs. Hebr. Super latus confirmabuntur, id est, educabuntur. Quod si uim uerbi תרמסן exprimeret uelis, pluribus uocibus explicare oportebit, id est, fideliter, tanquam ad latera nutricum educabuntur, ut confirmetur uiribus &c. puto etiam, quod de filijs idem sentiendum sit: utrunque enim uerbum utrisque tribuendum est, quae eleganter hebraismus solet distribuere. dicendum enim foret, Filij tui, & filia tuae de longinquo ueniunt, & utriusque super latus tuum confirmabuntur, uide de hoc uerbo supra cap. 7. Si non credideritis, non stabiliemini &c.

5 Tunc uidebis, & afflues, seu difflues, id est, uidens difflues, est autem Hebraeis uidere absolute positum inderdum gaudij. Lata, inquit, aspicias, & tanquam fluius, qui cum ripas transgreditur, late diffunditur, amplificaberis. Quando, uel quia, conuersa fuerit, uel conuoluetur, Super te multitudo maris: quemadmodum si unda maris ruptis uallis terram operiant, aut si ingentes aquarum moles in fluium quempiam conuoluantur, redundabit, & diffluens omnia uicina occupabit; ita multitudine transmarinarum gentium ad te ueniente, & magno impetu, ueluti irruente, difflues, amplificaberis &c. Possimus autem nomen תרמסן id est, turba, seu strepitus, uel pro

ipsis hominibus acciperet, quos inducit per mare aduenientes ad Iudaeam, nempe Afris, Græcis, Italis, Hispans: uel etiam pro diuitijs transmarinis, ut Eccles. 5. *Q*ui diligit argentum non satiabitur argento: & qui appetitum habet in copia, id est, diuitijs, non erit prouentus &c. & Ps. 37. Melius est medicum iusto, quam copia improborum multa: & sepe alijs. & uox, quam fortitudinem uertit uulg. pro exercitu, & robore exercituum accipi potest, uel pro ipsis diuitijs, strenuitate, & labore parit. ingentes enim diuitie per mare tam Indicũ, quam mediterraneũ in Thoniam astiti consueuerant, ut ex profanis, & sacris historijs manifestum est. quando etiã omnes mundane diuitie, & operta, ecclesie Christi cesserunt, omnibus notũ est. *Q*uid si per diuitias, aurũ, & argentum, & cetera, qua mox commemorat, intelligas uires, ingenium, industriã, artes, scientias, & huiusmodi, qua ueriores diuitie sunt, quam illa alia: hæc omnia quoque ad Christi ecclesiam deuoluta esse, nemo est, qui ignoret: quibus ditata ecclesia per totum orbẽ dilatata est: & ista sunt copie camelorum, & dromediorum, qua onusta auro, & argento ex Saba ueniunt, & laudes Iehoua euangelizant. isti sunt greges ouium, & caprarum ex Arabia, & ex Israelitjs, seu Agarens, qui huiusmodi gregibus abundabant. de quibus nominibus uide, si uis, Hieronymum hoc loco. Ministrabant: passim accipiendum uidetur, ministrabantur, seu in ministeriũ aut cultum erunt. quod mox exponit. Offerentur: hebr. ascendent. Super placabili altari meo: sensum uertit: ego hebraicum retinui, & apertus esset. Super acceptance altaris mei, id est, super altare mihi gratissimum: uel iuxta acceptance altaris, id est, quantum quantum altari meo placuerit, ut uoluntas, figuratẽ rei inanimata tribuatur. Per has autem nationes, qua: infensa erant Iudais, intelligit omnes, quantumcumque legibus, ac moribus à sanctitate morum, & Deo debita subiectione separatas. Repetendum est autem in singulis membris illud, quando, quod uers. 5. præcessit. Diffuses, quando greges &c. Scimus autem, quod Ismaelita, & Sabai, & cetera nationes Christo obederint, & ad eum, qui scimus quã Salomon erat, uenerint. qui autem fidem Christi amplectebantur, omnia illi libenter offerebant, & dispositioni, seu prouidentia Apostolorum omnia committebant: & sat bene secum actum putabant, si in gremio ecclesie exciperentur, & laudes domini decantare, seu euangelizare, tanquam rem suauissimam, summam felicitatem ducbant. reperiebant enim thesaurum in agro, pro quo coemendo, tam gregum oues, quam armenta; tam aurum, quam cetera omnia bona non satis dignum pretium reputabant. contemptu itaque omnium illum sibi acquirebant, non sine ingenti gaudio. quare hic dicuntur aurum, & argentum deferre, & laudes annuntiare, non dicentes cum alijs emptoribus, Malum est, malum est, sed hoc, quod do, nihil est: quod accipio, ingens bonum est &c.

8 Qui sunt &c. hæc uerba possunt referri ad id, quod dixerat uers. 5. Miraberis dicens; *Q*ui sunt isti &c. qua autem interiacent, tempus admirationis exponunt: uel certè sunt uerba propheta, quasi rem iam uidentis, & præ gaudio gesientis: aduentum autem gentium celeritatem nubium comparat, & columbarum ad peristereon suum, & ad foramina sua magno alarum strepitu conuolantium: uentus properare facit nubes: columbas amor, & pullorum desiderium. in plurimis autem, qui ad fidem ueniebant, spiritus sancti motionem erat uidere, qui quasi impellere, & propellere ad fidem uidebatur: in alijs ingentem amoris uim, quem erga eum gerebant, à quo adeo se amatos sentiebant. quod significabat dominus, quando, si exaltaretur à terra, omnia ad se attracturum dicebat. Hic, queso, mecum considera Christiane lector, quã omnia impedimenta mundi prateruolent illi, quos Deus ad se trahit spiritu, seu amore sui: sicut non est in terra, qui nubium cursum possit impedire, aut uolantes aues retardare, quod minus, quod properant, cant. *Q*ui igitur, te retineri diutius doles, pete aut spiritum caelestem: aut diuino ut amore calefas: quo subito omnia deferas, & ad proprias sedes properes, ubi est uera quies.

9 Me enim insula &c. quasi dicat, dixi uolatueros. nam extremi quique orbis acceles, & transmarina prouincia à me uno pendeunt, & spes suas in me collocabunt: quare ad me properabunt: neque enim alteri rei incumbent, nisi ut me teneant, & apprehendant. Et naues Tarsis: expliat, quod paullo obcurius dixerat de nubibus, & columbis, dicens, quod aduehendis filijs ecclesie ex ultimis orbis partibus, & regionibus transmarinis deseruirent naues oneraria, qua: extensis uelis, uibus, & nubibus possunt comparari, propter celeritatem, & non expectatum aduentum. in superioribus autem à nobis iam dictum est de uoce Tarsis, & nauibus Tarsis. Ceterum quod sequitur, In principio, nemo est, qui explicat: uideo quidem, quid alij dicant, sed quã appositè, iudicet prudens lector. ego certè qua: illi asserunt, qua ratione uerbis propheta: conueniant, me fateor non intelligere: neque si suppleamus notam similitudinis, sicut à principio, propterea sensus constabit: neque si ad aduentum nauium tempore Salomonis cum argento, & auro, & pauonibus referamus, quod ita tempore Mesiae aduenient; quidquam ad rem dictum existimabo: neque enim uerba id sonant, & minus uolentia uidetur expositio. quare postquam diu mecum rem cogitauit, aliter uerti posse uerba existimauit;

existimauit; ut מִשְׁמַחָא non pro principio, ut interdum solet, sed pro prima, seu priori, & quæ præcedit, accipiamus, id est, prætoriam nauem: interdum enim primus, seu principium Hebreis non tam temporis, aut ordinis sunt nomina, quã dignitatis; sicut etiam Principes capita dicuntur Hebreis, & principium anathematæ 1. Sam. 15. dicitur populus accepisse, ut sacrificaret, id est, præcipua, & meliora &c. nõ ergo ab re fuerit, si hæc uocẽ hic pro primaria naue capiamus, quam prætoriam Latini uocant. solet autem & ceteras præcedere, & maior esse, & ducem totius classis portare. ergo per naues onerarias cum primaria, puto significare integram classẽ: nec uenturam unam, aut alteram nauem, sed multas, inter quas solet aliqua esse, ueluti dux, & antesignanus in exercitu: quod facit & ad dignitatem filiorum Dei, & ad commendandam multitudinem filiorum aduentantium ad ecclesiam matrem. ordo itaque uerborum hic sit; Intenta ad me erunt insula; naues item onerariae plurime cum primaria; & integra classis mihi erunt intentæ, & mihi parebunt ad adducendum &c. hæc autem non iuxta litteram accipienda sunt, ut ad Palestinam eundem sit, sed figuratè, nempe quod iudice ad Christum ueniendum esset, ingenti gentium omnium desiderio, & uelocitate: ita etiam & quod sequitur, Argentum eorum &c. nempe, quod omnia sua, quantumcumque pretiosa, libenter ad Dei gloriam impenderent: & ut est apud Paulum, si opus esset, oculos eruerent &c. omnia enim lucra detrimentum ducit, qui ad Christum trahitur: & libenter omnium rerum iacturam facit, ut Christum possideat. quare qui Christo nomen dant, & adhuc lucro inbiant, & cupiditatibus implicentur, nescio, quã uerè, & ex animo in Christi militiam transeant: hoc enim uideo esse ualde rei, quæ geritur, consentaneum: argentum eorum, & aurum eorum cum eis. Sed quorsum? Nomini domini Dei tui &c. quasi tunc aliquid pretij habere aurum, & argentum, & lapides pretiosos existimant, quando in usus glorificationis illius, qui omnia condidit, impenduntur. glorificatur autem cultus, prædicatione uerbi, subiectione pauperum, captiuorum redemptione, & huiusmodi alijs, qua: sacra littera, & patrum sanctorum decreta commendant. Quia glorificauit te: hic insinuat, quod in usus ecclesie deferret aurum, & argentum, quia, inquit, Deus tuus, & qui à te colitur, te glorificauit: iccirco qua: tibi offerunt, nomini Dei, & decori eius putant se offerre. Absque dubio hic ordo est, & hunc sensum hæc uerba insinuant: quem enim alibi nomen domini magnificatur: neque nomini eius aliquid potest deseruire: neque Deo quidquam oblatum quisquam existimet, præterquam in ecclesia eius. *Q*uid si heretici dicunt, apud se ecclesiam esse; sciant tantum unam esse Christi ecclesiam, quam uidehæc ille orauit, & glorificauit, à qua præsciderunt se uniuersi heretici: si enim apud Lutheranos est Christi ecclesia, quid ni, & apud Zuinglianos, & apud Caluistas? *V*s scire, qua sit ecclesia Christi, uide, unde isti omnes se præsciderunt: qua: una est, & spiritum Dei habet, qui non sibi contrarius est: & in qua est uerbum Dei, & erit usque in saculum saculi: quam Deus orauit: in qua colitur: quem cultum in templis uides: quem ignorant heretici, cultum spiritalem tantum præterentes, homines ipsi carnales: qui non nisi carnem sapiunt; isti, ut sunt cupidi, & cupiditatum serui, uniuersam Dei glorificationem prædicatione uerbi definiunt: cuius se præcones gloriantur, ut omnia, qua: in Dei cultum in ecclesia offerre solebant fideles, in suas uoluptates, & sua: carnis cultum, quo pacto conuertant. Huc certè ille tendit exterioris cultus contemptus. diabolus uerò, ut est mirus malorum artifex; his istorum inuentis mirè fauet: scit enim, quod cum ex corpore, & animo consistunt homines, & ad animam omnia per sensus corporis perueniant, si cultum exteriorẽ auferat, spiritalem tantum de mente domini esse docens, citò neque corpore, neque animo Deum colent, sed toti, tanquam bruta, de uoluptates ruant, nullo religionis freno coerciti, ergo istis omnis agnoscamus in ecclesia exteriorẽ cultum, qui mentes fidelium tenet, & animos ad amandum Deum incitat; hunc sacræ littera commendat: nam qua: in usus ecclesie conferuntur, nomini domini oblata affirmant, qui quã ecclesiam suam spiritually exornant, nec non etiam uisibiliter inestimabilibus sacramentorum diuitijs suscipit ea, qua: à fidelibus ecclesie offeruntur, quod ad celebrationem nominis sui faciunt. hæc autem iccirco gaudet, quod ad nostri sanctificationem summopere conducit.

10 Aedificabunt filij peregrinorum: in hebr. est singulare, extranei, seu aduenæ: sed rectè uulgatus numerum mutauit. sunt autem iuxta tropum scripturæ, filij aduenæ, aduenæ ipsi, seu extranei, qui alterius sunt generis, seu religionis, ut supra non uno loco amonauit. Muros tuos: inquit tanquam ciuitatem alloquatur: sed muros ex lapidibus uiuis hic intellige, non minus enim aedificauit ecclesia: muros alienigenæ, quam Iudæi. habuit nanque in illa aueca ætate ex gentibus plurimos episcopos, & uerbi Dei præcones, qui potestate, & scientia ad aedificationem ecclesie usi sunt: neque deerunt unquam his aliqui similes inter quamplurimos, qui sanctorum sedes obtinent, destructores potius censendos, quã aedificatores. Et reges eorum. quot Christianissimos reges habuerit ecclesia, nouimus: qui ei non minus seruiuerunt sua potestate, & seculari auctoritate, quã sancti pontifices. In indignatione enim mea &c. hic locus facit, ut superiora de Iudæorum ecclesia intelligamus,

que à domino fuit expurgata per Christum: quæ bona parte suorum filiorum fuit per infidelitatem expoliata: & tandem ad paucissimorum numerum redacta, rursum ex gentibus alijs filijs donata est, & ab ipso domino magnificè amplificata, magnisque diuitijs, tam spiritalibus, quam corporalibus exornata. hanc autem uicissitudinem, quæ sequuntur, magis explicant. Habemus interim hic propter scelera filiorum ecclesiæ, Deum dici indignari in ipsam ecclesiam. fatetur enim, quod aduersus eam indignatus sit, id est, aduersus populum, qui intra ecclesiam est: ex indignatione autem profisciscuntur & pestes, & intestina bella inter semetipsos, & ab hostibus populi Dei illata: adde schismata: adde hæreses, & id genus mala, quæ ecclesiam inuaserunt, eamque magna ex parte dilacerant, & filios eius ad paucitatem redigunt: quæ utinam nostro hoc seculo non usque adeo manifesta essent, & hæcenus quidem iratum Deum sentimus. commiserationes autem eius, etiam si scelera in dies augetur intelligant, exspecto tamen: nam multus est ad condonandum: in momento enim, si ei usum fuerit, tam tempestates omnes, quam quæ ipsa concitant scelera, delebit: quod si faciat, pro בְּחַיִּים רוּחוֹ, seu bona uoluntate sua, faciet. eò autem magis in ea, quam dixi, spe confirmor, quod res nostras desperatam conficio: aut enim finis omnium in ianuâ est, aut rerum facies immutabitur.

- 11 Et aperient portæ, uel aperient ipsi, scilicet ministri & c. significant autem hæc insitam aduentantium multitudinem, simul etiam, & capacitatem ciuitatis, quæ totum mundum capere potest: non enim sacramentorum finita est uirtus, ut in plures dispersa minus prosit: neque aboluendi à peccatis potestas ullis finibus clauditur, sed integra in ecclesia perseverat: neque Deus in diuisionem celestium donorum auarus est, ut molestum sit illi quotidie, & in singulas horas beneficium impertiri: immo portas apertas esse iubet, & quæ gratis accepimus, nos gratis dare, & absque ulla personarum acceptatione omnes excipere, & ad nuptias filij sui, quæ usque hodie durant, introducere.
- 12 Gens enim & c. non est extra ecclesiam Christi, extra ecclesiam Apostolicam salus: est enim firmamentum, & columna ueritatis, id est, firma, quæ ruere non potest, ut tutum admodum fuerit cimiti: qui enim ei imittitur, Deo ipsi imittitur. alia uero ecclesiam sunt calamitæ contracti, & baculi arundinei: Deum non colunt in ueritate, ideoque excinduntur. nam omnis plantatio, quam non plantauit celestis pater, eradicitur. non solum autem hæreticorum ecclesiæ, sed uniuersa regna, quæ ad ecclesiam non transferunt, auferuntur, & abolebuntur. imperet licet multos annos Turca, & magna prælia aduersus populum Dei conficiat: ipse tandem, eiusque imperium, si ecclesiæ Dei non obedierit, excindetur. nam qui ecclesiæ filius non est, Dei filius esse nequit. Solitudine uastantur: sensum uulgatus expressit: ego uerbum uerbo reddidi, quod ex superioribus planum esset: ciuitates, & regna excicari, Hebræis esse, habitatoribus nudari: gentes uero excicari, est occidi, & interimi.
- 13 Gloria Libani & c. quasi de materiali templo loquitur: est enim ecclesia templum Dei, regia, & aula Dei. Per arbores autem, quarum hæc nomina ponit (quarum tamen naturam nostram ætas ignorat) intelligit omnia, quæ ad decorem, pulchritudinem, & stabilitatem ecclesiæ pertinent. crescebant uero in Libano arbores in admirandam magnitudinem, qui iam nunc arboribus ferè totus destitutus est. De his uocabulis, & arborum nominibus uide supra cap. 41. uers. 19. Admonendum te tamen duxi, Christiane lætor, quod תרור, quam hoc loco buxum dixit uulgatus, cap. 41. ulmum uertisse. תרור uero, quam hic pinum, illic buxum dixisse, ipsi quoque Hebræi sibi non constant: forè autem est Tascus, taxus arbor, abieti similis, de qua uide Pinum. nomen enim congruit: cuius licet hæc uenenosæ sint, ligna tamen construendis, fabricandisq; domibus non sunt inepta, sed uenustatem habent. Locum sanctificationis. nomen Hebraicum plerunque etiam pro sanctuario accipitur, id est, loco sacro, in quo tantum sacra peragebantur, & reponebantur. Exod. 15. Sanctuarium de Iehoua, quod firmamentum manus tue. Iosue 24. & c. in locum autem sanctuarium successerunt in Christi ecclesia templa. Notandum tamen, quod locum, quem sanctuarium, seu sanctificationem suam, id est, quem ipse sanctificauit, uel in quo ipse sanctificatur, & colitur, uocauerat, uocet etiam locum pedum suorum: ut uideas, quantum ciuitas hæc, & domus Dei ab illa celesti distet, quantoque optabilis sit ad eam transire, quam hic commorari: ubi tantum pedes domini quiescunt. Vide etiam, qualem sanctitatem requirit Deus, qui locum pedum suorum ipsam sanctificationem faciat, ut non nisi in sanctissimo uel pedem tantum figere dicatur. hunc autem pedum locum se honorare dicit dominus, seu ornare pedibus suis. quæ autem ornamenta sint ecclesiæ, omnes nouimus: quæ tamen nemmo uident, neque audiuerat, & in cor hominis non ascendunt: ut tecum cogites, quæ nam ornamenta, quæ decor sit ciuitatis illius beata; aut etiam quale habitaculum sibi uelit in animis nostris adornari. Sed tibi amantissime hominum Deus hoc ego libenter committo, ut qui locum pedum tuorum ob sanctitatis amorem sic sanctificasti, atque ornasti, animam, in qua totus habitare dignaris, ipse quoque ornare uelis.

- 14 Et uenient ad te & c. Græci, & Romani, Babylonij quoque, & Aegyptij, à quibus ecclesia Dei

Dei multa mala passa est, ipsam tandem ingressi sunt, & eius sunt facti filij: ut forè ob hanc causam filios affligentium eam dixit: quia illi quidem populi, licet non idem homines, Deum colere: cuius cultores ipsorum patres affligerant. Curui: incuruando se. uerbum gestum notat humiliantium semetipsos, & eorum, quos propria conscientia reuocat, ne accedant. agnoscetes ergo filij patres suos ueri Dei cultores infectatos fuisse, penitentia, & religione ducti submittentur animos, quasi ueniam de precaturi accedent: accedent, inquam, non quidem ad te, sed super uestigijs plantarum tuarum sese prosternentes supplicabunt. Quos omnia nihil aliud notant, quam quod magna humilitate, & animi submissione errorum suorum ueniam peterent, indignitatem antea uitæ agnoscentes: & omnia ecclesiastica mysteria magni facientes. quod cerè eorum est proprium, qui uerè ad Christum pertrahuntur. Nesciunt illi superbiam, & fastum, & indignos se esse arbitrantur, qui uel ministris Dei famulentur. cum enim è quantis malis eruti sint, sola Dei miseratione agnoscunt, in quibus poterant, quemadmodum patres eorum consensere, ac tandem diem claudere extremum; nõ possunt non se submittere illis, qui tantæ suæ felicitatis ministri fuerit. eos sanctissimos uiros putant: ipsam uerò ecclesiam, ut sui domini sponsam, uenerantur: in qua etsi uident aliquorum ministrorum errata, ipsam nihilominus sanctam ciuitatem appellant, & Dei domicilium, & multorum millium Angelorum frequentiam, & alia huiusmodi nomina, quibus sensum animi sui produnt, & studium, quod erga ecclesiam Christi matrem suam gerunt. quare parum ad Christum eos pertinere existimo, qui parum ecclesiæ ipsius deserunt, & ministros eius infectantur: nam filij illorum patrum, qui ecclesiam oderunt, & infectati sunt, si ad Deum conuertantur, ut habes ex hoc loco, curui, & in terram demissi uestigia eorum adorant.

- 15 Pro eo, quod fuisse & c. iam supra annotaui, ecclesiam sub tempus Christi admodum fuisse contemptam, fuisseque, ueluti omnino abiectam, non solum quod populus ille uarijs tempestatibus iactaretur, sed multo magis quod peccatum ferè omnes possederat: neque erat iustus quisquam, sed omnes declinauerant & c. ut superioribus capite usum est, decreuit autem Deus panè extinctam ecclesiam suam suscitare, & in paucis admodum Israelitis promissiones suas factas patribus adimplere. Cum igitur hæc legis, oculos mentis conijce in ecclesiam illam, quam dominus I E S U S congregauit, ditavit spiritu suo, & ornauit celestibus ornamentis: uidebisque omnia, quæ hic dicuntur, minora esse rebus ipsis, eò quod non possint rei magnitudinem ulla uerba æquare. quare figurata sunt omnia: & quamuis Iudeorum gloriam, ac dignitatem contineant; cum uerba ipsa spiritaliter intelligenda sint, si uera esse uelimus, tantum abest, ut habeant, unde gloriantur carnales Iudæi, ut hisce rebus, & tantarum promissionum splendore magis cæci reddantur. Fuit igitur ante aduentum Christi ecclesia derelicta, & panè deserta, ueluti exosa, & despecta: quod explicatur, cum ait. Absque transeunte: declinauerant enim ferè omnes ad impietatem: non erat, qui fidem, qui iustitiam, & misericordiam sectaretur: erat quidem terrena Ierusalem hominibus plena: templum iusebatur, sacrificia offerebantur, legebantur lex, & propheta: erat tamen ecclesia absque transeunte, sicut ciuitas quæpiam desertâ. illi enim interdum tantum numerantur, & recensentur; & homines uiui putantur in scripturis, qui pietatem, & iustitiam colunt. qui si nulli sint, dicit, non erit uir: omnia uacua, & thobu: adueniente autem domino caput regio illa frequentari, statimque post mortem domini magna accessio facta est, præsertim postquam discipuli fuere induti uirtute ex alto; & diuinam bonitatem mundo ceperunt aperire. Conser enim desolationem illam cum ipsis, quæ postea subsequuta sunt, & uidebis, quam uerum sit, Ponam te in superbiam sæculorum; subingarunt discipuli domini uniuersum orbem: & Roma orbis caput ecclesiæ iugum subiit libens: & tunc se satis gloriosam putauit: si piscatorum pauperculorum, atque adeo Iudeorum predicationi obediret, ut multo amplior fuerit Roma dignitas, quod euangelio cecidit, quam quod mundum subingarit. Ng. autem existimaret quis, imperium ecclesiæ armis, ac metu propugnandum, addidit, Gaudium generationis & c. omnium ætatum gaudium est ecclesia Christi, neque est, quod quisquam gaudeat: si eius gaudij particeps non est. Possunt uerba hæc, non solum ad tempus referri, sed etiam ad omnes generationes hominum: quaudiu enim homines erunt, seu mundus durabit, & sæcula sæculis succedent, ecclesiæ dignitas, & gaudium durabit. durabit enim remissio peccatorum, & sanctificatio mentium, fides, spes, caritas, thesaurus desiderabilis, pignus aternæ beatitudinis: quæ tanta est, ut spe satiet, & perpetuo gaudeere faciat. Quod si totius orbis gaudium est ecclesia, ergo ad eam omnes occurrunt: ergo ab omnibus indicabitur dilectâ: ut uideas commutationem, quod pro derelictione, & nullo habitatore, sed neque prætereunte, omnium ætatum homines sit habitura.

- 16 Suges lac & c. uidebaris despecta: suges lac & c. quidquid enim pingue, dulce, quidquid optimum habuit totus orbis, discipulorum Christi imperio cecidit: & ecclesia Christi de optimis terra bonis quod noluit, habuit; quod noluit, abiectâ. Mamilla regum & c. quantis fauoribus Constanti-

mus, alijque imperatores ecclesiam persecuti sint, profana etiam historia narrant. quod certe eum factum vidit orbis, plane intellexit, rem à Deo geri, & omnipotentem esse, qui ecclesiam fundauerit. Notandumq; est locus hic: nam aperte euincit, quod nihil sic Dei agnitionem promoueat, ut regnum, ac principum pietas. eum enim in terra sunt, ueluti dii: si eos uiderimus alteri fidem seruari, seruos Dei colere ecclesiam Dei, Dei domum, adeoque & templa edificare, ornare, fouere, non possumus non magnificare Dei potentiam, qui homines hominum dominos mansuetificat & in officio continet. adde, quod mundus ea tantum honore digna putat, que mundi principibus magnificantiur. hanc ob causam cum dixisset, Et mamilla regum lactaberis, addit, Et scies, quod ego Iehoua &c.

17 Pro ære &c. commutationem tristorum in res letas uidimus superiori uersu: hic credo attingere prophetam commutationem etiam honorum in alia potiora bona. Aes certe, & ferrum dici poterant pretiosissima quæque illius ætatis: & quæ ecclesia ante aduentum Christi habuit, siue sacrificia, siue sacramenta, si conferantur cum iis, quæ per Christum habuit, sunt as, & ferrum collata auro, & argento. minus etiam autem pretiosa illius ætatis, collata minoribus bonis ecclesie, sunt ligna, & lapides: uilia autem ecclesie sunt as, & ferrum. pretiosa itaque sunt, & æternum dum atura ecclesie bona; & ueteris ecclesie sacramenta in perfectora commutata sunt: significabant enim tantum sanctificationem, non item efficiabant. quod certe nona sacramenta faciunt, ut ineptire, & omnino errare hæreticos intelligamus, qui non maiorem baptismo efficaciam, aut eucharistia ad sanctificandum tribuunt, quam ueteri circumcissioni: fidei enim omnia ascribunt, sed decipiuntur ignorantes scripturas, & uirtutem Dei. Certè, etsi omnia ista figurata sint, argentum, & aurum tunc habuisse negat hic locus. quid mihi responsuri sint, noui: sed signum quoque esse noui. Visitationem מִקְרָא non solum ipsam actionem uisitationis, seu inspectionis, sed munus quoque, quale est pastoris, episcopi, uel magistratus, notat: quorum est noscere, ut iustis præmia, iniustis penas conferant. cum autem præfetti impij, ac tyranni sunt, omnia perturbant, & miserè diuexatur ecclesia. si uerò sunt pacis, & reipub. integritatis amatores, bene habent omnia. Quamuis autem sanctissimorum pontificum fuerit numerus, quis narrare poterit? quam humanos exactores olim quoque habuerit respub. christiana, nemo est, qui ignorat. Ego certè hoc loco tam pastores ecclesiasticos, quam magistratus politicos intelligo: hos exactores, illos uisitatores appellat: illos integrè, hos iustè officia peracturus pollicetur: adimpletam promissionem, felicitatemq; hanc durasse non paucos annos scio. quid autem nostro hoc saculo fiat, inuauit magis deslere, quam describere.

18 Non audietur ultra iniquitas &c. obijciunt nobis Iudæi iniquitates, seu חַמְסָה, id est, uolentiam, seu tyrannidem, que rapina coniuncta est: (hec enim est uis nominis) obijciunt oppressiones, uastationes, & confractones, quæ in rep. Christiana uigent. quare aiunt hæc non dum impleta: quæ obiecta eò maiorem uim habent, quò manifestius est, in ipsis quoque ecclesiasticis reperiri inuisibiliu modi mala: nam & belligerantur interdum, & aliorum regna deuastant. illud etiam, Non ultra, ali quantulum urgere uidetur. Sed his ego respondeo; hæc ad hostes pertinere, quod non ultra uim inferat sanctæ ciuitati, uel terram eius deuastent; aut diripiant, aut muros perfodiant, diruantque: spiritus alius enim ciuitas est, que licet oppugnetur, nunquam tamen expugnabitur: neque porta inferi præualebit aduersus eam. Quid? quòd multi ad hæreticos deficiunt, & multa regna ecclesiam Dei ignorant? uerum id quidem, sed ecclesia integra est; muros integros habet; omnia sua bona possidet, semper que possidebit: si deficiunt non nulla nationes, alia succedunt: si Europa neget, Asia constituitur. & prius aderit filius hominis, quam omnes deficiant: itaque ueluti accidentia sunt hæc (ut loquuntur dialectici): que ab ecclesia auferri possunt: dignitatem, integritatem, diuicias, que infinitos mundos ditare possunt, nemo poterit conuellerè: habet enim salutem pro muris, & laudes pro portis: æterna est ecclesia salus: neque ei unquam deerunt; qui pro tantis in eam collatis à Deo beneficis laudes decantant; aut certe ea, que laudari satis pro dignitate nequeunt. Alludit autem ad morem ciuitatum pacis tempore, quando in muris non arma, non uigilum uoces sonant, non diruentium, & quatentium ictus: sed in portis choros ducunt iuuenes, & puellæ &c. ut integros semper muros, & portas fore hæc notent: sicut enim refractionem murorum hebraismus uocat curatorem, seu emplastrum, ut supra annotauimus; ita integritatem, salutem: est autem Christus Dei filius murus, & propugnaculum ecclesie: non est, quòd murum tunc ædificamus: defectionem tamen non nullorum non possumus non deslere: ex sequentibus autem hæc magis elucescunt.

19 Non erit tibi amplius sol &c. hæc aperte significant spiritalem esse ciuitatem, & spiritale regnum, quod non corporali sole indigeat, aut luna. alia huius regni lux est, quam que oculis cernitur: Christus, & numen eius pro sole est, & pro luna ecclesie sue: tenebras aduersitatum suo tempore depellit; ignorantia uerò semper. neque enim unquam decepta fuit, neque decipi potest in rebus fidei, & doctrinarum, uelint, nolint Lutherani. Quid enim est lux sempiterna? quid est, quod uer. 20.

dicitur,

dicitur, non occidere solem, neque colligi lunam? non hic de æterna patria agitur: perpetua oratio est, & de felicitate ecclesie est sermo: quod qui negauerit, sensu indiget, & istius lucis radijs.

20 Non occidet sol &c. rectè uerit hebraismus. uerbum enim אֶרֶב, id est, uenit, cum de sole dicitur, est Hebrais idem: quod occidere, ut Genes. 28. Quia ingressus erat sol. tunc enim uidetur ingredi terras, uel Occanum, ut loquuntur poetæ, & iugus. similiter & Mich. 3. quod etiam dixit de luna, Non minuatur: sensum expressit: nam Hebraei colligere dicunt. cum enim luna minuitur, uidetur colligi, & contrahi. potest autè sol uni, aut alteri ecclesie occidere; potest aliqua particularis ecclesia decipi: at uniuersalis ecclesia, & Christi sponsa errare nequaquam potest. si enim erraret, sol illi occumberet, & luna minueretur: Deus autem, qui illi est lux, in æternum manet, & de ficere non potest. Quæ enim sequuntur, aperte probant, in hac uita hæc complenda esse. nam quod ait, Complebuntur dies luctus tui, mox uersu sequenti exponitur: luctus enim ecclesie fuit uidere se filijs orbem, & omnes filios suos ad impietatem declinare: at post aduentum Christi,

21 Populus autem tuus omnes iusti &c. omnes solet scriptura usurpare, pro pluribus. primis autem illis ecclesie temporibus, cum in uiuis egerent Apostoli, atque adeo post illorum discessum ferè omnes sancti erant, & sancti dicebantur. Vide Pauli epistulas. Quid nam, queso, tunc lugeret ecclesia? adde, quòd per Christum imperio exutus est diabolus, & semel damnatus est, ut alia redemptione, aut redemptore non indigeret homines, licet peccent; sed ad sanctitatem facilis sit regressus. quare statim addit, In sempiternum hereditabunt terram: quasi dicat, non esse eiusmodi regnum Christi, à quo expelli inuiri possint habitatores: poterunt quidem ipsi discedere, & sua sponte in aliena castra, & denicè iam tyranni potestatem transfugere: sed si nolint, nemo est, qui hereditate pellat. talis enim regio est, quam animo possiderent, quando corpus dissiparetur, aut in profundum maris demgeretur. Germen plantationis mex, seu furculus mihi carissimus, qui meis manibus plantatus est: quo tanquam ornamento me ornabo. ita enim accipiendum est uerbum in hitpacl. Quis uerò audeat plantulam conuellerè, quam ad se decorandum plantauit dominus omnium? quis rapiet oues de manu filij, quas ei dedit pater, omnibus maior? Hic mecum, queso, considera ecclesia, & fidelium dignitatem, quos fatetur ipse dominus in hunc usum à se plantatos, ut eis, tanquam uestimèto, ornaretur. Quid miramur gloriam suam, & coronam suam Paulum discipulos appellare, si ipse dominus id aperte de semetipso testatur? ex plantatione Iudæorum, quam ad suas delicias plantauerat in Iudæa, ui uides supra cap. 5. non quem expellauerat, fructum recepit: at nouella hæc plantatio, quam suis manibus, id est, labore, & sudore uultus sui, plantauit ad semetipsum ornandum, agricolam nequaquam fesellit; sed incunctissimos flores, ac fructus protulit, quos intrepidè, & absque rubore potuit exhibere patri immaculatos, & irreprehensibiles, & sibi cõformes: etsi enim despecti essent in oculis mundi, erat illis indignus mundus, & in oculis Dei erant incunctissimi. quare sequitur,

22 Minimus erit in mille uidet, quòd non spe sua deciderit agricola? furculus unus admodum paruulus, & in oculis hominum uilissimus mille, id est, plurimos Deo germinabit, sicut unum granum frumenti cadens in terram, multum fructum attulerat. Quot millia hominum minimus ille Apostolorum, qui non erat dignus Apostoli nomine ad Christum adduxit? quam fortem gentè unum Matthæus progerminauit, que adhuc hodie euangelium retinet in Æthiopia ultra Ægyptum? sed, ut Apostolos taceam, infinitus est paruulorum numerus, qui uerberrimos fructus, & Deo gratissimos protulerunt, quales fuerunt religionum, quas uocant, auctores, in quos nostri temporis hæretici immeritò debachantur. Quid enim, si multi ex illis, qui illorum institutis adducuntur, ceciderunt, neque sanctè uiuunt? nunquid ruina illorum, fidem Dei euacuauit, & manum eius abbrevianit? si isti, ut malè de uitæ instituto sentias, tibi suadent; quid innumerabiles alij, qui uitam sanctissimè duxerunt, & adhuc hodie uiuunt, te ad laudandum non inuitant? uerim canes odio sunt furibus, & lupis. Sed ad rem redeamus. Ego dominus in tempore eius &c. puto esse formam iurantis, Ego Iehoua: & interdum per se: Ego, ut supra 59. uerf. 21. additur autem in rebus magni ponderis. In tempore eius: apertius est, si dicas, suo tempore, id est, aptissimo tempore. habent enim sua tempora, & occasiones ferè omnia. Sed quid est, Festinare faciam suo tempore? fortè significat, quòd ubi aduenerit harum rerum tempus, & occasio, breui tempore complebuntur, que dixit. paucorum enim annorum curriculo euangelium in toto orbe obtinuit, & ecclesia ad immensam gloriam, & amplitudinem peruénit. Quid, si significet, quòd dominus acceleraret harum rerum tempus? ut illud beth sit acculatiui, ut interdum solet, & uerti debeant uerba in hunc modum, Ego Iehoua in tempus suum festinare faciam istud. cum enim, que futura sunt apud ipsum, iam sint; non festinare tempus, ut adueniant; sed festinare res ipsas, ut accedant ad tempus suum, aptissimè dicit dominus: & hic sensus planus est, & ad consolationem facit. Nos huius temporis plenitudinem uidimus: ob quod infinitas Deo gratias agimus: etsi iam multorum caritas refrigerat, & res ad interitum properare uidentur.

Qa

Caput sexagesimumprimum.

Noua.

Vetus.

SPIRITVS Iehoua super me. ideo unxit Iehoua me, ut euangelizarem inopibus: misit me, ut inducerem superalligationes confractis corde: ut predicarem ab actis in captiuitatem libertatem, & confrictis apertionem:

1 Vt predicarem annum acceptationis ipsi Iehoua, & diem ultionis Deo nostro: ut consolaretur omnes lugentes:

2 Vt ponerem lugentibus Tcionis: ut darem eis ornatum pro cinere, oleum gaudij pro luctu, operimentum laudis pro spiritu obscuro: & nomen imponetur illis, potentes iustitiae, plantatio Iehoua, ad semetipsum ornandum.

3 Et aedificabunt siccitates aternitatis, & desolationes antiquas erigent, & innouabunt ciuitates siccitatis, desolationes saeculi, & saeculi.

4 Et stabunt alieni, & pascent pecora uestra, & filij alienigenae, agricolae, & uinitores uestri.

5 Et uos sacerdotes Iehoua uocabimini: Ministri Dei nostri dicetur uobis: strenuitatem gentium comedetis, & in gloria eorum gloriabimini.

6 Pro pudore uestro duplici, & ignominia laudabunt portionem eorum: iccirco in terra sua dupli hereditate accipient: laetitia sempiterna erit eis.

7 Quia ego Iehoua diligo iudicium, & odio habeo rapinam in holocausto: & dabo opus eorum in ueritate, & foedus sempiternum feriam eis.

8 Et cognosceret inter gentes semen eorum, & progenies eorum in medio populorum. omnes uidentes eos cognoscent eos, quod sint semen, [cui] benedixit Iehoua.

9 Gaudendo gaudebo in Iehoua, exultabit anima mea in Deo meo: quoniam induit me uestibus salutis, pallio iustitiae operuit me, ueluti Sponsum, [qui] decoratur ornatu: & ueluti sponsam, [qua] ad ornatum applicat mundum suum.

10 Quia sicut terra producit germen suum, & sicut hortus fata sua succrescere facit, sic dominus Iehoua succrescere faciet iustitiam, & laudem coram uniuersis gentibus:

SPIRITVS domini super me, eo quod dominus unxerit me: ad annuntium mansuetis misit me, ut mederer contritis corde, & predicarem captiuis indulgentiam, & clausis apertionem:

1 Vt predicarem annum placibilem domino, & annum ultionis Deo nostro: ut consolaretur omnes lugentes:

2 Vt ponerem fortitudinem lugentibus Sion, & darem eis coronam pro cinere, oleum gaudij pro luctu, pallium laudis pro spiritu maroris: & uocabuntur in ea fortes iustitiae, plantatio domini ad glorificandum.

3 Et aedificabuntur deserta saeculo, & ruinas antiquas erigent, & instaurabunt ciuitates desertas, & dissipatas in generatione, & generationem.

4 Et stabunt alieni, & pascent pecora uestra: & filij peregrinorum, agricolae, & uinitores uestri erunt.

5 Vos autem sacerdotes domini uocabimini: Ministri Dei nostri dicetur uobis: fortitudinem gentium comedetis, & in gloria eorum superbietis.

6 Pro confusione uestra duplici, & rubore laudabunt partem eorum: propter hoc in terra sua duplicia possidebunt: laetitia sempiterna erit eis.

7 Quia ego dominus diligens iudicium, & odio habens rapinam in holocausto: & dabo opus eorum in ueritate, & foedus perpetuum feriam eis.

8 Et scietur in gentibus semen eorum, & germen eorum in medio populorum. omnes, qui uiderint eos, cognoscent illos: quia isti sunt semen, cui benedixit dominus.

9 Gaudens gaudebo in domino, & exultabit anima mea in Deo meo: quia induit me uestimentis salutis, & indumento iustitiae circumdedit me, quasi sponsum decoratum corona, & quasi sponsam ornatam monilibus suis.

10 Sicut enim terra profert germen suum, & sicut hortus femē suam germinat, sic dominus Deus germinabit iustitiam, & laudem coram uniuersis gentibus.

Spiritus

SPIRITVS domini &c. dixerat in fine superioris capituli, quod rem cito ad tempus suu-
properare faceret: cum autem felicia illa per Christum dominum essent uentura, cum ipsum lo-
quentem facit, quasi iam operi accinctum: hoc enim sonant uerba haec, Spiritus domini super me,
unxit me. &c. inaugurationes enim sunt regni initia: & praeter hoc, quod & ipse cum letitia celebran-
tur, sunt etiam futurorum gaudiorum prelibationes. esse autem uerba filij Dei, ipse in euangelio expo-
suit. Notanda porro est hoc loco scripturae phrasim; Esse, aut fieri spiritum, seu manum domini super
aliquem, est spiritus Dei impelli, & a Deo desinari ad aliquid peragendum. exempla passim obuia.
hic uero quod priori loco dixit, mox alijs uerbis exposuit. idem enim hic uocabat spiritum domini esse
super I E S V M, & I E S V M ungi. Quorsum autem spiritus super ipsum fueret, aut eum do-
minus ungeret, statim explicabit. Vinctum oleo letitia cantat David, id est, unctioe suauissima:
que & eius, qui ungitur, mentem, & circumstantium omnium, id est, in ipsum credentium, menarra-
bili letitia perfundit: nam de plenitudine eius omnes accipimus. & statim uers. 3. de alio gaudio fit men-
tio, quod afflictis Christus dominus daturus erat. Eo, quod: 17, sic optime interdum redditur:
eritq; uulgatae editionis sententia, quia dominus me unxerat, me misit ad euangelizandum: si autem
pro ideo accipiamus, redditur aduentus spiritus sancti super eum, seu unctiois ratio ex sine; Dominus
unxit me: iccirco autem me unxit, ut euangelizarem &c. Priorem expositionem probat Lucas, qui
hunc locum iuxta septuaginta uersionem adducit. Unxit. מָשַׁח hinc Messia nomen, id est, uncti:
quo nomine per excellentiam dicebatur precipuus ille rex, qui expectabatur. Hic autem habes unctiois
illius, seu functionis, & ministerij usum, ut interim uideant Iudaei, quale futurum erat Messiae regnum.
non propterea se unctum dicit, ut orbem bello subiugaret, & Iudaeos rerum dominos faceret, quemad-
modum Romani postea fuerunt, sed ut euangelizaret. Mansuetus, seu, ut est in hebr. נָרַם, id
est, auxilio, & ope destitutus. quia uero humilis fortuna animos quoque deprimit, ferocitatem aufert,
& mansuetudine inuadere solet, nihil obest, quod minus pro mansuetis accipiat. uerum ubi nam gen-
tium reges bona nuntiant afflictis, & ope destitutus? aliorum certe non regum hoc munus esse consuevit:
at regi Christo hoc in primis hic demanari uides. non ergo de hoc mundo est regnum eius. Mecum quo-
que Christiane lector hoc loco, quae, considera horum uerborum consecutionem, eo quod unxit me ad
euangelizandum, ad ope destitutos misit me. arbitror enim nihil aptius dici potuisse. Cui enim humilium,
& auxilio destitutorum hominum cura melius committi potuisset, quam uncto a domino, id est, spiri-
tu Dei praedito? spiritus enim mundi tantum abest, ut illis faueat, istis uero bona nuntiet, istorum ratio-
nem habeat, ac cura tangatur, ut similes canibus eos, quos imbuit, reddat: qui sui similem obgan-
nientem, & lesam canem latratibus, & morsibus impetunt: expers enim humanitatis, & totius com-
miserationis est: spiritus quoque carnis sibi tantum amicus cum sit, nimiumq; carnem sapiat, hoc non
sibi habeat, ut fratrem eiusdem carnis, non nisi cum res sua agitur, curet: spiritus autem Dei, qui na-
tura in immensum a carne distat, totus humanus est, & caritate plenus, etiam in cordibus hominum
diffusus. quare cum praesertim ceterisq; hominibus unctus fuerit, & spiritu sancto plenus ho-
mo ille I E S V S Christus, merito ei pauperum cura demandatur, ut eis euangelizet, id est, laeta nun-
tiet. quod enim Graecis, & Latinis est euangelizare, hoc Hebraeis est נְבוֹשָׁר. quo uerbo hic utitur pro-
pheta. Neque dubites ad hunc locum alluisse dominum, quando inter cetera signa discipulis Ioannis di-
xit; Pauperes euangelizantur. Tam autem Luc. 4. ubi uerba haec adducuntur, quam eiusdem 7. ubi de
discipulis Ioannis narratur, & Matth. 11. ubi ad hunc locum fit allusio pro Hebraeo נְבוֹשָׁר ponitur
Graece πωροί: quod nomen apud probatos auctores, ut cum Tertulliano loquar, inopes, aut mendicos
notat: & eo utitur Matthaei interpres, cum cap. 5. dicit, quod sint beati, quoniam ipsorum esset re-
gnum eorum, quod certe est pauperes euangelizare. Quem enim gratiorem nuntium audire possent,
quam ex ore ueritatis felices se, & reges in regno colorum esse? Non ignoro autem, quod eo loco,
atque adeo hoc ipso, quem praesertim manibus habemus, multi non indocti uiri uellent non inopiam, sed man-
suetudinem commendari. uerum hoc quoque scio, animum hominis, cui non molesta est inopia, & qui
cupidine omni uacuus est, merito ei pauperum cura demandatur, quoad eius fieri potest, damnare non cessant. Vide Tertul-
in enarratione Lucae contra Marcionem. Mederer, uel superalligarem: quod faciunt chirurgi.
Contritos autem corde, seu confractos, uocant Hebraei eos, quos Latini dicunt, animo frangi: qui quan-
do aduersa irumpunt, liberè ipsis cor dilaniandum tradunt. horum dominus I E S V S rationem ha-
buit: hos bono animo esse iussit, quod non essent condigne passionis huius temporis ad futuram gloriam;
gauderent, & exultarent, quoniam merces eorum multa esset in caelis. Hic quoque cogita, absque un-
ctione spiritus sancti rectè munus hoc geri non posse. quare in singulis membris illud repetendum, Eo
quod unxit me, ad super alligandum confractos misit me. rursum, Eo quod unxit me, Ad predican-
dum captiuis indulgentiam misit me &c. Clausis apertionem, uel unctis, seu ligatis: at

quia uerbum מַפְּסָא, à quo nomen geminatum hic legitur, propriè de apertione oculorum, aut aurium dicitur; factum est, ut Graeci interpretes hic uerterent, Et caecis uisum, nam qui caeci sunt, aut surdi, ligati Hebraei sunt. Porro membrum aliud, quod in Graecis codicibus legitur, & etiam apud Lucam cap. 4. ἀποστολῶν τῶν ἑπτὰ ἐπέστειλεν αὐτοῖς, id est, ut emitant confractos per remissionem, additum uidetur ex margine, ut in uersione 70. pleraque legitimus ex margine textui affuta, uidetur enim fuisse altera eiusdem membri uersio.

2 Annum placabilem, uel annum beneplaciti, id est, Deo iucundissimi; cum enim non de uno tantum anno sit sermo, annum tamen uoluit dicere propter allusionem ad annum iubilei, qui quinquagesimo quoque anno celeberrimus erat, quo omnia in libertatem restituebantur, agri, uinea, domus, serui; omniaque aut sibi, aut suis reddebantur. Vide Leuit. 15. de sanctificatione huiusmodi anni quinquagesimi; de quo non dubites, quin figura fuerit temporis redemptionis per Christum: ob quod etiam septies septem annos numerare iubebantur: qui numerus plenitudinem plenissimam signabat. at filius Dei in plenitudine temporis ab Apostolo aduenisse dicitur. Alludit etiam in uerbo, predicarem, ad denuntiatio nem illam, quae tubis fiebat instante anno iubilei. Leuit. 25. Clanges buccina mense septimo decima die mensis, propitiationis tempore in uniuersa terra uestra. erat autem dies decimus mensis septimum celeberrimus, & dies expiationis dicebatur: qui numerus plenitudinis erat, mense sanctissimo, & festorum celebrationibus referto, & in die expiationis, iubebatur denuntiari annus iubilei. quae omnia significabant rem illam, quae denuntiabatur, esse sanctissimam, Deoque gratissimam, ut quae praefigurabat tempus uerae expiationis: ipse enim dominus erat illud יְרֻחוֹ, id est, regnum, uel, ut eum uocat Paulus, ἐκείνη ἡ γῆ. Graeca uoce, id est, propitiatorium, nimirum ad legis propitiatorium respiciens, & typum ad ueritatem referens, ac significans quod quemadmodum operculo illo tangebatur lex, quae, teste Apostolo, erat cognitio peccati; ita Christus regebat, & absconderet peccata nostra, ut lex amplius non accuset, nec damnet, sed Deum habeamus propitium. quare huc quoque respexit Dauid, quando beatum hominem dixit, cui remissa esset iniquitas, & peccatum operum. nihil autem gratius uidetur esse diuinae bonitati, quam hominem à peccatis expiari: tota enim curia celestis exultat super uno peccatore penitentiam agente, quale ergo fuisse credimus gaudium in totius mundi expiatione? Sed quid commercij haberet annus beneplaciti cum die ultionis? inquit enim; Et diem ultionis, seu uindictae: non parum profectò uindicta cum bona uoluntate conuenit: nam eam uindictam hic accipere oportet, de qua plura dicta sunt cap. 59. uers. 17. & 18. ueros enim hostes nostros proftrauit, & de manu dominorum crudelium suos eripuit: eos uerò precipitauit, atque deleuit. quod quasi exponens ait; Ut consolarer omnes lugentes. quid enim aliud in Christo uidemus? peccato res suscipiebat, & manducabat cum illis; illis se aduenisse medicum dicebat; eis peccata condonabat; filios appellabat; omnes laborantes, & onustos peccatis, & doloribus confectos uocabat ab se, ut eorum pondera super se tolleret; ac tandem pro peccatis nostris mortuus est: qua una re nullà potest maior consolationem lugentibus asserre.

3 Ut ponerem fortitudinem: fortitudinem de suo suppleuit: in Hebraei enim non nisi uerbum ponendi absolute legitur. & non dubium, quin Hebraei uerbo ponendi utantur interdum pro curam gerere, & cor apponere: & quidam plerumque nomen cordis apponunt, aliquando uerò, sed rarius, non apponunt. exemplum iam supra semel, atque iterum uidimus. & Iob 4. A mane usque ad uesperum contereantur, absque ponente, id est, animaduertente, seu curante. significat ergo sibi demandatam lugentium curam, ut animum apponeret lugentibus Ierosolymitanis, & cogitaret de eorum rebus, tanquam in paracletum, & patronum datus lugentibus, qualis autem haec cura esset, mox aperit: nempe quod non nuda tantum cogitatione, sed opere constaret. Coronam pro cinere: cinis symbolum erat maroris; & qui se affligebant, cinerem sternerant, & caput etiam aspergebant. est autem paro nomasia in uocibus cineris, & ornatus in Hebraeo, peer, eper: & qui in afflictione erant: ab ornatu abstinebant; ista uerò commutationes, ac uicissitudines satis manifestae erunt cogitanti, quantum distet homo à seipso, si prius expertus fuit diuinæ gratiae, & peccato uiuebat: deinde uerò abiecto peccato seruit iustitiæ, perficiens sanctificationem in timore domini. hic iam ornatus incedit par Angelis, & diuinae maiestatis oculis nequaquam indignus; iam perfunditur spiritali gaudio; spe gaudet; in tribulatione patientiam exhibet; in omnibus gratias agit, quae gratiarum actione. & diuinis laudibus, tanquam operimento, amictur, qui antea lucebat, & spiritu erat conturbato, & obscuro: sic enim marorem uocat Hebraeus, translatione satis apta, de oculis dicitur Gen. 27. & Deut. 31. transfertur autem ad animum supra 42. & Ezech. 25. est itaque obscuritas spiritus, & obtenebratio eorum, qui sine Dei timore, & cognitione uitam degunt. Et uocabuntur in ea fortes &c. hebr. uocabitur illis: hoc est nomen, quo illos appellabunt, fortes iustitiæ, seu potentes iusti: cuius nominis ratio in ipso, qui eo uocati sunt, satis est manifesta: discipuli enim domini in tantam potentiam euecti sunt, quan-

tam nunquam homines sunt adepti. nam præter quòd demonum tyrannidem uicerunt, regna mundi, & imperia cetererunt: neque erat, qui eis posset super terram resistere, ut qui rerum naturas, mores, inuenerat ac consuetudines uerbo, & signis inuertere poterant. hanc uerò diuinam potentiam cum tantà iustitia coniunctam habuere, quantum nullus alius predictus fuit; ut merito potentes iusti, seu dii, ac principes iusti dici possent: etenim plurale nominis de principibus dici solet, qui etiam dii dicuntur. Quid si fortes, seu potentes iustitiae dicantur, quos iustitia habet, ueluti ministros; sicut dicitur potentes Dauidis, uel alterius regis, per quos magna conficiebat Dauid? nullos profectò unquam fortiores duces, aut milites habuit ullo saeculo iustitiae, quam discipulos domini: qui orbem uniuersum ei subdidere: unde Romanos uocabat Paulus seruos iustitiae. Plantatio domini &c. uide supra capite superiori uers. 21. quibus adde, quòd Hebraei, plantare aliquando transfertur ad alias res, nempe homines: quos cum Deus possessione alicuius regionis donat plures annos duratura, dicitur plantare eos, sicut de Israelitis dicitur Exod. 15. Plantabis eos in monte hereditatis tuae, ad quem locum est in hoc al-lusio. Pf. autem 44. & supra 51. de calis dicitur, propter firmitatem &c. quare plantatio domini, & habitatio, quam dominus condidit, & firmavit ad laudem suam, sunt discipuli domini, & ueri Israelitae, quos dominus condidit in gloriam suam: quibus indutus, & ornatus incescit per orbem. hos titulos sapius recolare iuuat, ut dignitatem seruorum Dei, & diuinam dignationem intelligentes, Deum in sanctis suis laudemus, & similes illis effici contendamus.

4 Aedificabuntur &c. seu edificabunt: ipsi nempe, quos consolatus est dominus, & decorauit, & superioribus titulis exornauit, edificabunt deserta, id est, ciuitates desertas, quae in Hebraeo siccitates dicuntur, domibus, & hominibus per ignem, seu gaudium excisis: eosdem mox uocat aflatas, id est, stupendas desolationes, antiquas, id est, ciuitates, quae à multis iam annis desolatae sunt. Ceterum his metaphoris significatur infinita soboles, & multitudo eorum, quam ad ecclesiam adducturi erant discipuli domini.

5 Et stabunt &c. וַיִּשְׁטֹטְטוּ Stetit, interdum est famulantium, quorum est coram dominis stare, ut iusta accipiant: haec cum, ut sonant, intelligant carnales Iudaei, falsa spe lactantur: nos uerò impleta iam haec omnia nouimus, qui obsequia gentium ad Christum conuersarum nouimus, & quo pacto ex facultatibus suis ministrabant sanctis, qui erant in Ierusalem: his accedit haec figuratè nihil aliud, quam dominium, seu dignitatem notare. scimus autem praecipuos, & quasi principes in regno Dei fuisse Apostolos, & sanctum illud semen: nos autem ipsorum sumus, ueluti serui. adde etiam, quod uiuiores, agricolas, ac pastores esse in agro domini, sit, esse episcopos, & doctores. cum uerò Apostolorum, & uerorum Israelitarum agri, uinea, & oues, seu greges, nihil aliud essent, quam ecclesia, & homines ipsi, quorum illi primum curam gesserunt; in his profectò uerbis hoc potissimum significatur, quòd ex gentibus, & alienigenis accipiendi essent, qui forent episcopi, & pastores.

6 Sacerdotes domini &c. quando Apostoli ministros mensarum elegerunt, sibi uerò orationem, & uerbi ministerium reseruarunt, aliqua ex parte hanc prophetiam adimplerunt. Est autem animaduertendum, nomen כֹּהֵן, ut ex ipso uerbo apparet, propriè non designare, nisi eum, qui ordinatus est, & constitutus ad sacra per agenda, & in sacris ministrat, quem Graeci ἱεροπρεβὴς uocant; qui sacrificat, intercedit pro populo, & alia, quae lex iubet, peragit & similia: quia uerò reges pro dijs habentur in terris, & ita in scripturis appellantur, factum est, ut transferreretur hoc nomen ad eos, qui regi erant à secretis, & familiares, per quos regis uoluntas alijs manifestabatur, & rex consulebatur &c. ut 2. Sam. 20. Hira Sairitha erat sacerdos ipsi Dauid: & 1. Reg. 4. Zabub filius Nathan sacerdos, & socius regis: & 2. Sam. 8. Filij Dauid erant sacerdotes. pro quo 1. Paralip. 18. dicitur: Et filij Dauid erant primi à manu regis. non est ergo, quòd quis putet indifferenter nomen hoc sacerdotem, & principes, seu magnates notare. qui enim ita existimauerit, ceròd. sciat sibi à Iudaeo impostum. quare locus ille Genes. 14. nullo pacto aliter accipi potest, nisi de uero sacerdotio. et Melchisedech rex salem protulit panem, & uinum: & ipse erat sacerdos altissimi. quod confirmat epistola ad Hebraeos, cuius auctoritatem infringere impium est. utraque autem significatio beatis istis uiris competit: manifestum est enim ueros illos Israelitas sacerdotes domini fuisse, & ministros Dei nostri: per quos domini uoluntas nobis innotuit, ut qui testes fuerunt omnium Christi actionum, ac uerborum, qui uiderunt, perspexerunt, & manibus contrectauerunt, & nobis exposuerunt uerbum uita: isti quoque sunt principes in regno Dei: & qui dum in terris agerent, primi sacerdotes fuerunt, etiam nunc in caelo rem nostram agunt fidelissimè. Fortitudinem gentium: supra iam dixi de potentia, & exercitiis haec uerba intelligi posse, quos isti domini sacerdotes tubis euangelij deuicerunt, uel etiam facultatibus, & diuitijs gentium, quibus ad libitum usi sunt: nihil enim eis denegabant, qui ueritatem amplectebantur: atque ita in gloria earum gloriantur, uel gloriosi esse existimabantur, seu prae-
cabantur. unde Psalmum illum: Omnes gentes plaudite manibus &c. subiicit populos nobis, & gen-

tes sub pedibus nostris &c. canticum Apostolorum esse non dubito.

7 Pro confusione, seu pudore duplex solet interdum uocare hebraismus, quod forte solidam, magnum, latum, ac constans est: duplex enim contritio est ualida, & ingens: & duplex honor est magnus honor &c. uide supra cap. 4. uers. 2. ualde uero pudescit, & multiplici ignominia expositi fuerunt sancti illi Israelitae, praesertim apud ipsos infideles Iudaeos, atque etiam apud gentes initio praedicationis: illi tamen ipsi potiorum partem, seu portionem habuerunt praeter omnibus Israelitis. unde pro multiplici illa sua confusione laudabilem partem obtinuisse dicuntur, & duplicem portionem consecuti, quasi omnes essent primogeniti, quorum duplex erat, secundum legem, portio. fuerunt namque & ipsi, ueluti Christi primogeniti, quare & spiritus primitias acceperunt, & diuitias bonitatis suae, & dona caelestia abundantius super ipsos dominum effudisse testantur sacra littera. Latitia sempiterna &c. ad hunc puto locum alluisse dominum in euangelio, cum ait: Quia haec dixi uobis, tristitia impleuit cor uestrum: sed tristitia uestra uertetur in gaudium: & gaudium uestrum nemo tollet a uobis. Non te uero conturbet personarum mutatio, quae scripturae familiaris est. Quod autem dicit, In terra sua, puto de uera promissionis terra, quam a longè salutabant patres, id est, regno Christi, & ecclesia ipsius accipiendam esse. adde, quod etiam in ipsa Palaestina terrena, & Ierusalem materiali, illi ingentes illas diuitias in die pentecostes acceperunt: ut interim omittam, quod ex bonis illis, quae toti Israeli promissa erant, & per terrena illa bona lac, & mel, & cetera designata, quae potissima erant, ipsi acceperunt.

8 Quia ego &c. uidetur illius distributionis, quasi rationem reddere: quasi diceret non Phariseis, non pontificibus meliorem partem dedi, non eos honoratiores feci in regno meo: quia ego dominus sum, relictis, aequique amantissimus: neque enim mihi placent sacrificia ex furto, qualia sunt omnia, quae Pharisei isti mihi offerunt: sunt auari: aliena dolis, & fraudibus diripiunt: parentibus debitum honorem negare faciunt ob questum suum: ac tandem quod plura sacrificia mihi offerunt, eò sanctiores se putant, & mihi cariores: ego uero illorum sacrificia odi: paruulos uero istos Galileos simplices dilexi, exiui, honorari uoxi, primogenitos duxi, illis duplicia contuli: quia iudicium, & aequitatem diligo &c. quare sequitur. Et dabo opus eorum in ueritate, id est, faciam, ut opera sua, & actiones eorum ueritatis, & sinceritatis sint plenae, non fucatae, non hypocritarum more deprauatae; non labijs me honorent, longè absente corde; non me exterius colant, & intus sint pleni fallacia, & dolo: sed in ueritate, seu cum ueritate sit opus eorum. puto autem hoc uerbum opponi toti illi hypocritarum iustitiae, quam dominus illis obicit, cum ait: Sine causa colunt me docentes doctrinas, & mandata hominum, contemptis uidelicet praeceptis Dei. Faciam, inquit, eos ueros Dei cultores, ut eum colant in spiritu, & in ueritate, abiectione omni falsitate, & mendacio, uidelicet ut exterioribus, & signa signatis conueniant: uel. Dabo opus eorum in ueritate, id est, faciam, ut constantes sint in opere, neque unquam ab incepto desistant; sed quod nunc faciunt, semper faciant. utrique uero expositioni conuenit quod sequitur. Et foedus sempiternum &c. tam enim, qui ab obsequio Dei desiciunt, quam qui ad mendacium declinant, & hypocrisis, quemadmodum declinauerunt Iudaei, inepti sunt foederi faciendi cum eo: neque sempiternum foedus esse potest cum eis, qui fidem frangunt, & promissis stare nolunt. foedus itaque, quod cum apostolica ecclesia Deus sanxit, aeternum est, & aeternum durabit: quia fides ecclesiae non deficiet.

9 Et scietur in gentibus &c. hoc ad dignitatem illorum facit, qui primogeniti fuerunt Christi, & omnium illorum, quos illi ad Christum pertraxerunt: qui ad foedus hoc, inquit, nouum pertinent, inter omnes gentes cognoscuntur. nam hoc in primis mandatum acceperunt, ne fierent, sicut gentes, sed ab eis, & eorum moribus, tanquam lux a tenebris, diuersi forent, & inter eos lucentes, sicut luminaria in tenebris, distinguuntur enim ab eis fide, quia inuisibilem Deum colunt; spe, quia futura, & inuisibilia sperant; dilectione, quia, quem non uident, amant: concupiscentijs gentium uacui sunt, non gaudent, quibus illae; neque cum eis currunt ad spectacula &c. non tristantur, sicut gentes, quae spem non habent: non de uestitu, & alimento solliciti sunt, quae omnia gentes inquirunt: denique spiritu Dei aguntur: illa uero spiritu mundi, aut diaboli, qui operatur in filios incredulos, seu inobedientes: quare ab alijs omnino distincti sunt: & hoc est cognosci inter omnes gentes, quod mox exponit. Omnes, qui uiderint eos &c. haec est uis uirtutis, ut non possint non admiratione esse ceteris etiam, qui illam odore prosequuntur: agnoscent enim esse numinis supremi donum: non enim humanum reputari potest, in carne praeter carnem uiuere: cum uero eos, qui Christiani dicebantur, eandem uitam apud Persas, apud Scythas, apud Hispanos, Afros, atque Indos ducere uiderent, semen benedictum, seu progeniem Deo caram eos uocare compellebantur. ex bonis enim operibus Christianos considerantes, qui prius ipsi detrahebant, conuicti glorificabant Deum, ut est apud Apostolum.

10 Gaudens gaudebo &c. puto esse uoces chori apostolici, & spiritualis illius Ierusalem, quae ex sapientis

Et reliquis constabat: ad quam superiori capite locutus fuerat propheta. possunt etiam ut prophetae ipsius uoces accipi praeter gaudium exultantis, & se felicissimum reputantis, ob facilitatem regni Dei, ad quod ipse pertinebat. uidentur autem uerba haec pedibus, & mensura poetica constare in Hebraeo: cuius tamen in uniuersum rationem ignorat Hebraei. Gaudere autem in domino, uel cum domino, est gauisus diuino, & caelesti perfundi, non scilicet ob res inanes, sed ob solida, & uera bona. Indumentis salutis, id est, salute, tanquam indumento me induit: quod rursus repetit, Et pallio iustitiae obtegit me: iustitia enim hic pro iustificatione, & testificatione iustitiae accipitur, ut in superioribus non semel, nempe ut omnibus notum esse possit, me saluum, & iustificatum per Deum: ut qui ex tyrannide ereptus in iudicio absoluitur, & liber dimittitur. Quasi sponsum: sponso, & sponsa se comparat chorus apostolicus propter decorem, ut manifeste apparet: puto tamen, quod utriusque se comparauit, quod respectu Christi sint, ueluti sponsa, iuxta illud Pauli, Despondi uos uni uiro, uirginem castam exhibere Christo. & sponsa uocatur ecclesia, atque adeo ipsi fideles, apud Oseam. at respectu eorum, quos ipsi ad fidem adducebant, erant, ueluti sponsi, qui filios generabant, & ecclesiam copulabantur. Ornatum. ubi uulgatus uertit per participia, decoratum, ornatum, doctè sanè, & eleganter. in hebr. sunt duo uerba futuri: quare supplendum est relatiuum, & in praesens uertenda: nam consuetudinem notant: qui decoratur, quae ornatur. Monilibus. nomen Hebraeum cuiuscumque artis instrumenta, & quaeuis uasa notat: hic aptè mundum muliebrem dicere poteris, qui infinitam multitudinem rerum, & ornamentorum comprehendit, quae ad mundissimum ornatum pertinent. Quae sint autem haec ecclesia, ac sanctorum ornamenta, iam in superioribus annotauimus, & in sequentibus manifesta erunt.

11 Sicut enim terra &c. haec similitudo superiora explicat. Terra herbis, arbutis, arboribus, praesertim si more hororum colatur, uestiri, & ornari solet, ut uix terra quidquam appareat: sic, inquit, iusti illi discipuli domini primitiua ecclesia (Dei quidem dono, & cura, qui incrementum dat, & omnia ad perfectum perducit) coram uniuersis gentibus, omni iustitia, & sanctitate, & diuersis uirtutum generibus operati, ornati, & omnium caelestium honorum copia instructi oculis gentium apparere, ut uix in eis quidquam terrenum, & uile conspiceretur. laudem autem uocat, quae laudem, & gloriam merentur, qualia sunt modestia, temperantia, patientia, & similes uirtutes, quae homines hominibus admirationi esse faciunt. Hic ecclesia, & Christianorum decor, quem dominus succrescere, & germinare faciebat, animos gentium perducebat, ut ad delicias illas paradisi, seu horti amoenissimi occurrerent. hoc certè loco per antithesin mihi uidetur facta allusio ad electionem illam primorum paratum ex paradiso, ut inauditam rerum uicissitudinem facta insinuet propheta: illi è paradiso eiectione sunt, ut illic regredi non ualerent: at in mundi regeneratione, paradysum deferri ad omnes gentes facit dominus: & nulla fuit tam inculta gens, ad quam paradysus domini non pergeret. unus homo, qui Aethiopiā agitabat, paradysus erat, & breuissimo tempore faciebat dominus succrescere iustitiam, arbores, & plantas caelestes in terra illa, ut ecclesia Aethiopum multo amoenior esset hortus, quam ille initio mundi constitutus. idem de ceteris ecclesijs existimato. Plurima hic annotatione dignissima haec Christiane lector: uides enim diuinam bonitatem: uides, cui adscribi debeat progerminatio uirtutum in terra: uides, quae sunt ornamenta terrae: uides Apostolorum gloriam, & primorum illorum Christianorum diuitias: uides, quae nam sint, quae laude digna sunt: laudem enim uocat, quae in sanctis illis laudabantur, & alia quamplurima ex hoc loco poteris eruere, quae persequi leges commentarij non patiuntur. haec autem tibi Deum tuum amabilem ualde reddere poterunt, qui tantis mundum beneficijs affecit.

Caput sexagesimum secundum.

Noua.

Vetus.

PROPTER TION non tacebo, & propter Ierusalem non quiescam, donec egrediar, sicut splendor iustitiae eius, & salus eius, sicut tecta ardeat.

Et uidebunt gentes iustitiam tuam, & uniuersi reges gloriam tuam: & uocabitur tibi

tibi

no-

Noua.

Vetus.

tibi nomen nouum, quod os Iehoua notabit.

Et eris corona decoris in manu Iehoua, 3 & cidaris regni in manu Dei tui.

Non diceris tibi ultra, derelicta: & terra tua non diceris ultra derelicta: quia tibi imponetur nomen, beneplacitum meum in ea, & terra tua maritata. quoniam complacuit sibi Iehoua in te; & terra tua possidebitur.

Vxorem enim ducet iuuenis virginem, & fruuntur te filij tui. & gaudium [erit] sponfi de sponsa. gaudebit de te Deus tuus.

Super muros tuos Ierusalem praefici custodes: tota die, & tota nocte iugiter non silebunt. Qui commemoratis ipsum Iehoua, ne silentium nobis,

Neque detis silentium ei, donec stabiliat, & donec ponat ipsam Ierusalem laudem in terra.

Iurauit Iehoua in dextera sua, & in brachio obfirmationis suae, Si dabo triticum tuum ultra cibum inimicis tuis: & si bibent filij alienigenae mustum tuum, in quo laborasti.

Quoniam collectores eius comedent illud, & laudabunt Iehoua, & congregatores eius bibent illud, in atrijs sanctitatis meae.

Transite, transite per portas: expurgate uiam populi: sternite sternite uiam, lapidate ex lapide: extollite signum ad populos.

Ecce Iehoua audiri fecit ad extremitate terrae, Dicite filiae Tcionis; Ecce saluator tuus uenit, ecce merces eius cum eo, & opus ipsius coram illo.

Et uocabunt ipsos populum sanctitatis redemptos Iehoua: & tu uocaberis requisita ciuitas, non deserta.

nomen nouum, quod os domini nominabit.

Et eris corona gloriae in manu domini, & diadema regni in manu Dei tui.

Non uocaberis ultra derelicta: & terra tua non uocabitur amplius desolata: sed uocaberis uoluntas mea in ea, & terra tua inhabitata. quia complacuit domino in te: & terra tua inhabitabitur.

Habitabit enim iuuenis cum uirgine, & habitabit in te filij tui. & gaudebit sponsus super sponsam, & gaudebit super te Deus tuus.

Super muros tuos Ierusalem constitui custodes: tota die, & tota nocte in perpetuum non tacebunt. Qui reminiscimini domini, ne taceatis,

Et ne detis silentium ei, donec stabiliat, & donec ponat Ierusalem laudem in terra.

Iurauit dominus in dextera sua, & in brachio fortitudinis suae, Si dedero triticum tuum ultra cibum inimicis tuis: & si biberint filij alieni uinum tuum, in quo laborasti.

Quia qui congregabunt, illud comedent, & laudabunt dominum: & qui comportant illud, bibent in atrijs sanctis meis.

Transite transite per portas: praeparate uiam populo: planum facite iter, & eligite lapides, & eleuate signum ad populos.

Ecce dominus auditum fecit in extremis terrae, Dicite filiae Sion; Ecce saluator tuus uenit, ecce merces eius cum eo, & opus eius coram illo.

Et uocabunt eos populus sanctus redempti a domino: tu autem uocaberis requisita ciuitas, & non derelicta.

I PROPTER Sion &c. propheta patria, & ciuitatis suae amicus, sed multo magis illius ciuitatis, quam terrena Ierusalem designabat; cuius laudes, & gloriam non semel cecinerat, ueritus, ne forsitan aliquam eum prolixitatis damnaret, & quod in eodem argumento diutius haberet, uitio daret; non solum non desistendum sibi putauit, ut etiam sciens, uidentisque inceptum persequare uerum inuit, quod quando uiueret, a celebranda suae ciuitatis gloria non cessaret, quousque tandem, quae mente praueidebat, coram ipse oculis (si daretur) conspiceret. quare illud propter Tcion in bonum accipiendum putarem. Ob amorem, inquit, quem erga Tcion gero, non tacebo, sed eandem cantillenam libens canam. Donec egrediar &c. multo quidem antea tacuit Iesaias: uerum, ut dixi, hoc nihil aliud significat, quam, quod si usque ad illa tempora uiueret, non taceret: sicut qui dicebat, Misericordias domini in aeternum cantabo: in generatione, & generationem annuntiabo ueritatem tuam &c. quod certe nobis exemplo esse deberet, ne propterea minus grati, quod iam beneficium acceperimus, quam qui illud expectabant, esse uideamur. Iustus eius. quia de Messia uidebat esse ser-

monem, iustum, & saluatorem pro iustitia, ac salute dixit uulgatus. quod iam supra annotauimus etiam ex usu sermonis, & uocum Hebraicarum id ipsum ei licuisse. Manifestum est autem, quod cum uersa nostra iustitia a Christo promanarit, iustitia nostra, & ecclesiae meritis Christus dicitur, & salus. Ut splendor. magnum futurum euangelij fulgorem passim sacrae litterae testantur, ut de aduentu in mundum, & praedicatione euangelij intelligendum uideatur illud Euangelij; Sicut fulgur exit ab oriente, & parit usque ad occidentem, sic erit aduentus filij hominis, quod uidelicet innotesceret breui tempore, & haud uulgari splendore, ut non audiendi essent qui dicerent, Ecce hic, aut ecce illic est Christus. quod enim de Christo credere debemus, per totum orbem, uel pueri decantauerunt per mille quingentos annos, ut impium sit Christianis aliud nunc euangelium, seu (ut illi loquuntur) reparationem euangelij audire. Lampas. lapid idem, quod lampas Graecis, ac Latinis, consentiente uoce. Accendatur, uel ardeat: dicitur autem teda, & splendor Tcionis: quia de Tcione exhibit lex, & uerbum domini de Ierusalem: & praecipui in euangelio fuerunt Iudaei.

Et uidebunt gentes: cum enim in tenebris mundus ageret, non poterat non uideri fax, & splendor, qui per orbem discurrebat. hoc planè est, quod sub sinem superioris capitis dixerat, quod germinare faceret dominus iustitiam coram omnibus gentibus. Cuncti: non ita, ut sonant uerba, accipienda sunt, sed quemadmodum illa Pauli, quibus iam suo tempore dicebat praedicatum euangelium omni creaturae, quae sub cyclo erat. Nominabit: ad uerbum dicendum erat, quod os domini perforabit: transfertur enim Hebraeis uerbum excuandae, seu perforandae, ad significandam eam notationem, seu excarationem nominum, aut rerum, quae perforationibus quibusdam fiebat: in malum accipitur Iob 3. hic uero in bonum: est ergo signare, seu notare, ut Genes. 30. Excava mercedem tuam, id est, nota, signa. quale uero sit hoc nomen, mox uers. 4. explicabit.

Eris corona gloriae. quod hic dicit priori uersus membro, repetit in posteriori. solent autem corone regum ex auro, & lapidibus pretiosis fieri: quae etsi capiti imponi consueuerint, inuadunt tamen in manibus habere ad earum pulchritudinem contemplandam. uel alludit ad coronas, quae ex floribus fiunt. uel certe illud, in manu, Hebraeis saepe per pleonasmum additur: alioqui chorus Apostolorum apud dominum, & in oculis eius pretiosus erat, ueluti corona regni: sicut autem qui corona insignitur, regem se merito putat; ita dominus IESVS Dei filius tunc se regem reputauit, quando sibi additos homines illos aspexit. unde cum primum eos ad praedicandum amandauit, dicebat uidisse se Satanam, tanquam fulgur de caelo cadentem: quasi iam regnum diaboli euersum, per illorum hominum praedicationem uideret: per hos enim orbem terrae possedit. adde, quod ornati fuerunt omni lapide pretioso. Quanta, quae, est illorum hominum gloria, ex quibus sui regni coronam sibi conficit Deus? Diadema. צַדִּיִּים cidaris, tiarum pileolum rotundum, non acuminatum erat, quo reges, sacerdotes, & iudices utebantur. uide Zach. 3. & supra 22.

Non uocaberis &c. terrestris illa Ierusalem deserta mansit: at ista, de qua est sermo, in aeternum non erit deserta, neque aflatio, ut loquuntur Hebraei: est enim initum cum ea foedus aeternum. Sed uocaberis. quamuis particula י, aduersatiue aliquando accipitur, non male tamen hic suo more pro rationali accipi poterit: quasi propterea credendum sit, non ultra uocandam desertam, quod uocari iam iam deberet hesciba, id est, uoluntas mea in ea, seu beneplacitum meum in ea, uel cum ea. Qui autem fieri potest, ut ea ciuitas desoletur, quae hoc nomine ex ore Dei appellatur? hoc est enim illud nomen nouum, de quo supra uers. 2. quod propterea forè dicitur dominus ore suo excuasse, quod non sine industria, & labore inuentum sit, ut ea, quae excinduntur, & effodiuntur, quasi significet propheta, esse hoc nomen summa prudentia adinuentum: sicut nos Lusitani dicimus, ego illi hoc nomen. & dignitatem effodi, id est, mea industria & beneficio ad illum honoris gradum conscendit, non merito, non uiribus suis &c. Quanti autem Dei filius emerit, posse nomine hoc appellari paruum illum gregem, quanta prius pertulerit, facile intelliget, qui euangelium perlegerit: unde illud, O generatio incredula, usquequo ero uobiscum? usquequo patiar uos? quod ad discipulos uideatur dictum: nam dicit, propter incredulitatem non potuisse eos demoniatum liberare: & rursus, Adhuc & uos sine intellectu estis? & insipientia alia, quae illorum ruditatem coarguunt, quam Dei filius incredibili tolerantia percutit, ac dolauit; ut tandem fierent corona regni, & ei essent quam gratissimi, & acceptissimi. quod notat nomen illud hesciba: huic cum nemo possit resistere, merito pro causa assergnatur, quod non ultra sit desolatio, sed neque terra ipsius. nam uoluntas quoque domini in ea, uel in eam erat: non solum enim Apostolorum collegium, sed ecclesiam illorum, qui credituri erant, per eos ualde dilexit, ut illos delicias suas esse duceret. Huc faciunt uerba illa Pauli, quibus ait; Ecclesiam suam sic dilexisset, ut se pro illa traderet, & mundaret eam lauacro aquae in uerbo uita: ut tandem eam exhiberet non habentem maculam, aut rugam. quare non dubito, quin ad hunc locum facta sit allusio in uerbis illis angelicis in natiuitate domini, quibus Deo gloriam, & in terra pacem, hominibus

illis, praesertim in quibus dominus sibi complacuisse cecincit: legendum enim cum uulgato exilino & uocatis, homines uerò & uocatis, iuxta hebraismum, quem passim retinet Apostoli, etiam si Graeco scriberent, sunt homines accepti, seu grati, & in quibus Deus bene placet, ut loquitur scriptura. tunc sanè uocata est illa regio, noluit dominus in ea: immo postquam redemptio fuit consummata, habuit ecclesia, unde sic uocari possit: quod ad ueritatem oraculi sufficit. Inhabitabitur: iam praecesserat participium eiusdem uerbi, pro quo uulgatus dixit, inhabitata: non quòd ea esset uis uerbi, sed sensum utcumque reddens: latissimè enim patet uerbum חָבַד Hebraicis, ut saepe iam dixi: adeoque pro rei circumstantia uariè reddere oportet: et de terra dicitur, quando terra habet, qui se cum amore fruatur, ut quando qui in ea nati sunt, in ea absque timore habitant: dicitur quoque de uxore, & sponsa, ut mox sequenti uersu.

5 Habitabit iuuenis cum uirgine: ubi iuxta propriam uerbi significationem dici posset, fruetur iuuenis uirgine, id est, iuuenes sibi in uxores ducunt uirgines, quod tempore pacis fieri solet: nam belli tempore, delectus fit iuuenium, neque datur otium ad nuptias contrahendas. arbitror autem hoc uerbum reddidisse Paulum, cum ait: Ego te fruar in domino: notatque dominium quoddam, & auctoritatem. Gaudebit sponsus: nomen est Hebraeis, gaudium, ut uideatur supplenda nota similitudinis. quale gaudium est sponsi propter sponfam, sic gaudebit de te Deus tuus, huc respexit Ioaannes, cum ait de Christo: Qui habet sponfam, sponsus est &c. Si Christiane lector pro dignitate hoc loco consideres, quid sit eum, qui se ipso felix abundè est, uoluptates, & delicias suas in homine collocare, homines sibi desponsare, in illis complacere, illis frui, illis gaudere, quemadmodum sponsus de sponsa dilectissima; non dubito, quin indignum nimis tibi uideatur, abiecto Deo, aliis tibi delicias, quibus fruaris, & quibus te addicas, perquirere: quod uelut ingens malum hoc ipso uerbo usus obijcit Malachias 2. Profanauit Iehoua sanctitatem Iehoua, quam dilexit, (id est, cultum, & religionem à Deo institutam) & fructus est, filia Dei nothi: seu adamaui &c. duxit eam in uxorem, ut ea frueretur &c.

6 Super muros &c. solent in muris excubare uigiles, ne hostes noctu irrumpant in ciuitatem: interdum quoque speculatores in eisdem constituuntur, ut annuntient, quæ ex longinquo aduentare intellexerint. hoc munus in ecclesia est predicatorum uerbi Dei. Hic mihi prophetas significare uidetur Iesajas, quos semper habuit ille populus. hos (quandoquidem se immortalem non esse nouerat Iesajas, neque ad tempora usque Messias uicturum) exhortatur, ut munus suum exequantur: prius tamen ad ipsam Iersalem uerba facit, ut hoc pro non uulgari Dei beneficio agnoscat. sunt autem uerba domini, Non tacebunt die, ac nocte: semper mittam ad te, qui te uenturorum commonefaciant. hoc est, quod apud Ieremiam dicitur, de nocte surrexisset dominum ad mittendos prophetas &c. deinde ad ipsos prophetas conuersus ait; Qui reminiscimini &c. uel, qui commemoratis, qui facitis, ut alij reminiscantur, id est, uos, quorum munus est facere, ut uigilet memoria Dei inter homines: quos enim custodes, & uigiles appellauerat, hos hic uocat commemorantes Iehoua, id est, qui predicant uerbum Dei, & faciunt, ne alij sui obliuiscantur, sed timeant, & mandatis eius obediunt, prophetas uidelicet, & sacerdotes legis Dei interpretes. Ne taceatis: hebr. Ne silentium nobis: constituitur autem cum uerbo sequentis uersus.

7 Et ne detis silentium ei: neque nobis, neque ei silentium detis: & in utroque loco silentium pro quiete accipiendum est. nam ipsum uerbum & silere, & quiescere notat: sicut Graecis ἠσυχία: quia quæ quiescunt, silent. Ne detis, inquit, quietem uobis, neque Deo ipsi; sed eum assidè interpellate, ut promissis stet, & populi sui misereatur: hac spe populum confirmate, & de futura Israelis, & Iersalem felicitate uerba faciendi nullo unquam fastidio teneamini: ne, quæso, quiescatis. dixi quidem de me, quod non quiescerem, quousque oriretur Christus: id profectò fecissem, si ad ea usque tempora uixerem; sed cum mihi prius moriendum sit, uos, qui futuris generationibus in ministris, & custodes Ierolymorum constituemini, pro me id facite: erit hoc unum desiderij mei solatium, si intellexero, non desse, qui Deum pro sua ciuitate sollicitent; neque quiescant, Quousque; stabiliat &c. seu confirmet, & adimpleat quæ promissit: uel utrunque uerbum more Hebraeorum simul est constituendum: stabiliat, & ponat, id est, firmiter ponat, immobiliter statuatur, Iersalem laudem in terra, id est, felicem reddat, ut eam meritò omnes gentes laudent, & sit totius orbis gaudium, ut alibi dicitur, quod certè per Christum contigit: noua enim Iersalem ex ueris illis Israelitis constans, grex ille pusillus, qui fuit lux mundi, gaudium fuit totius orbis: tum quia uerum gaudium animorum mundo inuexerunt, tum etiam, quia toti mundo fuerunt ipsi incundissimi, & eos, ut felicissimos usque hodie laudant uniuersi: sed neque illa terrena Iersalem laudis omnino expers dicenda est: nam ex illa exiit uerbum letitiae per totum orbem.

8 Iurauit dominus &c. explicat, sed figuris quibusdam, quod letitia implenda esset Ierolyma, simulque

9 simulque rationem reddidit, quare non debeant tacere ministri uerbi. iurauit enim Iehoua, quòd Ierolymitam critico suo, ac uno suo deinceps fruerentur, non hostes. pacem hæc notant, ut de manu inimicorum nostrorum liberati, seruamus illi in sanctitate, & iustitia coram ipso: neque enim bona noua Iersalem rapinis hostium patebunt: solida, & uera sunt: & quæ nemo ab inuitis auferat, ut iam exposuimus in superioribus.

10 Transite &c. congregandos in Iersalem significat filios Dei, qui erant dispersi, adhortatur ergo ueros illos Israelitas, ut celeriter exeuntes, per portas ciuitates præparent itinera aduentantibus dispersis. quæ certè nihil aliud significant, quàm ex Iersalem celeri cursu ituros discipulos domini per totum orbem, & ingenti conatu nihil non facturos: quò tandem, non quidem ad terrenam Iersalem, sed ecclesiam Christi, quotquot præordinati erant, ad uitam æternam peruenire possent. & celerem quidem cursum significat illud repetitum uerbum, Transite transite: diligentiam uerò, & summum studium que sequuntur. Preparate uiam &c. hoc primò facere deberent predicatorum uerbi; ne in uia domini sint, quæ oculis uocatorum, uel uenientium offendant, sed incunde sint uia & ambulandum prouocent. huc quoque facit, quod sequitur. Planum facite: hebr. sternite, sternite: quòd idem est, quòd planum facere: sed repetitio studium commendat. Eligite lapides: ita quoque Hebraei interpretantur; sed non uideo, cur נִבְנִי לְבַר אֲבָרִים non sit munire terram, seu uiam lapidibus, quasi dicat, Lapidate ex lapide. supra enim cap. 5. interpretati sumus lapidare, pro lapidibus munire, neque ab re: hic autem constructio hanc interpretationem exigere uidetur. Complamata autem itinera lapidibus per ordinem stratis, minori labore consciuntur: neque aquis pluuialibus faciliè utantur. Quòd certè etiam studium commendat predicatorum euangelij: ad quos manifestum est pertinere quòd sequitur de extollendo signo ad gentes: per crucis enim prædicationem uocandæ erant gentes. Omnis, quòd allusio sit ad militandi rationem: nam Christus dominus imperator est: & qui in eum credunt, in militum numerum, datis nominibus, computantur. quæ omnia sequenti uersu explicantur.

11 Ecce dominus &c. solent milites extollere signum, & tuba canere: ita dominus audiri fecit per totum orbem hoc, quòd sequitur, nempe, quòd dictum fuerit Tcioni: Ecce saluator tuus uenit &c. hæc est Apostolorum prædicatio, nempe, quòd quem sperabat Tcion, redemptor iam uenerit: quòd Deus in mundum uenerit, & ex Iudæis carnem suscepit. Sed quorsum hoc gentibus nuntiabitur? nimirum, ut uelut eius salutes participes fieri, & in eum Deum credere, qui sicut olim promissit, sic fecit: ei Deo, inquam, uelint adherere, qui hominum amator est: unde Magi gentium primitiæ interrogant, Vbi sit natus rex Iudæorum? quid nobis, & regi Iudæorum? Deus est: eum adoraturi uenimus: et si enim Iudæis tantum promissus est, & eorum Deus, & rex peculiari ratione dictus est; Deus tamen cum sit, nequit omnino heri, & homines, quos condidit, despiciat: habeat nos uel secundo saltem loco, ac se adorari à nobis permittat: quoniam Deus, omnium est Deus. Hoc audiri fecit in terminis terræ, hoc prædicari, quòd consolatus sit dominus populum suum, redemerit Iersalem, ut dicant gentes; Veni te, ascendamus in montem domini, & ad domum Dei Iacob: & ambulabimus in semitis eius. in hunc certè usum gloriabitur apud gentes de impletis promissionibus factis patribus Iudæorum. Sed quid dictum est Iudæis? Ecce saluator, uel salus; sed de persona est sermo. hoc certè eis dictum est per Ioannem Baptistam, quando eis eum digito ostendens, dicebat; Ecce qui tollit peccata mundi, & multa huiusmodi. hoc ipsum eis dixit ipse IESVS uerbis, & operibus. hoc multi ex eis agnouerunt, & dixerunt, quòd esset uerè saluator, qui antea dicebatur uenturus: neque enim illud, dicite, certam personam respicit; sed perinde est prophetis, ac dici poterit; Ecce merces eius &c. hoc quoque Tcioni dici poterit, quòd cum saluatore ueniat merces eius, id est, non tardabit, quin mundum possideat: hæc enim merces aduenit, & laboris eius, iuxta illud, Postula à me, & dabo tibi gentes hereditatem tuam; & possessionem tuam terminos terræ. Illud, coram eo, cum eo summam accelerationem significat, & breuissimo tempore mercedè esset percepturus, & gentes essent subiugandæ: hæc quidem audire Tcion, omne gaudium superabat; gentibus uerò prædicatum est, hoc iam audisse Tcion, nimirum, ne ipse tardarent uenire, audientes, qd Iudæis ex promissione adueniret redemptor: sibi uerò ex misericordia. denique quòd non Iudæorum esset Deus tantum, uerum & gentium: immo, quòd pro suo labore; tanquam præmium, gentes quoque sibi adsciret: & parum putaret, si tantum Israelitas uocaret. in actis autem Apostolorum legimus, quòd cum hæc gentes ex ore Pauli audisset, gaudiosa sunt, & glorificauerunt Deum. idem autem hoc loco est opus, & merces, ut iam supra ostensum est, ex locis Leuit. 19. & Deut. 24.

12 Vocabunt eos &c. illos populos, ad quos signum eleuabitur, de quo uers. 10. illos, inquam, qui in extremitate terræ acciderunt, quid Iudæis acciderit, qui ipso pro mercede dati sunt Christo, & ad Iersalem properabunt: illos, inquam, uocabunt populum sanctum: omnes enim Christiani olim sancti dice-

bantur : ipsam uero Ierusalem dicit uocandam esse ciuitatem requisitam , id est , dignissimam , quam omnes gentes ambirent , & quererent ; & ad quam omnes alacriter properarent , multis itinerum difficultatibus , aut incommodis retardati , nusquamq; , autius deueniendam , ut contigit terrena illi Ierobolyma , que sepius deserta , & deuelicta fuit . Tu autem uocaberis , uel tibi uocabitur , seu nomen imponetur . in participio autem requisita intelligimus , quod non solum restituta esset , sed & felicissima foret , sicut ciuitates illae , ad quas scimus ex uarijs nationibus quamplurimos , aut uisendi studio , aut negotiorum causa sese conferre . Quae sunt autem ecclesiae diuitiae , sepius apud hunc prophetam uisisti . Verum enim uero propter ea , quae sequuntur , alteram expositionem horum duorum uersuum apponendam duxi , quae mihi simplicior uidetur , quamuis superior non sit inepta . Significauerat uers. 3. adducendas ad ecclesiam gentes per eos , qui ex urbe Ierusalem exirent : quare intulit , Extollite signum ad populos : quasi dicat , inferte signa uestra ad quasuis gentes : id ita factum esse statim significat . Ecce dominus auditum fecit ad finem usque terrae , id est , praedicari fecit , neque quid praedicatum sit , exponitur , neque opus erat : ordinem enim rerum tantum indicare uolebat , & quam breui Ierusalem ad summam felicitatem peruentura esset , eam uidelicet , quam in superioribus hoc eodem capite exposuerat . Vide ordinem ; Exite , parate iter , praedicate gentibus : hoc ubi factum fuerit , Dicite filiae Sion &c. & quia id iam , tanquam factum praesidebat , iubet , ut uideam praedicatorum haec , quae sequuntur , annuntient Tcioni , & dicant ; Ecce saluator tuus uenit : ut non de aduentu in carne hic agatur , sed de aduentu ex deuitis gentibus per euangelium : abiit enim dominus in regionem longinquam accipere regnum , & reuertii . Supra autem ostendimus , quod in gratiam Iudeorum inuocat dominus in scripturis non semel , debellaturum se gentes . debellatio autem etsi utilis fuerit gentibus , (nam eos potestate Satanae transtulit in libertatem filiorum Dei) non minus tamen fuit Iudeis , si non desperent , gloriosa : quandoquidem ad agnitionem , & cultum Dei sui adducebantur , qui solus erat gloria , & laus Israelis . ergo tanquam rem iucundam , & diu desideratam nuntiare iubet Iudeis , quod saluator ipsius rediret , adducens infinitam hominum multitudinem captiuam ; Ecce , inquit , merces eius cum eo , & opus illius coram ipso : ecce adducit gentes , tanquam aduentus sui praemium : sicut cum Iacob ex Mesopotamia rediret cum gregibus &c. uel perinde est , ac si dicat ; Si abiit in regionem longinquam suscepturus difficile bellum , non fuit labor eius inanis : secum sui laboris adducit mercedem , ac praemium : gentes enim adducit , quae omnes dicantur sanctae , & te laudibus celebrent , ut posthac dicaris ciuitas omnibus gentibus exoptata &c. ubi uides uictoriam Christi per Apostolos hac una re constare quod gentes ad fidem , & sanctitatem morum perduxerit , & ecclesiam suam celebrem reddiderit , ut Christo domino gloriam quasi inuidere uideantur qui in culpa sunt , ne aut sanctitas uigeat , aut ecclesia splendor , ac celebritas progressus faciat . si haec sic accipias , non iam difficile fuerit caput sequens exponere , alioqui difficillimum .

Caput sexagesimum tertium.

Noua.

Vetus.

QVIS est , qui uenit de Edom insecus uestes de Boetra ? [quis] hic decorus in indumento suo , gradiens cum multitudine uirtutis suae ? Ego , qui loquor cum iustitia , multus ad saluandum .

Quam ob causam rubor [est] indumento tuo , & in uestibus tuis , ueluti calcantis in torculari ?

Dolium calcaui solus , & ex populis non fuit quisquam mecum : & calcaui eos in ira mea , & conculcaui eos in ardore meo : & aspersa est excellentia eorum super uestes meas , & omnia indumenta mea contaminata .

QVIS est iste , qui uenit de Edom , tinctis uestibus de Bosra ? iste formosus in stola sua , gradiens in multitudine fortitudinis suae ? Ego , qui loquor iustitiam , & propugnator sum ad saluandum .

Quare ergo rubrum est indumentum tuum , & uestimenta tua , sicut calcantium in torculari ?

Torcular calcaui solus , & de gentibus non est uir mecum : calcaui eos in furore meo , & conculcaui eos in ira mea : & aspersus est sanguis eorum super uestimenta mea , & omnia indumenta mea inquinata .

Quia

Dies

Noua.

Vetus.

Quia dies uindictae in cor meum , & annus redemptionum meorum uenit .

Et aspexi , & non erar adiutor : me ipsum deuoui , neque fuit sustentator : & opere mihi tulit brachium meum , & ardor meus ipse me sustentauit .

Et conculcaui populos in ira mea , & inebriaui eos in ardore meo , & descendere feci in terram excellentiam eorum .

Misericordias Iehoua commemorabo , laudes Iehoua iuxta omnia , quae retribuit nobis Iehoua , & multiplex bonum domui Israelis , quod retribuit eis secundum commiserationes tuas , & multitudinem misericordiarum suarum .

Et dixit ; Forsitan populus meus ipsi , filij non fallaces erunt : & fuit illis in saluatorem .

In omni angustia eorum non coarctauit [eos] : & Angelus faciei eius saluauit eos : in dilectione sua , & in indulgentia sua ipse redemit eos , & detulit eos , & leuauit eos omnibus diebus saeculi .

Et ipsi exaceruauerunt , & contristauerunt spiritum sanctum eius : & conuersus est eis in inimicum , ipse bellum gesit in eos .

Et recordatus est dierum saeculi Moysi populus eius : Vbi est , qui ascendere fecit eos de mari cum pastore gregis sui ? ubi est , qui posuit in medio eius spiritum sanctum suum ?

Qui ambulare fecit ad dexteram Moysi brachium decoris sui : qui dissecauit equas ante eos ad faciendum sibi nomen sempiternum .

Qui ambulare fecit eos per abyssos , ueluti equum per desertum , non impegerunt .

Quasi animal [quod] per uallem descendit , quod spiritus Iehoua dimittit : sic abduxisti populum ad faciendum tibi nomen decoris .

Respice de caelo , & uide de habitatione sanctitatis tuae , & decoris tui . ubi est zelus tuus , & fortitudo tua , & multitudo uiscerum tuorum , & commiserationum tuarum ? erga me contulerunt se .

Quia tu pater noster , quia Abraham non nouit nos , & Israel non cognouit nos . tu Iehoua pater noster , redemptor noster , ab aeterno nomen tuum .

Quare errare nos facis Iehoua de uis tuis ,

Dies enim ultionis in corde meo , annus retributionis meae uenit .

Circumspexi , & non erat auxiliator : quaesui , & non fuit , qui adiuuaret : & saluauit mihi brachium meum , & indignatio mea ipsa auxiliata est mihi .

Et conculcaui populos in furore meo , & inebriaui eos in indignatione mea , & detraxi in terram uirtutem eorum .

Miserationum domini recordabor , laudem domini super omnibus , quae reddidit nobis dominus , & super multitudinem bonorum domui Israel , quae largitus est eis secundum indulgentiam suam , & secundum multitudinem misericordiarum suarum .

Et dixit ; Veruntamen populus meus est , filij non negates : & factus est eis saluator .

In omni tribulatione eorum non est tribulatus , & Angelus faciei eius saluauit eos : in dilectione sua , & in indulgentia sua ipse redemit eos , & portauit eos , & eleuauit eos cunctis diebus saeculi .

Ipsi autem ad iracundiam prouocauerunt & affllexerunt spiritum sanctum eius : & conuersus est eis in inimicum , & ipse de bellauit eos .

Et recordatus est dierum saeculi Moyse populi sui : Vbi est , qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui ? ubi est , qui posuit in medio eius spiritum sancti sui ?

Qui duxit ad dexteram Moysen brachium maiestatis suae : qui scidit aquas ante eos , ut faceret sibi nomen sempiternum .

Qui eduxit eos per abyssos : quasi equum per desertum non impingentem .

Quasi animal in campo descendens , spiritus domini ductor eius fuit : sic adduxisti populum tuum , ut faceres tibi nomen gloriae .

Attende de caelo , & uide de habitaculo sancto tuo , & gloria tua : ubi est zelus tuus , & fortitudo tua , multitudo uiscerum tuorum , & miseracionum tuarum ? super me contulerunt se .

Tu enim pater noster , & Abraham nesciuit nos , & Israel ignorauit nos , tu domine pater noster , redemptor noster , a saeculo nomen tuum .

Quare errare nos fecisti domine de uis tuis ,

Pp

Noua.

Vetus.

tuis, indurasti cor nostrum, ut non timeamus te? conuertere propter seruos tuos, baculos hereditatis tuae.

At modicum occuparunt populum sanctum tuum: coarctatores nostri conculcauerunt sanctuarium tuum.

Fuimus (uelut) a saculo [quando] non dominaberis in eos: non inuocabatur nomen tuum super eos.

tuis: indurasti cor nostrum, ne timeremus te? conuertere propter seruos tuos tribus hereditatis tuae.

Quasi nihilum possederunt populum sanctum tuum: hostes nostri conculcauerunt sanctificationem tuam.

Facti sumus, quasi in principio, cum non dominaretis nostri, neque inuocaretur nomen tuum super nos.

I **Q**UIS est &c. iusserat nuntiari Tzioni, quod adueniret saluator eius; iam cum appropinquarem civitati induci, & de hostibus triumphantem. fideles itaque Israelite triumphantem admirantur: & quis nam sit, interrogant: ignorabant enim mysterium de uocatione gentium, & uix fieri posse credebant, ut gentes fierent aduentus Messie participes. De Edom: non displicet illorum commentarius, qui per Idumeos, & Moabitas, quorum ciuitas erat Botra, intelligunt gentes omnes populi Dei inimicas, quod isti acerrimi essent hostes Israelis. puto tamen horum duorum locorum meminisse propter etymologiam: nam Edom a rubore dictus est, & Botra a uindemia. gaudent enim propheta huiusmodi allusionibus, sicut David Ps. 102. *Heu me, quia peregravi Mescic: inhabitavi cum tentorijs Chedar: Rabat habitauit sibi anima mea.* ~~At in Moscovitibus, qui aut apud Moscovitas~~ non est autem intelligendum, quod unquam apud Moscovitas septentrionales Scythas, qui aut apud Ammonitas, quorum ciuitas erat Rabat, a multitudine, seu magnitudine dicta, aut in Agarenorum solitudine, & regione, qua nomen accepit a Chedar filio Ismaelis, qua uox quoque obscuritatem notat, habitauerit David: sed ipsos Israelitas similes moribus illarum gentium insinuat: quasi illis tribus nominibus nihil aliud significauerit, quam quod longam moram traheret in obscuritate, populares suos notans. ita hoc loco propter ruborem, & mustum horum locorum meminit, quod regiones, a quibus redemptor cum triumpho redibat, ueluti sanguine effuso repletae fuerunt: & gentes, ueluti in uindemia uinas, calcauerunt (ut mox narrabitur): secunda enim percunctatio cum priori omnino eadem est, nisi quod primo uersu interrogatur de persona, secundo de causa. dicere enim, Quis est, qui uenit de Edom, est dicere, Quis est iste, qui rubrum habet uestimentum, & illud tinctis uestibus de Botra? quis est, qui uestimenta gerit musto tincta? qua certe secundo continentur, ut mox explicabimus. Quae uero fuerit haec inquinatio, mox etiam aperiet. Formosus in stola. natam autem oportet, ut facilis sit eorum, qua sequuntur, intelligentia, quod, etsi indumenta erant contaminata, dicitur tamen decoratus in, uel cum indumento suo. Gradiens: non habui aptorem, quaredderem, uocem, qua proprie dicitur de eo, qui incedit cum pompa, & fastu, quasi conscius suae dignitatis. In multitudine uirtutis, id est, praesertim ingentem uirtutem: aliter enim incedunt debiles, & pusillanimes; aliter qui uiribus, & potentia pollut. Ego, qui loquor &c. in hebr. est, loquens in iustitia, seu cum iustitia. forte hic iustitia pro ueritate accipitur, ut saepe alias, quemadmodum & ueritas etiam pro iustitia, quasi gloriatur, quod sicut promiserat, sic adimpleuerit, & ultionem sumperit de hostibus suis; & hostes omnes populi Dei, fidei subiugauerit. uel certe loqui in iustitia, est iudicium iuste exercere: quo se regem, & iustum esse dicit. hoc enim Messiae triebant sacra litera, quod iudicium mundo profertur, & cunctis gentibus ius diceret, ut supra non semel annotatum est. Propugnator, hebr. 31 multus: potest & pro principe accipi: magnam enim quoque designat: est, quod supra uertit uulgatus, multus ad ignoscendum: magnus remissionis auctor. iustitiam ergo, & misericordiam suam hic celebrat, sicut qui dicebat; Misericordiam, & iudicium cantabo tibi domine. & licet tam magnus sit ad iudicium exercendum, quam est ad condonandum, seu saluandum: cum damnatio ex nobis oriatur, iustificatio ab ipso, non se principem, seu multum, seu magnum dixit ad iustitiam exercendam, sicut ad saluandum. libenter autem utrumque membrum de misericordia dictum acciperem, quasi non loqui se gloriatur, nisi hominum iustificationem, & salutem, nisi de iudicium esset etiam hic sermo, ut mox uidebis.

² Quare ergo rubrum &c. addidit, ergo, uulgatus de suo, ad lucem orationis uersu primo quis esset, qui rubricatus ueniret: hic de causa querunt. Et uestimenta tua: ad uerbum, & in uestibus tuis, sup. est rubor.

³ Torcular calcaui solus: haec significant uictoriam, quam de gentibus Christus reportauit, praedicato

dicato euangelio, & captiuis gentibus in obsequium fidei. fuit itaque magna caedes spiritalis. dicitur autem conculcatio, qualis est uarum, nimirum, quod omnem suam uirtutem, & succum, & quidquid laude dignum eis inerat, Deo deprompserunt. His uero similitudinibus utitur, ut carnali expectationi Iudaeorum satisficiat, qua uictorem, & stragem edentem, & colla regum prementem, ex scripturis. expectant Messiam suum. ita uero huic opinioni satisficiat, ut interim eos ad spiritalem uictoriam hinc, & similia, qua in alijs scripturis legerint, doceat referre, ut in sequentibus uidebitur: praeter hoc, quod sub sinem capitis superioris dixerat, illos, quos adducebat ex gentibus, uocandos populum sanctum: & primo uersu huius se multum esse ad saluandum dicebat. maior siquidem uictoria censeri debet gentibus, moribus deprauatis, & nihil, nisi peccare scientibus, religionem, & fidem Christi probabiliter facere, ut desertis dijs suis, & legibus carnis, & sanguinis Christi dura imperantem sequerentur, quam si dextro exercitu, omnes trucidaret. Solus: ut intelligamus soli Christo uictoriam illam adscribamam: nam quis ad illud munus euangelij (inquit Paulus) idoneus esse potuisset? quidquid illi effecerunt, ut instrumenta Christi fecerunt. adde, quod cum praecipua uictoria huius pars sit remissio peccatorum, & reconciliatio mundi cum Deo, mortis, & peccati damnatio: haec autem omnia solus Dei filius moriens in cruce peregerit, quamuis ceteris ex ore tyranni, ministri fuerint Apostoli, & uerbo Dei effecerint, ut haec bona ad gentes manarent, merito tamen saluator se solum fuisse dicit, qui torcular calcarit, id est, iugum gentibus imposuerit: neque ex uniuersa hominum multitudine quenquam extitisse, qui manum apposerit illi operi: quod uersibus sequentibus explicatur. Et conculcaui eos in ira &c. nomen ira, ac furoris rem obicitur. nam si misericordia fuit, gentes fidei subiugare, ut planè fuit; neque aliud canunt scripta prophetarum, & Apostolorum, quam gentes super misericordia laudare Deum, dices, Quae nam fuit ista ira? quis furor? ~~Fide similia, que supra cap. 59. uers. 16.~~ & sequentibus annotauimus: fere enim eadem sunt, qua illic, & hic dicit propheta. illic enim, ubi dixit, displicuisse in oculis domini non esse iudicium in terra, addit, quod semetipsum exhortatus est, ut saluare uellet. quod cum fecisset, sinem uictoriae commemorans ait; Timebunt, qui ab occidente nomen meum &c. ergo indignatio erat ob peccatum, & peccati tyrannidem: quod non solum homini nocebat, sed ipsi quoque Deo iniuriam faciebat. misericordia uero in ipsos captiuos, quorum uicem dolens eis redemptor aduenit, ut ibi etiam explicatur. conculcatae sunt ergo gentes a Christo cum furore in ipsum, scilicet peccatum, quod in illis regnabat, & cuius partes etiam illa tuebantur: repugnabant enim etiam ipsmet peccatores saluti remedio suo: sed tandem uicti succubuerunt. Aspersus est sanguis eorum: ceterum nomen, quod hic sanguinem uertunt, נצח, nusquam in hac significatione accipitur, nisi hic, & uersu 6. ubi tamen uulgatus uirtutem uertit. quo fit, ut putem, Rabinos sic existimasse uertendum, quod uerbum aspergere id postulare uideatur. ego uero hac uoce uti uoluisse prophetam existimo, ne de cade corporali intelligeremus esse sermonem, sed illam uestium tinctionem figuratè accipiendam. nam nomen in scripturis solet coniungi nominibus magnificentiae, fortitudinis, decoris, & confessionis. ergo hic pro excellentia accipere possumus, uel sustentatione, id est, ijs, qua sustentant: uel pro laude, & ijs, qua ad laudem uictoris faciebant, quasi significet in indumentis uictoris potuisse quemuis uidere, quas gentes debellasset: quod spolijs earum ditatus rediret. etsi dicas nomē significare uictoriam, idem fere sensus est. Aspersas autem uictoria uestes dicit poetice pro uictoriae sigms, nempe sanguine hostium, ut hac ratione credam uulg. sanguinem uertisse, non quod crederet id uocem significare.

⁴ Dies enim ultionis: ordinem rei narrat. consueuerunt enim scriptores sacri, ubi rem quampiam quodam ueluti compendio significauerunt, quasi rogati, ut ab initio ordinem rem exponant, iterum alius repetito exordio, rem, pro ut gesta est, describere. quod animaduertere oportet, ne in huiusmodi repetitionibus haereat lector. ergo sic accipe, ac si diceret, Vltis rei ordinem intelligere? dicam. Venit in cor meum dies ultionis, id est, uenit mihi in mentem tempus esse, seu oportuum esse, ut ultionem de hostibus meis caperem, & esse animum, seu tempus, quo iam dudum pater decreuerat suos redimere. tunc ergo aspectus &c. qua omnia exposita sunt supra cap. 59. uers. 16. & sequentibus. & propter hostes quidem, dies ultionis dicitur: propter homines autem dies redemptionis; sic enim in uulgata editione legendum est, ut etiam legit Hieronymus in commentarijs. In corde meo, uel in cor meum: more hominum loquitur, quibus de nouo solet res in mentem uenire: Deo autem omnia simul adsunt. Annus redemptionis. נצח, uel redimendorum meorum.

⁵ Et circumspexi &c. conueniunt cum uerbis cap. 59. uers. 19. illic dicitur, Non fuit uir, hic non fuit adiutor: illic non fuit intercessor, hic non fuit sustentator: illic quod iustitia sustentauit, hic quod ipsa indignatio. indignatio enim ex ipsa sanctitate, & iustitia Dei procedebat, qua diuini imperij peccati deuum non poterat. cetera conueniunt. ut tamen uim uerbi aliquo pacto exprimerem, dixi, me ipsum deronni. significat enim uox Hebraea sese piaculum, seu, ut loquitur Paulus, peccatum face-

- re, nimirum ad expianda aliorum peccata.
- 6 Et conculcaui populos &c. exposita sunt hæc uers. 3. Inebriare autem in scripturis, est ingentes tribulationes uelut propinare, & magnis calamitatibus afficere. Detraxi, uel descendere feci. Virtutem. iuxta duplicem expositionem nominis פָּרַן, quam supra habes uers. 3. dupliciter hic interpretari poteris, uel de excellentia eorum, uel de uictoria, id est, sanguine signo uictoriae. Notandum autem idem esse in scripturis calcare torcular, & inebriare, sicut in Thren. Calcavit torcular filiae Tcion, & inebriare calice iræ &c.
- 7 Miserationum &c. postquam propheta densitas per euangelium gentes, ac triumphum Christi de hostibus suis narrauit, animo (ut existimo) uidens, multa prius Iudæos passuros, ac demum adueniente redemptore, peius habituros, & in peccatis permansuros, orationem ad Deum fundere decreuit, quæ durat usque ad finem capituli sequentis : qua antiqua beneficia in Israellem collata commemorat, nempe electionem in populum Dei, introductionem in terram promissam &c. deinde ob ingratitudinem captiuitatem Assyriorum, & Babyloniorum, & plures alias calamitates perpeſsum Israellem inducit conuerſentem, & aduentum Messie exoptantem : tertio adueniens, ut optabant, commemorat, & uehementer dolet, quod nihil melius habeat Israel : tandem quafi sentiret abiectisse dominum populum suum, non sine magno dolore orationem claudit : cui respondet dominus cap. 65. Quam seriem qui non animaduertunt, multa præter rem asferre coguntur : alucinantur autem, quia Rabinos sequuntur. Recordabor, uel commemorabo. Volo, inquit, breuiter commemorare misericordias domini : quod exponens ait ; Laudes domini iuxta omnia &c. uolo laudare dominum pro singulis populo suo collatis beneficijs, & multis bonis, quæ in Israellem contulit, pro infinita eius misericordia. & licet in hac oratione, seu hoc cantico, dura, ut dixi, comprehendat ; neque peccata populi, aut abiectiōnem sileat, uideatur quæ canticum lugubre, quia quam iniustus, & reus sit dominus, intelligebat, canticum laudationum domini uocat : est quæ uersus hic, ueluti canticum titulus, & exordium.
- 8 Et dixit : nempe olim dominus ; Veruntamen, uel fortasse : est enim פָּא interduum ominantis, sicut Ps. 119. Forſan tenebra obruent me &c. hæc autem referenda sunt ad electionem Israelis in populum Dei, antè quàm educerentur ex Aegypto : quafi dicat dominus, Volo ex omnibus gentibus hunc populum in meum accipere : etsi enim sunt homines, sunt tamen ex semine dilecti mei Abrahamæ : fortassis populus meus ipsi, id est, fortassis israhæ, qui populus meus sunt, & quos in populum meum eligo. Filij non negantes, uel non fallaces erunt. est enim uerbum futuri פָּרַן . manifestum quidem est, nullo antea notum Deo fuisse, quales illi futuri essent . sed nihil aliud hæc no tant, quàm si ex ipsis rebus petendum esset iudicium, illud potuisse prudentem quempiam hominem sperare, propter patrum sanctitatem, & fidem, qua suos filios imbuerant, & pactum circumcisiōnis &c. Et factus est eis saluator : cum igitur fidelitatem sibi promississet, hac spe concepta factus est eis in saluatorem, eos educens de terra Aegypti in manu ualida.
- 9 In omni tribulatione &c. id est, quantacumque in eos ingruerent mala, non permittebat eos succumbere, aut calamitatibus opprimi. Non coarctauit eos Deus, id est, non permisit eos coarctari : uel ipsa angustia non arctauit eos : uel in omni angustia eorum, non angustia scilicet fuit . inspecui sunt Aegyptij à tergo, ex altera parte montes, à fronte mare erat, in arcto positi esse uidebantur ; tamen non sunt coarctati . idem in penuria panis, & aquæ, & ceterorum omnium per quadraginta annos in deserto . est, quod Paulus ad Corinth. dicebat, In omnibus tribulationem patimur, sed non angustiamur . nam aut suos eripit ex angustia dominus : aut certe, ut Paulus item ait, Sicut abundant tribulationes, abundant & consolationes, & consolatur suos in omni tribulatione eorum . quare existimarem figmentum esse Rabinorum, ut & pro ה accipiatur ; quod tamen plerisque ex nostris placuisse uideo : Rabini autem ita uoluerunt, ut haberent, quo confirmarent aliud figmentum, cap. 39. ubi nos legimus, Et Israel non congregabitur illi legunt, Israel ipsi congregabitur . qua captum à se distent, nemo non uidet . Angelus faciei eius . de illo Angelo, qui comitatus est Israelitas per desertum, est sermo : quem uocat Angelum faciei Dei, qui uultui Dei assiduebat, uel qui faciem, & præsentiam Dei referebat, & loco Dei illis aderat . Indulgentia . notat sæpius in deserto, & in terra etiam promissionis peccasse, sed illis indulgisse dominum, & pepercisse ex gratia & amore, quem erga eos gerebat : iccirco per longum tempus illos detulerit, portauerit, leuauerit, id est, à malis eripuerit, & ad magnam gloriam euexerit : habuerunt enim potentissimos reges, ingentes diuitias, opinionem sanctitatis ob cultum, & templum, fueruntque toti mundo celebres . neque enim alteri unquam nationi talia Deus fecit &c. Quæ felicitas per plures annos durauit, indulgente sæpius domino, & ad eorum scelera comitante, quousque tandem eum exacerbauerunt.
- 10 Ad iracundiam &c. ad idololatriam referendum est, & ad prophetarum occisionem. istis enim uidetur spiritus Dei marore affici. Post multa beneficia, postquam multis amissis indulgerat, tandem diuitius

- diuitius suslinere non potuit, & ab indulgentia in iram, à dilectione in inimicitias propter eorum scelera mutatus est . quare sequitur, quod conuersus sit eis in inimicum : possunt enim multiplicata scelera non frustra indulgentissimum patrem in hostem conuertere : ut uideas, quales nos erga peccata gerere debeamus . qui enim loco diceret patrem hominem, qui amantiſſimi patris uoluntatem abs se alienaret, qui indignatus multum posset incommodare, hereditate pellere, omni reip. functione priuare ? hoc certe loco habere debemus iniquitates . Ipse debellauit eos, uel bellum gessit in eos : nam ipse sibilabat ; misce, & uersa signum leuabat ; exercitus ciebat ; & à Deo instigati hostes in Israellem proficiscerantur, ut supra iam uidimus . Hæc refero ad bella, & excidia, quæ ab Assyrijs, & Babylonijs passifunt Iudæi, & ad eas calamitates, quas passi sunt post reditum à Babylone.
- 11 Et recordatus est : ut constet series, cuius maxima habenda est ratio in prophetis orationibus, de populo accipio, quafi dicat, in medio illorum malorum, cum in captiuitate agerent, aut cum dira pati se uiderent, recordabantur dierum sæculi Moſis : & in hunc modum dicebat, Vbi est &c. in nominandi ergo casu uerbi potest, populus eius . Populus eius recordatus est dierum sæculi Moſis, dicens, Vbi est &c. ita solebant antiqui expostulare cum Deo, ubi est Deus Heliæ, etiam nunc &c. id est, quid non modo sic, ut tunc, ſubuenit ? Cum paſtoribus, uel paſtore, nempe Moſe gregis eius : antecedens ponitur pro relativo, id est, cum paſtore ſuo : cum paſtore, qui eos reget &c. Spiritum &c. potest hoc ad uentum, qui mare exſiccauit, referri, quod in medium maris ſpiritum uehementem immiſerit : uel ad Angelum, qui in medio Israelis erat : uel etiam ad ipsum Dei ſpiritum, quo aſſlatus Moſes, & Aaron populum regebant, & iudicabant &c.
- 12 Qui duxit, uel ambulare fecit . Fecit, inquit, ire ad dexteram Moſis brachium decoris, seu gloriae ſuae : erat quippe à dextris Moſis uirtus, seu potentia domini, ad miranda perpetranda, ſicut qui dicebat ? A dextris est mihi, ne commonear .
- 14 Spiritus domini ductor eius fuit : deest latinum, ſicut animal, quod ſpiritus Iehoua dimittit, dimittit, relinquit, ut liberè, ſcilicet incedat, quò libuerit . Ut faceres tibi &c. quemadmodum Moſes, cum ei dixisset dominus, Peccauit populus tuus iſte, quem eduxiſti &c. dixit domino, ut miſererer uellet populi ſui, quem eduxiſſet de terra Aegypti, alioqui malè conſuleret nomini ſuo &c. cauſam illam, nimirum cauſam Dei faciens : ita iſti in ſuam ipſius utilitatem, & gloriam populum eduxiſſe aiunt, ne ipſos, tanquam rem ſuam, uellet perdere .
- 15 Attende, seu respice : cum Deum deprecamur, ad calum mentem iubemur attollere, ut Deum natura ab omnibus, quæ ſunt in terra, alienum exiſtimantes, & mentem quoque ab iſtis abſtrahamus, & illum maiori religione ueneremur . iccirco dicitur calum habitatio ſanctitatis Dei : ubi illa diuina maieſtas lucem habitat inaccessibilem : dicitur etiam habitatio decoris Dei, id est, decora, & quam uidere ualde appetere deberemus . petit itaque Ieſaias nomine populi, ut res Iudæorum aſpiciat, neque ſe tantum contentus, rei populi ſui obliſciatur . Vbi est &c. amorem Dei, ea præſertim ratione, qua hoſtes populi ſui uexabat, ſolet ſcriptura zelum uocare . hunc experti fuerant patres, antè quàm in Aegypto ſeruitute premerentur : hunc populus ipſe tempore egreſſionis de Aegypto, quafi manibus contrectauerunt, & sæpius aliàs zelo hoc Dei, qui nolebat, ut quiſquæ populum ſuum tangeret, erepti fuerant, fuſis, ac delectis hoſtibus . huius ferè nulla ueſtigia iam uidebantur, peſſimeque habebant : ideo rogant, ubi nam eſſet zelus ille, magna cum potentia, quæ uniuerſa ſuperaret, coniunctus . Multitudo uiscerum : quid appellet uiscera, exponit, Miserationum tuarum . quare & coniunctim etiam uiscera miſericordiæ dicuntur : ſingulis panè momentis miſerationes Dei ſuper ſe ſentiebant olim Iudæi . cum igitur Deum natura immutabilem fide agnoſcerent, de miſerationibus illis interrogant, ubi nam eſſent . Hinc percipere poſſumus, beneficia Dei, eſſe nobis animo ſemper uerſanda, quo alia exoptemus, & petere etiam plura audeamus . natura enim ſit, ut noſter in eos propenſus ſit animus ; quos beneficijs affecimus, magisque eos diligamus, (ut eſt apud Ariſtotelem) quàm à quibus beneficia accepimus . alia igitur ab eodem, ueluti quodam amoris iure, audacter exſpectabimus, ſi multa in nos iam collata commemoremus . ideoque David cum ingentia quædam in ſe à Deo collata beneficia retuliſſet, ea eſſe cauſam affirmat, cur inueniret cor, id est, fiduciam haberet, ut oraret coram domino &c. hinc iſte Ieſaiæ querimoniam . Super me, uel erga me : ſi hoc membrum affirmatiuè legas, magnum doloris ſenſum habet : ſi interrogatiuè, ingentem, & acrem admirationem : eſtque emphasiſ in pronomine . Quòd ſi multitudinem illam miſerationum, quafi in omnes homines, & non in Iudæos tantum accepit, ſenſus erit, Vbi nam ſunt miſerationes tuæ domine, quas uniuerſe nationes experiuntur ? mihi ne tantum denegabuntur ? erga me nulla erunt, qui ſum populus tuus ? &c.
- 16 Indignum ualde uidetur, ut erga nos contineas miſerationes tuas : nam Tu pater noſter : tu tu, inquam, nihil enim genus Abrahamæ facimus : iccirco filij Abrahamæ dici uolumus, quòd ille ſeruus tuus fuerit : nullo, niſi te patre gloriamur : nihil nobis cum Abrahamo, aut Israele eſt, præ te : quòd illi,

nobis nisi à te contulerunt, patres nobis fuere secundum carnem, tu illos, & nos genuisti, mortui sunt, & nos tempestate iactamur à te, & illi, & nos pendemus. Si sua merita, si suffragia nobis commodare possunt, non certe, nisi uolente, & donante te commodabunt: tuum enim nomen ab eterno est. Ne ex hoc loco heretici putent quidquam se aduersus ecclesiam habere, scito, quòd quantum olim in limbo existentes patres uicis filijs prodesse possent, non usque adeò manifestum est. hoc tamen Christianis omnibus manifestissimum esse debet, longè nunc diuersam esse rationem eorum, qui nos praecesserunt in signo fidei, & dormiunt in somno pacis, & apud Deum eius gloria fruuntur, ab illis, qui Deum non uidebant: nostri enim in Deo nostra uident, & quòd uelit Deus, ut pro nobis intercedant: quòd ed faciunt efficacius, & libentius, quàm dum hic uiuerent, quòd maiore, & Dei, & nostri dilectione tenentur.

16 Quare errare nos fecisti &c. praecipue est, quasi quis eis obijceret errata, & effrenem peccandi libidinem: quasi dicant, Si propter nostra scelera misericordiam denegas, quid est, quòd nos errare fecisti? &c. non quòd scelerum suorum auctorem Deum crederent, (quod qui credunt, impij sunt) sed quòd intelligerent potuisse Deum impedire, ne peccarent, seruata etiam arbitrij humani libertate. sed quòd intelligerent potuisse Deum impedire, ne peccarent, seruata etiam arbitrij humani libertate. sed quòd intelligerent potuisse Deum impedire, ne peccarent, seruata etiam arbitrij humani libertate. sed quòd intelligerent potuisse Deum impedire, ne peccarent, seruata etiam arbitrij humani libertate. sed quòd intelligerent potuisse Deum impedire, ne peccarent, seruata etiam arbitrij humani libertate. sed quòd intelligerent potuisse Deum impedire, ne peccarent, seruata etiam arbitrij humani libertate.

18 Quasi nihilum. ἄνωγ ad modicum, uel pro modico. sunt, qui uolunt uerba esse transposita, ut sit sensus; Ad modicum populus sanctus tuus possedit sanctuarium tuum; hostes nostri conculcauerunt, supp. illud &c. sed nimis dura est hac traicctio: & sensus, quem uulgatus secutus est, potius est amplectendus. pro modico enim, & quasi modicum idem sunt: ut hac dicta sint pro eo tempore, quo ciuitas in hostium potestatem deuenerat. Possumus quoque sic accipere, Ad modicum, id est, modicum fuit, quin nos &c. quasi dicant, Parum abest, quin hostes possideant populum tuum, & conculcent sanctuarium tuum, ut aptè hac referantur ad ea tempora, quibus deficientibus duobus ex Iehuda, Herodes ex patre Idumæo temp. Iudeorum gubernabat. oratio enim, ut dixi, totum tempore ordine profequitur, ab electione Israel usque ad ultimam uastationem.

19 Facti sumus, quasi in principio: notam similitudinis uulgatus de suo addidit, neque male: interdum enim deest. sed notanda est Hebraeorum phrasis, qua cum nominibus temporis, & locorum omittunt relatiuū, & uerbum substantiuum. Timebunt ab oriente nomen tuum, id est, qui sunt apud orientem. sensus ergo est; Sumus, qui à saculo erramus: qui cum uulgati interpretatione coincidit. ad uerbum enim legitur, ut in editione nostra uides. Cum non dominaberis: particulam quoque temporis hic addidit doctus interpres. nam ad uerbum legitur, Non dominatus es in eos, id est, quando non dominaberis. de qua loquendi forma iam supra dictum est. Nostri. בָּא in eos: sed rectè mutauit

tauit uulgatus: ad eos autem refertur, qui in saculo illo fuerant, quasi sic diceret; Facti sumus, sicut qui à saculo fuerunt, quando tu in eos non exercebas dominium, neque uocabatur nomen tuum super eos: uel saculum illud respiciunt, quo in Aegypto fuerunt, antè quàm ad eos mitteret Moysen: uel certè tempora ante Abraham: sentiuntque; se non magis cure Deo esse, quàm cum non essent Dei populus, tum propter aduersa, quæ non depellebat, tum etiam propter mores, qui in Israele obtinuerant, nihilo gentium moribus meliores. neque uideo, quibus alijs uerbis suam miseriam luculentius exponere potuissent. Cogita, quid sit sine Deo uitam ducere, & intelliges, in quo statu essent res Iudeorum ante aduentum Christi, in cuius aduentum cum hæc manifestè respicerent, qua iam sequuntur, Rabini sua distinctionibus rem hic planè obscurare noluissent: & primum uersum capituli sequentis huius partem faciunt, quorum inuentum non alia ratione refutare decreui, quàm continua, & aptissima interpretatione, secutus doctissimi, & Christianissimi interpretis diuisionem.

Caput sexagesimumquartum.

Noua.

Vetus.

VT IN AM dirupisses caelos, descendisses: à facie tua montes defluxissent.

Sicut accenso igni liquidas aquas elicit ignis, ut notum fieret nomen tuum hostibus tuis: à facie tua gentes commouebuntur.

Cum feceris terribilia, non intenti erimus: descendisti, à facie tua montes defluerunt.

Et à saculo non audierunt, non auribus perceperunt: oculus non uidit Deus præter te, [quæ] facit inhianti sibi.

Obuiam habuisti gaudentem, & facientem iustitiam: in uijs tuis recordabuntur tui.

Ecce tu efferbuiisti, & errauimus: in ipis semper [fuius] & seruati sumus.

Et fuius, sicut contaminatus, omnes nos, & ueluti uestes dilacerata: uniuersa iustitiæ nostræ, & corrupti sumus, quasi folium omnes nos: & iniquitates nostræ, quasi uentus, leuauerunt nos.

Non est, qui inuocet nomen tuum: qui excitet se ad apprehendendum te: quia abscondisti faciem tuam à nobis, & liquefecisti nos in manu iniquitatis nostræ.

Et nunc Iehoua pater noster es, nos lutum: & tu factor nostrum & opus manuum tuarum omnes nos.

Ne indigneris Iehoua usque ualde, ne ue in sempiternum recorderis iniquitatis: ecce, respice, quæso, populus tuus omnes nos.

Ciuitates sanctitatis tuae factæ sunt desertæ: Ciuitas sancti tui facta est deserta.

VT IN AM dirumperes caelos, & descenderes: à facie tua montes defluerent.

Sicut exustio ignis tabesceret, aquæ arderent igni, ut notum fieret nomen tuum inimicis tuis: à facie tua gentes turbarentur.

Quoniam fecisti mirabilia, non sustinebimus: descendisti, & à facie tua montes defluerunt.

A saculo non audierunt, neque auribus perceperunt: oculus non uidit, Deus absque te, quæ præparasti expectantibus te.

Occurristi lætanti, & facienti iustitiam: in uijs tuis recordabuntur tui.

Ecce tu iratus es, & peccauimus: in ipis fuius semper, & saluabimur.

Et facti sumus, ut immundus, omnes nos, & quasi pannus menstruata: uniuersa iustitiæ nostræ: & cecidimus, quasi folium uniuersi: & iniquitates nostræ, quasi uetus abfluerunt nos.

Non est, qui inuocet nomen tuum: qui confurgat, & teneat te: abscondisti faciem tuam à nobis, & allisisti nos in manu iniquitatis nostræ.

Et nunc domine pater noster es tu, nos uerò lutum: & factor noster tu, et opera manuum tuarum omnes nos.

Ne irascaris domine satis, & ne ultrà mineris iniquitatis nostræ: ecce, respice, populus tuus omnes nos.

Ciuitas sancti tui facta est deserta: P p iij deserta

rum: Tcion desertum facta est: Ierusalem piaculum.

Domus sanctificationis nostrae, & decoris nostri, in qua laudauerunt te patres nostri, fuit in combustionem ignis, & omnia appetibilia nostra fuerunt in siccitatem.

Nunquid super his continebis te, tacebis, & affliges nos usque ualde?

deserta facta est: Ierusalem desolata est.

Domus sanctificationis nostrae, & gloriae nostrae, ubi laudauerunt te patres nostri, facta est in exustionem ignis, & omnia desiderabilia nostra uersa sunt in ruinas.

Nunquid super his continebis te domine, tacebis, & affliges nos uehementer?

V TINAM ut supra 48. *Vtinam attendisses praecipis meis: est itaque optantis. sunt ergo uota Iudeorum desiderantium aduentum Messiae, quod a malis illis eriperentur: aut potius sunt uota Iesae pro populo: sed cum Iudei Messiam de caelo non expectent, uim litterae suo more inferunt: nobis uero omnia plana sunt. A facie tua montes defluent: alludit ad descensum in montem Syna, quando praerardore uidebantur montes liquecere: quo tropo non in loco scriptura uititur: Montes, sicut cera, fluxerunt a facie domini etc. Figuratur uero per montium fluxum intelligit propheta opera stupenda, & admiratione dignissima: quae in aduentu Messiae expectabantur. ea quibus Christianus facile potest commemorare: quae natura plus admiratur, quam montium fluxum, uel tripudium.*

Sicut exustio ignis tabesceret: uerbum, tabesceret, addidit uulgatus: ad uerbum sic habetur; Secundum succendi ignem. est enim illud uerbum *קָרַח*, quod habetur Deut. 32. & Iere. 17. Ignis accensus est in ira mea: infinitiuum ut nomen accepit uulgatus, pertinetque comparatio ad superiora. Montes defluxissent, sicut accenso igne &c. manifestior autem esset oratio, si uitato hebraismo nomen ignis non repeteretur; sicut accensus ignis liquidas aquas elicit. & puto esse sermonem de aquis, quae uirute ignis, & alijs rebus eliciuntur, ut ex herbis, lignis &c. uide supra cap. 30. quod si quis *קָרַח* pro ebullire accipiat, quod a uerbi significatione alienum non est, similitudo est de quibusvis aquis, quas ignis facit ebullire, ad quem modum etiam faciat Deus ebullire montes. sed prior sensus magis placet. Ut notum fieret &c. propheta in aduentu Christi non tam liberationem populi, quam Dei gloriam, & nominis ipsius celebrationem attendere uidetur. A facie tua gentes turbarentur, seu commouerentur: uidetur esse explicatio liquefactionis montium, uel agnitionis nominis domini: per euangelium enim commotae sunt nationes orbis, ut eum inciperent timere, quem antea ignorabant &c. optabat autem propheta hanc commotionem in gentibus non solum ad celebrationem nominis domini, sed ne electis Dei nocerent. uerum si negligamus Rabinorum distinctiones, & hic uersus incipiat, alius sensus angustior erit: uerba autem suae in futuro, ut in Hebraeo habentur, uel in praesenti accipi possunt. Cogita ergo prudens lector Iesaiam prophetam in spiritu uidere aduentum domini, & gentium conuersionem, & Christi uictoriam, quam paulo ante cecinerat, Iudeos autem adhuc immotos manere, & quae si dolentem, & semidesperantem dicere, A facie tua gentes commouentur: uideo iam gentes ante te commoueri, & ad praedicationem euangelij contremiscere, at nos

Cum feceris, uel cum facias terribilia: & quae saxa, & arbores possent perterrefacere, ne dum gentes, ne dum eos, qui religione tibi astricti sunt: nos tamen non attendimus, non attentionem praestamus: neque quid agatur, mente uolumus, sed ueluti lapides haeremus, & in tanta rerum commotione profundum dormimus, & quiescimus. Innouatur apud gentes religio: querit totus orbis Deum Iacob: illum timent, & uenerantur: quem nos, ueluti impium, damnamus: adimplentur prophetarum oracula: nos in captiuitate, seu dispersione exules agimus: gentes scripturas nostras legunt: in illis oblectantur: nostram desiderant ex nostris scripturis nobis impropertant: & tamen non attendimus ad ista, & adeo terribilia, quibus si liquefactionem montium conferas, risum moueres. Quis haec uel referens non inhorrescat? nec mireris, quod pro sustinebimus, dixi, non attendimus: uel non attendimus. nam *קָרַח*, ut iam supra non semel ostendi, dicitur de animorum suspensione, & attentae animi consideratione ad aliquam rem, ut non semper uerbo expectandi, sed interdum uerbo spectandi reddi debeat. Iob 17. Etiam si diu, & circumspecte spectauero, tamen infernus domus mea est &c. uulgatus pro sustinere expectando accepit, ut interdum solet. Descendisti: optabam, ut descenderes? desiderabam, liquecerent montes, quasi nihil aliud nobis opus esset ad nostram perpetuam felicitatem? O uota inania, ecce iam descendisti: ecce iam montes fluxerunt: uideo totum orbem perterrefactum: uideo uniuersas nationes commotas.

4 A saeculo non audierunt &c. uel a saeculo non est auditum, neque unquam fuit, qui auribus perciperet: nullius hominis oculus unquam uidit, quae uideo Deum facientem istis, qui ad ipsum inhiant, & amore eius tenentur. haec pro montium fluxu posuit propheta, significans omnem intellectus humani spem, & capacitatem excedere: quae per Christum mundo exhibita sunt. hunc enim locum ita etiam interpretatur Paulus 1. Cor. 2. paucis immutatis uerbis.

5 Occurristi latanti, uel obuiam habuisti gaudentem, & facientem iustitiam; eos denique, qui in uia mandatorum tuorum tui sunt memores, istis, inquam, bona tua, quae nullus hominum putasset, obtulisti. quicumque enim de tuo aduentu gauisus est, & iustitiam proinde apprehendit, ex quacumque is gente, seu regione fuerit. sed heu nos miseris Iudeos, nam tu iratus es &c. ut mox sequitur. Hinc interim cogita Christiane lector, quibus prodest aduentus domini: ut enim omnem personarum acceptationem excluderet, indefinito dixit, latantem, facientem iustitiam &c. ubi etiam uides, quam non inimica natura hominum aut diligit, aut imperet: gaudium per iustitiam, Dei recordationem, & similia, quae in his comprehenduntur. uolui uersum diuidere, quod diuersa admodum hic continerentur.

6 Ecce tu iratus es &c. illos quidem obuiam habuisti: illis dona tua caelestia obtulisti: at in nos Iudeos esse uisus ira: nam peccauimus, & in ipsis peccatis semper fuimus: propter peccata iratus es: & postquam iratus es, a peccando non desistimus, ut qui semper in illis fuimus. Et saluabimur: liberemur hoc per interrogationem legerem, Et saluabimur? quasi dicat minimè gentium, uel, Et saluati sumus: nam pretium pro omnibus, quantumuis peccatoribus persolutum est, ut omnes, qui uelint, salui esse possint: at cum salutem aduenientem amplecti debuissimus, tamen nihilo meliores facti, immo multo peiores: nam facti sumus, seu fuimus, uelut contaminati &c. uel quintus uersus sic accipi potest, ut de praeterito sit sermo: & uerba pro imperfectis praeteritis accipiantur: Ecce uelim irascere, & nos nihilominus peccabamus: & cum in peccatis semper degeremus, tamen saluabimur: at nunc facti sumus, ut contaminatus, omnes nos &c. & hic sensus planus est.

7 Facti sumus, ut immundi &c. tempora post Christi aduentum omnia, quae sequuntur, referenda existimo: ad contaminatos in lege nemo accedere audebat: ita Iudeos post domini passionem, & euangelium annuntiatum nemo est, qui non ut reos, & contaminatos ducat. Pannus menstruatorum: ita quoque non nulli ex Rabinis uertunt: alij tamen *דָּרָךְ* pro detritis pannis accipiunt: ego certe aut per antiphrasim pro contaminatis acciperem, aut a uerbo *דָּרָךְ* deductum dicerem: *דָּרָךְ* enim prada est, quasi iustitias Iudeorum comparet uestibus praedae, id est, dilaceratis, dilaniatis. indignae sunt autem hominum conspectui huiusmodi uestes: ita & iustitiae Iudeorum post aduentum Christi: erant enim rei sanguinis Christi, quem sibi imputari, & filijs suis, magnis uocibus petierunt. adde, quod uniuersam iustitiam exteriori cultu desinebant; quare magna ex parte nullae erant, id est, ad nullos usus aptae. non igitur ex hoc loco patrocinium habent: qui omnia opera nostra damnant, & peccata esse contendunt: non enim, nisi de iustitijs Iudeorum, seu hypocritarum est sermo, quibus nulla fides erat. Cecidimus: uerbum Hebraeum de corruptione florum, & foliorum, quando marcescunt, dicitur: nullus Iudaeis subinde decor, neque uiror, neque ullus intus succus diuinae gratiae, quo consistere in terra sua possent, aut sub Dei protectione. sed huiusmodi humore destituti, & Deo aperiante manum, ut a se diuellerentur, statim in omnes gentes diuisi sunt; quemadmodum uentus folia arida, & quisquilias dispergit. neque solum corpore uagi, & dispersi sunt in omnes provincias orbis, sed errorum, & opinionum uariarum tempestatibus iactati, huc, atque illuc fluctuant.

8 Qui innocet nomen tuum: uere, & ex animo, quod mox explicat. Qui consurgat, *חַתּוּרֵי* seipsum excitet, exsuscitet magno animi conatu: parui enim refert frigidè precari, & dicere ore tenuis, Domine, domine. uera oratio est cum sui ipsius exsuscitatione, tanquam ad rem seriam, & magni ponderis, excutere desideriam, auocare ab alijs omnibus animum, & magna animi contentione ad deprecandum Deum accedere. hoc qui facit, tenet Deum, seu apprehendit, quasi manu, & ne elabatur, tenet, ut sententiam renocet: neque prius abeat, quam nobis benedicat, ut fecit Iacob, ob quod Israel uocatus est, quasi in Deum praeualuisset. sic tenebat Moyses Deum: illa enim uoces, Dimitte me, ut ira scatur furor meus &c. quid aliud sonant, nisi, quod a Moise fortiter teneretur? ut ad hanc retentionem putem postea facta allusionem, quoties propheta hoc uerbo utuntur, & de Deo, & nobis est sermo. Abscondisti faciem: uulgatus omisit particulam rationalem, uel temporis *י*: et si pro, quia, accipiantur, tribuere uidetur propheta irae, & punitioni, quod dixerat, nempe non esse, qui Deum teneret &c. non est, qui se excuset, ut te teneat percutientem, & omnia deuastantem, quia abscondisti faciem tuam a nobis, id est, omnino decreuisti nos delere, non uidere miseriam nostram, ut miserereis. Et alluisti, uel liquefecisti, seu resoluisti nos in manu iniquitatis nostrae, id est, tradidisti

nos peccatis nostris, ut illa nos comminuerent, resolverent, & omnem uirtutem nostram exhaurirent; ut consistere profus nequeamus, sed sicut cera, quæ liquescit, laberemur, & tota resp. nostra, regnum, cultus, religio, dignitas, insuper fides, spes, caritas, & quidquid uirum est, tam animi, quam corporis euanescent. has enim uires habet iniquitas in sui auctores, ut si in manus tradantur, siue homines, siue integra imperia, breuissimo tempore comminuantur, uelut uas testaceum, magna uel lapidum obrutum: aut certe liquescant, & ut ea, quæ ignis calore dissoluantur, uires amittant: neque amplius consistant, sed in præceps labantur. propter peccatum enim regnum de gente in gentem transfertur: & quicumque peccatum concipit, parit laborem, & dolorem. denique euerfiones totius mundi sub Noe, & Sodomorum, & omnes aliæ per iniquitatis manus eueniunt, abscondente Deo faciem suam, & sciendo. Quod si regna, in quibus uiget iniquitas, hodie stare conspicias, certo scias, non dum tradita esse huic tortori, & adhuc superesse, qui Deum teneant. quod si כ pro quando accipias, dolet propheta, quod nemo sit, qui Deum teneat, quando iratus abscondit faciem suam, ut iniquitas liberè peruagetur sciendo. scio quidem nocem כ , id est, iniquitas, posse capi pro ipsa iniquitatis pœna: sed sensus idem est. peccatum enim, si eius manibus tradamur, intus, & extrâ uastat.

9 Et nunc pater noster &c. ad commiserationes redit: patrem uocant, id est, auctorem generis: quod luti, & figuli similitudine explicant, ne uelit opus manuum suarum sic perire: quæ enim manibus nostris confestim, non æquo animo ferimus, si confringantur: nemo enim labores suos non magni facit, & opera etiam ex luto, ut filios diligunt homines.

10 Satis: ad uerbum, usque ualde דאמ נך . duo uidetur petere, ne iram multam sinat excrescere, ne sit ualde magna ira: neque longo tempore iram seruet. sequitur enim; Neque in sempiternum recorderis iniquitatis. Recordari autem iniquitatis, est non remittere, punire &c. uulgatus נך secundo loco pro ultrâ accipit: sed in eo, quem explicari, sensu accipiendum est illud, ultrâ in uulgato, id est, æternum, seu longum tempus. & (ni fallor) petit propheta, ne Iudeorum reprobatio æternam duret. quare esse Dei populum commemorat, & per hypotyposim indignissimarum rerum ad commiserationem prouocare conatur.

11 Ciuitas sancti: in hebr. plurale est, ciuitates: quod de uniuersis ciuitatibus Iudææ intelligit, uel de Tione, & Ierosolyma, de quibus, ueluti de duabus ciuitatibus loquitur, ut mox exponit. Sancti, uel sanctitatis. ita uocabatur Ierosolyma propter templum, & cultum. fortè uulgatus Dauidem intellexit.

12 Domus sanctificationis &c. uel sanctitatis: qua Deus sancti colitur à nobis, & in qua tota sanctitatis nostra ratio continetur: propter cultum enim sanctus dicebatur ille populus: quia Deum sanctum, & ab alijs omnibus separatam sanctis ritibus colebat. dicebatur etiam domus decoris, seu gloriæ Israel, quia hac una re super omnes nationes conspicui erant, quod apud ipsos solos erat templum & cultus ueri Dei. unde quandiu templum, & cultus stabant, cetera omnia detrimenta æquo animo ferebant. unde cum eos morore afficere uellet, sepius minabatur, quod domum illam euerteret: nam ex templo, & cultu gloriæ, & honorem tantum aucupabantur. quare non tam Deum in ea domo, quam se ipsos colebant. hoc honore cum impij indigni essent, illo eos exposciabat. quæ an cõueniant etiam nostre ætati, qui legit, intelligat: non tamen ut impius Eham alios ad ea, quæ ipse uiderit, conspicienda uocet, sed condolens ipse consurgere, & tenere Deum conetur. In qua te laudauerunt &c. etiam parietes, intra quos Deus laudatur, & colitur, magni faciendi sunt, præsertim si à sanctis uiris laudes, & cultus exhibeantur. Desiderabilia: expetibilia, tam priuata, quam publica, palatia, domus solatiij (quas uocant) & cetera, quæ appetuntur, fuerunt in siccitatem: sic enim uocat hebraismus etiam ignis exustionem: uulgatus ad domos, & muros, & munitiones uidetur retulisse. sed omnia puto comprehensa, ut Thren. 7. Dederunt expetibilia sua pro cibo: & iterum, Manum suam misit hostis ad omnia expetibilia eius: & Ioel. 3. &c.

13 Nunquid &c. statim rerum Iudaicarum uidebat Iesaias post illam per Titum uastationem: hanc, credo, desebat, quod tunc temporis omnia, quæ antea Israel habuerat, tam spiritalia, quam temporalia bona simul corrumpere, & interire. causam itaque coram Deo populi sui agens, ea omnia commemorauit, quæ Deum ad commiserationem flectere posse uidebantur. orationem itaque uehementi percutatione concludit: quod uix adduci possit, ut credat, quod in tantis illius populi malis, quem tantopere ab eo dilectum fuisse sciebat, simul cum ablatione cultus sui, dissimulet in sempiternum tam clemens Deus. Nunquid te continebis domine? fieri ne potest, ut omnino nos perdas? sed quid respondeat dominus, iam audiamus.

Caput sexagesimum quintum.

Noua.

Verus.

QVAESITVS sum ab illis, qui non interrogauerant: inuentus sum ab illis, qui non quaesierant me. dixi; Ecce ego, ecce ego, ad gentem non inuocantem nomen meum.

Expandi manus meas omni die ad populum contumacem, qui ambulat uiam non bonam post cogitationes suas.

Populum [inquam] qui lacepsit me in faciem meam iugiter, maciantes uictimas in hortis, suffientes super lateres:

Qui sedent inter sepulchra, & in obseruatis pernoctant, qui comedunt carnem suam, & ius iniquationum, uasa eorum.

Qui dicunt; Appropinqua ad te, ne accedas ad me, quia sanctificaui te. isti fumus [erunt] in furore meo ignis adurens omni die.

Ecce scriptum coram me, non cessabo, quinimmo retribuam, & retribuam super sinum eorum.

Iniquitates uestras, & iniquitates patrum uestrorum simul, dicit Iehoua; Qui suffierunt super montibus, & super collibus, conuicti sunt mihi, & metiar opus eorum primum super sinum eorum.

Sic dixit Iehoua; Sic inuenitur mustum in botro, & dicitur; Ne excindas illum, quia benedictio in illo: sic faciam propter seruos meos, ut non excindatur totum.

Et educam ex Iacob semen, & ex Iehoua, qui hereditet montes meos, & hereditabunt eam electi mei, & serui mei cohabitabunt ibi.

Et erit Scaron in pascuum gregum, & uallis Achor in accubitum armentorum populo meo, qui requisierunt me.

Et uos desertores Iehoua, qui obliuiscimini montis sanctitatis meæ; qui disponitis gad mensam, & qui impletis meni infusionem;

Et deputabo uos gladio, & ad macrationem incuruabimini, eò quod uocauit, & non respondistis: locutus sum, & non audistis, & facitis malum in oculis meis: &

1 QVAESIERVNT me, qui antè non interrogabant: inuenerunt, qui non quaesierunt me. dixi; Ecce ego, ecce ego, ad gentem, quæ nesciebat me, & quæ non inuocabat nomen meum.

2 Expandi manus meas tota die ad populum incredulum, qui graditur in uia non bona post cogitationes suas.

3 Populus, qui ad iracundiam prouocat me ante faciem meam semper: qui immolant in hortis, & sacrificant super lateres:

4 Qui habitant in sepulchris, & in delubris idolorum dormiunt: qui comedunt carnem suam, & ius profanum in uasis eorum.

5 Qui dicunt; Recede à me, & non appropinques mihi, quia immundus es. ibi fumus erunt, in furore meo ignis ardens tota die.

6 Ecce scriptum est coram me: non tacebo, sed reddam, & retribuam in sinu eorum.

7 Iniquitates uestras, & iniquitates patrum uestrorum simul, dicit dominus; Qui sacrificauerunt super montes, & super colles exprobrauerunt mihi, & remetiari opus eorum primum in sinu eorum.

8 Hæc dicit dominus; Quomodo si inueniatur granum in botro, & dicatur; Ne dissipes illud, quoniam benedictio est: sic faciam propter seruos meos, ut non disperdam totum.

9 Et educam de Iacob semen, & de Iuda possidentem montes meos, & hereditabunt eam electi mei, & serui mei habitabunt ibi.

10 Et erunt campestria in caulas gregum, & uallis Achor in cubile armentorum populo meo, qui requisierunt me.

11 Et uos, qui reliquistis dominum; qui oblitus estis montem sanctum meum; qui ponitis fortunam mensam, & libatis super eam;

12 Numerabo uos in gladio, & omnes in eadem corructis: pro eo, quod uocauit, & non respondistis: Locutus sum, & non audistis, & faciebatis malum in oculis meis: & quæ nolui,

in quibus non complacui, eligentes complacuiſtis.

Propterea sic dixit dominus Iehoua; Ecce serui mei comedent, & uos esuriētis: ecce serui mei bibent, & uos sitietis: ecce serui mei latrabunt, & uos pudeſcietis:

Ecce serui mei ouabūt prae bono cordis, & uos clamabitis prae dolore cordis, & prae fractura spiritus ululabitis.

Et dimittetis nomen uestrum in iuramentum electis meis: & interficiet te dominus Iehoua, & seruis suis imponet nomē aliud.

In quo qui benedixit se in terra, benedicit se in Deo ueritatis: & [in quo] qui iurauerit in terra, iurabit in Deo ueritatis: quoniam obliuioni traditae sunt angustiae priores, & quia absconditae sunt ab oculis meis.

Quia ecce ego creo caelos nouos, & terram nouam: & non erunt in memoria priora, & non ascendent super cor.

Quinimmo gaudebunt, & exultabunt ultra-ultra super his, quae ego creo; Ecce enim ego creo Ierusalem exultationem, & populum eius gaudium.

Et exultabo in Ierusalem, & gaudebo in populo meo: & nō audietur in ea ultra uox fletus, & uox clamoris.

Non erit inde ultra infans dierum, & senex, qui nō impleat dies suos: quia puer centum annorum morietur, & qui aberrat filius centum annorum uilipendetur.

Et aedificabunt domos, & inhabitabunt, & plantabunt uineas, & comedent fructum earum.

Non aedificabunt, & alius inhabitabit non plantabunt, & alius comedet: quia secundum dies ligni, dies populi mei, & facturam manuum suarum durare facient electi mei.

Non laborabunt in uacuum, neque generabunt in conturbatione: quia semen benedictorum Iehoua sunt, & progenies ipsorum cum ipsis.

Et erit, antequam uocent, & ego respondebo: adhuc illi loquentes, & ego audia.

Lupus, & agnus pascentur, sicut unus, & leo, sicut armenta comedet demensum, & serpentis, puluis, panis [erit:] non mafacient, neque perdent in toto monte sanctitatis meae, dixit Iehoua.

nolui, elegistis.

Propter hoc haec dicit dominus Deus; Ecce serui mei comedent, & uos esuriētis: ecce serui mei bibent, & uos sitietis: ecce serui mei latrabunt, & uos confundemini:

Ecce serui mei laudabunt prae exultatione cordis, & uos clamabitis prae dolore cordis, & prae contritione spiritus ululabitis.

Et dimittetis nomen uestrum in iuramentum electis meis: & interficiet te dominus Deus, & seruos suos uocabit nomine alio.

In quo qui benedictus est super terram, benedicetur in Deo: amen: & qui iurat in terra, iurabit in Deo: amen: quia obliuioni traditae sunt angustiae priores, & quia absconditae sunt ab oculis nostris.

Ecce enim ego creo caelos nouos, & terram nouam: & non erunt in memoria priora, & non ascendent super cor.

Sed gaudebitis, & exultabitis usque in sempiternum in his, quae ego creo: quia ecce ego creo Ierusalem exultationem, & populum eius gaudium.

Et exultabo in Ierusalem, & gaudebo in populo meo: & non audietur in ea ultra uox fletus, & uox clamoris.

Non erit ibi amplius infans dierum, & senex, qui nō impleat dies suos: quoniam puer centum annorum morietur, & peccator centum annorum maledictus erit.

Et aedificabunt domos, & habitabunt, & plantabunt uineas, & comedent fructus earum.

Non aedificabunt, & alius habitabit; nō plantabunt, & alius comedet: secundum enim dies ligni, erunt dies populi mei, & opera manuum eorum inueterabunt electi mei.

Non laborabunt frustra, neque generabunt in conturbatione: quia semen benedictorum domini est, & nepotes eorum cum eis.

Eritque, antequam clament, ego exaudiam: adhuc illis loquentibus ego audia.

Lupus, & agnus pascentur simul; & leo, & bos comedent paleas, & serpenti puluis panis eius; non necebunt, neque occident: in omni monte sancto meo, dicit dominus.

Quasi erunt

QVAESIERVNT me &c. dictum fuerat in oratione superiori, quid nam causa esset, quod non miseretur, non recordaretur populi sui sancti &c. respondet dominus, gentes, quae neque querebant, neque de me rogabant, neque interrogabant, quid agere deberent: qui me non consulebant, quibus meam uoluntatem per legem, aut prophetas non significabam, me quaesierunt summo cum studio, ac tandem etiam inuenerunt: quare me ad illos transiui. Iudaeos autem, quos uocabam, querebam: & ad quos omni tempore manus expandebam, noluerunt attendere: quare illos punio acerrime, & deleo. Haec his septem primis uersibus continentur. Qui non interrogabant: tantum abest, ut me agnoscerent, ut ne de me quidem interrogarent. haec de gentibus dicta interpretatur Paulus Rom. 10. nimirum, quando signum eleuatum uiderunt, & clangor tubae euangelij ad eos peruenit, tunc auidē quaesierunt, & inuenerunt. Dixi; Ecce ego &c. iudicauit ex dignitate mea esse, ut eis me offerrem, qui cum me antea ignorassent, tam promptē ad me transibant, & qui meum nomen penitus ignorabant, neque me inuocare consueuerant, id est, qui mei non erant, neque me pro domino habebant: (serui enim dominum suum inuocant, & nomen eius saepius ore sonant) audita tuba euangelij antiquam religionem deseruebant, & me colere desiderabant. placet itaque Deo nostro supra quam dici queat, promptitudo, & animi alacritas ad obediendum, & eum inueniendum: istis enim se negare non potest, sed ad eos se transfert, & totus pijs mentibus libens illabitur: siquidem illa imperfecta oratio, Ecce ego ad gentem, alacritatem quoque domini notat, qui alacritati nostrae non se potest continere, quin respondeat: ideoque arbitror uerbum non apponere, ut ad quosuis usus adeſſe suis intelligatur, & uerbum pro uotis suppletur. illa etiam geminatio, Ecce ego, ecce ego, habet nescio quid instantiae, & prouocationis. nam iam dudum per Moſen illis dixerat; Ipsi prouocauerunt me in eo, qui non est Deus: & ego prouocabo eos in eo, qui non est populus, & in gente stulta iritabo eos.

2 Expandi manus &c. opponit obedientiam gentium Iudaeorum contumaciae. expansio uerō manuum est nihil omittere, quod ad captandam attentionem faceret: uocationem autem per Christum, & discipulos suos intellige. adde, quod uerba in cruce manus quoque expansas habuit, ut quam paratus esset ad eos suscipiendos, etiam moriens, & ab eis occisus inueneret. in hanc ferē sententiam dixerat Salomon; Quia uocauit, & renuistis; expandi manus meas, neque fuit qui aspiceret &c. Totā die, uel omni die, id est, per multum temporis. Incredulam. Paulus ex uersione septuaginta duabus uocibus reddidit unam Hebraeam מוֹשֵׁב, nempe non credentem, & contradicentem, una uoce contumacem, seu immorigerum, seu intractabilem dicere possumus. Post cogitationes suas. מוֹשֵׁב non simplicem cogitationem tantum notat, sed etiam discursus, & ratiocinationes, adeoque, & opiniones. ea si nostra sint, & ex nobis orientur, saepissime noxia, & falsa sunt, aut saltem inutiles. has persequi stultum est: nam est iuxta carnis sapientiam uitam instituerē, aut spiritu huius mundi duci. Iudaei autem sub Christo intractabiles supra modum fuerunt, neque aliud, quam cordium suorum sensa sequebantur.

3 Ante faciem meam: coram, & in facie me conuictis impetit, & ad iracundiam prouocat. sunt, qui haec ad tempora Christi referre non audent propter ea, quae sequuntur: nam Iudaei tunc temporis non erant dediti idololatriis: sed ego non uno loco supra ostendi, spiritum sanctum data opera tempora Christi his rerum circumstantijs obtegere uoluisse. nam qui essent animo pio, & fideli, istis aut non impedirentur, si non ea intelligerent: si uerō intelligerent, maiorem ex obscuritate caperent fructum: increduli uerō, & impij indigni erant, quibus sua sensa spiritus sanctus aperiret. itaque haec omnia, quae sequuntur, quae idololatriam sapere uidentur, figuratē dicta accipio: nam iam etsi in hortis non uigilarent uictimas Pharisaei, & sacerdotes; nihilominus magna cum uoluptate dijs suis uidelicet quiescunt, & gloria seruebant, umbrarum, & memorum amicissimi, qui uolebant magis tenebras, quam lucem. Sacrificant super lateres, uel suffiunt: nunc suffitui deseruiunt uascula argentea apud diuites, apud alios uerō testacea: apta enim sunt ad incendendos odores, quae nullum ex se odorem uigignis reddere possunt, neque etiam aduri. quare olim super lateres suffiebant, & odorifera adolebant.

4 Qui habitant, uel sedent, id est, commorantur. uide Hieronymum hoc loco de consuetudine idololatriarum, quo pacto ad excipiendā somnia apud deorum sana cubabant: ubi etiam mentionem facit de sepulchris, & cineribus Martyrum, eorumque cinerum uirtute, & orationibus, quas fideles solebant apud Martyrum cineres fundere: quae quia, inquit, diabolus ferre non poterat, haereticos instigauit, qui basilicas Martyrum declinandas docerent. Quae uerba Hieronymi possent Lutheranis pudorem conciliare, intelligentibus, cuius sit inuentum, corpora sanctorum uilipendere, & orationes in eorum memoriam susas damnare: & quod hos sentire sit ab apostolica ecclesia dissentire. Ceterum Pharisaei, & sacerdotes sub Christo etiam si ad delubra pro somnijs non occurrerent, inter sepulchra tamen commorabantur: immo ipsi sepulchra erant plena omni immunditia, ut est in euangelio. se-

dere ergo inter sepulchra; hoc loco, est hypocritarum moribus gaudere, qui extra oriantur; intus autem pleni sunt dolo, & avaritia &c. In delubris idolorum. unica vox est in Hebræo נצורים, de qua voce capite primo dictum est. significat autem loca abominosa & tetra, à quibus præseruare nosmet ipsos solemus præ metu, à נצר, id est, seruauit, obseruauit se, uel rem &c. uulgatus sensum reddidit. Continent autem ipsa simplicia uerba rei indignitatem, ut auerent homines pernoscere in locis terribilibus, & que adire noctu sine horrare nemo posset. Pharisæi quoque ab horrendis facinoribus non abhorrebant. Qui comedunt carnem suillam: hic omnes transgressores legis intellige. Ius: in lege prohibutum erat, ne quidquam in alterum diem ex sacrificio relinqueretur, præsertim ex sacrificio, quod uulgatus pacificorum uocat. quod si in tertium usque diem seruaretur, esset pigul, id est, inquinatio, seu inquinamentum. uide Leuit. 7. & 19. & Ezecch. 4. est autem uox hæc à uerbo נטא transpositis litteris, quasi esset diuisum, seu separatum ab usu, tanquam res, quæ inquinare posset. quare sic uerti locus apte poterit; Edulium inquinatum uasa eorum, quod in uasculis, & uenilibus eorum repererunt edulia contra legem, in tertium usque diem seruata: quod iuxta legem nequaquam licitum erat: & qui ex eo uestebatur, inquitur suam postaret, necesse erat. Per hæc, ut dixi, uniuersæ legis transgressiones significantur. Pharisæi autem immundi erant, & ab eis, quæ uerè conquinabant hominem, nequaquam abstinebant. uide Matth. 15.

5 Recede à me: ad uerbum, appropinqua ad te, & ne accedas mecum, uel in me: hebraïsmum doctè nituit interpres. Quia immundus es: hebr. sanctificauit te: cuius uersum doctissimè reddidit uulgatus. nam Hebræis immundi quoque, & impurissimi homines קדשם dicuntur, & profana mulier קדש significatioe noci contraria, quod nihil minus, quam sanctitatem habeat. Deut. 23. Iob. 36. 2. Reg. 23. Genes. 35. &c. ita etiam accepit propheta uerbum, & sanctificauit te, id est, impurum te reputo, cum inquit. Sint ipsi impurissimi, & inquinamenta comedant &c. se tamen pro iustis, & sanctis haberi uolunt, & alios, tanquam immundos, à se abigunt. Qui isti erant, nisi impurissimi Pharisæi, qui Christum, & discipulos reprobabant, quod cum publicanis, & peccatoribus comedarent? an non isti se iustos estimabant, & aspernabantur ceteros? quod si cui durum uisus uideatur, hæc, quæ hic commemorantur, scelera ad Christi tempora referre, non repugno, modo hæc de populo dicta accipiat: ex quo erant Pharisæi, & alij, quibuscum negotium Christo erat, qui patres suos sceleribus superabant: existimetque commemorare prophetam iniquitates patrum, quæ iam suo tempore uigebant: filiorum autem, sub quibus fuit reprobatio, non nisi in genere mentionem facere, quod uers. 7. propheta insinuat. Isti fumus &c. huiusmodi homines scelerati ignibus tradentur sempiternis.

6 Ecce scriptum est. in numero sunt hominum scelera, & quæ quisque pro eis passurus sit apud Deum, sicut est apud Mosen. Non ne hæc abscondita sunt apud me, & signata in thesauris meis? ego retribuam eis in tempore: nam mea est ultio. ad hunc locum hic alludit Iesaias. Non tacebo, uel cessabo: quid autem redditurus sit, explicat sequenti uersu, mutata a tertiâ in secundam personam: & uerbum, reddam, cum nomine iniquitatum construendum est.

7 Iniquitates uestras &c. dicuntur filij penam iniquitatum patrum suorum recipere, non quod patres pena careant pro suis sceleribus, & filij pro eis puniantur; sed cum propter iniquitates patrum, & filiorum dignum uisum est apud Deum, aliquod regnum, aut temp. perdere, quia patres, iam uita functi, malum illud non sentiunt, filij autem illud experientur, dicuntur filij penas scelerum patrum luere: & hoc est adimpletas esse iniquitates Amorrhæorum. neque enim, si qui tempore Moysis supersites erant in Palæstina, primi fuissent illius regionis peccatores, exuti fuissent possessione, & regno suo: sed cum præcessissent scelera patrum, quæ signata habebat Deus, & filij imitarentur iniquitates patrum, numerus iniquitatum completus est: ob quas iuxta Dei sapientiam, & iustitiam digni erant, ut exterminarentur. nam etsi non credendum sit certum quendam esse numerum peccatorum, ad quem cum quis peruenerit, conuerti ad Deum non possit; est tamen certus numerus, & certa mensura peccatorum, quæ cum impletur, regna, & imperia eueruntur: neque ualent ex lege (ut loquuntur theologij scholastici) diutius consistere. de singulis autem illius regni hominibus asserere adeo est, quod quandiu in uiuis agunt, in gratiam cum Deo redire, & saluari possunt. In sinu eorum, uel super sinum: metaphora sumpta est à consuetudine feminarum, quæ plurima sinu excipiunt: uel quia quæ in sinu habere dicuntur, in tuto habere putamus, ut quæ brachijs complecti, & tueri possumus. Hinc tam præmij, & glorie portionem, quam perpetuo possidebimus, (ut est in euangelio, mensuram bonam &c. dabunt in sinu uestros) quam etiam retributiones pro iniquitate, quæ ab impijs non recedent, in sinum dari dicit scriptura, ut hoc loco uidet &c. Simul. Iudæi enim exterminati sunt, & regno expulsi in omnes gentes propter scelera omnia, quæ ab egressu ex Aegypto usque ad illud tempus commiserunt: & uenit super ipsos uniuersus sanguis iustus, qui effusus est à sanguine Abel iusti usque ad san-

ad sanguinem Zachariæ &c. id est, à primo iusto, quem occiderunt patres uestri, usque ad ultimum. ut hic fortè pertineat illud, quod dominus Mosis dixit, post uituli adorationem dimisso iam peccato, & placatis precibus Mosis: Ego autem in die ultionis uisitabo, & hoc peccatum eorum: & illud Exod. 32. Ego retribuam eis in tempore, & hoc est, quod sequitur, Metiar opus eorum primum, id est, antiquum: & ad illum locum Exodi puto alludi, atque illud antiquum scelus intelligi, simul & alia antiqua scelera.

8 Quomodo si inueniatur, granum &c. non semel in oratione dixerat Iesaias, omnes, uelut immundos esse, & omnes perire &c. obiecerat quoque patrum præscorum merita: his nunc respondet dominus, coheretque cum præcedentibus oratio, hoc pacto: Etiam si dicam, quod dabunt penas Iudæi suorum scelerum, & antiquorum; nequaquam tamen omnes delebo. Granum תירוש mu-Flum, seu una succum notat: & in locis, in quibus reperitur uox hæc, succum unæ uidebis significare. si quis tamen pro granis uarum accipiat cum uulgato, seu una, non damno: quasi uelit significare, tantam futuram glutinum raritatem, ut magni faciendum sit unum, aut alterum reperire: ut si in maxima uarum penuria, quis uellet dissipare botrum, in quo essent non nulla grana, & ei diceretur, ne dissipet, est enim benedictio in eo &c. & hic est sensus uulgatæ editionis haud contemnendus. si autem pro musto accipias, planus quoque erit sensus: nam cum quis uult excindere botrum ad comedendum, uel ad alios usus, si plurimum succi habere uideretur, solet ei dici, ne excindas: nam in eo est benedictio, id est, plurimum succi: indignum est, ut huiusmodi botrus pereat &c. quid hac similitudine sibi uelit dominus, ipse aperit. Sic faciam propter seruos meos &c. propter patres, quorum apud me pretiosa est memoria, qui apud me uiuunt, & quibus generis perpetuitatem pollicitus sum, non excindam, non perdam funditus totum Israel. nam non nullos, quos plurimum succi habere uidebo, ut torcularia mea implere possint, conseruabo; steriles, & aridos palmites excindam, & in ignem mittam: eos uerò, qui pleni musto erunt, pleni benedictione domini, qui inebriare uniuersam terram potentes erunt, & succo suo lætificare Deum, & homines, non sinam interire, sed ut carissimos filios, protegam. isti sunt semen, cui benedixit dominus, quos in discesu suo benedixit dominus I E S V S; quos induit uirtute ex alto; super quos diuitias bonitatis sue effudit; qui abundè spiritu sancto pleni fuerunt; qui denique putabantur ebrj, sed, ut Petrus ostendit, non à musto. quid apertius dici potuit? quibus uerbis magis commendari fecunditas ex diuina largitate? Dicte Christiane lector, qui nam sint dilecti Deo, & quorum rationem habeat, ne cum impijs pereant; illi nimirum, qui succo diuino implentur, qui celesti uirtute proficiunt, & alijs uiles esse possunt: reuertitur siccitatis, damnatu sterilitatis, & maledictioni proxima est tellus, quæ præ benedictione domini non refert fructum; illi denique, in quos beneficia domini malè collocantur.

9 Educam &c. exire faciam: non in uniuersum genus Iacob interibit: nam ex Iacobitis nascentur, in quibus omnes promissiones patribus factæ abundè adimpleantur. Dixit aut ex Iacob, & ex Iebuda, uel propter utrumque regnum nempe decem tribuum, quod Iacob, seu Israel dicebatur, & regnum Iebuda: nam ex utriusque electi sunt discipuli domini: uel Iudam nominauit propter dominum I E S V M, qui ex Iuda oriturus erat, cuius erat regnum, & hereditas, ut est in benedictionibus Iacob. Montes meos: alijs motibus potest esse singulare, montem meum, id est, montem Tcionis, montem, in quo erat templum. hæc autem, & quæ sequuntur, figuratè accipienda sunt pro illis uidelicet rebus, quæ per montem illum significabantur: si uerò, ut omnes legunt, montes legas, certè per eos ipsam Ierosolymam, quæ in montibus sita erat, intelligit, & per ipsam alteram Ierosalem nouam, de qua infra uers. 18. & 19. unde mox relatiuum femininum sequitur, Hereditabunt eam: perinde enim fuit montes dixisse, atque in montibus sitam Ierosolymam: per antonomasiam enim, montes, pro illis montibus accipiebantur.

10 Campestria. nomen est proprium תרש regionis cuiusdam, quæ Ioppen, & Lydiam usque protendebatur fertilissima, & pascuis prædita uberrimis: quam puto uulgò campestrum dictam, sicut hodie in non nullis prouincijs uideo appellari campestrum in Italia, & Gallia, & terram camporum in Hispania: ut non mirum sit, quod Hieronymus, qui ea loca optime nouerat, nunc proprium nomen Saron seruet, nunc campestria dicat. alteram quoque uallem armentis deputat prope Ierico, quæ etiam, sicut altera, quasi prouerbialiter tunc temporis celebrabatur. quibus significatur summa pax: nam belli tempore armenta, & pecora ad montana transire faciunt, ne hostibus sint præda: amenissima enim ualles statim ab hostibus occupantur. וכרך autem est uallis in tribu Iebuda, Iosue 15. ad Septentrionem Ierico, haud procul à Galgal, à tumultu, & turbatione populi Israeliæti habens appellationem potius, quam ab Achan sacrilego, qui ibi lapidatus fuit, Iosue 7. quanquam idem Achan Achor quoque dicatur. 1. Paralip. 2. Filij Carmi Achor, qui turbabat Israel, cum præuaricauerunt cum anathemate. Crediderim ego, qui antea dicebatur Achan post illam turbationem dictum

22 Dei. in his quatuor uerbis, quod fruuntur suis laboribus, non autem hostes, quod non deuastabunt
 23 hostes uincta, oliueta, domos, sed hæc diuturna erunt: nam & ipsi diu uiuent, ueluti arbores; & pue-
 ros suos non abducat hostis, neque interimet: sed sicut progerminationes arborum prope ipsas durant,
 24 & simul cum matribus stant, ita etiam soboles electorum &c. ratio istorum est, quod sunt semen be-
 nedictorum domini, seu semen benedictum: ista enim omnia benedictis à domino promittuntur, id est,
 legem suam seruantibus: quod si quidpiam aduersi immincat, statim Deus illis abest. Per hæc autem
 temporaria spiritalia intellige, & felicitatem ueram in omnium uerorum honorum abundantia, qua
 hostis non auferat, & multarum ecclesiarum erectione, & filiorum spiritalium generatione. Sc-
 cundum dies ligni: arboris, id est, arborum, quercus, aut cedros, & abietes intelligit, ex qui-
 bus adificia solent construi. nos Lusitani dicimus, uiuet, sicut lapides; Hebræi, sicut arbores, pro-
 uita longissima: arboribus uerò potius comparantur electi, propter pulchritudinem, & germinatio-
 nes, ut mox explicat. Fortè ad dies ligni uitæ fit allusio, quod uiuerent, ac si de ligno uitæ ederent.
 quod etiam uerum est: nam uita gratiæ, uita æterna est: & domus, quas in cælis edificamus, perpe-
 tuæ sunt, ut quæ non manu factæ sint, & fructus laborum nostrorum in æternum illic comedemus cū
 ijs, quos in euangelio genuerimus. & hæc omnia ad felicitatem uitæ præsentis faciunt, de qua est ser-
 mo, etiam si futura sint: scire enim illic esse domum æternam &c. felicitatis nostræ non est pars mini-
 ma. Et opera manuum eorum inueterabunt electi mei: sic in uulgato legendum est: hoc est
 durare facient, & ad senium peruenire. In conturbatione. הרהב est celeritas, seu precipi-
 tantia: & hoc intelligit uulgatus per conturbationem, quæ celeritatem comitatur, præsertim si sit ce-
 leritas, de qua hic est sermo, nempe generationis, id est, si citò auferatur ante oculos proles. quia ue-
 rò generare ad precipitantiam, obscurum ualde erat, sensum alijs uerbis expressi.
 25 Lupus, & agnus: hoc est, quod in euangelio dicitur; Ecce mitto uos, sicut agnos inter lupos, ad
 feras, & barbaras nationes: profecti agni euangelici eos ad mansuetudinem traduxerunt, ut unum esse
 uideantur, ac si fuissent semper unius generis, seu religionis. Paleas. תבן est demensum, cer-
 ta mensura constituta, uel operis faciendi, uel cibi comedendi: quia uerò palea bobus dantur, uulgatus
 paleas dixit. Sunt autem leones fera uoracissima, & gentes, quæ ingluuici deditæ erant, notat; per
 euangelium autem ieiunare, & abstinnisse didicere, non nisi semel in die edere, non carnibus sextis
 feriis uesci, & similia, quæ per demensum intelligere oportet, uelut nolint hæretici nostri temporis,
 qui ieiunium euangelij dicunt esse temperantiam, ut ecclesiæ auctoritatem infringant, & ipsi nunquam
 abstineant, neq; temperantiam seruent, in leones iam uersi, qui demensum nolunt comedere cum ar-
 gumentis Dei. Certè una hæc uox ieiuniorum tempora, & delectus ciborum, & certas leges commen-
 dat, quæ uel ex hac intelligent pi Christiani non esse contra libertatem euangelicam, quod à prophe-
 ta inter felicia commendantur, & dum de cessatione ueterum angustiarum sermonem faciebat: quæ
 enim ad infrenandas animorum passionum, & sedandos affectus faciunt, tantum abest, ut libertatem
 tollant, ut eam ueram efficiant. qui autem libertatem aliam Christianorum auribus occidunt, sciant
 se nomine euangelij carnis libertatis esse propugnatores. Et serpenti puluis panis eius: non du-
 bito, quin de hoste humani generis sit sermo, qui oblati ab eius potestate hominibus, quos in lupos,
 & leones conuertat, & quos depascebat, non ultrà homines deuoraret: sed tantum pro cibo habeat
 puluerem, quem ei Deus in cibum initio mundi dedit. Profectò ex hoc loco intelligimus illam serpen-
 tis maledictionem ad tempus Messia pertinere: antea enim homines deuorabat; at sub Christo, non nisi
 eos, qui non homines censebantur, & qui sese scientes, uolentesq; illi deuorandos præbent, deuorat.
 Non nocebunt, uel non male egent, neq; occident, uel non excident, seu funditus perdent:
 & impersonaliter accipiuntur huiusmodi uerba Hebræis, id est, non erit, qui alteri nocumentum infe-
 rat, non qui uitam auferat: regnabit caritas in ecclesiâ, & regno Christi. Hæc ea ratio uera esse
 existimo: quia ingens est diuinorum donorum copia, & magna fuit caritatis effusio per spiritum san-
 ctum, qui ecclesiæ datus est: quem qui non reijcit, neminem contristat, & ab iniurijs aliorum abstine-
 bis accedit, quod qui ledit alterum, qui ut occidit, pertinet quidem ad regnum Christi, & montem san-
 ctum domini, & ecclesiam propter fidem: sed tantum minus habet regni Christi, quantum caritatem
 dereliquit: ac læsit: illi enim perfectè de regno Christi sunt, qui ut fidem non deserunt, ita caritatem
 non uolant, qua certè re ceteris regnis præstat: in quibus nihil minus reliquis habent, qui nocent, &
 iniusti sunt, immo sæpius illi plus habent, & feliciores iudicantur, qui alijs nocere possunt, dum uolunt,
 & id impudè faciunt.

Caput sexagesimum sextum.

Noua.

Vetus.

S I C dixit Iehoua; Cælum thronus
 meus, & terra subsellium pedum meo-
 rum: ubi hæc domus, quam adificatis mi-
 hi: & ubi hic locus residentia: mea.

Et omnia ista manus mea fecit: & sunt
 omnia ista, fidelis sermo Iehoua, & ad
 quem respiciam? ad inopem, & casum spi-
 ritu, & trementem super uerbis meis.

Qui maculat taurum, cædet uirum: qui
 sacrificat pecudem, decernit canem: qui
 offert oblationem sanguinem suis: qui cõ-
 memorat tus, benedicit uiolentiæ: immo
 hæc elegerunt in uijs suis, & in abomina-
 tionibus suis anima ipsorum complacuit.

Ego quoq; eligam cogitationes eorum,
 & pauores eorum adducam eis; eò quòd
 uocauit, & non fuit, qui responderet: locu-
 tus sum, & non audierunt, & fecerunt ma-
 lum in oculis meis, & quæ non complacui,
 elegerunt.

Audite uerbum Iehoua, qui contremi-
 scitis ad uerbum eius: dixerunt fratres ue-
 stri, qui uos oderunt, expulsores uestri pro-
 pter nomen meum, glorificetur Iehoua, &
 uidebimus in lætitiâ uestrâ, & ipsi pu-
 descent.

Vox tumultus ex ciuitate, uox ex tem-
 plo, uox Iehoua retribuētis retributionē
 inimicis suis.

Antè quàm parturiret, peperit: antè
 quàm ueniret dolor illi, enixa est mascu-
 lum.

Quis audiuit, sicut hoc? quis uidit, sicut
 ista? nūquid profanabitur terra in die uno?
 si parietur gens impetu uno? quandoqui-
 dem dolores passa est, quinimmo peperit
 Tcion filios suos.

An ego fracturam fieri faciam, & non
 gignam? dicit Iehoua. si ego, qui gignere
 facio, & concludar? dixit Deus tuus.

Lætami cum Ierusalem, & exultate cū
 ea omnes, qui diligitis eam: gaudete cum
 ea gaudium omnes, qui lugetis super eam,
 Vt fugatis, & satiemi ab ubere conso-
 lationum

H AEC dicit dominus; Cælum sedes
 mea, terra autem scabellum pedum
 meorum: quæ est ista domus, quam adifi-
 cabitis mihi? & quis est iste locus requie-
 tionis meæ?

Omnia hæc manus mea fecit, & facta
 sunt uniuersa ista, dicit dominus. ad quem
 autem respiciam, nisi ad pauperculum, &
 contritum spiritu, & trementem sermo-
 nes meos?

Qui immolat bouem, quasi qui interfi-
 cit uirum: qui maculat pecus, quasi qui ex-
 cerebret canem: qui offert oblationem,
 quasi qui sanguinem suillum offerat: qui
 recordatur turis, quasi qui benedicit idolo.
 hæc omnia elegerunt in uijs suis, & in
 abominationibus suis anima eorum dele-
 ctata est.

Vnde & ego eligam illusiones eorum, &
 quæ timebant, adducam eis; quia uocauit,
 & non erāt, qui responderet: locutus sum,
 & non audierunt, feceruntq; malum in ocu-
 lis meis; & quæ nolui, elegerunt.

Audite uerbum domini, qui tremis ad
 uerbum eius: dixerunt fratres uestri odien-
 tes uos, & abijcietes propter nomen meū:
 glorificetur dominus, & uidebimus in læti-
 tia uestra: ipsi autem confundentur.

Vox populi de ciuitate, uox de templo,
 uox domini reddentis uicem inimicis suis.

Antè quàm parturiret, peperit: antè
 quàm ueniret partus eius, peperit mascu-
 lum.

Quis audiuit unquam tale? & quis ui-
 dit huic simile? nunquid parturiet terra in
 die una? aut parietur gens simul? quia par-
 turuit, & peperit Sion filios suos.

Nunquid ego, qui alios parere facio, ip-
 se non pariam? dicit dominus. si ego, qui
 generationem ceteris tribuo, sterilis ero,
 ait dominus Deus tuus.

Lætami cum Ierusalem, & exultate in
 ea omnes, qui diligitis eam: gaudete cum
 ea gaudium uniuersi, qui lugetis super eam,
 Vt fugatis, & repleamini ab ubere con-
 solationis.

SIC

lationum eius, & exprimat, & delicijs uofinet ipfos ingurgitetis ab omnimoda gloria eius.

Quia sic dixit Iehoua; Ecce ego extendo super eam, quasi fluium, pacem, & quasi torrentem inundantem gloriam gentium, & fugetis: super latus cleuabimini, & super genua accipiemini amanter.

Sicut is, quem mater consolatur, sic ego consolor uos, & in Ierusalem consolationem accipietis.

Et uidebitis, & gaudebit cor uestrum; & ossa uestra, quasi gramin germinabunt; & cognoscetur manus Iehoua cum seruis suis, & male tractabit inimicos suos.

Quia ecce Iehoua in igne ueniet, & uelut turbo curus eius, ad efflandum in ardo renasi sui, & increpatio ipsius in flamma ignis.

In igne enim Iehoua iudicabit, & in gladio suo omnem carnem, & multiplicabuntur interfecti Iehoua.

Qui sanctificant se, & mundant se ad hortos, alienus unus in medio: comestores carnis suilla, & abominationis, & muris simul deficient, fidelis sermo Iehoua.

Et ego opera eorum, & cogitationes eorum uenio ad congregandum omnes gentes, & linguas: & uenient, & uidebunt gloriam meam.

Et ponam in eis signum, & mittam ex eis euasores ad gentes Tarsis Pul, & Lud, tractores arcus Hispaniam, & Graciam ad insulas longinquas: qui non audierunt auditum meum, neq; uiderunt gloria meam, & annuntiabunt gloriam meam inter gentes,

Et uenire facient omnes fratres uestros ex uniuersis gentibus oblationem ipsi Iehoua in equis, & in curribus, & in lecticis, & in mulis, & in carrucis ad montem sanctitatis meae, Ierusalem, dixit Iehoua, quem admodum adducunt filij Israel oblationem in uase mundo domum Iehoua.

Quin etiam ex ipsis accipiam in sacerdotes, in Leuitas, dixit Iehoua.

Quia sicut cali illi noui, & terra illa noua, quae ego facio stare coram me (fidelis sermo Iehoua) sic stabit semen uestrum, & nomen uestrum.

Et erit, de mensis in mensis suum, & de sabbato in sabbatum suum: ueniet omnis caro ad supplicandum coram me, dixit Iehoua.

folationis eius: ut mulgeatis, & delicijs affluatis ab omnimoda gloria eius.

Quia haec dicit dominus; Ecce ego declinabo super eam, quasi fluium pacis, & quasi torrentem inundantem gloriam gentium, quam fugetis: ad ubera portabimini, & super genua blandientur uobis.

Quomodo si cui mater blandiatur, ita ego consolabor uos, & in Ierusalem consolabimini.

Videbitis, & gaudebit cor uestrum; & ossa uestra, quasi herba, germinabunt; & cognoscetur manus domini seruis eius, & indignabitur inimicis suis.

Quia ecce dominus in igne ueniet, & quasi turbo quadrigae eius, reddere in indignatione furorem suum, & increpationem suam in flamma ignis.

Quia in igne dominus diiudicabit, & in gladio suo ad omnem carnem, & multiplicabuntur interfecti a domino.

Qui sanctificabantur, & mundos se putabant in hortis post ianuam intrinsecus, & comedebant carnem suillam, & abominationem, & murem: simul confumentur, dicit dominus.

Ego autem opera eorum, & cogitationes eorum uenio, ut congregem cum omnibus gentibus, & linguas: & uenient, & uidebunt gloriam meam.

Et ponam in eis signum, & mittam ex eis, qui saluati fuerint, ad gentes in mare, in Africam, & Lydiam tenentes lagitam, in Italiam, & Graciam, ad insulas longe, ad eos, qui non audierunt de me, & non uiderunt gloriam meam, & annuntiabunt gloriam meam gentibus,

Et adducent omnes fratres uestros de cunctis gentibus donum domino in equis, & in quadrigis, & in lecticis, & in mulis, & in carrucis ad montem sanctum meum Ierusalem; dicit dominus, quomodo si inferant filij Israel munus in uase mundo in domum domini.

Et assumam ex eis in sacerdotes, & Leuitas; dicit dominus.

Quia sicut cali noui, & terra noua, quae ego facio stare coram me, dicit dominus; sic stabit semen uestrum, & nomen uestrum.

Et erit mensis ex mense, & sabbatum ex sabbato: ueniet omnis caro, ut adoret coram facie mea; dicit dominus.

Et

Et

Et egredientur, & uidebunt in cadauera uirorum, qui transgressi sunt in me: quia uermis eorum non moritur, & ignis eorum non extinguitur: & erunt fastidium omnis carnis.

Et egredientur, & uidebunt cadauera uirorum, qui prauaricati sunt in me: uermis eorum non morietur, & ignis eorum non extinguetur: & erunt usque ad fatietatem uisionis omnis carnis.

HAEC dicit dominus &c. Iesaias populi uicem dolens, & eorum causam agens supra in oratio ne prope finem domum illam, in qua Deum patres laudauerant, exustam esse dicebat, uelut rem indignissimam, & quae prouocare posset ad misericordiam, diuinam bonitatem, ut iterum uellet reaedificari &c. his nunc respondere uidetur dominus. Caelum sedes mea &c. adeo, inquit, magnus sum, ut cum in caelo sedeam, terram pro subsellio pedum habeam. quid igitur adeo solliciti estis de domo mea, ut eius quoque cura ego tangi debeam? manifestum est autem haec figurate, & pro capto humano dicta, nihil aliud significare, quam se loci spacio non capi, & infinita esse magnitudinis.

Qua est ista &c. uel ubi est. nam de loco interrogat: etsi iungitur pronomini in optimè redditur per uerbum substantiuum. Vbi est, ut Iob 29. Vbi hic locus intelligentiae? & I. Sam. 19. Vbi haec domus uidentis? ita hoc loco: Vbi nam erit domus, quam aedificabitis? Aedificabitis: ita est in Hebraeo, id est, quam aedificare optatis, & de qua reaedificanda solliciti estis? Quis iste locus: ubi est locus. Requiectionis, in quo residcam, quiescam &c. nam sic uocabant templum domini. Surge domine in requiem tuam. & ipse dominus cum de aedificanda domo ageretur, domum, ut in ea habitaret, dicebat: quandiu uerò res intelligebatur, ut erat, uidelicet quòd dominus non caperetur illa domo, sed propter homines noluisse habere locum, ad quem uenirent, ut se precarentur, & in quo tantum sacrificia susciperet, ne quisque pro uoluntate sua cultum excogitaret, & ad idololatriam relaberetur, tandiu in illa domo sibi complacuit. Vide orationem, quam fudit Salomon in dedicatione templi, & haec ita esse intelliges. At postquam Iudaei eò insipientiae deuenerunt, ut de Deo non digna sentirent, sed eum, propter seipsum domo illa gaudere arbitrati, omnino crederent, eum se sibi, ueluti debitorem, reddere, quòd: quasi beneficium illi impenderent, atque interim nullis non sceleribus immergerentur, putantes se sibi esse, templum domini habere. apud se, ut inquit Ieremias; cepit domum illam parvipendere, & cultum omnem nihil facere, tandem & disisse; ut, ad cumulum malorum peruenientibus eius cultoribus, templum & cultum omnem euertit, funditusq; deleuit: nequaquam id fecit, quandiu pietas uiguit, & recta de Deo sententia, non ergo hic damnari exteriori cultum existimes, sed interiori quoque exigi, ac requiri.

Omnia haec manus mea &c. haec omnia, quae cernitis, caelum, aerem, mare, terram, ego mea potentia feci: & hactenus eadem mea uirtute consistunt, & erunt, quandiu fuerint: ita enim accipien dum puto illud futurum & sunt: uel, & erunt: uulgatus pro praeterito accepit, & facta sunt: quasi illud, Fecit, sit, praecipit, ut fierent, ut sit idem cum Psalmo; Dixit, & facta sunt. uel est pleonasmus Hebraeis familiaris: Fecit, & facta sunt, id est, nemo auerit, nemo impediit. Si igitur uniuersa, quae uidebantur, Dei erant, merito rogat, ubi nam esset domus illa aedificanda, an extra mundum? sin minus, quid ergo beneficij accipere ipsum putarent? Dicit dominus: uel, ut uertere cum Paulo consueui, fidelis sermo Iehoua, quasi rem magnam, & acceptatione dignissimam dicere uelit. Ad quem autem: hebr. & ad quem: quasi dicat, quid pluribus opus est uerbis? quid à me expectandum est? ad quem nam respicere soleo? aut ad quid dignum est me respicere? ad domum ne lapideam? an ad animalium sanguinem, qui in ea funditur? nunquid ad donaria hominum perditissimorum? minime gentium. Nisi ad pauperculum: uulgatus sensum uertit: in Hebraeo tantum est responsio absoluta: ad pauperculum, uel ad inopem, id est, ope destitutum hominem. Et contritum spiritu. חכח casum percussum, saucium, id est, afflicto animo, & merore affectum. Et trementem sermones meos, uel super sermonibus meis, id est, qui ne latum quidem uagae m audet à uerbis meis declinare: & ita pauet aliquod Dei uerbum praeterire, ut pueri contremiscunt ad spectum, & mundani ad nummum, uel signum amissionis honorum, uel etiam uitae: denique haec auxerit, legis Dei obseruantem, & amantem intelligit: non enim amittere timemus, nisi quae ingenti amore conplectimur. si tales fuissent Iudaei, ad eos respexisset dominus: neque templum eorum euertisset. Vide uers. 5. at quia multò diuersi ab istis, subdit propheta,

Qui immolat bouem &c. uiri sanguinem fundere grauissimum coram Deo crimen erat: at, cauis adeo immundum animal in lege iudicabatur, ut neque pretium canis in domum Dei inferri liceret.

de sue quid opus est dicere? uictimæ uerò bouum, pecudum, & adolere incensum grata erant Deo: ab impijs uerò manibus perinde erat bouem iugulare, ac si quis uirum caderet ad placandum Deum &c. מוֹחַ quoque, quæ in lege erat oblatio ex farre, Deo non ingrata, sanguini suo confertur: incensum uerò crematio cum laude, uolentia, qua nihil est putridius, aut odiosius coram Deo. qui fieri igitur poterat, ut ad illa munera attenderet Deus? aut eorum preces exaudiret? aut domum, in qua ista abominaciones illi offerbantur, non deleteret? Hæc omnia elegerunt &c. Hebrewum דא non erat omitendum: habet autem correctionis uim hoc loco, ut sæpe alijs: quasi dicat, quid immolationem bonis cum hominis iugulatione conferto &c. quasi uerò illa omnia, quibus eorum sacrificia comparo, illi non perpetrarent? homicidæ pland sunt, et canes, & sues immolant, & uim inferre alijs felicitatem dicunt: & ista uniuersæ abominaciones illis placent. De uocibus iam supra dictum est.

4 Unde & ego eligo illusiones eorum, seu cogitationes: illi sibi in abominationibus placent, & illis rebus, à quibus sciunt se abhorrere. iccirco ego etiam placebo mihi in illis rebus, quas illi ualde metuunt. illas istorum cogitationes, id est, sollicitudines, curas, timores ego eligam, ut illis adducã ea, à quibus illi abhorrent. ita profus intelligendus est locus hic: quod statim explicat dicens: Et paueros eorum adducam eis, nempe timores amittendi regnum &c. quas in consilio illo prouiderunt, uerentur Romani, & tollent locum nostrum, & gentem. Quia uocauit &c. concludit repetens, quod supra dixerat capite superiori uers. 12. eandem assignans causam captiuitatis hominum, & desolationis templi, nempe contemptum prædicationis euangelij, & impenitentiam: redit tamen statim ad consolationem paucorum electorum ex Israele, & eorum, qui per eos crediderunt.

5 Audite uerbum domini &c. propter scelera reiiciendos Israelitas, hypocritas, & deustant dum templum, & locum, neque reedificandum merito significauerat: iam cum electis ex Israele, & no uo populo, ueris Israelitis, noua Ierusalem ei res est: & primò discipulos domini alloquitur, ut eos aduersus impios fratres Iudeos confirmet. Qui tremitis &c. hi enim tantum ex Israelitis electi sunt, reiectis contumacibus, qui uocati non responderunt, & ad expandentem manus non attenderunt, neque prædicanti aures accommodauerunt. Vos, qui uocati secuti estis dominum relictis omnibus, & quocunque pergebat, cum sequebamini; ad quos dominus respexit: quorum curam gessit, ueluti mater filiorum, uestram pauperiem, uestram inopiam, uestrum merorem respiciens, fouens, releuans, & in diuitias gaudium, & gloriam commutans; uos discipuli domini, in quos coniectis sæpe ipse oculis, de paupertate, de luctu, de mansuetudine multa differerat, ut uulgi opinione reiecta, hæc mundi bonis an teponeretis; nos, inquam, audite uerbum domini. Dixerunt fratres uestri, qui uos oderunt &c. certè ad hunc locum alludit dominus, cum ait; Beati eritis, cum uos oderint homines, exprobrauerint, & eiecerint nomen uestrum, tanquam malum propter nomen meum &c. Abijcientes, seu remouentes, tanquam immundum, & pollutum. hanc prophetæ prædicationem dominus apud Ioannem cap. 16. pluribus uerbis exponens ait; Absque synagogis facient uos &c. Propter nomen meum: hæc uerba sunt uerba Iehoua Dei ipsius benedicti: qui eiciebant discipulos propter nomen I E S V, (iuxta prophetiam istam) damnabant eos propter nomen Dei ueri: filius enim Dei, Deus est, unus cum patre. Glorificetur dominus. qui non intellexerunt Hebrewam phrasim, uertunt; Grauis est dominus. sed quorsum? non nulli Hebræi sic coniungunt propter nomen meum glorificetur dominus: sed nihil ad rem. certè ista sunt uoces infidelium Iudeorum aduersus pios, & in Christum credentes. est itaque irritus in his uerbis, qua & nos utimur, quando aliorum aut spem inanem, aut arrogantiam, quam sine causa eos habere putamus, deridemus: Laudetur Deus, qui uos adeo felices fecit, id est, nihil minus estis, quam felices: nihil est, quod gratias agamus &c. sic isti; Glorificetur dominus, & uidebitur in lætitia uestra, lætabor uostro bono, uestra felicitate: uobis congratulabimur, uos collaudabimus, cum ea, qua expectatis, aduenierint. iridabant enim discipulos Christi, præsertim cum sublatum in crucem uidissent eum, in quem illi spes suas omnes collocauerant: Laudetur Deus, qui uos adeo felices fecit: cum principes fueritis in regno Messie, memineritis nostri: congratulebitur felicitate uestra &c. Possunt quoque hæc aliter accipi, seruata tamen ironia; Glorificabitur Iehoua, id est, ille, quem uos pro Deo colitis, regni obtinebit: & nos admirabimur felicitatem, & gaudium uestrum &c. Sed quid tandem erit? Ipsi autem confundentur: isti tamen uestri inimici pudebunt, ut omnino idem sit, quod dominus dicit; Plorabitis, & flebitis uos; mundus autem gaudebit: sed tristitia uestra uertetur in gaudium, & gaudium uestrum nemo tollet à uobis. ex quo etiam sequebatur, ut qui antea gaudebant, & illos deridebant, tanquam ab impostore deceptos, pudeferent, & contristerentur.

6 Vox populi: uulgatus tumultum, seu strepitum, pro tumultuante populo accepit, & rectè quidem. ista, quæ ab infidelibus aduersum nos iactantur, sunt uoces tumultuantis populi Ierosolymitani: prodeunt quoque ex templo: pontifices, & ministri templi hæc loquuntur: isti irrident spes uestras, & irridentes dicunt uisuros se gloriam uestram, & gaudium: sed illa altera uox, quæ dicit, Ipsi pudebunt, est uox

est uox domini retribuētis retributionem inimicis: non erubescetis uos, ut illi putant, sed isti, qui uos derident, pudebunt, cum uiderint gaudium uestrum &c. Hæc interpretatio ualde germana est, & uocis caret. Vel certè hic est ueluti initium orationis, quæ tamen cum superiori continua est. dixerat enim deridendi discipulos domini à fratribus istorum, sed quod tandem pudeferent isti derisores. ergo iam explicat, quo nam pacto pudeferent, dicens se audire uocem ex ciuitate, & ex templo, & audire se uocem domini, reddentis uindictam &c. & uocem quidem ex ciuitate, & ex templo explicat uers. 7. & 8. uocem autem domini uers. 9.

7 Antè quàm parturiret: subitam gentium conuersionem hæc significant, quam admirari potuit populus Hierosolymitanus, & ipsi pontifices, qui seruos Dei deridebant. Antè quàm autem Ierusalem nauclaretur, uuentibusq; adhuc illis, qui Christum dominum susulerant, prædicatum est per discipulos domini uerbo Israelitas, qui derisui erant alijs, euangelium regni sub omni natione, quæ sub celo est, ut loquitur Paulus. Partus eius. חַוִּיתָא funem significat, & dolorem quoque, qui in modum funis constringit, quales sunt parturientium dolores, de quibus hic loquitur. idem enim reperitur in secundo membro, quod in primo dixerat.

8 Quis audiuit &c. sensum uulgatus rectè reddidit: ego hebraicum retinui, quod non esset obscureus. Nunquid pariet terra? uulgatus hic sensum quoque reddere satis duxit. nam חַוִּיתָא est profanari, quando scilicet factio aliquo principio, re aliquid detrabitur, aut res leditur: uulgatus accepit pro edere, seu germinare fructus suos: in partu enim, seu progerminatione uidetur esse quædam ruptio. unde uersu sequenti dicit dominus, se facere, ut fiant fracture, id est, partus, & progerminationes: non autem id fit, nisi multorum dierum spazio: quod similitudo sequens confirmat, de gente, quæ non uno icu, seu impetu solet nasci: exponiturq; similitudo, quod T. cion uno die, & uno serere mixu ediderit quamplurimos filios. quod hyperbolice dictum est, pro breuissimo tempore, quo euangelij præcones per orbem discurrerent, gentes, in unam fidem, & ecclesiam ueramq; T. cion congregarunt.

9 Nunquid ego &c. quasi dicat, desine mirari: nam ego Deus huius generationis auctor sum quod si omnia mea uirtute partus suos edunt, & omnia, quæ generant, me auctore rumpuntur, & aperiantur ad factus edendos: inesse mihi quoque uirtutem generandi nemo ambigat. significant autem hæc uerba conuersionem gentium: & si per Apostolos fieret, auctorem tamen esse Deum, alios autem ministros tantum, & plantatores, aut irrigatores, ut inquit Paulus. Sterilis ero: sensum uertit: nam femina, quæ Sterilis sunt, Hebrewis conclusæ dicuntur: hæc est uox Dei retribuētis uindictam: nam uocacione gentium, ut prædixerat Moses, ingratitude Iudeorum puniuit: irritauit enim eos in eo, qui non erat populus, & in gente stulta. illi subtrahendo se, Deum, ueluti sterilem, reddebant: non enim superaret populus, qui Deum agnosceret: hoc diuina bonitas se pati non posse affirmat, quin immo tot se pro illis gentium filios, ut admirari faciat ipsos Iudeos &c.

10 Lætamini &c. quantum futurum esset uerorum Israelitarum gaudium post conuersionem gentium, hæc significant: nam sicut propter amorem sui generis, & multò magis propter Dei honorem continuum habebant in corde dolorem, adeo ut si fieri posset, mille mortibus afficerentur libenter à Christo, modò fratribus suis, cognatis suis secundum carnem prodesse possent: sic cum uiderunt inserta trunco oliuæ oleastra, & infinitos fratres ex lapidibus suscitatos ad Dei gloriam, non poterant non uehementer exultare, & ecclesie Dei congratulari, quod pro amissis filijs integra regna, & imperia stimul peperisset. Qui diligitis eum: horum est lætitia, quorum fuerat tristitia ex amore, quem erga Deum, & ecclesiam eius gerebant. Illam autem hic intelligere oportet Ierosolymam, non qua diruta fuit, sed quæ filios Deo generabat: cuius qui amore tenetur, Deum diligere agnoscit. ecclesiam, inquam, Dei, matrem sanctorum patrum, & uestram: amor huius est amor glorie Dei, quæ in ipsa residet: in qua ipse cognoscitur, & colitur.

11 Ut iugatis: tanquam ad filios loquitur, quos matres si flentes uident, uerberis applicitis consolari solent. Delicij affluatis. ego non melius potui uim uerbi יַגְמִירָא exprimere, quod se ipsum delicijs affluentem reddere significat, quàm uerbo ingurgitandi. Ab omnimoda gloria: quid sentiendum sit de uoce יַגְמִירָא nihil certi ex Rabinis habere poteris: neque enim sibi constans sunt, qui uniuersitate significant dicunt, & esse à uerbo יַגְמִירָא: unde pro uniuersitate pecorum depascenrum gramen putant accipi. Ps. 50. & 80. Vbi nos pulchritudo agri &c. quod quia uerissimi uidebatur, omnimodam gloriam cum uulgato dicere uolui.

12 Ecce ego declino, uel extendo: rursus diffusus exponit gaudij materiam, quod omnia occupabit pax, & omnimoda felicitas, sicut cum inundant flumina, omnia uicina occupant, ac replent. de his iam in superioribus dictum est; Sugæ lac gentium, mamilla regum lactaberis: erunt reges nutrij tui &c.

- 13 In Ierusalem: extra ecclesiam nulla à Deo promittitur consolatio; manifestumq; quam semper eius expertes fuerint hæretici, qui ab ecclesia descierunt, & quantis involuantur malis.
- 14 Quas herba &c. spiritus tristis exsiccat ossa, ut ait Sapiens: sic gaudium succo abundare facit: ideoque & herbis ossa gaudentium comparantur: & apud Paulum non uno videre licet, ad regnum Dei pertinere gaudium. Cognoscetur manus domini seruis eius &c. hæc interdum pro, cum. Tunc, inquit, planum erit, ac manifestum, quod potentia, & uirtus domini sit cum seruis suis; uidelicet tremantibus ad uerba eius, illis, quos superbi Pharisei, & sacerdotes irridebant, quos comitijs impetebant: quorum spes ludibrio habebatur. ubi totus orbis crucifixum pro Deo colere cæperit, tunc cognoscetur esse manus, & uirtus domini in seruis Dei. quo enim pacto fieri potuisset, ut pauci homines, imbelles, imperiti, illitterati, & ignobiles tot gentes, tot regna, totq; imperia peruaderent, commouerent, & in suam opinionem pertraherent adeo breui tempore; adigerentq; gentes, ut patrios deos abiicerent, & quem non uiderent, colerent, ac timerent, nisi manus Dei omnipotentis cum ipsis fuisset? quod si cum eis erat manus domini, unde id, quæso, habuerunt? cur non alijs Iudeis, quam in I E S V M credentibus id contigit? Christus ergo Deo dilectus; qui fieri uero poterat, ut Deo dilectus esset, qui se Deum faceret, nisi Deus esset? ergo Christus Deus, qui in Apostolis loquebatur, & uirtutes operabatur, ut regnum Dei uirtute magna, & prodigijs inauditis fundarent, ac promouerent. hoc autem ubi innotescere cepit, perdidit inimicos suos: per Romanos deuastauit: perdidit homicidas, & ciuitatem succendit. nam nolentibus ad nuptias uenire Iudeis, missis seruis domini omnes, quotquot inuenerunt, introduxerunt ad nuptias: rex autem in illos, qui ingrati fuerunt, indignatus, missis exercitibus suis perdidit illos, & ciuitatem eorum succendit. hoc enim est uerbum. וַיָּרֶם, cum actiue sumitur cum ira, seu male tractauit, ut Malach. 1. & Num. 23.
- 15 Quia ecce dominus in igne: sunt, qui de futuro iudicio hæc exponunt: quorum sententia non repugno: ausim tamen dicere posse de altero iudicio intelligi, & altero igni, de quo cap. 3. dictum est: nam sicut hoc ipso capite diximus, gentium conuersionem esse confusionem, & retributionem Iudeorum, quia gentes in labores eorum introierunt &c. ita hoc loco cum dixisset, quod manus domini agnosceretur esse cum discipulis eius, & male acciperet inimicos suos, uidetur utrumque alijs uerbis exponere. In igne. ignem uenit dominus mittere in terram, quem cupiebat uehementer accendi: quem ignem qui non accipiebat, & in sinu suo fovebat; reus alterius ignis fiebat inextinguibilis: id quod supra dicebat, emundandam Ierusalem spiritu iudicij, & spiritu ardoris, id est, ueluti uehementi uento, & adurente. Quasi turbo quadrigæ &c. uelocissimum eius aduentum notat: nam turbo prius quam aduenturus putetur, adest, & obuia quoque deturbat, & proterit: cum uento igitur ualidissimo aduenire dicitur, & igni: currus uero meminit, ut cum exercitu aduentare intelligatur. Reddere. optime hic redditur uerbum וַיָּשִׁיב, ut etiam Genes. 50. Reddendo reddet nobis omne malum &c. reddere uero furorem, est ea, quæ furor subministrat, impendere: quod, uelut exponens, ait; Inreparationem suam, ut reddat etiam inreparationem, id est, pro ut digni sunt, increpet, cum flamma ignis: quod uersu sequenti exponam. Aliam interim uersionem apposui tantum ut uideret prudens lector posse aliter, neque inepte, Hebræa reddi: וַיָּשִׁיב enim est efflare, supra cap. 4. Spiritus Iehoua flauit in illum. Genes. 5. de Abrabamo, qui abigebant aues de sacrificio, & Ps. 147. Efflat spiritum suum, & fluent aqua &c. cum igne igitur uenit dominus ad efflandum in indignatione, seu ardore nasi sui, id est, uenit naribus ignem emittens præ indignatione, & furore: id quod alibi quoque scriptura Deo tribuit. quod exponens aliquantulum ait; Et increpatio eius in flamma ignis, id est, increpabit non uerbis tantum, sed igni. de quo igni statim repetens ait;
- 16 Quia in igne dominus diiudicabit &c. hic gladius & ignem coniungit, & utrumque tribuit uenienti ad iudicium domino. An non in euangelio Luc. 12. dominus ad hunc fortè locum alludens ait; Ignem ueni mittere in terram, & quid uolo, nisi, ut accendantur? putatis, quia pacem ueni dare in terram? non, dico uobis, sed separationem. pro quo Matth. 10. dicitur; Non ueni pacem mittere, sed gladium. ergo euangelium est ignis, uitalis quidem, cum ad Dei dilectionem inflammat, & zelum pro domo Dei, & gloria eius: pestilens autem est eis, qui eo indurantur: ob quod & ab altero igni in puluerem comminuentur. est item gladius, uita quidem eis, quos à mundo, & rebus perituris, & ut loquitur magnus Basilius, à cognatione secundum carnem separat: illis uero, qui ab istis diuisi, & separati manent, mundo dediti, est gladius mortis. separantur itaque per euangelij auditum alij ab alijs: ob quod in resurrectionem, & ruinam multorum esse dicitur Christus, & in iudicium uenisse, ut qui non uidebant, uiderent; & qui uidebant, cæci fierent. item, Hoc est iudicium, quia lux uenit in mundum, & dilexerunt homines magis tenebras, quam lucem. hoc uero iudicium alterius

- alterius illius postremi tota ratio, & materia est. Multiplicabuntur interfecti &c. seu uulnerati: quos enim non uiuificauit euangelium, dicitur interemisse, seu uulnerasse: & in euangelio dicitur deiecit, tanquam petra scandali: & quando quidem uiuunt, uulnerati, seu constricti dicuntur in euangelio, eò quod impegerunt, seu ceciderunt super petram scandali, & reparari possunt. at super quos ipse ceciderit, quod sit, in cuiusque morte, & Iudæis in uastatione urbis accidit, comminuantur. quare hic faceris, aut uulneratos pro interfectis aptè dicimus: nam & nomen iuxta significationem uerbi, est, uiolatus, profanatus, siue maneat in uita, siue non. Ierem. 51. Et ingemisse uulneratus &c. ob magnam itaque cognationem, quam hæc duo domini iudicia habent, possunt hæc de utroque iudicio interpretari: sed quæ sequuntur, huic, quam persequor, expositioni magis fauent.
- 17 Qui sanctificabantur &c. uel qui sanctificant se: sanctificare uero se ad hortos, aut mundare, iuxta proprietatem hebraismi est proficisci ad hortos, ut ibi sanctificentur, & mundi fiant: illic enim se conferebant ad cultum idolorum, quo existimabant se sanctificari. Post ianuam intrinsecus: nunc omnes interpretes legunt, Post unum: quam bellè autem interpretentur, apud eos uideri est. certè Hieronymo teste, Symmachus, & Theodotio, bis legerunt וַיָּרֶם: legunt enim alter post alterum in medio comedentium &c. quæ interpretatio magis mihi placet, quam omnes, quas nunc afferunt neoterici: & hanc sequi uidetur Hieronymus, licet in uersione septuaginta interpretis secutus uideatur, qui dixerunt; In liminibus: & putarem in Chaldoeo mendosè legi וַיָּרֶם pro וַיָּרֶם: facilis enim mutatio est unius litteræ in alteram. sed de his aliorum est iudicium. Certè, ut quod sentio, liberè dicam, nihil omnino mutandum puto, sed alijs motionibus legendam uocem וַיָּרֶם, ut non sit præpositio, sed nomen, id est, alienus, seu alius, quo nomine uocari ficticios deos nemo Hebrææ linguæ peritus inficiabitur, ut uertendum sit; Alius unus, seu alienus quispiam in medio. Vtuntur autem passim rebus pro ablatiuo absoluto: Latine dicendum esset, alieno quopiam in medio existente, quasi collocato in medio aliquo idolo illi circumfidentes comedebant carnes suillas, abominationem (id est, triduanum ius) murem &c. omnes, inquit, isti, qui talia agunt, id est, transgressores legis, & infideles, simul deficient.
- 18 Ego opera eorum &c. est apostopesis, seu reticentia, noui supp. uel ideo, uel notata habeo, uel quid simile. Venio &c. quasi dicat, quia Iudæi talia agunt, ego uenio in mundum in iudicium, ut illis damnatis gentibus innotescam: hæc enim gentium, & linguarum congregatio, illa congregatio est, quæ in unitatem fidei facta est, quam suscipientes uiderunt Dei gloriam, & Christi filij eius.
- 19 Ponam in eis signum &c. facti enim repente de celo sono uehementi, cecidit spiritus sanctus super non nullos Israelitas: quo segnati sunt, tanquam amici, & ministri Dei. Mittam ex eis: ex ipsis Israelitis mittam. Qui saluati fuerint, uel qui saluent, & euadere faciant, & auctores sint euasione: conuenit enim hoc loco, ut accipere accipiamus: nihilominus sensus, quem expressit uulgatus, stare potest. Ad gentes Tarsis. ita puto coniungenda hæc nomina, id est, gentes, ad quas per mare magnum transitur: quæ mox exponuntur, nempe Pul, quod rectè uulgatus pro Africa accepit: & in commentarijs ostendit, quod tota Africa à Libya usque ad Mauritaniam regio Phutensis adhuc suo tempore uocaretur à flumine Pbul. per Hed, quoque Lydos intelligere oportet, sagivandi peritissimos: per quos quoque Etruria intelligitur Italia pars: quæ Lydorum est Colonia. Tubal autem uulgatus in uertu Italiam dixit: sed, ut ipse in commentarijs annotauit, Hispania rectè accipi potest, quam incoluit Tubal: à quo conditum oppidum in Lusitania dicunt, quod dicitur bodie Setubal: per Iauan uero Iones, & Græci conuenienter intelliguntur. nomine autem Græciæ comprehenditur bona Italia pars, quæ magna Græcia olim dicebatur: tandem nomine longinquarum insularum reliquæ regiones, ad quas ex Iudæa per mare ibatur. Inuat autem hic annotare, eas regiones hic potissimum commemorari, in quibus maxime uiguit, & diutius permansit Christiana religio. per Apostolos itaque istæ omnes gentes congregatæ sunt, quæ non audierant auditum, id est, predicationem de Deo, neque gloriam Dei agnouerant, quam uiderat frequenter populus Israel.
- 20 Omnes fratres uestros: putant Iudæi, de Israelitis secundum carnem esse sermonem: ignorant
- 21 enim miserè mysterium, neque uolunt intelligere, quod fratres dicuntur, qui erant præordinati ad uitam æternam ex omnibus gentibus, qui erant uerorum Israelitarum fratres, quoniam filij erant promissionis. ad quod confirmandum nolo aliud adducere, quam quod uersu sequenti habetur, nempe quod ex eis assumeret sacerdotes, & Leuitas. Dicant Iudæi, si Israelitæ erant secundum carnem, quid mirum, si ex eis acciperet sacerdotes, & Leuitas? Ceterum per equos, & cetera uehicula diuersi generis, quæ hic commemorantur, nihil aliud significatur, quam quod honorificè ad ecclesiam perducerentur, delicateque tractarentur ab auctoribus, seu ministris illius euasione: quandoquidem non minus ab illis diligebantur, quam à patribus filij: illos enim & parturiebant, & educabant ut pro

quorum profectu, & salute leue ducebant uitam profundere. Donum domino. de uoce נחה non semel diximus. est autem hic allusio ad ipsius nominis etymologiam: uerbum enim notat sensum, & cum pompa deferre, ut cum munera regibus deferuntur, aut Deo: quare Apostolus oblationem gentium mundam optabat esse &c. ut hinc quoque intelligamus eos, qui Christi fide imbuuntur, Deo donari, ut non perfuntoribus eos catechizemus, id est, instruamus, sed ita ut Deo se deinceps uiuere debere agnoscant. Quomodo si &c. id est, ea religione, & pompa, eaque animorum letitia, qua uos Israelitae soletis ad domum domini deferre donaria uestra in uasis mundis: quod simpliciter accipi potest, pro ipsis uasis, in quibus deferuntur donaria: uel pro ipsis deferentium corporibus, qua munda esse oportebat oblationis tempore: quod exigebat sacerdos à pueris Dauidis, ut panes sacros edere possent: cui Dauid promisit, quod esu in uia, qua ituri erant, non deessent contaminandorum corporum occasiones, non tamen contaminarentur illo die: sed dies ille sanctificaretur in uasis.

22 Sicut caeli noui &c. additur in nomine caeli articulus, & nomine etiam adiectiuo, noui: propterea dixi in uersione, caeli illi noui, & terra illa noua. Dixerat, ex gentibus per Apostolos conuersis accepturum se sacerdotem, & ministros cultui Dei addictos; hoc ergo uersu promittit perpetuitatem huius ministerij, quod quandiu duraret nouus orbis, id est, regnum Dei, & ecclesia, tandiu duraret ministerium ministrorum ex gentibus assumptorum; in illisque durarent perpetua Petri, & Pauli, & aliorum Apostolorum nomina, qui gentes ad fidem uocarunt: stare enim coram aliquo iuxta Hebraeorum consuetudinem, & phrasim, est seruorum, seu ministrorum. Deut. 10. Separauit tribum Leui, ut staret coram Iehoua ad ministrandum ei. 1. Sam. 16. Cum uenisset Dauid ad Saulem, stetit coram eo, pro assistit illi ministrando: & mox, Stet, obsecro, Dauid coram me: & sepe aliàs.

23 Et erit mensis ex mense: ego ad uerbum reddidi: & uerbum, erit, construitur cum nomine mensis: sed absolute ponitur hoc sensu, futurumque est, ut de mense in mensem suum, & de sabbato in sabbatum suum ueniat omnis caro &c. id est, singulis quibusque mensibus, & singulis sabbatis: non, ut olim, ter in anno &c. sed sepius omnes Christiani ueniant ante dominum ad eum deprecandum: nam praeter quod ubique terrarum me adorare poterunt, tamen templa quoque ubique terrarum erunt, ad qua omnes singulis septimanis, & alijs festiuitatibus conuenient ad supplicandum. possumus hic non pro mense, sed pro kalendis, & festis, quae initio mensium celebrabantur. nam illis potissimum diebus, & sabbatis uenire solebant ad audiendum uerbum Dei, ut nihil aliud hic intelligamus, quam quod singulis sabbatis, & alijs festiuitatibus, quae certis mensibus celebrabantur, uenirent Christiani ante conspectum Dei, nimirum ad templa. quod usus ecclesiae confirmat, in qua mos est diebus dominicis, & alijs festiuitatibus ad templa conuenire: si enim non de aduentu in templa hic esset sermo, non opus erat, diuina sabbatorum, & festiuitatum mentionem facere, neque uerbo ueniendi uiri: nam orandi semper datur nobis locus, & tempus. neque enim, ut quidam uolunt, de mense in mensem, & de sabbato in sabbatum est totis mensibus, & totis septimanis: tunc enim non ueniet dicendum foret, sed stabit. est autem phrasim, qua nos Lusitani utimur, de sabbato in sabbato, id est, singulis sabbatis; siue autem pro festo, siue pro septimana accipias, sensus stat, quod sepius, & non tantum ter in anno uenturi essent fideles ad adorandum dominum. unde in uer. 70. Veniet omnis caro, ut adoret in Ierusalem dominum. Hic non nulla exemplaria finem faciunt Iesaiam: sed alia etiam Hebraea unum adhuc uersum habent, qui omnino legendus est cum uulgata editione, ex quo sunt illa uerba apud Marcum, Vermis eorum non moritur, & ignis non exstinguitur.

24 Et egredientur &c. rectè hoc de egressu per considerationem accipiemus, qua pii intelligent aeter nam mortem, & aeternam poenam, quam impij patientur: ut enim mortem significaret, cadauera dixit, & uermes: ut uerò uitam omni morte acerbiorem ob poenam, ignem dixit inextinguibilem. Possumus & per uermem conscientiae aculeos rectè accipere, qui nunquam cessabunt, neque quietem dabunt. Uersus uerò est uerbo egrediendi: quia dixerat, quod uenturi essent ad montem domini ex dispersione, uer. 20. quod ubi factum fuerit, & nomina Deo dederint, & fide imbuti fuerint; intelligant, quam sanum consilium ceperint, ne cum impijs damnarentur, quorum mortem, & supplicium per doctrinam in monte acceptam percipient, ac si ex conspectu regis egressi uiderent eadem malefactorum, quam ipsi quoque habituri fuissent, nisi ad regem precatum ueniam uenissent, atque ita in timore, & gratiarum actione perpetuo uitam ducent. In satietatem uisionis: quasi וראו esset dictio composita ex וראו, id est, sufficientia, & ראו, id est, uidere, quod non nulli quoque Hebraei existimauerunt, secuti nimirum Thargum: fastidium dicere possumus, seu abominationem. Vide de Pagninum. Quod si quis istum egressum accipere uelit pro exitu ab hoc conuiuio, ad quod uocatae sunt gentes in locum Iudeorum, qui noluerunt uenire ad nuptias, non repugno: exeuntes enim ex hac uita pii, ut ad aliud conuiuium transeant, uidebunt aeterna impiorum supplicia, qui noluerunt gustare

caenam domini. Det nobis omnibus rex iste, qui nos uocauit ex gentibus, ne etiam illis annumeremur, qui sordidis induti uestibus, ex conuiuio eiciuntur ad eadem supplicia, ad qua infideles Iudaei: quinimo hinc egressi, ex corporibus ad ipsius consortium transcamus. Amen.

L A V S D E O.

F I N I S.

L E C T O R I.

HAEC habui, quae in Iesaiam ederem, in quibus te, candide lector, monitum uelim, ut licet nos maximum studium adhibuerimus, ut omnia quam emendatissima exirent: tamen interdum adeo oculati esse non potuimus, quin, ut omnibus accidere solet, in prima praesertim editione, quaedam nos fugerint; sed spero esse oppido pauca, & quae facile condonari possint, ab ijs praecipue, qui quantita sit operarum in typographia oscitantia, usque intelligent. nam alicubi dictionem uel à nobis repositam, ut solent, omiserunt,

ut etiam pag. 228. cap. 65. num. 9. pro Iehuda, Iehoua posuerunt.

Venetijs, ex officina Stellae Iordani Zileti,

I 5 6 3.

